3 KRONIKA 2021 69

IZ ZGODOVINE ŠOŠTANJA

Ivan Napotnik: Vinogradništvo
(putto na portalu dvorca Gutenbüchel)
(foto: Barbara Žabota)

Šoštanjski grb na vsakem koraku (foto: Barbara Žabota)

Marjan Keršič: Spomenik Karlu Destovniku -
Kajuhu v središču Šoštanja (foto: Barbara Žabota)

69
2021

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

110 LET MESTA ŠOŠTANJ 1911 – 2021

Iz zgodovine Šoštanja

Uredil Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
https://zzds.si

KAZALO

Miha Preinfalk: Šoštanj – na poti iskanja nekdanje veljave 407
Šoštanj: On the path of retracing its former standing 409

Razprave

Tone Ravnikar: Trg Šoštanj v srednjem veku 411
Boris Golec: Šoštanj v stoletjih trške avtonomije 425
Boris Golec: Trg Šoštanj po prvem ljudskem štetju leta 1754 473
Igor Sapač: Gradova Žamberk in Forhtenek. Arhitekturnozgodovinski oris 493
Igor Sapač: Grad in dvorca v Šoštanju. Arhitekturnozgodovinski oris 533
Miha Preinfalk: Rodbina Del-Negro. Genealoška skica šoštanjskih graščakov 619
Rok Poles: S praporom in partizano skozi luknjo pri vretenu. Prostorske in obredne značilnosti obhoda pomirja trga Šoštanj 639
Lilijana Urlep: Kako je trg Šoštanj v obdobju jožefinskih cerkvenih reform skoraj dobil samostojno župnijo. Izsek iz cerkvenoupravne zgodovine trga Šoštanj 673
Aleksander Žižek: Med hudodelci Deželskega sodišča Šoštanj 687
Aleksandra Gačić: Odšli so iz Šoštanja, a nikoli pozabili nanj – Josip, Mihael in Bogumil Vošnjak 703
Franc Rozman, Miha Šimac: *Vse doseže, kar mu drago*: Johann baron Samonigg (1839–1915) 717
David Vidmar Čeru: »Živelo najmlajše mesto štajerskega zaledja!« Administrativni povzdig Šoštanja iz trga v mesto maja 1911 739
Miran Aplinc: Šoštanj in Šaleška dolina v popisih prebivalstva od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne 757
Miha Šimac: *Pozdravi iz Šoštanja*: od časopisnih notic do zaporniških aktov (1890–1918) 773
Špela Poles: Poldrugi vagon kanditov in slaščic na mesec. O Rajšterjevi tovarni čokolade, bonbonov in slaščic v Šoštanju 785
Bogdana Marinac: Dušan Mayer, kapitan dolge plovbe iz Šoštanja, in življenje pomorščakov v njegovem času 797
Klemen Kocjančič: »Hitlerjansko gnezdo«: iz zgodovine Šoštanja med drugo svetovno vojno 823
Danilo Čebul: Živeti v Šoštanju – mestu luči in visokih dimnikov 843
Bogdan Kolar: Lokovičan Ivan Kešpret – fotograf in učitelj v Indiji 865

Milana Klemen, Urška Todosovska-Šmajdek: Vila Mayer, vila Široko in dvorec Gutenbüchel s parkom – konservatorski oris stavbne in vrtnoarhitekturne dediščine 875

Luka Bogovčič: Ponovno odkrite lepote in skrivnosti Vile Mayer. Konservatorsko-restavratorski posegi v Vili Mayer 897

Matija Zorn, Mateja Breg Valjavec, Daniela Ribeiro: Preoblikovanje pokrajine zaradi pridobivanja lignita – na primeru Šoštanja in okolice 915

Gradivo

Domoznanska dejavnost Knjižnice Velenje *(Andreja Ažber)* 929

Po razstavah

Muzej usnjarstva na Slovenskem (MUS) *(Miran Aplinc)* 935

Vila Mayer *(Špela Poles)* 941

Šoštanj – na poti iskanja nekdanje veljave

Pred 110 leti je cesar Franc Jožef trg Šoštanj povzdignil v mesto. Ta dogodek je bil plod dolgoletnih prizadevanj zlasti šoštanjskih Nemcev, ki so s tamkajšnjimi Slovenci tekmovali za prevlado v kraju. Čeprav so povzdig na splošno dojemali kot zmago nemškega tabora, je bil vsaj v simbolnem smislu pomemben za celoten kraj. Šoštanj se je namreč postavil ob bok drugim mestom na Spodnjem Štajerskem, kot so bili Maribor, Celje in Ptuj.

Okrogla, 110. obletnica je priložnost, da se ponovno zazremo v zgodovino Šoštanja in poskusimo v njej odkriti kakšne nove, še neodkrite podrobnosti, ki bi nam pomagale bolje razumeti njegovo preteklost in tudi sedanjost. Šoštanj v zgodovinopisnem pogledu seveda ni neznanka. Glede na svoj nekdanji pomen je že bil predmet poglobljenega raziskovanja. Temelje je postavil že Ignac Orožen v 19. stoletju, neminljive spomenike so Šoštanju zapustili nekateri domačini kot na primer Josip Vošnjak in Franc Hribernik v prvi polovici 20. stoletja, v zadnjih letih pa zlasti Tone Ravnikar, Miran Aplinc, Jože Hudales, inovativni tandem Rok in Špela Poles ter drugi raziskovalci, ki izhajajo iz Šoštanja in njegove bližnje okolice. A včasih je dobrodošlo k raziskovanju pritegniti tudi raziskovalce, ki na lokalno zgodovino pogledajo z novim, svežim pristopom, neobremenjenim z lokalnim razmerami.

Na ta način je nastala tudi pričujoča številka *Kronike*, ki je v celoti posvečena zgodovini Šoštanja. Tudi tokratna tematska številka ni zaokrožen pogled na zgodovino kraja od njegovih začetkov do današnjih dni, pač pa je kolaž nekaterih manj raziskanih ali celo do nedavna povsem nepoznanih tem.

Bralci se tako lahko najprej seznanijo s srednjeveškimi začetki Šoštanja, ki so povezani z grofi Vovbrškimi in njihovimi nasledniki gospodi Žovneškimi oziroma grofi Celjskimi (*Tone Ravnikar*). V srednji vek sega tudi nastanek gradov tako v samem Šoštanju kot v bližnji okolici (gradova Žamberk in Forhtenek); zanimivo je, da je sedanji dvorec v Šoštanju pravzaprav že tretja grajska stavba, saj je prva propadla ob koncu srednjega veka in druga v požaru sredi 18. stoletja (*Igor Sapač*). Med številnimi lastniki šoštanjskega gospostva je bila v začetku 19. stoletja rodbina Del-Negro, katere genealoška podoba in delovanje v širšem slovenskem prostoru sta na tem mestu prvič detajlno predstavljeni slovenskemu bralcu (*Miha Preinfalk*).

Čeprav je gradivo o starejši zgodovini Šoštanja precej pičlo, je bilo vendarle možno s primerjavami z drugimi podobnimi trgi ustvariti sorazmerno podrobno podobo njegovega delovanja v času trške samouprave, torej do srede 19. stoletja, hkrati pa na podlagi prvega popisa prebivalstva iz leta 1754 prikazati njegovo socialno strukturo (*Boris Golec*). Z življenjem in delovanjem trga je povezan tudi zanimiv, a danes povsem pozabljen običaj obhoda trške meje, ki je tokrat natančno rekonstruiran na podlagi treh ohranjenih virov iz 16., 19. in 20. stoletja (*Rok Poles*). Iz cerkvenega življenja Šoštanja pa viri razkrivajo, kako je bila na prelomu 18. in 19. stoletja v trgu ustanovljena ekspozitura sv. Mohorja in Fortunata, katere razvoj v samostojno kaplanijo oziroma župnijo je bil zaradi neugodnih razmer prekinjen (*Lilijana Urlep*).

Ena najpomembnejših družin v Šoštanju je bila nedvomno usnjarska družina Vošnjak, o kateri je bilo v preteklosti že mnogo napisanega, tokrat pa so izpostavljeni in podrobno opisani trije njeni člani (Josip, Mihael in Bogumil), ki so Šoštanj zaradi kariernih razlogov sicer zapustili, a so ne glede na to skrbeli za njegov razvoj in korist (*Aleksandra Gačić*). Del družine, ki je v razgretih nacionalnih trenjih druge polovice 19. stoletja prešel v nemški tabor in se podpisoval kot Woschnagg, pa je zaslužen za povzdig Šoštanja v mesto leta 1911 (*David Vidmar Čeru*). Napeti nacionalni odnosi in fluidnost etnične identitete se lepo vidijo tudi v popisih prebivalstva, ki so jih izvajali tako v Avstro-Ogrski kot pozneje v Kraljevini Jugoslaviji (*Miran Aplinc*).

Sestavni del lokalne zgodovine so tudi manj prijetni dogodki, ki so našli mesto v policijskih spisih in črni kroniki. Tudi Šoštanj ni bil v tem pogledu nobena izjema – bralci se tako lahko seznanijo z nekaterimi domačini, ki so mejo zakona prestopili v drugi četrtini 19. stoletja (*Aleksander Žižek*) in pozneje, na prelomu 19. in 20. stoletja; v tem primeru so pomembno vlogo odigrali časopisi, ki so radi poročali o posameznih ekscesih (*Miha Šimac*). Časopisi pa so tudi tisti, ki so omogočili vsaj delno rekonstrukcijo nastanka in delovanja Rajšterjeve tovarne slaščic v Šoštanju po prvi svetovni vojni, ki pa je danes povsem pozabljena in se je ne spomnijo niti najstarejši Šoštanjčani (*Špela Poles*).

Polpreteklo zgodovino v Šoštanju osvetljujeta dva članka. Prvi prikazuje dogajanje med drugo svetovno vojno, ko so Nemci skorajda v kali zatrli partizanski odpor in v mestu vztrajali vse do zadnjih dni vojne (*Klemen Kocjančič*), drugi članek pa so izredno zanimivi avtobiografski spomini na Šoštanj in njegov zaton v drugi polovici 20. stoletja (*Danilo Čebul*).

Mnoge Šoštanjčane je usoda popeljala v svet, kjer so naredili kariero in si ustvarili ime. V biografskem delu šoštanjske *Kronike* so tako (poleg že omenjenih Vošnjakov) predstavljeni Janez oziroma Johann Samonigg, general avstrijske vojske, ki je postal celo baron (*Franc Rozman* in *Miha Šimac*), Dušan Mayer, ki je kot častnik in poveljnik na ladjah jugoslovanske trgovske mornarice obplul svet (*Bogdana Marinac*), in Ivan Kešpret iz Lokovice, salezijanec, ki je svoje poslanstvo udejanjal v daljni Indiji (*Bogdan Kolar*).

Od umetnostnozgodovinskih tem objavljamo konservatorski vpogled v stavbno in vrtnoarhitekturno dediščino treh pomembnih objektov v Šoštanju – Vile Mayer, Vile Široko in dvorca Gutenbüchel v Ravnah (*Milana Klemen* in *Urška Todosovska-Šmajdek*), medtem ko je poseben prispevek namenjen zgolj restavriranju Vile Mayer, ki je bila pred leti predvidena celo za rušenje, zdaj pa je eden glavnih protokolarnih objektov v Šoštanju (*Luka Bogovčič*).

Serijo prispevkov zaokrožuje geografski pogled na preoblikovanje Šoštanja zaradi preteklih intenzivnih posegov v naravo, ki hkrati napovedujejo tudi prihodnost (*Matija Zorn, Mateja Breg Valjavec* in *Daniela Ribeiro*). Ta sicer ni tako črna, kot se je zdelo še pred nekaj desetletji, pa vendar…

Šoštanjsko *Kroniko* zaključujeta rubriki Gradivo in Po razstavah. V prvi je opisano delovanje domoznanskega oddelka knjižnice Velenje, znotraj katerega se posebej zbira gradivo za Šoštanj (*Andreja Ažber*), v drugi pa sta predstavljena Muzej usnjarstva (*Miran Aplinc*) in Vila Mayer (*Špela Poles*).

Danes Šoštanj vse prevečkrat povezujemo predvsem z degradacijo okolja, ki sta jo povzročila dolgoletno rudarjenje in termoelektrarna. A če odmislimo negativne konotacije in se zazremo v samo mesto in njegovo dolgo preteklost, se nam pred očmi razgrne pestra, pisana in razgibana zgodovina.

Dandanes si kar malo težko predstavljamo, da je bil nekoč Šoštanj najpomembnejši kraj v Šaleški dolini in njeno središče. Sicer je res nenehno tekmoval z bližnjim Velenjem, a je primat vendarle ohranil vse do srede 20. stoletja, ko je v skladu z usmeritvami nove povojne oblasti moral stopiti v ozadje. A ne zgolj to. V duhu pospeševanja nenehne gospodarske rasti so obstajali celo načrti za njegovo žrtvovanje, kot je to doletelo nekatere okoliške vasi, ki so izginile pod vodo. K sreči se to ni zgodilo, Šoštanj je obstal, a je hkrati postal živi pomnik prevlade kapitala nad okoljem.

Zdi se, da Šoštanj vse od druge svetovne vojne dalje išče svojo nekdanjo vlogo in veljavo. Upajmo, da bo k pozitivnemu izidu tega iskanja pripomogla tudi pričujoča *Kronika*, ki je izšla s finančno podporo Občine Šoštanj.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik Kronike

Šoštanj: On the path of retracing its former standing

A hundred and ten years ago, Emperor Franz Joseph elevated Šoštanj into a town. The elevation crowned the longstanding efforts exerted particularly by its German inhabitants, who sought to establish local predominance over their Slovenian rivals. Although this event was mainly perceived as a victory for the German side, it was, at least at a symbolic level, also highly consequential for the town itself by placing it on a par with its Lower Styrian counterparts, such as Maribor, Celje, and Ptuj.

The round anniversary presents us with an opportunity to revisit the history of Šoštanj and discover new, still hidden details that may help us to obtain a better understanding of its past and present. Šoštanj is, of course, far from an unchartered territory in Slovenian historiography; due to its former standing, it has already been subject to in-depth research and graced with timeless monuments. The foundations were set by Ignac Orožen in the nineteenth century, followed by some locals, for example, Josip Vošnjak and Franc Hribernik in the first half of the twentieth century, and more recently by Tone Ravnikar, Miran Aplinc, Jože Hudales, the innovative tandem Rok and Špela Poles, and other researchers originating in Šoštanj and its immediate surroundings. Sometimes, however, it is also worthwhile to invite external researchers who can provide a new and fresh insight into the local history, impervious to local conditions.

Such an approach was also taken in compiling the current issue of *Kronika*, which is wholly dedicated to the history of Šoštanj. This thematic issue, too, provides not a chronological overview of the history of the place since its beginning to the present day but a collage of some less researched or even until recently unknown topics.

The readers can thus first learn about Šoštanj's medieval emergence associated with the Counts of Heunburg (Vovbre) and their successors, the Lords of Sannegg (Žovnek) or, rather, the Counts of Cilli (Celje) (*Tone Ravnikar*). Medieval origin may also be attributed to the castles built in and around Šoštanj (Žamberk (Schönberg/Schaunberg) and Forhtenek (Forchtenegg)); interestingly, the present Šoštanj Manor constitutes the third castle building after the first one fell to ruin at the end of the Middle Ages and the second one was razed by a fire in the mid-eighteenth century (*Igor Sapač*). In the early nineteenth century, the Šoštanj seigniory was owned by the family Del-Negro, whose genealogical composition and activities across the wider Slovenian territory are now presented in detail for the first time to the Slovenian reader (*Miha Preinfalk*).

Combined with comparisons to other similar market towns, materials on Šoštanj's earlier history, albeit scanty, nevertheless ensure a relatively exhaustive presentation of its functioning during the period of market-town self-administration, that is, until the mid-nineteenth century, and at the same time present its social structure based on the first population census of 1754 (*Boris Golec*). Closely associated with the market town's life and activities was also an interesting and now completely forgotten ritual procession along the market-town boundary, which has now been thoroughly reconstructed by drawing on three sources preserved from the sixteenth, nineteenth, and twentieth centuries (*Rok Poles*). As for Šoštanj's religious life, sources from the turn of the nineteenth century shed light on the founding of the expositur of St. Hermagoras and St. Fortunatus, which was prevented by unfavourable conditions from developing into an independent chaplaincy or parish (*Lilijana Urlep*).

One of Šoštanj's most prominent representatives was undoubtedly the Vošnjak leather manufacturing family, much of which has already been written in the past, whereas the current issue of *Kronika* specifically focuses on three of its members (Josip, Mihael, and Bogumil), who left Šoštanj in the pursuit of their careers but nonetheless continued to foster its development and wellbeing »from outside« (*Aleksandra Gačić*). On the other hand, the part of the family that crossed over to the German side during the national tensions in the second half of the nineteenth century and signed as Woschnagg is credited with Šoštanj's elevation into a town in 1911 (*David Vidmar Čeru*). Volatile relations between the German and Slovenian parts of the population and the fluidity of ethnic identity are also clearly mirrored in the population censuses conducted in Austria-Hungary and later in the Kingdom of Yugoslavia (*Miran Aplinc*).

A component part of every local history is also made up by less pleasant events that found their way into police files and crime news—and the same holds for Šoštanj. The readers can learn about a few local inhabitants who broke the law in the second quarter of the nineteenth century (*Aleksander Žižek*) and then at the turn of the twentieth century; in this case, an important role was played by the press, which eagerly reported on individual excesses (*Miha Šimac*). Newspapers also provided the crucial basis for an at

least partial reconstruction of the establishment and operations of Rajšter's confections factory in Šoštanj after the First World War, the memory of which has faded even among the town's oldest inhabitants (*Špela Poles*).

Two articles shed light on the recent history of Šoštanj. The first one depicts the events that took place during the Second World War, when the Germans almost completely suppressed the Partisan resistance and retained a firm grip on the town until the last days of the war (*Klemen Kocjančič*). The second article brings forth fascinating reminiscences of Šoštanj and its decline in the second half of the twentieth century (*Danilo Čebul*).

Destiny led many inhabitants to leave Šoštanj and build their careers and reputation elsewhere. In addition to the already mentioned Vošnjak family, the biographical part of the current issue of *Kronika* presents Janez or, rather, Johann Samonigg, the general of the Austrian army, who was elevated to baronial title (*Franc Rozman* and *Miha Šimac*), Dušan Mayer, who sailed around the world as an officer and a commander of Yugoslavia's merchant navy ships (*Bogdana Marinac*), and the Salesian Ivan Kešpret from Lokovica, who pursued his mission in the faraway India (*Bogdan Kolar*).

Apart from the overall history of Šoštanj, this issue of *Kronika* also addresses topics concerning art history. The readers are thus presented with a conservation outline of the architectural and garden heritage of Šoštanj's three most important buildings: Villa Mayer, Villa Široko, and Gutenbüchel Mansion in Ravne (*Milana Klemen* and *Urška Todosovska-Šmajdek*). A special contribution is devoted to depicting the restoration of Villa Mayer, which was once condemned to demolition and is now one of the major municipal protocol buildings (*Luka Bogovčič*).

The series of contributions further comprises the geographical analysis of Šoštanj's transformation as a result of intensive man-made pressures on nature in the past that also portend the future (*Matija Zorn, Mateja Breg Valjavec,* and *Daniela Ribeiro*). The latter may not appear as bleak as it did a few years ago, but one never knows…

Finally, the thematic issue of *Kronika* on Šoštanj is complemented with the sections »Gradivo« [Materials] and »Po razstavah« [A walk through exhibitions], the first one describing the activities of the Library Velenje and its local history department, which compiles a separate collection of materials on Šoštanj (*Andreja Ažber*), and the second one presenting the Museum of the Leather Industry (*Miran Aplinc*) and Villa Mayer (*Špela Poles*).

Today, Šoštanj is all too often primarily associated with environmental degradation caused by the longstanding mining activity and the thermoelectric plant. However, setting aside the negative connotations and looking at the town itself and its time-honoured existence, one can truly start to appreciate its rich, vivid, and variegated history.

It is likewise quite hard to imagine that Šoštanj once served as the most important centre in the Šalek Valley. Despite its perpetual rivalry with the nearby Velenje, Šoštanj retained its primacy until the mid-twentieth century, when the new, postwar government, chartering a new course, stripped it of its prominent status. Not only that. For the sake of ensuring constant economic growth, Šoštanj was even to be sacrificed along with its neighbouring villages that disappeared under water. Fortunately, this did not happen. Šoštanj withstood the trials of time—if only as a living reminder of capital triumphing over the environment.

Ever since the Second World War, Šoštanj seems to have been seeking to recapture its former role and standing. We hope that the positive outcome of this search will also partially rest on the current issue of *Kronika*, which was published with the financial support of the Municipality of Šoštanj.

Miha Preinfalk
Managing Editor of Kronika

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 711.451(497.4Šoštanj)"653"

Prejeto: 22. 6. 2021

Tone Ravnikar

prof. dr., znanstveni svetnik, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor
E-pošta: tone.ravnikar@guest.arnes.si

Trg Šoštanj v srednjem veku

IZVLEČEK

Razprava poskuša odgovoriti na vprašanje srednjeveškega časa v zgodovini trga Šoštanj. Analiza objavljenega in neobjavljenega gradiva je pokazala, da je Šoštanj v kratkem obdobju po ustanovitvi v drugi četrtini 14. stoletja v dobrih stotih letih doživel hiter vzpon ter postal najpomembnejši urbani kraj v Šaleški dolini in pomembno gospodarsko, upravno in sodno središče.

KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, trg, srednji vek, Šaleška dolina

ABSTRACT

THE MARKET TOWN OF ŠOŠTANJ DURING THE MIDDLE AGES

The discussion aims to shed light on the medieval period in the history of the market town of Šoštanj. The analysis of published and unpublished materials reveals that, following its establishment in the second quarter of the fourteenth century, Šoštanj experienced a quick rise in slightly over a hundred years and became the major urban centre in the Šalek Valley as well as an important economic, administrative, and judicial centre.

KEY WORDS
Šoštanj, market town, Middle Ages, Šalek Valley

Namesto uvoda

Trg Šoštanj spada med mlajše trge na Slovenskem, ustanovljene v srednjem veku. Glede na to, da je nato zelo hitro pridobil veljavo in pomen ter povsem izpodrinil približno 100 let starejši sosednji trg Velenje, je to kar presenetljiv podatek, ki pa se hkrati povsem sklada s spreminjajočimi se odnosi med vodilnimi plemiškimi rodbinami v Šaleški dolini. Zaradi mladosti trga Šoštanj je pri tem procesu skoraj nemogoče prepoznati vse tiste, sicer značilne stopnje in korake, ki so jih trgi praviloma naredili na svoji poti do polno priznanega trškega naselja. Kljub temu si poglejmo nekaj osnovnih značilnosti.

Ustanovitev trga je praviloma obsegala le podelitev pravice do tedenskega sejma obstoječemu kraju.[1] V zgodnjih obdobjih nastajanja trgov so se trgi delili na zakonite trge, se pravi trge, ki so bili tako rekoč že »od nekdaj«, ter trge, ki so bili ustanovljeni s kraljevim dovoljenjem oziroma privilegijem. Poleg teh so obstajali še številni, ki so bili ustanovljeni brez kraljevega privilegija. Pomembna razlika je bila v tem, da so t. i. zakoniti trgi imeli kraljevo zaščito ter urejeno in nadzorovano trgovanje, medtem ko so bili ostali povsem odvisni od moči in vpliva ustanovitelja. Kraljeva zaščita je pomenila tudi nadzor nad cenami, utežmi in merami, menjavo in tehtanjem denarja ter vzdrževanjem miru, za kar je bilo treba plačevati pristojbine oziroma mitnine. V pristojnosti ustanovitelja (kralja ali katerega drugega mogočnika) so bili verjetno občasni, se pravi tedenski in letni sejmi. Vendar ti še niso imeli »mestotvorne« funkcije, za to je bilo potrebno vsakodnevno ali vsaj tedensko trgovanje, ki je bilo gospodarski temelj mest in trgov. Takšna redna prodaja na drobno, na primer kruha, vina in mesa, je bila že v frankovski državi običajen vsakodnevni proces.[2]

Večina tržnih krajev je bila v tej zgodnejši dobi nedvomno brez posebnega privilegija glede pravice trga oziroma do trgovanja. Frankovski kralji so takšne privilegije začeli podeljevati šele v 9. stoletju, ti pa niso bili pravilo za nastanek tržnih krajev, ampak posebna pravica, ki so jo podelili predvsem imunitetnim cerkvenim ustanovam in v manjši meri posvetnim zemljiškim gospodom. Takšen privilegij je običajno dovoljeval trgovanje v kraju, kjer do takrat legalnega trga ni bilo. Poleg številnih že obstoječih krajev, ki so bili pogosto gospodarsko precej pomembnejši, je omogočil novo tržišče, velikokrat pa je le formalno potrdil že obstoječe tržišče v določenem kraju.[3] Vladarjeva upravna središča (sedeži grofij, kraljevi dvori itd.), ki so bila središče družbenega življenja ter s tem tudi trgovine, niso potrebovala takšnih tržnih privilegijev. Potrebovala so jih le zasebna zemljiška gospostva, takšni tržni privilegiji pa so bili velikokrat povezani tudi s podelitvijo imunitetnih pravic. Zato za najpomembnejša zgodnjesrednjeveška gospodarska središča večinoma nimamo ohranjene podelitve posebnega privilegija in ga najpogosteje sploh ni bilo. Za celoten proces nastajanja naselbin mestnega značaja so tržni privilegiji le omejenega pomena.[4]

Tržni regal in kraljevo pristojnost nad trgi je uspelo uveljaviti šele vladarjem iz dinastije Otonov in Salijcev v 10. in 11. stoletju. To je pomenilo, da je vsak trg, ki je bil na novo ustanovljen (teoretično tudi že obstoječi), potreboval kraljevo odobritev. To je bila osnova za nastanek otonsko-salijskega tržnega privilegija, katerega značilnost je povezanost pravic do trga, mitnine in kovanja denarja, kar je omogočalo trgovanje.[5] Kovanje denarja je bilo zagotovo znak rednega trgovanja v kraju, medtem ko je plačilo mitnine (dajatev od trgovskega blaga) zagotavljalo nadzorovano in urejeno trgovanje.[6] Prejemniku privilegija je bilo dovoljeno, da sam določi vsebino in organizira trgovanje – ustanavljanje sejmov, kovanje denarja, pobiranje mitnine idr. Vse te dejavnosti so bile pomemben vir dohodka, zato se je gospod, ki je pridobil pravice do njih, trudil, da bi trgovanje in z njim povezane aktivnosti potekale čim pogosteje oziroma redno. Privilegij, razen nekaj izjem, ni vseboval časovne omejitve.[7]

Podelitve in potrditve letnih sejmov so se nanašale na pomembnejša upravna, cerkvena in gospodarska središča, kjer je že bilo utečeno vsakdanje trgovanje z življenjskimi potrebščinami. Letni sejmi so lahko poživili ekonomski razvoj tržnih krajev, niso pa bili osnova, ki bi omogočala nastanek in obstoj neagrarne naselbine, ter so bili za mestni značaj kraja manj pomembni. Drugače pa je bilo pri izrecnih podelitvah tedenskih sejmov, ki so se začeli pojavljati konec 10. stoletja v povezavi z manjšimi, manj znanimi lokacijami, vendar tudi skupaj z mitnino, kovnico in sodstvom – enako kot pri večjih središčih. Tržni kraj je za svoj neagrarni obstoj in razvoj v mestno naselbino potreboval vsaj tedenski sejem, ki je omogočal redno tedensko prodajanje in nakupovanje potrebščin. S tem sta bila povezana obrtna proizvodnja in razvoj »servisnih« dejavnosti, kot sta gostinstvo in transport, kar je pripeljalo do oblikovanja neagrarnega prebivalstva.

Privilegij za *construendi mercatum*, brez natančnejše opredelitve, torej lahko razumemo le kot podelitev splošne pravice do trgovanja v določenem kraju, ki jo je prejemnik organizacijsko izpeljal po svojih potrebah in možnostih. Če je zadoščalo, so tako lahko kraji imeli le tedenski sejem, medtem ko so lahko v središčih, ki so imela več prebivalcev in dejavnosti,

1 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 15.
2 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 28–29.
3 Velički, *Privilegijske listine*, str. 11.
4 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 28–29.
5 Prav tam, str. 30.
6 Velički, *Privilegijske listine*, str. 12.
7 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 30.

trgovali vsak dan, kar je prinašalo več dobička. Zagotovo pa trgovanje ni potekalo le enkrat na leto ob letnem sejmu. Razvoj tržnega kraja v smeri stabilne neagrarne naselbine je potekal od tedenskega sejma do vsakodnevnega trgovanja in šele nato do letnih sejmov, katerih osnovni namen ni bil redna oskrba mestnega in okoliškega prebivalstva.[8]

Povod za podelitev novih ali potrditev posameznih starih pravic je bila večkrat gospodova potreba oziroma želja po denarju.[9] Mesta in trgi so bili vedno pomembnejši gospodarski in politični dejavniki, saj so bili središča trgovskih in poslovnih stikov, nosilci gospodarskega razvoja ter pospeševalci duhovne in materialne kulture. Da bi pospešili njihov razvoj, so deželni knezi in zemljiški gospodje od konca 14. stoletja in v 15. stoletju s posebnimi privilegiji zagotavljali delno oziroma popolno samoupravno avtonomijo. Za mesta in trge ni veljalo deželno pravo, ampak mestno oziroma trško pravo.[10]

Na Štajerskem se je razvoj pogosto ustavljal na stopnji trga. O tem priča podatek, da je bilo konec 14. stoletja na obravnavanem območju 33 trgov in 6 mest. 13. in 14. stoletje je čas, ko so v največjem številu nastajali tako trgi kot mesta, medtem ko je v 15. stoletju nastalo precej trgov, v mesto pa je bilo povzdignjeno le Celje. Med štajerskimi mesti ima najstarejše korenine salzburški Ptuj, čeprav se kot mesto omenja šele v 13. stoletju.[11]

Ustanovitelji mest na Slovenskem so bili deželni knezi, veliki cerkveni dostojanstveniki in zemljiški gospodje.[12] Pravico do ustanavljanja trgov in mest je imel najprej samo vladar. Šele cesar Friderik II. se je leta 1232 odpovedal pravici do ustanavljanja trgov in mest ter jo predal državnim knezom.[13] Praksa pa kaže, da so večino trgov ustanovili (nižji) plemiči in škofje. Ustanovitelje trgov in mest ločimo na formalne in dejanske. Dokler se kralj ni odpovedal tej pravici, je bil formalni ustanovitelj, medtem ko je bil dejanski ustanovitelj zemljiški gospod, ki je imel v posesti zemljo, na kateri je mesto nastalo. V 13. stoletju pa je tudi o podelitvi mestnih pravic odločal zemljiški gospod, kar je pomenilo, da je bil formalni in dejanski ustanovitelj.[14] Zemljiški gospod je tako postal hkrati mestni gospod ter je imel temu ustrezne pravice v mestni upravi in sodstvu.[15]

Z oblikovanjem dežel se je uveljavilo tudi razlikovanje med deželnoknežjimi mesti, ki so veljala za lastnino deželnega kneza, in mesti, ki so bila v lasti zemljiških gospodov, kakršno je bil, kot bomo videli v nadaljevanju, tudi Šoštanj.[16] Mesta in trgi so se tako glede podelitev trških pravic delili na gospoščinske ali dedne (patrimonialne) in deželnoknežje. Gospoščinskim trgom in mestom je trške oziroma mestne pravice podelil zemljiški gospod, zato so bili neposredno podložni zemljiškemu gospodu. Deželnoknežjim trgom in mestom je trške ali mestne pravice podelil vladar, tako da so bili podložni neposredno vladarju.[17]

Za fevdalna mesta je bil značilen del gospodarskega prava, ki je s posebnimi privilegiji posameznemu mestu zagotavljal čim večje koristi v obliki obrtnega ali trgovskega monopola. Takšno gospodarstvo je mesto ločilo od okolice ter drugih mest. Čeprav je mesto ali trg, ki je užival privilegij, imel navidezno korist, so takšni privilegiji pripomogli, da so mesta ostala v fevdalnih sponah. Poleg tega je med mesti, ki so bila vsako po svoje privilegirana, takšno gospodarsko pravo ustvarjalo nasprotja, saj je privilegij enega mesta nasprotoval privilegiju drugega. Takšno gospodarsko pravo je urejalo predvsem štiri področja: pravice mest v razmerju do drugih mest, tržno policijo, zaščito posameznih mestnih obrti ter razmerje med meščanskimi opravki v mestu in na deželi.

Meščanski opravki so bili namenjeni le meščanom in so bili prepovedani tako fevdalcem kot kmetom. Načeloma je bila prepovedana tudi podeželska obrt. S t. i. pravico obmilja so prepovedali krčme in druge panoge male obrti v premeru ene milje okoli mesta.

Velik problem za mestne interese je bila kmečka trgovina. Tranzitna lega je omogočila odlične pogoje za razvoj tovorništva, v katerem so kmetje, ki so se težko preživljali s svojimi pridelki, našli dodatni zaslužek.[18] Tovorjenje je bilo povezano s kmečko trgovino, saj so se številni kmetje poleg tovorjenja za plačilo ukvarjali tudi s trgovanjem z raznovrstnimi izdelki. Njihova dejavnost je bila pomembna predvsem pri menjavi med primorskimi mesti in slovensko notranjostjo. V obalnih mestih so prodajali moko, žito, nasoljeno meso in železo, od tam pa so v notranjost izvažali predvsem sol, olje in vino ter s tem trgovali doma. Kmečka trgovina s tovorništvom je že v 14. stoletju dosegla takšen obseg, da je vojvoda Albreht leta 1389 na Kranjskem prepovedal trgovanje na podeželju, ker je škodilo trgom, mestom in deželnoknežjim mitnicam. Leta 1418 je tudi na Štajerskem zaradi pritožb meščanov in tržanov vojvoda Ernest izdal podobno prepoved trgovine na podeželju.[19] Te prepovedi so se zaradi pritožb mest in intenzivnosti kmečkega trgovanja pogosto ponavljale. V 15. stoletju in kasneje je namreč kmečka trgovina prevzela pretežen del trgovine z žitom, vinom, soljo

8 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 31–32; Velički, *Privilegijske listine*, str. 13sl.
9 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 167–168.
10 Curk, *Trgi in mesta*, str. 50.
11 Curk, *Trgi in mesta*, str. 49; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 155.
12 Curk, *Trgi in mesta*, str. 42.
13 Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 159.
14 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 154.
15 Štih, *Na stičišču*, str. 159.
16 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 155.
17 Kovačič, *Trg Središče*, str. 271; Velički, *Privilegijske listine*, str. 52.
18 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 172.
19 Velički, *Privilegijske listine*, str. 15sl.

in železom na Kranjskem, Goriškem, Krasu in v delu Štajerske. Na Kranjskem je leta 1492 prišlo do sporazuma med plemstvom ter mesti in trgi, s katerim je bilo kmečkim tovornikom dovoljeno uvažati morsko sol in jo prodajati ali menjavati za žito in vino. V Celju, Radgoni, na Ptuju, v Slovenski marki ter na Ogrskem so smeli tudi kupovati živino ter jo prignati na Kranjsko, ne pa dalje na zahod.[20]

Mitnina je bila trgovsko-prometna pristojbina, ki so jo pobirali od trgovskega blaga. Pomenila je odškodnino za uporabo cest, mostov, plovnih rek, pristanišč in tržišč ter za zagotovitev varnosti in zaščite. Mitnina je bila pristojbina, ki so jo lahko pobirali od blaga, na prehodu čez mitninsko postajo, ob prihodu v mestno ali tržno naselbino ali ob odhodu iz nje, ob prodaji na trgu ali sejmu, tudi v času cerkvenega proščenja. Mitnice so bile lahko na podeželju ali v mestnih naselbinah – trgih in mestih, ki so sami s svojim značajem pomenili prometno gravitacijo ali pa je bil promet skoznje speljan prisilno. Mitnina je bila sprva vladarjev regal in pomemben vir kraljevih dohodkov.[21]

Da se trgovci ne bi izogibali mitnicam, je veljala obveznost ceste (*Strassenzwang*), zaradi katere so se morali držati določenih poti, po katerih so zanesljivo prišli do kraljevih, knežjih ali fevdalčevih mitnic. Po ustanovitvi mest se je obveznost ceste prenesla tudi na mesta. Takoj ko je trgovec prišel v mesto, ga je čakala vrsta pobiralcev različnih dajatev za mestnega gospoda ali mesto. Mesto je imelo od tega več koristi, kot so plačilo za vstop v mesto, dobiček od bivanja, skladiščnina ter možnost kupovanja in preprodajanja tujega blaga. Tak postopek je pomenil podražitev trgovskega blaga, preden je prišlo iz kraja proizvodnje do prodaje. Pravici do obvezne poti in skladiščenja sta bili med gospodarsko pomembnejšimi privilegiji.[22]

Običajne javne ceste so bile svobodne, promet pa naj bi po njih potekal neovirano in pod zaščito javne oblasti. Temu je bil namenjen tudi del plačanih prometnih pristojbin. Uporaba javnih cest, prehod skozi mitninske postaje in plačevanje prometnih dajatev so bili obvezni. V obdobju razcveta prometa in trgovine v 12. in 13. stoletju so številni posvetni in cerkveni velikaši ustanavljali »zasebna« mesta. Prihajalo je do preusmerjanja starih cest skozi nove naselbine, da bi si zagotovili čim večji dohodek. Ko so regalne pravice prešle na deželne kneze, je prisilna pot postala sredstvo za utrjevanje deželnoknežje oblasti. Z njim je deželni knez usmerjal promet skozi svoje mitnice in mesta ter s tem povečeval dohodke in blaginjo na svojem ozemlju. Ta ukrep je bil hkrati glavno orodje v boju s konkurenčnimi mesti in trgi, ki niso bili deželnoknežji, temveč so bili v lasti drugih cerkvenih ali posvetnih gospodov. Pravica do obvezne poti se je nanašala zlasti na tranzitni trgovski promet in je trgovcem določala obvezno uporabo cest, ki so vodile skozi privilegirano mesto. Najtesneje se je navezovala še na nekatere druge ukrepe, zlasti skladiščno pravico. Ta je trgovce zavezovala, da so svoje blago v mestu za določen čas uskladiščili in praviloma tudi prodajali. Določila glede skladiščenja so bila različna; zajemala so lahko najrazličnejše blago ali le nekatere izdelke, ki so bili pomembni za trgovino določenega mesta.[23]

Tretjo skupino gospodarskega prava fevdalnih mest je sestavljalo cehovsko pravo, ki je bilo naperjeno proti zunanji konkurenci ter je urejalo notranje zadeve v posameznem cehu. V srednjem veku so bila na slovenskem ozemlju najpogostejša pravila zunanje zaščite, kot so privilegiji z obmiljem in drugi privilegiji, ki so bili usmerjeni proti obrtnikom in trgovcem drugih mest.[24]

Pri urejanju mestnega tržišča je bil izražen značaj zaprtega mestnega gospodarstva. Mestno pravo je z vrsto pravil zagotavljalo, da bodo na mestnih sejmih imeli korist domačini. Ker je bil interes mesta čim večji obisk sejmov, so prodajalcem in obiskovalcem iz drugih krajev dali le toliko pravic, da so jih privabili na sejem. Že v srednjem veku naj bi bila navada, da so lahko do določene ure življenjske potrebščine kupovali le meščani, medtem ko so drugi prišli na vrsto šele za njimi. Strogo določena sta bila tudi čas in kraj trgovanja. Nad celotnim trgovskim prometom so strog nadzor izvajali mestni organi. Že v srednjem veku so obrtne in trgovske pravice mest prišle v konflikt z interesi plemstva. Eden prvih in najobsežnejših poskusov ureditve takšnih konfliktov je štajerska prenova deželnega ročina leta 1445.[25]

Ob razcvetu srednjeveških mest, obrti in trgovine ter povečanju prevoznega prometa so začela nastajati gostišča kot oblika samostojne gospodarske oziroma obrtne dejavnosti. Gostišča so bila v vseh trgih in mestih na Slovenskem, tako da so popotniki v poznem srednjem veku kljub tedanji nizki potovalni hitrosti imeli zagotovljeno prenočišče vsak dan. Iz 15. stoletja poznamo več privilegijev deželnega kneza, ki so določali, v kolikšni razdalji od privilegiranega mesta so gostilne prepovedane, da ne bi zmanjševale prometa in dobička v naselbini.[26]

Nastanek trga Šoštanj v 14. stoletju

Prestavimo fokus iz tega splošnega pregleda na konkreten primer srednjeveškega trga Šoštanj, pri čemer bo očitno, kako se zgodba tega, sicer razmeroma pozno (šele v 14. stoletju) ustanovljenega trga prilega v splošne zakonitosti, ki smo jih na hitro preleteli.

20 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 140–141.
21 Prav tam, str. 164, 166, 167.
22 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 173, 177.
23 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 174.
24 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 173.
25 Prav tam, str. 176.
26 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 202.

Šoštanjski dvorec s Pustim gradom in Turnom v ozadju po Vischerjevi Topografiji Štajerske okoli leta 1681 (Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, sl. 108).

Trg Šoštanj je v poznem srednjem veku nedvomno odigral vlogo osrednje urbane naselbine Šaleške doline. Kljub temu, da ni dosegel statusa mestne naselbine, je bil kraj, ki je privlačil plemstvo in je imel zelo pomemben položaj ne samo v trgovini lokalnega značaja, temveč tudi v trgovini na daljše razdalje. O tem govori tako ohranjeno listinsko gradivo kot tudi najstarejši privilegiji šoštanjskega trga. Zato še toliko bolj preseneti dejstvo, da je šoštanjska naselbina omenjena razmeroma pozno. Kot trg se Šoštanj namreč prvič omenja šele leta 1355,[27] ko Kunigunda iz Slovenj Gradca, vdova po pisarju Janezu iz Kotelj (*Hannsen von Choetoelach*), podeli z vedenjem in dovoljenjem svojega drugega moža, Viljema, sodnika v Vuzenici, svojemu gospodu grofu Frideriku I. Celjskemu sledečo posest: hišo v Šoštanju skupaj s petimi domci, ležečimi v trgu, 5 njiv, ležečih za cerkvijo v Šoštanju (v tem primeru je skoraj gotovo mišljena danes že izginula cerkev sv. Mihaela v Družmirju, ki se v srednjeveških virih dosledno navaja kot »pri Šoštanju«, in ne današnja mestna cerkev sv. Mohorja),[28] ter desetine polovične hube, ležeče v šoštanjskem urbarju. Vso to posest je omenjena Kunigunda od pokojnega moža dobila kot doto. To pomeni, da je bil Janez iz Kotelj posestnik v Šoštanju. In četudi je listina nekoliko nejasna, kaže, da je Janez Koteljski imel to posest v lasti (alodu) in ne v fevdu, saj iz listine ni mogoče razbrati nobenih morebitnih predhodnih fevdnih zavez, vezanih na to posest. Vprašanje povezave Kotelj pri Guštanju na Koroškem ter Šoštanja oziroma rodbin(e), ki je imela posesti na obeh lokacijah, je zaenkrat še povsem odprto, je pa treba na tem mestu opozoriti, da je še konec 15. stoletja v temeljnem urbarju šoštanjske gospoščine, sestavljenem okoli leta 1498,[29] med uradi naštet tudi urad Kotlje (*Kottelacher ambt*), v katerem je bilo 9 hub. Povezave med uradoma torej ne moremo z gotovostjo razložiti, je pa očitno do nje prišlo že v prvi polovici 14. stoletja, morda še v času vovbrškega posedovanja Šoštanja, se pravi pred letom 1322.

Toda vrnimo se k trgu Šoštanj, ki je tokrat v središču našega preučevanja. Videli smo, da se v listinskem gradivu prvič nedvomno pojavi šele leta 1355. Vendar je treba tej listini dodati še listino iz aprila 1348, v kateri se omenja neimenovani *richter czu Schenstain*, ki ga lahko prepoznavamo ali kot trškega sodnika ali

27 SI AS 1063, listina 1355 I 21.

28 Listina je sicer nekoliko nejasna in bi omogočala identifikacijo omenjene cerkve tako s cerkvijo sv. Mihaela kot sv. Mohorja in Fortunata, vendar ravno dejstvo, da je vdova Kunigunda med drugim podelila pet njiv, ležečih za cerkvijo, potrjuje, da gre za cerkev sv. Mihaela, saj za cerkvijo sv. Mohorja in Fortunata ni prostora za pet njiv.

29 StLA, Stockurbare, fasc. 67, št. 156.

sodnika deželskega sodišča.[30] V vsakem primeru pa je Šoštanj kot trg v tem času že obstajal, kar dokazuje najmanj že omenjena listina iz leta 1355. To pomeni, da moremo nastanek trga domnevati nekaj pred letom 1348. Takšna dokaj splošna ugotovitev pa ne odgovori na vprašanje, ali moremo v ustanoviteljih videti že grofe Vovbrške, ki so posest posedovali do izumrtja leta 1322, ali njihove naslednike gospode Žovneške oziroma grofe Celjske. Oglejmo si, kaj govorijo viri.

Da so Vovbrški lastniki Šoštanja, prvič izvemo leta 1309 iz listine, s katero je gornjegrajski opat Leopold z vovbrškima grofoma Hermanom in Friderikom, samostanskima odvetnikoma, poravnal vse spore, do katerih je prišlo med njima in samostanom ter njegovim pokojnim opatom Wulfingom.[31] V pogodbi, ki so jo tega leta podpisali v Mozirju, so Vovbrški samostanu kot odškodnino podelili za 10 mark posesti, in sicer 4 hube pri Prelski (*Preileis*), 3 hube pri Ponikvi (*Ponikel*), 3 hube pri Brezovi (del Škal) (*Fresawe*), 3 pri Selu (v Paki pri Velenju) (*Cel*), 1 pri Družmirju (*Tresimir*) in 2 v Pesju (*Huntstorff*). Posesti v Prelski in Ponikvi so spadale v tisti sklop posesti, ki so jih Vovbrški pridobili s krškimi posestmi gradu Ekenštajn. Navedena listina sugerira, da v vzhodni Šaleški dolini Vovbrški niso upravljali le krških fevdov, temveč so imeli na tem območju tudi svoje alode, ki so jih lahko svobodno podarjali drugim. Navedene hube v Brezovi in Selu so spadale v sklop posesti gradu Turn, medtem ko je posest v Družmirju in Pesju spadala v sklop šoštanjskih posesti.[32]

Kljub tej poravnavi se spor med samostanom in njegovimi odvetniki še ni docela pomiril. Zato so leta 1311 vovbrška grofa Herman in Friderik ter grofica Adelajda iz svojega šoštanjskega urbarja podelili lastna posestva v vrednosti 10 mark.[33] Že dve leti prej so se Vovbrški obvezali poravnati škodo v višini 10 mark; zanjo so (kot smo videli) obljubili podeliti samostanu zgoraj navedene posesti. Ker je samostan kljub zavlačevanju grofov (katerim seveda ni ustrezalo, da bi se kar tako odrekli svojim posestim) očitno vztrajal, da izpolnijo obljubo, so bili Vovbrški prisiljeni podelitev ponoviti, le da so tokrat obljubili podeliti nekoliko drugačne posesti. Tokrat so se odločili, da bodo podelili le posesti iz šoštanjskega in turnskega urbarja, in sicer za 4 marke posesti v Zavodnjah,[34] za 2 marki v Pesju,[35] za 2 marki v Selu,[36] za eno marko posesti v Brezovi,[37] 1 hubo v Družmirju,[38] ki je bila vredna 54 pfenigov, in 1 mlin v Prelogah (Prelok), ki je bil vreden pol marke. V listini so pričali Ulrik *der frei von Sevnek*, Eberhard Vrbovški, Ulrik s Safna, Rudolf in Ortolf Celjska, Dipold III. Kacenštajnski, Pfeffel in Guntzel Hekenberški. Z izjemo sorodnika vovbrških grofov, Ulrika Žovneškega, so torej dogodku prisostvovali sami vovbrški vitezi.

Z vidika preučevanja šaleške zgodovine je treba opozoriti na prisotnost Pfeffla. Samo dva meseca pred izdajo obravnavane listine ga namreč najdemo navedenega v Vidmu (Udinah) z imenom *Faflinus de Suenenstain*, ko je od plemenitega (*a nobile viro*) Metniharja kupil desetine v polzelski fari, ki so bile fevd oglejskega patriarha.[39] Ignac Orožen domneva, da je ta Metnihar pravzaprav Motniški,[40] čeprav pri tem moti uporaba izraza *nobile viro* za pripadnika rodbine Motniških, ki so bili andeški ministeriali in katerih izvor in položaj tega naziva ne dopuščata.[41] Patriarha je o tem obvestil gornjegrajski opat Leopold, ki je hkrati izrazil željo, da bi te desetine dobil v fevd samostan. To je patriarh Otobon v citirani listini tudi odobril. »Faflin« je bil, kot kaže, vovbrški gradiščan na šoštanjskem gradu, ki je kot uradnik za svoje seniorje upravljal del njihove posesti.[42] Posest Šoštanja sta vovbrški grof Herman in njegova žena Elizabeta leta 1318 prodala lavantinskemu škofu Ditrihu za dobo treh let in s pravico do odkupa. Prodaja je obsegala 9 mark posesti v Družmirju pri Šoštanju,

30 Prim. Blaznik, *Historična topografija*, str. 409. Gl. tudi prispevek Borisa Golca o Šoštanju v stoletjih trške avtonomije v tej publikaciji.

31 Listina 1309 II 22, Mozirje (objavljeno v: RHSt, št. 63, 18; Orožen, *Das Benediktiner Stift Oberburg*, str. 86; MHDC VII, št. 510, str. 191; CKL, št. 81, str. 102).

32 To trditev dokazujejo tudi podatki iz ohranjenih šoštanjskih urbarjev, kjer so v okviru posesti gospoščine Šoštanj naštete tudi posesti v Družmirju in Pesju (StLA, Stockurbare, f. 67, št. 156). V isti zbirki so še ohranjeni urbarji iz 4. junija 1575 (f. 68, št. 157), 28. februarja 1578 (f. 69, št. 158) in 24. januarja 1594 (f. 70, št. 159).

33 Listina 1311 VIII 24, Gornji Grad (regest v: RHSt, št. 305, 85; MDC VIII, št. 60, 21; CKL, št. 90, 107).

34 *... an dem Zoboden und an dem Cosel, da Jacob und Michel und Mert und Jans auf gesessen sint, unt im Stan ein Michel, und in dem Lesnich, da ein Rudolf auf gegessen ist.* Za lociranje gl. Ravnikar, Prispevek, str. 63sl.

35 *... Hunstorf da ein Jans und ein Geori auf gesessen ist.*

36 *... ze Cel da Marin und ein Thomas und Crepich auf gesessen ist* in še eno pustoto, ki je vredna 66 pfenigov.

37 *... ze Fresach ain march geltes an ains min zwainzech pfeninge, da ein Marko und ein witbe und ein Jans auf gesessen ist.*

38 *... in dem Stresimir da ein Jans aufgesessen ist.*

39 Listina 1311 VI 21, Videm; originalna perg. listina v NŠAL, vrsta gornjegrajskih listin, št. 1751; regest v: RHSt, št. 295, 82 (*Notum fare volumus vniuersis quod cum dilectus filius Leupoldus abbas monasteriii de Obrenburch Aquilegensis diocesis nobis exposuit quod Faflinus de Suenenstain quandam decimam sitam in parochia de Inhelstain* [!] *que in feudum tenet ab ecclesia Aquilegensis ut iste emit a nobile viro Metnichario ipse Faflinus decimam ipsam sicut iuste et legaliter tenebat in feudum ab Aquilegenisis ecclesia ipsi abbati nostri dicti monasterii et ipsi monasterio concedere et ab eo in feudum recognoscere intendit quarum nobis humiliter supplicauit ut de ipsa decima ad feudum sicut hactenus tenebat ipsum abbatem inuestire nostro et aquilegensis ecclesie nostre dignaremur*).

40 Orožen, *Das Benediktiner Stift Oberburg*, str. 88.

41 Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 32.

42 Tega vovbrškega gradiščana srečamo še leta 1318, ko je sicer brez pridevnika Šoštanjski na manj uglednem mestu pričal v listini, s katero sta Rudolf iz Mozirja in njegova žena nekaj svoje posesti podarila samostanu v Mekinjah za svojo hčerko, ki je bila v njem nuna (listina 1318 V 5, Mozirje (kopija iz 19. stoletja v StLA, AUR, št. 1839[a]; regest v: RHSt, št. 965, 256)).

ki so bile prodane za 36 mark vaganega srebra. Od te vsote je škof vnaprej izplačal za 22 mark čistega srebra češkiх grošev (*pehaimischen grozzen*) in za 24 mark srebra graških novcev dunajske vage. Oba izstavitelja sta se tudi zavezala, da bosta vas in posest branila pred vsemi zahtevki, pridržala pa sta si pravico do odkupa posesti do jurjevega leta 1321. Pri tem sta se zavezala, da bosta, če se bosta odločila za ponoven odkup, odkupila tako grad Šoštanj kot vas Družmirje, saj je bila škofu vas brez gradu nekoristna.[43] Iz nadaljnje usode gradu in posesti, ki sta po izumrtju Vovbrških leta 1322 prešla v roke njihovih dedičev Žovneških, je očitno, da sta Vovbrška grad in posest Šoštanj od lavantinskega škofa res ponovno odkupila.

Naj poudarimo, da citirane listine govorijo o gradu Šoštanj in njemu pripadajoči vasi Družmirje, niti z besedo pa ni omenjen trg Šoštanj, kar verjetno pomeni, da je trg nastal šele kasneje, v času žovneškega gospostva med letoma 1322 in 1348, ko se prvič omenja trški sodnik (*richter czu Schoˢnstain*). Ne nazadnje to potrjuje dejstvo, da so vovbrški grofje grad in posesti Šoštanja leta 1318 brez pomislekov prodali lavantinskemu škofu. Tega gotovo ne bi storili, če bi pod gradom že nasta(ja)la trška naselbina! V strateškem razmišljanju grofov Šoštanj torej ne igra posebne vloge – uporabljan je kot priročno sredstvo za pomirjanje napetosti oziroma kot nepremičnina za različne transakcije. Tega očitno ni spremenilo niti to, da so Kunšperški v soseščini na svoji alodialni zemlji ustanovili trg Velenje, prvič posredno omenjen že leta 1264.[44]

Kaj je pripeljalo do tega, da je Velenje postalo trška naselbina? Na to je vplivalo več različnih dejavnikov. Prvi je gotovo njegova lega. Velenje leži ob križišču dveh cest: prva je peljala iz smeri Dobrna–Vinska Gora proti Škalam in naprej v Mislinjsko dolino, druga pa iz smeri Polzele ob Ložnici v Velenje. Staro Velenje ima še danes podobo, ki jo je določila ravno lega na omenjenem križišču. Manjši trški prostor se je oblikoval prav na križišču teh dveh cest, tam, kjer danes Ljubljanska cesta pripelje v središče Starega Velenja. Da ti cesti nista bili le lokalno pomembni, kaže tudi domneva Franca Schumija, da je leta 1256 koroški vojvoda Ulrik III. potoval iz Topuskega na Hrvaškem preko Metlike,[45] Trebnjega, Mokronoga, Zidanega Mosta, Celja in nato ob dolini Pake (se pravi mimo Velenja in/ali Šoštanja) v samostan Šentpavel, kjer je nato aprila izdal listino.[46] Druga pomembna determinanta pa je bila lega neposredno pod gradom Velenje. Za nastanek trga je nedvomno zaslužna družina Kunšperških, prvih znanih lastnikov Velenja. Sredina 13. stoletja je ravno čas, ko so Kunšperški dosegli svoj vrhunec. Oto I. Kunšperški je v prvi polovici 13. stoletja sodil med najpomembnejše plemiške osebnosti na Stajerskem in Koroškem. Njegovi nasledniki po njegovi smrti okoli leta 1236 tolikšne veljave sicer niso več dosegali. Za nas sta pomembna njegov sin Oto II. († okoli 1250) in vnuk Oto III. (1265?, 1275–1319). Slednji je v začetku šestdesetih let 13. stoletja začel voditi politiko, ki je Kunšperške napravila vse manj odvisne od njihovih seniorjev, salzburških nadškofov, in je težišče delovanja kot prvi prenesel povsem na območje Savinjske in Šaleške doline, kjer je imela družina nekaj alodialnih posesti. Poleg tega je treba opozoriti na angažma družinskih članov v uporu proti madžarskemu kralju Beli IV. v letih 1257/1258 in nato še leta 1260, s katerim so Ptujski in s tem posledično njihova stranska veja Kunšperški (čeprav je bil Oto III. v času upora še mlad in se zato verjetno tega dogajanja ni udeležil) pridobili zasluge pri Otokarju II. Přemyslu, ki so jih nato seveda unovčili. Domnevamo lahko, da je Velenje trške pravice dobilo ravno v njegovem času.[47] To pomeni, da Velenje trških pravic ne bi moglo dobiti mnogo pred prvo omembo leta 1264, saj je Oto III. postal polnoleten šele v začetku šestdesetih in je lahko šele takrat začel voditi samostojno politiko.[48]

43 Listina 1318 IV 30, Pliberk (prepis iz 14. stoletja v NŠAM, Codex Henrici, fol. 45, št. 132; regest v: RHSt, št. 961, 255; MDC VIII, št. 418, 126). Listina 1318 VI 16, Nürnberg (prepis iz 14. stoletja v NŠAM, Codex Henrici, fol. 53, št. 167; regest v MDC VIII, št. 427, 129, in RHSt, št. 980, 260). Gl. tudi Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 414sl. Tega dne je prodajo odobril nemški kralj, Habsburžan Friderik.

44 Podrobno v: Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 186–189.

45 Tu se je zadrževal še januarja tega leta, ko je Nemškemu viteškemu redu v Ljubljani podelil cerkev sv. Petra v Črnomlju z vsemi podružnicami in posestmi v provinci Metlika (AfH, št. 11, listina 1256 I 16). Z njim je potoval tudi gornjegrajski opat Janez, ki se v navedeni listini pojavi kot priča.

46 AfH, št. 83. O tem, da tega potovanja ni bilo, oziroma vsaj ne tega leta, sicer podrobno v Kosi, Morejska kronika, str. 353sl. Vendar za naše razpravljanje o pomenu cestne povezave preko Šaleške doline ni tako pomembno, katerega leta je do tega potovanja prišlo. Pomembno je, da je bila ta cesta, ki je bila del t. i. »slovenjgraške« cestne mreže (Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 259sl), dovolj pomemben strateški in gospodarski element.

47 O povezavi med gradom oziroma lastnikom gradu Velenje in trgom pod njim posredno govori dejstvo, da je cerkev Karmelske matere božje v Starem Velenju nastala kot lastniška cerkev lastnikov velenjskega gradu. O tem priča spor v drugi polovici 16. stoletja med velenjskim graščakom Baltazarjem Wagnom in ljubljanskim škofom o tem, ali so imeli velenjski graščaki »od nekdaj« odvetniške in lastniške pravice nad cerkvijo in so sami brez nasprotovanja škalskega župnika oziroma ljubljanskega škofa pri njej nastavljali duhovnike (za spor gl. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 169–234). Poznamo tudi poročilo, ki govori o tem, da so »emporno cerkev«, ki naj bi stala v cerkvi, leta 1576 podrli, ker je razganjala zidove (prav tam, str. 181; Poles et al., *Sakralna dediščina*, str. 230). Več o tem v Ravnikar, Borba za cerkev, str. 47–64.

48 Razlog za ta, na prvi pogled nepotrebno dolg odlomek o trgu Velenje je v tem, da sta oba trga od nastanka naprej (oba sta gospoščinska trga, ustanovljena s strani dveh rivalskih družin: gospodje Ptujski in gospodje Žovneški oziroma grofje Celjski) identiteto iskala in gradila tudi ali celo predvsem na vzajemnem tekmovanju in celo občasnih ostrih sporih. To je dejstvo, ki ga moramo razumeti in upoštevati. Zgodovine obeh krajev ni mogoče povsem razumeti enega brez drugega. Rivalstvo med njima se je vleklo od srednjeveških začetkov do sodobnosti, ko so »veliki preobrat« v razmerju med krajema, ki se je zgodil po drugi svetovni vojni in ki je teme-

Eden od glavnih virov gospodarske moči so bili predvsem trgi in mesta, ki jih je posamezen fevdalec obvladoval na svojem območju. Zato si lahko predstavljamo, da je imel trg Velenje najprej za Kunšperške in nato za njihove naslednike Ptujske zelo velik pomen. Usoda obeh trgov Šaleške doline je torej tesno povezana z lastniki, Kunšperškimi oziroma njihovimi sorodniki/nasledniki Ptujskimi kot lastniki alodialnega gospostva Velenje, znotraj katerega so ustanovili tudi trg Velenje, ter grofi Vovbrškimi oziroma njihovimi nasledniki žovneškimi svobodniki (kasnejšimi grofi Celjskimi), lastniki posestva Šoštanj, znotraj katerega so ustanovili trg Šoštanj. Je pa bil slednji ustanovljen skoraj 100 let kasneje kot prvi.

Zapisali smo že, da je časovni okvir, znotraj katerega smemo domnevati ustanovitev trga Šoštanj, obdobje med letoma 1318 (ko pri prodaji posesti Šoštanj lavantinskemu škofu trga očitno še ni) in 1348 (ko se prvič omenja trški sodnik). Kaže, da so žovneški svobodniki takoj po tem, ko so uredili vprašanje nasledstva po leta 1322 izumrlih vovbrških grofih, začeli z gospodarskim utrjevanjem nove posesti. Dokončen dogovor o delitvi dediščine je bil sklenjen med Žovneškimi in Aufensteinskimi, ki so bili prav tako vovbrški dediči. Že nekaj časa je znano, da je bil del spora med dedičema, Friderikom Žovneškim in Konradom Aufensteinom, vezan na grad Žamberk oziroma posest v Zavodnjah. Vprašanje Zavodenj so rešili sočasno z razdelitvijo obeh glavnih urbanih krajev, ki sta bila središči nekdanjih vovbrških posesti – Celja in Guštanja –, leta 1331 oziroma dokončno 1333.[49] In če lahko domnevamo, da Vovbrškim morebitni trg Šoštanj, ki bi ležal med njihovima trgoma Celje in Guštanj, ni bil prioriteta, pa je to drugače, ko so območje Šoštanja pridobili Žovneški. Bodoči trg, lociran v Šaleški dolini, je v strategiji Žovneških postal ne samo njihov odgovor na že obstoječi ptujski trg Velenje, temveč je bil tudi njihov odgovor na aufensteinski Guštanj (in mesto Slovenj Gradec, ki ga je prav tako nadzoroval Konrad Aufenstein).[50] Je pa skoraj nemogoče predvideti, ali so Žovneški pristopili k ustanavljanju trga, preden jim je uspelo povsem urediti lastniške razmere z Aufensteini. Tako je z dobrimi, četudi posrednimi argumenti podprta trditev, da je trg Šoštanj nastal med letoma 1331 in 1348. Ne nazadnje je Friderik Žovneški 30. decembra 1329 grad Šoštanj, skupaj z gradovi Rogatec, Kostrivnica, Lemberg (pri Poljčanah), Žovnek, Ojstrica, Smlednik in Mozirje, ter odvetništvo nad gornjegrajskim samostanom zastavil svojim svakom, bratom Ulriku II., Frideriku III. in Jansu I. z Wallseeja, štajerskim deželnim glavarjem, za skupno vsoto 8000 graških mark srebra. Pri tem je šlo za povsem finančno računico. Friderik Žovneški je v času prerivanja za vovbrško dediščino potreboval več denarja, kot ga je lahko sam zbral, zato si je izposodil večjo vsoto, ki jo je zavaroval z naštetimi posestmi oziroma prihodki.[51] Po uspešnem zaključku pogajanj in dokončni razdelitvi dediščine je Friderik zastavo očitno rešil, saj se navedene posesti nato ponovno znajdejo v žovneških rokah.

Zanimivo pa je opozoriti še na en podatek. Ob ustanovitvi trga je nalogo trške cerkve prevzela nekdanja grajska kapela, cerkev sv. Mohorja in Fortunata. Da je res tako, potrdijo najstarejši podatki, vezani na to cerkev, ki jo že od začetka 15. stoletja dalje vedno tesno povezujejo s tržani. Tako je ob posvetitvi takrat obnovljene cerkve leta 1434 zabeležena zaveza tržanov škalskemu župniku Henriku, da bodo finančno oskrbeli šmihelskega vikarja, da bo lahko službo božjo opravljal tudi v trški cerkvi. In verjetno ne slučajno so ravno v času, ko domnevamo nastanek trga, nastale tudi morda najpomembnejše srednjeveške stenske poslikave v Šaleški dolini, freske v prvotnem prezbiteriju cerkve sv. Mohorja in Fortunata. Umetnostna zgodovina namreč nastanek teh fresk po analogijah postavlja v drugo četrtino 14. stoletja, se pravi ravno v čas, ko domnevamo nastanek trga.[52] Da bi bili financerji fresk tržani, je pa vendarle manj verjetno. Freske so, kot kaže, nastale v času, ko se je trg šele začenjal oblikovati, zato le težko predpostavimo, da so bili tržani že na samem začetku tako finančno močni, da bi lahko financirali takšen projekt.

Oblikovanje trške avtonomije

Šoštanj je bil leta 1372 vključen v Celjsko grofijo. Ko je namreč 7. novembra tega leta cesar Karel IV. Celjske ponovno imenoval za grofe (prvo povzdignjenje je bilo zaradi nasprotovanja formalno razveljavljeno) in jim ob tem Celjsko grofijo določil kot novo oblastno območje, je Šoštanj izrecno omenjen kot eden od krajev oziroma gradov, ki tvorijo meje te grofije.[53] Kljub temu, da je torej pod šoštanjskim gradom zrasel trg in da se je s tem bistveno povečal gospodarski in strateški pomen Šoštanja, je bil še vedno »le« predmet družinske politike, kar se je pokazalo leta 1387. 12. marca tega leta je namreč vdova po dve leti prej umrlem Hermanu I. Celjskem, grofica Katarina Kotromanić, sinovoma Hermanu II. in Viljemu prepustila svojo posest pri trdnjavi Krško (to je dobila od moža kot jutrnjo), sinova pa sta obljubila, da bosta materi predala posest v isti vrednosti iz urbarja Šoštanj.[54] To pa govori ne le o tem, da je bil Šoštanj v strateškem razmišljanju Celjskih še vedno le eden

ljil predvsem oziroma sprva izključno na energetiki, večkrat razlagali s takrat zelo značilno mešanico lokalpatriotizma in revolucionarnega zagona, češ »zdaj pa bomo posvetili tem šoštanjskim 'purgerjem'«.

49 Več v Ravnikar, Žovneško-ptujski odnosi, str. 77sl.

50 Ravnikar, *Slovenj Gradec*, str. 48sl.

51 CKL, št. 127, str. 141sl.

52 Prim. Poles et al., *Sakralna dediščina*, str. 376sl.

53 Po prepisu listine v Muchar, *Geschichte*, str. 396.

54 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45.

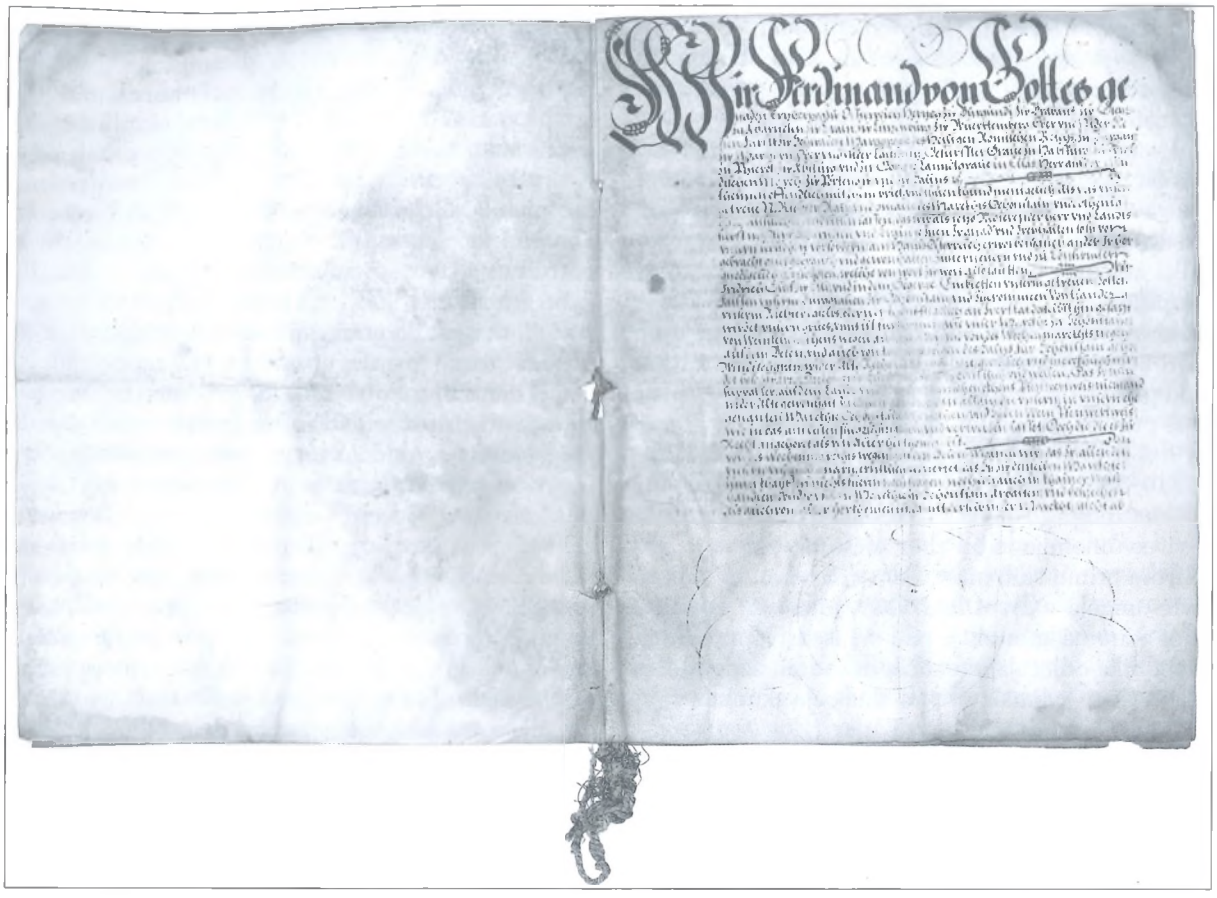
od kmetov na šahovnici, temveč tudi o tem, da je bila vrednost posesti visoka, saj je bila tako ekonomska kot predvsem geostrateška posest Krškega vedno visoko cenjena.

Vsekakor pa se je v Šoštanju v začetnem času obstoja trga začelo oblikovati to, kar označujemo za trško avtonomijo. Avtonomni organi so se v celinskih mestih in trgih razvili iz dveh virov: iz mestnega sodnika kot zastopnika mestnega gospoda in iz zbora (skupščine) vseh meščanov.[55] V deželnoknežjih trgih in mestih so smeli meščani mestnega sodnika sami voliti že vsaj od 14. stoletja, vendar si je mestni gospod pridržal pravico do potrditve. Nekoliko kasneje so to pravico pridobili tudi patrimonialni trgi in mesta (na primer Sevnica pred letom 1441[56] in Celje leta 1455).[57] Mestni sodnik je tako postal hkrati organ mestnega gospoda in mestne avtonomije. Drugi vir avtonomije je bil zbor meščanov, ki se je pod vplivom primorskih mest, kjer se *communitas civitatis* prvič omenja v Trstu leta 1139, imenoval komuna. Zbor oziroma komuna je pod predsedstvom mestnega sodnika odločala o tekočih in sodnih zadevah. To odločanje se je kmalu preneslo na ožjo skupino, v večjih mestih na dvanajst cvelbarjev (*Zwölfer*), iz vrst katere se je razvil voljeni mestni svet. Vanj so običajno prišli le premožnejši meščani.[58]

Tako kot velja tudi sicer, je težava pri preučevanju srednjeveške zgodovine Šoštanja slaba ohranjenost gradiva. Ta splošna ugotovitev velja še toliko bolj za ohranjeno gradivo, ki omogoča vpogled v trško (samo)upravo. O delovanju trških sodnikov smo tako le skromno obveščeni. Prva omemba Šoštanja kot trga je, kot smo že videli, vezana na omembo neimenovanega šoštanjskega sodnika. Leta 1378 pa izvemo za prvega poimensko znanega sodnika iz Šoštanja. To je neki Seydlein, ki se kot priča pojavi v listini, s katero je Jera, vdova po Rudolfu Polanu (Kacenštajnskem), skupaj s hčerko Elso prodala dva vinograda svojima sorodnikoma, Dipoldu VI. in Rudolfu III. Kacenštajnskima.[59] V 15. stoletju pa izvemo še za nekaj šoštanjskih sodnikov. Leta 1405 je kot tak omenjen Friderik Tœlinger, ki je izdal listino v korist gornjegrajskega samostana.[60] Pred letom 1436 sta to nalogo opravljala Hans Frank, ki se tega leta v Celjski fevdni knjigi omenja kot pokojni trški sodnik,[61] in Hieronim Voytländer, ki leta 1436 skupaj s šoštanjskim gradiščanom razsoja v korist Šoštanja v zvezi s pritožbami tržanov glede vinotočev v okolici, glede tedenskega sejma v Velenju ter zato, ker se sol v Slovenj Gradec tovori mimo trga, vse to proti starim običajem in pravicam. Celjski grof Friderik II. je nato zadolžil Jošta Vaista, gradiščana v Šoštanju, in Hieronima Voytländerja, šoštanjskega sodnika, naj izvedeta njegov ukaz, da se mora ponovno vzpostaviti stari red. Ta listina, izdana 3. oktobra 1436, je bila nato stalni del šoštanjskih trških privilegijev. Ko je 14. februarja 1598 nadvojvoda Ferdinand na prošnjo sodnika, sveta in občine (*Richter, Rath und Gemain*) izdal novo privilegijsko listino, s katero je potrdil tudi stare šoštanjske privilegije, je citirana listina grofa Friderika II. Celjskega inkorporirana kot prva in najstarejša privilegijska listina trga Šoštanj.[62] V tem prvem privilegiju, ki ga pravzaprav komaj lahko označimo kot takšnega, je še posebej vredno izpostaviti pritoževanje Šoštanjčanov zaradi tedenskega sejma v Velenju ter njihovo prizadevanje za povrnitev privilegija, da gre vsa trgovina s soljo, ki je potekala med Slovenj Gradcem in južno Štajersko ter Kranjsko, skozi trg. Oba trga v Šaleški dolini sta si bila neposredna konkurenta; tako je tedenski sejem v Velenju, kjer so trgovce gotovo privabljali tudi z raznimi ugodnostmi, neposredno posegel ne samo v stare privilegije, temveč tudi v trško blagajno, v kateri se je zaradi upadanja zanimanja trgovcev za udeleževanje šoštanjskega sejemskega dne prihodek gotovo bistveno zmanjšal. Še bolj pa se je upad dohodka poznal, če so se trgovci s soljo začeli izogibati trga. Žal sklop ohranjenih privilegijskih listin ne odgovori na vprašanje, na kateri dan je v Šoštanju potekal tedenski sejem. Prvi topogledni podatek je šele iz leta 1815, ko cesar Franc I. trgu potrdi pravico do štirih letnih sejmov ter do tedenskega sejma vsak četrtek. Je pa zgolj iz tega podatka povsem nemogoče sklepati, da so tedenski sejmi ob četrtkih potekali tudi v srednjem veku.[63]

Treba pa je izpostaviti še tri privilegije, ki si jih je trg izboril v 15. stoletju. Leta 1492 je cesar Friderik III. izdal kar tri listine v korist trga. Prvi dve sta bili izdani sočasno, 2. aprila 1492, tretja pa le nekaj dni kasneje, 17. aprila. V prvih dveh je trg pridobil pravico, da mu ni bilo treba izročati ljudi, ki so se naselili v trgu, ter pravico, da je smel zahtevati vrnitev tistih, ki so trg zapustili brez dovoljenja. Gre za pravico, ki so si jo izborili samo najpomembnejši urbani kraji (mesta in največji trgi). Tretja listina iz leta 1492 pa v največji meri ponovi pritožbe tržanov, ki so jih navedli že leta 1436. Šoštanjski tržani se ponovno pritožujejo zaradi škode, ki jim jo povzročajo vinotoči v župniščih in okolici trga; pritožujejo se, ker ljudje ne obiskujejo tedenskega sejma (čeprav tokrat ni izrecno omenjen sosednji trg Velenje, gre nedvomno za še vedno živo konkurenco med njima) in ker trgovina s soljo ne poteka tako, kot je določeno. Očitno je, da ukrepi iz leta 1436 niso delovali. Zato je cesar Friderik »svojemu zvestemu« Žigi Lichtenbergerju, upravitelju Forhteneka, Šoštanja in Kacenštajna, ukazal,

55 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 161.
56 Prim. Ravnikar, Grad in gospoščina Sevnica, str. 72sl.
57 Curk, *Trgi in mesta*, str. 50.
58 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 161s.
59 TKL, št. 211.
60 NŠAL, vrsta gornjegrajskih listin, št. 4202.
61 SI AS 1073/I-57r, fol. 87v.
62 SI PAM 1/464-002, listina 1598 II 14.
63 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 172s.

Prva stran privilegija, ki ga je 14. februarja 1598 nadvojvoda Ferdinand izdal v korist Šoštanja (SI PAM 1/464-002).

naj zatre trgovino z žitom, živino, sirom in mastjo ter nedovoljeno točenje vina.

Urada Šoštanj in Kacenštajn sta bila, kot dokazuje citirana listina s konca 15. stoletja, že združena. O tem priča tudi temeljni urbar gospoščine Šoštanj, ki je nastal pred letom 1498.[64] Vsekakor je več kot verjetno, da je imel Žiga Lichtenberger v Šoštanju svoje bivališče. Kje je bilo to plemiško bivališče, viri sicer ne govorijo, je pa mogoče sklepati, da je bil to t. i. spodnji oziroma trški grad. Ta se morda omenja že v 14. stoletju, ko se v opisu meja novodoločene Celjske grofije navaja *Haus und Schloss, Schönstein geheissen*, vendar te trditve ni mogoče sprejeti brez pridržkov, kot je storil na primer Franc Hribernik,[65] temveč je enako verjetno, da je s to dvojno oznako mišljena trojna naloga, ki jo je grad opravljal – bivališče, upravno in sodno središče ter utrdba. Skoraj brez dvoma pa je, da je s hišo pod utrdbo (*Haws am Purgperg under der Vessten*) iz leta 1437 že mišljen spodnji grad. Glede na to, da je ta grad leta 1458 označen kot *Amtshaus*,[66] skoraj ne more biti dvoma, da je služil kot bivališče vsakokratnega upravitelja trga in gospoščine.

Poleg obeh gradov, starega gradu Šoštanj ter *Amtshausa*, ležečega na južnem robu trga, je v Šoštanju ali okoli njega stalo še nekaj plemiških domovanj. Že sredi 14. stoletja je Ulrik *der Pilcz* iz Metleč skupaj z ženo in dediči nekaj svoje posesti prodal grofu Frideriku I. Celjskemu.[67] Kot priča v listini nastopa Mert iz Kamnika, ki je najverjetneje spadal v širšo rodbino kamniških Kolencev.[68] Ta podatek bode v oči predvsem zaradi tega, ker je v prvi polovici 15. stoletja mogoče s Šoštanjem povezati kamniške Kolence. Celjska fevdna knjiga iz leta 1436 namreč poroča, da je šoštanjski sodnik[69] Hieronim Voytländer od Kolencev in Kacenštajnov odkupil nekaj posesti

64 StLA, Stockurbare 74/156. V urbarju sicer najdemo tri zapise, datirane v leto 1498, vendar vsi trije delujejo kot dodaten vpis v urbar in ne kot del prvotnega teksta, zaradi česar smemo domnevati, da je urbar nastal nekaj let pred tem, točne letnice pa verjetno ne bo mogoče ugotoviti.

65 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45.

66 Stopar, *Grajske stavbe*, 4, str. 98.

67 ZIMK ZRC SAZU, CKSL, prepis listine 1351 V 9.

68 Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 153.

69 V Celjski fevdni knjigi sicer ni označen kot trški sodnik, je pa kot tak naveden v listini iz istega leta. 16. maja 1436 je namreč kacenštajnski gradiščan in šoštanjski sodnik Hieronim Voytländer skupaj s še več naštetimi pričami potrjeval transakcijo med Martinom Zibecem in gornjegrajskim samostanom (orig. perg. listina v NŠAL, vrsta gornjegrajskih listin, št. 5637).

v Šoštanju. Med temi še posebej bode v oči stolp pri Šoštanju skupaj s kletjo (besedilo je premalo jasno, zato ne moremo z gotovostjo razbrati, ali gre pri tem stolpu za stari šoštanjski grad ali za trški *Amtshaus*) ter dve hiši, ki sta izrecno označeni kot ležeči v trgu (ena ob hiši nekega Tesija ter druga ob hiši nekega Rumpolta). Glede na to, da je govora o Voytländerjevem nakupu posesti dveh prejšnjih lastnikov, lahko z veliko verjetnostjo domnevamo, da so imeli svojo hišo v Šoštanju tako Kacenštajni kot Kolenci. Ali je pomembna kamniška meščanska rodbina Kolencev do nepremičnine v Šoštanju prišla s pomočjo družine Ulrika Pilcza iz Metleč, pa je žal nemogoče ugotoviti.

Družina Voytländer, ki je v Šoštanju bivala že pred tem, saj je Hieronimov bratranec (*vetter*) Janez ob omenjenem nakupu že posedoval nekaj posesti, se je v kraju uveljavila kot ena najvplivnejših rodbin. Hieronim je bil poleg tega, da je opravljal delo trškega sodnika, upravitelj gradu Forhtenek.[70] O Forhteneku pa v tem času poroča t. i. »seznam deželnih sovražnikov«, ki priča, da so ti podpirali deželne sovražnike (tj. grofe Celjske) in dovoljevali ropanja s Forhteneka. Konkretno o Hieronimu pa vir pravi, da je vzdrževal Hansa Slospegerja, Nikolaja Kraniggla in Gašparja Čeha, ki so bili krivi, da je bil ujet neki Gibler, privrženec Habsburžanov.[71] Podobne nečednosti seznam očita še nekaterim šaleškim plemičem (na primer Flemynu s Švarcenštajna, Ekenštajnskim itd.); tako smemo zaključiti, da je bilo šaleško plemstvo v sporu med Celjskimi in Habsburžani trdno na strani prvih.

V samem kraju poleg omenjenih plemiških bivališč najdemo bivališče še ene plemiške družine, celjskih vazalov Grimšicerjev (z Grimšč pri Bledu). Anton Grimšicer je bil leta 1448 gradiščan na šoštanjskem (in forhteneškem) gradu, kjer pa gotovo ni bival, saj je bila grajska stavba takrat že močno poškodovana. V času spopada med Celjskimi in Habsburžani so ga Celjski dali kar sami razrušiti, o čemer poroča *Celjska kronika*.[72] Andrej Grimšicer (verjetno Antonov brat) pa je posedoval večjo posest v Šoštanju in okolici, od katere naj izpostavimo dve hiši v trgu Šoštanj.[73] Da gre za hiši, ki ju je dve desetletji pred tem kupil Voytländer, je skoraj neverjetno, saj sta obe transakciji zapisani v istem viru in ni videti, da bi si časovno sledili. To pomeni, da so tako Voytländerji kot Grimšicerji, se pravi dve manjši, a lokalno zelo pomembni plemiški družini, posedovali po dve hiši v trgu. Moramo izpostaviti, da četudi ohranjeni privilegiji kažejo na s privilegiji dobro zavarovan trg, ki je imel in tudi branil pridobljene pravice, do konca srednjega veka viri poimensko ne omenijo niti enega meščana – z izjemo trških sodnikov ter posameznih plemičev, ki so v Šoštanju našli svoj dom. To se je spremenilo šele v 16. stoletju, ko vizitacijski popisi, katerih naloga je bila predvsem odkriti in označiti morebitne pristaše luteranske vere, naštejejo prve tržane.[74]

Ekonomsko gledano je še vedno največjo vrednost imela razmeroma velika in donosna posest šoštanjskega gradu.[75] Trg je imel v primerjavi z graščinsko posestjo še vedno manjšo vrednost. Visoka donosnost šoštanjskega gospostva se ponovno pokaže ob boju za celjsko dediščino, ko med vdovo zadnjega Celjskega grofa Ulrika II, Katarino Branković, ter Habsburžani pride do sporazuma. Habsburžani so bili, sploh po smrti Ladislava Posthumnega leta 1457, preprosto premočni, da bi se lahko vdova borila proti njim. Sporazum določa, da se Katarina odpove zahtevi po soprogovi dediščini, zato pa je odškodovana s tem, da se ji doživljenjsko podeli grad Krško ter 2000 funtov denaričev letnih dohodkov, ki jih je prejela tudi iz urada Šoštanj/Kacenštajn.[76] Bolj kot zanimivost izpostavimo, da sta bili, tako kot približno sto let pred tem pri sporazumu s Katarino Kotromanić, tudi tokrat kot sredstvo izplačila uporabljeni gospostvi Krško in Šoštanj. Je pa v tem sporazumu mogoče prvič zaslutiti, da sta bili šoštanjska in kacenštajnska posest združeni v en urad.

Čas po izumrtju grofov Celjskih je torej minil najprej v kratkem, pa vendar zelo živahnem dogajanju, vezanem na boj za celjsko dediščino, v katerem je bilo angažirano tudi več šaleških plemičev. Vendar so se razmere po sporazumu najprej z vdovo Katarino Branković in nato z mirom v Požarnici (Pussarnitz), ki so ga Habsburžani sklenili z Goriškimi, zelo hitro umirile. S tem dogajanjem sovpade tudi ustanovitev ljubljanske škofije leta 1461, ki je neposredno vplivala na razmere v Šaleški dolini, saj je bila kot bistven del posesti novoustanovljene škofije uporabljena posest gornjegrajskega benediktinskega samostana, ki so ga sočasno ukinili. Samostan je bil namreč od leta 1261 dalje, ko mu je bila inkorporirana škalska (in šmartinska) fara, cerkveni gospod v Šaleški dolini. Opati so opravljali tudi naloge arhidiakona, kar pomeni, da je bil nadzor samostana nad verskim življenjem (ter cerkvenimi posestmi) popoln.[77] Tako sovpadeta dve kolosalni spremembi, v cerkvenem ter posvetnem življenju, kar se še kako pozna. Zatrdimo lahko, da sta celotna Šaleška dolina in Šoštanj kot najpomembnejši kraj v njej v tem času stopila novim časom naproti in da se takrat začne prehod doline in z njo Šoštanja v t. i. zgodnjenovoveški čas.

70 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 97.
71 Otorepec, Seznam, str. 336.
72 *Kronika grofov Celjskih*, str. 27.
73 SI AS 1073/I-57r, fol. 26v.
74 Več o tem v Ravnikar, Borba za cerkev, str. 47sl.
75 O velikosti ter pričakovanih donosih posesti najnatančneje poroča najstarejši ohranjeni urbar s konca 15. stoletja (StLA, Stockurbare, 67/156).
76 Fugger Germadnik, *Boj za dediščino*, str. 41s.
77 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 120sl.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
vrsta gornjegrajskih listin

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Posebne zbirke, Codex Henrici.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1063, Zbirka listin
AS 1073/I-57r – Zbirka rokopisov, Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofiji Ortenburg in Celje / 1436–1447

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 1, Zbirka listin.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
Stockurbare

ZIMK ZRC SAZU – Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
CKSL – Centralni katalog srednjeveških listin

OBJAVLJENI VIRI

AfH – *Archiv für Heimatkunde, Bd. 1* (ur. Franz Schumi). Laibach: der Herausgeber, 1882/1883.

CKL – *Celjska knjiga listin I: listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341* (ur. Dušan Kos). Ljubljana: ZRC SAZU; Celje: Muzej novejše zgodovine, 1996.

MHDC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae, Teilband VII: Die Kärntner Geschichtsquellen 1300–1310* (ur. Hermann Wießner). Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv, 1961.

RHSt – *Regesten des Herzogtums Steiermark, Bd. 1: 1308–1319* (ur. Annelies Redik). Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1976–1985.

TKL – *Turjaška knjiga listin, 1: Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov)* (zbrala in uredila Miha Preinfalk in Matjaž Bizjak). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008 (Thesaurus memoriae. Fontes, 6).

LITERATURA

Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 2. del: N–Ž. Maribor: Obzorja, 1988.

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1992.

Fugger Germadnik, Rolanda: *Boj za dediščino Celjskih*. Celje: Pokrajinski muzej, 2016 (Starožitnosti, 9).

Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj. Zgodovinski opis* (uredil, spremno besedo in opombe napisal Tone Ravnikar). Šoštanj: Občina, 1998.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.

Kosi, Miha: Morejska kronika in koroški vojvoda v bitki pri Pelagoniji leta 1259. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 347–362.

Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009 (Thesaurus memoriae; Opuscula, 1).

Kovačič, Fran: *Trg Središče. Krajepis in zgodovina*. Maribor: Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko, 1910.

Kronika grofov celjskih (prevedel Modest Golia). Maribor: Založba Obzorja, 1972.

Muchar, Albert: *Geschichte des Herzogthums Steiermark*, Teil VI. Graz: Damian und Sorge, 1859.

Orožen, Ignaz: *Das Benediktiner Stift Oberburg und das Dekanat Oberburg*. Maribor: im Selbstverlage des Verfassers, 1876–1877 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 2).

Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Schallthal*. Graz: im Selbstverlage, 1884 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 5).

Otorepec, Božo: Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta v Mariboru, Pedagoška akademija, 1996, str. 331–342.

Poles, Rok in Gmajner-Korošec, Marjana in Lalek, Nika: *Sakralna dediščina Šaleške doline*. Velenje: Pozoj, 1998.

Ravnikar, Tone: Žovneško-ptujski odnosi v Šaleški dolini. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 71–83.

Ravnikar, Tone: Prispevek k srednjeveški topografiji Šaleške doline. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70, 1999, št. 1–2 (Koropčev zbornik), str. 55–79.
Ravnikar, Tone: Grad in gospoščina Sevnica v poznem srednjem veku. *Grad Sevnica* (ur. Oskar Zoran Zelič). Sevnica: društvo Trg, 2011, str. 57–81.
Ravnikar, Tone: Borba za cerkev Matere Božje v Velenju v 16. stoletju. *Studia Historica Slovenica* 17, 2017, št. 1, str. 47–64.
Ravnikar, Tone: *Slovenj Gradec v srednjem veku*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018.
Ravnikar, Tone: Vzhodna polovica Šaleške doline v srednjem veku. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice* (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Mestna občina, 1999, str. 164–202.
Ravnikar, Tone: *Zgodovina Šoštanja*. Šoštanj: Krajevna skupnost, 2011.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, 4. knjiga: Med Solčavskim in Kobanskim*. Ljubljana: Viharnik, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.
Štih, Peter in Simoniti, Vasko: *Na stičišču svetov*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
Velički, Anja: *Privilegijske listine trgov na slovenskem Štajerskem: primerjava privilegijskih listin trgov Rogatec, Središče ob Dravi in Šoštanj*. Maribor, 2018 (tipkopis magistrskega dela).
Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.

SUMMARY

The market town of Šoštanj during the Middle Ages

The discussion focuses on the period and circumstances surrounding the relatively late emergence of the medieval market town of Šoštanj. Its establishment may be dated to sometime after 1330, when the lords of Sannegg (Zovnek) inherited a sizeable estate from the Counts of Heunburg (Vovbre), who became extinct in 1322. Given that during the Heunburg period, the documents for the Šoštanj area only confirm the existence of a seigniory with the village of Družmirje as the central settlement within its boundaries, the founding of the market town may be attributed to the free lords of Sannegg, later Counts of Cilli (Celje). Since its establishment, Šoštanj was the economic centre of the Zovnek area between the Lower Savinja Valley and the Upper Savinja or Šalek Valley and as such a direct rival to the older market town of Velenje, already founded in the mid-thirteenth century and owned by the lords of Königsberg (Kunšperk) or, rather, their relatives, the lords of Pettau (Ptuj). It was also with the support of the Sanneggs that Šoštanj quickly outgrew Velenje and asserted itself as the major economic centre in the Šalek Valley, although, as Šoštanj's oldest market town privileges reveal, the rivalry between the two nonetheless continued well into the Early Modern Period. While the documents testify to Šoštanj's struggle to secure its monopoly on weekly fairs and salt trade with Slovenj Gradec, which Velenje sought to chip away at, they do not enable a serious reconstruction of the market town's (self-)administration. Although Šoštanj already had its own judge in the fourteenth century, the latter appears more to have represented the market town's lord than the market town and its self-administration. On the other hand, in view of the complete absence of data regarding the market-town council, not only nothing is known about the number of its members and how they were selected, but there is also no knowledge about whether or not it even existed. The first documents indisputably attesting to its existence emerged in the sixteenth century.

Despite the modest data available, the list of lesser nobility that worked in Šoštanj and its surroundings demonstrates that the market town was also very attractive for noble settlers and that it was an economic (as well as probably judicial and administrative) centre of major significance. This may perhaps be the best way to explain the presence of a considerable number of noble families. A new period in the history of Šoštanj began in 1456, following the extinction of the male line of the market town's lords, Counts of Cilli, who were succeeded by the Styrian provincial lords of Habsburg after a brief period of the so-called struggle for the Celje heritage. Reduced to a less important part of the Habsburg estates, Šoštanj entered its new, early modern era. The relatively rapid development of the settlement in the fourteenth and the first half of the fifteenth century was followed by a calmer stage in its history, which lasted until the end of the eighteenth century, when the market town began to prosper again with the emergence of its leather industry.

Razglednica Šoštanja, odposlana leta 1912; v ospredju cerkev sv. Mohorja in Fortunata, v ozadju desno danes potopljena vas Družmirje s cerkvijo sv. Mihaela (hrani: Muzej Velenje).

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 711.43(497.4Šoštanj)(091)

Prejeto: 20. 8. 2021

Boris Golec

prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Šoštanj v stoletjih trške avtonomije

IZVLEČEK

Trg Šoštanj pod istoimenskim gradom je tipična srednjeveška trška naselbina, ki je do industrijske dobe komaj po čem odstopala od večine trgov slovenskoštajerskega prostora. Prispevek obravnava predvsem upravno-sodni in posestni razvoj trga, s poudarkom na novem veku, dotakne pa se tudi njegovih demografskih in gospodarskih razmer. Šoštanj je šel v razvoju trške avtonomije v korak s primerljivimi trgi širšega prostora, v posestno-demografskem in gospodarskem oziru pa je za prenekaterim zaostajal. Vsebino prispevka pogojujeta slaba ohranjenost relevantnih virov domačega izvora in šibka znanstvena raziskanost zgodovine trga med 16. in 19. stoletjem.

KLJUČNE BESEDE

Šoštanj, trg, trška avtonomija, upravno-sodna podoba, hišna posest, Josip Vošnjak

ABSTRACT

ŠOŠTANJ OVER THE CENTURIES OF MARKET-TOWN AUTONOMY

The market town of Šoštanj at the foot of the homonymous castle is a typical medieval market-town settlement which was hardly distinguishable from most other market towns in Slovenian Styria until the industrial era. Although primarily discussing its administrative-judicial and property development with an emphasis on the Early Modern Period, the contribution also touches on its economic and demographic conditions. While Šoštanj kept abreast of its counterparts in the wider area as regards the development of its market-town autonomy, it lagged after too many in property-demographic and economic aspects. The limited content of the contribution reflects the poor preservation of relevant vernacular sources and a lack of research on the market town's history between the sixteenth and the nineteenth centuries.

KEY WORDS

Šoštanj, market town, market-town autonomy, administrative-judicial status, house ownership, Josip Vošnjak

Trg Šoštanj, ki je dobil ime po enem ne ravno najstarejših in najpomembnejših gradov slovenskoštajerskega prostora,[1] je bil in je v svojem jedru še danes tipična srednjeveška suburbialna trška naselbina, nastala ob vznožju grajske vzpetine kot klasični urbani privesek sedeža teritorialnega zemljiškega gospostva. Za razliko od sosednjega precej manjšega in manj pomembnega trga Velenje ima podomačeno slovensko ime iz nemškega Schönstein (Lepi kamen, dejansko Lepi grad).[2] Do industrijske dobe je šoštanjski trg komaj po čem odstopal od večine slovenskoštajerskih trgov, potem pa mu je za nekaj časa uspel gospodarski prodor, ki mu je med drugim še pred razpadom habsburške monarhije prinesel naslov mesta (1911).[3]

Pričujoči prispevek sega časovno do srede 19. stoletja, ko je Šoštanj tako kot vsi drugi trgi in mesta izgubil trško avtonomijo poznosrednjeveškega tipa in izvora. Obravnavali bomo predvsem njegov upravno-sodni in posestni razvoj s poudarkom na novem veku ter se dotaknili gospodarskih in demografskih razmer v trgu skozi stoletja. Vsebino prispevka pogojujeta slaba ohranjenost relevantnih virov domačega izvora in šibka znanstvena raziskanost zgodovine trga med 16. in 19. stoletjem v primerjavi s srednjim vekom.[4]

Kjer se zgodba konča – s pomladjo narodov

Začeli bomo pri koncu obravnavanega časovnega razpona, pri orisu Šoštanja v zadnjih letih predmarčne dobe in med pomladjo narodov, neposredno pred odpravo stoletne trške avtonomije (1849). Eden najznamenitejših Šoštanjčanov, zdravnik, politik in pisatelj **dr. Josip Vošnjak** (1834–1911), je v začetku 20. stoletja v *Spominih* takole opisal Šoštanj svojega časa in v preteklosti:

»Glavni kraj te doline [Šaleške] je prijazni trg Šoštanj, ki se na spodnjem koncu doline razprostira med Pako in vznožjem lokviških goric in tudi še onstran Pake, kjer stoji pohlevni kolodvor železnice Celje–Velenje in se čedalje več novih hiš zida. […] Na vse sedanje moderno gibanje pa gleda, na pol skrit v smrekovem gozdu Pusti grad, do polovice zrušen stolp nekdanjega šoštanjskega gradu. Turki so grad razdejali, šoštanjski vitezi pa ga niso več sezidali na starem mestu. […] Novi grad imenovali so graščino, ki so jo pač morali podložni kmetje pomagati graditi. Arhitektonskih znamenitosti nima nobenih, zidan je v slogu vojašnic in le na vzhodnem kraju ima prizidano verando s streho na zidanih okroglih stebrih.[5] […] Prav pod verando je razvrščenih kakih sto hiš šoštanjskega trga, ki je, kakor druga mesta in trgi, nastal po naselitvi obrtnikov pod zaščito viteških gradov. Trg pa ni bil podložen graščini, ampak je bil tako zvan 'landesfürstlicher Markt' [deželnoknežji trg] s svojim magistratom, s svojim na tri leta izvoljenim 'Marktrichter'-jem [trškim sodnikom] in svojim sindikom, oziroma občinskim tajnikom.«[6]

Vošnjaku, leta 1849 staremu šele 15 let, ne gre zameriti pomote, ki se mu je pripetila pri sedemdesetih, ko je očitno mislil, da je njegov rodni Šoštanj vse do 19. stoletja veljal za deželnoknežji trg. Dejansko je bilo tedaj (1848) v Celjskem okrožju takšnih trgov le še pet, preostalih 20, skupaj s Šoštanjem, pa je bilo municipalnih (*Municipalmarkt*), tj. privatnih ali gospoščinskih.[7] Kot je leta 1843 na statistično-topografsko vprašalnico dr. Georga Göth[8] odgovorilo šoštanjsko trško predstojništvo, naj bi vprašanje, ali je Šoštanj deželnoknežji ali pod zaščito gospostva, uradno razrešili slabih sto let prej. Odločitev je med terezijansko davčno rektifikacijo prinesla vladarska odredba z dne 17. januarja 1752, s katero so trg uvrstili v rektificirani urbar šoštanjskega gospostva.[9] Prej, zlasti v času, ko je bilo gospostvo deželnoknežja last, pa je tudi trg veljal za deželnoknežjega. Zadnjič je tako označen v potrditveni listini trških privilegijev, ki jo je leta 1783 izdal cesar Jožef II.[10] Ko je Franc I. trgu leta 1815 potrdil sejemske pravice, pa privilegij govori o municipalnem trgu.[11] Gospoščinski, tj. municipalni trg ga imenujeta sicer že dva popisa gospoščinskih prihodkov iz leta 1749.[12]

Turško razdejanje Pustega gradu, prvotnega sedeža gospostva Šoštanj, leta 1473 je res zelo verjetna razlaga za njegovo opustitev pred letom 1503, ko je bil že gradišče.[13] Trški dvorec, ki ga Vošnjak imenuje novi grad, pa je najbrž stal že prej, vsaj leta 1458, ko se omenja kot uradna hiša (*Amtshaus*).[14] Delna upravna ločenost deželnoknežjega trga od gospostva, ki je

1 Grad se prvič posredno omenja šele leta 1311 in izrecno 1318, a je moral stati že v 12. stoletju (Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja I*, str. 57–58, 62–63; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 96; Blaznik, *Slovenska Štajerska*, str. 409).

2 Snoj, *Etimološki slovar*, str. 417 in 450–451. – Treba bo še dognati, kdaj se Šoštanj prvič omenja v slovenščini. Glede na veliko podobnost med nemškim in slovenskim imenom je bilo za slovensko zapisovanje imena malo možnosti. Slovensko ime gotovo ni prvič dokumentirano šele v Schmutzovem historično-topografskem leksikonu za Štajersko iz leta 1822, ki ima za trg *Schönstein* slovensko ustreznico (*windisch*) *Schustan – Terg* (Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon. Dritter Theil*, str. 510).

3 Curk, *Trgi in mesta*, str. 135.

4 O Šoštanju v srednjem veku gl. Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja I*, in prispevek istega avtorja v tej številki *Kronike*.

5 Vošnjak, *Spomini*, str. 7.

6 Prav tam, str. 8.

7 *Handbuch des Herzogthumes Steiermark*, str. 161–164.

8 O t. i. Göthovi topografiji gl. Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 7–17.

9 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.7, Šoštanj, 413.6, julij 1843.

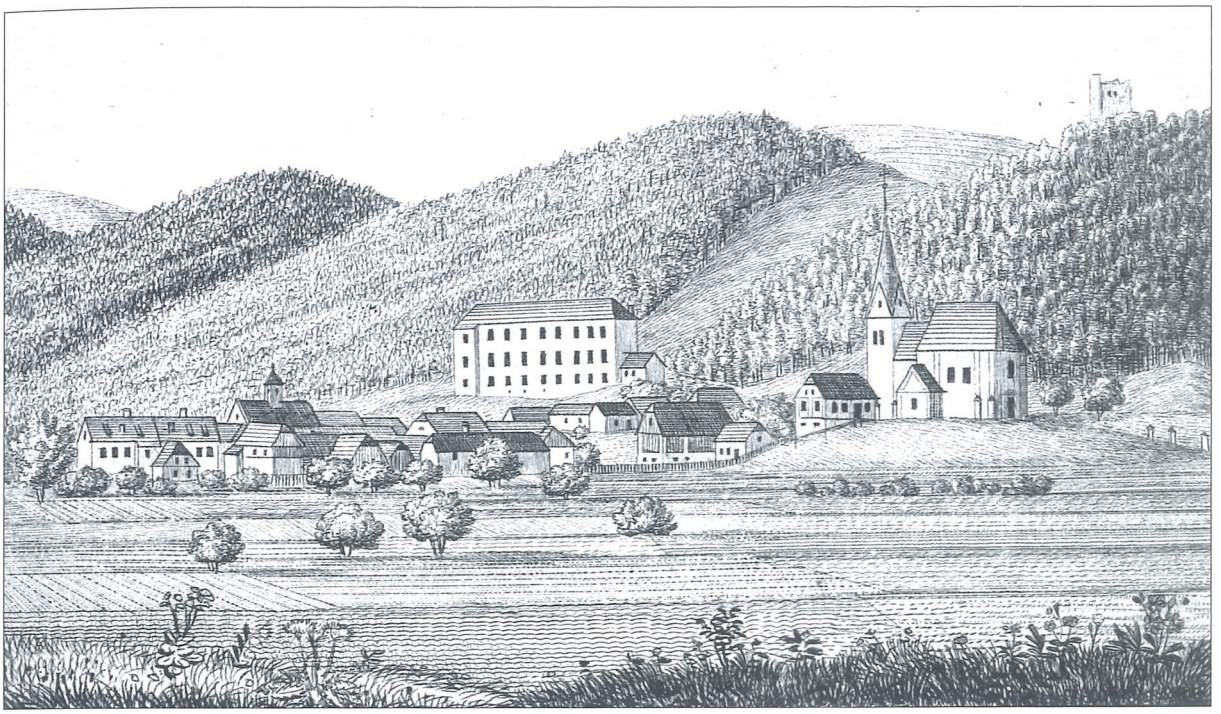
10 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 902, 1783 X. 16., Dunaj.

11 Prav tam, št. 1035, 1815 XII. 14., Dunaj.

12 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 2, Heft 13, Verwaltungsprotokolle 1674–1787, Mein Franz Michaelln Kästelliz etc., 26. 4.–31. 12. 1749, pag. 7; Endtwurf etc., s. d. 1749, pag. 1.

13 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 97.

14 Prav tam, str. 98.

Šoštanj po Stari Kaiserjevi suiti 1824–1833 (Kaiser, Litografirane podobe, št. 75).

po letu 1575 prišlo v zasebno plemiško last in tako prenehalo biti deželnoknežje zastavno gospostvo, torej ni trajala veliko več kot dve stoletji in pol. Gospostvo in trg sta bila v rokah deželnih knezov šele od izumrtja grofov Celjskih (1456), predtem pa sta delila skupno usodo vse od nastanka trške naselbine.[15] Vprašanja, od kdaj je imel trg izvoljenega trškega sodnika, od kdaj magistrat in sindika, o katerih govori Vošnjak, bomo obravnavali pri upravno-sodnih razmerah, o številu hiš pa bomo spregovorili pri posestni strukturi.

Ob Vošnjakovem rojstvu (1834) je bil trg opazno drugačen kakor v njegovih poznih letih, ga je pa že tedaj močno zaznamovalo usnjarstvo. »Tačas ko še ni bilo tovaren za izdelovanje usnja, so usnjarji prav dobro izhajali in po mestih bili nekaki aristokrati med drugimi obrtniki. Spominjam se v slovenskih krogih neljubo znanega 'ledernes Festungsviereck von Cilli' [celjski usnjeni trdnjavski četverokotnik], od katerega že zdavnaj ni več ne duha ne sluha.«[16] Pred tem pomenljivim opisom usnjarstva je Vošnjak, sam »ledrarski« otrok, povedal še tole: »Šoštanj se je v teku poslednjih 30 let močno izpremenil, posebno tam, kjer je poprej stala blizu potoka priprosta enonadstropna hiša, vsemu ljudstvu znana pod naslovom 'pri Mihelnu', ker sta moj ded in oče bila krščena za Mihaela, 'pri Bošnjaku' pa je bilo ime v stranski ulici stoječi hiši z usnjarijo, v kateri so moji pradedje bili že davno naseljeni. Na mestu stare Mihelnove hiše se širi zdaj obširna tovarna za usnje.«[17] Zgovorna je tudi Vošnjakova primerjava sejmov v njegovi mladosti s semanjim dnem leta 1900. »Tam, kjer je poprej 10 do 12 usnjarjev imelo svoje štante, sta stala le dva in še ta dva nista dosti blaga spečala. Zato pa je bilo vse polno čevljarjev z narejenim blagom in tudi veliko več kramarjev.«[18]

Za lokalno zgodovino in našo problematiko so še dragocenejša druga Vošnjakova pričevanja o Šoštanju. Trško šolo, ki jo je začel obiskovati jeseni 1840, ko je domovala v stavbi trškega magistrata (»v magistralnem poslopju«), je imenoval starodavna. V resni-

15 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204. – Ob nastanku urbarja leta 1575 je bil zastavni imetnik Viljem Galler (StLA, I. Ö. HK, Urbar und Buchreihe, K 104, Herrschaft Schönstein, U 33/2, Relation, 4. 6. 1575, fol. 24–25). Po Pircheggerju je Sigmund Galler gospostvo verjetno kupil v prosto last pred letom 1590 (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204). Sikorini podatki, povzeti po štajerski imenjski knjigi, ne dajejo jasnega odgovora na vprašanje o času nakupa. Del imenja Sigmunda Gallerja je Viljem Galler prodal že leta 1582 (StLA, B 249/5, Sikora, Die Steirischen Gülten, str. 333).

16 Vošnjak, *Spomini*, str. 11. – Ni povsem jasno, katera usnjarska središča so bila mišljena s celjskim četverokotnikom. Tudi Vasilij Melik se v to ni spuščal, ko je v opombi k ponovni izdaji Vošnjakovih *Spominov* (1982) zapisal, da »so govorili v sedemdesetih letih [19. stoletja] o celjskem trdnjavskem četverokotniku, ki naj bi branil nemško politično posest v tem delu Štajerske«, in sicer po zgledu trdnjavskega četverokotnika Mantova–Peschiera–Verona–Legnano, branika avstrijske posesti v severni Italiji (Vošnjak, *Spomini*, str. 679). Aleksander Žižek domneva, da pridejo poleg Celja in Šoštanja v poštev tri usnjarska središča, Slovenj Gradec, (Slovenske) Konjice in Slovenska Bistrica (informacija 19. 5. 2021). Glede na geografsko razporeditev bi šlo najlaže za četverokotnik Celje–Šoštanj–Slovenj Gradec–Slovenska Bistrica, torej za tri mesta in Šoštanj kot edini trg.

17 Vošnjak, *Spomini*, str. 11.

18 Prav tam, str. 29.

ci sploh ni bila stara, v trg pa se je od župnijske cerkve preselila šele v začetku 19. stoletja.[19] Pri njenem opisu je Vošnjak skoraj mimogrede podal pričevanje o jezikovnih in »narodnih« razmerah v Šoštanju, zelo drugačnih kakor desetletja pozneje. Tisti del zapisa, ki govori o Slovencih in Nemcih, daje slovensko zgodovinopisje za eksemplaričen primer stanja pred sredo 19. stoletja. »Ker ni bilo nobene šolske dolžnosti, so zahajali v šolo le otroci tacih staršev, kateri so jih hoteli v šolo pošiljati, največ iz trga, iz okolice le bolj od premožnejših kmetov. Učni jezik je bil nemški, a s kmečkimi otroki, ki so govorili le slovensko, je učitelj tudi slovensko govoril. Mi iz trga smo večinoma že od doma znali nemško. V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848 in nam je jezik le bil sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi. V šoli torej se nismo učili niti črke slovenske brati ali pisati, imeli smo nemški abecednik, nemško čitanko in tudi nemški katekizem.«[20]

Kljub majhnosti in provincialnosti je bil šoštanjski trg že tedaj močno prežet z nemškim pogovornim jezikom, kar je v nacionalni dobi tem laže vodilo v ostro delitev na Slovence in Nemce, kot je dobro znano, tudi znotraj Vošnjakove družine.[21]

V zvezi s trško samoupravo, ki ji je v njegovih otroških letih načeloval trški magistrat, je pisec povedal nekaj, kar je po analogiji z drugimi trgi in mesti sicer pričakovano, ni pa potrjeno s sočasnimi viri, ampak le še z enim mlajšim. Gre za običaj obhoda meja trškega pomirja, ki se je ohranil vse do konca obravnavane dobe. Ob tem je Vošnjak zapisal še nekaj besed o sestavi trških organov, prav tako slabo znanih: »Povedal sem že, da je Šoštanj bil 'landesfürstl. Markt' [deželnoknežji trg] in imel svoj magistrat. K trgu spadajoči teritorij je bil z mejniki zaznamenovan. Da se meje ohrani v živem spominu, je bil vsaka tri leta slovesen obhod z godbo na čelu. Za njo je stopal 'Marktrichter' [trški sodnik] s sindikom, svetovalci, odborniki, drugi tržani, ženstvo in otroci. Ko smo prišli do katerega mejnika, pograbili so možje nas dečke in vsakega po trikrat prav trdno postavili na mejnik, da bi si ga dobro zapomnil. Tudi mene so tako brez usmiljenja potiskavali na trde kamne, mejo bi pa jaz danes zastonj iskal. Trg je imel torej vse tiste pravice, kakor drugi enakega naslova, posebno pa to, da je smel na sejmih pobirati štantnino od vseh štantov in od vsake prignane živine.«[22]

Sodobnih opisov obhodov meja pomirja iz časa pred sredo 19. stoletja ne poznamo, je pa leta 1872 v šoštanjski župnijski kroniki o tem nastalo poročilo, ki je že zaradi manjše časovne distance in več očividcev zanesljivejše od poznejšega Vošnjakovega. Obhodi so bili v tem času na prvi majski dan, in sicer vsakih sedem let, ne na tri leta.[23]

Odnos med trgom in šoštanjskim gospostvom v zadnjih letih obstoja gospostva in trške samouprave po pričevanju Josipa Vošnjaka ni bil zgleden, kar je vsekakor koreninilo globoko v preteklosti. Upravitelj gospostva, po Vošnjaku »graščinski oskrbnik«, bi jo leta 1848 skoraj skupil od razjarjenih kmetov in z njim nemara tudi graščak Jožef Mayr,[24] če ne bi posredoval mladi kaplan Blaž Kocen (1821–1871), poznejši znani geograf in profesor. Upravitelj je bil nepriljubljen tudi pri tržanih, ki so mu, takoj ko so izvedeli za marčne dogodke na Dunaju ter za gesla o svobodi in enakosti, sredi noči priredili mačjo godbo,[25] povod za to pa je dal sam. »Razmere Šoštanjčanov do graščine, dasi ji niso bili podložni, so bile napete, ker je graščinski oskrbnik, neki Angerer, zmerom izkušal trgu kratiti njegove pravice. Grajska gospa je neki enkrat celo rekla, da se bo že doseglo, da bodo tržanke morale hoditi v grad pode snažit. To je mati nam silno nevoljna pripovedovala.«[26] In na drugem mestu: »Trg torej ni bil podložen graščini, ampak si je ohranil svoje svoboščine, dasi so graščaki poizkušali, spraviti tudi trg pod svojo oblast. Taki prepiri so se ponavljali večkrat, dokler l. 1848 ni storilo konca graščinskim predpravicam.«[27]

Vendar revolucionarno **leto 1848** ni prineslo le zemljiške odveze, ampak je postala okoliškim kmetom trn v peti tudi sejemska stojnina, ki jo je pobiral trg. »Kmetje pa so mislili, ako graščaki ne bodo več imeli pravice do tlake in desetine, zakaj bi jo imeli tržani do štantnine.« Na sv. Ahaca (22. junija), ko je bil v Šoštanju eden od semanjih dni, so se plačilu uprli, a so se po krajšem prerivanju s tržani vendarle vdali in predpisano sejemsko pristojbino plačali. »Šoštanjčani so tedaj zmagali in še sedaj pobirajo štantnino. Nimajo pa več Marktrichterja, ampak župana, in ne sindika, ampak občinskega tajnika. Svoj grb pa še imajo in uro na rotovžu, lesena roka s sabljo pa, ki je ob sejmih kmetom pretila, je menda že zdavnaj strohnela.«[28]

Leto 1848 je bilo prelomno tako v narodnem kakor v političnem in upravnem pogledu. Nove čase je v letu pomladi narodov na svoj način naznanila narodna garda ali narodna straža, ki ji je Vošnjak namenil

19 Po F. Hriberniku je šola začela delovati okoli leta 1777, kot redna trivialka 1799, v trg se je preselila leta 1807 in po nekajletnem gostovanju v zasebnih hišah dobila učilnico »v občinski hiši na glavnem trgu« leta 1814 (Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 131–132).
20 Prav tam, str. 15–16.
21 Melik, *Josip Vošnjak*, str. 642–643.
22 Vošnjak, *Spomini*, str. 28–29.
23 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 173–174.
24 Vošnjak pravi: »neki Mayr« (Vošnjak, *Spomini*, str. 593). O Mayrju gl. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 112–113.
25 Vošnjak, *Spomini*, str. 28.
26 Prav tam, str. 27.
27 Prav tam, str. 593.
28 Prav tam, str. 29.

naslednje besede: »Šoštanjčani so seveda l. 1848 tudi imeli svojo 'Nationalgarde' [narodno stražo]. Bilo jih je kakih 20. Za stotnika so si izvolili graščaka barona Gadolla v Turnu, lajtnant pa je bil naš oče, ki si je kupil sabljo, katero še hrani brat Mihael. Sablja ima vgraviran zapis: 'Zur Erinnerung an den 13., 14. und 15. März 1848.' [V spomin na 13., 14. in 15. marec 1848.] Ko se je deputacija na dveh lestvičnih vozovih peljala v Turn, da naznani baronu njegovo izvolitev, smo se tudi študentje spravili na vozove. V Turnu je bilo prav veselo, vino je teklo in to je bila glavna stvar pri 'Nationalgarde'. Gadolla, droben možiček, se je zahvalil za izkazano čast, pa nisem videl, da bi kedaj bil prišel v Šoštanj, izvrševat svoje poveljništvo.«[29]

Leto dni po revolucionarnem vrenju in zemljiški odvezi so bile v Avstriji odpravljene vse mestne in trške avtonomije, tako tudi šoštanjska. Šoštanj je namesto izvoljenega trškega sodnika in magistrata dobil izvoljenega župana in občinski odbor, lokalna politika pa je neizogibno postala del širše, deželne, državne in nacionalne politike.

Marsikaj minulega je šlo poslej v pozabo in izgubo kot nebodigatreba. Kot je izpričal Josip Vošnjak, je njegov mlajši brat Mihael (1837–1920), politik in gospodarstvenik, ponosno hranil očetovo sabljo poveljnika narodne garde iz leta 1848. Tudi v občinskem arhivu so še hranili nekaj starih trških privilegijev,[30] sicer pa je bil odnos do arhivalij preteklih časov tako kot še marsikje precej mačehovski. Pričujoči prispevek o trški zgodovini bi lahko imel v nasprotnem precej drugačno vsebino, predvsem pa bi bil podrobnejši. O ravnanju z arhivom in sploh o odnosu do lokalne zgodovine je namreč Josip Vošnjak povedal: »Ko so sloveli celjski grofi, je bil tudi šoštanjski grad njihova last in iz te dobe so se na magistratu še shranjevali na pergamentu pisani privilegiji, ki so jih potrdili tudi poznejši vladarji štajerski. Vsa ta stara pisma so ležala v neki škrinji pod streho in jaz sem jih pregledoval večkrat, ko sem se dijak mudil doma. Shranjena je bila tam nadalje debela, v usnje vezana knjiga, ki so bili v nji sejni zapisniki trškega zastopstva, spisani nemški. Začeli so se, če se ne motim, s 17. stoletjem. Na sprednji platnici je bila na notranji strani zapisana prisega v slovenskem jeziku, katera se je brala pri zaslišanju zločincev in prič takim strankam, ki niso bile vešče nemščine. Zal, da nisem prepisal te prisege. Knjiga, za katero se ni brigal nihče, se je potem valjala pod hišno streho mojega brata trgovca in šla menda pot starih papirjev – na zavijanje sira itd. Pergamentni dokumenti s svojimi velikimi pečati pa so se baje oddali v Joan[n]eum v Gradcu.«[31] K sreči so se resnično ohranili in so danes v Pokrajinskem arhivu Maribor,[32] medtem ko ne bomo nikoli poznali številnih drobnih, a verjetno tudi pomembnejših dogodkov, podrobnosti o funkcioniranju trške uprave in sodstva, o gospodarstvu, posesti, hišah in navadah starih Šoštanjčanov.

Upravno-sodna podoba trga

O upravno-sodnih razmerah v Šoštanju od njegovega nastanka do konca srednjega veka vemo zelo malo, kot nasploh o večini trgov v tem času. Tako kot glavnina srednjeveških trgov na Slovenskem se tudi Šoštanj v virih pojavi v 14. stoletju. V kronologiji pojavitev trških naselbin, od katerih jih je četrtina pred letom 1500 dobila mestne pravice, je umeščen na prelom iz druge tretjine v tretjo.[33]

Trg se prvič izrecno omenja v času grofov Celjskih leta 1355, ko je pisarjeva vdova Kunigunda iz Slovenj Gradca svojemu gospodu Frideriku I. Celjskemu predala po možu podedovane posesti, na prvem mestu hišo v Šoštanju skupaj s petimi oštati v trgu (*daz haus ze Schoˇnnstein vnd funf hofstet in dem marcht gelegen*).[34] Po Jožetu Curku so Šoštanju trške pravice gotovo podelili že Vovbrški grofje pred izumrtjem leta 1322,[35] Tone Ravnikar pa nastanek trga z večjo verjetnostjo in argumentirano postavlja v čas vovbrških naslednikov gospodov Žovneških, od leta 1341 grofov Celjskih. Ko sta namreč Herman in Elizabeta Vovbrška leta 1318 posest Šoštanja zastavila lavantinskemu škofu Ditrihu, se v listinah omenjata šoštanjski grad in pripadajoča vas Družmirje, ni pa še sledu o trgu. Zelo verjeten čas nastanka trške naselbine pod gradom je po Ravnikarju tridesetletje 1318–1348, saj naj bi bil trg prvič posredno izpričan leta 1348 prek trškega sodnika (*richter czu Schoˇnstain*).[36]

Skoraj nobenega dvoma ni, da je trg tedaj že obstajal, saj je prvič izpričan le sedem let zatem, večjo previdnost pa zahteva interpretacija oznake »richter« kot trški sodnik. Postavlja se vprašanje, ali so bili v 14. in 15. stoletju izpričani sodniki resnično samo trški in ne hkrati gospoščinski oziroma deželski ali sploh samo to. Funkcija trškega sodnika se je načeloma osamosvojila od gospoščinskega, ko se je izločilo lastno trško sodišče in je gospostvo ostalo zanj samo druga sodna instanca, kar bomo videli pri obravnavanju zgodnjega novega veka.

29 Prav tam, str. 29–30. – »Baron Gadolla«, v resnici samo vitez s polnim imenom Franz Ritter von Gadolla (1797–1866), je bil vnet spodnještajerski domoznanec in prapravnuk Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693), vendar ni mogel dognati, da izvira neposredno od polihistorja, ampak je vedel le, da je njegova praprababica pl. Dienerspergova izšla iz Valvasorjeve rodbine (Golec, Domoznanec Franc vitez Gadolla, str. 13).

30 Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 45–47.

31 Vošnjak, *Spomini*, str. 592–593.

32 Gl. op. 50–51 in 58–65. – V graškem Štajerskem deželnem arhivu, ki se je leta 1868 izločil iz Joanneuma, danes ni mogoče najti nobene šoštanjske trške privilegijske listine.

33 Najpopolnejši pregled prvih omemb celinskih meščanskih naselbin na Slovenskem ponuja preglednica v *Slovenskem zgodovinskem atlasu*, str. 77.

34 SI AS 1063, Zbirka listin, št. 4143, 1355 I. 21., s. l. Prim. Blaznik, *Slovenska Štajerska*, str. 409.

35 Curk, *Trgi in mesta*, str. 135.

36 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja I*, str. 63.

A tudi po oblikovanju lastnega trškega sodišča trški sodnik ni nujno izviral iz vrst tržanov, kaj šele da bi ga ti volili oziroma, kot bomo videli pozneje (1575), predlagali gospostvu v izvolitev dva kandidata, obvezno iz vrst mož s hišno posestjo v trgu. V šoštanjskih sodnikih, ki se pojavljajo v srednjeveških virih, lahko prej vidimo postavljene gospoščinske uradnike kakor (izvoljene) predstojnike trške avtonomije.

O prvem sodniku, ki naj bi ga vir iz leta 1348 povezoval s Šoštanjem, ne vemo ničesar razen omembe funkcije.[37] Listina, v kateri naj bi se pojavil, namreč danes ni izsledljiva, zato lahko o naravi njegove sodniške funkcije le ugibamo.[38] Tudi prvi po imenu znani sodnik Seydlein (*Seydlein dez richter czu Schoenstain*), ki se leta 1378 pojavi kot priča kupoprodaje, bi bil glede na skromne podatke lahko hkrati trški in gospoščinski sodnik ali samo eno od tega.[39] Prav tako njegov potomec Friderik Töllinger (*die zeit richter ze Schoenstain*), ki je leta 1405 skupaj z ženo v gornjegrajskem samostanu ustanovil večno mašo za dušni blagor svojega prednika, Seydleinovega pokojnega sina Tomaža,[40] in Hans Frank (*vnser Richter zu Schonstain*), ob prejemu celjskega fevda leta 1436 že pokojni.[41] Pozornost pritegne zlasti sodnik Hieronim Voytländer, o katerem je znano, da je opravljal več funkcij, sodniško nekaj časa hkrati z gradiščansko. Kot sodnika ga redno srečujemo v tridesetih in štiridesetih letih 15. stoletja. Najprej leta 1436 v listini grofa Friderika II. Celjskega, ki v zvezi s trgom nalaga nadzorne obveznosti šoštanjskemu gradiščanu Joštu Vaistu (*Burggrauen*) in Hieronimu kot tamkajšnjemu sodniku (*vnserm Richter daselbs*).[42] Dve leti zatem, leta 1438, je Hieronim Voytländer sopečatil dve privatni listini kot šoštanjski sodnik,[43] naslednje leto, 1439, pa je v nekem reverzu naveden v dvojni funkciji: gradiščana na gradu Kacenštajn in sodnika v Šoštanju (*Jeronimues Voytlander puerkgraff zu Chaczenstain vnd rychtter zw Schonstain*).[44] Leta 1441 je overovil listino samo kot gradiščan, tokrat na Forhteneku.[45]

Da formulacija »sodnik v Šoštanju« lahko pomeni samo gospoščinskega in ne tudi trškega sodnika, nazorno priča listina grofa Friderika II. Celjskega v celjski fevdni knjigi. Ko je grof leta 1441 Ulriku Moshaimerju podelil hubo s podložnikom v vasi Laze »v šoštanjskem urbarju« (*in vnserm vrbar Schonstain gelegen*), je zaščito prejemnikove pravice ukazal »vsem našim sodnikom in amtmanom v Šoštanju, sedanjim in bodočim«.[46] Trški sodniki so iz te formulacije avtomatično izvzeti, saj nad hubo v Lazah pri Velenju niso mogli imeti nobenih pristojnosti.

V zgodnji fazi trga moramo torej v sodniku najprej videti gospoščinskega uradnika. Trško avtonomijo je predstavljala samo občina tržanov, tj. moških z individualno podeljenimi tržanskimi pravicami, iz katere se je sčasoma razvil trški svet kot njen izvršilni organ. To se je precej gotovo zgodilo že pred koncem srednjega veka, čeprav o svetu in občini tržanov nimamo poročil vse do druge polovice 16. stoletja. Tržanstvo kot kolektiv pa je prvič omenjeno v regestu listine iz leta 1434 v registru listin gospostva Gornji Grad. Tržani (*Cives Schönstainenses*) so se zavezali, da ne bodo ovirali škalskih župnikov in njihovih pomočnikov pri sv. Mihaelu (vikarjev poznejše šoštanjske župnijske cerkve v Družmirju), ki bodo maševali v Šoštanju (v cerkvi sv. Mohorja).[47] Čeprav je ohranjen le regest reverza in ne vemo natanko, kakšna je bila izvirna samonaslovitev izstaviteljev, je pomenljivo, da na čelu tržanov ni sodnika in sveta.

Trško pravo Šoštanja je od poznega srednjega veka dalje temeljilo na pisnih privilegijih vsakokratnega trškega gospoda, najprej grofov Celjskih in nato deželnih knezov iz habsburške rodbine, ko pa trg ni bil več v deželnoknežjih rokah, vladarjev iz iste hiše. Vsi trgu Šoštanj podeljeni privilegiji[48] so bili parcialni, kar pomeni, da so jamčili posamezne pravice in urejali razmerje trga navzven. Kot je pri trgih običajno, niso govorili o notranjih razmerjih. Niso, denimo, predpisovali sestave in načina volitev trških organov, sodnih pravic, opisovali meja trškega pomirja

37 Blaznik, Slovenska Štajerska, str. 409.

38 Blaznik kot vir navaja »kop. LA«, vendar v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu ni mogoče najti prepisa listine ne v notranjeavstrijski zbirki listin (Innerösterreichische Urkundenreihe) ne v kopialnih knjigah »dvorne zakladnice« (Hofschatzgewölbebücher) in ne v splošni zbirki listin (Allgemeine Urkundenreihe). Za pomoč se iskreno zahvaljujem kolegu dr. Norbertu Weissu, arhivistu Štajerskega deželnega arhiva.

39 Objava listine 1378 IV. 11., s. l. v: Bizjak in Preinfalk, *Turjaška knjiga listin I*, št. 211, str. 282.

40 NŠAL, NŠAL 101, Zbirka listin, št. 238, 1405 III. 5., s. l. Regest v: Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana*, str. 282–283.

41 SI AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 84, I-57r, fevdna knjiga za grofiji Ortenburg in Celje 1436–1447, fol. 87v.

42 Insert listine 1436 X. 3., s. l. v: SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 464, 1598 II. 14., Gradec. Prim. Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja I*, str. 99–100.

43 SI AS 1063, Zbirka listin, št. 550, 1438 XI. 4., s. l.; št. 551, 1438 XI. 4., s. l.

44 NŠAL, NŠAL 101, Zbirka listin, št. 303, 1439 V. 16., s. l. Regest v: Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana*, str. 338.

45 NŠAL, NŠAL 101, Zbirka listin, št. 306, 1441 VIII. 28., s. l. Regest v: Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana*, str. 340.

46 SI AS 1073, Zbirka rokopisov, št. 84, I-57r, fevdna knjiga za grofiji Ortenburg in Celje 1436–1447, fol. 92–93.

47 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 397.

48 Vse privilegije od leta 1436 do 1815, ne glede na ohranjenost v izvirniku, prepisu ali insertu in ne glede na hranišča (ta žal niso navedena), je nanizal Franc Hribernik v monografiji o Šoštanju (Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 171). Najstarejši privilegiji, izdani do konca 16. stoletja, so del kolektivnega spomina že skoraj dve stoletji, saj jih v svojem štajerskem historično-topografskem leksikonu iz leta 1822 omenja že C. Schmutz (Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon. Dritter Theil*, str. 511). Šoštanjčani so vedenje o svoji preteklosti leta 1843 črpali iz tega tiskanega vira, na katerega so se sklicevali v odgovoru na vprašalnice za t. i. Göthovo topografijo (ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843).

(ozemlja), podobe grba ipd. Večinoma tudi niso navajali vsebine pravic, ampak so samo sumarno potrjevali »vse stare pridobljene pravice«. Notranje zadeve so Šoštanjčani urejali na drugačen način, neposredno z gospostvom Šoštanj, ki je bilo do zadnje četrtine 16. stoletja deželnoknežje in nato zasebna plemiška last.[49] Predpisi in opisi pravic so bili zapisani v gospoščinskih urbarjih in so se kot takšni z določenimi spremembami prenašali iz stoletja v stoletje ne glede na lastništvo gospostva.

Po vsebini sumaren je že prvi v izvirniku ohranjeni privilegij, ki ga je 28. februarja 1570 v Gradcu izdal nadvojvoda Karel, tedanji deželni knez notranjeavstrijskih dežel in obenem trški gospod Šoštanja, saj je bil trg sestavni del deželnoknežjega gospostva Šoštanj, danega v zastavno imetništvo. Karel je ugodil prošnji sodnika, sveta in občine trga Šoštanj (*N. Richter, Rath vnd Gemain des Marckhts Schönstain*) ter Šoštanjčanom potrdil vse pravice in privilegije, ki so jim jih podelili njegovi predniki.[50] Edina dodana vrednost tega privilegija je navedba treh trških organov kot prosilcev. Gre za prvo znano omembo trškega sveta in sodnika na čelu trga, kar pomeni, da je slednji tedaj že bil predstojnik občine tržanov in ne samo imenovan od gospostva. Za kakšne pravice je šlo, pove šele potrditvena listina Karlovega naslednika nadvojvode Ferdinanda, izdana v Gradcu četrt stoletja pozneje, 14. februarja 1598, na prošnjo istih trških organov (*N. Richter, Rath vnd Gemain des Marckhts Schönstain*). Privilegij vsebuje inserte šestih listin od leta 1436 do 1570: grofa Friderika II. Celjskega z dne 3. oktobra 1436, cesarja Friderika III. z 2. aprila 1492 (dve listini) in 17. aprila 1492, cesarja Maksimilijana I. z dne 7. julija 1514 in že znano potrditveno listino nadvojvode Karla iz leta 1570.[51]

Vsi šoštanjski trški privilegiji izpred leta 1570 so listine trških gospodov, najprej Celjskih in nato Habsburžanov, ki deklarativno urejajo težave trga z zunanjimi dejavniki. Začenjajo se z ukazom predzadnjega grofa Celjskega, Friderika II., ki je v sredo po mihaelovem, 3. oktobra 1436, izdal ukaz o spoštovanju nekaj starih pravic (*alte Recht*) trga (*vnser marckht zu Schönstain*): pravice do točenja vina, tedenskega sejma in prisilne poti za tovorjenje soli proti Slovenj Gradcu skozi Šoštanj. Ukaz je bil naslovljen na šoštanjskega gradiščana (*Burggrauen*) Jošta Vaista in tamkajšnjega sodnika (*vnserm Richter daselbs*) Hieronima Voytlanderja, vključno z njunimi nasledniki, ki naj bi poskrbeli, da šoštanjski trg ne bi več trpel znatne škode zaradi podeželskih vinotočev, konkurenčnega tedenskega sejma v Velenju in ker trgovina s soljo proti Slovenj Gradcu ubira neobičajne poti.[52] Listina grofa Friderika ne navaja skupnosti tržanov, ampak govori o trgu. Kot že rečeno, tudi »naš sodnik« v trgu ni nujno opravljal samo funkcije trškega sodnika, temveč gospoščinskega oziroma deželskega sodnika.

Tudi prve tri privilegijske listine iz habsburške dobe, ki jih je leta 1492 izdal cesar Friderik III., na čelu trške skupnosti še ne omenjajo trškega sodnika in sveta, ampak govorijo o prošnji »naših tržanov in ljudi v Šoštanju« (*vnsern Burgern vnd Leÿthen zu Schönstain*) oziroma »naših tržanov« (*vnser Burger*). Prosilce so pod zaščito cesarja kot šoštanjskega zemljiškega in trškega gospoda prignale podobne težave kakor njihove predhodnike dobrega pol stoletja prej (1436) in nekatere nove. Z listinama, izdanima 2. aprila 1492 v Linzu, je vladar zagotovil nemoteno priseljevanje v trg in onemogočil samovoljno izseljevanje iz njega. S prvo listino je svojim tržanom in podložnikom podelil privilegij, da niso dolžni nikomur (nobenemu zemljiškemu gospodu) izročiti oseb, ki se naselijo v trgu.[53] Z drugo, sočasno, je na prošnjo Sigmunda Lichtenbergerja, oskrbnika na Forhteneku, in šoštanjskih tržanov (*vnser Bürger zu Schönstain*) ukazal vrnitev tržanov, ki so trg zapustili brez dovoljenja.[54]

Dva tedna pozneje, 17. aprila 1492, je Friderik III., ki se je tedaj z dvorom še vedno mudil v Linzu, omenjenemu forhteneškemu oskrbniku Lichtenbergerju ter amtmanu v Šoštanju in na Kacenštajnu izdal ukaz, naj na prošnjo trga (*vnser Markt daselbs in Schönstain*) poskrbi, da mu ne bodo delali škode vinotoči po župniščih in drugod v okolici, da bo bolje obiskan tedenski sejem in da bo trgovina s soljo potekala po starih utečenih poteh.[55] Šoštanjčane so torej pestile enake težave kakor dobrega pol stoletja prej, le da zdaj ni omenjen sosednji velenjski trg.

K šoštanjskim srednjeveškim privilegijem smemo kot zadnjega šteti še listino Friderikovega sina cesarja Maksimilijana I., poslednjega potujočega vladarja naših dežel, ki jo je »zadnji vitez« izstavil 7. junija 1514 v Celju. K Maksimilijanu kot deželnemu knezu in šoštanjskemu trškemu gospodu je prišlo odposlanstvo trga in ga prosilo za zaščito svojih starih, zdaj ogroženih pravic. Cesar je listino izdal v obliki ukaza sedanjemu in prihodnjim amtmanom gospostva Šoštanj (*Ambtman zw Schönstain*) na prošnjo »(trške) občine in podložnikov v Šoštanju« (*die Gemain vnd Vnderthonen zw Schönstain*). Prosilce je njegov pokojni oče Friderik III. obdaroval z več doslej spoštovanimi svoboščinami, ker pa po smrti amtmana Friderika Lambergerja ni bilo nikogar, ki bi omenjene svoboščine ščitil, naj bi Šoštanjčani in trg utrpeli znatno nazadovanje (*in abnemen außerlachen*).

[49] Gl. op. 15.
[50] SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 422, 1570 II. 28., Gradec.
[51] Prav tam, št. 464, 1598, februar 14., Gradec.
[52] Insert listine 1436 X. 3., s. l., v: prav tam, št. 464, 1598, februar 14., Gradec. Prim. Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja I*, str. 99–100.
[53] Insert listine 1492 IV. 2, Linz (1), v: prav tam.
[54] Insert listine 1492 IV. 2, Linz (2), v: prav tam.
[55] Insert listine 1492 IV. 17., Linz, v: prav tam.

Sklepati smemo, da bi se v Friderikovih in Maksimilijanovi listini pojavila trški sodnik in svet, če bi na prelomu iz srednjega v novi vek že imela dovolj reprezentativno vlogo. Naslovitve trških prosilcev v vladarskih listinah so bile na drugi strani sicer tudi klišejske, a so se v trgih z razvito avtonomijo sami naslavljali kot sodnik, svet in občina (tržanov), česar v šoštanjskih listinah ni. Ne bi smelo biti dvoma, da se je tudi tukaj iz občine tržanov še pred koncem srednjega veka izoblikoval ožji organ, trški svet, o trškem sodniku pa, da je to funkcijo bodisi kot samostojno bodisi skupaj z vlogo sodnika šoštanjskega gospostva (deželskega sodnika) opravljal pooblaščenec zastavnega imetnika gospostva. Glede na povedano gre emancipacijo trškega sveta in sodnika kot izvoljenega predstojnika trga postavljati šele v čas po Maksimilijanu in preden se kot prosilca za potrditev starih privilegijev pojavita v deželnoknežji privilegijski listini z dne 28. februarja 1570.

V poznejših deželnoknežjih privilegijskih listinah[56] je naslovitev sodnika, sveta in občine standard, tako najprej v Ferdinandovi iz leta 1598, ki vsebuje vse starejše privilegije do vključno leta 1570,[57] in v privilegiju istega deželnega kneza iz leta 1599 za tri letne sejme.[58] Nadaljnje listine deželnih knezov iz 17. in 18. stoletja so v maniri dobe brez prave vsebine, saj razen ene vse zgolj v paketu potrjujejo »vse stare pravice in svoboščine«. Najprej jih je z listino, izdano 12. novembra 1639 na Dunaju, potrdil cesar Ferdinand III.,[59] za njim 18. maja 1665 na gradu Laxenburg Leopold I.[60] in nato isti cesar 31. januarja 1673 z listino iz Gradca, ki poleg starih pravic izrecno omenja še tedenski sejem.[61] Jožef I. je potrditveno listino trgu izdal na Dunaju 31. avgusta 1707,[62] njegov naslednik Karel VI. pa 19. junija 1715 prav tam.[63] V originalu se ni ohranila potrditev trških pravic Marije Terezije z dne 1. avgusta 1742, ki jo poznamo samo iz zadnje tovrstne listine; 16. oktobra 1783 jo je na Dunaju izstavil Jožef II. in namesto občine tržanov navaja »celotno tržanstvo« (*gesamte Burgerschafft*).[64] Po jožefinski dobi je potrjevanje mestnih in trških pravic na splošno prišlo iz navade. Tako tudi Franc I. z listino, izdano 14. decembra 1815 na Dunaju municipalnemu trgu Šoštanj (*Municipal Markt Schönstain*) – ne več sodniku, svetu in tržanom –, ni potrdil starih privilegijev, ampak štiri letne in živinske sejme ter četrtkov tedenski sejem.[65]

Iz privilegijev ne izvemo praktično ničesar o trški samoupravi, razen da Šoštanj premore oba klasična organa razvite upravno-sodne avtonomije: trškega sodnika in trški svet. Za čas, preden se leta 1570 skupaj pojavita v listini nadvojvode Karla, so notranje razmere v Šoštanju zavite v temo in odvisne od sklepanj iz analogij. Emancipacija trga znotraj šoštanjskega gospostva, ki se odraža v oblikovanju trške avtonomije z izvoljenim zastopstvom in lastnim trškim sodiščem s prvo sodno instanco, je proces, katerega podrobnosti ne poznamo. Tako kot pri drugih trgih s primerljivo razvito avtonomijo je potekal nekje na prehodu iz srednjega v novi vek. Drugače kot, denimo, za trg Višnja Gora, ki mu je cesar Friderik III. leta 1461 s posebnima privilegijema podelil trško pomirje in pravico do volitev trškega sodnika,[66] nimamo za Šoštanj nobenega tovrstnega dokumenta. Tak deželnoknežji privilegij tudi nikoli ni nastal, sicer bi ga Šoštanjčani skrbno hranili in konec 16. stoletja ne bi premogli samo nekaj privilegijev iz 15. stoletja, od katerih nobeden ne omenja ne pomirja ne sodniških volitev.[67] Da je trško pomirje obstajalo vsaj že v dobi Celjskih (pred 1456), je na dlani, saj je kot nekaj samoumevnega dokumentirano v regestih treh listin, izdanih med letoma 1460 in 1496.[68] Ni pa mogoče samo na podlagi tega trditi, da je trg v drugi polovici 15. stoletja že premogel lastno sodstvo, in še manj, da je kot predstojnika volil lastnega sodnika, ki ga je gospostvo potrjevalo. Pomirje se na primer leta 1439 omenja tudi v malem deželnoknežjem trgu Svibno pri Radečah,[69] o trškem sodniku pa ni od tam ne tedaj ne pozneje nobenih poročil.[70]

Kaj je torej znanega o šoštanjskem pomirju in sodniških volitvah pred koncem srednjega veka in kaj pozneje? O pomirju imamo iz 16. stoletja samo poročilo iz leta 1575 v komisijski objezdi (*Bereüttung*) oziroma reformaciji šoštanjskega in kacenštajnskega deželnoknežjega gospostva, tedaj zastavljenega Viljemu Gallerju. Tržani Šoštanja (*die Burgerschafft des Marckhts Schönstein*) so se komisiji med drugim pritožili, da jim zastavni imetnik krati prvo sodno instanco (*Benehmund Irer ersten Instanz*), in predložili tri dokumente iz druge polovice 15. stoletja, v katerih je omenjeno trško pomirje, a nič več kot omenjeno. Aleksander Freiberger, Gallerjev pooblaščenec in zakupnik gospostva (*Gällers Gewalttrager unnd Bestanndman*), je povedal, da so tržani vedno (*albeg*) imeli pomirje in da se v času njegovega zakupništva (*in Zeit seiner Inhabung*) ni nikoli zgodilo kaj takega, zato naj se s primeri dokaže, ali pomirje pripada tržanom ali deželskemu sodišču (gospostvu). Nato so So-

56 Prim. Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 45–47.
57 Insert listine 1514 VI. 7., Celje, v: SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 464, 1598, februar 14., Gradec.
58 Prav tam, št. 467, 1599 II. 4., Gradec.
59 Prav tam, št. 527, 1639 XII. 12., Dunaj.
60 Prav tam, št. 573, 1665 V. 18., Laxenburg.
61 Prav tam, št. 588, 1673 I. 31., Gradec.
62 Prav tam, št. 650, 1707 VIII., 31., Dunaj.
63 Prav tam, št. 668, 1715 VI. 19., Dunaj.
64 Prav tam, št. 902, 1783 X. 16., Dunaj.
65 Prav tam, št. 1035, 1815 XII. 14., Dunaj.
66 Otorepec, Ob 500-letnici, str. 282.
67 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 464, 1598, februar 14., Gradec.
68 StLA, I. Ö. HK, Urbar und Buchreihe, K 104, Herrschaft Schönstein, U 33/2, Relation, 4. 6. 1575, fol. 24–25.
69 Golec, Dolenjska mesta, str. 502.
70 Prim. Koropec, Žebnik, Radeče, str. 56–59, 67–76.

štanjčani s starimi pismi (*mit altenn Brieffen*) dokazovali, da je trg imel pomirje že iz davnine (*von alters*). Prvi dokument je bil izdelek (*ain kundtschafft*) Andreja Grimšičerja (*Grimbschuzer*) in Andreja Trebniškega (*Truebnegger*)[71] z omembo pomirja (*des Purgfridts Schönstein Meldung*), datiran na jurjevo 1460. Pomirje sta nadalje omenjala še fevdno pismo cesarja Friderika III. za Magdaleno, hčerko omenjenega Grimšičerja, izdano leta 1476 v Dunajskem Novem mestu, in kupno pismo Sigmunda pl. Lichtenberg(erj)a, »gospoda in odvetnika« gospostva Šoštanj (*derselben Zeit Herrn vnnd Anwalden der Herrschaft Schönstein*) iz leta 1496, s katerim je Primož Wasserhofer svojemu bratu (brez navedbe imena) prodal hišo, oštat in njivo v šoštanjskem pomirju (*Im Purgfridt Schönstein*).[72] Trije komisarjem predloženi dokumenti – še več podobnih pa naj bi imel leta 1575 pri sebi Jurij Sigfrid pl. Truebnegg[73] – torej ne povedo nič drugega, kakor da so v 15. stoletju v listinah navajali formulacijo o pravicah in običajih v šoštanjskem pomirju. Slednje ni nikjer izrecno imenovano trško, ker je bilo to samo po sebi razumljivo. Iz dokumentov izvemo več o tem, česar v njih ni. Prometa z nepremičninami v trgu in njegovem pomirju torej leta 1496 še ni potrjevalo trško sodišče, ampak šoštanjsko gospostvo. Trški sodnik in svet se očitno ne pojavita v nobenem od predloženih dokumentov, ki so jih izdali različni izstavitelji: dva Šoštanjčana (1460), cesar kot deželni knez (1476) in zemljiško gospostvo (1496). Iz tega časa poznamo sicer najstarejši urbar šoštanjskega gospostva, tj. temeljni urbar iz okoli leta 1498, vendar nas v zvezi z upravno-sodnimi razmerami v gospostvu in trgu pušča povsem nepotešene.[74] Če bi bilo tedaj kaj spornega ali bi trg imel podobne pravice kot pozneje, v sedemdesetih letih 16. stoletja, bi se zapisi o tem prej ko slej znašli tudi v urbarju.

Upravno-sodne razmere obravnava šele naslednji **temeljni urbar iz leta 1575**, sestavljen po komisijski objezdi zastavnega gospostva. Trg je imel tedaj v odnosu do gospostva že utrjen položaj. Posestniki v Šoštanju tako denarnih dajatev niso plačevali neposredno gospostvu, ampak so jih pobirali sami in bili kot taki en sam, kolektivni urbarialni obveznik: trg Šoštanj (*Marckht Schönstain*). Njihova celotna obveznost je znašala 20 mark pfenigov v črnih kovancih, kar je v belem denarju pomenilo 17 funtov, 46 krajcarjev in 2 črna pfeniga, v »sodobni valuti« pa 17 goldinarjev, 46 krajcarjev in pol (2 črna pfeniga). Preračunavanje iz starih v nove vrednosti kaže, da je morala biti kolektivna obveznost utečena že nekaj časa.[75] Zapisane pravice in svoboščine tržanov (*Der Burgerschafft daselbst Recht vnnd Freyhaitt*) sta na prvem mestu sestavljala dva člena: Pomirje (*Bürckhfridt*) in Izvolitev sodnika (*Richters Erwellung*). O obsegu trškega pomirja[76] deželnoknežja reformacijska komisija (objezda) ni mogla dobiti nobenih zanesljivih poročil. Tržani (*die Burger des Marckhts Schönstain*) so trdili, da so listine o pomirju že zdavnaj (*vorlanngst*) izgubili v požaru, zakupnik zastavnega imetnika pa tudi ni vedel nič gotovega. S starimi in novimi kupnimi in drugimi pismi so vendarle ugotovili obseg pomirja, v katerem so imeli svoja polja, njive in travnike tako tržani kot drugi ljudje. Reformacijski komisarji so nato podali natančen obseg pomirja, ki se je začelo in sklenilo pri žovneškem podložniku Danijelu Zorku, šlo od tam po potoku Topolšica (Toplica) do mlina šoštanjskega podložnika Matevža Šrala (*Srallo*), do vzpetine s hrastom nad Sralom, nato do Gregorja Sovserja, na Knežek (*Knescheckh*), teklo nad Klančnikom (*Glänntschneg*), od tam na hrib Široko (*auf ain Rundten Püchl*) in na Gorice (*Gorizen*), navzdol do starega Kokolovega mlina na Velunji, še naprej po Velunji do Družmirskega polja, do Zelenega jezu (*auf den Grün Tumpf*), navzdol po grabnu do križa proti Percu (*gegen dem Perzen*), na Apnek (*auf den Appenegg*), gor in dol na Vrhovnik (*auf den Verhounegg*), nato do križa pri vinogradu Martina Fišerja, čez Veniški vrh (*vber des Vünschenegg Perg*), navzdol do Brezovice (*auf den Breschouiz*), navzdol mimo starih zapuščenih rudniških jam (*Perkhgrueben*) ter po Paki nazaj do Zorka.[77] Obseg pomirja je bil majhen, saj je na najširših delih segalo le okoli dva kilometra od trškega središča.[78] Opis meja iz leta 1575 se močno ujema z opisom v župnijski kroniki iz leta 1872, kako je vsakih sedem let potekal obhod meja pomirja pred letom 1848.[79]

Urbar v členu o izvolitvi sodnika pove, da imajo tržani pravico vsako leto izvoliti trškega sodnika (*Marckhrichter*). Ne vemo pa, kako daleč v preteklost je pravica segala in ali se je način volitev z deželnoknežjo reformacijo leta 1575 spremenil, saj člen govori le o tem, da je bil med zadnjo reformacijo »dan tale red« (*dise Ordnung gegeben*). Tržani so izmed sebe izvolili dva moža (*zween erkhuessen*) in ju predstavili zastavnemu imetniku gospostva ali njegovemu amtmanu, ta pa je za sodnika sprejel in potrdil tistega, ki se mu je zdel sposobnejši. Moral je tudi paziti, da je imel sodnik v trgu hišo, kjer je živel (*das derselb Ri-*

71 Leta 1448 je bil gradiščan (*Burggraf*) na šoštanjskem gradu Anton Grimšičer (*Grimschitzer*), gradiščan Andrej Trebniški (*Triebenegger*) pa ga je po izumrtju Celjskih najprej branil pred Friderikom III. in ga kmalu nato dobil od cesarja v zastavo (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204).

72 StLA, I. Ö. HK, Urbar und Buchreihe, K 104, Herrschaft Schönstein, U 33/2, Relation, 4. 6. 1575, fol. 24–25.

73 Prav tam, fol. 25.

74 StLA, Stockurbare, Sch. 67/156, Urbar Schönstein ca. 1480 [1498], fol. 1–93.

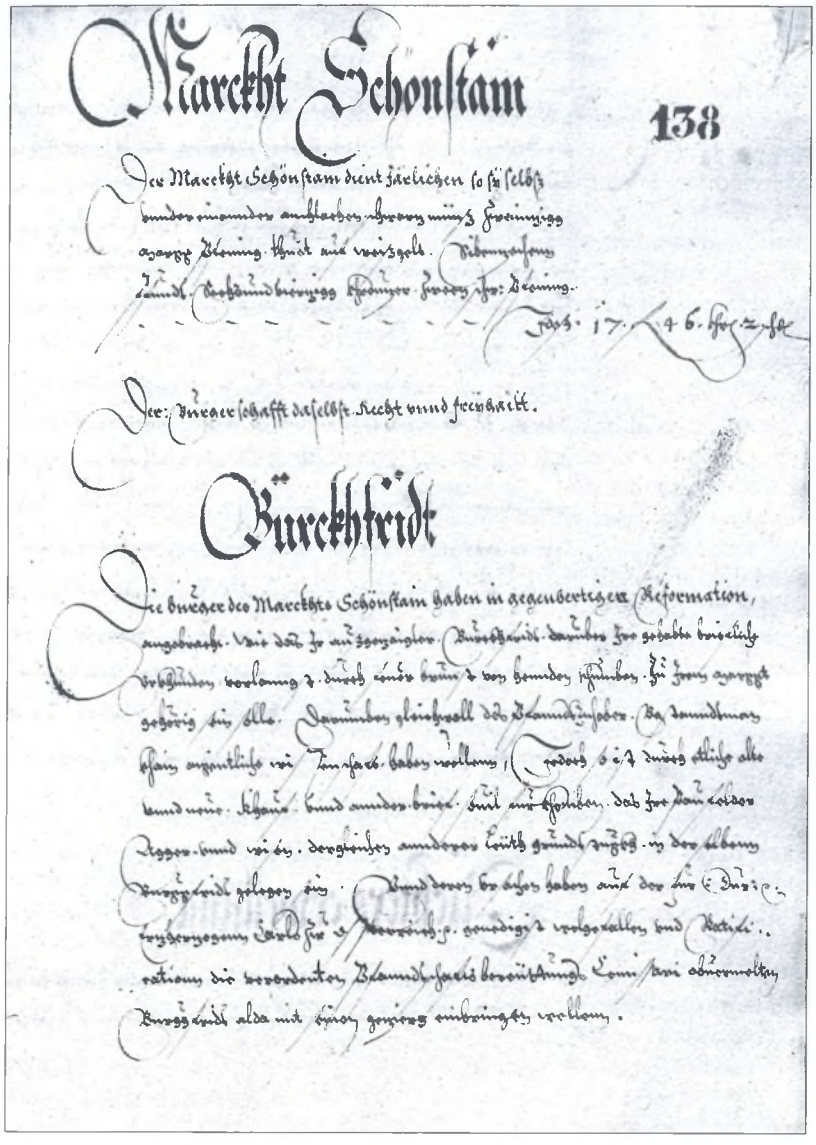
75 Prav tam, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 138.

76 O mejah pomirja in njihovih obhodih gl. prispevek Roka Polesa v isti številki *Kronike*.

77 StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 138–139. – Potek pomirja v glavnih potezah po istem urbarju gl. tudi v: Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 173.

78 Prim. *Historischer Atlas*, Bl. 32.

79 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 174.

Člena o dajatvah trga in trškem pomirju v urbarju iz leta 1575 (StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 138).

chter heüßlich im Markht size), ter da je zvesto opravljal in obvladal sodniško službo (*seinen Ambt treulich außwarte, vnnd verstehe*). Člen za sodnika predvideva tudi ponovno izvolitev.[80] Ne bi bilo nemogoče, da so Šoštanjčani predlagalno pravico za trškega sodnika dobili šele leta 1575, prej pa je sodnika umeščal zemljiški gospod oziroma njegov namestnik (upravitelj). Pravica namreč omenjenega leta ni označena kot stara. Za primerjavo povejmo, da so imeli tržani Vojnika po urbarju iz leta 1585 pravico do sodniških volitev »že od nekdaj« (*von alters heero*),[81] v resnici pa so jo izprosili šele leta 1524.[82]

Prav tako ni znano, kdaj so Šoštanjčani pridobili skladiščno pravico za trgovsko blago, ki je v trg prišlo od drugod. Prvič je mimogrede omenjena v deželnoknežji reformaciji (objezdi) leta 1575, češ da ubiranje neobičajnih poti škodi trški skladiščni pravici (*so zu Abbruch derselben Gemainen Marggts Niderlag geraicht*).[83] V urbarju iz istega leta je v členu o točenju vina in trgovini na podeželju med drugim zapisano, da lahko potujoči in sploh vsi (*die Raisenden vnnd sonst menigelich*) trgujejo in poslujejo s tržani, zastavni imetnik gospostva pa mora skrbeti, da Šoštanjčani

80 StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 138–139.

81 Prav tam, Sch. 32/82, Urbar Hoheneck 1585, fol. 128.

82 Volitve v Vojniku so bile vsakoletne, tržani so sodnika izvolili sami, potrdil pa ga je deželnoknežji vicedom v Celju (StLA, I. Ö. HK, Urbar und Buchreihe, K 99, U 15/1, Urbar Hoheneck 1524, fol. 6). – Curkova trditev, da je Vojnik v primerjavi z drugimi trgi pravico do volitev sodnika dobil pozno, šele leta 1524 (Curk, *Trgi in mesta*, str. 50), ni utemeljena.

83 StLA, I. Ö. HK, Urbar und Buchreihe, K 104, Herrschaft Schönstein, U 33/2, Relation, 4. 6. 1575, fol. 24.

v dobrem stanju vzdržujejo most čez Pako, in sicer z denarjem, ki ga smejo pobirati od skladiščne pravice (*von dem Niderlag gellt, weliches sÿ einzunemen haben*).[84]

Iz urbarja prvič izvemo tudi nekaj določnejšega o trškem sodstvu. Kaznovanje kaznivih dejanj (*Straf vnnd Wandl*) v pomirju in trgu Šoštanj (*in dem Purckhfridt vnd Marckht Schönstan*), ki niso malefična, tj. niso krvni delikti (*so nit Malefiz belanngt*), pripada trškemu sodniku in tržanom (*haben Richter vnnd die Burgerschaft daselbst*). Glede tega in drugih »njihovih tržanskih opravil« (*iren Burgerlichen Hanndlung*), ki jih imajo »iz davnine« (*die von alters hergebracht*), je bilo zastavnemu imetniku ukazano, naj jih v ničemer ne krši in naj tržanom ne krati prve sodne instance (*auch die erst Instanz mit nichte benomen*). Tržanov, razen ko gre za krvne delikte (*ausser Malefizischer Verprechung*), tudi ne sme zapirati (*in Fankhnuß vnnd Kheichen als fur khumben*), preseljevati (*umziehen*) ali nadlegovati (*malestieren*), temveč naj jih primerno ščiti.[85]

Nadalje so imeli Šoštanjčani po urbarju iz davnine (*von alter herkhomben*) pravico do lesa in paše na gmajni (*Gmain Holtz vnnd Waidt*), pri čemer so morali paziti, da pri izrabi kurilnega in tesarskega lesa niso povzročali opustošenja.[86] Prav tako stara naj bi bila njihova ribolovna pravica (*Der Bürger Vischerey*) v mejah pomirja, omejena le v načinu ribolova v postnem času.[87]

Poleg redne kolektivne urbarialne dajatve v denarju so Šoštanjčani enako kot kmetje, naseljeni v šoštanjskem deželskem sodišču, morali sprejeti od gospostva vsak po en štrtin dvornega vina (*Hofwein*) za točenje. Obveznost je prišla v urbar kljub njihovemu nasprotovanju. Zatrjevali so namreč, da je niso imeli ne oni ne njihovi predniki, a se je izkazalo, da so dvorno vino nekaj časa vendarle sprejemali, zato so morali to početi tudi v bodoče.[88]

Šoštanjčani torej niso bili dolžni opravljati tlake, dajatve gospostvu so poravnavali kolektivno, edina dodatna obveznost je bilo točenje dvornega vina, nekaj drugega pa je pomenilo, če so imeli v takšnem ali drugačnem zakupu kako gospoščinsko zemljišče. V urbarju iz leta 1575 tako pri popisu žitne desetine (*Traidzechend*) srečamo 20 obveznikov iz trga (*im Markt Schönstein*), med njimi cerkev sv. Mihaela, ki so plačevali desetino od ene ali več njiv, največ Martin Fišer od dveh kosov polja ter šestih velikih in majhnih njiv, eden pa od pristave v samem Šoštanju. Gospostvu je pripadala tudi desetina od rovtov ali njiv (*von den Neuen Pruchen oder Aggern*), ki so si jih Šoštanjčani naredili na Goricah (*in der Gorizen gelegen*), in sicer vsak trški oštat, teh pa je bilo 27 (*so die Burger zu Jeder Hofstat ausgereüt, deren sibenundzwainzegg sein*).[89]

Tržani so imeli še obveznost ali, bolje rečeno, častno dolžnost, da so njihovi predstavniki kot sodni prisedniki prisostvovali krvnim pravdam, ki jih je v šoštanjskem gospostvu, tako kot v drugih neprivilegiranih deželskih sodiščih, vodil krvni sodnik za Štajersko. Poleg domačih tržanov (*neben der Burgerschafft zu Schönstein*) je zastavni imetnik gospostva kot deželskosodni gospod vabil nanje prisednike iz najbližjega mesta Slovenj Gradec in iz treh okoliških trgov, Velenja, Mozirja in Braslovč.[90] Kot smo videli, so bili deželskemu sodišču gospostva Šoštanj v krvnosodnih zadevah podvrženi tudi Šoštanjčani. Ko je krvni sodnik koga obsodil na smrt, je obsojenec končal na gospoščinskih vislicah. Te so postavljali mlinarji[91] in so stale na Goricah, na lokaciji z danes že pozabljenim ledinskim imenom Gavgec.[92]

Urbar je sicer zelo izčrpen vir o obveznostih in pravicah šoštanjskega trga, ne ponuja pa sistematičnega prikaza pravnega stanja. Tako ni nikjer omenjeno, na katero sodno instanco gredo pritožbe s trškega sodišča kot prve instance. Očitno je bilo samoumevno, da druga instanca pripada gospostvu oziroma njegovemu deželskemu sodišču. In ker se Šoštanjčani ali zastavni imetnik v zvezi s tem med reformacijo leta 1575 niso pritoževali, ni o instancah nobene besede ne v objezdnem poročilu ne v urbarju. Kot bomo videli, iz mlajšega vira iz 17. stoletja jasno izhaja, da je bila druga instanca v rokah gospostva. Poleg sodnika prav tako ni bilo treba omenjati trškega sveta in načina njegovega oblikovanja. Trški svet je seveda obstajal že lep čas, nedvomno še preden je Šoštanj dobil pravico do izvolitve trškega sodnika. Toda zaradi neugodnega stanja virov izvemo zanj šele leta 1570, ko je nadvojvoda Karel sodniku, svetu in občini trga Šoštanj na njihovo prošnjo pavšalno potrdil vse stare pravice.[93]

V istem času, leta 1572, je izpričan tudi prvi šoštanjski sodnik, ki ga vir izrecno imenuje trški in za katerega z gotovostjo vemo, da je bil res samo to, brez povezave z drugo funkcijo. Kot trški sodnik (*Markhrichter zu Schönstain*) se je pod register dimnine, izrednega deželnega davka, podpisal Lovre Klančnik (*Laure Glontschnekh*), edino znano sodniško ime iz 16. stoletja.[94] Na omembo prvega trškega svetnika pa bo treba počakati še celo stoletje, vse do leta 1681,

84 StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 139.
85 Prav tam.
86 Prav tam.
87 Prav tam, fol. 140.
88 Prav tam, fol. 209.
89 Prav tam, fol. 163.
90 Prav tam, fol. 205.
91 Prav tam.
92 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 69. – Jožefinski vojaški zemljevid iz let 1784–1787 drugače kot marsikje drugje tu nima vrisanih vislic (Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu. Karte*, sekcija 163).
93 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 422, 1570 II. 28., Gradec.
94 StLA, I. Ö. HK, Sachabteilung, K 61, Heft 6, fol. 43v.

ko je v gospoščinskem protokolu omenjen svetnik (*Rathsburger*) Gašper Perger.[95]

Urbar iz leta 1575 prinaša še nekaj skromnih podatkov o pravicah, povezanih s trškim gospodarstvom. V rubriki o odvetniških pravicah gospostva nad cerkvami v šoštanjski župniji sv. Mihaela (*Vogtey Kirchen mit iren Incorporierten Filialen*) so za vsako navedena sejemska proščenja. Mihaelova župnijska cerkev zunaj trga ni imela nobenega tovrstnega sejma (*weder Kirchtag noch Kirchweich*), medtem ko so pri podružnici sv. Mohorja v samem Šoštanju (*S. Machor zu Schönstein*) navedeni štirje semanji dnevi (*Kirchtag*): na binkoštni torek, na sv. Marjeto, sv. Ahaca in sv. Mihaela, poleg teh pa še proščenje (*Kirchweich*) na nedeljo pred sv. Martinom.[96] Na obeh vrstah sejmov je gospostvo pobiralo stojnino (*Standgelt*), in sicer od vsake kramarske stojnice in drugega na prodaj prinesenega blaga, odvisno od njegove vrednosti po en krajcar ali pol krajcarja (dva črna pfeniga).[97] Kdor pa je na sejmih klal govedo, je moral po t. i. mesarski pravici (*Metzkher Recht*) od vsake glave oddati gospostvu goveji jezik.[98] O kakršnih koli sejemskih pravicah Šoštanjčanov v trgu v tem viru še ni govora in tudi z gospostvom niso imeli nobenih sporov v zvezi s sejmi pri trški cerkvi sv. Mohorja.

Do sejemskih pravic je trg očitno prišel šele četrt stoletja pozneje. Listina nadvojvode Ferdinanda z dne 4. februarja 1599 potrjuje tri sejme, ki naj bi jih Šoštanjčani imeli od davnih časov: na ahačevo (22. junija), na nedeljo pred sv. Martinom (11. november) ter na svečnico (2. februarja).[99] Prva dva se torej časovno ujemata z enim semanjim dnem in s proščenjem v urbarju iz leta 1575.[100] Nadvojvoda Ferdinand je s tem privilegijem ustregel prošnji trškega sodnika, sveta in tržanov, v kateri so ti zapisali, da so jim stare listine zgorele v dveh nedavnih zaporednih požarih.[101] Če bi bilo to res, bi v ognju gotovo končale tudi tiste listine, ki so jih Šoštanjčani istemu deželnemu knezu predložili v potrditev le malo prej in jim jih je ta potrdil 14. februarja 1598.[102] S sejemskim privilegijem je deželni knez trgu podelil enake sejemske pravice, kot so jih imela druga mesta in trgi, ne da bi jih konkretiziral, na primer s pravico do pobiranja stojnine. Pozneje, še leta 1848, je bila stojnina po Vošnjaku v rokah trga,[103] ne vemo pa, kdaj in na kakšen način jo je pridobil.

Iz zadnje četrtine 16. stoletja, ko je bilo gospostvo Šoštanj še deželnoknežje in v zastavi, sta se ohranila še dva urbarja, prvi iz leta 1578 in drugi z letnico 1594, ki pa samo povzemata vsebino prvega (1575). Kar zadeva trg, so enaka celo imena plačnikov žitne desetine.[104] Več temeljnih virov o njegovi upravno-sodni, pa tudi gospodarski podobi imamo iz naslednjega, 17. stoletja. Gre za urbarja z letnicama 1623 in 1658 ter dva gospoščinska protokola za obdobje 1674–1682. Protokola ponujata za zgodnji novi vek sploh najbolj kapilaren vpogled v funkcioniranje trške avtonomije in v upravno-sodne razmere v trgu.

Manj zgovorna sta urbarja, saj samo povzemata in potrjujeta normativno stanje, kot ga poznamo iz reformiranega urbarja iz leta 1575. Nastala sta v času, ko je bilo šoštanjsko gospostvo že v zasebni plemiški lasti. Urbar iz leta 1623 so sestavili po smrti Janeza Ludvika pl. Sauerja in prenosu lastništva na njegovega brata Andreja,[105] urbar iz leta 1658 pa ob prodaji gospostva, ko je iz rok Franca Sigmunda barona Sauerja prešlo na Maksimilijana grofa Schrattenbacha.[106] Kar zadeva pravice in obveznosti trga in tržanov do gospostva, je opisano stanje v obeh urbarjih skoraj povsem enako kakor leta 1575. Tako leta 1623 kot 1658 beremo, da se je urbarialna obveznost trga medtem s 17 goldinarjev ter 46 krajcarjev in pol zmanjšala na 15 goldinarjev ter 14 krajcarjev in pol, ker je nekaj domov in zemljišč prišlo pod gospostvo oziroma spremenilo namembnost,[107] o čemer bo še govor v nadaljevanju. Opis meja trškega pomirja, členi o izvolitvi sodnika, sodstvu, gozdu in paši, ribolovu in žitni desetini so vsebinsko nespremenjeni, če že niso vsi dobesedno identični z onimi izpred slabega pol stoletja. Le pri žitni desetini izvemo, da si jo zdaj tudi v trgu delita na pol šoštanjsko gospostvo in župnik župnije sv. Jurija v Škalah, od rovtov ali njiv na Goricah pa jo v celoti pobira gospostvo.[108] V teh dveh urbarjih drugače kot leta 1575 ni popisa sejmov pri odvetniških cerkvah, tako da ne vemo, ali se je zaradi deželnoknežjega sejemskega privilegija, podeljenega trgu leta 1599, že tedaj kaj spremenilo pri pobiranju stojnine na letnih sejmih v trgu.

O dejanskem **funkcioniranju uprave in sodstva**, pa tudi o življenju v trgu sta iz celotnega zgodnjega novega veka najizčrpnejši in edini vir **gospoščinska**

95 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 2, Heft 13, Verwaltungsprotokolle 1674–1787, protokol brez naslova 1679–1682, fol. 75.
96 StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 206. – Prim. Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 46.
97 Prav tam, fol. 207.
98 Prav tam, fol. 209.
99 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 467, 1599 II. 4., Gradec.
100 Ahačev sejem je, kot smo videli pri Josipu Vošnjaku, obstal vsaj še v drugo polovico 19. stoletja (Vošnjak, *Spomini*, str. 29); potrjuje ga tudi privilegij cesarja Franca I. iz leta 1815 (SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 1035, 1815 XII. 14., Dunaj).
101 Prim. Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 45–46.
102 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 464, 1598, februar 14., Gradec.
103 Vošnjak, *Spomini*, str. 29.
104 StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1578, fol. 138–140, 172; Sch. 70/159, Urbar Schönstein und Katzenstein 1594, fol. 138–140, 172.
105 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 2, Heft 14, Urbar Schönstein 1623, fol. 1.
106 Prav tam, Fasz. 3, Heft 15, Urbar Schönstein 1658, fol. 1.
107 Prav tam, Fasz. 2, Heft 14, Urbar Schönstein 1623, fol. 162–163; Fasz. 3, Heft 15, Urbar Schönstein 1658, fol. 203.
108 Prav tam, Fasz. 2, Heft 14, Urbar Schönstein 1623, fol. 164–168, 208–212, 282–287; Fasz. 3, Heft 15, Urbar Schönstein 1658, fol. 204–207, 212, 220–229, 274–278.

protokola, ki pokrivata sicer le kratko obdobje štirih let in pol, 1674–1675 in 1679–1682, njun sestavljavec pa je bil gospoščinski oskrbnik (*Pfleger*) Jurij Andrej Budišan (*Wudischan*).[109] Poleg običajnih upravnih in sodnih zadev, ki se nanašajo na gospostvo in njegove podložnike (dajatve, posestne menjave, ženitna pisma, sodni procesi idr.), je v oskrbnikovih zapisih mogoče najti nekaj zadev, neposredno povezanih s trgom, trškim sodiščem in posameznimi tržani.[110] Ena takšnih je zapis iz začetka leta 1681, da je gospostvo trškemu sodniku Matevžu Begušu na podlagi predložene pobotnice o plačilu davka za leta 1677, 1678 in 1679 vrnilo slabih 23 goldinarjev preplačane davčne obveznosti.[111]

V obeh protokolih se redno pojavlja običajna vsakoletna spomladanska začasna prepoved ribolova tržanom (*der Burgerschaft*) med selitvami rib,[112] leta 1675 pa se je tržan Gašper Perger pogodil za najem ribolova na Lepeni do meje šoštanjskega gospostva.[113] Druga stalnica so prejemki od stojnine (*Standrecht*) na proščenjih pri okoliških cerkvah, med katerimi ni trške cerkve sv. Mohorja in samega trga.[114] Protokola s tem posredno povesta, da je stojnina od sejmov v trgu pripadala le-temu, vpis iz leta 1674 pa priča, da so bili Šoštanjčani zavezani plačevati stojnino na okoliških sejmih v pristojnosti gospostva.[115] Trg si je sicer z gospostvom delil prihodke od mitnice. Polovica kazni od zaseženega tihotapljenega blaga je pripadala gospostvu, polovica pa trškemu sodniku.[116]

V obeh gospoščinskih protokolih je za našo problematiko najpomembnejše sodno področje, še posebej v prvem. 16. februarja 1675 je gospoščinski oskrbnik oziroma upravitelj Budišan obravnaval štiri zadeve, prvo kot tožbo podložnika zoper trškega sodnika in tri kot druga sodna instanca v odnosu do prvoinstančnega trškega sodišča; tudi v teh primerih je bil tožena ali tožeča stran trški sodnik (*Markhtrichter*) Janez Friderik Burger (*Wurger*). Vse štiri zadeve si bomo za lažje razumevanje sodnih mehanizmov ogledali natančneje.

V prvem primeru sta trškega sodnika Burgerja tožila podložnika gospostva Šoštanj, ker so med njegovim sodnikovanjem naredili čez njun travnik novo pot, s čimer jima je bila prizadejana škoda. Trški sodnik je odgovoril, da je narasla voda pri omenjenem travniku vedno znova odnašala brv, zato je trg sklenil (*der gemaine Markht dergestalten geschlossen*), da čez travnik naredi brv ali pot, v zameno za odvzeto zemljo pa podložnikoma prepusti za zagraditev enako velik del gmajne.[117] Razsodba gospoščinskega oskrbnika se je glasila, da mora trg oškodovancema odstopiti toliko gmajne ali pa jima letno škodo odbiti od davčne obveznosti.[118]

Za spoznavanje notranjih pravnih razmer v trgu je najzgovornejši drugi primer, tožba Štefana Koželnika proti trškemu sodniku. Sodnik Burger je Koželnika poklical pred trško sodišče in ga kaznoval s 4 goldinarji denarne kazni zaradi domnevno izrečenih žaljivih besed: »Ko bo Burger postal sodnik, bom jaz pač njegov sodni sluga (*Gerichtsdiener*).« Poleg tega naj bi se še popilo 24 četrtink Koželnikovega vina. Trški sodnik Janez Friderik Burger je pred gospoščinskim oskrbnikom na te očitke odgovoril, da ga je Koželnik, še preden je postal sodnik, pred ljudmi razžalil s temi in drugimi besedami, česar ni mogel prenesti. Pred trškim sodiščem oziroma celotnim trškim svetom (*vor Gericht, oder den gesambten Rath*) mu je izrečene besede dokazal, celotno tržanstvo (*die gesambte Burgerschaft*) pa je nato Koželnika kaznovalo z denarno kaznijo 4 goldinarjev. Omenjeno vino so popile priče, zato je moral tožnik to škodo utrpeti sam. Koželnik je nadalje povedal, da je trški sodnik za omenjeno kazen hotel od njega izsiliti, naj mu proda njivo in travnik. Burger je navedbe označil za lažne,

[109] Prav tam, Fasz. 2, Heft 13, Verwaltungsprotokolle 1674–1787. – Prvi protokol ima naslov »Herrschaft Schönstainerisch Prothocol 1674«, obsega 74 paginiranih strani in pokriva časovni razpon od 7. marca 1674 do 14. novembra 1675; izjema je vpis oziroma pripis z datumom 1. april 1676 (pag. 27). Budišan se v prvi osebi omenja na pag. 18. Drugi protokol je brez naslova, obsega 93 paginiranih strani in zajema obdobje od 20. marca 1679 do 2. marca 1682. V njem se Budišan v prvi osebi naslavlja kot oskrbnik: *ich Pfleger* (pag. 1).

[110] Za našo problematiko so nepomembni primeri, ko je, denimo, tržan izpričan v vlogi enega od petih cenilcev vinograda, prodanega nekemu starotrškemu podložniku (prav tam, protokol 1674–1675, pag. 34), ali ko je tržan tožil podložnika gospostva Šoštanj zaradi krave (prav tam, pag. 56). Tržani so bili seveda vključeni tudi v promet z nepremičninami, podsodnimi gospostvu (prav tam, protokol 1679–1682, pag. 1, 9, 19 in 77).

[111] Prav tam, pag. 89.

[112] Prav tam, protokol 1674–1675, pag. 9 (30. 3. 1674) in 27 (4. 4. 1675, 1. 4. 1676); protokol 1679–1682, pag. 3 (13. 4. 1679), 77 (13. 4. 1681).

[113] Prav tam, protokol 1674–1675, pag. 43 (31. 3. 1675).

[114] Stojnina se nanaša na proščenja oziroma sejme v letih 1674, 1675, 1679, 1680 in 1681 pri Sv. Florjanu, v Gorenju, Šmartnem ob Paki, Zavodnjem, pri Sv. Vidu na Slemenu, pri Sv. Antonu, Sv. Urhu, Sv. Petru in na Paki, ne vsako leto pri vseh (protokol 1674–1675, pag. 68–69; protokol 1679–1682, pag. 15, 64 in 83).

[115] Neki Železnik, šoštanjski usnjar in tržan, je oskrbniku Budišanu 15. junija 1674 za prodano usnje pri Sv. Vidu plačal 3 krajcarje stojnine. Sočasno se omenja tudi prejeta stojnina od dveh kramarjev, od prvega na vidovo pri Sv. Vidu, od drugega pa na petrovo in pavlovo (29. 6. 1674) v Zavodnjem, a ni navedeno, od kod sta moža bila. Prav tam, protokol 1674–1675, pag. 18.

[116] Tako sta se leta 1675 dva Korošca z gospostvom pogodila za plačilo kazni od tihotapljene soli (*Contrab: von Salz*) v višini 3 goldinarjev, od česar je sodnik prejel poldrugi goldinar (prav tam, pag. 72). Istega leta je neki Korošec zaobšel mitnico, zaradi česar so mu zasegli konja, kazen 2 goldinarjev pa se je spet delila na pol (prav tam, pag. 73). Zaradi nemitninjenega konja sta dva Korošca leta 1680 plačala kazen 2 goldinarja, od tega polovico »sodniku ali trgu« (*den Richter odere Gemainen Markht*) (prav tam, protokol 1679–1682, pag. 60). Enako formulacijo srečamo naslednje leto, ko je nekaj nosačev soli (*Salztrager*) plačalo kazen goldinar in 20 krajcarjev (prav tam, pag. 76).

[117] Prav tam, protokol 1674–1675, pag. 44.

[118] Prav tam, pag. 53.

ker naj bi Koželnika v resnici »po poštenih tržanih« prosil, naj mu zemljišči odstopi namesto plačila kazni, pri čemer mu je plačal razliko kupnine. Zaradi neresnične navedbe je za Koželnika zahteval kazen, ta pa je nadaljeval z obtožbami zoper sodnika Burgerja, češ da ga je zaradi odvajanja vode (*wegen einer Wasser Lait*) v velikem mrazu za dva dni in eno noč kakor zločinca vtaknil v zapor (*in das Khöterl alß ein Malefiz Perschon gestekht*). Sodnik Burger je v imenu celotnega trga odgovarjal, da se vsa soseska ob visoki vodi pritožuje, kako morajo Koželnikovi sosedje odvajati vodo (*das Wässer* […] *weg laythen*) od strešnih kapi ali od svojih hiš, on pa tega kljub večkratnemu naročilu noče narediti, in sicer v škodo svojih sosedov. Zato mu je trški svet (*durch den Rath*) naložil kazen v višini enega zlatega dukata ali pa gre zaradi neposlušnosti v zapor (*in das Kheterl* […] *zugehen*). Koželnik se je raje odločil za 14-dnevni zapor kakor za plačilo, kar se je tudi zgodilo. Kmalu zatem ga je sodnik hotel izpustiti, a zapornik nikakor ni hotel zapustiti zapora in je v njem ostal dlje, kot mu je bilo dosojeno. Zato je sodnik Burger gospoščinskega upravitelja pozval, naj ga Koželnikovih obtožb oprosti. Slednji pa je šel še dlje s trditvijo, da ga trg ni silil v nakup njive, vendar je nazadnje popustil sodniku, jo kupil in ostal dolžan 4 goldinarje, nato pa mu jo je sodnik spet vzel in mu vrnil kupnino. Koželnik je tedaj dejal, da se bo pritožil pri drugi sodni instanci (*beÿ anderer Instanz*), na kar mu je sodnik odgovoril, da bo samo še huje kaznovan. Sodnik Burger je zdaj pred gospoščinskim oskrbnikom pojasnil, kako je Koželnik prišel do omenjene njive. Nekdanji sodnik Gašper Perger jo je zaradi primanjkljaja v svojem sodniškem obračunu (*wegen seines schuldigen Richterambts Raithrest*) moral prepustiti trgu in ta jo je prodal Koželniku. Temu so jo potem spet odvzeli na podlagi retraktne pravice (*Einstandt Reht*) po sklepu trga, da jo je dolžan odstopiti, kupnino pa vzeti nazaj.[119]

Gospoščinski oskrbnik je na Koželnikove obtožbe zoper sodnika Burgerja kot druga sodna instanca sprejel tri ločene sklepe (*Abschidt*). Glede toženčeve njive in travnika je odločil, naj ju ponovno ocenijo nepristranski možje in da mora sodnik Burger Koželniku izplačati preostanek kupnine. Obtožb v zvezi z vtaknitvijo v zapor je bil Burger oproščen, vendar ga je oskrbnik Budišan opomnil, naj s tržani v bodoče ravna dostojneje (*manierlicher umbgehen*), sicer bo zapadel neprizanesljivemu kaznovanju. Glede Koželnikove prodane in spet odvzete njive se je razsodba glasila v korist trškega sodnika: ostane pri razsodbi prve instance (*bleibt beÿ der ersten Instanz*), toda zaradi žaljivih besed, ki jih je sodnik Burger izrekel Koželniku o drugi sodni instanci, se mora s slednjo v treh dneh poravnati.[120]

Spori med sodnikom Burgerjem in tržanom Koželnikom torej razkrivajo pristojnosti trškega sodišča in njegovo podrejenost gospostvu Šoštanj, ki je lahko trške sodnike zaradi nepravilnosti kaznovalo, o razsodbah trškega sodišča in sklepih trškega sveta pa je v primeru pritožb odločalo kot druga sodna instanca. Promet z nepremičninami, podsodnimi trgu, je bil v pristojnosti trških organov, o čemer poleg omemb zgornjih primerov priča odsotnost takšnih pravnih dejanj v protokolih.

Povedni sta tudi zadnji dve zadevi iz sklopa pritožb gospoščinskemu oskrbniku kot drugi instanci. Matevž Beguš (*Wegusch*), nekdanji trški sodnik, je tožil sedanjega sodnika Burgerja. Med svojim sodniškim mandatom je namreč za domače potrebe posekal dve smreki, zdaj pa ga je Burger zaradi tega hotel kaznovati. Sodnik Burger je odgovarjal, da ta stvar ne zadeva njega, ampak trški svet in da je samo ta organ Begušu naložil kazen. Trg je že od nekdaj in vedno sklepal, da zapade kazni enega dukata vsakdo, ki brez dovoljenja seka na Goricah ali kje drugje. Tako je trg oziroma trški svet (*von gemainem Markht oder Rath*) kaznoval tudi Beguša.[121] Razsodba gospoščinskega oskrbnika je bila z vidika pravne enakosti samovoljna. Z utemeljitvijo, da je Matevž Beguš tri leta (*in die 3 jahr lang*) zvesto služil trgu kot trški sodnik, so mu namreč kazen, naloženo na prvi sodni instanci, spregledali. Vendar pa to v bodoče ni smelo imeti nobenih posledic pri sečnji lesa, ampak so morali tržani še naprej spoštovati sprejeta določila (*beÿ der von Ihnen gemachten Statuta fehrer bleiben*).[122] Taisti Beguš v zadnji zadevi nastopa kot tožena stran, sodnik Burger pa v vlogi tožnika. Sedanji sodnik je prejel ukaz gospostva Šoštanj, naj ob zagroženi kazni 10 dukatov naredi in popravi novo zaščito pred vodo (*Neue wehr oder wasserpruch vermahern vnd reparieren*). Ker tega ni zmogel sam, je za pomoč prosil tržane, med drugim ob zagroženi kazni tudi Beguša, ki pa se ni hotel nikoli odzvati ali pomagati. Tržani oziroma trški svet (*die Burgerschafft oder Rath*) je kazen potrdil, a jo je nazadnje preklical. Sodnik je izjavil, da ne more pustiti polovice kazni, ker je bila pravično odmerjena. Pritožil se je pri trškem svetu in bil zavrnjen, zato je zdaj zadevo naznanil gospostvu kot drugi sodni instanci. Zanimivo je, da gospoščinski oskrbnik o tem ni sprejel nikakršnega sklepa, ampak je zadevo samo sprejel v vednost.[123] Omemba polovice kazni, ki je trški sodnik ni mogel pustiti, tj. zbrisati, kaže na to, da je šla od pobranih kazni polovica sodniku, druga polovica pa trškemu svetu.

Za določene kazenske zadeve pa je bilo že na prvi stopnji pristojno gospoščinsko sodišče. Iz protokolov sicer poznamo en sam takšen primer. Begušev hlapec Janže je bil leta 1681 zaradi predrznega obnašanja

[119] Prav tam, pag. 45–49.
[120] Prav tam, pag. 53–54.
[121] Prav tam, pag. 49–50.
[122] Prav tam, pag. 55.
[123] Prav tam, pag. 50–51.

(*wegen freuentlicher gehenug*) pod strešno kapjo, tj. v domači hiši, kaznovan z enim goldinarjem globe, za kar je jamčil Burger in vsoto plačal oskrbniku (*mir pflegern zahlt*).[124] Težji kazenski delikti, vključno s krvnim sodstvom, so bili v pristojnosti šoštanjskega deželskega sodišča, ki je imelo prav tako sedež pri zemljiškem gospostvu in je bilo v rokah vsakokratnega lastnika.

Iz mlajšega od obeh gospoščinskih protokolov izvemo tudi za prvega po imenu znanega trškega svetnika (*Rathsburger*), člana trškega sveta, in sicer za že omenjenega Gašperja Pergerja, ki je skupaj s trškim sodnikom Matevžem Begušem leta 1681 prisostvoval menjavi nekega gospoščinskega vinograda.[125]

Po obeh protokolih lahko povzamemo naslednjo strukturo trških organov. Poleg vsako leto izvoljenega trškega sodnika je obstajal vsaj en trški svet, če ne že tedaj dva, z neznanim številom članov. Enačenje trškega sveta s trgom, ki smo mu priča v dikciji protokola, nemara kaže, da je v tem primeru mišljen širši, tj. zunanji svet. Ko pa je kazen potrdilo celotno tržanstvo (*die gesambte Burgerschaft*), je šlo očitno za sklep celotne občine tržanov kot najširšega trškega organa. Trški svet je hkrati predstavljal trško sodišče, pri katerem je bil zaposlen sodni sluga. Ni dvoma, da je imel trg tudi lastnega trškega pisarja, vendar te službe zaradi slabe ohranjenosti virov ne zasledimo prej kakor leta 1691,[126] nato pa v dveh virih iz leta 1754, v terezijanskem popisu hiš[127] in ljudskem štetju.[128]

Neprimerno slabše kot za 16. in 17. stoletje poznamo **funkcioniranje trške uprave in sodstva v 18. stoletju**, ko bi po vseh pravilih morali imeti o njiju precej boljšo sliko. To je stoletje velikih reform in se je že zato veliko pisalo, predpisovalo in poročalo. Glede na manjšo časovno distanco od dobe, ko so lokalne arhive prepoznali kot hranišča za zgodovino pomembnih virov, pa bi pričakovali, da se je od šoštanjskega trškega arhiva ohranilo precej več kot iz prejšnjih obdobij, a še zdaleč ni tako. Kar je bilo vrednejših listin, jih je trško predstojništvo že v prvi polovici 19. stoletja oddalo v graški Joanneum, o čemer bežno poroča sámo sredi štiridesetih let v odgovorih za t. i. Göthovo topografijo.[129] Drugo gradivo je v rokah oziroma pristojnosti poznejše občinske uprave (od leta 1849 dalje) vse bolj kopnelo in bilo podvrženo mačehovskemu ravnanju. Nekaj privilegijev je v začetku 20. stoletja še našel Franc Kovačič.[130] Tudi Franc Hribernik (1930–32) se še sklicuje na danes neznane »volilne akte« sodniških volitev,[131] o žalostni usodi trškega protokola, ki naj bi segal v 17. stoletje, pa je pustil pričevanje Josip Vošnjak (1905).[132] Arhiva trga Šoštanj tako danes ni, če izvzamemo tisto, kar so obvezno morali hraniti. To je zemljiška knjiga, uvedena v letih 1782/83 in leta 1850 prenesena na novoustanovljeno okrajno sodišče Šoštanj,[133] ter nekaj sodnih zadev iz zadnjega četrt stoletja obravnavane dobe (1825–1849) z enako usodo.[134] Na trg se nanaša tudi nekaj dokumentov v arhivu gospostva Šoštanj, ki je že sredi 19. stoletja prišel v Gradec in je danes shranjen v Štajerskem deželnem arhivu.[135]

Iz prve roke zato veliko bolje poznamo prvo polovico 19. stoletja kot 18. stoletje, a le v določenih segmentih. Ni namreč nobenega ohranjenega vira, ki bi nastal ali daljši čas nastajal za potrebe trga, kot so sodni protokoli oziroma sejni zapisniki trškega sveta, davčni in urbarialni registri, evidence gospodarske narave (stojnina ipd.). Vsi znani zapisi trške uprave so se ohranili zato, ker so bili že ob nastanku kot dopisi, prošnje, poročila idr. namenjeni drugam. Gradivo šoštanjskega gospostva praznino zapolnjuje le deloma, in še to samo v tistih zadevah, ki so bile v pristojnosti gospostva.

Zato bi bilo za celovito podobo upravno-sodnih razmer v Šoštanju treba pregledati še obsežne arhive uradov na deželni ravni, kot so državni (notranjeavstrijska vlada in gubernij v Gradcu) in deželni avtonomni (štajerski deželni stanovi). Gradivo okrožnega urada v Celju (1748–1849), državnega oblastva, ki se je v terezijanski dobi umestilo med deželno in lokalno raven, je ohranjeno šele od konca 18. stoletja dalje in zelo pomanjkljivo.[136] Razna poročila in prošnje, ki so jih Šoštanjčani pošiljali višjim oblastnim instancam, vsebujejo še neodkrite podatke za lokalno zgodovino, med katerimi je nemara kako prijetno ali tudi manj prijetno presenečenje.

V novem veku je torej največja bela lisa 18. stoletje. V tem stoletju sicer srečamo trški pečat, ki je po nastanku precej starejši, več je izpričanih imen trških sodnikov, bolje poznamo posestno stanje v trgu, o čemer bomo govorili drugje, nimamo pa ne dovolj zgovornih narativnih virov ne preostankov poslovanja trške samouprave razen nekaj raztresenih dokumentov.

Drugače kot za večino primerljivih trgov, kjer se je, če ne iz zgodnejšega časa, pa vsaj iz 18. stoletja ohranil vsaj kak personalni seznam trških organov, seznam tržanov ali zapis o sprejemanju novih tržanov, iz Šoštanja za zdaj o tem ni na voljo ničesar.

[124] Prav tam, protokol 1679–1682, pag. 83.
[125] Prav tam, pag. 75.
[126] Jurij Reich je kot »Scriba in opido« označen v krstni matici ob krstu sina (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, R 1688–1719, s. p., 4. 10. 1691).
[127] StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754.
[128] NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.
[129] ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843.
[130] Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 45–47.
[131] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 175.
[132] Vošnjak, *Spomini*, str. 592–593.
[133] SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1207 in 1210.
[134] SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 1–3.
[135] 25 škatel obsegajoči fond Schönstein, Herrschaft und Markt, iz obdobja 1547–1848 je prispel v Gradec v dveh delih leta 1852 in 1861 iz rok nekdanjega graščaka Jožefa (Josefa) Mayrja (Posch (izd.), *Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchives*, str. 64).
[136] Zajc-Cizelj, *Okrožni urad Celje*.

O sestavi trških organov lahko ugotovimo samo to, da sta v osemdesetih letih 18. stoletja nedvomno obstajala dva trška sveta: notranji in zunanji. Na izročilni listini zakoncev Jeretin, izstavljeni 3. aprila 1789 v trgu Šoštanj in prepisani v trško zemljiško knjigo, je kot priča namreč podpisan tržan Franc Mertl (*Mörtl*), sicer mesar in član notranjega trškega sveta (*des Innern Raths*).[137] To je sploh edini po imenu znani notranji svétnik, njegova omemba pa priča o obstoju še enega sveta, zunanjega.

Tudi funkcijo sodnega upravitelja srečamo šele v tem času, leta 1794, ko se je v trški zemljiški knjigi s tem nazivom (*Gericht Verwalter*) podpisal Franc Mertl (*Mörtl*).[138] Najbrž je šlo za namestnika odsotnega oziroma še neizvoljenega ali nepotrjenega trškega sodnika. Leta 1799 je namreč isti Mertl pri isti nepremičnini naredil vpis kot trški sodnik (*Marktrichter*).[139]

Kako daleč v preteklost je segala delitev na dva sveta, lahko samo ugibamo. Glede na majhnost trga, izpričano za 16. in 17. stoletje, kar bomo videli v nadaljevanju, zunanji svet ni nastal zgodaj. Dotlej je Šoštanj premogel samo sodnika, trški svet in občino polnopravnih tržanov, nato pa poleg sveta, ki je postal notranji, še zunanji svet, številčno praviloma večji in z drugačnimi pristojnostmi. Delitev trškega sveta na notranjega in zunanjega je bila vsekakor povezana s povečanim številom prebivalstva in polnopravnih tržanov, zgledovala pa se je po drugih trgih z razvito avtonomijo in po mestih.

Malo pred edino posredno omembo notranjega sveta (1789) so v avstrijskih dednih deželah stekle reforme mestnih in trških uprav.[140] Na slovenskem Štajerskem je dobra polovica trgov dobila trški magistrat, katerega število članov je bilo odvisno od števila prebivalstva in obsega poslov.[141] Sam izraz magistrat so v mestih in trgih sicer občasno uporabljali že pred tem, tako tudi v Šoštanju. Prvič ga srečamo leta 1756 v pogodbi trškega predstojništva z grofico Inzaghi (*Marckhts Magistrat*),[142] saj se je v 18. stoletju na splošno vse bolj uveljavljal kot alternativno poimenovanje za trška predstojništva.[143]

Kot rečeno, ne vemo, ne koliko članov sta v Šoštanju štela trška sveta ne kdo ju je sestavljal in kako so ju volili – tudi tega ne, ali sta po nastanku magistrata sploh še obstajala dva sveta ali en sam. Oblikovanje magistrata v Šoštanju namreč ni bilo nujno izpeljano pred letom 1789, ko omemba notranjega svetnika posredno priča o obstoju dveh svetov.

Kolikor je bilo mogoče ugotoviti, v zadnjih desetletjih pred razpustom trške avtonomije (1849) ne srečamo nazivov notranji in zunanji svétnik; ni ju ne v gradivu krajevnega sodišča magistrata ne v trški zemljiški knjigi ali spisih šoštanjskega deželskega sodišča. V omenjenih virih prve roke se poleg magistrata kot naziva oblastva pojavljajo samo trški sodnik,[144] magistratni svetnik[145] in sindik,[146] kakor se je od jožefinske reforme magistratov imenoval prvi magistratni svetnik in trški tajnik, sicer izprašan uradnik.[147] V Šoštanju je sindik vodil tudi novouvedeno zemljiško knjigo in se v tej vlogi praviloma podpisoval kot njen vodja.[148]

Struktura šoštanjskih trških organov je precej verjetno dokumentirana leta 1820 v provizoriju k jožefinskemu katastru, tik preden je nastal novi, franciscejski kataster. 30. junija omenjenega leta so se pod matriko zemljiškega donosa lastnoročno podpisali trški sodnik oziroma rihtar (*Marktrichter*) Mihael Vošnjak in naslednji člani (občinskega) odbora (*Ausschus Männer*): Janez Vošnjak, Franc Mesner (*Mössner*), Jožef Cokan, Luka Pirman, Franc Mak in Karel Herman.[149] Odbor občine Šoštanj je bil prejkone identičen s trškim odborom, (nekdanjim) notranjim trškim svetom, v njegovih članih pa lahko potemtakem vidimo magistratne svetnike. Trške avtonomije so se namreč v drugem desetletju 19. stoletja zlile z novimi upravnimi občinami predmarčne dobe. Medtem ko so navadnim občinam načelovali rihtarji (*Richter*), so imele trške na čelu trškega rihtarja (*Marktrichter*).[150]

137 SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A, pag. 166.

138 Prav tam, pag. 145.

139 Prav tam.

140 Žontar, *Struktura uprave*, str. 112–113; Žontar, Uprava Štajerske, str. 89.

141 Leta 1848, tik pred velikimi reformami, je bilo v Celjskem okrožju 13 trgov z lastnim magistratom (8 municipalnih in 5 deželnoknežjih) in 12 brez njega (vsi municipalni), podrejenih zemljiškemu gospostvu (*Schutzherrschaft*); trgi z magistratom so imeli od 195 prebivalcev (Velenje) do 598 (Ljubno), trgi brez magistrata pa od 156 (Makole) do 745 (Gornji Grad). *Handbuch des Herzogthumes Steiermark*, str. 161–164.

142 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Sch. 21, Heft 98, 27. 2. 1756. Pod pogodbo so sicer podpisani sodnik, svet in občina trga Šoštanj.

143 Kot poimenovanje za šoštanjsko trško predstojništvo magistrat naslednjič zasledimo leta 1761 v dopisu škalskega župnika ljubljanskemu generalnemu vikarju (NŠAL, NŠAL 2, ŠAL 2, fasc. 5/25, 15. 1. 1761).

144 Vrsto podpisov trških sodnikov srečamo v gradivu krajevnega sodišča magistrata Šoštanj (SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 1–3).

145 Znana je ena sama omemba magistratnega svetnika, in sicer je leta 1846 v naznanilnici o smrti Uršule Šmon tako označen Blaž Šmon (Šimon) (*Magistratrath hier*) (prav tam, šk. 3, Zapuščinske zadeve 1833–1849, št. 28, 23. 10. 1846).

146 Oznako sindik prvič zasledimo leta 1784 v novouvedeni trški zemljiški knjigi, a brez imena nosilca službe (SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A, pag. 131).

147 Žontar, *Struktura uprave*, str. 112.

148 Zemljiška knjiga je bila v Šoštanju uvedena leta 1782 ali 1783. Njen vodja se je podpisoval kot *Grundbuchsführer* (SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A, pag. 22 (31. 8. 1801), 124 (31. 8. 1801, 1. 9. 1801, 2. 4. 1808), se je pa v prvi osebi razkril ali podpisal tudi kot sindik (prav tam, pag. 131 (6. 1. 1784), 173 (10. 11. 1846)

149 SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 303 (stara 389), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, provizorij, 30. 6. 1820.

150 Žontar, *Struktura uprave*, str. 234–236. – Osnovni pomen izraza *Rihter* v nemščini je sodnik, v upravni terminologiji tega

Nekdanji trški magistrat na Glavnem trgu 9 (foto: B. Golec, julij 2021).

S terezijansko-jožefinskimi upravnimi reformami se je spremenilo tudi razmerje med trgom in šoštanjskim gospostvom. Za trg je postal neposredno nadrejeno politično-upravno oblastvo naborni okraj Šoštanj, ki je ob ustanovitvi leta 1779 pokrival šoštanjsko župnijo, dobil dve leti pozneje še del mozirske župnije in ostal pod imenom okrajna gosposka ozemeljsko nespremenjen vse do leta 1849.[151] Upravo nabornega okraja oziroma okrajne gosposke je država do konca zaupala gospostvu Šoštanj.[152]

Gospostvo tudi v sodstvu ni imelo več enake vloge kot prej. Z uvedbo t. i. krajevnih sodišč (*Ortsgericht*) v osemdesetih letih 18. stoletja (od 1786 dalje) je gospoščinsko patrimonialno sodišče postalo krajevno sodišče gospostva, trško sodišče pa krajevno sodišče magistrata oziroma trga. Slednjega ni več vodil trški sodnik – ta je obdržal predvsem upravo –, ampak krajevni sodnik (*Ortsrichter*), ki je moral biti izprašan sodni uradnik.[153] Že malo prej, leta 1782, so vse pristojnosti drugostopenjskih sodišč prenesli na novoustanovljeno apelacijsko sodišče v Celovcu.[154] Druga sodna instanca za šoštanjsko trško sodišče, po novem krajevno sodišče, je s tem prešla s patrimonialnega sodišča gospostva Šoštanj na centralno drugostopenjsko sodišče v Celovcu in tako je ostalo do konca obravnavane dobe (1849).[155]

Funkcioniranje trškega magistrata in njegovega krajevnega sodišča v iztekajoči se obravnavani dobi bomo natančneje spoznali v zadnjem razdelku pričujočega prispevka, pri obravnavi t. i. Göthove topografije, za katero je trško predstojništvo sestavilo dve dokaj izčrpni poročili v obliki odgovorov na vprašalnici (1843). Med drugim bomo izvedeli, da je bila tedaj predvidena vključitev trškega krajevnega sodišča v gospoščinsko, vendar se to, kot potrjuje ohranjeno arhivsko gradivo, ni zgodilo.

časa pa se je prenesel tudi na predstojnika upravne občine, ki ni imel sodnih pristojnosti.

151 Straka, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung*, str. 269; o nabornih okrajih na splošno: prav tam, str. 28–35.

152 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.7, Šoštanj, s. d. (1843). Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 166–168.

153 Žontar, *Struktura uprave*, str. 137. – Od obeh šoštanjskih sodišč je ohranjenega malo gradiva, in še to le za zadnjega četrt stoletja njunega obstoja, od leta 1825 oziroma 1828 do 1850 (SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj; SI ZAC 0559, Krajevno sodišče gospoščine Šoštanj).

154 Žontar, *Struktura uprave*, str. 106–107.

155 O tem pričajo sodni spisi v fondu krajevnega sodišča še jeseni 1849, npr. SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 2, P 6, Pravde 1847–1849, Franc Močnik, Simon in Anton Brunšek, 26. 10. 1849.

Z upravnim in sodnim gradivom iz zadnjih desetletij obravnavane dobe se ne bomo ukvarjali tako natančno kakor z onim za zadnjo četrtino 17. stoletja, za katero smo morali razmerja med sodnimi instancami šele ugotoviti. Ta so bila v obdobju po jožefinskih reformah poenotena po splošnih načelih, zato se bomo funkcioniranja trške uprave (magistrata) in sodstva (krajevnega sodišča) v tem času le dotaknili.

Od trške – magistratne – uprave je deloma ohranjena samo zemljiška knjiga (obe glavni knjigi),[156] ki jo je vodil zemljiškoknjižni urad trškega magistrata (*Grundbuchsamt Magistrat Schönstein*), trški sindik pa je imel tako tudi naslov vodje zemljiške knjige (*Grundbuchsführer*, *Grundbuchsdirector*).[157] Na splošno so magistratu ostale pristojnosti, ki niso spadale v neposredno domeno sodstva, a ne vse. Pobiranje davkov za državo je leta 1819, sočasno z nastajanjem franciscejskega katastra, prešlo na okrajna oblastva,[158] v konkretnem primeru torej na okrajno gosposko Šoštanj.

Nekatere pristojnosti magistrata in delovanje oblastnih mehanizmov pred odpravo trške avtonomije nazorno osvetljuje naslednji primer. Šoštanjčan Franc Slatinšek, lastnik hiše v trgu in družinski oče, je bil konec leta 1835 pred kazenskim sodiščem magistrata Celje zaradi ropa obsojen na dvanajst let težke ječe. Sodišče se je za cenitev obsojenčevega premoženja in postavitev skrbnika (*Curator*) otrok obrnilo na okrajno gosposko Šoštanj, ta pa naprej na šoštanjski magistrat kot Slatinškovo »osebno instanco« (*Personal Instanz*). Magistrat je za skrbnika treh mladoletnih otrok imenoval kovača Jožefa Ederja in izpeljal cenitev vsega imetja, ki so jo podpisali trški sodnik oziroma rihtar Jurij Mertl, sindik Kajetan Šarc in dva cenilca. Naslednjo pomlad, že pod novim trškim sodnikom oziroma rihtarjem Jakobom Roserjem, je magistrat izpeljal dražbo Slatinškovega premoženja in nato bdel nad skrbništvom. Ker so skrbništva sicer spadala pod krajevno sodišče, je spis pristal pri njem.[159]

Krajevno sodišče trškega magistrata[160] na čelu s krajevnim sodnikom je bilo kot naslednik trškega sodišča pristojno za civilnopravne in lažje kazenske zadeve. Razmeroma skromno ohranjeno gradivo iz let 1825–1850 sestavljajo posamezne sodne poravnave, civilne pravde in zapuščinski spisi, med drugim nekaj zadev, ki jih je obravnavalo apelacijsko sodišče v Celovcu kot drugostopenjsko sodišče.[161]

Le na kratko si oglejmo nekaj sodnih primerov. Med pravdami je zanimiva druga najmlajša z datumom 14. november 1849. Potem ko je celovško apelacijsko sodišče potrdilo prvostopenjsko sodbo krajevnega sodišča šoštanjskega magistrata in toženemu »gospodu« Francu Jelencu naložilo, naj poda prisego, je ta prisegel, da mu tožnik (nedomačin) Jožef Videmšek prejšnje leto ni izročil 300 goldinarjev. In ker je nepismeni Videmšek predvideval, da bo Jelenc prisegel nemško, sam pa tega jezika ni povsem obvladal (*nicht ganz mächtig ist*), je od sodišča izprosil, da so k prisegi pritegnili nemščine veščo pričo, in sicer »gospoda« Janeza Lipolda.[162]

Pri poravnavah gre omeniti primer že znanega prestopnika Franca Slatinška. Leta 1825, deset let preden je bil obsojen na težko ječo, je povzročil civilnopravni spor, ki se je končal s sodno poravnavo (*Gerichtlicher Vergleich*). Potem ko je Jožefi, hčerki tržana Janeza Maka, naredil otroka, se je njegov oče Jurij Slatinšek, prav tako tržan, z Makom pogodil za plačilo 20 goldinarjev za poporodno dobo (*Wochenbettgelder*) in vzdrževanje otroka, s čimer je bil Franc odvezan nadaljnjih očetovskih obveznosti. Poleg obeh vpletenih mož in prič sta poravnavo podpisala Janez Brezec (*Wresitz*) kot sindik in krajevni sodnik ter trški sodnik Franc Jeler.[163]

Trški sodnik je s krajevnim večkrat sodeloval tudi pri zapuščinah. Leta 1843, ob smrti Mihaela Vošnjaka st., deda Josipa Vošnjaka, je trški sodnik Blaž Šimon uvedel sodno zaporo pokojnikovega premoženja in izpolnil tiskano naznanilnico o smrti, krajevni sodnik Matevž Sajovic pa je izpeljal nadaljnji postopek.[164] Ko je dve leti prej umrla Vošnjakova svakinja Terezija, je isti krajevni sodnik sam izpolnil tudi naznanilnico.[165] Naznanilnice so včasih naslovljene na magistratno krajevno sodišče, pogosto pa preprosto na magistrat.[166]

Krajevno sodišče je bilo namreč od magistrata ločeno le organizacijsko, sicer pa z njim tesno povezano, tudi personalno. Tako sta vsaj dva krajevna sodnika, omenjena Jurij Brezec in Matevž Sajovic, hkrati opravljala še službo trškega sindika, uslužbenca magistrata.[167] Trškega sodnika Blaža Šimona pa v Sajovčevem času v spisih krajevnega sodišča večkrat

156 SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1207 in 1210.

157 Obe uradni poimenovanji – urada in vodje – najdemo na primer v spisu: SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 2, S, Kazenska zadeva, skrbstvo, Franc Slatinšek – rop, 25. 1. 1838.

158 Žontar, Uprava Štajerske, str. 88.

159 SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 2, S, Kazenska zadeva, skrbstvo, Franc Slatinšek – rop, 4. 12. 1835, 9. 12. 1835, 12. 4. 1836, 25. 1. 1838.

160 Na koncu obravnavane dobe je krajevno sodišče uporabljalo formularje z oznako: Krajevno sodišče magistrat Šoštanj pri zaščitnem gospostvu Šoštanj (*Ortsgericht Magistrat Schönstein an der Schutzherrschaft Schönstein*) (prav tam, šk. 2, Zemljiškoknjižne zadeve, št. 3, 21. 8. 1848, 20. 7. 1848).

161 SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 1–3.

162 Prav tam, šk. 1, P 5, Pravde 1844–1850, Jožef Videmšek, Franc Jelenc, 14. 11. 1849.

163 Prav tam, šk. 1, P 1, Poravnave 1825–1847, št. 24, 7. 7. 1825.

164 Prav tam, šk. 3, Zapuščinske zadeve 1833–1849, št. 16, 13. in 19. 5. 1843.

165 Prav tam, št. 15, 27. 7. 1841.

166 Naslovitev na krajevno sodišče na primer prav tam, št. 12; na magistrat na primer prav tam, št. 13, 15, 16, 18.

167 Oba sta v podpisu navedla obe funkciji (prav tam, šk. 1, P 1, Poravnave 1825–1847, št. 24, 7. 7. 1825; šk. 3, Zapuščinske zadeve 1833–1849, št. 15, 27. 7. 1841).

zasledimo kot aktuarja, priložnostnega zapisnikarja.[168] Razumljivo, saj je imela magistratna hiša prejkone eno samo pisarno.

Eno vidnih znamenj trškega patrimonialnega oziroma prvostopenjskega sodstva je bil sramotilni steber ali pranger, ki je vsaj v zadnji dobi, če že ne vseskozi, stal na trgu pred rotovžem. Podrli naj bi ga že leta 1837 ob prenovi kaplanije pri župnijski cerkvi in njegove sestavne dele vzidali v stopnišče vhoda.[169] Če je čas odstranitve prangerja točen, govori o spremenjeni kaznovalni praksi v predmarčni dobi, ko kazni te vrste očitno niso več izvajali.[170]

Za težje kazenske zadeve na tleh trškega pomirja je vse do konca obravnavane dobe ostalo pristojno deželsko sodišče pri šoštanjskem gospostvu. Iz prve polovice 19. stoletja poznamo tudi edini primer sodne obravnave in kaznovanja kakega Šoštanjčana pred tem sodiščem. Leta 1834 je bil na 12-letno kazen težke ječe obsojen 28-letni samski mesarski pomočnik Janez Cener (*Zehner*), sin mesarskega mojstra iz Šoštanja. Za seboj je že imel kriminalno preteklost, saj so mu nekaj let prej pred istim sodiščem zaradi pretepa naložili policijsko kazen osmih udarcev. Tokrat pa je s štirimi sostorilci, ki so bili vsi od drugod, zagrešil rop, vendar podrobnosti dejanja niso znane.[171] Za prisednike pri sodnih obravnavah deželskega sodišča so tako kot stoletja pred tem še naprej vabili posamezne tržane, le da v manjšem številu kot nekoč.[172]

O tržanstvu oziroma občini tržanov je na splošno zelo malo podatkov. Iz uporabljenih virov ni mogoče povzeti niti sumarnega števila, kaj šele poimenskega seznama vseh ali popisa novosprejetih članov tržanske korporacije v določenem trenutku. Tržani ali *purgarji*, kot so se tako kot povsod imenovali tudi v Šoštanju,[173] so izpričani le posamič v različnih pravnih dejanjih. Še največ jih na enem mestu najdemo v dveh virih iz leta 1754. Prvi je popis hiš, ki ga je trško predstojništvo sestavilo za terezijansko štetje hiš 18. aprila,[174] drugi pa terezijansko ljudsko štetje za župnijo Šoštanj, delo domačega župnika z datumom 4. februar 1754.[175]

Če bi sledili omenjenemu popisu hiš, bi nas število hišnih gospodarjev, označenih kot tržani, zlahka zavedlo. Kot tržani (*Bürger*) so navedeni redki, od skupno 60 hišarjev le 12, vključno s trškim sodnikom, ki ima obe oznaki. To je vsekakor premalo, da bi lahko šlo za celovito personalno sestavo tržanstva. Z ničimer tudi ni potrjeno, da je ravno teh ducat oseb sestavljalo trške organe in bi jih trški sodnik, ki je seznam sestavil, prav zato označil kot tržane. Drugi hišni gospodarji imajo ob imenu obrtni poklic (19, od tega ena vdova), oznako kajžar (25, med njimi ena vdova), dva sta bila gostača, eden trški pisar in eden nekdanji gospoščinski upravitelj.[176] Takšna delitev je pogojena poklicno-premoženjsko. Kajžarji so bili revnejši hišni posestniki, tržani pa za razliko od tržanov obrtnikov tisti brez obrtniškega poklica. Da je tako, pokaže primerjava z nekaj tednov starejšim terezijanskim ljudskim štetjem.

Čeprav se vira ne ujemata – pri ljudskem štetju pogrešamo kar 12 od skupno 60 hišnih posestnikov s popisa hiš, vsebuje pa 12 gospodinjstev (brez gradu in špitala), katerih članov ni med hišnimi posestniki –, župnijsko ljudsko štetje pokaže, da se oznake tržan, kajžar, obrtnik in gostač s popisa hiš ne izključujejo, ko gre za status tržana, tj. osebe s tržanskimi pravicami. Tržanov je bilo znatno več, kot jih izkazuje popis hiš. Ljudsko štetje s tržani označuje 47 od 62 gospodarjev (brez gradu in dveh duhovnikov). V to število je vključen trški sodnik, ne pa tudi obe tržanski vdovi, saj kot ženski nista imeli tržanskih pravic. Te je nasprotno najverjetneje pridobil trški pisar, saj je imel v trgu hišo. Brez sodnika in pisarja tako le slaba tretjina izpričanih tržanov (14) ni imela poklica, ampak so navedeni samo kot tržani.[177] Med drugimi družinskimi člani (odrasli sinovi, dva očeta, dva odrasla brata, zet) kot tržan ni označen nobeden, vendar sta bila to skoraj gotovo oba očeta tržanov in morda še kak odrasel tržanski sin. Pogoja za sprejem v tržanstvo sta po analogiji od drugod sicer bila lastna hišna posest in oženjenost, vedno pa so se našle tudi izjeme.

Tako kot za Šoštanj ne vemo nič določnega o sprejemnih pogojih v tržanstvo, nimamo ne poročila o samem sprejemanju ne obrobnega zapisa, kot je denimo vsota prejetih pristojbin. Od pristojbin za novosprejete tržane vsaj v 18. stoletju ni niče-

168 SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, P 1, Poravnave 1825–1847, šk. 1, št. 42, 28. 2. 1841; št. 43, 23. 9. 1841. – V vlogi aktuarja se pojavljajo različne osebe, tako denimo pri krajevnem sodišču tržan Franc Mesner (*Meschner*) (prav tam, št. 50, 24. 1. 1845).

169 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 176–177.

170 Po Hriberniku »sramotnega stebra« tedaj že dolgo niso več uporabljali (Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 90).

171 SI ZAC 0474, Deželsko sodišče Šoštanj, šk. 1, K 5, Kazenske zadeve 1843–1849, št. 6, 25. 3. 1834. – O tem sodnem primeru gl. tudi prispevek Aleksandra Žižka v isti številki *Kronike*.

172 Na sojenju Blažu Sorčanu zaradi ropa in umora leta 1834 sta bila poleg krvnega sodnika Franca Malleja in pisarja kot prisednika (*Beisitzer*) navzoča Jožef Kraus in Benedikt Mesner (prav tam, šk. 1, K 4, Kazenske zadeve, 30. 4. 1834). Vsaj Mesner je bil tržan in lastnik hiše v trgu (SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 411, k. o. Šoštanj, zapisnik stavbnih parcel, 18. 4. 1826).

173 Prim. tržansko prisego v slovenščini za sosednja trga Mozirje in Rečica (Golec, *Slovenska prisežna besedila*, razdelki Uvod, Mozirje (MOZ-1) in Rečica (REČ-1)).

174 StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754.

175 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.

176 StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754. – Jože Curk je sestavo podal nekoliko samovoljno: namesto 12 tržanov navaja 12 posestnikov, kajžarje imenuje kočarji, oba gostača, trškega pisarja in nekdanjega gospoščinskega upravitelja pa je preprosto združil v 4 gostače.

177 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.

sar prejemalo šoštanjsko gospostvo,[178] ampak je bil ta prihodek v celoti v domeni trga. O sprejemanju poznamo le poznejše poročilo iz druge roke. Kot je v župnijsko kroniko leta 1872 na podlagi pričevanj sodobnikov zapisal mladi kaplan Lavrencij Vošnjak, so mladeniče pred letom 1848 sprejemali v tržanstvo pri Podhrastnikovem mejniku, prvem in zadnjem pri obhodih trškega pomirja, ki so potekali vsakih sedem let. Mladeniče naj bi obredno trikrat posadili na mejnik in jih spet dvignili z njega.[179] O običaju ne gre dvomiti, je pa skoraj nemogoče, da bi nove tržane sprejemali samo med obhodi meja pomirja, tj. v sedemletnih intervalih.

Kakor v vseh trgih z razvito avtonomijo je bila ključni sestavni del obreda sprejemanja novih tržanov t. i. purgarska prisega. Novosprejeti člani trških občin so prisegali slovensko ali nemško. Vse tržanske prisege v slovenščini so se ohranile iz trgov slovenske Štajerske, med drugim za dva sosednja trga Šoštanja – za Rečico ob Savinji iz leta 1792 in Mozirje iz okoli leta 1820.[180]

Nihče se torej kot polnopravni tržan (*purgar*) ni že rodil, ampak je moral biti v tržanstvo sprejet, tako tudi sinovi tržanov. Večina trškega prebivalstva so bili netržani, rojenjaki (*Erbhold*) trga, najsi so to postali z rojstvom ali s stalno naselitvijo pod trško jurisdikcijo. Izraz rojenjak je v Šoštanju izpričan v zgodnjih osemdesetih letih 18. stoletja v trški zemljiški knjigi.[181] V prvi polovici 19. stoletja srečamo za trškega podanika, ki najbrž ni imel tržanskih pravic (imel pa jih je njegov oče), tudi oznako podložnik šoštanjskega magistrata (*Magistrat Schönsteiner Unterthann*), in sicer izpod peresa trškega sindika.[182]

Samo iz analogij s trgi z razvito avtonomijo lahko sklepamo, da so bili vsi podaniki trga, najsi je šlo za polnopravne tržane, njihove družinske člane ali netržane, omejeno osebno svobodni, kar pomeni, da so imeli večjo svobodo selitev od podložnikov.[183] Kot smo videli, je cesar Friderik III. leta 1492 »našim tržanom in ljudem v Šoštanju« izdal privilegij o nemotenem priseljevanju v trg in ukaz o vrnitvi tistih, ki so se samovoljno odselili.[184] Kako so stvari v naslednjih stoletjih potekale v praksi, razpoložljivi viri ne povedo. Pravica do svobodnega priseljevanja vsekakor ni mogla obstati kot trajna, ampak so od rojenjakov, ki so se hoteli naseliti v trgu, tako kot drugje gotovo zahtevali, da prej uredijo rojenjaško razmerje z zemljiškim gospostvom, mestom ali trgom, katerega rojenjaki so bili, bodisi z odpustom, odkupom ali zamenjavo za drugega rojenjaka. Odseljenci, ki so se hoteli podvreči drugi jurisdikciji, pa so morali od šoštanjske trške uprave dobiti odvezo od rojenjaštva. Šele po izdaji nevoljniškega patenta Jožefa II. leta 1782 je zadoščala samo odpustnica.[185]

Hribernik omenja danes neznani seznam šoštanjskih tržanov iz leta 1788, na katerem je naštel 42 imen, od tega 35 tržanov s poklicem, šest (izrecno) navedenih brez poklica in enega brez označbe.[186] Število je bilo torej nekoliko nižje kakor 34 let prej, leta 1754, ko smo iz popisa prebivalcev razbrali 47 tržanov, se je pa delež tistih brez poklica (7) medtem zmanjšal s slabe tretjine na šestino. Približno toliko polnopravnih, individualno sprejetih tržanov je moral Šoštanj šteti tudi v prvi polovici 19. stoletja. Proti koncu obravnavane dobe je bilo vseh najbrž nekaj več, glede na to, da se je število hiš in prebivalcev, kot bomo videli, v drugi četrtini stoletja povečalo.

Iz zadnjih desetletij trške avtonomije razmeroma dobro poznamo imena **trških sodnikov**, zlasti iz sodnega gradiva, toda vse od srede 17. stoletja dalje nimamo nobenih konkretnih podatkov o njihovih volitvah. Po urbarju iz leta 1658 je bil običaj še vedno tak kot leta 1575. Tržani so oskrbniku gospostva vsako leto predlagali dva moža, ta pa se je odločil za enega od njiju.[187] Hribernik v svoji zgodovini Šoštanja (1930–32) povzema danes neznani dokument, ki je govoril o volitvah in sodnikovi zaobljubi in morda niti ni bil datiran. Isti avtor se sklicuje tudi na »volilne akte«, ne da bi navedel vsaj kakšno letnico ali časovni okvir. Volitve naj bi bile vsako leto pred novim letom, volilni spis pa so predložili šoštanjskemu graščaku. Izbrani trški sodnik je moral pred potrditvijo podati zaobljubo, sicer bi plačal kazen deset cekinov. Čas nastanka besedila zaobljube gre glede na vsebino postavljati najpozneje v sredo 18. stoletja. Obsegalo naj bi 11 točk in pozneje eno manj, in sicer v zvezi z mitnino, kar pomeni, da so to točko bodisi prečrtali bodisi je niso več prepisali v morebitno drugo različico zaobljube. Če točke zaobljube na kratko povzamemo, je bila slika takšna: vsakokratni trški sodnik je bil podrejen graščaku in v njegovi odsotnosti gospoščinskemu upravitelju, moral je biti do vseh

[178] Prim. seznam prejemkov upravitelja gospostva Šoštanj za leto 1749 (StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 2, Heft 13, Verwaltungsprotokolle 1674–1787, Mein Franz Michaelln Kästelliz etc., 26. 4.–31. 12. 1749).

[179] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 174.

[180] Golec, *Slovenska prisežna besedila*, razdelki Uvod, Mozirje (MOZ-1) in Rečica (REČ-1).

[181] Na h. št. 7, ki je sicer pripadala Jeri Rozman, po domače Glančnikovi, je kot samostojen posestnik naveden tudi Anton Podvržan (*Poduorschänn*), »tukajšnji rojenjak samskega stanu« (*hiesiger Erbhold Ledigen Standes*), ki ni imel lastne hiše, ampak samo podedovano zemljišče na »Spodnjem polju« (*in Unterfeld*) (SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A, pag. 11 in 13).

[182] SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 2, S, Kazenska zadeva, skrbstvo, Franc Slatinšek – rop, 9. 12. 1835. – Gre za Franca Slatinška, čigar oče Jurij je potrjeno bil tržan (prav tam, šk. 1, P 1, Poravnave 1825–1847, št. 24, 7. 7. 1825).

[183] Prim. Golec, Trg Mokronog, str. 82–83.

[184] Gl. insert listine 1492 IV. 2, Linz (1), v: SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 464, 1598, februar 14., Gradec.

[185] Prim. Golec, Trg Mokronog, str. 83.

[186] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 184.

[187] StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 3, Heft 14, Urbar Schönstein 1623, fol. 162–163; Fasz. 3, Heft 15, Urbar Schönstein 1658, fol. 205–206.

pravičen, ob zagroženi kazni mu je bilo prepovedano zavračati prizive, glede mitnine se je moral ravnati po starem običaju, varovati ribolovne pravice, v trškem pomirju skrbeti za pota in brvi, vsako četrtletje pregledati dimnike, ob semanjih in prazničnih dneh paziti na ogenj in razsvetliti ulice, skrbeti za običajne nočne obhode, preganjati razvade, zlasti pijančevanje, pregledovati mere in uteži, odpraviti »gostače« (vsiljivce), pred katerimi ne bi bila varna polje in gozd, ter z visokimi kaznimi strogo preganjati nemoralno življenje, sicer bi v to poseglo gospostvo.[188] Odprava točke v zvezi z mitnino je nedvomno povezana z ugasnitvijo mitninskih pravic (skladiščne pravice), najverjetneje konec 18. stoletja.

Ni izključeno, da se je datum sodniških volitev v stoletjih trške avtonomije spreminjal in so samo določen čas potekale proti koncu leta. Vse kaže, da se je sodniški mandat podaljšal na tri leta, kolikor je pred letom 1843 trajal po navedbah Josipa Vošnjaka,[189] potrjevanje izvoljenega sodnika pa je sodeč po Hriberniku ostalo do konca v pristojnosti šoštanjskega gospostva.[190]

Kot edina ustanova v pristojnosti trga je izpričan **meščanski špital**.[191] Ustanovljen je bil leta 1713 na podlagi oporoke Matevža Podhrastnika,[192] kaplana meščanskega špitala v Gradcu, in župnikovega pisnega dogovora s trško občino Šoštanj iz leta 1706 z naslednjo vsebino. Špitalu je pripadala kupljena Jezerčnikova, prej Petelinova hiša, ki ji je trg spregledal davčne obveznosti. Šoštanjčani so po zgledu volitev trškega sodnika[193] za špitalskega mojstra predlagali dva sotržana, od katerih je župnik nato izbral enega. Pravico do sprejemanja ubožcev v špital sta izmenično uveljavljala trg in župnik, letni špitalski obračun pa so ob izvolitvi in umestitvi špitalskega mojstra pregledali trije ali štirje tržani. V trški cerkvi sv. Mohorja je bila že s škofijskim dekretom iz leta 1703 ustanovljena mašna ustanova (beneficij) s stalnim duhovnikom in po možnosti z vsakodnevno mašo, pri čemer so imeli za zasedbo mesta beneficiata prednost domačini. Ustanovna sredstva so zadoščala le za dva špitalska varovanca in so se nato povečevala z novimi donacijami. Vsakokratni beneficiat je po I. Orožnu stanoval v špitalu, špitalski beneficij je bil med letoma 1786 in 1804 kuratni beneficij, nakar je po dobrem stoletju od ustanovitve, leta 1815, ostal nezaseden.[194] Kot je leta 1843 poročalo trško predstojništvo, špital tedaj ni več imel lastne stavbe, upravljal ga je magistrat, ubožce pa so vzdrževali z izplačili na roko.[195]

Zgodovina špitala je tesno povezana s trškim magistratom, tudi ko govorimo o **magistratu** kot stavbi. Zdi se, da je Šoštanj šele v svoji magistratni dobi, od iztekajočega se 18. ali zgodnjega 19. stoletja premogel lastno magistratno poslopje, a ni izključeno, da je že prej obstajal **rotovž** (Rathaus), o čemer posredno govori takšno poimenovanje v *Spominih* Josipa Vošnjaka.[196] Ni dvoma, da so sedež trške uprave v Šoštanju res poznali pod tem imenom, ki je starejše od magistrata. Zagotovo pa pri verjetnem prejšnjem rotovžu ni šlo za isto stavbo na trgu, v kateri je v drugi četrtini 19. stoletja domoval magistrat in pozneje občina (danes Glavni trg 9). Ta stavba je, kolikor ji je mogoče slediti v preteklost, pripadala špitalu. Magistrat prvič srečamo šele v franciscejskem katastru leta 1826, in sicer s hišno številko 19.[197] Šest let prej (1820) je v provizoriju katastra na isti številki stala hiša z vrtom in dvoriščem v lasti špitalskega beneficija (*Beneficium Schönstein*).[198] Trška zemljiška knjiga, ki bi prenos lastništva in spremembo namembnosti zemljišča morala osvetliti prva, o tem molči. Kot vse kaže, tu še nekaj let pred nastankom katastrskega provizorija ni bilo nobene stavbe, ampak le prazno špitalsko zemljišče. Prva knjiga trške zemljiške knjige, vodene od zgodnjih osemdesetih let 18. stoletja, ne pozna ne špitala ne magistrata ali trga kot takega. Špital (*Bürger=Spital*) se pojavi v drugi knjigi, nastavljeni v začetku drugega desetletja 19. stoletja, a brez hišne številke in stavb, le z njivo in travnikom na Goricah.[199] Je pa glede na novo urbarsko št. 6 ugotovljiva njegova lokacija med hišama št. 6 (urb. št. 5) in 7 (urb. št. 8) na vzhodni strani trga.[200] Špital se sicer pojavlja v urbarialnih in katastrskih virih 18. stoletja, vendar nikoli izrecno kot stavba, ampak

188 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 175–176.
189 Vošnjak, *Spomini*, str. 8.
190 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 175. – Glede na to, da je bil Šoštanj patrimonialni (gospoščinski) trg, je malo verjetno, da bi ta pristojnost prešla na okrožni urad v Celju, ki je obstajal dobro stoletje, od terezijanskih upravnih reform do velike reforme po zemljiški odvezi (1748–1849). V arhivskem inventarju po gradivu okrožnega urada ni nikjer zaslediti potrjevanj trških sodnikov (Zajc-Cizelj, *Okrožni urad Celje*).
191 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843. – Izraz meščanski špital je uveljavljen po nemškem *Bürgerspital*, ker nemščina z izrazoma *Bürger* in *bürgerlich* največkrat zajame tako meščane kot tržane. Za špitale v trgih bi bilo ustreznejše slovensko poimenovanje tržanski špital.
192 Po Schmutzovem štajerskem historično-topografskem leksikonu naj bi Podhrastnik (Potraßnig) ustanovil (*gestiftet*) špital s kuratnim beneficijem 24. septembra 1700 (Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon. Dritter Theil*, str. 510).
193 O volitvah sodnikov gl. op. 80 in 187.
194 Orožen, *Das Dekanat Schalltal*, str. 391–397.
195 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843. Vprašanja te vprašalnice gl. v: Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 33–35.
196 Vošnjak, *Spomini*, str. 29.
197 SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 411, k. o. Šoštanj, zapisnik stavbnih parcel, 18. 4. 1826.
198 V ledini Trg Šoštanj je pri hiši št. 19, ki je imela še vrt in dvorišče, kot lastnik naveden beneficij (*Beneficium Schönstein*), v ledini Gorice pa za njivo z isto hišno številko špital (*Spital Markt Schönstein*) (SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 303 (stara 389), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, provizorij, 30. 6. 1820, topogr. št. 204 in 20).
199 SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1207, Grundbuch des Marktes Schönstein, pag. 11.
200 Prav tam, pag. 9 in 13.

le kot obdavčenec.[201] Jožefinski kataster iz leta 1787 mu daje hišno številko 6, ki pa jo je po istem viru imel tudi Blaž Cakan (Čakan).[202] Da ni mišljena ista hiša, ki bi si jo špital delil s Cakanom ali kjer bi bil ta najemnik, priča zemljiška knjiga, po kateri je v osemdesetih letih imel h. št. 6 omenjeni Cakan, po poklicu usnjar.[203] V jožefinskem katastru so si za špital preprosto »izposodili« sosednjo hišno številko. Ko pa so nedolgo pred letom 1820 hiše v Šoštanju preštevilčili (1815 ali 1816),[204] je tu že bila stavba, ki je dobila h. št. 19 in jo provizorij katastra pripisuje špitalu.[205] Z njeno postavitvijo se je zapolnila vrzel v sklenjeni pozidavi vzhodne stranice trga. Kot rečeno, franciscejski kataster šest let zatem tu navaja trški magistrat (*Magistrat*)[206] in kot njegovega lastnika občino (*Gemeinde*). Po vsem sodeč je trška občina na tem mestu zgradila novo stavbo po nastavitvi druge zemljiške knjige, katere začetek je glede na vpise mogoče postaviti v leto 1813 ali malo pred tem.[207] Če drži Hribernikov podatek, da je šoštanjska trivialka leta 1814 dobila učilnico »v občinski hiši na glavnem trgu«,[208] je bil magistrat tedaj ravno postavljen, in sicer na špitalskem zemljišču, s katerim je upravljala trška občina. Ker pa zemljišče kot pusto dotlej ni bilo vodeno v trški zemljiški knjigi, v njej pri špitalu (urb. št. 6) tudi ni mogel nastati zapis o prenosu lastništva na trško občino. Trg je sicer lastne nepremičnine prav tako vodil v zemljiški knjigi, a ne tudi magistratne stavbe.[209]

Kje in kdaj naj bi stal starejši rotovž, lahko samo ugibamo. Tako trška zemljiška knjiga[210] kot jožefinski kataster ga ne poznata.[211] Njegovega obstoja prav tako ni mogoče razbrati iz terezijanskega katastra[212] in popisa hiš iz leta 1754.[213] Popisi hiš, sestavljeni na zahtevo države, rotovže in špitale v mestih in trgih praviloma izpuščajo.[214]

Odprto ostaja tudi vprašanje, kdaj pred zgraditvijo magistrata je na špitalskem zemljišču nazadnje stala stavba in ali je bila to hiša špitala z beneficiatovim stanovanjem. Gotovo pa je nekaj: če bi špitalska stavba leta 1770 še obstajala, bi ob prvem hišnem oštevilčenju dobila hišno številko 7, vendar je ni, ampak je ta številka pripadla njeni sosedi. Kot smo videli, je špital lastno kupljeno hišo premogel že od ustanovitve leta 1713 in v tej hiši naj bi stanoval duhovnik beneficiat.[215] Ta je z lastnim enočlanskim gospodinjstvom izpričan ob terezijanskem ljudskem štetju leta 1754.[216] Potemtakem je zelo verjetno, da so stavbo opustili in je propadla v poldrugem desetletju med prvim ljudskim štetjem in prvim hišnim oštevilčenjem leta 1770. Da je špitalska stavba izginila, potrjuje Hribernik, ne da bi njen konec časovno opredelil: »Sprva je beneficiat stanoval v oskrbovalnici [špitalu], pozneje, ko je ni bilo (sic!), mogoče v hiši, ki je stala na mestu sedanje hiše št. 81.«[217] V poštev za to hišo bi prišla morebitna predhodnica beneficiatne stavbe ob cerkvi sv. Mohorja in Fortunata.[218] Beneficiatno hišo pri cerkvi naj bi sicer zgradili med

201 V trškem štiftnem registru za leto 1748 najdemo samo špitalsko njivo na Goricah (*Spittal Akher in Gorizen*) (StLA, Stiftregister, Band 46/534, Stiftregister Markt Schönstein 1748, pag. 18), v izvlečku rektificiranega urbarja v terezijanskem katastru z letnico 1761 pa na istem, predzadnjem mestu kot obdavčenca špital (*Spital allhier*) (StLA, Maria-Theresianischer Kataster, CH 170, Herrschaft Schönstein, Extract auß dem Herrschaft Schönsteiner Rectifications Urbario, 26. 3. 1761).

202 SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 302 (stara 377), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, subreparticijski izvleček, s. d. [1787].

203 SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A, pag. 9.

204 Na podlagi poročne matične knjige je bilo mogoče ugotoviti, da je pri poroki hčerke Jurija Slatinška 30. aprila 1815 navedena še stara h. št. 42, ob poroki hčerke Andreja Švarca 26. februarja 1816 pa je mogoče prvič zaslediti novo št. 33 (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, P 1771–1824, pag. 124–125, 128–129); pri zadnji gre sicer za manjši spodrsljaj, saj je imel Švarc po katastrskem provizoriju iz leta 1820 h. št. 32 (SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 303 (stara 389), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, provizorij, 30. 6. 1820, topogr. št. 164). Še natančnejši čas preštevilčenja bi bilo prejkone mogoče ugotoviti iz krstne in mrliške matične knjige, ki pa sta ravno za ta leta izgubljeni.

205 Iz zaporedja lastnikov v zemljiški knjigi so jasno razvidne spremembe hišnih številk v letih 1815/16: št. 2 je postala 14, št. 3 – 15, št. 4 – 16, št. 5 – 17, št. 6 – 18, nova je št. 19, št. 7 so spremenili v 20, 8 v 21 itd. (prav tam, pag. 1–15). Po parcelniku franciscejskega katastra gre za parcele s številkami 24 in 85–92; parcela z magistratom ima št. 88 (SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 411, k. o. Šoštanj, zapisnik stavbnih parcel, 18. 4. 1826).

206 Gl. op. 198. – O špitalu in špitalskem beneficiju gl. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 391–397.

207 Gl. op. 282 v nadaljevanju.

208 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 131–132.

209 SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1207, Grundbuch des Marktes Schönstein, pag. 31–32. – Hribernik, ki ni vedel, da je špitalska stavba propadla, je zapisal, da ni znano, kdaj je hiša prešla v roke trške uprave, jo je pa »župnijsko predstojništvo med letoma 1842 in 1845 hotelo pridobiti zase, a ni uspelo, ker so mu manjkala potrebna pravna sredstva« (Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 164).

210 SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1207 in 1210.

211 SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 302 (stara 377), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, subreparticijski izvleček, s. d. [1787]; parcelnik, s. d. [1787].

212 StLA, Maria-Theresianischer Kataster, CH 170, Herrschaft Schönstein.

213 StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754.

214 Popisa za mesti Celje in Ptuj ne navajata ne rotovža ne špitala (prav tam, K 18, Heft 67, No. 14; K 17, Heft 64, No. 145), popis za mesto Maribor pa ima meščanski špital (prav tam, K 16, Heft 62, No. 106).

215 O špitalu in špitalskem beneficiju gl. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 391–397.

216 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.

217 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 119.

218 Beneficiatovo bivališče bi razkrila mrliška matična knjiga, saj sta v letih 1780 in 1804 v Šoštanju umrla dva beneficiata (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 396), a so mrliške knjige za obdobje 1770–1825 izgubljene. Poleg tega je kuracija pri sv. Mohorju in Fortunatu skoraj dve desetletji, od leta 1787 do 1804, vodila lastne matice (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 401), ki so danes prav tako pogrešane.

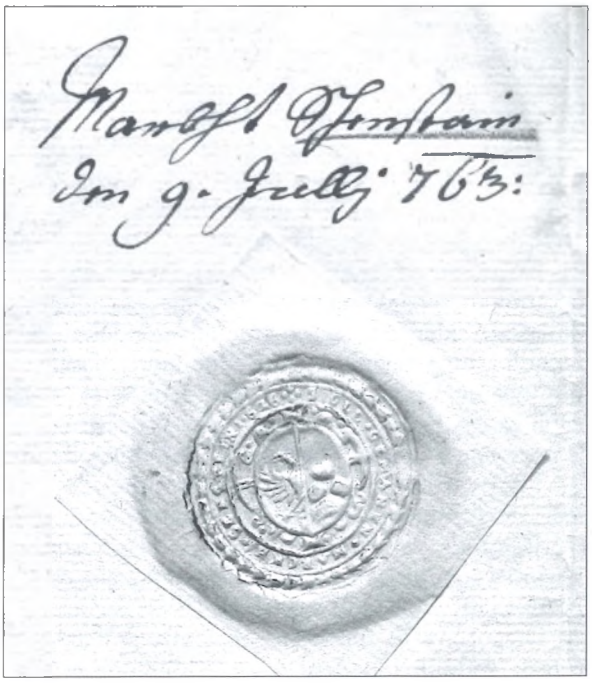
letoma 1820 in 1830, ko je bil beneficiat že nezaseden, in je po I. Orožnu pozneje postala last trške občine.[219]

Posebno vprašanje so šoštanjske **trške insignije**. O trških pečatih, pečatnikih in razvoju grba je v *Kroniki* pred kratkim izčrpno pisal Rok Poles,[220] zato kaže njegove ugotovitve le povzeti in dopolniti z novimi spoznanji.

Zaradi slabe ohranjenosti dokumentov, ki jih je izstavila trška uprava, imamo najstarejše znane odtise trškega pečatnika šele iz zgodnje druge polovice 18. stoletja. Prvi pečat, odtisnjen na papir prek voska, najdemo na pogodbi med trgom in grofico Inzaghi iz leta 1756,[221] veliko zanimivejši pa je naslednji, prav tako na papirju, na odgovoru trškega sodnika in sveta celjskemu okrožnemu uradu leta 1763. Odtis pečatnika je bil tedaj narejen na zahtevo tega državnega oblastva, morda prav za heraldične potrebe. Dopis vsebuje tudi kratek opis njegove podobe: »trški pečatnik, ki je v rabi od nekdaj (*von Alters hero*) […], sestavljen iz polovice orla in treh orlovih kamnov (*3. Adler Steiner*)«.[222] Napis na pečatniku pa se glasi: »SIGLL · GEMANEN · MARCKHT · SENSTEIN I·626«.[223] Pečatnik je bil od nastanka leta 1626 alternativno v rabi več kot dve stoletji, saj najdemo njegov odtis na zapuščinskem spisu v arhivu trškega magistrata še leta 1845.[224]

Trg Šoštanj je v obravnavani dobi uporabljal vsaj tri pečatnike. Medtem ko se ta z letnico 1626 in prvim znanim odtisom iz leta 1756 ni ohranil, sta druga dva, eden iz medenine in drugi železen, shranjena v zbirki pečatnikov Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu. Žal ne poznamo nobenega odtisa medeninastega pečatnika z upodobitvijo treh kamnov v grbovnem ščitu in napisom GMSS, ki ga je mogoče razvezati kot: Gemeiner Markt Schönstein Siegel / Sigillum. Poles se je oprl na Otorepca in postavil domnevo, da je ta pečatnik starejši od onega z letnico 1626, ker na njem še ni podobe orla. Drugi ohranjeni pečatnik, železni, ki vsebuje oba motiva – polovico orla in tri kamne – in ima napis G: M: S (*Gemeiner Markt Schönstein*), bi bil mlajši, verjetno iz 18. stoletja. Z njim so pečatili še v štiridesetih letih 19. stoletja,[225] nazadnje leta 1850 zemljiško knjigo ob njenem prenosu na novoustanovljeno okrajno sodišče.[226]

Določnejše odgovore o pečatnikih bodo lahko dala odkritja starejših datiranih dokumentov z odtisi obeh pečatnikov z okrajšavama in brez letnic. Iz časa pred letom 1756 za zdaj poznamo le maloštevilne dokumente s podpisom trškega sodnika in sveta ali

Drugi najstarejši znani odtis trškega pečatnika z letnico 1626 (StLA, Siegel steirischer Städte und Märkte, Sammlung, K 3, H 91, Schönstein, Nr. 1, 9. 7. 1763).

219 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 396–397. – Podatek o lastništvu trške občine se vsekakor nanaša na čas po letu 1849, saj poročilo trškega predstojništva za t. i. Göthovo topografijo leta 1843 beneficiatne hiše ne omenja med nepremičninami v lasti magistrata (ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843).

220 Poles, Od srčastega ščita.

221 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Sch. 21/98 (nova signatura: K 14, H 72), 27. 4. 1756. – Pečat na tem dokumentu je opisal H. Pirchegger v monografiji o štajerskih krajevnih grbih (1954), vendar ga je zanimal le grb, letnico 1626 pa je izpustil (Kobel in Pirchegger, *Steirische Ortswappen*, str. 284; prim. Poles, Od srčastega ščita, str. 118). Zato je R. Poles mislil, da odkritje pečata z letnico 1626 šoštanjski grb »postara« za 130 let, ker naj bi za najstarejšo upodobitev šoštanjskega grba doslej veljal pečat na listini iz leta 1756 (prav tam, str. 124). V resnici gre za odtis istega pečatnika.

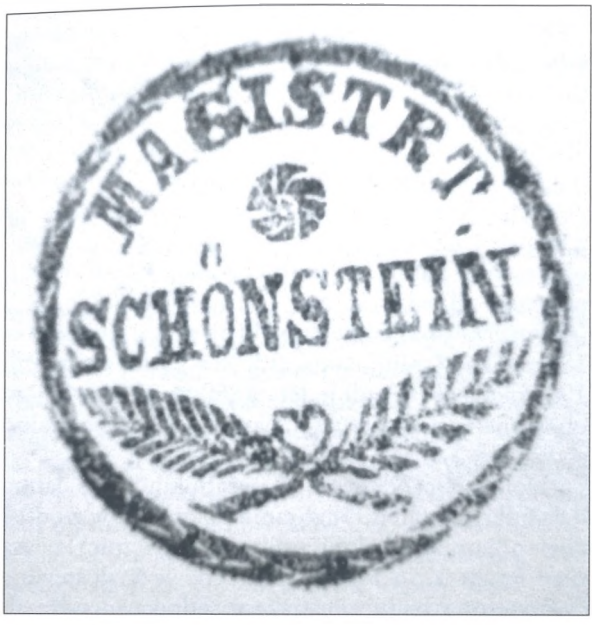
222 StLA, Siegel steirischer Städte und Märkte, Sammlung, K 3, H 91, Schönstein, Nr. 1, 9. 7. 1763. – B. Otorepec (1975) je ugotavljal, kako Šoštanjčanom že tedaj ni bilo več jasno, da gre za t. i. govoreči grb, kajti »orlovi kamni« ne pomenijo ničesar (Poles, Od srčastega ščita, str. 118–119). Tri kamne na grbu gre v resnici razumeti kot »lepe kamne« (*schöne Steine*).

223 Prim. Polesovo branje napisa: Poles, Od srčastega ščita, str. 123. – B. Otorepec je letnico na odtisu iz leta 1763 bral kot 1606 (prav tam, str. 118–119, Poles citira Otorepčevo pismo iz leta 1975), na kar je kot na verjetno Otorepčevo zmoto zaradi slabo berljivih odtisov opozoril že Poles (prav tam, str. 123).

224 Prav tam, str. 123, 124. – SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Soštanj, šk. 2, S, Kazenska zadeva, skrbstvo, Franc Slatinšek – rop, 12. 4. 1836, 25. 1. 1838; šk. 3, Zapuščinske zadeve 1833–1849, št. 19, 12. 9. 1845.

225 Poles, Od srčastega ščita, str. 120–121 in 123–124. – Od treh dokumentov, ki naj bi bili v letih 1841, 1844 in 1849 pečateni s tem pečatnikom (prav tam, str. 123), ima njegov odtis samo zadnji (SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 3, Zapuščinske zadeve 1833–1849, št. 33, 20. 1. 1849). – Odtis železnega pečatnika z napisom G: M: S: v rdečem vosku je ohranjen tudi v zbirki pečatov mest in trgov v Štajerskem deželnem arhivu, vendar brez spremnega besedila in datacije (StLA, Siegel steirischer Städte und Märkte, Sammlung, K 3, H 91, Schönstein, Nr. 2, s. d.).

226 SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1207, Grundbuch des Marktes Schönstein, 29. 2. 1850.

Žig magistrata Šoštanj, v uporabi zadnja leta trške avtonomije (ZAC, ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 3, Zapuščinske zadeve 1833–1849, št. 29, 3. 2. 1847).

tržanov, ki so bodisi brez pečata[227] bodisi pečateni z osebnim pečatnikom trškega sodnika.[228] Letnica 1626 na najstarejšem znanem trškem pečatu razkriva čas njegovega nastanka, pri čemer ne vemo, ali je trg pečatnik premogel tudi prej. Analogije z drugimi trgi dopuščajo sklepanje, da so pomembnejše dokumente pečatili zgolj z osebnimi pečati sodnikov in posameznih tržanov. Vprašanje zase je tudi letnica 1626: gre zgolj za čas izdelave (novega) trškega pečatnika ali je povezana s kakim za trg pomembnim dogodkom?

Tik pred koncem obstoja magistratov, ki so jih leta 1849 zamenjale moderne občinske uprave, je izpričan tudi magistratni žig za žigosanje s črnilom, kovinska štampiljka z napisom, ki mu manjka črka a: MAGISTRT. SCHÖNSTEIN.[229]

Dragocena še ohranjena insignija šoštanjskega trga iz zadnjih desetletij trške avtonomije je trški prapor s kratico G. M. S., letnico 1791 in obema motivoma iz trškega grba: z orlom in tremi kamni. V graški Joanneum, kjer je še sedaj, je prišel po letu 1849, najpozneje leta 1869, ko je v Gradcu nastal njegov opis. O eni njegovih funkcij priča poznejši opis obhodov trškega pomirja v šoštanjski župnijski kroniki (1872).[230]

Posestni razvoj trga

Pri posestnem razvoju trga se bomo v glavnem omejili na domove (hiše) in njihove posestnike, s poudarkom na spremembah v številčnosti. Urbanistični razvoj trga, agrarna posest in lociranje posameznih hiš so problematika, ki se je bo treba sistematično lotiti posebej.

Po J. Curku se je prvotno naselje razvilo kot sejemski zaselek pod poznejšo župnijsko cerkvijo sv. Mihaela, ki je kot škalska podružnica prvič omenjena v letih 1261/69. Pozneje, okoli leta 1300, naj bi se sejmišče preselilo na sedanje mesto, locirano med grajskim gričem in Pako, kjer se je oblikoval širok tržni prostor, obdan z regularno vrstno parcelacijo. Naselbina, ki je prevzela ime gradu, kaže sorazmerno pozen nastanek, za kar govorita oblika njenega tržnega prostora ter pravilna, sklenjeno pozidana regulacija. Ko se je pozneje uveljavila pot med Pesjim in Šoštanjem južno od Pake, je prečkala južni del naselbine in ga ločila od nje. Zasedel ga je kompleks nekdanjega spodnjega gradu in tržni prostor skrajšal za tretjino. Na vzhodnem koncu tega dela naselbine je stala grajska kašča, po letu 1734 predelana v dvorec Turn, na zahodnem pa prvotno lastniška (grajska), nato trška cerkev sv. Mohorja.[231] Po T. Ravnikarju je bila cerkev – prezidana v sedanjo obliko leta 1776 – prvotno grajska kapela, ki je prevzela novo funkcijo ob ustanovitvi trga; nastanek fresk v njenem nekdanjem prezbiteriju je po analogijah mogoče postaviti v drugo četrtino 14. stoletja.[232] Ni izključeno, da se na to cerkev in ne na Mihaelovo (poznejšo župnijsko v Družmirju) nanaša omemba petih njiv za cerkvijo v Šoštanju leta 1355,[233] v istem viru kot prva neposredna omemba trga (*hinder der chirchen zu Schonnstain gelegen*).[234]

Iz srednjega veka poznamo le omembe posameznih stavb ter njihovih plemiških in uradniških lastnikov, začenši s hišo v Šoštanju in petimi oštati v trgu leta 1355.[235] Vsakršna kvantifikacija trških domov in prebivalcev za ta čas bi bila tako le hipotetična. Najzgodnejši podatki o številu hiš oziroma domov v trgu so iz 70. let 16. stoletja, nato pa je stanje tovrstnih virov do konca obravnavane dobe razmeroma neugodno, saj imamo naslednji natančen poimenski popis posestnikov šele iz srede 18. stoletja.

[227] Na primer obsežen dopis mestnega predstojništva ljubljanskemu generalnemu vikarju iz leta 1748 s podpisom sodnika in sveta (NŠAL, NŠAL 1, ŠAL 1, fasc. 42/58, 9. 9. 1748).

[228] Pod napovedjo za ognjiščino so leta 1708 podpisani »vsi tržani trga Šoštanj« (*N: vnd N: der gesambten Burgern des Markhts Schönstain*), pečatena pa je z osebnim pečatnikom z inicialkama C in R (StLA, Laa. A., Antiquum VI, Herdsteuer 1705–1708, St. 20, s. d. (popis se sklicuje na dekret z datumom 12. 9. 1708)).

[229] SI ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj, šk. 3, Zapuščinske zadeve 1833–1849, št. 29, 3. 2. 1847; št. 33, 4. 9. 1849, 17. 10. 1849.

[230] Poles, Od srčastega ščita, str. 127–130.

[231] Curk, *Trgi in mesta*, str. 135–136.

[232] Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja I*, str. 92–93. Prim. Curk, *Trgi in mesta*, str. 135.

[233] Takšnega mnenja je bil tudi J. Curk (Curk, *Trgi in mesta*, str. 135).

[234] Blaznik, *Slovenska Štajerska*, str. 309.

[235] Pregled omemb objektov v srednjem veku gl. v: Blaznik, *Slovenska Štajerska*, str. 409–410.

Za več časovnih izsekov so numerični podatki primerljivi z drugimi slovenskoštajerskimi trgi. To velja že za najzgodnejši vir o posesti in posestnikih, za popis dimnine (*Räuchgelt Register*), izrednega **davka na ognjišča iz leta 1572**.[236] Popis dimnine v Šoštanju (*Rauchfanggelt vom Markt Schönnstain*), ki ga je podpisal trški sodnik Lavre Klančnik (*Loure Glontschnekh*), izkazuje 35 plačnikov, od tega 29 v samem trgu (zadnja je bila mežnarija pri sv. Mihaelu) in 6 na gmajni, t. i. gmajnarjev (*Gmeiner*). V trgu so vsi plačali enako, 15 krajcarjev, kolikor je znašala dajatev od enega ognjišča (dimnika), le »gospod« Viljem Galler, v katerem prepoznamo zastavnega imetnika gospostva, bi moral dati dvakrat toliko (30 kr), medtem ko so imeli gmajnarji trikrat manjšo obveznost – 5 krajcarjev.[237] Šoštanjski posestniki, obvezanci za dimnino, so prikazani v preglednici.

Popis plačnikov dimnine v trgu Šoštanj leta 1572

Zap. št.	Plačnik	Plačilo v krajc.
1	Gospod Viljem GALLER (*Herr Wilhalbm Galler*)	30
2	Hans PJORIN (*Hannß Pÿorin*)	15
3	Blaž RIPL (*Blasÿ Rüepl*)	15
4	Jurij RIPL (*Jurÿ Rüepl*)	15
5	Gregor SULIVAMP/ŽULIVAMP (*Gregor Suliwamb*)	15
6	Krištof FRANK (*Christoph Franckh*)	15
7	Matevž CAMBFLEK (*Matheus Zambfleekh*)	15
8	Marjeta SURKULUS (*Morgreth Surculusin*)	15
9	Filip KRAMER (*Phillip Kramer*)	15
10	Jurij NAGL (*Jurÿ Nägl*)	15
11	Blaž SUŠNIK (*Blasÿ Suschneckh*)	15
12	Marko HAAS/ZAJC (*Marco Haaß*)	15
13	Mihel LAVANTALER (*Michel Lauenntaller*)	15
14	Matija VELČIČ/BELČIČ (*Mathia Weltschitsch*)	15
15	Urban GLASER (*Vrbann Glasser*)	15
16	Lovrenc KÜLLER/KILER (*Lorenz Khüeller*)	15
17	Luka TUMINIC/TOMINEC (Lucas *Tuminitz*)	15
18	Lavre GLONČNIK/KLANČNIK (*Laure Glontschneckh*)	15
19	Urban CIGLER (*Vrbann Ziegler*)	15
20	Jakob VAŠNJAK/VOŠNJAK (*Jacob Wäschnackh*)	15
21	Vid SULIVAMP/ŽULIVAMP (*Veidt Suliwamp*)	15
22	Domin AMBŠLIČ (*Domin Ambschlitsch*)	15
23	Martin FIŠER/RIBIČ (*Marthin Fischer*)	15
24	Tomaž KANEC KAUH (*Thomaß Khanetz Khauch*)	15
25	Pangrac ŠUSTER [čevljar] (*Pangratz Schuester*)	15
26	Doroteja ŽITNIK (*Darathea Schitnickhin*)	15
27	Tomaž IMPAH (*Thomaß Impach*)	15
28	Mihel ŽGANIK (*Michel Schgänikh*)	15
29	Od mežnarije pri sv. Mihaelu (*Item von der Mesnereÿ bei Sont Michel*)	15
	Gmajnarji (*Gmeiner*)	
30	Jurij KASAR (*Jurÿ Khassär*)	5
31	Anton ŠNAJDER [krojač] (*Anthon Schneider*)	5
32	Hans ŠLOSER [ključavničar] (*Hanß Schlosser*)	5
33	Vehana LAMPREHT (*Vechanna Lamprechtin*)	5
34	Mihel VEBER [tkalec] (*Michel Wewer*)	
35	Matevž HAFNER [lončar] (*Matheus Hafner*)	5

Če število posestnikov, plačnikov dimnine, primerjamo z drugimi 23 spodnještajerskimi trgi, kjer so registri dimnine nastali med letoma 1572 in 1574, je Šoštanj s 35 domovi (od tega s šestimi na gmajni) spadal med manj obljudene. Primerjati ga je mogoče z dvema bližnjima trgoma, z Mozirjem in Vitanjem, ki sta imela po 34 obdavčencev, ter s Pilštanjem (31), Sv. Lenartom v Slovenskih Goricah (31), Kozjim (32) in Podsredo (35), sicer pa so več plačnikov kot v Šoštanju popisali v Konjicah (39 in 14 pustot), Sv. Lovrencu na Pohorju (43), Žalcu (47), Gornjem Gradu (50), Veržeju (52), Ljubnem (55), Središču ob Dravi (55) in Laškem (84). Manj obdavčencev kot Šoštanj so izkazovali trgi Ljutomer (25), Tržec (24),

[236] Popis za trg Šoštanj se je sicer ohranil v arhivu šoštanjskega gospostva, ne pri štajerskih deželnih stanovih kakor za druge trge v deželi (gl. op. 238), kar je zgolj tehnična podrobnost.

[237] StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, K 61, Heft 5, fol. 43–43v, Verzaichent das Rauchfanggelt vom Markt Schönnstain dises laufunden 72 isten. – Celoten davek je tako znašal 8 goldinarjev, pri čemer Galler svoje obveznosti ni poravnal.

Motnik (23), Muta (21), Braslovče (20), Lemberg pri Mestinju (do 20), Šentjur (vsaj 18), Velenje (verjetno 15) in Podčetrtek (13).[238]

Da število šoštanjskih domov zagotovo ni bilo večje, posredno potrjuje tri leta mlajši urbar gospostva Šoštanj iz leta 1575. Tržani so na Goricah izkrčili rovte oziroma njive (*von den Neuen Pruchen oder Aggern*), in sicer vsak od skupno 27 oštatov po enega (*so die Burger zu jeder Hofstat ausgereüt, deren sibenundzwainzegg sein*).[239] Brez mežnarije, Gallerjeve hiše (spodnjega gradu) in šestih domov gmajnarjev je število oštatov resnično znašalo 27. Za primerjavo je poveden podatek, da je žitno desetino gospostvu plačevalo 20 posestnikov njiv in drugih zemljišč iz trga (*Im Markt Schönstain*), med njimi cerkev sv. Mohorja in pristava Jurija Raumschüssla v trgu.[240]

Za 17. stoletje so viri o posestnikih in posestni strukturi sicer številčnejši, a manj zanesljivi. Šoštanj sta zajela **dva popisa deželnega izrednega davka**, glavarine (*Leibsteuer*) leta 1632 in dimnine (*Rauchgeld*) med letoma 1640 in 1648, a so podatki le sumarni in za povrh še skupni za trga Šoštanj in Velenje. Sumarni popis glavarine za gospostva Velenje, Šoštanj in Limbar, ki ga je 3. novembra 1632 sestavil njihov lastnik Janez Karel baron Sauer, navaja 52 naseljenih tržanov (*angesessene Burger*), pri katerih (*beÿ ermelten Burgern*) je stanovalo 22 gostačev (*Inwohner*) in, kot pravi popis, zaradi revščine samo 17 poslov (*Dienstleüth*).[241] Ni dvoma, da je večina iz vseh treh kategorij odpadla na Šoštanj in le manjši del na Velenje, a bi lahko o številkah zgolj ugibali. Tudi naslednji popis, register dimnine iz obdobja med 1640 in 1648, je sestavil isti baron Sauer, v njem pa zajel svoja gospostva Borl, Velenje in Šoštanj ter posest Limbar. Po nedatiranem popisu mu je pripadalo 52 tržanov (*Burgersleüth*), vendar je bilo za prave tržanske hiše (*für recht burgerliche Heüser*) mogoče šteti le 28 domov z 31 ognjišči (*Feuer oder Herdstatt*), drugih 24 pa za kajže (*nur für Kheüschen*), v katerih naj bi prebivali skrajno revni ljudje (*von Bluettarmben Leüthen bewohnt*). Sauer je pravim tržanskim hišam odmeril po 6 šilingov in kajžam po enega. Za primerjavo povejmo, da je od cele hube (kmetije) zahteval 4 šilinge, od polovične 2, od manjših podložniških posesti pa enega.[242] Zopet ne vemo, koliko hiš je imel Šoštanj in koliko Velenje, kakor tudi ne, koliko so jih v enem in drugem trgu prištevali k pravim tržanskim hišam in koliko h kajžam.

Iz obeh urbarjev gospostva Šoštanj iz 17. stoletja, **za leti 1623 in 1658**, poznamo le tiste Šoštanjčane, ki so gospostvu plačevali žitno desetino, in sicer posameznik za eno do šest njiv. Leta 1623 je bilo plačnikov 20, kar je natanko toliko kot pol stoletja prej (1575), med njimi cerkev sv. Mohorja in pristava pokojnega Jurija Raumschüssla v trgu, ki je medtem postala last gospostva. Toda razen zadnje navedbe so vsa imena plačnikov preprosto prepisana iz prejšnjega urbarja, le zapis imena je včasih malce spremenjen. Drugače kot po urbarju iz leta 1575, ko je celotna desetina pripadala šoštanjskemu gospostvu, je šla zdaj polovica župniku v Škalah. Tudi v tem urbarju najdemo podatek o rovtih oziroma njivah na Goricah, ki so pripadali 27 trškim oštatom, desetino pa so njihovi gospodarji v celoti dajali gospostvu Šoštanj.[243]

V Šoštanju je imelo gospostvo leta 1623 še uradno poslopje (*daß Ambt Hauß im Markht Schönstain*), kjer je bil sedež gospostva, današnji spodnji grad na platoju nad trgom pa so tedaj še gradili oziroma dograjevali (*das Gschlos Schönstain, so noch vnaußgebaut*).[244] Poleg tega sta gospostvu v trgu pripadali dve hiši, Grimšičerjeva (*das Grimbsizerische genandt*) s sadovnjakom in Lavantalerjeva (*das Lauentalerische*) z vrtom, pri kateri so stali kašča, klet in hlevi.[245] Tudi od dveh pristav je bila ena v Šoštanju (*in Markht*).[246]

Obveznost trga do gospostva se je med letoma 1575 in 1623 z izhodiščnih 17 goldinarjev, 46 krajcarjev in pol zmanjšala na 15 goldinarjev, 14 krajcarjev in pol, in sicer zaradi izgubljenih nepremičnin. Klančnikov oštat (*Klaintschnikh hoffstatt*), ki je plačeval 14 krajcarjev, je gospostvo potegnilo k dominikalni posesti (*eingezogen*) in na njem deloma zgradilo pristavo. 23 krajcarjev obveznosti je trgu odbilo zaradi izgube poljskih zemljišč cerkve sv. Mohorja (*vnter St: Machor*), en goldinar za Lavantalerjevo hišo, 15 krajcarjev za oštat Helene Sušec (*Suscheckhin*), 10

238 StLA, Laa. A., Antiquum VI, Rauchgfeld 1572–74, Nr. 7, 30, 62, 67, 78, 96, 143, 149, 164, 180, 186, 187, 202, 246, 247, 253, 256, 286, 422.

239 StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 153.

240 Prav tam. – Imena plačnikov žitne desetine so v izvirniku naslednja: *Juri Rüepl, Agnes witib* (vdova), *Pankraz Wabeckh, Domin Amschlitsch, Blasi Novackh, Walthaser Wagen, Larenz Glaintschnekh, Mathia Weltschitsch, Thomas Im Pach* (na Paki), *Vide Suliwamp, Martin Vischer, Hannß Voÿtt, des von Trueb-neckh, Sanndt=Machor=Khirchen* (cerkev sv. Mohorja), *Michell Lauentaller, Caspar Suuschneckh, Primus Scurianiz, Matheus Zambfleckh, Vallant: Khassar, des Geörgen Rambschüssls ganzer Meirhof daselbst zu Schönstain* (pristava v Šoštanju). – Imena je že leta 1884 objavil I. Orožen (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 426).

241 StLA, Laa. A., Antiquum VI, Leibsteuer 1632, C Nr. 9, 3. 11. 1632.

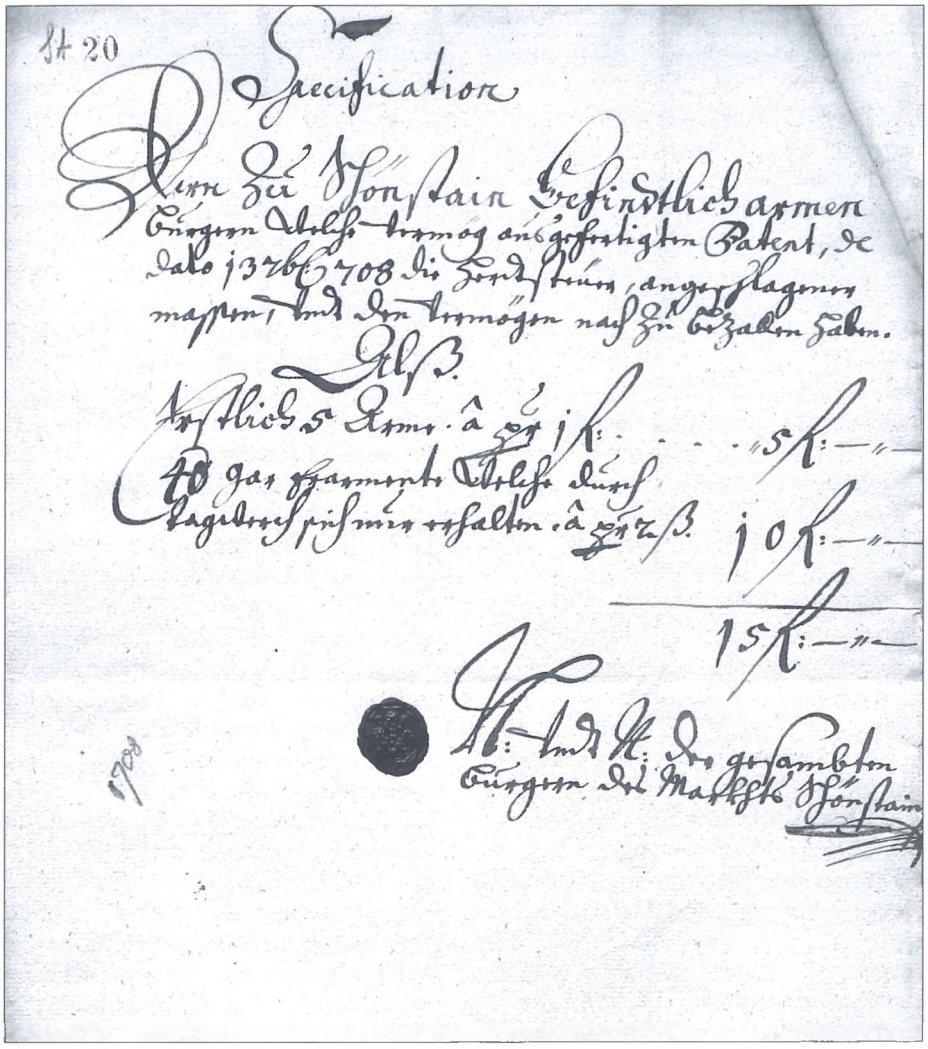
242 Prav tam, Rauchfanganschlag 1640–1648, C Nr. 85, s. p.

243 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 2, Heft 14, Urbar Schönstein 1623, fol. 208–212.

244 Prav tam, fol. 263. – Na istem mestu sta omenjeni tudi dve grajski razvalini (*zwaü abkhombe Gschlösser*), Šoštanj in Kacenštajn.

245 Prav tam, fol. 264. – Lavantalerjevo hišo so imeli Šoštanjčani dvesto let pozneje (1843) za nekdanji »stari grad v Šoštanju, imenovan Lavantalerica« (*das alte Schloß, die Lafen=Tallerin genant*) (ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.7, Šoštanj, s. d. (1843)). V resnici je samo mejila na zemljišče dvorca v trgu, ki je pogorel leta 1734, saj je v prodajni pogodbi za kompleks z ruševinami na njegovi meji omenjen vogal Lavantalerjevega zemljišča (StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Sch. 21, Heft 98, 27. 2. 1756).

246 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 2, Heft 14, Urbar Schönstein 1623, fol. 264–265.

Popis ognjiščnine iz leta 1708 s podpisom trške občine in sodnikovim osebnim pečatom (StLA, Laa. A., Antiquum VI, Herdsteuer 1705–1708, St. 20, s. d.).

krajcarjev za Šemlakov (*Schambläckh*) oštat, 20 za oštat Jurija Keferja in 10 za oštat Matije Velčiča, iz katerega je bil pri omenjeni hiši narejen vrt.[247] Odpadla zemljišča s skupno obveznostjo 2 goldinarjev in 32 krajcarjev so torej deloma prešla neposredno pod gospostvo, deloma pa so spremenila namembnost. V celoti je trg izgubil pet oštatov in eno hišo, ki je pristala v rokah gospostva.

Urbar iz leta 1658, sestavljen ob prenosu gospostva z baronov Sauerjev na grofe Schrattenbache, o trški posesti ponuja enak nabor podatkov. Identične kot 35 let prej so navedbe o zmanjšanju obveznosti trga do gospostva;[248] o žitni desetini izvemo le, da si jo delita gospostvo in škalski župnik, pri rovtih oziroma njivah na Goricah pa ni več govor o 27 oštatih, ampak samo, da pripadajo vsakemu od njih (*zu jeder Hoffstatt*).[249] Enake kot leta 1623 so navedbe o še nezgrajenem gradu, uradni hiši v trgu, o nekdanji Lavantalerjevi hiši in pristavi v rokah gospostva, ni pa več omenjena Grimšičerjeva hiša, medtem očitno prodana.[250]

Približno v istem času kot urbar iz leta 1658, nekaj let prej ali pozneje, je nastal nedatiran (priročni) urbar gospostva Šoštanj, ki vsebuje samo obveznosti podložnikov brez podatkov o trgu.[251] Trg (*Marckht Schönstain*) se pojavi edinole pri popisu žitne desetine. Seznam njenih plačnikov je zdaj znatno daljši kakor leta 1575 in 1623, saj je na njem 50 imen, pogosto sicer zgolj priimek, a brez navedbe višine obveznosti ali števila in vrste posestnih enot. Sodeč po tem se je število domov oziroma družin v Šoštanju

247 Prav tam, fol. 162–163.
248 Prav tam, Fasz. 3, Heft 15, Urbar Schönstein 1658, fol. 203.
249 Prav tam, fol. 212.
250 Prav tam, fol. 261.
251 Lahko bi šlo za urbar, ki ga Hribernik postavlja v leto 1700, o njem pa ne pove drugega kot to, da je sestavljen enako kot urbarja iz let 1623 in 1658 (Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 60).

opazno povečalo, vendar ni mogoče trditi, da se prav za vsakim imenom skriva lastna hiša in da je bilo teh zdaj 50.[252]

Da je število hiš v 17. stoletju naraslo, potrjuje nedatiran popis izrednega deželnega davka **ognjiščnine** (*Herdsteuer*), ki ga je trško predstojništvo sestavilo leta 1708. Popis je sumaren in tendenciozen; navaja namreč 5 ubogih tržanov (*arme*), ki so plačali vsak po en goldinar, in 40 povsem obubožanih (*gar erarmbte*), živečih zgolj od dnine (*Tagewerch*), z odmero 2 šilingov, skupaj 45 tržanov in 15 goldinarjev pobranega davka.[253]

Pred nastankom katastrov je najzanesljivejši vir o posestnem stanju **štiftni register trga Šoštanj iz leta 1748**, saj gre za notranji, interni popis, v katerem ni nič zamolčanega. Število posestnikov oziroma posestnih enot je znašalo 86, vendar za hišne posestnike ni mogoče šteti niti vseh tistih, skupaj 67, ki so plačevali temeljno dajatev dvorni činž (*Hofzins*), saj so mežnarju cerkve sv. Mohorja dvorni činž izpričano naložili samo za njivo, enemu posestniku pa za pusto pogorišče. Večina je imela še kakšno njivo ali vrt, tisti brez dvornega činža pa samo tovrstna zemljišča in eden dve pusti pogorišči. Obrtna dejavnost je izkazana pri enem samem, ki so mu posebej obdavčili usnjarsko delavnico. Med obdavčenci so bili tudi cerkev sv. Mihaela, špitalska njiva na Goricah (*Spittal Akher zu Gorizenn*) in na prvem mestu Janez Sigmund grof Thurn-Valsassina, lastnik šoštanjskega gospostva, ki je trgu plačeval dajatve od njive, dveh drugih zemljišč in od obzidanega prostora (*von eingemauerten Orthplaz*), v katerem prepoznamo lokacijo malo prej pogorelega spodnjega gradu v trgu.[254]

Spodnji grad oziroma dvorec je končal v ognju 28. maja 1734 med požarom, ki je izbruhnil v hiši tržana Valencija in naj bi uničil tudi vsa poslopja, ki so spadala h gradu.[255] O natančni lokaciji stavbnega kompleksa obstajata dve teoriji, saj je razen dela zidu izginil brez sledu.[256] Obnovili so le gospoščinsko pristavo v trgu,[257] sedež gospostva pa se je preselil v sedanji spodnji grad, v dvorec Turn nad trgom, ki je dotlej služil kot kašča.[258]

Sodobnih in malo mlajših neposrednih poročil o požaru konec maja 1734 je malo. Znano ni niti to, koliko hiš je pogorelo. Sodnik in svet sta dve leti pozneje štajerske deželne stanove prosila za dodaten spregled davka za tretje leto, ker si trg dotlej ni dovolj opomogel, saj je v njem še vedno 20 praznih pogorišč.[259]

Usodo pogorelega dvorca v trgu je 22 let po požaru zapečatila pogodba, sklenjena 27. februarja 1756 med lastnico gospostva Marijo Karolino grofico Inzaghi, rojeno grofico Thurn-Valsassina, ter sodnikom, svetom in občino »gospostvu podvrženega trga« (*zur gedachten Herrschaft dienstbahren Marckhts*). Grofica je trgu z enako jurisdikcijo, pod kakršno so bile tržanske hiše in zemljišča, prepustila »del v trgu ležečega starega grajskega poslopja« (*ain Stuckh des in Markht ligendt alten Geschloss Gebäu*), in sicer spodnji del, kjer sta stala vratarjeva hišica in svinjak, skupaj z grajskim dvoriščem od vogala Lavantalerjevega zemljišča proti veliki grajski stavbi ter del vrta z vodnjakom. Urbarialni činž od navedenih zemljišč v višini 14 krajcarjev so tako od začetka leta 1757 gospostvu plačevali trški sodnik, svet in občina. Gospostvo si je pridržalo prosto uporabo vode iz vodnjaka za pitje in škropljenje sosednjega grajskega vrta, če pa bi vodnjak kdaj zasuli, nad njim ne bi več imelo jurisdikcije. Za staro grajsko poslopje z vrtom in polovico grajskega dvorišča do zidu velikega gospoščinskega poslopja je kupnino 70 goldinarjev medtem že plačal tržan Tomaž Švab, ki mu je grofica dovolila, da iz kupa kamenja vzame toliko materiala, kolikor ga potrebuje za izgradnjo hiše in mu ga odkaže gospoščinski upravitelj. Trški magistrat (*Marckht Magistrat*) in občina pa sta se z grofico za enako vsoto poravnala za tisti del gmajne, po katerem je šla vozna cesta okoli novega gradu, nekdanje žitne kašče (*vmbher des Neuen Geschloss oder vormahls gewesten Träidt Kosten*), in za košček vrta pod novim gradom (*unter den Neuen Gschloss*), ki je pripadal kašči Jurija Perečnika.[260]

252 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 3, Heft 16, Urbar Schönstein s. a. (Der Herrschaft Sönstain Vrbari), fol. 220–229. – Imena plačnikov žitne desetine so v izvirniku naslednja: *Bästl Titscher, Sebastian Altenberger, Hänsl Schuester, Pfendtnerin, Agatha Schurmanin, Hänße Todter, Plamberger, Hanß Khöffer, Perger, Mathia Appath, Anna Appathin, Skhoriantz, Märthin Sabinickh, Philip Titscher, Jerny Paklaschek, Bästl Duornikh, Daniel Petelin, Vinischer, Näpotnikh, Ribitsch, Jergetz, Khoßßar, Caspar Gläntschnig, Schlößniger, Selleßnig, Gregor Schemblakh, Sgruba, Siman Verhornig, Wegusch, Wurger, Georg Titscher, Visßotschnig, Barthlmee Gläntschnig, Khosßeunikh, Mesßner, Valentzi, Jacob Hlap, Vrban Landtschär, Lucas Peretschnikh, Christoph Miller, Sidar, Fuschier, Jurÿ Raschey, Michael Wonouschekh, Khöfferin, Blässche Tämbsche, Hanß Srabatnikh, Pangratz Schimblakh, Petter Macher* in *Tschreuär*.

253 StLA, Laa. A., Antiquum VI, Herdsteuer 1705–1708, St. 20, s. d. (popis se sklicuje na dekret z datumom 12. 9. 1708).

254 StLA, Stiftregister, Band 46/534, Stiftregister Markt Schönstein 1748, pag. 1–18.

255 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45.

256 Prav tam, str. 45; gl. zlasti op. 29–31 izpod peresa T. Ravnikarja. Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 98–100.

257 Po napovedni tabeli terezijanskega katastra je bila gospoščinska pristava v trgu (*Gschloss Mayrhoff in Markt Schönstain*) leta 1749 trdno pozidana (*fest angebaueth*), potem ko je 28. maja 1734 skupaj z vsemi gospoščinskimi stavbami do tal pogorela v požaru, ki je zaradi neprevidnosti (*vnversechens*) izbruhnil v trgu (StLA, Maria-Theresianischer Kataster, CH 170, Herrschaft Schönstein, Lit. A, 1. 9. 1749).

258 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 100 in 112. – Da je bila sedanja grajska stavba preurejena iz žitne kašče starega gradu, beremo tudi leta 1843 v odgovoru trškega magistrata na vprašalnico t. i. Göthove topografije (ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.7, Šoštanj, s. d. (1843)).

259 Kot kaže, tržani s prošnjo niso bili uspešni, saj je deželni knjigovodja odgovoril, da pogorelim patrimonialnim mestom in trgom spregledajo davčno obveznost za dve leti (StLA, Laa, VI. Landesfürstliche Städte und Märkte, Sch. 146, Schönstein, s. d. 1736).

260 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Sch. 21, Heft 98, 27. 2. 1756.

Malo prej, leta 1754, sta nastala dva temeljna vira za posestno in demografsko podobo trga. Hišno posest podaja poročilo, ki ga je trško predstojništvo sestavilo za **terezijanski popis hiš**.[261] V Šoštanju so našteli natanko 60 trgu podsodnih hiš, pri čemer noben hišni posestnik ni imel več kakor ene. Ker razen redkih izjem niso popisovali javnih zgradb, kot so rotovži, špitali in podobno, je trg dejansko premogel vsaj še eno hišo, in sicer špital, ki smo ga že obravnavali, morda pa je obstajal tudi rotovž.

Hišni gospodarji po popisu hiš iz leta 1754

1	Janez APAT, barvar (*Johann Apath, Förber*)
2	Jožef BREZNIK, gostač (*Joseph Wresnickh, Inwohner*)
3	Jožef VOŠNJAK, usnjar (*Joseph Woschnäkh, Lederer*)
4	Ahac VOŠNJAK, mizar (*Ahaz Wostnikh, Tischler*)[262]
5	Jakob BEGUŠ, gostač (*Jacob Wegusch, Inwohner*)
6	Primož EGEL, tržan (*Primus Egel, Bürger*)
7	Andrej FLORJANC, kajžar (*Andreas Floriäntz, Kheüschler*)
8	Martin GLAVAR, tržan (*Martin Glauar, Bürger*)
9	Janže FLORJANC, kajžar (*Jansche Florianz, Kheüschler*)
10	Valentin GRAŠIČ, krznar (*Vallenti Gräschitz, Kierschner*)
11	Jožef HLEB, tržan (*Joseph Klepp, Bürger*)
12	Miklavž HLEB, kajžar (*Nicolaus Klepp, Kheüschler*)
13	Fortunat JURAJ, lončar (*Fortunat Juray, Haffner*)
14	Valentin JAKOPIN, tržan (*Vallentin Jacopin, Bürger*)
15	Blaže JAJČNIK, tkalec platna (*Bläsche Jaitschnikh, Leinweber*)
16	Andrej KOZAR, tržan (*Andreas Kosär, Bürger*)
17	Jožef KOBAUT, kajžar (*Joseph Kobauth, Kheüschler*)
18	g. Jožef KASTELIC, nekdanji upravitelj (*Hr. Joseph Kastellitz, ein gewester Verwalter*)
19	Martin LORGER, krojač (*Martin Lorger, Schneider*)
20	Blaže LORGER, krojač (*Blasche Lorger, Schneider*)
21	Jurij LUKANČIČ, kajžar (*Jurÿ Lukhäntschitsch, Kheüschler*)
22	Jenže LAPORŠEK, čevljar (*Jensche Läporschekh, Schuster*)
23	Andrej MESNER, tržan (*Andreas Mösner, Bürger*)
24	Simon VETERNIK, tržan in trški sodnik (*Simon Vetternikh, Bürger und Marckhtrichter*)
25	Uršula MIKLAVŽINA, ovdovela čevljarka (*Urschulla Micklauschin, ein verwittibte Schuesterin*)
26	Jurij MRAVLJAK, kovač (*Jurÿ Mraulläckh, Schmidt*)
27	Mihael GERM, kajžar (*Michael Germ, Kheüschler*)
28	Matevž MARTINC, kajžar (*Matheus Martinz, Kheüschler*)
29	Jožef NAPOTNIK, kajžar (*Joseph Napotnickh, Kheüschler*)
30	Janez NAPOTNIK, kajžar (*Johann Napotnickh, Kheüschler*)
31	Martin PEROČNIK, tržan (*Martin Perotschnikh, Bürger*)
32	Janez PEROČNIK, tržan (*Johann Perotschnickh, Bürger*)
33	Martin PEROČNIK, tržan (*Martin Perotschnickh, Bürger*)
34	Marija PLAMBERGER, vdova kajžarka (*Maria Plambergerin, Kheüschlerin, Wittib*)
35	Jurij POTOČNIK, kajžar (*Jurÿ Pototschnikh, Kheüschler*)
36	Martin BERGER, kmečki čevljar (*Martin Berger, Bauern Schuester*)
37	Jurij PEROČNIK, kajžar (*Jurÿ Perotschnikh, Kheüschler*)
38	Matija PUKLAČ, kajžar (*Mathia Puckhlätsch, Kheüschler*)
39	Anton ROSER, kajžar (*Anthoni Roser, Kheüschler*)
40	Matevž ROSER, tržan (*Matheus Roser, Bürger*)
41	Jakob ROSER, kajžar (*Jacob Roser, Kheüschler*)
42	Blaže RAČIČ, kajžar (*Blasche Rätschitach, Kheüschler*)
43	Andrej RINGLHAN, nogavičar (*Andreas Ringlhann, Strumpstricker*)
44	Urban RAMŠAK, kajžar (*Vrbänn Rämbschäckh, Kheüschler*)
45	Tomaž ŠVAB, mesar (*Thomas Schwab, Fleischackher*)
46	Matija ŠKRUBA, kajžar (*Mathia Schkruba, Kheüschler*)
47	Franc SENIČAR, mesar (*Franz Senitzer, Fleischhakhner*)
48	Franc ŠKERLE, barvar (*Franz Skherle, Förber*)

[261] StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No 185, 18. 4. 1754.

[262] Priimek Ahaca Vošnjaka so zapisovali na dva načina: v terezijanskem ljudskem štetju 1754 *Woschnakh* (NSAL, NSAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754), v štiftnem registru 1748 pa *Wostnig* (StLA, Stiftregister, Band 46/534, Stiftregister Markt Schönstein 1748, pag. 6).

49	Bernard SEIDL, čevljar (*Bernhardt Seidl, Schuester*)
50	Matija ŠMIT, kajžar (*Mathia Schmidt, Kheüschler*)
51	Lovrenc ŠMIT, kajžar (*Lorenz Schmidt, Kheüschler*)
52	Peter ŽAGAR, kajžar (*Peter Säger, Kheüschler*)
53	Gregor STOPER, kajžar (*Gregor Stoper, Kheüschler*)
54	Blaže ČAKAN, usnjar (*Blasche Tschackhän, Leederer*)
55	Jožef TOTER, usnjar (*Joseph Totter, Leederer*)
56	Jernej VALENCI, trški pisar (*Barthlme Valentzi, der Marckhtschreiber*)
57	Franc VALENCI, tržan (*Franz Vallentzi, Bürger*)
58	Janez VALENCI, kajžar (*Johann Vallentzi, Kheüschler*)
59	Urban VRESE, kajžar (*Vrbänn Vrese, Kheüschler*)
60	Jakob CAMLEK, kajžar (*Jacob Zamlegkh, Kheüschler*)

Popis hiš v mestih in trgih Štajerske iz leta 1754 omogoča najzgodnejšo relevantno primerjavo šoštanjske hišne posesti z drugimi trgi. Med 30 trškimi naselbinami Celjskega okrožja se je Šoštanj s svojimi 60 hišami uvrščal na 11. mesto. Skoraj enako število hiš so imeli trgi Konjice (66), Laško (64), Mozirje (61), Rajhenburg (59) in Podsreda (56). Če pa pogledamo celotno slovensko Štajersko in njenih 36 trgov, je bil po številu hiš štirinajsti in tako v zgornji drugi tretjini, blizu sredine.[263]

Drugi vir iz istega leta, 1754, **terezijansko ljudsko štetje**, ki ga je za razliko od popisa hiš izvedel župnik šoštanjske župnije,[264] kaže nekoliko drugačno stanje. Kot že rečeno, pri ljudskem štetju pogrešamo kar 12 od skupno 60 hišnih posestnikov iz popisa hiš (štirikrat je enak priimek, a je drugačno ime), vsebuje pa 12 gospodinjstev (brez gradu in špitala), katerih članov ni med hišnimi posestniki (dvakrat se sicer ujema priimek, ne pa ime). Razloge za tolikšna odstopanja bi lahko (deloma) osvetlila poglobljena analiza družin po matičnih knjigah. Kot kaže, je glavni razlog za neskladnost ljudskega štetja in popisa hiš neažuriranost zadnjega, ki se očitno opira na neko predlogo, na primer na terezijanski kataster ali urbar. Primerjava med popisom hiš in šest let starejšim štiftnim registrom šoštanjskega trga iz leta 1748[265] je pokazala, da sta si ta dva vira bliže kakor popis hiš in ljudsko štetje, datirana istega leta, 1754.[266]

Predmet ljudskega štetja sicer niso hiše, ampak gospodinjstva, vendar je njihova analiza pokazala, da se skoraj zagotovo ujemajo s hišami. Skupaj s špitalom in gradom je Šoštanj štel 64 ali 65 hiš, odvisno od tega, ali sta duhovnika živela vsak v svoji hiši ali skupaj. Iz ljudskega štetja je razviden tudi dragocen podatek, da so vse hiše v trgu spadale pod gospostvo Šoštanj. V Šoštanju tako potrjeno ni bilo domov, ki bi bili podsodni drugim zemljiškim gospodom, najsi bo svetnim ali cerkvenim. Šoštanj v luči ljudskega štetja sicer v tej številki *Kronike* obravnava samostojen prispevek.

Tretji temeljni posestni vir iz srede 18. stoletja, **terezijanski kataster**, je za Šoštanj žal ohranjen precej pomanjkljivo. Trg je v fasijah šoštanjskega gospostva zajet samo sumarno, kot en davčni zavezanec, brez poimenske specifikacije obdavčencev.[267] Izjema je izvleček iz neohranjenega rektificiranega urbarja, nastal šele leta 1761, na njem pa je 75 posestnikov.[268] Zato bomo kataster kot manj relevanten vir, ki ga nadomeščajo drugi sočasni popisi, pustili ob strani.

Iz druge polovice 18. stoletja je neprimerno pomembnejši in zgovornejši **jožefinski kataster**, ki je nastajal med letoma 1785 in 1789 ter bil v veljavi le nekaj mesecev. Predmet obravnave v njem sicer niso hiše, ampak obdelovalna zemljišča, zato pogrešamo tiste hiše in hišne posestnike, ki so premogli samo stavbišča brez druge zemlje. Obenem gre za prvi kataster, iz katerega so razvidne hišne številke, uvedene leta 1770. Kot je mogoče razbrati iz izvlečka podrobnejše razdelitve (subreparticijskega izvlečka) za davčno občino Šoštanj, je imel trg v drugi polovici osemdesetih let 18. stoletja 75 hišnih številk. Predzadnja, št. 74, je pripadala gradu, zadnja pa Juriju Kuharju,[269] po parcelniku (fasiji) kajžarju in podložniku šoštanjskega gospostva.[270] Prav tako je bil gospoščinski podložnik s hišo zunaj trga kmet Jurij Pušnik, ki v izvlečku in parcelniku nima hišne številke,[271] a jo srečujemo v krstni matični knjigi (št. 78).[272] Vmesni hišni številki 76 in 77 sta po vsem sodeč pripadali stavbama, ki sta v parcelniku brez številke in sta stali zelo blizu gradu: stara služabniška kajža gospostva

263 Curk, *Trgi in mesta*, str. 60.
264 NŠAL, NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.
265 StLA, Stiftregister, Band 46/534, Stiftregister Markt Schönstein 1748.
266 V štiftnem registru najdemo 3 od 12 gospodarjev, ki jih pozna popis hiš, ne pa ljudsko štetje.
267 StLA, Maria-Theresianischer Kataster, CH 170, Herrschaft Schönstein.
268 Prav tam, Extract auß dem Herrschaft Schönsteiner Rectifications Urbario, 26. 3. 1761.
269 SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 302 (stara 377), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, subreparticijski izvleček, s. d. [1787].
270 Prav tam, parcelnik, s. d. [1787], pag. 132.
271 O njegovi posesti gl. parcelnik, pag. 150.
272 NŠAL, Matične knjige, Šoštanj, krstna matična knjiga 1771–1793, pag. 20, 35, 63, 118.

in služabniška hiša Ignaca Druleka,[273] sicer lastnika hiše v trgu (št. 47). V izvlečku poleg h. št. 76–78 manjka tistih pet trških hiš, ki niso premogle zemlje (h. št. 1, 50, 59, 60 in 71), zato ne poznamo njihovih lastnikov. Izjema je hiša št. 60, ki se je v parcelniku znašla samo zato, ker je imel njen gospodar še eno hišo z zemljo.[274] Iz istega razloga – ker so bile brez zemlje – jih ni niti v trški zemljiški knjigi, ki so jo začeli voditi nekaj let prej (1782 ali 1783).[275] Ob prvem hišnem oštevilčenju leta 1770 so vse stale, sicer ne bi dobile hišnih številk.[276] Parcelnik jožefinskega katastra še razkriva, da so bile vse trške hiše razen osmih v ledini Trg Šoštanj, le št. 51–57 v ledini Mlake in št. 58 v ledini Gornje polje.[277]

Šoštanjski hišni posestniki po jožefinskem katastru leta 1787[278]

H. št.	Posestnik
1	---
2	Franc ŠVAB (*Franz Schwab*)
3	Elizabeta KOZAR (*Elisabet Kosarin*)
4	Jožef REMŠAK (*Joseph Remschag*)
5	Marko POTOČNIK (*Marko Pototschnig*)
6	Blaž CAKAN (*Blaß Zakan*)
6 (!)	meščanski špital (*Bürger Spittal*)
7	Valentin JERETIN (*Vall: Jerretin*)
8	Matija LEB (*Mathias Lew*)
9	Martin GRUBER (*Martin Gruber*)
10	Jurij PINTER (*Georg Pinter*)
11	Franc MERTL (*Franz Mertl*)
12	Matija PLAMPERGER (*Math: Plamperger*)
13	Jožef LEB (*Joseph Lew*)
14	Jožef VOŠNJAK (Jos: *Whoschnag*)
15	Valentin GRAŠIC (*Vall: Graschiz*)
16	Julijana MESNER (*Jull: Meßnerin*)
17	Franc JELER (*Franz Jeller*)
18	Fortunat GABERŠEK (*Fortun: Gaberscheg*)
19	Matija ŠVARC (*Mathias Schwarz*)
20	Mihael MIKLAVŽINA (*Michael Miklauschina*)
21	Maks AICHER (*Max Aicher*)
22	Franc JELER (*Franz Jeller*)
23	Franc PEK (*Franz Pek*)
24	Anton ZAJC (*Anton Seiz*)
25	Jurij ŠIMAN (*Georg Schimann*)
26	Franc MEŽA (*Franz Mescha*)
27	Blaž MAK (*Blaß Maakh*)
28	Anton HERMON (*Anton Hermonn*)
29	Andrej FERDER (*Andrae Ferder*)
30	Mihael ŠVAB (*Michael Schwab*)
31	Jakob ROSER (*Jakob Roßer*)
32	TOTER-jeve sirote (*Totter: Pupillen*)

273 SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 302 (stara 377), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, parcelnik, pag. 134. – V krstni matični knjigi 1771–1793 h. št. 77 in 76 ni zasledili.

274 SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 302 (stara 377), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, subreparticijski izvleček, s. d. [1787]; parcelnik, s. d. [1787]. – Hiša št. 60 je bila v rokah Blaža Laporška, sicer lastnika hiše št. 62. V zemljiški knjigi sta obe vpisani pri št. 62 in označeni kot rušljivi kajži, ki ju je Laporšek leta 1784 kupil od prejšnjega lastnika Andreja Hrastnika (SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A, pag. 121).

275 SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1207, Grundbuch des Marktes Schönstein.

276 Tri od petih številk v sedemdesetih in osemdesetih letih srečujemo v šoštanjski krstni matici, ne pa več med letoma 1787 in 1804, ko je v trgu obstajala kuracija, ki je vodila lastne, danes izgubljene krstne in mrliške matične knjige. Na št. 1 se je zvrstilo več stanovalcev (Gašper Virnik, krojač Jožef Irgelič in Tomaž Francl), na št. 50 je leta 1775 prebival Ulrik Sagmeister, na št. 60 pa leta 1786 Martin Aperger (NŠAL, Matične knjige, Šoštanj, krstna matična knjiga 1771–1793, pag. 30, 43, 44, 48, 59, 71, 97, 141, 179).

277 SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 302 (stara 377), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, parcelnik, s. d. [1787]). – V uvodnem orisu ledine trg Šoštanj (*Markt Schönstein*) je pomotoma navedeno, da ležijo v njej hiše od št. 1 do 50 in od 51 do 81 (prav tam, pag. 76).

278 Imena posestnikov so povzeta po subreparticijskem izvlečku, le ime posestnika št. 60, istega kot pri št. 62, po parcelniku. H. št. 6 in 66 se ponovita. O špitalu, ki naj bi imel enako h. št. 6 kot Blaž Cakan, gl. op. 202 in 203. Št. 66, ki jo izvleček pripisuje tako Andreju Homcu s h. št. 65 kot Andreju Ringlhanu, je po zemljiški knjigi v resnici pripadala slednjemu (SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A, pag. 127 in 129).

33	Jurij BRICL (*Georg Whrizl*)
34	Anton LORGER (*Anton Lorger*)
35	Franc VALENCI (*Franz Vallenzi*)
36	Jožef TOTER (*Joßeph Totter*)
37	Janez LAMPAUER (*Johan Lampauer*)
38	Franc ŠMIT (*Franz Schmidt*)
39	Andrej MESNER (*Andrae Meßner*)
40	Gregor JAJČNIK (*Greg: Jeitschnig*)
41	Jakob NAGL (*Jakob Nagl*)
42	Uršula PENGER (*Ursula Pengerin*)
43	Filip GRAJF (*Phillip Greif*)
44	Helena KOTNIK (*Hell: Kotnigin*)
45	Jožef KEBER (*Joseph Keber*)
46	Anton SLATINŠEK (*Ant: Slatinscheg*)
47	Ignac DRULEK (*Ignaz Drulegg*)
48	Primož POTOČNIK (*Prim. Pototschnig*)
49	Florijan FLORJANC (*Flor: Florianz*)
50	---
51	Ignac BRINŠEK (*Ignaz Whrinscheg*)
52	Anton CAMLEK (*Ant: Zamlegg*)
53	Filip KREGUL (*Phill: Kregull*)
54	Blaž LORGER (*Blaß Lorger*)
55	Janez VITRIH (*Johan Vhitrich*)
56	Janez ZUPAN (*Joh: Suppan*)
57	Mihael JERETIN (*Michael Jerretin*)
58	Tomaž ŠVAB (*Thom: Schwab*)
59	---
60	Blaž LAPORŠEK (*Blasius Laporscheg*)
61	Jožef LEVOVNIK (*Jos. Levounig*)
62	Blaž LAPORŠEK (*Blaß Laporscheg*)
63	Jurij RUDNIK (*Georg Rudnigg*)
64	Matevž ROSER (*Matheus Roßer*)
65	Andrej HOMEC (*Andrae Hommez*)
66	Isti
66 (!)	Andrej RINGLHAN (*Andr: Ringlhann*)
67	Boltežar CERKOVNIK (*Balth: Zerkounig*)
68	Andrej HRASTNIK (*Andrae Hrastnig*)
69	Simon PUKLAČ (*Simon Puklatsch*)
70	Leopold ŠARNER (*Leop: Scharner*)
71	---
72	Janez PLAMPERGER (*Joh: Plamp*erger)
73	Peter ŽAGAR (*Peter Sager*)
74	Gospostvo Šoštanj (*Herrschaft Schönstein*)
75	Jurij KUHAR (*Georg Kucher*)

Lastno **zemljiško knjigo** je trg Šoštanj začel voditi v skladu z zahtevami države po uvedbi tega pravnega instrumenta. Prva knjiga je bila nastavljena leta 1782 ali najpozneje leto pozneje in vodena po zaporedju hišnih številk.[279] Vse do konca obravnavane dobe oziroma do prenosa zemljiške knjige na novoustanovljeno okrajno sodišče Šoštanj (1850) je tako mogoče slediti domala vsem lastniškim spremembam, vrednostim in bremenom nepremičnin v trgu. Samo za ponazoritev si oglejmo dva posestnika z začetka vodenja zemljiške knjige. Eden največjih posestnikov, »gospod« Jožef Vošnjak, trški svetnik in usnjarski mojster, je bil lastnik hiše št. 14, skednja, hleva, delavnice, sadovnjaka, zeljnika na Goricah in kupljenega dela vinograda v skupni vrednosti 550 goldinarjev. V okolici trga je posedoval še osem njiv, vrednih od 30 do 100 goldinarjev, vse skupaj 970 goldinarjev vrednosti brez travnika, služnega šoštanjskemu gospostvu.[280] Pri repu premoženjske lestvice bomo našli Martina Pergerja z nepremičninami, ocenjenimi na pičlih 40 goldinarjev. Perger je po očetu podedoval kajžo, h. št. 46, majhen zelenjavni vrt in del vinograda na Goricah, vredne 20 goldinarjev, na kolikor je bila posebej ocenjena tudi njiva na Goricah.[281]

[279] SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A. – Datacija temelji na ugotovitvi, da imajo najzgodnejši naknadni vpisi letnici 1782 in 1783 (pag. 12, 35, 45, 49).
[280] Prav tam, pag. 29.
[281] Prav tam, pag. 93.

Druga zemljiška knjiga, nastavljena leta 1813 ali malo prej,[282] je vodena že po novih urbarskih številkah, njena dodana vrednost pa je predvsem kratek stavbni oris hiš v trgu. Za Vošnjakovo, ki jo je imel od leta 1807 Jožefov sin Janez, tako izvemo, da je bila napol zidana, napol lesena.[283] Pergerjeva, kjer je že od leta 1784 gospodaril zet Anton Šlatinšek, je po pričakovanjih navedena kot lesena.[284]

Malo pred nastankom katastrskega provizorija (1820), predhodnika naslednjega, franciscejskega katastra, so hiše v Šoštanju preštevilčili (1815 ali 1816),[285] tako da se hišne številke iz jožefinskega katastra ne ujemajo z onimi v franciscejskem. Posamezni posesti je mogoče slediti po zemljiški knjigi, a to nalogo prepuščamo bodočim raziskovalcem krajevne zgodovine.

V nadaljevanju je objavljen samo popis vseh stavbnih zemljišč in njihovih lastnikov po **franciscejskem katastru**. V trgu so v letih 1825 in 1826 našteli in izmerili 111 stavbišč. Veliko večino so imeli v lasti domačini, ki so v Šoštanju tudi stanovali. Glede na to, da je bila najvišja hišna številka 76, štirideset let prej ob prvem hišnem oštevilčenju pa 78,[286] je trg v tem pogledu celo rahlo nazadoval. Najvišji hišni številki (75 in 76) sta pripadali kmetoma zunaj trga,[287] dve hišni številki pogrešamo (36 in 72), a sta stavbi očitno stali,[288] od preštevilčenja (1815/16) pa se je obstoječim pridružila še ena (57 1/2). K stanovanjskim stavbam lahko štejemo tudi stavbo brez številke pri cerkvi sv. Mohorja in Fortunata, ki je bila v lasti župnije in je v protokolu označena kot župnišče,[289] medtem ko je vprašljiva stanovanjska funkcija zapora pri grajskem kompleksu (h. št. 2).[290]

Franciscejski kataster je tudi prvi z grafično upodobitvijo zemljišč na katastrski mapi, ki se je bomo prav tako samo dotaknili. Prikazuje natančno tlorisno sliko v merilu 1 : 2880, vrisane so vse parcele, različne barve in znaki ponazarjajo katastrske kulture (njiva, travnik, vrt, stavbišče itd.), kar zadeva stavbe, pa različna obarvanost o vsaki pove, ali je (pretežno) lesena (svetlorumena barva) ali zidana (svetlordeča barva) in katere zgradbe so javne: cerkve, župnišča, magistrati, druga uradna poslopja itd. (temnejša rdeča).[291]

V Šoštanju na mapi iz leta 1825 najdemo večinoma zidane stanovanjske zgradbe, kakršne so ob pravokotnem trgu sploh vse. Lesenih je mogoče našteti 18, medtem ko so kot takšna skoraj v celoti prikazana gospodarska poslopja. Kot javne zgradbe, vse zidane, so obarvani: cerkev sv. Mohorja in Fortunata z župnijsko stavbo, t. i. župniščem, dejansko beneficiatno hišo,[292] dvorec (grad) šoštanjskega gospostva nad trgom in magistrat.[293]

Katastrska mapa stavbe strogo deli na zidane in lesene, v resnici pa je bilo gradbeno stanje manj enotno, saj marsikatera zidana stavba ni bila v celoti zgrajena iz kamna ali opeke, ampak vsaj deloma iz lesa. Zemljemerci so se pri delitvi na dve kategoriji opirali na prevladujoči gradbeni material oziroma na splošni vtis. Za nadaljnje preučevanje stavbne podobe trga in posameznih stanovanjskih hiš, pa tudi gospodarskih poslopij, bo prišla zelo prav zemljiška knjiga, ki je v tem pogledu natančnejša od katastra. Kot smo videli že pri Vošnjakovi hiši, je bila ta po navedbi zemljiške knjige zidana le napol, medtem ko katastrska mapa, sicer dobro desetletje mlajša, celoten stavbni kompleks v stranski ulici prikazuje kot zidan. In ta primer nikakor ni osamljen.[294]

Med stavbami v katastru pritegne pozornost prav majhen zidan objekt, kostnica na jugovzhodnem vogalu trškega pokopališča zahodno od cerkve sv. Mohorja. Pokopališče je po Hriberniku nastalo šele z ustanovitvijo kuracije (1786), po njeni ukinitvi (1804) pa ga niso opustili, ampak je služilo svojemu namenu vsaj do leta 1872, tedaj sicer le še za pokope ubožnih tržanov.[295]

[282] Prav tam, knj. 1207, Grundbuch des Marktes Schönstein. – Najzgodnejši naknadni vpis ima sicer letnico 1811 (pag. 95), a bi bil lahko vpisan pozneje. Kronološko prve lastniške spremembe so datirane leta 1813 (pag. 31, 39, 43, 63, 95, 101, 113).

[283] Prav tam, pag. 27.

[284] Prav tam, pag. 89.

[285] V drugi knjigi trške zemljiške knjige, nastavljeni v začetku drugega desetletja 19. stoletja, so hišne številke še stare (SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1207, Grundbuch des Marktes Schönstein), v katastrskem provizoriju pa že nove (SI AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko, šk. 303 (stara 389), Okrajna gosposka Šoštanj, št. 7, Šoštanj, provizorij, 30. 6. 1820). – O času preštevilčenja hiš gl. op. 204.

[286] Gl. op. 272.

[287] Pri kmetu Pušniku (št. 75) sta obe stavbi označeni kot gospodarski poslopji, pri Oblaku (št. 76) pa kot stanovanjski, kar je očitna pomota.

[288] H. št. 36 je bila po vsem sodeč v rokah lastnika bližnje hiše št. 37, ki je kot lastnik naveden dvakrat, pri stavbnih parcelah 38 in 48. H. št. 72 je glede na zaporedje stavb najverjetneje stala na stavbni parceli št. 55, za katero v zapisniku ni podatkov o lastniku.

[289] Šlo je za beneficiatno hišo, po I. Orožnu zgrajeno med letoma 1820 in 1830 (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 396–397). Ker je špitalski beneficij od leta 1815 upravljal župnik (prav tam, str. 395), postane razumljivejše, zakaj kataster stavbo označuje kot župnišče, lastništvo pa pripisuje župniji.

[290] SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 411, k. o. Šoštanj, zapisnik stavbnih parcel, 18. 4. 1826; C 206, k. o. Lokovica z enklavo Šoštanj, mapni listi I, II, IV in V (1825).

[291] Prim. Ribnikar, Zemljiški kataster, str. 331.

[292] O beneficiatni hiši gl. op. 289.

[293] SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 206, k. o. Lokovica z enklavo Šoštanj, mapni listi I, II, IV in V (1825).

[294] Po župnijski kroniki iz leta 1872 so Šoštanj v zadnjem času olepšali z zidavo novih hiš, »vendar se nahajajo lesene hiše in s slamo ali deščicami krite strehe celo na trgu« (Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 163).

[295] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 95.

Šoštanj po franciscejskem katastru – zapisniku stavbnih parcel leta 1826[296]

Št. na mapi	Ime in priimek	Stan	Bivališče	Zvrst	Površina v kvadr. sežnjih
1	MESNER Franc (*Mesner Franz*)	tržan (*Bürger*)	Šoštanj 61 (*Schönstein*)	gosp. poslopje	35
2	Občina (*Gemeinde*)	---	Šoštanj 19	gosp. poslopje, opekarna (*Zieglofen*)	60
3	ŠEMON Luka (*Schemon Lukas*)	tržan	Šoštanj 48	gosp. poslopje	15
4	ŠEMON Mihael (*Schemon Michael*)	tržan	Šoštanj 46	gosp. poslopje	20
5	Župnija sv. Mihaela (*Pfarre St. Michael*)	---	Družmirje 1 (*Schmersdorf*)	stan. poslopje	20
6	Isti	---	Družmirje 1	gosp. poslopje	60
7	Isti	---	Družmirje 1	gosp. poslopje	55
8	Isti	---	Družmirje 1	gosp. poslopje	20
9	IRMAN Gregor (*Irrman Gregor*)	mlinar (*Müller*)	Šoštanj 44	gosp. poslopje	65
10	Isti		Šoštanj 44	gosp. poslopje	25
11	HERMAN Jurij (*Hermann Georg*)	tržan	Šoštanj 31	gosp. poslopje	10
12	TREJ Matija (*Trey Mathias*)	tržan	Šoštanj 52	gosp. poslopje	25
13	MÖRTL/MERTL Jurij (*Mörtl Georg*)	tržan	Šoštanj 20	gosp. poslopje	15
14	Gospostvo Šoštanj (*Dominikum Schönstein*)	---	Šoštanj 1	gosp. poslopje	70
15	Občina (*Gemeinde*)	---	Šoštanj 19	kostnica na pokopališču (*Beinhaus zum Beerdigungsplatz*)	10
16	PUŠNIK Martin (*Puschnig Martin*)	kmet (*Bauer*)	Šoštanj 75	gosp. poslopje	60
17	Isti	» «	Šoštanj 75	gosp. poslopje	20
18	OBLAK Janez /Zahojšek/ (*Oblak Johann /Sachoischek/*)	kmet	Šoštanj 76	stan. poslopje	25
19	VURADEJ-evi dediči (*Vueradey Erben*)	kmet	Topolšica 78	stan. poslopje	15
20	OBLAK Janez /Zahojšek/ (*Oblak Johann /Sachoischek/*)	kmet	Šoštanj 76	stan. poslopje	15
21	GROLNIK Janez (Grolnigg Johann)	tržan	Šoštanj 45	klet (*Keller*)	15
22	Občina (*Gemeinde*)	---	Šoštanj 19	gosp. poslopje	5
23	Isti	---	Šoštanj 19	terilnica lanu (*Prechstube*)	25
24	ŠVAB Franc (*Schwab Franz*)	tržan	Šoštanj 14	gosp. poslopje	35
25	VOŠNJAK Janez (*Woschnag Johann*)	tržan	Šoštanj 25	gosp. poslopje	45
26	GROLNIK Janez (*Grolnigg Johann*)	tržan	Šoštanj 45	stan. in gosp. poslopje, dvorišče	325
27	IRMAN Gregor (*Irrman Gregor*)	tržan	Šoštanj 44	gosp. poslopje	25

[296] Površina parcel je izražena v oralih (0,57 hektarja); oral se deli na 1600 kvadratnih sežnjev (3,59 m²).

28	TAUSUS Janez (*Tausus Johann*)	ranocelnik (*Chyrurgus*)	Šoštanj 17	gosp. poslopje	25
29	IRMAN Gregor (*Irrman Gregor*)	tržan	Šoštanj 44	gosp. poslopje	20
30	Isti	» «	» «	stan. in gosp. poslopje	225
31	CENER Janez (*Zehner Johann*)	tržan	Šoštanj 43	stan. poslopje	125
32	KLABOČAR Jožef (*Klabotschar Joseph*)	tržan	Šoštanj 42	stan. poslopje	90
33	HERMAN Karel (*Herrmann Karl*)	tržan	Šoštanj 41	stan. poslopje	110
34	MAK Janez (*Mack Johann*)	hišar (*Häusler*)	Šoštanj 40	stan. poslopje	70
35	MOŠA Jožef (*Moscha Joseph*)	hišar	Šoštanj 39	stan. poslopje	50
36	Občina (*Gemeinde*)	---	---	kovačija (*Schmiede*)	25
37	ŠEMON Jurij (*Schemon Georg*)	hišar	Šoštanj 38	stan. poslopje	50
38	TIČER Anton (*Titscher Anton*)	hišar	Šoštanj 37	stan. poslopje	25
39	MESNER Elizabeta (*Mesner Elisabeth*)	hišarica	Šoštanj 35	stan. poslopje	55
40	SERDINŠEK Matija (*Serdinscheg Mathias*)	hišar	Šoštanj 34	stan. poslopje	85
41	VELEMŠE Janez (*Welemsche Johann*)	hišar	Šoštanj 33	stan. poslopje	25
42	ŠVARC Matija (*Schwarz Mathias*)	tržan	Šoštanj 32	stan. poslopje	70
43	Občina (*Gemeinde*)	---	---	gosp. poslopje	20
44	HERMAN Jurij (*Herrmann Georg*)	tržan	Šoštanj 31	stan. poslopje	160
45	VERAUS Jožef (*Verauſs Joseph*)	hišar	Šoštanj 29	stan. poslopje	55
46	SAMABOR Pavel (*Samabor Paul*)	tržan	Šoštanj 30	stan. poslopje	55
47	POKLAČ Ana (*Poglatsch Anna*)	hišarica	Šoštanj 28	stan. poslopje	15
48	TIČER Anton *Titscher Anton*)	tržan	Šoštanj 37	stan. poslopje	65
49	PLAMBERGER Andrej (*Plamberger Andreas*)	tržan	Šoštanj 25	stan. poslopje	50
50	VOŠNJAK Janez (*Woschnag Johann*)	tržan	Šoštanj 27	stan. in gosp. poslopje	215
51	OJSTERŠEK Jurij (*Oisterscheg Georg*)	tržan	Šoštanj 26	stan. poslopje	65
52	LEB Matija (*Leeb Mathias*)	---	Šoštanj 12	stan. poslopje	30
53	[prazno] – po abecednem seznamu posestnikov: ŠALER Anton (*Schaller Anton*) in SLATINŠEK Jurij (*Slatinscheg Georg*) –		Šoštanj 11	stan. poslopje	110
54	FLORJANC Lovrenc (*Florianz Lorenz*)	hišar	Šoštanj 3	stan. poslopje	85
55	[prazno]			stan. poslopje	30

56	KRUBENŠEK Mihael (*Krubenscheg Michael*)	hišar	Šoštanj 5	stan. poslopje	40
57	LEMPEL Matija (*Lempel Mathias*)	hišar	Šoštanj 4	stan. poslopje	35
58	Gospostvo Šoštanj (*Dominium Schönstein*)	---	Šoštanj 2	zapor (*Arrestanten-gebäude*)	35
59	Isti	---	Šoštanj 1	gospostvo, grad (*Dominium Schloß*)	520
60	LAPORŠEK Agata (*Lapporscheg Agatha*)	hišarica	Šoštanj 74	stan. poslopje	20
61	VEGUND Jakob (*Wegund Jakob*)	tržan	Šoštanj 6	stan. poslopje	65
62	SLATINŠEK Anton (*Slatinscheg Anton*)	tržan	Šoštanj 7	stan. poslopje	20
63	KEBER Jožef (*Köber Joseph*)	tržan	Šoštanj 8	stan. poslopje	50
64	KUHAR Janez (*Kuchar Johann*)	tržan	Šoštanj 9	stan. poslopje	50
65	SAUTER Jakob (*Sautter Jakob*)	tržan	Šoštanj 71	stan. poslopje	40
66	KOHLER Eleonora (*Kochler Eleonora*)	tržanka	Šoštanj 73	stan. poslopje	20
67	ROSER Jakob (*Roser Jakob*)	tržan	Šoštanj 70	stan. poslopje	95
68	PAPEŽ Jožef (*Papesch Joseph*)	tržan	Šoštanj 69	stan. poslopje	30
69	[prazno]	lončarski mojster	Šoštanj 68	stan. poslopje	60
70	MAK Franc (*Mack Franz*)	tržan	Šoštanj 67	stan. poslopje	60
71	Isti	» «	» «	gosp. poslopje	10
72	PLAMBERGER Anton	tržan	Šoštanj 66	gosp. poslopje	10
73	Isti	» «	» «	stan. poslopje	55
74	ROSER Janez (*Roser Johann*)	tržan	Šoštanj 64	stan. poslopje	20
75	POKLAČ Maksimilijan (*Poglatsch Maximilian*)	tržan	Šoštanj 65	stan. poslopje	30
76	cerkev (*Kirche*)	---	---	cerkev Šoštanj	205
77	župnija (*Pfarre*)	---	---	župnišče (*Pfarrhof*)	40
78	ŠARNER Leopold (*Scharner Leopold*)	tržan	Šoštanj 63	stan. poslopje	30
79	gospostvo (*Dominium*)	---	Šoštanj 1	gosp. poslopje	230
80	MESNER Benedikt (*Mesner Benedikt*)	tržan	Šoštanj 62	stan. poslopje	120
81	ŠVAB Franc (*Schwab Franz*)	tržan	Šoštanj 14	stan. poslopje	120
82	MÜLLER Jožef (*Müller Joseph*)	tržan	Šoštanj 13	stan. poslopje	45
83	JELENC Franc (*Jellenz Franz*)	tržan	Šoštanj 24	stan. in gosp. poslopje	200
84	KOKOŠINEK Jožef (*Kokoschineg Joseph*)	tržan	Šoštanj 23	stan. poslopje	30
85	EDER Anton (*Eder Anton*)	tržan	Šoštanj 22	stan. poslopje	30
86	ŠVARC Janez (*Schwarz Johann*)	tržan	Šoštanj 21	stan. poslopje	115
87	MÖRTL/MERTL Franc (*Mörtl Franz*)	tržan	Šoštanj 20	stan. poslopje	150

88	magistrat (*Magistrat*)	tržan	Šoštanj 19	stan. poslopje	55
89	LEB Andrej (*Loeb Andreas*)	tržan	Šoštanj 18	stan. poslopje	75
90	TAUSUS Janez (*Tausus Johann*)	ranocelnik (*Chyrurg*)	Šoštanj 17	stan. poslopje	95
91	ŠOLN Anton (*Scholn Anton*)	tržan	Šoštanj 16	stan. poslopje	100
92	VOLF Gašper (*Wolf Kaspar*)	tržan	Šoštanj 15	stan. poslopje	85
93	MESNER Franc (*Mesner Franz*)	tržan	Šoštanj 61	stan. poslopje	245
94	ŠMIT Franc (*Schmidt Franz*)	tržan	Šoštanj 60	stan. poslopje	35
95	Isti	» «	Šoštanj 59	stan. poslopje	110
96	TOTER Jožef (*Totter Joseph*)	tržan	Šoštanj 58	stan. poslopje	60
97	VALENCI Janez (*Valenzy Johann*)	tržan	Šoštanj 57 1/2	stan. poslopje	50
98	COKAN Jožef (*Zokan Joseph*)	tržan	Šoštanj 57	stan. poslopje	170
99	LORGER Anton (*Lorger Anton*)	tržan	Šoštanj 56	stan. poslopje	90
100	TLAKER Jurij (*Tlaker Georg*)	tržan	Šoštanj 55	stan. poslopje	55
101	VOŠNJAK Mihael (*Woschnak Michael*)	tržan	Šoštanj 54	stan. poslopje	145
102	kasarna, trg (*Kaßerne Markt*)	---	Šoštanj 53	stan. poslopje	50
103	ŠARNER Sebastjan (*Scharner Sebastian*)	hišar	Šoštanj 47	stan. poslopje	25
104	ŠIMON Luka (*Schimon Lukas*)	tržan	Šoštanj 48	stan. poslopje	125
105	ŠIMON Mihael (*Schimon Michael*)	tržan	Šoštanj 46	stan. poslopje	60
106	DREJ Matija (*Drey Mathias*)	tržan	Šoštanj 52	stan. poslopje	60
107	KOSAR Jakob (*Koßar Jakob*)	tržan	Šoštanj 49	stan. in gosp. poslopje	205
108	KOTNIK Peter (*Kottnig Peter*)	tržan	Šoštanj 51	stan. poslopje	50
109	[prazno]		Šoštanj 50	stan. poslopje	30
110	FRÖLICH/FRELIH Anton – dediči (*Fröhlich Anton Erb.*)	tržan	Šoštanj 10	stan. poslopje	20
111	Občina (*Gemeinde*)	---	---	krajevni prostor (*Ortsraum*)	3560

V prvi polovici 19. stoletja franciscejski kataster dopolnjujejo podatki državnih ljudskih štetij, ki ponujajo zelo realno **demografsko podobo** Šoštanja. Po Schmutzovem historično-topografskem leksikonu (1822), oprtem na ljudsko štetje iz leta 1812, je imel trg 78 hiš ali dve hiši več kot po franciscejskem katastru (1826). V 85 gospodinjstvih (*Wohnpartheien*) je živelo 424 oseb, od tega natanko polovica žensk in moških (212).[297] Glede na podatke ljudskih štetij je prebivalstvo v treh desetletjih in pol precej naraslo: leta 1810 – 379 duš, 1812 – 424 in 1846 – 547.[298] Povečanje za kar 45 duš ali skoraj 12 % med letoma 1810 in 1812 je komaj verjetno; očitno gre za napako ali različno metodologijo. Realnejši je dvig za 123 duš (29 %) v časovnem razponu 1812–1846. Kot je leta 1843 za potrebe t. i. Göthove topografije poročal trški magistrat, se je namreč medtem povečalo število hiš (89) in stanovanjskih strank oziroma gospodinj-

[297] Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon. Dritter Theil*, str. 511.

[298] Straka, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung*, str. 269.

Šoštanj na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825
(ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 206, k. o. Lokovica z enklavo Šoštanj, mapni list IV).

stev (114),[299] še posebej slednjih. Šoštanj je bil v prvi polovici 19. stoletja gospodarsko perspektiven trg, kjer je živelo tudi čedalje več gostaških družin.

Za primerjavo povejmo, da je bilo slabih sto let prej, po terezijanskem ljudskem štetju leta 1754, v trgu 331 oseb, od tega 159 moških in 172 žensk. Skupaj z gradom so popisali 65 gospodinjstev, od tega dve z enim samim članom, duhovnikom.[300] Leta 1786, ob ustanovitvi kratkotrajne kuracije pri sv. Mohorju in Fortunatu, je trška občina Šoštanj štela le malo več duš, in sicer 339.[301]

Poleg dveh najpomembnejših dejavnikov za posestni razvoj Šoštanja, gospodarskega in demografskega, je treba opozoriti vsaj še na enega, in sicer na uničenja trga in njegovih delov v **požarih**. Za čas pred 17. stoletjem vemo o požarih zgolj to, da sta trg prizadela vsaj dva, ničesar pa ni znanega o času ognjene ujme in povzročeni škodi. Zelo splošna in malo relevantna je navedba tržanov deželnoknežji reformacijski komisiji leta 1575, da so se listine o trškem pomirju že zdavnaj izgubile v požaru.[302] Na dva nedavna zaporedna požara in izgubo listin v njih so se tržani sklicevali slabega četrt stoletja pozneje v prošnji nadvojvodi Ferdinandu za sejemske pravice, ki jim jih je omenjeni deželni knez podelil leta 1599.[303] Najzgodnejši konkretni podatki o divjanju ognja so iz leta 1650, ko je gospoščinski upravitelj štajerske deželne stanove obvestil, da ogenj v Šoštanju maja istega leta ni povzročil samo veliko škode graščaku Janezu Ludviku baronu Sauerju, ampak naj bi veliko sosedov (*vill benachbarte*) spravil na beraško palico.[304] Požara, ki je 28. maja 1734 upepelil trški dvorec (spodnji grad) in del trga, smo se že dotaknili. Dve leti pozneje naj bi bilo v Šoštanju še vedno 20 nepozidanih pogorišč.[305] Odtlej o večjih požarih ni poročil, kar je bilo povezano tudi z boljšo protipožarno zaščito. Samo iz leta 1780 poznamo popis štirih tržanov, ki jim je ogenj povzročil škodo,[306] bodisi tisto leto ali nekaj prej.[307]

Koliko so požari vplivali na **zunanjo podobo trga**, je zgolj hipotetično vprašanje. Največja stavba v trgu, spodnji grad, je leta 1734 pogorela in je, kot smo videli, niso več obnovili. Verjetno je bila prizadeta tudi v požaru leta 1650, ko vir poroča le na splošno o povzročeni škodi graščaku Sauerju.

Med obema požaroma je nastala prva znana veduta Šoštanja, Vischerjev bakrorez iz okoli leta 1681, ki pa je zajel le zgornji rob trga, strehe hiš, najbližjih spodnjemu gradu. Bakrorez namreč v ospredju prikazuje trški dvorec (spodnji grad), ki je leta 1734 pogorel in ni bil več obnovljen; v ozadju je videti Turn, po požaru novi sedež šoštanjskega gospostva, in ruševino starega srednjeveškega, tj. Pustega gradu.[308]

Prvo talno upodobitev šoštanjskega trga ponazarja jožefinski vojaški zemljevid iz obdobja 1784–1787 v merilu 1 : 28.800,[309] desetkrat manjšem od merila 1 : 2880 na štirideset let mlajši katastrski mapi franciscejskega katastra (1825).[310] Povednejši je opis k vojaškemu zemljevidu ali t. i. jožefinskim merjenjem, v katerem je govor o trdnih stavbah. Takšne zgradbe so bile v kraju cerkve (očitno je poleg trške cerkve sv. Mohorja in Fortunata mišljena tudi župnijska cerkev sv. Mihaela), grad nad Šoštanjem, v trgu pa nekaj deloma enonadstropnih, deloma podzidanih hiš.[311] O gradu še beremo, da je dolg 70 in širok 40 korakov,[312] visok eno nadstropje, da stoji na vzpetini in da je primeren za obrambo.[313] V istem času, ko franciscejska katastrska mapa ponuja natančen talni prikaz trške naselbine, je nastala realistična vedutna upodobitev Šoštanja, objavljena v *Stari Kaiserjevi suiti* (1824–1833)[314] (gl. sliko na začetku prispevka).

Gospodarska slika trga

Iz znanih razlogov vemo o šoštanjskem gospodarstvu malo. Deloma smo se ga že dotaknili v zvezi s sejemskimi pravicami in posestno strukturo, ki jo poznamo še najbolje. Analiza agrarne posesti Šoštanjčanov bi zahtevala posebno obravnavo in bi silila iz okvira. Bolj kot agrarno gospodarstvo, ki ni moglo pokriti domačih potreb – kar bomo videli v poročilu trškega magistrata leta 1843 –, nas zanimajo neagrarne dejavnosti, zaradi katerih je trg sploh nastal in obstal.

299 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.7, Šoštanj, s. d. (1843).
300 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.
301 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 400.
302 StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 138.
303 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 467, 1599 II. 4., Gradec. Prim. Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 45–46.
304 StLA, Laa, VI. Landesfürstliche Städte und Märkte, Sch. 146, Schönstein, s. d. 1651.
305 Gl. op. 259.
306 Gre za pripis trškega sodnika in sveta k izvlečku iz rektificiranega urbarja v terezijanskem katastru (StLA, Maria-Theresianischer Kataster, CH 170, Herrschaft Schönstein, Extract auß dem Herrschaft Schönsteiner Rectifications Urbario, 26. 3. 1761, Pronota 16. 5. 1780).
307 Iste štiri posestnike, ki so bili v terezijanskem katastru vodeni z zelo različnimi urbarskimi številkami (6, 9, 30 in 64) in bi po tem sodili, da niso bili sosedje, srečamo kot nedavne pogorelce v prvi trški zemljiški knjigi, vodeni od leta 1782 ali 1783. V resnici je šlo za štiri sosednje hiše s h. št. 36–39, deloma že postavljene na novo, deloma pa še nedograjene. Pri Andreju Mesnerju, h. št. 39, je navedeno, da je bila hiša na novo zgrajena že pred tremi leti, kar potrjuje, da so pogorele leta 1779 ali 1780 (SI ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig, knj. 1210, Grund und Vormerksbuch bei dem Markte Schönstein A, pag. 73, 75, 77 in 79).
308 Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, sl. 108. Prim. tudi Stopar, *Grajske stavbe*, str. 99.
309 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu. Karte*, sekcija 163.
310 SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 206, k. o. Lokovica z enklavo Šoštanj, mapa (1825).
311 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu. Opisi*, str. 44. – Slovenski prevod besedila na tem mestu ni točen.
312 Korak je znašal 71 do 75 centimetrov.
313 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu. Opisi*, str. 45.
314 Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 75.

Prva je **tedenski sejem**, temeljni element naselbin, ki so se smele imenovati trg, čeprav poznamo tudi trge, v katerih se tak sejem ni mogel trajno uveljaviti. Kot smo videli pri obravnavi trških privilegijev, je šoštanjski tedenski sejem prvič omenjen leta 1436 in nato spet 1492.[315] Od deželnoknežjih potrditev trških pravic ga posebej in izrecno navaja samo privilegij cesarja Leopolda iz leta 1673, ki mu pripisuje starost tristo let.[316] Šoštanjčani po Hriberniku z njim niso imeli prave sreče in »slednjič je prišel popolnoma iz navade (1790)«, kar naj bi bilo povezano z vzcvetelim tedenskim sejmom v Braslovčah in slabo cesto od Braslovč do Šoštanja, po kateri tovorniki s soljo niso hoteli prihajati v Šoštanj.[317] Tedenski sejem srečamo še leta 1815 v listini, s katero je cesar Franc I. Šoštanju poleg štirih letnih in živinskih sejmov potrdil četrtkov sejem, kadar pa je na četrtek prišel praznik, so morali sejem prenesti na sredo.[318] Tedaj sploh prvič izvemo, katerega dne v tednu je potekal, pri čemer ni rečeno, da je tudi prej vseskozi šlo za četrtek. Trško predstojništvo je bilo v odgovorih za Göthovo topografijo (1843) glede tedenskega sejma nejasno oziroma površno.[319] Ni izključeno, da tedaj spet ni (redno) potekal. Kovačič (1913) denimo pravi, da je »pozneje [neznanokdaj po letu 1815] zopet prišel iz navade in ga je le še zadnji čas obnovila mestna občina«.[320]

Letne sejme prvič srečamo v urbarju iz leta 1575. Potekali so pri trški cerkvi sv. Mohorja, in sicer na binkoštni torek, na sv. Marjeto, sv. Ahaca in sv. Mihaela, posebej pa je navedeno še proščenje v nedeljo pred sv. Martinom.[321] Nadvojvoda Ferdinand je nato leta 1599 trgu potrdil tri sejme, ki naj bi jih Šoštanjčani imeli od davnih časov: na Ahačevo (22. junija), na nedeljo pred sv. Martinom (11. november) in na svečnico (2. februarja),[322] pri čemer samo Ahačev in Martinov sejem ustrezata stanju pred četrt stoletja (!). Po Hriberniku sta bila sejma na svečnico in na nedeljo pred martinovim pozneje ukinjena in zamenjana z dvema drugima. V dopisu celjskega okrožnega urada iz leta 1790 so navedeni štirje sejmi: na velikonočni torek, na ahačevo, marjetino (12. julij) in mihaelovo (29. september).[323] Dotlej, neznanokdaj med letoma 1599 in 1790, se je torej spet vzpostavilo stanje, kakršno poznamo iz urbarja leta 1575, le da je bil prvi sejem zdaj na velikonočni in ne več na binkoštni torek, proščenje pred sv. Martinom pa je odpadlo. O istih semanjih dneh nato govori omenjeni privilegij cesarja Franca I. iz leta 1815 za štiri letne in živinske sejme. Če bi se semanji dan kdaj pokril z nedeljo, so ga morali prestaviti na ponedeljek.[324]

Virov o dejanskem potekanju sejmov ne poznamo in tudi s kvantitativnimi podatki o sejemski trgovini skorajda ne razpolagamo, razen s poročilom druge roke, nastalim tik pred koncem obravnavane dobe. Okrajna gosposka Šoštanj je leta 1843 v odgovoru na Göthovo vprašalnico navedla, da je na letnih sejmih mogoče našteti okoli 250 glav govedi, 200 konj in 50 ovac, Kranjci, Italijani in Korošci kupujejo predvsem mlado živino, Kranjci pa še pitance za Ljubljano, Trst in Gradec. Kramarskih stojnic bi utegnilo biti okoli 150, vse to na en semanji dan. Skupno vrednost živine in blaga na semanjih dneh so ocenili na približno 2000 goldinarjev konvencijske valute.[325] Iz tega časa se je Josip Vošnjak pozneje spominjal, da je na sejmih postavljalo stojnice 10 do 12 usnjarjev (leta 1900 le še dva z malo blaga), kramarjev pa naj bi bilo veliko manj kakor na prelomu v 20. stoletje.[326]

Za razliko od proščenj, ki so bila pod odvetništvom šoštanjskega gospostva in katerih dohodki so popisani v dveh gospoščinskih protokolih iz druge polovice 17. stoletja,[327] nimamo nobenih podatkov o prihodkih od sejmov v trgu, pa tudi ne o tem, koliko je prinašala skladiščna pravica in kaj se je z njo nazadnje zgodilo. Hribernik je še imel v rokah skladiščno tarifo iz leta 1620. Ta je prodajalcem, ki so z blagom prišli v trg, nalagala plačilo skladiščnine od medu, masti, loja, slanine, trebušne masti, soli, ježic, hmelja, različnih glav živine in drobnice ter na ramenih prinesene krame. Omenja tudi primere tihotapljenja soli in druge kršitve v 18. stoletju, iz katerih je razvidno, da so skladiščnino pobirali vsaj še leta 1782 ali 1793.[328] Zagotovo pa ni obstala do konca obravnavane dobe, saj je omenjeni poročili trškega magistrata za Göthovo topografijo ne poznata več.[329] V odgovorih šoštanjske okrajne gosposke na Göthovo vprašalnico (1843) beremo, da v okraju ni mitnic ter da most nad trgom in brv ob njem vzdržuje trški ma-

315 Gl. op. 52 in 55.
316 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 588, 1673 I. 31., Gradec.
317 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 192.
318 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 1035, 1815 XII. 14., Dunaj.
319 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843.
320 Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 47.
321 StLA, Stockurbare, Sch. 66/157, Urbar Schönstein und Katzenstein 1575, fol. 206. Prim. Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 46.
322 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 467, 1599 II. 4., Gradec. Prim. Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 45–46.
323 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 192.
324 SI PAM 0001, Zbirka listin, št. 1035, 1815 XII. 14., Dunaj. – Prim. Kovačič, Gradivo za krajevne kronike, str. 47; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 193. – Hribernik (prav tam) brez časovne opredelitve omenja tudi dva pozneje pridobljena sejma, v četrtek pred pustom in na sv. Katarino, tako da se je njihovo število povečalo na šest.
325 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.4, Šoštanj, 2. 8. 1843. – Po tabelaričnem prikazu izvoznih, uvoznih in tranzitnih artiklov v okraju Šoštanj, ki ga je leta 1834 izdelala okrajna gosposka Šoštanj, so iz okraja letno izvozili 1000 glav goveje živine, ki je šla na Kranjsko in v Trst, 150 konj in žrebičkov, namenjenih na Kranjsko in v Savinjsko dolino, 400 prašičev za vzrejo pa so izvozili na Kranjsko in Koroško (SI ZAC 0008, Okrožni urad Celje, šk. 104/755d, 27. 2. 1834).
326 Vošnjak, *Spomini*, str. 29.
327 Gl. op. 114.
328 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 190–192.
329 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843; št. 413.7, Šoštanj, s. d. (1843).

gistrat iz stojnine (*Standgeld*).[330] Če ne že prej, je bila skladiščna pravica odpravljena ob državni regulaciji zasebnih mitnic in podobnih prometnih pristojbin konec 18. stoletja.[331]

Šoštanjski trg je bil v gospodarskem pogledu sejemsko-trgovsko središče Saleške doline in njenega zaledja ter mu v tem pogledu ni mogel konkurirati drugi šaleški trg – bolje rečeno tržec – Velenje. Kako daleč je segal domet Šoštanja kot sejemskega kraja, bo treba še raziskati, kar ni mogoče brez širše zasnovane primerjalne raziskave. Marsikaj lahko povedo pritožbe in poročila drugih trških središč, čeprav seveda ne gre za posebej objektivne vire.

Če izvzamemo zgornje poročilo okrajne gosposke iz leta 1843, o šoštanjski **trgovini** nimamo kvantitativnih podatkov. Kot smo videli, jih ne nudijo niti gospoščinski protokoli, ki navajajo prihodke od sejmov oziroma proščenj pri cerkvah in od kazni za tihotapljeno blago, od katerih je šla polovica trgu. Tudi promet z vinom je opisan zelo skopo. Urbarji iz let 1575, 1623 in 1658 govorijo o obveznosti Šoštanjčanov, da za gospostvo točijo t. i. dvorno vino,[332] kar se je obdržalo vsaj do srede 18. stoletja. V sumarnem pregledu gospoščinskih prihodkov iz leta 1749 je namreč navedeno, da se je od iztočenega dvornega vina v gospoščinskem trgu Šoštanj in pri nekaj krčmarjih v deželskem sodišču v dveh tretjinah omenjenega leta nateklo dobrih 22 goldinarjev.[333]

Najmanj tako pomembna in tudi stabilnejša dejavnost kot trgovina je bila šoštanjska **obrt**. Obrtne panoge v trgu so pokrivale predvsem zahtevnejša naročila, tj. tiste potrebe podeželskega zaledja, ki jih niso mogli zadovoljiti kmečki obrtniki. Posebno vprašanje je, kdaj se je močneje uveljavilo usnjarstvo, paradna obrt 19. stoletja, ki je nato prerasla v industrijo. Žal razpolagamo le z nekaj sumarnimi podatki o številčnosti usnjarjev in drugih obrtnikov v zadnjih stotih letih obravnavane dobe, za prejšnja stoletja pa imamo o trških obrtnikih in obrtništvu komaj kak podatek.

Če se ustavimo pri prvem popisu Šoštanjčanov, registru dimnine za leto 1572, bomo lahko iz tedaj šele nastajajočih priimkov posredno razbrali obstoj nekaj klasičnih obrti. Če se nosilčev priimek še ni ločil od poklicne dejavnosti, iz katere je nastal, najdemo v Šoštanju med 27 obvezanci (brez zastavnega imetnika gospostva) po enega kramarja (*Kramer*), steklarja (*Glasser*), opekarja (*Ziegler*), ribiča (*Fischer*) in čevljarja (*Schuester*), med šestimi »gmajnarji« (*Gmeiner*) pa krojača (*Schneider*), ključavničarja (*Schlosser*), tkalca (*Wewer*), lončarja (*Hafner*) in morda kosarja (*Khassär*), edinega s slovensko obrtno oznako. Ostali Šoštanjčani so imeli priimke drugačnega, nepoklicnega tipa, zato lahko le ugibamo, koliko je bilo med njimi usnjarjev in drugih obrtnikov.[334] V poznejših stoletjih je poklicnih oznak med priimki manj, ne samo v Šoštanju, ampak nasploh, kar potrjuje, da so do 16. in deloma še v 17. stoletju resnično zelo pogosto odražale dejavnost, s katero se je ukvarjal nosilec sam in ne kateri njegovih prednikov.[335]

Popis hiš iz leta 1754[336] je glede stanja obrti in poklicnih dejavnosti zelo skop. Kot smo videli, le pri redkih navaja poklic, in to samo takrat, kadar ne daje prednosti drugi oznaki: tržan, kajžar ali gostač. Tako bi bilo med 60 hišnimi gospodarji zgolj 17 obrtnikov, kar je občutno premalo, gostilničarja in trgovca pa ni sploh nobenega. Pri posameznih obrteh naštejemo največ štiri nosilce. Čevljarstvo so denimo predstavljali dva čevljarja, vdova čevljarka in en kmečki čevljar, ki je torej izdeloval obutev samo za kmečki živelj.[337] Navedeni so še po dva mesarja, krojača in barvarja ter po en usnjar, mizar, krznar, lončar, tkalec platna, kovač in nogavičar.

Veliko natančnejši in sploh najpopolnejši prikaz stanja obrtnikov v vsej obravnavani dobi je terezijansko ljudsko štetje iz leta 1754.[338] Iz tega popisa bi morali izvedeti za vse poklice popisancev, vključno s pomočniki in vajenci. Koliko odraslih sinov je sledilo očetovemu poklicu in ali so isto obrt opravljali tudi bratje in drugi člani širše družine, popis žal pove le mestoma in samo sklepamo lahko, da je povečini bilo tako. V enem samem primeru je navedeno, da sta krojača tako oče kot sin, pri enem krojaču pa, da je njegov brat čevljar.

Med 62 družinskimi poglavarji (brez gradu in dveh duhovniških gospodinjstev z enim samim članom)[339] se je velika večina ukvarjala s katero od obrtnih dejavnosti. Samo kot tržan in brez poklica jih je navedenih 16, od tega dve tržanski vdovi. Brez poklica je tudi trški sodnik Simon Veternik, po en družinski poglavar je označen kot trški pisar, hišar in gostač (poleg gostačev in gostačk pri tržanih). Če odštejemo tržana, ki je bil mežnar, je imelo poklic 42

330 Prav tam, št. 413.4, Šoštanj, 2. 8. 1843.

331 Podatke o tem in o prihodkih prometno-trgovskih pristojbin, do katerih je bil trg upravičen na tedenskih in letnih sejmih, bi bilo prejkone mogoče najti v fondih graških državnih oblastev v Štajerskem deželnem arhivu, a bi bilo zamudno iskanje smiselno le v širše zasnovani in usmerjeni raziskavi.

332 Gl. op. 88 in 108.

333 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, Fasz. 2, Heft 13, Verwaltungsprotokolle 1674–1787, Mein Franz Michaelln Kästelliz etc., 26. 4.–31. 12. 1749, pag. 7.

334 StLA, A. Schönstein, Herrschaft und Markt, K 61, Heft 5, Rauchgeldregister No. 5, fol. 43–43v, s. d. 1572.

335 Prim. Golec, Urbarji kot vir, str. 103–104.

336 StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754.

337 Izraza kmečki čevljar (*Bauern Schuester*) v konkretnem primeru ni mogoče razumeti kot kmečki človek, ki živi v trgu, saj je taisti Martin Berger (oziroma Perger) v terezijanskem ljudskem štetju istega leta izpričan kot tržan in čevljar (NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754).

338 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.

339 Enočlanski sta bili gospodinjstvi neaktivnega (upokojenega) duhovnika in beneficiata v špitalu.

družinskih poglavarjev ali dobri dve tretjini (67,7 %). V to število sta všteta tudi dva, ki ju ljudsko štetje pozna kot godca (*spilman*, *spüllman*); prvi je naveden kot tržan, drugi pa ne.

Poleg teh srečamo še dva krojača, od katerih je bil eden krojačev sin in drugi gostač pri tržanu brez poklica, brat enega krojača pa je, kot rečeno, označen kot čevljar. Kot prikazuje tabela, je Šoštanj premogel največ krojačev (7), čevljarjev (7) in trgovcev (6). Usnjarji so bili samo trije; bilo jih je torej prav toliko kot lončarjev, s katerimi so si delili četrto in peto mesto. Drugi poklici so v ljudskem štetju zastopani le z enim ali največ dvema predstavnikoma. Obrtne delavnice so bile majhne, saj so zgolj štirje obrtniki imeli po enega pomočnika – pletilec, barvar, lončar in čevljarski mojster –, vajenca pa sta premogla dva, en usnjar in isti čevljarski mojster, ki je tako edini zaposloval oba profila, pomočnika in vajenca.

Število predstavnikov posameznih poklicev v letih 1754, 1788 in 1843

Poklic (brez vajencev in pomočnikov)	1754	1788	1843
krojač	7	5	3
čevljar	7	4	5
trgovec	6	5	4
usnjar	3	2	3
lončar	3	1	–
mesar	2	1	1
barvar	2	1	–
tkalec	2		–
godec	2		–
pletilec	1		–
krznar	1	1	–
mizar	1	1	–
tesar	1		–
kovač	1	1	4
gostilničar	1	4	14
mežnar	1	1	–
trški pisar	1	–	–
klobučar	–	1	–
nogavičar	–	1	–
zidar	–	1	–
rudar	–	2	–
ranocelnik	–	1	–
kolar	–	1	2
sedlar	–	1	2
ključavničar	–	–	1
jermenar	–	–	1
irhar	–	–	1
medičar	–	–	1

V tabeli je po posameznih poklicih poleg stanja leta 1754[340] prikazano število njegovih predstavnikov po dveh mlajših virih. Prvi je popis tržanov iz leta 1788,[341] ki se omejuje na polnopravne tržane in tako bržkone izpušča kakega manjšega obrtnika, drugi pa odgovor trškega predstojništva za Göthovo topografijo iz leta 1843.[342]

Primerjava stanja v treh po namenu zelo različnih virih ni povsem zanesljiva. Glede na visoko število gostilničarjev leta 1843 in sploh po logiki stvari je župnik pri štetju leta 1754 izpustil praktično vse krčmarje razen enega (pravega) gostilničarja (*gastgeber*). Vsaj še nekaj manjših gostilničarjev, krčmarjev in vinotočev se tako skriva med gospodarji z navedenim poklicem in tistimi brez poklica, praviloma označenimi le kot tržani. Pri poročilu iz štiridesetih let 19. stoletja pa moramo upoštevati, da ni uradno, ampak gre za odgovor na domoznansko vprašalnico. Vsaj dva poklica sta v njem izpuščena, puškar in urar, očitno zato, ker ju je trško predstojništvo navedlo pri drugem vprašanju, o posameznikih z veliko naravno nadarjenostjo za umetnost. Iz pregleda smo dvakrat izvzeli mlin zunaj trga; leta 1754 je tu naveden gospoščinski mlinar, slabih sto let pozneje (1843) pa je govor o velikem mlinu z žago za deske. Precej boljšo primerjavo bi lahko imeli, če bi se iz prve polovice 19. stoletja ohranili župnijski zapisniki duš (status animarum)[343] in bi bili v njih tako natančni podatki o poklicih kakor ob ljudskem štetju sredi 18. stoletja.

Že bežen pogled na stanje v letih 1754, 1788 in 1843 pokaže, da lahko le peščico poklicev označimo za stabilne, in sicer tiste, ki so vsakokrat zastopani najmočneje: krojač, čevljar, trgovec in usnjar. Če zaupamo podatkom za Göthovo topografijo, pa se je tudi število predstavnikov treh od teh štirih poklicev v naslednjih stotih letih zmanjšalo, le usnjarji so bili tako po najstarejšem kot najmlajšem viru trije, a vmes, leta 1788, samo dva. Občutno se je povečalo število kovačev, z enega na štiri, kar je prejkone posledica povečanega cestnega prometa. V prid tej domnevi govori tudi pojavitev sedlarjev in kolarjev ter zlasti visoko število gostilničarjev leta 1843. Nekatere poklice pogrešamo v enem viru, druge v drugem, pri čemer nobeden od teh nikoli ni imel več kakor dveh predstavnikov. Enkrat so v Šoštanju laže shajali brez enih obrtnikov, drugič brez drugih.

Glede na maloštevilnost obrtnikov posameznih strok niti najmanj ne čudi, da iz Šoštanja nimamo poročil o obstoju cehovskega združenja ali vsaj bratovščine, ki bi vključevala mojstre, pomočnike in vajence več obrti. Šoštanjski mojstri in njihovi zaposleni so se vključevali v cehe v Celju[344] – potrjeno

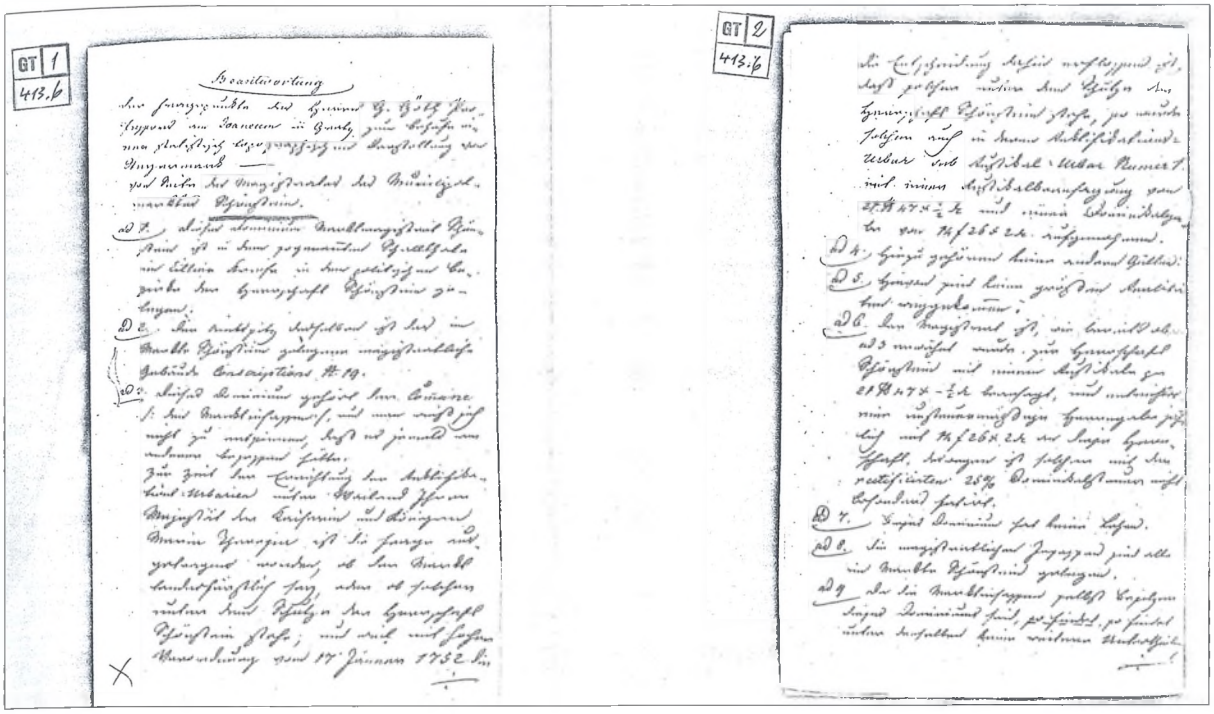
340 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.

341 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 184.

342 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.7, Šoštanj, s. d. (1843).

343 Vodnik po župnijskih arhivih iz leta 1975 sumarno navaja sedem knjig statusov animarum za obdobje 1806–1924 (Umek, Kos, *Vodnik po župnijskih arhivih*, str. 553), a so danes v župnijskem arhivu po informaciji župnika le mlajši statusi, starejših pa ni niti v Nadškofijskem arhivu Maribor.

344 Po Hriberniku so se v celjske cehe vključevali šoštanjski mesarji, usnjarji, strojarji, barvarji, klobučarji ter pod določenimi

Začetek odgovorov trškega magistrata na vprašalnico za Göthovo topografijo leta 1843 (ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843).

usnjarji[345] in barvarji[346] –, najbrž pa tudi v Slovenj Gradcu in še kje, odvisno zlasti od predpisanega ozemlja posameznega ceha.

Gledano v celoti ni Šoštanj v obravnavani dobi nikoli presegel vloge lokalnega tržnega, sejemskega in obrtnega središča. Delna izjema so bili letni sejmi, na katere so v predmarčni dobi, če ne že prej, prihajali Kranjci, Korošci in tudi Italijani. Zlahka je pometel s konkurenco sosednjega malega trga Velenje, in to je bilo vse. Tudi šoštanjsko usnjarstvo pred drugo polovico 19. stoletja še ni izstopalo, saj je trg premogel le peščico usnjarjev, čeravno kvalitetnih. Med tremi usnjarji, ki jih leta 1754 navajata tako popis hiš kakor ljudsko štetje, najdemo Jožefa Vošnjaka,[347] prednika znamenitih usnjarjev iz 19. in prve polovice 20. stoletja.

Preden se zgodba zaključi – Šoštanj pred pomladjo narodov

Prikaz razvoja Šoštanja v stoletjih trške avtonomije bomo sklenili s pričevanji Šoštanjčanov, zapisanimi v prvi polovici štiridesetih let 19. stoletja, tik pred koncem obravnavanega časovnega razpona. Štajerski deželni muzej Joanneum je trško predstojništvo pozval, naj odgovori na vprašanja za t. i. Göthovo topografijo. Ker bo, kot je upati, topografija v slovenskem prevodu nekoč objavljena v celoti[348] in bo tako prišel na vrsto tudi Šoštanj, jo bomo na tem mestu samo povzeli.

Šoštanjski magistrat je odgovoril na dvoje vprašalnic statistično-topografske narave. Odgovore na prvo vprašalnico s 25 vprašanji je v imenu magistrata municipalnega trga Šoštanj (*des Municipalmarktes Schönstein*) julija 1843 sestavil trški sindik (*Syndiker*) Matevž Sajovic, sopodpisal pa trški sodnik (*Martktrichter*) Blaž Šimon. Gre za vprašalnico, namenjeno gospostvom in imenjem, kar je bil tudi šoštanjski trg.[349]

Kot poroča trško predstojništvo, municipalni trg Šoštanj leži v Šaleški dolini v Celjskem okrožju in političnem okraju gospostva Šoštanj. Njegov uradni

pogoji tudi mizarji in ključavničarji (Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 184–185).

345 Šoštanj je bil med trgi, ki so po pravilih celjskega usnjarskega ceha iz leta 1706 spadali pod ceh v Celju, po terezijanski potrditvi pravil iz leta 1757 pa naj se ozemlje tega ceha ne bi spremenilo že več kot sto let (Žižek, *Skrivno življenje cehov*, str. 154).

346 Ozemlje celjskega barvarskega ceha je v 18. stoletju segalo na zahodu približno do črte Gornji Grad–Ljubno–Slovenj Gradec (prav tam, str. 343).

347 StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754. – NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116/2, 4. 2. 1754.

348 Objavljanje zvezkov serije *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848* pod uredništvom Nika Kureta se je ustavilo leta 1993 pri črki J.

349 ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.6, Šoštanj, julij 1843. – Vprašanja te vprašalnice gl. v: Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 33–35.

sedež (*Amtssitz*) je magistratno poslopje (*das magistratliche Gebäude*) v trgu s hišno številko 19. Dominij (zemljiško gospostvo) pripada komuni, tj. trškim prebivalcem (*der Comune /: den Marktinsasssen:/*) in nihče ne pomni, da bi bilo kdaj drugače. Ob vzpostavitvi rektificiranih urbarjev v času Marije Terezije se je postavilo vprašanje, ali je trg deželnoknežji ali pod zaščito gospostva Šoštanj, in ker je bilo z visoko odredbo z dne 17. januarja 1752 sklenjeno, da spada pod zaščito šoštanjskega gospostva (*unter dem Schutze*), so ga vnesli v gospoščinski rektificirani urbar pod rustikalno urbarialno številko 1 z rustikalno napovedjo 27 funtov, 37 krajcarjev in pol pfeniga ter z dominikalno napovedjo 14 goldinarjev, 26 krajcarjev in 2 pfeniga. Ne pripadajo mu nobena druga imenja (*Gülten*) in v preteklosti ni izgubil nobene večje nepremičnine. Dominij [zemljiško gospostvo] trga prav tako nima nobenih fevdov (*Lehen*), podaniki magistrata (*die magistratlichen Insassen*) pa so vsi v trgu. Ker so sami posestniki tega dominija, ni delitve na rustikalne in dominikalne posesti idr. Število posestnikov s hišo (*der behausten Mitglieder*) je 70, z dodatnimi zemljišči (*der Zulehensgründe*) pa 30. O zapadanju (*Hinfälligkeit*) magistratnih zemljišč ni govora, kajti korporacija (*eine Corporation*) nikoli ne izumre. Pri magistratu obstaja tudi tlaka (*ein Robothen*), ker ima korporacija [tržani] enake pravice, ni pa nobene podložnosti komur koli. Tudi drugi dominiji do magistrata nimajo nikakršnih dajatvenih obveznosti. Odkar je bil gozd na Goricah leta 1835 razdeljen med posestnike v trgu (*Marktinsassen*), magistrat poseduje le še magistratno poslopje, 600 kvadratnih sežnjev vrtov, 1 oral in 950 kvadr. sežnjev pašnikov ter 1 oral in 200 kv. sežnjev gozda. Celotna občina obsega 318 oralov in 1593 kv. sež. njiv, 114 oralov in 642 kv. sež. travnikov, 55 oralov in 243 kv. sež. vrtov, 6 oralov in 809 kv. sež. pašnikov, 33 oralov in 528 kv. sež. vinogradov, 107 oralov in 1125 kv. sež. gozdov ter 1 oral in 1394 kv. sež. stavbnih zemljišč (*Bauarea*).[350] V to so všteta tudi dominikalna zemljišča gospostva Šoštanj in dominikalnih podložnikov. Magistrat se ne ukvarja z lastno gospodarsko dejavnostjo (*betreibt keine eigene Oekonomie*). Gozd leži na južni strani na vzpetini.

Podatki gospodarske narave so v odgovorih trškega magistrata skopi. Skupnost trške občine Šoštanj (*die Kommunität Marktgemeinde Schönstein*) zaščitnemu gospostvu (*Schutzherrschaft*) Šoštanj plačuje letno dominikalno dajatev 14 goldinarjev, 26 krajcarjev in 2 pfeniga, sicer pa kot dominij nima drugih bremen (*Lasten*) in servitutov. Magistrat ima na svojih tleh opekarno (*eine Ziegelbrennerey*), lovskih pravic (*Jagdbarkeit*) nima. Magistratu oziroma prebivalcem (*Insassen*) pripada pravica do lovljenja rib in rakov na Paki v mejah pomirja, to pravico pa hkrati uživa tudi gospostvo Šoštanj. Poleg rakov v tej vodi lovijo mrene, klene in včasih sulce, ki priplavajo iz Savinje. Ribnikov magistrat nima. V njegovih rokah je uprava meščanskega špitala (*Bürgerspital*), a ker ta nima nobene lastne stavbe, je število varovancev omejeno na šest letno, svoje deleže pa prejemajo na roko. Špitalski fond sestavljajo legati ali darila, od tega je 6403 goldinarjev dunajske veljave naloženih v javne roke in 886 v zasebne. Letne obresti prejema šest ubožcev, drugih prihodkov pa špital ne dobiva.

Odgovori o morebitnih drugih pravicah so vsi negativni. Magistrat nima patronatnih ali odvetniških pravic (*keine Patronats= keine Vogtey=Rechte*) in komisariata za cerkvene račune (*Kirchenrechnungskommissariat*). Prav tako nima lastnega deželskega sodišča (*Landgericht*), ampak leži trška občina v deželskem sodišču gospostva Šoštanj. Magistrat ne premore nobenih siceršnjih pravic in privilegijev glede deželskega sodstva in nima tovrstnih obveznosti.

V zadnjem odgovoru, pri vprašanju o zgodovinskih zapisih (*geschichtliche Notizen*) o trgu in magistratu, se sindiku Sajovicu ni ljubilo navesti več kot to, da jih je mogoče najti v »Leksikonu gospoda Carla Schmutza«, tj. v Schmutzovem *Historično-topografskem leksikonu za Štajersko* (1822–23), v Šoštanju pa naj o tem ne bi bilo nobenih listin. In še to: »Ker so sejemski privilegiji za štiri letne sejme, pobiranje stojnin na njih in tarife za dogon živine tako ali tako v Joanneumu [Štajerskem deželnem muzeju], nimamo za konec česa dodati.«

Po vsebini je bila drugačna druga vprašalnica s 46 vprašanji, namenjenimi posameznim davčnim občinam, enako kot prva datirana 15. julija 1842.[351] Odgovori iz Šoštanja tokrat nimajo datuma in podpisa.[352] Naslovljeni so kot Občina trg Šoštanj (*G[emein]de Markt Schönstein*), sestavljavec pa se je pri odgovarjanju večkrat skliceval na prejšnja vprašanja in združeval odgovore. Dokument je nastal bodisi sočasno bodisi malo pozneje kot prejšnje poročilo, saj se pri več vprašanjih (28 ter 35–39) sklicuje nanj. Pri tem skoraj ni dvoma, da prav tako datira v leto 1843.

Uvodoma lahko preberemo, da trg Šoštanj leži tik pod gospostvom [gradom], da šteje 89 hiš in 114 stanovanjskih strank (*Wohnpartheyen*) ter da je zaradi nižinske lege senčen (*schattseitig*). Nekajkrat na leto doživi poplave, v katerih so prizadeti prebivalci (*Marktinsassen*) tistega dela, ki se imenuje »Schitt«. Trg ni od Šoštanja [gradu] kot okrajne gosposke oddaljen nič, od poštne postaje Velenje pa okoli dve milji. Hiše so v celoti v srednjem gradbenem stanju. Trg je podvržen patronatni in okrajni gosposki Šoštanj in je kot kolektiv (*in Corpore*) rustikalni podložnik (*ein*

[350] Oral je meril 0,57 hektarja in se delil na 1600 kvadratnih sežnjev s površino 3,59 m².

[351] Vsebino vprašanj gl. v: Kuret, *Slovensko Štajersko*, str. 30–33.

[352] ZRC SAZU, ISN, Göthova topografija, št. 413.7, Šoštanj, s. d. (1843).

Rustical=Unterthan) z 21 goldinarji, 47 (!) krajcarji in pol rustikalnih dajatev. Svojo obveznost plačuje letno, tako kot vsi drugi podložniki. Ima (lastno) zemljiško knjigo (*Grundbuch*) z lastnimi urbarskimi številkami. Kazenske in politične zadeve (*das Criminal und das politische Geschäft*) izvaja gosposka Šoštanj (*die Obrigkeit Schönstein*), sodstvo (*das Justizwesen*) pa je ločeno od šoštanjskega gospostva in ga oskrbuje gospod sindik (*Syndikus*) Matevž Sajovic, in sicer le začasno, dokler ne pride do inkorporacije (*bis die Incorporation erfolgen wird*).

Skozi trg teče potok Paka (*Bak=Bach*), na katerem je lesen most, ki ga vzdržuje magistrat. Skozenj naj bi šla tudi nova cesta, ki vodi skozi (sotesko) Penk (*Pönegstrasse*). Paško območje je na nekaterih mestih primerno za plavitev lesa, ker pa pogosto prihaja do poškodb, naj bi plavitev ustavili.

Stari grad ali ruševina Šoštanj (*das alte Schloß oder Rouine Schönstein*) rabi za strelovod in je iz navadnega proda (*Steingeröll*) z enim vogalom (*mit 1. Ecke*). Tudi stari grad v Šoštanju, imenovan Lavantalerica (*das alte Schloß, die Lafen=Tallerin genant*),[353] je viden (*kenbar*). Sedanja grajska stavba je bila preurejena iz žitne kašče starega gradu.

V zvezi z izrednimi, koristnimi in redkimi produkti se odgovor glasi, da tu sejejo vse vrste žita, o stanju cest in poti pa, da so stare okrajne ceste dobre. Nova cesta, ki vodi skozi Penk (*Pönegstrasse*), je v okraju Šoštanj sicer gotova, ne pa še v sosednjem okraju Novi Klošter, zato je prehod (*die Passage*) še vedno oviran (*gehemt*). Kanali so na splošno zidani.

Opis gozdov se omejuje na najnujnejše: »Majhni gozdovi, ki pripadajo tržanom« (*den Märktlern*). Na vprašanje o opekarnah, apnenicah, kamnolomih in podobnem pa so Šoštanjčani odgovorili, da je tu večja opekarna (*merkliche Ziegelbrennereÿ*), ki proizvaja dobro opeko.

Kar zadeva vire preživljanja, v Šoštanju živijo od poljedelstva in vseh vrst obrti. Večina vsa živila kupuje, saj nima dovolj zemlje. Pri odgovoru na vprašanje, ali so v občini tedenski sejmi, gre za pomoto, saj so s štirimi tedenskimi sejmi, ki naj bi bili razvidni iz štajerskega koledarja, v resnici mišljeni štirje letni sejmi.

O orni zemlji so Šoštanjčani zapisali, da so tla dobra, bolj peščena kot ilovnata. Odgovore na štiri vprašanja o planinah so strnili v navedbo, da nimajo ničesar razen občinskega pašnika (*eine Gemeinde Weide*), ki so ga leta 1835 razdelili. O gasilskih napravah in protipožarnem zavarovanju pa so zapisali, da je na voljo raznovrstna gasilska oprema (*Feuerlösch Requisiten*) in da so skoraj vsi zavarovani [pri zavarovalnici] v Gradcu.

O gradovih v občini in njihovih lastnikih poročilo pravi takole: »Lastnik gradu Šoštanj je gospod Jožef (*Josef*) Mayer (gl. Schmutzov Lexicon). Gospostvo Šoštanj ima v kuhinji vodovodno napeljavo (*eine Wasserleitung*) in tako imenovano kopalnico s prho (*das sogenante Tusch=Bad*) v nadstropju, lepo kegljišče (*eine schöne Kegelstätte*), okoli gradu okrogle gredice in gloriete ter okrasne in zelenjavne vrtove.«

Občina je del župnije Sv. Mihaela pri Šoštanju, spada v dekanijo Škale, beneficiat v Šoštanju pa upravlja deficient[354] gospod Marko Krznarič. Šolo v trgu vodi »vzorni učitelj« (*Musterlehrer*), gospod Peter Musi (*Mussi*), patron (župnije in šole) je gospostvo Gornji Grad. Podružnična cerkev se imenuje po sv. Mohorju in Fortunatu.

Med zdravstvene ustanove (*Sanitätsanstalten*) šteje magistrat okrajnega zdravnika, dve izprašani babici in meščanski špital. Babici po potrebi oskrbujeta celoten šoštanjski okraj in sta zelo spretni. »Drugo je magistrat municipalnega trga Šoštanj tako ali tako že navedel v podobnih odgovorih (*Beantwortung*).«[355]

Razgled na okraj se ponuja tudi z grička »Steinber« pri gradu, od koder se čudovito vidi na vse strani. Vrtovi gospostva Šoštanj so brez primere.

Na vprašanje o posameznikih, ki so brez znanstvene izobrazbe ali navodil izkazali veliko naravno nadarjenost za umetnost in sposobnost zlasti v mehaniki ali umetnosti, je trško predstojništvo odgovorilo: »Stari tesarski polir Pavel Samabor je izjemno spreten urar, posebej za stolpne ure. Tu prebiva tudi puškar Mihael Poklak, po domače Kvit (*vulgo Quitt*) s skoraj naravnim umetniškim darom, ki izdeluje zelo lepe puške.«

Kar zadeva posameznike v visoki starosti in številčnost porodov pa se odgovor glasi, da ljudje dosegajo visoko starost in da je rojstev zelo veliko (*sehr fruchtbar*).

Pri vprašanju o trških svoboščinah, privilegijih, grbu in zgodovinskih znamenitostih kraja beremo, da je trg svoje trške privilegije in svoboščine tako ali tako že navedel in oddal (*eingeschückt*) [v graški Joanneum].

O slogu in načinu zidave je trško predstojništvo poročalo, da so stavbe v srednjem gradbenem stanju in zgrajene na star način. Prav tako kratek je odgovor na vprašanje o obrti: »Običajna policijska obrt, prostovoljni usnjarski vajenci.« Podobno o dobrodelnih ustanovah, podpornih društvih, hiralnicah in drugih tovrstnih ustanovah: »Ubožnica (*Armeninstitut*) in meščanski špital (*Bürgerspital*) trga Šoštanj (gl. *Lexicon* Carla Schmutza).«

Skop je tudi odgovor na razvejano vprašanje o trgovini: »Dva trgovca (*Handlsleute*), dva prodajna oboka (*Verkaufsgewölbe*) s špecerijo in krojnim blagom (*Schnitte Waren*). Glede ustanov (*Stiftungen*) pa poročilo spet samo napotuje na Schmutzov *Lexicon*.

[353] O tej stavbi gl. op. 245.

[354] Duhovnik, ki je zaradi bolehnosti nesposoben za službo.

[355] Očitno so mišljeni odgovori na vprašalnico gospostvom in imenjem, sestavljeno julija 1843.

Na vprašanje o javnih predstavah, zabavi in priljubljenih sprehodih podobno: »dve kegljišči (*Kugelstätte 2*) in drevored do cerkve«.

V dodatku poročilo navaja še naslednje dragocene podatke o obrti in trgovini, ki smo jih že obravnavali: »V občini Šoštanj je 14 krčem (*Wirtshäuser*), štirje trgovski lokali (*Laden für Kaufleute*), 3 usnjarji, velik mlin z žago za deske, 4 kovači, 2 kolarja, 2 sedlarja, 1 ključavničar, 1 mesar, 1 jermenar, 1 mediçar (lectar), 1 irhar, 5 čevljarjev, 3 krojači.«

Šest let pozneje je bilo šoštanjske trške avtonomije nepreklicno konec. Z občinskim zakonom leta 1849, ki je v vsej Avstriji uvedel moderne občine, je nastala trška občina Šoštanj na čelu z izvoljenim županom in občinskim odborom.[356]

Namesto sklepa

Védenje o novoveškem Šoštanju do srede 19. stoletja še zdaleč ni tolikšno, da bi lahko bili z njim zadovoljni. Zlasti v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, pa tudi v raznih fondih in zbirkah v slovenskih arhivih bo mogoče najti nove uporabne in zanimive vire, ki bodo sliko o tem šaleškem trgu izostrili, končno pa bo treba misliti tudi na znanstveno monografijo, nadaljevanje Ravnikarjeve o Šoštanju v srednjem veku.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI IN DRUGI NEOBJAVLJENI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 2 – Škofijski arhiv Ljubljana 2
NŠAL 100, KAL – Kapiteljski arhiv Ljubljana
NŠAL 101, Zbirka listin

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Matične knjige, Šoštanj (https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/sostanj/)

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko
AS 1010, Jožefinski kataster za Štajersko
AS 1063, Zbirka listin
AS 1073, Zbirka rokopisov

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 0001, Zbirka listin

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAC 0008, Okrožni urad Celje
ZAC 0474, Deželsko sodišče Šoštanj
ZAC 0489, Krajevno sodišče magistrata Šoštanj
ZAC 0559, Krajevno sodišče gospoščine Šoštanj
ZAC 1031, Zbirka zemljiških knjig

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
A. Schönstein, Herrschaft und Markt
B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülten
I. Ö. HK – Innerösterreichische Hofkammer
Laa. A. – Landschaftliches Archiv
Maria-Theresianischer Kataster
Siegel steirischer Städte und Märkte
Stiftregister
Stockurbare

ZRC SAZU, ISN = Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje
Göthova topografija

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Bizjak, Matjaž in Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov Kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008 (Thesaurus memoriae. Fontes 6).

Blaznik, Pavle: *Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500. 2 N–Ž*. Maribor: Obzorja, 1988 (Historična topografija Slovenije II).

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1991.

Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku (9). *Rast* XIII, št. 5 (83), oktober 2002, str. 501–505.

Golec, Boris: Domoznanec Franc vitez Gadolla. *Šaleški gradovi viteza Gadolle* (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Knjižnica, 2015, str. 11–39.

Golec, Boris: *Slovenska prisežna besedila trških skupnosti in neagrarnih poklicnih skupin do konca predmarčne dobe*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011. http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege2/index-sl.html.

Golec, Boris: Trg Mokronog od nastanka do odprave trške avtonomije. *Trg Mokronog skozi stoletja* (ur. Marjeta Bregar). Mokronog, Mirna: Studio 5, 2003, str. 9–110 (Zbornik župnije Mokronog. 2. zvezek).

Golec, Boris: Urbarji kot vir za neagrarno gospodarstvo slovenskega prostora. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja* (ur. Matjaž Bizjak in Lilijana Žnidaršič Golec). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, str. 93–115.

Handbuch des Herzogthumes Steiermark für das Jahr 1848. Gratz: Andreas Leykam's Erben, [1848].

Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten,

[356] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 177.

Krain, Görz und Triest. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.

Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj. Zgodovinski opis. Prvi ponatis*. Šoštanj: Občina, 1998 (ur. Tone Ravnikar).

Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999. Zbrala: Ivan Stopar, Primož Premzl (vzporedni naslov: *Stara Kaiserjeva suita 1824–1833 s faksimilom četrte izdaje zemljevidov Celjskega in Mariborskega okrožja*).

Kobel, Ludwig in Hans Pirchegger: *Steirische Ortswappen, einschließlich jener der ehemaligen Untersteiermark*. Graz: Alfred Wall, 1954.

Koropec, Jože: Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 55, NV 15, 1979, št. 1–2, str. 51–77.

Kovačič, Fr.[anc]: Gradivo za krajevne kronike. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 10, 1913, snopič 1–2, str. 43–47.

Kuret, Niko: *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842). Prvi del. 1. snopič*. Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, 1985 (Gradivo za narodopisje Slovencev 3).

Melik, Vasilij: Josip Vošnjak in njegovi spomini. V: Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982 (ur. Vasilij Melik), str. 641–677.

Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Schallthal mit den Seelsorgestationen St. Georgen in Skalis, St. Martin bei Schalleck, St. Johann am Weinberge, St. Egid bei Schwarzenstein, St. Pankraz in Ober=Ponikl, St. Michael bei Schönstein, St. Peter in Zavodnje und St. Andrä in Weißwasser*. Graz: Selbstverlag, 1884 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, Theil 5).

Otorepec, Božo: Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. *Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika*. Grosuplje: Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 1978, str. 277–294.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte*. München: Verlag R. Oldenbourg, 1962.

Poles, Rok: Od srčastega ščita do srčastih kamnov. Prispevek k poznavanju šoštanjskega grba. *Kronika* 68, 2020, št. 1, str. 117–134.

Posch, Fritz (izd.): *Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchives*. Graz, Steiermärkisches Landesarchiv, 1959 (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Bd. 1).

Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. 5. zvezek*. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Ravnikar, Tone: *Zgodovina Šoštanja I*. Šoštanj: Krajevna skupnost, 2011.

Ribnikar, Peter: Zemljiški kataster kot vir za zgodovino. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, št. 4, str. 321–337.

Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. Dritter Theil N–Se*. Gratz: Verlag Kienreich, 1822.

Slovenski zgodovinski atlas (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.

Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim*. Ljubljana: Viharnik, 1993.

Straka, Manfred: *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1978 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XXXI. Band).

Umek, Ema in Kos, Janez: *Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije*. Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1975 (Vodniki. 2. zvezek).

Vischer, Georg Matthaeus: *Topographia Ducatus Stiriae. Gradec 1681*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.

Volčjak, Jure: *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500*. Ljubljana: Nadškofija, 2020.

Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982 (ur. Vasilij Melik).

Zajc-Cizelj, Ivanka: *Okrožni urad Celje 1798–1850*. Celje: Zgodovinski arhiv, 1998 (Publikacije Zgodovinskega arhiva v Celju, Inventarji 9).

Žižek, Aleksander: *Skrivno življenje cehov. Cehi Celja, Maribora in Ptuja med letoma 1732 in 1859*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2012.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Žontar, Jože: Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848: V: Žontar, Jože (ur.): *Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steiermark bis zum Jahre 1918. Ein historisch-biographischer Führer. Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko biografski vodnik. Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carniola, Litorale e Stiria fino al 1918. Guida storico-bibliografica*. Graz, Klagenfurt, Ljubljana, Gorizia, Trieste: Steiermärkisches Landesarchiv, Kärntner Landesarchiv, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Arhiv SR Slovenije, Archivio di Stato di Gorizia, Archivio di Stato di Trieste, 1988), str. 76–92 (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 15).

SUMMARY

Šoštanj over the centuries of market-town autonomy

The market town of Šoštanj, named after one of not quite the oldest and most important castles in Slovenian Styria and explicitly mentioned for the first time in 1355, was (and still is) at its core a typical medieval suburban market-town settlement that emerged at the foot of the castle hill. Until the industrial era, Šoštanj was hardly distinguishable from most other market towns in Slovenian Styria. On the other hand, while it kept abreast of its counterparts in the wider area as regards the development of its market-town autonomy, it lagged after too many in property-demographic and economic aspects.

The contribution focuses on the period until the mid-nineteenth century, when Šoštanj lost its market-town autonomy (1849) along with all other towns and market towns. Although primarily discussing its administrative-judicial and property development with an emphasis on the Early Modern Period, the contribution also touches on the economic and demographic conditions in the market town throughout centuries. Its limited content reflects the poor preservation of relevant vernacular sources and a lack of research on the market town's history between the sixteenth and the nineteenth centuries compared to the Middle Ages. The research on the history of Šoštanj rests almost entirely on the written sources of other authors—ranging from the seigniory of Šoštanj and the Styrian provincial authorities to the imperial court. Conversely, barely a handful of available vernacular sources mainly date to the last decades of the period discussed, shedding very little light on the functioning of the market town's administration and judiciary and almost no light on the composition of the market-town bodies as well as the processes of granting the full status of market townsman and electing the market-town representatives-judges.

First documented in 1570, the market town's autonomy, represented by the elected judge and council, developed sometime at the turn of the Middle Ages and the Early Modern Period. The foundations of the market-town law were the records contained in the land registers of the Šoštanj seigniory, to which the market town belonged, and provincial-princely privileges granted to it by provincial princes (most often at once also emperors) in the period between 1492 and 1815. Privileges were the only market town's archival materials that Šoštanj had carefully preserved from the second half of the sixteenth century onwards, while older ones are only known through subsequent confirmations. The oldest privilege dates to 1436, when the market town was still in the hands of the Counts of Celje. Once the family became extinct in 1456, the market town and the seigniory of Šoštanj passed into the possession of the provincial princely family of Habsburg. After the seigniory was sold into private noble hands at the end of the sixteenth century, the market town was still considered a provincial princely property, whereas from the mid-eighteenth century onwards, it was granted the official municipal status typical of market towns that formed part of private, that is, non-provincial princely seigniories.

As regards the market town's property development, the contribution primarily focuses on homes (houses) and their owners, with an emphasis on their numerical changes. The first available data on the number of houses are from 1572, and the number of inhabitants can be followed with relative certainty from the mid-eighteenth century onwards. After the market town counted only about thirty-five homes in 1572 and forty-five in the early eighteenth century, their number climbed to a little over sixty in 1754 and then settled for decades at about seventy-five until it rose to eighty-nine by 1843. Similarly, the number of inhabitants only exhibited a more pronounced rise in the first half of the nineteenth century. In 1754, the market town counted 331 souls, in 1786 barely a few more (339), and in 1846 as many as 547.

In terms of economy during the period discussed, Šoštanj was a market, fair, and crafts centre of local importance that nonetheless easily outrivalled its smaller neighbour Velenje. Until the second half of the nineteenth century, the scope of Šoštanj's leather industry, too, remained modest, as the market town only availed itself with a small number of tanners, albeit quality ones. Whereas some insight into the market town's economy is provided by normative sources and scarce data on occupations, there is a serious lack of quantitative data regarding crafts and trade. The weekly trade fair, one of the foundations of every market town, was documented from 1436 onwards, and it was sometimes difficult to sustain. At least as important and even more stable economic activity than trade was crafts, which mainly catered to more complex commissions, that is, the needs of the countryside hinterlands that could not be met by rural craftsmen.

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 314(497.4Šoštanj)"1754"

Prejeto: 20. 8. 2021

Boris Golec

prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Trg Šoštanj po prvem ljudskem štetju leta 1754*

IZVLEČEK

Župnija Šoštanj je do jožefinske preureditve škofijskih meja spadala v ljubljansko škofijo, edino, za katero se je skoraj v celoti ohranil pramaterial prvega ljudskega štetja iz leta 1754. Tako je šoštanjski trg eno od 19 trških in mestnih naselij, za katera imamo iz omenjenega leta celovit poimenski popis prebivalcev. V pričujočem prispevku je popis prebivalcev Šoštanja objavljen v kombinirani obliki slovenskega prevoda in nemškega izvirnika. Prispevek obravnava nekatere vidike prebivalstvene strukture in nakazuje možnosti bolj poglobljenih raziskav, h katerim bo treba v prihodnje intenzivneje pritegniti tudi druge razpoložljive vire o prebivalstvu.

KLJUČNE BESEDE
ljudsko štetje 1754, Šoštanj, trg, prebivalstvo, socialna struktura, starostna struktura

ABSTRACT

THE MARKET TOWN OF ŠOŠTANJ ACCORDING TO THE FIRST POPULATION CENSUS OF 1754

Until the redrawing of diocesan boundaries under the Josephinian reforms, the parish of Šoštanj belonged to the Diocese of Ljubljana, the only one for which the source material for the first population census of 1754 has been almost fully preserved. This makes the market town of Šoštanj one of the nineteen market town and town settlements in Slovenian territory for which there exists a full name list of the population from the above-mentioned year. The article publishes the census of Šoštanj's population by combining the Slovenian translation and the German original. It discusses some aspects of the demographic structure and points to the possibilities for more in-depth studies that should also more intensively draw on other available demographic sources in the future.

KEY WORDS
population census of 1754, Šoštanj, market town, population, social structure, age structure

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti), ki ga iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Terezijansko ljudsko štetje leta 1754 je bilo prvo vsedržavno štetje prebivalstva v avstrijskem delu habsburške monarhije ter namenjeno predvsem ugotavljanju števila in starostne strukture njegovih prebivalcev kot osnove za davčne in socialne reforme.[1] Za slovenski prostor ima štetje še posebno težo, saj se je popisni pramaterial, kolikor je znano, skoraj v celoti ohranil samo za ozemlje tedaj teritorialno nepovezane ljubljanske škofije, ki je imela župnije raztresene po treh deželah, Kranjski, Štajerski in Koroški (danes ležijo večinoma v Sloveniji, deloma pa tudi v Avstriji in ena v Italiji).[2] Za druge škofije in dele škofij so v najboljšem primeru znani le sumariji štetja.[3] V ohranjenem pramaterialu so zajete tudi vse štiri župnije Šaleške doline – Šoštanj, Škale, Šmartno pri Velenju in Št. Ilj pri Velenju –, ki so v okvir ljubljanske škofije spadale do jožefinske preureditve škofijskih meja leta 1787, ko so škofije ozemeljsko prilagodili politično-upravnim mejam.[4] Tako je Šoštanj ena od skupno 19 meščanskih naselbin na Slovenskem (5 mest in 14 trgov), za katere imamo iz srede 18. stoletja poimenski seznam prebivalstva s podatki o posameznikovi starosti in socialnem statusu.[5]

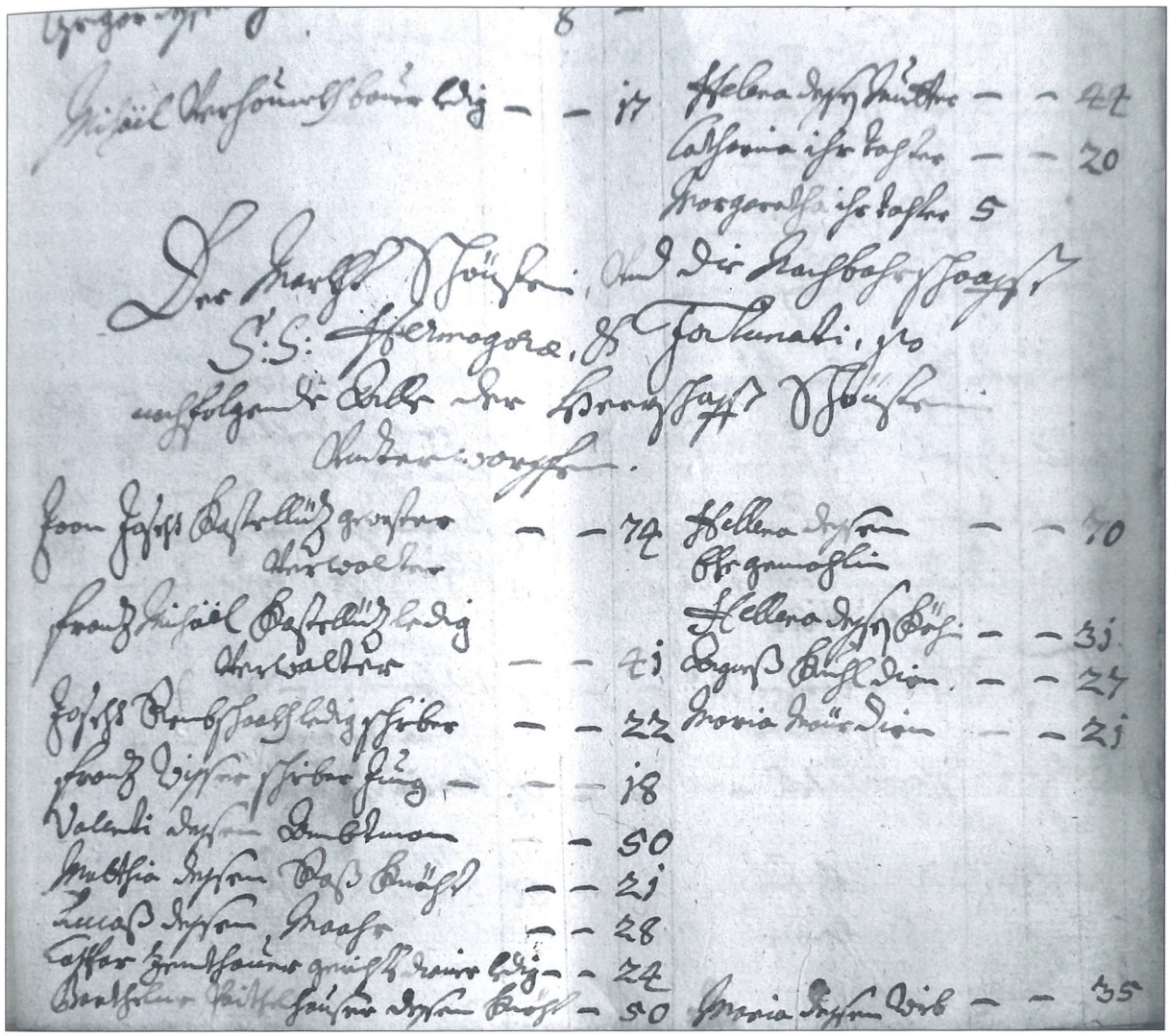
Namen pričujočega prispevka ni komparativna obravnava trga Šoštanj s tistimi urbanimi naselji, ki so že bila deležna kritične objave ljudskega štetja,[6] nekatera pa tudi bolj ali manj natančne analize podatkov.[7] Tovrstne primerjave bodo veliko lažje, ko bo opravljenih še več raziskav, poleg tega pa jih otežujejo neenotna načela popisovanja. Glede na povedano se bomo v prispevku omejili samo na Šoštanj. Popis prebivalcev trga je v nadaljevanju objavljen v kombinirani obliki slovenskega prevoda in nemškega izvirnika. Obravnavani so nekateri vidiki prebivalstvene strukture in nakazane možnosti bolj poglobljenih raziskav, h katerim bo treba v prihodnje intenzivneje pritegniti tudi druge razpoložljive vire o prebivalstvu, zlasti župnijske matične knjige.

O ljudskem štetju leta 1754 – na splošno, v župniji in trgu Šoštanj

Podlago za terezijansko ljudsko štetje, ki naj bi ga v takšni obliki izvajali vsako leto, a je ostalo osamljeno, je dal najvišji reskript z dne 13. oktobra 1753. Po češkem zgledu je tudi za avstrijske dežele določal, da je treba za vsak posamezen kraj ugotoviti število oseb, jih razvrstiti po zemljiških gospostvih, pod katera spadajo, in izkazati v treh skupinah: 1) obhajanci (komunikanti), tj. osebe, ki prejemajo zakramente, 2) mladina, sposobna za verski pouk, in 3) nedoletni otroci. Seznami štetij naj bi za posameznika vsebovali navedbo spola, starosti in družbenega položaja (Condition, poklic). Štetje so zaupali župnikom in župnijskim upraviteljem, ki so morali sezname župljanov poslati škofom ordinarijem, ti naj bi jih konec vsakega vojaškega leta oddali deželnim vladam, te pa dunajskemu dvoru.[8] V začetku leta 1754 sta sicer izšla še dva reskripta z nekoliko drugačnimi izvedbenimi navodili, vendar ohranjeno gradivo za ljubljansko škofijo kaže, da so se v veliki večini njenih župnij in vikariatov ravnali po prvem reskriptu.[9]

Gradivo za ozemlje ljubljanske škofije je sestavni del fonda Kapiteljski arhiv Ljubljana v Nadškofijskem arhivu Ljubljana[10] in je v zadnjih letih na zasebno pobudo deležno sistematičnega objavljanja.[11] Župnija Šoštanj, ki še ni prišla na vrsto za objavo, spada med župnije in vikariate, pri katerih sta način in oblika izvedbe natančnejša, popis pa preglednejši. Ne samo, da je šoštanjski popis[12] eden redkih datiranih[13] – 4. februarja 1754 ga je podpisal in pečatil župnik Jožef Tolmajner (Thallmeiner) –, ampak je bil zanj uporabljen način popisovanja, pri katerem je vsaka oseba popisana v lastni vrstici, ločeno po spolu (levo moški, desno ženske). Takšno vpisovanje je popisovalcem omogočilo ločitev na tri prej omenjene predpisane starostne skupine. Identično kakor pri večjem številu drugih župnijskih popisov[14] je v uvodu popisa pojasnjeno, da so v skupino obhajancev (komunikantov) šteli starejše od 12 let, v skupino za verski pouk sposobne mladine stare od 7 do 12 let, med nedoletne pa tiste od prvega do sedmega leta starosti. Kot je ugotavljal V. Valenčič, kažejo popisi spodnještajerskih župnij glede načina in oblike večjo enotnost kakor na Koroškem in zlasti na Kranjskem, kar dokazuje, da je večina župnikov in župnijskih

1 O štetju na splošno gl. Valenčič, Štetje prebivalstva.
2 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 116–119, 128 in 158. Natančne signature za posamezne župnije in vikariate gl. v: Valenčič, Štetje prebivalstva, str. 29, op. 5.
3 Prim. Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 20; Valenčič, Štetje prebivalstva, str. 29–30.
4 Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, str. 21.
5 V pramaterialu so zajeta mesta Kranj, Ljubljana, Pliberk, Radovljica in Slovenj Gradec, od trgov pa: Gornji Grad, Kozje, Ljubno ob Savinji, Motnik, Mozirje, Pilštanj, Planina pri Sevnici, Podčetrtek, Podsreda, Rečica ob Savinji, Šoštanj in Velenje; kot trga v popisu nista označena kraja Vrhnika in Jesenice, ki sta sicer prav tako veljala za trški naselbini, trg Svibno pa je obravnavan samo sumarno.
6 Doslej je bilo objavljeno izvirno gradivo za gorenjske in notranjske župnije ter za ljubljansko stolno župnijo (Šturm (ur.), *Gorenjske družine*; Šturm (ur.), *Notranjske družine*; Šturm (ur.), *Ljubljanske družine*), v slovenskem prevodu pa tudi za mesto Kranj (Svetina, Prebivalci Kranja).
7 Najnatančnejši sta analizi za mesti Ljubljana (Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane) in Kranj (Stuhec, O družini v Kranju).
8 Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 18; Valenčič, Štetje prebivalstva, str. 27.
9 Valenčič, Štetje prebivalstva, str. 28–29.
10 Popis ohranjenega pramateriala po župnijah gl. prav tam, str. 29, op. 5.
11 Gl. op. 6.
12 NŠAL, NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 116/2.
13 O datacijah gl. Valenčič, Štetje prebivalstva, str. 35.
14 Prav tam, str. 31, op. 16.

Začetek popisa prebivalstva v trgu Šoštanj ter soseski sv. Mohorja in Fortunata.

upraviteljev na spodnjem Štajerskem uporabljala isti obrazec.[15]

Vprašanje o zanesljivosti oziroma popolnosti šoštanjskega popisa je treba postaviti v širši okvir. Popisovalcem je bilo naloženo, naj popišejo vse župljane (*eingepfarrte Personen*), kar pomeni stalno naseljeno prebivalstvo. Po Valenčiču smemo iz načina izvedbe štetja sklepati, da so duhovniki nalogo opravili dokaj popolno, saj so za to imeli objektivne pogoje. Ni izpričano, kateri način je bil splošnejši in katerega so uporabili v konkretnih primerih – zglaševanje popisancev pri župnikih ali popisovanje na domovih popisanih oseb. Ker ni bil določen kritični datum popisa, je delo lahko trajalo tudi več mesecev, medtem pa se je število prebivalstva seveda spreminjalo.[16]

Šoštanjski popis, kot rečeno, upošteva določila o izvedbi, kot so jih predpisovali prvi reskript z dne 13. oktobra 1753 in neznana škofijska navodila, ki se odražajo v enotnosti popisov spodnještajerskih župnij. Posamezniki niso popisani kot povsem samostojne popisne enote, ampak znotraj popisnih skupin z oznako sorodstvenih in drugih razmerij do gospodarja in gospodarice oziroma do drugih oseb (npr. njegov/-a ali njen/-a sin, hči, mati, dekla, hlapec). Takšne skupine skupaj živečih oseb (komaj kdaj gre za eno samo osebo) so v popisu med seboj ločene z majhnimi presledki. Sodobniki so jih sicer prejkone dojemali kot družine in ni izključeno, da so jih tako opredeljevala tudi danes neznana popisna navodila spodnještajerskim župnijam. Toda glede na sestavo jih je pravilneje imenovati gospodinjstvo,[17] njihove nosilce pa gospodar oziroma gospodarica. Poleg

[15] Prav tam, str. 32.
[16] Prav tam, str. 33–35.
[17] Valenčič v svoji obravnavi prebivalstva Ljubljane največkrat uporablja poimenovanje »gospodinjstvo ali družina« (Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane, str. 191 sl.), Štuhec pa pri obravnavi družin v Kranju loči med gospodinjstvi in družinami (Štuhec, O družini v Kranju, str. 285 sl.).

družinskih članov so vključevale zaposleno delovno silo (hlapce, dekle, pomočnike, vajence idr.) ter gostače, te včasih z lastno majhno, največ tričlansko jedrno družino. Pri gostačih bi oznaka gospodinjstvo lahko postala vprašljiva, saj bi gostač, sam ali z družino, zlahka živel v lastnem gospodinjstvu in bil zgolj ohlapno povezan z gospodarjem. Vendar vsaj v popisu župnije Šoštanj tudi pri tem vprašanju ne bi smelo biti zadrege. Del gostačev je namreč vključen v gospodarjevo skupino oseb in nima priimka; takšni so navedeni zgolj kot »njegov gostač« oziroma »njegova gostačka«. Gostači, ki so bivali in gospodarili samostojno, pa so že navzven jasno prepoznavni po tem, da so popisani kot posebno gospodinjstvo, da jih od prejšnjega in naslednjega gospodinjstva loči presledek in da imajo za razliko od ostalih gostačev ne samo osebno ime, ampak tudi priimek. V trgu je tako obravnavan en sam takšen gostač z majhno jedrno družino in lastno gostačko.

Popis za šoštanjsko župnijo se začenja pri župnišču zunaj Šoštanja, sledijo maloštevilni podložniki župnije in cerkva brez navedbe kraja domovanja, nato pa kraji oziroma soseske, znotraj katerih so ločeno navedeni podložniki posameznih gospostev. Trg ni popisan povsem samostojno, ampak skupaj s sosesko trške cerkve sv. Mohorja in Fortunata, v kateri je velika večina prebivalcev spadala pod gospostvo Šoštanj. Tudi trg je bil seveda sestavni del soseske, čeravno je v naslovu med njima veznik *in*. Trška naselbina se v popisu konča pri 65. od skupno 81 neoštevilčenih gospodinjstev. Zadnji gospodar v trgu je še označen kot tržan (*burger*), naslednji je gospoščinski mlinar, nakar pomešano sledijo kmetje (*bauer*), hišarji (*gehaißler*) in en viničar (*Weinzerle*). Večinoma so bili podložniki gospostva Šoštanj (11), zadnjih pet pa gospostva Velenje (2 hišarja in kmet) in Ravne (2 kmeta).[18]

Pri vprašanju, katera gospodinjstva so spadala k trgu in katera k njegovi okolici, je morda nekaj zadrege le pri šoštanjskem gradu oziroma dvorcu (kot tak ni izrecno naveden), katerega prebivalci so popisani za gospodinjstvom prejšnjega gospoščinskega upravitelja kot prvim. Glede na to, da so grad od prvega hišnega oštevilčenja dalje (1770) prištevali k trgu (s h. št. 74)[19] in da je stal tik ob trški naselbini,[20] ga bomo obravnavali kot njen sestavni del. Ne pa tudi župnišča, saj ne fizično ne administrativno ni bilo povezano s trgom. V popisu iz leta 1754 je zato popisano ločeno od trga in trške soseske,[21] poleg tega pa je od uvedbe uradnih naselij in hišnih številk spadalo k Družmirju (s h. št. 1).[22]

Načela zaporedja popisovanja gospodinjstev v trgu ne poznamo. Deloma bi ga bilo mogoče rekonstruirati s pomočjo natančne analize mlajših virov, potem ko bi na podlagi hišnih številk, ugotovljivih iz matičnih knjig (od 1770 dalje), jožefinskega katastra (ok. 1787) in trške zemljiške knjige (od 1782/83 dalje) identificirali posamezne hiše na franciscejski katastrski mapi (1825), prvi natančni talni upodobitvi Šoštanja.[23] Ker pa je med slednjo in terezijanskim ljudskim štetjem minilo 71 let, bi takšno delo zahtevalo prevelik vložek. Poleg tega ni rečeno, da je pri ljudskem štetju šlo za fizično zaporedje domov. Prvih šest gospodinjstev v trgu je nedvomno popisanih po družbeni hierarhiji gospodarjev, ne po legi njihovih domovanj. Sledijo si namreč takole: 1) ostareli nekdanji gospoščinski upravitelj Jožef Kastelic,[24] 2) tedanji upravitelj Franc Mihael Kastelic, najverjetneje njegov sin, 3) duhovnik Franc Ignac Reich, starejši domačin brez stalne službe (v pokoju),[25] 4) duhovnik Matija Štorman, beneficiat v špitalu, 5) trški sodnik Simon Veternik in 6) trški pisar Jernej Valenci. Od naslednjega, sedmega gospodinjstva dalje ni mogoče zaznati hierarhičnosti, saj so polnopravni tržani pomešani z netržani.

V zvezi s številom gospodinjstev v trgu se rahel pomislek poraja le pri obeh duhovnikih, ki sta popisana drug za drugim, brez drugih članov gospodinjstva. Razmik med njunima imenoma namreč ni izrazit, zato ni nemogoče, da sta živela v skupnem gospodinjstvu. Najverjetneje v špitalu, saj je bil Štorman špitalski beneficiat, 63-letni Reich pa za tiste čase ostareli domačin, ki bi utegnil biti potreben špi-

18 Ob uvedbi uradnih krajev s hišnim oštevilčenjem (1770) so vsi domovi zunaj trga razen dveh kmečkih, ki sta dobila h. št. 75 in 78, pripadli Lokovici (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, R 1771–1793, pag. 23, 35, 51, 63, 118). Ista dva, po domače Pušnik in Zahojšek, sta po preštevilčenju hiš v letih 1815/16 imela h. št. 75 in 76 (SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 411, k. o. Šoštanj, zapisnik stavbnih parcel, 18. 4. 1826; C 206, k. o. Lokovica z enklavo Šoštanj, mapni listi I, II, IV in V (1825)).

19 Prvotna hišna številka gradu 74 je razvidna iz krstne matične knjige (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, R 1771–1793, pag. 26, 77). Ob preštevilčenju v letih 1815/16 je dobil št. 1 (SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 411, k. o. Šoštanj, zapisnik stavbnih parcel, 18. 4. 1826).

20 SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 206, k. o. Lokovica z enklavo Šoštanj, mapni list IV (1825).

21 Med njima so popisani župnijski in cerkveni podložniki ter skupaj Družmirje, Lokovica in župnijska soseska.

22 Prim. SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 408, k. o. Družmirje, zapisnik stavbnih parcel, 20. 4. 1826.

23 O navedenih virih in njihovi uporabnosti gl. drugi prispevek istega avtorja v isti številki *Kronike*.

24 Jožef Kastelic je umrl 3. januarja 1758, po mrliški matici star 78 let in 28 let upravitelj šoštanjskega gospostva (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, M 1757–1770, s. p.).

25 Francu Ignacu Reichu ljudsko štetje pripisuje pravilno starost 63 let. Krščen je bil namreč 4. oktobra 1691 v Šoštanju v družini trškega pisarja (*Scribae in oppido*) Jurija Reicha in njegove žene Neže ter krščen na ime Franc (prav tam, R 1688–1719, s. p.). Njegov šoštanjski izvor so razkrili ordinacijski zapisniki ljubljanske škofije, ko je leta 1722 prejel vse kleriške redove do mašniškega; mizni naslov mu je podelila baronica Apfaltrer na posest gospostva Zgornji Motnik (Volčjak, *Ordinacijska protokola, str. 56–57*). Ob nastanku popisa prebivalstva leta 1754 in še nekaj let zatem srečujemo Reicha v župniji Šoštanj kot občasnega krščevalca, vendar za razliko od drugih duhovnikov (župnika, kaplanov, subsidiarja) vedno brez navedbe službe (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, R 1742–1757, pag. 168–173).

talske oskrbe. Obema ali samo beneficiatu je potemtakem gospodinjila ženska, ki ni prebivala v špitalu, ampak nekje drugje v trgu ali zunaj njega. Morda je Reich stanoval pri sorodnikih z drugim priimkom, a ga je šoštanjski župnik popisal med imenitnejšimi Šoštanjčani, kot da živi sam v lastnem gospodinjstvu.

Obstoj razširjenih družin in obravnavanje nekaterih gostaških gospodinjstev kot samostojnih popisnih skupin oseb sta glavna argumenta za tezo, da se je v župniji in trgu Šoštanj vsako gospodinjstvo pokrivalo s hišo. V prid načela eno gospodinjstvo – ena hiša govori med drugim dejstvo, da je nekdanji gospoščinski upravitelj Kastelic, ki je z ženo popisan ločeno od stanovalcev gradu, potrjeno imel v trgu lastno hišo, ki jo najdemo v sočasnem popisu hiš.[26] Skupaj z gradom in špitalom je bilo potemtakem v Šoštanju 64 ali 65 hiš.

Koliko teza o identičnosti hiš z gospodinjstvi ljudskega štetja drži, bi bilo mogoče preveriti v sočasnem popisu hiš. Na Štajerskem so namreč istega leta 1754 enotno popisali vse hiše in hišne gospodarje, kar je bila naloga zemljiških gospostev, ne Cerkve. Trg Šoštanj je kot lasten dominij znotraj šoštanjskega gospostva popis hiš oddal sam. Na njem je 60 lastnikov hiš, ki so imeli vsak po eno hišo, ni pa gradu, kar je razumljivo, saj ni bil podložen trgu, in špitala, ker teh praviloma niso popisovali.[27] Kljub temu, da je popis nastal le dva meseca in pol za ljudskim štetjem, se imena gospodarjev v prvem viru in hišnih posestnikov v drugem precej razhajajo. Pri ljudskem štetju pogrešamo kar 12 od skupno 60 hišnih posestnikov s popisa hiš (štirikrat je enak priimek, a je drugačno ime), vsebuje pa 12 gospodinjstev (brez gradu in špitala), katerih članov ni med hišnimi posestniki (dvakrat se sicer ujema priimek, ne pa ime).

Kot kaže, je glavni razlog za neskladnost ljudskega štetja in popisa hiš z datumom 18. april 1754 neažuriranost zadnjega, ki tako ne odraža dejanskega stanja, ampak se očitno opira na neko predlogo. Primerjava popisa hiš in šest let starejšega štiftnega registra šoštanjskega trga iz leta 1748[28] je pokazala, da sta si ta vira bliže kakor popis hiš in ljudsko štetje, datirana istega leta 1754. V štiftnem registru najdemo 3 od 12 gospodarjev, ki jih pozna popis hiš, ne pa ljudsko štetje. Zaporedja imen v teh treh virih so za primerjavo neuporabna, ker so povsem različna.

Seveda ni mogoče vedeti, ali so pri ljudskem štetju koga pomotoma izpustili. A vsaj kar zadeva najmlajše prebivalce trga, je preverjanje njihovih imen in časa rojstva pokazalo, da je ljudsko štetje zelo točno. Zajelo je vse trške otroke, ki so se rodili v zadnjih mesecih pred 4. februarjem 1754, ko je bil popis šoštanjske župnije datiran; pri vseh je navedena starost eno leto, čeprav so bili v resnici mlajši.[29]

Popis prebivalcev trga Šoštanj

Objava ljudskega štetja za trg Šoštanj je tehnično nekoliko prirejena. Pri vsaki osebi slovenskemu prevodu njenega opisa sledi v oklepaju še izvorna navedba v nemščini. V prevodu so poslovenjena tudi osebna imena in večina priimkov, slednji v primeru, da je zanje v 20. stoletju na širšem območju Šoštanja obstajala slovenska različica.[30] Zaradi boljše preglednosti so priimki izpisani z velikimi črkami. Na skrajni levi so navedene številke gospodinjstev, čeprav jih v izvirniku ni, starost pa je za oba spola prikazana v enem samem stolpcu namesto v treh (posebej obhajanci, za verouk sposobna mladina in nedoletni otroci).

[26] V popisu hiš iz leta 1754 je Jožef Kastelic naveden na 18. mestu, in sicer kot gospod in nekdanji upravitelj (StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754). Njegovo ime je tudi v trškem štiftnem registru iz leta 1748 (StLA, Stiftregister, Band 46/534, Stiftregister Markt Schönstein 1748, pag. 14).

[27] StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzählung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754.

[28] StLA, Stiftregister, Band 46/534, Stiftregister Markt Schönstein 1748.

[29] Najmlajši trški otroci, upoštevani v ljudskem štetju, so bili krščeni med 3. novembrom in 28. decembrom 1753: Franc Martin, sin Jožefa in Barbare Vošnjak, Andrej, sin Miklavža in Marjete Hleb, in Marija, hči Blaža in Elizabete Cokan. Naslednjega trškega otroka, rojenega že po zaključku ljudskega štetja z datumom 4. februar 1754 – Matijo, sina Andreja in Helene Ringelhan –, so krstili 7. februarja 1754 in ga na popisu ni (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, R 1742–1757, pag. 168, 170, 171 in 172). Prav tako je razumljivo, da štetje ni zajelo 6-letne Marije, hčerke Matevža Martinca, ki je umrla 27. novembra 1753 (prav tam, M 1693–1757, s. p.). V krstni in mrliški matici niso navedeni kraji, zato se je pri identificiranju oseb iz trga mogoče opreti le na ljudsko štetje, oznake »gospod« in »gospa« ter na imena botrov.

[30] Prim. slovar slovenskih priimkov, sestavljen na podlagi popisov prebivalstva iz let 1931–1948 (Bezlaj (ur.), *Začasni slovar*).

Trg Soštanj ter soseska sv. Mohorja in Fortunata, vsi naslednji so podvrženi gospostvu Šoštanj *(Der Markht Schönstein, vnd die Nachbahrschaafft S: S: Hermagorae, et Fortunati, so nachfolgende Alle der Herrschafft Schönstein Vnterworffen)*				
	Moškega spola *(Männlichen Geschlechts)*		**Ženskega spola** *(Weiblichen Geschlechts)*	
	Imena Status *(Namen) (Condition)*	**Starost** *(Alter)*	**Imena Status** *(Namen) (Condition)*	**Starost** *(Alter)*
1	Janez Jožef KASTELIC, nekdanji upravitelj *(Joan Joseph Kastellüz gewester Verwalter)*	74	Helena, njegova žena *(Hellena dessen Ehe gemahlin)*	70
2	Franc Mihael KASTELIC, samski, upravitelj *(Franz Michäel Kastellüz ledig Verwalter)*	41	Helena, njegova kuharica *(Hellena dessen Köchin)*	31
	Jožef RAMŠAK, samski, pisar *(Joseph Rambschaakh ledig schriber)*	22	Neža, kuhinjska dekla *(Agnes Kuhl dirn)*	27
	Franc WISSER, pisarski vajenec (Franz Wisser schriber Jung)	18	Marija, dekla na pristavi *(Maria Mäur dirn)*	21
	Valentin, njegov valpet *(Valenti dessen Ambtman)*	50		
	Matija, njegov konjski hlapec *(Mathia dessen Roß Knächt)*	21		
	Luka, njegov pristavnik *(Lucaß dessen Maahr)*	28		
	Gašper ZENTHAUER, sodni sluga, samski *(Caspar Zenthauer gerichts diener ledig)*	24		
	Jernej PAITHELHAUSER, njegov hlapec *(Barthelme dessen Knöcht)*	50	Marija, njegova žena *(Maria dessen weib)*	35
	Franc, njegov sin *(Franz dessen Sohn)*	3	Marija, njena hči *(Maria ihr tochter)*	15
3	Franc Ignac REICH, duhovnik *(Franciscus Ignatius Reich brüester)*	63		
4	Matija ŠTORMAN, duhovnik in beneficiat v špitalu *(Matthiaß Storman brüester vnd beneficiat im spithal)*	55		
5	Simon VETERNIK, trški sodnik *(Simon Veternikh Marktrichter)*	65	Marjeta, njegova žena *(Margaretha dessen weib)*	90 (sic!)
	Jurij, njegov hlapec *(Georg dessen Knöcht)*	50	Magdalena, njena dekla *(Magdalena ihr Magd)*	26
	Urban, njegov hlapec *(Vrban dessen Knöcht)*	40	Marija, njena dekla *(Maria ihr Magd)*	16
6	Jernej VALENCI, trški pisar *(Barthelme Valenzi Markhtschreiber)*	60	Regina, njegova žena *(Regina dessen weib)*	52
			Jera, njena dekla *(Gertrauth ihr Magd)*	50
7	Tomaž ŠVAB, tržan, mesar *(Thomas Schuab burger fleischhakher)*	40	Ana, njegova žena *(Anna dessen weib)*	37
	Janez, njegov sin *(Joannes dessen Sohn)*	8	Uršula, njena dekla *(Vrsula ihr Magd)*	30
	Franc, njegov sin *(Franz dessen Sohn)*	6	Katarina, njena dekla (*Catharina ihr Magd*)	20
	Mihael, njegov sin *(Michaël dessen Sohn)*	3		
	Anton, njegov sin *(Antonius dessen Sohn)*	1		
	Jožef, njegov hlapec *(Joseph dessen Knöcht)*	30		
	Georg, njegov hlapec *(Jurij dessen Knöcht)*	24		
8	Andrej RINGELHAN, tržan in pletilec *(Andreas Ringelhan burger vnd strikhar)*	31	Helena, njegova žena *(Helena dessen weib)*	40

	Anton, njegov sin (*Anton dessen Sohn*)	6	Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	8
	Tomaž, njegov pomočnik (*Thomas dessen Kössel*)	24	Eva, njena dekla (*Eua ihr Magd*)	40
	Gotfrid, njegov oče, vdovec (*Gottfridt dessen Vatter wittiber*)	70	Marija, njena dekla (*Maria ihr Magd*)	40
			Elizabeta, njena dekla (*Elisabeth ihr Magd*)	17
9	Franc ŠKERLE, tržan in barvar (*Franz Skherlle burger vnd fürwer*)	54	Katarina, njegova žena (*Catharina dessen weib*)	50
	Sebastjan, njegov pomočnik (*Sebastian dessen gesell*)	18	Ana, njena hči (*Anna ihr tochter*)	12
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	10
10	Matija ŠMIT, tržan, vdovec (*Matthiaß Schmütt burger wittiber*)	50	Marija, njegova dekla (*Maria dessen Magd*)	40
11	Andrej KOŽAR, tržan in trgovec (*Andreas Koschar burger vnd handlsman*)	46	Elizabeta, njegova žena (*Elisabeth dessen weib*)	30
	Janez, njegov sin (*Joanneß dessen Sohn*)	10	Marjeta, njena dekla (*Margaretha ihr Magd*)	30
	Franc, njegov sin (*Franz dessen Sohn*)	3		
	Jurij, njegov sin (*Georg dessen Sohn*)	1		
	Matija, njegov gostač (*Matthiaß dessen inwoner*)	60		
12	Janez PEREČNIK, tržan, trgovec (*Joaneß Peretschnükh burger handlsman*)	61	Elizabeta, njegova žena (*Elisabeth dessen weib*)	45
	Jožef, njegov hlapec (*Joseph dessen Knöcht*)	18	Elizabeta, njena dekla (*Elisabeth dero Magd*)	40
13	Janez APAT, tržan in barvar (*Joanneß Appat burger vnd ferber*)	38	Ana, njegova žena (*Anna dessen weib*)	30
	Martin, njegov brat (*Martin dessen bruder*)	35	Jera, njena hči (*Gertrauth ihr tochter*)	2
	Janez, njegov pastir (*Joanneß dessen hiert*)	20	Maria, njena dekla (*Maria ihr Magd*)	43
14	Valentin GRAŠIČ, tržan in krznar (*Valentinus Graschez burger vnd kirschnar*)	43	Uršula, njegova žena (*Ursula dessen weib*)	42
			Uršula, njena hči (*Ursula ihr tochter*)	8
			Jera, njena hči (*Gertrauth ihr tochter*)	5
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	1
15	Mihael GERM, tržan in trgovec (*Michael Germ burger vnd handlsman*)	35	Ana, njegova žena (*Anna dessen weib*)	25
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	1
			Jera, njena dekla (*Gertrauth ihr Magd*)	14
16	Jožef NAPOTNIK, lončar, samski (*Joseph Napotnikh haffner ledig*)	30	Elizabeta, njegova mati (*Elisabeth dessen Mutter*)	70
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	40
			Agata, njena hči (*Agatha ihr tochter*)	32
17	Valentin PEREČNIK, tržan in trgovec (*Valenti Pereznikh burger vnd handlsman*)	55	Marija, njegova žena (*Maria dessen weib*)	50

	Jožef, njegov sin (*Joseph dessen Sohn*)	10	Apolonija, njena hči (*Apollonia ihr tochter*)	20
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	14
18	Fortunat JURAJ, tržan in lončar (*Fortunatus Jurai burger vnd haffner*)	58	Marija, njegova žena (*Maria dessen weib*)	55
	Matevž, njegov pomočnik (*Matthauß dessen gessell*)	22	Neža, njena dekla (*Agneß ihr Magd*)	22
	Matevž, njegov gostač (*Matthauß dessen inwoner*)	70		
19	Ahac VOŠNJAK, tržan in mizar (*Achatius Woschnakh burger vnd tischler*)	32	Marija, njegova žena (*Maria dessen weib*)	55 (sic!)
			Marija, njena gostačka (*Maria ihr inwonerin*)	60
20	Blaž LORGAR, krojač (*Blasius Lorgar schneider*)	28	Elizabeta, njegova žena (*Elisabeth dessen weib*)	28
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	2
			Ana Elizabeta, mati (*Anna Elisabeth Muetter*)	58
21	Janez LEPORŠEK, tržan in čevljar (*Joanneß Leporschekh burger vnd schuester*)	50	Apolonija, njegova žena (*Apollonia dessen weib*)	49
	Blaž, njegov sin (*Blasius dessen Sohn*)	23	Uršula, njena hči (*Vrsula ihr tochter*)	19
			Elizabeta, njena hči (*Elisabeth ihr tochter*)	14
			Terezija, njena hči (*Theresia ihr tochter*)	6
22	Matija LORGER, tržan in krojač (*Matthiaß Lorger burger, vnd schneider*)	40	Suzana, njegova žena (*Susanna dessen weib*)	20
	Janez, njegov brat, čevljar, samski (*Joanneß dessen brueder schuester ledig*)	30		
23	Lovrenc ŠMIT, tržan (*Laurentius Schmütt burger*)	46	Helena, njegova žena (*Helena dessen weib*)	45
			Uršula, njena hči (*Vrsula ihr tochter*)	13
			Neža, njena hči (*Agneß ihr tochter*)	5
24	Franc VALENCI, tržan, gostilničar (*Franz Valenzi burger, gastgeber*)	30	Marjeta, njegova žena (*Margaretha dessen weib*)	29
	Jurij, njegov sin (*Georg dessen Sohn*)	7	Marjeta, njena dekla (*Margaretha ihr Magd*)	30
	Franc, njegov sin (*Franz dessen Sohn*)	3	Lucija, njena dekla (*Lucia dero Magd*)	16
	Andrej, njegov hlapec (*Andreas dessen Knöcht*)	31		
25	Martin KORB, tržan in čevljar (*Martin Korb burger, vnd schuester*)	40	Marija, njegova žena (*Maria dessen weib*)	30
	Janez, njegov sin (*Joanneß dessen Sohn*)	5	Helena, njena hči (*Hellena ihr tochter*)	9
			Ana, njena hči (*Anna ihr tochter*)	1
26	Andrej FLORJANC, tržan in krojač (*Andreas Florianz burger, et schneider*)	60	Uršula, njegova žena (*Vrsula dessen weib*)	48
	Jurij, njegov sin, krojač, samski (*Georgius dessen Sohn schneider, ledig*)	18	Jera, njena hči (*Gertrauth ihr tochter*)	14
	Florjan, njegov sin (*Florian dessen Sohn*)	12		

27	Boltežar RACIC, tržan (*Balthaser Razez burger*)	43	Katarina, njegova žena (*Catharina dessen weib*)	40
	Matija, njegov sin (*Mathiaß dessen Sohn*)	8		
	Jurij, njegov sin (*Georg dessen Sohn*)	5		
	Simon, njegov sin (*Simon dessen Sohn*)	1		
28	Janez JAJČNIK, tkalec, samski (*Joaneß Jaiznekh weber ledig*)	22	Marija, njegova mati, vdova (*Maria dessen Mutter wittib*)	39
	Gregor, njegov brat (*Gregor dessen brueder*)	7	Jera, njena hči (*Gertrauth ihr tochter*)	4
29	Franc ŠENIČER, tržan in mesar (*Franz Schömizer burger vnd fleischhakher*)	53	Katarina, njegova žena (*Catharina dessen weib*)	30
	Janez, njegov sin (*Joaneß dessen Sohn*)	7	Marija, njena hči (*Maria dero tochter*)	11
	Jurij, njegov sin (*Georg dessen Sohn*)	3	Elizabeta, njena hči (*Elisabeth ihr tochter*)	6
	Andrej, njegov sin (*Andreas dessen Sohn*)	1	Jera, Katarinina mati (*Gertrauth der Catherina Mutter*)	80
	Jožef, njegov hlapec (*Joseph dessen Knöcht*)	30	Neža, njena dekla (*Agneß dero Magd*)	17
	Martin, njegov hlapec (*Martin dessen Knöcht*)	24		
30	Jurij PEREČNIK, godec[31] (*Georg Pereznikh spüllman*)	40	Ana, njegova žena (*Anna dessen weib*)	40
	Martin, njegov sin (*Martin dessen Sohn*)	20	Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	12
	Anton, njegov sin (*Anton dessen Sohn*)	5	Helena, njena hči (*Helena ihr tochter*)	8
31	Jožef TOTER, tržan in usnjar (*Joseph Totter burger, et ledrer*)	30	Ana, njegova žena (*Anna dessen weib*)	30
	sin Jožef (*Sohn Joseph*)	1		
	Janez, njegov oče, vdovec (*Joanneß dessen Vatter wittiber*)	80		
32	Matija CAMLEK, tržan (*Matthiaß Zamlekh burger*)	79	Marjeta, njegova žena (*Margaretha dessen weib*)	40
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	26
			Marija, hči slednje (*Maria dero tochter*)	3
33	Matija PUKLAČ, tržan in čevljar (*Matthiaß Pukhlaz burger, vnd schuester*)	27	Lucija, njegova žena (*Luzia dessen weib*)	28
	Simon, njegov sin (*Simon dessen Sohn*)	1	Ana, Matijeva mati (*Anna des Matthiaß Mutter*)	55
	Jakob, rejenec (*Jacob ein Zucht Knab*)	5		
34	Primož KOKEC, tesar (*Primus Kokhez Zimerman*)	30	Marija, njegova žena (*Maria dessen weib*)	28
			Marija, njena hči (*Maria dero tochter*)	6
			Uršula, njena hči (*Vrsula ihr tochter*)	3

[31] Potrditev pomena izraza najdemo med drugim leta 1748 v dopisu šoštanjskega trškega predstojništva ljubljanskemu škofu, v katerem je omenjen »Spillman«, ki so mu vzeli gosli (*Geigen*) (NŠAL, NŠAL 1, ŠAL I, fasc. 42/58, 9. 9. 1748).

			Marija, gostačka, vdova (*Maria inwonerin wittib*)	28
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	4
35			Marija ROBIDA, vdova (*Maria Robidin wittib*)	50
			njena hči Marija (*ihr tochter Maria*)	17
36	Jurij MRAVLJAK, tržan in kovač (*Georg Mraulakh burger, et schmütt*)	60	Jera, njegova žena (*Gertrauth dessen weib*)	66
	Jernej, hlapec (*Barthelme Knöcht*)	16	Marija, njena dekla (*Maria ihr Magd*)	22
			Barbara, njena dekla (*Barbara dero Magd*)	30
			Marija, gostačka, vdova (*Maria inwanerin wittib*)	60
37	Jurij LUKANČIČ, tržan in čevljar (*Georg Lukhanzez burger, et schuester*)	60	Terezija, njegova žena (*Theresia dessen weib*)	50
			Elizabeta, njena hči (*Elisabeth ihr tochter*)	16
			Marjeta, njena hči (*Margaretha ihr tochter*)	8
			Marija, njena dekla (*Maria ihr Magd*)	38
38	Jožef VOŠNJAK, tržan in usnjar (*Joseph Woschnakh burger, et ledrer*)	33	Barbara, njegova žena (*Barbara dessen weib*)	25
	Martin, njegov sin (*Martin dessen Sohn*)	1	Neža, njena mati, vdova (*Agnes dero Mutter, wittib*)	58
	Martin, Nežin sin, samski (*Martin der Agneß Sohn ledig*)	20	Marija, njena dekla (*Maria dero Magd*)	30
	Tomaž, njegov hlapec (*Thomaß dessen Knöcht*)	24		
39	Jurij, njen sin (*Georg dero Sohn*)	8	Apolonija KLORGER, vdova (*Apollonia Klorgerin, wittib*)	36
			Uršula, njena hči (*Vrsula ihr tochter*)	9
			Neža, njena hči (*Agneß ihr tochter*)	8
			Uršula, gostačka (*Vrsula Inwanerin*)	70
			Marija, gostačka (*Maria Inwanerin*)	60
40	Primož EGEL, tržan (*Primus Eggel burger*)	48	Elizabeta, njegova žena (*Elisabeth dessen weib*)	40
	Matija, njegov sin (*Mathiaß dessen Sohn*)	5	Marija, njena hči (*Maria dero tochter*)	7
41	Matevž PEK, gostač (*Matthaeuß Peekh* inwoner)	47	Jera, njegova žena (*Gertrauth dessen weib*)	40
			Marija, hči (*Maria tochter*)	3
			Jera, samska gostačka (*Gertrauth ledig inwonerin*)	20
42	Pongrac HLEB, tržan (*Pangratius Hlep burger*)	45	Jera, njegova žena (*Gertrudis dessen weib*)	32
	Pongrac, gostač, samski, krojač (*Pangratius inwoner ledig schneider*)	24	Marija, vdova gostačka (*Maria wittib inwonerin*)	85
43	Jožef NAPOTNIK, tržan, lončar in vdovec (*Joseph Napotnikh burger haffner vnd wittiber*)	90	Uršula, njegova hči (*Vrsula dessen tochter*)	32

	Janez, Elizabetin sin (*Joanneß der Elisabeth ihr Sohn*)	7	Elizabeta, gostačka (*Elisabeth inwonerin*)	35
	Jožef, sin slednje (*Joseph dero Sohn*)	3	Eva, vdova gostačka (*Eua wittib inwaner* – sic!)	50
44	Urban VREŠE, tržan (*Vrbanus Vresche burger*)	38	Marija, njegova žena (*Maria dessen weib*)	40
	Matija, njegov sin (*Matthiaß dessen Sohn*)	12	Marija, njena hči (*Maria dero tochter*)	10
45	Martin PERGER, tržan in čevljar (*Martin Perger burger, et schuester*)	32	Helena, njegova žena (*Helena dessen weib*)	25
	Janez, njegov sin (*Joanneß dessen Sohn*)	2	Neža, Martinova mati, vdova (*Agneß des Martin Mutter wittib*)	62
46	Matevž MARTINC, hišar (*Matthaeus Martinz gehaißler*)	50	Uršula, njegova žena (*Vrsula dessen weib*)	50
	Andrej, njegov sin (*Andreas dessen Sohn*)	10		
47	Miklavž HLEB, tržan (*Nicolauß Hlep burger*)	46	Marjeta, njegova žena (*Margaretha dessen weib*)	33
	Janez, njegov sin (*Joanneß dessen Sohn*)	9	Uršula, njena dekla (*Vrsula dero Magd*)	15
	Jernej, njegov sin (*Barthelme dessen Sohn*)	4		
	Matija, njegov sin (*Matthiaß dessen Sohn*)	3		
	Andrej, njegov sin (*Andreas dessen Sohn*)	1		
48	Matevž PLAMBERGER, samski (*Matthaeus Plamberger ledig*)	17	njegova mati Marija, vdova (*dessen Maria Mutter wittib*)	52
	Tomaž, njegov brat (*Thomaß dessen brueder*)	15	Marjeta, njena hči (*Margaretha ihr tochter*)	14
	Mihael, njegov gostač, vdovec (*Michäel dessen inwaner witter* – sic!)	50		
49	Martin PEREČNIK, tržan in krojač (*Martin Pereznikh burger, vnd schneider*)	40	Uršula, njegova žena (*Vrsula dessen weib*)	30
	Anton, njegov sin (*Antonius dessen Sohn*)	4	Elizabeta, njena hči (*Elisabeth ihr tochter*)	15
			Uršula, njena hči (*Vrsula ihr tochter*)	1
			Uršula, rejenka (*Vrsula Zucht Madl*)	8
50	Martin PEREČNIK, tržan in trgovec (*Martin Pereznikh burger vnd handlsman*)	64	Marija, njegova žena (*Maria dessen weib*)	45
	Peter, njegov hlapec (*Peter dessen Knöcht*)	19	hči Marija (*tochter Maria*)	8
			Marija, njena dekla (*Maria dero Magd*)	25
51	Jurij RAZBORNIK, tržan in krojač (*Georg Raßwornikh Purger vnd schneider*)	40	Helena, njegova žena (*Helena dessen weib*)	50
			Marija, njena hči (*Maria ihro tochter*)	12
			Cecilija, njena hči (*Caecilia ihr tochter*)	22
52	Miklavž SREBOTNIK, tržan (*Nicolaus Srebotnikh burger*)	36	Jera, njegova žena (*Gertraudt dessen weib*)	26
	Matevž, njegov sin (*Matthaeus dessen Sohn*)	2	Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	3
			Uršula, njena dekla (*Vrsula ihr Magd*)	20

53	Jakob BEGUŠ, tržan (*Jacob Wegusch burger*)	50	Marija, njegova žena (*Maria sein weib*)	40
	Franc, njegov sin (*Franz dessen Sohn*)	8	Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	5
			Marjeta, njena hči (*Margaretha ihr tochter*)	1
			Eva, Marijina mati, vdova (*Eua der Maria ihr Muetter wittib*)	72
			Marija, njena dekla (*Maria ihr Magd*)	22
54	Jožef GOBAT [KOBAUT],[32] tržan (*Joseph Gobath burger*)	50	Marjeta, njegova žena (*Margaretha sein weib*)	36
55	Andrej MESNER, tržan in trgovec (*Andreas Meßner burger vnd handlsman*)	50	Katarina, njegova žena (*Catherina dessen weib*)	40
	Janez, njegov sin (*Joanneß dessen Sohn*)	19	Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	16
	Gašper, njegov sin (*Casper dessen Sohn*)	12	Agata, njena hči (*Agatha ihr tochter*)	14
	Andrej, njegov sin (*Andreas dessen Sohn*)	10	Jera, hči (*Gertrauth tochter*)	8
	hlapec Jurij (*Knöcht Gerorg* – sic!)	38	Neža, njena dekla (*Agnes ihr Magd*)	12
	Gregor, njegov hlapec (*Gregor dessen Knöcht*)	17	Neža, njena dekla (*Agnes ihr Magd*)	24
56	Janez FLORJANC, tržan (*Joanneß Florianz burger*)	65	Uršula, njegova žena (*Vrsula dessen weib*)	60
	Tomaž, njegov sin, samski (*Thomaß dessen Sohn ledig*)	20		
57	Blaž COKAN, tržan in usnjar (*Blasius Zokhan burger, et ledrer*)	50	Elizabeta, njegova žena (*Elisabeth sein weib*)	31
	Janez, njegov sin (*Joaneß dessen Sohn*)	12	Marija, njena hči (*Maria ihro tochter*)	1
	Jožef, njegov sin (*Joseph dessen Sohn*)	10	Marija, njena dekla (*Maria dero Magd*)	25
	Matevž, njegov sin (*Matthaeuß dessen Sohn*)	7		
	Franc, njegov sin (*Franz dessen Sohn*)	3		
	Valentin, njegov hlapec (*Valenti dessen Knöcht*)	30		
	Tomaž, njegov vajenec (*Thomas dessen lehr Jung*)	28		
58			Neža ROSER, vdova tržanka (*A[g]nneß Roserin wittib burgerin*)	51
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	13
	njen gostač Miklavž (*Dero Nicolaus Inwoner*)	40	Marija, njegova žena (*Maria sein weib*)	35
			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	1
59	Matevž ROSAR, tržan (*Matthaeuß Rosar burger*)	30	Elizabeta, njegova žena (*Elisabeth dessen weib*)	30
			Barbara, njena hči (*Barbara ihr tochter*)	6

[32] Obliko priimka razkriva popis hiš iz leta 1754 (StLA, Laa. A., Antiquum I, Häuserzä hlung 1754, K 19, Heft 71, No. 185, 18. 4. 1754).

			Marija, njena hči (*Maria ihr tochter*)	4
			Ana, njena hči (*ihr tochter*)	2
			Helena, njena hči (*Anna ihr tochter*)	1
60	Urban RAMŠAK, tržan in godec (*Vrban Rambschakh burger vnd spilman*)	45	Marija, njegova žena (*Maria, dessen weib*)	45
	Jakob, njegov sin (*Jacob dessen Sohn*)	15	Marjeta, njena dekla (*Margaretha ihr Magd*)	50
	Pavel, njegov gostač (*Paul dessen inwoner*)	35		
61	Peter ŽAGAR,[33] tržan in mežnar (*Peter Sager burger, vnd Meßner*)	45	Eva, njegova žena (*Eua dessen weib*)	35
	Andrej, njegov sin (*Andreas dessen Sohn*)	14	Lucija, njena hči (*Lucia ihr tochter*)	11
62	njen sin Mihael (*dero Sohn Michael*)	11	Uršula MIKLAVŽINA, vdova tržanka (*Vrsula Miklauschinka burgerin wittib*)	46
63	Bernard SAIDL, tržan in tržanski čevljarski mojster (*Bernardus Saidl burger vnd buergerlicher schuster maister*)	41	Marija, njegova žena (*Maria sein weib*)	58
	Pongrac, njegov pomočnik (*Pancratius dessen gesell*)	29	Uršula, njena dekla (*Vrsula ihr Magd*)	22
	Jurij, njegov vajenec (*Georg dessen lehr Jung*)	19		
64	Primož BERLISK, samski, tkalec (*Primus Werlisk ledig weber*)	45	Eva, njegova mati (*Eua dessen Muetter*)	62
65	Janez VALENCI, tržan (*Joanneß Valenzi, burger*)	55	Elizabeta, njegova žena (*Elisabeth dessen weib*)	45
	Jakob, njegov sin (*Jacob dessen Sohn*)	19		
	Jurij, njegov sin (*Georg dessen Sohn*)	16		
	Matevž, njegov sin (*Matthaeus dessen Sohn*)	10		
	Franc, njegov sin (*Franz dessen Sohn*)	8		

Nekateri vidiki ljudskega štetja v Šoštanju

Terezijansko ljudsko štetje leta 1754 je bilo namenjeno predvsem ugotavljanju **števila prebivalcev**. Popis za župnijo Šoštanj v celotni soseski sv. Mohorja in Fortunata izkazuje 81 gospodinjstev s 424 osebami, od tega 204 moških in 220 žensk. Sam trg, kakor smo ga opredelili, torej skupaj z gradom, je štel 65 gospodinjstev s 331 osebami, 159 moškega in 172 ženskega spola. V celotni soseski je prišlo na gospodinjstvo 5,23 osebe, v trgu pa malce manj, 5,09. Razmerje med številom moških in žensk je bilo pri trškem prebivalstvu skoraj enako kot v celotni soseski. Brez gradu, ki je s 14 osebami po obljudenosti prednjačil, je trg premogel 317 prebivalcev, 150 moških in 167 žensk.

Spodnja tabela prikazuje število **gospodinjstev** glede na število oseb, delež, ki ga posamezna skupina predstavlja v celotni trški populaciji, ter pri vsaki število in delež tujih oseb. Med slednje so štete tiste, ki niso opredeljene ne kot gospodarjevi ne kot gospodinjini ožji sorodniki, ampak kot hlapci, dekle, obrtni vajenci in pomočniki, gospoščinski uradniki, dva rejenca idr.

Številčnost članov gospodinjstev kaže razpon od ene same osebe do 14 prebivalcev gradu. Enočlanski gospodinjstvi naj bi bili dve, in sicer dveh duhovnikov, kolikor nista v resnici prebivala skupaj v špitalu oziroma Reich pri kaki družini v trgu.

Najmanj gospodinjstev, skupaj samo 6 ali slaba desetina (9,2 %), je štelo od 9 do 14 oseb. V gradu (št. 2), domovanju z največ stanovalci, ni prebival noben član družine lastnikov šoštanjskega gospostva, grofov Thurn-Valsassina, ampak samo neoženjeni upravitelj z 10 zaposlenimi in tremi člani hlapčeve družine (žena in dva otroka). Drugo največje, 12-člansko

[33] V krstnih maticah je priimek zapisan kot Žagar (*Schagar*), na primer ob krstu sina Andreja 19. novembra 1735 (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, R 1719–1742, s. p.).

	Število vseh gospodinjstev	Število vseh oseb	Število gospodinjstev s tujimi osebami	Število tujih oseb (na gospodinjstvo)	Delež tujih oseb
1 oseba	2	2	–	–	–
2 osebi	6	12	1 (16,7 %)	1 (1)	8,3 %
3 osebe	5	15	2 (40,0 %)	2 (1)	13,3 %
4 osebe	15	60	4 (26,7 %)	6 (1–2)	10,0 %
5 oseb	15	75	10 (66,7 %)	18 (1–3)	24,0 %
6 oseb	11	66	7 (63,6 %)	19 (1–4)	28,8 %
7 oseb	5	35	5 (100 %)	9 (1–3)	25,7 %
8 oseb	–	–	–	–	–
9 oseb	1	9	1 (100 %)	4 (4)	44,4 %
10 oseb	2	20	2 (100 %)	7 (3–4)	35,0 %
11 oseb	1	11	1 (100 %)	3 (3)	27,3 %
12 oseb	1	12	1 (100 %)	4 (4)	33,3 %
13 oseb	–	–	–	–	–
14 oseb	1 (grad)	14	1 (100 %)	13 (13)	92,9 %
	65	331	35 (53,8 %)	86	26,0 %
Brez gradu	64	317	34 (53,1 %)	73	23,0 %

gospodinjstvo (št. 55) trgovca Andreja Mesnerja so sestavljali njegova 8-članska jedrna družina in štirje posli obeh spolov. Zelo podobna je bila sestava 11-članskega gospodinjstva mesarja Franca Šeničerja (št. 29), v katerem je živelo 7 članov jedrne družine, ženina mati in trije posli obeh spolov. Po štiri oziroma tri tuje osebe ob jedrni družini naštejemo tudi v obeh 10-članskih gospodinjstvih, mesarja Tomaža Švaba (št. 7) in usnjarja Blaža Cokana (št. 57), ter v 9-članskem gospodinjstvu pletilca Andreja Ringelhana (št. 8), pri čigar štiričlanski jedrni družini je starost preživljal njegov ovdoveli oče.

Največ gospodinjstev je štelo 4 in 5 oseb (obakrat 10 ali 15,4 %), sledila so 6-članska (11 ali 16,9 %), občutno manj – po 5 (7,7 %) – srečamo 3-članskih in gospodinjstev s 7 člani ter malce več dvočlanskih – 6 (5,2 %). Prisotnost tujih oseb se začenja že pri gospodinjstvih z dvema članoma – vdovec, tržan Matija Šmit (št. 10) je živel sam z deklo –, delež tujcev pa narašča dokaj skladno s povečevanjem števila članov gospodinjstva. Število tujih oseb se je gibalo v razponu od 1 do 4 in je lahko presegalo število družinskih članov. Trški sodnik Simon Veternik (št. 5), ki je imel od sorodnikov samo veliko starejšo ženo, je, denimo, zaposloval štiri posle. Pri samskem gospoščinskem upravitelju Francu Mihaelu Kastelicu (št. 2) pa je treba po tem načelu k tujim osebam šteti kar vseh deset njegovih zaposlenih skupaj s tremi člani hlapčeve družine. Gospodinjstev brez tujih oseb je bilo manj kot polovica (30 ali 46,2 %), pri čemer so takšna, v katerih so živeli samo sorodniki, štela največ 6 članov, prav vsa s 7 in več osebami pa so kazala mešano podobo (družinski člani in tujci). V celotnem prebivalstvu je delež tujcev – nedružinskih članov – znašal dobro četrtino (86 oseb ali 26,0 %) oziroma nekaj manj, če odštejemo grad s specifično strukturo stanovalcev (73 oseb ali 23,0 %). Od tega je bila dobra četrtina gostačev in njihovih družinskih članov (23 ali 26,7 %), drugi pa posli in zaposleni s peščico družinskih članov (poročen je bil samo gospoščinski hlapec). Pri gostačih je struktura takšna: pet moških, od tega en vdovec, sedem žensk, med njimi dve vdovi, in štiri gostaške družine z 2–3 člani (dva zakonca z otrokom, vdova z otrokom in ženska z dvema otrokoma).

Posebnost prvega ljudskega štetja nasploh, ne le v šoštanjski župniji, je nenavajanje priimkov pri veliki večini popisanih oseb. Priimek imajo praviloma samo gospodarji oziroma gospodarice, kadar gospodinjstvo vodi ženska. Tako ne izvemo niti tega, kako so se pisali družinski člani. Če je ta podatek pri otrocih in ženah samoumeven, ga pogrešamo, ko gre, denimo, za razširjeno družino, v kateri živi ženino sorodstvo ali hčerkina družina. Prav tako ni ugotovljivo, katere žene niso bile biološke matere moževih otrok, vseh ali nekaterih. Priimka tudi nimajo tuje osebe znotraj gospodinjstva, najsi gre za zaposleno delovno silo (hlapci, dekle, pomočniki, vajenci) ali za gostače in gostačke, od katerih so nekateri imeli lastne družine. Vse to kaže na dojemanje zaposlenih in gostačev kot članov družine.[34] Še več, v matičnih knjigah šoštanjske župnije v tem času zelo pogosto naletimo samo na osebno ime in podatek, čigava dekla, gostač ali gostačka je dotična oseba, medtem ko njen priimek ni naveden.[35] Pri ljudskem štetju je v Šoštanju med gostači izjema s priimkom samo Matevž Pek, ki je edini popisan kot nosilec gospodinjstva ter je imel poleg žene in hčerke še mlado gostačko.[36] Navedbo priimka so si v očeh šoštanjskega župnika poleg Peka »zaslužili« samo še vidnejši gospoščinski uslužbenci,

[34] Prim. Štuhec, O družini v Kranju, str. 293.

[35] Na primer v letu 1754 pri krščencih: »*Agnes Francisci incolae apud fundo Sliunik*«, »*Mathia Blasii inquilini apud Skodler*« (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, R 1742–1757, pag. 172 in 173).

[36] Zanimivo je, da sta Matevž Pek in njegova žena Jera ob krstu sina Andreja 2. oktobra 1745 označena kot gospod in gospa, tj. z oznakama za tržane, pri krstih naslednjih dveh otrok pa gosposkega predikata nimata (NŠAM, Matične knjige, Šoštanj, R 1742–1757, pag. 42, 107 in 149).

Sestava gospodinjstva	Število
razširjena družina (brez tujih oseb)	5
razširjena družina s služinčadjo	5
zakonca z otroki (brez tujih oseb)	16
zakonca z otroki in služinčadjo	7
zakonca z otroki in gostači	2
zakonca z otroki, služinčadjo in gostači	2
zakonca z otroki in obrtnimi pomočniki	1
zakonca z otroki, obrtnimi pomočniki in služabniki	1
zakonca z otroki in rejenci	1
zakonca (brez otrok)	2
zakonca s služinčadjo	4
zakonca z obrtnimi pomočniki in služinčadjo	1
zakonca z obrtnimi pomočniki, služinčadjo in gostači	1
zakonca s služinčadjo in gostači	1
zakonca z gostači	2
zakonca z bratom/svakom	1
vdovec s hčerko in gostači	1
vdovec z deklo	1
vdova z otroki in gostači	1
vdova s hčerko in gostači	1
vdova s hčerko	1
vdova s sinom	1
samec z materjo in sorojenci	2
samec z materjo, sorojenci in gostači	1
samec z materjo	1
duhovnik	2
gospoščinski upravitelj z zaposlenimi	1
Skupaj	65

Poklicna struktura Šoštanjčanov

Gospodarji	Število	Zaposleni pri gospodarju	Število
Obrtnik	29	hlapec	14
Trgovec	6	obrtni pomočnik	4
tržan brez navedbe poklica	14	obrtni vajenec	2
gospoščinski upravitelj	2	pastir	1
duhovnik	2	konjski hlapec	1
Drugo	8	gospoščinski pisar	1
Gospodarice		pisarski vajenec	1
vdova brez navedbe poklica	2	valpet	1
vdova tržanka brez navedbe poklica	2	pristavnik	1
Skupaj	65	gospoščinski sodni sluga	1
		gospoščinski hlapec	1
Družinski člani s poklicem		dekla	30
obrtnik	2	dekla na pristavi	1
		kuharica	1
Gostači s poklicem		kuhinjska dekla	1
obrtnik	1	**Skupaj**	61

in sicer pisar, pisarski vajenec, sodni sluga in hlapec, ki je imel družino, ne pa tudi valpet, konjski hlapec in pristavnik ter ženski del grajskih poslov.

Sestava gospodinjstev kaže zelo pisano podobo glede razmerja članov do gospodarja oziroma gospodarice. Našteti je mogoče kar 27 tipov gospodinjstev, od takih, ki so zastopana z enim samim primerom in jih je daleč največ (16), do najpogostejšega tipa – jedrne družine (zakonca z otroki brez drugih oseb), ki jih je bilo 16 ali slaba četrtina (24,6 %). Drugi najpogostejši tip je bila jedrna družina s služinčadjo (7 gospodinjstev), sledijo pa razširjena družina brez tujih oseb (5), razširjena družina s služinčadjo (5) in zakonca s služinčadjo (4).

Precej omejeni smo pri ugotavljanju **poklicne strukture**, saj popis zagotovo ne navaja poklicev vseh

oseb. Navedbo, s čim se ukvarjajo, največkrat pogrešamo pri odraslih in odraščajočih sinovih gospodarjev in ovdovelih gospodaric. Sklepati je sicer mogoče, da so sinovi, vsaj eden, praviloma naslednik, sledili očetovemu poklicu. Delovno razmerje do gospodarja je dosledneje dokumentirano pri nedružinskih članih (hlapci, dekle, pomočniki itd.).

Med 65 gospodarji (vključno s 4 gospodaricami) jih je daleč največ, 29 ali slaba polovica (44,6 %), označenih kot obrtniki, od tega vsi razen štirih hkrati kot tržani. Po številčni zastopanosti si obrtniki sledijo takole: šest čevljarjev, pet krojačev, po trije usnjarji in lončarji, po dva mesarja, barvarja in tkalca ter po en pletilec, krznar, mizar, tesar, kovač in gostilničar. Tržani brez navedbe poklica (14) predstavljajo dobro petino gospodarjev (21,6 %), šest trgovcev, ki so vsi navedeni tudi kot tržani, pa slabo desetino (9,2 %). V heterogeno skupino »drugo« smo uvrstili 8 gospodarjev, in sicer: trškega sodnika, trškega pisarja, dva godca, mežnarja, hišarja, gostača in samskega gospodarja brez poklica. Po dva gospodarja sta bila duhovnika oziroma gospoščinska upravitelja (nekdanji in sedanji), vse štiri gospodarice pa so navedene kot vdove in brez poklica (dve sta označeni kot tržanki, tj. vdovi po tržanu).

Poleg gospodarjev so s poklicem le izjemoma opredeljeni družinski člani. Tako je bil samski brat krojača Matije Lorgerja (št. 22) po poklicu čevljar, pri sinovih gospodarjev pa je poklic – krojač – naveden samo pri 18-letnem sinu krojača Andreja Florjanca (št. 26). Med gostači najdemo navedbo poklica le pri 24-letnem Pongracu, gostaču pri tržanu Pongracu Hlebu (št. 42). Drugi gostači in gostačke potemtakem niso opravljali samostojnega poklica, ampak so bili vključeni v gospodarski obrat gospodarja ali pa so se preživljali s priložnostnim delom.

Zanimivo je, da je med 61 osebami, zaposlenimi pri gospodarju oziroma gospodarici, tako malo obrtnih pomočnikov (4) in vajencev (2), skupaj le 6 ali manj kot desetina (9,8 %), če izvzamemo pisarskega vajenca pri šoštanjskem gospostvu. Po enega pomočnika so imeli štirje obrtniki, pletilec, barvar, lončar in čevljar, vajenca pa isti čevljar in en usnjar. Podatek priča o majhnosti šoštanjskih obrtnih obratov, ki so torej največkrat zaposlovali samo mojstra in katerega njegovih sinov. Trški domovi so neprimerno bolj potrebovali tujo žensko delovno silo kakor moško. Šoštanjčani (brez gradu) so namreč zaposlovali dvakrat toliko dekel (30) kakor hlapcev (14). Edini pastir je bil zaposlen pri barvarju, preostala tuja delovna sila (10 oseb) pa vsa pri gospoščinskem upravitelju (gospoščinski pisar, pisarski vajenec, konjski hlapec, valpet, pristavnik, sodni sluga, hlapec, kuharica, kuhinjska dekla in dekla na pristavi).

Kar zadeva **polnopravne tržane**, jih je med 62 gospodarji (brez gradu in obeh duhovnikov) mogoče našteti skupaj s trškim sodnikom 47 ali tri četrtine (75,8 %), tržana pa sta bila tudi pokojna moža dveh ovdovelih gospodaric. Vsekakor se nekaj oseb s tržanskimi pravicami skriva še med ožjimi sorodniki izpričanih tržanov. Skoraj brez dvoma sta bila tržana tudi ostarela očeta dveh tržanov (št. 8 in 31).

Podatek, ki ne manjka pri nobeni osebi in bi ga zato poleg osebnega imena in spola lahko imenovali univerzalni, je **posameznikova starost**. V župniji Šoštanj so kot nasploh na Štajerskem število let vpisali v enega od treh stolpcev. Prvi je bil namenjen nedoletnim otrokom, starim do 7 let, drugi 7–12-letnikom, sposobnim za verski pouk, tretji pa obhajancem (komunikantom), ki so imeli več kot 12 let in so po merilih dobe veljali za odrasle. V šoštanjskem trgu so vse, ki so jim pripisali 12 let, uvrstili med obhajance, medtem ko so se 7-letniki znašli v dveh skupinah: trije fantje so bili uvrščeni med nedoletne otroke, dva fanta in ena deklica pa v starostno skupino 7–12 let, očitno upoštevaje kriterij, kdo je že sposoben za verouk in kdo še ne. Kot že rečeno, so za vse mlajše od enega leta avtomatično navedli starost 1 leto.[37]

Če deleže trških prebivalcev po starostnih skupinah primerjamo z deleži za celotno župnijo, so razlike majhne, še največja pri starejših od 12 let, kjer znaša poldrugi odstotek (72,5 oziroma 74,0 %). Tako v trgu kot v župniji je bila približno šestina prebivalcev starih do 7 let, desetina pa med 7 in 12. Odstopanje trškega prebivalstva od prebivalstva celotne župnije je opaznejše pri spolni strukturi. Pri najmlajših (do 7 let) so v župniji prevladovale deklice (105,0 na 100 dečkov), v trgu pa dečki (samo 86,2 deklice na 100 dečkov), a je treba upoštevati maloštevilnost trških otrok (54). Pri odraslih, starejših od 12 let, so bile ženske močneje zastopane v trgu (116,8 na 100 moških) kakor v celotni župniji (111,0), kar gre najbrž pripisati občutno večjemu številu dekel v primerjavi s hlapci. Razmerje med vsemi moškimi in ženskami v trgu je bilo sicer zelo podobno kot v župniji (108,2 oziroma 107,4 ženske na 100 moških).

Starostne skupine v trgu Šoštanj

Starost	Moški	Ženske	Skupaj	% vseh	Ženske na 100 moških
do 7 let	29	25	54	16,3	86,2
7–12 let	17	15	32	9,7	88,2
obhajanci	113	132	245	74,0	116,8
Skupaj	159	172	331	100	108,2

Starostne skupine v župniji Šoštanj

Starost	Moški	Ženske	Skupaj	% vseh	Ženske na 100 moških
do 7 let	203	215	418	16,9	105,9
7–12 let	139	122	261	10,6	87,8
obhajanci	849	942	1791	72,5	111,0
Skupaj	1191	1279	2470	100	107,4

[37] Gl. op. 29.

Dosedanje raziskave terezijanskega ljudskega štetja so pokazale, da je prav pri presojanju podatkov o starosti potrebna posebna previdnost. Ne samo, da mnogi ljudje tega časa niso natanko vedeli, koliko so stari, ampak zanesljivost pridobljenih podatkov o starosti zmanjšuje tudi okoliščina, da jih popisovalcu niso nujno posredovali sami. Višja kot je bila posameznikova starost, manj zanesljivi so podatki. Tako kot v drugih analiziranih okoljih je tudi v Šoštanju opazna tendenca zaokroževanja starosti na deset in pet let.[38] Samo za ponazoritev povejmo, da je v starostni skupini 40–49 let starost pri skoraj polovici (22 ali 48,9 %) zaokrožena na 40 let, pri petini (9) pa na 45. V starostni skupini 50–59 let je delež 50-letnikov (20 od 35) še višji (57,1 %) in znaša skupaj s 55-letniki (6 ali 17,1 %) skoraj tri četrtine vseh (26 ali 74,3 %).

Glede na podatke ljudskega štetja smo Šoštanjčane razvrstili v skupine po deset let in znotraj teh po spolu. Daleč najštevilčnejša je skupina otrok do vključno 9. leta: 74 ali 22,4 % trške populacije. Zelo izenačene so starostne skupine 10–19, 20–29, 30–39 in 40–49 let s 45 do 53 osebami. Občutno manj, 35 Šoštanjčanov, je bilo starih 50–59 let, nato pa se število v vsakem naslednjem desetletju praviloma prepolovi. Najstarejša moški in ženska naj bi imela 90 let. Starejših od 49 let je mogoče našteti 65, kar je manj kot petina (19,6 %), starejših od 59 let pa 30 ali komaj 9,1 %.

Če primerjamo starostne skupine po spolu, so ženske opazno številčnejše v treh skupinah od 20 do 49 let, še posebej dvajsetletnice in tridesetletnice, med katerimi je bilo veliko dekel (18). Ženske sicer statistično najbolj prevladujejo v starostni skupini 80–89 let, ki pa šteje samo dve ženski in enega moškega, zaostajajo pa samo v dveh skupinah, najbolj v skupini 60–69 let (70 na 100 moških). Po spolu je bila veliko bolj izenačena populacija starejših od 49 let (33 moških in 32 žensk) kakor mlajših od te starosti (126 moških in 140 žensk).

Poglejmo si še nekaj ugotovitev o starostni strukturi posameznih socialnih skupin. Če odštejemo grad in oba duhovnika, je bilo največ gospodarjev starih 40–49 let – 18 od 62 ali 29,0 %, v starostni skupini 30–39 let jih najdemo 13 (20,6 %), enega manj (12 ali 19,0 %) v skupini 50–59 let, pa tudi šestdesetletnikov ni bilo tako malo (8 ali 18,6 %). Samo štirje so imeli manj kot 30 let in trije več kakor 70. Najmlajša – 17-letni Matevž Plamberger (št. 48) in 22-letni tkalec Janez Jajčnik (št. 28) – sta bila še samska in sta živela z ovdovelo materjo ter mlajšimi sorojenci. Tudi pri najstarejših treh gospodarjih je razlog, da so še vedno gospodarili, odsotnost moških v zrelih letih. 74-letni nekdanji gospoščinski upravitelj Janez Jožef Kastelic je živel sam z ženo (št. 1), 79-letni tržan Matija Camlek z ženo, hčerko in vnukinjo (št. 32), 90-letni ovdoveli tržan in lončar Jožef Napotnik pa s samsko hčerko in gostači (št. 43). Štiri vdove gospodarice so štele od 36 do 51 let in imele izključno nedoletne otroke.

Starostna in spolna struktura Šoštanjčanov

Starost	Moški	Ženske	Skupaj	% vseh	Ženske na 100 moških
Do 9 let	38	36	74	22,4	94,7
10–19	26	27	53	16,0	103,8
20–29	20	26	46	13,9	130,0
30–39	21	27	48	14,5	128,6
40–49	21	24	45	13,6	114,3
50–59	17	18	35	10,6	105,9
60–69	10	7	17	5,1	70,0
70–79	4	4	8	2,4	100,0
80–89	1	2	3	0,9	200,0
90	1	1	2	0,7	100,0
	159	172	331	100	108,2

Zelo različnih starosti so bili gostači, pet samskih moških, starih od 20 do 70 let, in sedem samskih žensk, starih od 20 do 85 let. Pri štirih gostaških družinah sta imela moža 40 in 47 let, ženski brez mož pa manj, 28 in 35. V povprečju je bila od gostačev mlajša nedomača delovna sila. Obrtni pomočniki so imeli 18, 22, 24 in 29 let, obrtna vajenca 19 in 28 (!), pisarski vajenec pri gospostvu pa 18. Med 16 hlapci sta najstarejša štela 50 let (50-letni hlapec šoštanjskega gospostva je imel tudi družino), sicer pa so bili stari od 16 do 40 let. Od 32 dekel je imela najstarejša prav tako 50 let, v povprečju pa so bile mlajše od hlapcev; šest dekel je štelo od 12 do 17 pomladi.

Za tisti čas niso neobičajne velike starostne razlike med zakoncema. Ne samo, da je bilo sedem gospodarjev vsaj 15 let starejših od žene, ampak zasledimo tudi tri obratne primere. 79-letni tržan Matija Camlek (št. 32) je imel kar 39 let mlajšo, 40-letno ženo, na drugi strani pa je bil 65-letni trški sodnik Simon Veternik (št. 5) poročen s četrt stoletja starejšo 90-letnico.[39]

Namesto sklepa

V prispevku smo se dotaknili samo nekaterih vidikov trškega prebivalstva in pri tem implicitno nakazali druge možnosti raziskovanja. Le malo smo posegli po župnijskih matičnih knjigah kot glavnem referenčnem viru. Krstne, poročne in mrliške matice so za popolnejšo sliko o sorodstvenih razmerjih in

[38] Prim. Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane, str. 195–196; Štuhec, O družini v Kranju, str. 285–286.

[39] Nekoliko drugačna starost je ob njuni smrti navedena v mrliški matični knjigi, pri Simonu Veterniku, ki so ga pokopali že 26. decembra 1754, ko je še bil trški sodnik, približno 64 let, pri njegovi ženi, pokopani 19. novembra 1758 in pomotoma imenovani Elizabeta namesto Marjeta, pa 88 let (NSAM, Matične knjige, Šoštanj, M 1693–1757, s. p.; M 1757–1770, s. p.).

dejanski starosti posameznikov nepogrešljive, a smo pri raziskovanju šoštanjske populacije precej omejeni – na eni strani zaradi daljših vrzeli v vrsti poročnih in mrliških matic,[40] na drugi pa zaradi pomanjkljivih podatkov v vseh treh vrstah matic. Duhovniki so namreč pred uvedbo hišnih številk (1770) le redko vpisovali kraje bivanja, kar otežuje identifikacijo oseb. Tako je tržane pogosto mogoče prepoznati samo po gosposkem predikatu (dominus, domina), nižje sloje trškega prebivalstva, ki takšne oznake nimajo, pa težko ločimo od podeželanov (še največkrat je na trške ljudi mogoče sklepati iz podatkov o krstnih botrih). Poleg tega pri gostačih in poslih pogosto ni naveden priimek, ampak ob imenu samo (ime in) priimek njihovega gospodarja.[41] Še posebej pogrešamo poročne matične knjige – manjkajo za več kakor sto let, od leta 1665 do 1771 –, ki bi razkrile izvor priseljenih ženinov in identiteto nevest. Krajevni in socialni izvor šoštanjskega prebivalstva, zajetega v ljudskem štetju leta 1754, bosta tako tudi po opravljenih nadaljnjih poglobljenih raziskavah ostala največja bela lisa.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 1, ŠAL I – Škofijski arhiv Ljubljana I
NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Matične knjige: Šoštanj (https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/sostanj/)

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
Landschaftliches Archiv, Antiquum I, Häuserzählung 1754
Stiftregister

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Bezlaj, France (ur.): *Začasni slovar slovenskih priimkov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1974.

Dolinar, France: *Slovenska cerkvena pokrajina*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, 1989 (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 2).

Svetina, Anton: Prebivalci Kranja v letu 1754. *Zgodovinski časopis* 37, 1983, št. 4, str. 273–294.

Štuhec, Marko: O družini v Kranju sredi 18. stoletja. *Zgodovinski časopis* 37, 1983, št. 4, str. 285–294.

Šturm, Lovro (ur.): *Gorenjske družine v 18. stoletju*. Celje: Društvo Mohorjeva družba; Celjska Mohorjeva družba; Ljubljana: Inštitut Karantanija: Slovenska matica, Ljubljana 2016.

Šturm, Lovro (ur.): *Ljubljanske družine v 18. stoletju*. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba; Ljubljana: Inštitut Karantanija: Slovenska matica, 2018.

Šturm, Lovro (ur.): *Notranjske družine v 18. stoletju*. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba; Ljubljana: Inštitut Karantanija: Slovenska matica, 2020.

Valenčič, Vlado: Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti. *Kronika* 2, 1954, št. 3, str. 191–200.

Valenčič, Vlado: Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati. *Zgodovinski časopis* 16, 1962, str. 27–53.

Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola Ljubljanske (nad)škofije 1711–1824. 1. del: 1711–1756*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2013 (Viri, 36).

Zwitter, Fran: *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936 (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 14, Historični odsek 5).

SUMMARY

The market town of Šoštanj according to the first population census of 1754

The Theresian population census of 1754 was the first such state-wide survey conducted in the Austrian part of the Habsburg Monarchy. Its primary aim was to establish the number and the age structure of its subjects as the basis for introducing tax and social reforms. The census bears special significance for Slovenian territory because, to our knowledge, the source material has only been almost fully preserved for the area of the then territorially disjointed Diocese of Ljubljana, which also included the parish of Šoštanj until the redrawing of diocesan boundaries in 1787. This makes Šoštanj one of the altogether nineteen urban settlements (five towns and fourteen market towns) in Slovenian territory, for which there exists a name list of the population from the mid-eighteenth century, containing the data on a person's age and social status. The article publishes the census of Šoštanj's population by combining the Slovenian translation and the German original, it discusses

[40] Prim. pregled digitaliziranih matičnih knjig: https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/sostanj/ (dostop 7. 7. 2021).

[41] Gl. op. 35.

some aspects of the demographic structure, and points to the possibilities for more in-depth studies that should also more intensively draw on other available demographic sources in the future.

In 1754, the market town of Šoštanj, including its castle, counted sixty-five households, which can be equated to houses with a great deal of certainty. It was inhabited by 331 persons—159 men and 172 women—averaging 5.09 persons per household. The number of household members ranged from one (in the case of two priests) to fourteen persons (castle residents). The lowest percentage of households, no more than six or slightly less than one-tenth (9.2%), were composed of between nine and fourteen members, and the highest percentage of four and five persons, respectively (in both cases, ten or 15.4%). The share of foreigners—non-family members—per total population amounted to slightly over one-quarter (eighty-six persons or 26.0%). A little over one-quarter of these were landless peasants (renters) and their family members; others included farmhands, maids, assistant craftsmen, apprentices, as well as castle officials and servants.

The composition of households exhibits a highly diversified picture. There were no less than twenty-seven types of households, ranging from those represented by a single example and making up the majority of cases (sixteen) to the most frequent type—a nuclear family (married couple with children), amounting to sixteen or slightly less than one-quarter (24.6%). The second most frequent type was a nuclear family with servants (seven households), followed by an extended family without foreigners (five), an extended family with servants (five), and a married couple with servants (four). The vast majority, twenty-nine or slightly less than half (44.6%), of altogether sixty-five housemasters were designated as craftsmen; of these, all except four were also stated as the inhabitants of the market town, each holding market-town privileges. Market-town dwellers with no indication of occupation (fourteen) made for a good fifth of housemasters (21.6%), and six traders who were also referred to as market-town dwellers accounted for less than one-tenth (9.2%).

As for the sex and age structure, women notably prevailed in the following three ten-year age groups: 20–29, 30–39, and 40–49 years, and especially in the first two, which mainly comprised maids. By sex, the population was much more evenly represented in the group older than forty-nine years (thirty-three men and thirty-two women) than among the population below that age (126 men and 140 women).

»Hmeljarski dan« na Glavnem trgu v Šoštanju, 1928 (hrani: Knjižnica Velenje).

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 728.81(497.431)"653"

Prejeto: 8. 9. 2020

Igor Sapač

izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo, Krekova 2, SI–2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@um.si

Gradova Žamberk in Forhtenek

Arhitekturnozgodovinski oris

IZVLEČEK

V hribovju severno od Šoštanja sta na prehodu iz visokega v pozni srednji vek nastala manjša gradova, ki sta s svojima nekdanjima stavbnima zasnovama med grajsko kulturno dediščino v slovenskem prostoru zelo posebna. Grad Žamberk je nastal v 13. stoletju, opuščen oziroma uničen pa je bil že pred 16. stoletjem. Talna ploskev nekdanjega grajskega jedra kaže, da je tam stala manjša obodna grajska zasnova z obzidanim dvoriščem in bivalno stavbo ali pa da je območje grajskega jedra v celoti zavzemala večja dvonadstropna bivalna stavba brez obzidanega dvorišča. Pri analiziranju grajskih ostalin je treba upoštevati možnost, da bi nenavadna velika koncentrična obrambna jarka z okopoma utegnila nastati pozneje kot grajsko jedro. Morda sta nastala šele zatem, ko je bil grad že razvaljen, in ju je treba povezati s protiosmanskim utrjevanjem koroške deželne meje. Sosednji grad Forhtenek je nastal okoli leta 1300. Bil je eden redkih srednjeveških gradov na sedanjem slovenskem ozemlju, ki poleg glavnega stolpa in obodnega obzidja ni imel še posebne bivalne stavbe – palacija in ki ga pozneje niso širili. V razvalino se je spremenil v 17. stoletju.

KLJUČNE BESEDE

Žamberk, Schönburg, Schönberg, Schaunberg, Forhtenek, Forchtenegg, grad, srednjeveški gradovi, arhitektura, arhitekturna zgodovina, kastelologija, stavbni razvoj, romanika, gotika, Forhteneški, Vovbrški, Žovneški, grofje Celjski, kmečki upori, Šaleška dolina, Zavodnje, Vodriž

ABSTRACT

CASTLES ŽAMBERK AND FORHTENEK. A DESCRIPTION OF ARCHITECTURAL HISTORY

In the hills to the north of Šoštanj, two small medieval castles were built at the turn of the High and Late Middle Ages, with their former construction designs representing highly unique examples of the castle cultural heritage in Slovenia. Dating to the thirteenth century, Žamberk Castle was already abandoned and left in ruins before the sixteenth century. The rectangular ground surface of the former castle core may suggest a small, enclosure castle with an enclosed courtyard and a residential building or that the entire area of the castle core was occupied by a two-storeyed residential building without an enclosed courtyard. In analysing the castle remains, one should also allow for the possibility that the unusual ditches and banks may be of a later origin than the castle core itself. Perhaps they were built only after the castle had been left in ruins and were then incorporated in the anti-Ottoman fortification of the Carinthian provincial border. The neighbouring Forhtenek Castle was erected about 1300. It is one of the rare examples in the territory of present-day Slovenia that comprised the main tower and the curtain wall but not also a special residential building (palatium) and that would not be expanded. In the seventeenth century, it fell into a state of disrepair.

KEY WORDS

Schönburg, Schönberg, Schaunberg, Forchtenegg, castle, medieval castles, architecture, architectural history, castellology, architectural development, Romanesque architecture, Gothic architecture, lords of Forhtenek, lords of Vovbre, lords of Žovnek, Counts of Celje, peasant uprisings, Šalek Valley, Zavodnje, Vodriž

Pogled na vzpetino z lokacijo gradu Žamberk z jugovzhodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

V hribovju severno od Šoštanja sta na prehodu iz visokega v pozni srednji vek nastala manjša gradova, ki sta s svojima nekdanjima stavbnima zasnovama med grajsko kulturno dediščino v slovenskem prostoru skoraj povsem osamljena. Njune ostaline so, podobno kot njuni imeni – Žamberk (Schönburg, Schönberg, Schaunberg) in Forhtenek (Furchteneck, Forchtenegg) – dokaj nenavadne in sprožajo ugibanja o njunem nekdanjem videzu in pomenu. Arhaično učinkujoča lokacija gradu Žamberk napeljuje celo na domnevo, da je tam stal eden od najstarejših srednjeveških gradov na slovenskem Štajerskem.[1] Grad Žamberk so postavili na 679 m visoki kopasti vzpetini nad poznejšo vasjo Zavodnje.[2] Forhtenek so postavili v zračni črti 5 km vzhodno od Žamberka, na 658 m visoki strmi deloma skalnati vzpetini nad dolino potoka Velunja, na območju sedanje vasi Ravne pri Šoštanju. Oba gradova sta bila že pred drugo polovico 17. stoletja razvaljena in spomin nanju je danes zato zelo zabrisan. V razpoložljivi literaturi je še največ zapisanega v zvezi z njunimi nekdanjimi plemiškimi prebivalci oziroma gospodarji. Arhitekturnozgodovinski pomen obeh stavb pa doslej še ni bil predmet ustrezno poglobljenih raziskav. To ni niti zelo presenetljivo, saj od gradu Žamberk skoraj ni več vidnega zidovja, razvaline gradu Forhtenek pa so bile do nedavnega zelo zaraščene in težko dostopne. Kljub temu je na osnovi analiz konfiguracije terena in ostankov razvaljanega zidovja še mogoče dovolj prepričljivo interpretirati osnovne značilnosti obeh dokaj posebnih stavbnih zasnov.

Grad Žamberk

Grad je nastal na griču nad tovorno potjo, ki je iz Šaleške doline mimo poznejše srednjeveške trške naselbine Šoštanj peljala po dolini potoka Bečovnica, se nato dvignila do 1081 m visokega prelaza Sleme pod Bačovskim vrhom in se na koncu spustila v dolino Javorskega potoka oziroma reke Meže na Koroškem.[3] Zgradili so ga tik ob meji med Savnijo in Koroško.[4] To območje je bilo morda poseljeno že v rimskodobnem času. Na to je mogoče pomisliti tudi zato, ker so v bližnji okolici gradu, v zapuščeni hiši v Zavodnjah, odkrili pet novcev iz 4. stoletja.[5] Doslej opravljene zgodovinske raziskave so

1 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 23, 155; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 619–620; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149–150; Kos, *Med gradom*, str. 107–108; Vrbič, *Velenje*, str. 49; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 238; Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 75, 78; Kos, *Vitez*, str. 406; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 111; Ravnikar, *V primežu*, str. 130, 135; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 79.

2 Vzpetina se sedaj imenuje Samberg (prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 556).

3 Za potek poti prim. Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163; Curk, O cestnem omrežju, 1986, str. 12, 14; Curk, Prometne razmere, 1994, str. 17; Curk, Prometne razmere, 1999, str. 157.

4 Prim. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 68.

5 Brišnik, Od kamnitih, str. 65; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 220; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 22; prim. Poles, *Sto-*

Zavodnje z lokacijo porušenega gradu Žamberk (Samerk) na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja (Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu, 5, sekcija 163).

Zavodnje z lokacijo porušenega gradu Žamberk v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 (SI AS 177/C/F/C399, list 4, izrez).

pokazale, da je grad najverjetneje stal v 13. stoletju. Po drugi strani domneva, da je stal že pred 13. stoletjem, v srednjeveških listinah nima opore.[6] Iz uporabljenih virov ni mogoče razbrati, kdaj natančno je grad nastal in kdo ga je zgradil. Vse kaže, da je nastal na območju zemljiškega gospostva Guštanj, ki je bilo v lasti gospodov iz Orta, in da je po smrti zadnjega moškega člana rodovine Ortskih – domnevno leta 1262 – z dedovanjem – najpozneje leta 1281 – prešel v posest grofov Vovbrških.[7] Po raziskavah Toneta Ravnikarja je grad po smrti zadnjega Vovbrškega leta 1322 kot dediščina prešel v posest grofov Schaumberških s Koroške. Ti do Žamberka, ki je bil od drugih njihovih posesti dokaj oddaljen in zato dokaj nepomemben, niso imeli pravega odnosa in so ga kmalu prodali Aufensteinom s Koroške oziroma izvorno s Tirolske.[8] Leta 1331 je bil grad ena od točk spora v zvezi z vovbrško dediščino med Aufensteini na eni ter Žovneškimi in Wallseejevci na drugi strani. Grad sta si takrat lastila bivši vovbrški ministerial Wulfing Edling z Guštanja in Friderik I. Žovneški, končna razsodba pa je ostala avstrijsko-štajerskemu vojvodi Otonu. Grad je z razsodbo prešel v last Žovneških, ki so zatem leta 1341 postali grofje Celjski.[9] Ko je vojvoda leta 1331 dolgotrajni spor poravnal, je bil grad v razsodbi omenjen z imenom Lepi grad – *haus ze Schoenwurch* in *hous ze Schonnburg*.[10] Slovensko ime Šamberg oziroma Žamberk je nastalo kot popačenka iz nemškega grajskega imena Schönberg ali – manj verjetno – iz imena grofov Schaumbergov.[11] Vas Zavodnje pod grajsko vzpetino je prvič omenjena že pred gradom, in sicer leta 1293 kot *Sawode*, nato pa je v srednjeveških dokumentih omenjena še v letih 1296, 1311 in okoli leta 1480.[12]

V posesti Žovneških oziroma grofov Celjskih je Žamberk ostal do izumrtja te rodovine leta 1456.[13] Zdi se, da grad v drugi polovici 14. stoletja ni imel

petkrat, str. 9. Provenienca novcev sicer ni pojasnjena in ni mogoče izključiti niti možnosti, da jih je v Zavodnje dolgo po propadu srednjeveškega gradu od drugod prinesel neznani zbiralec.

6 Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149–150; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 238; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 39; Ravnikar, *V primežu*, str. 135; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 79; Poles, *Stopetkrat*, str. 35.

7 Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 238–239; Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 74–79; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 106–112, 147, 160; Ravnikar, *V primežu*, str. 130–137, 195, 215, 267; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 72–79; prim. Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 185. Za gospode iz Orta: Ravnikar, Posesti, str. 565–583. Po drugi razlagi naj bi grad Žamberk nastal na posesti vplivnega viteza Hadmarja Schönberškega – *de Schoenenberch*, ki je v listinah omenjen od leta 1224 in je umrl leta 1255 ali malo pred tem, in naj bi po njegovi smrti z dedovanjem pripadel grofom Vovbrškim (prim. tudi Kos, *Med gradom*, str. 107–108; Kos, *Vitez*, str. 406). To razlago so novejše zgodovinske raziskve ovrgle (prim. Kosi, Marginalije, str. 211–212; Bele, Rodbina Trušenjskih, str. 13, 29). Omenjeni Hadmar je bil s Schonenburga oziroma Schönberga v Spodnji Avstriji. Kot eden od dedičev izumrlih gospodov Cmureških (na gradu Žlemberk) je bil v sporu z vitezi iz Lučan in ni imel zveze z Žamberkom.

8 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 79; prim. Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 77–78; tudi: Orožen, Die Vesten, str. 127–128 (podatki morda povzeti po rokopisnem gradivu Franca viteza Gadolle iz časa okoli sredine 19. stoletja); Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 481–482; Kos, *Vitez*, str. 406 , op. 1263; Kosi, Grajska politika, str. 467.

9 Kos, *Celjska knjiga listin*, št. 136, 137, 138; Kos, *Med gradom*, str. 69, Kos, *Vitez*, str. 406; prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 205; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 619; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389; Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 77; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 243–247; Ravnikar, *V primežu*, str. 134, 348–353; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 77–79.

10 Zahn, *Ortsnamenbuch*, str. 428; Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 386; Kos, *Celjska knjiga listin*, št. 136, 137, 138. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149. Iz leta 1369 je ohranjena omemba *veste ze Schonnberch* – grad oziroma utrdba Lepa gora – v tistem letu je omenjen tudi po tistem gradu poimenovani vitez – *Hansen von Schönnberch* (Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 266; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389). Ti omembi se ne nanašata na grad Žamberk, marveč na grad Schonenburg oziroma Schönberg blizu Kremsa v Spodnji Avstriji. Za posredovani podatek se zahvaljujem kolegu zgodovinarju dr. Mihi Kosiju. Prim. tudi Bele, Rodbina Trušenjskih, str. 29.

11 Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 556.

12 Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 531; prim. Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 78–79; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 111.

13 Kos, *Vitez*, str. 406; Kosi, Grajska politika, str. 484.

Pogled na vzpetino z lokacijo gradu Žamberk in središče Zavodenj s cerkvijo s severovzhodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

posebnega pomena, saj ga pisni dokumenti omenjajo samo posredno, v zvezi z lokalizacijo manjših fevdov Celjskih v njegovi okolici.[14] Ugibati je mogoče, ali so ga upravljali s sosednjega gradu Kacenštajn in ga dokumenti iz tistega obdobja zato posebej ne omenjajo. Vsekakor so ga pred letom 1439 kot celjski fevd imeli vitezi Kacenštajnski. To je mogoče razbrati iz obsežne listine, napisane 13. februarja tistega leta in danes ohranjene v Zbirki listin v Arhivu Republike Slovenije, ki doslej še ni bila objavljena oziroma uporabljena.[15] Listina navaja, da Krištof Kacenštajnski – *Kristoff Kaczenstainer* – z ženo Barbaro in sestro Elizabeto grofu Frideriku Celjskemu za posojeni denar v primeru neplačila dolga zastavlja svoja gradova Kacenštajn in Žamberk – *vnsern zwain vesten Kaczenstain vnd Schonburg*. V nadaljevanju iste listine je omenjen grad z grajsko vzpetino Žamberk in zemljišče, na katerem stoji cerkev sv. Petra – *gancz haws vnd purperg Schonburg vnd der grunt da sand Peters kirchen auf ist* – ter zatem še kmetija pod gradiščem – *ain huben vnderm Purgstall*. Vse našteto je izrecno omenjeno kot fevd Friderika grofa Celjskega. Dokument dokazuje, da je bil grad Žamberk leta 1439 oziroma malo pred tem še ohranjen, saj je omenjen kot *Veste* in *Haws*, ter da je imel vlogo središča zemljiške posesti oziroma pripadajočega gospostva.

Vse kaže, da je grad Žamberk prav v tistem obdobju opustel oziroma propadel. Že leta 1437 je omenjeno samo njegovo ime – *Schönwurkg* – in leta 1466 se omemba imena – *am Schönperg* – brez hkratne izrecne omembe gradu ponovi. Okoli leta 1480 je Žamberk omenjen kot ruševina oziroma gradišče – *Purgstall*.[16] V šoštanjskem urbarju iz leta 1575 Žamberk več ni omenjen.[17] Leta 1608 so krajani Zavodenj v pismu ljubljanskemu škofu Tomažu Hrenu med drugim zapisali, da so južno od cerkve sv. Petra (v Zavodnju) vidni temelji gradu grofov Žamerških – *castrum a Comitibus a Schawnburg*.[18] Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja razvaline gradu niso označene, vzpetina nad cerkvijo

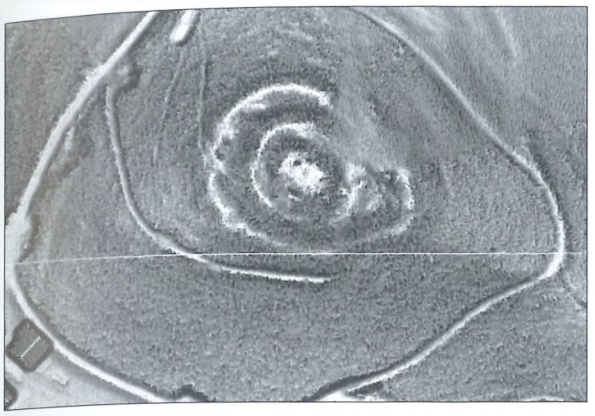
14 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 205, Kos, *Vitez*, str. 406.

15 SI AS 1063/4487 (http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=329536). Za posredovani podatek se zahvaljujem kolegu zgodovinarju dr. Mihi Kosiju.

16 Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 186, 266, 386; prim. Ravnikar, Prispevek, str. 67; tudi: Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389. Leta 1437 sta Jošt in Hans Forhteneška dobila med drugim desetino pri (gradu) Žamberku – *Schönwurkg* – kot celjski fevd (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 205; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149; prim. Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 99–100).

17 Prim. Orožen, Die Vesten, str. 128.

18 Orožen, Die Vesten, str. 127; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 481; prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 205; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 239.

Navpični pogled na vzpetino z lokacijo gradu Žamberk in dobro vidnima koncentričnima obrambnima jarkoma ter dostopnimi potmi na digitalnem modelu terena (spletni vir).

sv. Petra v Zavodnju pa je označena s toponimom *Samerk*. Spremno besedilo k zemljevidu poroča, da hrib *Samerk* obvladuje cesto, pa tudi vzpetino nad gostilno in ono proti Sv. Nikolaju.[19] To kaže, da razvaline gradu takrat gotovo niso bile več obsežne. Isto je mogoče sklepati po mapi franciscejskega katastra iz leta 1825, v kateri ostanki gradu niso označeni.[20] Grajska vzpetina je bila že vsaj v 19. stoletju poraščena z iglastimi drevesi. Temelji gradu so bili v tistem obdobju še razvidni.[21] Do danes so skoraj povsem izginili oziroma jih prekriva ruša.[22]

V zvezi s koncem Žamberka sta se ohranili dve pripovedki. Po prvi naj bi grad nekoč (v zadnji tretjini 15. stoletja) uničili Turki, ki so tod mimo se vračali s Koroške.[23] Grad naj bi razdejali z obstreljevanjem z velikim topom s sosednje vzpetine.[24] Pri drugi pripovedki gre za pravcato zgodbo. Lastnik gradu je imel pastorka, ki ga je sovražil in ga je nagnal z doma. Pastorek pa, ki se je bil medtem odlikoval v mnogih spopadih in vojskah, je prišel s Koroške s svojimi bojnimi hlapci, zavzel in razdejal je grad, posadko pa pobil do zadnjega moža.[25] Obe pripovedki združujeta podatka, da je bil grad nasilno razdejan in da so napadalci prišli iz koroške smeri.

Zdi se malo verjetno, da bi osmanske čete oblegale in razdejale grad. Osmanski vpadi na to območje so bili plenilnega in ne zavojevalnega značaja in med naglimi premiki se plenilci niso utegnili ukvarjati z zamudnim obleganjem utrjenih gradov. Vse kaže, da so bili premiki osmanskih vojakov skozi Šaleško dolino vselej zelo hitri in da jih ni bilo posebno veliko. Prvi vpad se je zgodil jeseni 1473, ko so se osmanske čete vračale s Koroške. 29. septembra so prišle do Slovenj Gradca, kjer so v boju premagale branilce in začele prodirati proti jugu in jugovzhodu. Naslednji dan je ena skupina napadalcev preko Graške gore in ob Velunji dosegla Šaleško dolino ter Šoštanj, kjer so med drugim opustošili (najbrž oplenili in zažgali) grajsko stavbo – neutrjeni dvor v trški naselbini. Zatem se je osmanska kolona s številnimi ujetniki vred pomaknila proti Celju in se nato vrnila na Hrvaško.[26] Morda so se osmanske čete s Koroške vračale preko Šaleške doline še v letih 1476 in 1478 ali pa so šle skoznjo ob vdorih na Koroško v letih 1480 in 1483.[27] A nič ne kaže, da bi se takrat v Šaleški dolini prav dolgo mudili in da bi se celo lotili kakšnega obleganja utrjenih gradov.[28] Osmanska vojska je za obleganja sicer že uporabljala manjše in večje topove, a ne zdi se verjetno, da bi jih uporabljala tudi pri hitrih prodorih skozi slovenske kraje.[29]

Prav tako se zdi malo verjetna možnost, da bi grad v osemdesetih letih 15. stoletja porušili vojaki ogrskega kralja Matija Korvina v vojni proti Habsburžanom. Ogrske čete so v tistem obdobju med drugim razdejale tudi grad (Gornji) Guštanj na Koroškem in štajerske gradove Slovenj Gradec, Negova in Borl.[30] A Žamberk je že okoli leta 1480 omenjen kot gradišče, kar kaže, da je bil razrušen že pred ogrskim

19 Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163, str. 58.

20 SI AS 177/C/F/C399/g/A04, Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Zavodnje), 1825.

21 Orožen, Die Vesten, str. 127; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 480; prim. Gadolla, Prispevki, str. 160; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 556; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 433. Prim. tudi fotografije Zavodenj iz časa pred letom 1941 v: Poles, *Sakralna dediščina*, str. 422, 423; Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 174; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 180.

22 Prim. Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389. Predvsem zaradi arheološkega potenciala so leta 2006 lokacijo gradu Zamberk kot arheološko najdišče z odlokom občine Šoštanj razglasili za kulturni spomenik lokalnega pomena (Odlok o razglasitvi kulturnih spomenikov v Občini Šoštanj, *Uradni list Občine Šoštanj*, št. 3/2006). Uradno ime kulturnega spomenika: Zavodnje – Grad Žamberk. Evidenčna številka v registru nepremične kulturne dediščine: 4326. http://rkd.situla.org/.

23 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 77; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 556; Sore, *Velenjska*, str. 100; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389.

24 Orožen, *Gradovi*, str. 115–116; Orožen, O gradovih, str. 22; prim. Janežič, Kdo je našel šamberški zaklad?, str. 74; Poles, *Stopetkrat*, str. 35; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 21.

25 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 481; Orožen, *Gradovi*, str. 116; Orožen, O gradovih, str. 22 (po zapisu iz župnijske kronike); Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 620; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149.

26 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 26–27, 45; Voje, *Slovenci*, str. 24; Simoniti, *Turki*, str. 204; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 196; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 123; Vidmar Ceru, Kratek oris, str. 20.

27 Prim. Voje, *Slovenci*, str. 26, 28, 29; Simoniti, *Turki*, str. 205.

28 Po ljudskem izročilu so Turki oblegali, porušili in zažgali bližnji grad Valdek pri Mislinji (Orožen, *Gradovi*, str. 136–137; prim. Hudales, Le vkup, str. 69). Novejše raziskave tega izročila niso potrdile. Grad je propadel v 17. ali 18. stoletju (prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 120–122).

29 Prim. Voje, *Slovenci*, str. 144–145. Osmanska vojska je topove uporabila pri prvem obleganju Dunaja leta 1529 (Düriegl, *Wien 1529*, Abb. 18–20).

30 Gradov Guštanj in Slovenj Gradec zatem niso obnovili, marveč so ju v njuni upravni in rezidenčni vlogi nadomestili z adaptiranima stolpastima dvoroma v dolini (prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 37, 89).

Pogled na lokacijo gradu Žamberk in novejše smučišče s severovzhodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

prodorom na območje Slovenj Gradca in Guštanja oziroma sedanjih Raven na Koroškem.

Nikakor se ne zdi verjetno, da bi grad že v poznem srednjem veku opustili zaradi zastarele arhitekturne zasnove ali odročne lege, saj na sedanjem slovenskem ozemlju v tistem obdobju zaradi teh razlogov gradov še niso opuščali.[31] Prav tako se ne zdi verjetno, da bi ga opustili po kakšnem požaru; v slovenskem prostoru ni dokumentiranega primera, da bi določen grad v srednjem veku opustili zaradi požara.

Glede na usodo sosednjih celjskih gradov Šoštanj in Kacenštajn ter zato, ker po letu 1439 ni nikoli več omenjen kot obstoječa stavba, se zdi najbolj verjetno, da so grad okoli leta 1438 oziroma med letoma 1437 in 1439 v fajdi med celjskimi grofi in Habsburžani razdejale celjske čete. V listini iz 13. februarja 1439 je Žamberk sicer kar sedemkrat izrecno omenjen kot grad in ne kot ruševina oziroma gradišče, a v isti listini je tudi Kacenštajn, ki ga *Kronika grofov Celjskih* navaja med porušenimi gradovi, prav tolikokrat izrecno omenjen kot grad in ne kot ruševina oziroma gradišče. Žamberk v *Kroniki grofov Celjskih* med porušenimi gradovi sicer ni omenjen, pomisliti pa je mogoče, da se nanj nanaša ena od obeh omemb Kacenštajna, ki je prvič uvrščen med porušene gradove Celjskih, drugič pa med porušene gradove sovražnikov.[32] Glede na listinski podatek iz leta 1439, da je bil grad Žamberk tistega leta zastavljen Frideriku Celjskemu kot jamstvo za plačilo dolga, je mogoče podvomiti, da so ga uničile celjske čete, a z upoštevanjem dejstva, da so Celjski razdejali tudi Kacenštajn, ki je bil grofu Frideriku z isto listino prav tako zastavljen kot jamstvo, je ta dvom odvečen.

Grad Žamberk je bil vsekakor že pred začetkom 17. stoletja do temeljev podrt. Gradbeni material razrušenih zidov so gotovo uporabili za gradnje v bližnji okolici.[33] V letih 1989 in 1990 so na njegovih ostalinah naleteli na nekaj ostankov srednjeveškega in novoveškega keramičnega posodja.[34]

Arhitekturna zasnova gradu Žamberk in njena sporočilnost

Območje nekdanjega gradu je še vedno razpoznavno v vseh svojih osnovnih delih, čeprav so ga ponekod prizadeli novejši posegi.[35] Pot do gradu je bila vseskozi speljana iz severozahodne strani, iz smeri

31 Prim. Ravnikar, Razvoj, str. 273.

32 Krones, *Die Freien*, 2, str. 85–87, 112, 139, 157–158; *Kronika grofov celjskih*, str. 25–27, 64, 144.

33 Na lokaciji nekdanjega gradu ni večjih količin ruševinskega materiala.

34 Brišnik, Arheološki paberki, str. 314; Brišnik, Od kamnitih sekir, str. 59.

35 Na severovzhodnem delu kopaste grajske vzpetine so v osemdesetih letih 20. stoletja izsekali gozd in tam uredili smučišče, ki je s postavitvijo žičniške naprave poseglo tudi v samo jedro nekdanje grajske zasnove (prim. Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 620; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 150; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389). Manjši poseg v grajsko vzpetino je bila gradnja grobnice oziroma mavzoleja šoštanjske industrijalske družine Woschnagg na severovzhodnem vznožju leta 1975. S tisto gradnjo, ki je nastala v navezavi na bližnje zavodenjsko pokopališče ob cerkvi sv. Petra, so nadomestili neogotsko kapelo z grobnico te družine, ki je do leta 1975 stala ob nekdanji župnijski cerkvi svetega Mihaela v Družmirju pri Šoštanju (Aplinc, *Vošnjaki*, str. 62, 217, 220, 221; prim. Poles, *Sakralna dediščina*, str. 371–374).

Pogled proti severozahodu na izravnani vrh grajske vzpetine z lokacijo nekdanjega jedra gradu Žamberk (foto: Igor Sapač, 2016).

sedanje zavodenjske župnijske cerkve sv. Petra, in je nato lokacijo gradu na zahodni in južni strani najverjetneje zaobšla ter na koncu do nje pripeljala iz jugovzhodne strani. Grajsko jedro je bilo na umetno izravnanem vrhu kopaste vzpetine in je zasedalo razmeroma majhno talno ploskev. Konfiguracija terena kaže, da je bilo grajsko jedro zasnovano na pravilni pravokotni ploskvi v izmeri približno 14 × 21 m in da je bilo z daljšima stranicama talne ploskve usmerjeno v smeri severozahod–jugovzhod. Talna ploskev jedra je bila gotovo na vseh štirih straneh obdana z obodnim obzidjem, ki pa je trenutno vidno samo na jugozahodni stranici, in sicer v dolžini približno 5,5 m ter do višine 1,5 m. Drugje je obzidje v celoti pod rušo in je njegov potek mogoče samo slutiti v konfiguraciji terena.[36] Vidno zidovje je razkril vkop za zgornji zaključek žičnice smučišča na grajski vzpetini. Debelina zidovja ni razvidna, ker je to z notranje strani zasuto do vrha, a zdi se, da je bilo debelo med 1 m in 1,5 m. Vidno zunanje lice zidu je zgrajeno iz večjih in manjših lomljencev, postavljenih v širše izravnane plasti, kar kaže, da najverjetneje ni nastalo pred sredino 13. stoletja.[37] Ostanki morebitnih zidov v notranjščini grajskega jedra niso vidni. Konfiguracija terena kaže, da je bil dostop do jedra najverjetneje na njegovi severovzhodni strani.

Nekdanje grajsko jedro je koncentrično obdano z dvojnim obrambnim jarkom in dvojnim okopom.[38] Na severovzhodni strani vzpetine je potek jarkov in okopov zaradi izgradnje smučišča pred nekaj desetlet-

[36] Ivan Stopar je na svoji orientacijski terenski skici ostalin gradu, ki je nastala pred letom 1977 (Stopar, *Razvoj*, str. 23), označil še ostanek obodnega obzidja na severozahodni strani grajskega jedra. Morda so tisto zidovje zasuli oziroma zakrili, ko so na lokaciji gradu postavili smučišču žičnico in pri tem območje grajskega jedra deloma izravnali.

[37] Prim. Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389. Prim. tudi fotografijo iz okoli leta 1995 v: Vrbič, *Velenje*, str. 49. Sedaj je zidava zelo porasla z mahom in njena struktura je zato težje razvidna.

[38] V literaturi se v zvezi z gradom Žamberk iz neznanega razloga vztrajno pojavlja napačni podatek, da je bilo grajsko jedro obdano z obročem treh obrambnih jarkov z okopi (prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 556; Stopar, *Razvoj*, str. 23, 84; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 620; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149–150; Vrbič, *Velenje*, str. 49; Janežič, Kdo je našel šamberški zaklad?, str. 74; Poles, *Stopetkrat*, str. 35). Da grajsko jedro obdajata samo dva obrambna jarka, je že leta 1997 pravilno opozoril Ivan Jakič (Jakič, *Vsi slovenski*, str. 389). Po lokalnem izročilu je po poti na najnižjem od treh grajskih okopov potekala vsakoletna cerkvena procesija (Poles, *Sakralna dediščina*, str. 422). Situacija na terenu kaže, da tam v resnici nikoli ni bilo obrambnega okopa, marveč samo v pobočje vzpetine usekana krožna pot, ki je na južni in zahodni strani še sedaj v uporabi, na severni in vzhodni strani pa je njen potek na terenu mogoče samo še slutiti. Pot je speljana razmeroma daleč od zunanjega grajskega okopa in tudi to – poleg njene tlorisne oblike ter prereza – kaže, da je ni mogoče interpretirati kot ostanka nekdanjega tretjega zunanjega grajskega obrambnega okopa. Ob poti na jugovzhodni strani grajske vzpetine stoji zaprta zidana kapelica, ki ima dvokapno streho in je najverjetneje nastala v 19. stoletju.

Struktura kamnite zidave na zunanji strani jugozahodne stranice obodnega obzidja jedra gradu Žamberk okoli leta 1995 (levo) in leta 2016 (desno) (foto: Vrbič, Velenje, str. 49 (levo) in Igor Sapač (desno)).

ji zelo zabrisan, a kljub temu še vedno dovolj dobro razpoznaven. Jarka in okopa so zasnovali na nekoliko nepravilni ovalni talni ploskvi, ki je izšla iz naravne oblike kopaste vzpetine ter iz velikosti in prostorske usmeritve grajskega jedra. Premer notranjega jarka na daljši osi do zunanjega roba znaša približno 46 m, na krajši osi pa približno 35 m. Do 3,5 m široko dno notranjega jarka je sedaj približno 4 m pod nivojem izravnanega območja nekdanjega grajskega jedra. Višina notranjega okopa na zunanji strani notranjega jarka je samo približno 1 m nad nivojem dna notranjega jarka. Okop je debel približno 2 m. Premer zunanjega jarka na daljši osi do zunanjega roba znaša približno 87 m, na krajši osi pa približno 64 m. Do 6 m široko dno zunanjega jarka je sedaj približno 8 m pod nivojem izravnanega območja nekdanjega grajskega jedra. Višina zunanjega okopa na zunanji strani zunanjega jarka je približno 1,5 m nad nivojem dna tega jarka. Tudi ta okop je debel približno 2 m. Zunanji okop je imel za razliko od notranjega na jugovzhodni strani nekoliko koničasto obliko. Prehod grajske dostopne poti skozi okopa in čez jarka sedaj ni več razviden, a najbrž je bil na jugovzhodni strani. Zasnova jarkov in okopov v odnosu do grajskega jedra kaže, da je imel grad dokaj pravilno stopničasto konfiguracijo stavbnih mas. Oblika okopov kaže, da na njihovem vrhu nikoli ni bilo obrambnega obzidja, marveč morda samo lesene palisade ob zunanjem robu krožne obrambne poti vrh okopa.[39]

Grajska zasnova z jedrom vrh kope in dvema koncentričnima obrambnima jarkoma z okopoma na pobočju vzpetine je v slovenskem prostoru edinstvena. Drugod je mogoče na primerljivih lokacijah srečati kvečjemu en obrambni jarek. Obrambni sistem z dvema obrambnima jarkoma kaže posebni pomen lokacije gradu Žamberk.[40] Kastelologa Ivana Stoparja je mogočno učinkujoča zasnova spominjala na oblike zgodnjesrednjeveških ali še starejših prazgodovinskih gradišč in na zgodnje gradove na umetno ustvarjenih vzpetinah – t. i. mote. Zato je zapisal, da zasnova kaže na utrdbo, ki je bistveno starejša od prve arhivalne omembe Žamberka.[41] A pri tem ni upošteval dejstva, da so grajske stavbe na umetno ustvarjenih in z umetnimi jarki ter okopi zavarovanih majhnih vzpetinah oziroma gričih nastajale tudi še v 13. stoletju ter da so obrambni jarki z okopi na gradovih v slovenskem prostoru v glavnem nastajali med 13. in 16. stoletjem.[42] Na podlagi analize arhitekturne zasnove z dvema koncentričnima obrambnima jarkoma torej ni mogoče trditi, da je grad Žamberk nastal pred 13. stoletjem in da je morda celo eden prvih srednjeveških gradov na Štajerskem.[43] Veliko

39 Za drugačno mnenje: Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 620; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149–150. Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 23.

40 Med dokumentiranimi razvaljenimi gradovi na avstrijskem Štajerskem primerljive grajske zasnove ni mogoče najti (prim. Murgg, *Burgruinen*).

41 Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 620; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 149–150; prim. Stopar, *Razvoj*, str. 23, 84, 155. Za problematiko t. i. mot na slovenskem ozemlju: Predovnik in Grosman, Turmhügelburgen, str. 209–224 (Zavodnje – str. 213, zemljevid št. 65).

42 Ivan Stopar je lokacijo gradu Žamberk obiskal in dokumentiral ter s kastelološkega zornega kota ovrednotil njen pomen v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko je bilo vedenje o srednjeveški grajski arhitekturi v primerjavi s sedanjim vedenjem še dokaj majhno. Ivan Stopar se je že takrat tega dobro zavedal in je v zvezi z Žamberkom zapisal tudi, da je to ena tistih grajskih lokacij, ki bi zaslužila nadrobnejšo analizo (Stopar, *Razvoj*, str. 23, 155).

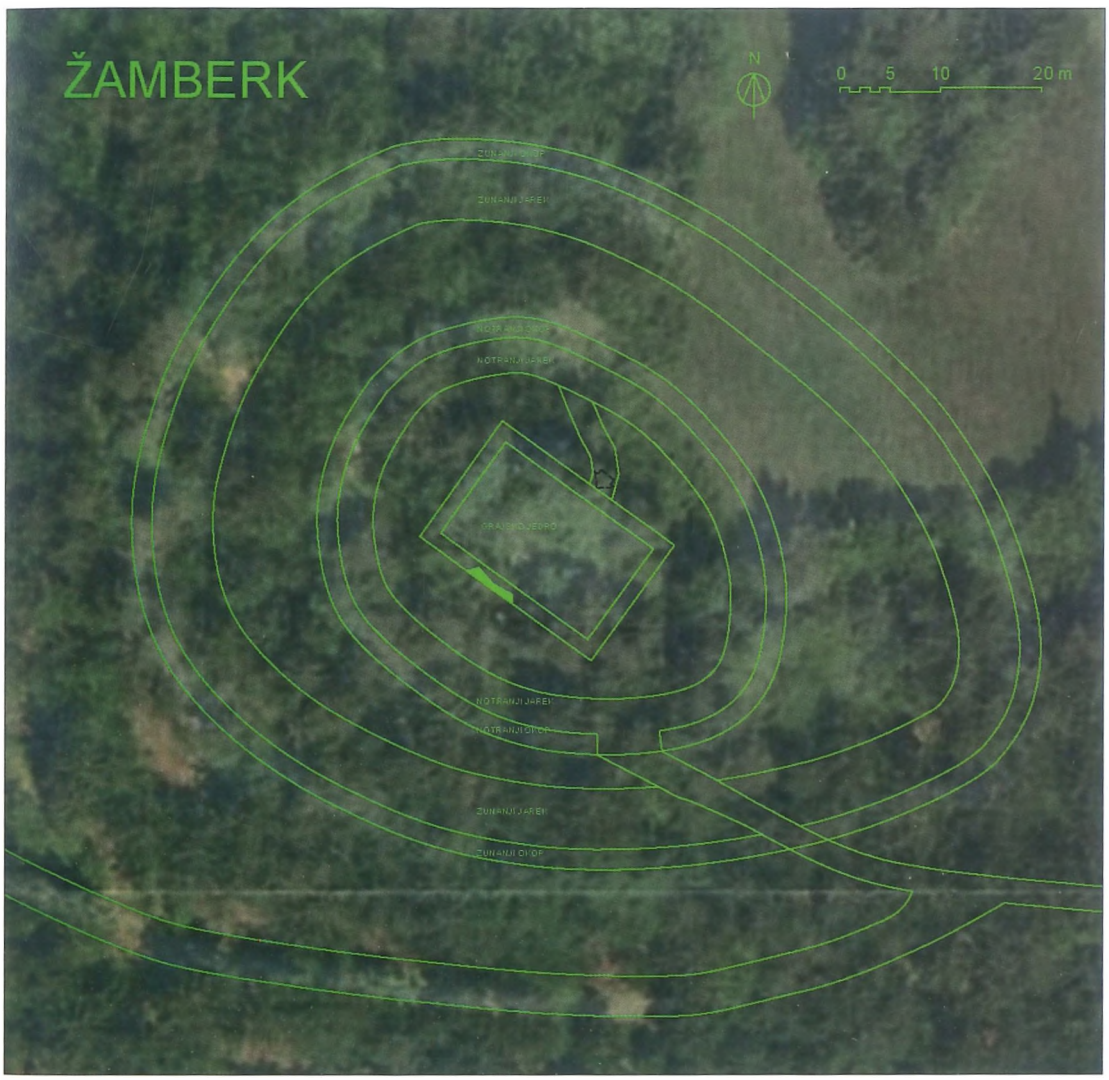
43 Podobna je problematika opredelitve nekdanjega gradu Lemberg pri Šmarju (prim. Stopar, *Razvoj*, str. 24). Natančnejše dokumentiranje lokacije nekdanjega gradu v zadnjih letih, v kombinaciji z ustreznimi primerjalnimi analizami, je pokazalo, da tam ni stala arhaično učinkujoča grajska zasnova, kot je v sedemdesetih letih 20. stoletja na podlagi nezadostne terenske dokumentacije domneval Ivan Stopar, marveč da so tam sredi 12. stoletja ali pozneje zgradili značilno obodno zasnovo s približno 20 × 28 m veliko pravokotno talno ploskvijo in bivalno stavbo – palacijem – na vzhodni strani.

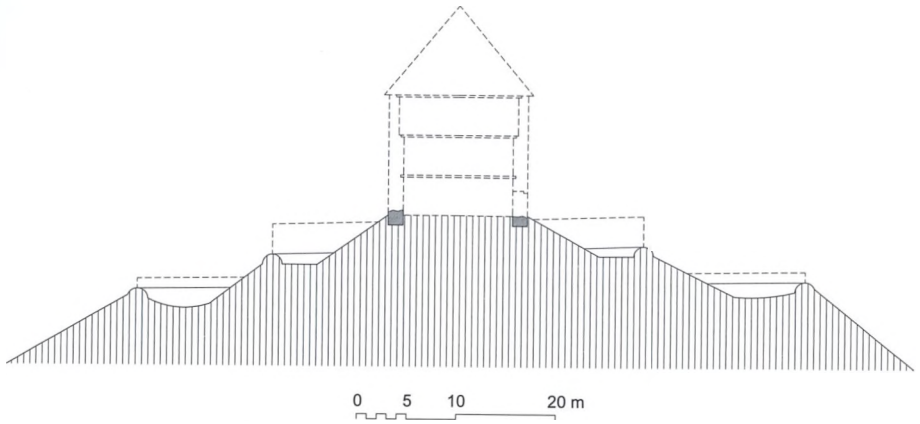
Pogled na severozahodni del notranjega obrambnega jarka z brežino jedra gradu Žamberk na levi strani in notranjim okopom na desni strani (foto: Igor Sapač, 2016).

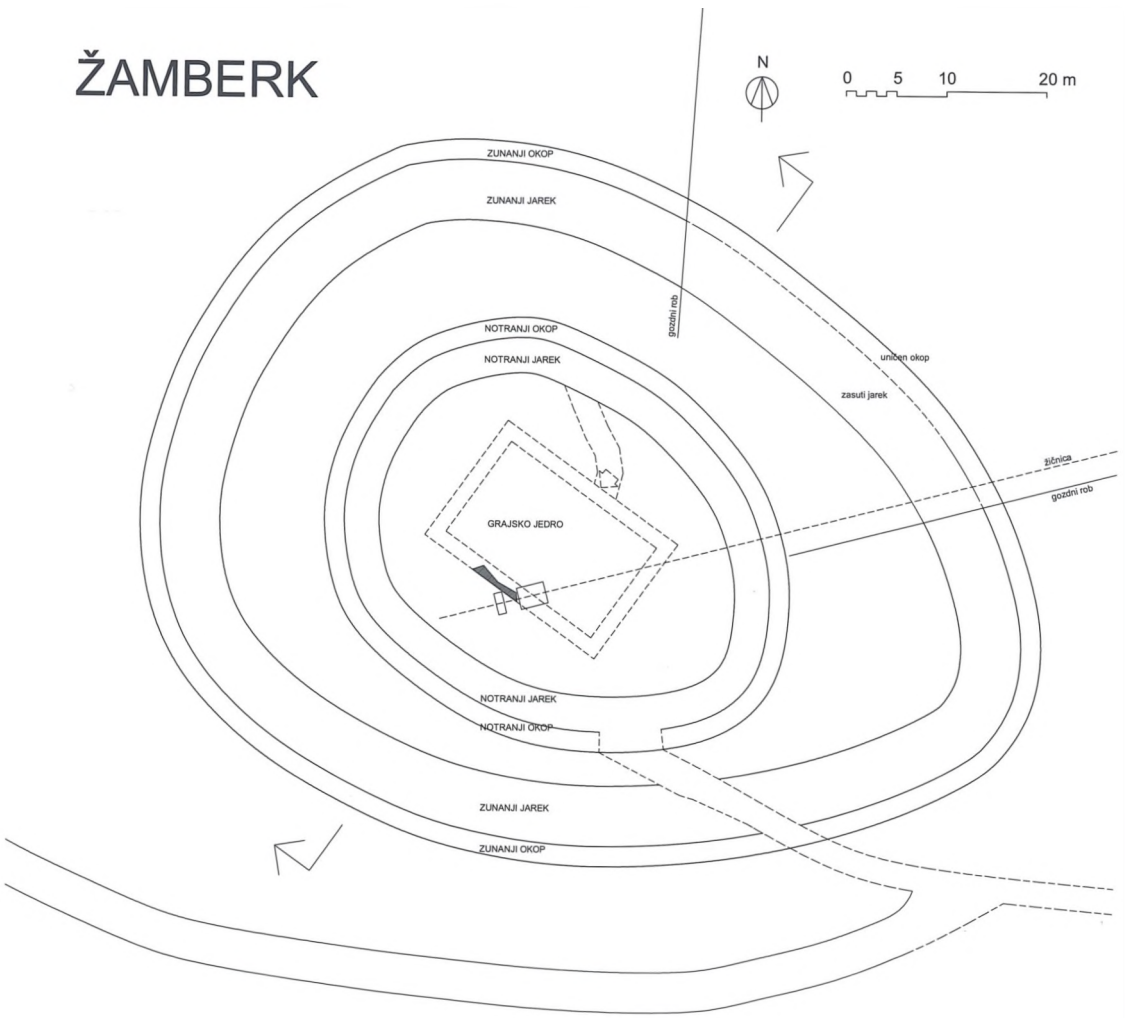
Pogled iz območja notranjega okopa na severni del zunanjega obrambnega jarka z zunanjim okopom (foto: Igor Sapač, 2016).

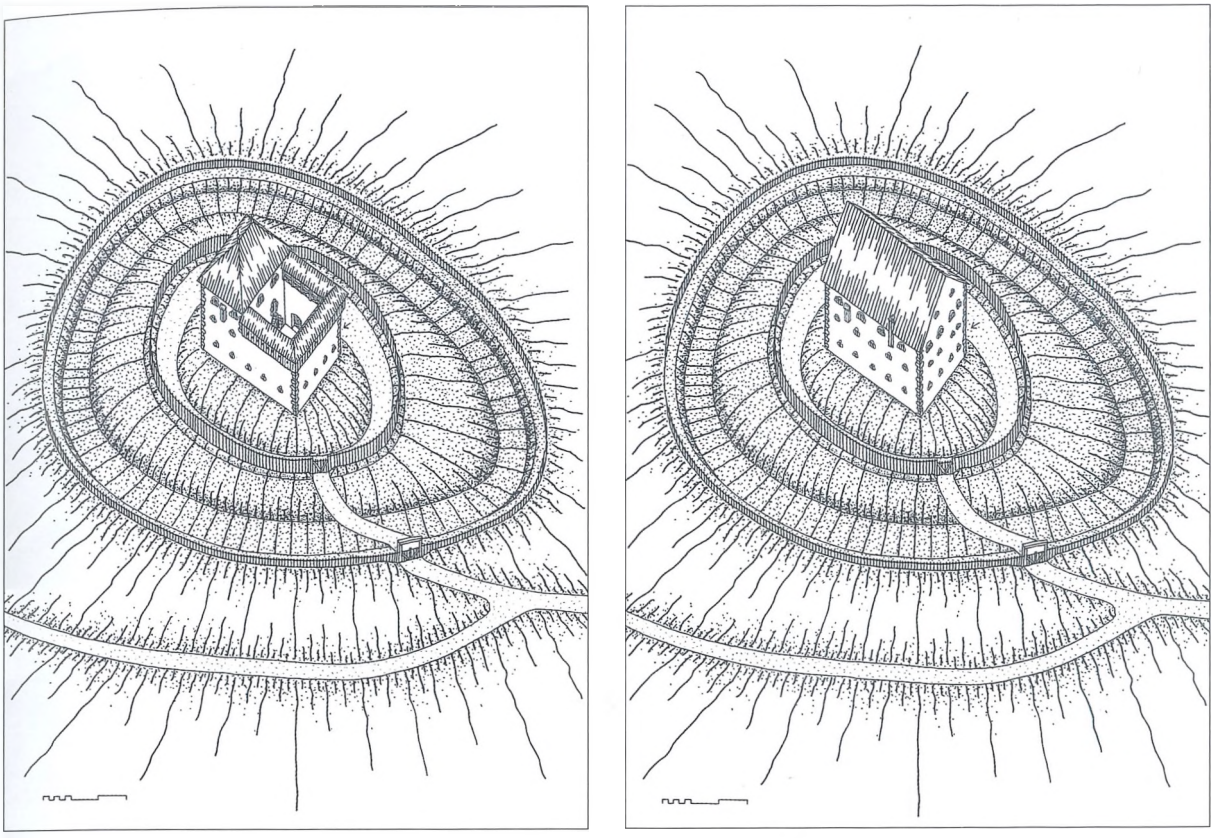
Navpični pogled na vzpetino z lokacijo gradu Žamberk in na fotografijo zarisano tlorisno zasnovo grajskega kompleksa z dvema koncentričnima obrambnima jarkoma (spletni vir z risbo Igorja Sapača).

Prerez proti severozahodu lokacije gradu Žamberk s črtkano vrisanimi domnevnimi nekdanjimi višinami posameznih stavbnih delov (risal: Igor Sapač, 2016).

Tloris kompleksa nekdanjega gradu Žamberk s poskusom rekonstrukcije osnovne pravokotne tlorisne zasnove grajskega jedra (risal: Igor Sapač, 2021).

Variantna poskusa hipotetične rekonstrukcije nekdanje podobe gradu Žamberk. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2016 in 2021).

zanesljivejši pripomočki za datacijo gradu so analize topografskih značilnosti širšega prostora, v katerem je nastal, nespornih zgodovinskih podatkov, ki se nanj nanašajo, in strukture zidave njegovega obodnega zidovja v grajskem jedru.

Grad je nastal ob poti med Šaleško dolino in Koroško, a v razmeroma odmaknjenem hribovju. Njegova lokacija omogoča dober pregled nad cesto, ki ob njej poteka v zavoju. Razmeroma majhna velikost talne ploskve njegovega jedra kaže, da ni imel pomembne rezidenčne oziroma upravne vloge, po drugi strani pa dva mogočna koncentrična obrambna jarka z okopoma kažeta, da je imel v določenem obdobju precejšen obrambni pomen. To seveda še ne pomeni, da je imel grad v bližini deželne meje s Koroško vlogo obmejne zaporne utrdbe oziroma da je bil izpostavljena obcestna utrdba pred deželno mejo. Pisni srednjeveški dokumenti dokazujejo, da je obstajal v prvi polovici 14. stoletja in do okoli leta 1439. S tem se sklada tudi struktura zidave obodnega zidovja grajskega jedra. Zdi se verjetno, da je grad stal že v drugi polovici 13. stoletja, ko je bila pod grajsko vzpetino nedvomno že vas Zavodnje, a z razpoložljivimi pisnimi in materialnimi viri tega ni mogoče dokazati. Dokaj odmaknjena lega na območju, ki predvsem zaradi težke dostopnosti hribovitega sveta pred drugo polovico 13. stoletja gotovo ni bilo intenzivneje poseljeno,[44] prav tako kaže, da je grad – enako kot sosednji Forhtenek – najverjetneje nastal šele v poznem srednjem veku, v obdobju višinske kolonizacije, ki se je začela v 13. stoletju in je trajala do 15. stoletja.[45] Po legi v bližini prometne poti in vaške naselbine je mogoče sklepati, da je Žamberk nastal nekaj prej od še bolj odmaknjenega in težje dostopnejšega Forhteneka. Oba gradova sta gotovo nastala predvsem kot središča zemljiške posesti in ne kot utrdbi za nadzor poti.[46] Na podlagi vsega zapisanega se zdi najbolj utemeljena domneva, da je grad Žamberk nastal v drugi polovici 13. stoletja.

[44] Na to je mogoče pomisliti tudi na podlagi avtentičnega ljudskega izročila v zvezi z gradnjo sosednjega gradu Forhtenek: »Ko so zidali Forhtenek, so kmete silno mučili s tlako. Marsikateremu je obležala vprežna živina mrtva pred vozom. Mnogi tolikih muk niso mogli več prenašati in so se izselili. Okoliš, kjer so bivali dotlej, je opustel ter se je jel imenovati Pusta gora.« (Orožen, *Gradovi*, str. 117; Orožen, O gradovih, str. 23 (po zapisu Franca Hribernika); Poles, Pod zidovi, str. 6 (po zapisu Lavrencija Vošnjaka v rokopisni kroniki šoštanjske župnije sv. Mihaela iz leta 1872; Vošnak, Laurentius: *Liber Memorabilum parochiae s. Michaelis prope Schönstein*, 1872)).

[45] Prim. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 79; Hudales, Le vkup, str. 74.

[46] Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 77. Za odnose med srednjeveškimi gradovi in prometnimi povezavami prim. Biller, Mit welchen praktischen Mitteln, str. 257–267.

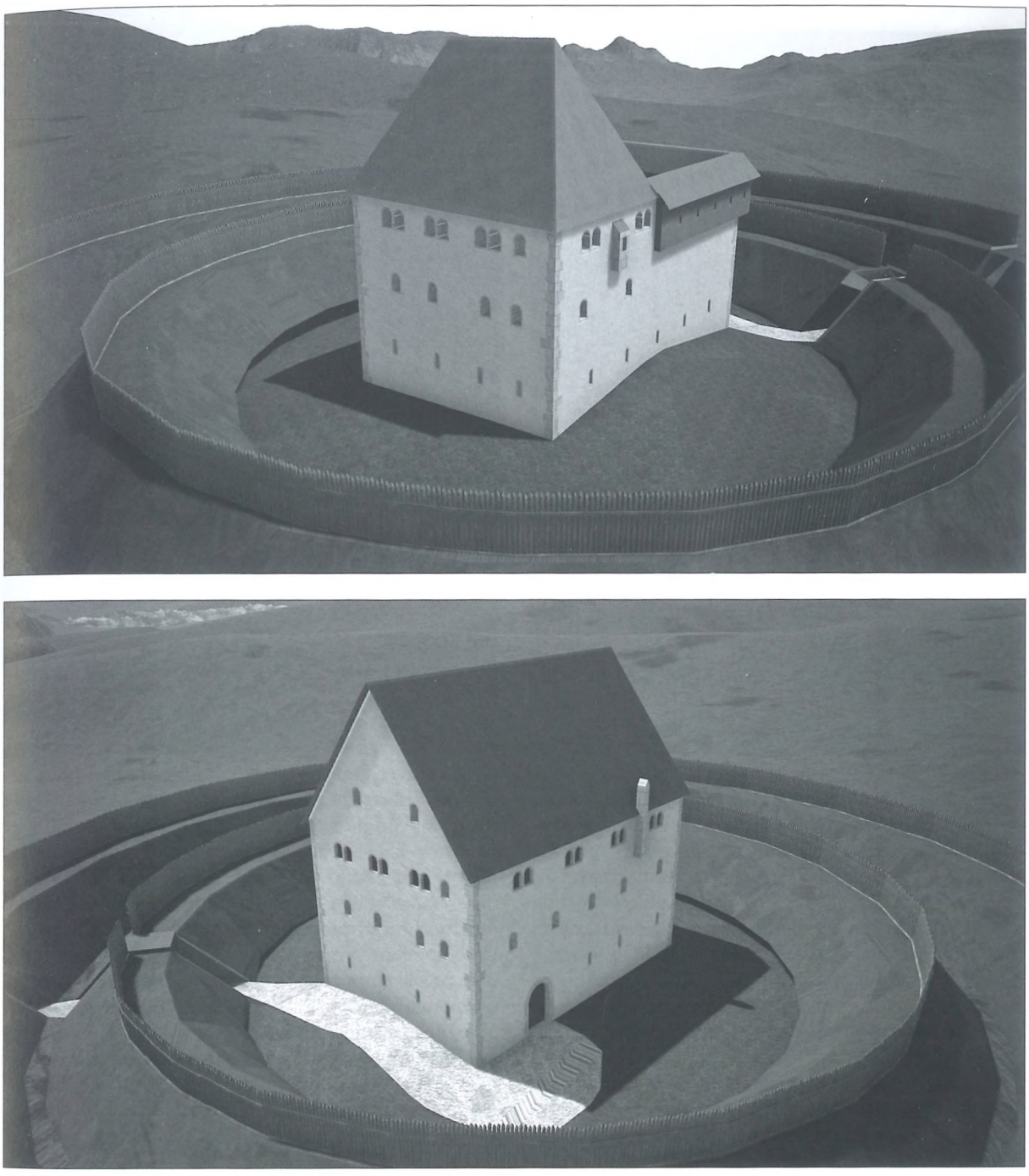

Variantna poskusa hipotetične rekonstrukcije nekdanje podobe gradu Žamberk. Pogled iz zraka z jugozahodne strani. Računalniška študija (izdelali Maja Žunkovič in Kaja Maroh na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

Osnovna talna zasnova grajskega jedra z obliko pravilnega pravokotnika z razmerjem stranic 2 : 3, kaže, da so grad zgradili na podlagi skrbnega načrtovanja. Zaradi zabrisane notranje strukture grajskega jedra je o njegovi prvotni obliki mogoče zgolj ugibati. Oblika in velikost talne ploskve v izmeri 14 × 21 m v osnovi dopuščata dve možnosti; bodisi je imel grad sprva značaj geometrično pravilne manjše obodne zasnove z obzidanim pravokotnim dvoriščem in manjšo dvonadstropno bivalno stavbo ali pa je območje grajskega jedra v celoti zavzela večja dvonadstropna bivalna stavba – t. i. trdna hiša – in grad ni imel obzidanega notranjega dvorišča. Za prvo možnost, ki se zdi bolj verjetna, govorijo majhen rezidenčni in upravni pomen gradu ter primerjava z ugotovljeno prvotno zasnovo bližnjega gradu Šalek iz prve polovice 13. stoletja.[47] Za drugo možnost govorijo odsotnost prečnih zidov v grajskem jedru in dva koncentrična okopa, ki bi mogla prevzeti vlogo obodnega obzidja. Na drugo možnost je mogoče pomisliti tudi zaradi razmeroma dolgih okopov in jarkov, ki bi se utegnili navezovati na dokaj veliko bivalno poslopje, primerno za oskrbo večjega števila ljudi. Že Ivan Stopar je na podlagi oblike nizke prostorne kope pomislil, da bi Žamberk lahko imel v obsegu grajskega jedra značaj t. i. utrjene visoke hiše.[48]

[47] S tem v zvezi glej prispevek Igorja Sapača z naslovom »Grad in dvorca v Šoštanju« v tej številki *Kronike*.

[48] Stopar, *Razvoj*, str. 84.

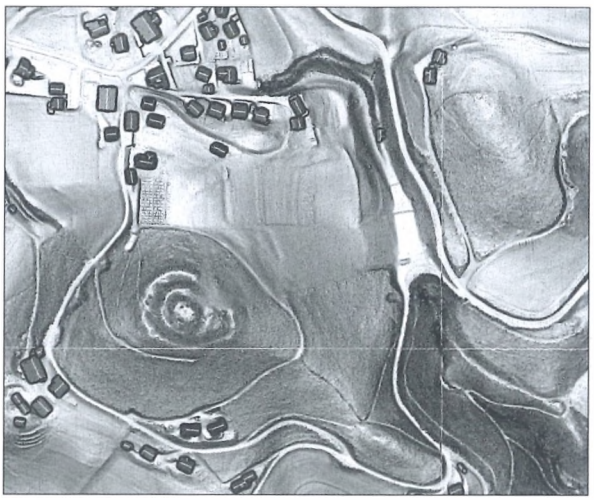
Variantna poskusa hipotetične rekonstrukcije nekdanje podobe gradu Žamberk. Pogleda iz zraka z zahodne strani (zgoraj) in z vzhodne strani (spodaj). Računalniška študija (izdelali Maja Žunkovič in Kaja Maroh na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

Primerljiva trdna hiša je od prve polovice 13. stoletja tvorila jedro bližnjega gradu Valdek blizu Mislinje. Vendar pa je velikost talne ploskve tam skoraj za polovico manjša in meri približno 10 × 16 m.[49] Malce večja trdna hiša od prve tretjine 14. stoletja tvori jedro gradu Vodriž; v širino meri 10,5 m, v dolžino pa do 23,5 m. Še večja dvonadstropna trdna hiša je v drugi polovici 13. stoletju nastala kot grofovsko prebivališče v jedru novega gradu Vovbre (Haimburg,

[49] Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 78–80; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 120–122. Zgodovino gradu Valdek je mogoče spremljati od 13. stoletja (Kos, *Vitez*, str. 386–387; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 61; Ravnikar, *V primežu*, str. 81).

Heunburg) na avstrijskem Koroškem; zasnovali so jo na poligonalni talni ploskvi, ki se približuje pravokotniku v izmeri 17 × 27 m.[50] Smiselna je tudi primerjava z dokumentirano dvonadstropno trdno hišo, ki je v zgodnjem 13. stoletju nastala v jedru gradu Althaus na severu avstrijske Koroške, tik ob meji s Štajersko; njena približno pravokotna talna ploskev meri 11,6 × 16,8 m, na eni od krajših fasadnih sten pa ima fragmentarno ohranjeno trikotno strešno čelo, ki dokazuje, da je bila nekoč pokrita z dvokapno streho. Zasnova je zanimiva tudi zato, ker jo na dveh straneh obdaja krožni jarek z okopom, ki je na naravno najslabše zavarovani strani podvojen.[51] Kot smiselno primerjavo je treba omeniti še trinadstropno trdno hišo, ki od konca 13. stoletja tvori jedro gradu Gallenstein na severu avstrijske Štajerske; zgrajena je na talni ploskvi v izmeri 14,5 × 19 m.[52]

Pri takšnem razglabljanju o prvotni zasnovi gradu Žamberk je treba upoštevati tudi možnost, da je grajska celota nastajala postopno, v vsaj dveh stavbnih fazah. Ne gre povsem izključiti možnosti, da je imel grad sprva obodno obliko z notranjim dvoriščem in da so dvorišče pozneje izzidali ter grajskemu jedru dali značaj trdne hiše. Povsem mogoče je tudi, da grad sprva ni bil obdan z jarkoma in okopoma ter da so jarka z okopoma oblikovali postopoma – najprej notranji jarek z notranjim okopom, pozneje pa še zunanji jarek z zunanjim okopom. Primerljivi jarki z okopi so v bližini razvidni ob nekdanjem gradu Ištajn na Kozjaku in okoli nekdanjega izpostavljenega stolpa gradu Dravograd, a tudi tam čas nastanka ni raziskan, in je mogoče, da so jarki mlajši od zidovja. Vsekakor je na Žamberku najprej nastalo grajsko jedro z zidanim obodnim obzidjem in so šele nato oblikovali jarka z okopoma. V jarkih gotovo ni bilo vode. Hipotetično je treba dopustiti možnost, da so jarka z okopoma ustvarili šele zatem, ko je bil grad že razdejan oziroma opuščen in so lokacijo v obdobju osmanskih vpadov ponovno utrdili kot izpostavljeno oziroma zaporno utrdbo ob prehodu na Koroško.[53] Sistem dveh koncentričnih obrambnih jarkov na Žamberku je odlično primerljiv s koncentričnima obrambnima jarkoma z okopoma na t. i. Šesti Turški šanci na Preškem vrhu med Kotljami in Ravnami na Koroškem, ki je nastala po letu 1476, ko je koroški deželni zbor v Velikovcu odločil, da na mejnih prelazih s Koroško zgradi protiturške utrdbe.[54] Ob tem ne gre pozabiti niti na ljudsko izročilo, ki se je ohranilo v obliki literarne predelave iz 19. stoletja in ki poroča

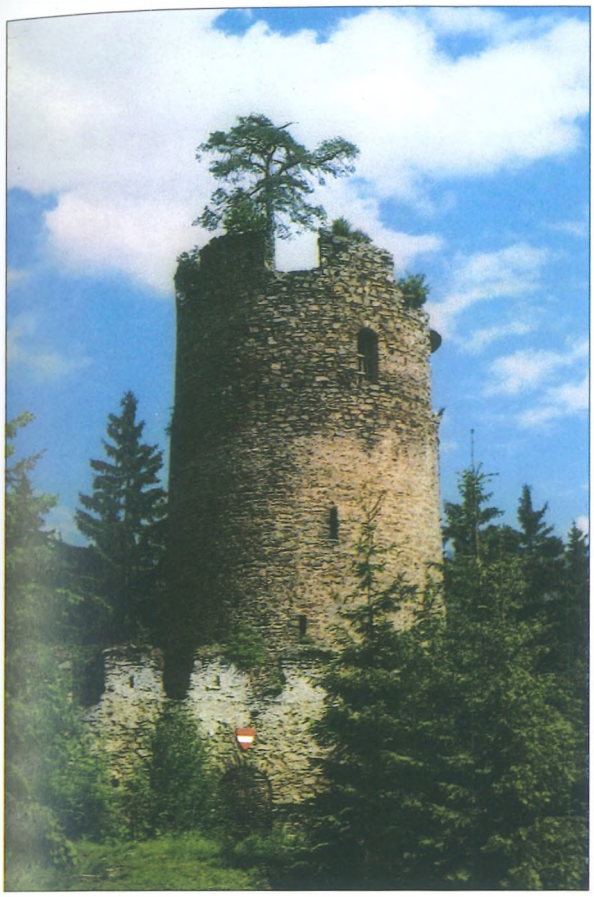
Navpični pogled na vzpetino z lokacijo gradu Žamberk (levo spodaj), središče vasi Zavodnje s cerkvijo ob pokopališču (levo zgoraj) in lokacijo izpostavljenega stolpa (desno zgoraj) na digitalnem modelu terena (spletni vir).

o utrjevanju ostankov opuščenega starega koroškega srednjeveškega gradu – gradišča – v obdobju osmanskih vpadov v zadnji četrtini 15. stoletja.[55]

Oblika okopov na Žamberku z razmeroma položnimi brežinami na zunanji strani ter nizko višinsko razliko med vrhom okopa in dnom jarka kaže, da sta okopa najverjetneje nastala zaradi obrambe pred topovskim obstreljevanjem. To se je kot način bojevanja uveljavilo po sredini 14. stoletja, v večjem obsegu pa šele v 15. stoletju. Z naklonom zasnovane zunanje brežine okopov so mogle obodno obzidje osrednje grajske stavbe oziroma plato na njenem mestu odlično braniti pred sovražnimi topovskimi izstrelki in so obenem učinkovito ovirale dostop do njega. Pri tem za obrambo ni bilo bistveno, da plitka jarka za okopoma nista bila napolnjena z vodo. Razmeroma položne zunanje brežine okopov so omogočale, da so imeli branilci z osrednje grajske stavbe oziroma s platoja na njenem mestu dober pregled nad celotno zunanjo strani okopov in da napadalci niso mogli najti zavetja v mrtvem kotu. Gotovo sta imela oba okopa na vrhu krožni obrambni poti, ki sta bili na zunanji strani najbrž zavarovani s palisado ali obrambno leseno ogrado s parapetno višino.

Ob severnem vznožju grajske vzpetine je najpozneje v 14. stoletju nastala poznejša zavodenjska župnijska cerkev sv. Petra, ob kateri se je oblikoval osrednji del vasi Zavodnje. V pisnih virih je prvič omenjena leta 1439 in nato znova okoli leta 1480. Sprva je imela najverjetneje značaj enoladijske cerkve v tradiciji romanske arhitekture s kornim zvonikom na vzhodni strani. Domnevno je nastala kot kapela oziroma lastniška cerkev gradu Žamberk. V 17. ali

50 Wiessner in Seebach, *Burgen*, 1980, str. 122–125.
51 Wiessner in Seebach, *Burgen*, 1977, str. 7–9; Luschin, *Von Türmen*, str. 17–18.
52 Murgg, *Burgruinen*, str. 108–109.
53 S tega vidika bi bilo mogoče jarka in okopa na Žamberku primerjati s sistemom protiosmanskih utrdb – t. i. Turških šanc med Kotljami in Ravnami na Koroškem (prim. Lesjak, *Sistem utrdb*).
54 Prim. Lesjak, *Sistem utrdb*, str. 48–50, 60–61.
55 Sket, *Miklova Zala*, str. 11, 16, 36, 57.

Razvaljeni valjasti izpostavljeni stolp na območju nekdanjega gradu Grünburg okoli leta 1986 (Luschin, Von Türmen, str. 57).

Grad Vivšnik/ Weissenegg z izpostavljenim stolpom valjaste oblike v ozadju (foto: Igor Sapač, 2001).

18. stoletju so ji na zahodni strani prizidali nov zvonik, med letoma 1810 in 1813 pa so jo razen novejšega zvonika do tal podrli in nadomestili z novo cerkvijo, ki stoji še sedaj.[56] Na osnovi analize konfiguracije terena je dopustno pomisliti, da je bilo med cerkvijo in grajsko vzpetino, na območju sedanjega pokopališča, predgradje z grajskimi stranskimi poslopji.[57]

Izpostavljeni stolp v bližini gradu Žamberk

Vse kaže, da je bila z gradom Žamberk nekoč funkcionalno povezana tudi obrambna stavba na 542 m visoki strateški legi onkraj ceste proti Koroški, ki je od nekdanjega gradu oddaljena približno 350 m v zračni črti proti severovzhodu. Sedaj je tam izravnani plato, ki nosi ledinsko ime Na vahti in je razglašen za kulturni spomenik.[58] Po ljudskem izročilu je bila tam nekoč grajska stražnica, pozneje pa manjša hiša, ki je stala še pred drugo svetovno vojno.[59] Po značilnem imenu Vahta, ki izhaja iz nemške besede *die Wacht* (straža), je mogoče sklepati, da je nekoč tam stal samostojni obrambni oziroma stražni stolp.[60] V konfiguraciji terena je mogoče slutiti ostanke stavbe na okrogli talni ploskvi s premerom

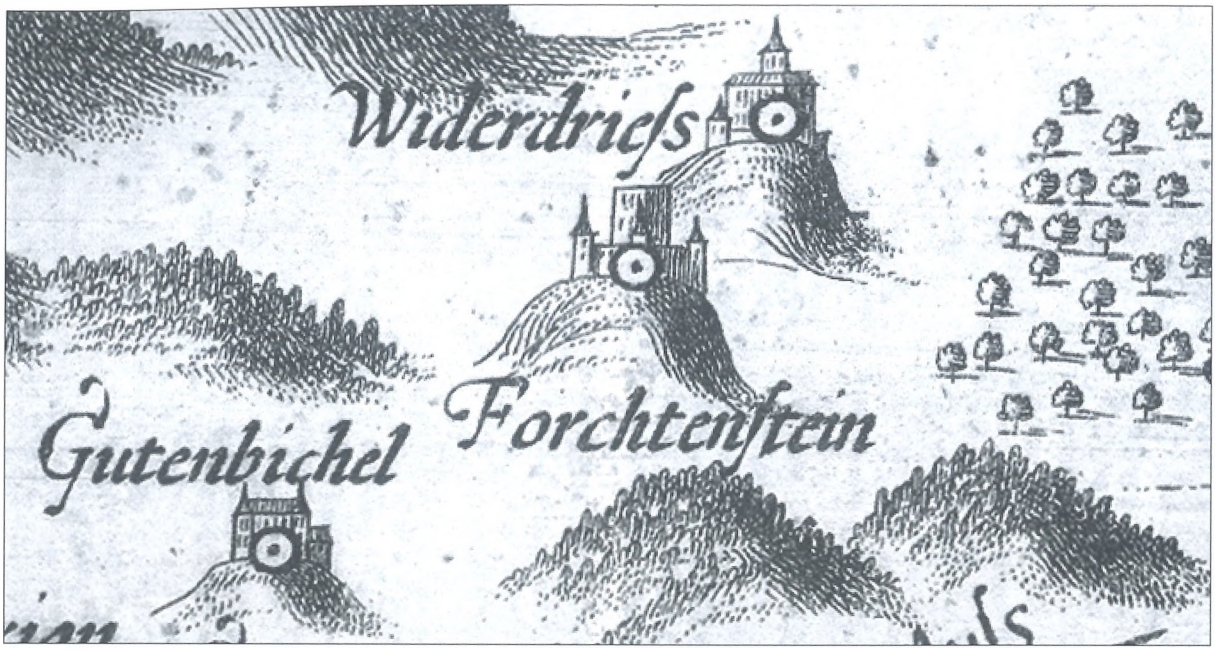
[56] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 483; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 556; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 442; Zadnikar, *Romanika*, str. 394–395; Poles, *Sakralna dediščina*, str. 77, 100, 422–443; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 250–251; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 81. Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 798. Primerljive grajske kapele oziroma cerkve so ohranjene oziroma dokumentirane ob gradovih Šoštanj, Dranek (Pogrenja), Viltuš, Žebnik, Mirna, Šumberk, Hmeljnik, Mehovo in Socerb.

[57] Morda je v predgradju stalo celo poslopje s funkcijo hospica ob tovorni poti. Hospici so v poznem srednjem veku stali ob vseh pomembnejših tovornih poteh. Dobro sta dokumentirana nekdanja srednjeveška hospica na Ljubelju in v Špitaliču v Tuhinjski dolini.

[58] Enako kot lokacijo gradu Žamberk so predvsem zaradi arheološkega potenciala tudi to lokacijo leta 2006 kot arheološko najdišče z odlokom občine Šoštanj razglasili za kulturni spomenik lokalnega pomena (Odlok o razglasitvi kulturnih spomenikov v Občini Šoštanj, *Uradni list Občine Šoštanj*, št. 3/2006). Uradno ime kulturnega spomenika: Zavodnje – Obrambni stolp Na Vahti. Evidenčna številka v registru nepremične kulturne dediščine: 19659. http://rkd.situla.org/.

[59] Orožen, *Gradovi*, str. 115; Orožen, O gradovih, str. 21; prim. Poles, *Sakralna dediščina*, str. 422; Janežič, Kdo je našel šamberški zaklad?, str. 74.

[60] Primerljivi imeni, izpeljani iz nemške besede *die Warte* (straža), imata nekdanja gradova Wartenberg pri Kranju in Wartenberg oziroma Vahtenberk na območju Zaloga pri Moravčah.

Grad Forhtenek (Forchtenstein) med gradom Vodriž (Widerdriess) in dvorcem Ravne (Gutenbichel) na zemljevidu Styriae Ducatus Fertilissimi Nova Geographica Descriptio, ki ga je leta 1678 ustvaril Georg Matthäus Vischer. Izrez (Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani).

približno 10 m. To kaže, da je tam stala protiturška utrdba – šanca – iz časa po letu 1476 ali pa starejši srednjeveški visoki izpostavljeni stolp – propugnakul –, ki je skupaj z gradom omogočal nadzor nad pomembno potjo. Tovrstni večnadstropni stolpi, ki so bili visoki med 20 in 30 m, so v valjasti obliki oziroma z okroglimi talnimi ploskvami v slovenskem prostoru dokumentirani ob gradovih Dravograd, Radlje ob Dravi, Kamnica pri Mariboru, Kebelj na Pohorju, Vojnik blizu Celja, Lemberg pri Dobrni, Podčetrtek, Wartenberg blizu Kranja in Novi grad nad Predd-vorom – južni stolp. Na avstrijskem Koroškem je najbolj celovito ohranjen tovrstni stolp v kompleksu nekdanjega gradu Grünburg blizu Althofna, primerljivi pa so tudi ostanki valjastih izpostavljenih stolpov v kompleksih gradov Vivšnik/Weissenegg in Sommeregg. Večinoma so ti stolpi nastali v 13. stoletju in morda so v tistem obdobju zgradili tudi žamberški propugnakul. Pomisliti je mogoče, da je bilo prav tu središče zavodenjskega dela posesti gospodov s Turna pri Velenju, ki so jo leta 1296 s polovico gradu Turn prodali grofom Vovbrškim.[61] Če je tu resnično stal visoki izpostavljeni stolp, je gotovo propadel še pred koncem srednjega veka, najverjetneje sočasno z uničenjem gradu Žamberk, saj ni omenjen v nobenem novoveškem dokumentu.[62] Če je tu stala utrdba oziroma šanca iz obdobja osmanskih vpadov, pa je bila gotovo primerljiva z utrdbami, ki so stale med Kotljami in Ravnami na Koroškem, ter je bila najbrž z leseno palisado v obliki cestne zapore povezana z lokacijo gradu Žamberk.[63] Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja in v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 je na tej lokaciji označen samo gozd.[64]

Grad Forhtenek

Grad je nastal na dandanes dokaj odročni vzpetini, visoko nad zavojem doline potoka Velunja, po kateri je bil po vozni poti od srednjeveške šoštanjske župnijske cerkve na območju sedanjega Družmirskega ali Šoštanjskega jezera oziroma iz smeri Škal (na območju sedanjega Škalskega jezera) mimo Graške gore oziroma čez Hribarski vrh mogoč prehod iz Šaleške doline proti Mislinjski dolini. Arheološke raziskave na območju cerkve sv. Urha v Gaberkah v zadnjih letih so pokazale, da je pot tod tekla najverjetneje že v rimskodobnem času.[65] Tudi zaradi omembe vozne ceste v Slovenj Gradec v jožefinskem katastru iz druge polovice 18. stoletja se zdi verjet-

61 Prim. Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 78–79; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 111–112.

62 Mogoče je pomisliti, da se na porušeni stolp nanaša omemba gradišča – *Purgstall* – v omenjeni listini iz leta 1439. Za posredovani podatek se zahvaljujem kolegu zgodovinarju dr. Mihi Kosiju.

63 Prim. Lesjak, *Sistem utrdb*.

64 Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163; SI AS 177/C/F/C399/g/A04, Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Zavodnje), 1825.

65 Prim. Brišnik, Novi arheološki, str. 77–81; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 222–223; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 26–27. Za nekdanjo šoštanjsko župnijsko cerkev v Družmirju, podrto leta 1975, prim. Poles, *Sakralna dediščina*, str. 344–375.

Grad Forhtenek z bližnjo okolico z zahodne strani na bakrorezni upodobitvi iz Vischerjeve Topografije vojvodine Štajerske iz okoli leta 1681 (zasebna zbirka).

Ostanki gradu Forhtenek z bližnjo okolico z zahodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

no, da je pod Forhtenekom pred 19. stoletjem tekla glavna prometna povezava med dolinama ter da je bila ta pot pomembnejša od dokaj neudobne poti čez Plešivec in Metulov vrh oziroma od poti nad stisnjenima bregovoma reke Pake skozi tesno sotesko Huda luknja, ki je sicer obstajala že v rimskem obdobju.[66] Vse kaže, da je pot ob Velunji pridobila pomen v 13. stoletju, ko se je začela višinska kolonizacija. Pomen je izgubila šele takrat, ko so leta 1826 na pobudo in s podporo avstrijskega nadvojvode Janeza zgradili novo vozno cesto kot nadomestilo za staro pot ob reki Paki skozi sotesko Huda luknja, katere potek kaže avstrijski vojaški zemljevid iz druge polovice 18. stoletja.[67]

Forhtenek so postavili na posesti, ki je bila v lasti samostana v Šentpavlu na Koroškem.[68] Najverjetneje so grad okoli leta 1300 zgradili grofje Vovbrški, ki so proti koncu 13. stoletja to posest dobili od samostana v fevd. O tem je mogoče sklepati tudi zato, ker so se Vovbrški – tako kot pozneje tudi njihovi nasledniki Žovneški oziroma grofje Celjski – do Forhteneka obnašali kot do svoje posesti in na njem ni bilo čutiti vpliva lastnikov – šentpavelskega samostana.[69] Vse kaže, da je grad – podobno kot sosednji Vodrič – nastal v sklopu višinske kolonizacije.[70] Forhtenek sicer nikoli ni imel posebno pomembne upravne vloge in vseskozi mu je pripadalo samo zelo majhno zemljiško gospostvo. Prav tako nikoli ni imel posebne vloge v zvezi z nadzorom prometa po poti skozi dolino Velunje.[71] V srednjeveških listinah je posredno prvič omenjen leta 1317, z omembo bratov Poepla in Gebharda s Forhteneka – *Poepel vnd Gebhart prwoeder paid uon Fuorchteneke*. Izrecno je prvič omenjen leta 1336 kot *die vest Fuertenekk* – grad oziroma utrdba Forhtenek. Nato je leta 1436 omenjen kot *burck Fuerchtenek*, v letih 1462, 1478 in 1480 pa kot *geslos Furchtenegk* oziroma podobno.[72] Na podlagi teh omemb je mogoče sklepati, da je ime gradu nastalo kot zloženka iz nemških besed *Furcht* (bojazen, strah) in *Ecke* (kot, vogal, rob) oziroma (pozneje) *Egg* (brdo, vzpetina). Izvorno nemško grajsko ime je potemtakem mogoče v slovenski jezik dobesedno prevesti kot Strašni kot (Strah vzbujajoči kot) oziroma (pozneje) Strašni vrh (Strah vzbujajoči vrh). Sedanje slovensko ime Forhtenek izhaja iz novoveško spremenjenega nemškega imena Forchtenegg.

Po nastanku so grad upravljali vovbrški ministeriali oziroma gradiščani, ki so se že vsaj od leta 1317 imenovali po njem. Vse kaže, da so bili bližnji sorodniki vitezov z gradu Turn pri Velenju; domnevno so grofje Vovbrški po pridobitvi gradu Turn na začetku 14. stoletja nanj pripeljali Forhteneške, ki so se nato začeli imenovati po Turnu. Po izumrtju Vovbrških leta 1322 si je Friderik I. Žovneški prizadeval za pridobitev vseh vovbrških posesti v širši okolici Celja in Žovneka ter je leta 1336 dosegel, da mu je šentpavelski opat Henrik grad Forhtenek – *vest Fuertnekk* – tudi uradno podelil v fevd, tako kot so ga imeli pred njim grofje Vovbrški. Po letu 1322 so vitezi Forhteneški kot bivši vovbrški ministeriali oziroma gradiščani prešli v službo Žovneških. Za vitezoma in bratoma Poeplom in Gebhardom s Forhteneka, ki sta bila vovbrška ministeriala, je med letoma 1328 in 1349 omenjen še vitez Ulrik s Forhteneka; Žovneški so mu grad Forhtenek prepustili v sekundarni fevd in s tem so vitezi Forhteneški prenehali biti zgolj uslužbenci oziroma gradiščani. Zatem so se Forhteneški odselili s svojega matičnega gradu ter začeli živeti kot poklicni gradiščani in vitezi na drugih gradovih grofov Celjskih. Po smrti Ulrika s Forhteneka so za grad znova skrbeli gradiščani; kot prvi med njimi je leta 1360 omenjen Janez oziroma Janž III. Dobrnski oziroma Rogaški. Leta 1378 je bil na Forhteneku gradiščan Hajncel Raumschüssel. Vse kaže, da je grad proti koncu 14. stoletja kot celjski fevd na sporen način prešel v roke Friderika II. s Turna pri Velenju in njegovega zeta Jošta I. »Guelczerja«, ki sta bila v sovražnih odnosih z Dobrnskimi. Zatem je pred letom 1425 Herman II. Celjski Forhtenek podelil v fevd bratoma Žigi (Sigmundu) I. Dobrnskemu in Andreju Dobrnskemu ter njunim moškim potomcem. Njun brat je bil salzburški nadškof Eberhard III (pred 1395–1427). Andrej Dobrnski (pred 1399–1425) je bil med letoma 1404 in 1420 glavar v Brežah na Koroškem. Žiga Dobrnski (pred 1395–

66 Za posredovani podatek o nekdanjem pomenu poti pod Forhtenekom se zahvaljujem kolegu arhitektu Roku Polesu. Prim. tudi Curk, O cestnem omrežju, 1986, str. 13, 14; Curk, Prometne razmere, 1994, str. 14, 17; Curk, Prometne razmere, 1999, str. 157, 158.

67 Za potek cest pred 19. stoletjem: Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163. Nekdanja povezava med Šaleško in Mislinjsko dolino ob Velunji in pod Forhtenekom ter mimo gradu Vodrič je bila pozneje skoraj povsem pozabljena, sedaj pa je z izgradnjo hitre ceste v sklopu t. i. tretje razvojne osi med Velenjem in Slovenj Gradcem znova pridobila posebni pomen.

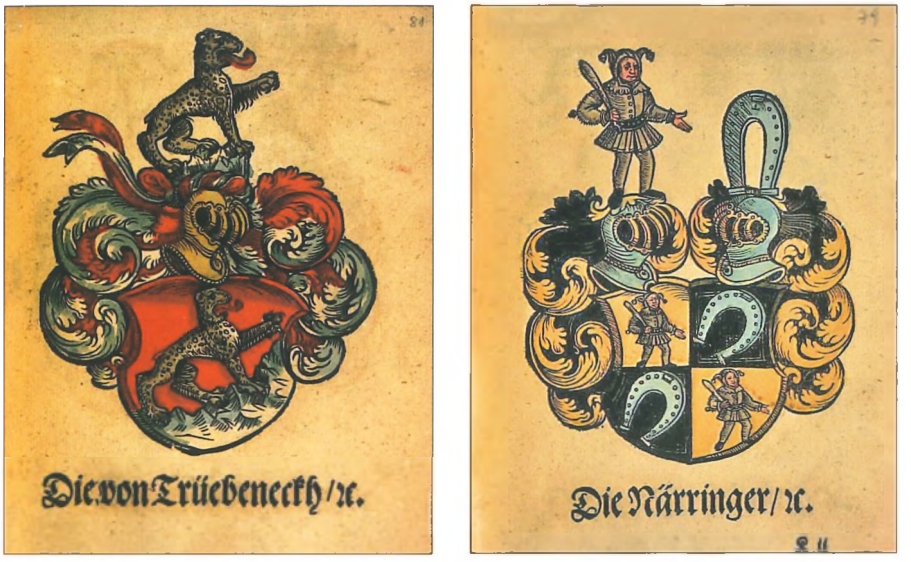
68 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 446; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 554–555; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 433; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 205; Ravnikar, Posest grofov, str. 26, 28; Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 74; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 182; Kos, *Vitez*, str. 273; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 39, 109, 289; Ravnikar, *V primežu*, str. 133; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 82; Ravnikar, Razvoj, str. 265.

69 Prim. Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 82; Ravnikar, Razvoj, str. 272. Dušan Kos je pomislil, da je bil nastanek gradu morda povezan z vovbrškim prevzemom odvetništva nad posestmi Krške škofije od Kraighov leta 1282 (Kos, *Vitez*, str. 271, 273).

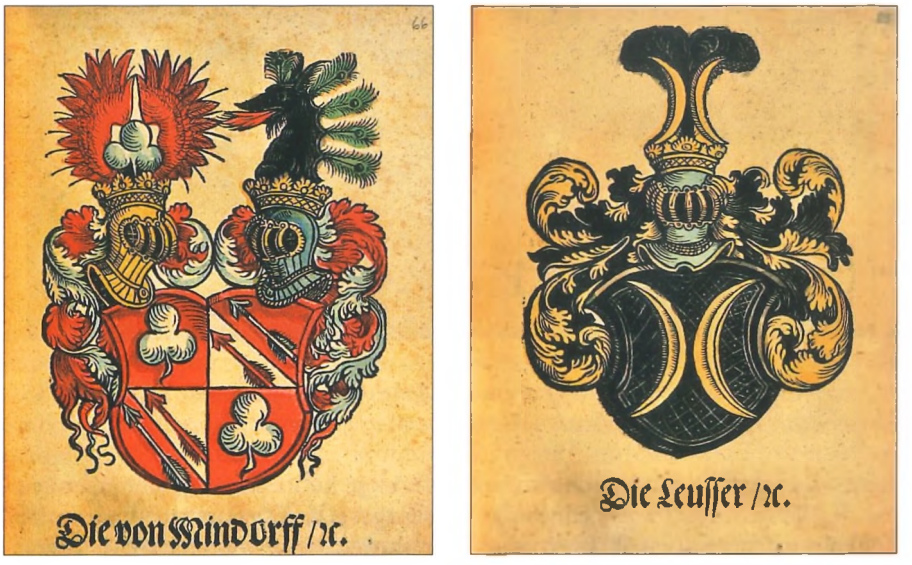
70 Po poznem nastanku sosednjih gradov Forhtenek in Vodriž v poznem 13. stoletju oziroma zgodnjem 14. stoletju ju je mogoče primerjati z gradovoma Negova in Hrastovec v Slovenskih goricah, ki sta kot dvora nastala v 13. stoletju, v 14. stoletju pa sta prerasla v prava gradova.

71 Prim. Kos, *Vitez*, str. 273.

72 Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 189–190; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 37, 38; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 24; Kos, *Celjska knjiga listin*, št. 162.

Grba plemiških rodovin Trebniških in Narringerjev iz koloriranega primerka grbovne knjige Zachariasa Bartscha iz leta 1567 (spletni vir).

Grba plemiških rodovin Mindorf(er) in Leysser iz koloriranega primerka grbovne knjige Zachariasa Bartscha iz leta 1567 (spletni vir).

1429) je bil med letoma 1405 in 1407 glavar v Salzburgu, pozneje pa tudi glavar celjskih gradov Garić, Garešnica in Kalnik na Hrvaškem in glavar posesti salzburške nadškofije v Brežicah ter član prestižnega Zmajevega reda. Leta 1429 so ga pokopali v cerkvi na Ptujski Gori, kjer je ohranjen njegov odlični nagrobnik iz rdečega salzburškega marmorja. Andrej in Žiga nista imela moških potomcev in vse kaže, da so Dobrnski po njuni smrti Forhtenek kot celjski fevd izgubili. Leta 1436 sta dobila grad v dedni fevd brata Jošt II. in Janez Forhteneška. Tistega leta je na Forhteneku prvič omenjena grajska kapela. Od leta 1441 je bil celjski gradiščan na gradu Hieronim Voytländer, ki je bil obenem tudi trški sodnik in celjski gradiščan v Šoštanju, pozneje pa celjski gradiščan na (razdejanem) gradu Kacenštajn. Leta 1448 je bil kot celjski gradiščan v Šoštanju in na Forhteneku Anton Grimschitzer (Grimšicer).[73]

[73] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 446–450; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 38–40; Pirchegger, Die Grafen, str. 179; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 205–206; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 105–106; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 24; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 102–103; Kos, *Med gradom*, str. 65–66; Kos, *Celjska knjiga listin*, št. 162; Kos, *Vitez*, str. 273–274; Kosi, Grajska politika, str. 467, 475, 485; Hajdinjak, Dobrnski, str. 366, 382–394, 408, 410. Za Forhteneške: Otorepec, Seznam, str. 335; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 234–235; Ravnikar, Prispevek, str. 73; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 190–191, 194; Ravnikar, *Po zvezdnih*,

Renesančni nagrobni spomenik forhteneškega graščaka Maksimilijana pl. Leysserja (1489–1555) in njegove družine na zunanjščini župnijske cerkve v Wildonu na avstrijskem Štajerskem (foto: Igor Sapač, 2011).

V drugi tretjini 15. stoletja je bil grad Forhtenek vključen v burno dogajanje v zvezi s poslednjim vrhuncem in dokončnim padcem dinastije Celjskih. V fajdi med Celjskimi in Habsburžani, ki je izbruhnila leta 1437 kot posledica povzdiga grofov Celjskih v status deželnih knezov 30. novembra 1436, je imel neki Klayner skupaj z Janezom Lindeškim na gradu Forhtenek ujetega župana Jošta Soteškega (Helfenberškega) in ga izsiljeval.[74] Vse kaže, da celjski vojaki gradu takrat niso razdejali, tako kot bližnja gradova Soštanj in Kacenštajn in najbrž tudi Žamberk. Forhtenek je kot (v 15. stoletju najbrž že pozabljeni) fevd šentpavelskega samostana v posesti Celjskih ostal do njihovega izumrtja leta 1456. Takrat ga je kot celjski gradiščan upravljal vitez Andrej Trebniški (Triebenegger), ki je bil obenem celjski gradiščan v Soštanju.[75] Po umoru Ulrika II. Celjskega v Beogradu 9. novembra 1456 je ostal zvest Ulrikovi vdovi Katarini, rojena Branković, in Forhtenek – *Furchtenegk* – je bil pod njegovim poveljstvom eden redkih celjskih gradov – poleg Žovneka, Ojstrice, Vrbovca, Rogatca, Planine, Podsrede, Kunšperka, Waldenberka z Radovljico, Mehovega in Kostela –, ki se ni takoj vdal cesarju Frideriku III. Cesar je takrat ukazal, da lahko njegove čete napadejo in opustošijo Žovnek, Ojstrico, Radovljico in druge gradove, ki se niso hoteli vdati. *Kronika grofov Celjskih* navaja, da je nato

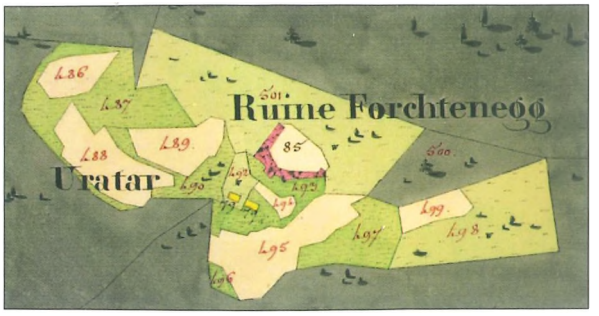
str. 182–183, 254, 283; Ravnikar, *V primežu*, str. 247, 366, 412; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 85–86, 97–98, 115, 118; Ravnikar, Razvoj, str. 265–266; Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 99–100. Prim. Schmutz, *Historisch*, str. 386–387; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, I, str. 209–210.

74 Otorepec, Seznam, str. 335; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 194; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 118. Klayner je bil gotovo Pernhart Klaynherr oziroma Bernhard Klainher, ki je bil vazal grofov Celjskih, deželan Kranjske in leta 1440 gradiščan na gradu Bela Peč. Za posredovani podatek se zahvaljujem kolegu zgodovinarju dr. Mihi Kosiju.

75 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 449; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 39–40; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96; Kos, *Vitez*, str. 378; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 98, 115; Kosi, Grajska politika, str. 487.

Območje gradu Forhtenek (Fermek) na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja (Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu, 5, sekcija 163).

Območje gradu Forhtenek (Forchtenegg) z domačijo Vratar (Uratar) v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 (SI AS 177/C/F/C362, list 4, izrez).

Katarina Celjska svoje gradove – Žovnek, Ojstrico in druge – dobro zavarovala in vanje poslala veliko svojih ljudi, a naposled jih je do leta 1458 le vse izročila cesarju.[76] Pomisliti je dopustno, da so takrat vsaj zasilno utrdili in za obrambo pripravili tudi Forhtenek. Zgolj ugibati je mogoče, ali je bil grad takrat morda poškodovan in potreben obnove. To se sicer glede na razpoložljive pisne in materialne vire ne zdi prav zelo verjetno.

Leta 1458 je grad dokončno pripadel Habsburžanom in postal deželnoknežja komorna posest. Takrat je tudi dokončno utonilo v pozabo, da je Forhtenek pravzaprav last šentpavelskega samostana in da so ga Celjski od leta 1322 oziroma 1336 imeli zgolj kot dedni fevd. Za Habsburžane so grad upravljali deželnoknežji oskrbniki, Habsburžani pa so gospostvo z gradom dajali tudi v zakup. Andrej Trebniški (Triebenegger), ki je po sklenitvi sporazuma med Katarino Celjsko in cesarjem Friderikom III. temu predal Forhtenek, je grad z gospostvom kot zastavno posest smel obdržati do leta 1459. Takrat je cesar Forhtenek – skupaj s Šoštanjem in Kacenštajnom – podelil v zakup Krištofu pl. Narringerju z bližnjega gradu Valdek.[77]

Zatem je imel Forhtenek okoli leta 1470 oskrbnika, katerega ime pa iz uporabljenih virov ni razvidno. Nato je bil v letih 1477 in 1492 kot oskrbnik Forhteneka in cesarski uradnik na Šoštanju in Kacenštajnu ter imetnik gradu Velenje omenjen vitez Žiga pl. Lichtenberg, ki je umrl po letu 1502. Leta 1493 je oskrbnik gospostva Forhtenek postal Boštjan (Sebastian) Mindorfer, ki je bil tudi oskrbnik na gradu Podsreda, od leta 1493 zakupni gospod gospostva Zbelovo z Lembergom in od leta 1494 imetnik uradov Šoštanj in Kacenštajn. Leta 1500 je postal oskrbnik na Forhteneku Danijel Mindorfer, ki je bil Boštjanov starejši brat in od leta 1484 zakupni gospod na gradu Podsreda. Leta 1506 je omenjen neki Viljem Schwab s Forhteneka. Od leta 1524 do 1535 sta bila zakupna gospoda Forhteneka brata viteza Krištof in Boltežar pl. Altenhausa, ki sta bila aktivna pristaša Lutrovih protestantskih naukov. Od leta 1535 je imel grad kot zastavni imetnik Janez Leysser ml. (1487–1539) in takrat je Forhtenek postal glavni grad protestantske rodovine Leysser na slovenskem Štajerskem. Po njegovi smrti je imela grad leta 1542 kot zastavno posest njegova vdova Beatrika pl. Teuffenbach. Po njeni smrti je kot zastavna posest pripadel njenemu svaku Maksimilijanu pl. Leysserju (1489–1555), ki se je kot cesarski vojskovodja bojeval proti Turkom in je umrl na gradu v Wildonu na avstrijskem Štajerskem, kjer je kot oskrbnik prezidal glavno grajsko poslopje in kjer je na zunanji steni župnijske cerkve ohranjen veliki renesančni figuralni epitaf njegove družine. Za njim sta Forhtenek leta 1560 dobila v zastavo njegova mladoletna sinova Ferdinand (okoli 1549–1611) in Viljem (okoli 1550–1616) pl. Leysserja. Še več let nista dosegla polnoletnosti in zato je gospostvo še leta 1566 upravljal Wolf Hurnuss. Leta 1575 je nadvojvoda Karel Ferdinandu in Viljemu pl. Leysserjema potrdil zastavno imetništvo deželnoknežjega gradu in gospostva Forhtenek. Del zakupnega denarja v višini 1.000 florintov so takrat namenili za obnovo gradu. Ferdinand pl. Leysser je na gradu gospodaril še leta 1603. Po njegovi smrti leta 1611 ga je kot dedič v vlogi zastavnega imetnika Forhteneka nasledil njegov brat Viljem, sicer gospodar na gradu Valdek in v novem renesančnem dvorcu Legen pri Slovenj Gradcu, ki ga je zgradil v poznem 16. stoletju, ter praded znamenitega kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda pl. Valvasorja (1641–1693). Po njegovi smrti je deželni knez leta 1620 majhno gospostvo Forhtenek z malo podložniki prodal Žigi Juriju pl. Neuhausu (Dobrnskemu). Zatem so grad Forhtenek leta 1635 zavzeli in oplenili uporni kmetje. Leta 1640 je bil lastnik gradu David pl. (od leta 1643 baron) Neuhaus

[76] Krones, *Die Freien*, 2, poglavja XXXV, XXXVIII, XL, str. 132–133, 139–143, 145–147; *Kronika grofov celjskih*, str. 49–51, 54–56, 58, 144; Stopar, *Razvoj*, str. 19; Kosi, Grajska politika, str. 487; Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 116–120.

[77] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 449; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 39–40; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96; Kos, *Vitez*, str. 378; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 98, 115; Kosi, Grajska politika, str. 487; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 313; II, str. 706.

Razvaljeni grad Forhtenek z jugozahodne strani na risbi Lavrencija Vošnjaka v šoštanjski župnijski kroniki iz leta 1872, str. 337 (Hribernik, Mesto Šoštanj, str. 37).

(Dobrnski) († po 1645), ki pa ni živel na območju Šaleške doline. Leta 1657 je Forhtenek od Krištofa Andreja barona Neuhausa (Dobrnskega) kupil Karel Krištof Waidmannsdorf († 1671). Grad je bil takrat že razvalina, ki je imela nato do konca 18. stoletja še vrsto raznih lastnikov, ki pa niso vplivali na grajski stavbni razvoj, ampak so imeli zgolj vlogo imetnikov grajskega zemljiškega gospostva. Leta 1802 je forhteneško gospostvo prešlo v last Jožefa Franca Bayerja, ki ga je združil z gospostvom Šoštanj.[78]

Forhteneško zemljiško gospostvo so zelo prizadeli osmanski vpadi v zadnji tretjini 15. stoletja. Iz urbarja, nastalega okoli leta 1498, je razvidno, da je bilo v tistem obdobju od 45 kmetij, ki so pripadale gospostvu, kar 17 opuščenih.[79] A za nastajanje pustot niso bili krivi samo osmanski vpadi; ker je bilo tekom 16. stoletja praznih vse več domačij, je mogoče priti do spoznanja, da je najbrž že pred začetkom osmanskih vpadov prišlo do umikanja kmetov iz odročnih hribovitih višinskih predelov na nižje ležeča in za obdelovanje ugodnejša območja.[80] Skoraj vsa posest gradu Forhtenek je bila na hribovitih območjih Raven in Plešivca in to je zapečatilo njegovo usodo. Njegova opustitev v 17. stoletju je bila torej razumljiva posledica dogajanja v 15. in 16. stoletju.

V 16. stoletju, ko je grad zaradi potencialne nevarnosti osmanskih napadov še ohranil svoj obrambni pomen, je bil dovolj dostojna plemiška rezidenca. Po urbarju iz leta 1524 so imeli takrat v gradu pet ročnih topov – *hagkhenpuxen* – ter nekaj smodnika in krogel.[81] V gradu pa je bila tudi še takrat grajska kapela.[82] Vizitacijski zapisnik iz leta 1545 navaja, da

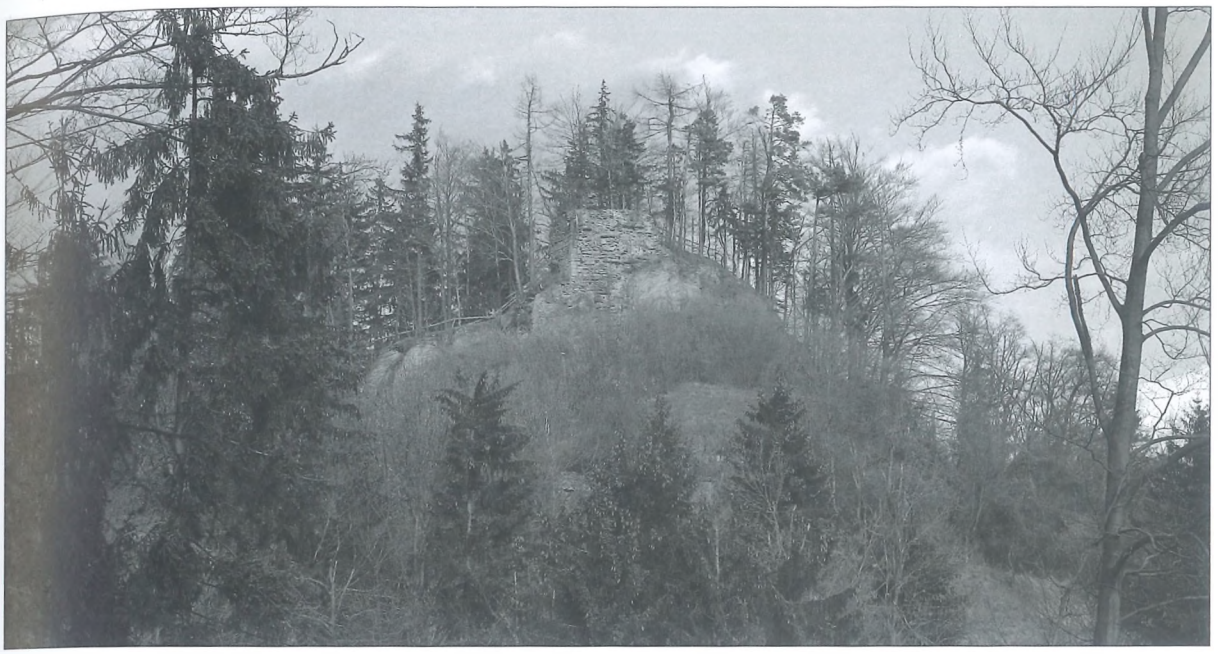
[78] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 449–454; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 206; prim. Schmutz, *Historisch*, str. 386–387; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, I, str. 210; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 1445; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 37–42, 130; Hudales, Le vkup, str. 67–68; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 24; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 103; Dolničar, *Zgodovina*, str. 235, op. 126; Ravnikar, Čas prehoda, str. 212; Ravnikar, *Po poteh reformacije*, str. 26–27; Ravnikar, Reformacija, str. 238–249; Ravnikar, Razvoj, str. 266; prim. Časar, *Beschreibung*, str. 484; Gadolla, Prispevki, str. 158–159; Zimmermann, Gradovi, str. 234; Poles, Pod zidovi, str. 6–7. Za Mindorferje: Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 673. Za Leysserje: Golec, *Valvasor*, str. 140–146; Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 611–612.

[79] Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 196, 198; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str.127; prim. Ravnikar, Prispevek, str. 56.

[80] Prim. Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 196, 198.

[81] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 445; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 37; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 24; Ravnikar, Prispevek, str. 56.

[82] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 444, 454.

Razvaljeni grad Forhtenek z jugozahodne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

je bila kapela posvečena sv. Lenartu.[83] Po letu 1528 je zaradi protestantizma opustela in so v njej opustili obredje. Leta 1617, ko je bil v kopališču Topolšica, jo je že povsem zapuščeno obiskal ljubljanski škof Tomaž Hren in s pismom opozoril tedanjo imetnico zakupnega gospostva – najverjetneje vdovo Ferdinanda Leysserja –, da je treba prastaro kapelo sv. Primoža in Felicijana in Lenarta, v kateri dolgo ni bilo katoliškega bogoslužja, obnoviti.[84]

Zgolj ugibati je mogoče, ali je do obnove takrat tudi zares prišlo. Zastareli neudobni manjši srednjeveški grad na odročni in težko pristopni višinski legi je bil v prvi tretjini 17. stoletja gotovo že v dokaj slabem stanju. Vse kaže, da so njegovi imetniki svoje podložnike, ki jih je bilo vse manj, v tistem obdobju vse bolj izkoriščali. Zato ne preseneča, da so med kmečkim uporom leta 1635 – 7. maja – puntarji poleg dvorca Gorica pri Šaleku, gradu ali dvorca Limbar v Pesjem ter gradov Švarcenštajn, Soteska (Helfenberg), Turn pri Velenju in Pakenštajn napadli, zavzeli ter oplenili tudi Forhtenek.[85] Starejša literatura navaja, da so uporni kmetje Forhtenek takrat razdejali oziroma uničili in da nato ni bil več obnovljen ter se je spremenil v popolno razvalino.[86] A iz avtentičnih dokumentov ni mogoče razbrati, da je bil grad takrat prizadet tudi v svoji grajeni substanci.[87] Na to je mogoče hipotetično pomisliti samo na podlagi podatkov, da so uporni kmetje med 23. aprilom in 14. majem 1635 požgali oziroma deloma ali v celoti razdejali dvore, dvorce in gradove Prebold, Šešče, Vrbovec, Velika Breza pri Laškem, Jelše pri Šmarju, Korpule, Žusem, Pogled, Limbar pri Velenju, Frajštajn pri Spodnji Polskavi, Zgornja Polskava in klet oziroma kaščo gradu Zbelovo pri Poljčanah.[88] A po drugi strani se je v avtentičnem ljudskem izročilu iz časa pred 20. stoletjem ohranil podatek, da je grad Forhtenek zaradi udara strele do tal pogorel in da je nato ostal zapuščen.[89] Vsekakor je bil okoli leta 1680 že povsem razvaljen, saj ga v takšni obliki kažeta obe Vischerjevi upodobitvi.[90] Na podlagi vseh razpoložljivih podatkov se zdi najbolj verjetna domneva, da je bil grad v dokaj slabem stanju že v prvi tretjini 17. stoletja in da je plenjenje uporniih kmetov leta 1635 to stanje še poslabšalo, konec gradu pa je prinesel požar zaradi udara strele med letoma 1635 in 1678. Po požaru, ki z avtentičnimi pisnimi

83 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 454; prim. Poles, *Stopetkrat*, str. 36.

84 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 455; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 86. Kapela je bila gotovo v sami grajski stavbi in ne morda v njeni bližini, tako kakor npr. grajska kapela v Šoštanju (prim. Poles, *Sakralna dediščina*, str. 100).

85 Koropec, *Mi smo tu*, str. 142–143, 176, 179, 180; prim. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 297–298; Ravnikar, Čas prehoda, str. 219.

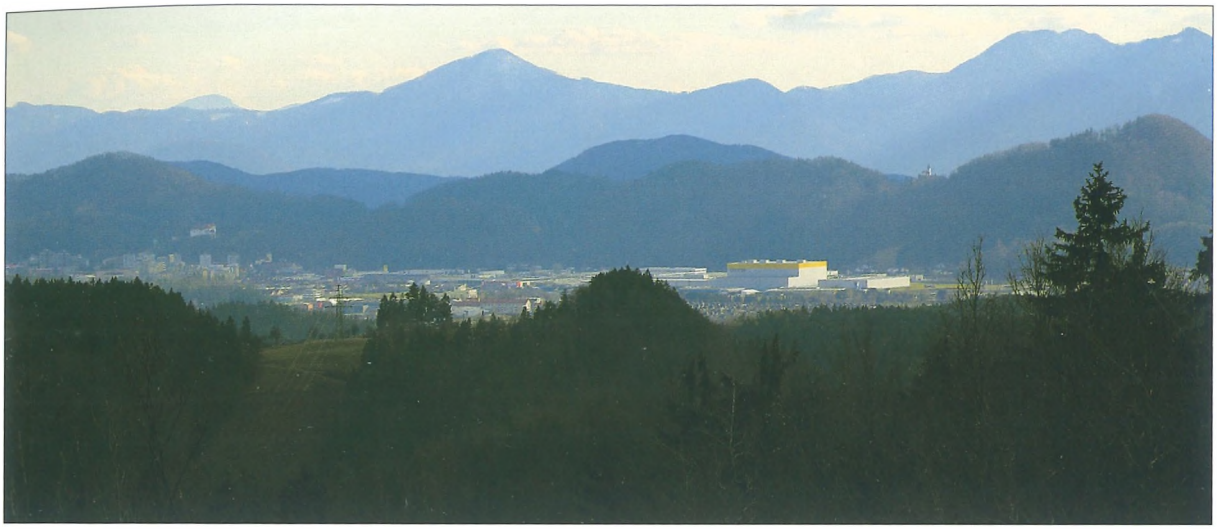
86 Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 37; Sore, *Velenjska*, str. 106; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 433; Stopar, *Grajski objekti*, str. 17; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 24; Poles, *Sakralna dediščina*, str. 468.

87 Prim. Koropec, *Mi smo tu*, str. 142–143, 176, 179, 180.

88 Koropec, *Mi smo tu*, str. 131, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 176, 183.

89 Poles, Pod zidovi, str. 6 (po zapisu Lavrencija Vošnjaka v rokopisni kroniki šoštanjske župnije sv. Mihaela iz leta 1872); prim. Orožen, *Gradovi*, str. 117; Orožen, O gradovih, str. 24; Zaradi požara so v drugi polovici 18. stoletja opustili tudi sosednji grad Vodrič (prim. Jerina, *Grad Vodrič*, str. 6, 38).

90 Stopar, *Grajski objekti*, str. 17; Vischer, *Topographia*, 1971, sl. 19; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 18. Prim. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 441; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 24.

Pogled z lokacije gradu Forhtenek proti velenjskemu gradu in lokaciji nekdanjega gradu Limbar (foto: Igor Sapač, 2016).

zgodovinskimi viri sicer ni dokumentiran, ga zaradi zastarelosti, odročnosti in slabega gospodarskega stanja zemljiškega gospostva niso obnovili, marveč so ga v njegovi upravni vlogi nadomestili z manjšo neutrjeno preprosto stavbo na drugi lokaciji, morda na območju bližnjega zaselka Pristava, kjer je stala grajska pristava.[91]

Zvon iz kapele opuščenega gradu so menda prenesli v bližnjo cerkev sv. Duha v Ravnah, ki je na starejši osnovi nastala v drugi polovici 16. stoletja ali v zgodnjem 17. stoletju.[92] Razvaljeno grajsko zidovje so okoliški prebivalci dolgo uporabljali kot priročen kamnolom in kamen odvažali ter ga ponovno uporabljali za svoje gradnje, zlasti na območju Pristave.[93] Grajski ostanki kažejo, da so podrli zlasti tisto grajsko zidovje, ki je bilo najlažje dostopno oziroma da so odpeljali material tistih zidov, ki so se sami podrli zaradi napredujočega propada ali drsenja terena. Kljub temu razvaline niso povsem izginile. Leta 1753 so na sicer fiktivni kolorirani upodobitvi slikarja Geyerja iz baročne zbirke Bernharda Paula Molla upodobljene še kot zelo obsežne.[94] Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja je Forhtenek označen kot razvaljeni grad nad domačijo in opremljen s poimenovanjem *Rudera Fermek* – razvalina Forhtenek. Spremno besedilo k tistemu zemljevidu navaja, da je pot do starega gradu Forhtenek – *altes Schloss Fermek* – prav strma.[95] V mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 je razvaljeni grad označen z imenom *Ruine Forchtenegg*, pod njim pa je bila domačija *Uratar* (Vratar), ki sta jo južno od grajske razvaline tvorili dve leseni poslopij, medtem ko poznejšega skednja, ki so ga zahodno od razvaljenega gradu zgradili pred letom 1875, takrat še ni bilo. Takrat so bili v razvalinah ohranjeni severozahodno obzidje, jugozahodno obzidje, ostanek glavnega stolpa in južna stranica obzidja. Nekdanji vzhodna in severovzhodna stranica obzidja v katastrski mapi nista označeni in mogoče je sklepati, da sta bili že takrat do tal podrti.[96] Pozneje se obseg razvaljenih ostankov gradu ni bistveno zmanjšal. To je mogoče sklepati tudi na podlagi risarske upodobitve razvaline, ki jo je za rokopisno kroniko šoštanjske župnije svetega Mihaela oziroma za šmihelsko farno kroniko leta 1872 v sklopu upodobitev drugih cerkva in grajskih stavb ter razvalin ustvaril šoštanjski kaplan Lavrencij (Lavren-

91 Za nekdanjo grajsko pristavo prim. Poles, Pod zidovi, str. 6. Napačna je domneva, da je pravni naslednik gradu Forhtenek bližnji dvorec Ravne, ki je imel vseskozi druge lastnike (prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 75–78).

92 Orožen, *Gradovi*, str. 118; Orožen, O gradovih, str. 25. Zvon ni več ohranjen (Poles, *Sakralna dediščina*, str. 468–473).

93 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 37; Poles, Pod zidovi, str. 6 (po navedbi Lavrencija Vošnjaka v rokopisni kroniki šoštanjske župnije sv. Mihaela iz leta 1872); prim. Jakič, *Vsi slovenski*, str. 103.

94 Forhtenek je na tisti upodobitvi kot razvaljena razsežna celota v bližini dvorca Ravne upodobljen z oznako stari grad. Upodobitvi obeh grajskih stavb sta povsem fiktivni in opremljeni z risbami treh izmišljenih antičnih napisnih kamnov ter kažeta, da avtor – Geyer – velike večine upodobljenih grajskih stavb iz tiste serije ni obiskal na terenu in da jih je upodobil v namišljeni baročni obliki. Upodobitev z naslovom *Plan deren Antiquen zu Gutenbichel, in der Grafschaft Cileia denen Graf Landthieri geherich* (https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/038/708/2619267097/) se je ohranila v obsežni zbirki zemljevidov in grafičnih upodobitev, ki obsega približno 12.000 enot in ki jo je na Dunaju zbral nemški diplomat na cesarskem dvoru na Dunaju Bernhard Paul Moll (1697–1780). Zbirka je sedaj shranjena v Moravski deželni knjižnici v Brnu; nekdanja signatura: Moll-0090.900,AA.T.XVII,22G, sedanja signatura: Moll-0001.366 (https://mapy.mzk.cz/en/o-sbirce/bernard-pavel-moll/). Za posredovani podatek se zahvaljujem kolegu arhitektu Roku Polesu.

95 Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163, str. 57.

96 SI AS 177/C/F/C362/g/A04, Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Ravne), 1825. Prim. Poles, Pod zidovi, str. 6–7.

Pogled z lokacije gradu Forhtenek proti Šoštanju z razvalino srednjeveškega šoštanjskega gradu (foto: Igor Sapač, 2016).

tius) Vošnjak (1830–1896),[97] ter na podlagi dveh fotografij iz okoli leta 1930 in iz leta 1966.[98] Leta 2006 so ostaline gradu z odlokom občine Šoštanj razglasili za kulturni spomenik lokalnega pomena.[99]

Arhitekturna zasnova gradu Forhtenek in njena sporočilnost

Grad Forhtenek je bil – tako kakor sosednji Žamberk – med tistimi gradovi na območju sedanje Slovenije, ki so nastali na lokacijah z najvišjimi nadmorskimi višinami.[100] Morda je prav zaradi njegove takratne odmaknjene, samotne in nekoliko skrivnostne lege postal nanj že zgodaj pozoren eden prvih strokovnih raziskovalcev evropske grajske dediščine Otto Piper (1841–1921), ki ga je že leta 1895 prvič naštel med pomembnejšimi nemškimi gradovi v kataložnem delu svoje knjige *Burgenkunde*.[101] Kljub omembi v tej znameniti knjigi pa Forhtenek nikoli pozneje ni bil deležen ustrezne pozornosti raziskovalcev starodavnih stavb.[102]

97 Vošnak, Laurentius: *Liber Memorabilum parochiae s. Michaelis prope Schönstein*, 1872. Objava v: Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 37; Poles, Pod zidovi, str. 6. Kopijo hrani Muzej Velenje. Vošnjakova Kronika je bila ena od osnov za monografijo *Zgodovina Šoštanja* Franca Hribernika (prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 11).

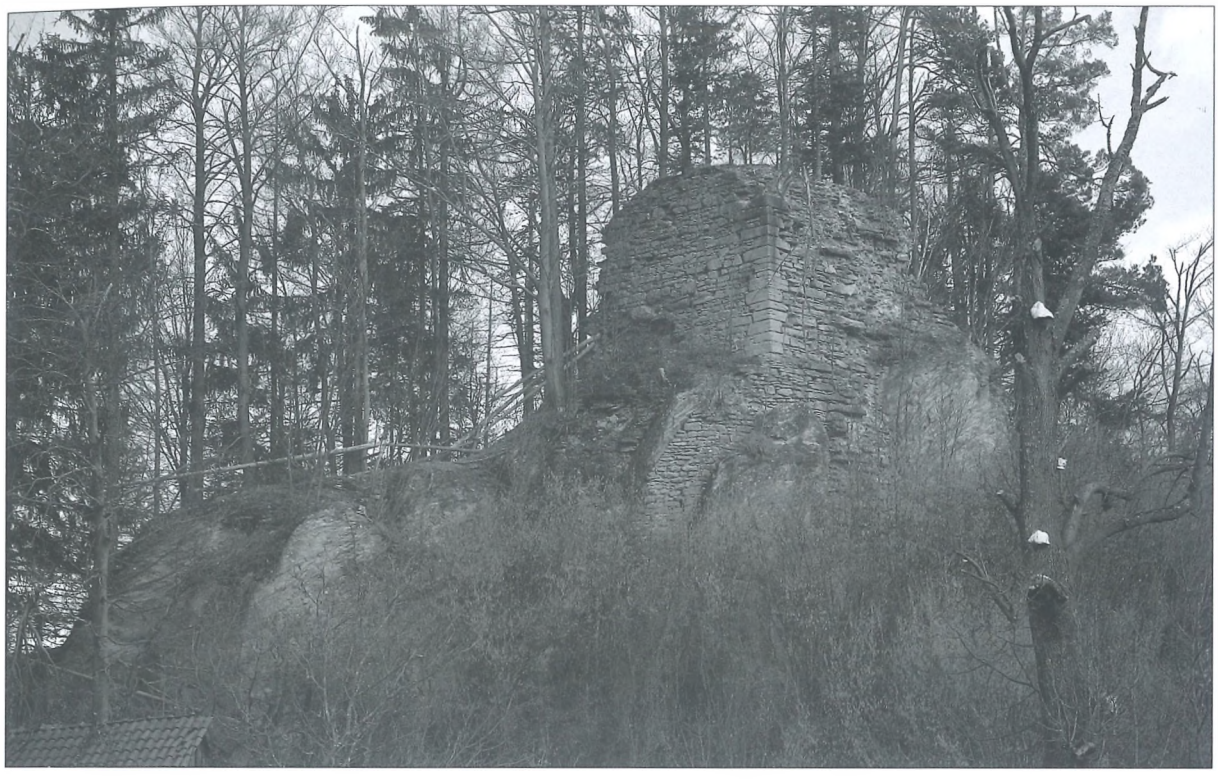
98 Objava v: Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 200; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 25.

99 Odlok o razglasitvi kulturnih spomenikov v Občini Šoštanj, *Uradni list Občine Šoštanj*, št. 3/2006. Uradno ime kulturnega spomenika: Ravne pri Šoštanju – Razvaline gradu Forhtenek. Evidenčna številka v registru nepremične kulturne dediščine: 4334. http://rkd.situla.org/.

100 Najvišje ležeči grad na ozemlju Republike Slovenije je Fridrihštajn nad Kočevjem, ki so ga postavili na nadmorski višini 965 m. Do višine 600 m mu nato sledijo: Irštajn blizu Mislinje 848 m, Kebelj na Pohorju 813 m, Karstberk v Brkinih 799 m, Ortnek blizu Ribnice na Dolenjskem 765 m, Kozji Rep oziroma Stari grad blizu Areha na Pohorju 734 m, Hošperk na Notranjskem – Stari grad 703 m, Tinje na Pohorju okoli 700 m, Lož na Notranjskem 698 m, Lindek pri Frankolovem 695 m, Žamberk pri Šoštanju 679 m, Novi grad nad Podgradom v Brkinih 674 m, Čušperk na Dolenjskem 669 m, Forhtenek pri Šoštanju 658 m, Šteberk pri Ložu 650 m, Svibno blizu Radeč 642 m, Kamen pri Begunjah 640 m, Ojstrica pri Vranskem 636 m, Planina pri Sevnici 625 m, Vodriž blizu Mislinje 605 m, Gromberk na Pohorju 602 m in Valdek blizu Mislinje 601 m.

101 Piper, *Burgenkunde* (1895), str. 698; Piper, *Burgenkunde* (1912), str. 681. Otto Piper si odročnih ostankov gradu sam ni ogledal, marveč se je oprl na podatke iz Janischevega Leksikona Štajerske (prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, I, str. 209–210). Za življenje Otta Pipra in njegovo kastelološko delo v Sloveniji prim. Šapač, Otto Piper.

102 Leta 1966 je ostaline gradu obiskal kastelolog in konservator Ivan Stopar, a jih nato v okviru monografske predstavitve srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem ni analiziral in predstavil (Stopar, *Razvoj*). Pozneje je v topografskem pregledu grajskih stavb na slovenskem Štajerskem oziroma v vzhodni Sloveniji objavil samo sumarno predstavitev stavbnih značilnosti Forhteneka (Stopar, *Gradovi, gračine*, str. 105–106; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 24–25).

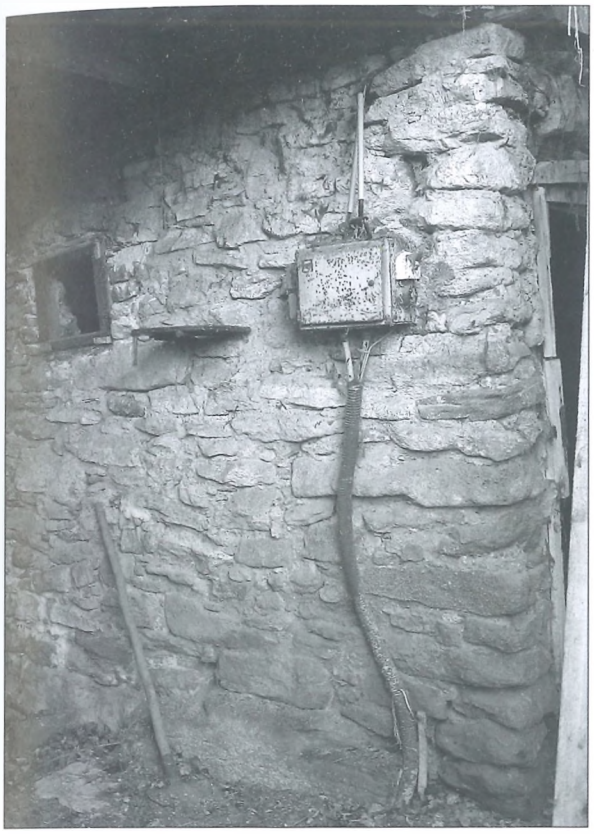
Pogled z zahodne strani na ostanek glavnega stolpa – bergfrida – gradu Forhtenek (foto: Igor Sapač, 2016).

Ostanki gradu na deloma skalnati strmi vzpetini nad dolino potoka Velunja stojijo na območju, ki je v zadnjem stoletju skoraj povsem opustelo. Z grajske lokacije se odpira širok pogled na južno stran Šaleške doline; sega od velenjskega gradu preko območja nekdanjega gradu Limbar nad sedanjo podružnično cerkvijo sv. Jakoba Starejšega do Šoštanja z razvaljenim srednjeveškim gradom na vzpetini nad naselbino. To kaže, da so grajsko lokacijo zelo skrbno in premišljeno izbrali. Tik pod nekdanjim gradom je bila na južnem pobočju grajske vzpetine še pred tremi desetletji naseljena domačija Vratar oziroma Pri Vratarju.[103] V bližini domačije so bili severozahodno od gradu še v prvi polovici 20. stoletja razpoznavni sledovi nekdanjega manjšega grajskega ribnika[104] Konfiguracija terena kaže, da je domačija nastala na lokaciji nekdanjega predgradja.[105] Zdi se, da sta bili ob severni in južni strani glavne stavbe domačije speljani poti do vhoda v grajski kompleks. Poti sta sedaj zelo zaraščeni, a vsaj deloma še razpoznavni. Na severni strani severne poti je do 10 m visoka konglomeratna skalna stena, vrh katere so ostanki glavnega grajskega stolpa – bergfrida. Jugovzhodno od lokacije stolpa je na vznožje skalne stene prislonjen razvaljeni ostanek manjše stolpičaste pravokotne grajske gradnje; široka je 4 m in do 2,5 m sega iz skalne stene navzven. Na zadnji strani je naslonjena na skalno steno. Njeni trije zidovi dosegajo debelino 1 m. Na sprednji oziroma južni strani, ki je navzgor postavljena malce poševno, dosega višino nekaj metrov in ima ohranjeni dve 20 cm široki in do 40 cm visoki pravokotni odprtini oziroma lini. Lokacija, razmeroma majhna talna ploskev, razmeroma tanke stene in lini kažejo, da je bila ta gradnja nekoč najverjetneje straniščni prizidek, ki je bil sprva gotovo zelo visok in domnevno povezan s glavnim stolpom. Struktura zidave iz podolžnih ob-

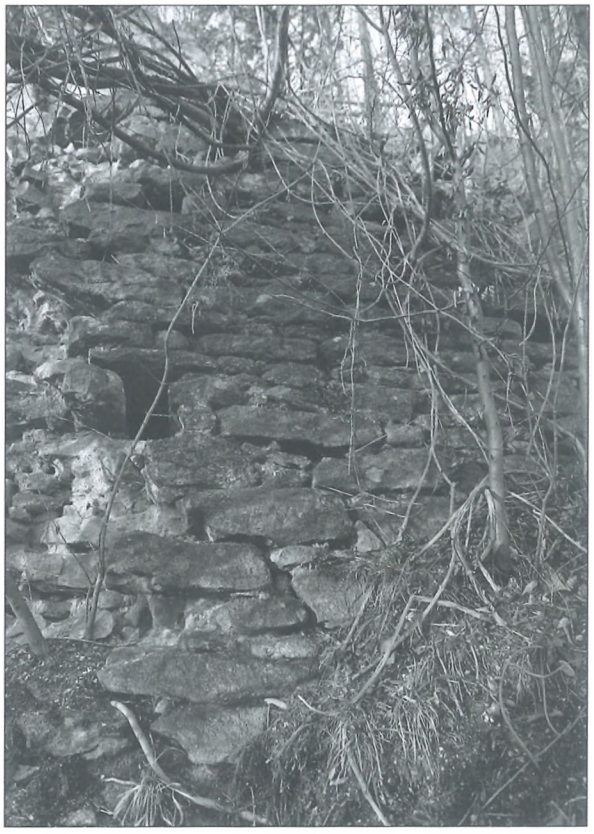
[103] Prim. Jakič, *Vsi slovenski*, str. 102; Poles, Iz prejšnjega stoletja, str. 45. Podolžna pravokotna podkletena pritlična glavna stavba domačije, ki je sedaj razvaljena, je stala že okoli leta 1681, ko je nastala Vischerjeva upodobitev Forhteneka (Vischer, *Topographia*, 1971, sl. 19; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 18). Iz razvaljenega zidovja je razvidno, da so jo zgradili iz kamenja porušenih grajskih zidov. Stavba je vseskozi od druge polovice 17. stoletja do obdobja med letoma 2010 in 2016, ko se je sesula njena dvokapna streha, ohranila prvotno stavbno maso in tlorisno zasnovo. V drugi polovici 20. stoletja so jo sicer zelo prezidali in pri tem zabrisali nekdanjo podobo njenih stavbnih členov. Ob njenih razvalinah na severozahodu stoji gospodarsko poslopje oziroma nekdanji skedenj s kletjo, ki je nastal med letoma 1825 in 1875 s povečanjem starejše gospodarske stavbe. Med letoma 2016 in 2020 se je tudi na tem poslopju sesula dvokapna streha. V spodnji etaži poslopja je ohranjeno kamnito zidovje, ki so ga zgradili s ponovno uporabo grajskega ruševinskega materiala. V jugozahodni vogal je kot spolija vzidan del ostenja gotskega portala iz konglomerata z značilno prisekanim robom.

[104] Orožen, *Gradovi*, str. 118; Orožen, O gradovih, str. 24; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 37; Poles, Pod zidovi, str. 6 (po navedbi Lavrencija Vošnjaka v rokopisni kroniki šoštanjske župnije sv. Mihaela iz leta 1872).

[105] Domnevno so tam stala pomožna grajska poslopja, v katerih so bili hlevi, kašča, kovačnica ter prostori za hlapce in dekle.

V spodnjem delu zidovja nekdanjega skednja domačije Vratar je kot spolija vzidan fragment ostenja gotskega portala z gradu Forhtenek (foto: Igor Sapač, 2016).

Ostanek manjše stolpičaste gradnje – domnevno nekdanjega grajskega stranišča – ob skalni steni na južni strani nekdanjega gradu (foto: Igor Sapač, 2016).

klesanih lomljencev je enaka strukturi zidave ostanka glavnega stolpa in obzidja na severozahodni strani gradu, kar kaže, da je ta gradnja najverjetneje sočasna.

Vzhodno od glavne stavbe domačije Vratar se nekdanji grajski dostopni poti združita v eno in pripeljeta do nekdanjega vhodnega poslopja grajskega kompleksa, ki je stalo na skrajnem vzhodnem koncu grajskega kompleksa. Ostanki nekdanjega vhodnega poslopja so pičli in nikjer ne presegajo višine 1 m. Struktura zidave je zabrisana. Vse kaže, da je bilo to poslopje zasnovano na pravokotni ploskvi v izmeri približno 8,8 × 10,5 m ter da je imelo do 2 m debelo zidovje. Debelina zidovja kaže, da je bilo poslopje vsaj enonadstropno, morda pa je imelo značaj pravega večnadstropnega vhodnega stolpa. Tlorisna zasnova poslopja je na vzhodni strani, kjer je bil sprva najbrž 4 × 5 m velik prostor grajske stražarnice,[106] še dobro razpoznavna, na zahodni strani, kjer je bila najverjetneje grajska vhodna veža, pa skoraj povsem zabrisana. Najbrž je bil pred poslopjem, na njegovi južni strani, nekoč obrambni jarek, širok do 8 m, ki pa je sedaj povsem zasut. Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681 tu kaže leseni mostovž čez jarek.[107] Južna stena vhodnega poslopja, ki je na severni strani zamejevala jarek, se je gotovo nadaljevala po pobočju vzpetine strmo navzgor proti zahodu, a je sedaj tam povsem podrta in njen potek je mogoče na terenu samo slutiti.

Za nekdanjim vhodnim poslopjem je nekdanje grajsko notranje dvorišče, ki ima geometrično povsem nepravilno zavito obliko, široko do 9 m, in se dviguje od jugovzhoda proti severozahodu. Konfiguracija terena kaže, da je bilo dvorišče na severovzhodni strani nekoč zamejeno s približno 33 m dolgim obzidjem, ki pa je sedaj do tal podrto in niso vidni več niti njegovi temelji. Na jugozahodni strani je nekdanje dvorišče zamejeno z dokaj strmim pobočjem kope, vrh katere so ostanki glavnega stolpa. Ob vznožju tega pobočja je ohranjen jašek nekdanje grajske vodne cisterne, ki je menda približno 6 m

[106] Po navedbi Lavrencija Vošnjaka v rokopisni kroniki šoštanjske župnije sv. Mihaela iz leta 1872 je mogoče pomisliti, da je bila tam nekoč grajska kapela (Poles, Pod zidovi, str. 6–7). Vendar pa je pritlični prostor ob veži za kapelo premajhen in na neustrezni lokaciji. Morda je bila kapela nekoč v nadstropju vhodnega poslopja, a bolj verjetno se zdi, da je bila v višjem prizidku ob glavnem grajskem stolpu. Vsekakor se navedbo iz farne kronike ne gre nekritično zanesti, ker je nastala več kakor dve stoletji po opustitvi gradu.

[107] Vischer, *Topographia*, 1971, sl. 19; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 18.

Pogled iz nekdanjega notranjega grajskega dvorišča proti nekdanjemu grajskemu vhodnemu poslopju. Na desni strani je lokacija grajske cisterne (foto: Igor Sapač, 2016).

globok in v prerezu podoben prisekanemu stožcu, ki se širi od zgoraj navzdol.[108]

Na severozahodni strani nekdanjega notranjega dvorišča so ostanki masivnega dvoriščnega obzidja, ki je na tisti strani potekalo z dvema tlorisnima vogalnima četrtkrožnima zavojema. Tlorisni potek je prilagojen naravni konfiguraciji zemljišča in skalni steni na jugozahodni strani. Od severa proti jugu se obzidje dviguje navzgor po pobočju in vse kaže, da je ob njem navzgor po vzpetini potekala pot med notranjim grajskim dvoriščem in glavnim stolpom. Obzidje je na jugozahodni strani debelo 2 m, na severozahodni do 2,5 m, na severni strani pa 1,2 m. Masivni severozahodni del učinkuje kakor grajski izpostavljeni ščitni zid in kaže, da ni mogel nastati prav dosti pred 14. stoletjem, ko so zaradi vse bolj učinkovitih oblegovalnih naprav začeli graditi debelejše grajske izpostavljene zidove. Na tistem delu obzidja je v dolžini 3,2 m novejša nasilna predrtina, skozi katero je speljana novejša sprehajalna oziroma planinska pot do najvišjega dela grajske vzpetine. Ostanki obzidja so na zunanji strani visoki do 4 m, na notranji pa do 2 m. Zidovje je zgrajeno iz obklesanih podolžnih konglomeratnih lomljencev, ki so položeni v širše izravnane plasti, kar kaže, da gotovo ni nastalo pred drugo polovico 13. stoletja. Zunanji plašč obzidja je že zelo poškodovan, a je struktura tudi tam dovolj dobro razpoznavna. Na jugovzhodnem koncu je obzidje z vezanim stikom spojeno z zidovjem glavnega stolpa in to dokazuje, da sta obzidje in stolp nastala sočasno.

Nekdanji glavni grajski stolp – bergfrid – je zasnovan na kvadratni talni ploskvi v izmeri približno 10 × 10 m in ima 2,5 m debelo zidovje, ki je ohranjeno do višine 6 m ter predstavlja najbolj dominantni del grajskega kompleksa. Ostanki stolpa so na naravnem pomolu vrh prepadne konglomeratne skalne stene in samo na severovzhodni strani ni skalovja, marveč strmo proti nekdanjemu notranjemu grajskemu dvorišču spuščajoči se teren. Zahodni vogal stolpa je spodaj oprt na visok zidani podzidek, s katerim so dopolnili naravno skalno podlago. Ta podzidek je morda mlajši od zidovja stolpa, saj se struktura njegove zidave razlikuje od strukture zidave ostenja stolpa. Od stolpa sta ostala v spodnjem delu zlasti severozahodna in jugozahodna stranica. Severni in južni vogal sta podrta. Zahodni vogal je ohranjen samo v nekdanji notranjščini stolpa in iz njega izhaja ostanek notranjega zidnega plašča jugovzhodne stranice

[108] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 37; Poles, Iz prejšnjega stoletja, str. 45; prim. Gadolla, Prispevki, str. 159, 163. Navedba Lavrencija Vošnjaka v rokopisni kroniki šoštanjske župnije sv. Mihaela iz leta 1872, da je bil tam sprva vodnjak z vodnim izvirom, ki so ga po opustitvi gradu deloma zasuli in spremenili v cisterno, se ne zdi smiselna (prim. Poles, Pod zidovi, str. 6–7).

Pogleda z nekdanjega notranjega grajskega dvorišča proti kopi z lokacijo glavnega grajskega stolpa (foto: Igor Sapač, 2016).

Pogleda na zunanjo stran (levo) in notranjo stran (desno) nekdanjega masivnega obodnega obrambnega obzidja na zahodni strani kompleksa gradu Forhtenek (foto: Igor Sapač, 2016).

stolpa. Zidovje stolpa je – enako kakor drugo zidovje v grajskem kompleksu – iz konglomerata. Vogali so sestavljeni v šivani obliki iz skoraj povsem pravilnih kamnitih kvadrov. Drugo zidovje je iz grobo obklesanih podolžnih kamnov, položenih v širše izravnane vodoravne plasti z značilnostmi t. i. kompartimentne gradnje iz obdobja po sredini 13. stoletja.[109] Sredica zidovja je vlita kot polnilo iz kamnitega drobirja in apnene malte. To je dobro vidno zlasti ob odlomljenih vogalih stolpa in v nekdanji notranjščini, kjer je nekdanji zidni plašč v glavnem odluščen. Nekdanje pritličje stolpa je v glavnem zasuto.

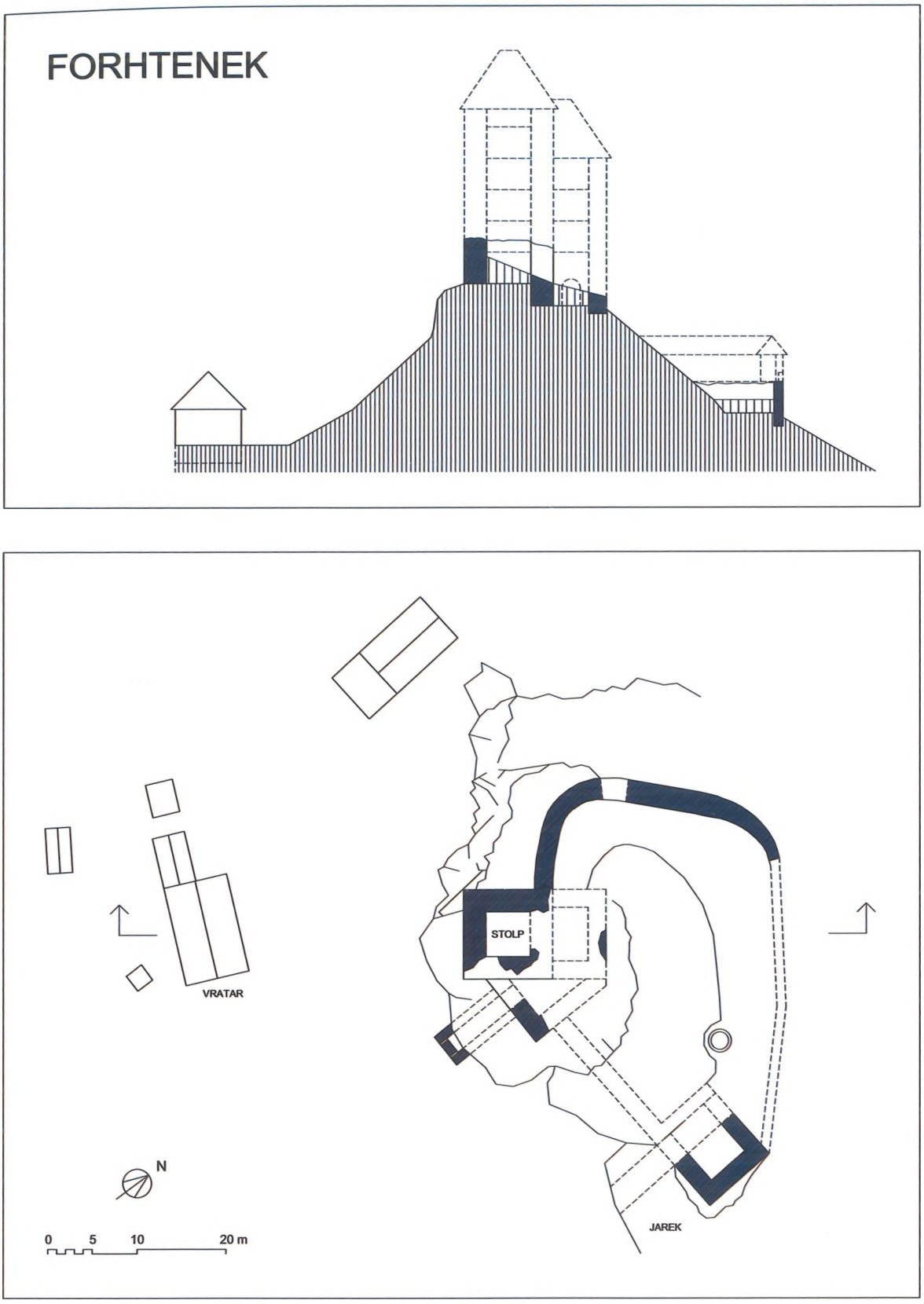
V oddaljenosti približno 6 m severovzhodno od nekdanje severovzhodne stranice stolpa je na strmem pobočju med stolpom in nekdanjim notranjim grajskim dvoriščem razpoznaven do 1 m visoki in 3,5 m dolgi ostanek nekega zidu, ki je potekal vzporedno s severovzhodno stranico stolpa. Ostanek je z notranje strani zasut in njegova debelina ni razvidna. Po konfiguraciji terena je mogoče sklepati, da je bil tu vhod v glavni stolp.

Ostanek nekega zidu, debelega 2 m ali več, je razpoznaven tudi na vzhodni strani glavnega stolpa. Zdi se, da je tisti zid zapiral trikotni prostor pred vzhodnim vogalom stolpa in da je bila nanj naslonjena stolpičasta pravokotna gradnja – domnevno straniščni prizidek – na južni strani skalne stene.

Kljub fragmentarnosti nekdanje grajske zasnove je – tudi z upoštevanjem splošnih zakonitosti srednjeveške grajske arhitekture v širšem prostoru – mogoče opredeliti njene glavne značilnosti iz časa njenega nastanka. Po konfiguraciji terena in strukturi zidave ohranjenih posameznih grajskih delov je mogoče sklepati, da je opisani grajski kompleks nastal po enotnem konceptu in v eni stavbni fazi. Gradnja pa je najbrž potekala v etapah.

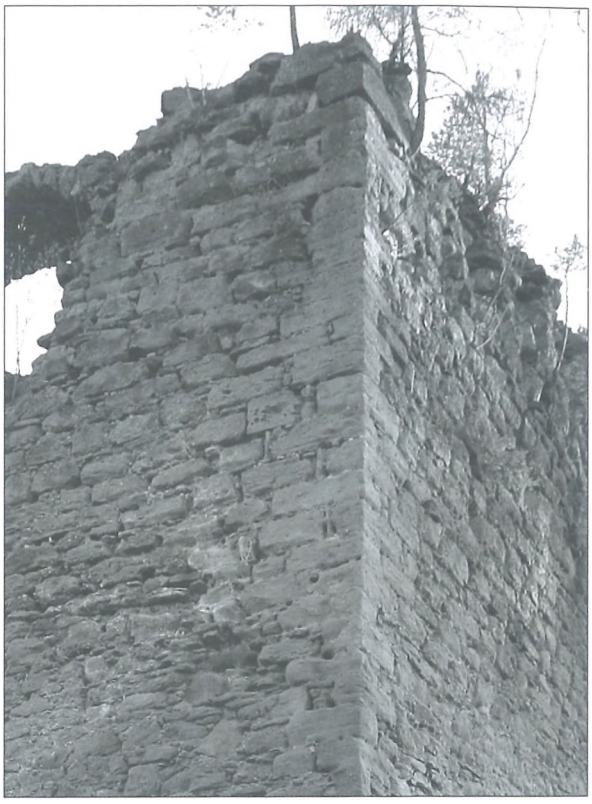
Gotovo so na najvišjem delu vzpetine najprej zgradili glavni grajski stolp in nanj navezano močno severozahodno obzidje. Debelina zidovja stolpa kaže, da je bil gotovo večnadstropen. To je mogoče sklepati tudi upoštevaje ustrezne analogije in po shematski upodobitvi Forhteneka na Vischerjevem zemljevidu Štajerske iz leta 1678, ki kot glavno dominanto gradu kaže mogočni visoki stolp, ki takrat ni imel več strehe, a je kljub temu bistveno – vsaj za dve nadstropji –

[109] Prim. Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 105–106; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 24–25.

Prerez proti severozahodu (zgoraj) in tloris (spodaj) gradu Forhtenek s šrafirano označenim ohranjenim zidovjem, črtkano označenimi porušenimi deli in shematsko označenimi novejšimi poslopji domačije Vratar (risal: Igor Sapač, 2016).

Primerjava strukture konglomeratne zidave glavnega stolpa na gradu Forhtenek (levo), najverjetneje iz okoli leta 1300, in zgornjega bivalnega poslopja v kompleksu gradu Vodriž (desno), najverjetneje iz prve tretjine 14. stoletja (foto: Igor Sapač, 2016 in 2021).

presegal višino obzidja.[110] Ta upodobitev je v odnosu do prikaza osnovne stavbne mase nazornejša od Vischerjeve upodobitve v *Topografiji vojvodine Štajerske iz* leta 1681, kjer je glavni stolp samo nakazan kot najvišji del povsem razvaljenega grajskega kompleksa.[111] Podobno visoke gradnje z značilno kompartimentno zidavo in skrbno oblikovanimi ogelnimi kamni so v drugi polovici 13. stoletja in prvi tretjini 14. stoletja nastale na sosednjih gradovih Šalek in Vodriž. Strukturo zidave je mogoče dobro primerjati tudi s strukturo zidave vhodnih stolpov grajskih jeder na gradovih Negova v Slovenskih goricah in Deutschlandsberg na avstrijskem Štajerskem, ki sta oba nastala v 14. stoletju.[112] Po postavitvi na izpostavljeno skalnato kopo je mogoče forhteneški stolp primerjati z nekdanjim glavnim stolpom gradu Ojstrica blizu Vranskega, ki je nastal v poznem 12. stoletju ali v prvi polovici 13. stoletja.[113] Talna zasnova in lokacijska umestitev forhteneškega stolpa na rob skalne stene sta odlično primerljivi z glavnim stolpom gradu Hartneidstein pri Volšperku/Wolfsbergu na avstrijskem Koroškem, ki je nastal okoli leta 1300.[114] Smiselna je tudi primerjava z glavnim stolpom gradu Seissenstein blizu Schladminga na avstrijskem Štajerskem, ki je nastal v poznem 13. stoletju, a je sedaj ohranjen samo še do višine 6 m.[115] V bližini Forhteneka je podoben stolp v prvi polovici 14. stoletja – najverjetneje med letoma 1326 in 1345 – nastal v

110 Vischer, Georg Matthäus, Trost, Andreas: *Styriae Ducatus Fertilissimi Nova Geographica Descriptio*, 1678. Objava v: Stopar, *Grajski objekti*, str. 17; Poles, Pod zidovi, str. 6. Upodobljeni trije manjši obzidni stolpiči s koničastimi strehami so gotovo plod risarjeve domišljije ter so najbrž nastali kot napačna interpretacija vhodnega poslopja in prizidkov ob glavnem stolpu. Upodobljenih streh nikakor ni mogoče jemati kot dokaz, da je bil takrat del grajskih poslopij še pokrit.

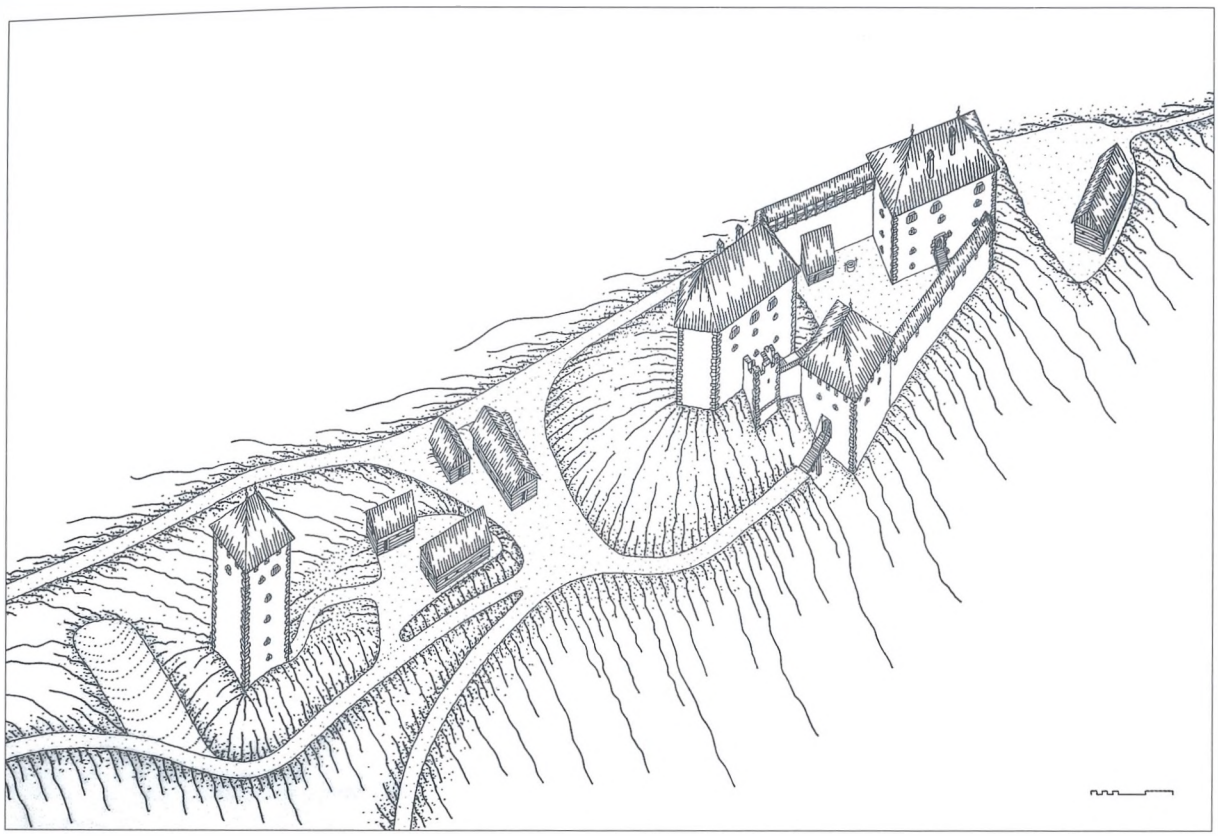
111 Vischer, *Topographia*, 1971, sl. 19; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 18. Na tej Vischerjevi upodobitvi je ostanek glavnega stolpa upodobljen na levi strani razvaljenega gradu, na sredini je najbrž upodobljen prizidek s trikotnim prostorom pred vzhodnim vogalom stolpa, na desni strani pa je enonadstropno grajsko vhodno poslopje z lesenim mostovžem preko obrambnega jarka. Pod razvaljenim gradom je upodobljena poznejša domačija Vratar s pritlično podolžno 2 × 4-osno bivalno stavbo in dvema stranskima poslopjema s čopastima strehama. Pot do gradu je bila speljana mimo domačije, kar potrjuje domnevo, da je domačija nastala na območju nekdanjega predgradja.

112 Stopar, *Razvoj*, str. 107–110; Murgg, *Burgruinen*, str. 30–33.

113 Sapač, Grad in dvorec Ojstrica, str. 300–306.

114 Wiessner in Seebach, *Burgen*, 1977, str. 151–153. Stolp je zasnovan na kvadratni talni ploskvi v izmeri 10,5 × 10,5 m in ima v spodnji etaži 2,2 m debelo zidovje. Nad visokim pritličjem ima še dve nadstropji in podstrešno obrambno poletažo s cinami.

115 Murgg, *Burgruinen*, str. 106–107.

Grad Vodriž okoli leta 1338. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2021).

kompleksu gradu Rudenek blizu Rečice ob Savinji.[116] Zdi se, da je bil takšen tudi samostojni izpostavljeni stolp oziroma t. i. Henrikov zunanji stolp v kompleksu gradu Vodriž, od katerega sedaj sicer ni več nobenih sledi.[117] Grad Vodriž je najverjetneje nastal v prvi tretjini 14. stoletja oziroma malo pred letom 1338 in morda so ga zgradili kot oglejsko protiutež k malce starejšemu in precej manjšemu šentpavelskemu oziroma vovbrškemu Forhteneku.[118] Enako kot Forhtenek so ga v celoti zgradili iz konglomerata in tudi zato sta njuni zidavi zelo primerljivi.

Vse kaže, da na Forhteneku, drugače kakor na sosednjem Vodrižu, poleg stolpa ni bilo samostojne bivalne stavbe in da je stolp združeval obrambno in bivalno funkcijo. Zato je najbrž obsegal več nadstropij. Najbolj utemeljena se zdi domneva, da je imel nad pritličjem še štiri nadstropja in obrambno podstrešno poletažo s cinami na vrhu, čeprav ni mogoče izključiti možnosti, da je imel nad pritličjem samo tri ali celo samo dve nadstropji.[119] Na vrhu ga je gotovo

[116] Za zgodovino gradu: Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 83–85; Kos, *Vitez*, str. 366–367; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 291. Vse kaže, da je stolp na Rudeneku, ki ima kvadratno talno ploskev v izmeri približno 10 × 10 m in približno 2,3 m debelo zidovje, sprva nastal kot samostojni izpostavljeni stolp, grajsko jedro pa so postavili na sosednji vzpetini, ki je približno 200 m oddaljena proti jugozahodu.

[117] Grad Vodriž je najverjetneje nastal v prvi tretjini 14. stoletja oziroma malo pred letom 1338, ko je nastala znamenita delilna listina (prim. Kos, *Vitez*, str. 393–394; Ravnikar, Razvoj, str. 264). To prepričljivo kažejo tudi gotske oblike kamnitih okvirjev lin in okenskih odprtin ter portalov zgornje oziroma zahodne bivalne stavbe. Za malce starejšo datacijo – okoli leta 1300 oziroma v drugi polovici 13. stoletja –, ki ne upošteva pisnih zgodovinskih virov, prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 140; Stopar, *Arhitektura predromanike*, str. 175–179. V sklopu dosedanjih interpretacij stavbne zasnove gradu Vodriž je bilo že več neuspešnih poskusov opredeliti lokacijo izpostavljenega stolpa oziroma t. i. Henrikovega zunanjega stolpa (prim. Stopar, *Razvoj*, str. 116–123; Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 579–582; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 96–98; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 136–140; Makarovič, Grad Vodriž, str. 30–80; Jerina, *Grad Vodriž*). Upoštevaje konfiguracijo terena in splošne značilnosti grajske arhitekture med 13. in 15. stoletjem se zdi najbolj verjetno, da je izpostavljeni stolp stal približno 85 m zahodno od zahodnega konca zgornje oziroma zahodne bivalne stavbe. Tam je na grebenu umetno preoblikovana oziroma deloma izravnana površina, ki kaže, da je na njej nekoč najverjetneje stal stolp s kvadratno talno ploskvijo v izmeri približno 10 × 10 m. Približno 10 m zahodno od lokacije domnevnega stolpa je ohranjen prečni obrambni jarek, ki je grajski kompleks ločeval od zahodnega dela grebena.

[118] Prim. Kos, *Vitez*, str. 393–394. Da je Vodriž nastal kot protiutež Forhteneka, je mogoče pomisliti tudi zaradi njegovega prvotnega nemškega imena – *Widerdreizz* oziroma *Widerdreiss* (poslovenjeno Vidrdris, Vodriž), ki najverjetneje izhaja iz nemške besede *Verdruß* (zamera, nejevolja, jeza) (prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 175).

[119] Zaradi izpostavljenega skalnega vrha vzpetine, ki je bistveno vplival na grajsko zasnovo in njeno pojavnost v prostoru, ni bilo prave potrebe, da bi bil stolp posebno visok.

Razvaline okoli leta 1300 zgrajenega vovbrškega gradu Hartneidstein na grebenu zahodnega pobočja Golice na avstrijskem Koroškem (foto: splet).

Pogled na zunanjo stran severnega zavoja nekdanjega masivnega obodnega obrambnega obzidja gradu Forhtenek (foto: Igor Sapač, 2016).

že od začetka zaključevala s skodlami pokrita strma štirikapna sedlasta streha, ki je omogočala bivanje v stolpu. Edini vhod v stolp je bil gotovo v njegovem prvem ali morda celo drugem nadstropju. Etaže v notranjosti stolpa so bile nedvomno predeljene z neometanimi masivnimi lesenimi tramovnimi stropi in povezane s preprostimi lesenimi kladastimi stopnicami. Pritličje so uporabljali kot klet in shrambo, v nadstropjih so bili bivalni prostori, podstrešna poletaža pa je služila kot opazovalnica in obrambna površina. Glede na odsotnost samostojne bivalne stavbe v grajskem kompleksu je dopustno domnevati, da je imel stolp na severovzhodni in jugovzhodni strani že od začetka nižja prizidka z dodatnimi bivalnimi prostori v nadstropjih.[120] Morda je bila prav v enem od obeh prizidkov omenjena grajska kapela. Glede na strukturo zidave se zdi verjetno, da je hkrati z jugovzhodnim prizidkom nastal tudi manjši (domnevno straniščni) stolpičasti prizidek, ki so ga naslonili na južno steno jugovzhodnega prizidka in obenem na naravno skalno steno na južni strani grajskega kompleksa. Na osnovi fragmenta gotskega portala v spodnjem delu skednja v kompleksu domačije Vratar, pa tudi na podlagi primerjave s sosednjim Vodrižem, je mogoče pomisliti, da je imel grad dovolj kakovostno gotsko oblikovane kamnite vratne in okenske okvirje iz konglomerata. Najverjetneje je imel že na začetku tudi cisterno za vodo, podobno kakršna je bila že leta 1338 tudi na sosednjem Vodrižu.[121]

Zaradi posebne konfiguracije terena na gradu Forhtenek ni nastala geometrično pravilna obodna grajska zasnova, kakršne so bile značilne za obdobje romanske arhitekture v drugi polovici 12. stoletja in v 13. stoletju.[122] Potek obodnega obzidja so prilagodili strmi vzpetini in ob vznožju kope z glavnim stolpom na klinastem vzhodnem koncu obzidanega grajskega območja postavili pravokotno vhodno poslopje, ki je bilo do določene mere najbrž primerljivo z dvonadstropnim vhodnim stolpom sosednjega gradu Vodriž, pred katerim je bil prav tako obrambni jarek z lesenim mostovžem.[123] Zaradi konfiguracije terena je bilo mogoče samo tam urediti vhod v grajski kompleks. Podobno kot na sosednjem Vodrižu je debelina obzidja variirala med 2,5 m in 1,2 m, v odvisnosti od izpostavljenosti potencialnim sovražnim napadom. Na zahodni in jugovzhodni strani je bil grad naravno najslabše zavarovan in zato je bilo obzidje tam najdebelejše. Na zahodnem in severnem koncu so obzidje speljali v zaobljenem poteku in tako povečali njegovo obrambno sposobnost. Drugod v slovenskem prostoru tako zasnovana močna obzidja z zaobljenimi vogali iz 13. ali 14. stoletja niso dokumentirana in zdi se, da je zaobljeno obzidje na Forhteneku še najbolj smiselno primerjati z močnimi valjastimi stolpi, ki so jih po sredini 13. stoletja dobili nekateri pomembni gradovi – v bližini denimo Kacenštajn, Velenje in Zovnek.[124] Glede na dokumentirano debelino in upoštevaje ustrezne analogije je bilo obzidje na zunanji strani najverjetneje visoko do 7 m ter na vrhu na zunanji strani opremljeno z zidanimi cinami in

[120] Podoben primer je dokumentiran na gradu Deutschlandsberg, kjer je štirinadstropni stolp s podstrešno obrambno poletažo s cinami in strmo streho ter s sočasnim nižjim prizidkom na dvoriščni strani nastal v prvi polovici 14. stoletja (Murgg, *Burgruinen*, str. 30–33).

[121] Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 136, 140.

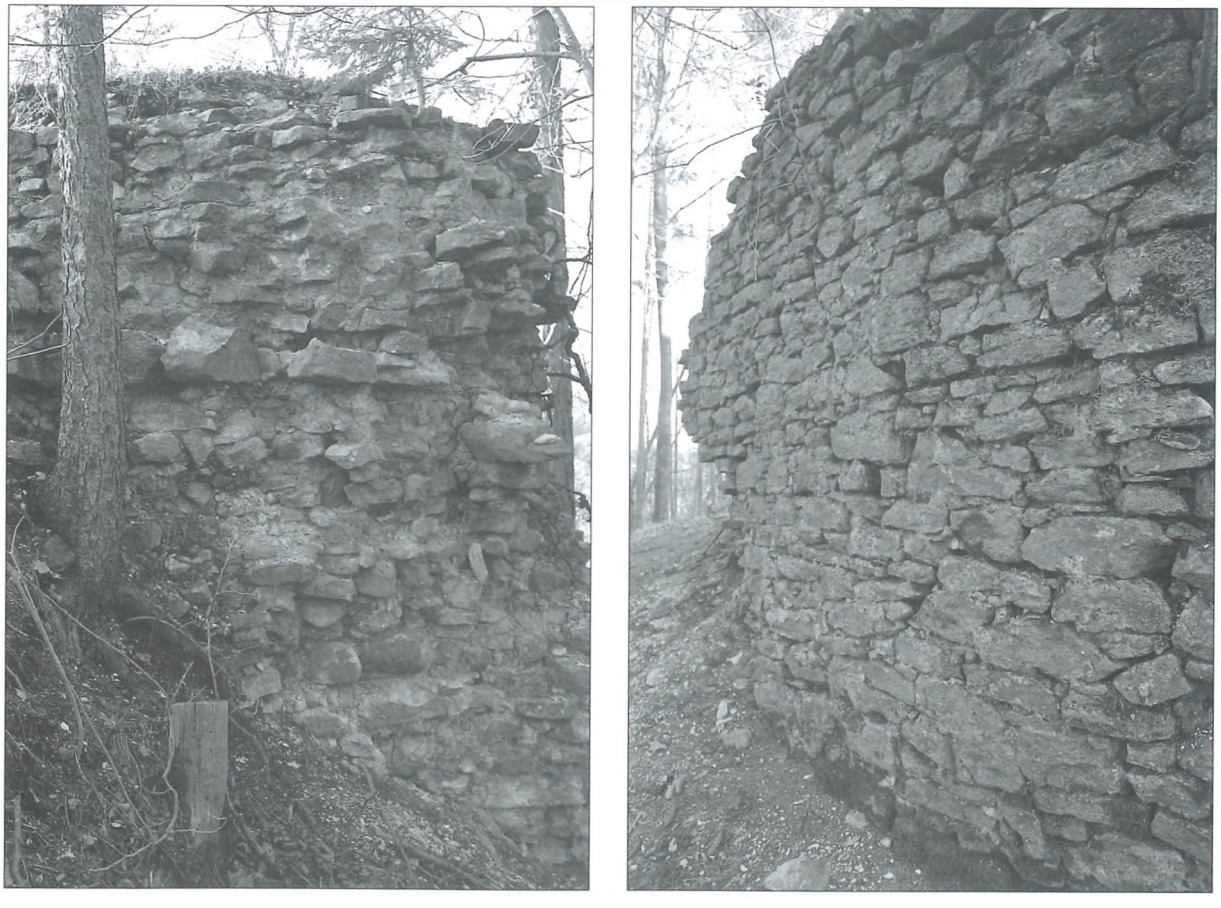
[122] Izjemoma so v 12. in 13. stoletju gradili tudi grajske zasnove z organskimi tlorisnimi oblikami, ki so izhajale iz naravne konfiguracije skalnatega terena. Značilen primer, ki je do določene mere primerljiv tudi s Forhtenekom, je (sicer večji) grad Peggau blizu Gradca na avstrijskem Štajerskem, ki so ga v tretji četrtini 13. stoletja na novo zgradili na lokaciji porušenega gradu iz 12. stoletja (Murgg, *Burgruinen*, str. 48–49).

[123] Prim. Jerina, *Grad Vodriž*, str. 47.

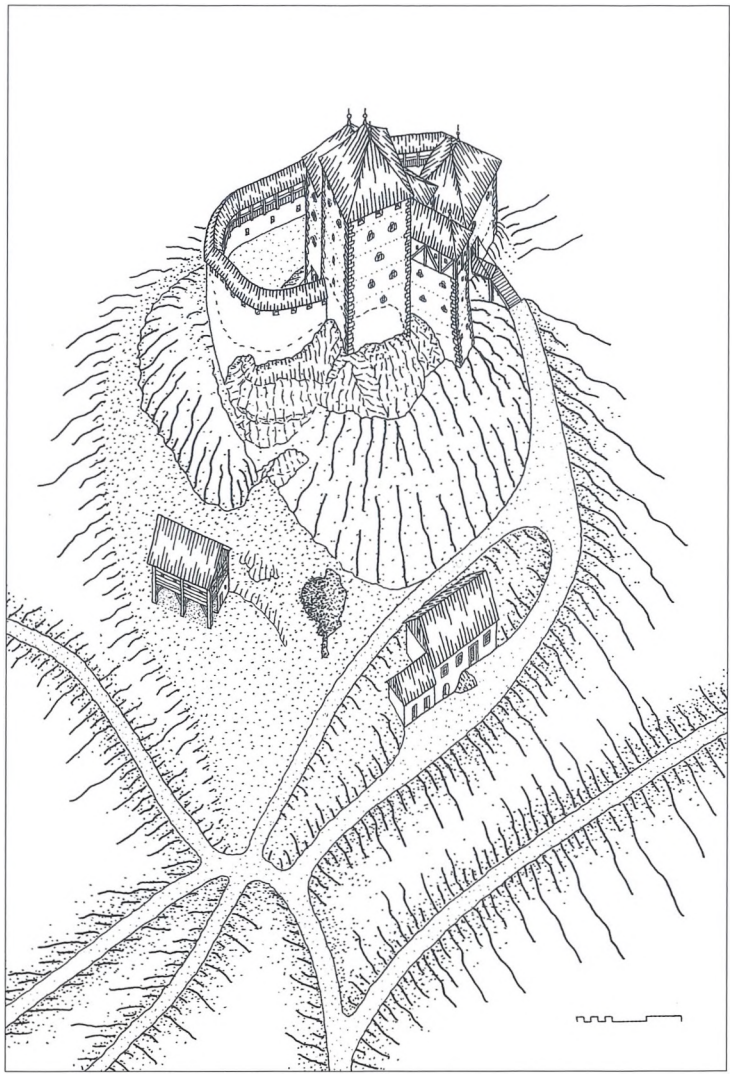
[124] Deloma je bilo primerljivo tanjše obzidje, s katerim so v drugi polovici 14. stoletja ali okoli leta 1400 obdali glavni stolp Starega gradu Celje. Tisto obzidje več ni ohranjeno, njegove sledove pa so razkrila kastelološka sondažna izkopavanja v sedemdesetih letih 20. stoletja.

Struktura zidave na zunanji strani (levo) in notranji strani (desno) nekdanjega obodnega obrambnega obzidja na zahodni strani kompleksa gradu Forhtenek (foto: Igor Sapač, 2016).

Struktura zidave sredice (levo) in zunanje strani (desno) severnega zavoja nekdanjega obodnega obrambnega obzidja gradu Forhtenek (foto: Igor Sapač, 2016).

Grad Forhtenek okoli leta 1350 in domačija Vratar okoli leta 1950. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2016 in 2021).

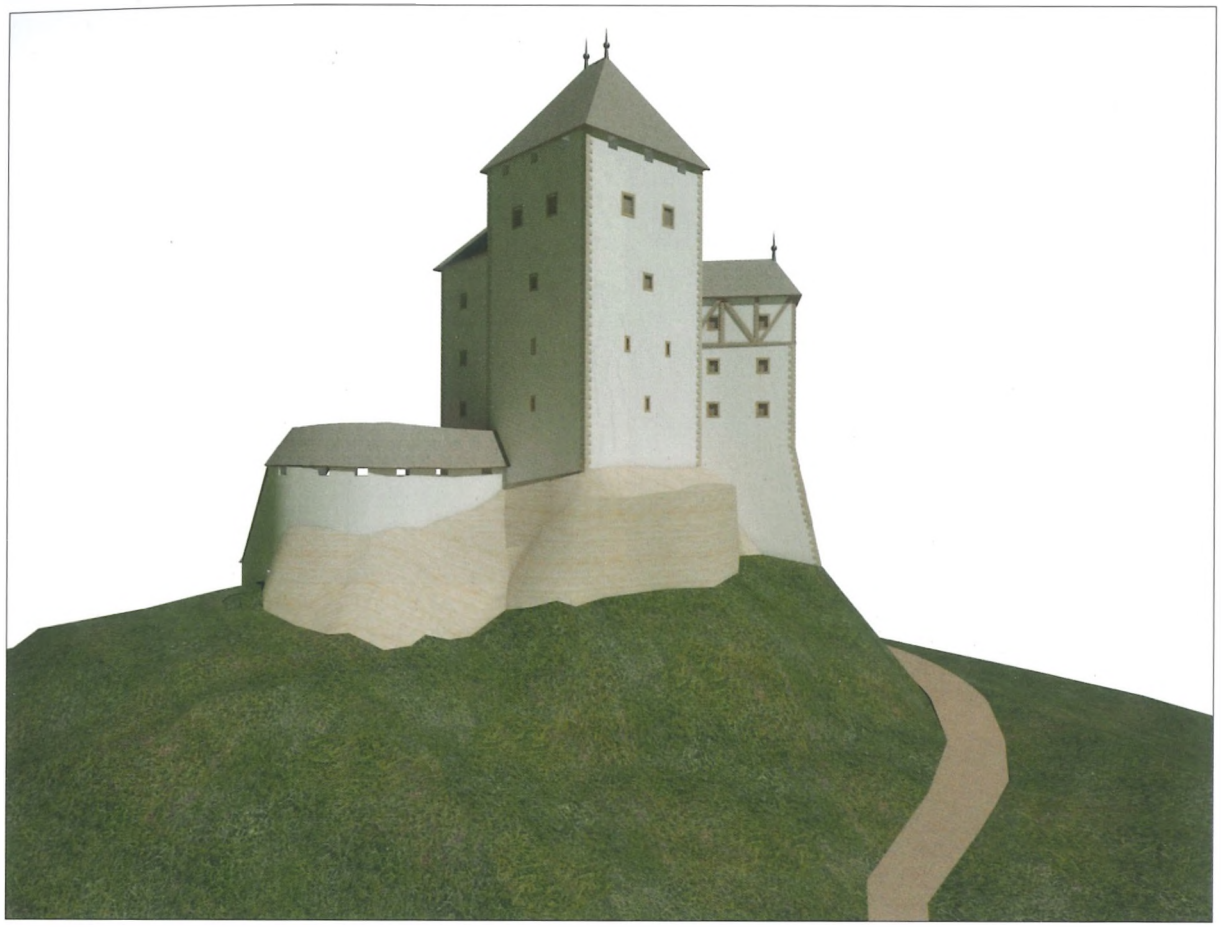
prsobrani, na notranji strani pa s pokritim lesenim obrambnim hodnikom.

Po postavitvi v prostor je bil Forhtenek dobro primerljiv z nekdanjim gradom Ojstrica blizu Vranskega, ki pa je – drugače od Forhteneka – nastal postopno, z razvojem v več časovno razmaknjenih stavbnih fazah. V 14. stoletju, v drugi stavbni fazi, je imel ojstriški grad, enako kot Forhtenek značaj grajskega kompleksa na zelo neravnem in dokaj strmo po pobočju spuščajočem se terenu, nad katerim je dominiral glavni grajski stolp.[125]

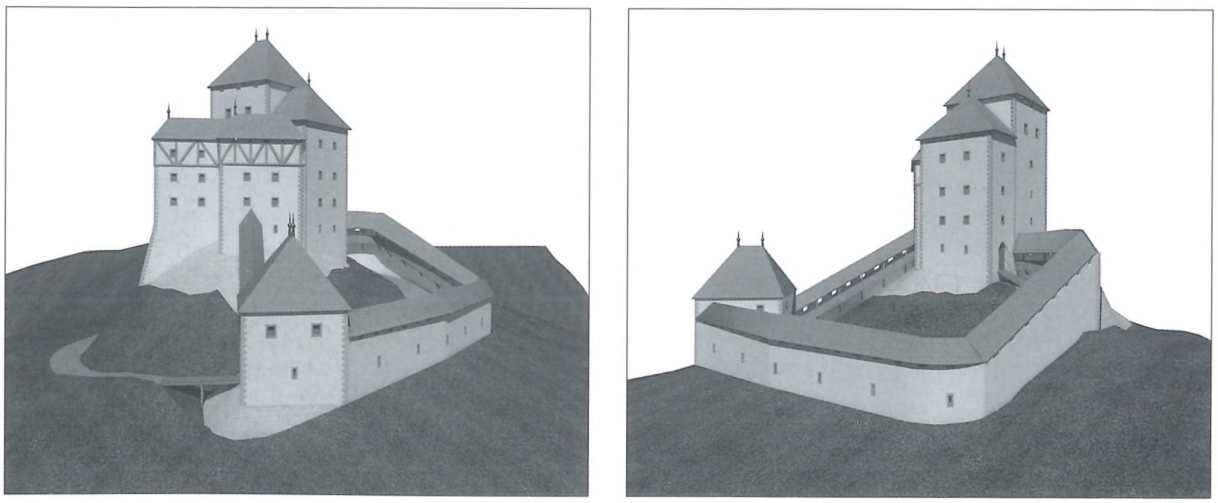
Gotovo je grad Forhtenek že v času nastanka v bližini obodnega obzidja dobil tudi predgradje, kamor so umestili tiste prostore oziroma vsebine, za katere ni bilo prostora za obzidjem, a jih po drugi strani tudi ni bilo mogoče urediti v preveliki oddaljenosti od grajskega dvorišča. Sklepati smemo, da so predgradje zasnovali na območju poznejše domačije Vratar, na dobro zavarovanem platoju ob dostopni poti do gradu. Poslopja v predgradju so bila sprva najbrž lesena in morda zavarovana s palisadami.

Tako zasnovani grajski kompleks z dokaj nenavadnim tlorisom je treba z vidika grajske arhitekturne tipologije na Slovenskem uvrstiti med posebne zasnove. Glede na vse zbrane podatke je najverjetneje nastal okoli leta 1300, v času, ko se je gradnja novih gradov na sedanjem slovenskem ozemlju večinoma že ustavila. Skupaj s sosednjim Vodrižem je zaključil obdobje mogočnih profanih gradenj v 13. stoletju, ko so v bližini zgradili vrsto novih gradov (Šalek, Ekenštajn, Velenje, Dobrna, Limbar, Žamberk, Irštajn, Valdek), prezidavali in širili starejše gradove (Kacenštajn, Šoštanj, Slovenj Gradec) ter ustanovili novo mestno naselbino Slovenj Gradec. Njegov nastanek je treba interpretirati predvsem v kontekstu višinske kolonizacije, nikakor pa ni smiselno precenjevati nje-

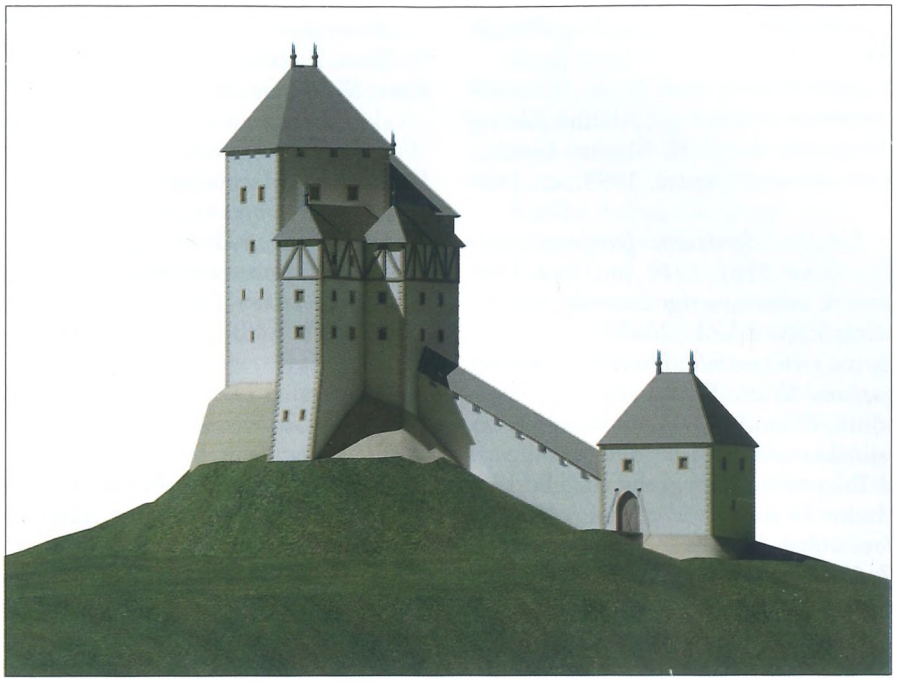
[125] Sapač, Grad in dvorec Ojstrica, str. 306–307.

Grad Forhtenek okoli leta 1350. Pogled na grajsko stavbo z zahodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelal Rok Zidar na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

Grad Forhtenek okoli leta 1350. Pogleda na grajsko stavbo z vzhodne strani (levo) in severne strani (desno). Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelal Rok Zidar na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

Grad Forhtenek okoli leta 1350. Pogled na grajsko stavbo z jugovzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelal Rok Zidar na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

govega strateškega pomena zaradi poti, ki je potekala v njegovi bližini ob Velunji.[126] Vse kaže, da je grad že zgodaj izgubil prvotni gospodarski pomen in da ga zato niso širili ter da je bi eden redkih srednjeveških gradov, ki ni doživel postopnega razvoja v več stavbnih fazah. Kot kaže, njegove prvotne zasnove med obnovo okoli leta 1575 niso spremenili. Grad je bil eden redkih na Slovenskem, ki poleg glavnega stolpa in obodnega obzidja ni imel še posebne bivalne stavbe – palacija. Podobno kot na gradu Ojstrica sta bili tudi na Forhteneku funkciji glavnega obrambnega stolpa in glavnega stanovanjskega poslopja združeni v močnem večnadstropnem stanovanjsko-obrambno-opazovalnem stolpu. Seveda pa kljub temu dokaj majhna grajska zasnova njenim prebivalcem ni mogla nuditi posebnega bivalnega udobja. Tudi zato je grad že razmeroma zgodaj v 17. stoletju opustel in se spremenil v razvalino, ki vse do danes ni izgubila svoje slikovitosti in odročne mikavnosti ter že vsaj eno stoletje privablja popotne obiskovalce.[127]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko
AS 1063, Zbirka listin

[126] Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 77.
[127] Prim. Sernec, Šaleška pokrajina, str. 139.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Aplinc, Miran: *Vošnjaki. Industrialci iz Šoštanja.* Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.
Bele, Martin: Rodbina Trušenjskih. *Kronika* 59, 2011, št. 1, str. 5–34.
Biller, Thomas: Mit welchen praktischen Mitteln konnten Burgen den Verkehr kontrollieren? Eine Zusammenfassung. *Burgenlandschaft Mittelrhein. Burg und Verkehr in Europa.* Petersberg: Imhof, 2020 (Forschungen zu Burgen und Schlössern; 20), str. 257–267.
Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. I. knjiga: A–M.* Maribor: Založba Obzorja, 1986; *II. knjiga: N–Ž.* Maribor: Založba Obzorja, 1988.
Brišnik, Danijela: Arheološki paberki Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 12, 1995–1996, str. 297–320.
Brišnik, Danijela: Novi arheološki paberki Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 15, 2016–2017, str. 75–102.
Brišnik, Danijela: Od kamnitih sekir do terre sigillate. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice.* Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 57–70.
Cäsar, Aquilin Julius: *Beschreibung des Herzogthums Steyermark. Zweyter Theil.* Gräz, 1773. Ponatis: Gräz: Alois Tusch, 1802.
Curk, Jože: O cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 17. stoletju. *Kronika* 34, 1986, št. 1–2, str. 7–15.
Curk, Jože: Prometne razmere med 11. in 18. stoletjem na nekdanjem koroškem ozemlju. *Časopis za*

zgodovino in narodopisje, nova vrsta 30, 1994, št. 1, str. 13–19.

Curk, Jože: Prometne razmere med 11. in 20. stoletjem na širšem območju Mislinjske doline. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina II.* Slovenj Gradec: Mestna občina Slovenj Gradec, 1999, str. 155–162.

Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve. Ljubljana 1701–1714* (ur. Ana Lavrič). Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, 2003.

Düriegl, Günter (ur.): *Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung. Textband.* Wien: Böhlau, 1979.

Fugger Germadnik, Rolanda: *Grofje in knezi Celjski.* Celje: Pokrajinski muzej, 2014.

Gadolla, Franz: Prispevki k topografiji in zgodovini nekaterih gradov in dvorcev v celjskem okrožju. *Šaleški gradovi viteza Gadolle.* Velenje: Knjižnica, 2015, str. 47–198.

Golec, Boris: *Valvasor. Njegove korenine in potomstvo do danes.* Ljubljana: ZRC SAZU, 2016.

Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.

Hajdinjak, Boris: Dobrnski do začetka 15. stoletja. *Kronika* 62, 2014, št. 3 (Iz zgodovine Dobrne), str. 365–410.

Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj. Zgodovinski opis.* Šoštanj 1930 in 1932. Prvi ponatis. Uredil, spremno besedo in opombe napisal Tone Ravnikar. Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998.

Hudales, Jože: Le vkup, le vkup uboga gmajna. *Šaleški razgledi* 2, 1989, str. 65–75.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: DZS, 1997.

Janežič, Špela: Kdo je našel šamberški zaklad? *List. Revija za kulturna in druga vprašanja Občine Šoštanj in širše* 11, 25. 6. 2005, št. 5–6, str. 74.

Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Anmerkungen.* I. Band. Graz: Leykam-Josefstahl, 1878; III. Band. Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.

Jerina, Tomaž: *Grad Vodriž. Arhitekturna in socialna logika prostora.* Ljubljana, 2017 (magistrsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635.* Maribor: Založba Obzorja,

Kos, Dušan: *Celjska knjiga listin I.* Ljubljana: ZRC SAZU, Celje: Muzej novejše zgodovine, 1996.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih, *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.

Kosi, Miha: Marginalije h knjigi Vitez in grad. *Zgodovinski časopis* 61, 2007, št. 1–2, str. 201–217.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Theil 2: Die Cillier Chronik*, Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.

Kronika grofov celjskih. Prevedel in z opombami opremil Ludovik Modest Golia. Maribor: Založba Obzorja, 1972.

Lesjak, Katja: *Sistem utrdb med Kotljami in Ravnami na Koroškem.* Ljubljana, 2018 (diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

Luschin, Hans in Luschin, Bert: *Von Türmen und Schlössern.* Klagenfurt: Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft, 1987.

Makarovič, Gorazd: Grad Vodriž. Spomenik zgodnjegotske viteške stanovanjske kulture. *Etnolog* 1 (LII), 1991, str. 30–80.

Murgg, Werner: *Burgruinen der Steiermark.* Wien, Berger: 2009 (Fundberichte aus Österreich; Materialhefte 2).

Naschenweng, Hannes P.: *Der landständische Adel im Herzogtum Steiermark. Ein genealogisches Kompendium.* Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2020.

Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Schallthal.* Graz: Selbstverlag, des Verfassers, 1884 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 5).

Orožen, Ignaz: Die Vesten Schaumburg und Frauenburg im Schallthale. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 31, 1883, str. 127–128.

Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu. I. Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi.* Celje: samozaložba, 1936.

Orožen, Janko: O gradovih in graščinah ob Paki in v Šaleški dolini. *Šaleški razgledi* 12, 1995–1996, str. 15–52.

Otorepec, Božo: Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1996, str. 331–342.

Piper, Otto: *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes. Dritte vielfach verbesserte Auflage.* München: R. Piper & Co, 1912.

Piper, Otto: *Burgenkunde. Forschungen über gesammtes Bauwesen und Geschichte der Burgen innerhalb des deutschen Sprachgebietes.* München: Theodor Ackermann, 1895.

Pirchegger, Hans: Die Grafen von Cilli, ihre Grafschaft und ihre untersteirischen Herrschaften. *Ostdeutsche Wissenschaft, Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates*, II, 1955, str. 158–200.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte.* München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; 10).

Poles, Rok in drugi: *Sakralna dediščina Šaleške doline.* Velenje: Pozoj, 1998.

Poles, Rok: Pod zidovi plamenečega gradu se je sprehajal »zeleni mož«. Opis gradu Fortenek v župnijski kroniki. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše* 24, 26. 11. 2020, št. 11, str. 6–7.

Poles, Špela. *Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku.* Šoštanj: Občina Šoštanj, 2015.

Poles, Špela: Iz prejšnjega stoletja. »Ravne so tam, kjer so sami bregi«. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja Občine Šoštanj in širše* 18, 11. 7. 2011, št. 6–7, str. 45.

Predovnik, Katarina in Grosman, Darja: Turmhügelburgen im Gebiet des heutigen Sloweniens – eine Forschungslücke. *Motte–Turmhügelburg–Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus.* Wien: Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 2007 (Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich; 23), str. 209–224.

Rajšp Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 5. Ljubljana: ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Ravnikar, Tone: Čas prehoda med srednjim in novim vekom v Šaleški dolini. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice.* Velenje: Mestna občina, 1999, str. 205–224.

Ravnikar, Tone: Nekaj dopolnil k Hribernikovi zgodovini Šoštanja. *Franc Hribernik, Mesto Šoštanj. Zgodovinski opis. Prvi ponatis. Uredil, spremno besedo in opombe napisal Tone Ravnikar.* Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998, str. 213–260.

Ravnikar, Tone: *Po poteh reformacije v Šaleški dolini.* Velenje: Muzej, 2008 (Zbirka Muzejski kolaž; 8).

Ravnikar, Tone: *Po zvezdnih poteh. Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku.* Velenje: Muzej Velenje, 2007.

Ravnikar, Tone: Posest grofov Vovbrških v Šaleški dolini. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 29/1, 1993, str. 20–32.

Ravnikar, Tone: Posesti plemiške družine iz Orta na Savinjskem. *Studia Historica Slovenica* 8 2008, št. 2–3, str. 565–583.

Ravnikar, Tone: *Pozdrav iz Šoštanja. Mesto na starih razglednicah.* Šoštanj: Občina, 2009.

Ravnikar, Tone: *Pozdrav iz Šoštanja. Mesto na starih razglednicah. 2., pregledana, dopolnjena in popravljena izdaja.* Šoštanj: Občina, 2011.

Ravnikar, Tone: Prispevek k srednjeveški topografiji Šaleške doline. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 35, 1999, št. 1–2, str. 55–80.

Ravnikar, Tone: Razvoj grajske mreže v Šaleški dolini do konca srednjega veka. *Šaleški gradovi viteza Gadolle.* Velenje: Knjižnica, 2015, str. 255–277.

Ravnikar, Tone: Reformacija in Šaleška dolina. *Stati inu obstati. Revija za vprašanja protestantizma*, 9–10, oktober 2009, str. 238–249, 418.

Ravnikar, Tone: *V primežu medplemiških prerivanj.* Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010 (Zbirka Digitalna knjižnica. Dissertationes; 13).

Ravnikar, Tone: Vzhodna polovica Šaleške doline v srednjem veku. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice.* Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 165–202.

Ravnikar, Tone: *Zgodovina Šoštanja I.* Šoštanj: Krajevna skupnost, 2011.

Ravnikar, Tone: Zovneško-ptujski odnosi v Šaleški dolini. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 71–83.

Sapač, Igor: Grad in dvorec Ojstrica. Stavbnozgodovinski oris. *Kronika* 65, 2017, št. 3 (Iz zgodovine Spodnje Savinjske doline), str. 293–330.

Sapač, Igor: Otto Piper (1841–1921) ter začetki kastelologije na Slovenskem in v Istri. *Acta Histriae*, 29, 2021 (v tisku).

Schmutz, Carl: *Historisch-topographisches Lexicon von Steyermark. Erster Theil, A–G.* Gratz: And. Kienreich, 1822.

Sernec, Janko (ml.): Šaleška pokrajina. *Planinski vestnik* 22, 1922, št. 7–9, str. 102–106, 120–122, 136–140.

Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju.* Celje: Mohorjeva družba, 1990.

Sket, Jakob: *Miklova Zala. Povest iz turških časov.* Celovec: Družba sv. Mohorja, 1884 (ponatis: Klub koroških Slovencev, 1946).

Slovenski zgodovinski atlas (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.

Sore, Anton: *Velenjska kotlina. Včeraj in danes.* Celje: Občinski ljudski odbor Šoštanj, 1963.

Stopar, Ivan: *Arhitektura predromanike in romanike v Sloveniji.* Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe 4).
Stopar, Ivan: *Grajski objekti z območja slovenske Štajerske na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678.* Celje: Kulturna skupnost, 1972.
Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
Vidmar Čeru, David: Kratek oris zgodovine Šoštanja v zgodnjem novem veku. *Šaleški razgledi* 16, 2018–2019, str. 9–36.
Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae.* Faksimilirana izdaja s spremno besedo Ivana Stoparja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.
Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae. Izbor. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi. Zbrala Ivan Stopar in Primož Premzl.* Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006.
Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
Vrbič, Vlado (ur.): *Velenje, Šoštanj, Šmartno ob Paki. Turistični vodnik.* Velenje: Studio Rebernik, 1996.
Vrečer, Rajko: *Savinjska dolina.* Žalec: samozaložba, 1930.
Wiessner, Hermann in Seebach, Gerhard: *Burgen und Schlösser in Kärnten. Klagenfurt, Feldkirchen, Völkermarkt. 2. erweiterte Auflage.* Wien: Birken, 1980.
Wiessner, Hermann in Seebach, Gerhard: *Burgen und Schlösser in Kärnten. Wolfsberg, Friesach, St. Veit. 2. erweiterte Auflage.* Wien: Birken, 1977.
Zadnikar, Marijan: *Romanika v Sloveniji, Tipologija in morfologija sakralne arhitekture.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
Zahn, Joseph: *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter.* Wien: A. Hölder, 1893.
Zimmermann, Peter: Gradovi Šaleške doline pri Gadolli in Pircheggerju. *Šaleški gradovi viteza Gadolle.* Velenje: Knjižnica, 2015, str. 201–253.

SUMMARY

Castles Žamberk and Forhtenek. A description of architectural history

In the hills to the north of Šoštanj, two small medieval castles were built at the turn of the High and Late Middle Ages, with their former construction designs representing highly unique examples of the castle cultural heritage in Slovenia.

Dating to the thirteenth century, Žamberk Castle was already abandoned and left in ruins before the sixteenth century. Based on the sources used, it is impossible to determine with certainty when and by whom it was built. Before 1322, the castle was owned by the Counts of Heunburg (Vovbre) and then passed into the hands of the lords of Sannegg (Žovnek) or, rather, the Counts of Cilli (Celje) between 1331 and 1456. Although the only remaining part of its ruins are two rather archaic concentric ditches with banks, it seems highly unlikely that Žamberk Castle was built before the thirteenth century and that it may have perhaps even been one of the first seven medieval castles in Styria. The rectangular ground surface of the former castle core may suggest a small, enclosure castle with an enclosed courtyard and a residential building or that the entire area of the castle core was occupied by a two-storeyed residential building without an enclosed courtyard. In analysing the castle remains, one should also allow for the possibility that the unusual ditches and banks may be of a later origin than the castle core itself. Perhaps they were built only after the castle had been left in ruins and were then incorporated in the anti-Ottoman fortification of the Carinthian provincial border after 1476.

The neighbouring Forhtenek Castle was erected during highland colonization about 1300, when the practice of building new castles in the present-day Slovenian territory had largely come to an end. To a certain degree, the castle is comparable to its bigger neighbour, Castle Vodriž. Most probably built by the Counts of Heunburg, it passed into the hands of the Counts of Cilli in 1336 and then the Habsburgs in 1458. The castle is one of the rare examples in the territory of present-day Slovenia that comprised the main tower and the curtain wall but not also a separate residential building—palatium. The functions of the main defensive tower and the main residential building were merged in a mighty multi-storeyed residential-defensive tower, complemented by a wall constructed on an irregular layout and a steep terrain. Having lost its original economic significance at an early stage, the castle was never expanded and thus represented one of the rare medieval castles that did not undergo gradual multi-phase architectural development. In the seventeenth century, the castle, having already started to decline, was completely abandoned following a peasant uprising and a fire and soon afterwards turned into a complete ruin which still continues to appeal with the allure of its remoteness and scenic beauty.

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 728.82(497.4Šoštanj)"11/20"

Prejeto: 1. 9. 2020

Igor Sapač

izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo, Krekova 2, SI–2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@um.si

Grad in dvorca v Šoštanju

Arhitekturnozgodovinski oris

IZVLEČEK

Prispevek obravnava doslej v glavnem prezrti arhitekturnozgodovinski pomen srednjeveškega gradu Šoštanj, izginulega istoimenskega novoveškega dvorca in dvorca Turn v Šoštanju. Zgodovina in stavbni razvoj vseh treh stavb sta zelo prepletena. Srednjeveški grad je na vzpetini nad dolino reke Pake stal med drugo polovico 12. stoletja in časom okoli leta 1438. V drugi polovici 13. stoletja oziroma v 14. stoletju sta v njegovi bližini nastala z njim funkcionalno povezana stolpasta dvora, iz katerih sta se v novem veku razvila novoveška šoštanjska dvorca. Na robu šoštanjskega trga postavljeni dvorec Šoštanj je do poznega 17. stoletja prerasel v odlično plemiško rezidenco, ki je največji razcvet doživela v obdobju rodovine grofov Schrattenbach, a je bila leta 1734 uničena v požaru, nakar so njene ostanke odstranili. Kot upravno središče in rezidenca je dvorec Šoštanj nadomestil dvorec Turn, ki je nastal z domiselno adaptacijo kašče iz 17. stoletja in ki je v prenovljeni obliki iz 19. in 20. stoletja še danes ohranjen.

KLJUČNE BESEDE

grad, srednjeveški gradovi, dvori, dvorec, renesančni dvorci, plemiški vrtovi, Šoštanj, Schönstein, Pusti grad, Turn, arhitektura, arhitekturna zgodovina, kastelologija, stavbni razvoj, romanika, gotika, renesansa, barok, Šoštanjski, Vovbrški, Žovneški, grofje Celjski, Schrattenbach, Schrottenbach, Thurn-Valsassina

ABSTRACT

A CASTLE AND TWO MANORS IN ŠOŠTANJ. A DESCRIPTION OF ARCHITECTURAL HISTORY

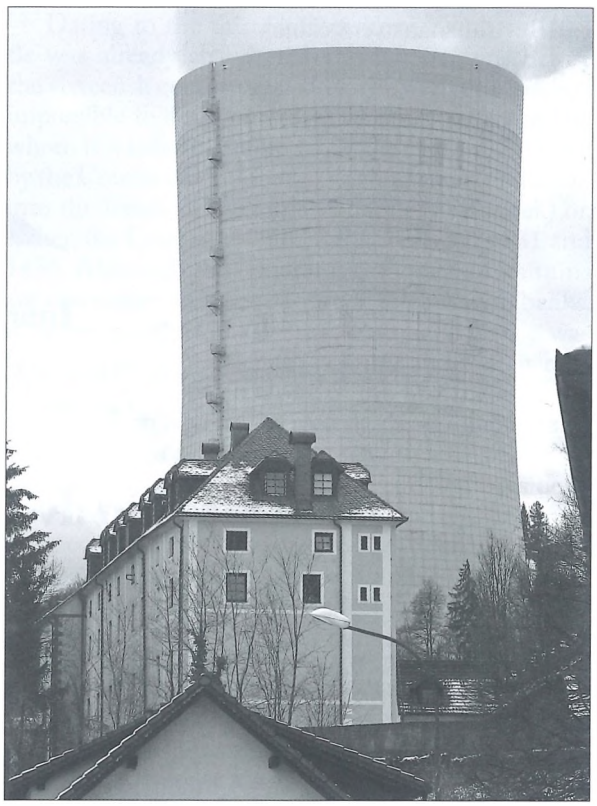
The contribution discusses the so far largely neglected architectural historical significance of the medieval Šoštanj Castle, the no longer extant homonymous early modern manor, and Turn Manor in Šoštanj. The history and the architectural development of the three buildings are closely intertwined. The medieval castle stood on the hillside overlooking the Paka Valley between the second half of the twelfth century and about 1438. In the second half of the thirteenth century and the fourteenth century, respectively, a tower house was constructed nearby to serve the castle, both of which were subsequently converted into early modern Šoštanj manors. Built on the edge of the market town of Šoštanj, the homonymous manor had grown into a magnificent noble residence by the late seventeenth century and reached its greatest prosperity during the period of the Counts of Schrattenbach. In 1734, however, it was razed by a fire and its remains were removed. After the decline of Šoštanj Manor, the role of the administrative centre and residence was taken over by Turn Manor, which came into existence through an imaginative adaptation of a seventeenth-century granary and is still preserved in the renovated forms it was given in the nineteenth and twentieth centuries.

KEY WORDS

castle, medieval castles, tower houses, manor, Renaissance manors, noble gardens, Šoštanj, Schönstein, Pusti Grad Castle, Turn, architecture, architectural history, castellology, architectural development, Romanesque architecture, Gothic architecture, Renaissance architecture, Baroque architecture, lords of Schönstein (Šoštanj), Counts of Heunburg (Vovbre), lords of Sannegg (Žovnek), Counts of Cilli (Celje), Schrattenbach, Schrottenbach, Thurn-Valsassina

Prispevek posvečam spominu na mojega skrbnega in natančnega pradeda Ivana Kokala, rojenega 8. 12. 1878 v Ravnah pri Šoštanju št. 29 in umrlega 8. 11. 1957 v Mariboru.

V zadnjih sedmih desetletjih se je tradicionalna podoba Šoštanja zelo spremenila in trije visoki hladilni stolpi kompleksa Termoelektrarne Šoštanj so prevzeli vlogo osrednje grajene prostorske dominante sodobnega mesta. Kljub temu sta v prepoznavni veduti urbanizirane in industrializirane naselbine ostala trdno zasidrana tudi grajena simbola iz fevdalnega obdobja, ki je vse bolj odmaknjeno in pozabljeno. Ostanek visokega glavnega stolpa srednjeveškega šoštanjskega gradu, ki se ga je po opustitvi oprijelo značilno domače ime Pusti grad,[1] in prenovljeni dvorec Turn – nekdanja kašča šoštanjskega zemljiškega gospostva in poznejši hotel ter delavski blok –, ki mu domačini največkrat rečejo graščina oziroma Vošnjakova graščina,[2] ohranjata spomin na začetke Šoštanja v 12. stoletju in na njegov razvoj v novem veku. Prav po gradu, ki je še danes nepogrešljiv sestavni del vedute šoštanjskega Glavnega trga, je naselbina dobila svoje nemško in nato še po njem prirejeno slovensko ime in zdi se, da se njegova podoba, skupaj s podobama dveh nekdanjih srednjeveških stolpastih dvorov ob vznožju grajske vzpetine, v zelo abstrahirani obliki zrcali v treh lepih kamnih (*schöne Steine*) – na vzpetino postavljenih treh nekdanjih šoštanjskih srednjeveških grajskih stavbah – na heraldični desni »govoreči« polovici šoštanjskega grba.[3] Vse kaže, da sta nekdanja srednjeveška stolpasta dvora pozneje prerasla v novoveška dvorca, od katerih pa je naš čas dočakal samo eden. Drugi, ki je bil na koncu zanimiva poznorenesančna arhitekturna stvaritev, je v sodobni zavesti prisoten samo še z ostankom nekdanjega vrtnega zidu in z upodobitvijo Georga Matthäusa Vischerja iz poznega 17. stoletja.[4]

Novi prostorski okviri dvorca Turn v Šoštanju (foto: Igor Sapač, 2021).

Šoštanjske grajske stavbe doslej še niso bile deležne ustrezno poglobljene stavbnozgodovinske analize in iz nje izhajajoče korektne interpretacije razvoja njihove nekdanje grajene podobe skozi čas. Ta študija poskuša to vrzel zapolniti in vzpodbuditi nadaljnje raziskave zgodovine in stavbnega razvoja grajske kulturne dediščine na območju Šoštanja in v širšem prostoru Šaleške doline. Ker so bile tri grajske stavbe v Šoštanju zgodovinsko in prostorsko tesno povezane, je smiselna njihova arhitekturnozgodovinska obravnava v okviru enega članka.

SREDNJEVEŠKI GRAD ŠOŠTANJ

Šoštanjski grad, od katerega je ostalo samo nekaj markantnega zidovja, je nastal na približno 450 m visokem pomolu sredi strmega pobočja nad dolino reke Pake, nad stičiščem poti proti Koroški oziroma Zgornji Savinjski dolini.[5] Grajski pomol je dostopen po vijugasti poti z južne strani in je na zahodni strani od pobočja ločen s približno 6 m globokim in do

1 Izvorno nemško grajsko ime Schönstein, po katerem je prirejeno slovensko ime Šoštanj, v dobesednem prevodu pomeni lepi kamen, torej lepi grad (prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850; Orožen, *Gradovi*, str. 111–113; Pettauer, Imena važnejših, str. 109; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96; Snoj, *Etimološki slovar*, str. 417; Poles, O dvanajstih gradovih, str. 18–19; Poles, Velika lesena stavba, str. 316). Ljudsko poimenovanje Pusti grad se je za razvaljene gradove že pred stoletji uveljavilo tudi v drugih predelih slovenskega prostora; srečati ga je mogoče še na gradovih Lož na Notranjskem, Novi grad nad Preddvorom in Waldenberk nad Lipnico pri Radovljici. Podobno poimenovanje je uveljavljeno tudi ponekod na Češkem – denimo Pustý zámek (Stránek blizu Olomuca) – in v Avstriji (Ödes Schloss).

2 Za problematiko terminoloških oznak grajskih stavb prim. Sapač, Kaj je grad, str. 391–412. Prim tudi Vošnjak, Moj rojstni kraj, str. 44.

3 Za šoštanjski grb: Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 28–30, 249, 257, 271–272; Poles, *Stopetkrat*, str. 24; Poles, Od srčastega ščita, str. 117–134; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 175.

4 Vischer, *Topographia*, 1971, sl. 108; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 115. Prim. Poles, Velika lesena stavba, str. 323–325.

5 Ena pot je pod gradom peljala proti zahodu, mimo gradu Kacenštajn do prelaza Kramarica in naprej do Črne na Koroškem oziroma čez Lepo Njivo do Mozirja, druga pot pa je peljala proti severozahodu, čez prelaz Sedlo do Črne na Koroškem (prim. Curk, O cestnem omrežju, 1986, str. 14; Curk, Prometne razmere, 1994, str. 17; Curk, Prometne razmere, 1999, str. 157).

Sožitje v prostoru: dvorec Turn oziroma Vošnjakova graščina in razvaljeni srednjeveški grad Šoštanj oziroma Pusti grad (foto: Igor Sapač, 2021).

Dvorec Šoštanj z vrtom, kaščo (poznejšim dvorcem Turn) in razvaljenim srednjeveškim gradom na bakrorezni upodobitvi iz Vischerjeve Topografije vojvodine Štajerske iz okoli leta 1681 (zasebna zbirka).

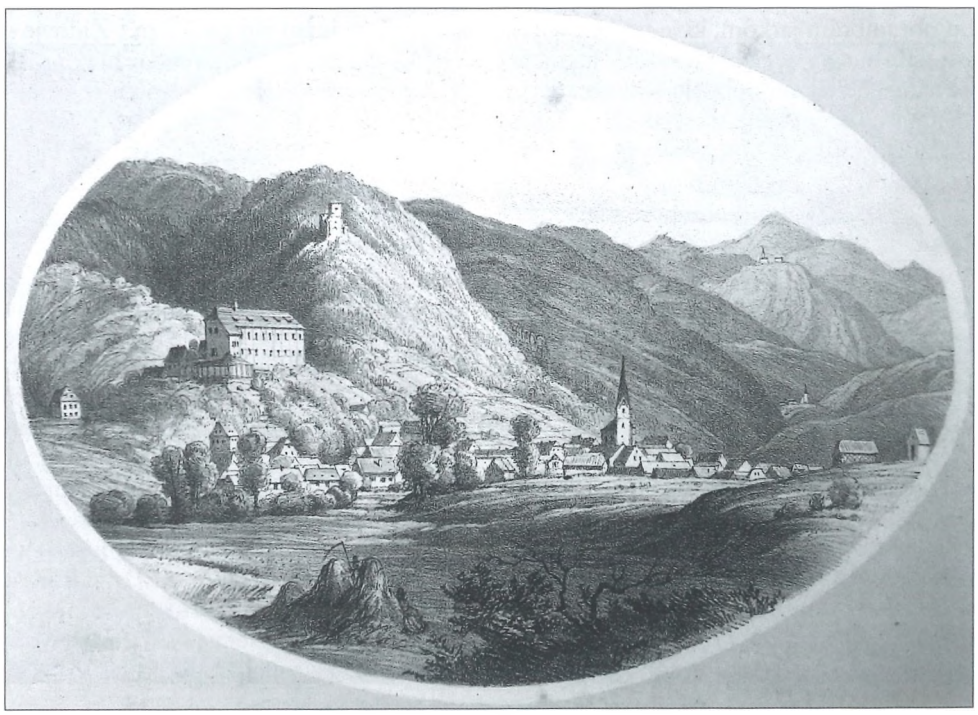
Šoštanj na kolorirani litografski upodobitvi neznanega avtorja iz t. i. Stare Kaiserjeve suite iz časa med letoma 1824 in 1834 (zbirka Kozjanskega parka na gradu Podsreda).

Šoštanj (Schönstein) na upodobitvi neznanega avtorja iz t. i. Nove Kaiserjeve suite, nastale med letoma 1839 in 1858 oziroma okoli leta 1850 (zasebna zbirka).

Dvorec Šoštanj (Turn z naselbino Šoštanj) nedaleč Dobrne pri Celju (Schloss Schönstein unweit Neuhaus bei Cilli) na upodobitvi neznanega avtorja iz t. i. Nove Kaiserjeve suite, nastale med letoma 1839 in 1858 oziroma okoli leta 1850 (zasebna zbirka).

Šoštanj na upodobitvi Carla Reicherta iz okoli leta 1863 (Reichert, Einst und jetzt, III, št. 44, zasebna zbirka).

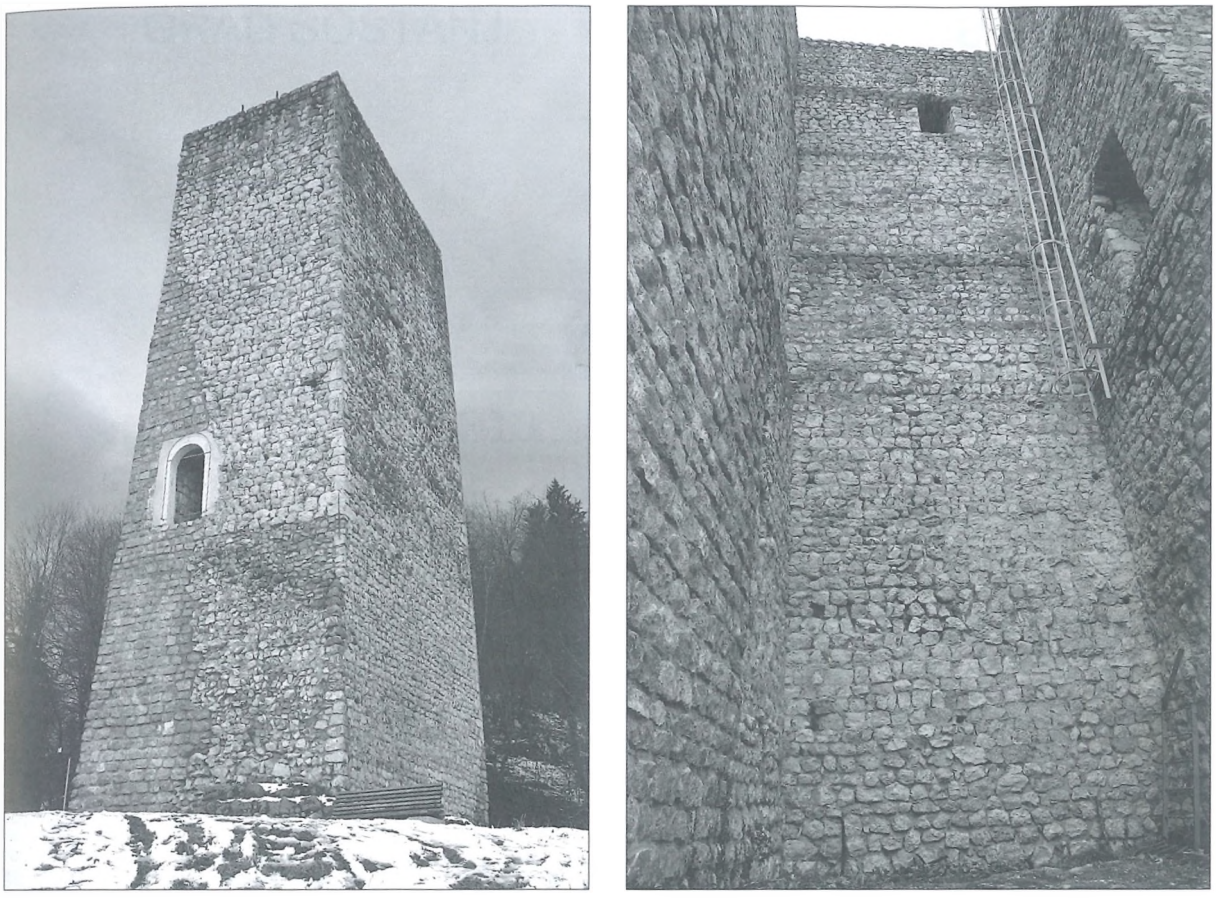
Visoki razvaljeni ostanki glavnega stolpa šoštanjskega gradu pred sanacijo (foto: Igor Sapač, 29. 7. 1997).

12 m širokim obrambnim jarkom, ki je usekan v naravno skalno osnovo. Na severni, vzhodni in južni strani pomol zamejuje strmo pobočje, ki kaže, da je bil dostop do gradu najverjetneje vseskozi tam, kjer je še sedaj. Nekdanja grajska stavba je bila postavljena na deloma umetno izravnani talni ploskvi, ki se položno spušča od zahoda proti vzhodu in je v tej smeri dolga 33 m, v smeri od severa proti jugu pa v dolžino meri do 26 m. Do danes je od nekdanje stavbne zasnove ostala zlasti visoka razvalina glavnega grajskega stolpa – bergfrida, ob njem pa skromnejši fragmenti kamnitega zidovja, ki že na prvi pogled kažejo, da so nastali v različnih obdobjih.

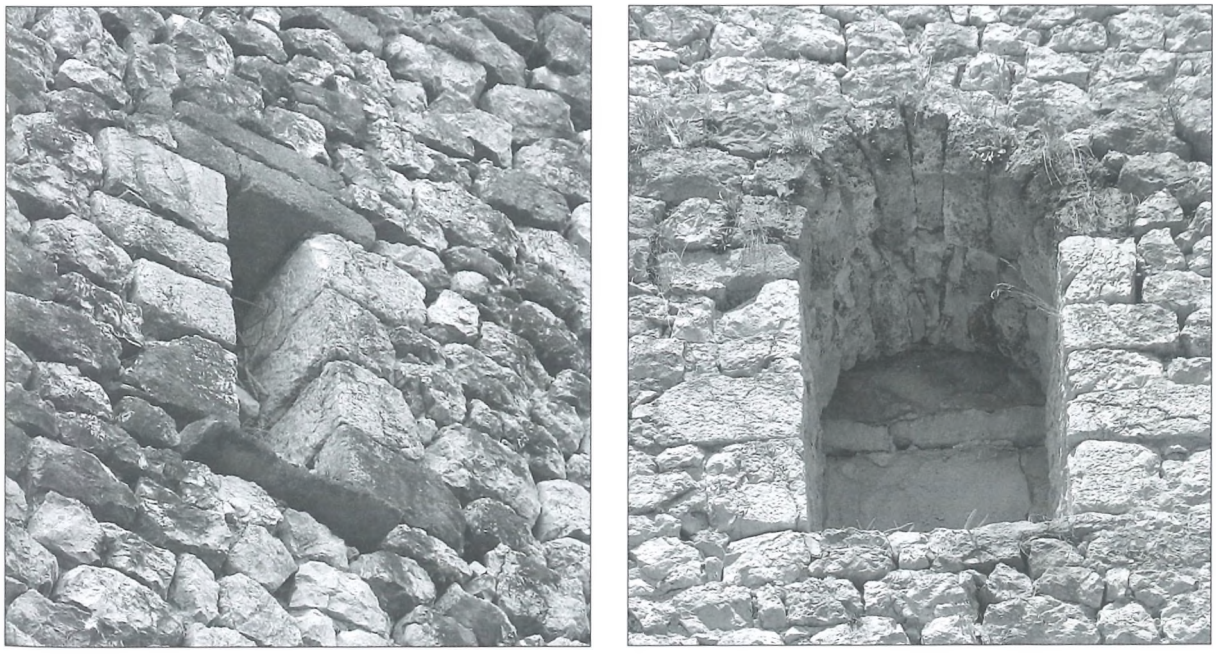
Ostanek glavnega grajskega stolpa z do tal podrto južno polovico je do precej ponesrečeno izpeljane sanacije v letih 1998 in 1999 kazal značilno podobo že dolgo nazaj nasilno razvaljene utrdbe.[6] Stolp je zasnovan na skoraj povsem pravilni kvadratni talni ploskvi; dolžine njegovih stranic znašajo od 9,6 do 9,8 m. Debeline zidov stolpa pa se razlikujejo; zahodni zid, ki je obrnjen proti pobočju vzpetine, je pri tleh debel približno 2,6 m, severni in vzhodni zid sta debela 2 m, južni zid pa 2,2 m.[7] Zidovje stolpa je visoko do približno 21 m, vendar ni več nikjer ohranjeno do prvotne višine. Pozidano je iz grobo obklesanih apnenčevih kvadrastih zidakov, položenih v dokaj pravilne lege, in nima posebno poudarjenih ogelnikov, kar kaže, da je stolp nastal v obdobju romanike pred sredino 13. stoletja. Ogelni kamni so iz istega apnenca kot drugi zidaki in s svojimi višinami določajo višine leg zidakov. V zidovju so ponekod luknje okroglega prereza; to so značilne odrnice – sled nekdanjih gradbenih odrov iz časa gradnje stolpa. Na notranji strani stolpa se zidovje na nivojih nekdanjih lesenih medetažnih tramovnih konstrukcij proti vrhu petkrat stopničasto stanjša; zidne stopnice so široke približno 20 cm in oblikovane v parih, ki so usmerjeni izmenično, s ponovitvami iste smeri v vsaki drugi etaži. To kaže, da so bili nekdanji leseni stopniki, ki so počivali na zidnih stopnicah, v vsaki drugi etaži usmerjeni v isti smeri. Po zidnih stopnicah je mogoče sklepati, da je imel stolp nekoč nad skoraj 8 m visokim pritličjem še štiri nižja – med 3,3 m in 2,1 m visoka – nadstropja in na vrhu najverjetneje

[6] Prim. Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 504–506; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96–98.

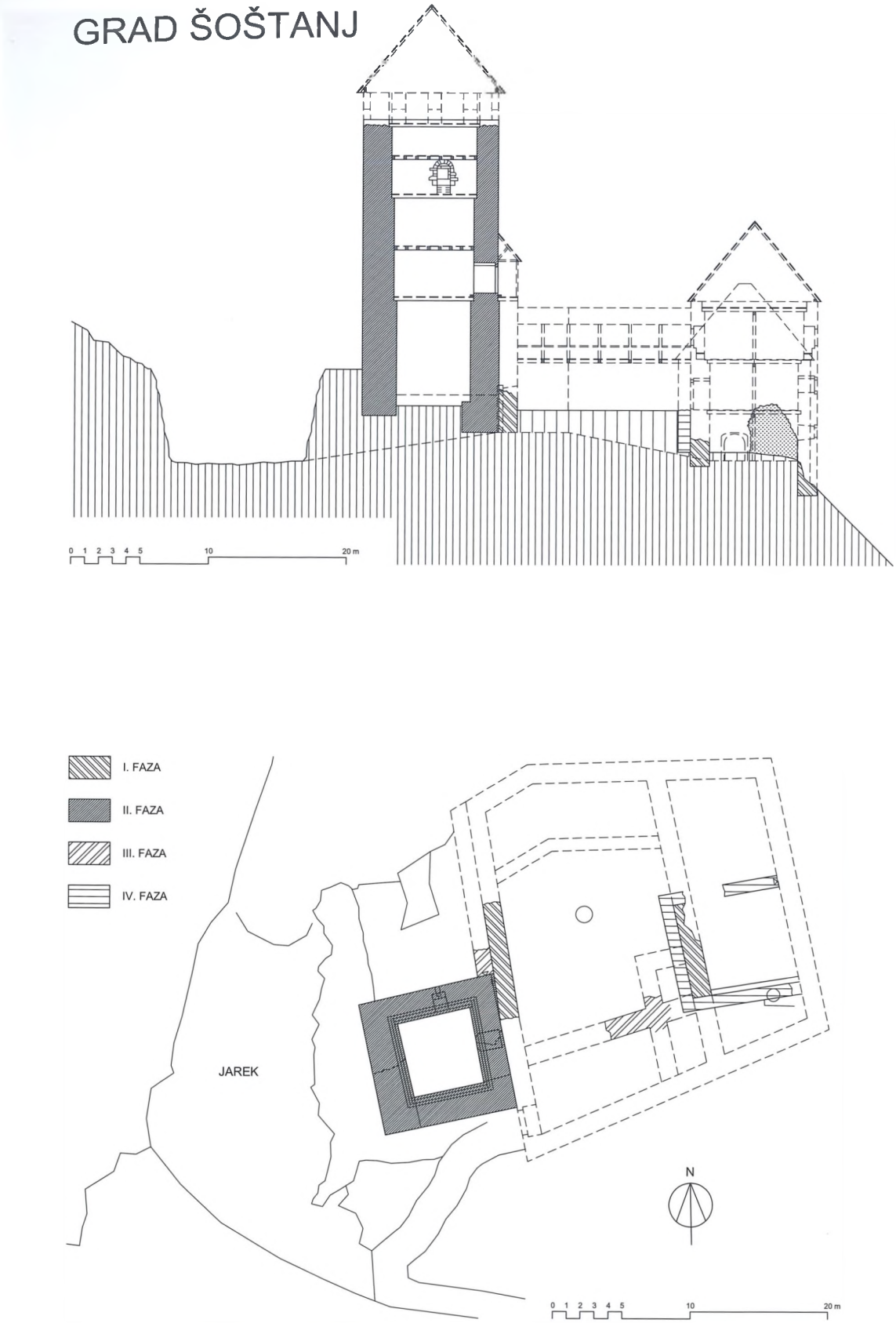
[7] Prim. tlorisni posnetek v: Stopar, *Razvoj*, str. 31, 69 (z deloma napačno vrisanimi debelinami zidovja stolpa).

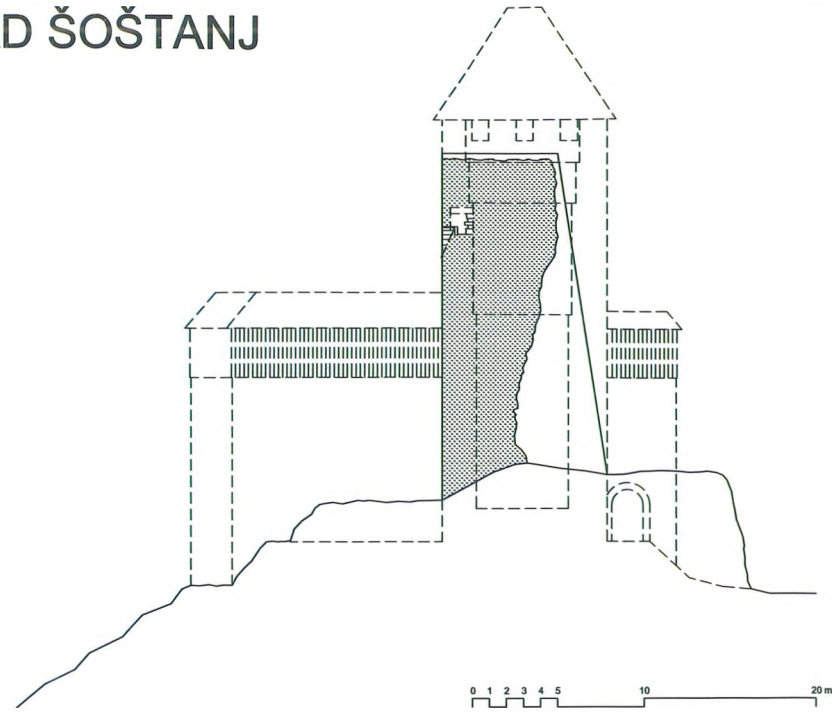
Zunanjščina in notranjščina saniranega ostanka glavnega stolpa šoštanjskega gradu (foto: Igor Sapač, 2021).

Stranišče na severni steni v nekdanjem tretjem nadstropju glavnega stolpa šoštanjskega gradu z zunanje in notranje strani (foto: Igor Sapač, 2021).

Prerez proti severu (zgoraj) in tloris (spodaj) srednjeveškega gradu Šoštanj z vrisanimi fazami stavbnega razvoja ter črtkano označenimi porušenimi deli (risal: Igor Sapač, 2021).

Poskus rekonstrukcije osnovne zasnove zahodne fasade gradu Šoštanj okoli leta 1200 s črtkano označenimi porušenimi deli in pikčasto označenim obsegom ohranjenega dela zahodne stene glavnega stolpa. Posebej je v prerezu narisano stranišče v severni steni stolpa (risal: Igor Sapač, 2021).

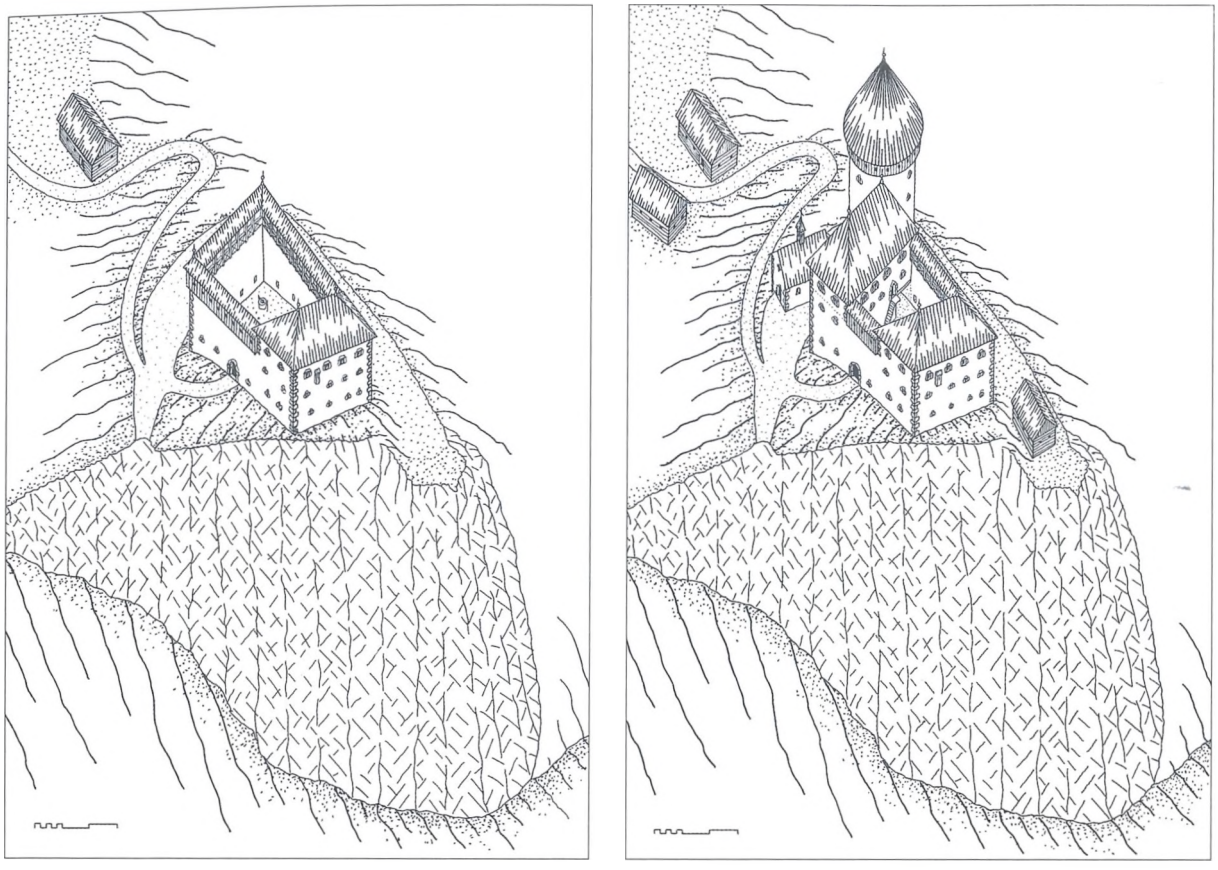
še obrambno podstrešno poletažo, ki je sedaj ni več. V vzhodni steni je v nekdanjem prvem nadstropju ohranjena severna polovica ostenja prehoda v stolp, ki je od sanacije leta 1998 dopolnjena z dokaj nedomiselno sodobno armiranobetonsko interpretacijo polkrožno zaključenega romanskega vhodnega portala. Ostenje prehoda je bilo že prvotno obokano s plitkim banjastim obokom.[8] V nekdanjem tretjem nadstropju stolpa je na severni steni v celoti ohranjena odprtina, ki na prvi pogled – zlasti z zunanjščine – učinkuje kot svetlobna lina, a je v resnici posebno suho stranišče – ajželj –, umeščeno v polkrožno zaključeni niši debelega zidu. Od odprtine v zidanem sedežu je poševno skozi zid navzdol speljan ozek jašek, od koder so iztrebki v loku zdrseli na plano.[9] Odsotnost ustreznih sledov v zidovju kaže, da straniščna niša na notranji strani ni bila zaprta z vrati in da se je torej vanjo odpiral prost pogled iz bivalnega prostora v tretjem nadstropju stolpa, kar priča o odnosu do zasebnosti na gradovih v tistem obdobju. Niša je bila približno 65 cm nad tlemi, kar kaže, da so bile pred njo sprva najbrž postavljene tri lesene stopnice. Drugih odprtin na ostanku stolpa ni. Zdi se, da je bilo več odprtin na južni steni, ki pa je podrta do tal.

Na zunanji strani originalnega dela vzhodne stranice stolpa do višine približno 8 m od sedanjega nivoja tal nekdanjega notranjega grajskega dvorišča struktura zidave brez zidnega plašča iz klesancev dokazuje, da so stolp sekundarno prizidali k starejšemu obzidju, ki je sedaj deloma ohranjeno samo do višine približno 1,5 m in v dolžini približno 8,5 m.[10] Debelina obzidja znaša od 1,3 m do 1,4 m, severno od stolpa pa so obzidje po njegovi gradnji sekundarno odebelili za 1,2 m. Potek obzidja je razviden samo na zahodni strani, kjer se nanj naslanja zidovje stolpa. Na drugih straneh grajskega pomola je obzidje podrto do tal in je njegov potek mogoče samo deloma slutiti v konfiguraciji terena. Vse kaže, da je nekdanje notranje grajsko dvorišče od 1,5 m do 3,5 m visoko zasuto z ruševinskim materialom. Na vzhodni strani pomola so do 4 m visoki in do 90 cm debeli razvaljeni kamniti zidovi nekega poslopja, ki je bilo prislonjeno na notranjo stran porušene vzhodne stranice grajskega obzidja. Poslopje je imelo pravokotno talno ploskev in mere njegove površine v notranjščini so znašale približno 6,9 × 7,8 m. Južni zid poslopja ima na notranji oziroma severni strani 40 cm širok in 60 cm visok podzidek. Morda gre za nekdanjo obstensko zidano klop. Zahodni del poslopja so zgradili

[8] Nastavek oboka sem evidentiral ob prvem obisku razvalin gradu Šoštanj 29. julija 1997.

[9] Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 32; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 97; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 93; Stopar, *Arhitektura predromanike in romanike*, str. 182–183. Tovrstno grajsko stranišče je v slovenskem prostoru edinstven primer in najverjetneje gre za najstarejše ohranjeno srednjeveško stranišče v slovenskem prostoru.

[10] Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 34; Stopar, *Arhitektura predromanike in romanike*, str. 183.

Grad Kacenštajn okoli leta 1200 (levo) in okoli leta 1400 (desno).
Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2016 in 2021).

nad nekim porušenim starejšim zidom, ki je potekal vzporedno z vzhodno stranico obzidja in zahodno steno poslopja ter je bil debel 1,4 m, kar je mogoče določiti na podlagi izmere njegovega do 90 cm visokega ostanka na notranji strani zahodnega zidu pravokotnega poslopja. Zidovje pravokotnega poslopja je zgrajeno iz dokaj pravilnih apnenčevih klesancev, ki so v obliki t. i. kompartimentne zidave postavljeni v širše izravnane plasti. To kaže, da je zidovje nastalo v poznem srednjem veku, morda z uporabo starejšega gradbenega materiala. Vhod v spodnjo etažo pravokotnega poslopja je bil na mestu 2,9 m široke predrtine na zahodni strani severnega zidu.

Ob jugozahodnem vogalu pravokotnega poslopja so bili pred štirimi desetletji še opazni nizki nastavki štirih zidov, ki so se križno stikali v isti točki.[11] Sedaj so tisti zidovi povsem zakriti z rušo in jih ni mogoče opredeliti. Zdi se, da so bili starejši od pravokotnega poslopja, saj jih z njo ni mogoče logično povezati.

Ivan Stopar, ki je v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja prvi poskusil kastelološko opisati in opredeliti ostaline šoštanjskega gradu, je omenil tudi fragment zidu na zahodni strani glavnega grajskega stolpa, tik na robu obrambnega jarka, ki pa ga časovno ni mogel opredeliti. Ponovni ogled razvaline je pokazal, da tam v resnici nikoli ni bilo zidu, marveč zgolj naravna skalna podlaga, ki je bila umetno preoblikovana v sklopu vzpostavitve obrambnega jarka.[12]

Vse kaže, da je grad Šoštanj nastal v drugi polovici 12. stoletja, v obdobju, ko se je na sedanjem slovenskem ozemlju gradnja gradov zelo razmahnila.[13] Gotovo je eden najstarejših srednjeveških gradov v Šaleški dolini. Najverjetneje je pred njim – domnevno v času okoli sredine 12. stoletja – nastal samo grad Kacenštajn na skrajnem zahodnem koncu doline.[14]

[11] Prim. tlorisni posnetek gradu v: Stopar, *Razvoj*, str. 31; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96. Ob mojem prvem ogledu ostalin gradu Šoštanj 29. julija 1997 križni stik na terenu več ni bil viden. Prim. fotografijo Ivana Jakiča iz časa pred letom 1998 v: Kos, *Vitez*, str. 377, kjer križni stik zidov na terenu ni viden.

[12] Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 506; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96, 98; tlorisni posnetek v: Stopar, *Razvoj*, str. 31. Prim. Stopar, Šoštanj, str. 164; Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 144.

[13] Prim. Sore, *Velenjska*, str. 25; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96–98. Najbrž je na prve ambicioznejše gradnje srednjeveških gradov v Šaleški dolini in njeni okolici vplival tudi razvoj gradbene dejavnosti, ki se je v tem delu sedanjega slovenskega prostora po zamrtju antičnega stavbarstva znova začel z ustanovitvijo in gradnjo benediktinskega samostana v Gornjem Gradu leta 1140.

[14] Grad Kacenštajn je v pisnih virih posredno prvič omenjen

Grad Kacenštajn okoli leta 1200. Pogled na grajsko stavbo z jugovzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelal Nejc Rus na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

Grad Kacenštajn okoli leta 1400. Pogled na grajsko stavbo z jugovzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelali Tina Van der Auwera in Ana Vita Urh na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

Vse kaže, da je šoštanjski grad starejši od gradu Šalek, ki so mu nekateri raziskovalci poskusili pripisati vlogo najstarejšega gradu v Šaleški dolini.[15]

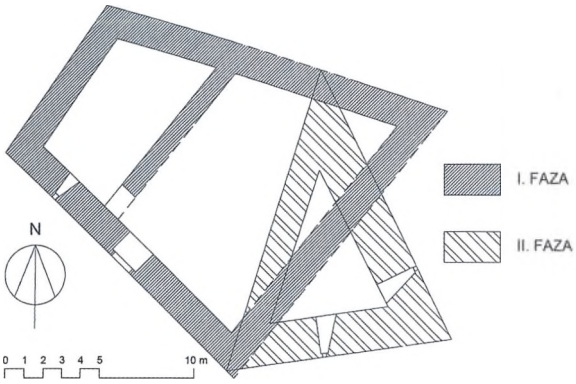
leta 1173, ko kot priča nastopa po njem imenovani Eberhard *de Chazenstein* (Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 44; Kos, *Med gradom*, str. 73; Kos, *Vitez*, str. 293). Domnevno so ga na visoki skalni kopi nad potokom Šentflorjanščica zgradili svobodni gospodje Dravski/Šoštanjski (Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 225–226; Ravnikar, Zovneško-ptujski, str. 72–74; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 59, 85–86; Ravnikar, *V primežu*, str. 78, 108–110; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 51, 57–58, 64). Na zgodnji nastanek gradu kaže njegova postavitev na robu prepadne stene, ki je primerljiva z gradovoma Bled in Vitanje I, zgrajenima v 11. stoletju. Datacijo nastanka gradu Kacenštajn v čas okoli sredine 12. stoletja omogoča tudi analiza njegove tlorisne zasnove, ki je sicer skoraj povsem zabrisana, a jo je mogoče poskusiti opredeliti na podlagi značilnosti konfiguracije terena. Zdi se, da je imel grad na kopasti vzpetini sprva trapezasto talno ploskev, ki se je približevala pravokotniku v izmeri 19 × 33 m. Velikost talne ploskve kaže, da je imel grad najverjetneje obodno zasnovo s štiristraničnim obodnim obzidjem in bivalno stavbo. Bivalna stavba – palacij – je najverjetneje stala tik ob prepadni steni nad dolino Šentflorjanščice in je imela približno pravokotno talno ploskev v izmeri 9 × 15 m. V 13. stoletju so k tej zasnovi – na severovzhodnem vogalu obodnega obzidja – prizidali mogočen valjasti stolp, katerega ostanke so razkrila izkopavanja leta 1995 (s tem v zvezi gl. navedbe v op. 33).

15 Za tezo, da je grad Šalek domnevno najstarejši in najpomembnejši grad Šaleške doline ter da je stal že v prvi polovici oziroma sredi 12. stoletja, prim. Brišnik in Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 22–28; Kramberger, Srednjeveški gradovi, str. 109; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 172–177; Kos, *Vitez*, str. 375; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 41–46, 309; Ravnikar, *V primežu*, str. 47–59; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 41–44, 57–58; Ravnikar, Razvoj, str. 257, 267–271; Debevec in drugi, *Revitalizacija gradu Šalek*, str. 17, 23; Poles, *Načrt*, str. 7, 8, 114 (84), 151 (121), 177 (147), 217 (187), 221 (191), 226 (196).

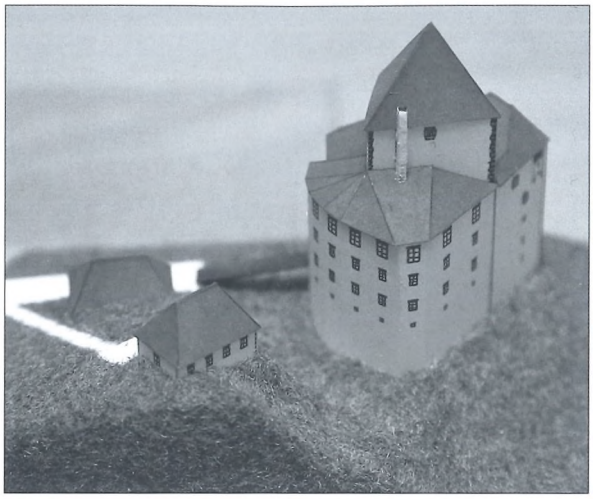
Domneva, da je grad Šalek stal že v 12. stoletju, se v dobršni meri opira na datacijo njegovega monumentalnega glavnega stolpa s trikotno talno ploskvijo, ki se uvršča med najmogočnejše tovrstne ohranjene stolpe v evropskem prostoru. Ivan Stopar, ki je prvi poskusil datirati ta stolp, je leta 1975 v monografski predstavitvi Šaleka zapisal: »*Vsi vidni stavbni elementi na stolpu so gotski, zato najbrž nismo daleč od resnice, če postavimo nastanek gradu Šalek šele v pozno 13. stoletje. Prvi gospodarji Šaleške doline so potemtakem prebivali v ne več ohranjenem dvoru ali gradu.*« (Stopar, *Grad in naselje*, str. 28; prim. Stopar, *Razvoj*, str. 105–108). Pozneje je Stopar mnenje v zvezi z datacijo glavnega stolpa gradu Šalek spremenil in leta 1993 zapisal: »*Šele pri pozornejšem opazovanju se pokaže, da so arhivolte portalov polkrožne, kar kaže na njihov nastanek v romanski dobi. Ob zlasti v vrhnjih etažah še dobro ohranjenih ogelnikih in le nakazani želji po plastenju v zidavi, nam ohranjeni arhitekturni členi omogočajo, da postavimo nastanek grajske stavbe še v prvo polovico ali sredo 12. stoletja.*« (Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 95; prim. Brišnik in Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 31, 38; Ravnikar, Cas prehoda, str. 173; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 46, 56; Ravnikar, *V primežu*, str. 59; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 44; Debevec in drugi, *Revitalizacija gradu Šalek*, str. 17). Nazadnje se je Stopar od datacije stolpa gradu Šalek v 12. stoletje distanciral (Stopar, *Arhitektura predromanike in romanike*, str. 181; prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 91–92, 95).

Datacija šaleškega stolpa v 12. stoletje oziroma v obdobje romanike je nedvomno napačna. Zdi se, da je v zgodnjih devetdesetih letih 20. stoletja izšla iz težnje po uskladitvi arhitekturnih značilnosti s podatki iz srednjeveških listin, ki pa jih ni mogoče zanesljivo interpretirati (prim. Brišnik in Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 22–27). Pri tem je nesporno samo to, da je grad Šalek v srednjeveških listinah prvič omenjen šele leta 1264 kot *haws cze Schalekke*, isto leto, ko je omenjen tudi Egelof Šaleški – *dominus Egeloffus de Shelek habeat ius patronatus in capella sancti Martini ante Shelek* (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 123; Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 383; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 43–46).

Grajene značilnosti glavnega stolpa gradu Šalek nedvoumno kažejo, da stolp ni nastal pred sredino 13. stoletja oziroma pred obdobjem gotike. Zasnova dvoriščne fasade stolpa gradu Šalek spominja na dvoriščno fasado prizidka k stolpu na gradu Belfort v Graubündnu v Švici, ki je nastal okoli leta 1240. Značilna kompartimentna struktura kamnite zidave iz

Shema tlorisne zasnove jedra kompleksa gradu Šalek s prikazom prve in druge faze stavbnega razvoja gradu v prvi in drugi polovici 13. stoletja (risal: Igor Sapač, 2016).

Poskus interpretacije podobe gradu Šalek v prvi polovici 18. stoletja. Pogled s severovzhodne strani. Maketa (izdelal: Igor Sapač, 1996).

lomljencev, poudarjeni ogalni kamni, šilastoločno zaključeni portal v drugem nadstropju in gotsko oblikovani pravokotni okenski okvir iz tufa v tretjem nadstropju kažejo, da je šaleški stolp nastal v drugi polovici 13. stoletja ali okoli leta 1300 (za pomoč pri dataciji se zahvaljujem kolegu kastelologu ddr. Patricku Schichtu). To spoznanje potrjujejo tudi primerjave z vrsto dokumentiranih trikotnih in z njimi primerljivih klinastih peterokotnih glavnih grajskih stolpov na avstrijskem Štajerskem, ki so nastali med sredino 13. stoletja in koncem 14. stoletja: Alt-Rabenstein blizu Gradca iz poznega 13. stoletja, Peggau blizu Gradca iz zadnje četrtine 13. stoletja, Alt-Pfannberg blizu Frohnleitna iz 13. stoletja, Ehrenfels blizu Gradca iz 13. stoletja, Alt-Waldstein blizu Gradca iz zgodnjega 14. stoletja, Massenburg nad Leobnom iz druge polovice 13. stoletja, Pflindsberg blizu Altausseeja iz sredine 13. stoletja, Salla oziroma Klingenstein blizu Voitsberga iz poznega 14. stoletja, Strechau pri Rottenmannu iz 13. stoletja in Forchtenberg pri Semriachu blizu Gradca iz 13. stoletja (Murgg, *Burgruinen*, str. 46–51, 54–55, 58–59, 100–103, 156–157; Moravi, Burgenbau, str. 8–9; prim. Poles, *Načrt*, str. 8, 10, 157 (127), 178–182 (148–152), 226 (196); tudi: Debevec in drugi, *Revitalizacija gradu Šalek*, str. 24–25 (z deloma zmotnimi podatki)). Tovrstne stolpe so v 13. stoletju gradili tudi na gradovih v Spodnji Avstriji; najbolj znana sta trikotna stolpa na gradovih Arnstein pri Raisenmarktu in Rauheneck blizu Badna pri Dunaju. Stolpi s klinastimi stolpi, vključenimi v obodno obzidje, so bili v 13. stoletju na Štajerskem zelo pogosti, pred tem pa jih ni bilo in glavne grajske stolpe so v 12. stoletju večinoma postavljali kot prosto stoječe stavbe za obodnim obzidjem (prim. Moravi, Burgenbau, str. 8). Nikjer v avstrijskem prostoru ni trikotnih ali peterokotnih stolpov, ki bi jih bilo mogoče datirati v čas pred 13. stoletjem. Isto velja za slovenski prostor, kjer so trikotni ali peterokotni stolpi ohranjeni oziroma dokumentirani na gradovih Čušperk na Dolenjskem (pred letom 1220), Rifnik pri Šentjurju (13./14. stoletje), Planina pri Sevnici (14. stoletje) in (Slovenske) Konjice (14. stoletje). Morda so tovrstni stolpi iz 13. stoletja stali še na gradovih Irštajn blizu Mislinje, Ekenštajn nad Šalekom, Lemberg pri Dobrni in Ranšperk blizu Lemberga. Zgovoren primer je tudi klinasti zaključek zgornjega palacija na gradu Vodriž, ki je najverjetneje nastal v prvi tretjini 14. stoletja.

Ob problematiki datacije šaleškega stolpa je treba še izpostaviti, da je stolp nastal nekaj časa zatem, ko so zgradili grad Šalek in da je torej sekundarna gradnja. Za drugačno mnenje nazadnje: Debevec in drugi, *Revitalizacija gradu Šalek*, str. 22–23 (z metodološko zgrešenim pristopom ter posledično napačnimi sklepi o stavbnem razvoju gradu v srednjem veku in o njegovem pomenu v okviru grajske kulturne dediščine). V letih 1991 in 1992 opravljene arheološke raziskave so razkrile starejši zid (SE 99), ki je bil postavljen v smeri vzhod–zahod in zgrajen iz večjih lomljencev apnenca na skalni osnovi ter je na zahodu segal pod severni vogal trikotnega stolpa (Brišnik in Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 35–36, 38, 61, 66). Stolp je torej nastal zatem, ko je že stala približno 1,6 m debela severna stranica grajskega obodnega obzidja, ki so jo zaradi gradnje stolpa v vzhodnem delu podrli. Da je obodno obzidje starejše od stolpa, kaže tudi analiza strukture zidave jugovzhodnega konca južne stranice obodnega obzidja, ki je ob stiku z jugozahodnim vogalom stolpa očitno odsekana. V južnem kotu notranjega grajskega dvorišča je ob stiku z jugozahodnim vogalom stolpa razpoznavna sled nekega zidu, ki se nadaljuje pod stolp in je torej starejši od njega. Zdi se, da je bilo grajsko dvorišče pred nastankom trikotnega stolpa na vzhodni strani zaključeno z vzhodno stranico obodnega obzidja, ki je potekala v ravni črti. Sled te stranice obodnega obzidja je mogoče slutiti tudi v severnem delu severovzhodne stranice stolpa. Na podlagi teh opažanj je mogoče sklepati, da je imel Šalek pred postavitvijo trikotnega stolpa obliko majhnega obodnega gradu s trapezasto talno ploskvijo in obzidnimi stranicami dolgimi približno 10, 17, 18 in 19 m. Vse kaže, da je bila zelo majhna tudi bivalna stavba; stala je na zahodni strani zasnove in sprva gotovo ni presegala višine dveh nadstropij ter ji zaradi skromne talne ploskve v izmeri približno 11,5 × 7,5 m – primerljive z velikostjo talne ploskve prvotnega dvonadstropnega stolpastega dvora Turn pri Velenju iz časa malo pred sredino 13. stoletja – ni mogoče reči palacij. (Denimo talna ploskev prvotnega bivalnega poslopja na Starem gradu Celje, ki se je uvrščalo med manjše romanske grajske palacije v slovenskem prostoru in ki je najverjetneje nastalo v prvi polovici 13. stoletja oziroma pred prvo posredno omembo leta 1241, je znašala približno 14,5 × 9 m.) Na podlagi analize strukture razvidne originalne zidave na notranji strani južne oziroma jugozahodne stranice te bivalne stavbe je obodno obzidje in nekdanjo bivalno stavbo mogoče datirati v čas prve polovice ali sredine 13. stoletja, nikakor pa ne v čas pred letom 1200 (za pomoč pri dataciji se zahvaljujem kolegu kastelologu ddr. Patricku Schichtu). Pri tej dataciji je zgovoren tudi podatek, da so med arheološkimi raziskavami na gradu Šalek odkrite drobne srednjeveške materialne ostaline skoraj izključno iz 14. in 15. stoletja (Brišnik in Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 38–62). Analiza ohranjenega zidovja gradu Šalek torej kaže, da je grad nastal v prvi polovici ali sredi 13. stoletja, v drugi polovici 13. stoletja ali okoli leta 1300 – najverjetneje kmalu zatem, ko je grad v šestdesetih letih 13. stoletja prešel v last krške

Pogled na lokacijo gradu Šoštanj z južne strani (foto: Igor Sapač, 2021).

Pred 12. stoletjem gradov v Šaleški dolini najbrž ni bilo, dopustno pa je pomisliti, da je v bližini prafarne cerkve sv. Jurija v Škalah, ki je domnevno stala že pred letom 1020, stal plemiški dvor – *curia*, ki je pozneje v srednjem veku propadel in za katerim se je izgubila vsaka sled ali pa ga je v 13. stoletju morda nadomestil sedanji grad Turn pri Velenju.[16] Tone Ravnikar utemeljeno domneva, da je šoštanjski grad začel nastajati v tretji četrtini 12. stoletja.[17] Zdi se verjetno, da so ga zgradili gospodje Šoštanjski oziroma Dravski/Šoštanjski, ki so izšli z jugovzhoda Bavarske oziroma z Dravskega dvora na Koroškem in ki se v srednjeveških pisnih virih pojavljajo med letoma 1189 in 1268. Morda na čas nastanka gradu kaže pojav imena Eberharda Šoštanjskega v srednjeveških listinah iz časa po letu 1189. Grad Šoštanj je domnevno nastal kot nadomestilo za bližnji manjši grad Kacenštajn, ki naj bi ga njegovi graditelji Dravski/Šoštanjski med letoma 1181 in 1189 oziroma pred letom 1243 prodali gospodom Ptujskim. Dravski/Šoštanjski so na gradu Šoštanj bivali najpozneje do leta 1241 in so domnevno pred letom 1246 v moškem rodu izumrli.[18]

Stavbni razvoj srednjeveškega gradu Šoštanj

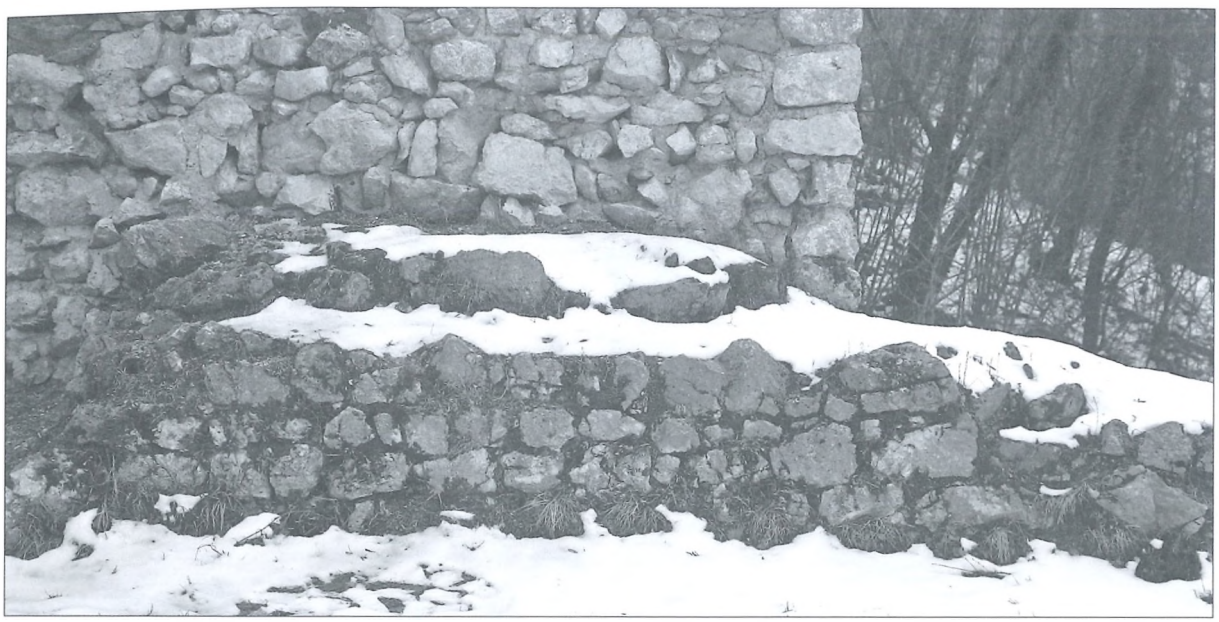
Čeprav je nekdanja stavbna zasnova sedaj zelo fragmentarna, je v temeljnih potezah še vedno dovolj dobro razpoznavna in berljiva. S kastelološkega zornega kota je mogoče dovolj zanesljivo opredeliti osnovne značilnosti njene postopne rasti pa tudi propada. Analize konfiguracije terena, stavbne zasnove, grajenih stikov in strukture zidave kažejo, da se je

škofije (prim. Ravnikar, Razvoj grajske, str. 263, 268) – pa so mu dodali veliki glavni grajski stolp s trikotno talno ploskvijo, ki je bistveno povečal površino grajskih notranjih prostorov. Pred gradnjo stolpa je bil Šalek zelo skromen grad – premajhen za sedež svobodnega plemiškega rodu – in to kaže na njegov majhni začetni pomen (prim. Kos, *Med gradom*, str. 98; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 321; Jakič, *Sto gradov*, str. 170–171).

16 Prim. Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 166–171; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 69, 70, Ravnikar, *V primežu*, str. 91, 92; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 31–35; Ravnikar, Razvoj, str. 257. Za škalsko cerkev, porušeno po drugi svetovni vojni: Ravnikar, Razmišljanja, str. 19–20; Ravnikar, Oris, str. 15–18, 27; Poles, *Sakralna dediščina*, str. 110–147; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 338–340; Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 32, 103.

17 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 57, 64; prim. Kos, *Med gradom*, str. 99; Kos, *Vitez*, str. 377.

18 Ravnikar, Šoštanjski vitezi, str. 40–53; Ravnikar, Posest grofov, str. 23–28; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 225–230; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 46–59, 85–86, 123, 147, 184, 194, 309–310; Ravnikar, *V primežu*, str. 59–79, 108–110, 153, 195, 249, 265; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 44–59, 64, 88; prim. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 414; Ravnikar in Poles, Grbi, str. 70; Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 73; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 185. Fenomen nadomeščanja starejših manjših gradov z večjimi novimi gradovi med 12. in 14. stoletjem ni izjemen. Na območju Maribora so po sredini 12. stoletja nadomestili grad Hompoš iz 11. stoletja z novim večjim mariborskim gradom na Piramidi. V Vitanju so ob starejšem gradu, domnevno zgrajenem v poznem 11. stoletju, pred sredino 14. stoletja zgradili nov večji dodaten grad. V Devinu blizu Trsta so starejši manjši grad iz 11. stoletja v 13. stoletju v bližini dopolnili z novim večjim gradom.

Pogled na ostanek zahodne stranice prvotnega obodnega obzidja gradu Šoštanj, h kateremu so pozneje prizidali glavni stolp (foto: Igor Sapač, 2021).

kompleks gradu Šoštanj do končnega obsega razvil v vsaj štirih stavbnih fazah.

1. faza: prvotna obodna grajska zasnova v drugi polovici 12. stoletja

Ostanek od 1,3 m do 1,4 m debelega zidu, h kateremu je prizidana vzhodna stena glavnega grajskega stolpa,[19] kaže, da je imel šoštanjski grad sprva značilno obodno stavbno zasnovo z obzidanim dvoriščem in da so mu šele pozneje dodali dominantni stolp. Struktura zidave obzidja je vidna samo deloma; na notranjem licu so razpoznavne dokaj pravilne plasti iz grobo obklesanih lomljencev, kar kaže na nastanek v 12. ali 13. stoletju. Po višini manjkajočega zidnega plašča v spodnjem delu vzhodne stene glavnega grajskega stolpa je mogoče sklepati, da je obzidje segalo do višine približno 8 m nad sedanjim nivojem dvoriščne površine oziroma do višine približno 9,5 m nad nekdanjim nivojem dvoriščne površine na vzhodni strani glavnega stolpa. Na drugih straneh je mogoče potek nekdanjega obzidja samo slutiti, na osnovi konfiguracije terena in zidov pravokotnega poslopja na vzhodni strani grajske zasnove. Vse kaže, da je obzidje obdajalo nepravilno peterokotno talno ploskev, ki je izhajala iz naravne izoblikovanosti pobočnega skalnega pomola, in da so obzidne stranice na zunanji strani v dolžino merile približno 26,5 m (zahod), 5,2 m (severozahod), 17,7 m (severovzhod), 20 m (vzhod) in 24 m (jug). Debelina obzidja najbrž nikjer ni presegala debeline 1,4 m. Prehod skozi obzidje je bil verjetno vseskozi v zahodni stranici, ki je bila sicer naravno najslabše zavarovana, a zaradi strmih pobočij edina dostopna. Vse kaže, da vhod ni bil zavarovan z obrambnim jarkom.[20] Ker grajska zasnova sprva še ni imela visokega stolpa na zahodni strani, tam sprva tudi še ni bilo obrambnega jarka, katerega potek je prilagojen položaju stolpa.

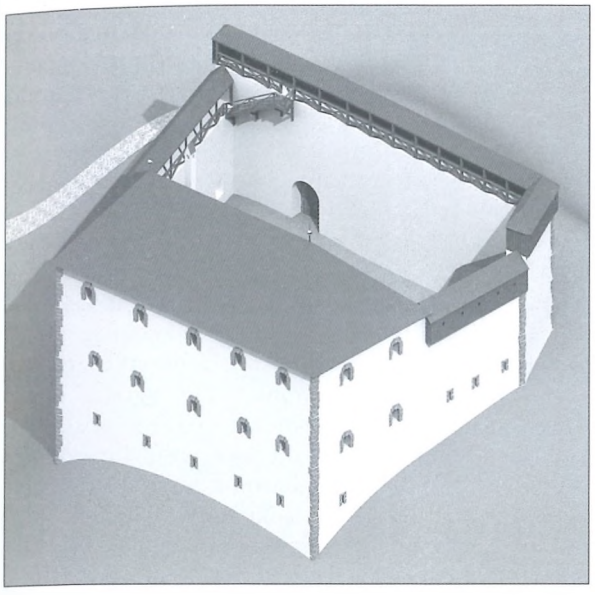
Obodna grajska zasnova je – upoštevaje značilnosti grajske arhitekture v osrednji Evropi v 12. in 13. stoletju – nedvomno že hkrati z obzidjem dobila tudi bivalno poslopje – palacij.[21] Tovrstna poslopja so bila največkrat postavljena na naravno najbolje zavarovanem delu grajskega kompleksa in tam, od koder se je odpiral širok pogled na dolino. Na šoštanjskem gradu lokacije palacija ni mogoče z gotovostjo določiti. Najbolj utemeljena se zdi domneva, da je stal na vzhodni strani grajske zasnove,[22] da je bil naslonjen na notranjo stran vzhodne stranice obodnega obzidja in da mu je pripadal 1,4 m debeli zid, razpoznaven v dolžini 6,9 m, nad katerim so pozneje zgradili pravokotno poslopje, od katerega so ostali trije do 4 m visoki in 90 cm debeli kamniti obodni zidovi. Zid je oddaljen 6,4 m od nekdanje vzhodne obodne stranice in zato je mogoče domnevati, da je širina palacija

[19] Prim. tlorisni posnetek gradu v: Stopar, *Razvoj*, str. 31 (z zmotno prikazanim stikom obzidja in glavnega stolpa ter domnevnega ortogonalnega tlorisnega poteka obodnega obzidja).

[20] Ta ugotovitev se sklada z ugotovitvami, da gradovi v slovenskem prostoru v 12. stoletju v glavnem niso imeli obrambnih jarkov in dvižnih mostov (prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 9–10).

[21] Za palacije na gradovih v slovenskem prostoru prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 36–58.

[22] Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 97; Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 143.

Grad Šoštanj v drugi polovici 12. stoletja. Pogled na grajsko stavbo iz zraka s severovzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelal Tomaž Roblek na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

Grad Šoštanj okoli leta 1430. Pogled na grajsko stavbo s severovzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelal Ivan Tahlin na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

znašala približno 9,2 m. Po konfiguraciji terena je mogoče sklepati, da je bil palacij postavljen na lahno trapezasti talni ploskvi, ki se je približevala pravokotniku, in da je bila njegova zahodna dvoriščna stena dolga približno 23, 5 m, njegova vzhodna fasadna stena, ki je bila obrnjena proti dolini, pa je v dolžino merila približno 20 m. Te dimenzije povsem ustrezajo dimenzijam značilnih palacijev na grajskih stavbah iz slovenskega prostora iz 12. in 13. stoletja.[23] Na podlagi primerjav s palaciji drugih gradov in na podlagi ostanka 1,4 m debelega zidu je mogoče domnevati, da je imel palacij nad pritličjem še dve zidani nadstropji.[24]

Notranje dvorišče, ki je sedaj zaradi ruševinskega nasutja skoraj povsem izravnano, se je sprva položno spuščalo od zahoda proti vzhodu in na zahodu je bil talni nivo sprva najverjetneje za približno 2 m višji. Zaradi tega je bila najverjetneje višja tudi zahodna stranica obodnega obzidja, ki je bila obrnjena proti pobočju vzpetine in je imela najverjetneje značaj ščitnega zidu.[25] Vrh obzidja je bil najverjetneje povsod izravnan in opremljen z zastrešenim lesenim obrambnim hodnikom. Zobčastih nadzidkov vrh obzidja vsaj sprva najbrž ni bilo; to je mogoče sklepati po sledovih vrha nekdanje zahodne obzidne stranice na vzhodni steni glavnega stolpa.[26] Na dvorišču so najverjetneje že hkrati z gradnjo obodnega obzidja uredili cisterno, ki je grad oskrbovala s pitno vodo.[27] Prav tako je utemeljena domneva, da je na dvorišču poleg palacija stalo še nizko pomožno poslopje, ki je bilo naslonjeno na eno od obzidnih stranic in v katerem je bil med drugim tudi hlev za konje.[28] Vse kaže, da je bila prvotna zasnova šoštanjskega gradu v slovenskem prostoru še najbolj primerljiva z malo mlajšo zasnovo gradu Lindek nad Frankolovim, ki je nastala v prvi polovici 13. stoletja.[29]

2. faza: gradnja glavnega grajskega stolpa okoli leta 1200

Monumentalni glavni grajski stolp s kvadratno talno ploskvijo so prizidali na zunanjo stran zahodne

23 Smiselna je npr. primerjava z dobro dokumentiranimi romanskimi palaciji na gradovih Podsreda in Hmeljnik.

24 Domnevati je mogoče, da zidovje palacija ni bilo v vseh etažah enako debelo in da je bilo vsaj v drugem nadstropju tanjše.

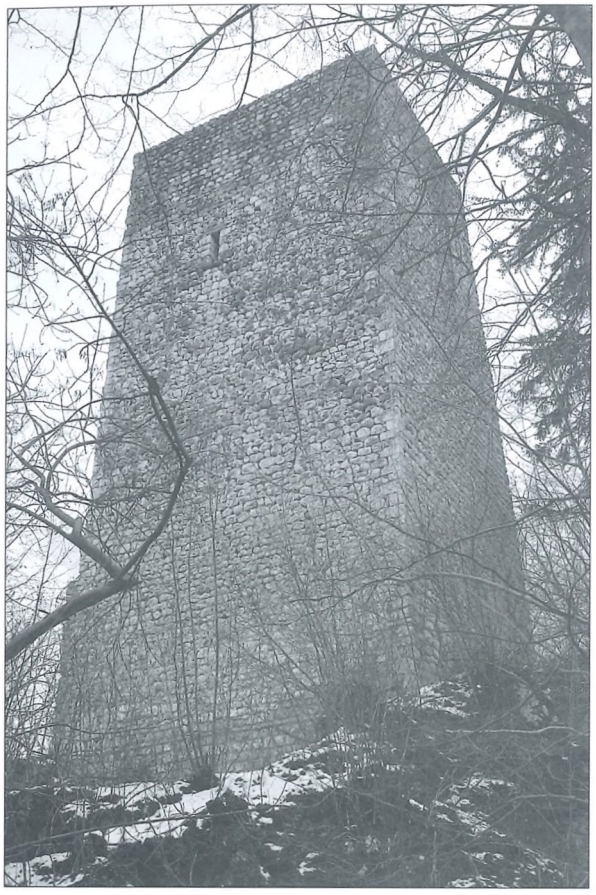
25 Podobna situacija iz 12. stoletja je dokumentirana na gradu Podsreda na Kozjanskem in na razvaljenem gradu Čretež blizu Mokronoga na Dolenjskem (prim. Sapač, *Razvoj*, str. 30; Stopar, *Arhitektura predromanike in romanike*, str. 186–187).

26 Za obzidja na gradovih v slovenskem prostoru prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 20–26.

27 Za oskrbo gradov v slovenskem prostoru z vodo prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 106–114.

28 Zdi se, da je bilo pritlično pomožno poslopje naslonjeno na notranjo stran severozahodne in severovzhodne stranice obodnega obzidja ter da se je prislanjalo na severni konec dvoriščne stene višjega bivalnega poslopja – palacija. Na to je mogoče pomisliti tudi zaradi zgovorne poglobitve sedanje dvoriščne površine na tistem mestu, ki napeljuje na domnevo, da je imelo pomožno poslopje približno 4 m širok notranji prostor in da je njegova dolžina z rahlo zalomljeno talno ploskvijo v notranjščini znašala približno 12 m. Tovrstna pomožna dvoriščna poslopja iz 12. ali 13. stoletja so razkrile raziskave na gradovih Podsreda, Stari grad Celje in Gutenberg nad Tržičem.

29 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 41.

Glavni stolp gradu Šoštanj je eden najmogočnejših bergfridov na Slovenskem (foto: Igor Sapač, 2021).

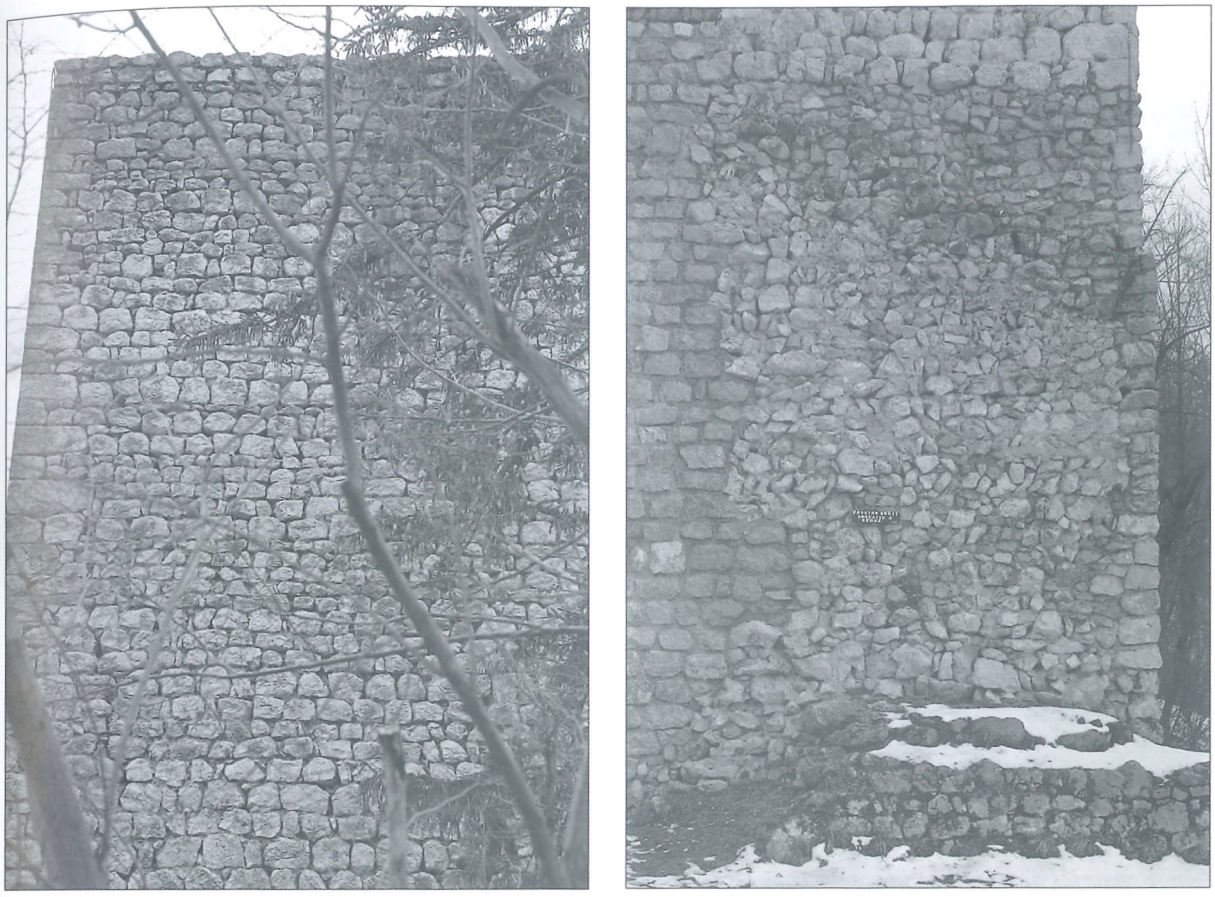
stranice obodnega obzidja, in sicer na njeno južno polovico. Vse kaže, da je bil tik ob južni steni stolpa – na južnem koncu zahodne stranice obodnega obzidja – prehod skozi obzidje in da je stolp ta prehod varoval z bočne strani.[30] Zgolj ugibati je mogoče, ali je prehod skozi obzidje tam obstajal že pred postavitvijo stolpa ali pa je bil sprva morda bolj severno v isti obzidni stranici in so ga zaradi gradnje stolpa nato premaknili proti jugozahodnemu vogalu.[31] Vsekakor je bil vhod v grad po postavitvi stolpa odlično zavarovan ter umaknjen ob kot med stolpom in obodnim obzidjem. Stolp so postavili na umetno izravnani skalni osnovi in z njim so grad zavarovali tam, kjer je bil zaradi naravne konfiguracije terena morebitnim sovražnim napadom najbolj izpostavljen. Vse kaže, da so material za gradnjo kamnitega ostenja stolpa pridobili z izsekavanjem naravne skalne podlage na zahodnem stiku skalnega pomola s pobočjem grajske vzpetine. S tem so izoblikovali približno 6 m globoki in do 12 m široki obrambni jarek, ki je z rahlo zavitim potekom v dolžini približno 35 m še dodatno zavaroval grajski kompleks z zahodne strani. Potek jarka se prilagaja tlorisni zasnovi stolpa in zato nedvomno ni nastal pred njim. Samo ugibati je mogoče, ali so stolp načrtovali že hkrati z gradnjo obodnega obzidja. Na to je mogoče pomisliti, ker je bila razpoložljiva talna ploskev na notranji strani obodnega obzidja dokaj majhna in ker je bil grad na zahodni strani slabo zavarovan. Vsekakor je mogoče, da so stolp na sedanji lokaciji snovali že hkrati z gradnjo obodnega obzidja, a nedvomno so ga zgradili šele v drugi stavbni fazi, saj je povsem razločno prislonjen na starejše obzidje in je njegova postavitev zakrila starejši ščitni zid.[32] Sekundarno k prvotnemu obodnemu obzidju prizidani visoki stolpi različnih oblik so bili v 13. stoletju na širšem območju Šoštanja sicer razmeroma pogosti.[33]

[30] Podobno umeščen prehod skozi obodno obzidje je dokumentiran na gradu Laško, ki je nastal v drugi polovici 12. stoletja ali v prvi polovici 13. stoletja (prim. Štopar, *Razvoj*, str. 133).

[31] Primerljiv prehod skozi obodno obzidje ob nekdanjem obzidnem vogalu romanske grajske zasnove je dokumentiran na gradu Vurberk.

[32] S to značilnostjo je stolp v slovenskem prostoru najbolj primerljiv z glavnim grajskim stolpom na gradu Podsreda, ki je kot prizidek k pravokotni obodni zasnovi najverjetneje nastal v drugi polovici 12. stoletja oziroma okoli leta 1200 (prim. Štopar, *Arhitektura predromanike in romanike*, str. 156–158).

[33] Tovrstni sekundarno prizidani stolpi iz 13. ali 14. stoletja so v bližini dokumentirani na gradovih Kacenštajn, Žovnek, Vrbovec, Velenje in Šalek. Najverjetneje je najstarejši od teh stolpov tisti na gradu Kacenštajn, ki je bil razdejan v fajdi med Celjskimi in Habsburžani, leta 1438 ali 1439 (za razdejanje: Krones, *Die Freien*, 2, str. 85–87, 112, 139, 157–158; *Kronika grofov celjskih*, str. 25–27, 54, 64; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 33–36; Sore, *Velenjska*, str. 25; Štopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96; Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 80; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 194; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 118–120; Kosi, Grajska politika, str. 482–483; Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 98; Sapač, *Freudenberg*, str. 13–16). O nekdanji višini stolpa in stavbni zasnovi gradu Kacenštajn je mogoče sklepati tudi na podlagi skicozne upodobitve na Vischerjevem zemljevidu Štajerske iz leta 1678 (Štopar, *Grajski objekti*, str. 26; prim. Poles, *Sakralna dediščina*, str. 400). Ostanke stolpa gradu Kacenštajn so razkrila arheološka izkopavanja leta 1995, ki so pokazala, da je bil zasnovan na približno okrogli oziroma rahlo ovalni talni ploskvi, s premerom približno 12 m, in da je bilo njegovo obodno zidovje debelo do 4,05 m ter zgrajeno iz večjih lomljencev apnenca. Sočasno odkrito drobno gradivo je iz časa med 12. stoletjem in prvo polovico 15. stoletja. V zidovju stolpa so odkrili tudi novec Béle IV. (1206–1270), ki je bil med letoma 1235 in 1270 ogrski in hrvaški kralj ter med letoma 1254 in 1260 tudi štajerski vojvoda. Novec je nastal med letoma 1235 in 1270 in dokumentira čas nastanka stolpa, najverjetneje med letoma 1254 in 1260 (Brišnik, Arheološki paberki, str. 313; Brišnik, Florjan pri Šoštanju, str. 45–46; Vrbič, *Velenje*, str. 46; Poles, *Sakralna dediščina*, str. 398, 405; Ravnikar, *Šaleška dolina med romaniko*, št. 36, 43–47, 53, 54 (z zmotno zapisanim podatkom, da je novec št. 53 z gradu Šalek); Brišnik, Od kamnitih, str. 60, 72; Brišnik, Od poznoantičnih, str. 76–86, 94–101; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 300; Ravnikar, *V primežu*, str. 434; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 107). Vse kaže, da je mogočni valjasti stolp na Kacenštajnu nastal, ko je grad prešel v last gospodov Ptujskih in ko so na njem bivali t. i. novi vitezi Kacenštajnski (prim. Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 184, 194–200; Ravnikar, *V primežu*, str. 249, 265–272). Omemba stolpa *Geyerturn* (Geyerjev stolp ali Jastrebski stolp), ki je spadal k posesti gradu Kacenštajn (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 208; Kos, *Vitez*, str. 295; Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 80–81; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 298–300; Ravnikar, *V*

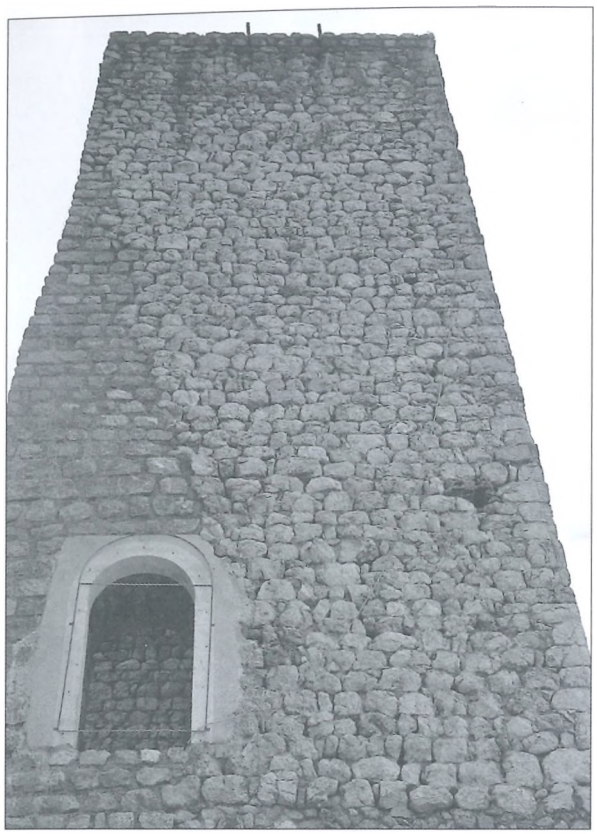
Pravilna struktura zidave zgornjega dela zahodne stene na zunanjščini glavnega stolpa (levo) in povsem drugačna struktura zidave v spodnjem delu vzhodne stene (desno), kjer je bil stolp naslonjen na starejše obodno obzidje (foto: Igor Sapač, 2021).

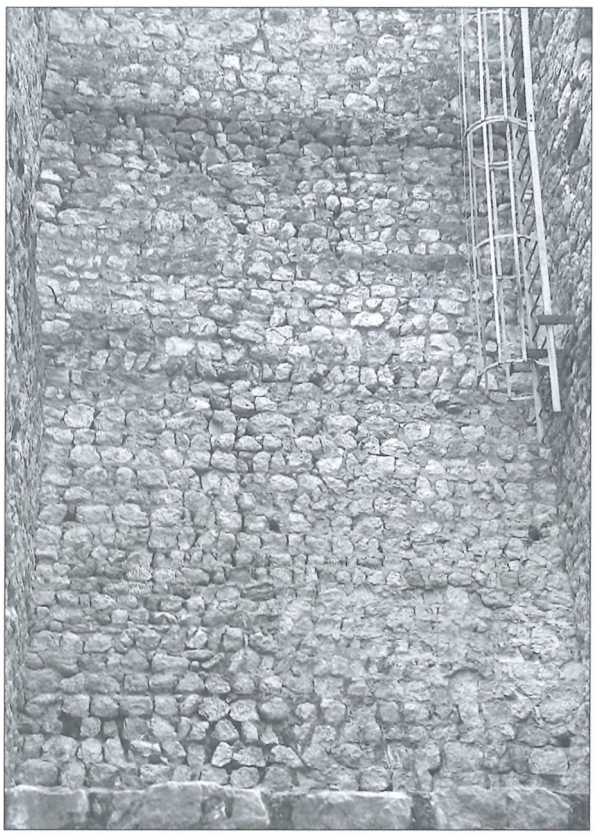
primežu, str. 431–434; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 70, 104–108) se najverjetneje ne nanaša na glavni grajski stolp, ki je bil integralni del osnovne grajske stavbe, marveč na nek samostojni stolpasti dvor v okolici gradu. Odkriti ostanek mogočnega valjastega stolpa na Kacenštajnu potrjuje ugotovitve zgodovinarjev, da je bil to pomemben grad in da so imeli njegovi prebivalci v njegovi širši okolici precejšnji vpliv (prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 33–36; Kos, *Med gradom*, str. 73–74; Ravnikar in Poles, Grbi, str. 73–74; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 230–234; Ravnikar, Žovneško-ptujski, str. 79–81; Kos, *Vitez*, str. 293–296; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 287–302; Ravnikar, *V primežu*, str. 418–436; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 64–70, 104–112; Kosi, Grajska politika, str. 469, 471; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 151). Nekdanji valjasti stolp na Kacenštajnu je mogoče primerjati z valjastimi stolpi iz 13., 14. in 15. stoletja na gradovih Žovnek, Vrbovec, Velenje, Mali grad pri Planini na Notranjskem, Rihemberk na Goriškem. Tradicija tovrstnih stolpov se je obdržala še v 16. stoletju, kot so kazali sedaj porušeni stolpi na gradovih Limbuš, Kozje in Vurberk (prim. Štopar, *Razvoj*, str. 137–138). Značilni primer tovrstnega stolpa iz 16. stoletja se je ohranil v razvalini gradu Waisenberg blizu Velikovca na avstrijskem Koroškem. Izhodiščni vzor za tovrstne visoke valjaste stolpe so bili domnevno masivni valjasti stolpi francoskih gradov iz poznega 12. stoletja in iz prve polovice 13. stoletja (Château Gaillard, Coucy). Do konca 13. stoletja so se tovrstni stolpi tudi v srednji Evropi zelo uveljavili. Značilni primeri so stolpi na gradovih Münzenberg, Haltenburg in Thurnberg v Nemčiji (Krahe, *Burgen*, str. 39–42), Castello del Buonconsiglio v Trentu (Tridentu) v Italiji ali Dürnstein in

Stolp je nastal kot osrednja obrambna točka ter kot simbol grajske veljave in moči njegovih lastnikov.[34] Velikost talne ploskve stolpa je značilna za tovrstne stolpe v slovenskem prostoru v 12. in 13. stoletju. Glede na velikost talne ploskve in višino

Krems blizu Voitsberga v Avstriji (prim. Murgg, *Burgruinen*, str. 118–119, 158–161). Kljub temu je bilo valjastih glavnih stolpov na gradovih razmeroma malo. Denimo v Nemčiji valjasti stolpi predstavljajo samo 3,5 % vseh glavnih grajskih stolpov (Krahe, *Burgen*, str. 39). Večinoma so gradovi imeli oglate glavne stolpe. Razmeroma veliko valjastih grajskih stolpov so v 13. in 14. stoletju zgradili kot samostojne gradnje s funkcijo izpostavljenih stolpov oziroma propugnakulov. Na avstrijskem Koroškem je najmogočnejši tovrstni stolp nastal ob gradu Grünburg – v premeru meri 10,5 m in ima 3,2 m debelo zidovje (Wiessner in Seebach, *Burgen*, str. 45–49). V slovenskem prostoru je z njim primerljiv nekdanji valjasti stolp v kompleksu nekdanjega gradu Kebelj na Pohorju, ki je v premeru meril 14 m in ima 2,1 m debelo zidovje. Nekaj manjši so bili izpostavljeni valjasti stolpi gradov Dravograd, Radlje ob Dravi, Kamnica pri Mariboru, Vojnik blizu Celja, Lemberg pri Dobrni, Podčetrtek, Žamberk blizu Šoštanja, Wartenberg blizu Kranja, Novi grad nad Preddvorom (južni stolp) ter Vivšnik/Weissenegg in Sommeregg na avstrijskem Koroškem.

34 Za glavne stolpe – bergfride – na gradovih v slovenskem prostoru prim. Štopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 28–34.

Primerjava strukture zidave na zunanjščini glavnega stolpa (levo, vzhodna stena) in v njegovi nekdanji notranjščini (desno, severna stena). Nadomestni portal iz armiranega betona je nastal med sanacijskimi deli leta 1998 (foto: Igor Sapač, 2021).

razvaljenih zidov je mogoče domnevati, da je višina zidovja stolpa sprva znašala približno dvakrat toliko kot dolžina njegove stranice, torej na zahodni strani približno 20 m, na vzhodni oziroma dvoriščni strani pa zaradi nižjega terena približno 24,5 m. Osnovna kompozicija stavbne mase stolpa je bila potemtakem sestavljena iz dveh kock, kar je za obdobje romanske arhitekture seveda povsem razumljivo. Po analogijah sodeč je bil stolp pokrit s strmo štirikapno skodlasto streho.[35] Na vrhu je imel nedvomno obrambno poletažo, ki je sedaj ni več; po analogijah je njena višina znašala vsaj 2 m in najverjetneje je bila opremljena z zobčastimi nadzidki – cinami.[36]

Stolp je imel gotovo zelo malo odprtin. Teh prav gotovo ni bilo na zahodni steni, ki je bila najbolj izpostavljena morebitnim sovražnim napadom. Visoko pritličje, ki je imelo funkcijo kleti, najverjetneje ni bilo osvetljeno. Edini vhod v stolp je bil v prvem nadstropju in je stolp povezoval z vrhom starejše zahodne stranice grajskega obodnega obzidja. Po ostanku ostenja je mogoče sklepati, da je imel njegov portal podobno obliko, kot jo ima romanski vhodni portal glavnega stolpa na gradu Podsreda.[37] Pred vhodom v stolp je bil vrh zahodne stranice prvotnega obodnega obzidja pokrit leseni povezovalni hodnik; nanj kažeta tramovnica, ohranjena malo nad višino temena portala stolpa ob severnem koncu vzhodne stene stolpa, in približno 1,7 m nad njo še manjša

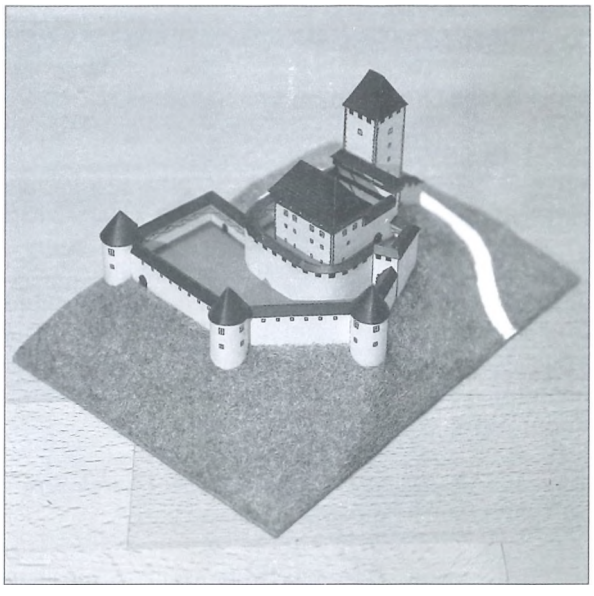
35 Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 28–31.

36 Ker vrh zidovja ni sledov tramovnic, se ne ne zdi verjetno, da bi bila vrh stolpa nekoč lesena obrambna galerija – hurda. Vrh zidovja ostanka stolpa je sicer v sedanji obliki v glavnem rezultat obnovitvenih del v letih 1998 in 1999. Vrh zidovja je bil zelo razrušen že v zgodnjem 20. stoletju. To kažejo stare fotografije, objavljene v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 36, 57, 62, 64, 79, 88; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 45, 52, 57, 63, 71, 78, 118; prim. Stopar, *Razvoj*, str. 32; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 97. Med obnovitvenimi deli je vrhnji del ostanka stolpa dobil izravnano obliko, ki seveda ni interpretacija prvotne podobe, ampak utilitarna funkcionalna rešitev sodobnega časa. Pri poskusu rekonstrukcije prvotne podobe je smiselna primerjava s fragmentarno ohranjenim vrhnjim delom glavnega stolpa na gradu Kunšperk, kjer so bile na vsaki strani podstrešne obrambne poletaže med cinami po tri pravokotne odprtine. Ustrezna se zdi tudi primerjava z nekdanjima podstrešnima poletažama gradov Podsreda in Stopnik, ki sicer nista več ohranjeni, a sta dokumentirani na Vischerjevih upodobitvah iz okoli leta 1681 (prim. Stopar, *Razvoj*, str. 33–37; Stopar, *Arhitektura predromanike in romanike*, str. 155–158).

37 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 28; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 32. Portal na Podsredi je sedaj dostopen s podstrešja južnega grajskega palacija. Smiselna je, denimo, tudi primerjava s portalom glavnega stolpa gradu Landštejn na Češkem iz prve polovice 13. stoletja.

S stavbno zasnovo gradu Šoštanj v času pred sredino 13. stoletja primerljiva visokosrednjeveška zasnova gradu Stopnik (Hekenberg) pri Vranskem na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681. Izrez (zasebna zbirka).

Poskus rekonstrukcije podobe gradu Stopnik v 16. stoletju. Maketa. Pogled z vzhodne strani (izdelal: Igor Sapač, 1998).

tramovnica, ki je bila nekoč najbrž povezana z leseno konstrukcijo enokapne strehe obzidja pred vzhodno steno stolpa. Zdi se, da je imela ta streha naklon približno 50 stopinj. Prvo in drugo nadstropje stolpa sta najverjetneje osvetljevali preprosti lini v južni steni, ki ni več ohranjena. Tretje in četrto nadstropje, kjer so bile bivalne površine, so najverjetneje osvetljevala majhna romanska okna – največ po dve v vsaki etaži – ki jih je prav tako treba domnevati v južni steni. Da je imel stolp v vrhnjem delu bivalno namembnost, dokazuje omenjeno stranišče v niši severne stene v tretjem nadstropju. Etaže so gotovo povezovale preproste lesene kladaste stopnice, ki so bile postavljene na lesenih medetažnih tramovnih konstrukcijah. Kletno pritličje je bilo morda dostopno samo preko vrvne lestve. Ohranjeni zidovi, ki na zunanji strani nikjer nimajo tramovnic, kažejo, da stolp na zunanjščini ni imel lesene obrambne galerije, kakršne so v 13. oziroma 14. stoletju, denimo, obstajale na glavnih stolpih gradov Rifnik, Šalek in Celje.

Pri poskusu opredelitve časa nastanka stolpa je treba poleg njegove zasnove upoštevati tudi strukturo zidave njegovega zidovja.[38] Grobo obklesani apnenčevi kvadrasti zidaki, ki so položeni v dokaj pravilne vrste, omogočajo datacijo v čas od prve polovice 12. stoletja do sredine 13. stoletja. Ogelniki, ki so iz istega materiala, ki določajo višine vrst in ki niso posebno poudarjeni, kažejo, da stolp ni mogel nastati prav dolgo po letu 1200.[39] Upoštevaje ugotovljene značilnosti prve stavbne faze gradnje šoštanjskega gradu in podatke iz njegove zgodovine se zdi najbolj verjetno, da so stolp prizidali okoli leta 1200. Za takšno datacijo govori tudi to, da je stolp vključen v sistem obodnega obzidja in da ni postavljen za njim, kar je bilo pogosto značilno za starejše gradove iz 12. stoletja.[40] Načeloma takšno datacijo omogočajo tudi rezultati arheoloških raziskav, ki so bile opravljene spomladi 1998, pred izvedbo sanacije ostalin stolpa; takrat so v globini enega do dveh metrov odkopali temelje podrtega južnega dela stolpa, ki so bili grajeni iz grobo obklesanih apnenčevih kvadrov, postavljenih v dokaj pravilne plasti, in povezani s prvotno hodno površino iz steptane ilovice, pomešane z drobnimi apnenčevimi lomljenci. Pri tem so naleteli na številne najdbe drobnega gradiva iz obdobja med 12. in 15. stoletjem, med njimi tudi ključ romanskih oblik iz 12. ali 13. stoletja.[41]

38 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 77.

39 Takšno datacijo omogoča tudi primerjava z mlajšimi glavnimi grajskimi stolpi iz 13. stoletja in iz zgodnjega 14. stoletja – npr. na gradovih Sevnica, Šalek in Forhtenek –, kjer so ogelniki bolj poudarjeni, nanje navezana zidava pa je iz manj pravilno obklesanih kosov kamna. Zidavo šoštanjskega stolpa je smiselno primerjati zlasti z zidavami stolpov na gradovih Kunšperk, Podsreda in Lindek (prim. Stopar, *Razvoj*, str. 26, 35, 36, 41). Zgovorna je tudi primerljiva z zidavo romanskega glavnega stolpa gradu Wachsenegg blizu Weiza na avstrijskem Štajerskem, ki je nastal okoli leta 1200, in z zidavo obodnega obzidja gradu Neu-Wildon blizu Lipnice na avstrijskem Štajerskem, ki je nastalo v zgodnjem 13. stoletju (prim. Murgg, *Burgruinen*, str. 90–91, 172–173).

40 Prim. Moravi, Burgenbau, str. 8–9; Krahe, *Burgen*, str. 39. Stolp, postavljen najverjetneje še v 12. stoletju za obzidjem, je v bližini dokumentiran na gradu Polzela (prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 30).

41 Prim. Brišnik, Novi arheološki, str. 83; Brišnik, *Grad Šoštanj*; Brišnik, Od kamnitih, str. 60; Brišnik, Od poznoantičnih, str. 77, 85; Brišnik, Šoštanj. Pusti grad, str. 212–213.

Vse kaže, da je s prizidavo visokega stolpa grad Šoštanj dobil približno takšno stavbno zasnovo, kakršna je nastala tudi na bližnjem gradu Stopnik oziroma Hekenberk pri Vranskem, ki je najverjetneje nastal na posesti gospodov Dravskih/Šoštanjskih. Grad so najbrž zgradili v prvi tretjini 13. stoletja, vsekakor pa pred letom 1247, ko je omenjen po njem imenovani Eberhard Hekenberški oziroma Stopniški.[42] Tudi tam je na eni strani dokaj majhnega obzidanega notranjega dvorišča nastalo dvonadstropno bivalno poslopje, ki je bilo obrnjeno proti dolini, na drugi strani dvorišča pa so na najvišji točki grajskega kompleksa postavili visoki glavni grajski stolp s kvadratno talno ploskvijo.[43]

3. faza: širitve in predelave gradu med 13. stoletjem in prvo polovico 15. stoletja

Po izumrtju Dravskih/Šoštanjskih v moškem rodu – najverjetneje pred letom 1246 – je grad Šoštanj pripadel grofom Vovbrškim, ki so izhajali z gradu Vovbre (Heunburg) blizu Velikovca na Koroškem in so že v 12. stoletju nosili naziv savinjskih mejnih grofov ter so bili gotovo vsaj od štiridesetih let 12. stoletja dalje trdno zasidrani v Celju in okolici.[44] Vovbrški so kot lastniki Šoštanja prvič omenjeni leta 1309.[45] Leta 1318 sta Herman grof Vovbrški in njegova žena Elizabeta grad Šoštanj s pripadajočo posestjo za dobo treh let in s pravico do odkupa prodala lavantinskemu škofu Ditrihu Wolfsanerju in ga leta 1321 odkupila nazaj.[46] Leta 1318 je grad – *purch ze Schonstain* – v pisnih virih prvič izrecno omenjen.[47] Pozneje je leta 1355 omenjen kot *haws ze Schoenstain*, leta 1362 kot *vest Schenstain*, leta 1372 pa kot *geslos Schoenstein*.[48] Za oznako gradu uporabljenih različnih nemških besed – *Burg* (grad), *Haus* (hiša), *Veste* (utrdba) in *Schloss* (dvorec) – ne gre razumeti kot opisnih oznak grajske arhitekturne zasnove, marveč zgolj kot funkcionalne oznake gradu, ki je bil upravno središče, plemiško bivališče in utrdba. Ko je bil 28. junija 1322 umorjen Herman Vovbrški, ki z ženo Elizabeto ni imel potomcev, so Vovbrški izumrli. Šoštanjski grad so takrat z velikim delom drugega vovbrškega imetja dedovali gospodje Žovneški, ki so leta 1341 postali grofje Celjski.[49] Leta 1329 je Friderik I. Žovneški šoštanjski grad, skupaj z nekaterimi svojimi drugimi posestmi, za kratek čas fiktivno zastavil svojima sorodnikoma – bratoma Walseejskima.[50]

Še preden je grad pripadel Vovbrškim, so na severovzhodnem vznožju grajske vzpetine zgradili prosto stoječo grajsko kapelo, današnjo podružnično cerkev sv. Mohorja in Fortunata, ki je v pisnih virih prvič omejena leta 1434. Primerljive samostojno zasnovane grajske kapele so med 12. in 14. stoletjem nastale ob več gradovih v sedanjem slovenskem prostoru.[51] Tone Ravnikar na podlagi spoznanj o času nastanka šoštanjskega gradu in upoštevaje slogovne značilnosti najstarejšega dela cerkve domneva, da je grajska kapela stala že konec 12. stoletja in da je ob ustanovitvi šoštanjskega trga v drugi četrtini 14. stoletja dobila vlogo trške cerkve.[52] Marijan Zadnikar, ki se je prvi ukvarjal s stavbnozgodovinsko analizo te sakralne arhitekture, je pravokotni prezbiterij – kot njen najstarejši ohranjeni del – okvirno datiral vsaj v 13. stoletje in pri tem dopustil možnost, da je še starejši.[53] Samo-

42 Za zgodnjo zgodovino Stopnika oziroma Hekenberka: Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 49, 58–59, 85; Ravnikar, *V primežu*, str. 75–78; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 51.

43 Grad je od 18. stoletja razvaljen, a njegova zasnova je – tudi s pomočjo Vischerjeve upodobitve iz okoli leta 1681 – na terenu še dovolj dobro razpoznavna (prim. Stopar, *Razvoj*, str. 37). Na Stopniku so glavni stolp morda zgradili sočasno z obzidjem in bivalnim poslopjem.

44 Ravnikar, Šoštanjski vitezi, str. 48–53; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 59, 93, 147, 184, 250, 310; Ravnikar, *V primežu*, str. 79, 196, 249, 359, 361; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 61, prim. Ravnikar, Posest grofov, str. 28, 32; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 185.

45 Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 235–237; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 192; Ravnikar, *V primežu*, str. 260; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 61.

46 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 414–415; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 49–50; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 203; Kos, *Vitez*, str. 377; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 194; Ravnikar, *V primežu*, str. 265; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 63, 87.

47 Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 190, op. 589; Ravnikar, *V primežu*, str. 257, op. 220; prim. Hudales, Šoštanjska kronika, str. 171; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96.

48 Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 409. Prim. Šumi, *Naselbinska kultura*, str. 233; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 331.

49 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 415; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 203; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 194, 235, 250; Ravnikar, *V primežu*, str. 265, 334, 361; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 87–88; Kosi, Grajska politika, str. 467.

50 Kos, *Celjska knjiga listin*, št. 127; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 249–251; Ravnikar, *V primežu*, str. 358–361; Kosi, Grajska politika, str. 468; prim. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 415; Kos, *Vitez*, str. 377.

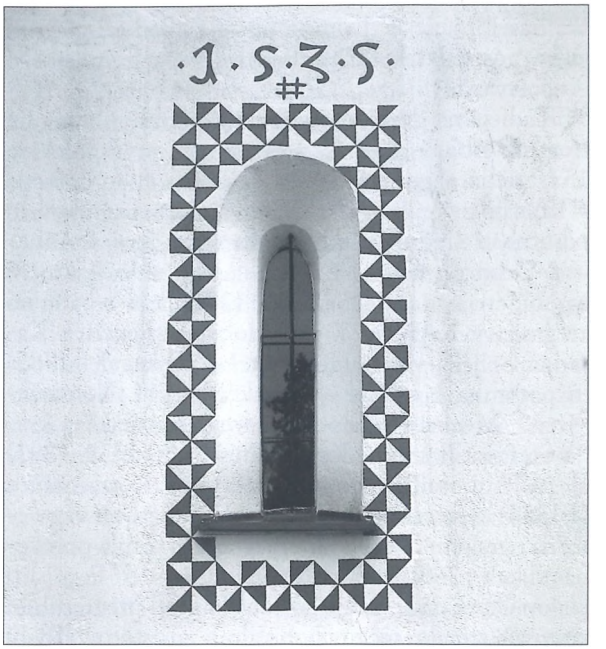
51 Ohranjene oziroma dokumentirane so ob gradovih Šumberk (sedanja podružnična cerkev sv. Katarine na Selih pri Šumberku), Mirna, Mehovo, Hmeljnik, Žebnik (sedanja podružnična cerkev Žalostne Matere božje), Socerb, Viltuš in Dranek oziroma Pogrenja (sedanja podružnična cerkev sv. Janeza Krstnika na Dravinjskem vrhu). Morda je podobna kapela stala tudi ob gradu Kacenštajn in jo je okoli leta 1669 nasledila sedanja cerkev sv. Florijana. Pogojno je k tem kapelam mogoče prišteti še kapelo gradu Turjak, ki je bila sicer vključena v grajsko obzidje, sedanjo podružnično cerkev sv. Jurija v Bistrici pri Tržiču, ki je morda nastala kot kapela gradu Gutenberg, in sedanjo podružnično cerkev sv. Mohorja na Kozjaku, ki je morda nastala kot kapela gradu Irštajn.

52 Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 178; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 58, 81, 92–93; prim. Ravnikar, Šoštanjski vitezi, str. 53; Poles, *Stopetkrat*, str. 40. Večji del cerkve – razen zvonika – so leta 1776 nadomestili z novo gradnjo (Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 849).

53 Zadnikar, *Romanika*, str. 53, 279, 325–327; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 92–93; Zadnikar, Dvojno odkritje, str. 26–29; Zadnikar, Šoštanj, str. 117–119; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 243–245; Poles, *Sakralna dediščina*, str. 376–396; Ravnikar, *Saleška dolina med 10. in 17. stoletjem*, str. 8–9; Ravnikar, *Po poteh reformacije*, str. 28–32; Brišnik, Novi arheološki, str. 91–93; Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 224–227; Höfler, *O*

Ostaline srednjeveškega gradu Šoštanj in nekdanja grajska kapela ob vznožju grajske vzpetine (foto: Igor Sapač, 2021).

Okno romanskih oblik, najverjetneje iz 13. stoletja, na vzhodni steni prvotnega kornega zaključka grajske kapele. Obnovljena letnica 1535 nad oknom najbrž dokumentira čas nastanka zvonika (foto: Igor Sapač, 2021).

stojne grajske kapele s pravokotnimi oltarnimi prostori so na Štajerskem in Koroškem nastajale med 12. in 14. stoletjem, vendar so bile pred 13. stoletjem redke.[54] Najbrž je tudi kapela šoštanjskega gradu nastala šele v 13. stoletju. Tej domnevi ustreza tudi oblika izrazito pokončnega okna na vzhodni strani oltarnega prostora, ki z že rahlo šilastoločno učinkujočim zaključkom svetlobne odprtine nakazuje prehod iz romanike v gotiko v 13. stoletju. Pri tem niti ni mogoče povsem izključiti možnosti, da je kapela nastala šele v drugi polovici 13. stoletja, saj so se trdno zakoreninjene romanske oblike pri sakralni arhitekturi ponekod obdržale tudi še nekaj desetletij po sredini 13. stoletja, ko se je uveljavila gotska umetnost.[55] Ko je sakralna stavba ob ustanovitvi šoštanjskega trga dobila nov dodatni pomen, so njen oltarni prostor okrasili s poslikavami, ki so datirane v čas okoli leta 1340.[56] Vse kaže, da je ves srednji vek ohranila prvotno preprosto poznoromansko stavbo zasnovo s pravokotno ladjo in ožjim pravokotnim oltarnim prostorom in da so šele leta 1535 ali – manj verjetno – leta 1579 oltarni prostor nadzidali v masiven zidani zvonik v tradicionalni obliki kornega zvonika.[57]

V zgodnjem 14. stoletju se je kapeli pod gradom pridružila še trška naselbina. Trg je posredno prvič omenjen leta 1348, z omembo trškega sodnika. Morda je nastal še pred izumrtjem grofov Vovbrških leta 1322.[58] Izrecno je prvič omenjen leta 1355.[59] Leta 1436 je Friderik II. Celjski Šoštanju obnovil trške pravice.[60] Trško naselbino s podolžnim pravokotnim trgom na sredini in njegovo enakomerno parcelno obrobo so zgradili načrtno in jo umestili v prostor tako, da je bila naravnana na dominantni grad na vzpetini, na drugi strani pa na nabrežje reke Pake ter navezana na stičišče cest proti Savinjski dolini, Črni na Koroškem in Velenju oziroma šoštanjski župnijski cerkvi na območju nekdanje vasi Družmirje.[61] Tr-

prvih cerkvah, str. 340; Poles, *Stopetkrat*, str. 40, 51; Jeraj, *Podružnična cerkev*.

54 Najstarejša tovrstna ohranjena kapela stoji v kompleksu gradu Glanegg blizu Šentvida ob Glini na avstrijskem Koroškem in je nastala v prvi polovici 12. stoletja. Podobna kapela iz druge polovice 13. stoletja ali iz 14. stoletja je razvidna v razvalini gradu Neu-Wildon na avstrijskem Štajerskem (Murgg, *Burgruinen*, str. 91). Podobna je bila zasnova sedaj razvaljene kapele gradu Viltuš, ki ni nastala pred 13. stoletjem. Nekdanja kapela gradu Dranek oziroma Pogrenja – sedanja podružnična cerkev sv. Janeza Krstnika na Dravinjskem vrhu – je pravokotni oltarni prostor najverjetneje dobila šele v 14. stoletju (prim. Zadnikar, *Romanika*, str. 212–214, 285–286).

55 Prim. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 340.

56 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 92–94; Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 224–227.

57 Prim. Poles, *Sakralna dediščina*, str. 383, 390.

58 Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 29; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 189–190; Ravnikar, *V primežu*, str. 256–257; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 63, 88, 92, 96–97; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 50; Curk, O urbanistično-gradbenih zasnovah, str. 248–249; Curk, *Trgi*, str. 135–136; Šumi, *Naselbinska kultura*, str. 233; Ravnikar, Posest grofov, str. 30.

59 Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 409; Ravnikar, *V primežu*, str. 17; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 60–61.

60 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 171; Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 409; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 10.

61 Prim. *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 438; Curk, *Trgi*, str. 136. Prostorska naravnanost šoštanjskega srednjeveškega trga na grad je v slovenskem prostoru dobro primerljiva s situacijo v Kamniku, kjer so najverjetneje v poznem 12. stoletju mestni trg naravnali na glavni stolp Malega gradu.

ška naselbina je nedvomno postala eden od glavnih virov gospodarske moči šoštanjskega zemljiškega gospostva.

Tudi sama grajska stavba na vzpetini je bila v tistem obdobju – med 13. stoletjem in prvo polovico 15. stoletja – gotovo deležna gradbenih sprememb, o katerih pa je mogoče zaradi pičlosti ostankov in odsotnosti srednjeveških pisnih virov zgolj domnevati. Grad po nastanku trške naselbine vsekakor ni izgubil svojega pomena. Leta 1387 ga je v zameno za gradova Krško in Vipavo dobila v preužitek Katarina Celjska, vdova Hermana I. Celjskega († 1385) in potomka bosanske vladarske družine Kotromanićev.[62] Morda je bila sestra prvega bosanskega kralja Štefana Tvrtka I. Kotromanića (ok. 1338–1391) ali pa hči bosanskega bana Štefana II. Kotromanića († 1353) in sestra ogrske kraljice Elizabete ter vzgojena na ogrskem dvoru. S Hermanom I. je bila poročena od leta 1360, umrla pa je po letu 1401.[63] Pomisliti je dopustno, da so zanjo šoštanjski grad preuredili in povečali število njegovih bivalnih prostorov. To bi se utegnilo zgoditi sočasno z gradnjo mestnega rezidenčnega gradu grofov Celjskih na jugozahodnem robu trške naselbine v Celju, danes znanega pod imenom Knežji dvor(ec), ki jo je najbrž začel njen mož Herman I. in dokončal njen sin Herman II. (okoli 1361–1435).[64] Seveda pri tem ostaja povsem odprto vprašanje, ali je grofica Katarina po letu 1387 tudi dejansko bivala na šoštanjskem gradu ali pa je samo uživala dohodke šoštanjskega zemljiškega gospostva in je imela bivališče v Celju.[65] Ne oziraje se na to je treba šoštanjski grad upoštevati pri raziskavah pestre gradbene dejavnosti grofov Celjskih, ki je vrhunec dosegla prav v času okoli leta 1400 oziroma v obdobju Hermana II. Celjskega.[66]

Stavbna analiza kaže, da gradu Šoštanj med 13. in 15. stoletjem niso širili z novimi stavbami navzven oziroma čez prvotno obodno obzidje in da se njegova talna površina ni povečala. Vzrok je bil gotovo grajski položaj na skalnem pomolu, ki je s strmimi pobočji na treh straneh onemogočal postavitev zunanjega oziroma drugega obzidja, kakršno je, denimo, že okoli leta 1300 nastalo na (zgornjem) gradu v Celju in kakršno je najpozneje v 15. stoletju dobil tudi bližnji velenjski grad. Zaradi posebnih geomorfoloških značilnosti je tudi predgradje šoštanjskega gradu nastalo razmeroma daleč od njega – najverjetneje na lokaciji današnjega dvorca Turn. Nedvomno pa je šoštanjski grad rasel navznoter, z naslanjanjem novih gradenj na notranjo stran obodnega obzidja.

Zdi se, da so že kmalu po postavitvi visokega glavnega stolpa tik ob njem z 1,2 m debelo obzidavo na zunanji strani okrepili 1,4 m debeli severni del prvotnega ščitnega zidu oziroma zahodne stranice prvotnega obodnega obzidja. S tem so grad na naravno najslabše zaščiteni strani še dodatno zavarovali pred morebitnimi sovražnimi napadi oziroma obstreljevanjem. Obzidava je gotovo segala do vrha prvotnega obzidja, danes pa je ohranjena samo še do višine 1,5 m in v dolžini 2 m. Struktura zidave iz večjih in manjših lomljencev, položenih v izravnane plasti, ki je evidentno sekundarno prislonjena na starejše zidovje obodnega obzidja in glavnega grajskega stolpa, kaže, da je nastala po sredini 13. stoletja oziroma v obdobju poznega srednjega veka. Odlomljeni del te obzidave leži severno od glavnega stolpa na tleh. Najbolj verjetno se zdi, da je obzidava prvotnega obzidja nastala v 14. stoletju, ko se je zaradi uveljavitve ognjenega strelnega orožja povečala potreba po debelejših obzidjih in še zlasti močnejših ščitnih zidovih na najbolj izpostavljenih mestih grajskih zasnov.[67]

Utemeljeno je pomisliti, da so zaradi prostorske stiske domnevno pritlično pomožno poslopje na notranji strani severozahodne in severovzhodne stranice obodnega obzidja nadomestili ali nadzidali ter tako ustvarili nov severni grajski trakt, ki je bil povezan z bivalnim poslopjem – palacijem – na vzhodni strani dvorišča in najbrž prav tako dvonadstropen.

Vsekakor so pred sredino 15. stoletja nov stavbni trakt zgradili na južni strani dvorišča. Njegov ostanek je nizek križni stik štirih zidov ob jugozahodnem vogalu razvaljenega mlajšega pravokotnega poslopja, ki trenutno na terenu sicer ni viden, je pa dovolj zanesljivo dokumentiran na tlorisnem posnetku gradu iz sedemdesetih let 20. stoletja.[68] Do 1,4 m debelo zidovje je kazalo, da je pripadalo razmeroma visoki – najverjetneje – dvonadstropni gradnji. Na podlagi poskusa rekonstrukcije srednjeveške tlorisne zasnove gradu je mogoče domnevati, da so ob naslonitvi na notranjo stran južne stranice prvotnega obodnega obzidja zgradili dvonadstropni stavbni trakt, ki je bil širok do 8 m, dolg približno 14 m in ki je v zahodnem delu pritličja v navezavi na romanski vhod v grad vključeval vhodno vežo. Dokumentirani križni stik zidov napeljuje na domnevo, da je bil južni stavbni trakt ob stiku s prvotnim grajskim palacijem na dvoriščni fasadi dopolnjen z manjšo gradnjo s približno kvadratno talno ploskvijo. Morda je tam stal

62 Kos, *Vitez*, str. 378; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 238; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 98; Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 44, 52.

63 Prim. Krones, *Die Freien*, 2, str. 72; *Kronika grofov celjskih*, str. 12–13; Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 44–45.

64 Prim. Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 56.

65 Vsekakor so imeli grofje Celjski na šoštanjskem gradu vseskozi tudi svoje oskrbnike oziroma glavarje. Leta 1436 je kot celjski glavar na šoštanjskem gradu omenjen Jošt Vaist (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 415; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 51).

66 Prim. Sapač, Grad Bela Peč, str. 379–383 (z navedbo starejše relevantne literature).

67 V tistem obdobju so z obzidavo (in sicer na notranji strani obzidja) okrepili tudi najbolj izpostavljeni del prvotnega obodnega obzidja (zgornjega) gradu Celje. Obzidava obzidja je bila tam izvedena kot del gradnje novega gotskega palacija.

68 Stopar, *Razvoj*, str. 31; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96.

dvoriščni stopniščni stolpič, kakršen je, denimo, iz 14. stoletja še ohranjen na notranjem dvorišču gradu Negova ali kakršen je domnevno do 16. stoletja stal na dvorišču gradu Cmurek. Približno 2,2 m široki in 3,8 m dolgi prostor na vzhodnem koncu južnega trakta, ob stiku z domnevnim prvotnim palacijem, je imel morda funkcijo notranje grajske kapele.[69]

Na podlagi zapisanega je torej mogoče utemeljeno domnevati, da je grad Šoštanj do prve polovice 15. stoletja dobil stavbno zasnovo s tremi dvonadstropnimi bivalnimi trakti okoli dokaj tesnega (približno 12,8 × 12,3 m) notranjega dvorišča z nepravilno peterokotno talno ploskvijo. Dominanta gradu je ostal visoki romanski glavni stolp na zahodni strani zasnove, ob katerem je na južni strani ostal glavni vhod v grad, na severni strani pa so z obzidavo okrepili prvotno obzidje oziroma ščitni zid. Takšna zasnova, ki se s povezanimi stavbnimi trakti in dokaj poenotenimi stavbnimi volumni že približuje arhitekturi prvih renesančnih dvorcev iz 16. stoletja, bi v poznem 14. stoletju vsekakor mogla ustrezati tudi rezidenčnim potrebam grofice Katarine Celjske.

Razdejanje gradu Šoštanj med letoma 1437 in 1439

Zanimiv stavbni razvoj šoštanjskega gradu je prekinila fajda med Celjskimi in Habsburžani, ki je predčasno zapečatila njegovo usodo. Fajda je izbruhnila zatem, ko je leta 1436 cesar Sigismund Luksemburški (1368–1437) povišal Friderika II. (1379–1454) in Ulrika II. (1406–1456) Celjska v pokneževa grofa, in je trajala do leta 1443. Habsburžani so se čutili prizadeti, saj je vzpon celjske kneževine ogrozil enotnost njihovih posesti na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Kmalu so medsebojne napetosti prerasle v odkrit oborožen večleten spopad, ki je bil eden največjih na slovenskih tleh v poznem srednjem veku. Fajda se je na začetku odražala v vrsti spopadov, ki v glavnem najbrž niso bili posebej načrtovani. Celjski so ubrali partizansko taktiko; svoje ofenzive niso izvedli v obliki zgoščenega napada z vsemi razpoložljivimi silami, v katerem bi sovražnika uničili v odločilni bitki. Namesto tega so se odločili za ravno nasprotno strategijo – vrsto bolj ali manj načrtno usklajenih bojnih pohodov večinoma skromnejših razsežnosti, uperjenih na posesti svojih nasprotnikov v razmeroma velikem geografskem prostoru. Pustošenje celjskih vojakov v letih 1437 in 1438 je bilo usodno za celo vrsto gradov in stolpastih dvorov na spodnjem Štajerskem na širšem območju Celja pa tudi na Dolenjskem, Gorenjskem in v Hrvaškem Zagorju. Friderik II. Celjski je dal poleg tujih gradov razdejati tudi več svojih gradov in stolpastih dvorov, med njimi – kot kaže brez posebne sentimentalnosti – tudi Šoštanj, ki je bil sicer grad njegove takrat že pokojne babice Katarine. Celjski napadi so očitno mnoge gradove nasprotnikov doleteli nepripravljene in Celjski so se dobro zavedali, da bi jih lahko doletela podobna usoda. Zato so uničili tudi vse tiste lastne gradove, ki bi jih sovražnik mogel uporabiti za svoja oporišča, če bi se jih polastil. Skupaj s šoštanjskim gradom so celjske čete v bližini Celja po podatkih iz *Celjske kronike* razdejale tudi mogoče celjske gradove Vojnik, Kacenštajn, Žaženberk in Libenštajn. Celjski so bili na koncu navidezni zmagovalci fajde, saj so razdejali veliko nasprotnikovih grajskih postojank na spodnjem Štajerskem in Kranjskem, a pravi zmagovalec je bil Habsburžan, saj je kljub vsemu uspel zavreti celjska prizadevanja za formiranje lastne kneževine oziroma dežele. Velike večine takrat porušenih grajskih stavb niso nikoli več obnovili, saj niso imele več posebnega vojaškega ali upravnega pomena, pa tudi stroški so bili pogosto previsoki.[70]

Porušitev gradu Šoštanj se je zgodila v času med letoma 1437 in 1439.[71] Najbrž so ga porušili vojaki Celjskih oziroma morda vojaki njihovega vojskovodje Jana Vitovca († 1468). Grad gotovo ni bil porušen v bojih, saj leta 1998 opravljene arheološke raziskave niso razkrile sledov bojev, na kakršne so leta 1995 naleteli na sosednjem gradu Kacenštajn.[72] Razvalina šoštanjskega glavnega grajskega stolpa v obliki, kakršna je bila do sanacije leta 1998, kaže, da je grad doletelo obsežno razdejanje in da so celjske čete temeljito opravile svoje razdiralno delo. Južna polovica visokega stolpa je bila dobesedno odklana. Zgolj ugibati je mogoče, ali se je porušitev polovice stolpa zgodila kot posledica spodkopavanja temeljev ali pa morda celo kot posledica uporabe razstreliva, ki je bilo v tistem obdobju sicer še zelo redka in draga dobrina ter še ni imelo tiste rušilne moči kot v poznejših stoletjih. Porušitev stolpa in drugih delov gradu je bila vseka-

[69] Za kapele na srednjeveških gradovih v slovenskem prostoru prim. Štopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 60–72.

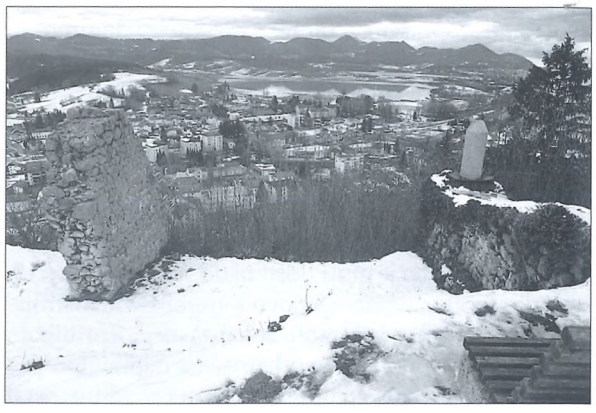
[70] Krones, *Die Freien*, 2, str. 85–87, 112, 139, 157–158; *Kronika grofov celjskih*, str. 25–27, 64, 144; Lazar, Vloga gradu, str. 451; Šapač, *Freudenberg*, str. 13–16 (z navedeno starejšo literaturo). Prim. Časar, *Beschreibung*, str. 503; Schmutz, *Historisch*, str. 509; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45, 51; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 194; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 115, 118; Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 98.

[71] Carl Schmutz v svojem leksikonu Štajerske iz leta 1822 navaja, da je šoštanjski grad leta 1437 osvojil celjski vojskovodja Jan Vitovec (Schmutz, *Historisch*, str. 509; prim. Poles, Zaklad starega gradu, str. 7 – po navedbi Franca viteza Gadolle). Ignacij Orožen je leta 1884 zapisal, da je Vitovec šoštanjski grad porušil leta 1439 (Orožen, *Das Das Dekanat Schallthal*, str. 415). Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 554; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 438; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 120; Kosi, Grajska politika, str. 482; Poles, *Stopetkrat*, str. 30.

[72] Da je bil grad Kacenštajn med letoma 1437 in 1439 najverjetneje uničen v bitki, je pokazala razmeroma majhna arheološka sonda, v kateri so odkrili preko 30 konic puščic za samostrel in močno plast žganine (Brišnik, Od poznoantičnih, str. 76, 85; Ravnikar, *Šaleška dolina med 10. in 17. stoletjem*, str. 50–51; Poles, *Stopetkrat*, str. 34).

Zidovje na vzhodni strani grajskega kompleksa je pozidano nad starejšim debelejšim zidom, ki je najverjetneje pripadal prvotni grajski bivalni stavbi, porušeni med fajdo okoli leta 1438 (foto: Igor Sapač, 2021).

Ostanki manjšega poslopja na vzhodni strani grajskega kompleksa, ki so ga postavili nad porušeno starejšo stavbo (foto: Igor Sapač, 2021).

kor precejšen zalogaj in je njenim izvršiteljem gotovo vzela kar precej časa.

Carl Schmutz je leta 1822 zapisal, da so šoštanjski grad leta 1473 razdejali Turki.[73] Tistega leta se je jeseni zgodil prvi osmanski vpad na območje Šaleške doline. Osmanske čete so se takrat vračale s Koroške. 29. septembra so prišle do Slovenj Gradca, kjer so v boju premagale branilce in začele prodirati proti jugu in jugovzhodu. Naslednji dan je ena skupina napadalcev preko Graške gore in ob Velunji dosegla Šaleško dolino ter Šoštanj, kjer so med drugim opustošili grajsko stavbo. Zatem se je osmanska kolona s številnimi ujetniki vred pomaknila proti Celju in se nato vrnila na Hrvaško.[74] Vse kaže, da se podatek o leta 1473 razdejani grajski stavbi ne nanaša na srednjeveški grad Šoštanj, ki so ga že pred tem razdejali ljudje grofov Celjskih, marveč na šoštanjski trški dvor – *Amtshaus* – oziroma poznejši dvorec, ki je po razdejanju gradu okoli leta 1438 prevzel njegovo upravno vlogo in je postal središče šoštanjskega urada oziroma zemljiškega gospostva.[75] Ker je šoštanjsko zemljiško gospostvo po uničenju gradu ostalo, ne preseneča, da so tudi po letu 1439 v Šoštanju omenjeni gradiščani oziroma oskrbniki Celjskih: leta 1441 Hieronim Voytländer, leta 1448 Anton Grimschitzer in leta 1456 Andrej Trebniški (Triebenegger), ki je tistega leta grajsko stavbo – trški dvor – v Šoštanju in grad Forhtenek branil pred cesarsko vojsko, a je po sklenitvi sporazuma med Katarino Celjsko in cesarjem leta 1457 sklenil premirje ter Šoštanj kot zastavno posest obdržal do leta 1459.[76]

Po obliki grajskih ostalin pa tudi na osnovi Vischerjeve upodobitve razvaline iz okoli leta 1681 je mogoče sklepati, da je bil okoli leta 1438 razdejan ves grajski kompleks in da nato nobena stavba ni bila več primerna za uporabo oziroma ni imela strehe. To ugotovitev potrjujejo tudi omembe gradu v pisnih virih v letih 1503, 1540 in 1575, ko je skupaj s sosednjim Kacenštajnom omenjen samo še kot gradišče, torej ruševina.[77]

4. faza: novogradnja v šoštanjskem grajskem kompleksu po razdejanju v 15. stoletju

Celjski so šoštanjski grad obdržali tudi po razdejanju in so ga imeli vse do izumrtja leta 1456, zatem pa je prešel v last deželnih knezov – Habsburžanov.[78] Nič ne kaže, da bi bil razrušeni grad v tistem obdobju deležen kakršnihkoli obnovitvenih posegov. Leta 1458 je šoštanjsko zemljiško gospostvo oziroma

[73] Schmutz, *Historisch*, str. 509; prim. Poles, Zaklad starega gradu, str. 7. Podatek je povzel tudi Ignacij Orožen: Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 415; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 26–27, 45; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 554; Hudales, Šoštanjska kronika, str. 170; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8. Tudi Ivan Stopar je – na podlagi imen šoštanjskih gradiščanov, ki se pojavljajo tudi še po letu 1439 – menil, da je verjetno, da so šoštanjski grad razdejali Turki (Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 97). Pri tem je prezrl možnost, da bi gradiščani mogli prebivati tudi v kateri drugi grajski stavbi na območju Šoštanja.

[74] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 26–27, 45; prim. Voje, *Slovenci*, str. 24; Simoniti, *Turki*, str. 204; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 196; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 123; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 20.

[75] Prim. Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 196; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 120, 123.

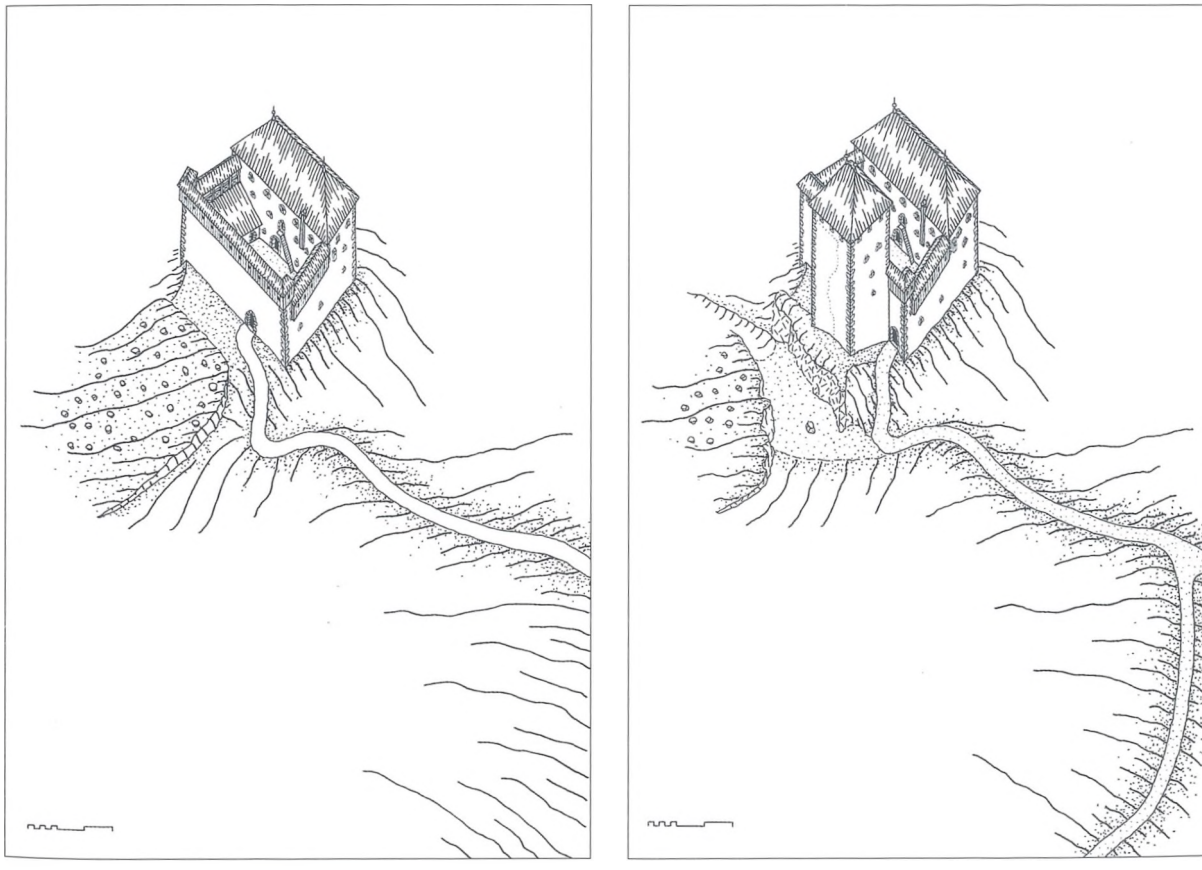
[76] Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; prim. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 449; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 36; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 96; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 238; Kos, *Vitez*, str. 378; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 98, 115; Kosi, Grajska politika, str. 487; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 313.

[77] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 417, 418, 434; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45–46, 57; Ravnikar, Prispevek, str. 56.

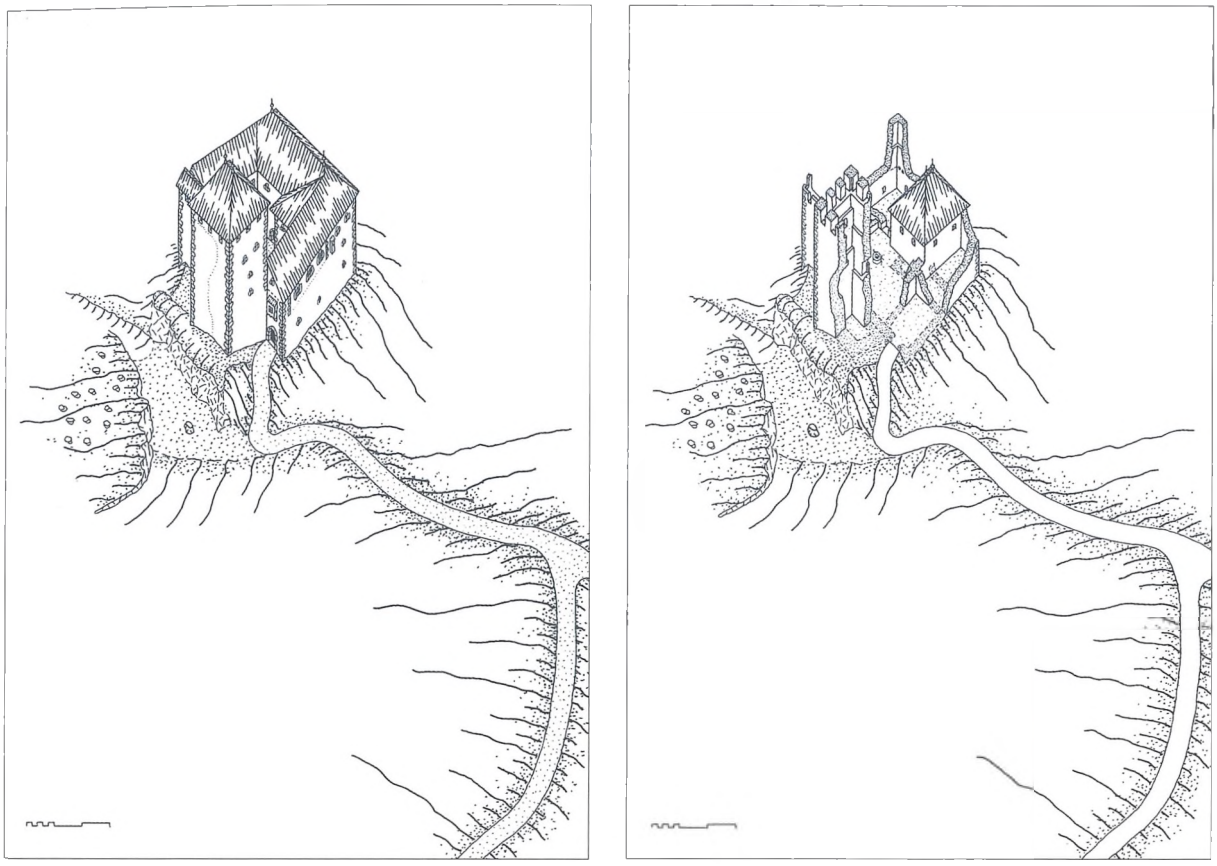
[78] Kos, *Vitez*, str. 377; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 94; prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 415.

Struktura zidave zahodnega in severnega zidu manjšega poslopja na vzhodni strani grajskega kompleksa, ki so ga postavili nad porušeno starejšo stavbo (foto: Igor Sapač, 2021).

Grad Šoštanj v drugi polovici 12. stoletja (levo) in okoli leta 1200 (desno). Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2021).

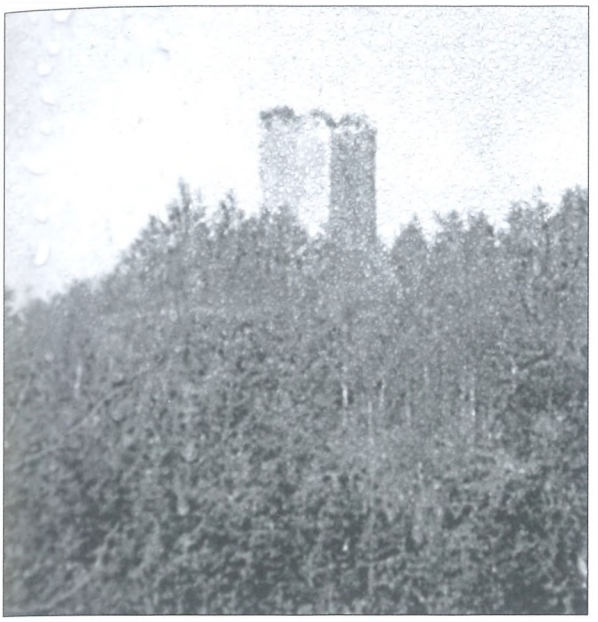
Grad Šoštanj okoli leta 1430 (levo) in okoli leta 1500 (desno).
Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2021).

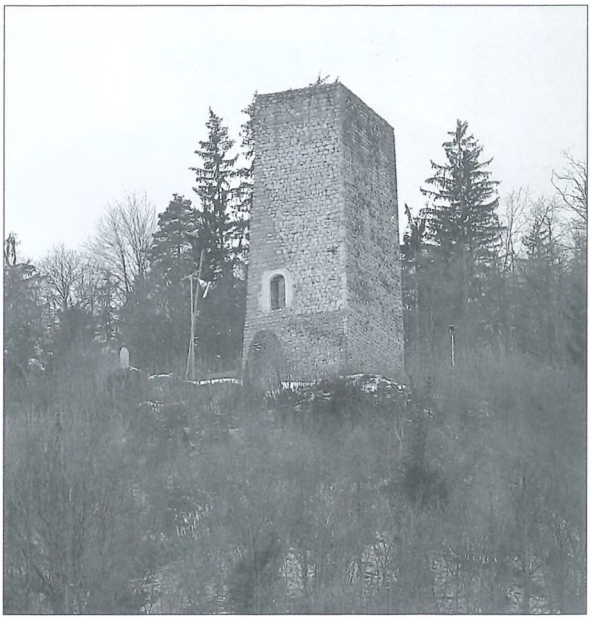
urad s sosednjim Kacenštajnom vred kot dediščino po umrlem Ulriku II. Celjskem v dosmrtni užitek od cesarja prejela Ulrikova vdova Katarina, rojena Branković. Gospostvi oziroma urada Šoštanj in Kacenštajn sta bila takrat že združena ter so ju upravljali z dvora, ki je stal na območju trške naselbine Šoštanj. Leta 1459 je postal zakupni gospod uradov oziroma gospostev Šoštanj, Kacenštajn in Forhtenek Krištof pl. Narringer z bližnjega gradu Valdek pri Mislinji. Leta 1469 je Katarina Celjska uživanje šoštanjsko-kacenštajnskega urada prepustila cesarju. Leta 1470 je dal cesar združeni urad za 300 funtov v zakup Konradu (IV.) baronu Kraighu († 1488).[79]

Po prvem osmanskem vpadu v Saleško dolino jeseni 1473 se je začela tudi v tem prostoru gradnja protiosmanskih utrdb. Takrat so s tabornimi obzidji obdali vse župnijske cerkve v okolici pa tudi nekatere podružnične cerkve.[80] Najverjetneje so v tistem obdobju na vzhodnem robu grajskega pomola, na razvaljenih ostankih domnevnega romanskega grajskega palacija, postavili manjše poslopje s pravokotno talno ploskvijo v izmeri približno 8, 7 × 10 m oziroma v notranjščini 6,9 × 7,8 m. Trije 90 cm debeli in do 4 m visoko ohranjeni kamniti zidovi tistega poslopja kažejo, da je bilo najbrž enonadstropno in da so ga zgradili z uporabo starejšega gradbenega materiala, pridobljenega iz grajskih ruševin. Poslopje so naslonili na notranjo stran vzhodne stene prvotnega grajskega obodnega obzidja oziroma palacija iz 12. stoletja, ki je bila v tistem obdobju tam še vsaj deloma ohranjena. Zahodni zid poslopja so zgradili ob ostanku dvoriščne stene domnevnega palacija, ki je bila takrat že podrta skoraj do tal. Velikost talne ploskve poslopja in njegovi razmeroma tanki zidovi kažejo, da je imelo zgolj pomožno funkcijo in da ni moglo služiti kot sedež upravnika šoštanjskega zemljiškega gospostva oziroma urada. Ker je Šoštanj s porušitvijo gradu okoli leta 1438 izgubil izpostavljeno višinsko utrdbo z opazovalnico vrh glavnega stolpa in ker bi bili stroški za obnovo oziroma ponovno postavitev južne polovice stolpa gotovo previsoki, so

79 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 415, 449; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 51; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Ravnikar, Nekaj dopolnil, str. 238; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 224; II, str. 706.

80 Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 196; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str.123; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 26–27; Hudales, Šoštanjska kronika, str. 181. Močno taborno obzidje je dobila tudi nekdanja šoštanjska župnijska cerkev sv. Miha-ela v Družmirju (Curk, O urbanistično-gradbenih zasnovah, str. 249; Curk, *Trgi*, str. 135).

Razvaljeni glavni stolp gradu Šoštanj po fotografiji z razglednice iz začetka 20. stoletja (izrez, zasebna zbirka) in današnji pogled na sanirane ostaline stolpa iz doline (foto: Igor Sapač, 2021).

z novim pomožnim poslopjem najbrž poskusili vsaj deloma nadomestiti nekdanjo opazovalnico.[81] Na novo zgrajeno poslopje vsekakor ni imelo utrdbene funkcije, saj je imelo razmero tanko zidovje, bilo je nizko in vhod vanj je bil v spodnji etaži. Nad njegovim pritličjem je bil gotovo raven lesen tramovni strop, saj na ohranjenih zidovih ni nastavkov obočne konstrukcije. Poslopje je imelo torej skoraj povsem utilitaren značaj. Vse kaže, da je kmalu po prenehanju nevarnosti osmanskih vpadov na to območje izgubilo pomen in je propadlo. Že na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681 njegova streha ni več vidna.[82]

Sanacijski posegi na razvalini gradu Šoštanj v 20. stoletju

Po dokončni opustitvi gradu, najverjetneje v poznem 16. stoletju ali v prvi polovici 17. stoletja, so se o ruševinah pričele plesti ljudske pripovedi,[83] glavnino gradbenega materiala pa so do 18. stoletja odpeljali ter ga porabili za nove gradnje v okolici. Na Vischerjevi upodobitvi Šoštanja iz okoli leta 1681 so še vidni dokaj visoki škrbinasto učinkujoči ostanki grajskega obodnega obzidja, ki so nato do 19. stoletja skoraj povsem izginili, saj jih na upodobitvi iz t. i. Stare Kaiserjeve Suite, ki je nastala okoli leta 1830, skoraj ni več.[84] O tem, da so bili ostanki gradu pičli že v drugi polovici 18. stoletja oziroma zgodaj v 19. stoletju, pričata tudi avstrijski vojaški zemljevid iz obdobja med letoma 1763 in 1787, na katerem je grad označen kot razvalina brez imena, ter mapa franciscejskega katastra iz leta 1825, v kateri razvaljeni grad sploh ni označen.[85] Od nekdanje razgibane grajske celote se je do 20. stoletja ohranila samo severna polovica visokega glavnega grajskega stolpa, ki je ostala nepogrešljiv del urbane vedute Šoštanja in se zato pojavlja tudi na številnih fotografijah na starih razglednicah Šoštanja.[86]

Prav zaradi pomembne vloge v veduti kraja se je po drugi svetovni vojni prebudilo zanimanje za ohranitev in primerno ureditev razvaljenih ostankov gradu. Leta 1966 je celjski konservator Ivan Stopar (1929–2018) v spomeniškovarstveni reviji *Varstvo spomenikov* poročal, da želi Turistično društvo na Pustem gradu urediti postojanko in da je zato Zavod za spomeniško varstvo Celje razvaline preiskal ter poskusil s sondiranjem (delnim izkopavanjem zasutih ostankov zidov) ugotoviti nekdanjo grajsko zasnovo. Na eni od sten k obzidju prislonjene stavbe so bili takrat še vidni ostanki starega ometa z zna-

[81] Do določene mere primerljiva nizka stavba je v 16. stoletju nastala kot mestna opazovalnica s prebivališčem nočnega čuvaja na lokaciji najpozneje po potresu leta 1511 povsem porušenega visokega glavnega stolpa Malega gradu v Kamniku.

[82] Vischer, *Topographia*, 1971, sl. 108; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 115.

[83] Prim. Orožen, *Gradovi*, str. 111–113; Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Poles, Ljudske pripovedi viteza Gadolle, str. 6–7.

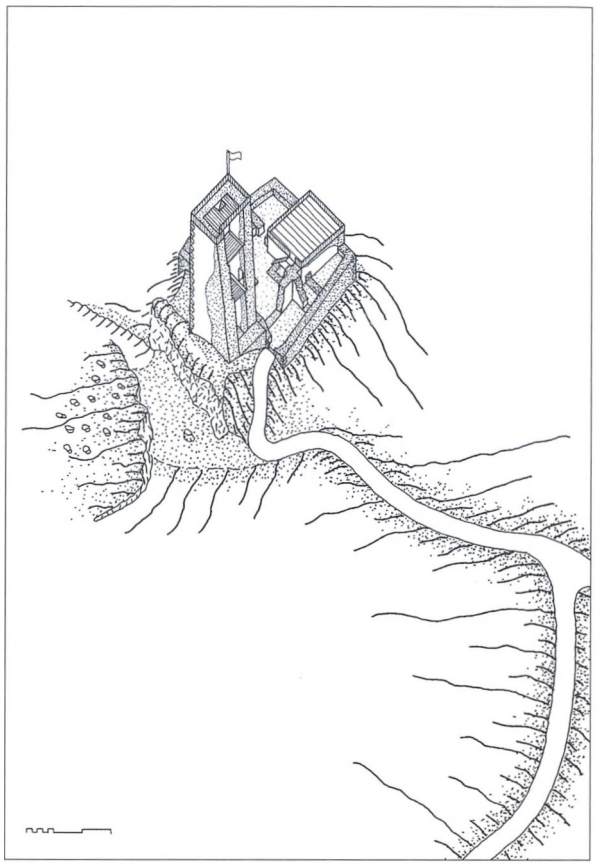
[84] Vischer, *Topographia*, 1971, sl. 108; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 115; Kaiser, *Lithographirte Ansichten*. Ponatis 1982, št. 222; Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 75; Stopar, *Slovenske vedute*, str. 40.

[85] Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163, str. 44–45; SI AS 177/C/R/C411/E02, Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Šoštanj) 1825.

[86] Prim. stare razglednice Šoštanja v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1; Ravnikar, *Pozdrav*, 2.

Ostanek glavnega stolpa gradu Šoštanj med sanacijskimi deli z vzhodne strani (foto: Igor Sapač, 9. 9. 1998).

Aksonometrična študija ureditve in spomeniške prezentacije ostalin gradu Šoštanj (risal: Igor Sapač, 2021).

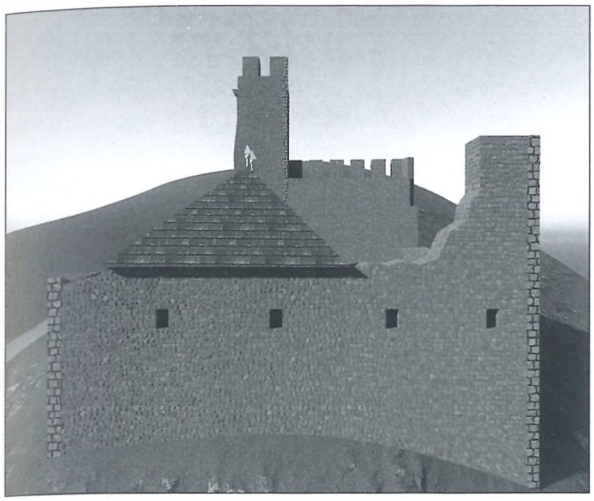
čilnim fugiranjem.[87] Vnema za preureditev razvalin za turistične potrebe je kmalu zatem popustila in do nadaljevanja raziskovalnih del ter do izvedbe obnovitvenih del ni prišlo.

Pobuda za izvedbo sanacijskih del se je znova pojavila tri desetletja pozneje. Dela so speljali v letu 1998 in takrat so po opravljenih arheoloških izkopavanjih odkopani del do tal podrte južne polovice glavnega stolpa zaradi težnje po prezentaciji nekdanje tlorisne zasnove nekoliko nadzidali,[88] nato pa zgradili še masivna kamnita opornika, s katerima so utrdili škrbinasto zidovje zahodne in vzhodne stene stolpa. Hkrati so nekoliko nadzidali zidovje na vrhu stolpa in ga izravnali. Z novo kamnito zidavo so zapolnili tudi brazgotino, ki je nastala z odluščenjem originalnega kamnitega zidnega plašča v spodnjem delu severne stene stolpa. Žal pred izvedbo sanacijskih del niso arheološko in kastelološko raziskali celotnega območja nekdanjega gradu, kar bi omogočilo izdelavo kakovostnega načrta za celovito spomeniško prezentacijo razvaljenih ostankov gradu, in posledično je nastal problematični parcialni koncept za obnovo ostalin visokega stolpa. Z izvedbo gradbenih del so tako sicer preprečili nadaljnje propadanje fragmentarno ohranjenega stolpa, a po drugi strani je bila z nedomiselnim izravnavanjem zidov, neupoštevanjem pričevalne strukture zidave v pritličnem delu vzhodne stene, oblikovanjem novega armiranobetonskega portala in montažo zasilnega jeklenega lestvastega stopnišča povsem po nepotrebnem v dobršni meri zabrisana značilna ter zelo pričevalna podoba nasilno razdejanega stolpa, ki je bil do takrat gotovo najbolj monumentalni grajeni dokument celjsko-habsburške fajde med letoma 1437 in 1443. Namesto avtentičnega pomnika srednjeveške fajde je na koncu nastalo nekaj, kar je kastelolog Ivan Stopar po zaključku del – lažje kot z grajskimi razvalinami – primerjal z oblikovanjem določenih spomenikov narodnoosvobodilnega boja iz prvih desetletij po končani drugi svetovni vojni.[89] Ob dokaj ponesreče-

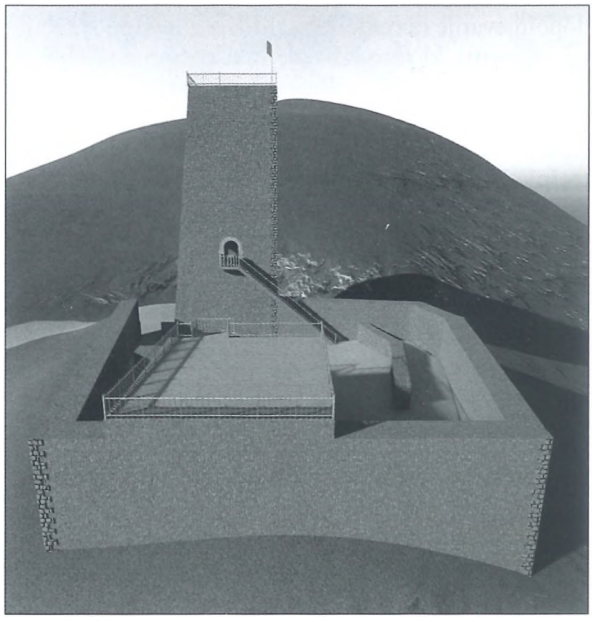
[87] Stopar, Šoštanj, str. 164.

[88] Brišnik, Novi arheološki, str. 83; Brišnik, Šoštanj. Pusti grad, str. 212–213.

[89] Ustno sporočilo dr. Ivana Stoparja avtorju tega prispevka leta 1999. Stanje razvaline pred opravljenimi deli kažejo fotografije v: Stopar, *Razvoj*, str. 32; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 331 in zadnja stran ščitnega ovitka knjige; Vrbič, *Velenje*, str. 48. Podobo razvaljanega stolpa med izvedbo sanacije kaže fotografija v: Jakič, *Sto gradov*, str. 177.

Grad Šoštanj okoli leta 1500. Pogled na grajsko stavbo z vzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelal Jernej Osvald na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

Idejni predlog za ureditev in spomeniško prezentacijo ostalin gradu Šoštanj. Pogled iz zraka z vzhodne strani. Računalniška študija (izdelala Nika Orož, 2021).

no in nepremišljeno izpeljanih sanacijskih delih ne preseneča, da konservatorska služba, ki je njihovo izvedbo usmerjala, ni v zvezi s tem objavila prav nobenega strokovnega poročila, ki bi pojasnilo strokovna izhodišča za sanacijo in posredovalo morebitna nova spoznanja v zvezi s stavbno zasnovo šoštanjskega gradu.[90] Vse kaže, da – razen za detajl novega nadomestnega portala v nekdanjem prvem nadstropju stolpa – tudi niso bili izdelani načrti za izvedbo sanacijskih del.[91] Dnevno časopisje je leta 1998 poročalo, da sta denar za obnovo prispevala država in občinski proračun ter da dela izvaja gradbeno podjetje Cigrad iz Raven pri Šoštanju.[92]

Po sanaciji ostanka stolpa je bila prisotna želja, da bi se dela nadaljevala z zaščito ostankov drugega grajskega zidovja, a do izvedbe ni prišlo. Leta 2006 je Občina Šoštanj ostanke gradu z Odlokom o razglasitvi kulturnih spomenikov v Občini Šoštanj razglasila za kulturni spomenik lokalnega pomena.[93] Zatem sta v letih 2009 in 2014 – s ciljem, da bi nekdanji grad oziroma sodobni kulturni spomenik preuredili v izletniško in razgledno točko ter prostor za občasne prireditve na prostem – nastala dva arhitekturna predloga za preureditev in revitalizacijo grajskega območja.[94] Žal tudi takrat – podobno kot že leta 1998 – odločujoči v sklopu načrtovanja predlagane revitalizacije niso predvideli ustrezno celovite izpeljave raziskav in iz njih izhajajočega koncepta za celovito spomeniško prezentacijo, ki bi povečala razumljivost in berljivost nekdanje srednjeveške grajske stavbne zasnove. Pozornost je bila skoraj izključno usmerjena v oblikovanje nove turistične poti z všečnimi razgledišči,[95] ob tem pa so se pojavile tudi ambicije za

90 O izvedbi sanacijskih del na ostanku stolpa je poročalo samo dnevno časopisje (prim. Ojsteršek, Obnova Pustega gradu; Ojsteršek, Pustni grad nad Šoštanjem).

91 Avtor tega prispevka sem gradbišče v zvezi s sanacijo ostankov šoštanjskega gradu obiskal 9. septembra 1998. Do takrat so že zgradili novo kamnito zidovje do višine praga nekdanjega portala glavnega stolpa v prvem nadstropju, a delavci na gradbišču niso imeli nobenega načrta in so gradili po sprotnem dogovarjanju s predstavniki takratnega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje. Na gradbišču je takrat obstajal samo načrt za nadomestni portal stolpa, ki ga je izdelal gradbeni tehnik in konservatorski sodelavec Ivo Gričar; predvideval je oblikovanje kamnitega portala romanskih oblik, po vzoru ohranjenega prvotnega romanskega vhodnega portala na gradu Podsreda. Načrt so nato izvedli v prilagojeni obliki, z uporabo armiranega betona in oblikovanjem banalne polkrožno zaključene portalne odprtine.

92 O izvedbi sanacijskih del na ostanku stolpa je poročalo samo dnevno časopisje (prim. Ojsteršek, Obnova Pustega gradu; Ojsteršek, Pustni grad nad Šoštanjem).

93 Prim. http://rkd.situla.org/, Šoštanj – Pusti grad, EŠD 4331.

94 Dne 11. decembra 2009 so v Mestni galeriji Šoštanj s tem v zvezi postavili razstavo z naslovom *Pusti grad včeraj, danes, jutri!* Razstava je prikazala rezultate arheoloških izkopavanj iz leta 1998, fotografije in pisne vire v zvezi s šoštanjskim gradom ter idejno zasnovo oživitve nekdanjega gradu Šoštanj, ki so jo na osnovi smernic Krajevne skupnosti Šoštanj in Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije pripravili v arhitekturnem podjetju Studio List v Celju. Leta 2014 so v arhitekturnem podjetju Studio Petletka iz Velenja pripravili nov projekt za preureditev ostalin šoštanjskega gradu, ki je v osnovnih usmeritvah povsem primerljiv z idejno zasnovo iz leta 2009.

95 Nebrzdane težnje po ureditvah razgledišč na razvaljenih zidovih srednjeveških gradov, pa tudi na nekaterih drugih razvaljenih stavbah, se v slovenskem prostoru v zadnjih letih vse bolj krepijo, pri tem pa se predlagatelji tovrstnih usmeritev največkrat ne ozirajo na problematiko avtentičnosti kulturnega spomenika (prim. npr. Debevec in drugi, *Revitalizacija gradu Šalek*, str. 73).

dopolnjevanje razvaljenega zidovja z novimi stavbnimi elementi, ki niso izhajale iz ustrezno poglobljene kastelološke analize nekdanje zasnove srednjeveškega gradu, marveč predvsem iz teženj po kreiranju nove atrakcije za zadovoljevanje potreb sodobne potrošniške družbe. Izvedba teh predlogov bi pričevalnost ostalin gradu kot spomenika srednjega veka še dodatno okrnila in prevrednotila njihov pomen.

SREDNJEVEŠKA STOLPASTA DVORA V ŠOŠTANJU

V času okoli sredine 13. stoletja so se v Šaleški dolini in njeni bližnji okolici – podobno kot v drugih delih sedanjega slovenskega prostora – pojavili prvi srednjeveški stolpasti dvori oziroma poznosrednjeveški plemiški dvori z obliko preprostih neutrjenih stolpov, ki so nastajali kot samostojne manjše grajske stavbe z bivališči nižjega plemstva oziroma ministerialov ali pa kot stavbe, ki so nastale v bližini starejših in večjih utrjenih srednjeveških gradov, s katerimi so dopolnili njihove funkcije in povečali skupno površino njihovih bivalnih prostorov.[96] Na širšem območju Šaleške doline so prvi stolpasti dvori nastali v tistem obdobju, ko se je najstarejšim gradovom iz 12. stoletja pridružilo več novih manjših gradov, s katerimi se je mreža za obrambo utrjenih grajskih stavb na tem območju zgostila in zapolnila.[97] Kot značilni dvo- nadstropni stolpasti dvor je nastal Turn pri Velenju, iz katerega se je pozneje razvil manjši poznosrednjeveški utrjeni grad. Že njegovo značilno ime kaže, da se je razvil iz prvotnega dvora v obliki stopa – turna. Zgradili so ga najbrž malo pred sredino 13. stoletja, v pisnih virih pa je posredno prvič omenjen leta 1251.[98] V bližini je v 13. stoletju nastal tudi stolpasti dvor Pakenštajn nad Šmartnim ob Paki.[99] Morda je stolpasti dvor stal tudi na območju vasi Skorno, kjer je bil sedež leta 1243 omenjenih militov.[100]

Vse kaže, da sta dva primerljiva stolpasta dvora nastala tudi na severovzhodnem vznožju šoštanjske grajske vzpetine. Iz nižje ležečega severnega se je v novem veku razvil sedaj izginuli dvorec Šoštanj,[101] iz višje ležečega vzhodnega pa dvorec Turn oziroma t. i. Vošnjakova graščina. Zgolj ugibati je mogoče o tem, kateri od obeh šoštanjskih stolpastih dvorov je nastal prej. Ostanki prvega so propadli že v 18. stoletju in doslej na njegovi lokaciji še niso bile opravljene

96 Za problematiko srednjeveških stolpastih dvorov na Slovenskem: Stopar, *Razvoj*, str. 125–131; Stopar, Architektursymbolik, str. 147–169; Makarovič, Pričevanje gotskega stolpa, str. 143–205; Sapač, *Razvoj*, str. 58–72; Sapač, Arhitekturnozgodovinska, str. 371–410; Sapač, Kaj je grad, str. 400–402.

97 Po gradovih Kacenštajn in Šoštanj, ki sta gotovo stala že v 12. stoletju, so v 13. stoletju v Šaleški dolini nastali še manjši gradovi Šalek, Ekenštajn, Velenje, Limbar, Zamberk in morda konec 13. stoletja že tudi Forhtenek. Za grad Šalek gl. op. 15. Za gradova Zamberk in Forhtenek gl. samostojni članek v tej številki *Kronike*. Grad Ekenštajn blizu Šaleka je domnevno nastal v času okoli sredine 13. stoletja oziroma med letoma 1224 in 1264. Posredno je v pisnih virih prvič omenjen leta 1282, izrecno pa leta 1329 (Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 16–18; Ravnikar, Posest grofov, str. 26, 28, 32; Ravnikar, Prispevek, str. 64; Brišnik, Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 28; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 182, 188; Poles in Janežič, Grad Ekenštajn, str. 252–255; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 152–157, 191, 240–242; Ravnikar, *V primežu*, str. 209–212, 258–263; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 80–82; Ravnikar, Razvoj, str. 262–263). Grad Velenje je v pisnih virih posredno prvič omenjen leta 1270 in najverjetneje ni nastal prav dosti prej (Ravnikar, *Grad Velenje*, str. 15; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 86, 185). Skrivnostni izginuli grad Limbar oziroma Limberg (Lilienberg), ki so ga menda opustili po kmečkem uporu leta 1635, najverjetneje ni nastal prav dosti pred sredino 13. stoletja (prim. Sore, *Velenjska*, str. 49; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 211; Ravnikar, Razmišljanja, str. 23, 25; Ravnikar, Oris, str. 13; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 50–51; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 188; Vrbič, *Velenje*, str. 46; Ravnikar, Prispevek, str. 62; Kramberger, Srednjeveški gradovi, str. 107; Ravnikar, Drobtinice, str. 1–2; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 177–178, 182; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 289; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 58, 80; Ravnikar, Razvoj, str. 261–262, 271). Pozneje – najverjetnje v 14. stoletju – je nastal samo še grad Švarcenštajn (prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 208–209; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 105–108; Kramberger, Srednjeveški gradovi, str. 109; Ravnikar, Prispevek, str. 66). Na najverjetnejši nastanek gradu Švarcenštajn v 14. stoletju kaže njegova geometrično zelo pravilna osnovna talna zasnova; tovrstne pravilne pravokotne tlorisne zasnove so na Štajerskem značilne za gradove iz 14. stoletja (prim. Moravi, Burgenbau, str. 9–10). Prvotno tlorisno zasnovo gradu Švarcenštajn je mogoče dobro primerjati s prvotno zasnovo gradu Neuhaus blizu Stubenberga na avstrijskem Štajerskem iz 14. stoletja (Murgg, *Burgruinen*, str. 68–69). Zasnova je deloma primerljiva tudi z gradom Črni grad (Neudenstein) ob reki Dravi pri Velikovcu na avstrijskem Koroškem, ki ga je dal po letu 1329 zgraditi koroški glavar in maršal Konrad z. Aufensteina. Domneva, da je grad Švarcenštajn stal že v 13. stoletju in da je z njim povezana omemba Kunigunde *de Swarczenstayn* iz leta 1283, se ne zdi ustrezno utemeljena (prim. Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 179–180, 192; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 101, 311; Ravnikar, *V primežu*, str. 124, 204, 478; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 70–72, 79–80; Ravnikar, Razvoj, str. 259–261; 273; prim. tudi Kos, *Vitez*, str. 379–380).

98 Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 443; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 115–120; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 182–185; Kos, *Vitez*, str. 382–386; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 70, 86, 169–184; Ravnikar, *V primežu*, str. 92, 110; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 82–87; Ravnikar, Razvoj, str. 257–259. Čeprav je grajska stavba do 20. stoletja doživela številne širitve in prezidave, je njeno prvotno stolpasto jedro v južnem delu sedanje zasnove še vedno dobro prepoznavno; vse kaže, da je bil prvotni dvonadstropni stolpasti dvor, ki je dobro viden tudi na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681, postavljen na malce nepravilni štirikotni talni ploskvi, ki se približuje pravokotniku v izmeri 11,5 × 7,5 m.

99 Stopar, *Razvoj*, str. 125–126; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 61–64 (z napačno interpretacijo upodobitve iz Stare Kaiserjeve suite, ki v resnici kaže Komendo v Polzeli – prim. Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 39); Jakič, *Vsi slovenski*, str. 235; Ravnikar, Prispevek, str. 61; Vrbič, *Velenje*, str. 47; Šalej in Šterbenk, *Šmartno*, str. 53–54, 76–79, 115–119; Ravnikar, *Po zvezdnih*, str. 160, 278; Ravnikar, *V primežu*, str. 215, 407.

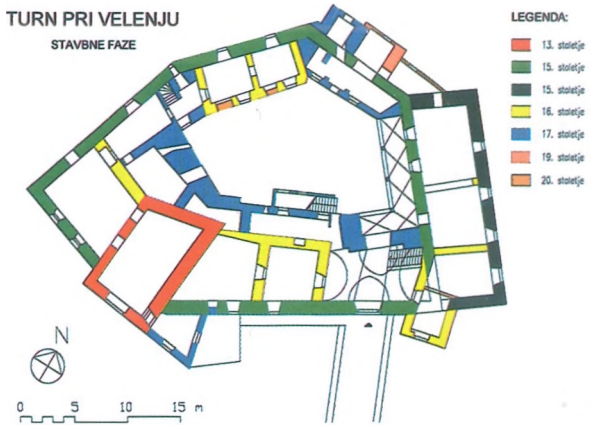
100 Prim. Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 287; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 86–87; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 299; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 80, 81.

101 Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 98–100.

Turn pri Velenju z dobro vidnim poslopjem prvotnega stolpastega dvora iz 13. stoletja na desni strani na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681. Izrez (zasebna zbirka).

arheološke raziskave, ki bi edine mogle povedati kaj več o njegovi starosti oziroma potrditi domneve, da je stal že v 14. stoletju.[102] Drugi je vključen v večje novoveško poslopje, ki je bilo leta 1998 sicer temeljito prenovljeno, a ob tem niso bile opravljene arheološke in kastelološke raziskave, ki bi mogle natančneje opredeliti čas nastanka prvotnega srednjeveškega dvonadstropnega stolpastega jedra.[103] Tone Ravnikar

Tloris pritličja Turna pri Velenju z vrisanimi fazami stavbnega razvoja in z rdeče označenim zidovjem prvotnega stolpastega dvora iz 13. stoletja (risal: Igor Sapač, 2007, na podlagi starejšega posnetka).

je zapisal, da je stolp, iz katerega se je pozneje razvil sedanji stavbni kompleks dvorca Turn, iz 16. stoletja.[104] A v 16. stoletju tako zasnovanih samostojnih oglatih stolpov nikjer na Slovenskim niso več gradili. Še sedaj dovolj dobro razvidna prvotna zidana enocelična dvonadstropna nepodkletena zasnova z višino približno 13 m, s pravilno pravokotno talno ploskvijo v izmeri 11,3 × 7,5 m ter s približno 1,3 m debelim zidovjem v pritličju, 1 m debelim zidovjem v prvem nadstropju in 80 cm debelim zidovjem v drugem nadstropju dokazuje, da gre za značilni srednjeveški stolpasti dvor iz 13. ali 14. stoletja.[105] Vse kaže, da je to poleg prezbiterija šoštanjske podružnične cerkve sv. Mohorja in Fortunata najstarejša ohranjena zgradba v Šoštanju. Zgovorno je tudi ime grajske stavbe – Turn –, ki ga ne gre kar po bližnjici povezati s plemiško rodovino Thurn-Valsassina, ki je bila lastnica dvorca in šoštanjskega gospostva od poznega 17. stoletja do začetka 19. stoletja.[106]

Upoštevaje rezultate stavbnozgodovinske analize se zdi bolj verjetna možnost, da je najprej – morda že sredi ali v drugi polovici 13. stoletja, ko je Šoštanj pripadel grofom Vovbrškim, – nastal dvonadstropni stolpasti dvor na lokaciji poznejšega dvorca Turn in da so pozneje – domnevno v 14. stoletju – zgradili še drugi, nižje ležeči, stolpasti dvor na lokaciji poznejšega dvorca Šoštanj. S to hipotezo se sklada tudi ugotovitev, da je bilo na lokaciji dvorca Turn najverjetneje predgradje gradu Šoštanj in da so tam stali

102 Prim. Sore, *Velenjska*, str. 25, z navedbo, da je dvor oziroma spodnji šoštanjski grad, t. i. *Amtshaus* (uradniška hiša, uradniški dvor = sedež uprave urada oziroma zemljiškega gospostva Šoštanj po letu 1438), stal že v 14. stoletju (prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45). Tone Ravnikar domneva, da je t. i. Amtshaus nastal leta 1437 ali malo zatem, ko naj bi celjski vojskovodja Jan Vitovec porušil šoštanjski grad, ker naj bi bilo malo verjetno, da bi od porušitve šoštanjskega gradu pa do omenjene gradnje novega grajskega poslopja leta 1575 v Šoštanju za potrebe uprave gospostva ne obstajala nobena grajska stavba (Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 46, op. 32; Ravnikar, *Šaleška dolina med 10. in 17. stoletjem*, zemljevid z označenimi prvimi omembami naselij, gradov in cerkva).

103 Poslopje dvorca Turn, ki je v register nepremične kulturne dediščine vpisano z imenom *Šoštanj – Graščina Turn* in številko ESD 4330 (http://rkd.situla.org/), nikoli doslej ni bilo deležno ustrezne strokovne pozornosti in zato ne preseneča, da javna konservatorska služba v zvezi z njegovo obsežno prenovo v letih 1998 in 1999 ni objavila prav nobenega strokovnega poročila, pozneje pa ni poskrbela, da bi stavbni kompleks dobil status kulturnega spomenika. Stranski trakt dvorca še sedaj kot samostojna enota ni vpisan v javni register nepremične kulturne dediščine (prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 112–114).

104 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 120.

105 Skoraj povsem enaka stavbna zasnova stolpastega dvora iz 13. stoletja je dokumentirana na gradu Turn pri Velenju.

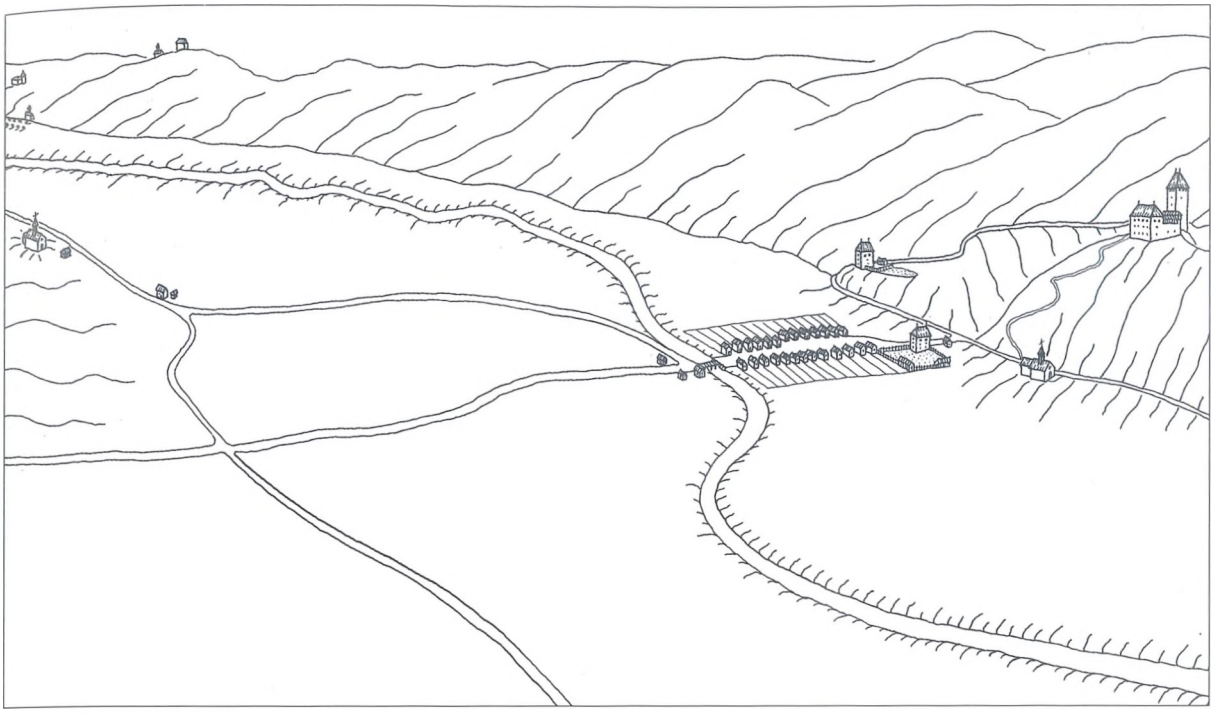
106 Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 100, 112.

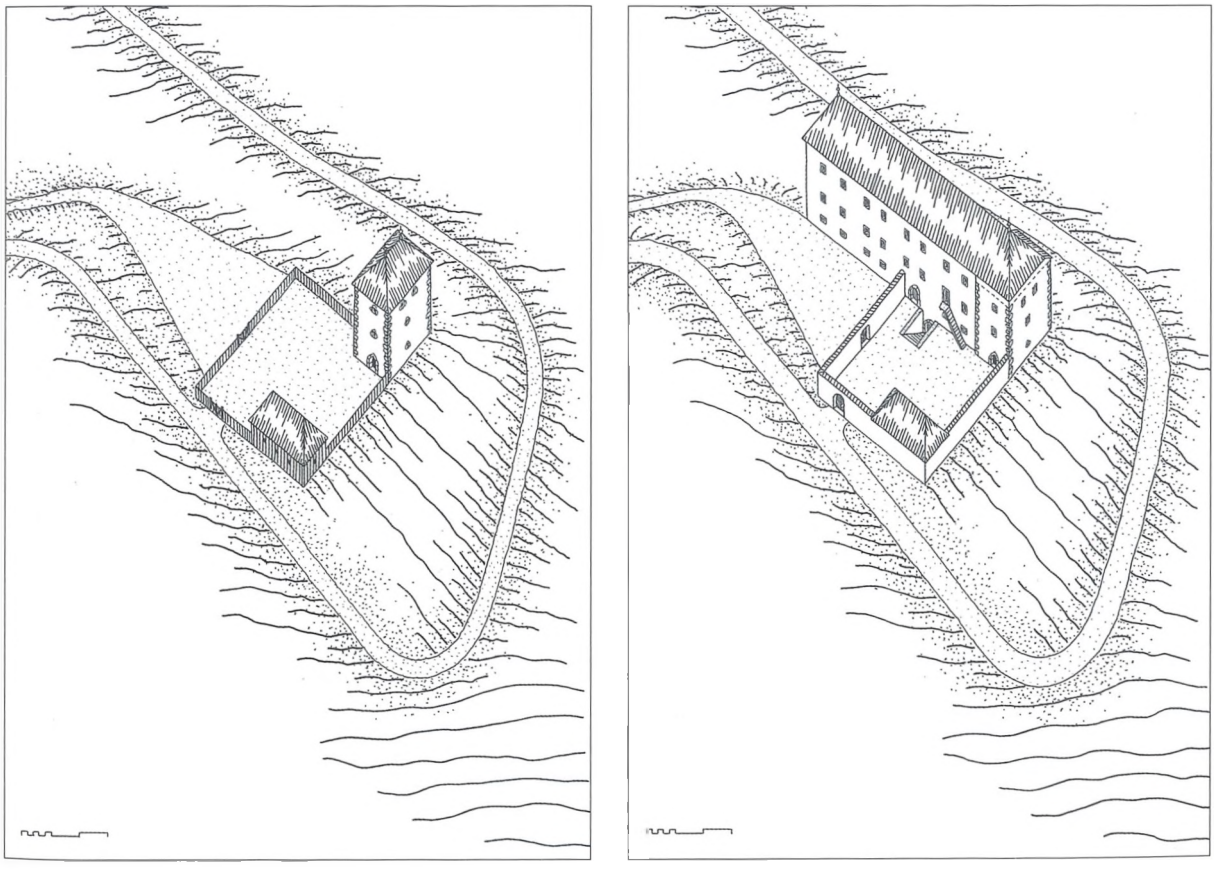
Nekdanji srednjeveški stolpasti dvor na jugovzhodni strani glavnega trakta dvorca Turn po požaru leta 1997 (foto: Igor Sapač, januar 1998).

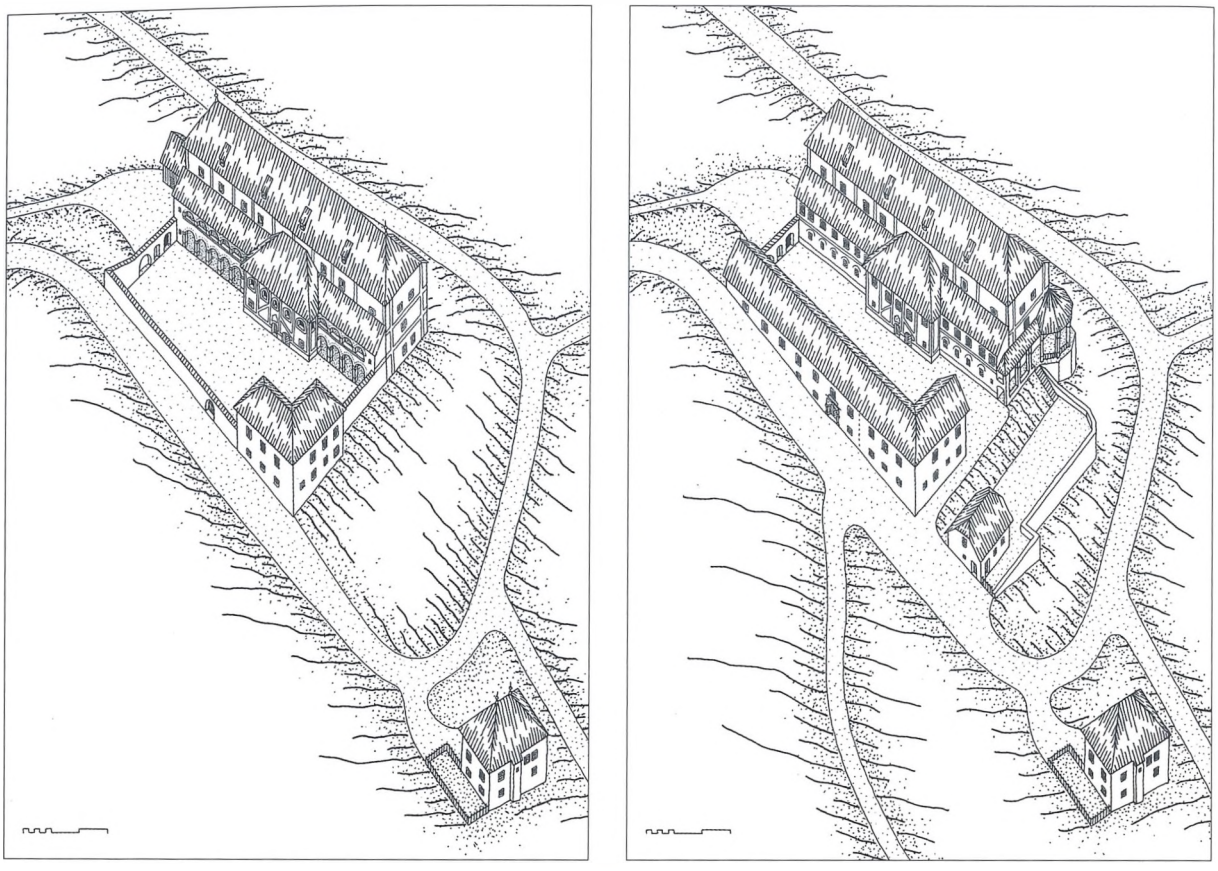
Sedanji pogled na nekdanji srednjeveški stolpasti dvor, vključen v kompleks dvorca Turn (foto: Igor Sapač, 2021).

Trška naselbina Šoštanj z gradom, stolpastima dvoroma, grajsko kapelo in dislocirano župnijsko cerkvijo na območju Družmirja v 14. stoletju. Poskus rekonstrukcije (risal: Igor Sapač, 2021).

Območje dvorca Turn: stolpasti dvor (turn) v 14. stoletju (levo) in kašča zemljiškega gospostva Šoštanj v 17. stoletju (desno). Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2021).

Dvorec Turn okoli leta 1790 (levo) in okoli leta 1880 (desno). Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2021).

vsi – najverjetneje leseni – pomožni objekti, ki jih zaradi pomanjkanja prostora ni bilo mogoče postaviti za grajskim obodnim obzidjem. Zdi se, da je stolpasti dvor na vzhodnem robu platoja s predgradjem do neke mere nadomeščal večji utrjeni grad in da je učinkovito nadzoroval dostopno pot iz doline do gradu. Njegovi nadstropji sta imeli najbrž funkcijo viteškega bivališča in sta dopolnili razmeroma skromne bivalne površine v palaciju gradu Šoštanj. Zdi se, da je bila v drugi polovici 13. stoletja in v 14. stoletju prostorska stiska na dokaj majhnem gradu velika in da so zato v bližini kmalu zgradili še drugi stolpasti dvor. Pomisliti je dopustno, da je nižje ležeči stolpasti dvor pod gradom in grajsko kapelo nastal hkrati z nastankom trške naselbine Šoštanj v zgodnjem 14. stoletju oziroma pred letom 1348, saj je bil prostorsko vezan na načrtno zasnovani trg sredi naselbine.[107]

Josef Andreas Janisch v svojem leksikonu Štajerske povzema staro izročilo, da so bili grad in oba dvorca v Šoštanju nekoč povezani z obzidjem.[108] To izročilo gotovo ni točno, saj so bile razdalje med tremi stavbnimi kompleksi prevelike in bi bila gradnja obzidja onemogočena tudi zaradi geomorfoloških lastnosti, je pa mogoče izročilo razumeti kot podatek, da so bile vse tri šoštanjske srednjeveške grajske stavbe funkcionalno povezane v sklop enega in istega fevdalnega središča.

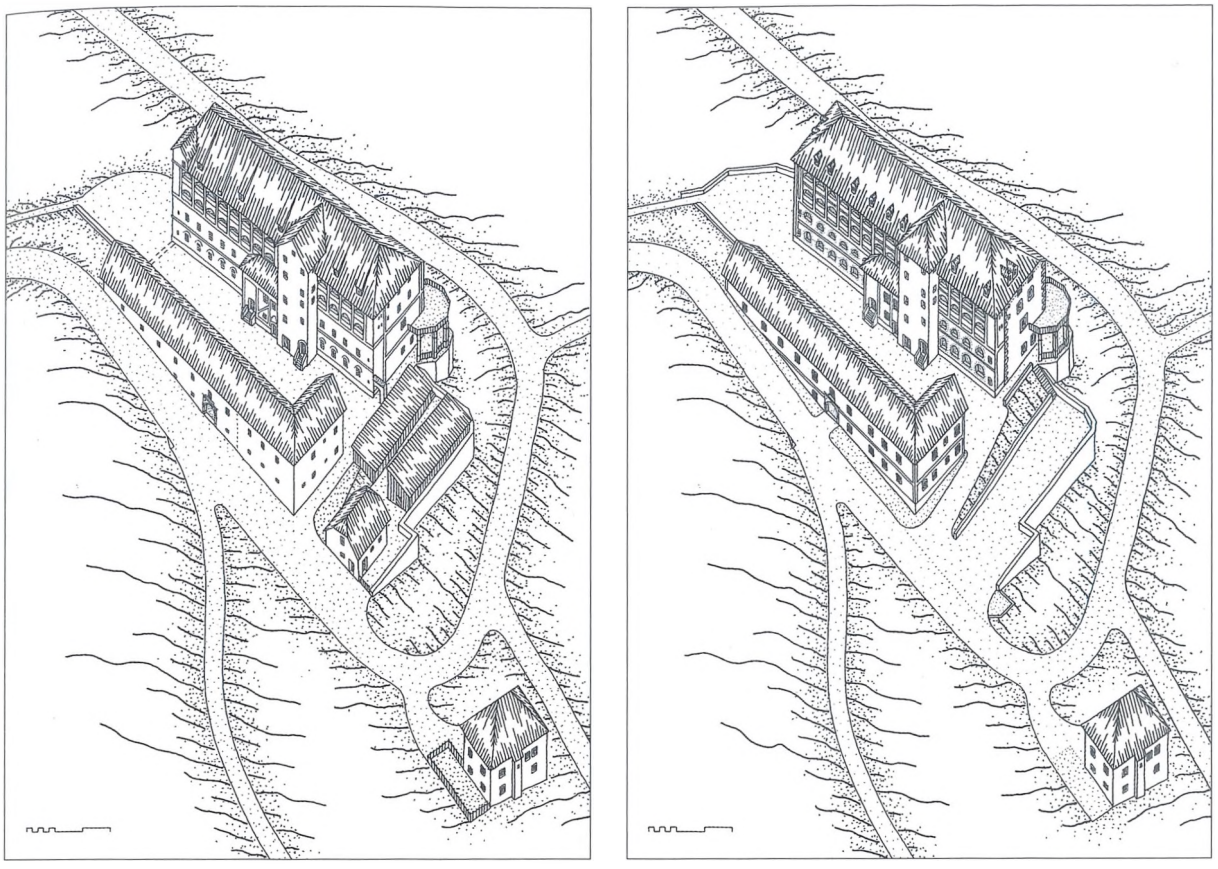
Šoštanjska srednjeveška stolpasta dvora je težko povezati s podatki iz ohranjenih srednjeveških pisnih virov. Leta 1372 sta v opisu mej celjske grofije omenjena hiša in grad po imenu Šoštanj – *Haus und Schloss, Schönstein geheissen* –, vendar iz konteksta ni mogoče razbrati, ali gre za eno ali dve stavbi.[109] Omembe vsekakor ni mogoče jemati kot dokaz, da je takrat že stal (stolpasti) dvor v šoštanjskem trgu oziroma t. i. *Amtshaus*, čeprav se to zdi verjetno.[110]

[107] Dva stolpasta dvora v bližini gradu nista posebno presenetljiva, saj je Šoštanj v 13. in 14. stoletju zelo pridobil na pomenu. Stolpasti dvori so bili med 13. in 15. stoletjem pogosti v vrsti srednjeveških urbanih naselbin na Štajerskem, kjer so stali tudi srednjeveški gradovi. Značilni primeri so mesta Ptuj, Radgona, Maribor, Slovenska Bistrica, Slovenj Gradec in Brežice ter trgi Vitanje, Laško, Pilštanj, Sevnica in Rajhenburg oziroma Brestanica (prim. Curk, *Trgi*). Prostorsko situacijo je mogoče primerjati tudi s Preddvorom na Gorenjskem, kjer sta v dolini pod Novim gradom v poznem srednjem veku stala dva ali celo trije stolpasti dvori. Grad je imel poleg tega glavni stolp – bergfrid – in v bližini še dva izpostavljena stolpa.

[108] Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851.

[109] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 98; prim. Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 144.

[110] Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45; *Krajevni leksikon*

Dvorec Turn okoli leta 1940 (levo) in okoli leta 2000 (desno). Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2021).

Leta 1436 sta v Fevdni knjigi za grofiji Ortenburg in Celje, ki je sedaj shranjena v zbirki rokopisov Arhiva Republike Slovenije, med drugim omenjena stolp pri Šoštanju – *turn bei Schonstain* – in hiša na grajski vzpetini pod gradom v Šoštanju – *das haws zu Schonstain am purperg under der vessten*. Omenjeni stolp je kot celjski fevd leta 1437 dobil Hieronim Voytländer, ki je bil od leta 1436 šoštanjski trški sodnik, leta 1441 pa tudi celjski gradiščan na gradu Forhtenek ter na razdejanih gradovih Šoštanj in Kacenštajn.[111] Leta 1444 je v isti fevdni knjigi v Šoštanju omenjena hiša z vrtom in pristavo na grajski vzpetini – *ain haws mit eynem gartten vnd mayrhoff zu Schonstain am purkperg gelegen*.[112] Leta 1447 so v isti fevdni knjigi omenjeni stolp v bližini trga Šoštanj – *ain turn nagst bey dem markht Schoenstain*, hiša z vrtom in pristavo na šoštanjski grajski vzpetini – *ain hawss, garten vnd mairhof zu Schonstain am purgperg gelegen* – ter stolp nad trgom v Šoštanju – *ainen turn zu Schonstain ob dem marckt gelegen*.[113] Pomisliti je mogoče, da se omemba stolpa pri trgu Šoštanj nanaša na stolpasti dvor v kompleksu poznejšega dvorca Turn, omemba stolpa nad trgom v Šoštanju pa na nižje ležeči stolpasti dvor na vznožju šoštanjske grajske vzpetine, v kompleksu poznejšega dvorca Šoštanj.[114] V tistem obdobju je na območju Šoštanja sicer stal še en dvor; pripadal je rodovini Grimschitzer oziroma Antonu Grimschitzerju, ki je bil leta 1448 celjski gradiščan v Šoštanju in na gradu Forhtenek. Omenjen je kot *Grimschitzer hof* oziroma *Grimschnitzer hof*.[115] Dvor je spadal h gospostvu Šoštanj, a je že zgodaj propadel. Leta 1623 je

Dravske banovine, str. 554; Sore, *Velenjska*, str. 25; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 438; Curk, O urbanistično-gradbenih zasnovah, str. 249; Curk, *Trgi*, str. 135; Šumi, *Naselbinska kultura*, str. 233; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 331; Poles, Velika lesena stavba, str. 317.

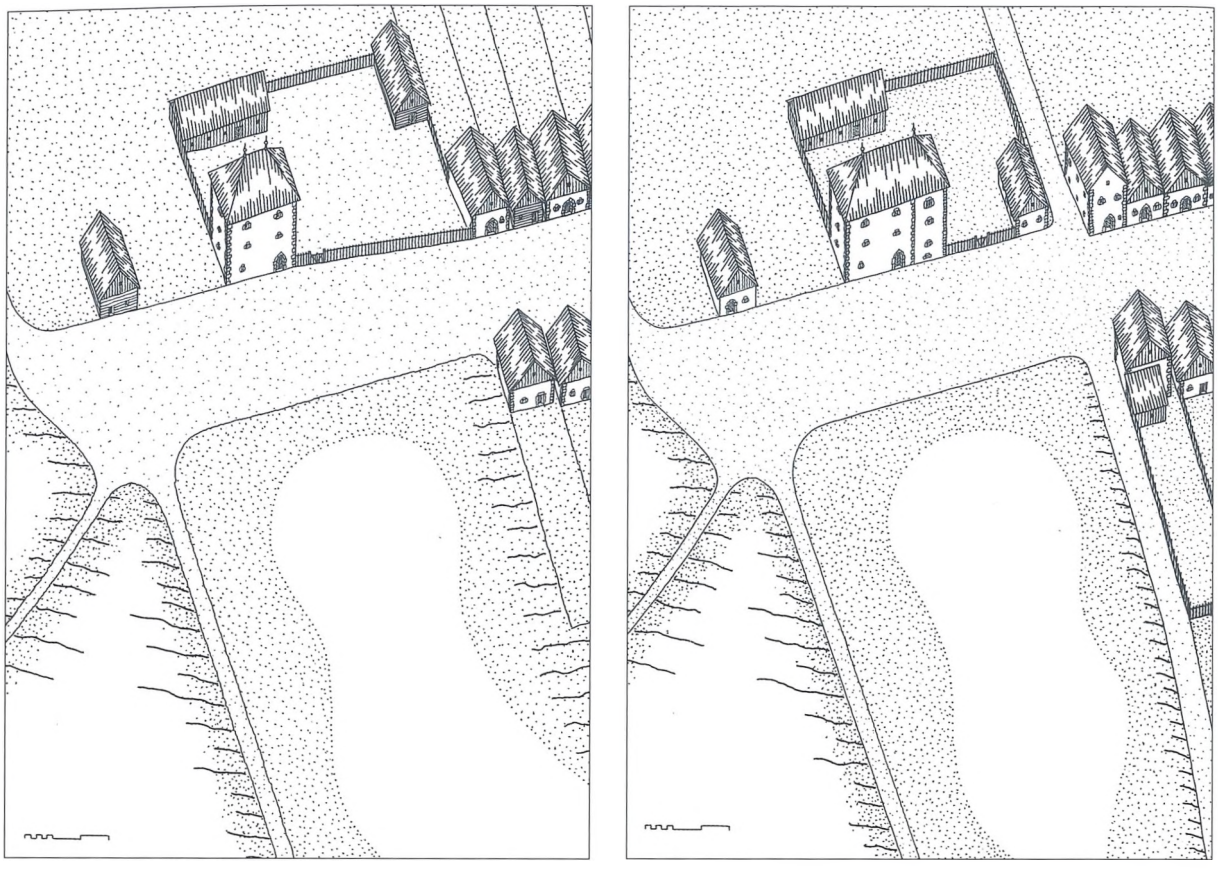
111 Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 409; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 36, 57; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 203–204; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 198; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 97–98, 102, 115, 118.

112 Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 410.

113 Prav tam.

114 Takšna interpretacija podatkov iz navedenega pisnega vira je seveda povsem hipotetična. Ob njej se je treba zavedati dejstva, da so vpisi v fevdno knjigo nastajali zaporedno, med seboj lahko tudi povsem neusklajeno, in da lahko različne dikcije izhajajo iz tega. Za opozorilo se zahvaljujem dr. Tonetu Ravnikarju.

115 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 115; Ravnikar, Drobtinice, str. 6–7; prim. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 448; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 16–17.

Območje dvorca Šoštanj: stolpasti dvor v 14. stoletju (levo) in povečani stolpasti dvor okoli leta 1550 (desno). Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2021).

bil že podrt oziroma v ruševinah.[116] Njegova lokacija ni znana. Gotovo je stal nekje v Šoštanju ali v njegovi neposredni bližini.[117]

NOVOVEŠKI DVOREC ŠOŠTANJ

Čeprav mogočnega dvorca ob šoštanjskem trgu[118] že dolgo ni več, je še vedno mogoče dovolj zanesljivo sklepati o osnovnih značilnostih njegove stavbne zasnove iz časa pred usodnim požarom leta 1734, po katerem so njegove ostanke z izjemo delov vrtnega zidu povsem odstranili.[119] Na podlagi zelo natančne Vischerjeve upodobitve iz okoli leta 1681, ki jo je v odlično bakrorezno obliko pretvoril Andrej Trost,[120] situacije v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825,[121] današnje oblike območja nekdanjega dvorca in z upoštevanjem splošnih zakonitosti grajske arhitekture v obdobjih gotike, renesanse in baroka na slovenskem Štajerskem je mogoče poskusiti opredeliti tudi temeljne poteze njegovega stavbnega razvoja. Pri tem je treba ohraniti kritično distanco do dvomljivih navedb v zvezi z domnevno nekdanjo stavbno zasnovo dvorca, ki jih je skoraj poldrugo stoletje po

116 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 58; prim. Ravnikar, Drobtinice, str. 7.

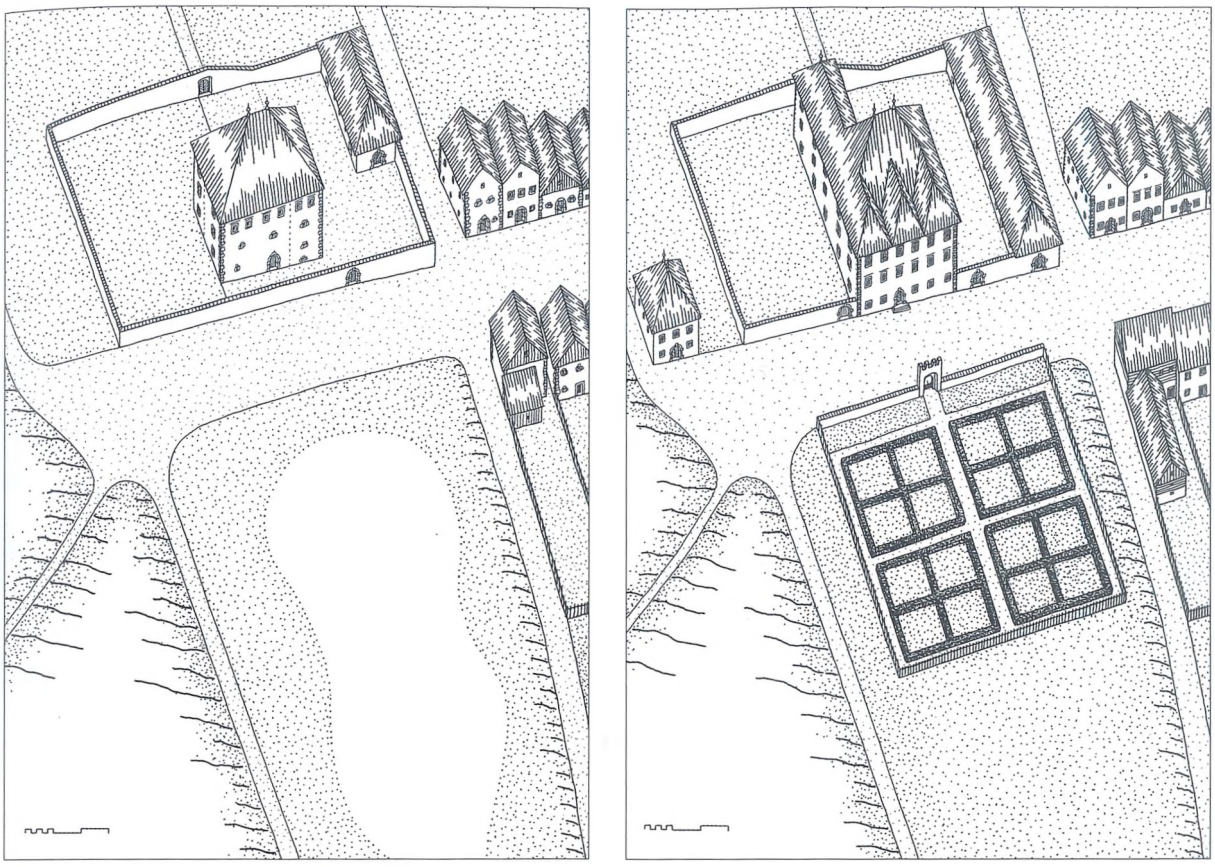
117 Pri iskanju možnih lokacij tega nekdanjega dvora je smiselno upoštevati tudi lokacijo, kjer na sedanjem severovzhodnem obrobju naselbine stoji starejša hiša na Kajuhovi cesti 12 v Šoštanju. Tam, ob nekdanji glavni cesti med župnijsko cerkvijo in šoštanjskim trgom, je že v času nastanka mape franciscejskega katastra leta 1825 stala večja domačija Schwab.

118 V literaturi se za oznako te stavbe pogosto pojavlja izraz trški dvorec (prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 98; Poles, Velika lesena stavba, str. 315–354). Ta oznaka, ki je od leta 2021 zapisana tudi na talni plošči ob lokaciji nekdanjega dvorca, ni primerna, ker je deloma zavajajoča oziroma lahko napeljuje na zmotno prepričanje, da je bil dvorec v lasti trga Šoštanj. Edina primerna oznaka za nekdanjo stavbo je dvorec Šoštanj.

119 Prim. Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 506–508; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 99–100; Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 145.

120 Vischer, *Topographia*, 1971, sl. 108; Vischer, *Topographia*, 2006, sl. 115. Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45–46; Poles, Velika lesena stavba, str. 323–325. O natančnosti Vischerjeve upodobitve je mogoče sklepati na podlagi primerjave upodobljenega in sedanjega stanja dvorca Turn, ki je kot kašča prikazan v ozadju na levi strani upodobitve dvorca Šoštanj. Upodobljeno število etaž, okenskih osi in izstopajoči levi del fasade se povsem ujemajo z današnjo podobo dvorca Turn in na podlagi tega se je mogoče zanesti tudi na točnost upodobitve dvorca Šoštanj v ospredju upodobitve.

121 SI AS 177/C/R/C411/E02, Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Šoštanj) 1825. Prim. Šumi, *Naselbinska kultura*, str. 233.

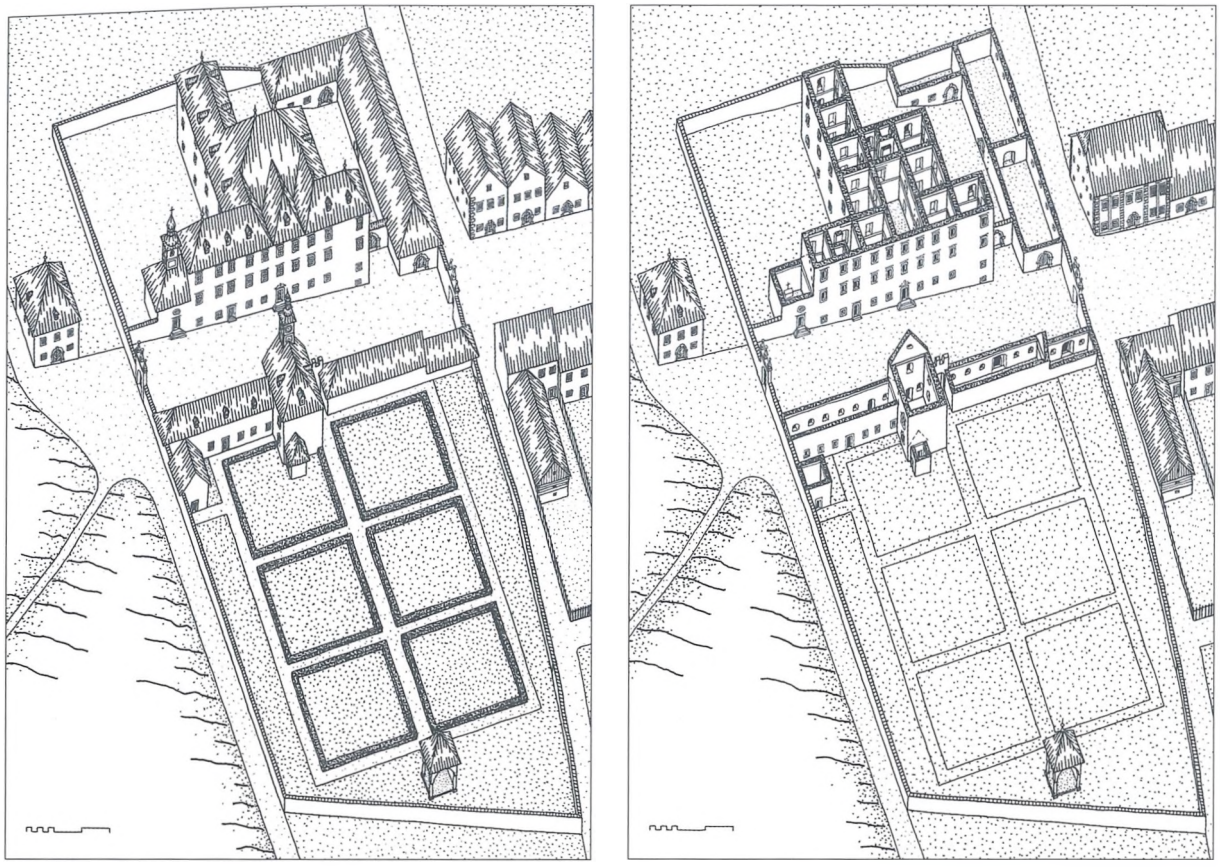
Dvorec Šoštanj okoli leta 1600 (levo) in okoli leta 1658 (desno).
Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2021).

uničujočem požaru v rokopisni kroniki šoštanjske župnije sv. Mihaela med letoma 1868 in 1872 zapisal šoštanjski kaplan Lavrencij (Laurentius) Vošn(j)ak (1830–1896).[122]

Kompleks dvorca je stal jugozahodno nad sedanjim Glavnim trgom, med Glavnim trgom, Primorsko cesto, Cesto talcev, Levstikovo cesto in Gregorčičevo cesto, ter ni bil del območja sedanjega šoštanjskega osrednjega trga, marveč je stal nad njim.[123] Na severozahodu je segal do kompleksa poznejše vile industrialca Franza Woschnagga sta-

122 Vošnak, Laurentius: *Liber Memorabilum parochiae s. Michaelis prope Schönstein*, 1872, str. 354. Objava v: Poles, O lesenem trškem gradu, str. 4–6; Poles, Velika lesena stavba, str. 329. Lavrencij Vošnjak je na podlagi ustnega izročila med drugim zapisal, da je bil nekdanji dvorec veliko leseno poslopje s sedemdesetimi sobami in da je bil iz njega speljan podzemni hodnik do starega gradu. Vischerjeva upodobitev kaže, da je imel dvonadstropni dvorec zidane obodne zidove in da je imel največ 15 prostorov v vsaki etaži, v treh etažah skupno torej največ 45 prostorov, vključno z manjšimi prostori, ki jih ni mogoče opredeliti z izrazom soba. V zvezi z obstojem podzemnega hodnika je izgubljanje besed odvečno, saj nikjer v slovenskem prostoru doslej niso odkrili česa podobnega. Pri poročanju o leseni gradnji pa gre očitno – enako kot pri navajanju števila sob – za precejšnje pretiravanje. Dvonadstropne fasadne stene dvorca so bile gotovo zidane. Poleg analize Vischerjeve upodobitve do te ugotovitve peljejo tudi primerjave z drugimi dvonadstropnimi plemiškimi dvorci iz 16. in 17. stoletja v sedanjem slovenskem prostoru; nikjer ni dokumentiranih lesenih zunanjih sten. Povsem neverjetno se zdi, da bi bil dvorec kot grofovska rezidenca v drugi polovici 17. stoletja in v prvi polovici 18. stoletja pretežno lesena stavba. Gotovo pa je imel dvorec obsežno leseno ostrešje, ki je bilo morda krito s skodlami. Gotovo so bile lesene tudi stropne konstrukcije nad prvim in drugim nadstropjem in morda vsaj deloma tudi nad pritličnimi prostori. Morda so bile lesene tudi nekatere notranje predelne stene. Tovrstne lesene predelne stene iz 17. in 18. stoletja so deloma ohranjene v gradu Trebnje na Dolenjskem. V srednjem veku so najbrž obstajale lesene notranje predelne stene v stolpastem dvoru Kebelj na Pohorju. Pomisliti je mogoče tudi na možnost, da so bile nekatere predelne stene v notranjščini dvorca zasnovane z lesenimi predalčnimi konstrukcijami z opečnimi polnili. Takšna novoveška stena je bila do okoli leta 1990 ohranjena v drugem nadstropju starejšega romanskega palacija gradu Podsreda na Kozjanskem (prim. Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 155). Prav tako je mogoče pomisliti, da so nekatere prostore v 16. stoletju zgradili v leseni konstrukciji, ki so jo nato na zunanji strani obzidali z masivnim kamnitim zidovjem. Tovrstna prostora sta v prvi polovici 16. stoletja nastala na gradu Negova.

123 Prim. Curk, *Trgi*, str. 135–136. Ivan Stopar je napačno domneval, da je dvorec tvoril celotno zahodno stranico šoštanjskega Glavnega trga (Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 508; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 100; prim. Curk, O urbanistično-gradbenih zasnovah, str. 249; Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 144; Ravnikar, Drobtinice, str. 4; Poles, Velika lesena stavba, str. 325–329, 333–334).

Dvorec Šoštanj okoli leta 1681 (levo) in po požaru leta 1734 (desno). Poskus rekonstrukcije. Aksonometrični študiji (risal: Igor Sapač, 2021).

rejšega (Primorska cesta 3), ki je še ohranjena.[124] Postavljen je bil ob severovzhodnem vznožju grajske vzpetine, na terenu, ki se lahno spušča od jugozahoda proti severovzhodu oziroma od grajske vzpetine proti reki Paki. Sedaj na tistem območju stojijo mlajše stavbe iz 19. in 20. stoletja.[125] Ves kompleks je bil obdan z zidom, od katerega je na severovzhodu ostal približno 5 m visoki in do 17 m dolgi del nekdanjega vrtnega zidu ob Levstikovi cesti oziroma med hišama Levstikova cesta 2 in Glavni trg 16.[126] Ob stiku s hišo Glavni trg 16 zid predira preprosti novejši pravokotni portal, nad katerim je vzidana od drugod prinesena starejša kamnita preklada oziroma (verjetneje) naklada z reliefno na ščitku izklesanim grbom plemiške rodovine Schrattenbach in vklesano sestavljeno letnico 16 / 77.[127] Po obliki in velikosti tega kamnitega elementa iz mehkega peščenjaka je dopustno pomisliti, da je bil sprva del glavnega portala dvorca ali del glavnega portona kompleksa dvorca.[128]

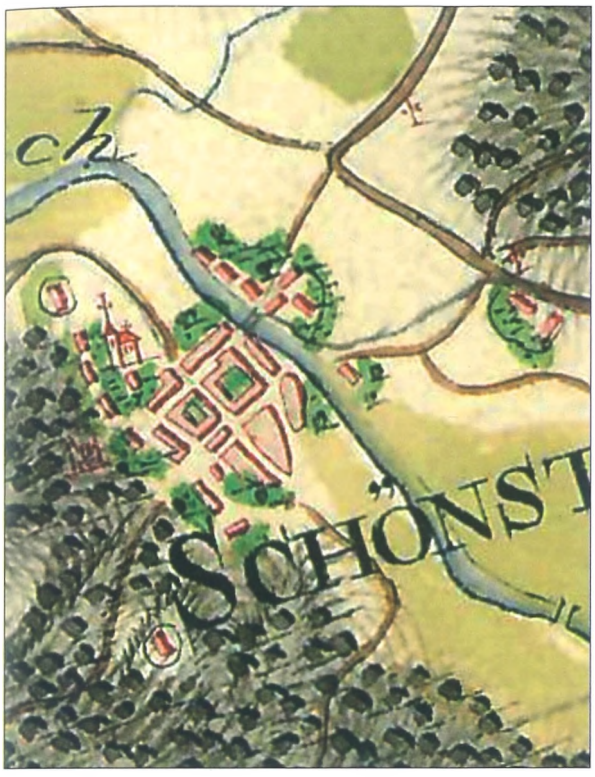
[124] Vila je v poznem 19. stoletju nastala že zunaj območja nekdanjega dvorca, na lokaciji nekdanjega gospodarskega poslopja oziroma velikega hleva šoštanjskega gospostva (prim. Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 637; Poles, Zaklad starega gradu, str. 7, 9; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 9). Prim. tudi fotografije na razglednicah iz prve polovice 20. stoletja v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 47, 57, 70, 105; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 46, 52, 70, 78, 84, 94, 100.

[125] Prim. Musy, Iz Šoštanja, str. 84

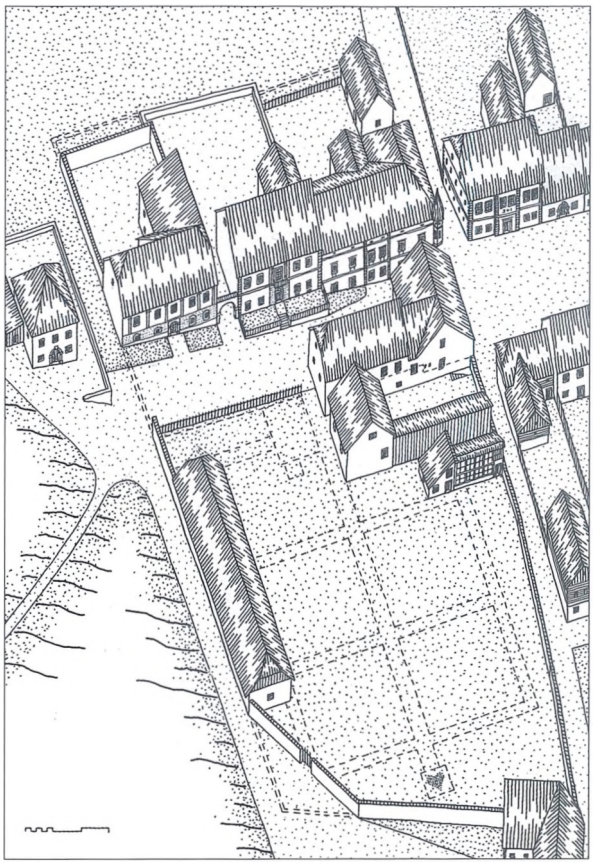
[126] Večji del kamnitega zidu v dolžini približno 55 m so med gradnjo stanovanjskih blokov na nekdanjem vrtu dvorca okoli leta 1989 podrli in ga nadomestili z armiranobetonskim arkadiranim zidom. Ostanek s heraldično preklado portala je sedaj vpisan v slovenski javni register nepremične kulturne dediščine z oznako Šoštanj – Del graščinskega obzidja (EŠD 23589) http://rkd.situla.org/.

[127] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45; Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 149; Ravnikar, Drobtinice, str. 4–5; Poles, *Stopetkrat*, str. 32; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 13–14; Poles, Manjkajoči lastnik, str. 8–9; Poles, Velika lesena stavba, str. 320, 343. Grb Schrattenbachov je sestavljen iz diagonalno (na črni podlagi) postavljene valovite lente oziroma valovitega hloda oziroma valovitega potoka (bele oziroma srebrne barve), ki deli osnovno ploskev na dva dela. Nad valovito diagonalo je zgoraj desno šesterokraka (zlata) zvezda, pod njim pa levo spodaj (zlati) hrastov drevesni štor s poganjajočim listom oziroma vejico. Barve sedaj več niso vidne. Za grb rodovine Schrattenbach prim. Dolinar, *Kraj Prebold*, str. 109; Poles, Manjkajoči lastnik, str. 8–9.

[128] Ker je na kamnitem elementu v sredini grb plemiške rodovine, se zdi manj verjetna možnost, da je bil element nekoč vgrajen v portal kapele dvorca. Za lokacijo kapele prim. Musy, Iz Šoštanja, str. 84. Razmeroma majhna debelina kamnite klade kaže, da najbrž ni imela funkcije preklade, marveč naklade nad preklado in pod profiliranim čelom. Oblika vklesane letnice je primerljiva z vklesano letnico 1670 na sklepniku kamnitega glavnega portala dvorca Ravno polje pri Ptuju. Vse kaže, da vklesana letnica 1677 zaznamuje zaključek ob-

Šoštanj z lokacijo pogorelega dvorca na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja (Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu, 5, sekcija 163).

Območje porušenega dvorca Šoštanj okoli leta 1900. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2021).

Druga možnost se zdi zaradi sedanje lokacije kamnitega elementa in zaradi velikosti grba bolj verjetna. Manjši in nižji del kamnitega zidu oziroma ostanek nekdanje jugovzhodne stranice vrtnega zidu je ohranjen tudi ob Gregorčičevi cesti; v glavnem so nanj naslonjena mlajša poslopja v povezavi s hišo Levstikova cesta 2. Glavni vhod oziroma porton kompleksa dvorca je bil ob jugozahodni strani Glavnega trga, približno med sedanjima hišama Glavni trg 16 in Primorska cesta 1 oziroma na začetku Ceste talcev.[129] Glavno dvorišče dvorca je segalo od začetka sedanje Ceste talcev do začetka Partizanske poti in je proti jugozahodu nadaljevalo prostorsko os Glavnega trga.

Vischerjeva upodobitev, izdelana v pregledni kavalirski perspektivi iz severovzhodne strani, kaže, da je bil kompleks dvorca v osnovi sestavljen iz treh območij. Na jugovzhodu je bil obzidani vrt, v sredini je bilo glavno dvorišče, na severozahodu pa najverjetneje na pravokotnem obzidnem območju v izmeri približno 60 × 40 m dvorec s stranskimi poslopji in stranskim dvoriščem.

Vrt, ki so ga okoli leta 1989 pozidali s stanovanjskimi bloki, je bil zasnovan kot umetno izravnana obzidana površina s trapezasto talno ploskvijo, dolgo do 90 m in široko do 60 m.[130] Približno 60 cm debeli kamniti vrtni zid je na jugozahodni in jugovzhodni strani – po ostankih sodeč – dosegal višino 2 m, na severovzhodni strani pa je imel v spodnjem delu značaj eskarpe in je zato na zunanji strani dosegal višino 5 m. Vischerjeva upodobitev kaže, da je zid obdajal zgodnjebaročno parterno vrtno zasnovo z velikimi kvadratnimi polji, ki so bila razdeljena z manjšimi gredicami in postavljena simetrično glede na osrednjo vrtno os, ki je povezovala glavni portal dvorca z manjšim odprtim paviljonom na jugovzhodnem koncu vrta. Vhod na vrt je bil poudarjen s portonom, ki je imel na vrhu igračkasto učinkujoče cine oziroma zobčaste nadzidke. Vrtni porton je bil naslonjen na enonadstropno učinkujočo stavbo s pravokotno osnovno talno ploskvijo, trikapno streho in baročnim strešnim stolpičem z zastavico, uro in s čebulasto streho. Tudi zaradi manjšega pritličnega prizidka – morda zakristije – na krajši vrtni fasadi, je mogoče pomisliti, da je bila morda to zunanja grajska kapela. A v višini dveh etaž upodobljena okna in zastavica na drogu na vrhu strešnega stolpiča namesto križa,

sežnejših gradbenih posegov na nekdanjem dvorcu v drugi polovici 17. stoletja.

129 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45.

130 Prim. Poles, Velika lesena stavba, str. 337–339.

Šoštanj s trgom, podružnično cerkvijo, dvorcem Turn in lokacijo podrtega dvorca Šoštanj v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 (SI AS 177/C/R/C411, list 2, izrez).

Pogled proti jugozahodnemu delu šoštanjskega Glavnega trga z lokacijo nekdanjega novoveškega dvorca in vzpetino z ostalinami srednjeveškega gradu (foto: Igor Sapač, 2021).

Novejši portal v vrtnem zidu nekdanjega dvorca Šoštanj in grb rodovine Schrattenbach z letnico 1677 na kamniti prekladi, ki so jo sekundarno vgradili na to lokacijo (foto: Igor Sapač, 2021).

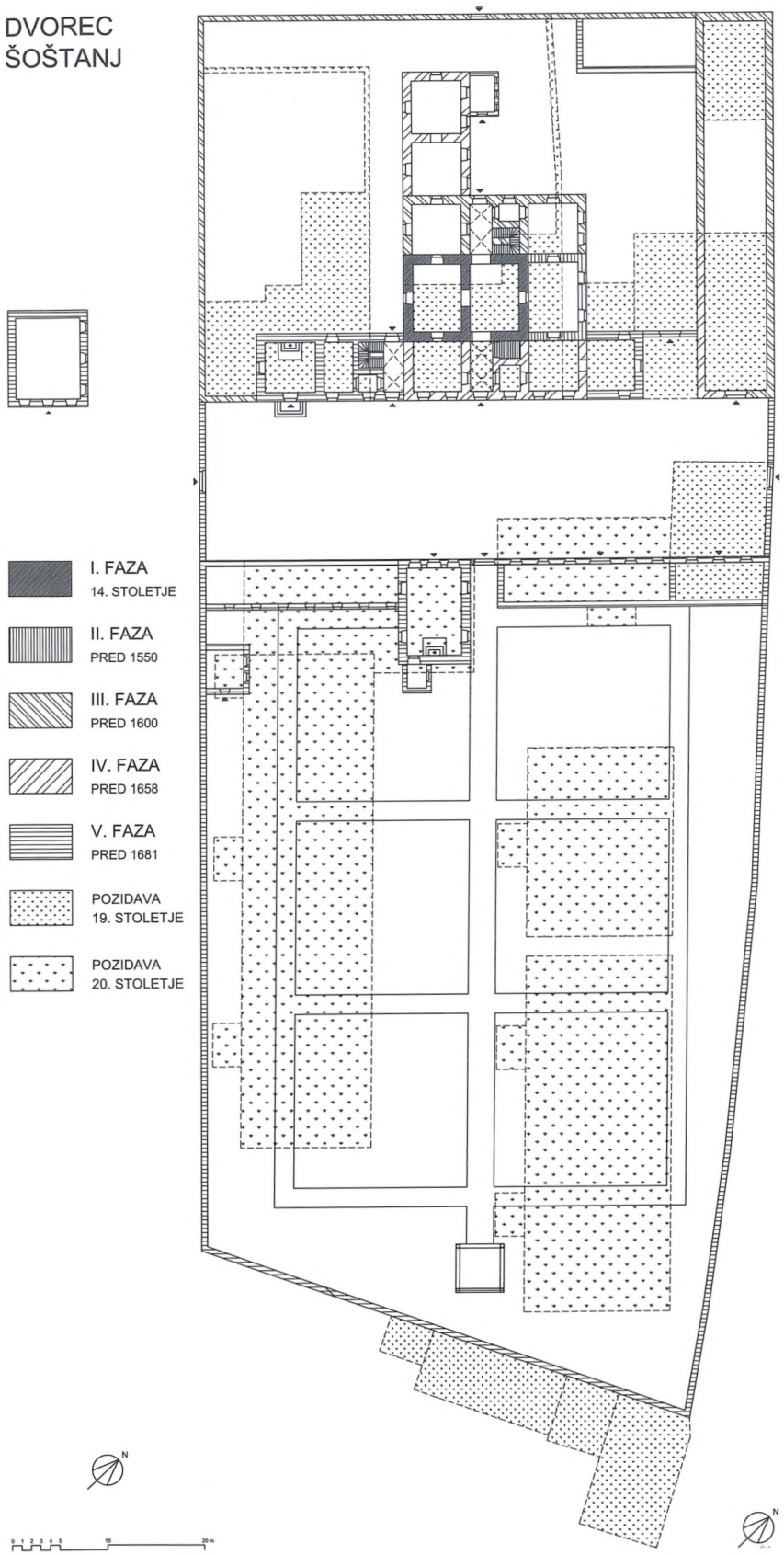
kažejo, da stavba najbrž ni imela sakralne funkcije. Zgolj ugibati je mogoče, čemu je služila.[131] Na severozahodni vrtni zid, ki je vrt ločeval od glavnega dvorišča dvorca, sta bila na notranji strani na obeh straneh vrtnega portona naslonjeni daljši pomožni poslopji z dvokapnima strehama.

Dvorec je bil po Vischerjevi upodobitvi heterogeno učinkujoča dvonadstropna stavba na nepravilni ortogonalni talni ploskvi. Sestavljen je bil iz jedra na sredini zasnove, daljšega sprednjega trakta in krajšega zadnjega trakta. Zaradi padajočega terena je verjetno, da je bil v severovzhodnem delu podkleten. Severovzhodno od njega je ob sedanji Primorski cesti na drugi strani stranskega dvorišča stalo še daljše pritlično pomožno poslopje – najverjetneje hlev za konje –, ki je bilo postavljeno na zelo podolžni pravokotni talni ploskvi in na severozahodni dvoriščni strani dopolnjeno še s krajšim pomožnim poslopjem. Vse kaže, da je bil osrednji del glavne fasade dvorca tam, kjer je sedaj glavna fasada hiše nekdanjega zdravnika Franca Neckermanna (Cesta talcev 2). Najverjetneje je bil glavni portal dvorca na lokaciji sedanjega glavnega vhoda tiste hiše in umeščen točno na prostorsko glavno os vrta jugovzhodno od dvorca. Po Vischerjevi upodobitvi je imel portal nad pravokotno odprtino trikotno čelo, kar kaže, da je nastal v obdobju zgodnjega baroka, v drugi polovici 17. stoletja, samo malo pred nastankom upodobitve.[132] Dataciji portala ustreza upodobljena zasnova glavne fasade dvorca, ki je bila po sedanjem stanju na terenu sodeč dolga približno 34 m in je obsegala 10 okenskih osi.[133] V pritličju so bila manjša kvadratna okna, v obeh nadstropjih pa večja pokončna pravokotna okna s kamnitimi okvirji in renesančno profiliranimi ravnimi čeli. Fasadni ometi so bili gladki in bele barve. Naslikane pilastrske fasadne arhitekturne členitve, ki je bila v 17. stoletju na tovrstnih dvorcih pogosta, na upodobitvi ni. Okenske osi na glavni fasadi so imele deloma različne medsebojne razmake, kar je najbrž indic, da sprednji trakt ni nastal v eni sami stavbni fazi. Poleg glavnega portala je imela glavna fasada na levi strani še stranski portal, ki je bil brez trikotnega čela; najverjetneje je stal na lokaciji sedanjega širokega ločnega portona oziroma prehoda med hišama Cesta talcev 2 in Cesta talcev 4,

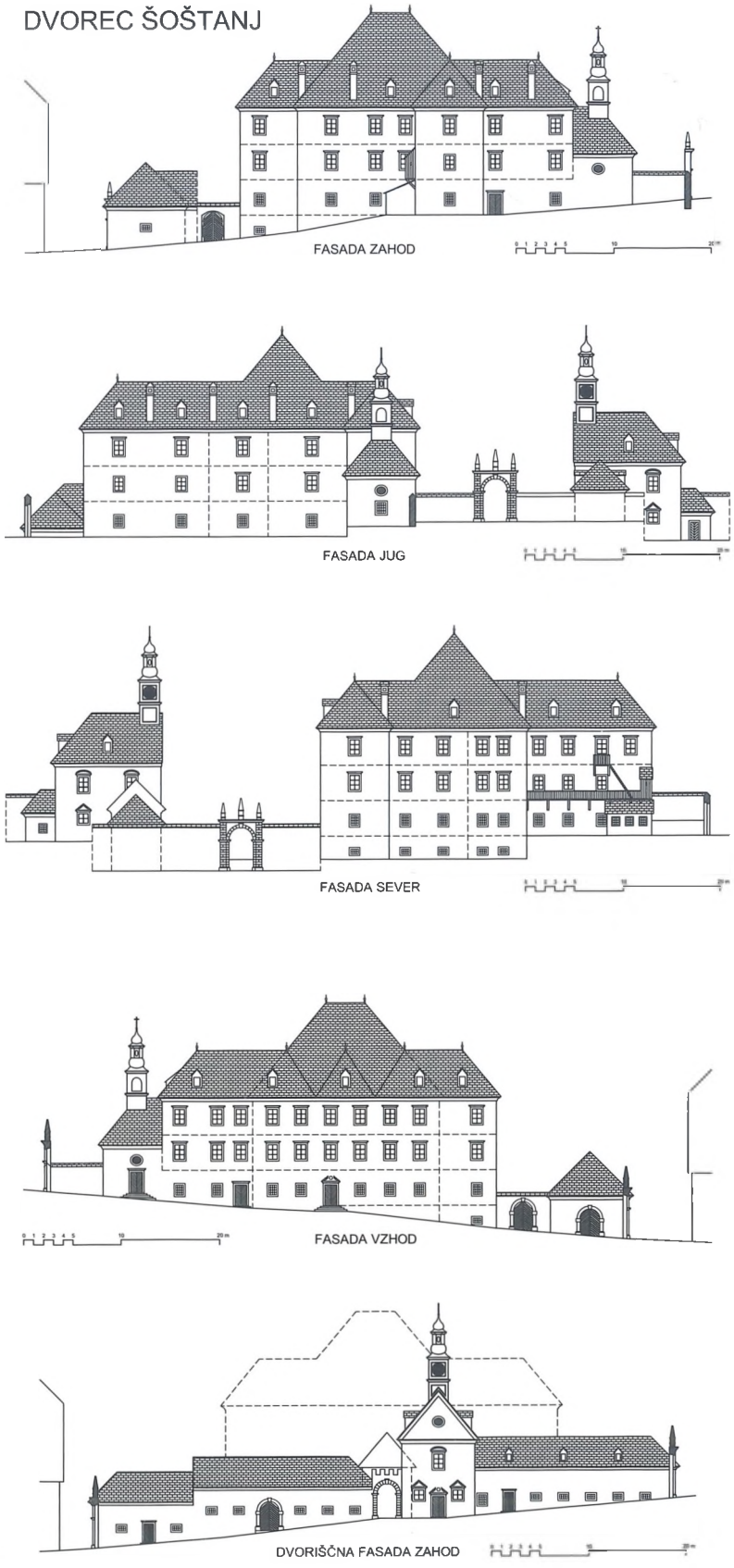
[131] Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 100.

[132] Zdi se, da je bil portal primerljiv s portalom kapele gradu Borl v Halozah, ki ima značilno prekinjeno čelo in je v kronogramu datiran z letnico 1674.

[133] Prim. Poles, Velika lesena stavba, str. 334–337.

Poskus rekonstrukcije tlorisne zasnove novoveškega dvorca Šoštanj z vrisanimi hipotetičnimi fazami stavbnega razvoja ter pikčasto označeno sedanjo pozidavo na tistem območju (risal: Igor Sapač, 2021).

Hipotetični poskus rekonstrukcije fasad novoveškega dvorca Šoštanj v obliki iz okoli leta 1681 (risal: Igor Sapač, 2021).

ki sta na lokaciji podrtega dvorca nastali v 19. stoletju. Na levi oziroma jugozahodni strani je bil sprednji trakt dvorca zaključen z nižjim prizidkom, ki je imel na glavni fasadi pravokotni portal z zgodnjebaročnim ovalnim oknom nad njim, na strehi pa stolpič z baročno čebulasto streho s križem in s polkrožno zaključenimi odprtinami – očitno linami za zvon(ove). Prizidek je imel nedvomno funkcijo kapele.[134] Vhod v kapelo je bil na lokaciji sedanjega glavnega vhoda hiše na Cesti talcev 4.[135] Kapela je bila morda tako dolga, kot je znašala širina sprednjega trakta dvorca – po upodobitvi približno 7 m –, čeprav ne gre izključiti možnosti, da je bila na zadnji strani daljša. Jedro dvorca je bilo gotovo širše od sprednjega trakta in po Vischerjevi upodobitvi ter na osnovi sedanje situacije na terenu je mogoče sklepati, da je bilo postavljeno na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 19 × 15 m. Jedro dvorca je bilo pokrito s strmo renesančno učinkujočo štirikapno sedlasto streho, ki je bila nad osrednjim delom sprednjega trakta dopolnjena s posebno razgibano t. i. grapasto streho (nem. *Grabendach*), kakršne so se uveljavile v 16. in 17. stoletju.[136] Vse strešine so bile opremljene s strešnimi okni v obliki frčad, ki so omogočale prezračevanje podstrešja, ni pa jih mogoče interpretirati kot okna domnevnih bivalnih prostorov na podstrešju. Na Vischerjevi upodobitvi ni videti dimnikov, kar kaže, da so bili na začelnih straneh stavbe. Na zadnjem traktu, ki je imel na daljših fasadah najverjetneje po štiri okenske osi, je v prvem nadstropju jugozahodne fasade upodobljen odprti leseni vezni hodnik oziroma gank, ki je bil obrnjen proti stranskemu dvorišču s stranskim poslopjem. Zdi se, da je na koncu ganka upodobljeno suho stranišče. Iz ganka je pomožno leseno stopnišče vodilo do drugega nadstropja zadnjega trakta. V dvorcu je bilo nedvomno tudi več udobnejših notranjih stopnišč. Po nekoliko ekscentrično na glavni fasadi postavljenem glavnem portalu je dopustno pomisliti, da je bila pozicija portala prilagojena tudi stopnišču, ki je vodilo v klet dvorca. Glavno stopnišče je bilo najverjetneje v severozahodnem delu jedra dvorca. To bi bilo morda mogoče preveriti z ustreznimi arheološkimi raziskavami na dvoriščni strani treh hiš na severozahodni strani začetnega dela sedanje Ceste talcev.

Povezavo med dvorcem in njegovim obzidanim vrtom je tvorila lahno proti severovzhodu spuščajoča se pravokotna površina glavnega dvorišča, ki je najverjetneje merila 16,5 m v širino in 60 m v dolžino. Čez dvorišče je bila speljana pot med šoštanjskim trgom in Lokovico. Talna ploskev nekdanje dvoriščne površine je na terenu, v začetnem delu sedanje Ceste talcev, še dovolj dobro prepoznavna. Na daljših stranicah so jo zapirala opisna poslopja, na obeh krajših straneh pa sta jo zamejevala več metrov visoka zidova, ki sta bila na sredini predrta z enakovredno oblikovanima mogočnima polkrožno zaključenima portonoma manierističnih oziroma zgodnjebaročnih oblik. Portona sta bila opremljena s pravokotnima rusticiranima okvirjema in vsak je imel na vrhu tri kamnite koničaste piramidalne nastavke v obliki obeliskov. Jugozahodno od zgornjega oziroma jugozahodnega portona je stalo enonadstropno kubično oziroma štokasto učinkujoče 3 × 3-osno poslopje s strmo štirikapno streho, ki je bilo ohranjeno še v času nastanka franciscejskega katastra leta 1825, zdaj pa tam na obzidanem platoju stoji novejša stanovanjska hiša iz druge polovice 20. stoletja. Zgolj ugibati je mogoče, ali se morda prav na to poslopje nanaša omemba hiše z vrtom in pristavo na šoštanjski grajski vzpetini v letih 1436, 1444 in 1447.[137]

Stavbni razvoj novoveškega dvorca Šoštanj

Poskus rekonstrukcije zasnove dvorca Šoštanj v obdobju okoli leta 1681 je dovolj prepričljiv in na tej podlagi je mogoče poskusiti opredeliti tudi temeljne poteze razvoja stavbnega kompleksa nekdanjega dvorca. Že Ivan Stopar je na osnovi analize upodobljenega heterogenega stavbnega volumna prepričljivo pokazal, da je dvorec končni obseg dosegel s postopno rastjo in da je imel v 16. stoletju najverjetneje obliko značilnega renesančnega dvora oziroma štoka.[138] Z natančnejšo analizo je mogoče stavbni razvoj nekdanjega dvorca še bolj razčleniti in obenem posamezne ugotovljene stavbnorazvojne faze umestiti v širši kontekst razvoja grajske arhitekture na Štajerskem.

1. faza: prvotni srednjeveški neutrjeni stolpasti dvor v 14. stoletju

Že zgoraj sem navedel argumente, ki podpirajo tezo, da je najpozneje v prvi polovici 14. stoletja na lokaciji poznejšega novoveškega šoštanjskega dvorca, pod šoštanjskim gradom in grajsko kapelo, ob robu trga nove trške naselbine Šoštanj, stal srednjeveški dvor v značilni obliki dvonadstropnega stolpa s pra-

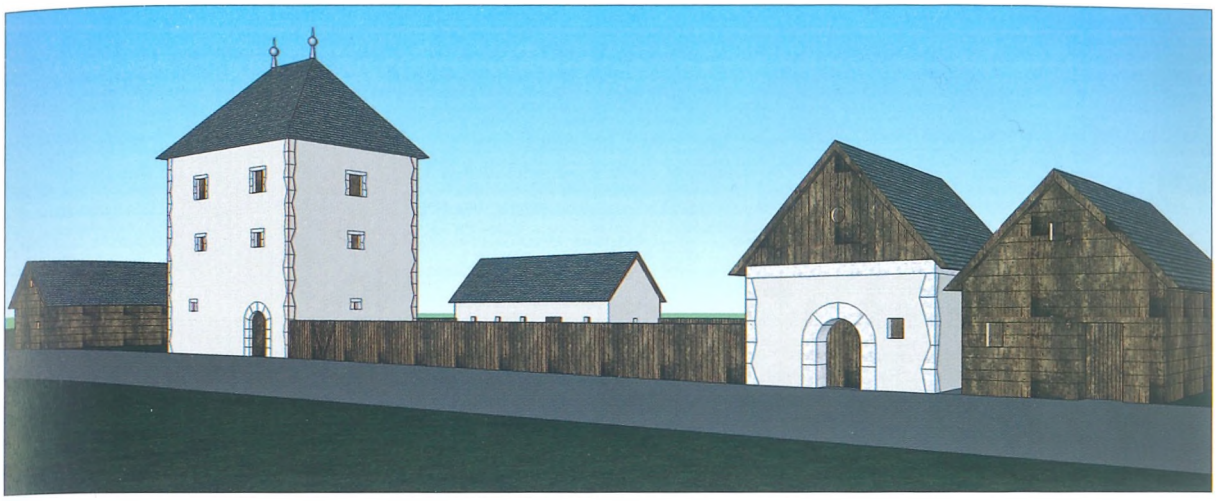
[134] Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 100.

[135] Prim. Musy, Iz Šoštanja, str. 84.

[136] V slovenskem prostoru so bile tovrstne strehe redke. Ohranjena je takšna streha iz 18. stoletja na stopniščnem prizidku mestnega gradu v Mariboru. Nekoč je – po Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681 sodeč – tovrstna streha stala tudi na dvorcu Gromperk oziroma (Spodnji) Gromberg na Pohorju, ki pa je propadel že v 18. stoletju. Tovrstne strehe so pogoste zlasti na meščanskih hišah v Salzburgu in Linzu v Avstriji (prim. https://de.wikipedia.org/wiki/Grabendach).

[137] Prim. Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 409, 410; tudi: Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8–9.

[138] Prim. Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 508; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 100; prim. Curk, *Trgi*, str. 135. Značilen primer štoka, ki je nastal pred letom 1527, je severni del jedra dvorca Oplotnica. Do konca 17. stoletja so tisti štok še dvakrat razširili in ga obdali z velikim vrtnim obzidjem.

Stolpasti dvor na lokaciji poznejšega dvorca Šoštanj okoli leta 1400. Pogled z vzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Gabrijela Erdelji na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

vokotno talno ploskvijo. Po analogijah sodeč so prvotni stolp pozneje razširili in ga v 16. stoletju vključili v večje poslopje poznejšega jedra dvorca, ki ga je Ivan Stopar opredelil kot štok. Glede na ugotovljeno približno velikost talne ploskve jedra šoštanjskega dvorca in upoštevaje tlorisno zasnovo šoštanjskega trga ter konfiguracijo terena na območju nekdanjega dvorca se zdi najbolj verjetna možnost,[139] da je prvotni srednjeveški stolpasti dvor tvoril južni del poznejšega renesančnega štoka in da je imel dvocelično zasnovo s pravokotno talno ploskvijo v izmeri približno 13 × 9 m. Potemtakem bi bil stolpasti dvor na lokaciji poznejšega šoštanjskega dvorca po velikosti talne ploskve nekoliko večji od domnevno starejšega in višje ležečega stolpastega dvora na lokaciji sedanjega dvorca Turn, ki je imel talno ploskev veliko 11,3 × 7,5 m.[140] Ob stolpastem dvoru je bilo gotovo že na začetku tudi ograjeno dvorišče z nizkimi pomožnimi poslopji.

2. faza: širitev prvotnega srednjeveškega stolpastega dvora po letu 1438 in pred sredino 16. stoletja

Domnevna velikost prvotne talne ploskve, lega na rahlo dvignjeni parceli ob šoštanjskem trgu in v bližini grajske kapele oziroma trške cerkve ter dejstvo, da je bil tu v novem veku do leta 1734 sedež šoštanjskega zemljiškega gospostva kažejo, da je prav ta stolpasti dvor po razdejanju šoštanjskega gradu okoli leta 1438 prevzel vlogo sedeža šoštanjskega urada oziroma zemljiškega gospostva in postal t. i. *Amtshaus* – uradniška hiša oziroma uradniški dvor. Morda so dokaj majhni stolpasti dvor zaradi nove funkcije že kmalu po letu 1438 povečali s prizidkom. Morda se je to zgodilo šele po 30. septembru 1473, ko so stavbo opustošili osmanski vojaki.[141] O takrat povzročeni škodi je mogoče zgolj ugibati. Najbrž so napadalci dvor samo požgali in se niso mudili s podiranjem zidovja, saj so bili njihovi napadi plenilnega in ne zavojevalnega značaja. Sklepati je mogoče, da so prvotni dvocelični stolpasti dvor najverjetneje še pred začetkom 16. stoletja razširili s prizidkom proti severovzhodu in tako izoblikovali dvonadstropno tricelično stavbno zasnovo s talno ploskvijo v izmeri približno 19 × 9 m.[142] Pomisliti je dopustno, da so takrat modernizirali okenske in vratne odprtine, namestili nove lesene medetažne konstrukcije in postavili novo strmo štirikapno streho, krito s skodlami. Ob dvoru so gotovo obnovili tudi ograjeno dvorišče z nizkimi pomožnimi poslopji.

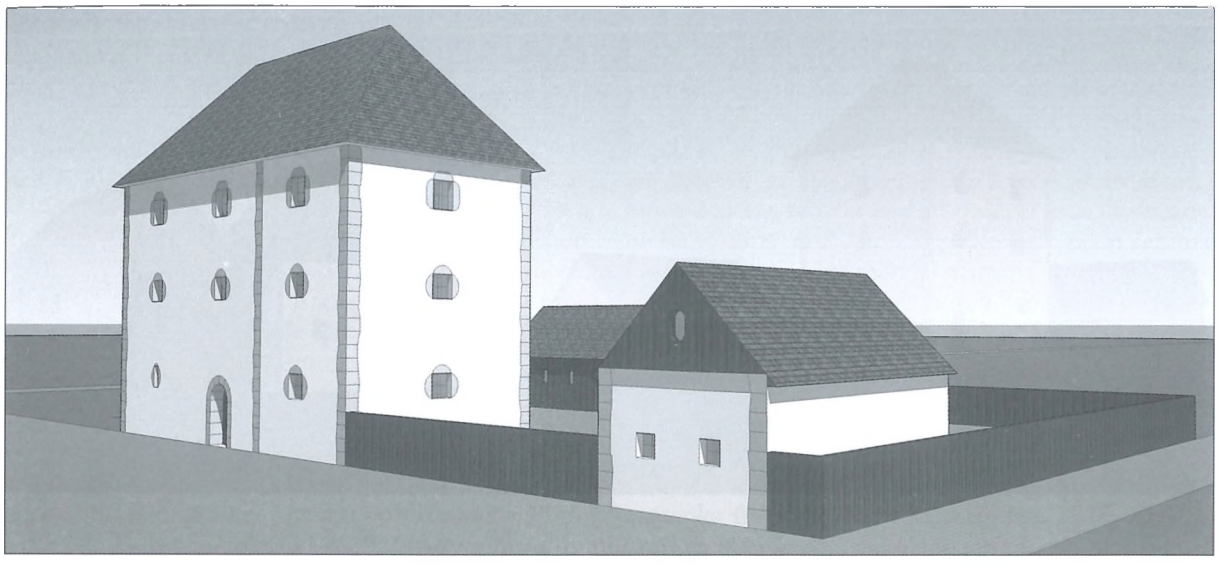
Po izumrtju Celjskih leta 1456 je stolpasti dvor v sklopu šoštanjskega urada pripadel Habsburžanom. Leta 1480 je cesar Friderik III. († 1493) gospostvo Šoštanj s Kacenštajnom za dve leti podelil v zakup

[139] Prim. Curk, *Trgi*, str. 136 (s problematično tezo, da je imel šoštanjski trg sprva lečasto obliko in da je sedanja pravokotna oblika mlajša).

[140] Smiselna je primerjava s poslopjema nekdanjih dvonadstropnih stolpastih dvorov v Slovenski Bistrici, ki sta nastala najpozneje v 14. stoletju in so ju sekundarno vključili v sistem mestnega obzidja. Prvi stolp, ki je sedaj vključen v kompleks bistriškega gradu, je zgrajen na pravokotni talni ploskvi v izmeri 8,8 × 12,8 m in ima v spodnji etaži 1,4 m debele stene. Drugi stolp, t. i. Graslov stolp, ki je od prvega oddaljen 185 m, je zgrajen na pravokotni talni ploskvi v izmeri 9,7 × 15,2 m in ima v spodnji etaži 1,4 m debele stene.

[141] Prim. Schmutz, *Historisch*, str. 509; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 415; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 26–27, 45; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 554; Hudales, Šoštanjska kronika, str. 170; Voje, *Slovenci*, str. 24; Simoniti, *Turki*, str. 204; Ravnikar, Vzhodna polovica, str. 196; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 120, 123; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 20.

[142] Podobne osnovne talne zasnove so imela v 16. stoletju zgrajeni manjši dvorci Radelca pri Škocjanu, Soteska ob Krki, Grm pri Novem mestu, Kostanjevica na Dolenjskem in Ravne na Koroškem (prim. Sapač, *Razvoj*, str. 70, 146–147).

Razširjeni stolpasti dvor na lokaciji poznejšega dvorca Šoštanj okoli leta 1550. Pogled z vzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Elena Sternad na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

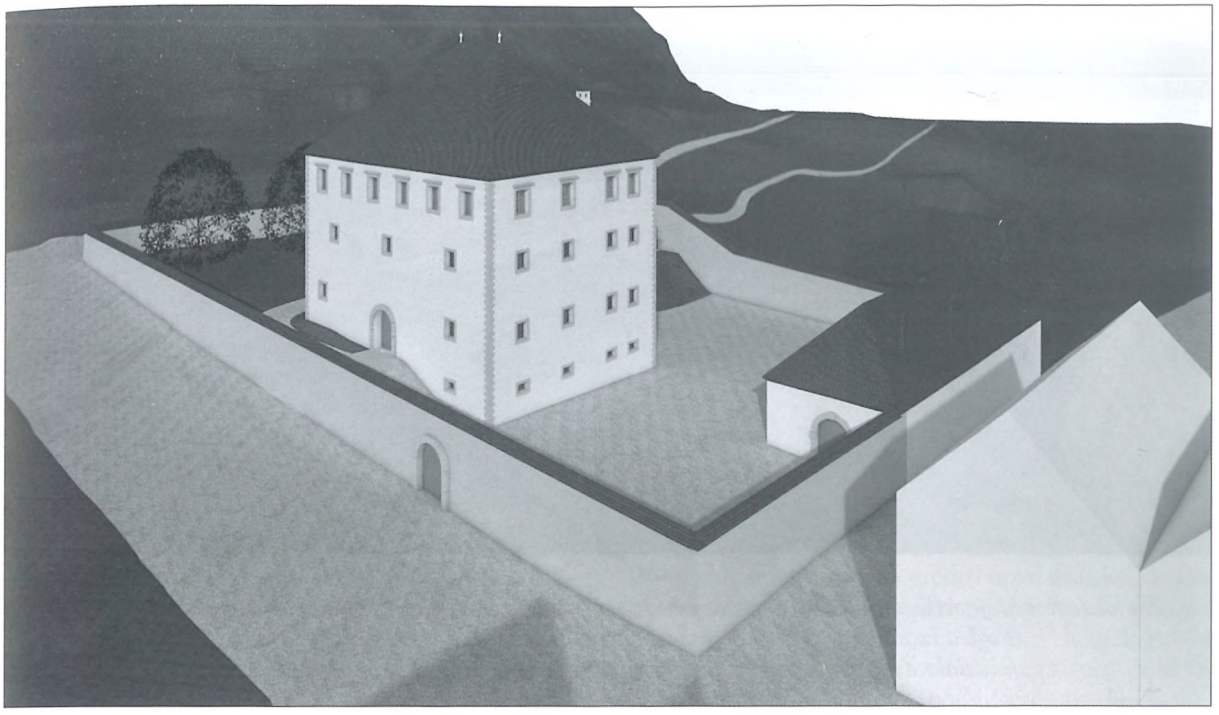
Frideriku pl. Lambergu, nato pa so zakupno pogodbo še dvakrat podaljšali in Šoštanj je v Lambergovih rokah ostal do leta 1487. Nato je leta 1491 šoštanjski urad s Kacenštajnom dobil v zakup Žiga pl. Lichtenberg, ki je bil takrat cesarski oskrbnik na sosednjem gradu Forhtenek. Leta 1494 sta bila urada Šoštanj in Kacenštajn ponovno zastavljena – tokrat Boštjanu pl. Mindorferju, ki je bil med letoma 1493 in 1500 oskrbnik Forhteneka, od leta 1493 pa tudi zakupni gospod na gospostvu Zbelovo z Lembergom. Leta 1510 je Šoštanj s Kacenštajnom dobil v zakup cesarski oskrbnik na gradu Rogatec Janez Rogaški in ga obdržal do leta 1512. Leta 1526 je nadvojvoda Ferdinand šoštanjski urad s Kacenštajnom zastavil vitezu Ivanu Kacijanarju (1490/91–1539), ki je bil od leta 1523 vrhovni cesarski vojaški poveljnik v notranjeavstrijskih deželah, med letoma 1528 in 1537 pa tudi kranjski deželni glavar. Leta 1530 je Kacijanar dobil urada Šoštanj in Kacenštajn kot nadomestilo za denarni znesek, ki mu ga je dolgoval cesar, v trajni fevd. Urada je obdržal do leta 1537, ko so ga kot vojaškega poveljnika zaradi posledic izgubljene bitke pri Osijeku oziroma Gorjanu obtožili izdajstva in postavili pred sodišče. Zatem ko so ga leta 1539 ubili v gradu Kostajnica na Uni, je leta 1540 njegova hči Sholastika († po 1563), žena Ulrika barona Eytzinga, dosegla pravico razpolagati z gradiščema in uradoma Šoštanj ter Kacenštajn. Leta 1554 je cesar Karel V. dovolil svojemu svetovalcu Žigi pl. Gallerju († 1564), da od Sholastike odkupi urada Šoštanj in Kacenštajn.[143] Zgolj ugibati je mogoče, če so takrat trški dvor v Šoštanju gradbeno spreminjali. Zdi se malo verjeto, da bi bila stavba v prvi polovici 16. stoletja deležna večjih gradbenih posegov. Dopustno je pomisliti, da so zaradi nevarnosti osmanskih vpadov dvor obdali s kamnitim zidom, ki pa gotovo ni bil posebno močan in visok.

3. faza: širitev in preobrazba šoštanjskega trškega dvora v drugi polovici 16. stoletja

Po smrti Žige pl. Gallerja († 1564), ki je imel šoštanjski in kacenštajnski urad s šoštanjskim trškim dvorom od leta 1554, sta imela od leta 1566 deželnoknežja urada v zakupu njegova sinova Jurij († 1570) in Viljem († 1595) pl. Gallerja. Po Jurijevi smrti je imel urada samo Viljem, ki je kot šoštanjski zakupni zemljiški gospod omenjen še v letih od 1574 in 1576. Takrat je bil v sporu s svojimi podložniki, pozneje pa je padel v bojih z Osmani pri Petrinji na Hrvaškem.[144] Vse kaže, da je prav on stolpasti dvor v šoštanjskem trgu prezidal in povečal v sodobni renesančni dvorec. V šoštanjskem urbarju iz leta 1575 je zapisan podatek, da sta gradova Šoštanj in Kacenštajn opuščena in da so zato začeli v Šoštanju ob trgu graditi novo stanovanje. Avstrijski nadvojvoda Karel je leta 1575 Viljemu pl. Gallerju dovolil porabiti 2.000 goldinarjev za zidavo na stolpu v Šoštanju

[143] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 415–417; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 51–53; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 12–14. Prim. Schmutz, *Historisch*, str. 509–510; Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 99 (z nekaterimi zmotnimi podatki). Za Mindorferje: Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 673, 674. Za Kacijanarje: Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 152–153, 419.

[144] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 417, 449; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 53; Koropec, *Mi smo tu*, str. 64; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 419. Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 12–14.

Na lokaciji srednjeveškega stolpastega dvora postavljeni renesančni dvorec Šoštanj okoli leta 1600. Pogled iz zraka z vzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelali Sara Bec in Larisa Krajnc na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

– *am Thurme zu Schönstein*. Za gradnjo so morali po tem urbarju podložniki gospostva Šoštanj leta 1575 opraviti na leto štiri dni vprežne tlake in osem dni ročne tlake.[145] Ni povsem jasno, ali se omemba zidave na stolpu nanaša na gradnjo v kompleksu dvorca Šoštanj ali na morebitno gradnjo v kompleksu sedanjega dvorca Turn. Franc Hribernik je domneval, da se podatek nanaša na nekdanjo kaščo oziroma na sedanji dvorec Turn.[146] Ivan Stopar je v nasprotju z njim domneval, da se podatek nanaša na zidavo v kompleksu dvorca Šoštanj.[147] Stoparjeva domneva je bolje utemeljena, saj stavbne značilnosti kažejo, da šoštanjske kašče niso zgradili pred 17. stoletjem.[148] Vsekakor pa omembe zidave na stolpu ni mogoče interpretirati tako, da je šlo za obnovo napol podrtega stolpa na šoštanjskem srednjeveškem gradu.[149]

Rezultati stavbne analize kažejo, da so v drugi polovici 16. stoletja srednjeveški stolpasti dvor prezidali in razširili v značilni renesančni monolitni dvorec oziroma štok.[150] Zdi se, da so dvonadstropno stavbno zasnovo, kakršna se je izoblikovala v drugi fazi stavbnega razvoja, razširili proti severozahodu in pri tem njeno talno ploskev skoraj podvojili. Nastal je sodobni manjši renesančni dvonadstropni dvorec s pravokotno talno ploskvijo v izmeri približno 19 × 15 m in z racionalno zasnovanimi fasadami, z gladkimi apnenimi ometi brez dekorativnih elementov. Dvorec je bil pokrit s strmo štirikapno sedlasto streho, zasnovano še v tradiciji gotskih strmih streh, ki je dokumentirana na Vischerjevi upodobitvi,[151] in ni imel notranjega dvorišča. Glavni vhod je imel najverjetneje na jugozahodni fasadi. Zdi se, da je bila njegova zasnova v bližini še najbolj primerljiva z zasnovo dvorca Legant v Braslovčah, ki je najverjetneje nastal v drugi polovici 16. stoletja.

[145] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 418, 434–435; Koropec, *Mi smo tu*, str. 64; Hudales, Le vkup, str. 74–75; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 98–99, 112; Valentinitsch, Willkür, str. 471, 473; Ravnikar, Drobtinice, str. 4; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 120; Poles, Velika lesena stavba, str. 317–318. Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45, 46, 57, 58.

[146] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45–46; prim. *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 438; Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 137; Curk, *Trgi*, str. 136; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 351.

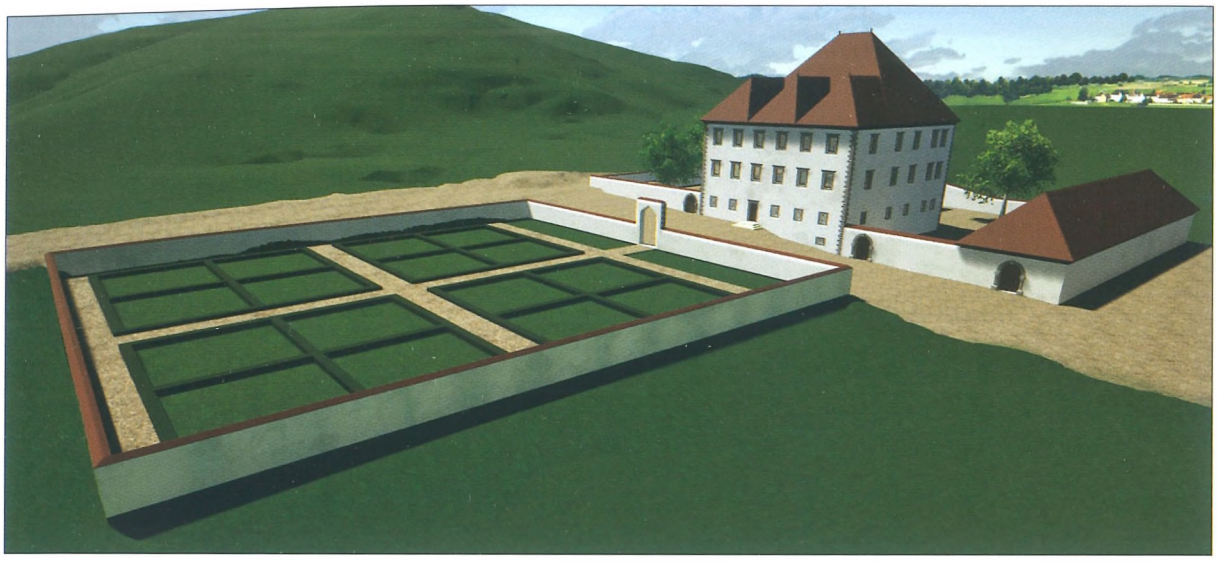
[147] Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 98–99, 112.

[148] Ivan Stopar v času priprave knjige iz serije Grajske stavbe sicer še ni vedel, da se v poslopju nekdanje kašče in poznejšega dvorca Turn skriva srednjeveški stolp oziroma stolpasti dvor.

[149] Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45; Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 143; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 16–17.

[150] Za problematiko renesančnih monolitnih dvorcev: Sapač, *Razvoj*, str. 140–158.

[151] Primerljive strešne konstrukcije iz 16. stoletja so ohranjene na avstrijskoštajerskih dvorcih Hautzenbichl blizu Knittelfelda (okoli 1542), Alt-Kainach blizu Voitsberga (po 1548), Freibüchl blizu Lipnice (po 1585) in Ottersbach pri Lipnici (okoli 1600).

Na lokaciji srednjeveškega stolpastega dvora postavljeni renesančni dvorec Šoštanj z vrtom okoli leta 1650. Pogled iz zraka z vzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Žan Gracej in Katja Temnikar na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

4. faza: obnove in širitve dvorca Šoštanj med letoma 1599 in 1658

Leta 1590 je nadvojvoda Karel šoštanjsko gospostvo z dvorcem prodal Janezu Boltežarju Wagnu pl. Wagenspergu, ki je bil že vsaj od leta 1575 lastnik bližnjega dvorca Ravne (Gutenbüchel) in gradu Velenje in ki je šoštanjsko gospostvo obdržal do svoje smrti leta 1595. Za njim je posest pripadla njegovi ženi in sinu Janezu Žigi Wagnu baronu Wagensbergu (pred 1590–1640), ki je po smrti matere leta 1597 postal edini lastnik šoštanjskega gospostva. Nedolgo zatem – malo pred februarjem 1599 – je trg Šoštanj dvakrat zaporedoma upepelil požar. O morebitni škodi na dvorcu iz tistega časa ni podatkov. Pred letom 1619 je šoštanjsko gospostvo dobil Maksimilijan Wagen baron Wagensberg, ki je bil sin Janeza Žige ter je gospodaril še na Zovneku in v Preboldu. Leta 1619 je šoštanjsko gospostvo kupil Janez Ludvik I. Sauer pl. Kozjaški, ki je imel tudi gradove Velenje, Švarcenštajn in Valdek ter bil vojaški glavar v Petrinji na Hrvaškem. Bil je v sporih s šoštanjskimi podložniki, ki so pred njegovim zatiranjem leta 1621 iskali zaščito v Gradcu. Ko je leta 1622 na velenjskem gradu umrl, je velenjsko gospostvo dobil njegov najstarejši sin Janez Karel Sauer pl. Kozjaški († 1646), ki je leta 1629 postal tudi gospod na Limbarju in leta 1639 še na Borlu, šoštanjsko gospostvo pa je pripadlo mlajšima sinovoma Juriju Andreju in Pankracu III. Vse kaže, da je Jurij Andrej dobil samo razvaljeni grad in urad Šoštanj z nekaterimi pripadajočimi stavbami, nedokončani dvorec Šoštanj pa je pripadel Pankracu, ki je kmalu (okoli leta 1623 oziroma pred letom 1630) umrl. Šoštanjski dvorec je nato pripadel Juriju Andreju Sauerju pl. Kozjaškem († 1648), poveljniku in generalu v Karlovcu, ki ga je leta 1629 prodal Juriju Leopoldu baronu pl. Stadlu (pred 1611–1646). Ta je imel še dvora Graben(hofen) in Venushof ter grad Weissenegg blizu Gradca na avstrijskem Štajerskem, a je bil zelo zadolžen. Pred kmečkim uporom leta 1635 je bil zaradi povečevanja tlake v vse večjih sporih s šoštanjskimi podložniki. Kmalu po kmečkem uporu je Šoštanj prodal, saj med uporom razdejanega dvorca zaradi pomanjkanja denarja najbrž ne bi mogel obnoviti, pa tudi s podložniki se najbrž ne bi mogel več sporazumeti. Umrl je na gradu Obermayerhofen blizu Hartberga na avstrijskem Štajerskem, ki pa ni bil v njegovi lasti. Iz uporabljenih virov ni mogoče razbrati, kdaj natančno je Šoštanj prodal. Zdi se, da se je to zgodilo okoli leta 1640 in da je bil kupec Janez Karel Sauer pl. (in od leta 1630 baron) Kozjaški, ki je leta 1639 kupil tudi grad in gospostvo Borl v Halozah ter ju začel velikopotezno posodabljati. Vsekakor je bil nato med letoma 1651 in 1658 Šoštanj last Janeza Ludvika II. Sauerja barona Kozjaškega (in od leta 1668 grofa Borlskega) (1626–1682), ki je bil eden od treh sinov Janeza Karla in velenjski graščak.[152]

[152] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 53–54, 74; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 12–14; prim. Cäsar, *Beschreibung*, str. 502; Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 57–58, 418; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 51, 100; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 331; Jakič, *Sto gradov*, str. 176–177; Ravnikar, Drobtinice, str. 4–5; Zimmermann, Gradovi, str. 244–245; Poles, Velika lesena stavba, str. 318–320. Za Wagne: Gadolla, Prispevki, str. 188–189; Poles, Zaklad starega gradu, str. 8; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 248, 285. Za požar v Šoštanju leta 1599: Kovačič, Šoštanj, str. 45–46; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 99. Za Sauerje: Gadolla, Prispevki, str. 189–196; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8–9;

Listina iz leta 1622, s katero so si trije bratje Sauerji razdelili očetovo dediščino, navaja, da Pankrac (III.) Sauer pl. Kozjaški dobi še ne povsem dokončani dvorec in skupaj z njim še stražno hišico, kozolec in gradbene parcele.[153] Tudi šoštanjski urbar iz leta 1623 navaja, da šoštanjski dvorec še ni dokončan.[154] Zgolj ugibati je mogoče, ali niso dokončali gradnje iz 16. stoletja ali pa so po dveh požarih v letu 1599 dvorec začeli znova obnavljati in so obnovitvena dela predčasno zastala oziroma so počasi napredovala. Druga možnost se zdi bolj verjetna, saj je bil dvorec pred 17. stoletjem dokaj majhna stavba in se ne zdi prav verjetno, da gradnje v poznem 16. stoletju niso mogli dokončati.

Prav tako je lahko samo ugibanju prepuščeno, ali so dvorec dokončali pred izbruhom kmečkega upora leta 1635. Takrat se je 29. aprila v dvorcu pojavila delegacija kmečkih upornikov, v noči na naslednji dan pa so puntarji – po očitno neuspešnih pogajanjih – dvorec zavzeli in ga razdejali. A razdejanje ni bilo popolno. Najbrž stavbe niso požgali, saj Vischerjeva upodobitev nad jedrom dvorca kaže strmo streho, ki je bila najverjetneje še iz 16. stoletja, morda še celo iz časa pred požaroma leta 1599. Nato je bilo v dvorcu oziroma ob njem veliko zborovanje upornih podložnikov – zlasti tistih iz šoštanjskega in limbarskega gospostva – ter šoštanjskih tržanov. Kmalu zatem so uporniki 7. maja 1635 v Škalah razrušili še poslopje gospe Sauer pl. Kozjaške.[155] Od vseh grajskih stavb, ki so bile na območju Šaleške doline razdejane oziroma zavzete med kmečkim uporom, je bil šoštanjski dvorec tisti, ki so ga najprej zavzeli in razdejali.[156] V Šoštanju se je skupina upornikov po zavzetju dvorca zadrževala še deset dni. Po poročilu Franca Hribernika je nato v spopadu pri šoštanjskem gradu – pri tem ni jasno, ali gre za ostanke srednjeveškega gradu ali za dvorec ob trgu – padlo 31 upornih kmetov, 23 pa so jih plemiške čete zajele. Sledil je obračun s premaganimi.[157]

Najbrž sta dala Janez Karel Sauer baron Kozjaški in po letu 1646 njegov sin Janez Ludvik II. v kmečkem uporu leta 1635 deloma razdejani dvorec Šoštanj zasilno obnoviti. Do obsežnejše obnove in širitve dvorca pa takrat prav gotovo še ni prišlo. Vse kaže, da je imel Janez Ludvik II. svojo glavno rezidenco na gradu Velenje, njegova brata Franc Žiga († 1659) in Jurij Friderik (od leta 1668 grof Borlski) († 1695) pa sta živela na gradu Borl, ki sta ga leta 1646 dedovala po očetu Janezu Karlu.[158] Janez Ludvik II. je dal na velenjskem gradu v severozahodnem obrambnem stolpu zunanjega obzidja urediti novo grajsko kapelo, ki ima na zunanjščini manieristični portal s prekinjenim čelom in vklesano letnico 1660.[159] Kapela je bila značilen dosežek protireformacijskega časa in kaže, da trije bratje Sauerji leta 1668 niso po naključju dosegli grofovskega naslova.[160] Sauerji so na velenjskem gradu – najbrž v prvi polovici 17. stoletja – morda zgradili tudi slikovite arkadne hodnike notranjega dvorišča in oglati stolpič na jugovzhodnem vogalu grajskega jedra.[161] Na tej podlagi je mogoče sklepati,

Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Koropec, *Mi smo tu*, str. 89; Ravnikar, Še nekaj razmišljanj, str. 78; Hernja Masten, Rodbina Sauer, str. 76–103; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 77, 400, 460, 480, 574; II, str. 676, 712, 744, 799, 802. Za Stadla: Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 15, 16, 34, 215, 363; Koropec, *Mi smo tu*, str. 191; Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 857.

153 Gadolla, Prispevki, str. 192; Zimmermann, Gradovi, str. 245; Poles, Velika lesena stavba, str. 319–320. Povzetek delitvene listine iz leta 1622, ki sedaj velja za izgubljeno, je okoli sredine 19. stoletja zapisal Franc vitez Gadolla, ki pa je pri interpretaciji besedila zmotno sklepal, da se podatek o nedokončanem dvorcu nanaša na poznejši dvorec Turn oziroma Vošnjakovo graščino. Posledično je zmotno sklepal še, da se omemba stražne hišice nanaša na dokaj veliko enonadstropno štokasto stavbo južno od dvorca Turn, v kateri so bili v 19. stoletju zapori in ki sedaj nosi naslov Cesta talcev 14 (prim. Poles, Velika lesena stavba, str. 325).

154 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 46, 58; prim. Poles, Velika lesena stavba, str. 320.

155 Koropec, *Mi smo tu*, str. 135, 142, 176, 179, 180, 184, 185; Hudales, Šoštanjska kronika, str. 178; Valentinitsch, Willkür, str. 482; Ravnikar, Še nekaj razmišljanj, str. 77, 79; Ravnikar, Oris, str. 37; Ravnikar, Čas prehoda, str. 218–219; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45; Sore, *Velenjska*, str. 25; Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 297; Hudales, Šoštanjska kronika, str. 178–179; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 27–28; Poles, Velika lesena stavba, str. 321.

156 Hudales, Le vkup, str. 66–67. Pozneje so uporni kmetje zavzeli in razdejali še grad Forhtenek in dvorec Ravne pri Šoštanju.

157 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 27–28, 256–260; Ravnikar, Še nekaj razmišljanj, str. 81.

158 Prim. Hernja Masten, Rodbina Sauer, str. 79–86. Jurij Friderik Sauer baron Kozjaški in grof Borlski se je po poroki z Marijo Barbaro grofico Trauttmansdorff leta 1656 in po smrti brata Franca Žige leta 1659 ambiciozno lotil nadaljevanja zgodnjebaročne preobrazbe in povečave gradu Borl. Uredil je novo grajsko dvorišče, ob katerem je okoli leta 1674 postavil tudi veliki reprezentativni trakt z grajsko kapelo in slavnostno dvorano. Pod gradom je uredil razkošen vrt. Podobo, ki jo je borlski grajski kompleks dobil v tistem obdobju, kažejo Vischerjeve upodobitve iz okoli leta 1681. Leta 1706 je grad pogorel in nato so ga obnovili v spremenjeni ter deloma okrnjeni obliki (prim. Hernja Masten, Rodbina Sauer, str. 82–83).

159 Prim. Gadolla, Prispevki, str. 192, 194, 199. Prim. fotografijo v: Ravnikar, *Grad Velenje*, str. 43. Podobno zasnovana portala sta nastala v kompleksih gradov Vurberk (nekdanji glavni portal grajskega jedra) in Slovenska Bistrica (vhodni portal kompleksa glavne grajske pristave).

160 Sauerji so spadali med tiste plemiške rodovine, ki so se zelo uveljavile in povzpele na družbeni lestvici prav v obdobju protireformacije (prim. Hernja Masten, Rodbina Sauer, str. 82, 92–93).

161 Ravnikar, *Grad Velenje*, str. 52. Po spremnem besedilu k Vischerjevi Topografiji Štajerske (Vischer, *Topographia*, 1971, str. 39) je bil konec 17. stoletja lastnik velenjskega gradu Franc Anton Sauer grof Borlski († 1723), ki je bil eden od sinov Jurija Friderika grofa Sauerja z Borla. Franc Anton je velenjski grad najbrž dedoval po svojem stricu Janezu Ludviku II. Sauerju baronu Kozjaškem in grofom Borlskem (1626–1682) oziroma po njegovih otrocih, ki so umrli brez potomcev. Za velenjski grad gotovo ni imel posebnega zanimanja, saj je moral po požaru leta 1706 obnoviti grad Borl, hkrati pa je gradil novi dvorec Dornava pri Ptuju (prim. Hernja Masten, Rodbina Sauer, str. 86–87; https://www.geni.com/people/Franz-Anton-von-Sauer/6000000130445055981).

da dvorec v Šoštanju za Janeza Karla Sauerja barona Kozjaškega in njegovega sina Janeza Ludvika II. ni imel posebnega rezidenčnega pomena in da sta se posvetila predvsem preurejanju velenjskega gradu.

Poskus rekonstrukcije nekdanje zasnove dvorca Šoštanj kaže, da so zasnovo iz druge polovice 16. stoletja do leta 1658 z dvonadstropnima prizidkoma najverjetneje razširili proti severozahodu in jugovzhodu. Zgolj ugibati je mogoče, ali sta prizidka nastala sočasno. Vsekakor sta imela različno zasnovo in gotovo tudi različno namembnost. S severozahodnim prizidkom so ustvarili krajši zadnji trakt dvorca, ki je bil naslonjen na južni konec severozahodne fasade jedra dvorca in postavljen na podolžni pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 12,8 × 7 m. Z jugovzhodnim prizidkom, ki so ga zasnovali na talni ploskvi v izmeri približno 6 × 19 m in prislonili na staro glavno fasado dvorca iz 16. stoletja, na drugi strani pa najbrž na staro obzidje dvorca ob trgu oziroma poti do grajske vzpetine, pa so zasnovali novo šestosno glavno fasado in obenem osrednji del poznejšega dolgega sprednjega trakta dvorca. Nov zadnji trakt dvorca so pokrili s preprosto trikapno streho, jugovzhodni prizidek pa so – očitno zato, ker so hoteli ohraniti starejšo visoko strešno konstrukcijo jedra dvorca iz 16. stoletja – pokrili s posebno razgibano t. i. grapasto streho s tremi slemeni in dvema strešnima grapama. Pomisliti je dopustno, da so v tistem obdobju povečali tudi starejše stransko poslopje s hlevi na severovzhodu obzidanega dvorišča dvorca. Tako prezidani in povečani dvorec je gotovo imel že tudi manjši ograjeni vrt pred glavno fasado. Morda so že takrat zgradili vrtni porton, ki je bil na vrhu poudarjen z igračkasto učinkujočimi cinami.[162] Zdi se, da so v bližini dvorca po nastanku šoštanjskega urbarja iz leta 1623 in pred letom 1658, ko je v naslednjem šoštanjskem urbarju pri nedokončanem dvorcu poleg sadovnjaka omenjena hiša z žitnico, kletjo in hlevom,[163] zgradili veliko podkleteno dvonadstropno poslopje grajske kašče, ki so ga naslonili na srednjeveški višje ležeči stolpasti dvor in ki ga kaže Vischerjeva upodobitev. Domnevno so poslopje kašče začeli graditi malce pred letom 1635, ko je omenjena šoštanjska grajska klet.[164] Ta spoznanja kažejo, da je imel šoštanjski dvorec v prvi polovici 17. stoletja predvsem vlogo pomembnega gospodarskega središča, bistveno manjši pa je bil njegov rezidenčni pomen.

5. faza: velikopotezna širitev dvorca Šoštanj med letoma 1658 in 1687

Največji gradbeni razcvet je šoštanjski dvorec doživel po letu 1658. Takrat se je spremenil v odlično plemiško rezidenco, ki jo nazorno dokumentira Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681. Razcvet je bil povezan s plemiško rodovino Schrattenbach. Leta 1658 je namreč gospostvo Šoštanj z dvorcem kupil Janez Maksimilijan II. grof Schrattenbach (1615–1664), vrhovni štajerski deželni proviantni mojster na slovenski in petrinjski meji ter član znane in ugledne plemiške rodovine, ki se v pisnih virih pogosto omenja tudi kot Schrottenbach. Bil je tretji od petih sinov Janeza Feliksa barona Schrattenbacha (1570–1638), graščaka na Ojstrici, Stopniku in v Preboldu in enega glavnih krivcev za izbruh kmečkega upora leta 1635, ter mlajši brat Krištofa Žige barona Schrattenbacha (1600–po 1642), ki je imel do smrti grad Stopnik pri Vranskem, in Janeza Friderika grofa Schrattenbacha (1605–1657 ali 1665), ki je imel grad Lemberg pri Dobrni, dvorec Podgrad pri Vranskem in novozgrajeni dvorec Prebold. Janez Maksimiljan II. je imel od leta 1636 gospostvo in dvorec Ojstrica blizu Vranskega, kjer je bil – tako kakor že pred njim njegov oče – hudo sprt s podložniki. Leta 1637 se je na Dunaju poročil z Marijo Katarino grofico Urschenbeck (tudi Ursenbeck ali Ursböckh) († 1668). Leta 1646 je za tri leta zakupil grad Švarcenštajn blizu Velenja in leta 1647 je od dedičev svojega najstarejšega brata Krištofa Žige prevzel še gospostvo Stopnik. Okoli leta 1656 je gospostvo Ojstrica podelil v zakup Janezu Ditrihu Valvasorju (okoli 1633–okoli 1686), ki je bil brat znamenitega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja in ki je v ojstriškem dvorcu prebival še vsaj do leta 1658, morda pa vse do leta 1663. Po letu 1658 je Janez Maksimilijan II. z ženo v glavnem živel v dvorcu v Šoštanju.[165] Leta 1662 sta se v Šoštanju poročila njuna hči Marija Frančiška in Janez Ludvik II. Sauer

Zgodovina rodovine Sauer na gradu Velenje ostaja deziderat (prim. Hudales, Šaleška dolina, str. 246; Gadolla, Prispevki, str. 193; Zimmermann, Gradovi, str. 245–246).

162 Podobni miniaturni zobčasti nadzidki so dokumentirani na dvoriščnih portonih gradov Lemberg pri Dobrni, Podsreda in Rihemberk. Nastajati so začeli v 16. stoletju. Tudi na dvoriščnih obzidjih gradov Lemberg, Cmurek in Slovenska Bistrica so v 16. oziroma 17. stoletju nastale tovrstne igračkaste cine; v Slovenski Bistrici so jih pozneje ob nadzidavi obzidja zazidali, a so njihovi sledovi na jugovzhodnem obzidju grajskega kompleksa še sedaj dobro vidni. Na Lembergu in Cmureku so te cine pozneje odstranili. Ohranile so se tovrstne cine na zunanjem vrtnem obzidju gradu v Štanjelu na Krasu iz druge polovice 17. stoletja. Podobne cine so ohranjene tudi na zunanjih obzidjih v kompleksih avstrijskih gradov Riegersburg na Štajerskem in Frauenstein pri Šentvidu ob Glini na Koroškem. Tudi mestni grad v Gradcu je imel vrh renesančnega zunanjega obzidja nekoč podobne igračkaste cine; dokumentirane so na risbi iz leta 1636.

163 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 46, 58.

164 Prim. Koropec, *Mi smo tu*, str. 180.

165 Sapač, Grad in dvorec Ojstrica, str. 297, 309–313 (z navedeno starejšo literaturo); prim. Schmutz, *Historisch*, str. 510; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 418; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 54; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Vidmar Ceru, Kratek oris, str. 12–14. Za rodovino Schrattenbach, ki je izumrla v 19. stoletju, gl.: Schmutz, *Historisch*, str. 523–524; Höfflinger, Eine Chronik, str. 145–178; Dolinar, *Kraj Prebold*, str. 107–119 (z nekaterimi zmotnimi navedbami); Sapač, Arhitekturna zgodovina gradu Lemberg, str. 641–642; Golec, *Valvasorji*, str. 209–212, 297–304; Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 799.

Portreta šoštanjskega graščaka Otona Viljema grofa Schrattenbacha († 8. 4. 1687) in njegove prve žene Marije Eleonore, rojene baronice Eibiswald (Ivniške) († 5. 6. 1678), ki sta shranjena v muzeju Universalmuseum Joanneum v Gradcu (Kloepfer, Eibiswald, str. 120–121).

baron Kozjaški (1626–1682), velenjski graščak in do leta 1658 lastnik Šoštanja.[166] Janez Maksimilijan II. je leta 1664 umrl v dvorcu v Šoštanju. V Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu se je ohranil inventarni popis njegove zapuščine,[167] ki so ga sestavili med 17. junijem in 2. septembrom 1664 in ki kaže, da je imel do smrti poleg dvorca v Šoštanju, kjer je bila njegova glavna rezidenca, še dvorec Ojstrica in palačo v Celju (poznejši magistrat in sedanji Muzej novejše zgodovine Celje). V Šoštanju ga je nasledil njegov najstarejši sin Oton Viljem grof Schrattenbach (1639/1646–1687).[168]

Oton Viljem grof Schrattenbach je bil sprva (od leta 1667) poročen z Marijo Eleonoro baronico Eibiswald (Ivniško), ki je leta 1677, po leta 1674 umrlem očetu, kot edina dedinja dobila dvorca in gospostvi Ivnik/Eibiswald ter Burgstall v Wiesu pri Ivniku na avstrijskem Štajerskem. Po njeni smrti leta 1678 je ta posest z dedovanjem pripadla možu Otonu Viljemu in obdržal jo je do smrti 8. aprila 1687 v Šoštanju. Po smrti prve žene se je leta 1680 ali 1682 poročil z Marijo Klaro Renato grofico Saurau (1664–1738). Zakoncema se je rodil sin Jurij Rudolf Jožef grof Schrattenbach (1684–1766), ki je po smrti zelo premožnega očeta – najverjetneje zaradi srčne kapi – leta 1687 kot dveletni otrok dedoval gospostvo

166 Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 799, 841.

167 *Inuentarium Uber weyllandt Des Hoch vnd Wollgebornen herrn herrn Maximilian Grafen von Schrottenpach Freyherrn zu Heggenberg, vnd Osterwiz, herrn auf Pragwalt, Lemberg, Purgkhall, vnd Schönstain* (StLA, Landrecht, Karton 1134, Inv. Maximilian Gf. Schrattenbach, 1664). V dvorcu Šoštanj so takrat med drugim popisali 13 uokvirjenih slik s podobami rimskih cesarjev, 4 slike z versko tematiko, nekaj bakrorezov, 4 slike s podobami novejših cesarjev, 5 slik z upodobitvami petih čutov, 6 velikih in 6 manjših slik s krajinskimi motivi ter 8 manjših uokvirjenih slik v grofičini sobi. V dvorcu je bilo tudi precej knjig. Popis je strukturiran po posameznih rubrikah in zato žal niso popisani posamezni prostori v dvorcu. Za posredovane podatke se zahvaljujem kolegici umetnostni zgodovinarki dr. Tini Košak.

168 Golec, *Valvasorji*, str. 301; Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 841.

Votivna slika z upodobitvijo Rožnovenske Matere Božje po zmagi (pri Monoštru) in portretom Otona Viljema grofa Schrattenbacha v župnijski cerkvi v Ivniku (foto: Igor Sapač, 2021).

Kombinirani grb z grbom rodovine Schrattenbach v prezbiteriju župnijske cerkve v Ivniku (foto: Igor Sapač, 2021).

Ivnik z Burgstallom ter najverjetneje tudi šoštanjsko gospostvo. Posest je v njegovem imenu sprva upravljala njegova mati Marija Klara Renata, nato pa je oskrbnik posesti postal njegov skrbnik Maksimilijan Žiga grof Herberstein. Leta 1692, ko se je Marija Klara Renata poročila s Francem Jožefom grofom Dietrichsteinom z Ehrenecka in Pfaffendorfa († 1728), je oskrbnik posesti z njenim soglasjem postal Žiga Rudolf grof Schrattenbach (1649 – domnevno 1723), ki je bil stric Jurija Rudolfa Jožefa ter od leta 1664 imetnik gospostva in dvorca Ojstrica pri Vranskem. Žiga Rudolf je zelo slabo gospodaril, izkoriščal podložnike ter tudi zaradi pijančevanja in iger na srečo povzročal dolgove.[169] Zdi se, da je prav on pred koncem 17. stoletja v imenu svojega nečaka prodal gospostvo Šoštanj, obdržal pa gospostvo Ivnik/Eibiswald z Burgstallom, ki ga je po doseženi polnoletnosti leta 1703 začel upravljati njegov dejanski lastnik Jurij Rudolf Jožef grof Schrattenbach.[170]

V šoštanjskem urbarju iz leta 1658 je zabeležen podatek, da stavba dvorca še ni dokončana.[171] Pri tem je mogoče pomisliti, da so po kmečkem uporu leta 1635 začeli opravljati obnovitvena dela in najverjetneje tudi širitev dvorca, a da so dela zastala oziroma da jih do leta 1658 niso uspeli zaključiti. Dela so se pozneje vsekakor nadaljevala in razmahnila. Do leta 1681, ko je nastala Vischerjeva upodobitev dvorca, so dokončali velikopotezno modernizacijo in širitev stavbnega kompleksa. Obsežna gradbena dela so do-

[169] Kloepfer, *Eibiswald*, str. 120–129; Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 59, 66; Tscherne, *Von Ybanswalde*, str. 67–75; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 284, 340; II, str. 810; prim. Sapač, Grad in dvorec Ojstrica, str. 312–313; https://gw.geneanet.org/fcicogna?lang=en&pz=francesco+maria&nz=cicogna+mozzoni&ocz=1&p=otto+wilhelm&n=von+schrattenbach.

[170] Za gospostvo Ivnik, ki je ostalo v lasti Jurija Rudolfa Jožefa grofa Schrattenbach in za njim v lasti njegovih dveh hčera ostal do leta 1800: Kloepfer, *Eibiswald*, str. 120–130; Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 59, 66.

[171] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 46, 58; prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 99; Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 144.

Oton Viljem grof Schrattenbach med svojim tastom Wolfgangom Maksimilijanom baronom Ivniškim (levo) in cesarjem Leopoldom I. na votivni sliki z upodobitvijo Rožnovenske Matere Božje v župnijski cerkvi v Ivniku. Izrez (foto: Igor Sapač, 2021).

Kombinirani grb z grbom rodovine Schrattenbach in inicialkami O.(tto) W(ilhelm). / G.(raf) V.(on) S.(chrattenbach) na sliki s sv. Rokom in sv. Boštjanom v župnijski cerkvi v Ivniku. Izrez (foto: Igor Sapač, 2021).

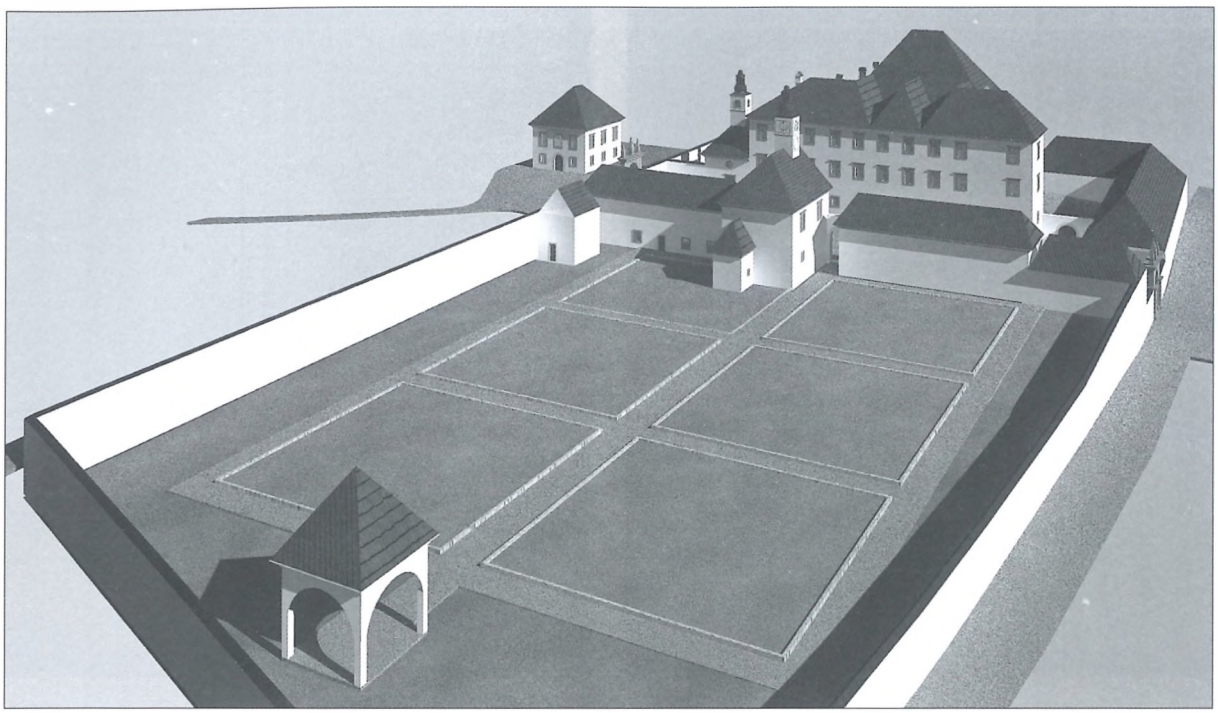
končali samo nekaj let pred nastankom Vischerjeve upodobitve. To dokazuje ohranjena kamnita preklada oziroma naklada portala z reliefnim grbom rodovine Schrattenbach in vklesano letnico 1677.[172] Z gradnjami je kmalu po letu 1658 gotovo začel že Janez Maksimilijan II. grof Schrattenbach (1615–1664), saj je že leta 1656 svoj dvorec Ojstrica podelil v zakup in si je nedolgo zatem za glavno rezidenco izbral šoštanjski dvorec, v katerem je na koncu tudi umrl. V lasti je imel sicer še srednjeveški grad Stopnik pri Vranskem, ki pa je bil za prebivanje gotovo zelo neudoben.[173] Vse kaže, da si je v Šoštanju začel urejati dovolj reprezentativno rezidenco, primerno grofovskemu stanu, ki ga je dosegel leta 1649. Letnica 1677 kaže, da je obsežne gradnje v kompleksu šoštanjskega dvorca po očetovi smrti in vrnitvi z bitke pri Monoštru leta 1664 dokončal Oton Viljem grof Schrattenbach (1639/1646–1687), ki je bil razgledan in ambiciozen plemič.[174] Šoštanjski dvorec sicer ni bil njegova edina rezidenca. Po poroki leta 1667 se je pogosto zadrževal tudi na dvorcu v Ivniku, kjer je skrbel za svojega bolehnega bojnega tovariša in tasta.[175] Zdi

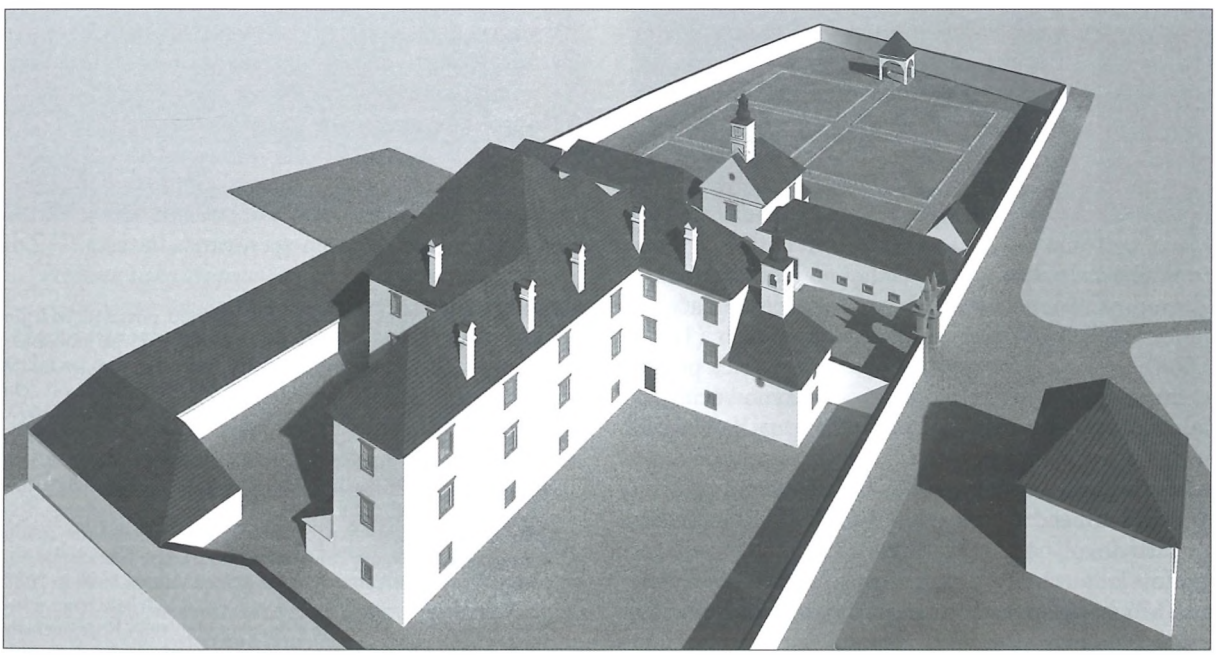
172 Prim. Ravnikar, Drobtinice, str. 5.

173 Prim. Sapač, Grad in dvorec Ojstrica, str. 312.

174 Gotovo je poznal do okoli leta 1660 izpeljana obsežna gradbena dela na velenjskem gradu, kjer je od leta 1662 živela njegova sestra Marija Frančiška, poročena z Janezom Ludvikom II. Sauerjem baronom Kozjaškim (1626–1682). Najbrž so mu bila znana tudi obsežna gradbena dela na gradu Borl, ki so vrhunec dosegla okoli leta 1674 pod Jurijem Friderikom Sauerjem baronom Kozjaškim in grofom Borlskim († 1695), ki je bil brat Janeza Ludvika II. in je dal v spomin na zmago nad Turki pri Monoštru leta 1664, v kateri je najbrž tudi sam sodeloval, na Minoritskem trgu na Ptuju postaviti Marijin steber. Oton Viljem grof Schrattenbach se je pri dokončevanju gradnje dvorca Šoštanj morda zgledoval tudi po takrat aktualni gradnji odličnega velikega dvorca Soteska ob reki Krki na Dolenjskem, ki je potekala med letoma 1664 in 1697. Tam je živela njegova sestrična Marija Katarina Elizabeta (po 1628–1678), hči lemberškega graščaka in graditelja dvorca Prebold Janeza Friderika grofa Schrattenbacha (1605–1665) ter od leta 1660 žena Jurija Žige grofa Gallenberga (po 1624–1697) (prim. Sapač, Arhitekturna zgodovina gradu Lemberg, str. 641, op. 166 (z navedbo starejše literature)).

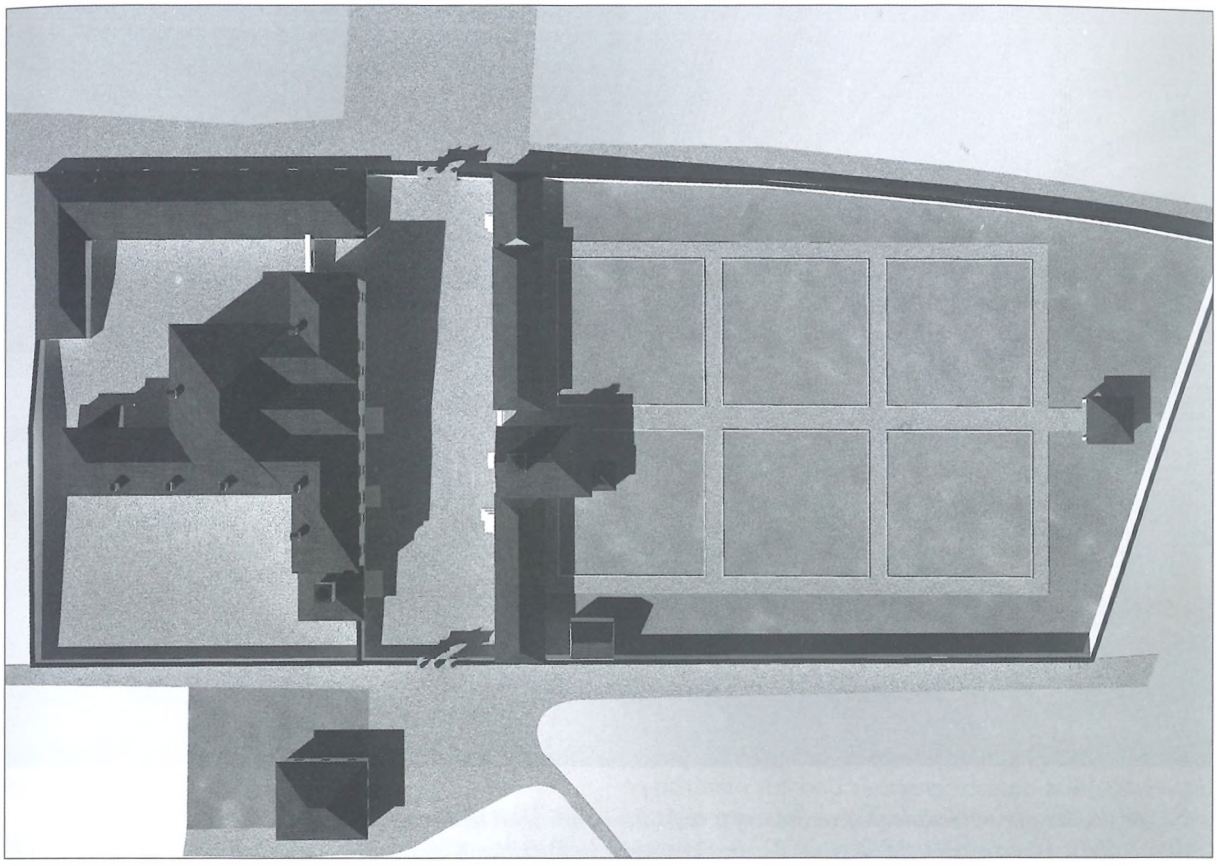
175 Oton Viljem grof Schrattenbach je med letoma 1670 in 1680 za stranski oltar župnijske cerkve Device Marije v trnju v Ivniku naročil veliko votivno sliko z upodobitvijo Rožnovenske Matere Božje po zmagi, ki je nastala po njegovi srečni vrnitvi iz zmagovite bitke z osmansko vojsko pri Monoštru leta 1664. V tisti bitki se je hrabro boril na strani krščanstva in cesarja Leopolda I. († 1705) ter skupaj z Wolfgangom Maksimilijanom baronom Ivniškim († 1674), zatem pa se je leta 1667 poročil z njegovo hčerjo. Na sliki so zato pod Marijino podobo med drugimi upodobljeni papež Klemen X. († 1676), cesar Leopold I., Wolfgang Maksimilijan baron Ivniški in njegov zet Oton Viljem grof Schrattenbach († 1687). Ob spodnjem robu slike je naslikan še grb baronov Ivniških. Cerkev, za katero je nastala ta slika, so s podporo Otona Viljema grofa Schrattenbacha in njegove prve žene Marije Eleonore, rojene baronice Ivniške leta 1678 pod vodstvom stavbnega mojstra Jakoba Schmerlaiba iz Lipnice povečali in temeljito barokizirali. Takrat je nastala tudi nova ladja s stranskima oltarjema. Po odstranitvi stranskega oltarja v 18. stoletju je slika visela v levi oziroma severni – sprva Janezovi in nato Marijini

Kompleks dvorca Šoštanj po prenovi in razširitvi med letoma 1658 in 1681. Pogleda iz zraka z vzhodne in zahodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelale Nastja Gorišek, Karin Pristovnik in Patricija Korez na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

– stranski kapeli, sedaj pa je na severnem delu zahodne stene cerkvene ladje. V bližini, na južnem delu zahodne stene ladje, nad spovednico visi še votivna slika iz drugega odstranjenega stranskega oltarja, ki jo je prav tako naročil Oton Viljem grof Schrattenbach; nastala je v zvezi z epidemijami kuge med letoma 1635 in 1680 ter je pod upodobljenima zavetnikoma pred kugo sv. Rokom in Boštjanom vključila tudi kombinirani grb rodovine Schrattenbach in inicialke O.(tto) W(ilhelm) / G.(raf) V.(on) S.(chrattenbach) ter grofovsko kronico. Podoben grb rodovine Schrattenbach je ohranjen na leseni parapetni ograji oratorijske arkadne odprtine na desni strani prezbiterija župnijske cerkve v Ivniku in kaže, da je bila rodovina Schrattenbach tesno povezana z obsežno barokizacijo te cerkve v 17. in 18. stoletju. Sliki za stranska oltarja je morda ustvaril slikar Lorber iz Radgone (Kloepfer, *Eibiswald*, str. 193–196; *Dehio-Handbuch. Steiermark*, str. 81–82; Tscherne, *Von Ybanswalde*, str. 72, 74; Blatnik in Ruhri, *Die Kirchen von Eibiswald*, str. 2, 4, 5, 19). Za trško naselbino Ivnik tudi: Tscherne, *Alt-Eibiswald*.

Kompleks dvorca Šoštanj po prenovi in razširitvi med letoma 1658 in 1681. Navpični pogled iz zraka. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelale Nastja Gorišek, Karin Pristovnik in Patricija Korez na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

se, da se je v zadnjih letih življenja v Šoštanju zadrževal samo občasno. Na to je mogoče pomisliti, ker je v inventarnem popisu njegove zapuščine iz leta 1687, ohranjenem v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, v šoštanjskem dvorcu evidentirano pokojnikovo imetje skromnejše od njegovega imetja v renesančnih dvorcih Ivnik/Ebiswald in Burgstall v Wiesu pri Ivniku. Inventarni popis v šoštanjskem dvorcu med drugim omenja kapelo in približno šestdeset slik različnih velikosti, ki so krasile stene dvorca. Popis je strukturiran po posameznih rubrikah in zato žal niso popisani posamezni prostori v dvorcu.[176]

Poskus rekonstrukcije nekdanje zasnove dvorca Šoštanj kaže, da so med letoma 1658 in 1681 sprednji del dvorca z dvonadstropnima prizidkoma razširili proti severovzhodu in jugozahodu ter tako izoblikovali približno 34 m dolg in 7 m širok sprednji trakt z enotno oblikovano reprezentativno desetosno glavno fasado, ki je samo z različnimi razmaki med posameznimi okenskimi osmi kazala, da ni nastala v eni sami stavbni fazi. Okna so opremili s kamnitimi pravokotnimi okenskimi okvirji, ki so imeli v prvem in drugem nadstropju profilirana čela poznorenesančnih oblik. Vse kaže, da so takrat oblikovali tudi nov glavni portal, ki je imel najverjetneje prekinjeno dekorativno čelo. Morda so na fasadi načrtovali v tistem obdobju zelo modno naslikano pilastrsko arhitekturno členitev, kakršne so v drugi polovici 17. stoletja nastale na bližnjih gradovih oziroma dvorcih Oplotnica, Slovenska Bistrica, Hrastovec in Borl, a je – vsaj pred letom 1681, ko je nastala Vischerjeva upodobitev – niso uspeli izvesti. Z novim traktom so povsem zakrili starejšo stavbno zasnovo dvorca v ozadju.[177] Strešno konstrukcijo, ki je bila v osnovi najbrž še iz 16. stoletja – morda še iz časa pred požaroma leta 1599 – in domnevno pred letom 1658 na

[176] *Inuentarium Uber Weillandt ….herrn herrn Otto Wilhelmb Graffen von Schrottebach, freyherrn auf Heggenberg und Osterwiz, Herrn auf Hohenegg, Schönstain, Pragwaldt und Lemberg* (StLA, Landrecht, Karton 1137, Inv. Otto Wilh. Gf. Schrattenbach, 1687). Za posredovane podatke se zahvaljujem kolegici umetnostni zgodovinarki dr. Tini Košak. Prim. Kloepfer, *Eibiswald*, str. 52–55, 122–125, 274; za dvorec Burgstall: *Dehio-Handbuch. Steiermark*, str. 66.

[177] Na podoben način so v 18. stoletju z novim daljšim in razmeroma ozkim reprezentativnim sprednjim traktom zakrili starejšo zasnovo dvorca Smlednik v Valburgi na Gorenjskem (prim. Šumi, *Arhitektura 18. stoletja*, str. 210–211). Deloma je primerljiva tudi širitev nekdanjega dvorca Jamnik blizu Zreč v 17. stoletju (prim. Sapač, *Freudenberg*, str. 59–65).

Pogled na glavno fasado dvorca Šoštanj z vzhodne strani okoli leta 1681. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelale Nastja Gorišek, Karin Pristovnik in Patricija Korez na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

jugovzhodu dopolnjena s posebno razgibano t. i. grapasto streho, so spretno dopolnili, da je – najverjetneje brez odstranjevanja delov starejše lesene konstrukcije – nad dvorcem nastala slikovito razgibana strešna pokrajina. S širitvijo je dvorec v notranjščini gotovo dobil vrsto odličnih bivalnih prostorov in pomisliti je dopustno, da je imela grofovska rezidenca v prvem in/ali drugem nadstropju nekaj prostorov okrašenih z zgodnjebaročnimi stropnimi štukaturami, kakršne so, denimo, vsaj deloma ohranjene tudi v nekdanjem Schrattenbachovem dvorcu v Ivniku.[178]

Na novo oblikovani sprednji trakt so na jugozahodnem koncu dopolnili z nižjim prizidkom, v katerem so uredili kapelo, ki je z značilnim ovalnim oknom nad portalom jasno kazala, da je nastala po sredini 17. stoletja.[179] Kapela je bila v skladu s protireformacijskim duhom v stavbni zasnovi dvorca dovolj dobro izpostavljena in poudarjena s stolpičem oziroma zvonikom s čebulasto streho, ki jo je na vrhu zaključeval krščanski simbol – križ. Kapela se je navezovala na obzidje podolžnega pravokotnega glavnega grajskega dvorišča, ki so ga najbrž zgradili sočasno in na krajših stranicah predrli z nasproti postavljenima in enakovredno oblikovanima mogočnima portonoma zgodnjebaročnih oblik.[180] Piramidalni nastavki v obliki obeliskov so kazali, da sta portona gotovo nastala v 17. stoletju.[181]

Na drugi strani dvorišča so – najverjetneje kot prostorsko protiutež kapeli – zgradili stavbo s pravokotno osnovno talno ploskvijo, trikapno streho in strešnim stolpičem s čebulasto streho, ki je bil skoraj identičen zvoniku kapele; od njega se je razlikoval samo po tem, da je imel namesto odprtin za zvonove urne številčnice, namesto križa pa konico z zastavico. Stavba nima prave primere. Je bil to morda nekdanji šoštanjski trški rotovž, ki so ga pozneje nadomestili s sedanjim rotovžem, ki ima prav tako strešni stolpič? Ali pa je bila to vendarle sakralna stavba – morda dodatna oziroma zunanja grajska kapela, namenjena zlasti tržanom Šoštanja, s katero so novopečeni

[178] Prim. *Dehio-Handbuch. Steiermark*, str. 83, 272.

[179] Prim. Musy, Iz Šoštanja, str. 84 (z opisom najdb na lokaciji oltarja te kapele maja 1846). Lokacija kapele je glede na položaj v okviru večjega grajskega kompleksa primerljiva s kapelo dvorca v Frankolovem blizu Vojnika, ki pa je nastala šele v drugi polovici 19. stoletja.

[180] Podobno na nasprotnih koncih razsežnega grajskega dvorišča postavljena portona sta ohranjena v dvoriščnem obzidju dvorca Oplotnica. Datirana sta z naslikano letnico 1672.

[181] Eden zgodnejših primerljivih portonov je ohranjen v dvoriščnem obzidju dvorca v Vrbi/Velden ob Vrbskem jezeru na avstrijskem Koroškem in je datiran z izklesano letnico 1603. Malce mlajši je primerljivi večji zgodnjebaročni porton v obzidju gradu Riegersburg na avstrijskem Štajerskem; nastal je v prvi polovici 17. stoletja. Deloma je primerljiv tudi porton sprednjega dvorišča gradu Negova blizu Gornje Radgone, ki je datiran z vklesano letnico 1633. Tovrstni portoni s tremi vršnimi nastavki so ostali priljubljen arhitekturni motiv vse do poznega 17. stoletja, kar dokazujejo trije vrtni portoni v kompleksu dvorca Soteska ob reki Krki na Dolenjskem.

Sedanji pogled z vzhodne strani na lokacijo nekdanje glavne fasade dvorca Šoštanj (foto: Igor Sapač, 2021).

Grb plemiške rodovine Schrattenbach iz koloriranega primerka grbovne knjige Zachariasa Bartscha iz leta 1567 (spletni vir).

grofje Schrattenbachi poudarili svojo lojalnost do katoliške cerkve in do določene mere nadomestili v tistem obdobju gotovo že zastarelo srednjeveško podružnično cerkev sv. Mohorja in Fortunata, ki jo je izgradnja kompleksa dvorca prostorsko odrezala od šoštanjskega trga?[182]

Stavbo s strešnim stolpičem in uro so zgradili tik ob vhodu v vrt dvorca, ki je gotovo v tistem obdobju dobil podobo, ki jo kaže Vischerjeva upodobitev. Vrt je bil od dvorca ločen z obzidanim dvoriščem, ki je imelo s potjo proti Lokovici do določene mere tudi značaj javne ulične oziroma tržne površine.[183] Vrt so obdali z dokaj dolgim kamnitim zidom in ga parterno uredili.[184] Na jugovzhodnem koncu osrednje prostorske osi vrta so kot protiutež dvorcu postavili stolpičasto učinkujoč vrtni paviljon s kvadratno talno ploskvijo, kubično osnovno stavbno maso, arkadnimi odprtinami in piramidalno štirikapno streho.[185] Na notranjo stran vrtnega zidu so prislonili več različnih poslopij. Na jugozahodno stranico so prizidali manjšo pritlično stavbo s skoraj kvadratno talno ploskvijo in dvokapno streho. Tam je bilo morda vrtnarjevo stanovanje. Večji pritlični poslopji so prizidali severozahodni stranici vrtnega zidu. Obe sta bili izrazito podolžni in pokriti z dvokapnicama. Severno poslopje je imelo najbrž funkcijo hleva za konje in je bilo dvodelno, kar je mogoče sklepati po nakazanem majhnem zalomu strehe na Vischerjevi upodobitvi. Dostop vanj je bil z glavnega dvorišča, saj na vrtni strani, ki je bila gotovo pretežno vkopana v teren, ni upodobljenih odprtin. Hkrati z obsežno ureditvijo vrta in glavnega dvorišča so zgradili ali pa samo preuredili enonadstropno štokasto učinkujoče 3 × 3-osno poslopje s strmo štirikapno streho jugozahodno od zgornjega oziroma jugozahodnega dvoriščnega portona, že zunaj z zidom zamejenega kompleksa dvorca.[186] Podobno poslopje je domnevno v 18. stoletju nastalo jugovzhodno od šoštanjskega dvorca Turn in je še sedaj ohranjeno.[187] Morda je imelo štokasto

[182] Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 99–100; Poles, *Sakralna dediščina*, str. 672. Deloma je bila primerljiva situacija v kompleksu nekdanjega dvorca Grmače pri Litiji, kjer je nasproti prosto stoječe kapele v drugi polovici 17. stoletja po Valvasorjevi upodobitvi sodeč stala manjša stolpičasta stavba, najverjetneje vrtni paviljon. Upodobljena kapela na Grmačah je imela podobno obliko kot stavba v kompleksu dvorca Šoštanj. Primerljivo je oblikovana tudi kapela dvorca Ajmanov grad blizu Škofje Loke, ki je v osnovi nastala v poznem 17. stoletju, sedanjo podobo pa je dobila do sredine 18. stoletja. Ob ugibanju o nekdanji namembnosti upodobljene stavbe ni mogoče povsem izključiti niti možnosti, da je bila to leta 1622 omenjena Lafentalska hiša (prim. Poles, Velika lesena stavba, str. 319, 323, 324).

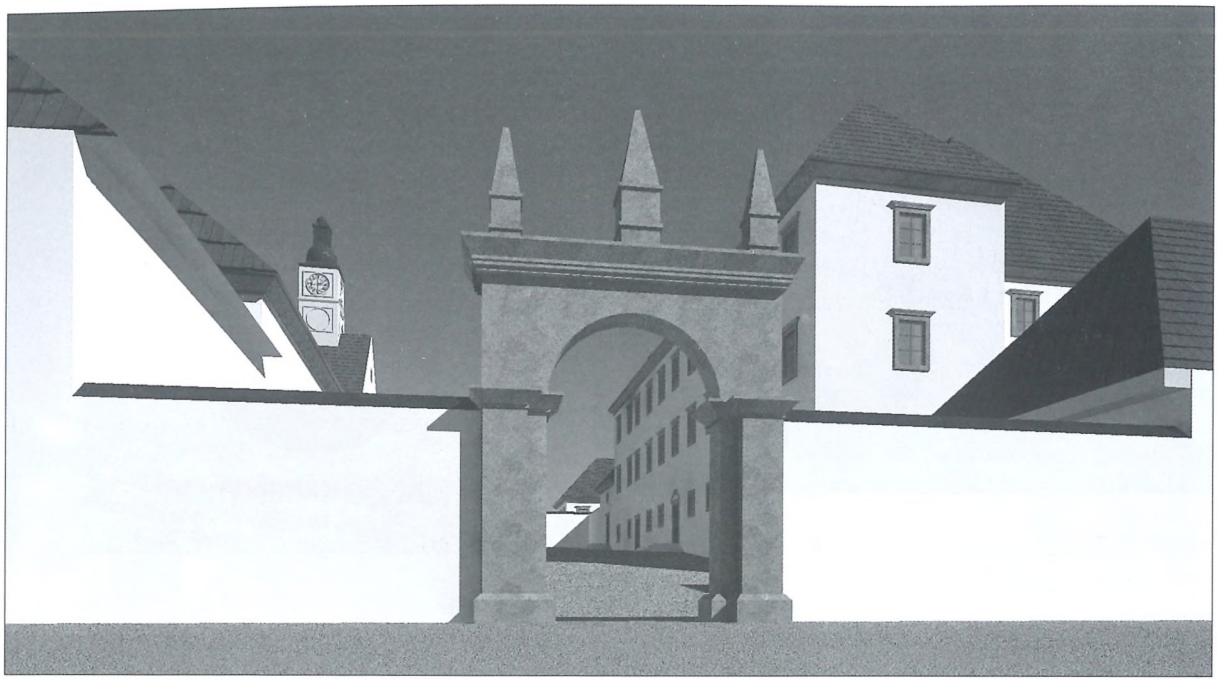
[183] Podobna situacija je v 17. ali 18. stoletju nastala s kompleksom dvorca Rotenturn v Slovenj Gradcu, ki se je prav tako kot šoštanjski dvorec postopno razvil iz srednjeveškega stolpastega dvora, zgrajenega najverjetneje v 14. stoletju in po razdejanju srednjeveškega gradu v drugi polovici 15 stoletja preurejenega za potrebe središča zemljiškega gospostva (prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 80–83).

[184] Primerljiv vrtni zid iz 17. stoletja je ohranjen ob dvorcu Oplotnica.

[185] Paviljon je bil primerljiv s paviljonoma, ki sta v drugi polovici 17. stoletja nastala v vrtu gradu Slovenska Bistrica. V 18. stoletju sta primerljiva paviljona nastala v vrtu nekdanjega dvorca Kolovec blizu Domžal. Paviljoni na koncu osrednje vrtne prostorske osi so bili med 17. in 19. stoletjem dokaj pogost pojav. Dokumentirani so v kompleksih dvorcev Soteska ob Krki na Dolenjskem, Ojstrica pri Vranskem, Radovljica, Ribnica in Grumlof na Dolenjskem. Redkejši so bili paviljoni sredi vrtnih parterjev. Takšen je bil nekdanji vrtni paviljon v razkošnem vrtu gradu Borl iz druge polovice 17. stoletja.

[186] Prim. Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8–9.

[187] Prim. Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8–9; Poles, Velika lesena stavba, str. 319–325. Domneve, da je poslopje ob dvorcu Turn stalo že pred 18. stoletjem in da je imelo sprva funkcijo stražne hišice, z uporabljenimi viri ni mogoče potrditi. Podobno enonadstropno štokasto 2 × 3-osno poslopje s strmo štirika-

Pogled na glavni vhod v kompleks dvorca Šoštanj okoli leta 1681. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelale Nastja Gorišek, Karin Pristovnik in Patricija Korez na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

poslopje ob dvorcu Šoštanj funkcijo sodišča z zapori, morda pa je bilo samostojni dvor in sedež manjše samostojne zemljiške posesti.

Uničenje šoštanjskega dvorca v požaru leta 1734

V zadnjem desetletju 17. stoletja je šoštanjsko gospostvo z dvorcem kupil Franc Ludvik grof Thurn-Valsassina (1640–1706).[188] Bil je član ene najstarejših plemiških rodovin v širšem srednjeevropskem prostoru, koroški vicedom, gospodarstvenik in poročen z Estero Suzano grofico Kronegg (tudi Cronegg) († 1713). Njegova glavna rezidenca je bil grad Pliberk na Koroškem.[189] Zmotna je navedba, da naj bi bili šoštanjski Turni po rodu z bližnjega gradu Turn v Hrastovcu pri Velenju.[190] Starejši brat Franca Ludvika, Ferdinand Feliks grof Thurn-Valsassina (1634–1714), se je 25. februarja 1664 v Šoštanju poročil z Zofijo vdovo Keglevich, rojeno grofico Schrattenbach, ki je bila najverjetneje hči šoštanjskega gospoda Janeza Maksimilijana II. grofa Schrattenbacha (1615–1664).[191] Morda je Franc Ludvik takrat spoznal šoštanjsko gospostvo in se pozneje zato odločil za nakup. Po njegovi smrti je celotno njegovo posest s Pliberkom in Šoštanjem dedoval njegov sin Janez Žiga grof Thurn-Valsassina (1673–1732), ki je bil od leta 1714 poročen z Marijo Eleonoro grofico Oettingen-Wallerstein (1681–1740) in ki je kot šoštanjski gospod omenjen leta 1730. Bil je vpliven koroški deželan in gospodarstvenik ter je zadnja leta življenja preživel večinoma v Celovcu, kjer je tudi umrl.[192] Dvorec Šoštanj zanj ni imel posebnega rezidenčnega pomena, saj si je z ženo po letu 1714 temeljito prenovil grad Pliberk. V Štajerskem deželnem arhivu v

pno streho je ohranjeno tudi v Vitanju; stavba, ki sedaj nosi naslov Tičnica 2, je kot beneficiatna hiša menda nastala že v 16. stoletju.

188 Spremno besedilo k Vischerjevi Topografiji Štajerske (Vischer, *Topographia*, 1971, str. 37) navaja, da je lastnik dvorca Šoštanj gospod Ferdinand Ludvik grof Thurn. Vischerjeva knjiga nosi letnico 1681, vendar so takrat v glavnem nastale samo upodobitve zanjo, celoto pa so sestavili in s spremnim besedilom opremili šele po letu 1699 oziroma okoli leta 1700. Starejši zgodovinopisci, ki so se ukvarjali s Šoštanjem, tega dejstva niso poznali in so nekritično menili, da je bil Šoštanj že leta 1681 v lasti rodovine Thurn. Nazadnje: Poles, Velika lesena stavba, str. 320. Spremno besedilo k Vischerjevi Topografiji je gotovo nastalo šele po letu 1695, saj npr. kot lastnika dvorca Ravno polje pri Ptuju navaja Erazma grofa Sauerja (Vischer, *Topographia*, 1971, str. 30), ki je dvorec dedoval po leta 1695 umrlem očetu Juriju Frideriku (prim. Hernja Masten, Rodbina Sauer, str. 85).

189 Preinfalk, Grofje Thurn-Valsassina, str. 252–254; Preinfalk, Die Grafen Thurn-Valsassina, str. 359–363, 374–376.

190 Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 112; Poles, Grofje Thurni, str. 8–9.

191 Zakonca sta nato naslednja leta v glavnem živela v Celju in Gradcu (Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 319; prim. Preinfalk, Grofje Thurn-Valsassina, str. 252, 253).

192 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 54; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 12–14; prim. Schmutz, *Historisch*, str. 510; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 418; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Preinfalk, Grofje Thurn-Valsassina, str. 254–255, 258; Preinfalk, Die Grafen Thurn-Valsassina, str. 374–378; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 319, 327; II, str. 648.

Gradcu se je ohranil nepaginirani vezani rokopisni inventarni popis njegove zapuščine, ki so ga sestavili maja 1733, eno leto pred usodnim požarom šoštanjskega dvorca. V tem popisu so pri popisu pohištva navedeni tudi nekateri prostori dvorca. Dvorec je imel v tistem obdobju dokaj skromno in v veliki meri dotrajano opremo. V jedilnici (*Taffl Zimmer*) so med drugim popisali staro beneško stensko tapeto oziroma špalir, pet neuokvirjenih slik s krajinsko motiviko, večjo sliko s krajinsko motiviko, dvanajst usnjenih jedilniških stolov, dve povsem strgani turški preprogi, staro točilno omaro iz orehovine, leseno ovalno mizo, leseno dolgo mizo, tri pare okenskih zaves, nekaj namiznih prtov in kozarcev. V hodniški sobi (*Gang Zimmer*) so med drugim popisali tri slike s krajinsko motiviko, dve sliki z lovsko motiviko, še eno sliko s krajinsko motiviko, naslikana portreta cesarja Leopolda (I.) in cesarice, šest drugih portretov, okroglo kamnito kmečko mizo, dve dolgi leseni mizi in star usnjeni naslonjač. V sobici zraven (*In der Cammer daran*) so popisali nekaj šare, zlasti namizne prte in preproge. V grofičini sobi (*Gräffin Zimmer*) so med drugim popisali črni posteljni okvir in platneno posteljno nebo oziroma baldahin, polomljeni posteljni okvir brez baldahina, zelo poškodovano črno pobarvano omaro, poškodovano majhno staro švicarsko omaro, štirikotno črno pobarvano mizo, ovalno mizo, štirikotno igralno mizo, polomljeno ploščo igralne mize, stare stole brez naslonjal in oblazinjenja ter povsem raztrgano turško preprogo. V grofovi sobi (*Graffen Zimmer*) so med drugim popisali stare neuporabne usnjene beneške stenske tapete, devet starih portretov cesarjev, črno pobarvano omaro z mizo, podobno staro omaro s predali, štirikotno mizo s ploščo iz trdega lesa, dva stara stola z naslonjali in dva podobna usnjena stola brez naslonjal. V sobici zraven (*In der Cammer daran*) so popisali zeleno omaro, ploščo mize iz trdega lesa in tri male raztrgane stole z naslonjali. V izbi kapucinov (*Capuciner Stibl*) so popisali oglato mizo iz orehovine, omaro iz mehkega lesa, podobno omaro s posteljo in tri posteljne okvirje iz mehkega lesa. V pisarjevi sobi (*Schreiber Zimmer*) so popisali omaro za oblačila in nekaj slabega pohištva. Slik v tistem prostoru ni bilo. V obokani sobi (*In Gewelb*) je bilo nekaj skromnega pohištva, slik pa tudi tam ni bilo. V sobici ob jedilnici (*In Taffl Zimmer Cammer*) ni bilo omembe vredne opreme. V križarski sobi (*Creuzhern Zimmer*) so bili trije portreti dveh nekdanjih cesarjev in avstrijskega vojvode, tri druge slike, dva črno pobarvana posteljna okvirja, štiri okenske zavese in dolga lesena miza. V upravnikovi sobi (*Verwalters Zimmer*) je bila poškodovana črno pobarvana majhna omara. V sobici zraven (*In der Cammer daran*) so popisali omaro in slabi posteljni okvir.[193] Tudi na podlagi tega zapuščinskega popisa, ki kaže, da je bila konec prve tretjine 18. stoletja večina opreme v dvorcu najbrž še iz časa Schrattenbachov in da dvorec za Thurne ni imel posebnega rezidenčnega pomena, je mogoče sklepati, da šoštanjski dvorec pod Thurni v prvi tretjini 18. stoletja ni bil deležen omembe vrednih gradbenih posegov in da je ohranil podobo z Vischerjeve upodobitve.

Po smrti Janeza Žige grofa Thurna-Valsassine je gospostvo Šoštanj z dvorcem pripadlo njegovi najstarejši hčeri Mariji Karolini grofici Thurn-Valsassina (1715–1781), ki je bila od leta 1744 poročena s Francem Antonom grofom Inzaghijem s Kindberga (1719–1800), med drugim gledališkim direktorjem v Gradcu. Tistega leta je kot Marija Karolina grofica Inzaghi tudi omenjena kot lastnica šoštanjskega gospostva.[194]

Dne 28. maja 1734 je šoštanjski dvorec skupaj s vsemi pripadajočimi poslopji – kapelo, hlevi, gospodarskim poslopjem in kozolcem – uničil požar, ki je izbruhnil pri tržanu Valenciju.[195] Požar je bil očitno tako obsežen in uničujoč, da se takrat komaj 19-letna in še neporočena Marija Karolina grofica Thurn-Valsassina ni odločila za njegovo obnovo, marveč je ožgano zidovje prepustila usodi in za nadomestno središče šoštanjskega gospostva določila dokaj razsežno poslopje kašče iz 17. stoletja nad vrtom pogorelega dvorca.[196] Najbrž so ostanke dvorca nato več desetletij uporabljali kot priročen kamnolom in jih najpozneje do štiridesetih let 19. stoletja povsem odstranili.[197] Obzidani vrt dvorca so ohranili in se je

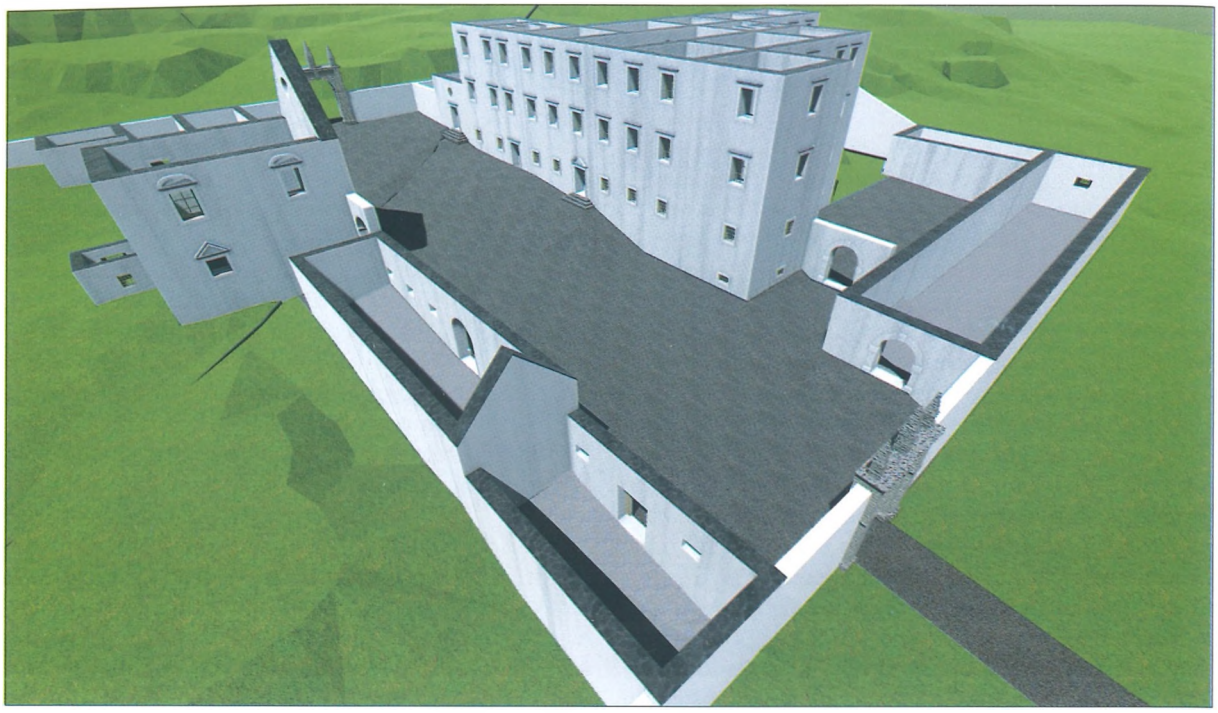
193 *Inuentarium Yber weillandt S: Excellenz des Hoch vnd Wollgebohrnen herrn herrn Jochann Sigmundt graffen von Thurn und Vallesahsina S.....der Herrsch: Schönstain*; končano: *den anderten May 1733* (StLA, Landrecht, Karton 1317). Za posredovane podatke se zahvaljujem kolegici umetnostni zgodovinarki dr. Tini Košak.

194 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 418; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 54; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 14; prim. Časar, *Beschreibung*, str. 502–503; Schmutz, *Historisch*, str. 510; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Preinfalk, Grofje Thurn-Valsassina, str. 255, 258; Preinfalk, Die Grafen Thurn-Valsassina, str. 377, 378; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 571.

195 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 100; prim. Poles, Velika lesena stavba, str. 332–334.

196 Podobna usoda je med požarom leta 1811 doletela grad oziroma dvorec Neuhaus v Tržiču, ki ga zaradi obsežnih poškodb niso obnovili, marveč nadomestili z novim manjšim dvorcem na isti lokaciji. Šoštanjski dvorec je imel zapleteno večtraktno stavbno zasnovo in gradbene konstrukcije iz različnih obdobij stavbnega razvoja, ker bi gotovo zelo otežilo in podražilo obnovo. Poleg tega je bila v obdobju poznega baroka v 18. stoletju stavbna zasnova, kakršno je imel šoštanjski dvorec, že zelo zastarela in neudobna. Zato ne preseneča, da je bilo bolj prikladno za potrebe nove rezidence preurediti poslopje kašče iz 17. stoletja, ki je bilo geometrično bolj pravilno in je imelo zaradi položaja na pobočju vzpetine dovolj monumentalen značaj.

197 Lavrencij Vošnjak je med letoma 1868 in 1872 – skoraj poldrugo stoletje po požaru – v rokopisni kroniki šoštanjske župnije sv. Mihaela zapisal, da naj bi od velikega lesenega dvorca po požaru leta 1734 ostali samo temeljni zidovi (prim. Poles, O lesenem trškem gradu, str. 4; Poles, Velika lesena stavba, str. 329, 331). A to navedbo je treba obravnavati z ustrezno mero kritičnosti. Pri tem je smiselno upoštevati tudi

Pogled na kompleks dvorca Šoštanj iz zraka z vzhodne strani po požaru leta 1734. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelali Teodor Pagon, Jurij Petek in Uroš Polh na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

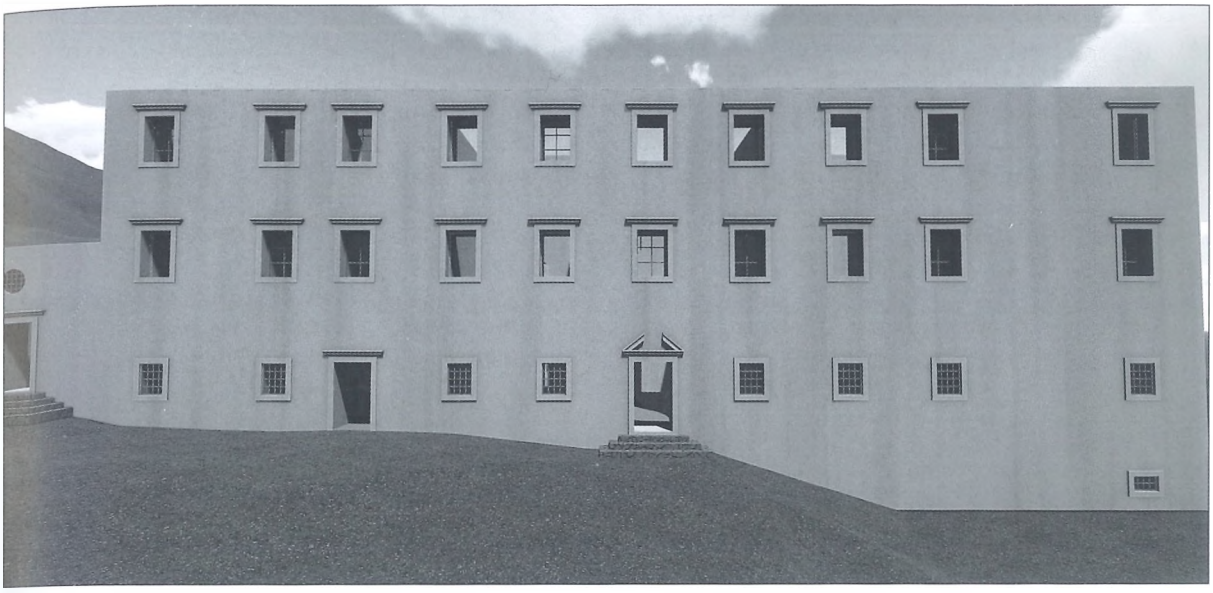
od takrat funkcionalno navezoval na dvorec Turn, ki je nastal z adaptacijo nekdanje kašče, ki je požar leta 1734 najbrž ni prizadel. Ker je nekdanja kašča izgubila velik del gospodarske namembnosti, so na severozahodnem robu območja nekdanjega dvorca oziroma njegovega nekdanjega stranskega oziroma gospodarskega dvorišča – pod podružnično cerkvijo sv. Mohorja in Fortunata – postavili novo veliko enonadstropno zidano gospodarsko poslopje s podolžno pravokotno talno ploskvijo, čopasto streho in pretežno lesenimi stenami v nadstropju. V pritličju novega gospodarskega poslopja so uredili hleve, v nadstropju pa je bil skedenj.[198] Najbrž so po požaru obnovili trški hiši severovzhodno od dvorca in ju združili v eno večjo vogalno trško hišo, ki je na zunanjščini dobila kakovostno baročno arhitekturno fasadno poslikavo s šivanimi vogali in pilastri v sivo-beli barvni kombinaciji.[199] Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja je dvorec še označen – kot pozidano območje, a spremno besedilo omenja samo dvorec Turn (*Schloss*) na dvignjenem terenu.[200] Zgolj ugibati je mogoče, kako obsežni so bili ostanki dvorca v tistem obdobju. Pri tem se na vojaški zemljevid

vrsto navedb o številnih grajskih stavbah na Dolenjskem, ki so bile požgane med drugo svetovno vojno; v povojni literaturi je v glavnem navedeno, da so bile te stavbe med vojno povsem uničene, a po drugi strani ohranjene arhivske fotografije kažejo, da so masivni grajski zidovi požige v glavnem prestali brez posebnih poškodb in da so jih nato okoliški prebivalci zaradi težnje po cenenem pridobivanju gradbenega materiala po vojni z veliko vnemo podirali še vse do obdobja okoli leta 1960, kar pa v literaturi večinoma ni omenjeno. Na podlagi številnih fotografsko dokumentiranih analognih primerov iz 20. stoletja v slovenskem prostoru – od požara v Slovenj Gradcu leta 1903 do požara dvorca Turn v Šoštanju leta 1997 – smemo domnevati, da je obsežni požar leta 1734 na šoštanjskem dvorcu uničil vse lesene dele – ostrešje z domnevno skodlasto kritino, stropne konstrukcije nad prvim in drugim nadstropjem, morda tudi lesene notranje predelne stene – in posledično najbrž oslabil tudi zidane fasadne stene ter zaradi vročine poškodoval kamnite okenske okvirje. Nikakor ni verjetno, da bi bil dvorec v požaru do tal podrt. Za drugačno mnenje (Poles, O lesenem trškem gradu, str. 6; Poles, Velika lesena stavba, str. 347). Tezo o lesenih fasadnih stenah, ki naj bi med požarom povsem propadle, je težko uskladiti s podatkom, da so od dvorca ostali masivni zidani temelji. Lavrencij Vošnjak navaja, da so pri gradnji novih stavb na lokaciji nekdanjega dvorca našli in prekopali številne stare zidove (Poles, O lesenem trškem gradu, str. 4; Poles, Velika lesena stavba, str. 329).

198 Poslopje je nastalo pred letom 1825, saj je v mapi franciscejskega katastra že označeno. Vidno je tudi na upodobitvi Šoštanja iz t. i. Stare Kaiserjeve suite iz okoli leta 1830. Podrli so ga v poznem 19. stoletju in na njegovi lokaciji zgradili vilo za industrialca Franza Woschnagga starejšega, ki je ohranjena še sedaj in nosi naslov Primorska cesta 3 (prim. Poles, O lesenem trškem gradu, str. 4–6; Poles, Velika lesena stavba, str. 328–329, 333, 336–337).

199 Stavba s petosno obtržno fasado in čopasto streho sedaj nosi naslov Glavni trg 14 in je v register nepremične kulturne dediščine vpisana z oznako: Šoštanj – Hiša Glavni Trg 14, EŠD: 16618. http://rkd.situla.org/. V 19. stoletju so fasade stavbe preoblikovali, a pod odpadajočo novejšo plastjo fasadne členitve je še dovolj dobro razpoznavna fasadna poslikava iz 18. stoletja (prim. Poles, Kolosalni stebri in šivani vogali, str. 8, 16–17).

200 Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163, str. 44–45

Pogled na glavno fasado dvorca Šoštanj po požaru leta 1734. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelali Teodor Pagon, Jurij Petek in Uroš Polh na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

ne gre preveč zanašati, saj je izdelan v drobnem merilu in zato dokaj netočen; obodna stavbna pozidava je označena tudi na lokaciji vrta dvorca, kjer je bil vseskozi samo vrtni zid.

Gradnje novih poslopij na lokaciji porušenega šoštanjskega dvorca v 19. in 20. stoletju

Območje pogorelega in zatem porušenega dvorca je še dolgo ostalo nepozidano. Na mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 je razvidno, da do takrat na lokaciji dvorca še niso zgradili nobene stavbe in da sta dve trški hiši zasedli samo skrajni severovzhodni rob nekdanjega obzidnega območja dvorca, ob prehodu s šoštanjskega trga v kompleks dvorca.[201] Hišo, ki sedaj nosi naslov Glavni trg 16, so postavili na spodnjem delu nekdanjega glavnega grajskega dvorišča in je s svojim severnim vogalom pokrila lokacijo nekdanjega spodnjega oziroma glavnega portona dvorca.[202] Na začelni strani so ji pred letom 1825 dodali leseno gospodarsko poslopje, ki so ga postavili na lokaciji nekdanjega hleva na severozahodnem robu vrta dvorca in ki so ga pozneje nadomestili s stavbo, ki sedaj nosi naslov Cesta talcev 1. Na lokaciji jugovzhodnega dela nekdanjega gospodarskega poslopja – najverjetneje starejšega hleva za konje – ob severovzhodni stranici nekdanjega zidu stranskega dvorišča dvorca so zgradili drugo trško hišo (sedaj Primorska cesta 1), ki je prav tako dobila pravokotno talno ploskev in na dvoriščni strani manjše leseno gospodarsko poslopje, ki se je ohranilo do 20. stoletja.[203] Staro enonadstropno štokasto učinkujoče 3 × 3-osno poslopje jugozahodno od porušenega dvorca, ki je vidno že na Vischerjevi upodobitvi, se je ohranilo vsaj do prve polovice 19. stoletja, pozneje so ga podrli in v drugi polovici 20. stoletja je na njegovi lokaciji nastala sedanja hiša Partizanska pot 2.[204] Tudi z zidom obdani vrt dvorca se je ohranil do druge polovice 20. stoletja in je bil po letu 1734 vrt dvorca Turn. Po letu 1825 ali morda že celo prej so v njegovem severnem delu zgradili rastlinjak z zastekljeno jugovzhodno fasado. Vrtni zid se je v celoti ohranil do 20. stoletja.[205]

Pozidavanje lokacije porušenega dvorca se je začelo v štiridesetih letih 19. stoletja. Lavrencij Vošnjak je v kroniki šoštanjske župnije med letoma 1868 in 1872 na osnovi pričevanj starih ljudi zapisal, da so pri gradnji novih stavb na lokaciji nekdanjega dvorca našli in prekopali številne stare zidove.[206] Postopno so

[201] SI AS 177/C/R/C411/E02, Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Šoštanj) 1825; prim. Šumi, *Naselbinska kultura*, str. 233.

[202] Enonadstropna stavba, ki se sedaj ponaša z dokaj bogato historistično fasadno členitvijo, je v register nepremične kulturne dediščine vpisana z oznako: Šoštanj – Hiša Glavni Trg 16, EŠD: 16620. http://rkd.situla.org/ (prim. Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 149–153; Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 635).

[203] Prim. upodobitev kompleksa šoštanjske tovarne usnja z okolico iz zgodnjega 20. stoletja (Aplinc, *Vošnjaki*, str. 104).

[204] Prim. Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8–9.

[205] Rastlinjak ob takrat še nepozidanem vrtu dvorca je viden na nekaterih starih fotografijah oziroma razglednicah Šoštanja iz zgodnjega 20. stoletja (prim. Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 26, 128; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 34, 50). Primerljiv je bil z rastlinjakom dvorca Kacenštajn v Begunjah, ki je še ohranjen. Za nekdanji vrt in njegovo obzidje prim. tudi: Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8–9.

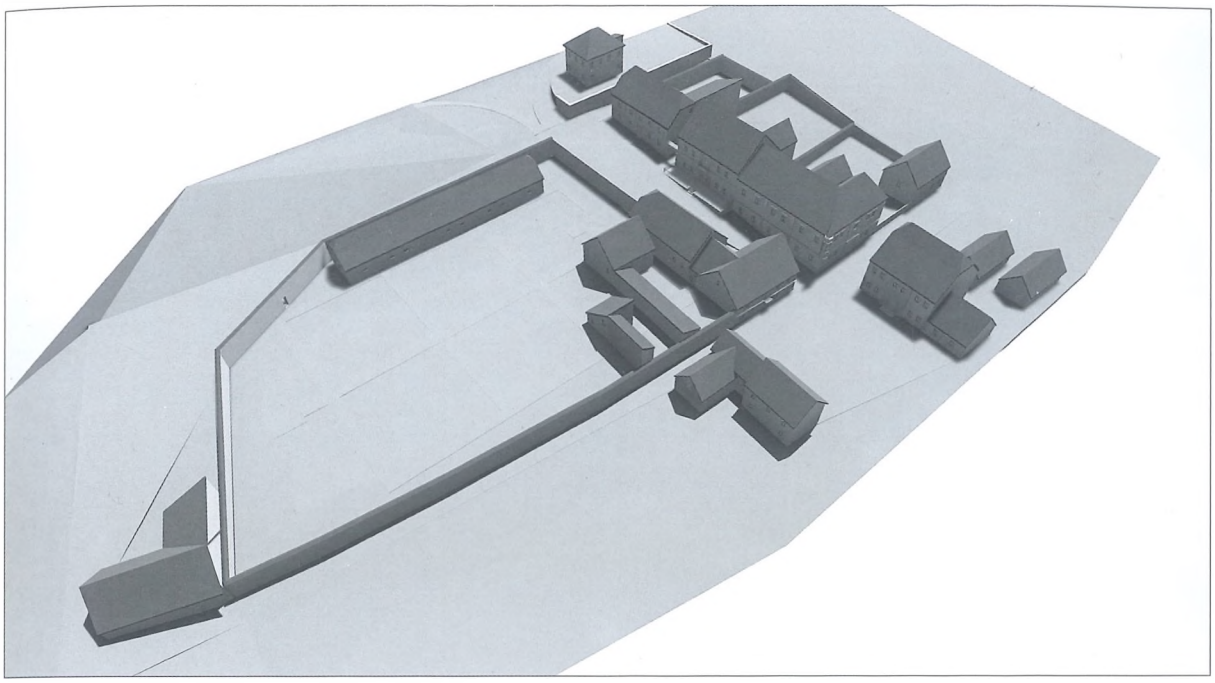
[206] Poles, O lesenem trškem gradu, str. 4; Poles, Velika lesena stavba, str. 329.

Pogled z južne strani na tri šoštanjske trške hiše, ki so med letoma 1840 in 1893 nastale na lokaciji glavnega trakta porušenega dvorca Šoštanj (foto: Igor Sapač, 2021).

Pogled s severne strani na začelno stran treh šoštanjskih trških hiš, ki so med letoma 1840 in 1893 nastale na lokaciji glavnega trakta porušenega dvorca Šoštanj. Na nepozidanih površinah za hišami se pod zemljo najverjetneje še skrivajo ostanki temeljev porušenega dvorca (foto: Igor Sapač, 2021).

Območje nekdanjega kompleksa dvorca Šoštanj iz zraka z vzhodne strani okoli leta 1900. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelale Tinkara Gselman, Nives Mati in Kristina Turk na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

zgradili tri enonadstropne hiše, ki imajo fasadne stene na severozahodni strani Ceste talcev najverjetneje postavljene na talni črti nekdanje glavne fasade dvorca. Najprej so okoli leta 1840 na lokaciji nekdanjega osrednega dela dvorca za šoštanjskega zdravnika Franca Neckermanna zgradili sedanjo enonadstropno hišo Cesta talcev 2, ki ima simetrično poznoklasicistično petosno glavno fasado z balkonom nad poudarjenim glavnim portalom, ki je najbrž nastal na lokaciji glavnega portala dvorca. Hiša je dobila obokano vežo in arkadi na dvoriščni strani v pritličju. Severovzhodni del hiše so podkletili in kletni portal opremili z letnico 1840.[207] Vse kaže, da so v klet te hiše vključili del ohranjenega zidovja kletne etaže dvorca.[208] Kmalu zatem – leta 1846 – so zraven na jugozahodu zgradili še enonadstropno hišo Cesta talcev 4, ki ima bidermajersko petosno glavno fasado, kamniti glavni portal z vklesano letnico 18/46, čopasto streho in na začelni dvoriščni strani manjši stranski trakt.[209] Ta hiša je zasedla lokacijo nekdanje kapele na jugozahodnem koncu dvorca. Pri kopanju kleti zanjo so spomladi 1846 na lokaciji porušenega dvorca oziroma njegove kapele naleteli na klado iz belega marmorja z vklesanim križcem na sredini, nato pa – ko so z rušenjem starega zidovja nadaljevali – še zapečateno leseno škatlico, v kateri so odkrili dva kosa papirja s cerkvenima besediloma v latinščini in nemščini. Nemško besedilo je bilo natisnjeno, kar kaže, da je nastalo v novem veku. Takrat je prizadevni šoštanjski učitelj Peter Musi (1799–1875) ugotavljal, da je bila najdba pod zemljo okoli 200 let.[210] Vse kaže, da so takrat naleteli na ostanek glavnega oltarja kapele iz 17. stoletja. Gradnje na lokaciji dvorca so se zaključile leta 1893, ko so povečali oziroma z večjo enonadstropno novogradnjo za industrialca Hansa Woschnagga (1862–1911) nadomestili vogalno hišo Primorska cesta 1, ki je zasedla območje severovzhodnega konca

207 Poles, O lesenem trškem gradu, str. 4–6; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 9; Poles, Velika lesena stavba, str. 329–344.

208 Po podatkih arhitekta Roka Polesa je v kleti hiše ohranjen razmeroma debel zid, ki poteka vzporedno z glavno fasado hiše in deli klet na dva dela. V zidu je velika ločna odprtina, ki se ne ujema z zasnovo kletnih obokov hiše iz 19. stoletja in ni primerljiva z drugimi kletnimi prehodi. V kleti je viden tudi začetek ozkega obokanega hodnika, ki je zaprt z zloženim kamenjem in ga domačini interpretirajo kot začetek rova med dvorcem ter šoštanjskim Pustim gradom. V bližini hiše so leta 2019 odkrili fragment stebra, ki morda izvira iz nekdanjega dvorca (Poles, Velika lesena stavba, str. 344). V sklopu priprave te študije ni bilo mogoče dokumentirati in analizirati ohranjenega zidovja v kleti hiše na Cesti talcev 2. Ustrezna analiza v prihodnosti bo gotovo omogočila nova spoznanja v zvezi z nekdanjo zasnovo in stavbnim razvojem dvorca. Pri tem bo treba upoštevati, da se v nasutjih na začelni strani treh hiš ob Cesti talcev skrivajo ostanki temeljev jedra in zadnjega trakta dvorca. Tam so teren v 19. stoletju sicer deloma spremenili s terasiranjem in gradnjo eskarpnih zidov. Prim. fotografije iz obdobja pred drugo svetovno vojno v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 111, 113; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 132, 133.

209 Prim. Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 635.

210 Musy, Iz Šoštanja, str. 84; prim. Poles, *Sakralna dediščina*, str. 672, op. 18; Poles, Velika lesena stavba, str. 325–327. Za Petra Musija: Vošnjak, *Spomini*, 1982, str. 15–16; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 134–135; *Peter Musi*; Schmidt-Snoj, *Josip Vošnjak*, str. 19–24.

Pogled na območje nekdanjega kompleksa dvorca Šoštanj z jugovzhodne strani z dvorca Turn med drugo svetovno vojno. Na fotografiji je viden tudi predelani nekdanji rastlinjak v vrtu dvorca, ki so ga pozneje podrli (foto: Franz Weissensteiner, Muzej narodne osvoboditve Maribor).

Sedanji pogled na območje nekdanjega kompleksa dvorca Šoštanj z jugovzhodne strani z dvorca Turn. Na nekdanjem vrtu so zrasli stanovanjski bloki (foto: Igor Sapač, 2021).

Pogled na dvorec Turn v Šoštanju s severozahodne strani (foto: Igor Sapač, 2021).

dvorca. Tista hiša, ki ima na glavnem portalu letnico 1893, je dobila bogato historistično fasadno členitev, njen vzhodni vogal, obrnjen na šoštanjski trg, pa so poudarili s stolpičastim konzolnim pomolom, ki do določene mere v prostoru prevzema simbolno vlogo uničenega dvorca. Kakovostno so oblikovali tudi glavne prostore v notranjščini stavbe.[211]

Novo obdobje za območje nekdanjega dvorca je pomenil čas po drugi svetovni vojni. Napovedal ga je tragični medvojni dogodek, ko so okupatorji kot povračilo ukrep za partizanski napad na Šoštanj v noči na 8. oktobra 1941 ob zunanji strani zidu na jugovzhodni strani vrta dvorca 10. oktobra 1941 postrelili deset talcev.[212] Po vojni so na tisti lokaciji postavili manjše spominsko obeležje. Čez nekaj desetletij se je okolica zelo spremenila in okoli leta 1989 so na lokaciji vrta dvorca, ki je do takrat kot areal od 17. stoletja ostal skoraj neokrnjen, po načrtih arhitekta Marka Vučine in njegovih sodelavcev zgradili tri stanovanjske bloke, ki so jih z višinami in oblikovanjem streh poskusili prilagoditi starejšim hišam ob bližnjem trgu. Pri tem so podrli večji del kamnitega vrtnega zidu iz 17. stoletja na severovzhodni in jugozahodni strani ter zid na severovzhodni strani nadomestili z armiranobetonskimi arkadami.[213] Novo pozidavo so oblikovali v značilni postmoderni arhitekturni govorici, ki se z določenimi stavbnimi oblikovnimi poskuša celo spogledovati z motiviko grajske arhitekture. Žal so takrat z nebrzdano željo po pridobivanju novih dobičkonosnih stanovanjskih površin zamudili enkratno priložnost, da bi območje predhodno arheološko raziskali in tako razkrili del zanimive šoštanjske preteklosti. Vse kaže, da takrat nihče od odločujočih ni zmogel miselnega premika, ki bi na tem območju ohranil historično vrtno površino in ji dal nov pomen s preureditvijo v mestni park. Danes so tako tam, kjer so bila nekoč cvetoča vrtna parterna polja, prenatrpana parkirišča.

DVOREC TURN V ŠOŠTANJU

Šoštanjski domačin in zdravnik, pisatelj ter slovenski politik dr. Josip Vošnjak (1834–1911) je v svojih spominih, izdanih leta 1905, dvorec Turn na kratko označil z naslednjimi besedami: »*Novi grad imenovali so graščino, ki so jo pač morali podložni kmetje pomagati zidati. Arhitektonskih znamenitosti nima nobenih, zidan je v slogu vojašnic, le na vzhodnem kraju ima prizidano verando s streho na zidanih okroglih stebrih.*«[214] Kljub tej malo obetavni stavbni oznaki, s katero bi se marsikdo najbrž še danes strinjal, je

[211] Prim. Aplinc, *Vošnjaki*, str. 94; Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 635; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8–9.

[212] Sore, *Velenjska*, str. 27, 30.

[213] Spomeniškovarstvena poročila o teh gradbenih delih molčijo. Gradbena dela je izpeljalo podjetje Vegrad iz Velenja, ki je v glavni veži novega stavbnega kompleksa ob zaključku del pritrdilo trikotno bronasto ploščico z letnico 1989 in napisom Vegrad nad njo.

[214] Vošnjak, *Spomini*, 1905, str. 1–2; Vošnjak, *Spomini*, 1982, str. 7; prim. Vošnjak, Moj rojstni kraj, str. 44; Hudales, Šoštanjska kronika, str. 170; Schmidt-Snoj, *Josip Vošnjak*, str. 10.

Prenovljena arkadirana dvoriščna fasada in obokani arkadni hodnik v pritličju dvorca Turn (foto: Igor Sapač, 2021).

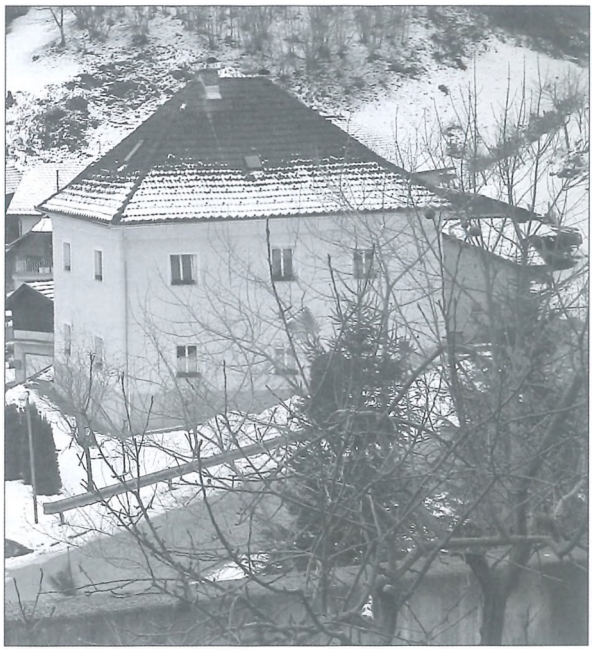
dvorec bolj zanimiv, kakor se to zdi na prvi pogled. Na eni strani še vedno pomembno zaznamuje veduto Šoštanja, na drugi strani pa ima zanimivo stavbno zgodovino, ki zrcali preteklost Šoštanja od poznega srednjega veka do konca 20. stoletja in ki doslej še ni bila ustrezno interpretirana. Prav zato dvorec med kulturno dediščino Šoštanja še vedno nima tistega mesta, ki si ga zasluži.[215]

Kompleks dvorca je postavljen na naravni terasi v pobočju vzpetine vzhodno od lokacije srednjeveškega šoštanjskega gradu in jugovzhodno od šoštanjskega trga. Sestavljata ga dva različna nepovezana stavbna trakta, ki sta postavljena vzporedno ob podolžnem dvorišču.

Trinadstropni glavni trakt dvorca je v osnovi dolg 45,7 m, na severozahodni strani širok 12 m, na jugovzhodni strani pa 13,9 m. Njegova stavbna masa je dokaj enotna in pokrita z dokaj strmo štirikapno sedlasto opečno streho. Na daljši devetosni severovzhodni fasadi, ki prestavlja za poglede iz doline najbolj dominanten del dvorca, njen jugovzhodni enoosni zaključek iz fasadne talne črte izstopa za 1,9 m in prav toliko je tisti del fasade tudi nižji od osemosnega večjega dela fasade. Na vzhodni vogal glavnega trakta je prislonjena dokaj velika osmerostranična veranda oziroma altana, ki ima sedem masivnih slopov in na vrhu armiranobetonsko pohodno konstrukcijo z ravnimi nosilnimi armiranobetonskimi rebri. Na jugovzhodni oziroma dvoriščni strani je na osnovno stavbno maso glavnega trakta prislonjen štirinadstropni stopniščni prizidek s svetlo gladko fasadno površino brez okenskih obrob. Ob njem na severozahodu stoji še manjši enonadstropni stopniščni prizidek, ki ima prav tako povsem modernizirano fasado. Dvoriščna fasada je v pritličju in treh nadstropjih v celoti predrta s slopastimi arkadami. V drugem in tretjem nadstropju je ostenje med arkadami razčlenjeno z lizenami in parapetnimi zidci. Druge tri fasade so gladke, predrte s preprostimi pravokotnimi okenskimi odprtinami brez izstopajočih obrob in poudarjene samo z naslikano arhitekturno členitvijo v rumeno beli barvni kombinaciji, ki na severovzhodni in severozahodni strani ustvarja enakomeren mrežast raster navideznih medetažnih pasov in lizen. V prvem nadstropju severovzhodne fasade so imela okna do prenove leta 1998 izstopajoče ravne police

[215] Dvorec – drugače od vrste drugih stavb v Šoštanju – še vedno ni razglašen za kulturni spomenik. Glavna stavba dvorca, ki stoji na naslovu Cesta talcev 15, je v javni register nepremične kulturne dediščine vpisana z oznako Soštanj – Graščina Turn (EŠD: 4330). Stranska stavba dvorca kot samostojna enota ni vpisana v dediščinski register.

Glavni portal stranskega trakta dvorca Turn in pogled na stavbo jugovzhodno od dvorca (foto: Igor Sapač, 2021).

in preklade. Na jugovzhodni fasadi je z arhitekturno poslikavo v temno rdeči barvi ponazorjen obseg nekdanjega srednjeveškega stolpastega dvora. Streha je razčlenjena s številnimi strešnimi okni v obliki frčad.

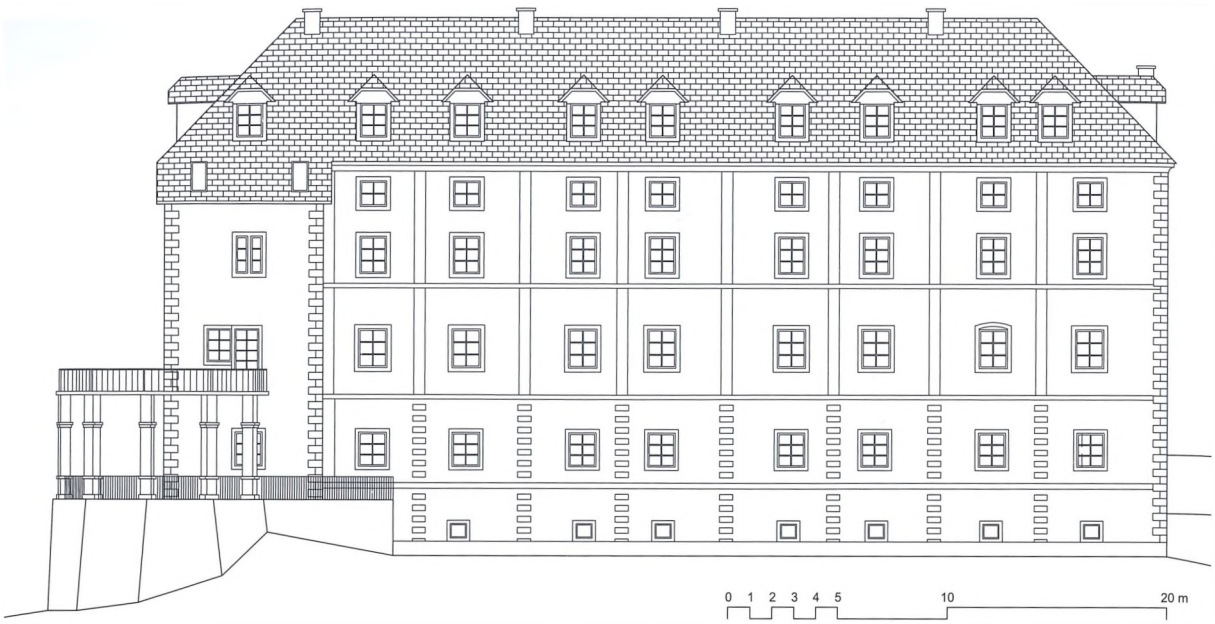
Notranjščina glavnega trakta dvorca je prav tako kot njegove fasade temeljito modernizirana, a v glavnih potezah še kaže vse osnovne značilnosti raščene historične grajske arhitekture. V kleti in pritličju so ohranjeni banjasti oboki s sosvodnicami, ki kažejo na nastanek v 17. stoletju. Podkleten je samo največji del glavnega trakta dvorca, dostop v klet pa je mogoč po stopnišču z dvorišča, skozi pritlični del stopniščnega prizidka.[216] Prizidek je v vseh etažah navezan na arkadne hodnike, ki imajo v nadstropjih ravne armiranobetonske stopne konstrukcije, v pritličju pa starejše križnogrebenaste oboke. Tudi nad vsemi drugimi prostori v prvem, drugem in tretjem nadstropju so ravne armiranobetonske stropne konstrukcije. Vsi notranji prostori z izjemo kleti, stopnišča in arkadnih hodnikov so preurejeni v sodobna stanovanja in predeljeni s številnimi tankimi predelnimi stenami. Med posameznimi prostori so ohranjene tudi debelejše stene, ki omogočajo rekonstrukcijo nekdanje tlorisne zasnove. Razvidno je, da so bili v največjem delu glavnega trakta dvorca v vsaki etaži sprva po štirje približno enako veliki prostori, ki so bili med seboj zaporedno povezani z vrati v isti prostorski osi. Med zadnjo prenovo so ta vrata v glavnem zazidali, stare predelne stene pa v glavnem ohranili in jih dopolnili z novimi.

Nasproti glavnega trakta dvorca postavljeni enonadstropni stranski trakt je zasnovan na talni ploskvi v obliki črke L, v daljšem jugozahodnem delu dolg približno 48 m, v krajšem jugovzhodnem delu dolg približno 13 m, njegova širina pa znaša do 6,8 m. Pokriva ga dokaj strma opečna streha s številnimi novejšimi strešnimi okni – frčadami. Njegov severozahodni del se na zunanji strani, ob cesti, zajeda v teren. Približno na sredini severozahodne obcestne fasade je trakt poudarjen s širokim kamnitim rusticiranim portalom iz zelenkastega tufa, ki ima zelo potlačen segmentni lok in pravokotni okvir s profilirano preklado nad naklado ter dvema kamnitima rožama s kamnitimi listi v poljih med ločnim delom in pravokotnim okvirjem. Portal s prepoznavnim podeželskim bidermajerskim oblikovanjem kaže, da je nastal v prvi polovici 19. stoletja. Druge fasadne odprtine na tem traktu so povsem modernizirane in brez izstopajočih obrob. Na dvoriščni strani je na daljšem delu trakt v nadstropju opremljen z novejšim odprtim povezovalnim hodnikom – gankom. Dvorišče je s cesto povezano skozi kupolasto obokano vežo, ki ima na sprednji strani omenjeni široki portal. Notranjščina stranskega trakta je povsem modernizirana in preurejena v sodobna stanovanja. Pod jugovzhodnim delom trakta je ohranjena stara klet, ki je dostopna po zunanjem stopnišču ob krajši severovzhodni fasadi.[217]

Jugovzhodno od dvorca stoji na nižji legi ob dostopni cesti slikovita enonadstropna štokasto učinkujoča 2 × 3-osna stavba s štirikapno strmo opečno sedlasto streho in pravokotno osnovno talno ploskvijo

[216] Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 114.

[217] Za opis dvorca Turn prim. Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 537–539; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 112–114.

Izris proti dolini obrnjene severovzhodne fasade dvorca Turn v Šoštanju (risal: Igor Sapač, 2021).

v izmeri približno 9 × 12 m. Sedaj nosi naslov Cesta talcev 14.[218] Njene okenske odprtine so modernizirane in brez obrob, a so ohranile pokončno pravokotno obliko. V notranjščini so ponekod prostori banjasto oziroma kapasto obokani, kar kaže, da je stavba stala že vsaj v drugi polovici 18. stoletja.

Stavbni razvoj dvorca Turn

Stavbna zgodovina dvorca je bolj kompleksna, kakor se je to zdelo pred njegovo zadnjo prenovo.[219] Razvidno je, da je stavbni kompleks sedanjo podobo in obseg dobil v vsaj šestih stavbnih fazah med poznim srednjim vekom in koncem 20. stoletja.

1. faza: prvotni srednjeveški neutrjeni stolpasti dvor v 13. oziroma 14. stoletju

Že zgoraj sem navedel argumente, ki dokazujejo, da je v drugi polovici 13. stoletja ali najpozneje v 14. stoletju na lokaciji poznejšega dvorca Turn stal srednjeveški dvor z značilno obliko enoceličnega nepodkletenega dvonadstropnega stolpa s pravokotno talno ploskvijo v izmeri 11,3 × 7,5 m, z višino približno 13 m ter s približno 1,3 m debelim zidovjem v pritličju, 1 m debelim zidovjem v prvem nadstropju in 80 cm debelim zidovjem v drugem nadstropju. Vse kaže, da stolpa nikoli niso preetažirali in da so odprtine v njegovih stenah približno tam, kjer so bile že prvotno. Pozneje so sicer vse okenske in vratne odprtine predelali oziroma povečali in danes nobena nima srednjeveških oblik. V notranjščini stolp do leta 1998 najverjetneje nikoli ni imel zidanih predelnih sten, ne gre pa povsem izključiti možnosti, da je v srednjem veku tam stala kakšna lesena pregradna stena. Stolpasti dvor je bil sprva gotovo prekrit z razmeroma strmo skodlasto streho. Ob njem je bilo gotovo že na začetku tudi ograjeno dvorišče oziroma predgradje srednjeveškega gradu Šoštanj z nizkimi pomožnimi poslopji.

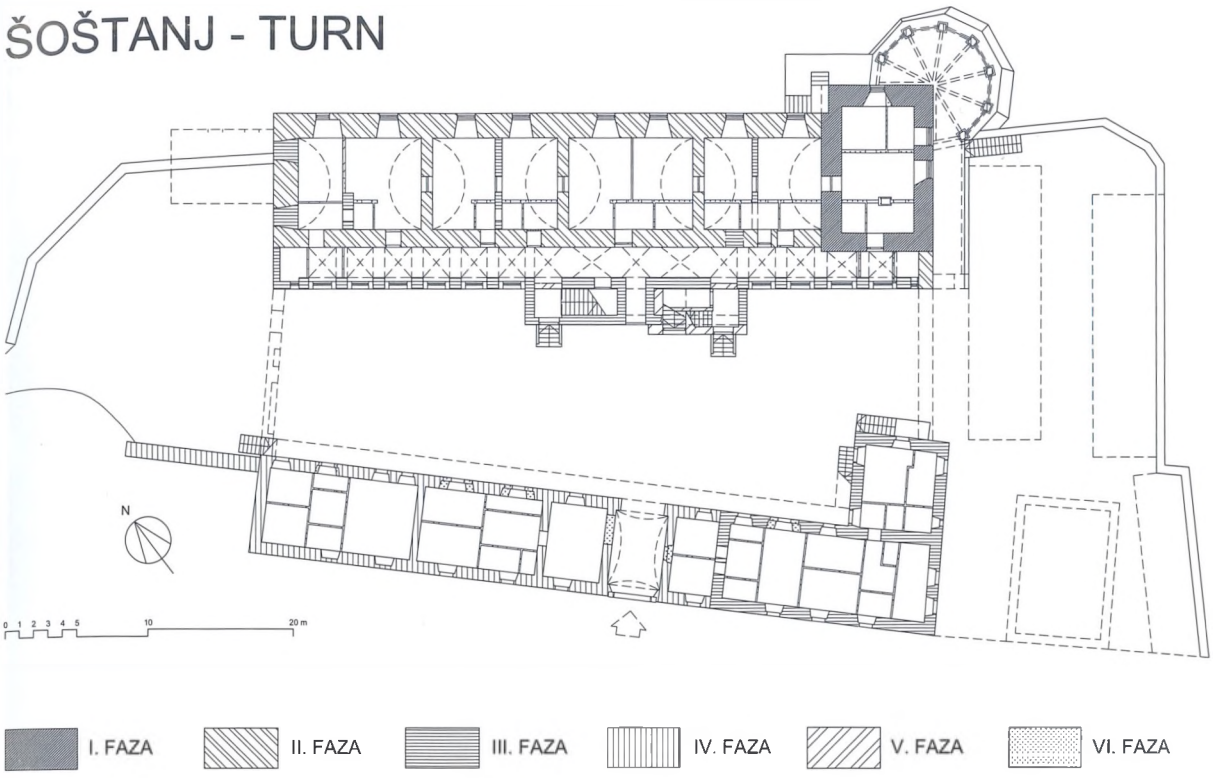
2. faza: gradnja kašče zemljiškega gospostva Šoštanj v 17. stoletju

Nekaj stoletij po nastanku prvotnega srednjeveškega stolpastega dvora so z naslonitvijo na njegovo severozahodno fasadno steno prizidali kar 38 m dolgo in 9,1 m široko poslopje, ki je za razliko od stolpastega dvora podkleteno ter je nad pritličjem dobilo še dve nadstropji. Na dolgi severovzhodni fasadi, obrnjeni proti trški naselbini v dolini, je novo poslopje dobilo osem okenskih osi z do 1,3 m širokimi pokončnimi pravokotnimi okni v preprostih neprofiliranih okvirjih. Hkrati z gradnjo obsežnega prizidka so zidovje srednjeveškega stolpastega dvora na severozahodni, jugozahodni in jugovzhodni strani nadzidali za približno 1,9 m.[220] Oba stavbna dela so nato pokrili z enotno štirikapno sedlasto streho, ki so jo nad nepovišano severovzhodno fasadno steno prvotnega stolpastega dvora podaljšali s krajšo enokapnico. V takšni obliki kaže stavbo Vischerjeva

[218] Stavba je v javni register nepremične kulturne dediščine vpisana z imenom: Šoštanj – Hiša Cesta talcev 14 (EŠD: 16607) (http://rkd.situla.org/).

[219] Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 114.

[220] Med prenovo leta 1998 so na jugovzhodni fasadi dvorca ustrezno prezentirali prvotno višino zidovja srednjeveškega stolpastega dvora, iz obdobja pred nadzidavo z novim tanjšim zidovjem, ki je visoko približno 1,9 m in debelo samo 60 do 70 cm.

Tloris pritličja dvorca Turn v Šoštanju z vrisanimi fazami stavbnega razvoja ter črtkano označenimi porušenimi deli (risal: Igor Sapač, 2021).

Jugovzhodna fasada nekdanjega srednjeveškega stolpastega dvora (foto: Igor Sapač, 2016).

Pogled na severovzhodno fasado nekdanjega srednjeveškega stolpastega dvora po požaru leta 1997 (foto: Igor Sapač, januar 1998).

upodobitev iz okoli leta 1681, ki je zelo natančna in povsem ustreza oblikam, na terenu razvidnim še danes. Vischerjeva upodobitev dokazuje, da so gradnjo obsežnega prizidka do takrat vsekakor že dokončali.

Prizidano novo poslopje je v kletni etaži dobilo kar do 1,8 m debelo obodno zidovje, ki se nato z etažami stopničasto tanjša do debeline 80 cm. Notranjščino prizidka so najverjetneje že na začetku z do 1,2 m debelimi stenami v vseh štirih etažah prečno razdelili na štiri približno enako dolge dele; to je mogoče sklepati po razporeditvi parov okenskih odprtin v pritličju in nadstropjih. Vse kaže, da so hkrati

Mogočna stavbna gmota nekdanje kašče iz 17. stoletja. Pogled s severne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

s prečnimi stenami v vseh osmih prostorih v kleti in pritličju zgradili tudi banjaste oboke s sosvodnicami. Nadstropji sta dobili ravne lesene tramovne stropne konstrukcije, ki so se nad prvim nadstropjem ohranile do požara leta 1997. Kletni prostori so dosegali višino 3,9 m, pritlični 3,75 m, prostori v prvem nadstropju 4,1 m, prostori v drugem nadstropju pa najbrž kar približno 4,5 m. Dostop v klet so uredili neposredno z dvorišča, preko samostojnega stopnišča, dostop v prvo nadstropje pa najbrž preko zunanjega stopnišča ob dvoriščni fasadi. Dostop do drugega nadstropja in podstrešja je bil gotovo speljan v notranjščini – iz prvega nadstropja. Dvoriščno površino na jugozahodni strani so vsaj deloma obdali s približno 1 m debelin zidom; njegov nastavek je ohranjen v pritličju, na jugovzhodnem koncu mlajšega arkadnega hodnika, ki poteka ob dvoriščni fasadi stavbe.

Na novo zgrajeni obsežni prizidek k prvotnemu srednjeveškemu stolpastemu dvoru je dobil funkcijo shrambnega poslopja za desetino oziroma kašče gospostva Šoštanj.[221] Približno 35 m dolga in 6,6 m široka štiridelna oziroma petdelna obokana klet je gotovo služila za shranjevanje in zorenje vina. Za potrebe kašče so od takrat uporabljali tudi stari srednjeveški stolpasti dvor,[222] ki je najbrž takrat v drugem nadstropju na jugovzhodni fasadi dobil manjši okenci, ki sta se ohranili do okoli leta 1920.[223]

Ivan Stopar je domneval, da je šoštanjska grajska kašča nastala v drugi polovici 16. stoletja ali na začetku 17. stoletja.[224] Jože Curk je bil mnenja, da je kašča nastala na začetku 17. stoletja.[225] Primerljivo zasnovane grajske kašče so v sedanjem slovenskem prostoru nastajale pozneje v 17. stoletju in v 18. stoletju.[226]

221 Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 112.

222 Tudi v Slovenski Bistrici so nekdanji srednjeveški stolpasti dvor – t. i. Graslov stolp – v novem veku uporabljali kot grajsko kaščo, pri tem pa njegove stavbne zasnove niso bistveno spremenili. Podobno se je zgodilo na gradu Gamberk v Zasavju, kjer so prvotni grajski bivalni stolp od 16. do 19. stoletja uporabljali kot kaščo.

223 Prim. fotografijo v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 58; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 58.

224 Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 539; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 114; prim. Poles, *Stopetkrat*, str. 33.

225 Curk, *Trgi*, str. 136.

226 Značilni primeri so kašče ob gradovih in dvorcih Negova, Cmurek, Hrastovec, Vurberk, Ptuj, Ormož, Fala, Podčetrtek, Bizeljsko, Brežice, Mokrice, Zužemberk, Draškovec, Ponoviče, Medija, Križ pri Kamniku, Polhov Gradec, Ravne pri Pivki, Jama v Predjami, Beltinci, Lendava ali Krupa. V 16. stoletju so bile grajske kašče manjše. To, denimo, kaže dokumentirani primer kašče pod gradom Mirna na Dolenjskem, kjer so kaščo kombinirali z renesančnim polkrožnim obrambnim stolpom. Zgovoren primer je tudi manjša kašča iz poznega 16. stoletja ob gradu Sevnica, v kateri so v kleti uredili protestantsko molilnico – t. i. Lutrovsko klet. Podobno zasnovano kaščo so v 16. stoletju postavili tudi ob gradu Planina pri Sevnici. Žal so grajske kašče na Slovenskem zelo slabo preučene in v zadnjih letih smo izgubili več tovrstnih zanimivih poslopij. Podrli so kašče ob gradovih Podčetrtek in Klevevž ter ob nekdanjem dvorcu Grmače, razkrili so kaščo

Pri iskanju odgovora na vprašanje, kdaj so začeli ob srednjeveškem stolpastem dvoru graditi mogočno kaščo, se je mogoče opreti tudi na razpoložljive pisne zgodovinske vire. V urbarju iz leta 1623 grajska kašča še ni omenjena in to kaže, da je najverjetneje nastala pozneje.[227] Najbrž so jo začeli graditi malce pred letom 1635, ko je omenjena šoštanjska grajska klet.[228] To je mogoče sklepati tudi na podlagi podatka v šoštanjskem urbarju iz leta 1658, ki pri nedokončanem dvorcu poleg sadovnjaka navaja še hišo z žitnico, kletjo in hlevom.[229] Na čas nastanka kašče med letoma 1623 in 1658 kažejo tudi njene arhitekturne značilnosti. Dokaj velika pokončna pravokotna okna so bila značilna za večino grajskih kašč v 17. stoletju.[230] Za ta čas govorijo tudi obočne konstrukcije v kleti in pritličju, pa razmeroma velika stavbna gmota in velike etažne višine. Po drugi strani polkrožno sklenjeni kletni portal iz peščenjaka, ki ima delno še posnet rob, ni mogel nastati po sredini 17. stoletja.[231] Isto velja za naslikane opečno-rdeče šivane vogale na vseh vogalih stavbe, razen na vogalih ob arkadnih hodnikih, ki so bili pod mlajšimi ometi vidni do prenove leta 1998 in so jih takrat po vzoru originala rekonstruirali. Vse kaže, da je kaščo po letu 1623 začel graditi Pankrac III. Sauer pl. Kozjaški ali pred letom 1629 njegov brat Jurij Andrej († 1648) ali pa zatem Jurij Leopold baron pl. Stadl (pred 1611–1646), ki je bil morda tudi zaradi gradnje kašče v sporih s šoštanjskimi podložniki. Po letu 1635 je kaščo najbrž dokončal Janez Karel Sauer baron Kozjaški ali njegov sin Janez Ludvik II.. Pomisliti je dopustno, da so prvotni srednjeveški stolpasti dvor – turn – že v 15. ali 16. stoletju začeli uporabljali kot kaščo in da so z obsežnim prizidkom v 17. stoletju samo dopolnili njegove prostorske zmogljivosti, pri tem pa ohranili značilno ime stavbnega kompleksa – Turn.[232]

3. faza: preureditev kašče v dvorec po letu 1734

Vse kaže, da poslopje kašče z nekdanjim srednjeveškim stolpastim dvorom od leta 1658 do leta 1734 ni bilo deležno gradbenih sprememb. To se je kmalu zatem spremenilo. Od leta 1732 je bilo šoštanjsko gospostvo z dvorcem, kaščo in drugimi poslopji v lasti Marije Karoline grofice Thurn-Valsassina (1715–1781), ki je bila od leta 1744 poročena grofica Inzaghi. Po uničujočem požaru dvorca Šoštanj leta 1734 je za novo središče šoštanjskega gospostva določila poslopje kašče, ki so ga zatem preuredili v plemiško prebivališče.[233] Po letu 1744 je s svojim možem v glavnem živela v njegovem udobnem renesančnem dvorcu (Ober)Kindberg nad istoimensko naselbino v dolini Murice na avstrijskem Štajerskem, ki so ga po načrtih v tistem obdobju vodilnega graškega arhitekta Jožefa Hueberja v letih 1773 in 1774 temeljito prenovili ter spremenili v odlično poznobaročno rezidenco.[234] Zakonca sta po letu 1750 prebivala tudi v elegantni palači Inzaghi na trgu Bischofplatz v središču Gradca, ki jo je okoli leta 1775 prav tako prenovil arhitekt Hueber.[235] Občasno sta se gotovo zadrževala še tudi v Šoštanju in leta 1754 je Marija Karolina podprla začetek gradnje mogočne dvostolpne baročne romarske cerkve Svetega križa na Gori Oljki oziroma na vrhu Dobriča, ki je nastala na ozemlju šoštanjskega zemljiškega gospostva ter so jo začeli graditi na pobudo komturja oziroma komendatorja malteškega viteškega reda na Polzeli Franca Dominika Spinckha pl. Helfenthala.[236]

Kašča je vlogo dvorca prevzela na podoben način, kot se je to pozneje v 19. stoletju dogodilo s kaščama bližnjih dvorcev Ojstrica in Blagovna. V stavbno zasnovo pri tem niso koreniteje posegli in so zgolj z dodajanjem novih delov poskrbeli za učinkovito spremembo osnovne namembnosti. Na dvoriščni strani so dvonadstropnemu poslopju po celi dolžini, ki je vključevala tudi prvotni srednjeveški stolpasti dvor, prizidali enonadstropni 45,7 m dolgi arkadni hodnik z baročnimi arkadami na masivnih zidanih slopih.[237] Hodnik so v pritličju križnogrebenasto obokali, v nadstropju pa so ga opremili z ometanim ravnim lesenim stropom. Arkadam so dodali še izstopajoči nadstropni 15,4 m dolgi in 2,4 m široki stopniščni izzidek, ki so ga malce izmaknili iz osrednje osi arkadnega hodnika ter ga postavili rahlo ekscentrično proti jugovzhodu. Izzidek je dobil na glavni fasadi v nadstropju pet arkadnih lokov, ki so osvetljevali simetrično postavljeni stopnišči v notranjščini izzidka.[238] Trikapna streha izzidka je bila za polovico višja

gradu Cmurek in v kratkem bo najbrž propadla odlična baročna kašča ob dvorcu Praproče pri Grosuplju. Že pred drugo svetovno vojno je propadla mogočna kašča gradu Kočevje.

227 Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 58; Hudales, Le vkup, str. 74–75.

228 Prim. Koropec, *Mi smo tu*, str. 180.

229 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 58.

230 Značilna primera sta kašči gradov Negova (datirana z vklesano letnico 1642) in Cmurek (nastala pred nastankom Merianove upodobitve Cmureka iz okoli leta 1656). Obe kašči imata pokončna pravokotna okna opremljena s kakovostnimi kamnitimi okviri.

231 Prim. Stopar, *Gradovi, graščine*, str. 539; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 114.

232 Ivan Stopar je sklepal, da je iz kašče v dvorec po letu 1734 preurejena stavba svoje ime – Turn – dobila po svojih lastnikih – Thurnih (Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 112). A to je bila zgolj domneva, ki še ni upoštevala poznejšega spoznanja, da je kašča nastala ob nekdanjem srednjeveškem stolpastem dvoru – Turnu.

233 Prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 45, 54; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 112.

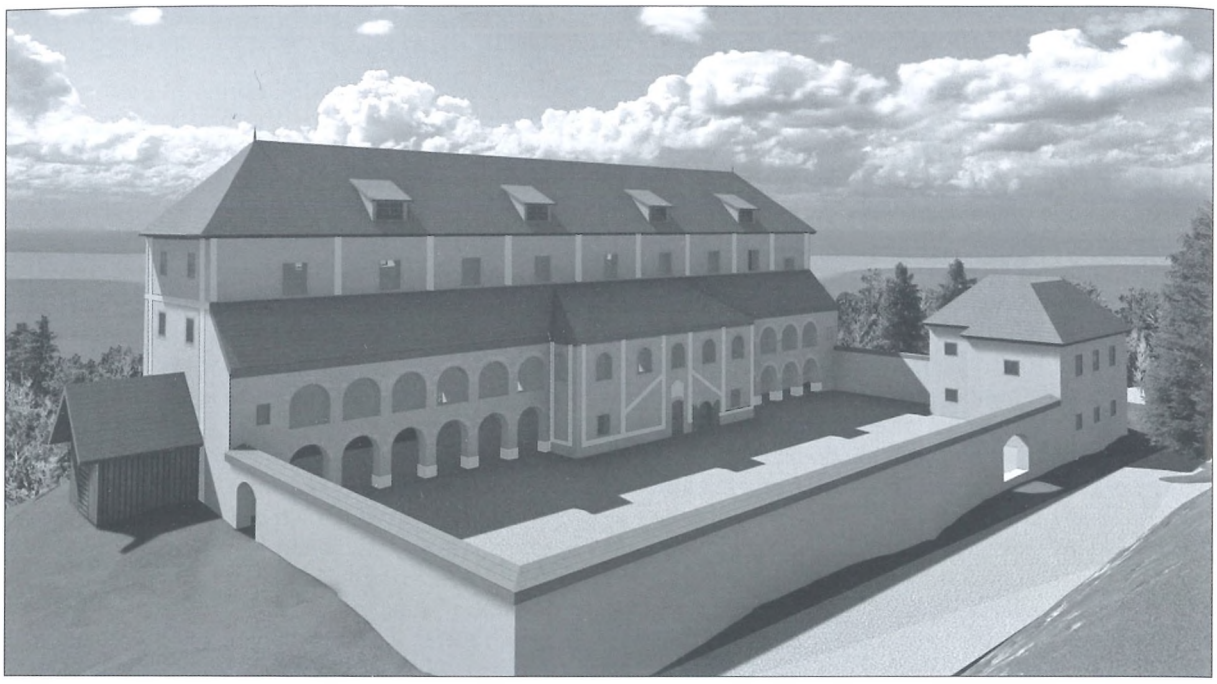
234 Prim. *Dehio-Handbuch. Steiermark*, str. 217, 219.

235 https://de.wikipedia.org/wiki/Palais_Inzaghi_(Bischofplatz)

236 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 54; Poles, Grofje Thurni, str. 9. Novejše raziskave so pokazale, da je cerkev na Gori Oljki najverjetneje delo mariborskega arhitekta Jožefa Hoferja (okoli 1696–1762) ter da so jo zgradili med letoma 1754 in 1757.

237 Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 113.

238 Do prenove leta 1998 sta bila v nadstropju vidna obrisa dveh arkadnih odprtin, ki so ju v 19. stoletju predelali v pravoko-

Pogled na kompleks dvorca Turn z zahodne strani okoli leta 1750. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelale Maja Galun, Martina Kotnik in Lea Reberc na podlagi risb Igorja Sapača, 2021).

od strehe arkadnega hodnika in prav tako naslonjena na starejšo dvoriščno fasadno steno kašče.[239] V desni oziroma jugovzhodni del stopniščnega izzidka so spretno vključili starejše stopnišče do kleti pod nekdanjo kaščo. Vhod v stopniščni izzidek, ki je imel obenem funkcijo glavnega vhoda v dvorec, so umestili v osrednji osi v pritličju in ga na vrhu poudarili z baročno razgibano kartušo s sončno uro.[240] Starejše fasade kašče in stolpastega dvora so v strukturi ometa poudarili in razčlenili z malce izstopajočimi plitkimi navpičnimi lizenami ter tanjšimi vodoravnimi medetažnimi pasovi, ki so bili prav tako kot lizene gladki. V obsegu kleti in pritličja so lizene rusticirali oziroma jih razčlenili z vrezanimi vodoravnimi črtami. Enakomerne pravokotne ploskve ometa med lizenami in medetažnimi pasovi so obdelali v grobo ometani obliki.[241]

O tem, kakšno podobo je po letu 1734 dobila notranjščina nekdanje kašče, je mogoče bolj ali manj utemeljeno domnevati. Obokanih prostorov v kleti in pritličju nedvomno niso prav dosti spreminjali. Vsaj tri večje prostore v pritličju so z vgradnjo tanjših sten predelili na po dva prostora. Gotovo so v pritličju uredili kuhinjo, shrambe in prostore za služinčad. Klet je nedvomno ostala prostor za vino. Rezidenčne prostore grajske gospode so uredili v prvem nadstropju, kjer so bile sobane vse zaporedno povezane z vrati v isti osi. Zdi se, da je bilo tam v nekdanji kašči in stolpastem dvoru ob njej od sedem do devet prostorov ter da je bila med njimi tudi 8,4 m dolga in 6,8 m široka dvorana oziroma reprezentativna jedilnica. Vsaj dva nekdanja večja prostora so predelili z vgradnjo tanjših sten. Na vprašanje, ali so katerega od tistih prostorov

tni okni. Sedaj sledov nekdanjih arkad ni več. Do določene mere primerljivo zasnovano arkadirano dvojno stopnišče je leta 1725 nastalo kot prizidek na dvorcu Limberg blizu Lonča (Deutschlandsberga) na avstrijskem Štajerskem (*Dehio-Handbuch. Steiermark*, str. 272).

239 Baročna oblika strehe stopniščnega prizidka je deloma dokumentirana na fotografijah iz obdobja pred prvo svetovno vojno. Objava v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 60, 68; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 66.

240 Prim. Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 147. Prim. tudi fotografijo iz zgodnjega 20. stoletja, objavljeno v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 26; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 32. Med prenovo leta 1998 so baročno fasadno kartušo z ostanki sončne ure iz neznanega razloga v celoti odstranili in za njo zabrisali vse sledove.

241 Opisana fasadna členitev se je ohranila do prenove leta 1998, ko so jo nadomestili s preprostejšo členitvijo, ki je v dobršni meri zabrisala nekdanjo baročno podobo iz 18. stoletja. Baročna členitev je prvič dokumentirana na litografski upodobitvi iz t. i. Nove Kaiserjeve suite, nastale med letoma 1839 in 1858 oziroma okoli leta 1850. Objava v: Hudales, *Dr. Josip Vošnjak*, str. 2. Za t. i. Novo Kaiserjevo suito prim. Stopar, *Slovenske vedute*, str. 101–104. Členitev je dokumentirana tudi na litografski upodobitvi Carla Reicherta iz okoli leta 1863. Objava v: Reichert, *Einst und jetzt*, III, št. 44, str. 34; Schober, *Schöne alte Steiermark*, str. 180–181; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 113; Stopar in Premzl, *Slovenještajerske vedute*, str. R 59, LV. Dokumentirana je tudi na najstarejših razglednicah Šoštanja. Objava v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 8 in sl.; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 13 in sl. Na upodobitvi v t. i. Stari Kaiserjevi suiti iz okoli leta 1830, ki je manj natančna, fasadna členitev ni dokumentirana, vendar je takrat gotovo že obstajala (prim. Kaiser, *Lithographirte Ansichten*. Ponatis 1982, št. 222; Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 75; Stopar, *Slovenske vedute*, str. 40).

okrasili z baročnimi stropnimi štukaturami ali celo poslikavami, najverjetneje nikoli ne bo mogoče odgovoriti. Vsekakor okrašenih gosposkih prostorov ni bilo v drugem nadstropju; Josef Andreas Janisch je v svojem leksikonu Štajerske iz leta 1885 navedel podatek, da drugo nadstropje dvorca še ni dograjeno.[242] Tam so bili najbrž bivalni prostori za služinčad, del pa je morda obdržal nekdanjo funkcijo kašče.

Na dvoriščni strani so najpozneje v tistem obdobju obzidano dvoriščno površino razširili proti severozahodu in severozahodno stranico dvorišča zaprli s približno 4 m visokim zidom, ki ga je predirala zgoraj segmentnoločno zaključena odprtina v obliki portona in ob njej sta bili na notranji strani zidu morda že takrat dve obokani zidni niši.[243] Hkrati s preurejanjem dvorišča so ob južnem dvoriščnem vogalu postavili deloma podkleteno enonadstropno pomožno poslopje, ki so ga morda zgradili na lokaciji starejšega pomožnega poslopja. Zasnovali so ga na talni ploskvi v obliki kljuke z dvema približno enako dolgima krakoma.[244] Fasade so oblikovali povsem utilitarno, brez arhitekturnih kvalitet. Vhod v klet so uredili na severovzhodni strani. V pritličju so uredili hlev za konje, ki je bil dolg 14 m in širok 5 m. V nadstropju so bili najbrž bivalni prostori za služinčad.

Marija Karolina grofica Inzaghi ni imela potomcev in je še pred smrtjo šoštanjsko gospostvo z dvorcem leta 1763 predala svojemu drugemu mlajšemu bratu Francu grofu Thurnu-Valsassina s Pliberka, Radovljice, Šoštanja in Kacenštajna (1718–1766). Po njegovi smrti je leta 1768 lastnica šoštanjskega gospostva postala njegova druga žena Gabrijela, rojena baronica Reischach (1736–1815), s katero bil poročen od leta 1765. Ko je umrl, se je Gabrijela leta 1767 poročila z njegovim mlajšim bratom Antonom grofom Thurnom-Valsassina (1723–1806). Gabrijela je Šoštanj obdržala do leta 1802.[245] Po izročilu je bila dvorna dama cesarice Marije Terezije.[246] Vse kaže, da je v dvorcu poskrbela za nekatere spremembe. Leta 1790 ji je lavantinski škofijski ordinariat dovolil, da v dvorcu Šoštanj (Turn) postavi zasebni oratorij.[247] Zdi se, da je bila kapela v prvem nadstropju na severozahodnem koncu dvorca, v prostoru, ki je dolg 6,8 m in širok 3,5 m. Vse kaže, da pred tem kapele v dvorcu ni bilo. Kapela je bila najverjetneje skromno oblikovana in na zunanjščini dvorca gotovo ni bila poudarjena. Morda so šele takrat v bližini dvorca, jugovzhodno od njega, zgradili samostojno štokasto stavbo, ki sedaj nosi naslov Cesta talcev 14.[248] Domačini stavbi rečejo »špirhaus« ali »kajha«. V njej so bili pred gradnjo nove palače okrajnega sodišča leta 1877 sodni zapori.[249]

4. faza: predelave in širitve v kompleksu dvorca Turn v 19. stoletju

Leta 1802 je Gabrijela grofica Thurn-Valsassina šoštanjsko gospostvo prodala Jožefu Francu Bayerju, ki ga je leta 1806 prodal naprej Pompeju grofu Brigidu, a ga še istega leta od njega odkupil nazaj. Leta 1807 je postal lastnik Franc pl. Del-Negro (1739–1812), za njim pa njegov sin Franc ml. (1778–1830). Leta 1832 so po njem zelo zadolženo posest z dvorcem dedovali njegova hči Jožefa (1809–1835) ter sinova Franc (1810–1874) in Moric (1815–1894) pl. Del-Negro. Med letoma 1834 in 1849 je bil nato lastnik šoštanjskega gospostva z dvorcem Jožef Mayer, ki ga je kupil na dražbi. Po odpravi fevdalnega družbenega reda leta 1848 so se lastniki dvorca še hitreje menjavali. Zemljiška posest se je ob tem drobila in dvorec so večkrat prodali na dražbi. Leta 1849 ga je kupil Ferdinand Ernst Karl Leopold Viktor grof Rothkirch-Panthen, leta 1872 pa Herman Schnitzer pl. Lindenstamm in njegova soproga Jožefina, roj. Pigl. Od leta 1873 je bila lastnica samo ona. Od leta 1882 so bili lastniki dvorca z enakimi deleži njuni otroci Herman, Alfred in Rudolf ter Gizela, Jožefina poročena Hopfgartner, Johana poročena Pfaundler in Antonija poročena pl. Milborn. Od leta 1896 so bili lastniki dvorca Joseph Helff, Gustav Dümmel in Franc Ksaver Günther iz Konstance ob Bodenskem jezeru, vsak do ene tretjine. Od 1898 sta bila lastnika Jožef in Cecilija Krenn, od leta 1899 Ernestina in Fritz pl. Friedenlieb, od leta 1903 Venčeslav in Jožefina Marentz, od leta 1905 Ivan Vošnjak, Franc Rajšter, Vinko Kolšek in dr. Franc Mayer, po bankrotu tovarnarja Ivana Vošnjaka leta 1909 Franc Rajšter in Vinko Kolšek, istega leta Vinko Kolšek in podjetje

242 Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850.

243 Prim. fotografijo iz zgodnjega 20. stoletja v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 26; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 32.

244 Prvotni obseg poslopja je dokumentiran v mapi franciscejskega katastra (SI AS 177/C/R/C411/E02, Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Šoštanj) 1825).

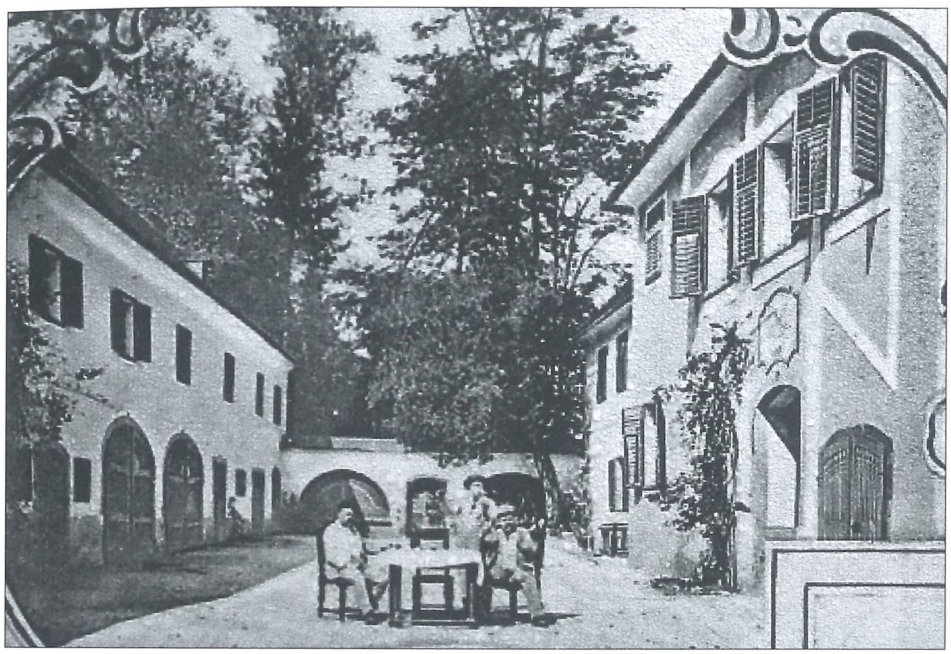
245 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 418; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 54; Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 14; prim. Cäsar, *Beschreibung*, str. 502–503; Schmutz, *Historisch*, str. 510; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 851; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Preinfalk, Grofje Thurn-Valsassina, str. 255–258; Preinfalk, Die Grafen Thurn-Valsassina, str. 378; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 571; Naschenweng, *Der landständische*, II, str. 725.

246 Poles, Grofje Thurni, str. 8–9; Poles, Zaklad starega gradu, str. 8.

247 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 435; prim. Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 104; Poles, *Sakralna dediščina*, str. 671.

248 Stavba je vsekakor nastala pred letom 1825, saj je označena v mapi franciscejskega katastra (SI AS 177/C/R/C411/E02, Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Šoštanj) 1825). Najbrž je nastala po nastanku Vischerjeve upodobitve iz okoli leta 1681; če bi takrat že stala, bi jo Vischer zaradi mogočne stavbne mase najverjetneje upodobil (prim. Poles, Velika lesena stavba, str. 323).

249 Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850; Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Poles, O »Bafentalski« hiši, str. 8–9; Poles, Velika lesena stavba, str. 319–325. Domneve, da je stavba stala že pred 18. stoletjem in da je imela sprva funkcijo stražne hišice, omenjene v delitveni listini iz leta 1622, z uporabljenimi viri ni mogoče potrditi.

Dvorišče dvorca Turn v Šoštanju na razglednici z začetka 20. stoletja. Izrez (zasebna zbirka).

K.K. Priv. Lederwerke Franz Woschnagg & Söhne, ustanovljeno v Šoštanju leta 1893, od leta 1912 Vinko Kolšek ter od leta 1915 lastnik šoštanjske tovarne usnja Franz Woschnagg (1865–1931) in njegova žena Marianne Woschnagg (1879–1946).[250]

Medtem je bil dvorec deležen tudi nekaterih gradbenih sprememb. Franc pl. Del-Negro ml., ki je bil zelo zadolžen, je pred letom 1830 na dražbi razprodal opremo kapele sv. Križa v dvorcu. Jožef Mayer je dal nato kapelo leta 1842 obnoviti in je v njej namestil sliko Svete družine. Kapelo so takrat posvetili Mariji.[251] A Jožef Mayer se ni posvetil samo obnovi kapele, marveč je temeljito obnovil ves dvorec. Po navedbah Franca viteza Gadolle v neobjavljenem rokopisu iz okoli sredine 19. stoletja je zgradil novo pisarno, stanovanja in hleve ter uredil sobe, novi pokriti hodnik, lepo pokrito kegljišče in vrt.[252] Na vzhodnem vogalu glavnega trakta je dal zgraditi dokaj veliko osmerostranično verando s sedmimi masivnimi zidanimi slopi in piramidalno streho na vrhu. Od tam se je odpiral širok razgled na Šaleško dolino.[253] Na verando so navezali na slope oprti pritlični nadstrešek ob jugovzhodni fasadi glavnega trakta dvorca, pod katerim so uredili kegljišče.[254] Ob severozahodni fasadi glavnega trakta dvorca so odstranili nanjo naslonjeno manjšo pomožno pritlično leseno stavbo, ki je dokumentarna v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 in na upodobitvi iz t. i. Stare Kaiserjeve suite iz okoli leta 1830, in tam uredili ploščad s slopno ograjo, ki je vidna na upodobitvi iz t. i. Nove Kaiserjeve suite iz okoli leta 1850. Najverjetneje so v tistem obdobju na dolgi dvoriščni fasadi glavnega trakta dvorca v pritličju in nadstropju zazidali arkadne odprtine ter njihova ločna polnila prebili s preprostejšimi pravokotnimi okni, ki so se ohranila do

[250] Schmutz, *Historisch*, str. 510; Poles, Zaklad starega gradu, str. 8; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850, 1445, 1487; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 418–419, 454; *Schematismus*, str. 207; Vošnjak, Moj rojstni kraj, str. 45; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 55; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 554; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 204; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 112–113; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 351–352. Za Woschnagge: Aplinc, *Vošnjaki*, str. 32–33, 63, 98, 99, 111, 152. Za Del-Negre gl. članek Mihe Preinfalka v tej številki *Kronike*.

[251] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 435–436; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 104; prim. Poles, *Sakralna dediščina*, str. 671–672. Pozneje so kapelo znova opustili in je ni bilo več že pred drugo svetovno vojno.

[252] Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Poles, Velika lesena stavba, str. 322.

[253] Josipu Vošnjaku (1834–1911) je bilo to najljubše mesto v rojstnem kraju in tja se je rad vračal vse življenje (Schmidt-Snoj, *Josip Vošnjak*, str. 10). Prim. Vošnjak, Moj rojstni kraj, str. 44.

[254] Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850. Na upodobitvi v t. i. Stari Kaiserjevi suiti iz časa med letoma 1824 in 1834 oziroma iz okoli leta 1830 verande še ni (Kaiser, *Lithographirte Ansichten*. Ponatis 1982, št. 222; Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 75; Stopar, *Slovenske vedute*, str. 40). Veranda je prvič dokumentirana na upodobitvi Šoštanja iz t. i. Nove Kaiserjeve suite, nastale med letoma 1839 in 1858 oziroma okoli leta 1850. Objava v: Hudales, *Dr. Josip Vošnjak*, str. 2. Za t. i. Novo Kaiserjevo suito prim. Stopar, *Slovenske vedute*, str. 101–104. Veranda je dokumentirana tudi na upodobitvi Carla Reicherta iz okoli leta 1863 (Reichert, *Einst und jetzt*, III, št. 44, str. 34; Schober, *Schöne alte Steiermark*, str. 180–181; Stopar in Premzl, *Slovenještajerske vedute*, str. R 59, LV). V spremnem besedilu Reichertovega dela *Einst und jetzt* je veranda ali terasa še posebej izpostavljena (Reichert, *Einst und jetzt*, III, str. 34). Veranda je dokumentirana tudi na najstarejših razglednicah Šoštanja (prim. Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 8; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 12–13).

Dvoriščna fasada stranskega trakta dvorca Turn pred prenovo (foto: Igor Sapač, 29. 7. 1997).

Dvoriščna fasada stranskega trakta dvorca Turn po prenovi (foto: Igor Sapač, 2016).

leta 1998.[255] Gotovo so preuredili tudi glavne bivalne prostore v prvem nadstropju glavnega trakta.

V obdobju med letoma 1825 in 1872 so z obsežnejšim enonadstropnim prizidkom proti severozahodu podaljšali jugozahodni del stranskega trakta dvorca.[256] Prizidek je dobil enako širino in višino kot jo je imel starejši del, na obcestni fasadi pa so ga pou-

[255] Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 113. Na fotografiji iz začetka 20. stoletja, ki kaže dvorišče dvorca, so arkade takrat še enonadstropnega hodnika že zazidane (prim. Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 26; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 32).

[256] Podaljšava je nastala v obdobju med nastankom mape franciscejskega katastra iz leta 1825 in nastankom upodobitve podružnične cerkve sv. Mohorja in Fortunata v Šoštanju, ki jo je za Kroniko šoštanjske fare oziroma za šmihelsko farno kroniko med letoma 1868 in 1872 v sklopu upodobitev drugih cerkva in grajskih stavb ter razvalin ustvaril šoštanjski kaplan Lavrencij (Laurentius) Vošn(j)ak (1830–1896). Objava v: Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 93.

darili s kakovostnim širokim kamnitim rusticiranim portalom, ki s prepoznavnim oblikovanjem kaže, da je nastal v prvi polovici 19. stoletja ter da so torej stranski trakt najverjetneje podaljšali takrat, ko je bil lastnik dvorca Jožef Mayer. Portal iz zelenkastega tufa je primerljiv z glavnim portalom hiše na Cesti talcev 4 v Šoštanju, ki je izdelan iz istega materiala in datiran z vklesano letnico 1846. Na severozahodnem koncu obcestne fasade je bilo do prenove leta 1999 v prvem nadstropju vidno zazidano pravokotno okno s preprostim neprofiliranim okvirjem iz zelenkastega tufa, ki je kazal, da so najbrž vsa okna v nadstropju opremili s takšnimi okvirji. Druge stavbne člene na prizidku so oblikovali povsem utilitarno. Na severozahodnem delu dvoriščne fasade so oblikovali dve široki polkrožno zaključeni odprtini ki sta bili povezani s kolarnico v tem delu pritličja prizidka. V nadstropju prizidka so uredili pomožne bivalne prostore. Jugovzhodno od stranskega trakta dvorca so pred sredino 19. stoletja zgradili še manjšo pritlično stavbo s pravokotno talno ploskvijo in čopasto streho, ki se je ohranila do leta 1998. Prvič je dokumentirana z upodobitvijo iz t. i. Nove Kaiserjeve suite. Stavba je imela najbrž bivalno namembnost, saj je imela do porušitve slemenski dimnik.[257]

Prenova kompleksa dvorca se je nadaljevala med letoma 1849 in 1872, v obdobju Ferdinanda Ernsta Karla Leopolda Viktorja grofa Rothkircha-Panthena. Po navedbi Franca viteza Gadolle so takrat na pobočju vzpetine nad grajsko stavbo uredili lepe parkovne površine, sprehajalne poti in razgledišče – glorieto.[258]

V tako prenovljeni obliki je dvorec opisal Josef Andreas Janisch v svojem leksikonu Štajerske iz leta 1885. Glavni trakt je bil takrat dvonadstropen, a drugo nadstropje še ni bilo dograjeno. V glavnem traktu je bilo 12 sob, jedilnica, kuhinja, pralnica, kamra za mleko in kapela. V stranskem traktu je bilo 9 sob, izba za kočijaža, hlev za 8 konj, shramba za kočije, skladišče za les in še ena kuhinja. V kleti pod glavnim traktom dvorca je bila velika vinska klet in v njej prostora za približno 2.000 veder vina. H glavnemu traktu sta bila prizidana pokrito kegljišče in veranda. V stranskem traktu so bili prostori sodišča. Ob cesti do dvorca je stalo poslopje s sodnimi zapori. Ob vznožju vzpetine z dvorcem je stala lovska hiša, zraven nje pa so bili zelenjavni vrtovi z rastlinjakom in vrtnarjevo hišo.[259]

Konec 19. stoletja ali na začetku 20. stoletja so v dvorcu, ki je po letu 1896 izgubil značaj plemiške rezidence, odprli hotel *Grajski dvor*.[260] Dvorca pri tem gradbeno gotovo niso prav dosti spremenili. Vse kaže, da so takrat na verandi iz druge četrtine 19. stoletja odstranili piramidalno streho in jo nadomestili s sedanjo armiranobetonsko pohodno konstrukcijo. Verandi so s tem dali značaj altane, ki je imela dvignjeno ploščad dostopno iz prvega nadstropja nekdanjega srednjeveškega stolpastega dvora. Hkrati so ob njej odstranili pokrito kegljišče.[261]

5. faza: preureditev dvorca Turn v delavski stanovanjski blok okoli leta 1920

Med prvo svetovno vojno sta leta 1915 dvorec kupila lastnik šoštanjske tovarne usnja Franz Woschnagg in njegova žena Marianne. V stavbnem kompleksu sta nato nastanila ruske vojne ujetnike, ki so delali v tovarni usnja. Iz nekdanjega v hotel preurejenega dvorca je tako postal objekt z delavskimi bivališči. Ko so vojni ujetniki konec vojne odšli, so v stavbo naselili v tovarni usnja zaposlene delavce ter njihove družine in takrat je bil sklenjen kulturnozgodovinsko zelo zanimiv razvoj Turna od srednjeveškega stolpastega dvora v predgradju šoštanjskega gradu preko novoveške kašče šoštanjskega gospostva, baročnega plemiškega dvorca, hotela v obdobju avstro-ogrske monarhije do delavskega bloka v obdobju začetnega razcveta industrializacije Šaleške doline. Preden je stavbni kompleks dobil značaj delavskega bloka, so ga leta 1920 temeljito prenovili in deloma prezidali. Takrat je nekdanji dvorec po novih lastnikih Woschnaggih dobil novo ime – Vošnjakova graščina. V stavbi je bilo po prenovi prostora za 32 delavskih družin.[262]

V tistem obdobju so dokončali poprej v notranjščini nedograjeno drugo nadstropje glavnega trakta dvorca in ob tem zaradi visoke etažne višine spustili nivo stropne konstrukcije ter nad drugim nadstropjem v staro stavbno lupino iz 17. stoletja umestili še novo tretje nadstropje. Stare strešne konstrukcije pri tem niso spremenili, so pa na podstrešju uredili nekaj manjših podstrešnih stanovanj in zato na strehi povečali stara strešna okna v obliki frčad s pultnimi strešicami. Nad severozahodnim koncem arkad so nad tam umeščenimi stranišči zgradili manjši stolpičasto učinkujoč strešni izzidek s trikotnim fasadnim čelom. Zaradi ureditve stanovanj v vrhnjem delu glavnega trakta so na dvoriščni fasadi nadzidali nekdanji baročni arkadni hodnik v pritličju in prvem

[257] Dimnik kažejo tudi starejše fotografije (prim. Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 48, 68, 88, 132; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 120, 121, 128).

[258] Poles, Zaklad starega gradu, str. 7–9; Poles, Velika lesena stavba, str. 322–323.

[259] Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, III, str. 850; prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 113.

[260] Prim. razglednico iz leta 1905 v: Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 197; Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 26; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 32.

[261] Verando so najverjetneje preuredili okoli leta 1900, saj jo v preurejeni obliki že kažejo najstarejše fotografske razglednice Šoštanja (rim. Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 22, 26, 30, 35, 39, 47, 48, 66, 67, 68; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 28, 32, 38, 68, 75, 76, 85).

[262] Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 113; Aplinc, *Vošnjaki*, str. 111, 152; prim. Koren-Božiček, Umetnostnozgodovinski, str. 146.

S sončno uro opremljena dvoriščna fasada in proti dolini obrnjena fasada glavnega trakta dvorca Turn pred zadnjo prenovo (foto: Igor Sapač, 29. 7. 1997).

nadstropju ter mu dodali odprta arkadna hodnika v drugem in tretjem nadstropju. Pri oblikovanju novih arkad so se prilagodili arhitekturi dvorca in arkade so dobile baročno podobo.[263] Strešno konstrukcijo nad novimi arkadami so spretno navezali na staro leseno strešno konstrukcijo iz 17. stoletja in jo dopolnili z nekaj novimi dimniki. Za dovolj udoben dostop do drugega in tretjega nadstropja ter do podstrešja so jugovzhodno polovico stopniščnega izzidka v obsegu nekdanjih dveh desnih baročnih arkad prezidali in nadzidali ter mu dali podobo štirinadstropnega stopniščnega stolpiča z gladko fasado in trikotnim strešnim čelom na vrhu. Na severozahodni strani so stopniščni izzidek ohranili v prvotnih baročnih gabaritih in na njegovi fasadi je nad glavnim portalom ostala kartuša s sončno uro. Zaradi novega tretjega nadstropja so na treh fasadah nekoliko navzdol premaknili okna tretjega nadstropja, pri tem pa njihove velikosti niso bistveno spremenili. Nad novimi okni drugega nadstropja so oblikovali nova kvadratna okna tretjega nadstropja. Pri tem so ohranili fasadno členitev z lizenami in medetažnimi pasovi iz 18. stoletja. Nove okenske odprtine so ostale brez dekorativnih obrob ter brez izstopajočih ravnih polic in čel, ki so jih imela okna v prvem nadstropju.[264] Tudi v drugem nadstropju nekdanjega srednjeveškega stolpastega dvora so preoblikovali okenske odprtine in manjše odprtine, ki so kazale, da je imelo drugo nadstropje vsaj od 17. stoletja značaj shrambe oziroma kašče, predelali v večja okna bivalnih prostorov.[265] Tudi tam so s spretnim preetažiranjem nad drugim nadstropjem oblikovali novo tretje nadstropje. Hkrati z glavnim traktom dvorca so preoblikovali tudi stranski trakt, ki pa ga na zunanjščini skoraj niso spreminjali. Še največja sprememba je bila odstranitev visokega dvoriščnega zidu s portonom na severozahodni strani dvorišča, ki je do takrat povezoval glavni in stranski trakt. Na jugovzhodni strani dvorca so na območju nekdanjega obzidanega terasastega vrta iz 19. stoletja ob manjši stavbi iz druge četrtine 19. stoletja do okoli leta 1930 postavili dve daljši podolžni leseni pritlični lopi s položnima enokapnima

263 Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 114.

264 Tako prenovljeno poslopje Turna kažejo fotografije, ki so jih posneli od začetka dvajsetih let 20. stoletja dalje. Fotografije so objavljene v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 88, 93, 96, 102–132; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 111, 112, 114, 120, 121, 122, 128, 131, 135, 136. Prim. fotografijo v: Aplinc, *Vošnjaki*, str. 240 (z najverjetneje zmotno datacijo).

265 Prim. fotografijo v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 58; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 58.

Pogleda na dvorec Turn po požaru leta 1997 (foto: Igor Sapač, januar 1998).

strehama, v katerih so bile drvarnice stanovalcev v delavski blok preurejenega dvorca.[266]

6. faza: prenova stavbnega kompleksa nekdanjega dvorca Turn po požaru leta 1997

Po drugi svetovni vojni je jeseni leta 1945 nova jugoslovanska oblast v delavski blok preurejeni nekdanji dvorec zaplenila skupaj z vsem drugim premoženjem družine Woschnagg.[267] V njem so zatem ostala delavska stanovanja, stavba pa je bila zaradi opustitve rednega sprotnega vzdrževanja vse bolj zanemarjena. Gradbeno je niso spreminjali. Edina opaznejša sprememba je bila zasteklitev leta 1920 zgrajenih odprtih arkad v drugem in tretjem nadstropju glavnega trakta. Po letu 1991 je bila v lasti Stanovanjskega sklada Republike Slovenije, upravljalo pa jo je Stanovanjsko podjetje Velenje. Postala je tudi predmet denacionalizacijskega postopka, a je ostala v javni lasti.[268] Okoli leta 1993 je glavni trakt dobil novo opečno strešno kritino, pri tem pa zanimive lesene strešne konstrukcije, ki je bila v osnovi še iz 17. stoletja, niso spremenili. Takrat so nepremišljeno odstranili vrhnji del trikotnega požarnega zidu nad severozahodnim delom. Kljub temu je zanemarjena stavba do decembra 1997 svojim stanovalcem nudila zelo slabe bivalne razmere.[269]

V noči z 19. na 20. december 1997 je okoli druge ure v tretjem nadstropju glavnega trakta stavbe izbruhnil požar. Vzrok je ostal nepojasnjen; morda je šlo za človeško nepazljivost ali pa za napako v električni napeljavi, ki so jo popravljali malo pred izbruhom požara. Ogenj se je hitro razširil in kmalu zajel še drugo nadstropje stavbe. Vsi stanovalci so se pravočasno umaknili in nihče ni bil ranjen. Gašenje, ki ga je nato približno 150 gasilcev izvajalo z vodnimi topovi, je oteževala težka dostopnost stavbe. Požar je uničil celotno ostrešje glavnega trakta ter razdejal drugo in tretje nadstropje. Prostori v kleti, pritličju in prvem nadstropju so ostali nepoškodovani, vendar so jih zaradi varnosti v celoti izpraznili. Posledično je brez strehe nad glavo ostalo 38 družin oziroma več kot sto ljudi, ki so v požaru izgubili skoraj vse svoje imetje.[270]

Takoj po požaru so se pojavili predlogi, da bi poškodovano poslopje podrli. A kmalu sta prevladala razum in zavest, da pomembne kulturne dediščine ne gre dokončno uničiti. Stanovanjski sklad Republike Slovenije je kot lastnik stavbe nato do septembra 1998 poskrbel za novo ostrešje, ki ga je projektiralo podjetje Vegrad iz Velenja, izvedlo pa podjetje Cigrad iz Raven pri Šoštanju. Hkrati je arhitekt Pavle Šifrer iz Velenja, ki je v osemdesetih letih 20. stoletja sodeloval že pri prenovi gradu Velenje, s sodelavci iz Projektivnega biroja Velenje izdelal načrte za popolno prenovo kompleksa dvorca. Novo ostrešje glavnega trakta je v osnovi povzelo obliko uničenega ostrešja, a je v nadrobnostih drugačno. Nanj so postavili večje število strešnih oken značilnih postmodernih oblik, obenem pa so odstranili trikotno čelo štirinadstropnega stopniščnega stolpiča in stolpičasti strešni izzidek nad zahodnim vogalom. V notranjščini so nad

[266] Prim. fotografije v: Ravnikar, *Pozdrav*, 1, str. 115, 132; Ravnikar, *Pozdrav*, 2, str. 120, 121, 128.
[267] Aplinc, *Vošnjaki*, str. 165, 202–215.
[268] Lah, Nova podoba Vošnjakove graščine.
[269] Prim. Kramer, Ognjena noč v graščini nad Šoštanjem. Podobo stavbe po menjavi strešne kritine in pred požarom leta 1997 kažeta fotografiji v: Jakič, *Vsi slovenski*, str. 351; Vrbič, *Velenje*, str. 48.
[270] Kramer, Ognjena noč v graščini nad Šoštanjem.

Pogled na dvorec Turn z južne strani pred požarom (foto: Igor Sapač, 29. 7. 1997).

Pogled na dvorec Turn z južne strani po požaru decembra 1997 (foto: Igor Sapač, januar 1998).

nadstropji odstranili preostale ometane ravne lesene stropne konstrukcije, ki so bile nepopravljivo poškodovane zaradi posledic gašenja in poznejšega zamakanja, ko je bila stavba brez strehe. Kot nadomestilo zanje so zgradili nove ravne armiranobetonske stropne konstrukcije in nanje so oprli tudi nove predelne stene, s katerimi so dopolnili ohranjene starejše predelne stene. V pritličju in prvem nadstropju so na dvoriščni fasadi odprli v 19. stoletju zazidane in v okna spremenjene baročne arkade. Odstranili so tudi vse omete na zunanjščini in v notranjščini stavbe. Pri tem so žal na dvoriščni strani uničili baročno kartušo z ostanki sončne ure. Nove fasadne omete so oblikovali po vzoru nekdanje baročne fasadne členitve, vendar v zelo poenostavljeni obliki. Na nekdanjem srednjeveškem stolpastem dvoru in kašči iz 17. stoletja

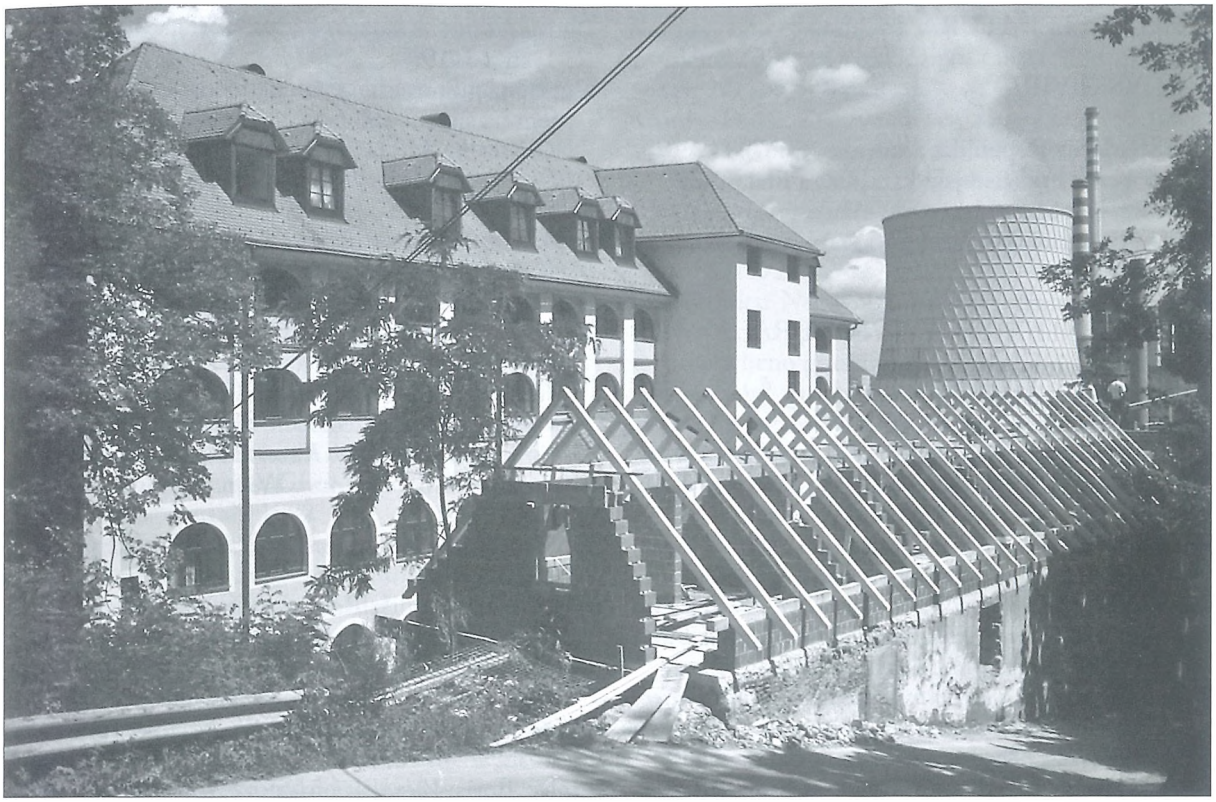
Pogled na dvorec Turn z južne strani po postavitvi nove strehe (foto: Igor Sapač, 9. 9. 1998).

Pogled na dvorec Turn z južne strani po zaključku prenove glavnega trakta in med prenovo stranskega trakta (foto: Igor Sapač, julij 1999).

so po dobro vidnih ostankih rekonstruirali naslikane fasadne rdeče šivane vogale iz 17. stoletja. Z enako barvo so na jugovzhodni fasadi ponazorili tudi prvotno višino srednjeveškega stolpastega dvora. Dela je opravilo podjetje Cigrad, ki je istočasno opravljalo tudi sanacijo ostalin glavnega stolpa razvaljenega gradu Šoštanj. V tako prenovljenem glavnem traktu dvorca so uredili 33 stanovanj, ki so jih vsa opremili s tekočo vodo, centralnim ogrevanjem, sanitarijami in kopalnicami, česar prej ni bilo. Gradbena dela na glavnem traktu so končali konec leta 1998.[271]

[271] Miklavc, V Šoštanju obnavljajo graščino; Ojstršek, V šoštanjski graščini 33 novih stanovanj; Ojstršek, Šoštanj: 33

Pogled na dvorec Turn z zahodne strani po zaključku prenove glavnega trakta in med prenovo stranskega trakta (foto: Igor Sapač, julij 1999).

V letu 1999 so celovito prenovo kompleksa dvorca nadaljevali s prenovo stranskega trakta, v katerem so bili pred prvo svetovno vojno pomožni prostori, stanovanja za služinčad, hlevi in drugo. Že hkrati s postavitvijo nove strehe na pogorelem glavnem traktu so leta 1998 stranski trakt pokrili z novo kritino. V naslednjem letu so prekriti trakt izpraznili, ga razkrili in odstranili leseno ostrešje ter ostanke izpraznjenih stanovanj. Zatem so zidovje za približno 60 cm nadzidali in trakt prekrili z novo opečno streho, ki so jo oblikovali po vzoru stare. Strehi so dodali številna nova ležeča strešna okna novih mansardnih stanovanj. V notranjščini so zgradili številne nove predelne stene, ohranili pa obokano osrednjo vežo. Na dvoriščni fasadi daljšega dela trakta so zazidali široki odprtini nekdanje kolarnice in v nadstropju dodali odprti povezovalni hodnik oziroma balkon – gank. Tako kot na glavnem traktu so tudi na stranskem traktu vso staro stavbno pohištvo zamenjali z novim. Glavnega portala niso restavrirali. Nove fasadne omete so oblikovali po vzoru fasad na glavnem traktu. S prenovo stranskega trakta, ki so jo izvedli z denarjem Stanovanjskega sklada Republike Slovenije, so v njem uredili 13 stanovanj.[272]

Celovito prenovo kompleksa dvorca Turn v Šoštanju so zaključili z ureditvijo okolice, ki je obsegala zlasti preureditev območja nekdanjega obzidanega terasastega vrta iz 19. stoletja na jugovzhodni strani. Na lokaciji vrta so uredili parkirišče, pri tem pa odstranili manjšo stavbo s čopasto streho iz druge četrtine 19. stoletja in leseni lopi s položnima enokapnima strehama iz obdobja pred drugo svetovno vojno. Ohranili in obnovili so kamnite vrtne eskarpne zidove iz 19. stoletja. Prenova je pokazala in dokazala, da je mogoče brez posebnih težav učinkovito in z razumnimi stroški sanirati tudi težje poškodovane objekte ter da je mogoče starodavne grajske stavbe dovolj dobro vključiti v sodobni tok življenja.[273]

stanovanj v obnovljeni graščini; Ojstršek, Še trinajst novih stanovanj; Lah, Nova podoba Vošnjakove graščine. Za delo arhitekta Pavleta Šifrerja (roj. 1941) prim. Stopar, Titovo Velenje, str. 233.

272 Ojstršek, Še trinajst novih stanovanj.

273 Prispevek je nastal v sklopu temeljnega raziskovalnega projekta *Umetnost v času zatona plemstva: transformacije, translokacije in reinterpretacije (J6-1810)*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 177 – Franciscejski kataster za Štajersko

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv
Landrecht

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Aplinc, Miran: *Vošnjaki. Industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.

Baravalle, Robert: *Burgen und Schlösser der Steiermark. Eine enzyklopädische Sammlung der steirischen Wehrbauten und Liegenschaften, die mit den verschiedensten Privilegien ausgestattet Waren*. Graz: Stiasny, 1961 (ponatis: Graz: Leykam, 1995).

Blatnik, Herbert in Ruhri, Alois: *Die Kirchen von Eibiswald. Pfarrkirche Maria im Dorn*. Salzburg: Verlag St. Peter, 2008.

Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. II. knjiga: N–Ž*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.

Brišnik, Danijela: Arheološki paberki Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 12, 1995–1996, str. 297–320.

Brišnik, Danijela: Florjan pri Šoštanju. Razvaline gradu Kacenštajn. *Varstvo spomenikov, Poročila* 39–41, 2006, str. 45–46.

Brišnik, Danijela: *Grad Šoštanj. Arheološke raziskave maj–junij 1998*. Zloženka k razstavi. Šoštanj, 1998.

Brišnik, Danijela: Novi arheološki paberki Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 15, 2016–2017, str. 75–102.

Brišnik, Danijela: Od kamnitih sekir do terre sigillate. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice*. Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 57–70.

Brišnik, Danijela: Od poznoantičnih loncev do šaleške pivske čaše. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice*. Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 72–101.

Brišnik, Danijela: Šoštanj. Pusti grad. *Varstvo spomenikov, Poročila* 39–41, 2006, str. 212–213.

Brišnik, Danijela in Ravnikar, Tone: *Grad Šalek*. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika; Založništvo Pozoj, 1999.

Cäsar, Aquilin Julius: *Beschreibung des Herzogthums Steyermark. Zweyter Theil*. Grätz, 1773. Ponatis: Grätz: Alois Tusch, 1802.

Curk, Jože: O cestnem omrežju na slovenskem Štajerskem v 17. stoletju. *Kronika* 34, 1986, št. 1–2, str. 7–15.

Curk, Jože: O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju, Obsotelju in Posavju. *Celjski zbornik* 7, 1962, str. 225–254.

Curk, Jože: Prometne razmere med 11. in 18. stoletjem na nekdanjem koroškem ozemlju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 30, 1994, št. 1, str. 13–19.

Curk, Jože: Prometne razmere med 11. in 20. stoletjem na širšem območju Mislinjske doline. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina II*. Slovenj Gradec: Mestna občina Slovenj Gradec, 1999, str. 155–162.

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.

Debevec, Maja in Brišnik, Danijela in Klemen, Milana in Krumpestar, Marjana in Ravnikar, Tone: *Revitalizacija gradu Šalek*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018.

Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Steiermark (ohne Graz). Wien: Anton Schroll & Co, 1982.

Dolinar, Ivan: *Kraj Prebold skozi čas*. Prebold: Občina, 2013.

Fugger Germadnik, Rolanda: *Grofje in knezi Celjski*. Celje: Pokrajinski muzej, 2014.

Gadolla, Franz: Prispevki k topografiji in zgodovini nekaterih gradov in dvorcev v celjskem okrožju. *Šaleški gradovi viteza Gadolle*. Velenje: Knjižnica, 2015, str. 47–198.

Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2015.

Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.

Jakič, Ivan: *Sto gradov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2001.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.

Jeraj, Teja: *Podružnična cerkev sv. Mohorja in Fortunata v Šoštanju*. Ljubljana, 2018 (Diplomsko delo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani).

Hernja Masten, Marija: Rodbina Sauer, baroni Kozjaški, grofje Borlski. *Grad Borl. Gradbenozgodovinski oris in prispevek k zgodovini rodbine Sauer*. Cirkulane: Društvo za oživitev gradu Borl, 2010, str. 76–103.

Höfflinger, Heinrich W.: Eine Chronik der Grafen Schrattenbach. *Jahrbuch der K. K. heraldischen Gesellschaft Adler*, Neue Folge 23, 1913, str. 145–178.

Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj. Zgodovinski opis*. Šoštanj 1930 in 1932. Prvi ponatis. Uredil, spremno besedo in opombe napisal Tone Ravnikar. Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998.

Höfler, Janez: *Lastniške cerkve v Sloveniji. Raziskana, registrirana in potencialna zgodnjesrednjeveška grobišča*. Ljubljana: Viharnik, 2019.

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji, IV. Vzhodna Slovenija*. Ljubljana: Družina, 2004.

Hudales, Jože: *Dr. Josip Vošnjak*. Katalog razstave.

Titovo Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1984.
Hudales, Jože: Le vkup, le vkup uboga gmajna. *Šaleški razgledi* 2, 1989, str. 65–75.
Hudales, Jože: Šaleška dolina v 18. in 19. stoletju. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice*. Velenje: Mestna občina, 1999, str. 243–302.
Hudales, Jože: Šoštanjska kronika. *Šaleški razgledi* 2, 1989, str. 170–204.
Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Anmerkungen.* III. Band. Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.
Kaiser, Joseph Franz: *Lithographirte Ansichten der steyermärkischen Staedte, Maerkte und Schloesser.* Graz, 1825. Ponatis: Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1982.
Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev. Stara Kaiserjeva suita 1824–1833.* Faksimilirana izdaja: spremna beseda Ivan Stopar. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999.
Kloepfer, Hans: *Eibiswald. Geschichte eines Marktes. Zweite mit Anhang 1967 versehene Auflage* [Dopolnjeni ponatis dela iz leta 1933]. Eibiswald: Marktgemeinde Eibiswald, 1967.
Koren-Božiček, Milena: Umetnostnozgodovinski oris mestnega jedra in značilnih objektov v Šoštanju. *Šaleški razgledi* 2, 1989, str. 134–169.
Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635.* Maribor: Založba Obzorja, 1985.
Kos, Dušan: *Celjska knjiga listin I.* Ljubljana: ZRC SAZU, Celje: Muzej novejše zgodovine, 1996.
Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.
Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.
Kovačič, Fran: Šoštanj. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 10, 1913, št. 1–2, str. 43–47.
Krahe, Friedrich-Wilhelm: *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2008.
Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.
Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.
Kramberger, Dušan: Srednjeveški gradovi v vzhodnem delu Šaleške kotline. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice*. Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 103–119.
Kramer, Franc: Ognjena noč v graščini nad Šoštanjem. Žalosten predbožični čas za 38 družin. *Večer*, 22. 12. 1997, str. 32.
Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Theil 2: Die Cillier Chronik*, Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
Kronika grofov celjskih. Prevedel in z opombami opremil Ludovik Modest Golia. Maribor: Založba Obzorja, 1972.
Lah, Duška: Nova podoba Vošnjakove graščine. V tem tednu pa računajo na uporabno dovoljenje za prenovljeno graščino nad Šoštanjem. *Večer*, 12. 1. 1999.
Lazar, Tomaž: Vloga gradu v srednjeveškem vojskovanju. *Kronika* 60, 2012, št. 3, str. 443–464.
Makarovič, Gorazd: Pričevanje gotskega stolpa Keblja o stanovanjski kulturi. *Etnolog* 5 (LVI), 1995, str. 143–205.
Miklavc, Jože: V Šoštanju obnavljajo graščino. *Večer*, 4. 2. 1998.
Moravi, Jürgen: Burgenbau im Wandel der Jahrhunderte. Mittelalterliche Burgentypen in der Steiermark. *Viana Styria*, 2021/1, str. 7–11.
Murgg, Werner: *Burgruinen der Steiermark*. Wien, Berger: 2009 (Fundberichte aus Österreich; Materialhefte 2).
Musy, (Peter): Iz Šoštanja na Štajerskim. *Kmetijske in rokodelske novice*, IV/21, 27. 5. 1846, str. 84.
Naschenweng, Hannes P: *Der landständische Adel im Herzogtum Steiermark. Ein genealogisches Kompendium*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2020.
Ojsteršek, Lojze: Obnova Pustega gradu. *Večer*, 2. 9. 1998.
Ojsteršek, Lojze: Pustni grad nad Šoštanjem v novi podobi. *Večer*, 8. 12. 1998.
Ojstršek, Lojze: Šoštanj: 33 stanovanj v obnovljeni graščini. Tehnični prevzem v sredo, takoj nato načrtujejo vselitev. *Večer*, 16. 11. 1999.
Ojstršek, Lojze: Šoštanj: Še trinajst novih stanovanj. *Večer*, 19. 12. 1998.
Ojstršek, Lojze: V šoštanjski graščini 33 novih stanovanj. *Večer*, 1. 9. 1998.
Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Schallthal*. Graz: Selbstverlag des Verfassers, 1884 (*Das Bisthum und die Diözese Lavant*, 5).
Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu. I. Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi*. Celje: samozaložba, 1936.
Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica in Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1988.
Peter Musi. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1985.
Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdaj in sedaj. Imensko zgodovinska razprava. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, str. 7–17, 107–109, 189–192.
Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und*

Märkte. München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; 10).

Poles, Rok: Grofje Thurni, lastniki gospostva Šoštanj. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 24/5, 28. 5. 2020, str. 8–9.

Poles, Rok: Kolosalni stebri in šivani vogali. O baroku, ki kuka izpod razpadlega ometa Urbančeve hiše. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 21/16, julij–avgust 2016, str. 8, 16–17.

Poles, Rok: Ljudske pripovedi viteza Gadolle. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 24/5, 28. 5. 2020, str. 6–7.

Poles, Rok: Manjkajoči lastnik gospostva Šoštanj 1664–1681. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 23/11, 29. 11. 2019, str. 8–9.

Poles, Rok: *Načrt upravljanja s kulturno dediščino za grad Šalek.* Velenje: Muzej Velenje, 2020.

Poles, Rok: O »Bafentalski« hiši v Šoštanju, ki je bila v resnici Lafentalska oz. »Hiša Labotske doline«. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 24/6, 28. 6. 2020, str. 8–9.

Poles, Rok: O dvanajstih gradovih z imenom Schönstein. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 24/4, 29. 4. 2020, str. 18–19.

Poles, Rok: O lesenem trškem gradu. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 23/7–8, 29. 8. 2019, str. 4–6.

Poles, Rok: Od srčastega ščita do srčastih kamnov. Prispevek k poznavanju šoštanjskega grba. *Kronika* 68, 2020, št. 1, str. 117–134.

Poles, Rok: Velika lesena stavba s sedemdesetimi sobami. Prispevek k poznavanju šoštanjskega trškega dvorca. *Šaleški razgledi* 17, 2020, str. 315–354.

Poles, Rok: Zaklad starega gradu varuje črni pes. *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 24/1, 30. 1. 2020, str. 7–9.

Poles, Rok in drugi: *Sakralna dediščina Šaleške doline.* Velenje: Pozoj, 1998.

Poles, Rok in Janežič, Špela: Grad Ekenštajn in graščina Gorica. *Velenje. Zbornik raziskovalnega tabora v letih 1999 in 2000.* Velenje: Erico, 2001, str. 250–283.

Poles, Špela. *Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku.* Šoštanj: Občina Šoštanj, 2015.

Preinfalk, Miha: Die Grafen Thurn-Valsassina in Krain und Kärnten. *Carinthia I*, 200, 2010, str. 353–390.

Preinfalk, Miha: Grofje Thurn-Valsassina na Koroškem. *Kronika* 56, 2008, št. 2 (Iz zgodovine Koroške), str. 247–264.

Rajšp Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 5. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Ravnikar, Tone: Čas prehoda med srednjim in novim vekom v Šaleški dolini. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice.* Velenje: Mestna občina, 1999, str. 205–224.

Ravnikar, Tone: Drobtinice iz preteklosti Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 14, 2011–2012 (2012), str. 1–15.

Ravnikar, Tone: *Grad Velenje. Skica usode stavbe in njenih prebivalcev.* Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, Muzej, 2002 (Muzejski kolaž; 5).

Ravnikar, Tone: Nekaj dopolnil k Hribernikovi zgodovini Šoštanja. *Franc Hribernik, Mesto Šoštanj. Zgodovinski opis. Prvi ponatis. Uredil, spremno besedo in opombe napisal Tone Ravnikar.* Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998, str. 213–260.

Ravnikar, Tone: Oris starejše zgodovine naselja Škale. *Šaleški razgledi* 3, 1989, str. 11–47.

Ravnikar, Tone: *Po poteh reformacije v Šaleški dolini.* Velenje: Muzej, 2008 (Zbirka Muzejski kolaž; 8).

Ravnikar, Tone: *Po zvezdnih poteh. Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku.* Velenje: Muzej Velenje, 2007.

Ravnikar, Tone: Posest grofov Vovbrških v Šaleški dolini. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 29, 1993, št. 1, str. 20–32.

Ravnikar, Tone: *Pozdrav iz Šoštanja. Mesto na starih razglednicah.* Šoštanj: Občina, 2009.

Ravnikar, Tone: *Pozdrav iz Šoštanja. Mesto na starih razglednicah. 2., pregledana, dopolnjena in popravljena izdaja.* Šoštanj: Občina, 2011.

Ravnikar, Tone: Prispevek k srednjeveški topografiji Šaleške doline. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 35, 1999, št. 1–2, str. 55–80.

Ravnikar, Tone: Razmišljanja ob nekaterih odprtih vprašanjih iz preteklosti Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 2, 1989, str. 18–41.

Ravnikar, Tone: Razvoj grajske mreže v Šaleški dolini do konca srednjega veka. *Šaleški gradovi viteza Gadolle.* Velenje: Knjižnica, 2015, str. 255–277.

Ravnikar, Tone: *Šaleška dolina med 10. in 17. stoletjem.* Velenje: Muzej, 2005 (Muzejski kolaž; 6).

Ravnikar, Tone: *Šaleška dolina med romaniko in barokom. Katalog razstave.* Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, Muzej, 1998.

Ravnikar, Tone: Še nekaj razmišljanj o uporu leta 1635. *Šaleški razgledi* 2, 1989, str. 76–81.

Ravnikar, Tone: Šoštanjski vitezi ali vitezi iz Šoštanja v 13. stoletju? *Šaleški razgledi* 8, 1992, str. 40–53.

Ravnikar, Tone: *V primežu medplemiških prerivanj.* Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010 (Zbirka Digitalna knjižnica. Dissertationes; 13).

Ravnikar, Tone: Vzhodna polovica Šaleške doline v srednjem veku. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice.* Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 165–202.

Ravnikar, Tone: *Zgodovina Šoštanja I.* Šoštanj: Krajevna skupnost, 2011.

Ravnikar, Tone: Zovneško-ptujski odnosi v Šaleški dolini. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29.*

maj 1998 (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 71–83.

Ravnikar, Tone in Poles, Rok: Grbi nekaterih pomembnejših rodbin Šaleške doline. *Šaleški razgledi* 12, 1995–1996, str. 65–94.

Reichert, Carl: *Einst und jetzt. Album. Steiermarks sämmtliche interessante Schlösser, Burgruinen, Städte Märkte, Kirchen und Klöster. III. Band.* Graz: Selbstverlag von Carl Reichert, 1865.

Sapač, Igor: Arhitekturna zgodovina gradu Lemberg. *Kronika* 62, 2014, št. 3 (Iz zgodovine Dobrne), str. 599–664.

Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke. *Kronika* 59, 2011, št. 3 (Iz zgodovine Litije in okolice), str. 371–410.

Sapač, Igor: *Freudenberg – Lušperk – Jamnik. Zreški gradovi med včeraj, danes in jutri.* Maribor, Zreče: Univerza v Mariboru; Občina Zreče, 2016.

Sapač, Igor: Grad Bela Peč/Weissenfels in njegov arhitekturnozgodovinski pomen. *Kronika* 64, 2016, št. 3 (Iz zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 353–388.

Sapač, Igor: Grad in dvorec Ojstrica. Stavbnozgodovinski oris. *Kronika* 65, 2017, št. 3 (Iz zgodovine Spodnje Savinjske doline), str. 293–330.

Sapač, Igor: Kaj je grad? Problematika terminološke oznake in temeljne definicije. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 391–412.

Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini.* Ljubljana, 2003 (Diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).

Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem.* Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2015.

Schematismus des landtäflichen und Grossgrund-Besitzes von Steiermark. Nach amtlichen Quellen und direkten Angaben bearbeitet. Wien: L. Weiss, 1901.

Schmidt-Snoj, Malina: *Josip Vošnjak.* Ljubljana: Nova revija, 2003.

Schmutz, Carl: *Historisch topographisches Lexicon von Steyermark. Dritter Theil, N–Se.* Gratz: Andreas Kienreich, 1822.

Schober, Karl (ur.): *Schöne alte Steiermark. Aus Karl Reicherts Album »Einst und jetzt«. Band 2. Süd- und Untersteiermark.* Graz: Leykam Verlag, 1989.

Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju.* Celje: Mohorjeva družba, 1990.

Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen.* Ljubljana: Modrijan: Založba ZRC, 2009.

Sore, Anton: *Velenjska kotlina. Včeraj in danes.* Celje: Občinski ljudski odbor Šoštanj, 1963.

Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag.* Graz: ADEVA, 1992, str. 147–169.

Stopar, Ivan: *Arhitektura predromanike in romanike v Sloveniji.* Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Stopar, Ivan: *Grad in naselje Šalek.* Velenje: Turistično društvo Velenje, 1975.

Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1982.

Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe, 4).

Stopar, Ivan: *Grajski objekti z območja slovenske Štajerske na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678.* Celje: Kulturna skupnost, 1972.

Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1977.

Stopar, Ivan: *Slovenske vedute med klasicizmom, romantiko in realizmom.* Celje: Pokrajinski muzej, 2018.

Stopar, Ivan: Šoštanj. *Varstvo spomenikov* 11, 1966 (1967), str. 164.

Stopar, Ivan: Titovo Velenje. *Varstvo spomenikov* 24, 1982, str. 233.

Stopar, Ivan: *Za grajskimi zidovi.* Ljubljana: Viharnik, 2007.

Stopar, Ivan in Premzl, Primož: *Slovenještajerske vedute Carla Reicherta.* Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2015.

Šalej, Matjaž in Šterbenk, Emil (ur.): *Šmartno ob Paki. Zbornik raziskovalnega tabora ERICa v letih 2001 in 2002.* Velenje: Erico, Inštitut za ekološke raziskave, 2003.

Šumi, Nace: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka.* Katalog razstave. Ljubljana: Arhitekturni muzej, 2007.

Šumi, Nace: *Naselbinska kultura na Slovenskem. Urbana naselja.* Ljubljana: Viharnik, 1994.

Tscherne, Werner: *Alt-Eibiswald. Eine Geschichte der alten Bürgerhäuser und ihrer Bewohner.* Eibiswald: Lerchhaus-Verlag, 2000.

Tscherne, Werner: *Von Ybanswalde zu Eibiswald. Die Chronik der Marktgemeinde.* Eibiswald: Verlag Lerchhaus, 1995.

Valentinitsch, Helfried: Willkür und Widerstand. Die wirtschaftliche und rechtliche Lage der Untertanen der untersteirischen Herrschaft Schönstein in der früher Neuzeit. *Grafenauerjev zbornik.* Ljubljana: ZRC SAZU, 1996, str. 469–482.

Vidmar Čeru, David: Kratek oris zgodovine Šoštanja v zgodnjem novem veku. *Šaleški razgledi* 16, 2018–2019, str. 9–36.

Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae.* Faksimilirana izdaja s spremno besedo Ivana Stoparja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.

Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Sti-*

riae. Izbor. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi. Zbrala Ivan Stopar in Primož Premzl. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006.
Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
Vošnjak, Josip: Moj rojstni kraj. *Slovan* 2, 1904, št. 2, str. 43–45.
Vošnjak, Josip: *Spomini.* Prvi zvezek, prvi in drugi del 1840 do 1867. l. Ljubljana: Slovenska matica, 1905.
Vošnjak, Josip: *Spomini.* Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
Vrbič, Vlado (ur.): *Velenje, Šoštanj, Šmartno ob Paki. Turistični vodnik.* Velenje: Studio Rebernik, 1996.
Wiessner, Hermann in Seebach, Gerhard: *Burgen und Schlösser in Kärnten. Wolfsberg, Friesach, St. Veit. 2. erweiterte Auflage.* Wien: Birken, 1977.
Zadnikar, Marijan: Dvojno odkritje v Šoštanju. *Varstvo spomenikov* 4, 1951–1952 (1953), str. 26–29.
Zadnikar, Marijan: *Romanika v Sloveniji, Tipologija in morfologija sakralne arhitekture.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
Zadnikar, Marijan: Šoštanj. *Varstvo spomenikov* 6, 1955–1957 (1959), str. 117–119.
Zimmermann, Peter: Gradovi Šaleške doline pri Gadolli in Pircheggerju. *Šaleški gradovi viteza Gadolle.* Velenje: Knjižnica, 2015, str. 201–253.

SUMMARY

A castle and two manors in Šoštanj. A description of architectural history

The contribution discusses the so far largely neglected architectural historical significance of the medieval Šoštanj (Schönstein) Castle, the no longer extant homonymous early modern manor, and Turn Manor in Šoštanj. The history and the architectural development of the three buildings are closely intertwined. The medieval castle was constructed on the hillside overlooking the Paka Valley in the second half of the twelfth century and then expanded and added a tall tower by the early thirteenth century. Between the thirteenth century and the first half of the fifteenth century, the castle underwent several restorations and further expansions. During that period, it supposedly served as a residence to Catherine, Countess of Cilli, the widow of Hermann I of Cilli. About 1438, the building was demolished in a feud between the Counts of Cilli and the Habsburgs, after which it was never restored again. During the Ottoman incursions, a smaller building was erected in its location—most probably an observatory that was abandoned before 1681. Having been used as a quarry for centuries, the remains of the castle were partially rehabilitated in 1998.

In the second half of the thirteenth century and the fourteenth century, respectively, a tower house was built to serve the castle at the foot of the Šoštanj Castle hill. Both were subsequently transformed into early modern Šoštanj manors.

In the sixteenth century, the lower situated tower house grew into a Renaissance-style Šoštanj Manor. During the seventeenth century and until about 1681, it was gradually renovated, rebuilt, and expanded into a fairly large complex comprising the main residential building, outbuildings, a chapel, an enclosed garden with a pavilion, and a separate granary. The manor was expanded to its largest size by the noble family of the Counts of Schrattenbach. In 1734, however, when in the hands of Maria Karolina Countess of Thurn-Valsassina, it was destroyed by a fire, after which it was never restored again, and its remains were removed. During the nineteenth century, a number of market-town houses were built in its former location and several blocks of flats were constructed on the site of its former garden in the second half of the twentieth century.

The higher situated tower house in Šoštanj was most likely constructed in the second half of the thirteenth century and added the larger granary building of Šoštanj Manor in the seventeenth century. After Šoštanj Manor was razed by the fire in 1734, the tower house and the granary were converted into a provisional centre of the Šoštanj seigniory and given the character of a noble residence or, more accurately, a modest Baroque-style manor. The manor obtained its characteristic name Turn after the former tower house. In the nineteenth century, Joseph Mayer, its owner at the time, renovated and expanded it, and in 1920, the manor was converted into a housing estate to accommodate the workers of the Šoštanj Leather Factory. It retained this function after the Second World War as well as after 1997, when it underwent an overall post-fire restoration.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.52Del-Negro(497.431)"17/18"
316.343-058.12(497.431)"17/18"

Prejeto: 15. 7. 2021

Miha Preinfalk

dr., višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: miha.preinfalk@zrc-sazu.si
ORCID: 0000-0003-0721-5365

Rodbina Del-Negro

Genealoška skica šoštanjskih graščakov*

IZVLEČEK

Med lastniki šoštanjskega gospostva je bila v prvi polovici 19. stoletja tudi plemiška družina Del-Negro. Članek raziskuje izvor te rodbine, njeno razvejenost in razširjenost po Šaleški dolini in na Celjskem v 18. in 19. stoletju ter njeno nadaljnjo usodo, ki je edino do danes preživelo rodbinsko vejo pripeljala na grad Khislstein v Kranju in pozneje na območje današnje Avstrije. Posebej je izpostavljeno vprašanje plemiškega statusa Del-Negrov. Franc Del-Negro, ki mu je cesar Franc II. leta 1803 podelil plemiški naziv, se je namreč skliceval na beneški plemiški status svoje rodbine, kar pa je moral najprej nedvoumno dokazati, dodatno težavo pa je pomenilo dejstvo, da Franc Del-Negro sprva ni uporabljal tega priimka, temveč se v starejših virih pojavlja kot Franc Schwarz.

KLJUČNE BESEDE
Del-Negro, plemiške družine, Šoštanj, Celje, Turn pri Velenju, Štrovsenek, Žovnek, Khislstein

ABSTRACT

THE DEL-NEGRO FAMILY.
A GENEALOGICAL SKETCH OF THE LORDS OF THE ŠOŠTANJ MANOR

In the first half of the nineteenth century, the seigniory of Šoštanj was also owned by the noble family Del-Negro. The article examines its origin, ramification, and widespread presence in the Šalek Valley and the Celje area during the eighteenth and the nineteenth centuries, as well as its subsequent destiny that brought the now only existing family branch to Khislstein Castle in Kranj and then to the territory of present-day Austria. Particular attention is paid to the question concerning the noble status of the Del-Negros. Franz Del-Negro, whom Emperor Franz II granted the rank of nobility in 1803, invoked his family's Venetian noble status, which he first had to clearly demonstrate. Another problem was presented by the fact that Franz Del-Negro initially did not use this surname and appeared in earlier sources as Franz Schwarz.

KEY WORDS
Del-Negro, noble families, Šoštanj, Celje, Turn near Velenje, Štrovsenek (Straussenegg), Žovnek (Sannegg), Khislstein

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2575 (Ambicije, karierizem, pohlep, prevare: socialno-materialne strategije, prakse in komunikacija družbenih elit na Slovenskem v zgodnjem novem veku) in raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti), ki ju iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Uvod

Šoštanjsko gospostvo je v dolgih stoletjih obstoja zamenjalo kar nekaj lastnikov. Sprva svobodna posest gospodov Šoštanjskih je v 13. stoletju postala last Vovbrških, nato Celjskih, po izumrtju slednjih leta 1456 pa je za kratek čas prešla v deželnoknežje roke. Deželni knez je že v začetku 16. stoletja gospostvo ponovno prodal zasebniku, kranjskemu deželnemu glavarju Ivanu Kacijanerju, temu pa je sledila cela vrsta drugih plemiških lastnikov.[1] Med njimi je bila v prvi polovici 19. stoletja sorazmerno kratek čas, zgolj dobrega četrt stoletja (1807–1834), družina Del-Negro, ki je v tistem času tudi sicer igrala vidno vlogo v Šaleški dolini in na širšem celjskem območju. Za tamkajšnje kraje neobičajno zveneči priimek daje slutiti italijanski izvor rodbine, a morda njeni začetki sploh niso tako eksotični, kot se zdi na prvi pogled. Preden je namreč Franc Del-Negro leta 1803 z Dunaja po večletnih prizadevanjih le dobil diplomo, ki je potrjevala njegov plemiški status, je bil poznan pod veliko bolj »domačo« različico priimka – Schwarz. Novo obliko priimka Del-Negro, ki je bila po njegovih besedah dejansko stara, je izpeljal iz priimka plemiške družine de Nigris iz Karnije, za katero je trdil, da ji pripada tudi sam. Priimek se je v naslednjih desetletjih pojavljal v različnih oblikah. Problematična je bila zlasti besedica »de« oziroma »del«, ki je včasih v izvirni, italijanski obliki, spet drugič v nemški obliki »von« nastopala kot predikat, nazadnje pa je postala del priimka kot takšnega. Pred koncem monarhije so se tako člani družine podpisovali kot »pl. Del-Negro« (v. Del-Negro), po letu 1918 pa se je zaradi odprave oziroma prepovedi plemiških predikatov uveljavila različica Del-Negro in to različico potomci družine uporabljajo še danes.[2]

Zgodovino rodbine Del-Negro je zelo intenzivno raziskoval eden njenih članov, Herbert Del-Negro (1890–1951), in sicer po lastnih besedah skoraj pol stoletja, med letoma 1903 in 1949. Njegova raziskava je zajela številne veje (de) Nigrisov in (del) Negrov zlasti v italijanskem prostoru in se je zaključila z njegovo lastno – spodnještajersko oziroma šoštanjsko – vejo. Iz Del-Negrovega besedila[3] je razvidno, da je navezal stike s številnimi nosilci priimka Nigris (in njegovih različic), pa tudi to, da je v raziskovanje pritegnil mnogo primarnih virov. Žal teh virov nikjer ne navaja sproti (navedeni so zgolj v skupnem seznamu virov in literature), zato so številne njegove navedbe nepreverljive in so v pričujočem tekstu, kjer so povzete, relativizirane z uporabo pogojnika. Del-Negrovo delo je prava zakladnica podatkov (žal tudi napačnih in nepopolnih), zato je kljub pomanjkljivostim temelj za raziskovanje omenjene rodbine. Njegova dodana vrednost se kaže zlasti v navajanju družinske tradicije oziroma ustnega izročila, česar v uradnih virih seveda ne bomo našli.

Za Herberta Del-Negra ni bilo nobenega dvoma, da je njegova družina del širše plemiške rodbine de Nigris, čeprav celotna zgodba le ni povsem brez sence dvoma. Kaj nam torej razkrivajo ohranjeni viri in kje so šibke točke zgodbe o družini Del-Negro?

Franc Schwarz hoče (p)ostati plemič

Za začetnika (avstrijske) plemiške rodbine Del-Negro lahko štejemo celjskega trgovca Franca Schwarza (1739–1812), ki je, kot rečeno, leta 1803 od cesarja Franca prejel plemiški naziv v dednih deželah. A če gre verjeti njegovim argumentom, s katerimi je nazadnje le prepričal štajerske deželne oblasti v Gradcu in dunajsko dvorno pisarno, naj bi njegovim plemiškim prednikom lahko sledili vse tja v 15. stoletje. Schwarz je namreč v prošnji za plemiški naziv trdil, da je potomec družine de Nigris iz Pušje vasi (Venzone), ki je pripadala beneškemu plemstvu, on sam pa naj bi se rodil v kraju Villamezzo blizu Paulara, se »pred več kot tremi desetletji« (torej v začetku šestdesetih let 18. stoletja) priselil v Celje ter tam živel »pošteno in hvalevredno življenje« meščana in trgovca. Na podlagi teh trditev pravzaprav ni zaprosil zgolj za povzdig v plemiški stan, pač pa za potrditev svojega beneškega plemiškega naziva, ki ga je želel nadgraditi s pridobitvijo viteškega naziva v habsburških dednih deželah.

Ob tem se takoj porodi kar nekaj vprašanj. V Benečiji je zares obstajala družina de Nigris (še danes v kraju Dampezzo stoji palača Beorchia-Nigris), tudi v Pauluaru in okolici še danes najdemo priimek Del Negro. Toda ali je bil celjski Franc Schwarz res član te družine? Sam ni nikjer pojasnil, zakaj se je sploh preimenoval v Schwarza in ni obdržal starodavnega in častitljivega priimka Nigris. Morda zato, da se je laže asimiliral v nemških deželah?[4] A vendar se je kljub nemški obliki priimka očitno imel za Italijana, saj je menda ob neki priložnosti (žal je datum ne-

[1] O šoštanjskem gospostvu v srednjem veku gl. predvsem Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*; tudi Stopar, *Grajske stavbe*, 4, str. 96–100; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 203–204.

[2] Za razlikovanje posameznih vej je v pričujočem prispevku za potomce Franca Del-Negra uporabljena različica »Del-Negro« (razen v primerih dobesednih citatov iz virov, kjer so navedene drugačne oblike), za člane t. i. turnsko-šaleške (tudi zagrebške) veje pa različica »del Negro«. O različicah priimka tudi Del-Negro, *Geschichte*, str. 217.

[3] Delo, ki nosi naslov *Geschichte des Geschlechtes derer a Nigris a Sancto Petro … (mit besonderer Berücksichtigung der Schönstein-Linie)*, je ostalo v tipkopisu in ga hrani družina Del-Negro, kopija pa je tudi pri avtorju pričujočega prispevka. Iz celote je avtorjev brat Walter Del-Negro (1898–1984) po bratovi smrti naredil krajši članek in ga objavil pod naslovom Die Familie von Del-Negro – Ein südalpenländisches Adelsgeschlecht (*Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik* 6. (XX.) Band, Wien, 1962–1964, str. 11–19).

[4] Herbert Del-Negro navaja, da nemška oblika priimka ni bila Frančeva izbira, pač pa naj bi bilo ponemčenje priimka samovoljna odločitev celjske duhovščine, ki je vodila matične knjige (Del-Negro, *Geschichte*, str. 221).

Nekdanja Del-Negrova hiša v Celju na vogalu današnjega Slomškovega in Glavnega trga (foto: Barbara Žabota).

znan) pred celjskim magistratom kot sodiščem izjavil, da slabo razume nemško.[5]

Nadalje se postavi vprašanje, zakaj je ta tema za Schwarza postala aktualna šele okoli leta 1800 in zakaj ni plemiškega statusa uredil prej. Morda bi lahko odgovor iskali v dejstvu, da je bila malce pred tem (1797) ukinjena Beneška republika, njeno ozemlje pa je pripadlo Habsburžanom, od katerih je zdaj Schwarz želel potrditev svojega plemstva. V istem času je postal lastnik zemljiškega gospostva Žovnek in morda je želja po (priznanem) plemiškem nazivu povezana s tem. A zakaj je svoj priimek začel zapisovati kot Negro in ne kot (domnevno izvorno) Nigris? Takšne in podobne pomisleke so očitno imeli tudi uradniki na dunajskem dvoru, saj je preteklo kar nekaj časa, preden so nazadnje le sprejeli Schwarzove argumente.

Vsekakor drži Schwarzova navedba, da se je v Celje priselil. V matičnih knjigah glavne celjske župnije sv. Danijela bomo namreč pred letom 1768 priimke Schwarz, Negro in Nigris iskali zaman. Na Franca Schwarza prvič naletimo šele omenjenega leta, ko so h krstu nesli njegovo prvorojenko Katarino.[6] Tako lahko njegov prihod v Celje okvirno postavimo v sredino šestdesetih let 18. stoletja. V mestu se je oprijel trgovine ter nakupil več hiš in drugih nepremičnin. Njegovo glavno bivališče je bila hiša, ki je tedaj nosila številko Mesto 96; gre za dvojno hišo (tudi št. 95) na vogalu današnjega Slomškovega in Glavnega trga. Hišo je menda na dražbi kupil leta 1786, vendar je moral v njej živeti že prej, saj je v matičnih knjigah ta hišna številka pri Schwarzovem imenu navedena že pred tem letom, vsaj že od leta 1776, ko se je poročil v drugo.[7] Pred tem je njegov naslov zgolj splošen – »v mestu« (*in civitate*). Istega leta kot glavno družinsko

[5] Orožen, *Posestna in gradbena zgodovina*, str. 22.

[6] NŠAM, RMK Celje – Sv. Danijel 1752–1772, str. 272.

[7] Orožen, *Posestna in gradbena zgodovina*, str. 24. Pozneje je bil lastnik hiše Frančev istoimenski sin in glavni dedič, ki je hišo leta 1818 prodal dr. Maksu Andreeju.

hišo (1786) je kupil bližnjo beneficiatno hišo Naše ljube gospe, nekaj časa je bil tudi lastnik hiše na (današnjem) Glavnem trgu 3, nekdanje žitnice laškega gospostva na Ozki ulici, bivše špitalske shrambe na Kocenovi ulici ter vodnega ali špitalskega stolpa v neposredni bližini. Nekatere nepremičnine so bile v njegovih rokah le kratek čas in jih je naprej prodal že sam, za vse druge pa je kupca našel njegov sin Franc ml. najpozneje do leta 1818.[8]

Schwarz pa se ni zadovoljil le s posestjo v mestu, pač pa je postal tudi zemljiški gospod. Tako je leta 1799 od baronov Curti kupil gospostvo Žovnek z Mozirjem in Graslovim imenjem,[9] osem let pozneje (1807) pa od Jožefa Bayerja gospostvo Šoštanj z inkorporiranim Forhtenekom in Kacenštajnom.[10] Ta zemljiška posest je bila pozneje temelj za delitev družine Del-Negro na posamezne veje.

Dinamiki družinskega življenja Franca Schwarza lahko ob pomanjkanju drugih virov delno sledimo po vpisih v celjske matične knjige. Njegova prva poroka ni potekala v Celju, pač pa v neki drugi župniji. Po družinski tradiciji je bila prva žena Ana Marija Del Rossi, s katero naj bi se poročil še v Paularu leta 1759.[11] Njuna prva znana, že omenjena hči Katarina (o kateri več v nadaljevanju) je na svet prišla leta 1768 v Celju, sledila sta še druga hči Ana (1769), pozneje poročena z lastnikom tovarne svile iz Gradca in očetovim poslovnim partnerjem Francem Ksaverjem Sartorijem, in sin Karel (1770), ki je živel le nekaj dni.[12] Mati Ana Marija je umrla v začetku junija 1776 v Celju[13] in že slabe tri mesece pozneje, konec avgusta, je Franc domov pripeljal drugo ženo, Marijo Veroniko Hueber, hčer pokojnega irharja.[14] V drugem zakonu se je rodilo sedem otrok, od katerih pa so odrasli le sinova Franc in Nikolaj ter hči Marija.[15] Franc je bil pozneje očetov glavni dedič in je rod nadaljeval v Šoštanju, Nikolaj je bil začetnik kratkotrajne žovneško-štrovseneške veje, Marija pa se je poročila s pravnikom Antonom Wenedikterjem, posestnikom v Mariboru in okolici, ki je imel med drugim več desetletij v lasti dvorec Lepi dol v Kozjaku nad Pesnico.[16] V tem zakonu se je menda rodilo kar 22 otrok, od katerih jih je odraslo 18.[17]

Vpisi v celjske matične knjige razkrivajo tudi postopno spreminjanje priimka Schwarz v Del-Negro. Pri krstih Frančevih otrok v šestdesetih in sedemdesetih letih 18. stoletja je vedno najprej naveden priimek Schwarz, vendar je v nekaterih primerih pozneje druga roka pripisala »recte del Negro«. Pri dveh krstih (1781 in 1783) že originalni vpis vsebuje obe obliki: »Schwarz vel del Negro« oziroma »del Negro vel Schwarz«. Zanimivo je, da je pri poroki obeh Frančevih hčera iz prvega zakona (1786 in 1789) navedena samo oblika del Negro (brez Schwarz), povsod drugje pa je bodisi samo Schwarz bodisi je naknadno pripisano »(recte) del Negro«.

Očitno je torej nekje v osemdesetih letih 18. stoletja Franc Schwarz začel obujati svoj beneški izvor ali pa pripravljati teren, da se mu ta status tudi uradno prizna. Morda so ga k temu napeljali stiki z zagrebškimi del Negri, menda njegovimi sorodniki. Eden od njih po imenu Janez Nikolaj je leta 1786 postal celo njegov zet.

Franc se je dokazovanja svojega plemiškega rodu lotil na prelomu stoletja.[18] Sprva je bil neuspešen – eno prošnjo je vložil januarja 1800 in nato še eno poleti 1801. Kot argumente za podelitev oziroma potrditev plemiškega naziva je, kot je bilo v takšnih primerih običajno, najprej nanizal zasluge svojih prednikov in nato še lastne. Kot ugledna sorodnika je izpostavil Gašperja de Nigrisa, škofa v Poreču,[19] ki naj bi bil njegov stric, in očeta Nikolaja de Nigrisa, okrožnega glavarja v nekdaj beneški, tedaj habsburški Karniji. Njegova družina naj bi se torej po njegovih navedbah v resnici imenovala de Nigris, plemiška

8 Orožen, *Posestna in gradbena zgodovina*, str. 22, 24, 26, 33, 41.

9 StLA, Landtafel II, Hauptbuch, Bd. 6, str. 1197 (kupna pogodba je bila podpisana 2. junija 1799); StLA HS 678 (gre za spis Franca viteza Gadolle z naslovom *Die alte Burg Schalek und die Pfarre Sr. Martin bei Schallek*). Gl. tudi Stopar, *Grajske stavbe*, 3, str. 163. Herbert Del-Negro napačno trdi, da je Franc gospostvo kupil že leta 1776, prenos lastništva pa naj bi bil v štajersko deželno desko zapisan šele leta 1799 (Del-Negro, *Geschichte*, str. 215).

10 StLA, Landtafel II, Hauptbuch, Bd. 6, str. 1163; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 418; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 26, 35, 50, 51. O podobi Šoštanja v prvi četrtini 19. stoletja tudi Schmutz, *Historisch-topographisches Lexicon*, 3, str. 509–510.

11 Del-Negro, Die Familie, str. 17; Del-Negro, *Geschichte*, str. 214.

12 NŠAM, RMK Celje – Sv. Danijel 1752–1772, str. 272, 292, 311; MMK 1757–1784, str. 44.

13 NŠAM, MMK Celje – Sv. Danijel 1757–1784, str. 70.

14 NŠAM, MMK Celje – Sv. Danijel PMK 1769–1804, str. 61. Ženin je označen kot »*civis et mercator, viduus*« s priimkom Schwarz, poleg katerega je naknadno dopisano »*recte Del Negro*«. Nevesta, ki se sicer včasih omenja kot plemenita, celo baronica, glede na vpis ob poroki ni imela plemiškega naziva. Njen oče, pokojni Jožef Hueber, meščan in irharski mojster (»*civis et albocoriariae magister*«), ima sicer naziv *dominus*, a brez plemiškega predikata.

15 NŠAM, RMK Celje – Sv. Danijel 1773–1784, str. 85, 91, 100, 113; RMK 1784–1794, str. 11, 28, 45; MMK 1757–1784, str. 86; MMK 1784–1807, str. 78, 84, 86.

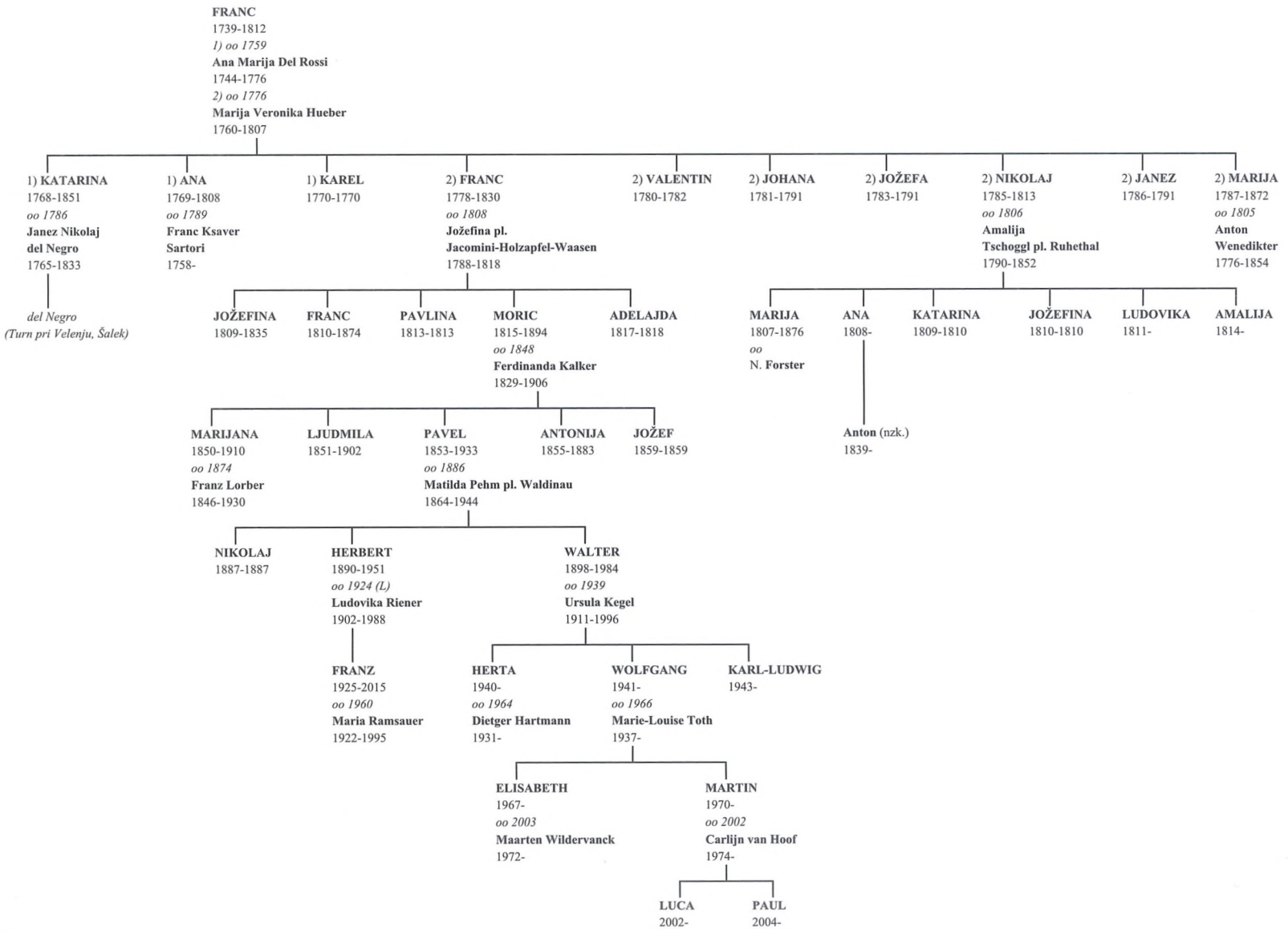
16 NŠAM, PMK Celje – Sv. Danijel 1804–1826, str. 20. Anton je umrl v dvorcu Lepi dol v začetku leta 1854 (NŠAM, MMK Spodnja Sv. Kungota 1845–1879, str. 49), Marija pa konec leta 1872 v Mariboru (NŠAM, MMK Maribor – Sv. Marija 1845–1873, str. 423). Gl. tudi zapuščinsko razpravo po Wenedikterjevi smrti v SI PAM 636/002/02049 (Wenedikter, Anton [Zgornja Kungota] – zapuščinska zadeva D 315/1854, Okrajno sodišče Maribor 1850–1874).

17 Del-Negro, *Geschichte*, str. 222. Po Del-Negrovih navedbah je Lepi dol kupil Franc Schwarz/Del-Negro in ga ob hčerini poroki prepustil njej in zetu (prav tam, str. 215, 222).

18 Celoten postopek Schwarzovega pridobivanja plemiškega naziva je – kjer ni navedeno drugače – povzet po dokumentaciji v AT ÖStA, AVA, Adelsakten, Adelsakte von Negro, Franz del, Wien, 29. IX. 1803.

19 Gaspar Negri, poreški škof v letih 1742–1778 (https://www.biskupija-porecko-pulska.hr/biskup-drazen-kutlesa/popis-biskupa.html) (14. 7. 2021).

Družina Del-Negro (Celje, Šoštanj, Žovnek, Štrovsenek, Khislstein)

diploma, ki je to dokazovala, pa naj bi zgorela v velikem požaru v Celju leta 1798. O sebi je zapisal, da že 35 let živi na Štajerskem, v Celju, kjer naj bi bil dejaven na številnih področjih. Tako je po lastnih besedah podpiral mestne reveže, med veliko lakoto leta 1787 je meščanom priskrbel žito iz Hrvaške in Ogrske, po požaru v Celju leta 1798 je namenil znatne vsote (predvsem v obliki kredita) pogorelcem za obnovo hiš, ob umiku francoske vojske in prihodu cesarske leta 1797 je slednji odprl svoje zaloge žita in vina ter leta 1796 na lastno pobudo zadušil porajajoče se kmečke nemire, zaradi česar je dobil pohvalo celjskega magistrata. Nadalje se je pohvalil, da je iz ljubezni do domovine na lastne stroške dva sorodnika poslal v cesarsko vojsko in ju opremil, hkrati pa je opremil in vzdrževal enega moža v štajerski deželni brambi. Izpostavil je še, da je član (*Ratmitglied*) celjskega mestnega odbora in depozitni (hranilniški) komisar (*Depositenkommissar*) ter da je kot glavni dobavitelj za tobak (*Tabakhauptverleger*) 17 let po Celju in okolici potoval na lastne stroške in na tem področju vzpostavil takšen red, ki državni blagajni prinaša največ dobička. S svojo poslovno žilico je podprl premogovnik v Laškem, in sicer tako, da je ob pomanjkanju kurilnega lesa na lastno pest začel kuriti s premogom iz omenjenega premogovnika. Pohvalil se je, da je s finančnimi vložki pomagal na noge postaviti Morovo svilarno v Celovcu in Sartorijevo v Gradcu, da je z denarjem in nasveti podprl fužino (*Eisen-Hammerwerk*) v Vitanju in tovarno volne v Linzu ter da je z žitom zalagal idrijski rudnik. Opis svojih zaslug je zaključil z zemljiško posestjo. Tako je navedel, da je na svojem gospostvu Zovnek poskrbel za gozd, ki naj bi ga njegovi predhodniki precej zanemarjali, da ima poleg Zovneka in Graslovega imenja v lasti Mozirje, s čimer je povezano vzdrževanje deželskega sodišča in nabornega okraja, ter da njegova posest s 371 funti imenja njemu in njegovi družini omogoča stanu primerno življenje.

Schwarzove vloge je najprej obravnaval štajerski gubernij, ki pa jih je ocenil negativno. Po eni strani zato, ker prosilec ni predložil nobenih dokazil, da je res potomec beneške plemiške družine de Nigris in da ima (oziroma je imel) posest v Karniji, po drugi strani pa zato, ker po mnenju gubernija ni izkazal nobenih »odličnih in izvrstnih zaslug za državo«, ki so sicer pogoj za pridobitev plemstva; samo premoženje in dejavnost v mestni občini po mnenju gubernija nista dovolj.

Temu mnenju se je pridružila tudi dvorna pisarna z obrazložitvijo, da je pri Schwarzu res glavna težava v tem, da ne more dokazati beneškega plemstva. Člani pisarne so mu sicer priznali, da je njegova dejavnost res vredna pohvale in posredno tudi koristna za državo, še bolj pa je neposredno koristna zanj; lastništvo nad gospostvi naj bi bilo samo znak premožnosti, ne pa posebnih zaslug; navsezadnje pa ni pokazal ničesar izrednega. Zato so njegovo prošnjo tudi oni zavrnili, ob njihovo odločitev pa je cesar Franc lastnoročno pripisal, da mora Franc Schwarz predvsem dokazati, da ima res beneško plemstvo.

S to odločitvijo se je seznanil tudi gubernij in oktobra 1801 prek okrožnega urada, ki ga je vodil Dienersperg,[20] o njej obvestil prosilca Schwarza.

Ob vsem povedanem se zdi nekoliko nenavadno, da štajerski deželni stanovi od Schwarza pridobitve plemstva niso zahtevali že ob njegovem nakupu gospostva Zovnek, ki je sodilo med najpomembnejša zemljiška gospostva v celjskem okrožju. Iz istega obdobja je namreč poznanih kar nekaj primerov, ko so neplemiči sicer lahko postali lastniki zemljiškega gospostva, a so jim deželni stanovi naložili, da morajo zaprositi za povzdig v plemiški stan.[21] Pri Schwarzu se to očitno ni zgodilo; njegovo lastništvo Zovneka vsaj nikjer ni navedeno kot povod za tovrstno prošnjo cesarju.

Vendar se Schwarz ni vdal. Uporabil je vse svoje spretnosti in pridobil vsa potrebna potrdila. 1. marca 1802 je tako ponovno vložil prošnjo za potrditev starega beneškega plemstva, ki naj bi bilo povezano z družino de Nigris iz Pušje vasi, z območja, »ki je zdaj na srečo pod cesarjevim varstvom«, in za podelitev viteškega naziva v dednih deželah s predikatom »pl. Sannegg« (Zovneški). Tokrat je priložil tudi cel kup dokumentov. Na prvem mestu je bilo potrdilo o plemiškem poreklu de Nigrisov, ki ga je izdala pisarna v Pušji vasi in podpisala oblast v Vidmu. Priložen je bil rodovnik de Nigrisov, ki ga je izdelal opat Aleksander Nigris in po katerem je bil Franc de Nigris (Schwarz) sin Nikolaja, vnuk Petra in pravnuk Alojza de Nigrisa. Med dokumenti sta bila tudi rojstni list kot dokaz, da je bil Franc rojen in krščen v Villamezzu 6. aprila 1739 očetu Nikolaju in materi Apoloniji, ter podobno potrdilo njegove rojstne občine Canale d'Incarojo, ki ga je potrdila oblast v Tolmeču (Tolmezzo) kot predpostavljena za Karnijo, da je Franc res sin Nikolaja de Nigrisa. Priloženih je bilo še nekaj drugih papirjev, na primer potrdilo, da je Franc de Nigris leta 1786 Giovanniju Battisti Gerometti prodal svoje posesti s palačo na Beneškem, in sicer zato, da se je lahko naselil v cesarskih deželah, ter potrdilo Gašperja barona Caliceja iz Incaroja, da je bila v kraju res prisotna družina pokojnega Nikolaja de Nigrisa, s katero naj bi bil on, baron, v prijateljskih odnosih in v katero sodi tudi Nikolajev sin Franc, ki zdaj živi v Celju. Na koncu je sledilo še potrdilo župnika cerkve sv. Vida v Paularu, da je dal Frančev oče

[20] Jožef baron Dienersperg (1743–1821), graščak na Taboru, Rudi, Socki in Vitanju (gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine, 16. stoletje, 1. del*, str. 64–65, 76; Golec, *Vzpon in zaton*, str. 94–96).

[21] Nekaj takšnih primerov: Jenko in gospostvo Mirna (1762) (gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine, 18. stoletje, 1. del*, 3, str. 73–76), Protasi in gospostvo Planina pri Sevnici (1770) (gl. Preinfalk, Družina Protasi, str. 18–23), Pagliarucci in gospostvo Khislstein (1809) (gl. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 2, str. 135–143).

Grb družine Del-Negro (hrani: Wolfgang Del-Negro, Hallein).

Nikolaj de Nigris leta 1752 v cerkvi postaviti oltar, ki ima na zadnji strani njegov grb.

Če so se potrdila iz italijanskega prostora nanašala predvsem na izvor in poreklo Franca Schwarza, so dokumenti iz slovenskega prostora potrjevali zlasti navedbe o njegovi poslovni dejavnosti: potrdilo magistrata v Celju, da Franc »de Nigris ali del Negro« v mestu živi več desetletij, poseduje tri hiše v Celju in najuglednejše gospostvo v okrožju ter da je prispeval 72 goldinarjev za deželno brambo; potrdilo Mansueta Zangerla, direktorja meščanske šole v Celju, da je Franc Schwarz v letih 1776 in 1777 finančno podprl omenjeno šolo; potrdilo Franca Ksaverja Ratha v imenu premogovnika Laško, da je bil Franc Schwarz (»ali del Negro«) prvi, ki je dal svoje hiše ogrevati s premogom in je tako nudil dober zgled, hkrati pa znižal ceno kurilnega lesa. Zanj sta dobro besedo zastavila tudi tovarnarja Janez Krstnik Moro iz Celovca in Franc Ksaver Sartori iz Gradca, ki je bil hkrati njegov zet. Zanimivo je potrdilo tovarne volne iz Linza, po katerem sta Franc del Negro, ki živi »v Celju pod imenom Franc Schwarz«, ter njegov brat Peter Schwarz[22] pred časom pri omenjeni tovarni naročila večje količine blaga in vse pravočasno poplačala. Sledilo je še potrdilo idrijskega rudnika, da je »Francesco del Negro« rudnik dlje časa oskrboval z žitom.

Kopica novih dokazov, o katerih pristnosti ne dvorna pisarna ne štajerski gubernij očitno nista dvomila, je tehtnico nazadnje prevesila na Schwarzovo stran. Cesar Franc mu je septembra 1803 proti plačilu takse podelil plemstvo v dednih deželah, in sicer najnižjo stopnjo, zgolj enostavni »von«, ni pa mu odo-

22 Peter, ki je menda z bratom prišel v Celje, naj bi umrl pred letom 1789 (Del-Negro, *Geschichte*, str. 217), vendar njegova smrt v tamkajšnjih mrliških maticah ni zabeležena.

bril predikata »Žovneški«. Dikcija plemiške diplome potrditve starega beneškega plemstva sicer izrecno ne omenja, lahko pa kljub temu iz nje razberemo, da je cesar to posredno priznal: Franca dosledno imenuje »del Negro«, v opis zaslug sta vključena Gašper in Nikolaj de Nigris kot Frančeva stric oziroma oče, hkrati pa je bila Francu Schwarzu, zdaj tudi uradno Francu pl. (Del) Negru, potrjena uporaba grba beneških de Nigrisov s črnim orlom na modro-srebrni polkrožni podlagi.[23]

Vendar pa se novo/staro ime Del-Negro ni takoj »prijelo«. Že pred uradno potrditvijo plemiškega naziva so očitno mnogi dvomili v beneško plemiško poreklo Franca Schwarza. Sam je v prošnji za povzdig podpisan kot Franc de Nigris ali del Negro, tako ga imenujejo tudi vsi, ki so pričali v njegovo korist, medtem ko so uradne oblasti kljub temu dosledno uporabljale obliko Schwarz. A tudi po letu 1803, torej po uradni cesarjevi potrditvi, se v dokumentih marsikateri član družine še vedno pojavi kot Schwarz – sicer res s plemiškim predikatom »von«, pa vendar kot Schwarz in ne Negro. Pri tem prednjačijo zlasti matične knjige, ki so lahko zato za današnjega raziskovalca zavajajoče; tako je treba tudi po letu 1803 družinske člane iskati pod obema oblikama priimka.

Po potrditvi oziroma pridobitvi plemiškega naziva je bilo za Franca Schwarza/Del-Negra pomembno leto 1807. V začetku tega leta je namreč od Jožefa Bayerja kupil gospostvo Šoštanj z inkorporiranim Forhtenekom (ki ga je očitno kmalu zatem prepustil sinu Francu ml.), avgusta pa mu je umrla žena Marija Veronika. Ta je 3. avgusta »v prisotnosti in z dovoljenjem moža Franca« (oba sta navedena kot plemenita Schwarza!) narekovala oporoko, s katero je razdelila svoje premično premoženje in denar: pri celjskih kapucinih je za blagor svoje duše naročila 300 maš, 20 goldinarjev je namenila mestni ubožnici, po 500 goldinarjev je volila otrokom svoje pastorke Katarine del Negro na Turnu pri Velenju in otrokom svoje hčere Marije Wenedikter v Mariboru. Slednji je zapustila še 12.000 goldinarjev in celotno garderobo ter jo – skupaj s takrat še samskima sinovoma Francem in Nikolajem – imenovala za univerzalno dedinjo.[24] Le dva dni pozneje, 5. avgusta, se je poslovila od tega sveta.[25]

Franc je drugo ženo preživel za slabih pet let – umrl je konec aprila 1812.[26] Takrat je v veljavo stopila oporoka, ki jo je napisal že šest let prej. Z njo je za celjsko ubožnico in maše namenil po 500 goldinarjev, za reveže v Braslovčah pa obresti od naloženih 500 goldinarjev. Za univerzalna dediča je razglasil sinova Franca in Nikolaja, trem hčeram, Katarini, Ani in Mariji, pa je vsaki namenil po 30.000 goldinarjev ter jim zabičal, da morajo biti s tem zadovoljne in moliti za njegovo dušo, sicer dobijo samo nujni delež. Spomnil se je tudi sestre Johane in nečakinj, ki jim morata glavna dediča izplačevati po 50 oziroma 10 goldinarjev letno.[27] Posebej je izpostavil nečakinjo Apolonijo Nasciben, »za katero sem prepričan, da bo bolj kot vsi drugi molila za mojo dušo in moje pokojne«. Ker je prvorojenec Franc pri njem preživel mladost, mu je prepustil trgovino in mu položil na srce, naj posluje tako, da ne bo razloga za nadzor nad poslovanjem ali da bi trgovino celo zapečatili.[28] Kot se je izkazalo pozneje, Franc ml. ni imel smisla za trgovske posle in je očetovo dejavnost opustil.

Franc Schwarz/Del-Negro je oporoko napisal že leta 1806, v obdobju do njegove smrti pa je prišlo do nekaterih sprememb tako na deželni oziroma državni ravni (na primer državni bankrot leta 1811) kot tudi v njegovi družini – oba sinova sta si ustvarila družino in umrla je hči Ana Sartori v Gradcu.[29] Zato je maja 1811 napisal dodatek k oporoki in z njim denarna volila svojim hčeram nekoliko popravil. Na tej podlagi je kmalu po njegovi smrti med dediči prišlo do poravnave: hčeri Katarina del Negro in Marija Wenedikter ter potomci pokojne Ane Sartori so dobili visoke denarne zneske, ki so bili začetek poznejšega gospodarskega propada družine,[30] sinova pa sta si razdelila posest – starejšemu sinu Francu so poleg posesti v Celju potrdili lastništvo nad Šoštanjem in Forhtenekom, mlajši sin Nikolaj pa je postal lastnik Žovneka, ki ga je imel do tedaj v zakupu.[31] Družina se je tako razcepila na dve veji.

Šoštanjska veja Del-Negrov

Gospostvo Šoštanj je, kot omenjeno, Franc Schwarz/Del-Negro leta 1807 kupil od Jožefa Bayerja, a ga je očitno takoj prepustil sinu Francu ml. Ta se namreč že ob poroki naslednjega leta in pri kr-

23 Uradni blazon Del-Negrovega grba se glasi: »Na dnu zlatega polja polkrožna modra podlaga (*Mond-schnitt*) s srebrno prečko poševno desno, na njej stoji črn orel z zlato krono. Nad ščitom kronan turnirski šlem s črno-zlatim in modro-srebrnim pregrinjalom. Iz krone rastejo štiri nojeva peresa – črno, zlato, modro in srebrno.« O morebitnih povezavah grba Del-Negrov s šoštanjskim grbom gl. Poles, Od srčastega ščita, str. 125–127.

24 StLA, Archiv Del Negro, Familie, K1 H1, Oporoka Veronike pl. Schwarz, roj. pl. (!) Huber, Celje, 3. 8. 1807.

25 NŠAM, MMK Celje – Sv. Danijel 1784–1807, str. 334.

26 NŠAM, MMK Celje – Sv. Danijel 1808–1834, str. 40.

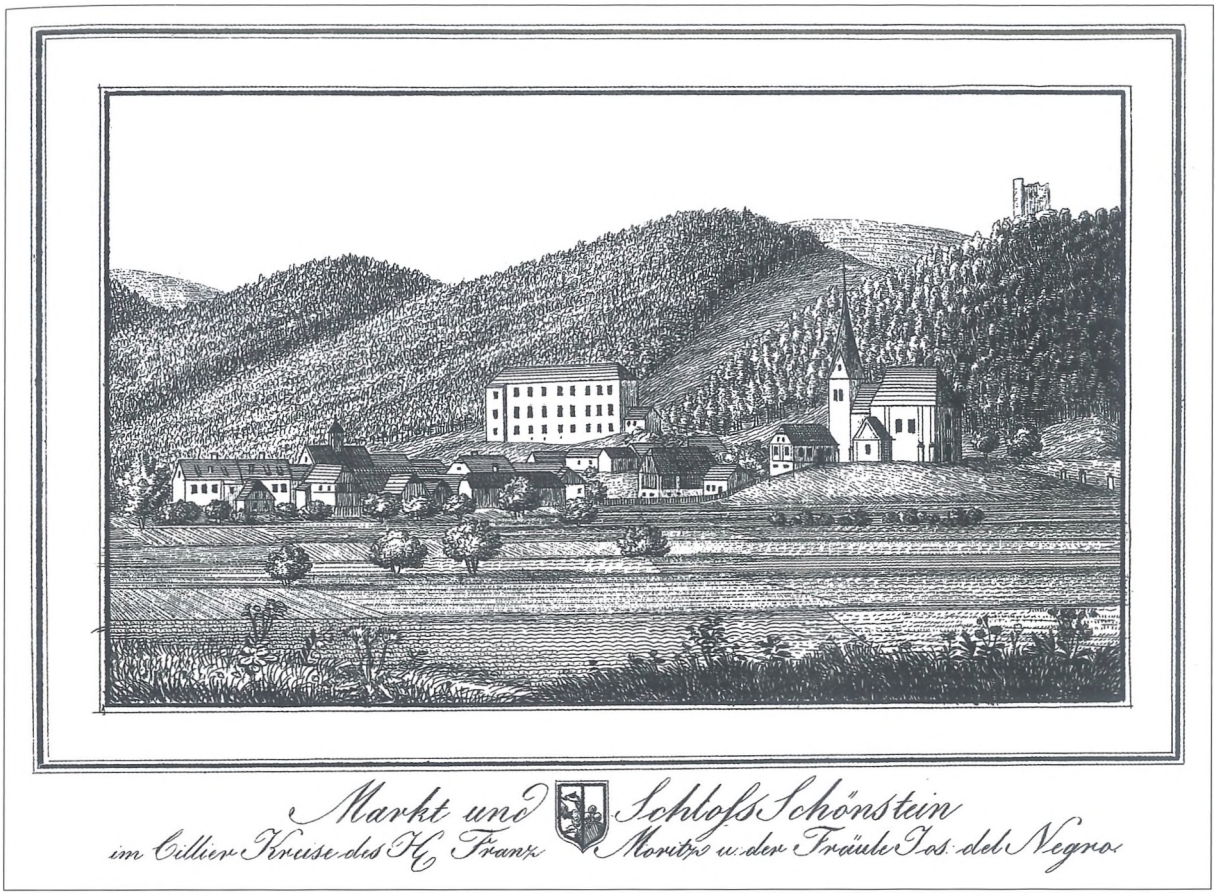
27 Morda je bila njegova sorodnica tudi Ana Nigris, ki je v Celju umrla 13. avgusta 1831, stara 87 let (NŠAM, MMK Celje – Sv. Danijel 1808–1834, str. 291).

28 »*... auf die Art, daß jene mit den Büchern zugehörigen zur Handlung solle niemahls der Inventor unterwerfen seyn (sottomesso al Avenatario), daß nicht einmahl das Gewölb sigillirt würde (nepure che la botega venisse insigilata)*« (StLA, Archiv Del Negro, Familie, K1 H1, Oporoka Franca Del Negra, Celje, 1. 5. 1806).

29 DGS, Pfarre Graz – St. Andrä, SB 1797–1822, fol. 107. Ana je umrla v Gradcu 24. marca 1808 za tuberkulozo. Mesec dni prej (19. februarja) je umrla njena 15-mesečna hči Ana (prav tam, fol. 105).

30 Del-Negro, *Geschichte*, str. 223.

31 StLA, Archiv Del Negro, Familie, K1 H1, Poravnava med dediči Franca Del Negra, Celje, s. d. (v Del-Negro, *Geschichte*, str. 223 je naveden datum 1. 6. 1812).

Trg Šoštanj z dvorcem Turn v Stari Kaiserjevi suiti – dvorec je bil tedaj v lasti Jožefine pl. Del-Negro (1809–1835) in njenih bratov Franca (1810–1874) in Morica (1815–1894).

stih otrok (tudi pred letom 1812) omenja kot lastnik (*Inhaber*) šoštanjskega gospostva. Vendar se zdi, da Franc ml. vsaj sprva ni živel v Šoštanju. Njegova mati Marija Veronika v oporoki leta 1807 izrecno navaja, da je sin samski in da živi doma (v Celju), pa tudi vsi njegovi otroci so se med letoma 1809 in 1817 rodili v Celju, v hiši št. 95.

Franc ml. se je leta 1808 v Gradcu poročil z Jožefo pl. Jacomini, hčerko štajerskega stanovskega poverjenika Andreja viteza Jacominija (pravzaprav Jacomini-Holzapfel-Waasen).[32] Družini sta se poznali že od prej, saj je bil nevestin ded Gašper Andrej Jacomini (1726–1805) vrsto let poštni mojster v Celju, preden je leta 1778 prodal celjsko posest in se preselil v Gradec.[33] Tudi njegovi otroci so se rojevali v Celju, med njimi leta 1761 sin Andrej,[34] ki je leta 1808 postal tast Franca Del-Negra ml.

V dobrih desetih letih zakona se je Francu Del-Negru in Jožefi rodilo pet otrok, dve hčerki pa sta v najzgodnejših letih umrli.[35] Najmlajša, poldrugo leto stara Adelajda je za jetiko umrla konec junija 1818, le nekaj dni pozneje ji je z isto boleznijo sledila mati Jožefa.[36] Vdovec Franc je še istega leta prodal vse nepremičnine v Celju[37] in se s preostalimi tremi otroki preselil v Šoštanj. Žal so viri o njegovi dejavnosti v Šoštanju izredno skopi. Delno se lahko opremo na družinsko tradicijo, da se je, potem ko se je znebil trgovine, posvetil upravljanju posesti. Menda je ljubil razkošje in se je naokoli prevažal s četverovprego, na svojem domu pa je sprejel tudi nadvojvodo Janeza. S potratnim načinom življenja si je nakopal velike dolgove.[38] V ta kontekst verjetno sodi tudi usoda grajske kapele v šoštanjskem dvorcu (Turnu), za katero je prejšnja graščakinja Gabrijela grofica Thurn leta

32 DGS, Pfarre Graz – Hl. Blut, TrB 1803–1812, fol. 119.

33 O Jacominiju gl. Stekl, »Jacomini-Holzapfel-Waasen, Kaspar Andreas Edler von« (geslo v Neue Deutsche Biographie), https://www.deutsche-biographie.de/pnd13625361X.html#ndbcontent (14. 7. 2021).

34 NŠAM, RMK Celje – Sv. Danijel 1752–1770, str. 160.

35 NŠAM, RMK Celje – Sv. Danijel 1801–1817, str. 323–324, 369–370, 499–500, 571–572, 627–628; MMK 1808–1834, str. 55, 145. Pisanje priimka ni dosledno, izmenjavajo se von Schwarz, von Negro, enkrat je von prečrtan in dopisan Del.

36 NŠAM, MMK Celje – Sv. Danijel 1808–1834, str. 145. Jožefa se je sicer rodila v Gradcu leta 1788 (DGS, Pfarre Graz – Münzgraben, TB 1783–1792, str. 164), torej je bila ob smrti stara komaj 30 let.

37 Orožen, *Posestna in gradbena zgodovina*, str. 22, 24, 26, 33, 41.

38 Del-Negro, Die Familie, str. 18; Del-Negro, *Geschichte*, str. 224.

1790 od lavantinskega ordinariata dobila dovoljenje za zasebni oratorij, pod Francem Del-Negrom pa je šla celotna oprema na dražbo in je bila kapela popolnoma izpraznjena.[39]

Proti koncu življenja je Franc Del-Negro ml. duševno zbolel in bil leta 1829 zaradi slaboumnosti (*Blödsinn*) postavljen pod skrbništvo. Junija tega leta je celjski magistrat pod vodstvom župana Andreja Zweyerja (ki je bil mož Del-Negrove sestrične Ane del Negro s Turna pri Velenju) vse Del-Negrove dolžnike pozval, naj se za poplačilo oziroma poravnavo dolgov zglasijo v dvorcu Šoštanj.[40] Franc po tem ni več dolgo živel: umrl je le nekaj mesecev pozneje, v začetku leta 1830.[41] Po njegovi smrti sta šla Šoštanj in Forhtenek na dražbo – v ta namen so gospostvo ocenili na nekaj več kot 29.000 goldinarjev. Med dražitelji se je znašel tudi pokojnikov bratranec Nikolaj Franc del Negro s Turna pri Velenju, ki je za rešitev družinske posesti ponudil več kot 30.000 goldinarjev, a do kupčije iz neznanega razloga nazadnje ni prišlo, zato so dražbo še večkrat ponovili.[42] Dražba je bila uspešna šele leta 1834, ko je novi lastnik postal Jožef Majer.[43]

Kupnino od prodanega gospostva Šoštanj, kolikor je je po poplačilu dolgov ostalo, so si razdelili trije otroci Franca Del-Negra. Hči Jožefina je takrat živela v Gradcu, a je tam že naslednje leto (1835) umrla za tuberkulozo.[44] Njena oporoka se je izkazala za problematično, saj se je menda nekim daljnim sorodnikom pustila pregovoriti, da je večino premoženja zapustila njim. Zaradi tega naj bi ena od uglednih prič naknadno umaknila svoj podpis na Jožefinini oporoki.[45]

Sinova Franc in Moric sta še nekaj časa ostala povezana s Šoštanjem, kjer sta menda imela stanovanje,[46] a sta še naprej živela na veliki nogi. Franc je postal vojaški častnik, Moric pa je na Dunaju in v Gradcu študiral pravo, vzdrževal jahalnega konja in se večkrat odzval vabilu nadvojvode Janeza na lov v lovskem revirju bavarske kraljeve družine v Königseeju. Proti koncu tridesetih let je premoženje

Franc pl. Del-Negro (1810–1874), eden od zadnjih treh (so)lastnikov šoštanjske graščine iz rodbine Del-Negro (hrani: Wolfgang Del-Negro, Hallein).

dokončno splahnelo. Franc je opustil vojaško kariero, kot poštni uradnik nekaj časa služboval v Galiciji in Bukovini, nazadnje pa se je preselil v Gradec in tam neporočen umrl leta 1874.[47] Mlajšega brata Morica je pot zanesla na Kranjsko, kjer si je ustvaril družino, njegova veja pa je s to najbolj slovensko deželo ostala povezana do začetka 20. stoletja.[48]

Žovneško-štrovseneška veja

To kratkotrajno vejo Del-Negrov je osnoval mlajši sin Franca Schwarza/Del-Negra – Nikolaj, ki se je rodil leta 1785 v Celju.[49] Ob očetovi smrti leta 1812 je bil skupaj s starejšim bratom Francem univerzalni dedič, po poravnavi z ostalimi sorojenci pa mu je poleg denarnega zneska pripadlo gospostvo Žovnek, ki ga je imel do tedaj od očeta v zakupu. Ob krstih otrok je do leta 1811 namreč naveden kot zakupnik (*Pächter*) na Žovneku, ob smrti leta 1813 pa že kot lastnik (*Inhaber*) tega gospostva.

Leta 1806, torej še pred starejšim bratom Francem, se je Nikolaj v Slovenskih Konjicah poročil z Amalijo Čokl,[50] katere oče Jožef Anton je bil takrat tamkajšnji kameralni upravitelj. Ta je pred tem (zagotovo ob rojstvu hčere Amalije leta 1790) deloval kot odvetnik (*Anwald*) gospostva Gornji Grad,[51] leta 1815 pa je bil povzdignjen v plemiški stan s predikatom »Ruhethal«.[52]

Žovneški graščak Nikolaj Del-Negro je leta 1808 kupil lovski dvorec Legant v Braslovčah, v letu oče-

39 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 435.
40 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 13. 6. 1829, str. 393.
41 NŠAM, MMK Šoštanj 1825–1878, str. 33.
42 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 21. 7. 1831, str. 650; 27. 9. 1831, str. 968; 19. 9. 1833, str. 979.
43 StLA, Landtafel II, Hauptbuch, Bd. 6, str. 1163; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 418.
44 DGS, Pfarre Graz – Dom, SB 1822–1840, fol. 336. Jožefina, ki je menda slovela po lepoti, se je prehladila na nekem plesu (Del-Negro, *Geschichte*, str. 225). V Zgodovinskem arhivu Celje hranijo del njene zapuščinske razprave, ki pa se nanaša zgolj na cenitev njenega vinograda pri Slovenskih Konjicah (SI ZAC 554/001/00008).
45 Del-Negro (*Geschichte*, str. 225) sicer domneva, da sta brata živela v »Vošnjakovem gradu« (*vermutlich im heutigen sogenannten »Schloße Woschnak«*), a to ne more držati, saj se je tako reklo prav Del-Negrovemu dvorcu Turn v Šoštanju, ki sta ga brata leta 1834 izgubila in se je po Vošnjakih začel imenovati šele po letu 1916, ko je z nakupom prešel v njihovo last (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 352).
46 Prav tam.
47 *Grazer Zeitung*, 29. 4. 1874; Del-Negro, *Geschichte*, str. 226.
48 Del-Negro, Die Familie, str. 18; Del-Negro, *Geschichte*, str. 263.
49 NŠAM, RMK Celje – Sv. Danijel, 1784–1794, str. 11.
50 NŠAM, PMK Slovenske Konjice 1785–1831, str. 167. Ženin je zaveden kot pl. Schwarz in ne kot Negro! O začetkih družine Čokl gl. Golec, *Valvasorjeva hiša*, str. 55–69.
51 NŠAM, RMK Celje – Sv. Danijel, 1784–1794, str. 81.
52 AT ÖStA, AVA, Adelsakten, Adelsakte von Tschoggl, Joseph, Wien, 15. VI. 1815. V virih se priimek običajno (zlasti po poplemenitenju) pojavlja kot Tschoggl.

tove smrti (1812) pa tudi bližnji dvorec Štrovsenek v Šmatevžu.[53] Prav v tem dvorcu mu je že nekaj mesecev pozneje, junija 1813, pri komaj 28 letih jetika (*Abzehrung*) pretrgala nit življenja.[54] Tako ne držijo navedbe, da je Nikolaj leta 1816 Žovnek prodal tastu Jožefu Antonu Čoklu,[55] saj je bil tedaj že tri leta mrtev. Žovnek je Čokl očitno dobil od svoje hčere oziroma Del-Negrove vdove Amalije.[56] Novi lastnik Čokl je opustil srednjeveški grad in v dolini zgradil nov dvorec, imenovan Novi Žovnek ali Ruhethal.

Vdova Amalija Del-Negro je ostala na Štrovseneku in tam januarja 1814 rodila še zadnjega otroka svojega pokojnega moža – hčer Amalijo posthumo. Konec leta 1816 se je ponovno poročila, tokrat z Jožefom Tomšičem, upraviteljem gospostva Zalog pri Žalcu.[57] V drugem zakonu je rodila vsaj štiri otroke, od katerih je odrasla zgolj hči Jožefa.[58] Ta je leta 1846 na Štrovseneku rodila nezakonskega sina Janeza,[59] neposredno zatem pa je prišlo do prodaje dvorca, saj se naslednjega leta (1847) že omenja drug lastnik – Jožef Krügerschuh.[60] Člani družine Del-Negro–Tomšič so se verjetno preselili v bližnje Gomilsko, saj je mati Amalija kot dvakratna vdova maja 1852 umrla na naslovu Gomilsko 26.[61] Nekaj ne prav laskavih besed ji je v svojih zgodovinsko-topografskih spisih namenil Franc vitez Gadolla (1797–1866), graščak na Turnu pri Velenju, prapraprapravnuk Janeza Vajkarda Valvasorja in njegov občudovalec. Najprej ji je pripisal napačno sorodstveno razmerje z Nikolajem Del-Negrom (»Nikolaj je imel eno hčer [podčrtal M. P.], ki je bila poročena s Tomšičem«), nato pa dodal, da je »bila znana po svojem slabem značaju«.[62]

Žovneško-štrovseneška veja Del-Negrov se je v moški liniji končala kar s svojim ustanoviteljem Nikolajem leta 1813. V zakonu z Amalijo Čokl se mu je namreč rodilo »le« šest hčera – prvih pet na Žovneku in zadnja, kot omenjeno, posthumno že na Štrovseneku.[63] Dve hčeri sta umrli v otroških letih,[64] za drugi dve ni mogoče najti podatkov. Zagotovo je odrasla najstarejša Marija, ki je bila poročena z nekim Forsterjem, c. kr. blagajnikom višjega urada (*Oberamtskassier*), in je leta 1875 umrla v kraju Bad Aussee.[65] O drugorojeni Ani pa je znano le to, da je leta 1839 v Mozirju rodila nezakonskega sina Antona, ki ga je šest let pozneje Anton Pikl z Gomilskega priznal za svojega.[66] Njena nadaljnja usoda za zdaj ni znana.

Nekaj let pozneje se v Mozirju pojavlja še družina nekega Ludvika del Negra, trgovca, ki je bil po ugotovitvah Herberta Del-Negra menda nečak Janeza Nikolaja del Negra s Turna pri Velenju, sin njegovega brata Franca Ksaverja del Negra.[67] Žal ohranjene matice ne omogočajo potrditve omenjene povezave, tako da lahko delno rekonstruiramo le Ludvikovo družino, ki si jo je ustvaril z domačinko Marijo Kotnik.[68]

Zagrebški del Negri s Turna pri Velenju in Šaleka

Turnsko-šaleška veja del Negrov je posebna rodbinska veja, ki je menda izvirala iz istega debla kot celjsko-šoštanjska veja in se je z njo konec 18. stoletja sorodstveno povezala še po ženski liniji. Čeprav so se njeni člani vsaj v slovenskem prostoru predstavljali kot plemiči, je njihov plemiški status še bolj nejasen kot pri glavni veji in ga ne moremo ne potrditi ne zanikati. Če jim pogojno lahko priznamo beneški plemiški naziv, je hkrati treba poudariti, da ga člani te veje, za razliko od glavne celjsko-šoštanjske, niso nikoli dali potrditi na Dunaj, zato v cesarstvu oziroma v avstrijskih deželah ni mogel imeti formalnopravne veljave. So se pa člani te veje nedvomno imeli za plemenite in so tudi uporabljali identičen grb kot celjski Del-Negri.

Začetnik te veje naj bi bil po navedbah Herberta Del-Negra neki Nikolaj del Negro, rojen leta 1729 v Paularu (torej domnevno bližnji sorodnik Franca Schwarza/Del-Negra), ki se je kot trgovec naselil v

53 Orožen, *Das Dekanat Fraßlau*, str. 66; Stopar, *Grajske stavbe*, 3, str. 66–67, 143; Schmutz, *Historisch-topographisches Lexicon*, 4, str. 107–108.

54 NŠAM, MMK Braslovče 1803–1825, str. 38.

55 StLA HS 678; Stopar, *Grajske stavbe*, 3, str. 165; Schmutz, *Historisch-topographisches Lexicon*, 3, str. 441–443.

56 Deželna deska glede tega navaja odstopilno listino (*Abtretungsurkunde*) leta 1814 in predajno listino (*Einantwortungsurkunde*) leta 1816. Novi lastnik pa ni bil le Jožef Čokl, pač pa sta bila z ženo lastnika vsak polovice (StLA, Landtafel II, Hauptbuch, Bd 6, str. 1197).

57 NŠAM, PMK Gomilsko 1786–1846, fol. 29. Pozneje se v matičnih knjigah kot lastnik Štrovseneka navaja Tomšič in ne Amalija.

58 NŠAM, RMK Gomilsko 1786–1824, str. 124, 128, 133; RMK Gomilsko 1824–1869, str. 6; MMK Gomilsko 1786–1844, str. 74, 76, 90.

59 NŠAM, RMK Gomilsko 1824–1869, str. 85. Otrokov oče je bil Andrej Janežič, kmečki sin iz Gomilskega, ki je dve leti pozneje otroka priznal za svojega in se poročil z njegovo materjo.

60 Orožen, *Das Dekanat Fraßlau*, str. 66; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 338–339.

61 NŠAM, MMK Gomilsko 1845–1895, str. 35. Podatki o Tomšiču niso znani. Ob poroki z Amalijo Del-Negro je naveden kot 30-letni vdovec, kar njegovo rojstvo postavlja približno v leto 1786. Morda lahko njegovo smrt povežemo z Mozirjem: 23. aprila 1839 je namreč tam umrl trški sindik Jožef Tomšič, star 48 let, torej rojen okoli leta 1791 (NŠAM, MMK Mozirje 1830–1884, str. 51).

62 StLA HS 678: »*Niclas hatte eine Tochter [!], die an den Thomschitz vereheliget und wegen ihrer Schlimmheit bekannt war.*«

63 NŠAM, RMK Braslovče 1795–1825, fol. 72, 77, 81, 85, 90; RMK Gomilsko 1786–1824, fol. 111.

64 NŠAM, MMK Braslovče 1803–1825, fol. 27, 30.

65 DGS, Pfarre Bad Aussee, SB 1876–1891, str. 17. Tam njenega dekliškega priimka ni; da je šlo res za Del-Negrovo, navaja Del-Negro, *Geschichte*, str. 223.

66 NŠAM, RMK Mozirje 1804–1848, fol. 162.

67 Del-Negro, *Geschichte*, str. 211.

68 Ludvik se je leta 1856 v Celju poročil s Terezijo Kotnik († 1874). Hči Ana in sin Ludvik sta umrla kot otroka, hči Gabrijela (roj. 1867) se je leta 1897 poročila z Janezom Vajdom, hči Ljudmila (roj. 1868) pa leta 1912 v Gradcu z Vincencem Hrbekom (NŠAM, Mozirje RMK 1848–1871, str. 139, 155; Mozirje MMK 1830–1884, str. 193, 265; DGS, Pfarre Graz – St. Andrä Stadt, TrB 1908–1913, str. 348).

Zagrebu in tam umrl leta 1800. Za slovenski prostor je bil pomemben zlasti njegov (domnevni) sin Janez Nikolaj del Negro, ki je leta 1786 postal zet celjskega Franca Schwarza.[69] Neizpodbitnih dokazov o njunem bližnjem sorodstvu sicer ni in tudi Schwarz sam tega nikjer (na primer v oporoki) ne omenja.

Tudi Franc Gadolla, ki je imel s to vejo del Negrov posebno vez, saj je ravno od njih kupil Turn pri Velenju, je v enem od svojih spisov podvomil v njihov zakoniti plemiški naziv, čeprav tudi tu očitno ni poznal vseh dejstev in je nekoliko pomešal celjsko-šoštanjsko in turnsko vejo. Po njegovih besedah se je Janez Nikolaj podpisoval kot plemič, čeprav to ni bil, omenja pa tudi spor med Nikolajem Francem del Negrom, sinom in naslednikom Janeza Nikolaja, ter lastnikom gospostva Velenje Gabrijelom Pauerjem, saj je slednji prvemu očital neupravičeno prilaščanje plemstva, ta pa mu je grozil s tožbo zaradi razžalitve časti.[70]

Da so se tudi sodobniki zavedali različnih statusov posameznih vej Del-Negrov, se je na primer pokazalo pri dražbi gospostva Šoštanj leta 1831: člani šoštanjske veje so tam navedeni kot »pl. Negro« (von Negro), člani turnske veje pa kot »del Negro«.[71]

Začetek turnsko-šaleške veje del Negrov lahko postavimo v leto 1786, ko se je najstarejša hči celjskega trgovca Franca Schwarza/Del-Negra Katarina poročila z zagrebškim trgovcem Janezom Nikolajem del Negrom. 1. februarja 1786 so v Celju podpisali poročno pogodbo,[72] poroka je v cerkvi sv. Danijela sledila teden dni pozneje.[73] Ženin je bil kljub mladosti (poročna matica mu pripisuje 22 let) že vdovec: dve leti prej (1784) se je menda poročil z Marijo Ano Hechtl, ki je leto po poroki umrla pri porodu dvojčkov. Iskanje druge žene ga je nato pripeljalo v Celje.[74]

Prvi dve desetletji življenja zakoncev del Negro sta bolj ali manj zaviti v temo. Mlada družina je očitno živela v Zagrebu, saj sta bila vsaj dva otroka rojena tam.[75] Da je oče Janez Nikolaj v hrvaški prestolnici igral vidno vlogo, razkriva njegov nagrobnik na pokopališču v Slovenskih Konjicah, na katerem je med drugim vklesano, da je bil zagrebški mestni glavar (*Stadthauptmann zu Agram in Croatien*).

V začetku 19. stoletja pa to vejo del Negrov znova zasledimo na Slovenskem, natančneje, v Šaleški dolini. Janez Nikolaj je namreč aprila 1805 od Jožefa Bayerja kupil gospostvo Turn pri Velenju[76] (skupaj z inkorporiranim Šalekom).[77] Že avgusta tega leta se je v gradu rodil eden od njegovih otrok, v naslednjih petih letih pa so sledili še trije.[78] Najpozneje do leta 1815 je Janez Nikolaj kupil še Loče (Sv. Duh) pri Slovenskih Konjicah,[79] kamor se je pozneje umaknil z ženo, Turn pa prepustil sinu in univerzalnemu dediču Nikolaju Francu, formalno sicer šele leta 1831.[80] V Slovenskih Konjicah je februarja 1833 tudi umrl.[81]

Pet otrok zakoncev del Negro s Turna je doseglo odraslo dobo – poleg sina Nikolaja Franca še štiri hčere. Katarina in Marija sta se poročili spomladi 1825 v razmaku enega meseca, ena na Turnu, druga v Slovenskih Konjicah, izbranca obeh pa sta bila geometra, ki sta se na Celjskem morda zadrževala zaradi meritev za franciscejski kataster.[82] Tretja hči Ana je za moža vzela Celjana Andreja Zweyerja, ki je bil pozneje celjski župan,[83] o poroki najstarejše od sester, Terezije, pa se je v družinskem izročilu družine Del-Negro ohranila zanimiva zgodba: Terezija bi se menda morala že pri petnajstih letih poročiti z nekim francoskim častnikom, a je pred oltarjem ženina zavrnila. Njeno srce je bilo že oddano mlademu pravniku Francu Avscu iz Mirne na Dolenjskem, ki je

69 Del-Negro, *Geschichte*, str. 209–210. Navedb o očetu Janeza Nikolaja del Negra za zdaj ne moremo potrditi. Morda pa nam je na razpolago podatek o njegovi materi: 15. oktobra 1827 je namreč na Turnu pri Velenju umrla Terezija del Negro, stara 85 let (torej rojena okoli leta 1742), ki bi utegnila biti mati Janeza Nikolaja (NŠAM, MMK Škale 1790–1829, str. 116).

70 *Šaleški gradovi*, str. 78–79; StLA HS 678.

71 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 27. 9. 1831, str. 959.

72 StLA, Archiv Del Negro, Familie, K1 H1, Poročna pogodba (Celje, 1. 2. 1786) med Janezom Nikolajem del Negrom, trgovcem iz Zagreba, in Katarino, hčerko iz prvega zakona Franca Del Negra, trgovca iz Celja.

73 NŠAM, Celje – Sv. Danijel, PMK 1769–1804, str. 103.

74 Del-Negro, *Geschichte*, str. 210.

75 V Zagrebu naj bi se zagotovo rodila sin Nikolaj Franc leta 1788 in hči Terezija leta 1795 (Del-Negro, *Geschichte*, str. 210; Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 2, str. 19).

76 StLA, Landtafel II, Hauptbuch, Bd. 6, str. 1181. Pred Bayerjem so bili lastniki Turna bratje Sigmund, Anton, Franc in Ludvik baroni Gabelhofen ter njihov opolnomočenec Ignac baron Jauerburg. Slednji je Bayerju, takrat tudi lastniku gospostva Šoštanj, gospostvo Turn s Šalekom 29. septembra 1802 prodal za 65.000 goldinarjev. Dve leti in pol zatem (Gradec, 16. 4. 1805) je Turn s Šalekom od Bayerja kupil Janez Nikolaj del Negro (StLA, Archiv Del Negro, Familie, K1 H1; StLA HS 678; gl. tudi *Šaleški gradovi*, str. 178–179; Schmutz, *Historisch-topographisches Lexicon*, 4, str. 187), medtem ko je Šoštanj s Forhtenekom leta 1807 kupil Franc Schwarz/Del-Negro (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 454; StLA HS 678).

77 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 152.

78 NŠAM, RMK Škale 1790–1808, str. 71, 78; RMK Škale 1809–1837, str. 1, 11. Zakonca del Negro sta imela menda vsega skupaj dvanajst otrok (Del-Negro, *Geschichte*, str. 210), vendar za tiste, ki so se rodili zunaj slovenskega prostora, ni mogoče najti rojstnih podatkov.

79 Leta 1814 je kot lastnik in prodajalec posestva Sv. Duh omenjen Jožef Anton Čokl (*Wiener Zeitung*, 25. 8. 1814), prav tisti, čigar hči Amalija je bila žena Nikolaja Del-Negra iz žovneško-štrovseneške veje. Leta 1815 pa je kot lastnik Sv. Duha že naveden Janez Nikolaj del Negro – s tem nazivom se je na primer 11. januarja 1815 podpisal na neko zakupno pogodbo svojega zeta Franca Avsca, zakupnika gospostva Trautenburg (StLA, Archiv Del Negro, Familie, K1 H1). Pogodbo je tudi pečatil, v pečatu pa je upodobljen del-negrovski orel.

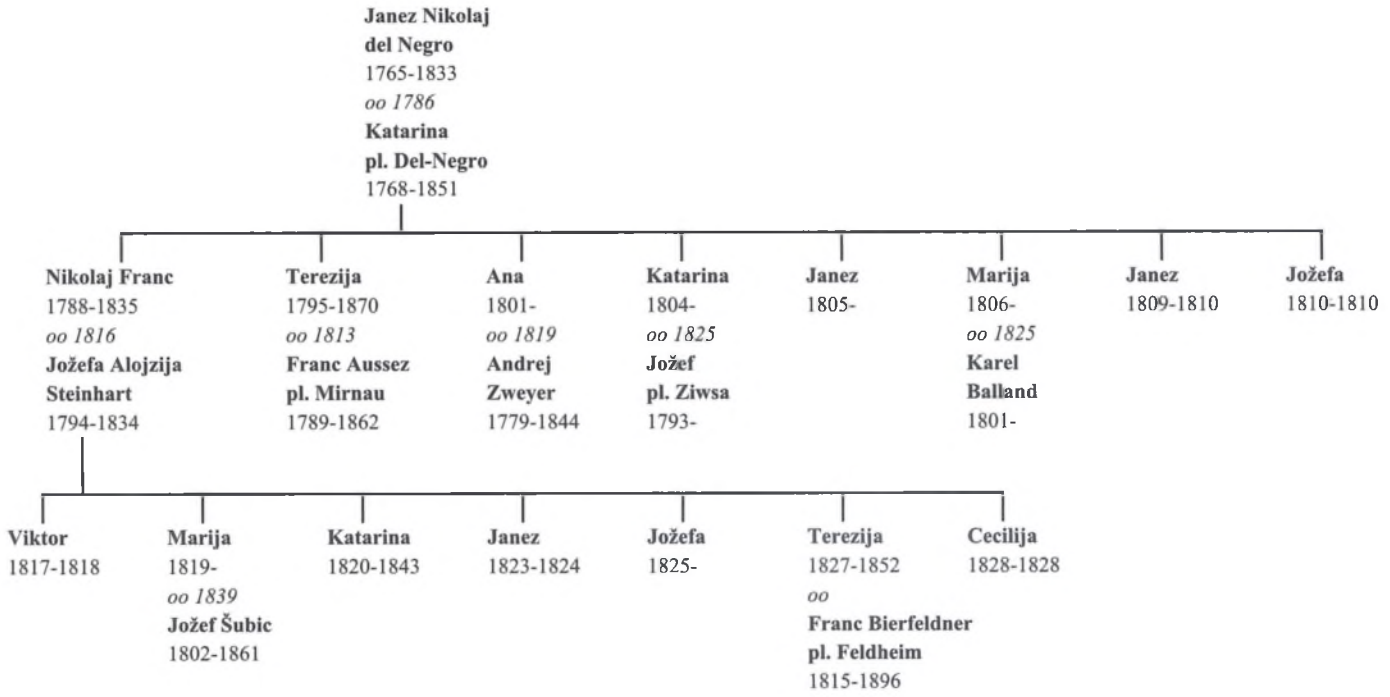
80 StLA, Archiv Del Negro, Familie, K1 H1, Janez Nikolaj del Negro prenese gospostvo Turn na sina Nikolaja Franca (Sv. Duh v Konjicah, 13. 9. 1831).

81 NŠAM, MMK Slovenske Konjice, 1812–1852, str. 199.

82 NŠAM, PMK Slovenske Konjice 1785–1831, str. 253; NŠAM, PMK Škale 1790–1833, str. 75. Imeni ženinov sta Jožef pl. Ziwsa in Karel Balland.

83 NŠAM, PMK Škale 1790–1833, str. 56. Zweyer je umrl v Celju leta 1844 (NŠAM, MMK Celje – Sv. Danijel 1834–1850, str. 165), usoda njegove žene ni znana.

Družina del Negro (Turn pri Velenju, Šalek)

Šalek v Stari Kaiserjevi suiti – iz časa, ko je bil v lasti Nikolaja Franca del Negra (1788–1835).

pozneje po številnih zaprekah zares postal njen mož, a menda tudi po poroki mlada zakonca nekaj časa nista smela živeti skupaj.[84] Avsec je bil nekaj časa zakupnik štajerskega gospostva Trautenburg, vendar je bolj znan po svoji bleščeči pravniški karieri, ki ga je nazadnje pripeljala na mesto predsednika deželnega sodišča v Celovcu in mu leta 1859 prinesla plemiški stan s predikatom »Mirnau«.[85] Še preden je postala gospa Avsec, je Terezija leta 1811 na neki zabavi v Novi Cerkvi plesala s samim nadvojvodo Janezom, kar je ta posebej zabeležil v svojem dnevniku.[86]

Vejo del Negro na Slovenskem je tako po moški liniji nadaljeval le Nikolaj Franc del Negro, ki je kot edini sin od očeta Janeza Nikolaja prevzel gospostvo Turn s Šalekom. Leta 1816 se je v Gradcu poročil z Jožefo Alojzijo Steinhart, katere oče Franc je bil oskrbnik gospostva Wasserberg na Zgornjem Štajerskem.[87] Njuna prva otroka sta v letih 1817 in 1818 na svet prišla v Slovenskih Konjicah, kjer je bil Nikolaj Franc takrat upravitelj (administrator) očetovega posestva Loče,[88] ostalih pet, ki so sledili do leta 1828, pa na Turnu pri Velenju.[89] Od vseh otrok so odraslo dobo dočakale zgolj tri hčere,[90] tako da je bila tudi ta, turnsko-šaleška veja del Negrov obsojena na izumrtje.

Na končno dejanje ni bilo treba čakati dolgo. Mlada turnska graščaka sta umrla kmalu po formalnem prevzemu gospostva – najprej Jožefa Alojzija

84 Del-Negro, *Geschichte*, str. 210. Poroka je bila leta 1813 na Turnu (NŠAM, PMK Škale 1790–1833, str. 39), zakoncema pa so se dnevi iztekli v Celovcu leta 1862 oziroma 1870 (DGK, Pfarre Klagenfurt – Dom, SB X 1861–1877, fol. 18, 195).

85 Del-Negro, *Geschichte*, str. 210. O družini Avsec oziroma Aussez pl. Mirnau gl. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 2, str. 17–19.

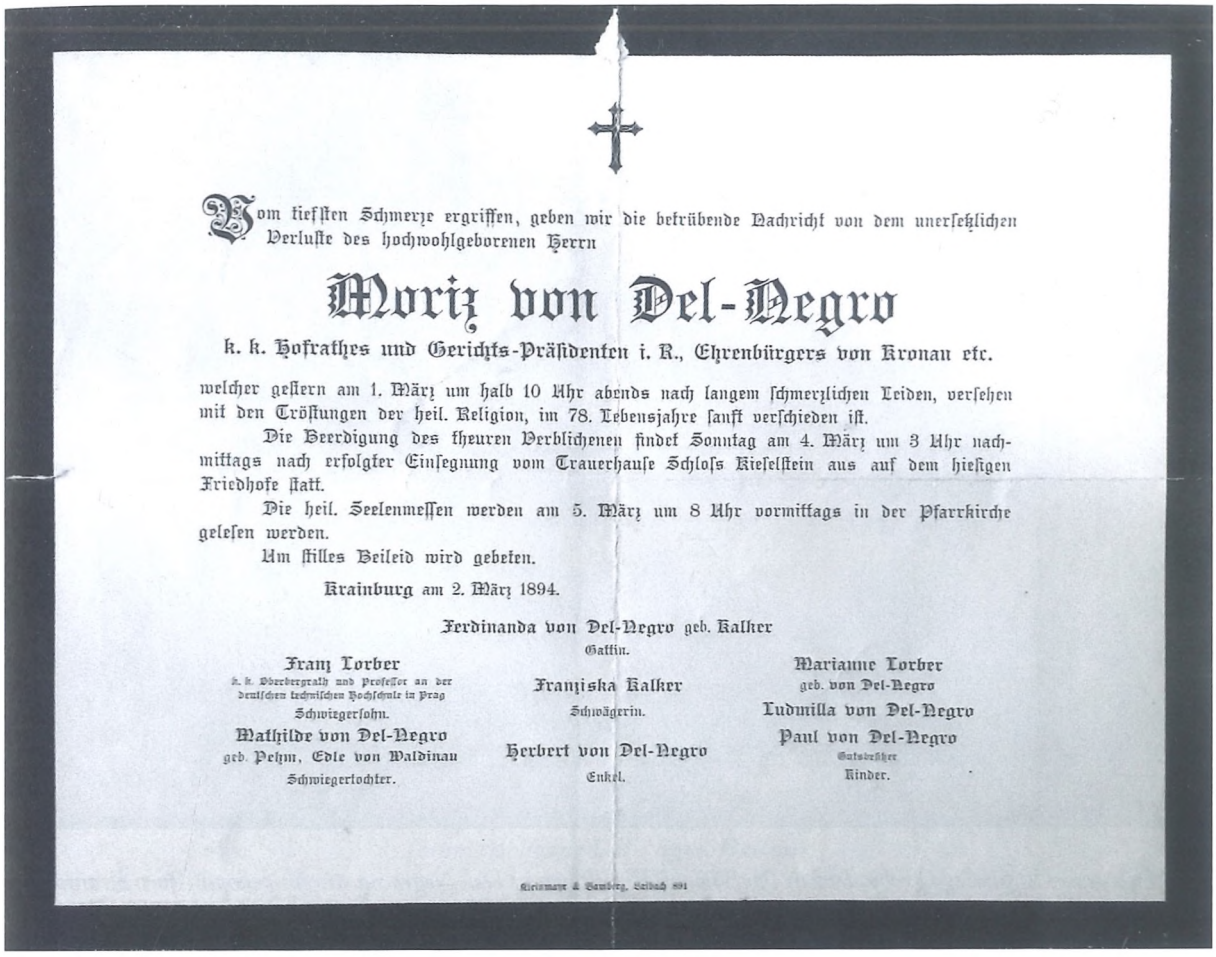
86 Schlossar, *Erzherzog Johanns*, str. 89; Golec, Pozabljeni »mali štajerski Valvasor«, str. 38. Plesalka v dnevniku sicer ni omenjena z osebnim imenom, temveč zgolj s priimkom, vendar je bila po starosti – glede na ostale sorodnice – edina ustrezna za nadvojvodovo plesalko.

87 DGS, Pfarre Graz – Mariahilf, TrB 1811–1824, fol. 144. Oče je označen kot pl. Steinhart, vendar njegov plemiški naziv ni zanesljiv.

88 NŠAM, RMK Slovenske Konjice 1801–1822, fol. 267, 284.

89 NŠAM, RMK Škale 1809–1837, str. 50, 60, 70, 77, 86.

90 Podatki o smrtih otrok: NŠAM, MMK Slovenske Konjice 1812–1852, str. 38; MMK Škale 1790–1829, str. 106, 118.

Vom tiefſten Schmerze ergriffen, geben wir die betrübende Nachricht von dem unerſetzlichen Verluſte des hochwohlgeborenen Herrn

Moriz von Del-Negro

k. k. Hofrathes und Gerichts-Präſidenten i. R., Ehrenbürgers von Kronau etc.

welcher geſtern am 1. März um halb 10 Uhr abends nach langem ſchmerzlichen Leiden, verſehen mit den Tröſtungen der heil. Religion, im 78. Lebensjahre ſanft verſchieden iſt.

Die Beerdigung des theuren Verblichenen findet Sonntag am 4. März um 3 Uhr nachmittags nach erfolgter Einſegnung vom Trauerhauſe Schloſs Kieſelſtein aus auf dem hieſigen Friedhofe ſtatt.

Die heil. Seelenmeſſen werden am 5. März um 8 Uhr vormittags in der Pfarrkirche geleſen werden.

Um ſtilles Beileid wird gebeten.

Krainburg am 2. März 1894.

Ferdinanda von Del-Negro geb. Kalker
Gattin.

Franz Lorber
k. k. Oberbergrath und Profeſſor an der deutſchen techniſchen Hochſchule in Prag
Schwiegerſohn.

Franziska Kalker
Schwägerin.

Marianne Lorber
geb. von Del-Negro

Mathilde von Del-Negro
geb. Peſchl, Edle von Waldinau
Schwiegertochter.

Herbert von Del-Negro
Enkel.

Ludmilla von Del-Negro
Paul von Del-Negro
Stiefkinder
Kinder.

Kleinmayr & Bamberg, Laibach 891

Osmrtnica za Moricem pl. Del-Negrom iz leta 1894 (zasebna last).

leta 1834 in leto pozneje še Nikolaj Franc (1835).[91] Njune tri neporočene hčere so gospostvo dale v zakup svojemu priženjenemu stricu Matevžu Sajovicu iz Krupe v Beli krajini, ki se je bil nekaj let prej, natančneje, 11. septembra 1825, prav na Turnu poročil z Ano Frančiško Steinhart, sestro takratne graščakinje Jožefe Alojzije del Negro.[92]

Kljub oddaji gospostva v zakup so sestre del Negro nekaj časa še ostale povezane s Turnom. V gradu se je najstarejša med njimi Marija leta 1839 poročila z zdravnikom Jožefom Šubicem.[93] Ko pa je srednja od sester Katarina že leta 1843 umrla,[94] sta se preostali sestri odločili za prodajo. Kupec je bil Franc vitez Gadolla, ki se je ravno v tistem času poročil in je iskal bivališče, kjer bi si ustvaril družino. Odločil se je za Turn in na silvestrovo 1844 kupil najprej polovico gospostva ter oktobra naslednje leto še drugo polovico.[95] Prvotna kupnina se je deželni pravdi zdela prenizka, zato je dala gospostvo julija 1845 sodno oceniti, Gadolla pa je moral prvotnemu znesku dodati še 6.000 goldinarjev, tako da je končna cena znašala 60.000 goldinarjev. Posest je lahko prevzel šele v začetku leta 1846, ko se je iztekla pogodba med sestrami del Negro in njihovim zakupnikom.[96]

Na Turnu se je Gadolla posvetil raziskovalnemu delu in pisanju. Predmet njegovega zgodovinskega raziskovanja so bili tudi njegovo novo domovanje in prejšnji lastniki. Iz njegovih opisov izvemo, da je bilo mogoče na levem kamnitem podboju pri vhodu v pralnico videti letnico 1460, podboj pa je bil prej v ruševinah Šaleka, »od koder ga je dal sem prinesti prejšnji lastnik Delnegro«.[97] »Grad je bil do leta 1823 pokrit s skodlami, ki pa so bile v tistem času že

91 NŠAM, MMK Škale 1729–1888, str. 26, 30.

92 NŠAM, PMK Škale 1790–1833, str. 75. 19. februarja 1838 je na primer na gradu umrl Alojz Sajovic, sin zakupnika Turna in Šaleka (NŠAM, MMK Škale 1829–1888, str. 50).

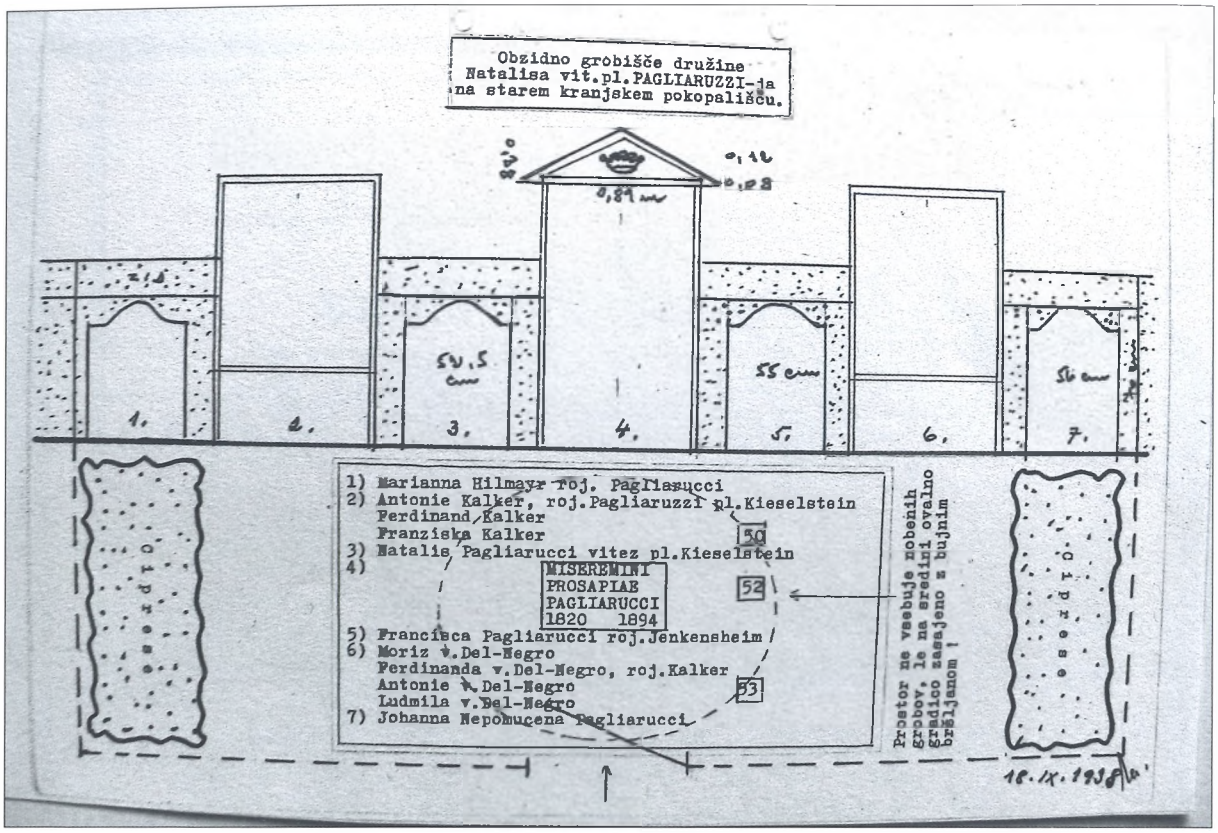
93 NŠAM, PMK Škale 1833–1893, str. 17. Šubic se je rodil v Gorenji vasi pri Mokronogu leta 1802; oče je napačno naveden kot »Skubitz« (NŠAL, ŽA Mokronog, Matične knjige, RMK 1784–1803, str. 85/32). O njem tudi Lukman, »Šubic, Jožef« (geslo v SBL), https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi674034/ (14. 7. 2021).

94 NŠAM, MMK Celje – Sv. Danijel 1834–1850, str. 151.

95 StLA, Landtafel II, Hauptbuch, Bd. 6, str. 1179; Golec, Pozabljeni »mali štajerski Valvasor«, str. 38.

96 Prav tam. Gl. tudi StLA HS 678; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 68.

97 *Šaleški gradovi*, str. 57.

Skica danes izginulega groba družin Pagliarucci-Kieselstein in Del-Negro na starem pokopališču v Kranju, stanje leta 1938 (skica: Marjan Rugále).

povsem trhle, polne lukenj in tako slabe, da je povsod puščalo. Zaradi tega je dal g. Niklas Delnegro postaviti povsem novo, zelo masivno ostrešje, zidove na vsem gradu povišati za 3 čevlje in grad na novo prekriti s strešno opeko.«[98] O Šaleku pa je zapisal, da je dal tam »stari Niklas del Negro« pokriti veliki stolp, »da bi trajal dalj, pa je streha spet preluknjana«.[99]

Gadolla je po 16 letih Turn prodal in se odselil v Gradec. Nadaljnja življenjska pot njegovih potomcev je precej natančno raziskana.[100] To pa žal ne velja za zadnji dve sestri del Negro s Turna, katerih usoda za zdaj ni znana. Marija, poročena Šubic, je vsaj do moževe smrti leta 1861 živela v Mariboru, pozneje pa se za njo izgubijo sledi. Njena mlajša sestra Terezija je postala žena častnika Franca Bierfeldnerja, ki se je pozneje povzpel do čina polkovnika in celo plemiškega naziva (pl. Feldheim), vendar Terezija tega ni dočakala: umrla je že leta 1852 pri porodu.[101]

98 Prav tam, str. 79.
99 Prav tam, str. 238.
100 Gl. zlasti Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 358–383.
101 StLA HS 678. Podatki o Tereziji na spletni strani (geni.com); njen mož se je pozneje še enkrat poročil, leta 1869 postal plemič (Frank-Döfering, *Adelslexikon*, str. 243) in umrl leta 1896 na Dunaju (EW, Pfarre Wien – Landstrasse, St. Rochus, SB 1894–1896, str. 135).

Del-Negri na Kranjskem in danes

Medtem ko so vse ostale veje Del-Negrov in del Negrov izumrle še pred koncem 19. stoletja, se je šoštanjska veja nadaljevala na Kranjskem in v Avstriji obstaja še danes. Potem ko sta brata Franc in Moric konec tridesetih let 19. stoletja dokončno zapustila Šoštanj in se razšla, je Franca pot odpeljala v Gradec, Moric pa je takoj po končanem študiju prava stopil v upravno službo na Kranjskem. Postal je vodja okrožnega sodišča v Kranjski Gori (tam je pozneje postal častni občan), nadaljnja pot pa ga je vodila v Banat, kjer je služboval pri sodiščih v Somborju in Temišvarju. Ker mu tamkajšnja klima ni ustrezala (tam je umrl tudi eden njegovih otrok), je zaprosil za premestitev nazaj v avstrijske dežele. Leta 1860 je tako prišel na vrhovno deželno sodišče v Gradec, leta 1871 je postal predsednik okrožnega sodišča v Leobnu in se tam leta 1883 z nazivom dvornega svetnika upokojil. Po upokojitvi je živel v Ljubljani in na gradu Khislstein v Kranju. Tam je leta 1894 umrl in bil pokopan na kranjskem pokopališču.[102]

102 Schiviz v. Schivizhoffen, *Krain*, str. 318; Del-Negro, Die Familie, str. 18–19; Del-Negro, *Geschichte*, str. 267. Mišljeno je seveda nekdanje kranjsko pokopališče, danes imenovano Prešernov gaj.

Moric pl. Del-Negro (1815–1894) in njegova žena Ferdinanda, roj. Kalker (1829–1906) s Khislsteina v Kranju (hrani: Wolfgang Del-Negro, Hallein).

Khislstein v Kranju je bil v drugi polovici 19. stoletja sprva delno, pozneje pa v celoti v rokah družine Del-Negro. To je omogočila Moricova poroka – leta 1848 se je namreč v Naklem poročil s Ferdinando Kalker s Khislsteina, ki je bila po materi članica rodbine Pagliarucci-Kieselstein.[103] Grajsko stavbo sredi Kranja je leta 1792 kupil zdravnik Natalis Pagliarucci (ime gradu je leta 1809 postalo njegov plemiški predikat)[104] in jo leta 1830 prodal hčerama – neporočeni Johani in Antoniji, poročeni Kalker, ki je leta 1835 dobila tudi sestrin delež. Antonija sama pa je grad pozneje prav tako zapustila dvema hčerama – Frančiški in Ferdinandi, poročeni z Moricem Del-Negrom. Ferdinanda je svojo polovico prenesla na sina Pavla Del-Negra, ta pa je po smrti tete Frančiške podedoval še njeno polovico. Tako je leta 1903 postal lastnik celotnega Khislsteina, a ga je že leta 1913 prodal državi za 80.000 kron.[105]

Moric Del-Negro in Ferdinanda sta imela poleg sina Pavla še hčere Marijano (poročena Lorber)[106] ter Antonijo in Ljudmilo,[107] ki sta ostali samski (obe sta umrli na gradu Khislstein), najmlajši sin Jožef pa se je rodil in po dveh mesecih umrl v Temišvarju. Rod je tako nadaljeval le sin Pavel. Kot rezervni častnik (*Verpflegs Accessist*) se je udeležil vojaškega pohoda v Bosno leta 1878, njegova vojaška kartoteka pa razkriva, da je poleg nemščine nekoliko obvladal tudi slovensko (*etwas Slowenisch*).[108] Sprva se je posvečal upravljanju Khislsteina, postopoma prodajal posest in nazadnje tudi grad. Poroka z bogato Matildo Pehm pl. Waldinau, katere oče je med avstrijsko-prusko vojno leta 1866 padel v bitki pri Trutnovu, mu je omogočila še nakup posestva Emslieb v Salzburgu. Tam in pozneje v gradu Mirabell v Salzburgu je družina živela do konca prve svetovne vojne.[109]

Če smo pričujoči prispevek začeli s Pavlovima sinovoma Herbertom in Walterjem, še končajmo z njima. Herbert[110] je bil dr. prava, višji vladni svetnik in okrajni glavar v Zell am See, mlajši sin Walter pa

[103] NŠAL, ŽA Naklo, Matične knjige, P 1816–1869, str. 28; rojstni podatki o Ferdinandi NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, R 1828–1842, str. 9; umrla je v Salzburgu (ES, Pfarre Salzburg – St. Andrae, STB 12 1901–1906, str. 256).

[104] O družini Pagliarucci gl. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 2, str. 135–143.

[105] Smole, *Graščine*, str. 215–216.

[106] Njen mož je bil montanist in profesor geodezije Franz Lorber (1846–1930) (gl. ÖBL 1815–1950, Bd. 5 (Lfg. 24, 1971), str. 312) (https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_L/Lorber_Franz_1846_1930.xml).

[107] NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, R 1842–1866, str. 74, 122; NŠAL, ŽA Kranjska Gora, Matične knjige, R 1847–1885, str. 17, 24.

[108] AT ÖStA, KA, Qualifikationslisten, K. 434, Del Negro Paul.

[109] Del-Negro, Die Familie, str. 19; Del-Negro, *Geschichte*, str. 271–279. Pavel je umrl v Salzburgu leta 1933 (ES, Pfarre Salzburg – St. Andrae, STB 16 1927–1933, str. 200).

[110] Schiviz v. Schivizhoffen, *Krain*, str. 240.

filozof in geolog. Herbertov sin Franz ni imel otrok, Walter pa je poleg hčerke Herte zapustil sinova Wolfganga in Karla-Ludwiga. Danes se družina Del-Negro, ki živi pretežno v Avstriji, nadaljuje z Wolfgangovimi potomci.[111]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
Adelsakten
KA – Kriegsarchiv
Qualifikationslisten

DGK – Diözese Gurk-Klagenfurt (https://data.matricula-online.eu/sl/oesterreich/gurk/)
Matriken: Pfarre Klagenfurt – Dom

DGS – Diözese Graz-Seckau (https://data.matricula-online.eu/sl/oesterreich/graz-seckau/)
Matriken: Pfarre Bad Aussee, Pfarre Graz – Dom, Pfarre Graz – Hl. Blut, Pfarre Graz – Mariahilf, Pfarre Graz – Münzgraben, Pfarre Graz – St. Andrä, Pfarre Graz – St. Andrä Stadt

ES – Erzdiözese Salzburg (https://data.matricula-online.eu/sl/oesterreich/salzburg/)
Matriken: Pfarre Salzburg – St. Andrae

EW – Erzdiözese Wien (https://data.matricula-online.eu/sl/oesterreich/wien/)
Matriken: Pfarre Wien – Landstrasse, St. Rochus

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana (https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/ljubljana/)
ŽA (Župnijski arhiv), Matične knjige: Kranj, Kranjska Gora, Mokronog, Naklo

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor (https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/)
Matične knjige: Braslovče, Celje – Sv. Danijel, Gomilsko, Maribor – Sv. Marija, Mozirje, Slovenske Konjice, Spodnja Sv. Kungota, Škale, Šoštanj

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 636 – Okrajno sodišče Maribor 1850–1874

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAC 554 – Krajevno sodišče imenja Sv. Duh pri Slovenskih Konjicah 1831–1849

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 340 – Zbirka plemiških genealogij Ludvika Lazarinija

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv
Archiv Del Negro, Familie, K1 H1
HS 678: Franz Gadolla: *Die alte Burg Schalek und die Pfarre Sr. Martin bei Schallek.*
Landtafel II.

USTNI VIRI

Wolfgang Del-Negro (1941), Hallein.

ČASOPISI

Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 1829, 1831, 1833.
Grazer Zeitung, 1874.
Wiener Zeitung, 1814.

LITERATURA

Del-Negro, Herbert: *Geschichte des Geschlechtes derer a Nigris a Sancto Petro … (mit besonderer Berücksichtigung der Schönstein-Linie).* S. l., 1903–1949 (tipkopis).

Del-Negro, Walter: Die Familie von Del-Negro – Ein südalpenländisches Adelsgeschlecht. *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik* 6. (XX.) Band, Wien, 1962–1964, str. 11–19.

Frank-Döfering, Peter: *Adelslexikon des österreichischen Kaisertums 1804–1918.* Wien: Herder, 1989.

Golec, Boris: Pozabljeni »mali štajerski Valvasor« – polihistorjev potomec Franc vitez Gadolla (1797–1866). *Kronika* 60, 2012, št. 1, str. 23–78.

Golec, Boris: *Valvasor: njegove korenine in potomstvo do danes.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

Golec, Boris: *Valvasorjeva hiša v Krškem – napačna in prava.* Ljubljana: Založba ZRC, 2013.

Golec, Boris: *Vzpon in zaton Dienerspergov. Štajersko potomstvo Janeza Vajkarda Valvasorja v luči svojih genealoško-biografskih in spominskih zapisov (1278–1908).* Ptuj: Zgodovinski arhiv, 2017.

Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj: zgodovinski opis.* Šoštanj: samozaložba, 1932.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: DZS, 1999.

Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Fraßlau.* Cilli: Johann Rakusch, 1880 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 4).

Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Schallthal.* Graz: Im Selbstverlage, 1884 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 5).

[111] Mlajša genealogija Del-Negrov temelji zlasti na podatkih Ludvika Lazarinija (SI ZAL, LJU 340, šk. VIII), podatkih v *Wiener genealogisches Taschenbuch* (2, 3 in 7) in podatkih, ki jih je posredoval Wolfgang Del-Negro (1941), Hallein.

Orožen, Janko: *Posestna in gradbena zgodovina Celja.* Celje: Ljudski odbor občine Celje, 1957.
Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte.* München: Oldenbourg, 1962.
Poles, Rok: Od srčastega ščita do srčastih kamnov. Prispevek k poznavanju šoštanjskega grba. *Kronika* 68, 2020, št. 1, str. 117–132.
Preinfalk, Miha: Družina Protasi: o kmečkem uporu, grajski loteriji in sežigu portretov. *SLO*, št. 28, november 2020, str. 18–23.
Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 16. stoletje, 1. del. Od Barbov do Zetschkerjev.* Ljubljana: Viharnik, 2016 (Blagoslovljeni in prekleti, 5).
Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje, 1. del. Od Andriolija do Zorna.* Ljubljana: Viharnik, 2013 (Blagoslovljeni in prekleti, 3).
Ravnikar, Tone: *Zgodovina Šoštanja.* Šoštanj: Krajevna skupnost, 2011.
Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti, 2. del: Po sledeh mlajših plemiških rodbin na Slovenskem.* Ljubljana: Viharnik, 2012.
Schiviz v. Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz.* Graz, 1909.
Schiviz v. Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain.* Görz, 1905.
Schlossar, Anton (ur.): *Erzherzog Johanns Tagebuchaufzeichnungen von seinem Aufenthalte im Kurorte Rohitsch=Sauerbrunn und über seine Reisen in Untersteiermark aus den Jahren 1810, 1811 und 1812.* Graz : Leykam, 1912.
Schmutz, Carl: *Historisch-topographisches Lexicon von Steyermark*, 3. in 4. del. Gratz: Andreas Kienreich, 1822, 1823.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. III: Spodnja Savinjska dolina.* Ljubljana: Založba Park, 1992 (Grajske stavbe na Slovenskem, 3).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. IV: Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe na Slovenskem, 4).
Šaleški gradovi viteza Gadolle (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Knjižnica: Ustanova Velenjska knjižna fundacija, 2015.
Wiener genealogisches Taschenbuch 2, 3, 7. Wien: Hans Stratowa, 1928, 1930, 1936.

SPLETNE STRANI

Neue Deutsche Biographie (NDB)
Stekl, Hannes: »Jacomini-Holzapfel-Waasen, Kaspar Andreas Edler von« (https://www.deutsche-biographie.de/pnd13625361X.html#ndbcontent)

Österreichisches biographisches Lexikon (ÖBL)
Spickernagel: »Franz Lorber (1846–1930)« (https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_L/Lorber_Franz_1846_1930.xml)

Seznam poreško-puljskih škofov:
https://www.biskupija-porecko-pulska.hr/biskup-drazen-kutlesa/popis-biskupa.html

Slovenski biografski leksikon (SBL):
Lukman, Franc Ksaver: »Šubic, Jožef« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi674034/)

Wikipedija:
https://de.wikipedia.org/wiki/Walter_Del-Negro

SUMMARY

The Del-Negro family. A genealogical sketch of the lords of the Šoštanj manor

In 1807, the seigniory of Šoštanj was bought by the trader Franz von Del-Negro from Celje, who had been promoted to the rank of nobility four years earlier (in 1803). Although he had until then mainly appeared in sources as Franz Schwarz, he ultimately demonstrated that he descended from the old Venetian noble family de Nigris from Pušja Vas (It.: Venzone). Despite certain doubts regarding his origin, Emperor Franz confirmed his old noble title and coat of arms and granted him the noble title of the Austrian Empire.

In his petition for ennoblement, Franz Del-Negro stressed his all-round (especially economic) engagement in Celje. He owned several immovable properties in Celje and, a few years before buying Šoštanj, he bought the important seignory of Žovnek (Sannegg), which would serve as the foundation of the family's subsequent division into two branches.

The first, so-called Šoštanj family branch was continued by Franz's son Franz Del-Negro, Jr. After the death of his wife in 1818, he sold immovable properties in Celje, abandoned his trade, and settled in Šoštanj, where he fell into debt living a lavish lifestyle. Towards the end of his life, he lost his reason and was placed under conservatorship. After his death in 1830, the seignory of Šoštanj was auctioned off, and his younger brother Moritz continued the family branch in Carniola.

The second, so-called Žovnek-Štrovsenek branch of the Del-Negro family was founded by Nicholas

Del-Negro, the younger son of Franz Schwarz/Del-Negro, who inherited Zovnek following his father's death and bought the nearby Štrovsenek (Straussenegg). This branch went extinct in 1813, after Nicholas died without a male issue.

The Šalek Valley was also home to the del Negro family branch, which is believed to have descended from the same family tree as the Del-Negros. Its founder was the trader Johann Nicholas del Negro from Zagreb, who married his alleged relative Catherine Del-Negro from Celje, the daughter of Franz Schwarz/Del-Negro. This branch lived at the castle Turn near Velenje and in Slovenske Konjice (Gonobitz). However, having produced no male issue, it, too, went extinct in the third generation in the second half of the nineteenth century.

The family was therefore only continued through Moritz Del-Negro from the Šoštanj branch. On leaving the Šalek Valley, he built himself a successful career as an official in Carniola and, on marrying Ferdinanda Kalker, he paved the way for his descendants to take over Khislstein Castle in Kranj. His son Paul sold Khislstein in the early twentieth century and moved to Salzburg.

Today, the Del-Negro family line continues through Paul's grandson Wolfgang Del-Negro.

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 711.4:392(497.4Šoštanj)(091)

Prejeto: 13. 5. 2021

Rok Poles

univ. dipl. inž. arhitekture, Berivka, d. o. o., Goriška cesta 13a, SI–3320 Velenje
E-pošta: rok@domino-inz.si

S praporom in partizano skozi luknjo pri vretenu

Prostorske in obredne značilnosti obhoda pomirja trga Šoštanj

IZVLEČEK

Po treh opisih (urbar 1575, župnijska kronika 1872, spomini 1905) so analizirani prostorski potek in obredne vsebine obhoda pomirja trga Šoštanj. Na obhod je vsakih sedem let 1. maja šla iz trga povorka tržanov in mladine z insignijami trga (prapor, partizana) in trškim predstojništvom (sodnik, sindik, svetniki) ob spremljavi bobnov in piščali. Šli so v »pravi« smeri (najprej iz trga proti zahodu do meje, ki so jo obkrožili v desno). Morda je bil obhod povezan s simbolno kolektivno preroditvijo tržanov (ki naj bi lezli skozi luknjo pri vretenu kovačije). Mejne kamne so obtrkali in obnovili črke na njih. Po obhodu so sprejeli mladino med tržane s trikratnim povzdigom na mejni kamen, zaključek je bil skupen obrok.

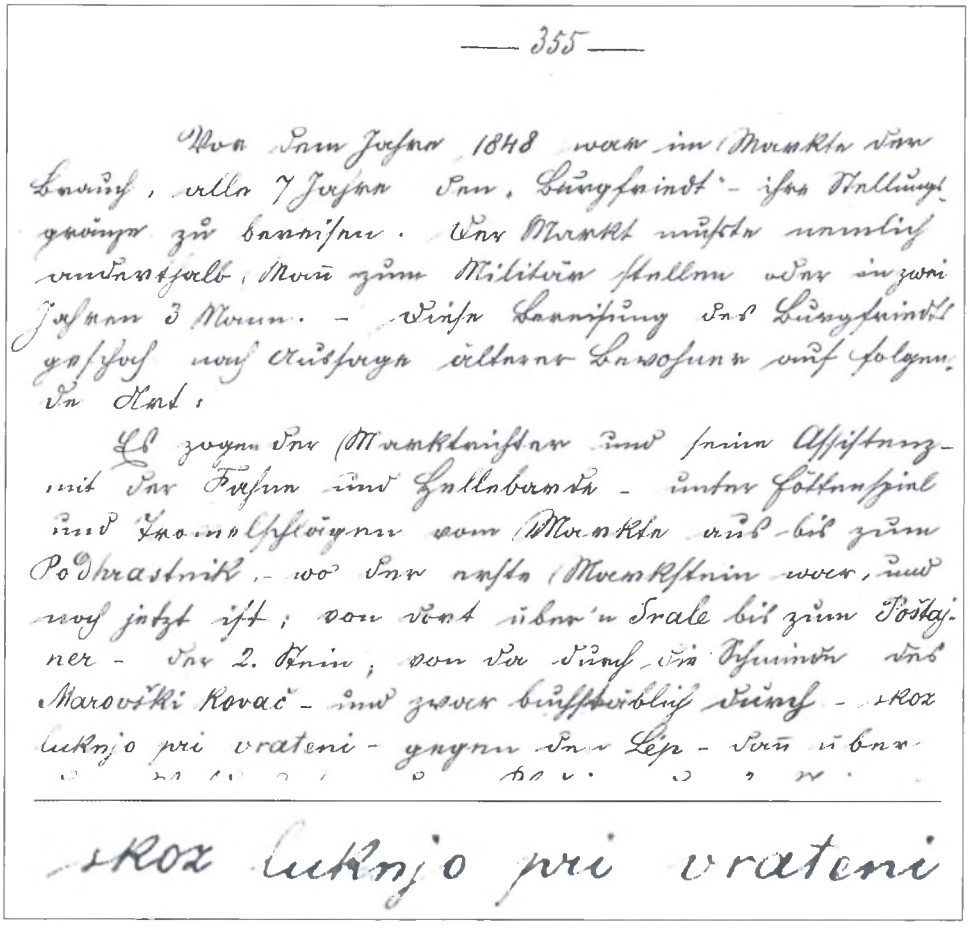
KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, trg, pomirje, meja, obhod, Vošnjak, urbar

ABSTRACT

THROUGH THE HOLE AT THE AXLE WITH A BANNER AND A PARTISAN. SPATIAL AND RITUAL CHARACTERISTICS OF »BURGFRIED« PROCESSIONS IN THE MARKET TOWN OF ŠOŠTANJ

Drawing on three descriptions (the land register of 1575, the parish chronicle of 1872, and the memoirs of 1905), the article analyses the route and the ritual content of the procession along the Burgfried borders of the market town of Šoštanj. Starting from the market town, the procession was held every seven years on 1 May. It was performed by youth and market townsmen carrying the market town's insignias (the banner, the partisan) accompanied by the market town's representatives (the judge, the syndic, councillors) as well as drums and flutes. The participants headed in the "right" direction (from the market town westwards to the boundary, which they circled clockwise). The procession was perhaps associated with the symbolic collective rebirth of the market townsmen (given the tradition of crawling through the hole at the axle of the blacksmith's water wheel). The participants knocked against the boundary stones and renewed the letters inscribed in them. After the procession, the market townsmen admitted the youth into their midst by raising them three times on the boundary stone. The ceremony ended with a feast.

KEY WORDS
Šoštanj, market town, Burgfried, boundary, procession, Vošnjak, land register

Lavrencij Vošnjak, del opisa obhoda trške meje. Kronika župnije sv. Mihaela pri Šoštanju, kopija v Muzeju Velenje.

Leta 1994 je Planinsko društvo Šoštanj uredilo »Trško pot okoli Šoštanja« in tako obudilo spomin na nekdanjo mejo šoštanjskega pomirja. Lahka, 12 km dolga pot traja 4 ure[1] in je odlično sidrišče (prostorska referenca) za premislek o dejanskem poteku nekdanje trške meje ter o obredju, ki je bilo povezano z njo.

Pri obhodu meje se srečujeta dve plasti informacij: prostorska in obredna (vzpostavitev in obnova meje sta bila sveta procesa,[2] v katerih so se ohranili nekateri prastari pravni elementi).[3] Obhod meje oziroma mejo pomirja trga Šoštanj opisujejo trije viri: urbar 1575 obdeluje samo prostorsko informacijo, spomini dr. Josipa Vošnjaka samo obredno, zapis v župnijski kroniki pa obe plasti. Začnimo z najmlajšim opisom:

Prvi opis: Dr. Josip Vošnjak (1834–1911) v *Spominih*, prvič objavljenih leta 1905, pravi: »*Trg* [Šoštanj] *pa ni bil podložen graščini, ampak bil je tako zvan 'landesfürstlicher Markt'* [deželnoknežji trg][4] *s svojim magistratom, svojim na tri leta izvoljenim 'Marktrichter-jem'* [trškim sodnikom] *in svojim sindikom, oziroma občinskim tajnikom.*[5] [...] *K trgu spadajoči teritorij je bil z mejniki zaznamenovan. Da se meja ohrani v živem spominu, je bil vsaka tri leta slovesen obhod z godbo na čelu. Za njo je stopal 'Marktrichter' s sindikom, svetovalci, odborniki, drugi tržani, ženstvo in otroci. Ko smo prišli do katerega mejnika, pograbili so možje nas dečke in vsakega po trikrat prav trdno postavili na mejnik, da bi ga dobro zapomnili. Tudi mene so tako brez usmiljenja pritiskavali na trde kamene, mejo pa bi jaz danes zastonj iskal.*«[6]

Drugi opis: Opis obhoda meje, ki ga je Lovrenc Vošnjak zapisal v kroniki župnije sv. Mihaela pri

1 https://obhodnice.pzs.si/index.php?pid=62 (3. 4. 2021).
2 Schneider, Von Grenzen, str. 6–13.
3 Bidermann, Die Berainungs-Ritte, str. 216 sl.
4 V listini, s katero je Šoštanju potrdil pravice avstrijski cesar Franc I. leta 1815, je Šoštanj sicer naveden kot municipalni (zasebni) trg (*Municipal Markt Schönstein*) (SI PAM 1, št. 1035). Gadolla navaja, da je bil »Šoštanj gospostvu podložen municipalni trg, kjer so bili lastniki Šoštanja tudi trški gospodje« (StLA, HS 1385, Gadolla, Die Marktfleken, str. 41). Odgovori na vprašalnice G. Gōtha s strani magistrata municipalnega trga Šoštanj navajajo, da je bilo z uredbo 17. januarja 1752 odločeno, da trg stoji pod varstvom gospostva Šoštanj (ISN ZRC SAZU, GT 413.6, Matevž Šajovic: *Odgovori na vprašalnice gospoda G. Gotha [...] s strani magistrata municipalnega trga Šoštanj*, 1843).
5 Vošnjak, *Spomini*, str. 2.
6 Prav tam, str. 28.

Šoštanju,[7] je objavil Franc Hribernik v zgodovinskem opisu mesta Šoštanj.[8] Ker pa je Hribernik v povzetku izpustil nekaj zelo zanimivih ključnih elementov, je iz nemške kurente ponovno transkribiran[9] in iz nemščine preveden originalni zapis.

»*Pred letom 1848 je bila v trgu navada, vsako sedmo leto obhoditi pomirje (Burgfriedt) – trško naborno mejo. Trg je moral namreč dati poldrugega moža za vojsko ali v dveh letih tri može. Ta obhod pomirja se je po izjavah starejših prebivalcev vršil na naslednji način.*

Trški sodnik in njegova asistenca – z zastavo in helebardo – so šli med piskanjem flavt in bobnenjem bobnov iz trga do Podhrastnika, kjer je bil prvi mejnik, in je še vedno; od tam preko Sraleta do Poštajnerja – drugi kamen; od tam skozi kovačnico Marovškega Kovača – in to dobesedno skozi – skozi luknjo pri vretenu – proti Lepu – potem preko gozda pod Plešejem – tretji kamen; od tam proti Družmirju, ob Kovaču do Miklava – četrti kamen, nato nad talilnico (Schmelzer) ob hrastu (namesto kamna) preko Tamšetovega travnika – peti kamen; s pomočjo drogov (mittelst Schrangen) preko Pake, nato navkreber do Klancjurja, Hliša, Ostrožnika, Verhovnika in Pušnika, ki se nahajajo na višini; na koncu Pevnikovega grabna (Penka) navzdol in ponovno do Podhrastnikovega kozolca, kjer je že stala pripravljena kuhana hrana, ki so jo vmes prinesli iz trga, skupaj s polovico startina vina, zastonj (in izven kozolca za druge) – kjer so nato vsi skupaj pojedli. Ob navedenem obhodu meje (Berainung) se je na vsak kamen potrkalo s kladivom in hkrati obnovilo vrezane črke G. M. S., kakršne se še vedno vidijo na kamnu pri Miklavu v Družmirju. – Na kamnu pri Podhrastniku, kake 4 sežnje od kozolca navzdol, so na ta dan povzdigovali mlade ljudi (junge Leute) v tržane in sicer s tem, da so jih trikrat potisnili na kamen: jih posedli nanj in jih dvignili z njega.

To se je godilo na dan sv. Filipa, to je na 1. maj.«

Kaj se je v opisu spremenilo, česa Hribernik ne omenja? Namesto trobent imamo flavte oziroma piščali. Leta 1872, ko je zapis nastal, sta bila ohranjena vsaj še mejna kamna v Pohrasniku in pri Miklavu v Družmirju. Bogatejši smo za slikovita motiva, kako slavnostna povorka leze skozi luknjo pri vretenu kovačnice in na drogovih prečka potok. Izvemo, da je en mejnik nadomeščal hrast pri talilnici in da so med obhodom obnavljali črke na kamnih.

Pretresimo opis po posameznih informacijah:[10]

»*Pred letom 1848 je bila v trgu navada ...*« – Po letu 1848 so s spremembo upravnega sistema trge zamenjale občine: meja mikroupravne celice se je spremenila, trška meja kot poseben ris v prostoru je postala relikt in je (z)bledela, obhodi so prenehali, mejnih kamnov niso več obnavljali oziroma ohranjali; trške insignije (helebarda, prapor, pečatnika) in privilegijske listine so oddali v graške muzeje in arhive, že prej so s trga odstranili pranger; »roka pravice«, ki so jo izobešali ob trških dneh, se je izgubila.

»... *vsako sedmo leto ...*« – dr. Vošnjak pravi vsaka tri leta.

»... *obhoditi pomirje ...*« – Trško pomirje (sklenjeno območje z lastnim nižjim sodstvom in policijsko oblastjo)[11] je obsegalo trg in bližnji okoliš ter imelo poseben pravni status znotraj območja deželskega sodišča. Da bi zavarovali svoje pravice do ozemlja in lastnega sodstva ter s tem povezanih dohodkov[12] in ugodnosti, so kraji s sodno samoupravo organizirali občasne slovesne obhode po meji svojega območja: ker zemlja še ni bila izmerjena in ni bilo katastrskih načrtov, je bil tajni premik meja mogoč kadar koli, pravo stanje pa je bilo težko dokazati – da bi lahko poklicali priče, so na obhod pomirja odpeljali veli-

7 Muzej Velenje, Vošnak, *Liber memorabilium*, str. 355.

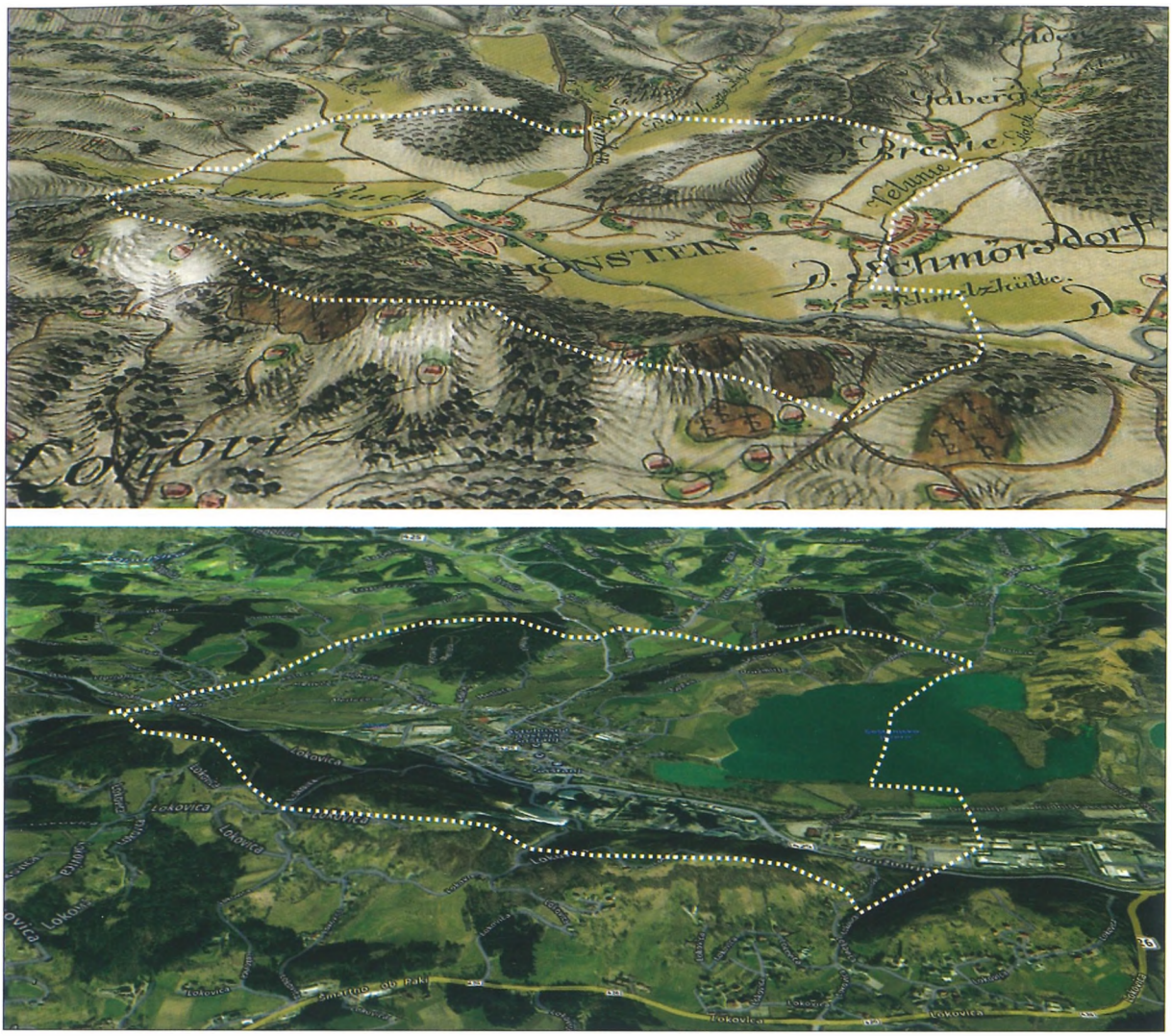
8 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 174.

9 *Vor der Jahre 1848 war im Markte der Brauch, alle 7 Jahre den »Burgfriedt« – ihre Stellungsgrenze zu bereisen. Das Markt musste nemlich anderthalb Mann zum Militär stellen oder in zwei Jahren 3 Mann. – Diese Bereisung des Burgfriedts geschach nach Aussage älterer Bewohner auf folgende Art. / Es zogen der Marktrichter und seine Assistenz – mit der Fahne und Hellebarde – unter Föltenspiel [Flötenspiel?] und Trommelschlägen vom Markte aus bis zum Podhrastnik, – wo der erste Markstein war, und noch jetzt ist; von dort über'n Srale bis zum Poštajner – der 2. Stein; von da durch die Schmiede des Marovški Kovač – und zwar buchstäblich durch – skoz luknjo pri vrateni – gegen den Lep – dann über den Wald unter dem Plešej – der 3. Stein; von da gegen Družmirje, beim Kovač bis zum Miklau – der 4. Stein; – dann ober dem Schmelzer bei einer Eiche (statt Stein) über die Tamschetische Wiese – der 5. Stein; mittelst Schrangen über die Pak, dann bergauf auf den Klancjur, Hliš, Ostrožnik, Verhovnik und Pušnik, welche auf der Anhöhe sich befinden; am Ende des Pevnik-Grabens hinab und wieder zur Podhrastnik-Harpfe, wo schon gekochtes Essen mittler weile aus dem Markte herbeigebracht – nebst 1 Halbstartin Wein – zum freien Gebrauche (und aussens der Harpfe für andere) – bereit stand – wo sodann gruppenweise gespeiset wurde. – Bei vorgenannter Berainung wurde auf jedem Stein mit einem Hammer geklopft, und gleichsam die eingebrachten Buchstaben G[emeiner]. M[arkt]. S[chönstein]. wie solche noch jetzt an dem Steine beim Miklau in Družmirje zu sehen sind, zu renoviren. – An dem Steine beim Podhrastnik etwa 4 Klafter von der Harpfe abwärts pflegte man an diesem Tage junge Leute zu Burgern zu erheben und zwar durch ein dreimaliges Aufstossen – Setzen und Erheben – an den Stein.– / Dieses geschah am Filippi–Tage, d[as]. i[st]. am 1. Mai.*

10 Pri lociranju mejnih točk so bili uporabljeni:
- jožefinski kataster: davčni popis (matrike parcel) s podatki o lastnikih, velikosti, donosnosti in imenu lahko s pomočjo podatkov o lastnikih oziroma hišnih številkah »pripnemo« na mape kasnejšega franciscejskega katastra. Čeprav naj bi bil jožefinski kataster sestavljen med letoma 1789 in 1790, je obravnavani dokument za katastrsko občino Družmirje datiran z letom 1820;
- jožefinski vojaški zemljevid: kartiranje, v sklopu katerega je nastala prva natančna topografska predstavitev naselja Šoštanj z okolico, je za osrednjo Avstrijo potekalo v letih 1784–1785 (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/78/Josephinische_Landaufnahme_Belso_Ausztria.jpg (21. 4. 2021));
- franciscejski kataster: davčni popis, ki je za obravnavano območje nastal leta 1825 (mapni del v merilu 1 : 2880) oziroma 1826 (spisovni del);
- kasnejše katastrske mape z e-portala eZKN in karte iz e-registra kulturne dediščine;
- sodobno stanje z e-portala PISO.

11 Kambič, Organizacija sodišč, str. 7.

12 Prim. Vrhovec, *Zgodovina*, str. 13.

Pomirje Šoštanja na jožefinskem vojaškem zemljevidu (1784–85) in danes.

ko mladih[13] in jim vbijali v glavo potek meje. Pot po meji je veljala za privilegirano – po njej so smeli iti ne glede na to, po čigavi zemlji so šli.

»... *pomirje – trško naborno mejo. Trg je moral namreč dati poldrugega moža za vojsko ali v dveh letih tri može.*« – Šoštanjsko trško ozemlje je bilo v zadnji četrtini 18. stoletja del nabornega območja – nabornega gospostva oziroma okrajne gosposke.[14]

»... *Ta obhod pomirja se je po izjavah starejših prebivalcev vršil na naslednji način.*« Vošnjak je pisal kroniko leta 1872, zadnji obhod je bil pred letom 1848, torej gre za spomine izpred četrt stoletja.

»*Trški sodnik in njegova asistenca – z zastavo in helebardo – ...*«

Trški sodnik – o njegovi izvolitvi temeljni urbar (*Stockurbar*) iz leta 1575 pravi: »*Ob volitvah sodnika morajo Šoštanjčani izbrati dva iz svoje srede in ju predstaviti najemniku* [upravniku gospostva] *ali njegovemu uradniku, ki enega od njiju imenuje za sodnika.*«[15] Po Hriberniku je bilo iz volilnih aktov razvidno, da je na listo prišel tudi dotedanji sodnik. Volili so vsako leto[16] pred novim letom, ko so volilni spis predložili šoštanjskemu graščaku z dobrimi željami vred. Izbrani trški sodnik se je moral zaobljubiti ali plačati deset cekinov kazni. Po zaobljubi je bil potrjen.

Asistenca trškega sodnika so bili, kot piše dr. Vošnjak, »sindik (občinski pisar oziroma vodja trške pisarne), svetovalci (trški svet)[17] in odborniki (trški odbor), za njimi so se v sprevod razvrstili drugi tržani,

13 https://de.wikipedia.org/wiki/Viktring (22. 4. 2021).
14 Žontar, Nastanek in razvoj, str. 148.
15 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 437.
16 Po Vošnjak, *Spomini*, str. 2, je bil sodnik voljen na tri leta, kar je bila posledica terezijanskih upravnih reform.
17 Svet je omenjen na primer v potrditvenih listinah trških pravic iz let 1570 (SI PAM 1, št. 422), 1598 (SI PAM 1, št. 464), 1599 (SI PAM 1, št. 467), 1639 (SI PAM 1, št. 527), 1665 (SI PAM 1, št. 573), 1707 (SI PAM 1, št. 650) in 1783 (SI PAM 1, št. 902).

ženstvo in otroci«. Premožnejši oziroma uglednejši tržani Šoštanja so se sredi 19. stoletja s svojo nošo – in gotovo tudi mestom v povorki – razlikovali od revnejših tržanov in kajžarjev. Šoštanjski vzorni učitelj Peter Musi šoštanjske veljake opiše kot »glavarji v dolgih suknjah«.[18] Za oblačila drugih velja bržčas splošni opis velenjskega učitelja Mlinška za »šaleško narodno nošnjo okrog 1850«.[19]

Zastava je bil trški prapor iz leta 1791, danes je na ogled v Joanneumu v Gradcu.[20] Na rdeči osnovi je tanek venec lovorjevih listov s štirimi zlatimi aplikami, v vencu so trije beli kamni na zeleni trati, nad njimi pa črni imperialni orel z mečem in žezlom. »Lepi kamni« so »govoreči« del: schöne Steine = Schönstein = Šoštanj. Kamni niso srčasti in rdeči kot v sedanjem občinskem grbu, ampak naravne oblike in barve. Tudi zelena podlaga pod njimi ni hrib kot v občinskem grbu, ampak ravnina – saj ni šlo za grb šoštanjskih grajskih gospodov, v katerem bi kamni kazali na lego starega gradu na hribu, ampak za trški grb – in trg leži na položnem vršaju ob reki. Habsburški orel poudarja distanco trga od lokalnega šoštanjskega gospostva, s katerim je bil trg neredko v sporih. Nad vencem je napis G. M. S. in spodaj 17 91. Na dveh straneh so zlate resice.[21]

Helebarda je »partizana«, ki jo je trg Šoštanj leta 1857 prispeval za Umetnostno in zgodovinsko zbirko Zgodovinskega društva za Štajersko[22] in je še danes morda kje v Gradcu, če ni bila uničena med drugo svetovno vojno. Partizana ali šponton je posebna oblika helebarde: ima tri vrhove (je daljna sorodnica trizoba), pri čemer je srednja ost ravna sulica z dvoreznim rezilom, stranska vrhova pa sta zavita kot ušesi.[23] Sijoče spolirana rezila reprezentančnih partizan so bila včasih okrašena z grbi ter drugim vrezanim in pozlačenim okrasjem ter s pisanimi cofi oziroma opleti.

Za razjasnitev, kakšen pomen je (lahko) imela partizana, je ilustrativen opis obhoda trške meje v Laškem, kjer je izpostavljen njen pomen pri simbolni obrambi trškega ozemlja nasproti gospostvu.[24] Srečanja s predstavniki plemstva v Šoštanju ni bilo (ohranjenega?).

Vrnimo se k opisu obhoda šoštanjskega pomirja v župnijski kroniki leta 1872. Imamo urejeno reprezentančno povorko na osrednjem trškem prostoru: ob starem kamnitem prangerju je zbrano prebivalstvo trga s trškim sodnikom in sindikom, z mestnimi svetniki in odborniki, tj. predstavniki trške samouprave. Iz občinske hiše so prinesli obe insigniji – znamenji trga –, prapor in helebardo. Simbolično je formuliran personificirani »trg« sam. Lahko ga spustimo na pot, da pride iz središča na obod, na mejo. Obhod oboda se dejansko začne v središču območja.

»... *so šli med piskanjem flavt in bobnenjem bobnov* ...« – Ob glasbeni spremljavi, ki je lahko imela več pomenov: čim večji hrup je bil starodavno sredstvo za odganjanje zlih sil – pogosto so ob obhodu tudi streljali (zagotavljanje uspeha); bobnanje je spremljalo razglašanje novic (opozorilo, da se nekaj dogaja); boben in flavta sta bila »vojaški« glasbili, trška meja pa je bila v zadnjem obdobju tudi naborna meja (vojaški boben).

»... *so šli ... iz trga do Podhrastnika ...*« – Danes se trška planinska pot uradno začne pri »domu ribičev« vzhodno od mesta. Avtentično se je obhod trškega pomirja začel s slavnostnim zborom udeležencev v samem trgu. Zakaj so šli iz trga ravno v Po(d)hras(t)nik? Lahko bi šli v katero koli smer, da bi prišli iz središča do meje. Pot od trga do Pohrasnika je pot od vzhoda proti zahodu. Je naravna smer navideznega potovanja Sonca po nebu ter je zato nekdaj veljala za

---

18 Poles, Peter Musi, str. 8, 9.

19 »Ženska: modro krilo (kikla), ki je spodaj obšito s tremi trakovi; črn predpasnik, s širokimi trakovi, privezan na desni bočni strani (dolga petlja); bele nogavice in visoki sukneni čevlji. Spodnja krila, v navadi po troje, so bela in zlikana, spodaj obšita s čipkami. Namesto srajce služijo t. i. rokavci, pod vratom zapeti, modrc pa je spredaj globoko izrezan. Jopce so žametaste, s trioglato ruto so odete rame, ki spredaj sega čez prsi in se zatakne za pas. Vezena naglavna ruta se zavezuje na poseben način, tako da petlji gledata kvišku. – Moški: nosi zelen žametast lajbič z okroglimi kovinskimi gumbi, ki je zadaj škatličast« (Hudales in Stropnik, *Mlinškovo berilo*, str. 31).

20 Inventarna številka 951, 144 x 127 cm.

21 Poles, Od srčastega ščita, str. 117–132.

22 *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 8. Heft, 1858, str. 38, zap. št. 565 (Sammlungen des Vereines).

23 https://sl.wikipedia.org/wiki/Partizana (18. 4. 2021).

24 »*Obhod (Bereitung) trškega pomirja (Burgfried): 26. aprila 1769 so se ob 7. uri zjutraj osem do dvanajstletni dečki, vsak opremljen s količico, razvrstili pred rotovžem. Začeli so kolono. Sledili so jim štirje helebardirji, dva piskača in bobnar; nato sindik Jožef Peter Neupauer s partizano v roki, za njim trški praporščak in usnjarski mojster Johann Maxl s plapolajočo zastavo. Za njim se je razporedilo nekaj tržanov z ognjenim in hladnim orožjem pod vodstvom barvarskega mojstra Jakoba Hörmana. Zaključek so ustvarili preostali tržani in podložniki, delno opremljeni s 'španskimi cevmi', delno z motikami in krampi. Sprevod se je vlekel med zvenečo glasbo mimo župnišča proti kraju Jagodiče na mejo trškega ozemlja in vzdolž meje do 'pod Švepom'. Tam so stali na ozemlju gospostva upravnik deželnega sodišča Jakob Skobl, njegov pisar in župan gospostva. Ko so jim tržani prišli nasproti, je podržal sindik partizano nad trško mejo in rekel: 'Cesarsko kraljevi deželnoknežji trg Laško je imel že od nepredstavljivih let svoje privilegirano trško ozemlje do tega kraja (ad hunc locum) tostran reke Savinje ves čas v zakoniti, mirni in nemoteni posesti, radi bi pa slišali, kaj imajo gospod upravnik deželskega sodišča ugovarjati zoper to.' Odgovor upravnika se je glasil: 'Gospostvo Laško nima glede tega nič ugovarjati, upamo pa, da želi častiti Magistrat imeti dobre odnose z gospostvom.' Nato so tržani pričeli streljati, zastava je zaplapolala, zaigrala je godba in zapihale trobente. Od tam so šli gospoščinski po svojem in tržani po trškem območju dol ob Simonu na Tolstem, potem mimo Zorka na vzpetino, od tam dol v bližini Janiža, od tam na vzpetino Žikovce, nato prečno nad rudnikom navzdol in tam gor na Gradnik in Gaber, dalje desno skozi vinsko gorico ob Hermanovem vinogradu navzgor na Lahomščico, ob Marija Gradcu čez Savinjo, kjer je nekdaj stala hiša Kajtne, od tam na sv. Krištofa, nato na cesto proti Šmihelu, ki vodi na sv. Jedrt, od tu preko kamnoloma na Rečico, kjer so bile meje povsod označene. Od te zadnje mejne točke so šli tržani med godbo na trški prostor, kjer so izstrelili tri salve, in nato k mesarju Janezu Brezniku, kjer so použili večerjo*« (Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 228).

»dobro« in »pravilno« smer: »... *pozitivno, ki prinaša srečo, izobilje in plodnost, medtem ko je gibanje v nasprotni smeri od navideznega gibanja Sonca razumljeno kot negativno, nesrečno, takšno, ki prinaša smrt, nesrečo in škodo*«.[25] Zarotitvena magija in obrazci za zagotavljanje uspeha, ki so danes pozabljeni, so bili nekoč samoumeven del bivanja.

»... *do Podhrastnika, kjer je bil prvi mejnik, in je še vedno* ...« – Na mapi franciscejskega katastra piše »Podhrastnig«, na današnji državni topografski karti »Pohrasnik«.[26] Kmetija je najbrž stala pod hrasti. Lokaciji stare hiše in gospodarskih poslopij sta ohranjeni, znane so tudi fotografije kozolca (ali njegovega naslednika), kjer so pohodniki na koncu skupaj jedli in pili. Kozolec so odstranili po letu 1975 ob gradnji sedanjega zgoščenega naselja enodružinskih hiš. Pot ostaja v ravnini, saj je bil tudi trški mejni kamen »*kake 4 sežnje* [klaftre, približno 7,5 m] *od kozolca*« (pod kozolcem)[27] – bržčas nekje na območju sedanje zidane kapele ob cesti, ki je že narisana na identifikacijski skici iz leta 1875.[28] Pohrasnik je prva točka na obodu pomirja, na trški meji.

»... *od tam preko Sraleta* ...« – Srale je današnji Hliš. Kroženje po obodu trškega ozemlja se usmeri na desno. Lahko bi šli tudi na levo. Gibanje v desno, »*v katerem ima človek desno roko ob objektu ali mestu, ki ga obkroža*«,[29] je dobra in prava smer, leva je veljala za napačno, »krivo«. V desno so hodili ob obhodih večine pomirij krajev, Laškega, Celja, Ljubljane, Ptuja, Gradca in Dunaja. Današnja trška pot začne že v krožišču južno od domačije Hliš zavijati proti Vili Široko in jo ubere po bližnjici čez Gorice na izhodišče pri domu ribičev. Trška meja je šla precej severneje:

»... *preko Sraleta do Poštajnerja – drugi kamen* ...« – Preko območja Široko. Pri Poštajnerju je ohranjena stara dispozicija stanovanjske hiše in gospodarskih poslopij, nekoč je bilo med njimi obširno dvorišče.

»... *od tam skozi kovačnico Marovškega Kovača* ...« – Kje je bila ta kovačnica? Domače ime »Marovški Kovač« ni zapisano v katastru. V župnijski kroniki je v Ravnah navedena kovačnica (*Hammerschmidt*),[30] v seznamu domačih imen kmetij v župniji sv. Mihaela pri Šoštanju pa je podatek, da se je »Marovški Kovač« po domače reklo hiši Ravne s hišno številko 2.[31] Po franciscejskem katastru je bil na tem naslovu leta 1825 gospodar kmet Lovrenc Štahel (Stachel), lastnik treh manjših stavb na parcelnih številkah 186, 187 in 188. Vse stavbe so stale ob vodi – ne ob potoku Bečovnica, ampak ob umetno izkopanem kanalu, vštric potoka speljani ožji mlinščici, zarisani na mapi franciscejskega katastra. Z mlinščico so lahko uravnavali dotok vode na kolesa mlinov in kovačij – očitno je bila ena od teh stavb kovačnica. Torej je kovačnica Marovškega Kovača okvirno locirana med današnjima hišama Ravne št. 7 in 8, približno 300 m jugozahodno od dvorca Marof (poimenovanega tudi Gutenbüchel oziroma Galhof).[32] Tu je trška meja dosegla najsevernejšo točko.

»... *skozi kovačnico Marovškega Kovača – in to dobesedno skozi – skozi luknjo pri vretenu* ...«. – Potek meje se je tu zdel sicer v nemščini pišočemu kronistu tako izreden, da je izjemoma celo zapisal v slovenščini: »... *skoz luknjo pri vrateni*«.

V bližini je šla meja – sicer meja šoštanjskega deželskega sodišča leta 1524 – še preko dveh stavb, ki sta stali na meji: preko cerkve sv. Antona v Skornem in cerkve sv. Vida[33] na Slemenu oziroma v Raztoku (v Šentvidu nad Zavodnjami) – tu že ime kraja (sleme oziroma raztok je mesto, kjer vode tečejo na dve strani) kaže, da gre za prastaro naravno ločnico med razvodjema Save in Drave, ki je bila hkrati meja med deželama Štajersko in Koroško, med deželskima sodiščema Šoštanj in Črna oziroma Pliberk, med župnijama Šmihel pri Šoštanju in Črna ter katastrskima občinama Šentvid in Javorje. Leta 1524 je pol šentviške cerkve spadalo pod Pliberk:[34] zahodni del ladje z oltarjem sv. Ane je ležal na koroški strani, zato je imel javorski duhovnik pravico tu maševati na Anino nedeljo. Ob katastrskih izmerah leta 1842 so mejo premaknili za 5–6 sežnjev od cerkve, da je poslej v celoti stala na Štajerskem, javorski duhovnik pa je izgubil pravico maševati v njej.[35] Elementi, ki nepremično stojijo na meji, pripadajo obema stranema.[36]

Poznani so podobni primeri, da je šla meja skozi hišo (bivališče): »med sobo in kamro«, »med mizo in pečjo«, »po sredini peči«. Povorka na obhodu pomirja Šentvida ob Glini na Koroškem je – da se ohrani pravičnost – razbila okno hiše, ki je stala na meji, in šla skozi eno okno v hišo in skozi drugo ven,[37] drugje pa so vsakič dvignili dečka k oknu gostilne, skozi katero je šla meja;[38] na Ptuju je šla meja skozi kuhinjsko okno gradu Turnišče.[39]

Kakor koli smo lahko že skeptični do tega – glede na izrecno dikcijo zapisa v kroniki (*Es zogen der*

[25] Mencej, *Sem vso noč lutal*, str. 112.
[26] https://www.geoprostor.net/piso/ewmap.asp?obcina=SOSTANJ (8. 5. 2021).
[27] Stavbna parcela kozolca: št. 1 v k. o. Florjan po franciscejskem katastru (SI AS 177/C/F/C63/s/PT, Seznam stavbnih parcel v občini sv. Florijan).
[28] Poles, O Po(d)hras(t)nikovem kozolcu, str. 6, 7.
[29] Mencej, Sem vso noč lutal, str. 119.
[30] Muzej Velenje, Vošnak, *Liber memorabilium*, str. 131.
[31] Muzej Velenje, Vošnak, *Liber memorabilium*, str. 242. Lastnik je bil takrat Math. Miklavžina.
[32] Napis na prvi vojaški karti (https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-inner-austria/?bbox=1675007.5332335494%2C5843045.731794955%2C1677280.3404964665%2C5843914.008663133&map-list=1&layers=138 (12. 9. 2021)).
[33] Stoječa na meji – »auf dem Pimark« (Erben, Deutsche Grenzaltertümer, str. 52).
[34] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 430.
[35] Poles et al., *Sakralna dediščina*, str. 486.
[36] Schneider, Von Grenzen, str. 6–13.
[37] Erben, Deutsche Grenzaltertümer, str. 24, 64.
[38] Reichert, *Zur Geschichte*, str. 52.
[39] Raisp, *Pettau*, str. 181.

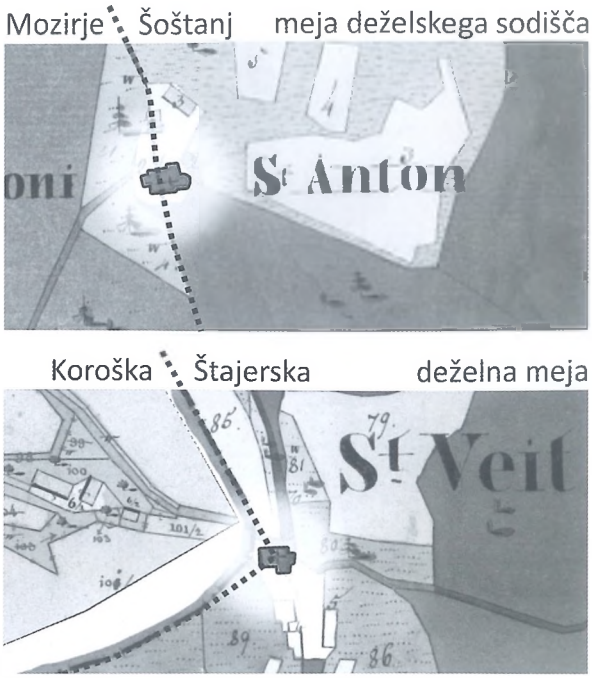
Marktrichter und seine Assistenz … durch die Schmiede des Marovški Kovač – und zwar buchstäblich durch – skoz luknjo pri vrateni) –, skozi luknjo pri vretenu marovške kovačnice ni šla samo meja pomirja, ampak tudi slavnostna povorka na obhodu. To odpre kopico vprašanj: Kako je povorka lezla skozi luknjo pri vretenu? Je lezla skozi luknjo v kovačnico ali iz nje? Po franciscejski mapi je kovačnica na desnem (zahodnem) bregu mlinščice, po prvi vojaški karti je stavba na desnem (zahodnem) bregu potoka – v obeh primerih bi lezli ven, ker so šli od zahoda proti vzhodu. Vstopili bi skozi vrata in zlezli ven – tako rekoč v vodo – na vzhodni strani.

Kaj je mogoče povedati o luknji pri vretenu? Vreteno je masivna lesena os; zunanje kolo, ki ga je gnala voda, je povezovala z notranjimi mehanizmi, ki so lahko dvigali kovaška kladiva, poganjali mehove za razpihovanje ognja ter vrteli brusne in polirne kamne. Opis govori o luknji, ne o vratcih. Je bila luknja, kjer je šla os skozi steno, tako velika, da se je skoznjo lahko stisnil človek, ali je bila ob njej še ena luknja?

In zakaj se je moral ves trg stlačiti oziroma splaziti skozi takšno mišjo luknjo iz kovačnice? Zakaj niso šli samo mimo, kot so šli mimo vseh prejšnjih in kasnejših domačij in mlinov, s katerimi je bila definirana trška meja?

Se je pravnozgodovinski osnovi (da je kovačnica stala na meji kot njeno vidno obeležje) morda pridružila magična komponenta, podobna tisti pri bolj poznanem »babjem mlinu« s panjskih končnic, kjer fantastična priprava pomladí stare ženske? Smo naleteli na dramatsko obliko starodavnega motiva o pomlajenju, kjer se človek pomladí z ognjem in vodo,[40] kjer v kovačnici na novo prekujejo ne le enega človeka, ampak ves trg? Prehod skozi kovačnico je morda pomenil prehod iz starega v novo življenje (»(pre)porod«) – in je bilo zato treba magični prostor kovačnice zapustiti skozi tako nenavaden, tesen prehod – se zriniti drug za drugim skozi luknjo pri vretenu, podobno kot se zrinejo živa bitja na plan iz materinega telesa. Simbolično novo rojstvo ob vretenu bi se lahko vezalo na davne predstave o vretenu, ki vrti vesolje, ob njem pa prehajajo duše med tem in drugimi svetovi.[41] Likovnemu motivu »babje peči – kovačnice« umetnostna zgodovina sledi v 16. stoletje, srednjeveške korenine pa ima v pasijonskih prizorih ter pustnih burkah in igrah. V igri »Kovačnica ljubezni« Portugalca Gila Vicenta iz leta 1525 na primer Kupid ponudi, da lahko prekuje ves portugalski narod, tudi staro pravico.[42]

Morda se je v kovačnici Marovškega kovača trg magično – simbolno – očistil v ognju in vodi, prekoval in povezal v novo celoto, v katero so nerazdružljivo vkovali tudi novi rod, ki je prvič spremljal povor-

Primer poteka meje preko stavbe – skozi cerkvi sv. Antona v Škornem pri Šoštanju in sv. Vida v Šentvidu nad Zavodnjami (pri Šoštanju). Osnova: mapa franciscejskega katastra, e-baza mapire.

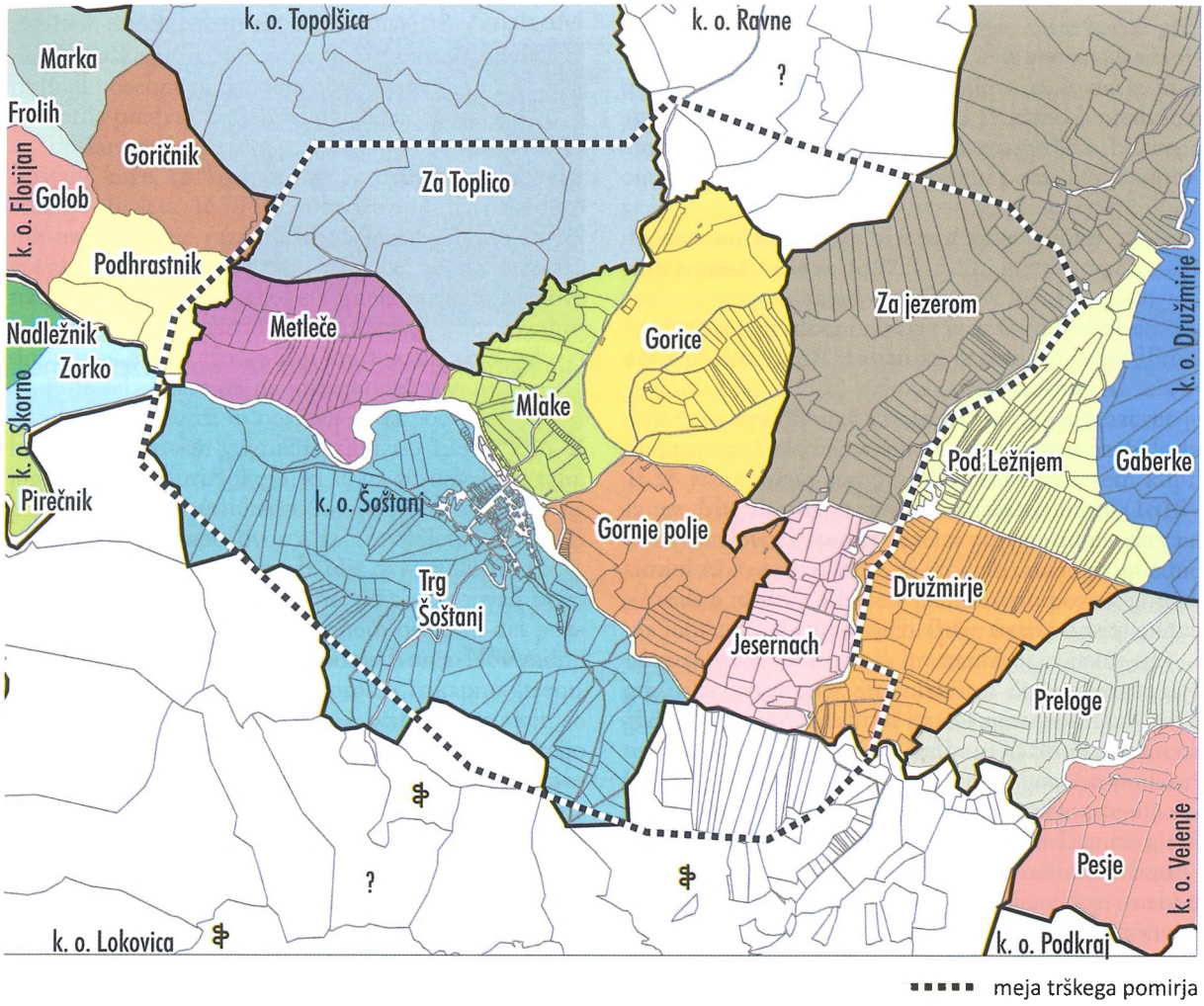
ko. Prekalila se je tudi »pravica«, ki jo je predstavljal trški sodnik. Izredni, kolektivni obred prerojenja, v katerem tržani niso bili samo opazovalci igrane predstave, ampak aktivni udeleženci, bi se lahko naslanjal na prastare pomladanske obrede, povezane z vrnitvijo vegetacije (življenja) po času zime (smrti).[43] Trg se je na najbolj izpostavljeni, skrajno severni točki svoje meje (morda) simbolno na novo rodil in pomlajen nadaljeval svojo pot:

»… *proti Lepu* …« – Lep je na mapi franciscejskega katastra označen kot *Lippa*, narisane so samo tri manjše lesene stavbe. Spet ime po drevesu, kot pri Podhrastniku. Bržčas gre vsaj pri nekaterih mejnih točkah za stare poselitvene lokacije oziroma posebne, markantne točke v prostoru.

Proti Lepu torej, »… *potem preko gozda* …«, tj. preko Goric.

»… *pod Plešejem – tretji kamen*« – Iz nekdanje katastrske občine Ravne smo prestopili v katastrsko občino Družmirje. Današnji relief je tod zaradi premogarstva povsem preoblikovan: historična kulturna krajina je porušena zaradi odstranitve celotnega sloja geološke matrice (plast premoga) ter posledičnega ugrezanja površja v razponu do 80 in več metrov, porušena je zaradi ojezeritve in umetnega premikanja ogromnih zemeljskih mas (del hriba Ležen) za gradnjo nasipa med jezeri. Reliktno krajino na tem območju ohranjajo zgodovinski viri, predvsem jo-

40 Kuret, Babji mlin, str. 171.
41 Mencej, *Sem vso noč lutal*, str. 32.
42 Kuret, Babji mlin, str. 179, 186, 188.
43 Prav tam, str. 199 sl.

Pomirje trga Šoštanj in ledine. Na preris mape franciscejskega katastra so položeni podatki jožefinskega katastra (R. Poles, 2021).

žefinski in franciscejski kataster. Oba širše območje (ledino oziroma rido) imenujeta »Za jezerom« (*Sa Jeseram*), tukajšnji gozd na slemenu Goric jožefinski kataster imenuje Dobrova, sledijo Brezje in Gaberke – tri poimenovanja po drevju.

Nazaj k Plešeju: po seznamu stavbnih parcel za katastrsko občino (k. o.) Družmirje je imel kmet Tomaž Plešej (*Pleschey Thomas*) iz Brezja (*Bresie*) v lasti stavbni parceli s številkama 54 (bivalna in gospodarska stavba z dvoriščem) in 55 (gospodarska stavba). Hiši sta sestavljali južni del zaselka Brezje.

Pod Brezjem torej, »*od tam proti Družmirju* ...« – ob hudournem potoku Velunja, ki je rad spreminjal strugo, s plavjem in prodom zasipal njive in tvoril močvirne loke, na kar kažejo tukajšnja ledinska imena: Pri, na, v loki oziroma lokah, Kamenčak, Na jelšah.[44] Celotno družmirsko območje zahodno od Velunje je bilo imenovano Za jezerom. Smer, iz katere je bil prostor tako poimenovan (z vzhoda preko Velunje), kaže na lokacijo primarne poselitve: to je bil vzhodni breg Velunje, na katerem sta jedro Družmirja in arheološko najdišče Falkov klošter s sledmi antične, srednje- in novoveške naselitve.[45] Pri pogledu s tega brega so bile Gorice za Velunjo, za jezerom.

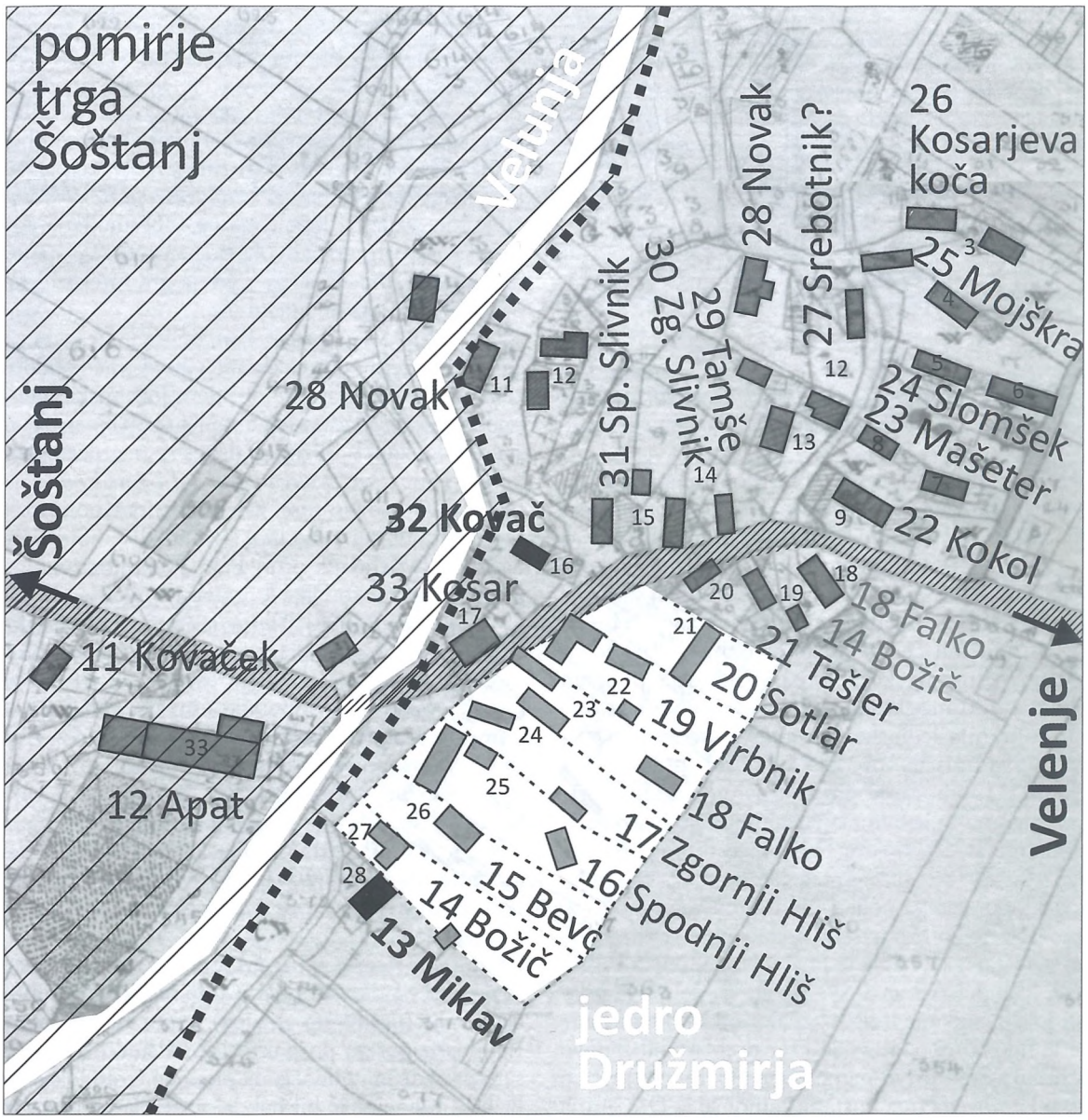
»... *ob Kovaču* ...« – V seznamu lastnikov zemljišč v Družmirju ni priimka Kovač, domače ime se ni ohranilo do propada vasi.[46] Župnijska kronika navaja: Kovač: Jozef Mihelec, Družmirje h. št. 32. To je na severnem delu vaškega jedra.

»... *do Miklava – četrti kamen* ...« – Tudi Miklav je bilo domače ime in ga niso zapisali v družmirski

[44] Jožefinski kataster, na primer: Pri loki (*per Loci*, parc. št. 392, 393), Na lokah (*na Loce*, parc. št. 385), V lokah (*u Locach*, parc. št. 337–339), Kamenčak (*Kamenzach*, parc. št. 289, 308–317, 335, 336), Na jelšah (*na Jeuschach*, parc. št. 344) (SI AS 1110, Grundertrags-Matrikel der Steuer-Gemeinde Schmersdorf).

[45] Register kulturne dediščine RKD, EŠD: 19658 (https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b (12. 9. 2021)).

[46] Prim. Kljajič, »*Družmirje*«.

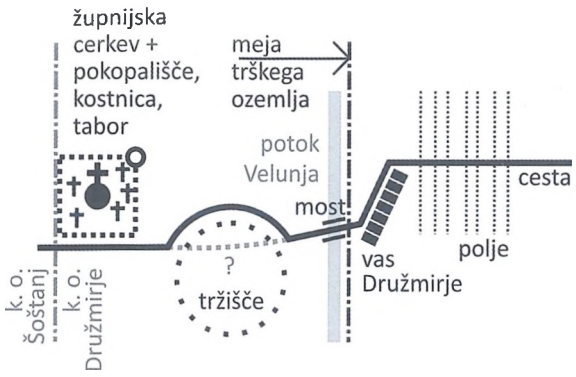
Jedro vasi Družmirje z okvirnim potekom meje šoštanjskega pomirja. Najstarejše omembe lastnikov kmetij (Bevc, Virbnik, Kozar oziroma Satler) so zgoščene v delu vasi južno od ceste, ki ima izrazito vzporedno parcelacijo in je bržčas prvotno poselitveno jedro v obliki enostranske obcestne vasi. Gručasti sklop domačij severno od ceste, kjer najdemo lastnike brez zemlje (Mojškra) in kočarje (Kosarjeva koča), je najbrž mlajši. Enako delitev naselja nakazuje umeščanje parcel v ledine v jožefinskem katastru: domačije južno od ceste so v ledini Družmirje, severno od ceste pa v ledini »Pod Ležnjem« (R. Poles, 2021).

kataster, so ga pa v lokoviškega, kjer so imeli Miklavi tudi zemljo: *Pletterschek Franz v[ul]go Miklau*, Družmirje 13. Kronika: Miklau: Kasp. Pleteršek, Družmirje h. št. 13. Anton Seher je pri opisu porušenih domačij v Družmirju zapisal: »*Maks Kladnik, po domače Miklav, Družmirje 25.*«[47] Torej imamo tudi Miklava – na južnem delu vasi.

Obe domačiji – Kovač in Miklav – sta stali domala tik ob vzhodnem bregu Velunje. Ko potegnemo črto Kovač–Miklav, se pokaže nekaj nepričakovanega: jedro vasi Družmirje ostane zunaj trške meje. Vas, ki je bila kot izhodiščno naselje neločljivo povezana z gradom, je torej ostala zunaj trškega ozemlja.

Trška meja je bila s kirurško natančnostjo potegnjena po ozkem pasu med potokom Velunja in jedrom vasi Družmirje. Trška meja je ob Družmirju zarezala skozi sredino starejše celote, ki jo je sestavljalo prostorsko zaporedje elementov, linearno vezanih na staro cesto Velenje–Črna. Od zahoda proti vzhodu so bili nanizani: pravilno členjena najboljša polja na

[47] Seher, *Zgodovina*, str. 288.

Prostorski elementi na območju Družmirja (R. Poles, 2021).

obeh straneh poti – vas Družmirje ob eni strani ceste – most preko Velunje – tržišče – pokopališče s cerkvijo in kostnico (kasnejši protiturški tabor).

Ta sklop je kot celota deloval pred nastankom trga Šoštanj. Družmirje je imelo sicer značaj vasi, a je tu gotovo potekalo tudi trgovanje, vključno s sejmi,[48] vsaj ob ključnih cerkvenih praznikih. Na nekdanjo funkcijo trgovanja kaže krožno območje premera približno 200 m, za katero se je v jožefinskem katastru ohranilo ledinsko ime »Na Terschisch« = Na teržiš = Na tržišču – ob cesti zahodno od mostu čez Velunjo.[49] Območje je pozneje očitno izgubilo primarni namen in je bilo razparcelirano: polovico ga je dobila hiša št. 10, ki je tu stala ob cesti in je bila leta 1825 v lasti Matevža Srebreta; ker ni imel svoje zemlje v sklopu starega polja vzhodno od vasi, je bila to kmetija, ki je gotovo nastala pozneje kot vaško jedro. Del preostalega Tržišča je imel v lasti Gregor Tamše (h. št. 29), del Anton Piska (h. št. 7), del pa je bil v lasti šole. Nekdanje tržišče nedaleč od šmihelske cerkve je bilo torej odpravljeno ter preplasteno z novo lastniško strukturo in namembnostjo. Proces priča o nastanku novega trga Šoštanj, kamor so iz Družmirja prenesli tako težišče trgovanja kot cerkvena praznovanja: po urbarju iz leta 1575 pri župnijski cerkvi sv. Mihaela niso praznovali nič, pri trški cerkvi sv. Mohorja pa so bili prazniki na veliko noč, binkošti, sv. Marjeto, sv. Ahaca in sv. Mihaela, na nedeljo pred sv. Martinom pa je bilo proščenje; skupaj šest dogodkov, od katerih je večina sovpadala s sejemskimi dnevi.[50]

Družmirsko pokopališče je imelo značilno lego na osončeni vzpetini; svet živih (jedro Družmirja) je od pokopališča ločila oziroma varovala voda – potok. Ko so risali meje katastrskih občin, so mejo med Šoštanjem in Družmirjem potegnili tik ob pokopališki parceli; prostor prehoda med kraji je bil tudi prostor prehoda med tostranstvom in onostranstvom.

Meja šoštanjskega trškega pomirja je torej vas Družmirje obšla tik ob Velunji in se spuščala dalje proti jugu:

»... *nato nad talilnico (Schmelzer)* ...« – Talilnica (*Schmelzhütte*) je na jožefinskem vojaškem zemljevidu zabeležena južno od Družmirja, severno od Pake. Jožefinski kataster navaja »*Schmelz und Rosthütten*« = talilne in pražilne lope Simona Obermüllerja, ki so stale na parceli v njegovi lasti (parc. št. 112), pa tudi na gmajni (parc. št. 110).[51] Meja gre torej nad temi protoindustrijskimi objekti in ...

»... *ob hrastu (namesto kamna)* ...« – Franciscejski kataster na tem mestu kaže otok gozda med obdelano zemljo, njive in travnike ob njem jožefinski kataster imenuje »*Na popalki*« – na območju popaljnega, tj. požganega gozda. V bližini še danes raste gruča hrastov.

»... *preko Tamšetovega travnika – peti kamen* ...« – Nad talilnicami so torej zavili z utrjene poti ob Velunji in jo ubrali vzhodno, pod gozdičem, in potem navzdol, čez travnik proti Paki. Nekje tam je danes glavni most preko Pake k premogovniku.

»... *s pomočjo drogov (mittelst Schrangen) preko Pake* ...« – Pake niso niti prebredli niti niso šli čez bližnji most, po katerem so Družmirčani hodili v Lokovico, v svoje gozdove in vinograde, ampak so jo prečkali s pomočjo drogov: najbrž se na drogovih niso zavihteli čez vodo – kot pri skoku s palico, ampak so jih preko Pake položili in šli preko njih. Paka je kartografom tukaj še veljala za potok, šele ko se je nekaj sto metrov zahodneje vanjo izlila Velunja, je uradno postala reka. Na katastru in drugi vojaški karti vidimo podolžen otok sredi struge – to bi lahko bilo kar pravo mesto za prečkanje.

»... *nato navkreber do Klancjurja* ...« – Vzpenjamo se po poti v Lokovico, kjer je bilo še sklenjeno območje zemlje (predvsem gozdov) v lasti Družmirčanov. Planinska pot tu po polžje leze v hudo strmino, iz sence gozdnega pobočja na prisojno stran lokoviških hribov. Klancjur je bil nekdaj gruča lesenih viničarskih hišk, na stari katastrski mapi so pod njimi vijolično pobarvane zaplate nekdanjih vinogradov.

Smo mimo Klancjurja, gremo v smeri »... *Hliša, Ostrožnika, Vrhovnika in Pušnika* ...« – To je vse stara vinogradniška Reber, kot priča katastrska mapa; pobočje je bilo pokrito z vinogradi, nad njimi so bile pod slemenom viničarije, povezane s potjo. Prva avstrijska vojaška karta kaže tod dosti več smiselnih poti kot franciscejski kataster.

»... *na koncu Pevnikovega grabna* [Penka] *navzdol* ...« – Planinska trška pot vmes zavije še na stari grad Šoštanj (Pusti grad), ki pa je bil znotraj trškega pomirja in trška meja ni šla k njemu.

[48] Analogno: Kos, Ustanovitev Novega mesta, str. 82.

[49] Jožefinski kataster Družmirje, parcele št. 22–32 (SI AS 1110, Grundertrags-Matrikel der Steuer-Gemeinde Schmersdorf, str. 4).

[50] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 382, 384.

[51] SI AS 1110, Okrajna gosposka Šoštanj: Družmirje. Grundertrags–Matrikel der Steuer–Gemeinde Schmersdorf, Kreis Cilli, Steuer–Bezirk Schönstein, str. 12. Simon Obermüller je naveden kot predstavnik skupnosti Družmirje (*Gemain Vorsteher*) in je bil med dvema družmirskima posestnikoma ter šestimi odborniki edini pismen (prav tam, str. 99).

»... *in ponovno do Podhrastnikovega kozolca* ...« – Naokoli smo, pot je sklenjena, trška meja je zaprta in obnovljena, glavni del krožnega obrednega obhoda (cirkumambulacije) je opravljen. Trg je spet zaščiten s simbolnim – magičnim risom, meja skupnosti je utrjena, lastništvo prostora je demonstrativno potrjeno.[52] Čas je za sprostitev: v kozolcu ...

»... *je že stala pripravljena kuhana hrana, ki so jo vmes prinesli iz trga, skupaj s polovico startina vina, zastonj (in izven kozolca za druge) – kjer so nato vsi skupaj pojedli.*« – Skupna pojedina je še eden od načinov povezovanja skupnosti. Startin ali štrtin je meril slabih 440 litrov, prinesli so ga polovico, torej 220 litrov.

»*Ob navedenem obhodu meje (Berainung) se je na vsak kamen potrkalo s kladivom* ...« – Trkanje je lahko imelo pragmatičen namen – preveriti, ali so mejniki še trdni, a to bi lahko storil občinski uradnik kadar koli brez vse ceremonije. Bržčas so s trkanjem simbolno prebudili mejnik.[53]

»... *in hkrati obnovilo vrezane črke G. M. S.* [Gemeiner[54] Markt Schönstein = Trg Šoštanj], *kakršne se še vedno vidijo na kamnu pri Miklavu v Družmirju.*« – Enake črke so bile tudi na trškem praporu. Mejo so z obhodom obnovili tako v zavesti ljudi kot v fizičnem prostoru – na mejnikih.

»*Na kamnu pri Podhrastniku, kake 4 sežnje* [4 klaftre, približno 7,5 m] *od kozolca navzdol, so na ta dan povzdigovali mlade ljudi (junge Leute) v tržane in sicer s tem, da so jih trikrat potisnili na kamen: jih posedli nanj in jih dvignili z njega.*« – Obred sprejema mladine med tržane na trškem mejniku opozori, da je pri obhodu trške meje šlo pravzaprav za dva hkratna, prežemajoča se obreda: prvi je bil vezan na simbolno obnovo trške meje in drugi na iniciacijo novih tržanov. Srečamo se z drugim simbolnim številom: tri. Prvo simbolno število je sedem: vsakih sedem let so sprejemali med tržane, in sicer tako, da so otroke po trikrat posedli na kamen. 7, 3. Hribernik prevaja »*junge Leute*« z »mladeniči«, Vošnjak govori o »nas dečkih«.

»*To se je godilo na dan sv. Filipa, to je na 1. maj.*« – Obhod meje je bil pomladanski obred.

Domala povsod so hodili zunaj katastrske občine Šoštanj, torej po sosednjih katastrskih občinah Lokovica, Skorno, Topolšica, Ravne in Družmirje. In ta meja ponekod sploh ni šla po »pravih« poteh, temveč skozi gozd in poprek čez travnik; čez reko, kjer sploh ni bilo mostu. Vošnjak le pri opisu severovzhodnega, dolinskega oziroma gričevnatega dela poti našteva mejne kamne – najbrž je bil potek trške meje na jugozahodu, tj. po slemenu strmih lokoviških hribov, tako jasen, da kamni niso bili potrebni in je potemtakem veljalo: ko si preko slemena, si v trgu Šoštanj. Hribernik ugotavlja: »*Trško ozemlje je bilo večje kot ozemlje občine iz druge polovice 18. stoletja (181 ha), tudi večje kot ozemlje katastrske občine (282 ha).*«[55] Od mejnih točk pomirja naj bi bila le Pušnikova domačija v katastrski občini Šoštanj, vse ostale pa zunaj nje.

Tretji, najstarejši opis trške meje v urbarju iz leta 1575 je tudi v grobem omenil že Hribernik.[56] Prepis,[57] ki ga je objavil Orožen (1884), sta Mell in Pirchegger uporabila pri zarisu mej na karti deželskih sodišč na Štajerskem v *Zgodovinskem atlasu alpskih dežel*.[58] Temeljni urbar knežjih gospostev Šoštanj in Katzenstein v pokneženi grofiji Celje sta na ukaz nadvojvode Karla izdelala komisarja Georg Wuechrer zu Drässendorf, dvorni služabnik njegove knežje presvetlosti, in Daniel Cupitsch, dokončan pa je bil v Celju 4. junija 1575.[59] V uvodu poglavja »Po-

[52] Mencej, Simbolika, str. 125 sl., Vilfan, Očrt, str. 233.

[53] V Angliji in Walesu med obredom »zakoličenja meja« (angl. beating the bounds) še vedno z vrbovimi ali brezovimi vejami tolčejo po mejnikih župnije (Mencej, Simbolika, str. 131).

[54] Razvezava »Gemeiner« po Gänser, Inventar, str. 150. Analogno SI:*GMAINER*STATT*MUERAV* (prav tam, str. 148).

[55] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 175.

[56] Prav tam, str. 173: »Po urbarju iz l. 1575 je trško ozemlje potekalo med črto od Zorka preko izliva Topolšice, Sraleta, preko vrhov Široko in Gorice do Velunje ter od tod preko Lokovice do Zorka.«

[57] *Burgfridt. / Die burger des Marckhts Schönstain haben in gegenbertigen Reformation, / angebrach. Wie das Ir außgezaigter. Burckhfridt. Daruber Ire gehabte briefliche / Urkhunden vorlangst durch feuer brunst von hennden khumben. Zu Iren marggt / gehorig sin alle. Darummben gleichwoll das Pfanndtinhaber. Bestanndtman / khain aigentliche wissinschaft haben wollenn, Jedoch so ist durch etliche alte / unnd neue Khauf unnd annder brief suil furkhomben, das Ire Baufelder / Agger- unnd wisen dergleichen annderen Leüth grundtstugkh in derselbenn / Burggfridt gelegen sein. Unnd deren vorsehen haben auf der für Dux / Erzherzogen Carlo zur ossterreich . . genedigist wolgefallen und Ratifi- / cationn die verordneten Pfanndtschafts bereüttungs Comissari obuerwelten / Burggfridt alda mit seinen gezierg einbringen wellenn.*
Und fecht sich derselbe namblichen an beim Danielen Sorkho Saneggerischen / unnderthan, bey dem Plannegg. Unnd geht herüber auf den Pach oder wasser / Topolschitz, nach dem Wasser hinauf bis auf des Matheuschen Srällo müll / Schönsteinersichen underthan, von dannen hinauf nach dem Püchl unnd nach / des Srällo gründten und seiner Haldt biß auf ain Aichen Paumb auf der / höch, darauf drei Creuz geschlagen und schier verwachsen, doch woll sichtig / von dannen nach der höch auf den Gregor Sausser. Von dannen auf den Khne: / schekh, von dannen hinüber oberhalb des Glantschnegg; unnd am ort des Glant: / schneggs Agger, der vom Haus hinaußligt, von dannen hinauf auf ain Rundten / Püchl auf die Goriczen. Und hinab auf die Vellun auf ain alte des Khokoll / mülstat. von dannen nach der Vellun hinnab. Von dannen weiter nach der von / Schmersdorf gemain. auf den grün Tumpf, von danner nach dem Graben / hinauf auf das Creuz gegen den Perczen. Und herab auf den Appennegg / und durch aus nach der Höch unnd Träph auf den Verhounegg. Von dannen / auf das Creuz bei des Martin Vischers weingarten, und hinauf ober des / Vünschnegg Perg. Und hinab auf den Vreschouicz und hinab neben den alten ver: / falnen Perkhgrueben, und durch auß hinab auf die Pakh. Unnd wider auf den Danielen Sorkho (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 436, 437; dopolnjeno po StLA, Laa–A–Antiquum–II–K–75–B–157, Stokurbar Schönstein und Katzenstein, 1575, fol. 138).

[58] Mell in Pirchegger, *Steirische Gerichtsbeschreibungen*, str. 526, 527.

[59] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 421.

mirje« je navedeno, da so bili dokumenti o tem že pred dlje časa uničeni v požaru in da k trgu pripadajo vsi, tudi najemnik gospostva, saj je bilo iz starih in novih kupnih in drugih pisem razvidno, da tudi njegove gradbene parcele, polja in travniki ležijo v istem pomirju kot posestva drugih ljudi.

»*To [pomirje] se nastavi namreč pri Danijelu Zorku (Sorkho), žovneškem podložniku, pri kraju Planek [Penk] in gre tja čez na potok ali vodo Topolšico [Toplico], po vodi navzgor do mlina šoštanjskega podložnika Matevža Sraleta (Srällo), od tam proti griču in Sraletovi kmetiji ter njegovem pobočju do hrastovega drevesa na višini, na katerem so vsekani* [ali pribiti? – geschlagen] *trije križi, že skoraj prerasli, pa vendar dobro vidni, od tam navzgor do Gregorja Sauserja. Od tam na Knežek (Khneschekh), od tam navzgor do Klančnika (Gläntschnegg), po Klančnikovi zemlji nad hišo, od tam na polkrožen griček na Goricah. In navzdol do Velunje, do Kokolovega mlina, od tam po Velunji navzdol. Od tam dalje do družmirskega območja do zelenega jezerca, od tam proti jarku, navzgor do križa proti Pircu (gegen Perczen). In navzgor na Apnek (Appennegg) in povprek navzgor do Vrhovnika (Verhounegg). Od tam do križa pri vinogradu Martina Fišerja in preko Venišnikovega (Vünschnegg) hriba (Veniški vrh) pa dol do Brezovice (Vreschouicz) in navzdol v bližini starega propadlega rudnika, poprek navzdol do Pake in ponovno k Danijelu Zorku.*«

Staro pismo z opisom meje ... Pisma z opisom meje pomirja so bila ponekod pisana v dvojniku in hranjena na različnih mestih, najpogosteje v različnih skrinjah.[60] Najjasneje je bilo, če je podelitelj mestnih pravic hkrati pisno definiral mejo pomirja (tako na primer Celju Friderik II. Celjski ob podelitvi mestnih pravic leta 1451).[61] Dunaju je cesar izdal posebno diplomo z določitvijo pomirja zaradi pogostih sporov s sosednjimi zemljiškimi gospodi.[62]

... **se je izgubilo v požaru.** Gre za izgovor ali za dejanski požar pred časom, ko je bil izdelan urbar? Morda je bila v tem požaru uničena tudi trška privilegijska listina, saj je na prošnjo tržanov nadvojvoda Ferdinand privilegije obnovil leta 1598[63] in 1599, s pojasnilom, da je trg ustrezne listine izgubil v dveh zaporednih požarih.[64]

Starejši opis iz urbarja se opira na nekatere druge mejne točke (mikrotoponime) kot opis v kroniki. Nikjer ni omenjen kak mejni kamen – nemara so jih namestili šele kasneje; meja teče po potokih (Toplica, Velunja) in zavija pri mlinih (Sraletov, Kokolov), vezana je na izpostavljene griče (Gorice) in jezerca, na hrast, označen s tremi križi, na (bržčas lesene) križe (križ na poti proti Pircu, Fišerjev križ), na opuščen rudnik. Ne omenja se kovačnice, sprejemanja mladine med tržane, prapora in partizane, saj sestavljavca urbarja ni zanimalo teatralično obredje, ampak samo trasa.

Iskanje podrobnih mikrolokacij je ponekod težavno, saj je opis dosti starejši od prvih kartografskih prikazov in je večina poimenovanj spremenjena ali izgubljena.

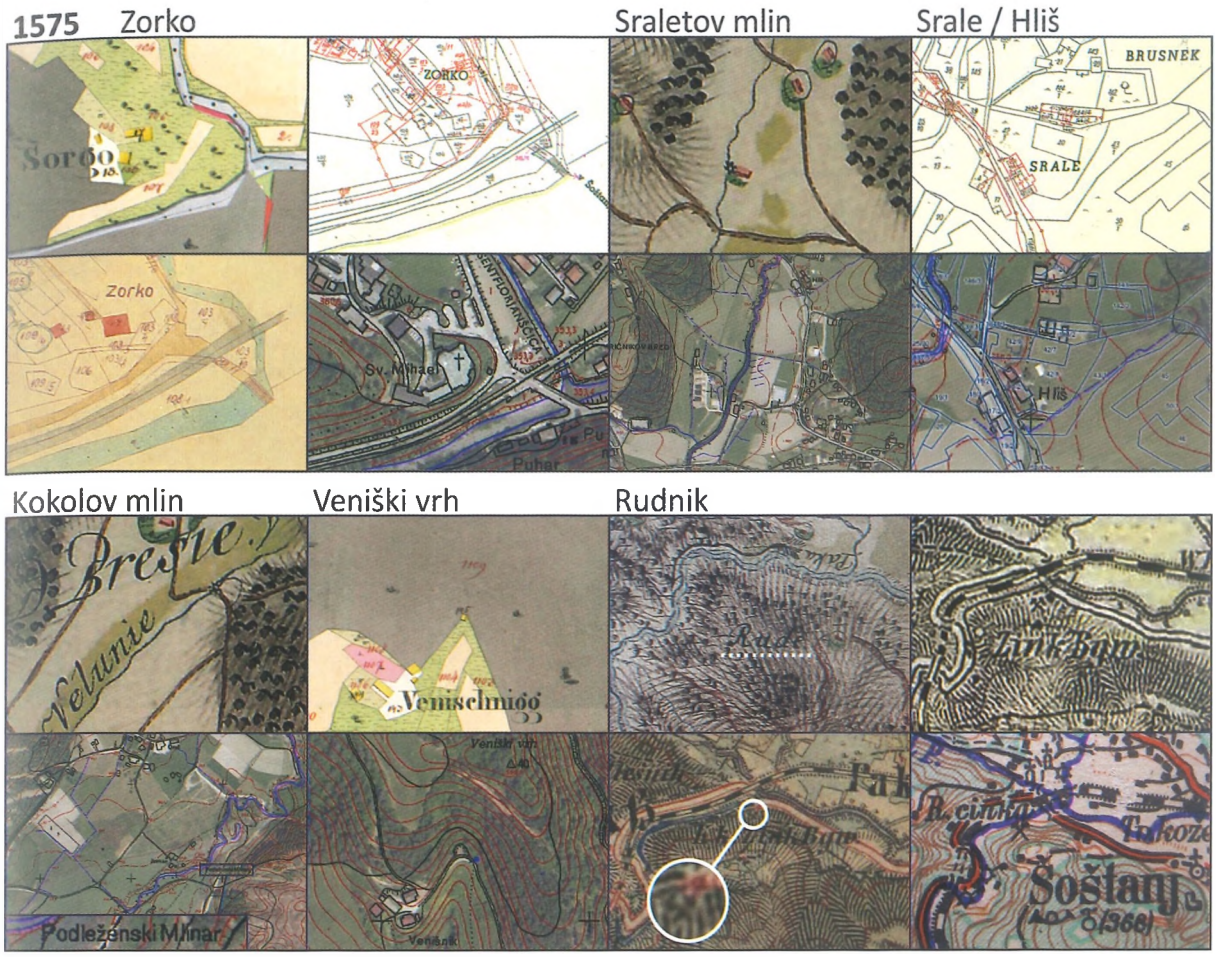
Kmetija Danijela Zorka (*Daniel Sorkho*) je na franciscejskem katastru kot Sorgo označena na mestu, kjer zdaj stoji sodobna župnijska cerkev pred vhodom v Penk. Zorko je označen še na indikacijski skici in karti iz leta 1957.[65] Vhod v sotesko Penk je posebna točka v Šaleški dolini: tu so se srečale meje štirih starih katastrskih občin: Skorno, Sv. Florijan, Šoštanj in Lokovica. Stikale so se, ker so bile v veliki meri vezane na potoka (Šent)Florjanščico (Skornišnico, Skornski potok,[66] Skornico)[67] in Toplico, ki se tu izlijeta v Pako, ta pa takoj zatem zapusti Šaleško dolino. Če vhod v sotesko ob nalivih ni prepuščal vode, je šoštanjski del doline poplavilo, tako da se je za nekaj dni spremenil v jezero.[68] Analogno izhodišče (izliv tekoče vode) za začetek opisa meje je bilo izbrano tudi pri opisu meje deželskega sodišča Šoštanj: kjer se Paka izlije v Savinjo.

Za **Sraleta** smo že ugotovili, da je današnji Hliš, ime je zapisano še na karti iz leta 1962.[69] Na Toplici ima jožefinski vojaški zemljevid (1784–1787) narisan samo en mlin, jugozahodno od Hliša – bržčas je to »Sraletov mlin«.

Navzgor do **Gregorja Sauserja** – Kolikor smo navajeni poteka poti trške meje, bi ga morali iskati v nekdanji katastrski občini Topolšica. Med lastniki parcel v franciscejskem katastru so *Saberschnig, Saferschnig, Sager, Skruba* ... – Sauserja ni.

Khneschekh – ? Knežek? Moral bi biti nekje pod Marofom oziroma Gutenbüchlom. Etimološko ime kaže na kraj ob vodi ali (deželno)knežjo lastnino.[70]

60 V Radgoni en izvod v skrinji svoboščin, drugi pa v skrinji mestnega sodnika (Radovanovič, Štajerski del Pomurja, str. 37).
61 Bezovšek, *Privilegiji*, str. 40.
62 https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Burgfriedsdiplom (6. 4. 2021).
63 SI PAM 1, št. 464; Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 98–100; Velički, *Privilegijske listine*, str. 22.
64 Potrditev treh letnih sejmov leta 1599 (SI PAM 1, št. 467); Kovačič, Šoštanj, str. 45.
65 https://gis.gov.si/ezkn/ (24. 4. 2021).
66 Franciscejska karta: Skorno Bach (https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1672352.9885570086%2C5841952.183987827%2C1672921.1903727376%2C5842169.253204872 (12. 9. 2021)).
67 Poimenovanje *Skorniza Bach* za parcelo št. 536 1/2 v k. o. Florijan: SI AS 177/C/F/C63/s/PS, Seznam zemljiških parcel katastrske občine sv. Florijan.
68 Muzej Velenje, Vošnak, *Liber memorabilium*, zapis za leto 1887, str. 427: »... po 14-dnevnih nalivih (je) potok Paka meseca oktobra toliko narastla, da je bil promet mej Družmirjem in trgom Šoštanj 1 1/2 dan ustavljen, in se je le na ladiji ali konju dalo dospeti v trg. V dolnem trgu je voda pri oknih v hiše tekla in učinila mnogo škodo.« – Podobno leta 1900: »Saleška dolina /.../ je široka vodna površina. Šoštanj je pod vodo, ki se je dvignila tako visoko, da je v gostišču Hauke drla skozi okna v sobe za goste.« (*Deutsche Wacht*, 28. 6. 1900, str. 4, »Hochwasserkatastrophe«).
69 https://gis.gov.si/ezkn/ (24. 4. 2021).
70 Snoj, *Etimološki slovar*, str. 191.

Primerjave nekaterih mikrolokacij mejnih točk na starih mapah in novi karti (e-baze), za opis meje iz leta 1575.

Klančnik (*Gläntschnegg*) – Glinšek? Glinčnek? Kataster sicer navaja: *Klantschnig (Medveth) Peter*, kmet v Ravnah 78 – vendar je lociran na Pristavi, veliko preveč severno. Naš Klančnik bi moral biti nekje na mestu Lepa, v bližini ni kakega hudega klanca, na katerega bi kazalo ime, je pa potok Klančnica.

Polkrožen griček na Goricah – ni jasno, ali je mišljena kaka naravna kopa na hrbtu Goric ali umetno nasut grič, kakršne so ponekod delali kot mejna znamenja.

Kokolov mlin na Velunji – Kokol je omenjen v urbarju iz leta 1575.[71] Na Velunji sta v Gaberkah označena dva mlina, jugovzhodno od Brezja pa en mlin – ta je dober kandidat. Sodobna državna topografska karta[72] ima še označbo: Podleženski mlinar, realno je tam že jezero. Župnijska kronika navaja: Gregor Slomšek, Gaberke 1, po domače Podležni mlin.[73]

Po Velunji navzdol – meja je vezana na potoka Toplico in Velunjo, kjer so imeli tržani (in šoštanjsko gospostvo) pravico loviti ribe in rake – kot tudi v Paki in vseh drugih potokih znotraj pomirja:[74] v Velunji so bile dobre postrvi, v Paki mrene, kleni in včasih tudi sulci, v Toplici posebno veliki slastni raki.[75]

Jarek (*Graben*) – reka Paka? Jožefinski kataster[76] pri parceli št. 108 navaja poimenovanje »*Wassergraben*« – vodni jarek. Sledi parcela 110a »*Acker gegen Pack*«, tj. njiva proti Paki.

Navzgor do križa »***gegen Perczen***«, proti Pircu v Lokovici (južno od današnjega glavnega križišča v Lokovici), je na franciscejskem katastru označen kot *Perz*.

Navzgor na **Apnek** (*Appennegg*) – Toponim razreši karta v sklopu načrtov za postavitev vojaškega

71 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 60.
72 E-baza PISO Občina Šoštanj: https://www.geoprostor.net/piso/ewmap.asp?obcina=SOSTANJ (12. 9. 2021). Vidno na podlagi »Državne topografske karte in načrti« pri merilu 1 : 2000 na koordinatah E = 505426.6 N = 138114.8.
73 Muzej Velenje, Vošnak, *Liber memorabilium*, str. 231.
74 ISN ZRC SAZU, GT 413.6, Matevž Sajovic: *Odgovori na vprašalnice gospoda G. Gotha […] s strani magistrata municipalnega trga Šoštanj*, 1843, str. 4.
75 ISN ZRC SAZU, GT 413.5, Odgovori gospostva Šoštanj in imenja Forhtenek, str. 5.
76 SI AS 1110, Okrajna gosposka Šoštanj, GM.

Primerjave nekaterih mikrolokacij mejnih točk na starih mapah in novi karti (e-baze), za opis meje iz leta 1872.

korpusa pri Šoštanju,[77] ki z »Wapnek« označi hrib oziroma greben na skrajnem vzhodnem delu lokoviške Rebri (danes poimenovan Hudobrežnikov vrh), v opisih pa je poudarjeno, da je hrib strm in nudi široke razglede. Ime Apnek morda izhaja iz tega, da so tod kopali apnenec in žgali apno – lokoviški hribi so v večini iz magmatskih kamnin, lokalno pa se vendarle pojavljajo območja apnenca.[78] Na omenjeni karti je narisana pot, ki vodi:

Povprek navzgor do **Vrhovnika** (*Verhounegg*) – ta lokacija je jasna.

[77] AT ÖStA, KA, KPS LB K VII b, 52 E, Innerösterreichs Landesbeschreibung (1806–1811), Aufstellung eines Corps bei Schönstein. Zahvaljujem se dr. Mihi Preinfalku, ki je dokument odkril in mi ga posredoval.

[78] Bizjak, *Geološko-geomehanske raziskave*, str. 13, 14.

Tabela 1: Primerjava mejnih točk pomirja trga Šoštanj po urbarju in župnijski kroniki

Urbar 1575	**Kronika 1872 (stanje pred 1848)**
Danijel Zorko – Penk	
potok Toplica	Podhrastnik – prvi mejnik
mimo Sraletovega mlina	
proti griču in Sraletovi kmetiji	mimo Sraleta
hrast s tremi križi	
Gregor Sauser	Poštajner – drugi mejnik
navzgor na Knežek	skozi kovačnico Marovškega kovača
navzdol do Klančnika	
nad Klančnikovo hišo	Lep
polkrožen griček na Goricah	skozi gozd
do Velunje	pod Plešejem – tretji mejnik
Kokolov mlin	
ob Velunji navzdol	
družmirsko območje	ob Kovaču
	do Miklava – četrti kamen
zeleno jezerce	nad talilnico
	ob hrastu (namesto kamna)
	preko Tamšetovega travnika – peti kamen
jarek (Paka)	čez Pako
navzgor do križa proti Pircu	navkreber do Klancjurja
na Appenneg	Hliš, Ostrožnik
povprek do Vrhovnika	Vrhovnik
križ pri vinogradu Martina Fišerja	
preko Venišnikovega hriba	
do Brezovice	Pušnik
ob starem propadlem rudniku	na koncu Penka navzdol
do Pake	
k Danijelu Zorku	do Podhrastnikovega kozolca

Križ pri vinogradu Martina Fišerja (*Vischer*) – ? V seznamu lastnikov v k. o. Lokovica (1825) so na F: *Falko, Florianz, Florian* ter na V: *Verschanig* – Fišerja oziroma Vischerja ni. Ker je križ postavljen ob vinogradu, je šla pot toliko južno, da je z območja gozda prišla do vinogradov, torej južno od slemena lokoviških hribov. Morda ima ta križ povezavo z današnjim »Križnikom«.

Venišnikov hrib (*Vünschnegg Perg*) – na današnji karti je to Veniški vrh.

Do **Brezovice** (*Vreschouicz*), ki bi morala biti nekje na mestu Pušnika. Kmetija Pušnik oziroma Pušner[79] je celek (vse ozemlje samotne kmetije je ležalo v enem strnjenem kosu okoli hiše). Pol celka je bilo v k. o. Šoštanj, pol v k. o. Lokovica. Morda Pušnik s svojim imenom, ki izvira iz »pušče«, to je neobdelanega, neobljudenega, opuščenega zemljišča, kaže, da stoji na območju poprej opuščene kmetije.

Stari propadli rudnik na levi (južni) strani Pake. Že leta 1575 je torej rudnik veljal za starega in propadlega – čeprav so ga kasneje še večkrat obujali, ni bil bržčas nikoli zelo dobičkonosen. Na tretji vojaški karti Habsburškega imperija (1869–1887) je zabeležen »cesarsko-kraljevi rudnik cinka«, s kladivcema pa je označena lokacija južno od Puharske hiše. Na prvem vojaškem zemljevidu (1763–1787) je območje označeno kot »Rude«.[80] V jožefinskem katastru[81] je za parcelo št. 428 v lasti Martina Pušnika, Trg Šoštanj, hišna številka 75, navedeno: »*Berggruben und Steine*«, torej rudniki in kamenje. »R[udnik] cinka« je zapisan in s kladivci označen še na jugoslovanski povojni specialki in z navzdol obrnjenimi kladivci na geološki karti SFRJ.[82] Šlo je za površinske kope, rove in jaške.

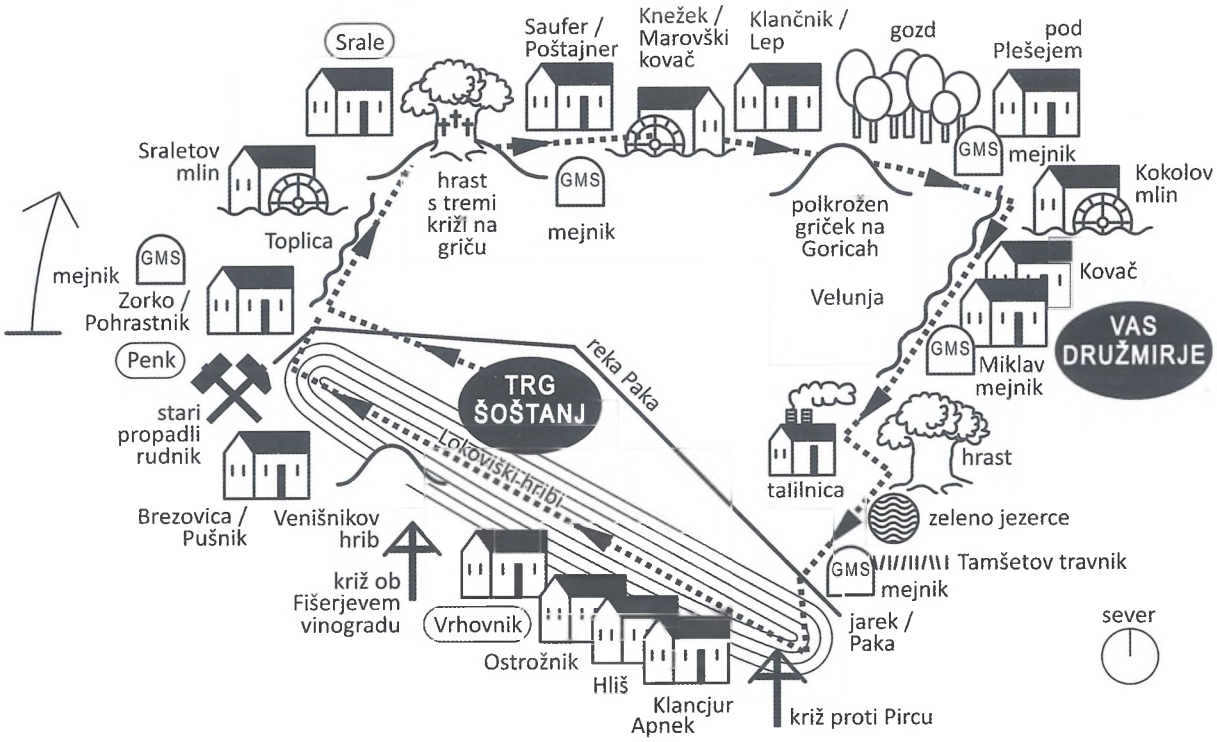
Mentalno podobo trške meje je sestavljalo oziroma definiralo logično zaporedje lahko prepoznavnih naravnih in grajenih prostorskih elementov: stavbe (kmetije, mlini, kovačija, talilnica), posebno, včasih zaznamovano drevje (hrasti), križi, griči in grebeni hribov, reka, potoki in jezerce … Človeku, ki je od mladih nog ves čas živel v tem prostoru in vsakih sedem let ponavljal obred, si zaporedja ni bilo težko zapomniti. Josip Vošnjak je sicer v *Spominih* zapisal drugače – da meje ne bi mogel več najti. Vendar pa

[79] Topografska karta Kraljevine Jugoslavije (1935–41), e-Register kulturne dediščine (https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b (12. 9. 2021)). Vidno na koordinatah 502543 137220.

[80] *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163.

[81] SI AS 1110, Okrajna gosposka Šoštanj, str. 46.

[82] Mioč in Žnidaršič, *Osnovna geološka karta SFRJ*.

Mentalna podoba poteka trške meje (R. Poles, 2021).

je bil Vošnjak med Šoštanjčani izjema – z desetimi leti je postal »Mihelnov študent« ter se je 13 let šolal v Celju, Gradcu in na Dunaju, domov se je vračal le občasno, na počitnice in obiske. Postal je del drugačnega, širšega prostora.

Meja pomirja trga Šoštanj se je torej naslonila na serijo naravnih in antropogenih elementov v prostoru:

a) naravni elementi (»živa meja«):[83]
   - mejne linije: mejna potoka prečno na os doline sta bila Toplica (severozahodno) in Velunja (jugovzhodno), na južnem delu je bila meja pod grebenom lokoviških hribov (jugozahodno);
   - mejne točke: polkrožen hribček (na Goricah), zeleno jezerce (južno od Družmirja), dva hrasta (na Širokem – s tremi križi in južno od Družmirja), izhodišče obhoda je bil vstop v sotesko Penk, kjer tekoče vode zapuščajo Šaleško dolino.
b) Grajeni elementi (»mrtva meja«): mlini (Sraletov in Kokolov oziroma Podležni), kovačija (Marovški kovač), domačije, opuščeni rudnik (v Penku), talilnice (južno od Družmirja), dva križa (v Lokovici), pet mejnih kamnov s črkami GMS (Podhrastnik, Poštajner, Plešej, Miklav, pri Paki).

Obhod meje šoštanjskega pomirja je vseboval celo serijo simbolnih, obrednih in pravnozgodovinskih elementov: ponavljanje na vsakih sedem let; potek na 1. maj pomeni pomladno obredje; razvrstitev v svečano povorko s trškimi insignijami (prapor, partizana) in predstavniki trga (sodnik, sindik, svetniki) na osrednjem trškem prostoru; spremljava obhoda z glasbo (hrup); hoja od središča do meje od vzhoda proti zahodu (v pravi smeri); kroženje okoli trškega ozemlja v desni (pravi) smeri; prehod skozi kovačnico z lezenjem skozi luknjo pri vretenu (kolektivna pomladitev?); prečkanje reke z drogovi; skupna pojedina ob zaključku poti; trkanje po mejnih kamnih in obnavljanje napisov na njih; iniciacija mladine med tržane s trikratno posaditvijo na prvi in hkrati zadnji mejni kamen oziroma vzpostavitev mladine kot priče poteka meje.

Geneza meje

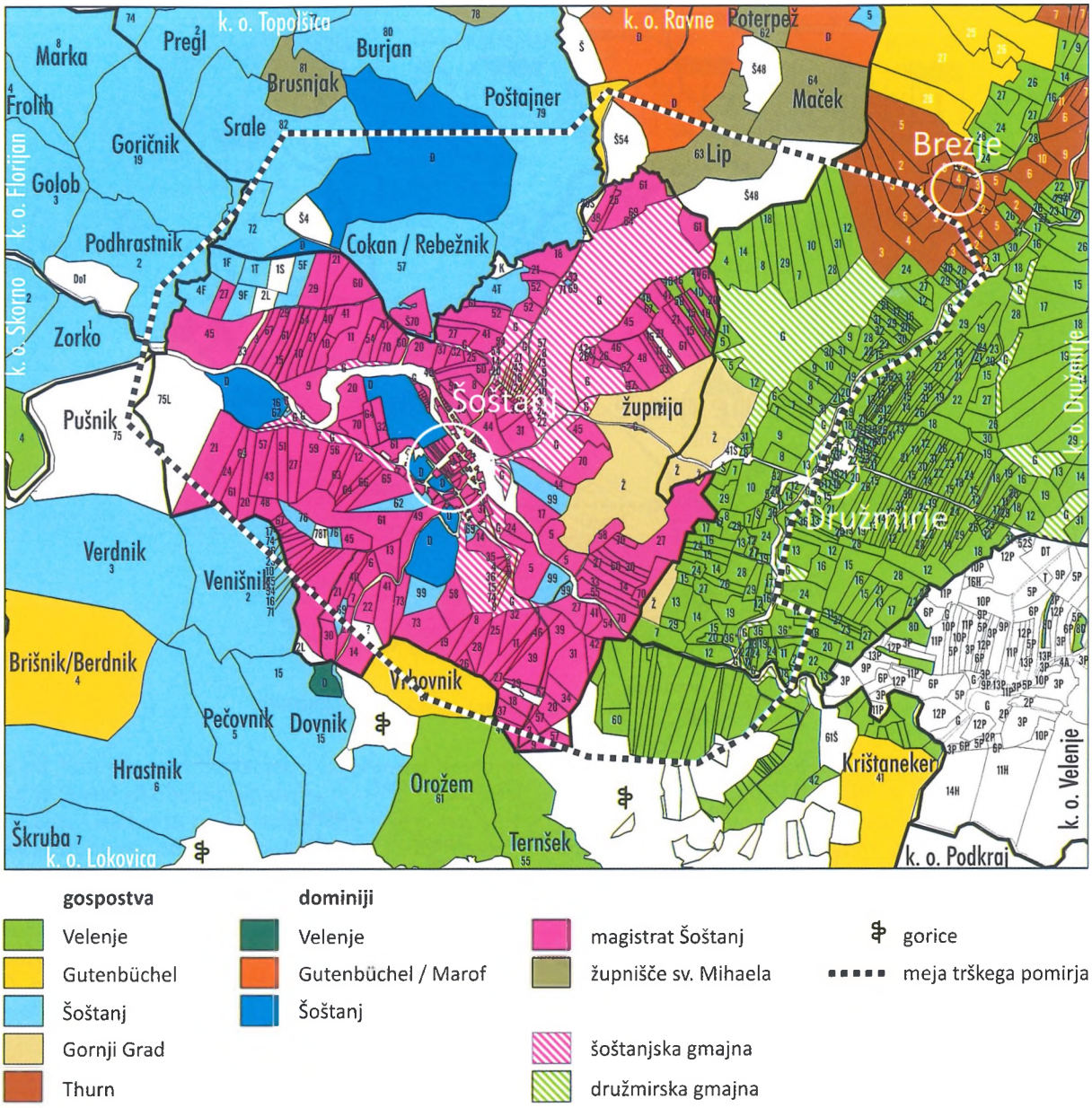
Pri genezi meje pomirja je mogoče prepoznati tri časovne stopnje:

1. Obseg šoštanjskega pomirja je bil – kot se zdi – prvotno na treh straneh v grobem naslonjen na čitljive naravne geografske elemente, ki so že sami razmejevali dele prostora in jih ni bilo mogoče spregledati – na dva potoka, Toplico (zahodno) in Velunjo (vzhodno), ter nanju pravokoten greben lokoviških hribov (južno). Na četrti stranici (severno) – preko hrbtov Široko in Gorice – ni bilo čitljivega naravnega elementa, ki bi lahko prevzel vlogo meje. Morda se je

[83] Prim. Kociper, Pravne starine, str. 54.

Tri razvojne stopnje definiranja trške meje (R. Poles, 2021).
Naravne meje, potek šoštanjske trške meje po opisu v temeljnem urbarju gospostva Šoštanj in Kacenštajn (1575) ter po spominu na zadnji obhod v kroniki župnije sv. Mihaela pri Šoštanju (1872). (R. Poles, 2021).

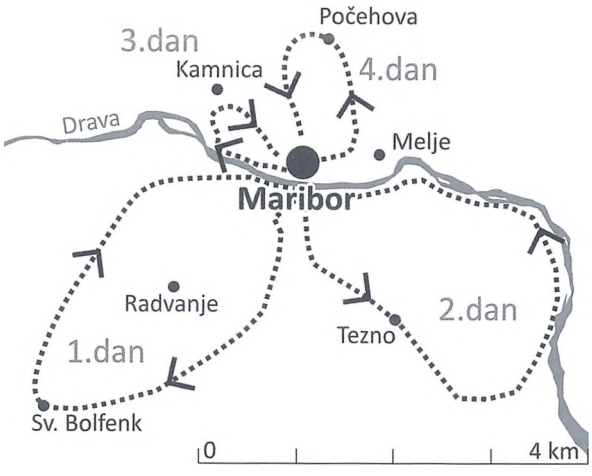
Zemljiška oblastva, preko katerih je tekla meja trškega pomirja v prvi polovici 19. stoletja. Na preris franciscejske mape so položeni podatki iz župnijske kronike ter hišne številke (R. Poles, 2021).

tu že obličila druga prostorska entiteta – (kasnejše) gospostvo Marof (Gutenbüchel).[84]

2. V 16. stoletju je bila meja pomirja podrobneje definirana oziroma opisana s sosledjem elementov, ki so v prostoru že obstajali: stavb, lesenih križev, griča, jezerca, potokov, dreves – samo eno drevo (hrast) je bilo posebej zaznamovano s tremi križi kot mejno znamenje. Izhodišče opisa meje je bilo mesto, kjer se je potok izlival v reko. Na vzhodnem, velenjskem delu Šaleške doline so bile meje sočasnih grajskih pomirij definirane s konfini – mejniki, brvmi, potoki, starimi potmi, vodnimi jarki, ograjami in dvema cerkvama. Od tukajšnjih starih mej je še danes vidna markantna živa meja med Koroško in Štajersko z drevoredom bukev v smrekovem gozdu med Staknetovim in Osekanim vrhom na planinski poti Sleme – Smrekovec.

3. Kasneje – bržčas ne prej kot v 17. stoletju – so šoštanjsko trško mejo ponekod še dodatno defi-

[84] To območje naj bi bilo konec 16. stoletja v lasti Baltazarja Wagna, lastnika velenjskega gospostva, v začetku 17. stoletja pa v lasti Erazmov Raumschüsslov, starejšega in mlajšega, lastnikov šaleškega gospostva. Prim. navedbe v: *Šaleški gradovi*, str. 90, ter navedbo Raumschüssla kot gospoda na Marofu – Erasmus Ramschüssel, Fhr: zu Schönegg u. Wildenegg, Herr auf Einöd, Gutenbichl u. Schallegg – v Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 885.

Smeri kroženja na obhodu mariborskega pomirja po dnevih (R. Poles, 2021).

nirali oziroma označili s postavitvijo posebej za to izdelanih kamnitih mejnikov kot najmlajšim slojem specialnih mejnih oznacb. Meja je bila potemtakem skozi čas vedno podrobneje definirana in je končno s specifičnimi oznakami – posebnimi mejniki – postala vsakomur vidna.

Lastništvo mejnega pasu

V kroniki župnije sv. Mihaela pri Šoštanju je tabela nekdanje zemljiške oblasti nad kmetijami v župniji. Če tabelarične podatke prenesemo na karto, se pokaže, po zemlji katerih gospostev je šla trška meja v prvi polovici 19. stoletja, pred zemljiško odvezo. Povorka je, potem ko je na zahodni strani trškega ozemlja prečkala potok Toplica, z ozemlja pod oblastjo magistrata (trga) stopila na ozemlje šoštanjskega podložnika Podhrastnika. Ko je zakoračila v gozd na Širokem, je stopila na dominikalno posest šoštanjskega gospostva. Po prečkanju Bečovnice je stopila na ozemlje Marovškega kovača – podložnika gospostva Marof (Gutenbüchel) – in po prečkanju ceste na dominikalno zemljo tega gospostva. Kmeta, po katerih ozemlju je potem šla meja – Lip in Maček –, sta bila podložna župnišču sv. Mihaela. Po prečkanju meje med Ravnami in Družmirjem so stopili na ozemlje Gaberk (Brezje), podložno gospostvu Turn v Škalah. Po turnskem so hodili do potoka Velunja – ko so ga prečkali, so prišli na družmirsko ozemlje, ki je bilo v celoti pod oblastjo gospostva Velenje. Po velenjskem so hodili vse do vinogradov v Lokovici, kjer je veljalo gorsko pravo. Torej so tržani v 19. stoletju hodili po ozemlju gospostev Šoštanj, Marof (Gutenbüchel), Turn in Velenje.

Oblastna struktura sredi 19. stoletja je bila najbrž precej drugačna od izhodiščne strukture iz časa ustanovitve trga, ko je bilo bržčas območje pretežno v rokah gospodov Šoštanjskih in kasneje Žovneških: opis meje pomirja v urbarju leta 1575 navaja Zorka kot žovneškega podložnika, Žovnek je posedoval tudi območje pri Družmirju.[85]

Primerjava obhoda pomirja Šoštanja z obhodi pomirij drugih naselij

S pritegnitvijo opisov obhodov drugih naselij se ustvari širša slika: v njej se pokaže, kateri elementi obhoda so se še pojavljali drugje, kakšne so bile posebnosti šoštanjskega obhoda in kakšne so bile fizične lastnosti šoštanjskega pomirja.

Opisi meja pomirij lahko obsegajo tri informacijske plasti:

1. samo prostorsko informacijo o meji – na primer da je pomirje Radovljice obsegalo območje do mestnega obzidja in do kamor so padale kaplje z njegovih streh;[86]
2. prostorski informaciji je dodana smer – zaporedje mejnih znamenj v opisu meje je navadno identično smeri obhoda meje. Tovrstne informacije so pretežno vezane na tipizirane opise, »poglavja« v urbarjih;
3. prostorski informaciji z definirano smerjo obhoda je dodan opis obrednih vsebin. Opisi se pojavljajo v manj uradnih oziroma standardiziranih virih: kronikah in protokolih obhodov.

Starejša literatura[87] med drugim navaja obhode meja mestnega ali trškega okoliša Motnika, Maribora, Laškega, Šetvida ob Glini, Šoštanja, Novega mesta, Ljutomera, Kamnika in Celovca, dodajmo še Ormož, Celje, Ptuj, Radgono ter primerjalno Gradec in Dunaj.[88] Da obhodi niso bili samo formalno slovesni, pričajo poročila o spopadih v Ormožu[89] in Mariboru.[90] Celjani so se leta 1760 spopadli z Levčani, na naslednjem obhodu leta 1777 pa spet ugotovili, da »mejniki niso bili povsod na pravem mestu«.[91]

85 Tam so dve kmetiji darovali gornjegrajskemu samostanu kot odškodnino za poravnavo sporov (huba pri »Tresimir« / »Stresimir, da ein Jans aufgesessen ist«) (Ravnikar, *V primežu*, str. 263). Morda je bilo to jedro župnijskega posestva, ki je bilo še v 19. stoletju pod Gornjim Gradom.

86 Gestrin, Radovljica, str. 529.

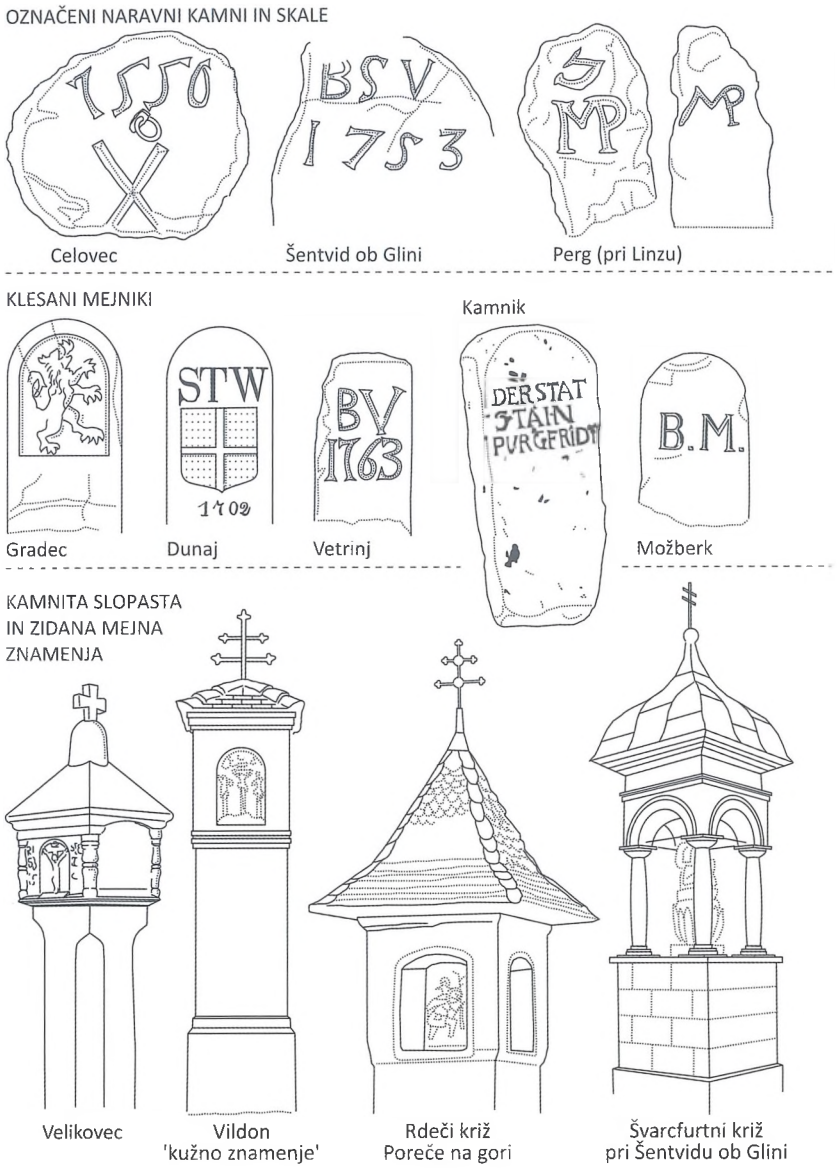
87 Vilfan, Očrt, str. 223.

88 Za Motnik: Urankar, *Zgodovina*, str. 20, 21; za Maribor: Baš, Topografska dinamika, str. 322; za Laško: Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 228; za Šentvid: Erben, Deutsche Grenzaltertümer, str. 56; za Soštanj: Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 174; za Novo mesto: Vrhovec, *Zgodovina*, str. 13; za Ljutomer in Kamnik: Vilfan, Očrt, str. 223; za Celovec: Bidermann, Die Berainungs-Ritte (povzetek opisa po: Hermann, Handbuch, 2/1, str. 148–154, ki je bil prosto obdelan po opisu v protokolu magistrata iz septembra 1575); za Ormož: Klasinc, Ormož, str. 63; za Celje: Orožen, Gmajne, str. 159; za Ptuj: Hernja Masten, *Vpisna knjiga*, str. 23; za Radgono: Hofrichter, *Die Privilegien*, str. 92, 100 (opis obhoda 12. februarja 1598); za Gradec: Pscholka, Der Grazer Burgfried, str. 27–58; za Dunaj: https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Burgfried (25. 4. 2021).

89 Klasinc, Ormož, str. 84.

90 Puff, *Marburg*, 2, str. 148–150.

91 Orožen, Gmajne, str. 159.

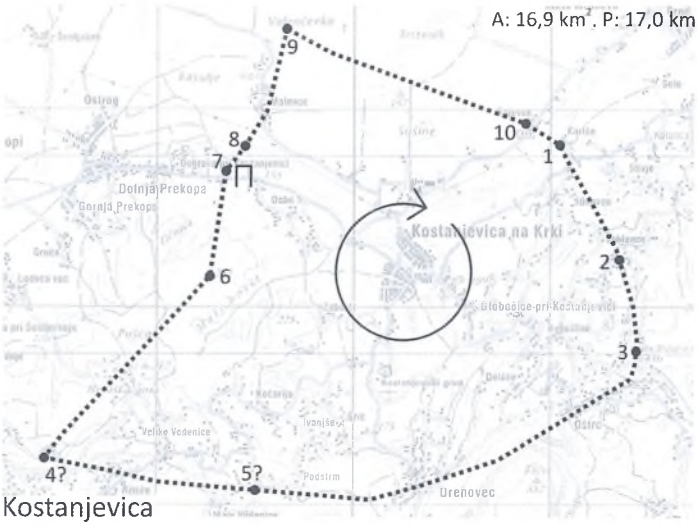
Primeri različnih tipov mejnikov, ki so označevali meje pomirij krajev: označeni naravni kamni in skale – Celovec (1556), Šetvid ob Glini (1753), Perg; klesani mejniki – Gradec, Dunaj, Vetrinj, Kamnik, Možberk; kamnita slopasta in zidana mejna znamenja – Velikovec, Vildon (križ oziroma »kužno znamenje«), Švarcfurtni križ pri Šentvidu, Rdeči križ (Poreče na gori) (R. Poles, 2021).[92]

[92] Za Celovec: http://www.kleindenkmaeler.at/detajl/burgfriedstein_klagenfurt (18. 4. 2021); za Šetvid: Wohlfahrt, *St. Veiter Burgfried Marksteine (Merksteine)* (https://altstveit.wordpress.com/2013/06/21/st-veiter-burgfried-marksteine-merksteine/ (18. 4. 2021)); za Perg: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Perg_Burgfriedstein_Steinbruch.jpg (19. 4. 2021); https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Perg_Burgfriedstein_Poschachersiedlung.jpg (19. 4. 2021); za Gradec – nekdanji mejni kamen pomirja št. 25 iz leta 1673: https://www.grazwiki.at/images/1/1b/Zeillergasse_75%2C_Burgfriedstein_1673.JPG (19. 4. 2021); za Dunaj – kamen št. 5 po Behsel, *Beschreibung des Burgfriedens der Stadt Wien 1698* (https://www.wien.gv.at/actaproweb2/benutzung/image.xhtml?id=hga9DzP0l4Dcc5QcI5X9TeM0+8OkdD4Jp25sfgC2ACs1 (19. 4. 2021)); za Vetrinj: https://commons.m.wikimedia.org/wiki/File:Klagenfurt_Viktring_Opferholz_Grenzstein_BV_1763_07082007_01.jpg (20. 4. 2021); za Kamnik – verjetno iz 18. stoletja, z vklesanim napisom *Der Stat Stain Purgfrid*: https://www.muzej-kamnik-on.net/mejnik-kamniskega-mestnega-ozemlja-18–stoletje/ (21. 4. 2021); za Možberk: https://commons.m.wikimedia.org/wiki/File:Poertschach_Gaisrueckenstrasse_19_Grenzstein_Burgfried_Moosburg_20032016_1022.jpg (19. 4. 2021); za Velikovec: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Burgfriedsäule_Rakollach#/media/File:Voelkermarkt_Rakollach_Burgfriedsaeule_24082012_011.jpg (19. 4. 2021). Steber pomirja gradu Neudenstein: https://de.wikipedia.org/wiki/Burgfriedens%C3%A4ule, (12. 9. 2021); za Vildon: *Obersteiner, Das Burgfriedkreuz in Wildon* (https://archaeoregion.at/das–burgfriedkreuz–in–wildon/ (20. 4. 2021)); za Švarfurtni križ – kot mejno znamenje je omenjen v protokolu obhoda pomirja v letih 1565 in 1656: http://www.kleindenkmaeler.at/detail/schwarzfurter_kreuz (22. 4. 2021); za Rdeči križ: http://www.kleindenkmaeler.at/detail/rotes_kreuz (22. 4. 2021).

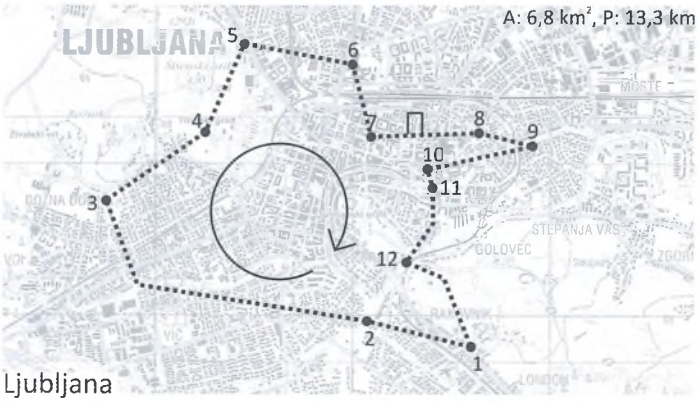

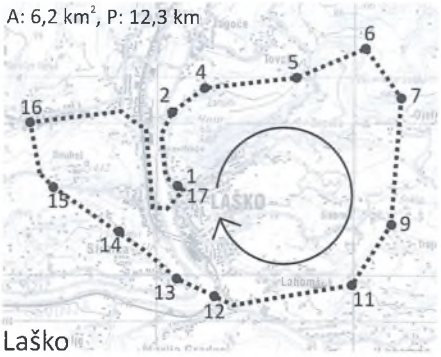
Nekaj primerov spominskih kovancev ob obhodih pomirij. Poenotena velikost (preris R. Poles, 2021).

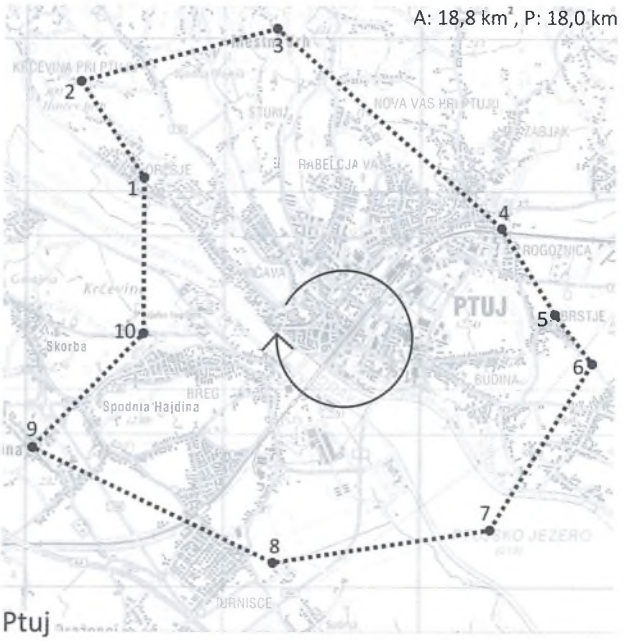

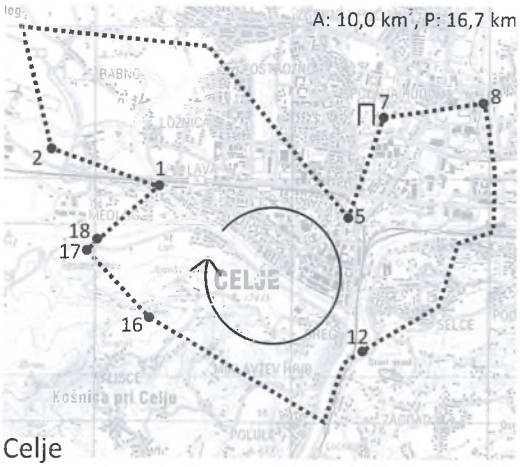

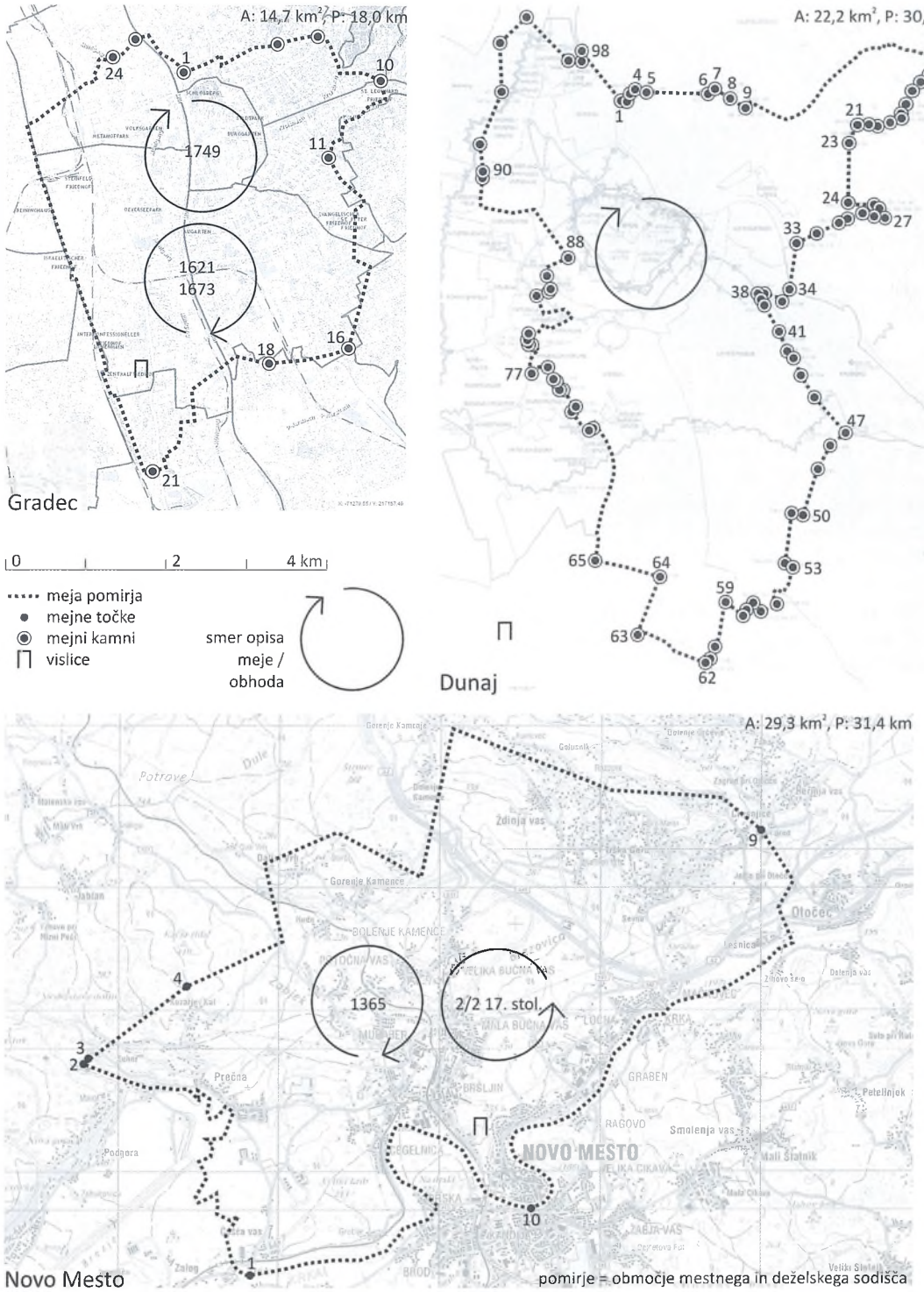

Smeri obhoda pomirij in primerjava njihovih velikosti: Radovljica,[93] *Višnja Gora, Šoštanj, Laško, Celje, Kostanjevica, Ljubljana in Ptuj ...*

[93] Gestrin, Radovljica, str. 526. Za natančnejše opise posameznih pomirij gl. Prilogo 1.

... Gradec,[94] *Dunaj,*[95] *Novo mesto. Enotno merilo in orientacija (R. Poles, 2021).*

[94] Geodetska podlaga: https://geodaten.graz.at/Stadtkarte/synserver?project=GRAZ_Stadtplan&client=auto (5. 5. 2021). Meja po: Die ehemaligen Burgfriedgrenzen von Graz, priloga k: Pscholka, Der Grazer Burgfried. Merilo karte iz leta 1912 je korigirano glede na realno velikost po sodobni kartografski podlagi. – Obhoda v 17. stoletju sta se začela na jugu, obhod v 18. stoletju pa na severu (prav tam, str. 34). O lokaciji vislic v Gradcu: Laukhard, *Der Bezirk Gries und seine Richtstätten* (http://stadtteilarbeit-denggenhof.at/der-bezirk-gries-und-seine-richtstaetten/ (15. 4. 2021)).

[95] Meja pomirja po: Historischer Atlas für Wien, Grenzen in Wiener Raum / 1, https://www.wien.gv.at/actaproweb2/benutzung/image.xhtml?id=smvkDRtTeA12OjqKnOmSG+M0+8OkdD4Jp25sfgC2ACs1 (7. 5. 2021). Številčenje kamnov po https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Burgfried (8. 4. 2021).

Posebnost obhoda pomirja Maribora je bila, da je trajal kar štiri dni. Prvi in tretji dan, na zahodnem delu obhoda, je šel sprevod v desno smer, drugi in četrti dan, na vzhodnem delu obhoda, pa v levo. Je bila menjava smeri naključje ali zavestna odločitev doseči ravnotežje?

Ob napovedi obhoda je samostan v Vetrinju pri celovškem magistratu protestiral zaradi »*ekscesov, ki jih je navadno povzročalo v večini pijano moštvo*«.[96]

V Šentvidu ob Glini je nastanjeno vojaštvo omogočilo impresiven nastop: sprevodu se je pridružilo 40 konjenikov in 140 pešcev s častniki; na primernih položajih so »mladini za spomin« metali kovance in streljali.[97]

Pri opisovanju meje pomirij krajev so največkrat uporabljali že obstoječe elemente prostora, ki so omogočali orientacijo, za podrobnejše definiranje meje pa so: a) posebna znamenja vklesali v naravne, neobdelane kamne in skale ali z žeblji in križi označili markantno drevje, b) postavili klesane kamnite mejnike ali c) lesena, kamnita ali zidana znamenja s sakralno vsebino.

Dunajsko pomirje je poleg obzidanega mesta obsegalo tudi predmestja. Čeprav so imeli posebnega inšpektorja za pomirje (*Bugfriedinspektor*) in nameščali mejne kamne, je ves čas prihajalo do sporov z gospostvi. Zato je mestni gradbeni inšpektor leta 1826 na osnovi virov natančno določil celotno mejo in jo učvrstil z 90, kasneje 98 mejniki – od katerih se je do danes ohranil en sam. Že katastrske občine, začrtane pod Jožefom II., se niso skladale z mejo pomirja, z določitvijo meja novih občin pa je bila meja dunajskega pomirja po letu 1850 popolnoma pozabljena.[98]

V Gradcu je bila meja pomirja zelo rudimentarno definirana v listini vojvode Rudolfa IV. leta 1361 s samo petimi okvirnimi točkami (Spodnji Tobel – Leuczendorf – Graben – Sv. Lenart – Hadmarsdorf – Spodnji Tobel). Pomirje je bilo večkrat povečano.[99] Obhod, opis in nadzor meje so organizirali župan, sodnik, svet in sindik; v uradni delegaciji so bili leta 1749 še mestni gradbeni mojster, nadzornik, mestni poročnik, štirje odborniki, štirje četrtni mojstri, predstavnik za protokol, mestni stražmojster, ki je vodil sprevod, zidarski mojster, kamnoseški mojster, polir s štirimi dnevnimi delavci s krampi, lopatami in rovnicami ter štirje pokriti vozovi. Meja je bila takrat definirana s 25 mejnimi kamni. Morali so paziti, da stroški obhoda niso bili previsoki.[100]

V večjih mestih je bil zaradi zgoščenega dogajanja v prostoru konflikt interesov pri določanju meje večji in kompleksnejši kot pri trgih. Na Dunaju in v Gradcu se zdi obhod predvsem birokratski izvedbeni postopek – uradna komisija se ukvarja z mejnimi kamni in ni čutiti množice prebivalstva, ki bi se pomikala po meji.

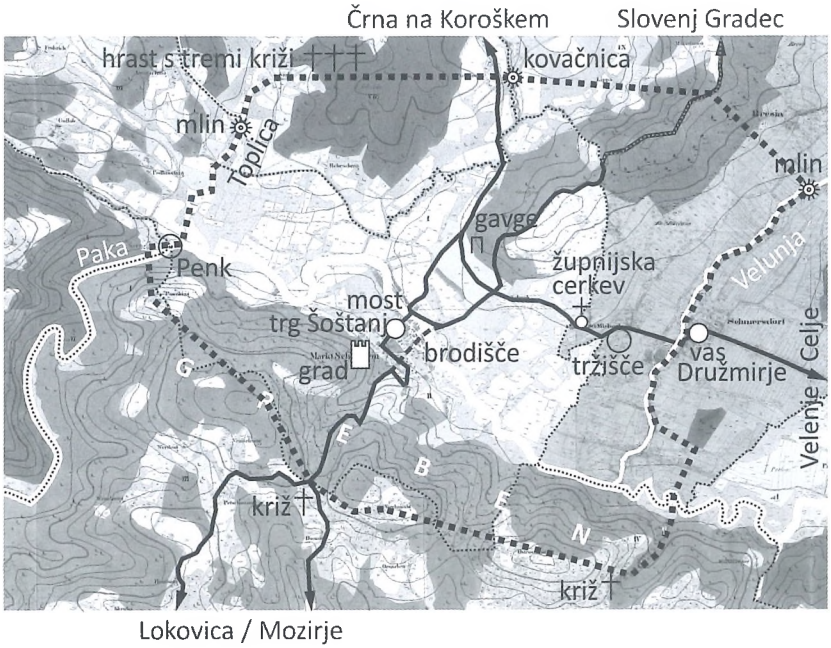
Frekvenca mejnih kamnov na kilometer nam pokaže, kako podrobno je bila definirana meja: dunajska kar šestkrat podrobneje od šoštanjske. Večina opisov mej in obhodov pomirij krajev je potekala v desno, izjemoma pa tudi v levo: v Višnji Gori in pri opisu pomirja Novega mesta v 17. stoletju (starejši opis tega pomirja kroži v desno).

Ob obhodih pomirij so kovali posebne kovance, imenovane tudi žetoni,[101] medalje, objezdni oziroma »pomirski« pfeningi[102] (*Burgfriedsbereitungsmünzen*, *Auswurfpfennige*, *Burgfriedpfennigen*), ki niso bili plačilno sredstvo, ampak spominski novci;[103] bili so okrogli, pravokotni ali rombasti (klipi, rezani iz pločevine s škarjami), cinasti, bakreni, srebrni in zlati;[104] okrašeni so bili s podobami krajevnih svetniških zavetnikov, z grbi, letnicami, inicialkami sodnikov in napisi. V pripravah na obhod leta 1729 v Celovcu so jih skovali približno 1200.[105] Zelo različen nabor velikosti oziroma vrednosti in oblik kovancev, skovanih ob obhodu leta 1673 v Gradcu, priča o tem, da so imeli različen namen in ciljno publiko.[106] Kovance so metali med mladino in polagali pod mejnike kot »podzemne priče«,[107] da je mejnik na pravem mestu – morda gre za ostanek nekdanjega žrtvovanja, ki je spremljalo vzpostavitev in obnovo meje.[108]

Katalog elementov, ki so definirali obred »obhod pomirja«, med drugim obsega:

- ponavljanje obreda: na 1 leto[109] (Motnik),[110] na 3 leta[111] (Hernstein)[112], na 7 let (Šoštanj, Motnik),[113] 8–10 let,[114] na daljša obdobja (Radgona – 30 let, Gradec 76 let (1673–1749));
- termin: spomladi (Maribor 17. april, Šoštanj 1. maj), poleti (Celovec 10. avgust, Gradec 29. in 30. avgust 1673, 2. in 3. september 1749);[115]
- trajanje obhoda: 1 dan (Šoštanj, Laško, Celovec), 2 dni (Radgona, Gradec),[116] 4 dni (Maribor);

96 Beiträge, str. 64.
97 Erben, Deutsche Grenzaltertümer, str. 56.
98 https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Burgfried (8. 4. 2021).
99 Popelka, Untersuchungen, str. 214.
100 Pscholka, Der Grazer Burgfried, str. 28 sl.
101 https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3495&lot=1775 (8. 5. 2021).
102 Hernja Masten, *Vpisna knjiga*, str. 34.
103 Klütz, *Münznamen*, str. 40.
104 Pscholka, Der Grazer Burgfried, str. 30.
105 https://de.wikipedia.org/wiki/Viktring (26. 5. 2021).
106 Poznani so na primer za obhode v krajih Gradec, Celovec, Sentvid ob Glini, Ptuj, Frohnleiten, Ljubljana in Radgona (Probszt–Ohstorff, *Die Kärntner Medaillen*, str. 101 ss; Röser, *Verzeichniss*, str. 25; Ankershofen, *Handbuch*, str. 416; Pichler, *Repertorium*, str. 50; Probszt, Unbekannte, str. 95 in spletni katalogi).
107 Poimenovanje po: Reichert, *Zur Geschichte*, str. 13.
108 Schneider, Von Grenzen, str. 6–13.
109 Ob izvolitvi novega sveta: Hofrichter, Burgfried-Berainungen, str. 2. – Najmanj enkrat letno: Reichert, *Zur Geschichte*, str. 35.
110 Urankar, *Zgodovina*, str. 21.
111 Erjavec, *Koroški Slovenci*, 3, str. 492.
112 Becker, *Hernstein*, str. 219.
113 Urankar, *Zgodovina*, str. 21.
114 Bidermann, Die Bereinungs-Ritte, str. 219.
115 Pscholka, Der Grazer Burgfried, str. 52, 54.
116 Na primer 29. in 30. avgust 1673 (Pscholka, Der Grazer Burgfried, str. 30).

Pomirje trga Šoštanj s ključnimi elementi prostora (R. Poles, 2021).

slavnostni sprevod: peš oziroma na konjih (v Celovcu so jahali samo pivovarji, mesarji, mlinarji in gostilničarji), urejeno statusno zaporedje udeležencev, dečki s palicami (Laško);
- insignije naselja: zastave oziroma prapori, helebarde (partizana – Šoštanj, Laško);
- insignije sodne oblasti: veliki sodniški meč (Celovec);
- uradni predstavniki trga/mesta: trški oziroma mestni sodnik z okrašeno sodniško palico, svetniki, sindik, župan; drugi predstavniki lokalnih skupnosti in obrtniki ter delavci za postavljanje mejnikov (Gradec);
- slavnostna oblačila: vojaška (oklepi), civilna, statusna (»mestni očetje v svetovalski obleki«);[117]
- oprema udeležencev: hladno orožje (partizane, meči, bodala), samostreli in ognjeno orožje (puške, pištole), »kot bi se podali na pravo fajdo« (meščani so bili oboroženi, čeprav se je njihova vojaška dejavnost omejevala v glavnem na obrambo in straženje mestnih obzidij in vrat,[118] ponekod je bilo orožje prazno (Celovec), prihajalo je do nesreč (Maribor))[119] ter delovno orodje (krampi, motike – Laško, pokriti vozovi – Gradec);
- glasba: bobni, flavte, trobente, piščali, šalmaji, rogovi;
- streljanje: pištole, puške, strel iz 8-funtnega topa pri vsakem mejniku;[120]
- navedba meje oziroma obkroženje pomirja v desno smer: Šoštanj, Laško, Celje, Gradec, Dunaj; izmenjaje v levo in desno smer: Maribor, v levo: Višnja Gora, Novo mesto;
  elementi za izboljšanje pomnjenja poteka meje: pri mladini cukanje za ušesa,[121] lasanje,[122] klofutanje oziroma zaušnice (»zapisati za uho«,[123] Maribor), grizenje v žeblje, ki jih nato zabijejo v drevje (Maribor), postavljanje oziroma pritiskanje na mejne kamne (Šoštanj), spopad oziroma pretep za razmetane spominske kovance, darilca (Maribor, Celovec), streljanje – »da bi si za vse življenje zapomnili«.[124] Pri starejših udeležencih je omenjeno striženje brade po pojedini kot analogen element za izboljšanje pomnjenja.[125]
- srečanje s sosedi: povabilo sosedov, slavnostni pozdrav (tuš trobent, priklon zastav, stisk rok – Celovec), formalni protokolarni pogovorni obrazec (Laško), protest oziroma oboroženi spopad (Maribor);
- posegi ob obhodu meje: obnova meje (zabijanje žebljev, vsekavanje križev in črk, nova barva napisov na kamnih, nameščanje novih kamnov), od-

117 Vrhovec, *Zgodovina*, str. 13.
118 Zwitter, Ob šeststoletnici, str. 6.
119 *Jakob Zajrer [je] – ko je želel razpeti pištolo – po naključju ustrelil enajstletnega bratovega sina. / … meščanu Ahacu Peliceroliju je moker papirnati ovoj naboja prebil suknjo, ovratnik in dve srajci ter mu obtičal v rami* (Baš, Topografska dinamika, str. 322).
120 Vrhovec, *Zgodovina*, str. 13.
121 Ostanek bavarskega prava po načelu, da se priče vleče za ušesa – »testes per aures tracti«? Gl. Aigner, Testes, str. 221 sl.; Babnik, *Sledovi*, str. 6: »Bavarci /.../, tam so se priče za ušesa k sodniji vlačile ('der gezogene' je 'zeuge').«
122 Kociper, Pravne starine, str. 54, ljudska primerjava: »so se 'kečkali' (lasali), kot bi mejo stavili«.
123 Vilfan, Očrt, str. 248.
124 Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, str. 545.
125 Schneider, Von Grenzen, str. 6–13.

stranjevanje (podiranje) nepravilno postavljenih manjših objektov (lesene meje, plotovi, ograje);
- posebne mejne točke: pot skozi objekte, ki so stali neposredno na meji pomirja (skozi okna, skozi luknjo pri vretenu kovačnice (Šoštanj), prečkanje potoka s pomočjo kolov (Šoštanj);
- mejniki: 5 Šoštanj, 24 (25) Gradec, 90 (98) Dunaj;
- skupen obrok oziroma zastonj pijača: Laško – večerja, Šoštanj – topli obrok in vino, Celovec – kosilo na mizah na prostem na najbolj oddaljenem delu poti;[126]
- spominski kovanci različnih oblik, materialov, velikosti in vrednosti;[127]
- »sprejem« med tržane: mladostnik trikrat postavljen na ključni mejni kamen (Šoštanj).

Pri šoštanjskem obhodu se pojavljajo trije izredni elementi: prehod skozi kovačnico skozi luknjo pri vretenu, prečkanje potoka na kolih in sprejem mladine med tržane s trikratnim postavljanjem (posedanjem) na mejni kamen, pri katerem se je obhod začel in končal.

Tabela: Okvirna površina in obseg pomirij izbranih naselbin

naselje	površina (km^2)	obseg (km)	mejni kamni	kamnov na km
Radovljica	0,03	0,8		
Višnja Gora	0,9	4,2		
Šoštanj	5,4	9,5	5	0,53
Laško	6,2	12,3		
Ljubljana	6,8	13,3		
Celje	10	16,7		
Gradec	14,7	18	25	1,39
Kostanjevica	16,9	17		
Ptuj	18,8	18		
Dunaj	22,2	30,2	98	3,25
Novo mesto	29,3	31,4		

Ali je bilo pomirje Šoštanja veliko ali majhno? Po površini je bilo približno 180-krat večje od mikropomirja mesta Radovljica, ki je obsegalo samo območje obzidja. Bilo je šestkrat večje od pomirja mesta Višnja Gora. Primerljivo je bilo s pomirjem Laškega, pomirje Ljubljane je bilo od šoštanjskega večje le za četrtino, pomirje Celja je bilo približno dvakrat večje. Trikrat večja so bila pomirja Gradca, Kostanjevice in Ptuja, štirikrat večje je bilo pomirje Dunaja in petinpolkrat večje pomirje Novega mesta, ki je bilo izenačeno kar z obsegom deželskega sodišča in skoraj tisočkrat večje od pomirja Radovljice.

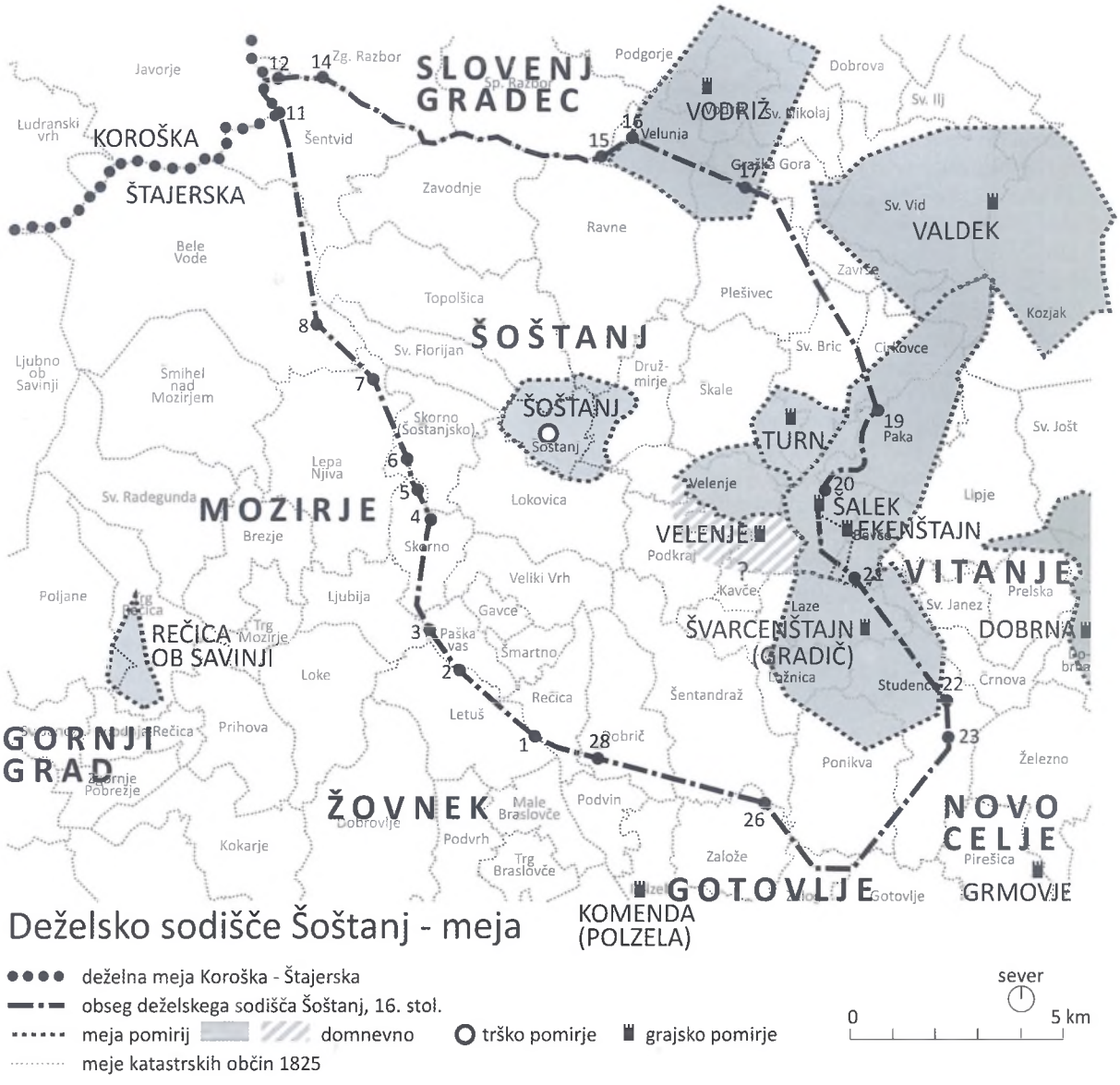
Primerjava pomirja Šoštanja z drugimi pomirji v deželskem sodišču Šoštanj

Deželsko sodišče Šoštanj je v 16. stoletju obsegalo območje od meje s Koroško v Šentvidu (na severozahodu) do vključno Ponikve (na jugovzhodu).[128]

Orožen piše, da znotraj območja deželskega sodišča Šoštanj – poleg pomirja trga Šoštanj – ležijo še pomirja gradov Velenje, Šalek, Turn in Švarcenštajn.[129] Zaris mej pomirij na karto pokaže, da nekatera grajska pomirja niso v celoti ležala v enem deželskem sodišču: pomirje gradu Šalek je na primer iz vitanjskega segalo v deželski sodišči Slovenj Gradec in Šoštanj (v Šoštanj so morali izročati težje prestopnike – »malefične« osebe, ki so hujša kazniva dejanja zagrešili zahodno od Pake), del pomirja gradu Vodriž je segal iz slovenjgraškega v šoštanjsko sodišče, del pomirja Ekenštajna iz vitanjskega v šoštanjsko ... Po Hriberniku naj bi bili leta 1623 na območju šoštanjskega deželskega sodišča še pomirji (ogradji) gradov Forhtenek in Lilienberg.[130] Forhteneški urbar iz leta 1480 pravi, da pomirja ni mogoče ugotoviti, urbar iz leta 1524 pa, da pomirja ni, da grad leži v deželskem sodišču Šoštanj in da pristojnost deželskega sodnika velja do grajskega mostu.[131]

[126] https://de.wikipedia.org/wiki/Viktring (26. 5. 2021).
[127] Omemba zlatih in srebrnih spominskih kovancev v Erben, Deutsche Grenzaltertümer, str. 57.

[128] Meja (*Pimerk*) deželskega sodišča Šoštanj se začne na kamnu, kjer se Paka izliva v Savinjo (1), kraju se pravi »V zelenem jezercu« (*im grunen Tumpf*), od tam gre na ozemlje, ki sodi pod Letuš, in skozi Preseko (2), dalje na Frauenburg na opuščeni grad (*öden Schloss* – 3), na Preseko in na potoček. Dalje na Letonjevo (*Latayne* – 4) in navzgor k županu na Skornem (*Suppan am Skhorl* – 5), do kamor sežejo njegova polja, nato preko sredine (*enthalb*) cerkve sv. Antona (6), za potokom navzgor do Sedelškove hube (*im Sattl* – 7), ki spada pod Šoštanj. Potem proti potočku, do potoka, ki se tam izliva v Belo vodo (8), pod Podkrižnikom (*Podkerschnigg* – 9) in dalje navzgor preko sredine Slenišnika (*enthalb des Slenyschnagg* – 10) in dalje preko sredine cerkve sv. Vida (*bis zur halben Kirchen* – 11), katere polovica spada pod Pliberk. Od tam navzdol proti Bačovniku (*Batschounikh* – 12), na rudnik (13) in ob potoku Velunja (14) do Murna (*Mori* – 15), navzgor za majhnim potočkom do korita (*Trog*) ob cestah. Od tam preko celega hriba do Vrhovnika (*Verhounik* – 16), dalje v hrib na Graško goro (*Windischgrazer Berg* – 17), dalje na Medveda (18) nad sv. Ožbaltom in navzdol v Pako (19) in proti Šaleku. Dalje od šaleškega pomirja (20) in roba koseškega urada (*Edlinger Amt*) na Kožlju (21) do Strebovnika (*Stabonigg* – 22) v helfenberški vasi. Navzdol k soteškemu kmetu Rožmanu (23), dalje navzdol do potoka in navzgor proti Soteski (23) in vasi, kjer je Lenart Winter (Zima). Nato na Globoko (*Glawokho* – 24), do koder se plačuje dajatve v Šoštanj. Dalje na Maligajev mlin (25) in pod Sevčnikom (*Selschnigg* – 26) na (*Khrastoschikh* – 27) za Vinsko Goro (*Weinperg*) navzgor proti Strimirju (28) in navzdol ponovno k zelenemu jezercu. Transkripcija: Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 429–431. StLA, Laa–A.–Antiquum–II–K–69–158, Stokurbar Schönstein und Katzenstein, 1578, fol. 222, 223; StLA, Laa–A.–Antiquum–II–K–70–159, Stokurbar Schönstein und Katzenstein, 1594, fol. 221, 222.
[129] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 431.
[130] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 69.
[131] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 443, 444.

Deželsko sodišče Šoštanj – meja (R. Poles, 2021).

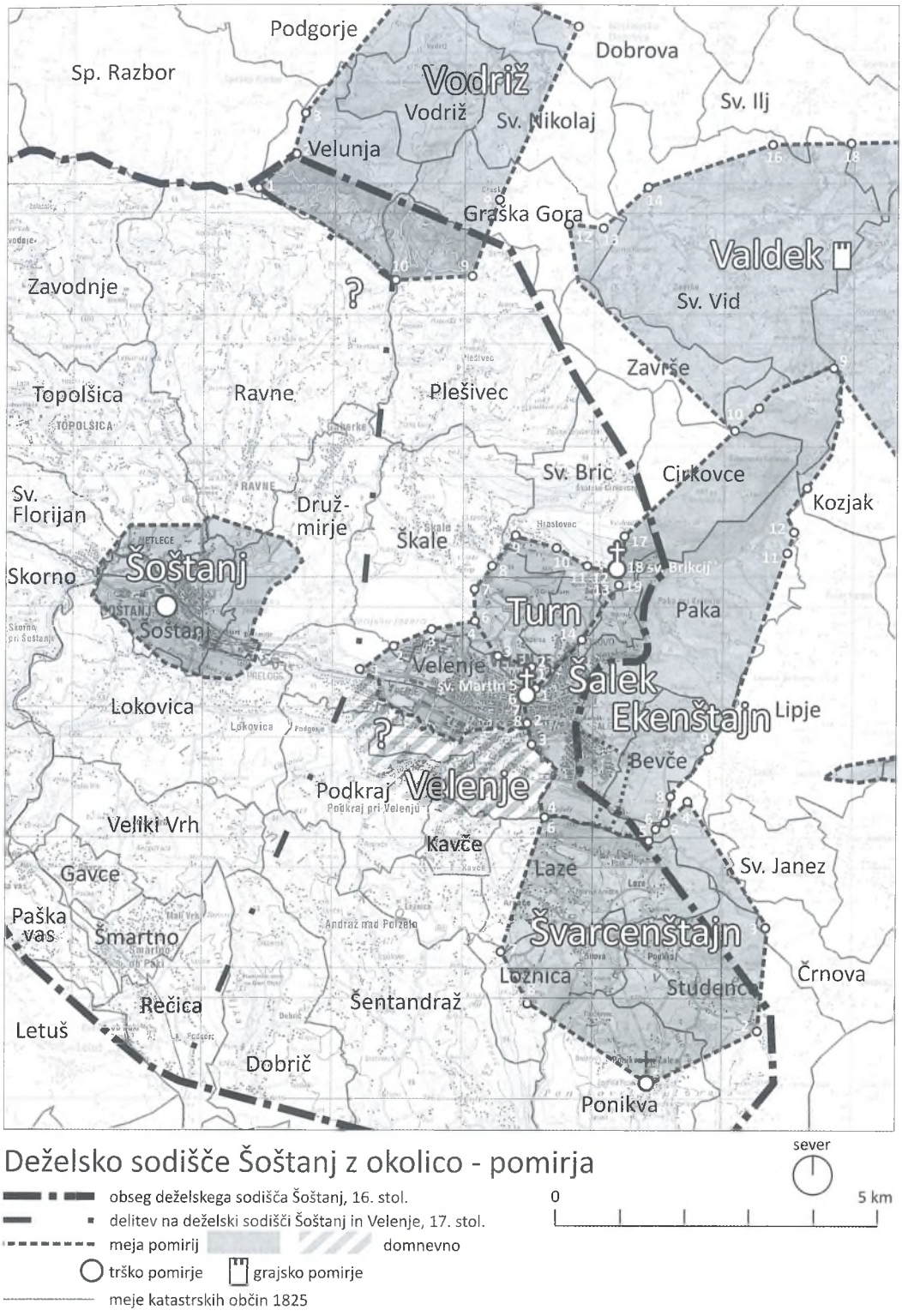
Meje (vsaj nekaterih) grajskih pomirij so bile dosti bolj spremenljive kot meje šoštanjskega trškega pomirja, kjer je bil potek meje v 16. in 19. stoletju sicer opisan z različnim naborom mejnih točk, a je trasa meje ostala v grobem enaka. Pri pomirju gradu Velenje so lastniki avtonomno kupčevali z velikimi kosi ozemlja, ki so jih priključevali k pomirju ali jih iz njega izločali.[132]

Znotraj pomirja trga Šoštanj so imela nekatera zemljišča poseben pravni status: pokopališče pri cerkvi sv. Mihaela jožefinski kataster pod parcelno številko 460 opiše kot »cerkveno svobodno dvorišče za pokopavanje«, pri čemer uporabljeni izraz »*Freyhof*« pomeni zemljišče, prosto davkov in drugih dajatev ter neodvisno od nižjega (lokalnega) sodstva. Tudi plemstvo in duhovščina sta bila izvzeta iz pristojnosti mestnega oziroma trškega sodnika.[133]

Opazovali smo spremembe v načinu opredeljevanja meje trga Šoštanj, ki je bila prvotno naslonjena na čitljive naravne strukture, nato navezana na vidne grajene elemente okolja in slednjič dopolnjena s petimi mejnimi kamni; okvirni potek meje si je lahko zapomnil tudi najpreprostejši tržan. Meja kasnejše katastrske občine Šoštanj v franciscejskem katastru (1826), ki jo je zarisal in opisal geometer kot strokovnjak specialist, je definirana že povsem drugače: s 37 mejnimi količki (Grenzpflocken), razdalje med njimi

[132] Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 269 sl.

[133] Zahvaljujem se Frenku Špilerju iz Knjižnice Velenje za vso potrpežljivo pomoč pri zbiranju literature z medknjižnično izposojo ter dr. Aloisu Ruhriju iz Zgodovinskega društva za Štajersko za posredovane skene, ki so mi omogočili nadaljnje delo.

Osrednji del območja deželskega sodišča Šoštanj s pomirji trga Šoštanj ter gradov[134] *Šalek, Turn, Velenje, Švarcenštajn, Ekenštajn, Vodriž in Valdek – z razdelitvijo na deželski sodišči Šoštanj in Velenje v prvi polovici 17. stoletja*[135] *(R. Poles, 2021).*

[134] Opisi mej v prilogi na koncu besedila. Označba pomirij gradu Komenda v Polzeli in gradu Grmovje povzeta po karti Die Landgerichte und Burgfriede der Steiermark zur Zeit Maria Theresias, priloga k Mell in Pirchegger, *Steirische Gerichtsbeschreibungen*, https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Landgerichte_Burgfriede_Steiermark_18_Jhdt.jpg (12. 9. 2021).

[135] Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 69.

so navedene v sežnjih, zamiki v smeri pa s koti v stopinjah.[136] V tem suhoparnem, tehničnem opisu so od vidnih delov prostora kot mejni elementi uporabljeni samo še potoki in ceste. Le še korak je do sodobnega, hipernatančnega definiranja mej s koordinatami globalnega sistema pozicioniranja, ki se ne ozira več na vidne elemente prostora, ampak temelji na satelitih. Nekdaj živa in nazorna mentalna slika meje se je spremenila v nemo tabelo nezapomnljivih številk z množicami decimalk; namesto ljudskega spomina informacijo o meji hrani računalnik v prostorski bazi podatkov.

Ker obstoj meje ni več vezan na ljudski spomin, je ni več treba obnavljati (v prostoru in spominu) s cikličnim obredjem, ki je bilo v primeru trga Šoštanj presenetljivo slikovito.

PRILOGA 1: Pomirja nekaterih krajev na Slovenskem[137]

VIŠNJA GORA: Leta 1461 je cesar Friderik III. pisno določil trško pomirje: do novega križa sv. Lenarta pod trgom na cesto (1) in od tam do cerkve sv. Lenarta (2), preko sredine griča, na katerem stoji cerkev, in od tiste cerkve sv. Lenarta in griča do Starega trga (Altenmarkt – 3) na gornjo cesto, od gornje ceste do izvira (Brünndl) sredi Goric (4) in dalje do izvirka, ki izvira ob župnišču (5), in dalje do hrasta, ki stoji na kraju »Khosicz«, kjer potem ležijo polja in travniki omenjenega župnišča (6).[138]

ŠOŠTANJ (19. stoletje): Podhrastnik – 1. mejnik, mimo Sraleta, Poštajner – 2. mejnik, skozi kovačnico Marovškega kovača, Lep, skozi gozd, pod Plešejem – 3. mejnik, ob Kovaču, do Miklava – 4. mejnik, nad talilnico, ob hrastu (namesto kamna), preko Tamšetovega travnika – 5. kamen, čez Pako, navkreber do Klancjurja, Hliš, Ostrožnik, Vrhovnik, Pušnik, na koncu Penka navzdol do Podhrastnikovega kozolca.

LAŠKO (1769): 1. mimo župnišča, 2. proti kraju Jagodiče, 3. »pod Švepom«, 4. ob Simonu na Tolstem, 5. mimo Zorka na vzpetino, 6. dol v bližini Janiža, 7. na vzpetino Žikovce, 8. prečno nad rudnikom navzdol, 9. gor na Gradnik in Gaber, 10. desno skozi vinsko gorico ob Hermanovem vinogradu, 11. navzgor na Lahomščico, 12. ob Marija Gradcu čez Savinjo, 13. kjer je nekdaj stala hiša Kajtne, 14. na sv. Krištofa, 15. na cesto proti Sv. Mihaelu, ki vodi na sv. Jedrt, 16. preko kamnoloma na Rečico, 17. na trški prostor.[139]

CELJE: Mejne točke po opisu meje pomirja Celja v listini grofa Friderika II. Celjskega iz 11. 4. 1451: Temu našemu mestu smo po svoji volji in s tem pismom dali tudi pomerij, ki se začne pri mostu na Ložnici [1] tostran zverinjaka [2], nato ob logeh [3], navzgor do gozda [4], mimo Svetega Duha [5], nato do Trnovelj (Dürenpüchl) [6], kjer stoje vislice [7], od tam do Hudinje (Khöding) [8] in čez potok Voglajna (Agley) [9] do kamna, ki označuje koseško ozemlje (pimerckh) [10]. Od tega kamna do križa [11], kjer se jezdi na Gornje Celje, in od tod ob Savinji [12] do dvorca [13], ki je bil nekdaj Pruckhlerjev, nato čez Savinjo [14] do izvira (jungkhprunn) [15], od tam čez vinograde [16] v Lisce (Leiß) [17] do dvora, imenovanega Pobrežje (Pabersniz), nekdaj od Konrada Sarauerja, ter naravnost čez Savinjo [18] do omenjenega mostu [19 = 1]. Znotraj teh mejnikov in meja naj urejuje stvari vsak mestni sodnik, ki ga bomo postavili mi, naši dediči in nasledniki ali naš oskrbnik, ne da bi mu to oporekali in/ali ga pri tem ovirali mi, naši deželski sodniki ali drugi naši pravdarji.[140]

KOSTANJEVICA (1625): »Od Karlič [pri Krki – 1] mimo Závod [2] na hrib sv. Mohorja – [3] cerkev sv. Marije Magdalene na Ržiščih [4] – na cerkev Marije device na Malih oziroma Velikih Vodenicah [5] – čez mali boršt [6] na »Kamenato mlako« [danes ledinsko ime Kamenja pri Dolenji Prekopi, kjer so stale vislice – 7] – preko Krke [8] na kmetijo Gašperja Bolhe, podložnika kostanjeviške farne cerkve, na mlako, ki jo domačini imenujejo Válenčovka [9] – na potok Gorenji Sajevec in zopet proti Krki«.[141]

LJUBLJANA (16. stoletje): »Mestno pomirje začenja pri potoku Rakovniku (Rakhounikh – 1 [5]), kakor teče od Samerovih njiv (von des Samereks akher) in travnikov, kjer se gre proti Šmarju (Sanct Marein); in od tod preko vode Ljubljan[ic]e (Laybach – 2) nad mestom, do potoka pod Vičem (Weitsch – 3), ki teče z Rožnika (Rosenpach); in od tega potočka gor na Apfaltrerjev stolp (des Apfaltrers thurn – 4) proti sv. Jerneju v Šiški (sanct Bartholomee za Khaitsch) na potoček; in od tega potočka preko polja k lesenemu križu tostran sv. Krištofa (sanct Christoff – 6) pri razpotju proti Klečam (Khletschach); in od tega križa zgoraj preko polja in njiv do Blatne vasi (dorflein Göss – 7); in od tod do vasi Vodmata (dorf Udmaidt – 8) in sv. Petra (sanct Petter – 9), farne cerkve ljubljanske; in od te vasi preko vode Ljubljan[ic]e (wasser Laybach) pod mestom do Soteske preko gorice ali griča zopet do potočka Rakovnika (Rakhonik)«.[142]

[136] Opis meje k. o. Šoštanj (*Definitive Grenzbeschreibung der Gemeinde Schönstein*) v franciscejskem katastru: SI AS 177/C/F/C411/s/PR, geometer Janez Pregsinger.

[137] Številke v oglatih oklepajih so označene na karti posameznih pomirij.

[138] Dimitz, *Geschichte Krains*, 1, str. 312. O lokaciji cerkve sv. Lenarta: Golec, Nova spoznanja, str. 112, 113.

[139] Pomoč pri določanju meje Laškega: Videc, *Pohod*, str. 5.

[140] Isti opis so povzemale tudi kasnejše listine s potrditvami mestnih pravic (po: Bezovšek, *Privilegiji*, str. 40, 41).

[141] Mlinarič, *Kostanjeviško gospostvo*, str. 72.

[142] Kos, *Srednjeveška Ljubljana*, str. 39. – ... »od vseh teh krajev toliko (navzven), kot lahko moški vrže peščeni kamen ('Zandstein')« (Dimitz, *Geschichte Krains*, 1, str. 237). Gl. tudi

PTUJ (18. stoletje): Meja ptujskega pomirja se je začela zahodno nad Orešjem (Nußdorf – 1) pri vinogradu poštnega uradnika Harma ob Dravi (občina Krčevina) ter je šla zahodno čez Vurberško cesto skozi Krčevino (2) in Mestni vrh (Stadtberg – 3), od tam čez Radgonsko cesto proti Rogoznici, kjer se vidi znamenje pri Rogozniškem mlinu (4) ob pešpoti proti Podvincem. Od tod je potekala na vzhodu prek Brstja (5), Ormoške ceste (Friedauer Straße – 6) in Drave (7) do gradu Turnišče (8), kjer je tekla skozi kuhinjsko okno in se vlekla v južni smeri proti Zgornji Hajdini (9) in Skorbi (10), kjer stoji znamenje pri mlinu, se z juga zahodno približala Dravi in se tam spojila z začetkom meje na drugem bregu v Orešju, s čimer se je obseg pomirja kazal skoraj kot pravokotnik.[143]

NOVO MESTO: Določitev pomirja po novomeškem privilegiju iz leta 1365, 16. člen: »K temu opisujemo, dajemo in razmejujemo novoimenovanemu mestu okrožje, kot je obseženo z naslednjimi mejami: Prvič nad mestom do vode, ki se imenuje Prečna (1), in od izvira Prečne (2) do Luknje (3) in okoli vsega hriba, ki se imenuje Kal (4), in zgoraj okrog do meje pod Strmcem (5) okoli do mejnikov, ki potegnejo mejo navzgor v Zdinji vasi (6), in k dvema dvoroma na hribu (7) do potoka, ki tam teče pod Zgornjim Grčevjem (8) po zemljišču tja med Starim gradom in Češnjicami (9) v Krko pod mestom Rudolfovim (10)«.[144]

PRILOGA 2: Opisi mej pomirij gradov v šoštanjskem deželskem sodišču[145]

Pomirje gradu ŠALEK (1771): Začetek pri mejniku nad sv. Martinom ali v Vodelah [1], od tam po poti pod sv. Martinom proti potoku, imenovanemu Paka [2], od tam med posestvi pristav gospostev Velenje in Šalek [3] do vrha hriba Koželj [4], od tam na vrh Malega Kožlja [5] do izvira, imenovanega Kozja pišica [6], od tam do Obirca [7] v Trebuši, od tam po jarku med Dobrovo in bevškimi posestvi [8] proti »Voclanzä« in Ježovnikovemu vinogradu [9], od tam do kleti Smonsur (?) skozi prešo (?) [10]. Od tam po cestah skozi gozd, pod Lipnikom [11], od tam do Blažičevih stavb [12] skozi »läben (?)«, od tam po cesti proti Kozjaku [13], od tam na črni tolmun v Paki [14], od tam po jarku proti Medvejeku [15] skozi »läben (?)«, od tam na vrh hriba Smodivnik [16] nad Videmškom, od tam na Vodemlo [17], od tam do cerkvenega stolpa sv. Brikcija [18]. Od tam skozi Špitalovo dvorišče [19], od tam po poteh in cestah do mejnika nad sv. Martinom [1].[146]

Pomirje gradu TURN (1772): Začetek pri mejniku nad sv. Martinom [1], od tam na vrh hriba Vodole [2], po cesti proti tičnici (? vögltesa) velenjskega gospostva [3], od tam na vrh nad Kukenberškom [4] in dalje navzgor po poti proti ?(wiesmath) Jurija Puklača, imenovana Bračiči [5], do vode in Dobravškove ograje med Dobravškom in posestvom pristave gospostva Turn [6] do vrat, od tam do Gorjakevškove ograje ob Goričarjevi ogradi za živino [7], od tam po jarku [8] proti Lenhartovi usnjarni [9]. Od tam do Davnikove usnjarne [10]. Od tam naravnost po vodnem jarku, pod gorskopravnim posestvom Jakoba Potočnika [11] do cerkve sv. Brikcija [12] in gornjih vrat Špitalov ter skozi Špitalovo dvorišče [13] proti sušilnicam, od tam po poteh in cestah do Konovega [14], od tam po cesti do polja z mejnikom (pri) sv. Martinu v Vodolah [1].[147]

Pomirje gradu VELENJE: 1. (1598) Grad Velenje ima krožno naokoli pomirje ... – 2. (1599) Območje na desnem bregu Pake: Najprej od brvi v Pesju [1] (Hundsdorffer Steg), tako da se pomirje velenjskega sodišča v Paki pri omenjeni brvi konča in se nadaljuje skozi vas po stari poti čez gmajno [2] ob ograji do skupnega naselja (Gemeiners Behausung) in dalje poleg ograje do potoka, imenovanega Lepena [3], po potočku pa gor in gor do konfina turnskega (grad Turn) pomirja [4], ob konfinu turnskega pomirja gor in gor do konfina pomirja gospoda Rambšisla (šaleški) [5], po vodnem jarku pod cerkvijo sv. Martina [6], od koder so gospod Rambšisl in njegovi predhodniki izročali prestopnike deželskemu sodišču gospostva Šoštanj, in od tega območja do ograje, ki ločuje župnijsko in velenjsko zemljišče [7], dalje do Pake [8] in sledeč po Paki /.../ ponovno do zgoraj omenjene brvi v Pesju [1].[148]

Pomirje gradu ŠVARCENŠTAJN (1772): Pomirje Švarcenštajn se začenja v vasi Ponikva [1], po sredini do jarka, imenovanega »v kamnu«, pri opekarniških lopah Helfenberga [2] dalje na vrh Razgorje [3], do Stegwich [?], po jarku na Dobrovo (4), preko tako imenovanega Obirca [5], dobrovškega podložnika, na vrh Kožlja [6], po njem do tako ime-

Privilegijska knjiga mesta Ljubljana, listina št. 99, https://www.zal-lj.si/wp-content/blogs.dir/4271/files/privilegijska-knjiga/075.jpg (12. 9. 2021).

143 Hernja Masten, *Vpisna knjiga*, str. 22, 23; dopolnjeno po: Raisp, *Pettau*, str. 181, 182.

144 Kos, Ustanovitev Novega mesta, str. 106. – Lega vislic po: Vrhovec, *Zgodovina*, str. 16. – Za preciziranje poteka meje sta bila uporabljena opisa iz istega vira: str. 13 (v listini iz časa Leopolda I. so naštete vasi, ležeče v teh mejah: Ločna, Mačkovec, Lešnica, Jelše, Češnjice, Trška Gora, Zdinja vas, Dolenje in Gorenje Kamence, Dobrava, Boršt, Daljni Vrh, Hudo, Potočna vas, Velika in Mala Bučna vas, Bršljin, Kal, Prečna, Češča vas, Groblje, Irča vas (na drugem bregu Krke), Cegelnica in Paka.) in op. 1, str. 13.

145 Številke v oglatih oklepajih so označene na karti deželskega sodišča Šoštanj.

146 Mell in Pirchegger, *Steirische Gerichtsbeschreibungen*, str. 428.

147 Prav tam, str. 403.

148 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 269.

novanega Korošca [7] proti vasi Kote [8] na Kalež proti Ponikvi [9].[149]

Pomirje gradu EKENŠTAJN (Gorica) (1772): Znotraj območja velikega pomirja gradu Šalek je obstajalo po površini majhno pomirje gradu Ekenštajn ali Gorica – obsegalo je samo posesti gospostva in podložnikov.[150]

Pomirje gradu VODRIŽ (1576): sredina Velunje pri Moriju [1], Vrhovnik [2], vzpetina ob Strgarju [3], vas Preseka [4], vas Dobrala (Dobravska vas) [5], Geranekh? [6], Weilunndt? [7], Graška gora [8], Črni potok [9], Velunja [10], Mori [1].[151]

Pomirje gradu VALDEK (16. stoletje): Sv. Florijan [1], Gregor Šmid [2], jarek [3], Kozjak [4], Pleše – že v vitanjskem sodišču [5], Kriče [6], Klebešek [7], Klabokem (Globoko) [8], tolmun v Paki [9], Smodikh (Smodivnik) [10], Graška gora [11], Valant [12], Lahovnik [13], Zavijanšek (Sajanscheg – Zajamšek) [14], hrib Strauniko [15], Črepič [16], velik kamen v dolini pri Okreh [17], hrib Lušovica (Lučevec) [18], Cesnik [19], Sv. Lenart [20], hrib Drijakh (Turjak) [21], Sv. Florijan [1].[152]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv
KA – Kriegsarchiv
KPS (Karten- und Plansammlung) LB (Landesbeschreibungen) K VII b, 52 E, Innerösterreichs Landesbeschreibung (1806–1811), Aufstellung eines Corps bei Schönstein.

ISN ZRC SAZU – Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU
Göthova topografija (GT) (kopije iz StLA):
GT 413.5, Odgovori gospostva Šoštanj in imenja Forhtenek.
GT 413.6, Matevž Sajovic: *Odgovori na vprašalnice gospoda G. Gotha […] s strani magistrata municipalnega trga Šoštanj*, 1843.

Muzej Velenje
Vošnak, Laurentius: *Liber memorabilium parochiae s. Michaelis prope Schönstein* (Kronika župnije sv. Mihaela pri Šoštanju), 1872 (kopija).

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko
AS 1110, Jožefinski kataster za Štajersko

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 1, Zbirka listin (dostopno tudi na monasterium.net)

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv
HS 1385: Gadolla, Franz Ritter v.: *Die Marktfleken Schönstein* (napisano po letu 1857, sken v Knjižnici Velenje).
Landschaftliches Archiv (Laa), Antiquum II

LITERATURA:

Aigner, Heribert: Testes per aures tracti und Plinius, n. h. XI, 45, 251. *Zeitschrift des Historisches Vereines für Steiermark* 67, 1976, str. 221–225.

Ankershofen, Gottlieb: *Handbuch der Geschichte des Herzogthumes Kärnten*, II. Band, 1. Heft. Klagenfurt: J. Leon'schen Buchhandlung, 1853.

Babnik, Janko: *Sledovi slovenskega prava.* Ljubljana: samozaložba, 1883.

Baš, Franjo: Topografska dinamika Mariborskega polja. *Kronika slovenskih mest* 4, 1934, str. 322–325.

Becker, Moritz Alois: *Hernstein in Niederösterreich*, II. Band, 2. Hälfte. Wien: A. Holder, 1889.

Beiträge zur kirchlichen Topographie von Kärnten (aus Viktringer Archiv). *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 2, 1850, str. 56–88.

Bezovšek, Martina: *Privilegiji mesta Celje do konca srednjega veka.* Maribor, 2012 (tipkopis diplomskega dela).

Bidermann, Hermann Ignaz: Die Berainungs-Ritte der Vorzeit. *Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte* 3, 1858, str. 216–219.

Bizjak, Nejc: *Geološko-geomehanske raziskave v območju severnega področja Vrhovnikovega vrha pri Šoštanju.* Ljubljana, 2016 (tipkopis diplomskega dela).

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813.* 1. Teil. Laibach: Ign. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1874.

Erben, Wilhelm: Deutsche Grenzaltertümer aus den Ostalpen. *Zeitschrift der Savigny–Stiftung für Rechtsgeschichte* 23, 1922, str. 1–65.

Erjavec, Fran: *Koroški Slovenci. 3. del: Od francoskih vojska do revolucije leta 1848*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1960.

Gänser, Gerald: Inventar der Typarsammlung des Steiermärkischen Landesarchivs. *Mittheilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 42/43, 1993, str. 121–202.

Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, str. 517–547.

Golec, Boris: Nova spoznanja o začetkih Višnje Gore. *V Višnjo Goro: druga knjiga* (ur. Pavel Groz-

[149] Mell in Pirchegger, *Steirische Gerichtsbeschreibungen*, str. 402.
[150] Prav tam, str. 427. Obseg dominikalne posesti v Poles, *Načrt*, str. 112.
[151] Mell in Pirchegger, *Steirische Gerichtsbeschreibungen*, str. 388.
[152] Prav tam, str. 387.

nik). Višnja Gora: Krajevna skupnost, 2008, str. 106–115.
Grimm, Jacob: *Deutsche Rechtsalterthümer*. Göttingen: in der Dieterichschen Buchhandlung, 1828.
Hermann, Heinrich: *Handbuch der Geschichte des Herzogthumes Kärnten*, 2. Teil, 1. Heft. Klagenfurt: J. Leon'schen Buchhandlung, 1853.
Hernja Masten, Marija: *Vpisna knjiga meščanov mesta Ptuja 1684–1917*. Ptuj: Zgodovinski arhiv, 1995 (Viri, 1).
Hofrichter, Joseph Carl: Burgfried-Berainungen in alter Zeit. *Grazer Zeitung: Amtsblatt für die Steiermark*, 11. 4. 1876.
Hofrichter, Joseph Carl: *Die Privilegien der kaiserl. königl. landesfürstlichen Stadt Radkersburg in Untersteyer*. Radkersburg: bey Alois Weitzinger, und in Kommission bey Damian und Sorge in Grätz, 1842.
Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj, zgodovinski opis*. Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998 (ponatis).
Hudales, Jože in Stropnik, Ivo: *Mlinškovo berilo, (i) zbrani etnološki in slovstveni zapiski*. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika Velenje, 1991 (Šaleški razgledi, 7).
Kambič, Marko: Organizacija sodišč na slovenskem ozemlju v 16. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko. *Arhivi* 19, 1996, št. 1–2, str. 1–16.
Klasinc, Anton: Ormož skozi stoletja v luči arhivskih virov. *Ormož skozi stoletja* (ur. Jože Curk). Maribor: Založba Obzorja, 1973, str. 50–100.
Kljajič, Damijan: *»Družmirje. Bila je vas, zdaj je jezero«*. Vabilo na odprtje razstave, 17. 9. 2020.
Klütz, Konrad: *Münznamen und ihre Herkunft*. Wien: Moneytrend Verlag, 2004.
Kociper, Štanko: Pravne starine iz ormoškega okraja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 35, 1940, št. 1–2, str. 50–59.
Kos, Milko: *Srednjeveška Ljubljana. Topografski opis mesta in okolice*. Ljubljana: »Kronika«, 1955.
Kos, Milko: Ustanovitev Novega mesta. *Novo mesto 1365–1965, prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Maribor: Obzorja; Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 78–87.
Kovačič, Fran: Šoštanj. Gradivo za krajevne kronike. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 10, 1913, str. 43–46.
Kuret, Niko: Babji mlin. Prispevek k motiviki slovenskih panjskih končnic. *Slovenski etnograf* 8, 1955, str. 171–206.
Mell, Anton in Pirchegger, Hans: *Steirische Gerichtsbeschreibungen. Als Quellen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. (I. Abteilung. Landgerichtskarte: Steiermark)*. Graz: Leykam, 1914 (Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, 1).
Mencej, Mirjam: *Sem vso noč lutal v krogu. Simbolika krožnega gibanja v evropski tradicijski kulturi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2013.
Mencej, Mirjam: Simbolika obredov cirkumambulacije v tradicijskih skupnostih. *Studia mithologica slavica* 16, 2013, str. 125–148.
Mioč, P. in Žnidaršič, M.: *Osnovna geološka karta SFRJ*. L 33–55: Slovenj Gradec. Beograd: Zvezni geološki zavod, 1977.
Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark, 8. Heft, 1858, »Sammlungen des Vereines«, str. 16–45.
Mlinarič, Jože: *Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625*. Ljubljana: Dolenjski kulturni festival Kostanjevica na Krki, 1970.
Naschenweng, Hannes P.: *Der landständische Adel des Herzogtums Steiermark*. Ver. 1. Graz: Landesarchiv, 2020.
Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Tüffer*. Cilli: Johann Rakusch, 1881 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 4).
Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Schallthal*. Graz: Im Selbstverlage, 1884 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 5).
Orožen, Janko: Gmajne na področju srednje Savinje in njenih pritokov. *Celjski zbornik*. Celje: Kulturna skupnost, 1957, str. 153–190.
Pichler, Fritz: *Repertorium der steirischen Münzenkunde*, 1. Graz: Leuscher & Lubensky's Universitaets-Buchhandlung, 1865.
Poles, Rok et al.: *Sakralna dediščina Šaleške doline*. Velenje: Založništvo Pozoj, 1998.
Poles, Rok: *Načrt upravljanja s kulturno dediščino za grad Šalek*. Velenje: Muzej Velenje, 2020.
Poles, Rok: O Po(d)hras(t)nikovem kozolcu ali kako sem napačno zapisal, da bi morala pot na hrib, pa tja v resnici trška meja sploh ni šla. *List* 23, 2019, št. 9, str. 6, 7.
Poles, Rok: Od srčastega ščita do srčastih kamnov: prispevek k poznavanju šoštanjskega grba. *Kronika* 68, 2020, št. 1, str. 117–134.
Poles, Rok: Peter Musi o delitvi občinske zemlje (gmajne). *List* 23, 2019, št. 12, str. 8, 9.
Popelka, Fritz: Untersuchungen zur ältesten Geschichte der Stadt Graz. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 17, 1919, str. 153–304.
Probszt, Günther: Unbekannte Renaissance-Medaillen. *Numismatische Zeitschrift* 74, 1951, str. 86–95.
Probszt-Ohstorff, Günther: *Die Kärntner Medaillen, Abzeichen und Ehrenzeichen*. Klagenfurt: Landesmuseum für Kärnten, 1964 (Buchreihe des Landesmuseums für Kärnten, 11).
Pscholka, Gustav: Der Grazer Burgfried. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 10, 1912, str. 27–58.
Puff, Gustav Rudolf: *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte*, 2. Band. Graz: Andr. Leykam'schen Erben, 1847.

Radovanovič, Sašo: Štajerski del Pomurja v 16. in 17. stoletju. *Zbornik soboškega muzeja* 9–10, 2007, str. 31–55.

Raisp, Ferdinand: *Pettau, Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung.* Graz: A. Leykam's Erben, 1858.

Ravnikar, Tone: *V primežu medplemiških prerivanj.* Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010.

Ravnikar, Tone: *Zgodovina Šoštanja I.* Šoštanj: Krajevna skupnost Šoštanj, 2011.

Reichert, Frank: *Zur Geschichte der Feststellung und Kennzeichnung von Eigentums– und Herrschaftsgrenzen in Sachsen.* Dresden: Technische Universität Dresden, 1999.

Röser, A. J. in C.: *Verzeichniss der Münz– und Medaillensammlung des verlebten Kaufmanns Joh. Mich. Röser.* Würzburg: F. E. Thein, 1865.

Schneider, Henner: Von Grenzen und Grenzsteinen. *Schnellertsbericht*, 1978, str. 6–13.

Seher, Anton: *Zgodovina premogovnika Velenje*, 2. knjiga. Velenje: Premogovnik, 1998.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. 5. zvezek: Opisi (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: ZRC SAZU in Arhiv RS, 1999.

Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen.* Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.

Šaleški gradovi viteza Gadolle (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Knjižnica: Ustanova Velenjska knjižna fundacija, 2015.

Urankar, Pavle: *Zgodovina trga Motnika in okraja.* Ljubljana: samozaložba, 1940.

Velički, Anja: *Privilegijske listine trgov na slovenskem Štajerskem: primerjava privilegijskih listin trgov Rogatec, Središče ob Dravi in Šoštanj.* Maribor, 2018 (tipkopis magistrskega dela).

Videc, Stanislava: *Pohod po nekdanjih trških mejah Laškega.* Laško: Planinska zveza Slovenije, 2011.

Vilfan, Sergij: Očrt slovenskega pravnega narodopisja. V: Ložar, Rajko: *Narodopisje Slovencev.* Ljubljana: Klas, 1944, str. 217–262.

Vošnjak, Josip: *Spomini.* Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Vrhovec, Ivan: *Zgodovina Novega mesta.* Ljubljana: Slovenska matica, 1891.

Zwitter, Fran: Ob šeststoletnici Novega mesta. *Novo mesto 1365–1965, prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Maribor: Obzorja; Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 5–11.

Žontar, Jože: Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849. *Zgodovinski časopis* 34, 1980, št. 1–2, str. 119–155.

SPLETNE STRANI

Behsel, Anton: Beschreibung des Burgfriedens der Stadt Wien 1698. 1825:
https://www.wien.gv.at/actaproweb2/benutzung/image.xhtml?id=hga9DzP0l4Dcc5QcI5X9TeM0+8OkdD4Jp25sfgC2ACs1, 19. 4. 2021.

Biseri naše kulturne krajine / Juwelen unserer Kulturlandschaft:
http://www.kleindenkmaeler.at/detail/rotes_kreuz
http://www.kleindenkmaeler.at/detail/schwarzfurter_kreuz
http://www.kleindenkmaeler.at/detajl/burgfriedstein_klagenfurt

e-prostorske baze:
https://geodaten.graz.at/Stadtkarte/synserver;jsessionid=21E57715EDFD057826BFA3BBA464F585
https://www.geoprostor.net/piso/ewmap.asp?obcina=SOSTANJ.
https://www.wien.gv.at/actaproweb2/benutzung/image.xhtml?id=smvkDRtTeA12OjqKnOmSG+M0+8OkdD4Jp25sfgC2ACs1.
https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1672742.7482598464%2C5841815.341937385%2C1673879.1518913049%2C5842249.480371472
https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-inner-austria/?bbox=1675007.5332335494%2C5843045.731794955%2C1677280.3404964665%2C5843914.008663133&map-list=1&layers=138

Graz Wiki Baugeschichte:
https://www.grazwiki.at/images/1/1b/Zeillergasse_75%2C_Burgfriedstein_1673.JPG

Laukhard, Peter: Der Bezirk Gries und seine Richtstätten:
http://stadtteilarbeit-denggenhof.at/der-bezirk-gries-und-seine-richtstaetten/

Medobčinski muzej Kamnik:
https://www.muzej-kamnik-on.net/mejnik-kamniskega-mestnega-ozemlja-18-stoletje/

NumisBids (numizmatične dražbe):
https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3495&lot=1775

Obersteiner, Gernot P.: Das Burgfriedkreuz in Wildon:
https://archaeoregion.at/das-burgfriedkreuz-in-wildon/

Planinska zveza Slovenije – planinske obhodnice:
https://obhodnice.pzs.si/index.php?pid=62

Privilegijska knjiga mesta Ljubljana:
https://www.zal-lj.si/wp-content/blogs.dir/4271/files/privilegijska-knjiga/075.jpg

Wien Geschichte Wiki:
https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Burgfried
https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Burgfriedsdiplom

Wikimedia:
https://commons.m.wikimedia.org/wiki/File:Klagenfurt_Viktring_Opferholz_Grenzstein_BV_1763_07082007_01.jpg
https://commons.m.wikimedia.org/wiki/File:Poertschach_Gaisrueckenstrasse_19_Grenzstein_Burgfried_Moosburg_20032016_1022.jpg
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Burgfriedsäule_Rakollach#/media/File:Voelkermarkt_Rakollach_Burgfriedsaeule_24082012_011.jpg
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Perg_Burgfriedstein_Poschachersiedlung.jpg
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Perg_Burgfriedstein_Steinbruch.jpg
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/78/Josephinische_Landaufnahme_Belso_Ausztria.jpg

Wikipedija:
https://de.wikipedia.org/wiki/Viktring
https://sl.wikipedia.org/wiki/Partizana
https://de.wikipedia.org/wiki/Burgfriedens%C3%A4ule
https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Landgerichte_Burgfriede_Steiermark_18_Jhdt.jpg

Wohlfahrt, Walter: St. Veiter Burgfried Marksteine (Merksteine):
https://altstveit.wordpress.com/2013/06/21/st-veiter-burgfried-marksteine-merksteine/

SUMMARY

Through the hole at the axle with a banner and a partisan. Spatial and ritual characteristics of Burgfried processions in the market town of Šoštanj

Drawing on the descriptions from three different periods (the land register of 1575, the parish chronicle of 1872, Josip Vošnjak's memoirs of 1905), the article analyses the route and the ritual content of the procession along the borders of the Šoštanj's *Burgfried* (that is, the area under the jurisdiction of the market town). Starting from the market town, the ceremonial procession was held every seven years on 1 May. It was performed by youth and market townsmen carrying the market town's insignias (the banner featuring the elements of the market town's coat of arms and the halberd-partisan), accompanied by the market town's representatives (the judge, the syndic, councillors) and the loud sound of drums and flutes. The participants headed in the "right" direction (westwards, circling the boundary clockwise). The procession was perhaps associated with the symbolic collective rebirth of the market townsmen, given the tradition of crawling through the hole at the axle of a water wheel in the Marovški Kovač smithy on reaching the northernmost point of the boundary. The participants crossed the river Paka on poles. They knocked against five boundary stones and renewed the letters inscribed in them. After the procession, the market townsmen admitted the youth into their midst by raising them three times on the key boundary stone (the first and the last boundary stone passed by the procession) and ended the ritual with a feast under a hayrack.

Three levels of the increasingly precise boundary demarcation can be identified: 1. the natural delimitation of the market-town area by two streams (the Toplica and the Velunja) and the Lokovica hill ridge; 2. the land register defined the boundary in greater detail by listing the then existing spatial elements (micro-toponyms that were either natural (a small lake, a small hill, an oak marked with three crosses) or constructed (mills, homesteads, crosses, the mine); 3. finally, the boundary was further demarcated with the use of special markers—boundary stones.

The analysis of *Burgfried* processions held in other settlements reveals a diverse array of ritual practices and events that constituted them: for example, major towns displayed a more complex composition of the procession (participants on horseback; military accompaniment; ceremonial carrying of the judge's sword, etc.); at key points, specially minted memorial coins were thrown among the participants; various acts were performed for the youth to remember the course of the boundary line (pulling their hair and ears, slapping their faces, biting into nails and then hammering them into boundary markers, fighting for coins, placing children on boundary stones); in the absence of boundary disputes, the neighbours would hold ritual meetings, otherwise their relations could also escalate into an open conflict; removing fences erected on the wrong side of the boundary, and so on.

The analysis of the scope of *Burgfrieds* for selected settlements yields a referential size scale (for example, whereas the *Burgfried* of the market town of Šoštanj was not much smaller than the *Burgfried* of Ljubljana, it was disproportionately larger than those of towns Radovljica and Višnja Gora). Finally, the article also presents an overview and illustration of the demarcations of other *Burgfrieds* within the jurisdiction of the provincial court of Šoštanj.

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 27-7(497.4Šoštanj)"17"

Prejeto: 13. 7. 2021

Lilijana Urlep

mag., arhivistka, Nadškofijski arhiv Maribor, Slomškov trg 20, SI–2000 Maribor
E-pošta: lilijana.urlep@nadskofija-maribor.si

Kako je trg Šoštanj v obdobju jožefinskih cerkvenih reform skoraj dobil samostojno župnijo

Izsek iz cerkvenoupravne zgodovine trga Šoštanj

IZVLEČEK

Članek obravnava ustanovitev ekspoziture sv. Mohorja in Fortunata v šoštanjskem trgu, do katere je prišlo v okviru jožefinskih cerkvenih reform oziroma, natančneje, preoblikovanja župnijskih meja. Ekspozitura, ki je obstajala v letih 1787–1804, je obsegala trg Šoštanj in Lokovico z vsega 594 prebivalci. Novonastalo duhovnijo, ki je bila kadrovsko in finančno tesno povezana s šoštanjskim špitalskim beneficijem, je ves čas njenega obstoja vodil nekdanji špitalski beneficiat Martin Andrej Okorn. Okorn, ki je služboval kot kuratni beneficiat in ekspozit, si je prizadeval za preoblikovanje ekspoziture v lokalno kaplanijo in povišanje kongrue, do česar pa zaradi nezadostnih sredstev štajerskega verskega sklada ni prišlo. Po Okornovi smrti leta 1804 je bila ekspozitura opuščena oziroma združena z župnijo sv. Mihaela pri Šoštanju.

KLJUČNE BESEDE
cerkvena zgodovina, trg Šoštanj, jožefinske cerkvene reforme, preoblikovanje župnijskih meja, ekspozitura

ABSTRACT

HOW THE MARKET TOWN OF ŠOŠTANJ ALMOST OBTAINED AN INDEPENDENT PARISH DURING THE JOSEPHINIAN CHURCH REFORMS. A FRAGMENT FROM THE CHURCH ADMINISTRATIVE HISTORY OF THE MARKET TOWN OF ŠOŠTANJ

The article discusses the establishment of the expositur of St. Hermagoras and St. Fortunatus in the market town of Šoštanj within the framework of the Josephinian church reforms or, more accurately, the redrawing of parish boundaries. The expositur, having existed between 1787 and 1804, encompassed the market town of Šoštanj and Lokovica with a total population of 594 people. The newly established quasi-parish, which strongly relied on the Šoštanj spittal prebendary in terms of its personnel and financial resources, was throughout led by the former spittal prebendary Martin Andrej Okorn. Okorn, who served both as a curate prebendary and an expositus, endeavoured for the conversion of the expositur into a local chaplaincy and for the elevation of the congrua, which ultimately did not happen due to the insufficient funds in the Styrian religious fund. After Okorn's death in 1804, the expositur was dissolved and incorporated into the parish of St. Michael near Šoštanj.

KEY WORDS
Church history, market town of Šoštanj, Josephinian church reforms, redrawing of parish boundaries, expositur

Uvod

S cerkveno zgodovino in cerkvenoupravno ureditvijo šoštanjskega ter širšega šaleškega prostora so se ukvarjali že številni avtorji in raziskovalci. V 19. stoletju je ledino oral Ignacij Orožen,[1] ki so mu v 20. in 21. stoletju sledili še nekateri drugi ljubitelji in strokovnjaki (Kovačič,[2] Hribernik,[3] Höfler[4] itn.). Cerkvene zgodovine so se pri obravnavanju svoje tematike dotikali tudi nekateri umetnostni zgodovinarji.

Nihče od omenjenih pa se ni podrobneje oziroma posebej ukvarjal z ustanovitvijo kaplanije ali ekspoziture pri cerkvi sv. Mohorja in Fortunata, ki je bila ustanovljena v času jožefinskih cerkvenih reform. O ekspozituri je sicer pisal Orožen,[5] vendar se tudi on tej tematiki ni podrobno posvetil. Tako so ostala neraziskana številna vprašanja o obstoju in statusu ekspoziture ter življenju in delu ekspozita Martina Andreja Okorna, ki je ekspozituro upravljal ves čas njenega obstoja. Za preučevanje navedenega raziskovalnega področja je na razpolago precej gradiva, ki je večinoma shranjeno v Nadškofijskem arhivu Maribor.[6] Gre predvsem za razno spisovno gradivo, med katerim so tudi Okornovi spisi, delovodniki in gradivo, nastalo ob vizitacijah.

Sedež starodavne šoštanjske župnije je bil dolga stoletja pri cerkvi sv. Mihaela pri Šoštanju, natančneje, v Družmirju. Župnijsko cerkev sv. Mihaela, ki je nastala kot podružnična oziroma kasneje vikariatska cerkev škalske (pra)župnije, je doletela podobna usoda kot škalsko matico. Zaradi ugrezanja tal, do katerega je prišlo zaradi kopanja premoga v Šaleški dolini, so jo leta 1975 porušili in namesto nje v Skornem pri Šoštanju zgradili novo župnijsko cerkev sv. Mihaela.

Poleg župnijske cerkve so imeli Šoštanjčani v trgu cerkev sv. Mohorja in Fortunata, ki je skozi zgodovino imela status podružnične cerkve. Do sprememb je prišlo v času jožefinskih cerkvenih reform, ko je bila leta 1786 oziroma 1787 pri cerkvi sv. Mohorja in Fortunata ustanovljena posebna kaplanija ali ekspozitura za trg Šoštanj in Lokovico. Novoustanovljena duhovnija je bila povezana (predvsem finančno in kadrovsko) s trškim špitalskim beneficijem,[7] ki je nastal na začetku 18. stoletja. Ob nastanku nove dušnopastirske enote je enostavni beneficij postal kuratni, za ekspozita pa je bil imenovan dotedanji špitalski beneficiat Martin Okorn, ki je tako deloval v dvojni vlogi kuratnega beneficiata in ekspozita. Čeprav si je Okorn prizadeval, da bi ekspozitura pridobila status lokalne kaplanije, se to zaradi nezadostnih sredstev verskega sklada ni zgodilo. Ekspozitura se je obdržala samo do Okornove smrti leta 1804, ko sta Šoštanj in Lokovica ponovno prišla pod šoštanjsko oziroma (po patrociniju) šmihelsko župnijo. Podobna usoda je doletela tudi beneficij. Po resignaciji zadnjega beneficiata Jurija Schutzmanna leta 1815 so beneficij upravljali šoštanjski župniki, dokler ni leta 1914 tudi uradno prenehal obstajati.[8]

Poskus ustanovitve samostojne dušnopastirske enote v trgu Šoštanj spada v sklop jožefinskih cerkvenih reform, med katerimi je bilo na širšem območju škalske dekanije ustanovljenih še pet drugih duhovnij. Proces ustanovitve šoštanjske ekspoziture tako v cerkvenem ali cerkvenoupravnem smislu ne pomeni posebne izjeme ali nenavadnosti. Podobno velja za usodo ekspoziture. Čeprav se je večina jožefinskih duhovnij načeloma obdržala in ohranila vse do današnjih dni,[9] je treba poudariti, da to ni veljalo za vse nove pastoralne enote. Tako so bile na območju šaleške dekanije ukinjene še tri druge novonastale duhovnije. Kot manjšo izjemo lahko izpostavimo le (kadrovsko) povezavo s špitalskim beneficijem in s tem povezano dejstvo, da so vsi ekspozitovi dohodki izhajali iz sredstev beneficija in ne iz verskega sklada.

Na podlagi poskusa ustanovitve ekspoziture sv. Mohorja in Fortunata lahko spremljamo, kako so se jožefinske reforme uresničevale v praksi. Pri tem lahko ugotavljamo, kako je ustanavljanje novih duhovnij potekalo na terenu in zakaj se nekatere niso obdržale oziroma razvile v samostojne župnije. Kot bomo videli pri ekspozituri sv. Mohorja in Fortunata, so ukinitvi dostikrat botrovali finančni vzroki. Vsekakor pa poskus ustanovitve ni zanimiv samo s teoretičnega vidika, ampak tudi zaradi povezav s krajevno zgodovino in zgodovino šoštanjskega špitala.

Pregled cerkvenoupravne ureditve v Šaleški dolini do jožefinskih cerkvenih reform

Leta 811 je frankovski vladar Karel Veliki (768–814) Dravo potrdil kot mejno reko med salzburško nadškofijo in oglejskim patriarhatom, velikima cerkvenima pokrajinama, ki sta stoletja zaznamovali razvoj krščanstva na slovenskih tleh. Ozemlje severno od Drave je spadalo pod salzburško nadškofijo, ozemlje južno od Drave pa pod oglejski patriarhat. Zaradi te delitve so kraji v Šaleški dolini do ustanovitve ljubljanske škofije spadali pod oglejski patriarhat.

1 Orožen, *Das Dekanat Schallthal.*
2 Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije.*
3 Hribernik, *Mesto Šoštanj.*
4 Höfler, *O prvih cerkvah.*
5 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 400–401.
6 Čeprav je območje Šaleške doline ob začetku izvajanja regulacije župnijskih meja spadalo pod ljubljansko škofijo, Nadškofijski arhiv Ljubljana ne hrani gradiva o ustanovitvi kaplanije. Za pomoč pri pregledu gradiva v omenjenem arhivu se iskreno zahvaljujem Julijani Visočnik.
7 Beneficij lahko opredelimo kot cerkveno službo, povezano z dohodki. Beneficiati so v srednjem in novem veku dopolnjevali pastoralno mrežo, ki so jo prvenstveno tvorili župniki, vikarji in kaplani (Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 128–129).
8 NŠAM, Škofijska pisarna, Protokoli škofijske pisarne, Protokol za leto 1914, št. 1002 in 2315.
9 Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 292.

Kdaj natančno se je začel proces pokristjanjevanja naših slovanskih prednikov v Šaleški dolini in okolici ter kako je potekal, ni znano. Morda je do širjenja krščanstva prišlo na začetku ali v prvi polovici 9. stoletja, vendar so nato nastalo cerkveno ureditev izničili madžarski vpadi v 9. in 10. stoletju. Do ponovne konsolidacije in ureditve razmer je prišlo šele v drugi polovici 10. stoletja, po bitki na Leškem polju leta 955, v kateri so bili Madžari premagani.[10] V drugi polovici 10. stoletja oziroma na prelomu tisočletja je ponovno prišlo do širjenja krščanstva in nastanka nove cerkvene organizacije, ki je temeljila na (škofijski) župnijski mreži.[11] V tem času so začele nastajati prve oziroma najstarejše župnije, za katere se je z današnjega gledišča uveljavil izraz pražupnije. Ker so bile praviloma zelo obsežne, je kmalu prišlo do nastanka vikariatov, ki so se počasi osamosvajali in/ali preoblikovali v samostojne župnije. V času preoblikovanja in drobljenja prvotnih pražupnij je prihajalo tudi do vključevanja lastniških cerkva, ki so jih ustanavljali posamezni zemljiški gospodje, v škofijsko župnijsko mrežo. V tem procesu so se pravice nekdanjih lastnikov preoblikovale v patronatne pravice, med katerimi je bila najpomembnejša pravica patrona, tj. nekdanjega lastnika ali njegovega naslednika, da škofu predlaga (prezentira) novega duhovnika v potrditev. S tem je bil patron udeležen v procesu podeljevanja cerkvenih služb.[12]

Prva oziroma najstarejša župnija v Šaleški dolini je bila škalska s patrocinijem sv. Jurijem. Škalska pražupnija je pokrivala ozemlje Šaleške doline ob gornji Paki. Njen obseg se danes – z izjemo župnije Bele Vode, ki je prišla pod dekanijo šele leta 1833 – ujema z obsegam škalske oziroma danes šaleške dekanije.[13] Šaleška dekanija tako danes (po ukinitvi škalske župnije) obsega župnije Gornja Ponikva, Šentjanž na Vinski Gori, Šoštanj, Št. Ilj pri Velenju (Arnače), Velenje – Bl. Anton Martin Slomšek, Velenje – Sv. Marija, Velenje – Sv. Martin in Zavodnje.

Patrocinij sv. Jurija navadno nakazuje na zelo staro ustanovo.[14] Morda je župnija kot patriarhatska ustanova nastala v drugi polovici 11. stoletja, verjetno na osnovi neke lastniške cerkve.[15] Župnijo naj bi torej na osnovi lastniške cerkve, o kateri pa ni skoraj nič znanega, v drugi polovici 11. stoletja ustanovil oglejski patriarh.

V arhivskih virih se župnija prvič omenja v listini iz leta 1154. Tega leta je oglejski patriarh Peregrin I. (1131–1161) korarjem v Dobrli vasi na Koroškem podelil del desetin v župniji Škale (*in plebe de Scalach*).[16]

V cerkvenoupravnem smislu je bila zgodovina škalske pražupnije tesno povezana z benediktinskim samostanom v Gornjem Gradu, ki ga je leta 1140 ustanovil že omenjeni patriarh Peregrin. Leta 1260 oziroma 1261 je prišlo do dogovora med škalskim župnikom Ortolfom in gornjegrajskim samostanom, po katerem se je Ortolf v korist samostana odpovedal škalski župniji, in to v zameno za pilštanjsko, ki je bila od leta 1254 inkorporirana[17] gornjegrajskemu samostanu.[18] Do uresničitve dogovora je prišlo leta 1261. Nekaj let kasneje, leta 1269, je prišlo do inkorporacije škalske župnije samostanu, skupaj s pražupnijo so bile inkorporirane tudi kapele (podružnice oziroma vikariati), ki so nastale do tega časa, ter njihove pravice (*ecclesiam s. Georgii in Scholach cum Capellis, juribus e pertinnentiis suis ac jure Achidikonatus* ...).[19] Šlo je torej za polno inkorporacijo, saj je iz listine razvidno, da je prišlo do prenosa vseh pravic, tudi arhidiakonatskih. Na podlagi inkorporacije je samostanu oziroma opatu pripadla župnikova služba, zaradi česar so župnijo v srednjem veku pogosto upravljali redovniki.

Ker se v listini o inkorporaciji omenja cerkev sv. Jurija s kapelami oziroma vikariati, ki sicer niso navedeni, je jasno, da so na območju škalske župnije poleg cerkve sv. Jurija obstajale še druge cerkve/vikariati, ki so bile skupaj z župnijo sv. Jurija predmet inkorporacije. Poimensko se sicer te kapele/cerkve prvič omenjajo v gornjegrajskem urbarju iz leta 1426:[20] kapela sv. Mihaela v Šoštanju, sv. Egidija pri Švarcenštajnu (Šentilj pri Velenju) in sv. Janeza na Peči (Šentjanž na Vinski Gori). Iz inkorporacije je bila izvzeta župnija oziroma vikariat pri sv. Martinu v Šaleku (Šmartno pri Šaleku oziroma danes pri Velenju). Vikariat sv. Martina je sicer nastal na območju škalske pražupnije, a se je pod patronatom Škalskih gospodov osamosvojil izpod škalske župnije/župnika.[21] Vikariat v

10 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 22–23.
11 Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 88.
12 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 23–24, 28–30 in 34–46; Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 140; Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 94–97; Tropper, *Vom Missionsgebiet zum Landesbistum*, str. 26.
13 Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 105.
14 Podobno na primer pražupnija sv. Jurija v Hočah ali sv. Jurija na Ptuju.
15 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 338.
16 Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 105; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 338.
17 Inkorporacija pomeni prenos pravic, tako materialnih kot duhovnih, na drugega upravičenca. Navadno je do inkorporacije prišlo tako, da je krajevni škof ali celo papež pravice pri določeni cerkvi prepustil tujemu škofu ali samostanu. Inkorporacija je bila delna, če so bile novemu upravičencu prepuščene le temporalije, pri čemer je moral patron novega župnika še vedno prezentirati v potrditev krajevnemu škofu, ali polna (*pleno iure*), če so bile upravičencu poleg temporalij prepuščene tudi spiritualije. V tem primeru je upravičenec, ki mu je bila župnija inkorporirana, samodejno postal župnik inkorporirane župnije, službo pa je dejansko opravljal le vikar, ki ga je določil upravičenec. Najvišja stopnja inkorporacije je bila inkorporacija menzi, to je v osebni užitek upravičenca (Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 56–57; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 31).
18 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 338.
19 Prav tam; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 9–11.
20 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 14; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 340.
21 Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 106; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 341.

Šmartnem oziroma Šaleku se je tako izognil inkorporaciji gornjegrajskemu samostanu.

Za cerkveno zgodovino in cerkvenoupravno ureditev šaleškega prostora je bila zelo pomembna ustanovitev ljubljanske škofije v letih 1461–1462. Škofiji je bila ob ustanovitvi dodeljena tudi škalska župnija s svojimi vikariati z izjemo Šmartna pri Šaleku, ki je pod ljubljansko škofijo prišlo šele leta 1620.[22]

Škalska župnija je skupaj s svojimi vikariati/kasnejšimi župnijami pod ljubljansko škofijo ostala do leta 1786 oziroma 1789, ko je v okviru preoblikovanja notranjeavstrijskih škofijskih meja prišla pod leta 1228 ustanovljeno lavantinsko (danes mariborsko) škofijo. V okviru jožefinske regulacije škofijskih meja je namreč celotno celjsko okrožje pripadlo lavantinski škofiji. Tako je tudi dekanija Škale skupaj z župnijami Šoštanj, Šmartno pri Šaleku, Šentjanž na Vinski Gori in Šentilj pri Velenju/Švarcenštajnu leta 1789 dokončno prišla pod lavantinsko škofijo.[23] Šaleška dolina je del lavantinske/mariborske škofije ostala vse do leta 2006, ko je bila ustanovljena celjska škofija.

Cerkev sv. Mihaela pri Šoštanju ali, natančneje, v Družmirju, ki je nastala v 12. ali 13. stoletju (vsekakor pa pred letom 1261), se – kot je bilo že omenjeno – s patrocinijem prvič omenja v gornjegrajskem urbarju iz leta 1426. V naslednjih letih (sredi 15. stoletja) se v celjski fevdni knjigi večkrat omenja župnija oziroma fara (sv. Mihaela),[24] na podlagi česar lahko sklepamo, da se je do srede 15. stoletja izoblikoval samostojen vikariat/kasnejša župnija. Vikarja je najprej predlagal škalski župnik, po inkorporaciji gornjegrajskemu samostanu pa je patronat prešel na gornjegrajsko zemljiško gospostvo oziroma ljubljansko škofijo.[25]

Poleg cerkve sv. Mihaela so v visokem in poznem srednjem veku na območju šoštanjske župnije nastale še druge podružnične cerkve, na primer cerkev sv. Mohorja in Fortunata v trgu pod gradom, ki je bodisi kot lastniška cerkev ali grajska kapela Šoštanjskih gospodov nastala v 12. ali 13. stoletju.[26]

Ko so deželnoknežji komisarji leta 1544/45 obiskali Šoštanj, je imela župnija sv. Mihaela pri Šoštanju, ki se tudi navaja kot župnija, devet podružnic:[27] sv. Mohorja in Fortunata v Šoštanju, sv. Antona v Skornem, sv. Florjana na Kacenštajnu/v Florjanu, sv. Jakoba v Topolšici, sv. Petra v Zavodnju, sv. Vida v Šentvidu/na Raztoku, sv. Duha v Ravnah, sv. Lenarta na Forhteneku (grajska kapela) in sv. Ulrika v Gabrkah.[28] Od navedenih še danes obstajajo vse cerkve, razen cerkve sv. Vida v Šentvidu in grajske kapele na gradu Forhtenek. Grajska kapela na Forhteneku je bila skupaj z gradom uničena v kmečkem uporu leta 1635,[29] cerkev sv. Vida pa požgana ob koncu druge svetovne vojne.[30] Po osamosvojitvi je bila namesto požgane cerkve zgrajena manjša cerkvica oziroma kapela sv. Vida.[31]

Na območju celotne župnije, ki je obsegala ozemlje današnjih župnij Šoštanj in Zavodnje, je bilo (v letih 1544/45) 480 komunikantov[32] (ljudi, ki so bili zmožni prejemati zakramente), na podlagi česar lahko ugotovimo, da je na celotnem območju živelo okoli 600 duš.

Cerkvena ureditev v Šaleški dolini je v novem veku ostala nespremenjena vse do jožefinskih cerkvenih reform, ko je prišlo do preoblikovanja škofijskih in župnijskih meja.

Jožefinske cerkvene reforme

Cesar Jožef II. (1780–1790) je izvedel številne cerkvene reforme, ki so posegle na zelo različna področja cerkvenega življenja: preureditev/regulacija škofijskih in župnijskih meja, ustanavljanje generalnih semenišč, ukinitev samostanov ter bratovščin, poseganje v bogoslužno življenje (urejanje/izdajanje bogoslužnih redov) in dogmatska vprašanja, nadzorovanje odnosov Cerkve s Svetim sedežem itn. Cerkvene reforme cesarja Jožefa II. načeloma niso osamljen primer, saj je z njimi predvsem v zadnjih 20 letih svojega vladanja začela že njegova mati Marija Terezija (1740–1780). Cerkvene reforme obeh vladarjev, ki niso izhajale toliko iz ideoloških, ampak bolj iz praktičnih vzrokov, lahko opredelimo kot jožefinizem ali »razsvetljeno« državno cerkvenstvo. Z izrazom jožefinizem, ki je načeloma samo oblika državnega cerkvenstva, lahko definiramo centralistično naravnano politiko države oziroma vladarja v odnosu do Cerkve, za katero je značilno poseganje države v cerkvene zadeve. Kot jožefinizem lahko opredelimo zavedanje/mišljenje vladarja, da je na svojem ozemlju dejanski vladar oziroma gospod Cerkve. Cerkvene reforme niso služile toliko reformiranju cerkvenega življenja, temveč bolj modernizaciji in centralizaciji raznolike in multietnične državne tvorbe.[33]

S cerkvenimi reformami sta po Mariji Tereziji in Jožefu II. – v nekoliko skromnejšem obsegu – nadaljevala vladarja Leopold II. (1790–1792) in Franc II./I. (1792–1835).[34] Vladarji so v vsem času z ustanavljanjem novih škofij, preoblikovanjem škofijskih

22 Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 106.
23 NŠAM, Listine, šk. 19, Listina o določitvi novih škofijskih meja, 15. april 1789.
24 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 340.
25 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 381–382.
26 Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 81; Poles et al., *Sakralna dediščina*, str. 376; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 92.
27 Höfer, *Die landesfürstliche Visitation*, str. 227.
28 Prav tam.
29 Prav tam; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 206.
30 Poles et al., *Sakralna dediščina*, str. 488–489.
31 Prav tam, str. 489–490.
32 Höfer, *Die landesfürstliche Visitation*, str. 227.
33 Prim. Tropper, *Vom Missionsgebiet bis Landesbistum*, str. 213; Maček, *Državno cerkvenstvo*, str. 5–6; Wangermann, Josephinismus, str. 332; Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 280–281.
34 Maček, *Državno cerkvenstvo*, str. 6.

meja in ukinjanjem samostanov posegali v notranjo strukturo Cerkve, nadzorovali odnose Cerkve z Rimom ter se ukvarjali celo z bogoslužnimi in dogmatskimi vprašanji. Jožef II. pa se je lotil tudi vprašanja verske tolerance.

Posebni odnosi med vladarji in Cerkvijo načeloma niso bili nič novega. V novem veku so vladarji oziroma deželni knezi po načelu »Cuius regio, eius religio« odločali o veri svojih podanikov ter vplivali na imenovanje škofov in duhovnikov, pri čemer so se posluževali predvsem nominacijskih oziroma prezentacijskih pravic,[35] sodelovali pri izvedbi reformacije ter na različne načine širili svojo moč in oblast nad Cerkvijo. Tako so duhovniki že pred Jožefom II. postali nekakšni uradniki/uslužbenci, ki so s prižnice oznanjali državne/deželne zakone.[36] Jožef II. je v marsičem le nadaljeval politiko svoje matere in svojih prednikov, velika izjema je le njegov odnos do drugovercev oziroma akatoličanov, do katerih je Marija Terezija v duhu konfesionalizma kazala izrazito odklonilen odnos; tipičen primer njene drže je preganjanje skrivnega protestantizma v avstrijskih dednih deželah.[37] Jožef II. je tako odlok o strpnosti, ki pomeni izrazit prelom z dotedanjo politiko, izdal šele leta 1781, torej že po njeni smrti. Škofje so imeli do cerkvenih reform različen odnos. Nekateri, kot sta bila ljubljanski škof Karel Janez grof Herberstein (1773–1778) in krški/prej lavantinski škof Jožef Franc Anton grof Auersperg, so cesarjevo politiko z navdušenjem podpirali, drugi, kot na primer goriški nadškof Rudolf Jožef grof Edling (1774–1784), so ji v marsičem nasprotovali, tretji, kot je bil lavantinski škof Vincenc Jožef knez Schrattenbach (1777–1790 in 1795–1800), pa so bili indiferentni oziroma ukrepom niso preveč nasprotovali.[38]

Med najpomembnejše cerkvene reforme cesarja Jožefa II. spadata ukinitev samostanov in preoblikovanje škofijskih ter župnijskih meja. Ukinitev samostanov je prizadela vse kontemplativne redove oziroma vse samostane, ki se niso ukvarjali s šolstvom ali bolniško strežbo. Premoženje ukinjenih samostanov naj bi se stekalo v verske sklade, iz katerih naj bi črpali sredstva za ustanavljanje novih župnij in vzdrževanje duhovnikov. Ker v Šaleški dolini ni bilo nobenega samostana, ta ukrep skorajda ni vplival na versko življenje, kar pa ni veljalo za preureditev škofijskih in še bolj župnijskih meja.

Vzroki za preureditev župnijskih meja so bili večinoma pastoralni. Obsežne župnije, neenakomerno razporejena župnijska mreža, ki je bila z redkimi izjemami večinoma še srednjeveška, slabe prometne povezave, velika oddaljenost vernikov od župnijskih cerkva, enklave, inkorporacije itd. so ovirale ustrezno pastoralno oskrbo vernikov. Nekateri raziskovalci celo menijo, da ravno zaradi neustrezne ali neenakomerno razporejene župnijske mreže ni bilo mogoče dokončati katoliške obnove in v celoti uveljaviti odlokov tridentinskega koncila.[39]

Ideje o preureditvi župnijskih meja niso bile nič novega. Marija Terezija si je vseskozi prizadevala za ustanovitev novih dušnopastirskih enot, podobno pa so v praksi ravnali tudi nekateri škofje, kot je bil goriški škof Karel Mihael grof Attems (1752–1774), ki je na območju goriške nadškofije ustanovil več novih vikariatov.[40]

Ustanavljanje novih župnij oziroma jožefinsko preoblikovanje župnijskih meja je bil kompleksen proces, pri katerem so pod vodstvom svetnih oblasti sodelovali tudi predstavniki Cerkve (na primer škofje in dekani): ti so morali pripraviti opise obstoječega stanja in podati predloge za novo ureditev. Septembra 1782 so na dvoru izdali navodila za ustanavljanje novih župnij oziroma novo ureditev dušnopastirskih mest. Za ustanavljanje novih župnij so bili predvideni naslednji kriteriji: naravne ovire in prepreke, oddaljenost od župnijske cerkve (verniki naj ne bi imeli več kot uro hoda do župnijske cerkve), število vernikov (nova pastoralna enota se ustanovi povsod tam, kjer je več kot 700 vernikov, na versko mešanih območjih pa je bila predvidena meja 500 vernikov), morebiten predhodni obstoj župnije ali vikariata ter izogibanje enklavam (verniki ene župnije naj ne bi prečkali ozemlja druge župnije, da bi prišli do svoje župnijske cerkve).[41] Če nekoliko poenostavimo, lahko rečemo, da naj bi bile nove župnije ustanovljene povsod, kjer je bilo več kot 700 vernikov in kjer so ti imeli več kot uro hoda do župnijske cerkve.

Na podlagi teh kriterijev so bile od srede osemdesetih let 18. stoletja naprej ustanovljene številne nove duhovnije (župnije, lokalne kaplanije/lokalije, ekspoziture/kaplanije in kuratni beneficiji). Finančna sredstva za ustanovitev duhovnij in za plače duhovnikov naj bi prišla iz verskih skladov. Po začetnem navdušenju je že konec osemdesetih let prišlo do ukinjanja in opuščanja nekaterih novih duhovnij, proces ukinjanja dušnopastirskih enot pa je bil povezan predvsem s pomanjkanjem duhovnikov in finančnimi vzroki (nezadostna sredstva za delovanje novih duhovnij). Čeprav so pri ukinjanju novih pastoralnih enot glavno besedo imele civilne oblasti, so pri tem sodelovali tudi predstavniki Cerkve, predvsem škofje in dekani. Na terenu so večinoma dekani, ki so tudi sicer najbolj poznali stanje, sestavljali dopise ali mnenja o tem, ali

35 Prezentacijska pravica se nanaša na vse cerkvene službe, povezane s patronatom (župniki, beneficiati itd.), nominacijska pa na vse druge službe oziroma imenovanja (imenovanje škofov itd.) (Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 137).

36 Gl. Tropper, *Vom Missionsgebiet zum Landesbistum*, str. 236–237.

37 Gl. Tropper, *Staatliche Kirchenpolitik*.

38 Kušej, *Joseph II.*, str. 7–24.

39 Hersche, *Muße und Verschwendung*, str. 194–202.

40 Ožinger, *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije*.

41 Tomek, *Kirchengeschichte Österreichs*, str. 447; Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 330.

so nove duhovnije sploh potrebne oziroma katere lahko ukinejo. S tem so prispevali ali celo odločilno vplivali na ukinitev nekaterih novih duhovnij. Kljub temu pa se je večina jožefinskih duhovnij, med katerimi je bilo največ lokalij, ohranila in obdržala do današnjih dni.[42]

Na ozemlju celotne Štajerske je bilo po načrtih dvornega dekreta z dne 18. junija 1785 predvidenih 40 novih župnij, 140 lokalij in 42 kooperatur oziroma ekspozitur, samo v celjskem okrožju pa sedem novih župnij, 43 lokalij in 9 kooperatur.[43] Dekret sicer ni bil realiziran v celoti, saj vse predvidene duhovnije niso zaživele, nekatere pa so bile ukinjene že v prvem desetletju obstoja.

Novoustanovljene župnije so vodili župniki, lokalije lokalni kurati (lokalisti), ekspoziture pa ekspoziti. Župniki novih župnij in lokalni kaplani so opravljali vsa dušnopastirska opravila in imeli skorajda popolno pastoralno avtonomijo (izjema je bilo le vodenje matičnih knjig, ki so jih ponekod vodili ali vodenje nadzorovali župniki starejših ali matičnih župnij). Nekoliko nižji status so imeli ekspoziti, ki so bili odvisni od župnika matične župnije. Čeprav so župniki novih župnij, lokalni kaplani in deloma tudi ekspoziti opravljali enaka dušnopastirska opravila kot župniki v starejših župnijah, so bili načeloma slabše plačani, v čemer so se dejansko razlikovali od drugih župnikov. Tako je bilo leta 1785 določeno, da bo župnik nove župnije prejemal plačo v višini 400 goldinarjev, lokalni kaplan 300 goldinarjev in kaplan ekspozit samo 200 goldinarjev.[44]

Ustanovitev ekspoziture v Šoštanju in njeno delovanje

Pred jožefinskimi reformami je bilo na ozemlju škalske dekanije pet župnij: Škale, Sv. Mihael pri Šoštanju, Šentilj (pri Velenju) – Arnače, Šentjanž na Peči in Šmartno pri Velenju. V dvornem dekretu z dne 18. junija 1785, ki ga je graški gubernij objavil 30. junija, je bilo predvideno, da bo na ozemlju dekanije ustanovljenih sedem duhovnij: tri lokalne kaplanije (pri sv. Duhu v Ravnah, sv. Petru v Zavodnju in sv. Vidu v Šentvidu) in štiri ekspoziture (pri sv. Mohorju in Fortunatu v Šoštanju, sv. Miklavžu v Plešivcu, sv. Ožbaltu v Cirkovcah in sv. Pankraciju na Gornji Ponikvi).[45] Na ozemlju šoštanjske župnije so bile tako predvidene nove pastoralne enote v Ravnah, Šentvidu, Zavodnju in šoštanjskem trgu.

Dvorni dekret oziroma načrt iz leta 1785 se ni uresničil v celoti. Do leta 1787 oziroma prav tega leta sta na ozemlju šoštanjske/šmihelske župnije nastali lokalija v Zavodnju, ki je obsegala tudi Šentvid, ter ekspozitura pri sv. Mohorju in Fortunatu. Na ozemlju škalske dekanije so bile ustanovljene še duhovnije na Gornji Ponikvi, ki se je podobno kot lokalija v Zavodnju razvila v samostojno župnijo, v Plešivcu, Cirkovcah in Velenju (za prvi dve je bil predviden status lokalije, medtem ko je bilo v Velenju mišljeno le kaplansko mesto).[46] Lokalija pri sv. Miklavžu v Plešivcu se je obdržala do leta 1796/1797.[47] O njenem obstoju pričajo tudi matične knjige, ki jih hranijo v Nadškofijskem arhivu Maribor.[48] Krajši čas sta delovali duhovniji pri sv. Mariji v Velenju (1787–1790/91)[49] in sv. Ožbaltu v Cirkovcah (1787–1790/91).[50] Na primerih lokalije v Cirkovcah in kaplanije v Velenju lahko vidimo, da so se za ukinitev posameznih duhovnij pogosto zavzemali ravno dekani. Pri tem so jih največkrat vodili pastoralni in nekoliko manj finančni vzroki ali pa so bili novim ustanovam in reformam preprosto nenaklonjeni. Tako je Janez Anton Barbo, škalski župnik in dekan (1790–1825), v dopisu ordinariatu lavantinske škofije z dne 10. decembra 1790 zapisal, da duhovnija v Cirkovcah sploh ni potrebna in da se lahko ukine.[51]

Podobno kot druge duhovnije na ozemlju škalske dekanije je tudi ekspozitura pri sv. Mohorju in Fortunatu v Šoštanju nastala na podlagi dvornega dekreta z 18. junija 1785. Dekret je predvideval, da se pri cerkvi sv. Mohorja in Fortunata ustanovi službeno mesto kaplana ekspozita, ki naj bi oskrboval 677 ljudi.[52] Od kod ta podatek, ni povsem jasno, saj je iz kasnejših virov znano, da je na območju ekspoziture v Šoštanju, ki je obsegala trg Šoštanj in Lokovico,

42 Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 330–331; Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 291–292.

43 Gl. *Protokol deren Kaiserlichen- Königlichen- Landesfürstlichen Verordnungen und Gesetze in publico Ecclesiasticis von 1785*, št. 85, 30. 6. 1785; gre za objavo graškega gubernija s 30. junija 1785.

44 Prav tam. Za status novih duhovnij oziroma nastavljenih duhovnikov prim. Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 331; Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 292.

45 *Protokol deren Kaiserlichen- Königlichen- Landesfürstlichen Verordnungen und Gesetze in publico Ecclesiasticis von 1785*, št. 85, 30. 6. 1785.

46 NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 1; Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 345–346; Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 50–52, 258–260, 368, 480–481.

47 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 50–51. Iz spisovnega gradiva ni zmeraj povsem jasno, kdaj natančno je do ukinitve posameznih duhovnij prišlo, saj se je dopisovanje včasih vleklo leto ali več. Največkrat se uporablja datum, ko je bila duhovnija opuščena oziroma je bil tamkajšnji duhovnik premeščen na drugo delovno mesto.

48 Rojstna in mrliška matična knjiga 1787–1796.

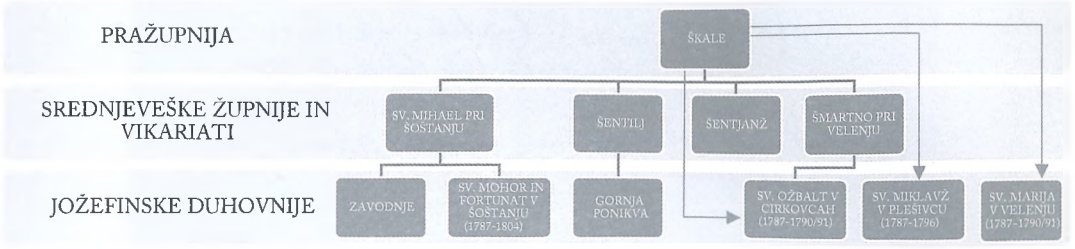
49 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 258–260. Dopisovanje o ukinitvi kaplanije oziroma kaplanskega mesta v Velenju je potekalo v letih 1790 in 1791 (gl. NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Saleška dolina, šk. 1 in šk. 7 (Arrundirung Škalis)). Cerkev sv. Marije je do leta 1858 spadala pod Škale, kasneje pa pod Šmartno/Šalek (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 163).

50 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 51–52; NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 1 (predvsem dopisi o ukinitvi duhovnije). Dopisi o nujnosti ukinitve kuracije so iz let 1790 in 1791.

51 NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 1.

52 *Protokoll deren Kaiserlichen-Königlichen-Landesfürstlichen Verordnungen und Gesetze in publico Ecclesiasticis von 1785*, št. 85, 30. 6. 1785.

Prikaz razvoja župnijske mreže na ozemlju pražupnije Škale

živelo le 594 ljudi,[53] od tega 339 v Šoštanju. Zdi se, da je bilo leta 1785 število vernikov oziroma prebivalstva ocenjeno nekoliko previsoko, kar dokazujejo tudi navedbe za Zavodnje in Šentvid, kjer naj bi po podatkih iz leta 1785 skupaj živelo več kot 800 ljudi, v resnici pa lahko iz nekaj let mlajših vizitacijskih zapisnikov ugotovimo, da je bilo dejansko število precej nižje (malo več kot 600).[54] Kar se tiče prebivalstva v samem trgu, je iz terezijanskega popisa prebivalstva leta 1754 znano, da je bilo v Šoštanju 60 hiš,[55] pol stoletja kasneje, leta 1810, pa je v Šoštanju živelo 379 prebivalcev.[56]

Novoustanovljena ekspozitura sv. Mohorja in Fortunata je obsegala trg Šoštanj in Lokovico s 339 oziroma 255 verniki. Ekspozit ni razpolagal s posebnim župniščem, ampak je stanoval v špitalu. O posebnem statusu ekspoziture še danes pričajo matične knjige (rojstna, poročna in mrliška 1787–1804), ki so jih vodili na ekspozituri,[57] in nekoliko tudi obstoj ločenega pokopališča, ki je ležalo zahodno od cerkve.[58] Tam so pokopavali tudi po ukinitvi ekspoziture, do začetka 20. stoletja pa so se ohranile le skromne sledi.[59] Da podatki o pokopališču niso bili preveč znani, priča tudi dejstvo, da se pokopališče v popisu pokopališč lavantinske škofije, ki je bil dokončan leta 1916, sploh ne omenja.[60]

Na podlagi že omenjenega dvornega dekreta iz leta 1785 je ljubljanski škof Karel Janez grof Herberstein (1772–1787) (škalska dekanija je v tem času uradno spadala še pod ljubljansko škofijo), izrazit predstavnik reformnega katolicizma in vnet zagovornik jožefinskih reform,[61] 12. decembra 1786 špitalskega[62] beneficiata[63] Martina Okorna imenoval za lokalnega kaplana (sic!) ter ga obenem pooblastil za opravljanje bogoslužja in podeljevanje zakramentov (za duhovno oskrbo vernikov).[64] Na podlagi tega pooblastila je Okorn postal kuratni beneficiat, nekdanji enostavni/oltarni beneficij pa kuratni.[65] Škofovo listino o imenovanju lahko ob odsotnosti uradne listine o ustanovitvi razumemo kot formalno ustanovitev oziroma, bolje, potrditev duhovnije, ki je (verjetno) začela delovati naslednje leto. Na podlagi navedene škofove listine bi lahko sklepali, da je imela novoustanovljena duhovnija status lokalije, vendar je iz nadaljnjih dogodkov in omemb v virih, v katerih se zmeraj omenja kot ekspozitura, jasno, da ni tako in da je v resnici šlo samo za ekspozituro. Od Herbersteinovega imenovanja naprej je bila ekspozitura tako kadrovsko kot finančno povezana s špitalskim beneficijem. Po ustanovitvi ekspoziture je Okorn deloval v dvojni vlogi kuratnega beneficiata in ekspozita.

Kot je bilo že omenjeno, je bila ekspozitura s špitalskim beneficijem povezana tudi finančno. V nasprotju z drugimi duhovniki, ki so delovali v novoustanovljenih duhovnijah, je bil namreč ekspozit Okorn glede svojih dohodkov oziroma plače popolnoma odvisen od sredstev špitalskega beneficija in ne od verskega sklada, iz katerega so plače prejemali drugi omenjeni duhovniki. Tako je Okorn užival le dohodke od beneficija, ki so znašali 216 goldinarjev.[66]

53 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije, šk. 7/1, Popis škofije 1801–1802; NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Poročilo škalskega dekana Barba o ukinitvi ali opustitvi duhovnij, 30. 11. 1797. V vizitaciji oziroma na podlagi vizitacij nastalem popisu škofije iz let 1801–1802 je navedeno tudi število vernikov v drugih župnijah v škalski dekaniji. Tako je bilo v Škalah 2366 vernikov/duš, v Šmartnem pri Šaleku 532, v Šentjanžu na Vinski Gori 898, v Šentilju 738, na Gornji Ponikvi 608, v Šoštanju 1842 in v Zavodnju 602.

54 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije, šk. 7/1, Popis škofije 1801–1802.

55 Curk, Slovenska Štajerska, str. 4.

56 Straka, *Verwaltungsgrenzen*, str. 269.

57 Danes knjige hranijo v šoštanjski župniji.

58 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 93.

59 Prav tam.

60 *Pokopališča pri cerkvah Lavantinske škofije*, str. 323.

61 Dolinar, Od goriške nadškofije do ljubljanske metropolije, str. 78.

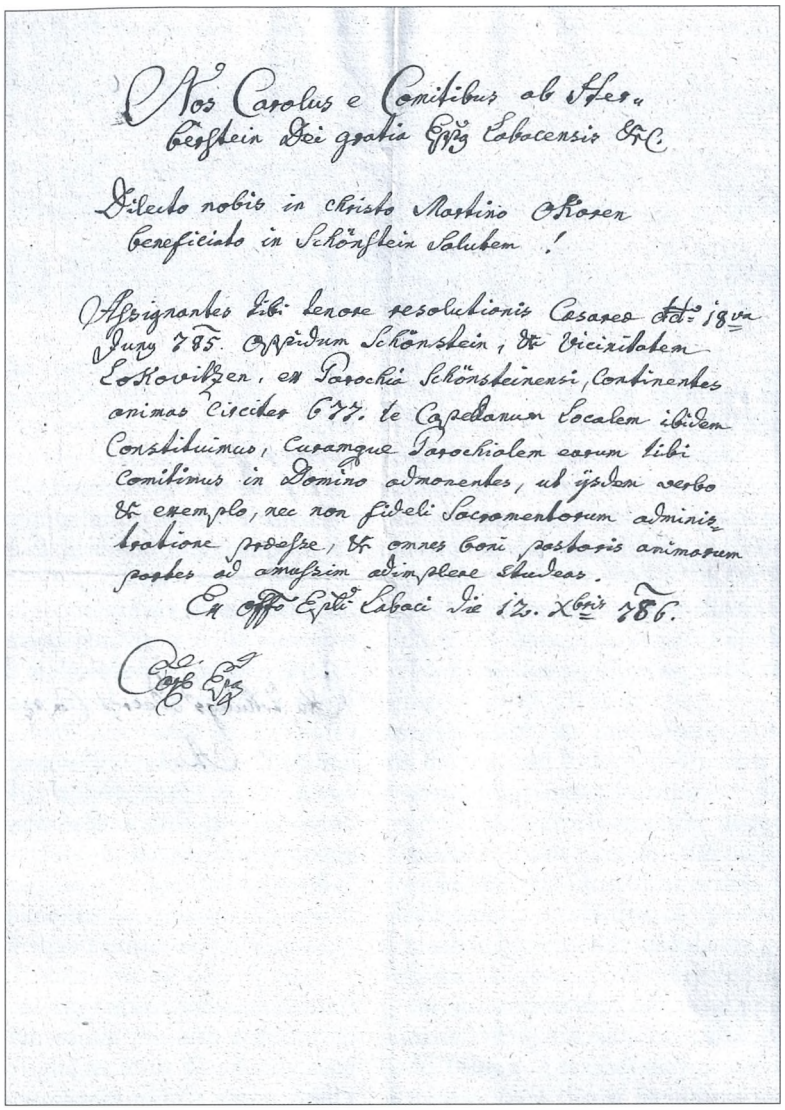
62 Več o zgodovini špitala gl. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 391–393; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 163–164 in 199.

63 Špitalski beneficiat, ki je živel v špitalu, je imel dolžnost, da vsak petek v cerkvi sv. Mohorja in Fortunata daruje mašo za ustanovitelja beneficija. Poleg tega naj bi v tej cerkvi bral še druge ustanovne maše in ob sobotah molil Marijine litanije (Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 393). Več o zgodovini špitala gl. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 391–393; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 163–164 in 199.

64 NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Imenovanje Martina Okorna za lokalnega kaplana, 12. 12. 1786.

65 Kuratni beneficiati za vodenje pastorale potrebujejo posebno škofovo licenco (prim. *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon*, str. 1243).

66 NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Dopis Martina Okorna o preoblikovanju ekspoziture v lokalno kaplanijo, 10. 7. 1789. V finančnem poročilu o stanju špitalskega beneficija iz leta 1786 je sicer na-

Listina ljubljanskega škofa Herbersteina o imenovanju Okorna za lokalnega kaplana (NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7).

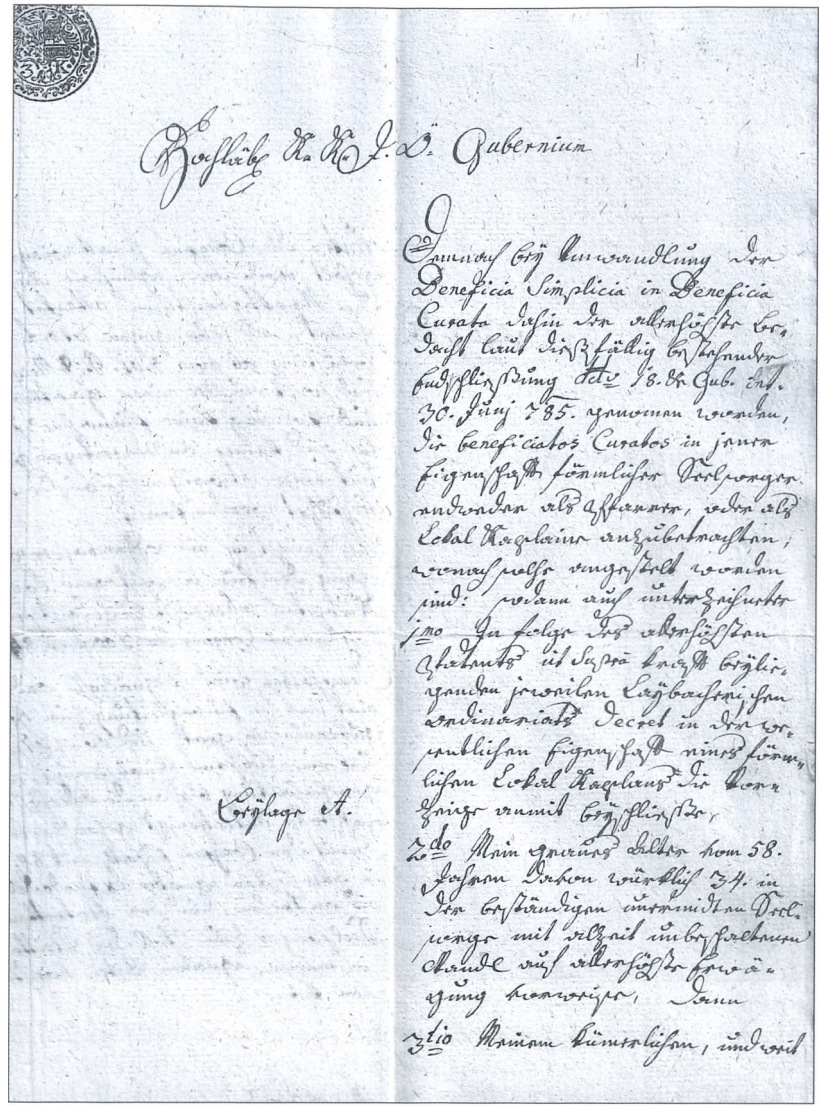
Ker se je Okorn zavedal problema statusa duhovnije (ekspozitura in ne lokalija) in ker se je soočal s pomanjkanjem dohodkov, kar je bilo glede na dvorni dekret iz leta 1785 načeloma povezano, si je konec osemdesetih let prizadeval za preoblikovanje ekspoziture v lokalijo in za povišanje kongrue.[67] Prvi dopisi, ki se niso ohranili v celoti, izhajajo iz leta 1788, glavnina je iz leta 1789. 10. julija 1789, torej že kmalu potem, ko je škalska dekanija uradno prišla pod lavantinsko škofijo, je na lavantinski ordinariat naslovil posebno prošnjo oziroma pismo,[68] v katerem je zaprosil za preoblikovanje ekspoziture v lokalno kaplanijo in za povišanje prihodkov na 300 goldinarjev, kolikor je znašala plača lokalnega kaplana. V pismu je natančno razložil, da njegovi dohodki beneficiata znašajo samo 216 goldinarjev in da zato zaproša za povišico v znesku 84 goldinarjev, s čimer bi se izenačil z drugimi lokalnimi kaplani. Lavantinski ordinariat je bil njegovi prošnji načeloma zelo naklonjen, še posebej ker ga je že ljubljanski škof Herberstein imenoval za lokalnega kaplana,[69] zapletlo pa se je pri graškem guberniju oziroma štajerskem verskem skla-

vedeno, da so njegovi dohodki znašali 217 goldinarjev in 30 krajcarjev (NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Poročilo o glavnici in mašnih ustanovah špitalskega beneficija, 5. 10. 1786).

67 Kongrua je najnižja plača oziroma prihodek duhovnikov, ki ga določi in zajamči država (Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 393).

68 NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Dopis Martina Okorna o preoblikovanju ekspoziture sv. Mohorja in Fortunata v lokalno kaplanijo, 10. 7. 1789.

69 NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Osnutka dopisov škofa Vincenca Jožefa kneza Schrattenbacha o statusu duhovnije sv. Mohorja in Fortunata, 17. 8. 1789 in 9. 12. 1789.

Okornova prošnja za preoblikovanje ekspoziture v lokalijo in za dopolnitev kongrue (NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7).

du. Graški gubernij je namreč 26. novembra istega leta Okornovo prošnjo zavrnil z obrazložitvijo, da v verskem skladu ni zagotovljenih zadostnih dohodkov za povečanje kongrue,[70] pri čemer je tudi ostalo. Finančni vzroki oziroma pomanjkanje sredstev so torej preprečili preoblikovanje šoštanjske ekspoziture v lokalijo in morda posledično v samostojno župnijo.

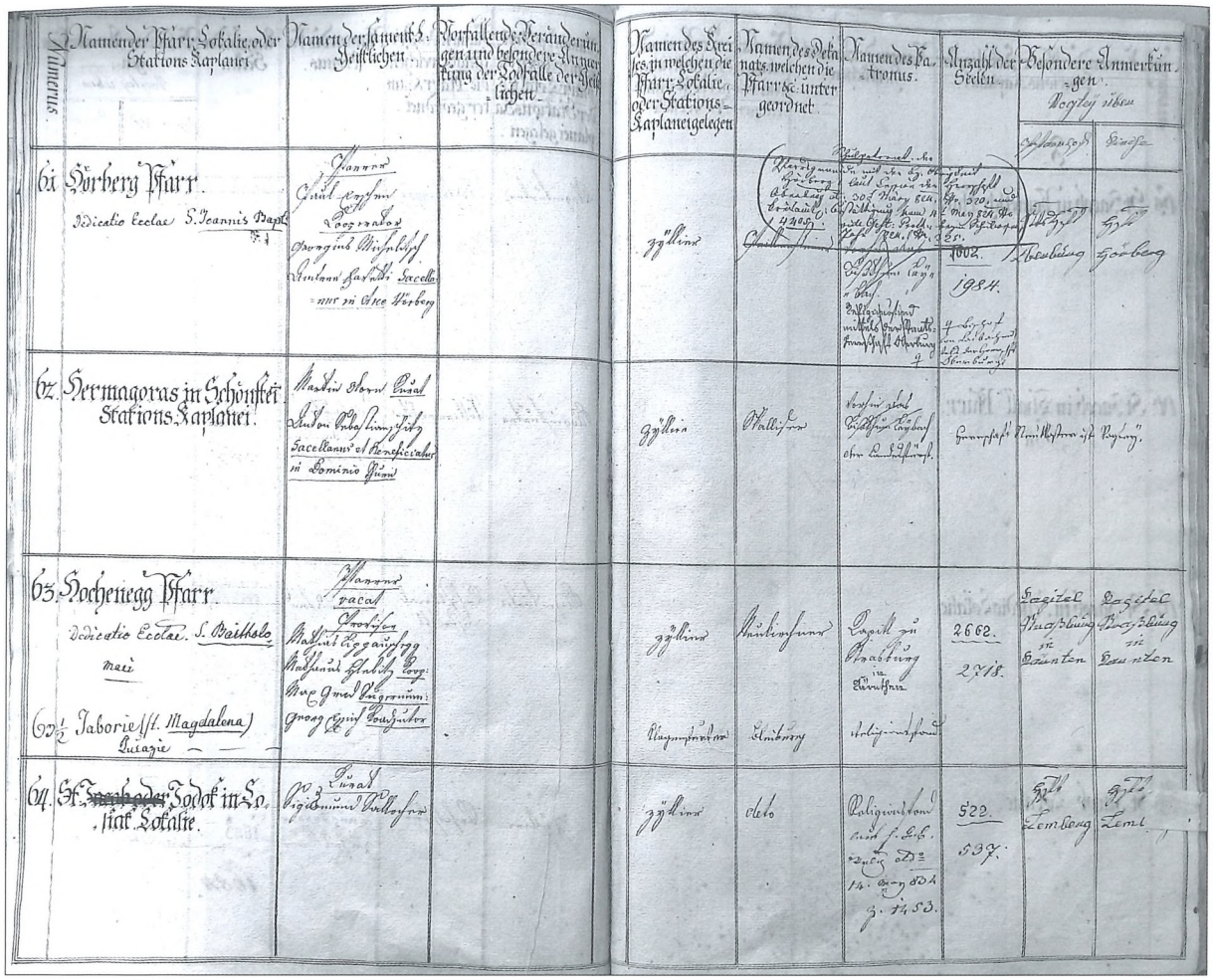
Nekaj podatkov o ekspozituri lahko izvemo iz nedatiranega popisa ali opisa lavantinske škofije, ki je nastal okoli leta 1790.[71] Opis je sestavljen kot nekakšen seznam vseh župnij oziroma duhovnij, pri čemer so za vsako dušnopastirsko enoto navedeni podatki o službujočih duhovnikih, patronu, dekaniji, in številu vernikov. Po pričakovanju je duhovnija sv. Mohorja in Fortunata navedena kot stacionarna kaplanija in ne kot lokalija. Presenetljiv je samo podatek o duhovnikih, saj sta navedena kar dva duhovnika: poleg Okorna še Anton Sebastjančič, grajski duhovnik in beneficiat na gospostvu Turn. Ta gospod je uganka. Čeprav je iz nekrologija in šematizmov lavantinske škofije razvidno, da je umrl 4. avgusta 1795 in da je v času pred smrtjo deloval kot duhovni pomočnik na Gornji Polskavi,[72] zapisa o njegovi smrti v gornjepolskavski matici ni mogoče zaslediti.[73] Ali gre pri vpisu

[70] NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Dopis graškega gubernija o statusu duhovnije sv. Mohorja in Fortunata, 26. 11. 1789.

[71] NŠAM, Pomožne knjige, Alphabetisches Verzeichnis der Pfarren und Kuratien der gesamten ehrwürdigen Geistlichkeit ihres Karakters, und Orts, der Seelsorge, Benennung der Dekanaten, unter wel[chen] das Ort stechet, des Kreises, des Patronus, und der Seelen Anzahl.

[72] NŠAM, Nekrologiji, šk. 1, Nekrologij lavantinske škofije 1789–1900, str. 4.

[73] NŠAM, MMK Gornja Polskava 1758–1827.

Ekspozitura sv. Mohorja in Fortunata v popisu lavantinske škofije iz leta 1790 (NŠAM, Pomožne knjige).

samo za pomoto ali pa je navedeni nekaj časa dejansko deloval v Šoštanju, zaenkrat ni mogoče ugotoviti.

Nekoliko drugače pa se je v popisu godilo šoštanjski/šmihelski župniji. Ta je bila v popis vključena kar dvakrat, enkrat kot župnija Šoštanj in drugič kot župnija sv. Mihaela.[74]

Na začetku devetdesetih let 18. stoletja sta bili ukinjeni duhovniji v Velenju in Cirkovcah, kar pa na šoštanjsko ekspozituro načeloma ni vplivalo. Do sprememb je prišlo po 10. februarju 1796, ko je bil šoštanjski kaplan Maksimilijan Pramberger imenovan za kaplana v Rogaški Slatini.[75] Ob Prambergerjevi premestitvi je lavantinski škofijski ordinariat Okorna imenoval za pomožnega duhovnika šoštanjske župnije. Po novem je moral Okorn svoje beneficiatske dolžnosti kombinirati z dolžnostmi pomožnega duhovnika šoštanjske župnije. Imenovanje je bilo – po zagotovilu ordinariata – samo začasno. Na škofiji so vernikom zagotovili, da se bo ekspozitura ohranila in da verniki ne bodo izgubili svojega duhovnika,[76] kar je pomenilo, da so bili zadovoljni z obstoječim stanjem. Čeprav naj bi bilo imenovanje za pomožnega duhovnika zgolj začasno, se je ureditev vendarle obdržala do Okornove smrti,[77] k čemur je verjetno pripomoglo tudi dejstvo, da je v šoštanjski/šmihelski župniji v tem času deloval samo en kaplan.[78]

Imenovanje za pomožnega duhovnika šoštanjske župnije se je odražalo tudi v šematizmih. Če je duhovnija sv. Mohorja in Fortunata leta 1796 navedena s podobnim statusom kot lokalije v Zavodnju, na Gornji Ponikvi in v Plešivcu,[79] je Okorn v šematizmu za leto 1798 naveden samo kot kuratni beneficiat in pomožni duhovnik župnije sv. Mihaela pri Šošta-

74 NŠAM, Pomožne knjige, Alphabetisches Verzeichnis der Pfarren und Kuratien der gesamten ehrwürdigen Geistlichkeit ihres Karakters, und Orts, der Seelsorge, Benennung der Dekanaten, unter wel[chen] das Ort stechet, des Kreises, des Patronus, und der Seelen Anzahl.

75 NŠAM, Škofijska pisarna, Protokoli škofijske pisarne, Protokol za obdobje 1796–1798, str. 4.

76 Prav tam.

77 *Verzeichniß der Bisthum Lavantischen Geistlichkeit vom Jänner 1804*, str. 28.

78 NŠAM, Dekanijski šematizmi, šk. 1, Alte Dekanate.

79 *Schematismus der Bisthum Lavantischen Geistlichkeit 1796*, str. 49.

nju.[80] Podobno je naveden tudi leta 1804.[81] Da pa to ni pomenilo ukinitve ekspoziture, potrjujejo tudi omembe v drugih virih, predvsem v vizitacijskih poročilih in spisovnem gradivu, kjer se Okorn še zmeraj omenja kot kuratni beneficiat in ekspozit. Vsekakor pa lahko vidimo, da je bilo v devetdesetih letih vprašanje ukinitve ekspoziture vseskozi v zraku, kar je bilo še posebej očitno leta 1797.

Konec leta 1797 (natančneje, 30. novembra 1797) je škalski župnik in dekan Barbo pripravil posebno poročilo o tem, ali naj se duhovnije v Plešivcu, na Gornji Ponikvi, v Zavodnju ter pri sv. Mohorju in Fortunatu v Šoštanju obdržijo ali ukinejo.[82] Barbo, ki je pred tem že predlagal ukinitev duhovnij v Cirkovcah in Velenju, je pripravil celo študijo, v kateri je navedel tako vzroke za ohranitev kot tudi opustitev omenjenih duhovnij. Med vzroki za ohranitev posamezne duhovnije je na primer upošteval želje ljudi, da se ohrani obstoječe stanje, oddaljenost od župnijske cerkve in število vernikov (zadnja dva vzroka sta pričakovana, prvi pa nekoliko manj). Za ekspozituro (sic!) pri sv. Mohorju je navedel, da se zaradi bližine družmirske cerkve in dobrih poti lahko ukine pod pogojem, da bosta pri župniji sv. Mihaela zagotovljeni dve kaplanski mesti. Kljub temu pa je bilo šoštanjski ekspozituri v nasprotju s plešivško prizaneseno še za nekaj let, res pa je, da pogoj glede dveh kaplanskih mest ni bil izpolnjen.[83] Barbovo poročilo je obenem dokaz, da se status duhovnije sv. Mohorja in Fortunata po Okornovem imenovanju za šoštanjskega pomožnega duhovnika ni spremenil, saj jo striktno navaja kot ekspozituro.

Po dolgih letih službovanja v Šoštanju je Okorn leta 1804 umrl. Smrt ga je doletela 22. marca ob štirih popoldne. Škalski dekan Barbo, ki je o tem obvestil ordinariat, je menil, da je treba nujno zasesti beneficij, ki je povezan s kuratsko službo, in na to mesto kot provizorja predlagal Jurija Schutzmanna, nekdanjega šoštanjskega kaplana.[84] Ordinariat, ki se je s predlogom očitno strinjal, je 3. maja Barbu sporočil, da je Schutzmann že dobil dekret o nastopu službe trškega beneficiata, ki jo bo opravljal pod vodstvom župnika.[85] Schutzmann je špitalski beneficij nastopil 12. maja istega leta.[86]

V navedenih dopisih se omenja samo zasedba kuratnega beneficija, ne pa ekspoziture, kar pomeni, da je bila ekspozitura po Okornovi smrti *de facto* opuščena. Šoštanj in Lokovica sta ponovno prišla pod okrilje šoštanjske župnije, posebnih matičnih knjig pa po pričakovanju tudi niso več vodili.

Schutzmann je službo kuratnega beneficiata opravljal do 1. avgusta 1807, ko je postal župnik v Novi Štifti pri Gornjem Gradu. Po enoletnem premoru se je vrnil v Šoštanj in 1. decembra 1808 ponovno prevzel službo beneficiata, ki jo je opravljal do leta 1815.[87] Od leta 1816 je živel kot deficient[88] na Vranskem, kjer je 25. novembra 1819 umrl zaradi starostne oslabelosti.[89] Po njegovi resignaciji leta 1815 je ostal beneficij nezaseden in pri tem je tudi ostalo. Celotno 19. stoletje in na začetku 20. stoletja so ga upravljali šoštanjski župniki.

Ob Schutzmannovem prvem nastopu službe beneficiata leta 1804 je med škofom in gubernijem prišlo do razprave oziroma manjšega spora o patronatu oziroma načinu podelitve službe beneficiata. Lavantinski škof, ki se je skliceval na tradicijo ljubljanskih škofov, je vztrajal, da beneficij prosto podeljuje on sam, medtem ko so na guberniju zagovarjali stališče, da zaradi spremembe narave beneficija, do katere je prišlo v času jožefinskega preoblikovanja župnijskih meja, patronat in s tem povezana pravica do prezentacije (predlagalna pravica) pripadata deželnemu knezu.[90] Zadeva se je po pričakovanjih razpletla v korist svetnih oblasti, kar se je pokazalo leta 1808, ko je Schutzmann ponovno nastopil beneficiatsko službo. Pri imenovanju je namreč gubernij v Gradcu uveljavil oziroma izkoristil svojo prezentacijsko pravico.[91] Da v sporu lavantinski ordinariat ni imel velikih možnosti, priča tudi dejstvo, da je že v popisu iz leta 1790 navedeno, da patronat pripada deželnemu knezu.[92]

Ekspozit Martin Andrej Okorn

Ekspozituro je ves čas obstoja vodil kuratni beneficiat Martin Andrej Okorn. Rodil se je 10. novembra 1731 v Kranju kot sin Gregorja Okorna in njegove žene Marjete.[93] V duhovnika je bil posvečen

80 Prav tam, str. 45.
81 *Verzeichniß der Bisthum Lavantischen Geistlichkeit vom Jänner 1804*, str. 28.
82 NŠAM, Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Poročilo škalskega dekana Barba o ukinitvi ali opustitvi duhovnij, 30. 11. 1797.
83 NŠAM, Dekanijski šematizmi, šk. 1, Alte Dekanate.
84 NŠAM, Škofijska pisarna, Protokoli škofijske pisarne, Ekshibitni protokol za leto 1804, št. 783.
85 NŠAM, Škofijska pisarna, Protokoli škofijske pisarne, Ekshibitni protokol za leto 1804, št. 781.
86 NŠAM, Škofijska pisarna, Protokoli škofijske pisarne, Ekshibitni protokol za leto 1804, št. 883.
87 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 396.
88 Deficient je duhovnik, ki zaradi zdravstvenih ali drugih vzrokov ne more opravljati duhovniške službe (*Wetzer und Welte's Kirchenlexikon*, str. 1467).
89 Orožen, *Das Benediktiner Stift Oberburg*, str. 81.
90 NŠAM, Škofijska pisarna, Protokoli škofijske pisarne, Ekshibitni protokol za leto 1804, št. 883.
91 NŠAM, Škofijska pisarna, D X – Šaleška dolina, šk. 7, Beneficium Schönstein, Gubernij prezentira Schutzmanna za kuratnega beneficiata v Šoštanju, 26. 10. 1808.
92 NŠAM, Pomožne knjige, Alphabetisches Verzeichnis der Pfarren und Kuratien der gesamten ehrwürdigen Geistlichkeit ihres Karakters, und Orts, der Seelsorge, Benennung der Dekanaten, unter wel[chen] das Ort stechet, des Kreises, des Patronus, und der Seelen Anzahl.
93 NŠAL, ŽA Kranj, matične knjige, R 1722–1739, str. 855 (https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/ljubljana/kranj/00912/?pg=74).

20. septembra 1755 v Ljubljani.[94] V letih 1764–1769 je kot kaplan služboval pri Sv. Petru pod Svetimi gorami in nato do leta 1780 v Braslovčah. Konec leta 1780 je nastopil šoštanjski špitalski beneficij, ki ga je upravljal do svoje smrti leta 1804.[95]

Manj pa je znanega o njegovem delu oziroma pastoralnem delovanju. Iz ohranjenega spisovnega gradiva je razvidno, da si je prizadeval za preoblikovanje ekspoziture v lokalijo in da je kot pomožni duhovnik pomagal v šoštanjski župniji. Nekaj dodatnih podatkov razkrivajo tudi omembe v vizitacijskih zapisnikih in poročilih, v katerih pa se njegovo delo ne kaže zmeraj v najboljši luči. Iz vizitacijskega poročila iz leta 1796 lahko razberemo, da njegovo pastoralno delo ni zmeraj rodilo sadov. Vizitator je namreč pri šoštanjskih tržanih opazil določene pomanjkljivosti. Da bi rešil oziroma odpravil ta problem, je predlagal, da bi šoštanjski kaplan Vincenc Kolar, kasnejši šoštanjski župnik, v trgu poučeval krščanski nauk, na kar pa Okorn ni pristal.[96] To kaže, da je bil nekoliko svojeglav in trmast.

Ne preveč laskava ocena se kaže tudi v opisu škofije, ki je nastal okoli leta 1800. Okorn je bil ocenjen kot bolj ko ne povprečen duhovnik. Povprečne so bile tudi njegove govorniške oziroma pridigarske sposobnosti, ni pa bilo pripomb o njegovi morali ali življenjskih navadah.[97] Res pa je, da Okorn v tem času ni bil več najmlajši in da verjetno ni premogel več toliko energije in delovnega elana kot njegovi mlajši kolegi.

Martin Andrej Okorn je v Šoštanju služboval vsega skupaj 24 let: najprej šest let kot špitalski beneficiat ter nato 18 let kot kuratni beneficiat in ekspozit. V šoštanjsko krajevno zgodovino se je zapisal predvsem kot prvi in edini ekspozit pri sv. Mohorju in Fortunatu, kot njegovo največje delo pa bi lahko opredelili sicer neuspešna prizadevanja za preoblikovanje ekspoziture v lokalijo. Če bi se uresničila, bi lahko bila cerkvena zgodovina trga Šoštanj precej drugačna.

Sklep

Ekspozitura sv. Mohorja in Fortunata v šoštanjskem trgu, ki je obstajala v letih 1786/87–1804, je obsegala trg Šoštanj in Lokovico s 339 oziroma 255 verniki. Nova dušnopastirska enota je bila kadrovsko in finančno povezana s šoštanjskim špitalskim beneficijem, ki je nastal na začetku 18. stoletja. Ekspozituro je ves čas njenega obstoja vodil ekspozit Martin Andrej Okorn, nekdanji špitalski beneficiat, ki je po ustanovitvi ekspoziture deloval v dvojni vlogi kuratnega beneficiata in ekspozita. Okorn si je konec osemdesetih let 18. stoletja prizadeval za preoblikovanje ekspoziture v lokalno kaplanijo in povišanje oziroma, natančneje, dopolnitev kongrue. Njegova prizadevanja žal niso obrodila sadov, ker štajerski verski sklad ni mogel zagotoviti zadostnih finančnih sredstev. Nadaljnji razvoj v lokalijo in samostojno župnijo je bil s tem zaustavljen oziroma onemogočen.

Poskus ustanovitve ekspoziture sv. Mohorja in Fortunata jasno kaže, da se vse jožefinske duhovnije niso obdržale in da so bili pri njihovem ukinjanju ali opuščanju poleg pastoralnih (pomanjkanje duhovnikov) prisotni tudi finančni vzroki (nezadostna materialna sredstva).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŽA Kranj, matične knjige, R 1722–1739 (https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/ljubljana/kranj/00912/).

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Dekanijski šematizmi.
Nekrologiji lavantinske škofije.
Pomožne knjige.
Škofijska pisarna, D XI – Šaleška dolina.
Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije.
Škofijska pisarna, Protokoli škofijske pisarne.
Župnija Gornja Polskava, matične knjige.
Nekdanji [vikariat] Plešivec, matične knjige.

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 1537 (http://www.siranet.si/Files/11/D58365.pdf).

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Ambrožič, Matjaž: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem.* Ljubljana: Teološka fakulteta, 2019.

Curk, Jože: Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754. *Kronika* 35, 1987, št. 1–2, str. 4–8.

Dolinar, France M.: Od goriške nadškofije do ljubljanske metropolije. *Ljubljanska škofija 550 let* (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Nadškofija, 2011, str. 67–90.

Hersche, Peter: *Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter*, 2 zvezka. Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2006.

Höfer, Rudolf K: *Die landesfürstliche Visitation der Pfarren und Klöster in der Steiermark in den Jahren 1544/1545: Edition der Texte und Darstellung zu Nachrichten über das kirchliche Leben.* Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 1992.

94 Volčjak, *Ordinacijska protokola*, 1, str. 207.
95 Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 396; SI PAM 1537, Kartoteka duhovnikov (http://www.siranet.si/Files/11/D58365.pdf) (št. 2049).
96 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije, šk. 6/9, Kanonična vizitacija 1796.
97 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacija, šk. 7/3, Conscriptum in visitatione canonica.

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: k razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.

Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj: zgodovinski opis*. Šoštanj: Občina, 1998.

Kovačič, Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928)*. Maribor: Lavantinski kn. šk. ordinariat, 1928.

Kušej, Rado: *Cerkveno pravo katoliške in pravoslavne cerkve: s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*. V Ljubljani: Juridična fakulteta, 1923.

Kušej, Rado: *Joseph II. und die äussere Kirchenverfassung Innerösterreichs (Bistums- Pfarr- und Kloster-Regulierung): ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechtes*. Amsterdam: P. Schippers, 1965.

Maček, Jože: *Državno cerkvenstvo: zakoni in uredbe, izdane za slovenske dežele v letih 1752–1816*. Ljubljana: Salve, 2015.

Orožen, Ignaz: *Das Benediktiner Stift Oberburg und das Dekanat Oberburg*. Maribor: im Selbstverlage des Verfassers, 1876–1877 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 2).

Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Schallthal*. Graz: Im Selbstverlage, 1884 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 5).

Ožinger, Anton: *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije = Atti delle visite pastorali nell'arcidiaconato di valle Saunia della arcidiocesi di Gorizia = Die Berichte der Pastoralvisitationen im Archidiakonat Saunien der Erzdiözese Görz: 1751–1773*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte*. München: R. Oldenbourg, 1962.

Pokopališča pri cerkvah Lavantinske škofije. Maribor: Pisarna kn. šk. ordinariata, 1916.

Poles, Rok in Gmajner-Korošec, Marjana in Lalek, Nika: *Sakralna dediščina Šaleške doline: [zbirka topografskih predstavitev cerkva v Šaleški dolini s kronološkim uvodom in z interpretacijami del]*. Velenje: Pozoj, 1998.

Protokol deren Kaiserlich- Königlich- Landesfürstlichen Verordnungen, und Gesetze in Publico Ecclesiasticis vom 1785 samt einem weitläufigen aplhabetischen=und kronologischen Register auf jede in dem Werke Behandelte Gegenstände. 4. zvezek. Graz: mit Leykamischen Schriften, vom 1785.

Ravnikar, Tone: *Zgodovina Šoštanja*. Šoštanj: Krajevna skupnost, 2011.

Straka, Manfred: *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850: Erläuterungen zur ersten Lieferung des Historischen Atlasses der Steiermark*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1978.

Šematizmi lavantinske škofije.

Tomek, Ernst: *Kirchengeschichte Österreichs. 3. Teil: Das Zeitalter der Aufklärung und des Absolutismus*. Innsbruck, Wien, München: Tyrolia, 1959.

Tropper, Peter: *Staatliche Kirchenpolitik, Geheimprotestantismus und katholische Mission in Kärnten (1752–1780)*. Celovec: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1989.

Tropper, Peter: *Vom Missionsgebiet zum Landesbistum*. Celovec: Universitätsverlag Carinthia, 1996.

Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola Ljubljanske (nad)škofije 1711–1824*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2013–2016 (Viri, 36 in 39).

Wangermann, Ernst: Josephinismus und katholischer Glaube. *Katholische Aufklärung und Josephinismus* (ur. Elisabeth Kovács). Dunaj: Verlag für Geschichte und Politik, 1979, str. 332–341.

Wetzer und Welte's Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katolischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. 2. Aufl. (in neuer Bearbeitung, unter Mitwirkung vieler katolischen Gelehrten begonen von Joseph Cardinal Hergenröther, fortgesetzt von Franz Kaulen. Dritter Band: Censis bis Duguet). Freiburg im Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung, 1884.

SUMMARY

How the market town of Šoštanj almost obtained an independent parish during the Josephinian church reforms. A fragment from the church administrative history of the market town of Šoštanj

Throughout its history, the old parish of Šoštanj, having developed as a vicariate parish in the area of the original parish of Škale, had its seat at the Church of St. Michael in Družmirje near Šoštanj. Over centuries, the parish, which also comprised the territory of the present-day parish of Zavodnje until the Josephinian church reforms, witnessed the formation of eight more filial churches, including that of St. Hermagoras and Fortunatus in the market town of Šoštanj, built in the twelfth or thirteenth century as a proprietary church of the lords of Šoštanj. In the early eighteenth century, a spittal was founded in the market town together with the spittal prebendary, which subsequently became closely linked to the newly established expositur.

During the church reforms of Emperor Josef II (1780–1790) or, more accurately, within the frame-

work of redrawing parish boundaries, a special chaplaincy or expositur was founded at the Church of St. Hermagoras and Fortunatus with the imperial decree of 18 June 1785. Based on this decree, Johann Karl von Herberstein (1773–1778), Bishop of Ljubljana (the deanery of Škale was still part of the Ljubljana diocese), otherwise an ardent supporter of the Josephinian reforms, appointed the spittal prebendary of Šoštanj Martin Okorn as the first priest in the newly established quasi-parish and authorized him to provide the local congregation with spiritual and pastoral care.

The expositur, which existed between 1786/1787 and 1804, comprised the market town of Šoštanj and Lokovica, counting 339 and 255 believers, respectively. The regulation of its personnel and financial matters strongly relied on the spittal prebendary. Throughout its existence, the expositur was headed by Martin Andrej Okorn, serving as a curate prebendary and an expositus. Unlike other priests in newly founded quasi-parishes, Okorn received his income from prebend allocations rather than from the religious fund.

Due to the expositus's inferior status and lower income, which amounted to no more than 216 gulden, Okorn endeavoured at the end of the 1780s to convert the expositur into a local chaplaincy and to bring his income on a par with that earned by other local chaplains, i.e., 300 gulden—an amount that Okorn was short of by 84 gulden. Although the ordinariate of the Diocese of Lavant, which at that time also included the deanery of Škale, was very sympathetic to his petition, the gubernium in Graz rejected the conversion and improvement of the congrua on the grounds that the Styrian religious fund could not ensure the necessary funds. Further development into a local chaplaincy and an independent parish was thus cut short, and at the end of the 1790s, there was even a possibility that the expositur would be dissolved.

In the year 1796 Okorn was appointed as auxiliary priest at the parish church of Šoštanj; however, the appointment didn't result in formal dissolution of the expositur. Notwithstanding all the hindrances and obstacles, it remained in existence until his death in 1804, after which it ceased to exist or became vacant, while the market town of Šoštanj and Lokovica returned under the parish of St. Michael near Šoštanj. A similar fate befell the spittal prebendary, which remained occupied a little over than a decade after Okorn's passing and then came under the administration of the parish of Šoštanj.

The expositur in Šoštanj was formed as part of the Josephinian regulation of parish boundaries, during which many new quasi-parishes (local chaplaincies, expositurs, and curate benefices) were established. Most of these developed into independent parishes and others were dissolved or vacated. The territory of the deanery of Škale thus witnessed the founding of the expositur of St. Hermagoras and Fortunatus and the establishment of five new quasi-parishes: St. Peter in Zavodnje, St. Pancras at Gornja Ponikva, St. Nicholas in Plešivec, St. Oswald in Cirkovce, and St. Mary in Velenje. All but those in Zavodnje and Gornja Ponikva were subsequently dissolved.

The story about the founding of the expositur of St. Hermagoras and St. Fortunatus in Šoštanj sheds light on the practice of establishing new quasi-parishes and answers the question of why some have not survived to the present day or, rather, why they have not grown into independent parishes. As demonstrated in the example of the expositur in Šoštanj, this was largely due to insufficient financial resources and the shortage of priests.

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 343(497.4Šoštanj)"1822/1849"

Prejeto: 16. 6. 2021

Aleksander Žižek

dr., arhivski svetnik, Zgodovinski arhiv Celje, Teharska cesta 1, SI–3000 Celje
E-pošta: aleksander.zizek@zac.si

Med hudodelci Deželskega sodišča Šoštanj

IZVLEČEK

Deželsko sodišče Šoštanj je bilo neprivilegirano sodišče, pristojno za kazensko sodstvo; vodilo je preiskavo težjih kaznivih dejanj (umorov, detomorov, hujših telesnih poškodb, posilstev, nasilništva, ropov, velikih tatvin) in izvedlo sojenje. Med gradivom tega sodišča, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Celje, najdemo enajst zadev iz obdobja 1822–1849: štiri primere tatvine, dva detomora ter po en roparski umor, uboj, posilstvo, rop in nasilništvo. V prispevku sta podrobneje predstavljena dva kazenska procesa – prvi obravnava veliko tatvino, drugi pa posilstvo. V nadaljevanju prispevka se posvečam administrativni plati štirih primerov – detomoru oziroma splavu, uboju in dvema tatvinama. V omenjenih primerih sem opisal prizadevanje sodišča za zagotovitev plačila sodne takse in drugih stroškov, ki jih je sodišče imelo s posameznim obtožencem.

KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, 19. stoletje, deželsko sodišče, posilstvo, tatvina, sodni stroški

ABSTRACT

CRIMINALS BEFORE THE PROVINCIAL COURT OF ŠOŠTANJ

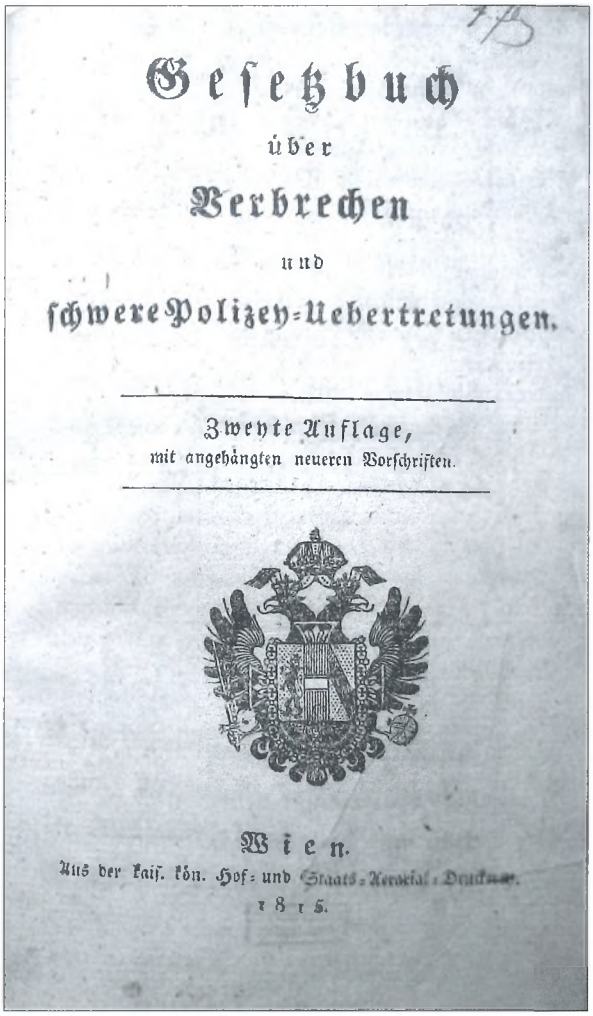
The provincial court of Šoštanj was an unprivileged court that had jurisdiction in criminal matters, investigating and trying serious crimes (murder, infanticide, aggravated assault, rape, crime of violence, robbery, aggravated theft). The materials of this court, now held by the Celje Historical Archives, comprise eleven cases from the period between 1822 and 1849: four thefts, two infanticides, and a case of robbery homicide, manslaughter, rape, robbery and crime of violence each. The article provides a detailed presentation of two criminal proceedings: one dealing with aggravated theft and the other with rape. In the continuation, the author focuses on the administrative aspects of four cases—infanticide or, rather, abortion, manslaughter, and two thefts. He describes the court's endeavours to ensure the payment of court and other fees that arose from respective criminal proceedings.

KEY WORDS
Šoštanj, nineteenth century, provincial court, rape, theft, court fees

Deželsko sodišče Šoštanj je bilo neprivilegirano sodišče,[1] pristojno za kazensko sodstvo; vodilo je preiskavo težjih kaznivih dejanj (umorov, detomorov, hujših telesnih poškodb, posilstev, nasilništva, ropov, velikih tatvin) in izvedlo sojenje. Sodnik je o preiskavi in sojenju pripravil poročilo, ki ga je skupaj s predlogom kazni in obrazložitvijo poslal v potrditev (in izrek kazni) cesarsko-kraljevemu notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču v Celovec oziroma deželni pravdi v Gradec.[2] Apelacijska sodišča so bila leta 1782 ustanovljena v okviru sodnih reform Jožefa II. kot splošna sodišča druge stopnje v pravdnih in nepravdnih zadevah, z njimi pa so leta 1787 združili tudi višja kazenska sodišča. Sodbe deželskih sodišč so omenjena apelacijska in višja kazenska sodišča potrjevala približno do leta 1830.[3]

Meja Deželskega sodišča Šoštanj je potekala od sotočja Pake in Savinje, preko letuških polj, Presike, Skornega, cerkve sv. Antona, Belih Vod, cerkve sv. Vida, Velunje, cerkve sv. Ožbalta, Pake in Šaleka, Škrlinovega gradu (Helfenberg) in Globokega nazaj na omenjeno sotočje.[4] Deželsko sodišče Šoštanj je bilo ukinjeno s cesarskim patentom 4. marca 1849 ter cesarsko odločbo z dne 14. junija 1849.

Zgodovinski arhiv Celje je arhivsko gradivo Deželskega sodišča Šoštanj dobil skupaj z gradivom Okrožnega sodišča Celje kot naslednika Deželnega sodišča Celje, ki je bilo ustanovljeno na osnovi cesarskega ukaza iz leta 1852 (objava 19. 1. 1853) za ozemlje celotnega mariborskega (upravnega) okrožja. Med gradivom tega sodišča najdemo enajst zadev iz obdobja 1822–1849, štiri primere tatvine, dva detomora ter po en roparski umor, uboj, posilstvo, rop in nasilništvo. Ohranjenost gradiva za omenjene primere je različna; ponekod je ohranjen celoten sodni spis – od zaslišanj prič in korespondence sodnih oblastev do sodbe, njene objave in dokumentov o transportu obsojenca na prestajanje kazni –, večinoma pa so se ohranili le bolj ali manj izčrpni fragmenti, s pomočjo katerih lahko v grobih obrisih sestavimo zgodbo posameznega hudodelca in njegovih žrtev. Zakonska podlaga razsojanja v obravnavanih primerih je bil ka-

Geſetzbuch
über
Verbrechen
und
ſchwere Polizey-Uebertretungen.
Zweyte Auflage,
mit angehängten neueren Vorſchriften.
Wien.
Aus der kaiſ. kön. Hof- und Staats-Aerocial-Druckerey.
1815.

Prva notranja stran Zakonika o zločinih in težkih policijskih prestopkih.

zenski zakonik iz leta 1803 oziroma Zakonik o zločinih in težkih policijskih prestopkih.[5]

Dva najbolje dokumentirana primera kazenskih zadev Deželskega sodišča Šoštanj se nanašata na veliko tatvino in posilstvo.

Zdravje ima svojo ceno

16. novembra 1821 so z gospostva Novi Klošter šoštanjskemu deželskemu sodišču predali petintridesetletnega Janeza Aliča, osumljenega tatvine.[6] Prijeli so ga v Šmartnem ob Paki. Osumljenec »*velike postave, kostanjevih las, bledega obraza, modrih oči, oblečen v gorenjski (Oberkrainerisch) ‚moški jopič' z rumenimi boki, zelene ‚kmečke' naramnice, kratke črne, nekoliko strgane platnene hlače, modro kariran telovnik z belimi gumbi na zanke, obut v visoke škornje in bele volnene*

1 Imelo je sicer pravico do krvnega sodstva, ne pa tudi lastnega krvnega sodnika – ta je ponavadi prišel iz Celja (vsaj v času okoli leta 1822 je bil na razpolago tudi v Velenju – v osebi kazenskega sodnika in upravnika velenjskega krajevnega sodišča Matevža Sajovica). Krvni sodnik je vodil proces, prisedniški kolegij pa je bil domač – kader deželskega sodišča. »Deželnoknežji« status je celjski krvni sodnik dobil leta 1742 (prim. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 213; Dolenc, Postanek, str. 99).

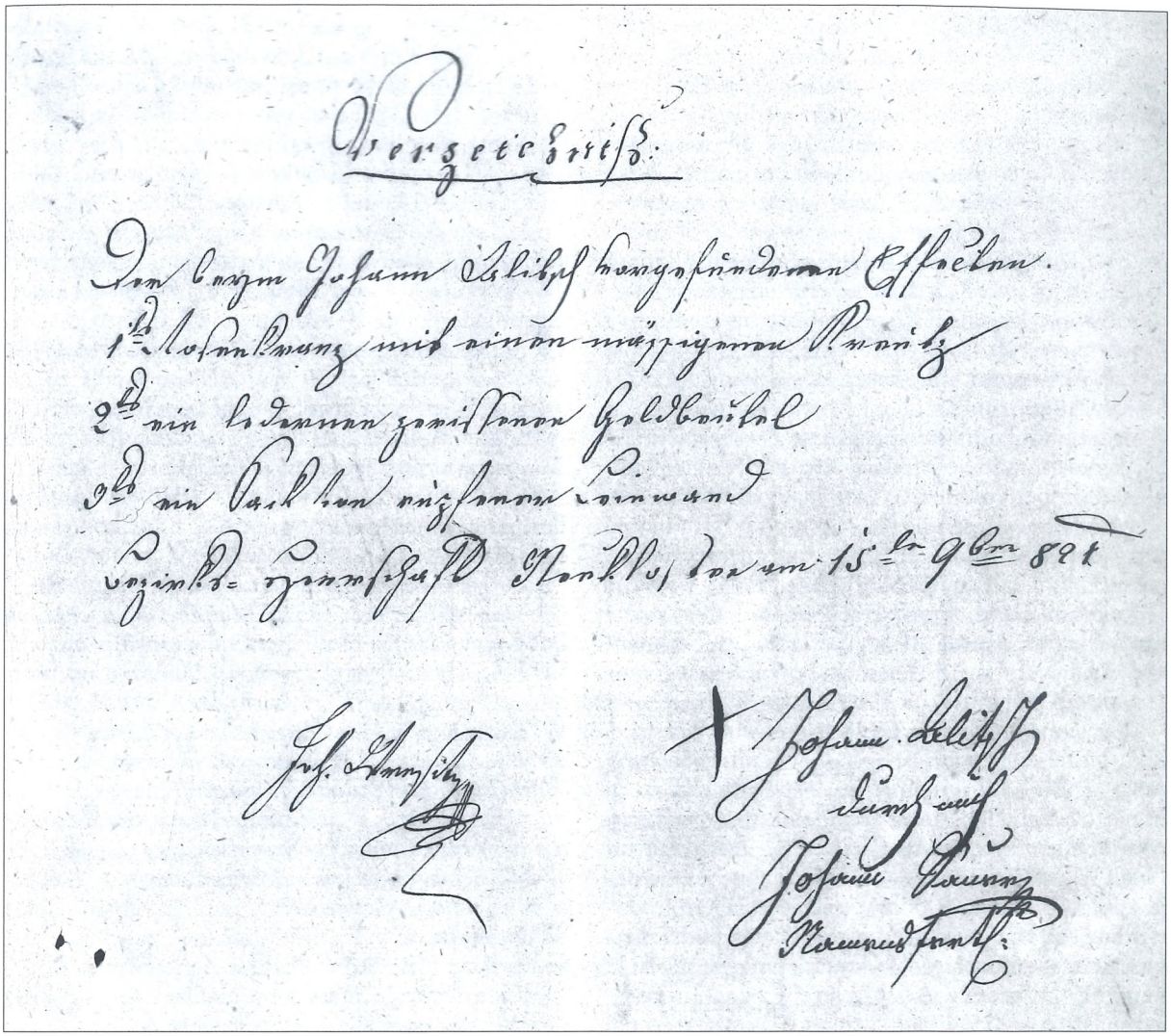
2 To je urejal § 402 2. dela kazenskega zakonika iz leta 1803 (*Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey-Uebertretungen*). Za posredovanje tega vira se zahvaljujem kolegu dr. Gorazdu Starihi.

3 *Priročniki in karte*, str. 84.

4 Mell in Pirchegger, *Steirische Gerichtsbeschreibungen*, str. 388, 392, 399, 401, 488.

5 *Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey-Uebertretungen.*

6 Tatvina se je spremenila v zločin, kadar je vrednost nakradenih stvari presegala 25 goldinarjev (§ 153, 1. dela KZ).

Popis osebnih predmetov Janeza Aliča (SI ZAC 474/001/00001).

nogavice, pokrit s ponošenim kmečkim klobukom«, je govoril le kranjsko z gorenjskim naglasom, rojen pa je bil v Srednjem Vrhu nad Polhovim Gradcem.[7] S sabo je nosil rožni venec z medeninastim križem, strgano usnjeno denarnico in platneno vrečo. Povedal je, da je poročen, brez otrok in da je z ženo Marijo že od binkošti bival v hiši v Podgorju, pol ure hoda od Kamnika. Preživljal se je z ročnim delom in beračenjem, žena pa s predenjem in šivanjem.[8]

Med zaslišanjem je »pogruntal«, da je pred sodnikom zaradi kmeta Pavla Zabukovnika, »*ki živi blizu gospoščine Turn v Saleški dolini, in vola, ki mu ga je ukradel*«. Svoj prekršek je bil pripravljen priznati in povedati vse o tem. Vse se je začelo, ko je na mihaelovo (29. septembra) 1821 prišel beračit k Zabukovniku, tam pa je naletel na njegovega sina Boštjana, ki je imel »*neko bolezen v ustih*«.[9] Prav Boštjan naj bi se ga usmilil (s hrano, denarjem?), zato ga je Alič povprašal, ali bi rad ozdravel. Oba z očetom sta nato berača prosila, naj pove, kdo bi ga lahko ozdravil, in ga pripelje, pri čemer cena ni važna. Alič se je takrat seveda pohvalil s svojim znanstvom in dobil dve merici pšenice,[10] da je Zabukovnikovega sina odpeljal v Škofjo Loko k svojemu znancu, tkalcu Simonu Slugi, ki naj bi ga pozdravil. Alič in Boštjan sta pri Slugi v Loki ostala kar pet dni,[11] nato je Boštjan odšel domov, Alič pa k ženi v Podgorje, a se je po dveh dneh prikazal pri Zabukovniku. Od njega je hotel pet gol-

7 V Polhograjskih dolomitih.

8 SI ZAC 474/001/00001, Zaslišanje Janeza Aliča na gospostvu Novi Klošter, 15. 11. 1821.

9 Da je šlo za skorbut, je ugotovil sodnik Franc Malle (SI ZAC 474/001/00001, Dopis Franca Malleja za izrek sodbe, 3. 8. 1822). Med simptomi te bolezni so vnete in krvaveče dlesni ter izpadanje zob.

10 Mogoče dva vrča – 1,64 l x 2, torej približno 3,3 litra žita (prim. Kolšek, Prispevek, str. 14).

11 SI ZAC 474/001/00001, Zaslišanje Janeza Aliča, 27. 11. 1821.

dinarjev – dva naj bi že založil za zdravljenje, tri pa porabil za Boštjanove stroške (hrano, pijačo). Poudaril je, da zase ni zahteval nič. Stari sprva ni hotel plačati, nato pa je le obljubil, da bo svoj »dolg« poravnal do božiča. Alič je tedaj odšel, a se je 14. novembra ob dveh ponoči vrnil, odsunil leseni zapah, ki je zapiral hlevska vrata, ter iz hleva odpeljal Zabukovnikovega vola. Žival je odgnal čez Šoštanj v Šmartno ob Paki, kjer jo je za 15 goldinarjev ponudil kmetu Jožefu Škorjancu. Zaradi nizke cene so ga takoj osumili tatvine, ki jo je Alič prostodušno priznal in se prostovoljno vdal sodišču. Ob aretaciji je prosil, naj sodišče ukradenega vola, ki je bil v oskrbi pri mežnarju v Šmartnem ob Paki, čim prej vrne lastniku. Alič je v svojo obrambo navedel naslednje olajševalne okoliščine: iskreno je verjel, da mu je stari Zabukovnik res dolžan pet goldinarjev, zato je »imel pravico« do njegovega imetja, sam je res reven, ob odkritju pa je takoj priznal tatvino in se pustil samo enemu človeku odvesti pred sodišče.

Sodnim uradnikom se z Aličem ni ljubilo pretirano ukvarjati – resda so ga v Šoštanju prvič zaslišali »že« 27. novembra 1821, a so ga potem kar štiri mesece pustili pri miru.

Konec novembra je Alič Kajetanu Šarcu, upravniku Deželskega sodišča Šoštanj, nekoliko dopolnil svojo zgodbo. Bil je edini sin tkalca Andreja Aliča in njegove žene Marije ter zato določen za prevzemnika domače kmetije, na kateri je od prevzema pri 24 ali 25 letih gospodaril deset ali enajst let, dokler je aprila 1820 zaradi dolgov ni bil prisiljen prodati Matevžu Pavlinu, ki je njegova starša obdržal na preužitku. Še pred prodajo kmetije je v Škofji Loki kupil hišo, kamor se je nato preselil z ženo in trgoval s platnom. Zaradi dolgov je moral hišo že po pol leta prepustiti upnikom. Sam se je vrnil domov, kjer je spet trgoval s platnom, žena pa se je medtem v Škofji Loki preživljala s predenjem in šivanjem. Za binkošti 1821 je odšel v okolico Kamnika, kjer se je preživljal z dninarstvom, ob žetvi pa je k sebi pripeljal še ženo. Septembra se je domislil, da bi šel na Štajersko prosit žito. Tja se je odpravil čez Gornji Grad, Šmihel (nad Mozirjem) in Bele Vode do Saleka in kmeta Zabukovnika. Z Zabukovnikovim sinom sta nato potovala v Škofjo Loko preko Kamnika, kjer je ženi izročil osem meric naberačene pšenice, mladega Zabukovnika pa odpeljal v Škofjo Loko.

Po neuspeli »izterjavi« Zabukovnikovega dolga je Alič tri ali štiri tedne ostal doma in žel ajdo, medtem pa se je menda moral zadolžiti tudi sam (za plačilo zdravilca in oskrbo mladega Zabukovnika) – od skrivnostnega krčmarja Simona (po domače Metovca – »Metouza«) iz Poljanske doline je menda dobil 15 goldinarjev, vendar ga je ta začel kmalu terjati in mu groziti, naj vrne denar, zato se je znova podal na Štajersko k Zabukovniku. Vendar se je že ob prihodu odločil, da se z njim to pot sploh ne bo pogovarjal, ampak mu bo ponoči iz hleva ukradel vola, kar je tudi storil. Vedel je sicer, da je bil vol vreden 40 goldinarjev, a ga je hotel gnati tako daleč, da bi ga prodal za 15 in bi ga lahko potem lastnik za isto ceno (15 goldinarjev, kolikor so znašali njegovi stroški) odkupil. Vrečo, ki so jo našli pri njem, je imel s seboj, ker je mislil, da mu bo Zabukovnik plačal v žitu, saj je od njega hotel le pet goldinarjev, kolikor je bilo dejanskih stroškov s sinom, za nameček pa se je Zabukovnik pritoževal, da sin ni ozdravljen. Povedal je še, da je bil pred veliko nočjo prvič na Štajerskem, kjer je tri tedne pomagal nekemu kmetu v Šentvidu (Sv. Vidu) pri pridelovanju ovsa, za kar je dobil od 10 do 12 krajcarjev dnevno.

S tem pričevanjem je Alič dodobra zaposlil šoštanjske (in številne druge) uradnike, ki so do 23. marca naslednjega leta (1822) preverjali številne kraje in osebe, ki jim jih je natrosil. Poizvedovanja od Postojne, Polhovega Gradca in Bleda do Škofje Loke so le še bolj stiskala vrv okoli Aličevega vratu. V 19. letu je bil – čeprav je sam trdil, da ni bil nikoli na naboru – vpoklican k deželni brambi, tam je v okolici Polhovega Gradca ostal jeseni in spomladi »pred 15 leti«; okoli jakobovega (25. julija) je moral v Postojno, od koder so ga po treh ali štirih dneh spustili domov. V Podgorju ga je sodni sluga prijel kot dezerterja, ker pa se je izkazal z dovolilnico oziroma poteklim potnim listom iz Bistre, so ga spustili. Hišo v Loki je moral vrniti prodajalcu Simonu Permetovcu, ker zanjo ni plačal kupnine. Na Štajersko so ga pripeljali čevljarski žeblji, ki jih je kanil tam prodajati, z izkupičkom od prodaje platna (in ne z izmišljenim posojilom od izmišljenega hudega gostilničarja!) pa je financiral »zdravljenje« in oskrbo mladega Zabukovnika.[12]

Ko je stvar še malo odležala, so s šoštanjskega deželskega sodišča pisali apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču v Celovec, se »pohvalili« s svojo vnemo (zaslišanji in poizvedbami) ter povprašali, ali naj glede na osumljenčevo dosedanjo nekaznovanost, vračilo vola in praktično nikakršno škodo sploh nadaljujejo preiskavo – v tem primeru so prosili, naj angažirajo kazenskega sodnika (in upravnika krajevnega sodišča) iz Velenja Matevža Sajovica.[13]

Apelacijsko in višje kazensko sodišče je 21. maja šoštanjskemu deželskemu sodišču ukazalo zaslišanje oškodovanca, ki so ga morali povprašati o vrednosti ukradene živali ter o načinu zapiranja oziroma zaklepanja hleva. 7. junija 1822 so iz Šoštanja svoj dopis končno dopolnili z zahtevanimi podatki, za zamudo pa okrivili preverjanje Aličeve zgodbe pri oblasteh.[14] Celovški sodniki se niso pretirano ozirali na

[12] SI ZAC 474/001/00001, Nadaljevanje zaslišanja Janeza Aliča, 23. 3. 1822.

[13] SI ZAC 474/001/00001, Dopis deželskega sodišča Šoštanj c. kr. notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču, 2. 5. 1822.

[14] SI ZAC 474/001/00001, Dopis deželskega sodišča Šoštanj c. kr. notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču, 7. 6. 1822.

želje šoštanjske gosposke ter izvedbo preiskave proti Aliču 18. junija naložili celjskemu kazenskemu sodniku Francu Malleju, ki je 27. in 30. julija zaslišal obtoženca. Ta je večinoma ponavljal svojo zgodbo o zdravljenju mladega Zabukovnika v Škofji Loki ter o njegovem skopem očetu, ki je sinu s sabo za ves teden dal samo piškavih 20 krajcarjev. Nekoliko zanimivejše je le pričanje o kraji sami. V hlevu, kamor je vstopil, je bilo tisto noč še nekaj živine, čeprav živali zaradi teme ni dobro videl, vola, ki ga je prejšnjič uzrl na pašniku, pa je vzel, ker je pač edinole njega prepoznal v mračnem hlevu, pa še najbližje vratom je stal, sicer pa je mislil ukrasti le nekaj v vrednosti svoje terjatve. Načrt za krajo je menda naredil šele tisto noč, saj ni imel denarja za sodno pot, da bi svoj dolg od Zabukovnika iztožil. Ceno za živinče je sprva postavil na 40 goldinarjev in si celo izmislil, da ga je kupil spotoma od neznanca, a je zaradi pomanjkanja zanimanja ceno spustil za več kot polovico.[15]

Na koncu zaslišanja se je Alič opravičil za svoj prekršek, obljubil, da nikoli več ne bo ukradel niti krajcarja ali koga oškodoval, ter zaprosil za milost in izpustitev iz zapora, saj ga je v krajo prisilila stiska.[16]

Sodnik Malle je v naslednjih dneh premislil zadevo in višjemu kazenskemu sodišču zapisal, da je Aličeva terjatev sicer res obstajala, čeprav se je obtoženec njenega pobota lotil na nezakonit način; vmes je bila škoda že povrnjena, oškodovanec ni priglasil odškodnine, pri obtožencu pa so med priporom in sojenjem zaznali znake slaboumnosti, o čemer so pričali tudi na Deželskem sodišču Šoštanj. Alič je dejanje priznal in se pokesal, zato je zanj namesto od 6 mesecev do 1 leta predlagal 14 dni ječe.[17]

Do Aliča so bili višji sodniki celo še bolj milostni, saj so ga z upoštevanjem olajševalnih okoliščin poleg prestanega pripora obsodili le na 8 dni težke ječe, oproščen je bil plačila stroškov procesa, razsodbo pa so mu prebrali 30. avgusta 1822.[18]

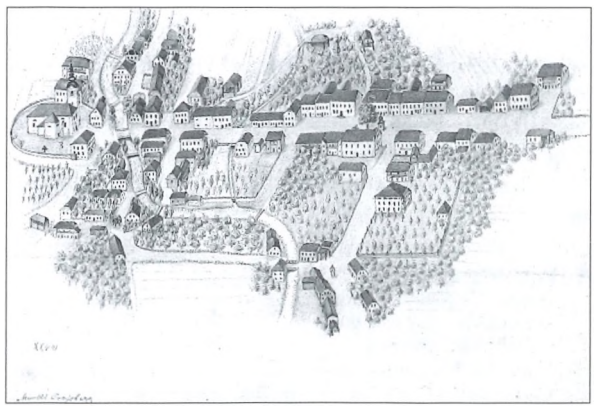
Verjetno je po prestani kazni manjkrat obiskal Štajersko, čeprav se je – slaboumen gor ali dol – s svojimi fantastičnimi zgodbami zelo zvito izmikal kazni in odgovornosti.

»Te babe se nisem niti dotaknil!«[19]

2. septembra 1828 se je pred okrajno gosposko Šoštanj oglasil Anton Pustinek,[20] podložnik in občinski rihtar gospostva Rotenturn iz Završ, ter prijavil, da ga je prejšnji dan (1. septembra 1828), ko je stal na vogalu Markove hiše v Mozirju, napadel Franc Švarc (po domače *Tajnik*). Ta mu je najprej zagrozil z besedami: »*Le počakaj, hudič biriški, ti bom že pokazal!*«,[21] nato pa mu je prisolil zaušnico. Pustinek se je branil z besedami: »*Franc, ne tepi me, jaz sem nedolžen!*« in se nato umaknil, vendar pa njegovih težav s Švarcem za ta dan še ni bilo konec. Še isti večer, ob desetih, ko je s prijatelji Andrejem Pustinekom, Simonom Pesmanom ter Urbanom Krtom iz Gaberk, kjer so bili v gostilni Luke Šimona, hodil mimo Grelnikove gostilne, je iz nje nenadoma skočil Švarc, pograbil Pesmana in mu dal klofuto. Ker je videl, da se je v mraku »zmotil«, ga je spustil in zgrabil rihtarja, ga vrgel po tleh in štirikrat udaril s palico čez pleča. Pustinek, ki so ga udarci še naslednji dan boleli, se je spomnil tudi njegovih besed: »*Brž (berzh), obe nogi ti bom polomil!*« Napadeni so ga prosili, naj neha, in mu obljubili, da mu bo rihtar poplačal vso škodo, ki mu jo je nemara povzročil, kar je očitno zaleglo, tako da so se razšli. Pustinek si je njegov napad razlagal s svojo rihtarsko funkcijo – zaradi dogodka (*ekscesa*) v Bovhovi gostilni ga je Pustinek namreč dal prijeti in odvesti na gospostvo Rotenturn. Švarc je med potjo sicer zbežal, Pustinek pa je v svoji prijavi gosposko prosil, naj »*tega nespodobnega in nevarnega moža*« pozove in prime ter kaznuje po zakonu.

Za kaj je torej šlo pri omenjenem ekscesu, ki se je zgodil približno štiri mesece prej?

»*Nekega dne v … pomladi*«[22] oziroma na neki delovnik v maju, kot se je na zaslišanju natančneje »spomnil« Franc Švarc,[23] sta se malo pred poldnem v krčmi Gregorja Bovhe v Završah oglasila sedemindvajsetletni mesarski pomočnik Švarc in šestnajstle-

Mozirje, risba N. Matka, 1828 (?)
(SI ZAC 1027/006/00832, Fototeka Videčnik).

15 SI ZAC 474/001/00001, Zaslišanje Janeza Aliča, 27. 7. 1822.
16 SI ZAC 474/001/00001, Zaslišanje Janeza Aliča, 30. 7. 1822.
17 SI ZAC 474/001/00001, Dopis Franca Malleja za izrek sodbe, 3. 8. 1822.
18 SI ZAC 474/001/00001, Sodba notranjeavstrijskega apelacijskega in višjega kazenskega sodišča, 16. 8. 1822.
19 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829.
20 SI ZAC 474/001/00002, Pritožba rihtarja Antona Pustineka (s pravim priimkom Pejovnik), 2. 9. 1828.
21 »*Warte, du dienerischer Teufel [berishki Huditsch], ich will dir zeigen!*«
22 SI ZAC 474/001/00002, Dopis krvnega sodnika Franca Malleja c. kr. notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču, 5. 2. 1829.
23 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 13. 10. 1828.

tni Franc Velunšek,[24] ki sta po kmetijah nakupovala živino. Krčmarja ni bilo doma, saj je pri sosedih tkal »v šteri«.[25] Gosta je postregla gospodinja Neža, v točilnici naj bi bili še dva ali trije ljudje, štirinajst- ali petnajstletni[26] domači pastir in dekla pa naj bi neprestano hodila ven in noter. Švarc je bil menda sam s krčmarico le kratek čas, saj je vmes hodila po vino in v kuhinjo, včasih je sedla, on pa je ni natančno pogledal, a si je »*mislil, da ni prav stara*«. Švarc in Velunšek sta v krčmi ostala kako poldrugo uro, spila štiri do pet poličev vina,[27] jedla pa sta samo kruh. Vmes je mladi Velunšek za kake četrt ure odšel h kmetu Jakobu gledat teleta, medtem so domači jedli, gosta pa sta precej zgodaj odšla in bila še podnevi nazaj pri Velunšku.[28] To je bolj ali manj vse, kar je v vsej zgodbi nesporno, o glavnem delu dogajanja pa so pričevanja veliko bolj deljena.

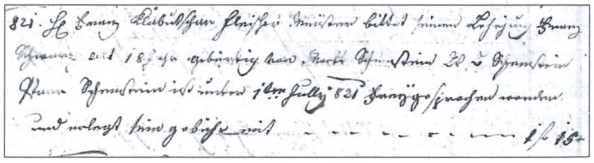
Medtem ko je mladi Velunšek odšel ogledovat živino, naj bi se Švarc namreč Neži najprej dobrikal, jo prepričeval v odnos, nato jo je zmerjal,[29] ko se mu ni vdala, pa je zapahnil vrata v krčmo, v kateri sta bila sama, in jo v četrt ure dvakrat posilil – prvič naj bi se to zgodilo v stranski kamri na postelji, na katero jo je vrgel, potem ko jo je oberoč zgrabil čez pas in odnesel čez prag, drugič pa na klopi v točilnici, kjer jo je prestregel med begom proti vratom. Dekla Uršula Dovnik je bila medtem v gozdu, zato jo je Neža ob posilstvu zaman klicala na pomoč.[30] Pastir je medtem hotel v točilnici vzeti kruh, a je naletel na zapahnjena vrata, zato je odšel in se vrnil šele tedaj, ko je na pragu stal Švarc in Neži nekako zapiral pot na prosto.[31] Kmalu zatem se je od Jakoba vrnil mladi Velunšek in s Švarcem, ki ni bil opit, Neža pa ga dotlej tudi ni še nikoli videla v svoji gostilni, odšel.[32] Ob vrnitvi iz gozda je na objokano in pretreseno gospodinjo naletela dekla Uršula, ki je na svoja vprašanja dobila le odgovor, da »*bo že vse zvedela*« (oziroma jo bodo zaslišali), Neža pa se je nato zaupala možu in mu povedala za obe posilstvi.[33] Gregor Bovha je na zaslišanju razkril, da je Neža ob njegovi vrnitvi jokala, govorila, da ima nekaj na vesti in da bi se najraje vrgla v ogenj, spregovorila pa je šele na njegovo prigovarjanje.[34]

Posilstvo menda ni bilo brez posledic – Neža je ob tem zanosila, vendar je približno dva meseca po dogodku splavila, od posilstva dalje pa je imela tudi težave z zdravjem.[35]

S priznanjem možu se začasno zaključi prvi del zgodbe o posilstvu v Bovhovi krčmi v Završah. Med majem in sredino avgusta 1828 se namreč v primeru Bovha očitno ni zgodilo nič, kar je verjetno uspavalo tudi storilca.

Franc Švarc, krepak in srborit mesarski pomočnik, ki se je svoje obrti izučil pri mojstru Francu Klobučarju v Celju,[36] se je rodil v Šoštanju.[37] Po izučitvi se je precej selil – pol leta je delal v Celovcu, kjer je zbolel in se vrnil domov, po ozdravitvi pa je šel kot pomočnik v Celje, kjer je delal poldrugo leto, dve leti in pol je delal pri svaku, mesarju Juriju Tlakerju, v Šoštanju, nato pa je pustil službo in ostal doma pri bratu Janezu (prevzemniku kmetije). Leto 1826 je prebil pri gostilničarju Strickerju v Šentilju, naslednje leto je delal pri mesarju Jakobu Grelniku v Slovenj Gradcu, nato pa se je vrnil k bratu v Šoštanj, kjer je pomagal na kmetiji, preživljal pa se je tudi s trgovanjem s teleti, prašiči in slivami. Zanimivo je, da je govoril slovensko in nemško ter bil pismen (rihtar Pustinek recimo ni znal pisati!).[38]

Švarca, ki je zase trdil, da »*mu Završe niso poznane, čeprav pozna celoten rotenturnski okraj in celo celjsko okrožje*« – očitno je poznal tudi gostilno Bovha,[39] je kupčija spet pripeljala naokoli.

1. julija 1821 je Franc Švarc dokončal uk pri mojstru Francu Klobučarju (SI ZAC 786_00057 Pomočniška knjiga mesarjev 1816–1831).

[24] Njegov pravi priimek je bil Miklavžina (SI ZAC 474/001/00002, Utemeljitev sodbe c. kr. notranjeavstrijskega apelacijskega in višjega kazenskega sodišča Celovec, 5. 3. 1829).
[25] Necehovska obrt – delo na črno.
[26] V resnici dvanajstletnik.
[27] Če povemo, da je polič tri četrt litra, sta spila kar precej.
[28] SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 16. 10. 1828.
[29] SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829.
[30] SI ZAC 474/001/00002, Dopis krvnega sodnika Franca Malleja c. kr. notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču, 5. 2. 1829.
[31] SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829.
[32] Prav tam.
[33] SI ZAC 474/001/00002, Dopis krvnega sodnika Franca Malleja c. kr. notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču, 5. 2. 1829; Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829.
[34] SI ZAC 474/001/00002, Dopis krvnega sodnika Franca Malleja c. kr. notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču, 5. 2. 1829.
[35] SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829.
[36] V pomočniški knjigi celjskega mesarskega ceha je leta 1821 pri mojstru Francu Klobučarju dokumentiran odpust osemnajstletnega vajenca Franca Švarca (zanj je plačal 1 goldinar 15 krajcarjev). V isti knjigi lahko preberemo, da je Švarc svoj uk začel pri drugem mojstru – Lovrencu Wanglu – leta 1819 (SI ZAC 786/00057 Pomočniška knjiga mesarjev (1816–1831)).
[37] V rojstni matični knjigi župnije Šoštanj je 27. maja 1801 zabeleženo rojstvo Franca »Tajnika« (domače ime za Švarca) (NŠAM, Šoštanj RMK 1794–1810, str. 61).
[38] SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 13. 10. 1828.
[39] SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 16. 10. 1828.

To se je zgodilo dan pred Marijinim vnebovzetjem, 14. avgusta, ko je spet pohajal naokoli z mladim Velunškom – to pot sta kupovala ovce. In ravno v dve Bovhovi ovci, ki sta se pasli na travniku, naj bi se Švarc zagledal, vendar mu ju Bovha ni hotel prodati, zato je pobesnel in se ga lotil z brcami, so povedali krčmarjevi prijatelji, ki so mu priskočili na pomoč in planili po Švarcu.[40] Ta je dogodek seveda opisal popolnoma drugače. S »Franclom« (Velunškom) naj bi se okoli petih popoldne ustavila pri Bovhi, kjer sta spila dva poliča vina in že hotela oditi, a ga je krčmar zadržal in povabil, naj spije še pol merice (*Maß*) za Janžev blagoslov (*Johannes Segen*). Ko sta spila še to in hotela iti, pa naj bi ga mladi Bovha nenadoma zgrabil.[41] Najprej naj bi bili tam samo domači – Mihael (oče) in Gregor Bovha s hlapcem Martinom Avberškom, oboroženi z bukovimi krepeli, ki so ga hoteli vreči na tla, a se je obranil in jih zvlekel v vežo, pri čemer je dobil več udarcev po glavi, rokah in nogah. Mladi Bovha je takrat rekel hlapcu za železno palico, da bi ga tepel, a mu jo je Velunšek izpulil. Švarc je v kasnejšem zaslišanju svojo zgodbo nekoliko dopolnil – Bovhovka ga je pred napadom obtožila posilstva, kar mu je očital tudi njen mož in o tem spraševal še Velunška, ki pa se je izgovarjal, da ni nič videl, zato mu je Neža zabrusila: »*Ti si pa tudi ena taka kurba!*« Švarc naj bi se pred napadalci v krčmi branil z »enoletnim« (tankim) polenom, ko je ugotovil, da ga hočejo zadaviti, pa je potegnil nož in prerezal svoj šal, da se je rešil.[42] Napadalci so ga namerno brcali v mednožje, kar je menda videl tudi Velunšek.[43] Po tepežu naj bi ga stari Bovha poklical v sobo, da bi se pobotala in jih (Švarc) ne bi tožil, medtem pa je mladi Bovha poklical sosede in rihtarja Pustineka, da so ga vso noč stražili, proti jutru pa zvezali in spremili proti Rotenturnu. Med potjo se je Švarc osvobodil in zbežal.[44]

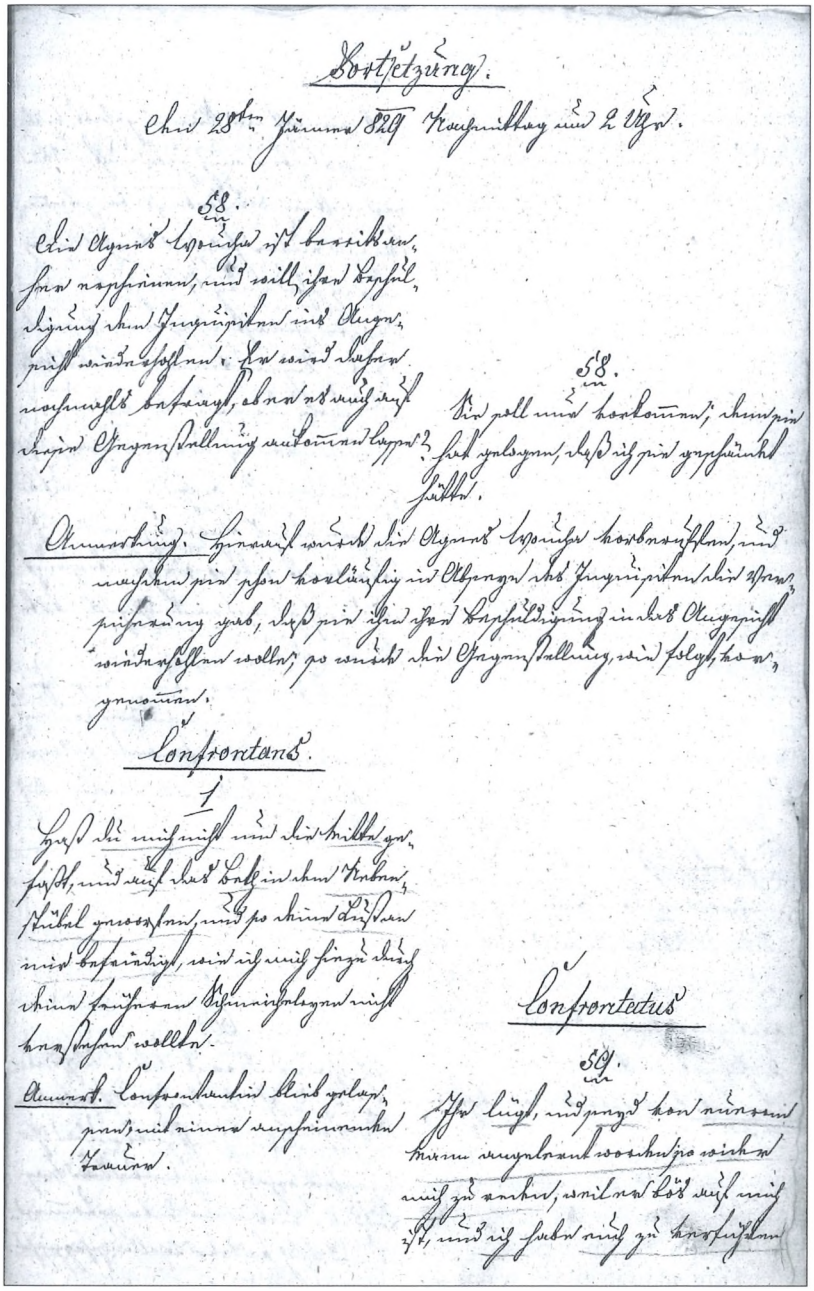
Švarc se je na begu najprej skrival pri Velunšku, kjer je zaradi poškodb, ki jih je dobil v pretepu, kar dva dni ležal,[45] nato pa se je potikal po različnih krajih okraja in po drugih okrajih.[46] Sam je povedal, da je pri Velunšku prebil tri dni, nato je bil pri svaku, se vmes odzval vpoklicu in se na Rotenturnu pojavil na naboru, kjer je bil zavrnjen. Pred aretacijo je živel še pri bratu, aretirali pa so ga »*nekega večera, ko je prišel iz Celja*«[47] in so ga biriči prijeli v krčmi Luke Šimona v Šoštanju. Pred sodiščem je seveda zaščitil Velunške, ki menda niso vedeli, da je begunec, saj Francl ni mogel govoriti od strahu, on pa od bolečin. Kasneje sta sicer povedala, da sta bila tepena pri Bovhi, kar pa se domačim ni zdelo nič čudnega, saj naj bi tam nekoga pretepli tudi štirinajst dni prej. »Poštenjaka« je bilo izročitve na Rotenturn sram, saj bi ga vodili zvezanega, njega pa vsi poznajo, vendar pa bi raje videl, da bi ga izročili v Šoštanj. Med begom se ni skrival – kupčeval je s svinjami in teleti ter jih gnal v Trst in Celovec. Če bi vedel, da ga iščejo, bi se seveda sam javil – kakor na nabor.[48]

Kakorkoli že – 11. oktobra 1828 so Švarca zaprli na Deželskem sodišču Šoštanj, dva dni zatem pa ga je upravnik sodišča Jožef Govedič prvič zaslišal.[49] Stvari, ki so prihajale na dan na zaslišanjih in s poizvedbami pri gosposki Rotenturn, zlasti pa prijava Neže Bovha in njena prisega o resničnosti izpovedanega, so Govediča dokončno prepričale, da primer prepusti celjskemu kazenskemu sodišču in njegovemu sodniku.[50] Celovško notranjeavstrijsko apelacijsko in višje kazensko sodišče je Govedičevemu predlogu ugodilo in se vmes (29. oktobra 1828) pozanimalo o telesni zgradbi (moči) oškodovanke ter o tem, kje sta bila v času posilstva oškodovankin mož in dekla. 10. decembra 1828 je šoštanjsko deželsko sodišče v Celovec poslalo zahtevano dokumentacijo.[51]

Po dobrem mesecu je zadevo prevzel celjski kazenski (krvni) sodnik Franc Malle, ki je z osumljencem opravil tri obsežna zaslišanja – 27., 28. in 31. januarja 1829, med katerimi ga je soočil z očitki in pričevanji, na katera pa se je imel Franc Švarc, ki je bil v zaporu miren in ubogljiv, med preiskavo pa grob in vzkipljiv,[52] čas zares dobro pripraviti.

Da se med begom ni skrival, je bilo celo res, pa tudi to, da je budno spremljal, kaj se o njem govori naokrog. Krivca za to, da se je o njem govorilo kot o posiljevalcu (skrunilcu), je Švarc našel v rihtarju Pustineku in ga, preden ga je v Mozirju »*malo udaril*«, izzival, naj ga toži, ne pa zmerja (in obsoja) pred ljudmi, saj ga je bilo zaradi tega sram, zlasti zato, ker še »*nikoli ni nobenemu nič storil, čeprav je bil že od mladih let vesel in šaljiv (lustig)*«, o čemer bi lahko pričali tudi njegovi gospodarji (delodajalci). Pustinek naj bi posilstvo omenjal tudi v gostilni Šimon, zato se je med nočnim pretepom nanj drl: »*Kaj si me spet zmerjal, zakaj me pa ne tožiš?*«, njegovemu tovarišu

40 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829.
41 Prav tam.
42 Bovhi in Avbreht so pričali, da je z nožem mahal proti njim in jih hotel zabosti.
43 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 16. 10. 1828.
44 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 13. 10. 1828.
45 Glede na vse udarce, ki naj bi jih prejel, je bil neverjetno gibčen in poskočen, da je utekel svojim paznikom.
46 SI ZAC 474/001/00002, Dopis deželskega sodišča Šoštanj cesarsko kraljevemu notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču Celovec, 19. 10. 1828.
47 11. oktobra 1828.
48 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829.
49 Opravil je dve zaslišanji – 16. in 19. oktobra 1828.
50 SI ZAC 474/001/00002, Dopis deželskega sodišča Šoštanj c. kr. notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču Celovec, 19. 10. 1828.
51 SI ZAC 474/001/00002, Utemeljitev sodbe c. kr. notranjeavstrijskega apelacijskega in višjega kazenskega sodišča Celovec, 5. 3. 1829.
52 SI ZAC 474/001/00002, Nadaljevanje zaslišanja, 28. 1. 1829.

Prva stran zapisnika soočenja Neže Bovha in Franca Švarca, 28. januarja 1829, z opombo o Nežinem obnašanju (SI ZAC 474/001/00002).

Pesmanu pa je na vprašanje, zakaj jih tepe, odvrnil: »*Šentviški birič že ve!*« Največ udarcev je bil tedaj seveda deležen rihtar Pustinek, ki je spet slišal: »*Ti, birič šentviški, noge ti bom polomil!*«, po opravljenem »kaznovanju« pa še: »*No, midva* [s Pustinekom] *sva si bot, Bovha naj si pa železna rebra in skledo za kri pripravi!*«[53]

Štirje veseljaki, ki so popivali pri Šimonu, tega travmatičnega nočnega srečanja niso mogli kar tako požreti – Simona Pesmana je Švarc ne samo vrgel na tla, ampak tudi večkrat udaril s krepelom, ga z vso silo zgrabil za goltanec in vrgel v jarek. Pustinek je pred sodnikom priglasil svoj odškodninski zahtevek – od Švarca je zahteval 10 goldinarjev, čeprav se je njegovemu neposrednemu udarcu v obraz sicer izmaknil (Švarc ga je zadel samo v brado), a je udarec čutil tri dni in ni mogel delati. Bolj ali manj dobro jo je odnesel le Urban Krt, ki ga je Švarc zgrabil najprej, a tudi takoj izpustil (»*Zmotil sem se*«), s svojim »*Pusti ga!*« pa je Krt menda česa hujšega rešil tudi Pustineka. Švarc o tem obračunavanju ni vedel nič, saj je menda Pustineka zgolj udaril po riti z ročajem

[53] Prav tam.

dežnika, Pesmana pa samo malo porinil, ta pa se je že znašel na tleh, saj je bil pijan.[54]

Švarc, sicer že hvaležna stranka šoštanjskega sodišča – priznal je, da je bil zaradi pretepa nekoč že kaznovan z dvema udarcema,[55] pa tudi sicer je bil na glasu kot nasilnež –, sodnika glede pretepa ni uspel prepričati v svojo nedolžnost, sprva pa je kazalo, da mu bodo tudi posilstvo brez težav dokazali.[56]

A če je Švarc (resda kot zelo omiljeno in skorajda izključno samoobrambno početje) še nekako priznaval svojo udeležbo v dveh pretepih in samovoljnem kaznovanju blebetavega rihtarja, je bila stvar z očitki o posilstvu popolnoma drugačna.

Prvič je beseda na ta dogodek nanesla na drugem zaslišanju. Švarc je tedaj zatrjeval, da z Nežo, ki je niti ni natančno pogledal, ni »*počel nič prepovedanega, tega ne more nihče reči*«, to »*lahko tudi kadarkoli prisreže*«, saj nikoli ni bil nasilen do nobene ženske, o čemer lahko povprašajo po vseh gostilnah.[57]

Še dlje je šel v prvem zaslišanju pred sodnikom Mallejem, ko je nejevoljno zabrusil, da se »*babe […] ni niti dotaknil*«, na pričanje Bovhove dekle Uršule Dovnik pa se je odzval, da »*ima zadosti neporočenih žensk, ki jih lahko dobi*«, da »*Bovhovki ni nikoli nič storil, niti ji nikoli ne bo*«.[58]

28. januarja 1829 je končno prišel trenutek za soočenje obeh akterjev posilstva v Bovhovi krčmi. Neža Bovha je pod prisego že tretjič spregovorila o dejanju, ki jo je prav gotovo neizbrisno in kruto zaznamovalo, nasproti njej pa je poleg sodnika, vajenega tovrstnih in še hujših zgodb, sedel moški, ki ji je zagotovo še vedno vlival strah. Sodnik Malle je oba pozorno opazoval ter dal v zapisnik vnesti tudi njuno obnašanje in reakcije na izrečeno.

Neža je z mirnim, žalostnim glasom opisovala, kako jo je Švarc zgrabil za boke, vrgel na posteljo v stranski sobi in na njej »*potešil svojo slo*«, potem ko se ni vdala njegovim »*laskavim besedam*«. Tudi Švarc se je na začetku še zadrževal, ko je zavračal njene trditve in zanje krivil njenega moža, ki naj bi ga sovražil, Bovhe pa naj bi bili »*znani kot nemirni in prepirljivi*«. Glasnejši je verjetno postajal, ko je jadikoval, da je »*zaradi […] lažnih obtožb že 17 tednov v težkem železju na nogah, v posmeh in sramoto*«. Pri omembi drugega posilstva so Nežo premagale solze, Švarc pa je glasno in smehljajoč zatrjeval, da ni bil pri klopi in tudi sicer ni imel priložnosti za posilstvo, saj sta noter hodila dekla in pastir, ter prisegal, da Neža laže. Da je ob posilstvu zanosila, je prisegla tudi Neža, ki se je ob tem dokončno zlomila, silovito zajokala in odvrnila obraz od Švarca, ki je ostal miren, pogosto pogledoval v tla in se muzal.

Na koncu sta oba ostala vsak pri svojem – Neža je Švarcu oponesla, da bo imel svoj greh na vesti, on pa je ponavljal, da ni nikoli niti pomislil, da bi jo zapeljal, in da po nedolžnem ne bo priznal. Na koncu je pribil: »*Je sicer jokala pred mano, a solze ji ne bodo pomagale, kakor niso pomagale meni, ko so me dali v železje.*«

Obtoženca je skušal spreobrniti tudi sodnik Malle – brez uspeha mu je razlagal, da si »*posilstva (onečaščenja) gotovo nobena ne izmisli, da bi se komu maščevala, saj s tem ogroža svoje dobro ime*«, Neža pa je podala prijavo šele na pobudo oblasti, in ga pozival, naj prizna krivdo.[59]

Tri dni pozneje – 31. januarja 1829 – je kazenski sodnik Malle zaključil preiskavo z zadnjim zaslišanjem, med katerim je Švarc prosil za čimprejšnjo izpustitev iz krivičnega zapora, saj ga doma potrebujejo – zlasti oče Andrej, ki je star 70 let, in brat, ki je prešibak za delo.[60] Malle je 5. februarja 1829 v Celovec poslal dokumentacijo o primeru, skupaj s predlogom sodbe.[61] V svojem izdelku je izčrpno predstavil kronologijo vseh povezanih primerov (pretepov in posilstva).

Na kratko je obnovil posamezna najpomembnejša pričevanja in ugotovil, da je obtožbo posilstva mogoče šteti za verjetno:

1) Osumljenec je bil tega dne eno uro sam z oškodovanko, saj v krčmi ni bilo ne moža ne domačih poslov (dekle, pastirja), edino pričo (Velunška) pa je obtoženec sam poslal proč, torej bi *lahko* izvedel kaznivo dejanje.

2) Osumljenec je izredno močan – čez nekaj dni je v pretepu sam drugega za drugim znosil v vežo tri moške, dva moška (Simona Pesmana in rihtarja Pustineka) je zgrabil naenkrat in ju vrgel v jarek. Tej sili se šibka Neža nikakor ne bi mogla upreti.[62]

3) Neža je bila dotlej znana kot izjemno poštena in moralna, v solzah se je takoj zaupala dekli (Uršuli), za dogodek pa je takoj po njegovi vrnitvi v solzah povedala še možu.

4) Švarc za odvrnitev suma ni predložil nobenega nasprotnega dokaza, njegova edina obramba je bilo trmasto tajenje.

54 Prav tam.

55 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 13. 10. 1828.

56 Za sodnika je bilo kaznivo dejanje (pretep, nasilništvo) dokazano s pričevanji in dosedanjim vedenjem obtoženca, čeprav se je Švarc tudi v tem primeru trudil krivdo zvaliti na druge. Sodba za to kaznivo dejanje ni ohranjena (SI ZAC 474/001/00002, Nadaljevanje zaslišanja, 28. 1. 1829).

57 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 16. 10. 1828.

58 »*Ich diesen Baben nicht einmahl berührte*« (SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829).

59 SI ZAC 474/001/00002, Soočenje Neže Bovha in Franca Švarca, 28. 1. 1829.

60 SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 31. 1. 1829.

61 SI ZAC 474/001/00002, Dopis, mnenje in sodba krvnega sodnika Franca Malleja c. kr. notranjeavstrijskemu apelacijskemu in višjemu kazenskemu sodišču, 5. 2. 1829.

62 Poškodba leve roke, o kateri je govoril na zaslišanju in zaradi katere je bil menda nesposoben za delo mesarja, Švarca očitno ni kdovekako ovirala pri delu na kmetiji, pretepih … ali napadih na ženske (SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 13. 10. 1828).

Za posilstvo, za katero sta bila v konkretnem primeru po § 110 kazenskega zakonika[63] izpolnjena pogoja nevarne grožnje in uporaba sile, je bila v § 111 zagrožena kazen od 5 do 10 let težke ječe, v primeru hude poškodbe in/ali smrti žrtve pa od 10 do 20 let težke ječe.

Zapletlo se je pri dokazovanju, saj je imel sodnik na voljo le dve nasprotujoči si pričevanji – žrtve in storilca, drugi dve pričevanji pa sta bili zgolj posredni.[64] Dekla Uršula Dovnik je bila v času storitve kaznivega dejanja v gozdu, pastirjevo pričevanje pa so sicer zapisali, a ga zaradi njegove mladoletnosti niso mogli uporabiti na sodišču.[65] Za pravni (zakoniti) dokaz kaznivega dejanja sta bili na splošno potrebni dve pričevanji (§ 404), samo v primeru, da kaznivega dejanja ni bilo mogoče dokazati drugače, je (zgolj) za dokaz načina (okoliščin; *Beschaffenheit*) izvršitve zadoščalo pričevanje oškodovanca (§ 404 a).[66]

Sodnik je za prijaviteljico ugodno ocenil naslednje okoliščine: fizično moč osumljenca, njegov značaj (predkaznovanost, konfliktnost), njen dotlej neomadeževani značaj ter njeno obnašanje med soočenjem (prizadetost). Vse je kazalo na to, da bo Švarc plačal za svoje hudodelstvo, Neža pa dočakala vsaj delno zadoščenje in simbolično plačilo za mučno razgaljanje, ki ga je prestala na sodišču.

Kljub vsemu naštetemu se je sodnik malo presenetljivo odločil, da na osnovi § 428[67] predlaga ustavitev preiskave zaradi pomanjkanja dokazov, čemur je pritegnilo tudi notranjeavstrijsko apelacijsko in višje kazensko sodišče.[68]

Preiskava proti Francu Švarcu zaradi posilstva je bila torej ustavljena, preiskovanec pa je moral povrniti stroške oskrbe v zaporu od 11. oktobra 1828 do razglasitve sodbe po pet krajcarjev dnevno, stroške za sle v višini tri goldinarje ter sodno takso 12 goldinarjev. Sodbo so mu prebrali 25. marca 1829.

Sicer pa so Švarcu v zvezi s tem primerom očitali tudi zakonolom,[69] za preiskavo in sojenje v tem primeru – kakor tudi v primeru kaznivega dejanja zoper telesno varnost, kamor so sodili omenjeni pretepi,[70] in na javnem kraju izrečene žalitve[71] – pa je bila pristojna politična oblast, tj. gospoščinsko (krajevno) sodišče.

V primeru obeh pretepov – pri Bovhi in pred Grelnikovo gostilno – so bili dokazi bolj prepričljivi: padar je potrdil poškodbe Bovhovih rok (prstov), ki jih je dobil v ruvanju s Švarcem, ki je v rokah vihtel nož,[72] pričevanja prebunkanih veseljakov pa so bila popolnoma usklajena.

Franc Švarc se je v primeru posilstva Neže Bovha res izognil zaporu, so ga pa za zapahe spravili drugi (manjši) grehi – pretep s Pustinekom in njegovimi tovariši ter mahanje z nožem med poskusom aretacije v Bovhovi gostilni. Leta 1833 je Švarc spet gostoval v zaporu Deželskega sodišča Šoštanj – tokrat zaradi ropa in prikrivanja (pomoči pri izvrševanju kaznivega dejanja).[73] Bil je del tolpe, ki jo je vodil drugi, nekoliko mlajši, »*prebrisani in blebetavi*«, predkaznovani[74] mesarski pomočnik Janez Cener, sin šoštanjskega mesarskega mojstra.[75] Tolpo so poleg omenjenih sestavljali še: dezerter Franc Ravljen, spomladi 1834 je bil zaprt v ljubljanski vojaški kaznilnici (*Stockhaus*), Franc Slatinšek, zaprt pri magistratu Celje, in Jožef Škruba, zaprt pri Deželskem sodišču Vitanje. Cener je tedaj dobil 12 let težke ječe (spustili bi ga »leta 1846«),[76] sodbo pa so mu prebrali v Celju, kamor so ga premestili.[77] O Švarčevi nadaljnji usodi ni podatkov, je pa obstoj tolpe dveh šoštanjskih mesarskih

63 *Gesetzbuch* über *Verbrechen und schwere Polizey-Uebertretungen*. Zweyte Auflage. Wien, 1815.

64 S tem (po sodnikovem mnenju) nista bila v zadostni meri izpolnjena dva od šestih pogojev, zahtevanih v § 403: Pričevanja so zakoniti dokaz, če: a) so podana prostovoljno (neizsiljena, pridobljena s podkupovanjem, grožnjami ali nasiljem), b) dejanje ali okoliščine jasno in določno opisujejo, c) opisujejo lastno vedenje, ne govoric, domnev, verjetnosti ali sklepov, d) so podana pod prisego, e) njihove nepristranskosti ne ogrožajo osebni odnosi priče ali vsebina pričevanja in f) so vsaj v bistvenih okoliščinah v skladu z dokazi in dognanji, ki so na voljo.

65 § 409 je za priče zahteval starost 18 let.

66 To je veljalo tudi v tem primeru.

67 § 428: Če iz preiskovalnih spisov ne izhaja kak pravno veljavni (zakonit) dokaz, da je obtoženi storil očitano kaznivo dejanje, vendar pa obstaja verjetnost za to, je treba sprejeti razsodbo, da se preiskava ustavi zaradi pomanjkanja dokazov.

68 SI ZAC 474/001/00002, Sodba in utemeljitev sodbe c. kr. notranjeavstrijskega apelacijskega in višjega kazenskega sodišča Celovec, 5. 3. 1829.

69 Ta težki policijski prestopek je obravnaval § 247, 2. del KZ, ki je za udeleženca predvideval zaporno kazen od 1 do 6 mesecev zapora. (Poročeno) žensko je bilo treba kaznovati strožje, če je bilo zaradi zakonoloma dvomljivo očetovstvo otroka, rojenega po njem.

70 § 183 2. dela KZ je za te delikte predvideval globo od 5 do 500 goldinarjev ali od 3 dni do 3 mesece zapora.

71 O tem § 241 2. dela KZ, ki je za to predpisoval od 3 dni do 1 meseca običajnega ali strogega zapora – odvisno od kraja, kjer se je to dogajalo, in od naklepa (ostreje so kaznovali naklepna poniževanja posameznega stanu).

72 Švarc je seveda trdil, da je imel od njihovih udarcev »glavo, zatečeno kot čeber«, še vedno ga je trgalo v udih ob slabem vremenu, Gregor in Mihael Bovha pa sta med tepežem menda ponavljala, da ga bosta pospravila, tako da ga ne bo nikdar več blizu (SI ZAC 474/001/00002, Zaslišanje Franca Švarca, 27. 1. 1829).

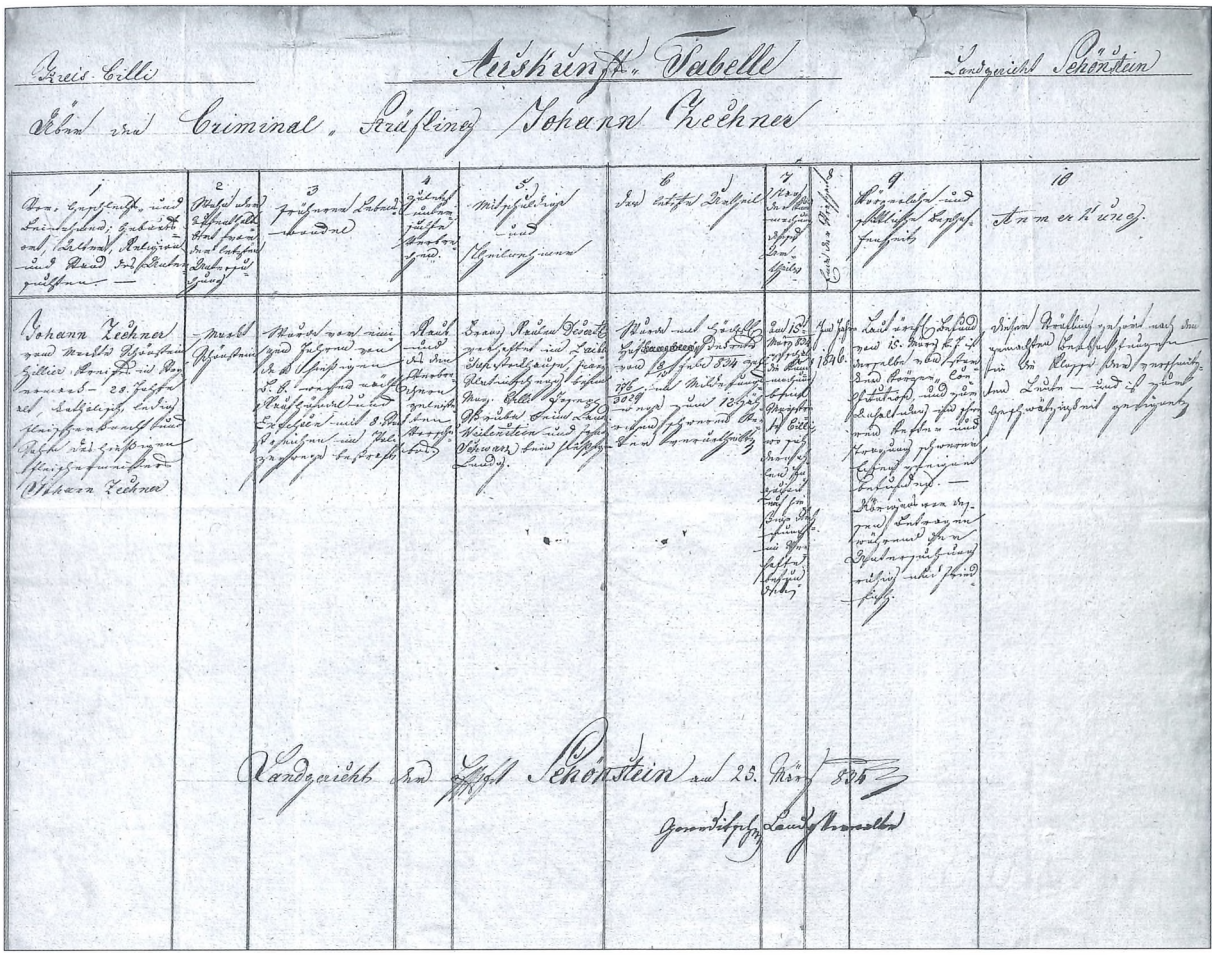
73 4. maja 1833 so kazenskemu (krvnemu) sodišču v Celje posredovali tudi dokumentacijo v zvezi s posilstvom (SI ZAC 474/001/00002, Dopis upravnika deželskega sodišča Šoštanj Jožefa Govediča, 4. 5. 1833; SI ZAC 474/001/00006, Cener Janez: rop).

74 Nekaj let prej je bil zaradi nočnega pretepa in izgredov kaznovan z osmimi udarci s palico (SI ZAC 474/001/00006, Osebni list Janeza Cenerja, 25. 3. 1834).

75 Janez Ceher se je rodil 9. marca 1806 (NŠAM, Šoštanj RMK 1794–1810, str. 91). Mladega Cenerja je obrti naučil kar oče Janez, ki je bil član celjskega ceha – cehu ga je predstavil (ga dal hkrati sprejeti v uk in odpustiti) že leta 1817 (SI ZAC 786_00057 Pomočniška knjiga mesarjev (1816–1831)).

76 Tako je zapisano v njegovem osebnem listu (*Auskunfts Tabelle*).

77 SI ZAC 474/001/00006, Osebni list Janeza Cenerja, 25. 3. 1834. Za rop v sostorilstvu je bila po § 171 1. dela KZ zagrožena kazen od 10 do 20 let težke ječe.

Osebni list Janeza Cenerja – v petem stolpcu je zapis o njegovih pajdaših (SI ZAC 474/001/00006).

pomočnikov zanimiv tudi s stališča zgodovine cehov, ki so kakršnokoli nezakonito in nemoralno ravnanje svojih članov najostreje obsojali.

Pravica ni zastonj

Poleg dokumentov, ki razkrivajo potek in ozadje procesiranih kaznivih dejanj, se je ohranilo precej popolnoma administrativnih spisov, ki nam ponudijo vpogled v delovanje pravosodnega sistema in v skorajda banalne težave, s katerimi so se spopadali sodni uslužbenci. Gospostva, ki so opravljala (vsaj) osnovno funkcijo krajevnega sodišča, še bolj pa tista, ki so bila hkrati sedež deželskega sodišča, so imela namreč v zvezi z opravljanjem svoje funkcije tudi precejšnje stroške, zato ni nenavadno, da so hotela to svoje breme čim bolj zmanjšati – s karseda ekspeditivnimi postopki, z delegiranjem bližnjih kazenskih (krvnih) sodnikov,[78] v nekaterih (zanje na žalost redkih) primerih pa tudi z dosledno izterjavo od procesiranih hudodelcev samih.

Neporočeno deklo Marijo Obštetar,[79] ki je bila rojena leta 1813 v Ravnah pri Šoštanju, svojčas pa je služila pri Jožefu Konovšku v Lokovici, so zaradi detomora in splava (odprave telesnega plodu)[80] s sodbo deželne pravde z dne 24. marca 1843 najprej obsodili na 10 let, apelacijsko in višje kazensko sodišče pa ji je 12. aprila 1843 kazen znižalo na 7 let težke ječe. Razen tega je deželskemu sodišču dolgovala 12 goldinarjev sodne takse, 5 krajcarjev dnevne oskrbnine za čas pripora (od 30. julija 1842 do 12. maja 1843)[81] ter 2 goldinarja in 57 krajcarjev potnih stroškov.[82]

Kaj je tridesetletnico, ki je bila v službi sicer pridna in pobožna, a je kasneje dolgo pohajkovala in

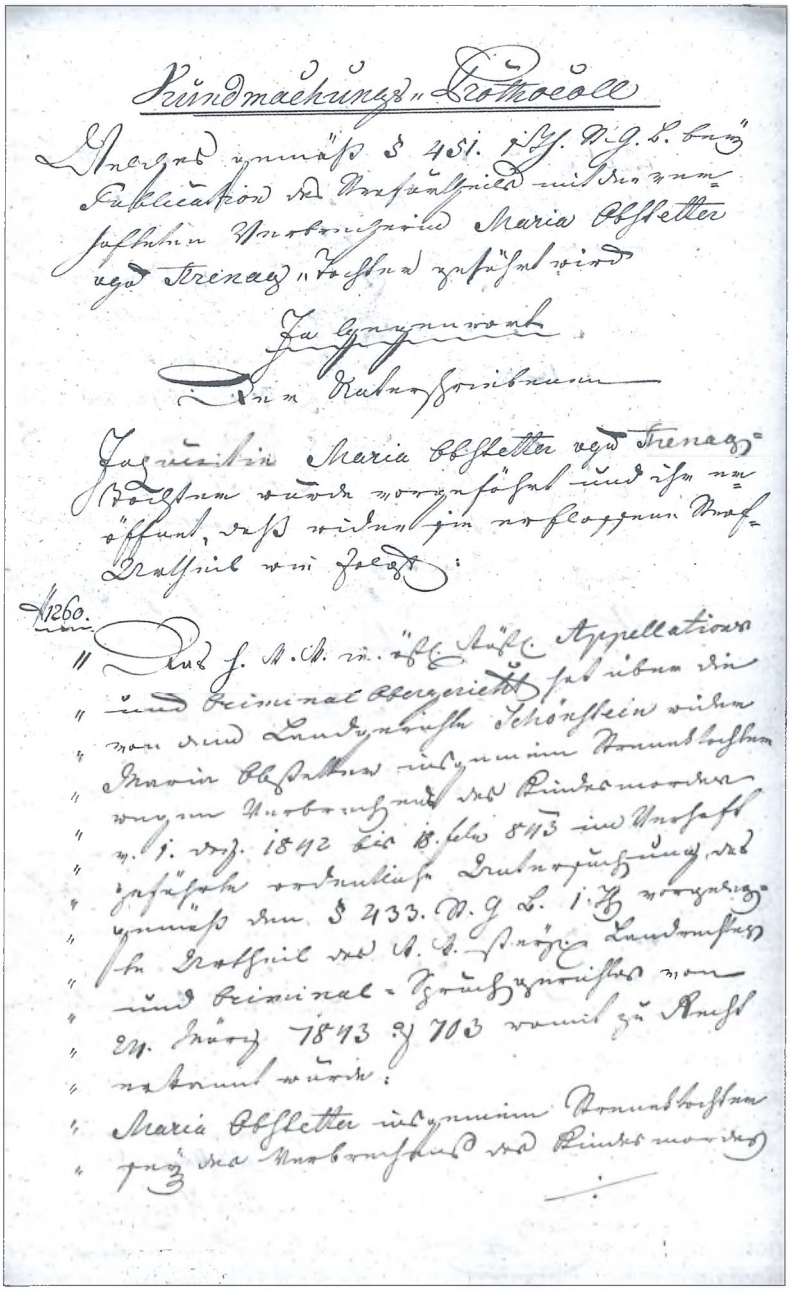
78 Kot v primeru Janeza Aliča, ki naj bi mu namesto celjskega sodnika Malleja sodil velenjski Sajovic.

79 SI ZAC 474/001/00005, Obstetter Marija: detomor.

80 Detomor je obravnaval § 122 1. dela KZ in je zanj predvidel dosmrtno težko ječo (v primeru, da je bil žrtev zakonski otrok) oziroma od 10 do 20 let težke ječe za morilko nezakonskega otroka. Za izvršen splav je bila v § 129 1. dela KZ predvidena kazen od 1 do 5 let težke ječe.

81 Bivanje v priporu je stalo 23 goldinarjev in 15 krajcarjev (SI ZAC 474/001/00005, Zaslišanje obsojenkinega brata Jerneja Obštetarja, 16. 4. 1844).

82 SI ZAC 474/001/00005, Sodba c. kr. deželne pravde kot kazenskega sodišča na Štajerskem, Gradec, 2. 5. 1843.

Začetek zapisnika razglasitve sodbe Marije Obštetar (SI ZAC 474/001/00005).

nemoralno živela, gnalo v kaznivo dejanje, ni znano, saj ohranjeni dokumenti odslikavajo le njeno usodo po izreku sodbe.

Obsojenko so po prebrani sodbi (12. maja 1843) začeli pripravljati na pot v Gradec, kjer naj bi prestala svojo kazen. Marija, ki so jo opisali kot zdravo žensko krepke postave, s katero v preiskavi ni bilo težav – bila je mirna in poslušna, zapor pa jo je očitno spravil nazaj na pravo pot, saj je bila tudi pri velikonočni spovedi in obhajilu –, je odšla v kaznilnico oblečena v svoje temno modro krilo, platneno spodnje krilo, moder predpasnik, rdeč volnen šal in zeleno jopico, obuta v čevlje na vezalke, z belo ruto na glavi, s sabo pa je vzela še srajco in robec.[83] Šoštanjski deželskosodni birič[84] Jurij Oblak je Marijo spremljal po poti, ki jo je 7. junija 1843 določil okrožni urad Celje. Potovala sta z vozovi, ki so jih gosposke morale priskrbeti brezplačno.

Na tridnevno pot v Gradec sta iz Šoštanja preko Velenja, Lemberga in Vitanja krenila 13. junija. Prvo

[83] SI ZAC 474/001/00005, Osebni list Marije Obštetar, s. d.

[84] Zelo podrobno so opisali tudi sedeminštiridesetletnega, visokega in vitkega biriča, ki je nosil zeleno siv frak z rdečimi našitki, hlače enake barve ter sabljo z medeninasto nožnico z napisom Okrajno gospostvo Šoštanj. Opis je bil namenjen zlasti gosposkam, ki so »paru« pomagale na poti.

noč sta prespala v Konjicah, naslednji dan sta preko Slovenske Bistrice dosegla Maribor, dan kasneje Strass in Wildon, 16. junija pa so obsojenko sprejeli v graški deželni kaznilnici.[85]

Z opravljenim delom je za deželsko sodišče napočil čas obračuna in izterjave. Za razliko od večine obsojencev, ki niso premogli kaj več od obleke na sebi, je imela Marija Obštetar deponiranih več kot 86 goldinarjev dediščine, in tega denarja se je zahotelo šoštanjski gosposki. Očitno je imela Marija med prestajanjem kazni vsaj nekaj stika s svojim domačim okoljem, saj je izvedela, da ji je gosposka zasegla dediščino za poplačilo sodnih stroškov, in se zoper to pritožila notranjeavstrijsko-primorskemu apelacijskemu sodišču v Celovcu.[86] V zvezi s premoženjem in pritožbo so v Šoštanju zaslišali obsojenkinega brata Jerneja, podložnika zemljiškega gospostva župnijskega in cerkvenega imenja Šmihel pri Šoštanju (Sv. Mihael), ki je povedal, da je Mariji po očetovi smrti 15. decembra 1840 pripadlo 78 goldinarjev in 17 krajcarjev, kar je z obrestmi naneslo 86 goldinarjev in 7 krajcarjev, od česar je brat plačal sodno takso, stroške bivanja v priporu in potne stroške (38 goldinarjev in 12 krajcarjev). Mariji je tako ostalo še 47 goldinarjev in 55 krajcarjev, ker pa brat z obsojenko ni hotel imeti več nobenih opravkov, ji je bil pripravljen ostanek skupaj z obrestmi poslati kot denarno (vrednostno) pismo.[87]

Na poizvedbo o izvršbi se je odzvalo tudi Deželsko sodišče Šoštanj – v svojem odgovoru je navedlo, da je za poplačilo sodnih stroškov možna izvršba na premoženje, če ne ogroža izplačila morebitnih odškodnin, ne prizadene obsojenčeve pridobitne dejavnosti ter ne ogroža preživljanja od njega odvisnih ljudi. Poudarilo je, da obsojenkina dediščina ni njen način preživljanja, saj ni rentnica, ampak se preživlja s svojo pridnostjo in delavnostjo (s svojo delovno silo!). Zelo moralistično in precej manj strokovno nepristransko je sodišče dodalo, da se obsojenka moti, če misli, da bo po prihodu iz ječe pohajkovala naokoli in živela od dediščine. V Šoštanju so izračunali, da jih bo njena kazen stala 214 goldinarjev in 50 krajcarjev, kolikor bo moralo deželsko sodišče upravi kaznilnice plačati v polletnih obrokih, ona pa ne bo nikomur plačala nobene odškodnine.[88]

Apelacijskemu sodišču se je pri izvršbi zdela sporna osebna vpletenost Jožefa Mayerja, ki je hkrati nastopal kot krajevni in kazenski sodnik (v civilni in pravdni zadevi), zato je 1. junija 1844 ukazalo preklic izvršbe. Deželsko sodišče je 26. junija 1844 denar sicer vrnilo krajevnemu sodišču župnijskega in cerkvenega imenja Šmihel,[89] že naslednji dan pa začelo postopek izvršbe prek krajevnega sodišča gospostva Gutenbüchel iz Raven pri Šoštanju, pred katerim je tožilo obsojenkinega skrbnika Martina Miklavžino. Ta je, da bi se izognil nadaljnjim stroškom in pravdanju, terjatev priznal, gutenbüchelski krajevni sodnik pa je 2. avgusta 1844 deželskemu sodišču dokončno prisodil tistih dobrih 38 goldinarjev, kolikor je stala pravica Marije Obštetar.[90]

Včasih niti obsojenčeva smrt ni preprečila izterjave stroškov, ki jih je gosposka imela s svojim malopridnim podložnikom. Še ne sedemindvajsetletni Jernej Rogelšek[91] iz Dobriča, poročen zemljiški posestnik, je na svoji kmetiji izvršil uboj,[92] tam pa so ga tudi prijeli. Med sojenjem se je izkazalo, da je imel na vesti še tatvino na škodo Elizabete Razgoršek, ki naj bi ji ukradel vino, ovco in nekaj drugih reči.[93]

Obtoženca, ki je bil kot podložnik, posestnik in oče zelo mlačen in je svoje dolžnosti opravljal le nezainteresirano (raje je pohajal po gostilnah in hodil na lov), je štajerska deželna pravda v Gradcu 24. maja 1845 obsodila na pet let težke ječe, apelacijsko sodišče v Celovcu pa je 12. junija 1845 kazen znižalo na tri leta težke ječe.[94] Oškodovanki so prisodili 2 goldinarja odškodnine za ukradeno blago.[95] Tudi njega so odvedli v graški Karlau, med prestajanjem kazni pa je umrl. Edino, kar je Deželsko sodišče Šoštanj ob seznanitvi s tem dejstvom zanimalo, je bila izterjava njegovih, s sodbo priznanih stroškov (sodne takse in dnevne oskrbnine).[96]

Jakob Tratnik,[97] ki je bil zaradi tatvine 21. avgusta 1846 obsojen na tri mesece težke ječe, je poleg odškodnine oškodovanki Mariji Kolar (6 goldinarjev in 12 krajcarjev), oskrbnine (5 krajcarjev za en dan

85 SI ZAC 474/001/00005, Dopis deželskega sodišča Šoštanj (*Offene Adres*), 13. 6. 1843.

86 V letih 1817–1822 je za Primorje obstajalo lastno primorsko apelacijsko in višje kazensko sodišče na Reki, po letu 1822 pa je njegove pristojnosti prevzelo skupno notranjeavstrijsko-primorsko apelacijsko in višje kazensko sodišče v Celovcu (*Priročniki in karte*, str. 84).

87 SI ZAC 474/001/00005, Zaslišanje obsojenkinega brata Jerneja Obštetarja, 16. 4. 1844.

88 SI ZAC 474/001/00005, Dopis deželskega sodišča Šoštanj notranjeavstrijskemu in primorskemu apelacijskemu sodišču Celovec, 19. 4. 1844.

89 O tem priča potrdilo (*Depositen Schein*) z omenjenim datumom.

90 SI ZAC 474/001/00005, Tožba deželskega sodišča Šoštanj, 27. 6. 1844.

91 SI ZAC 474/001/00007, Rogelšek Jernej: uboj.

92 Uboj je KZ v § 123 opisal kot nenameren odvzem življenja, § 124 1. dela KZ je za uboj v primeru hkratnega ropa predpisoval smrtno kazen, sicer (§ 125) pa od 5 do 10 let težke ječe.

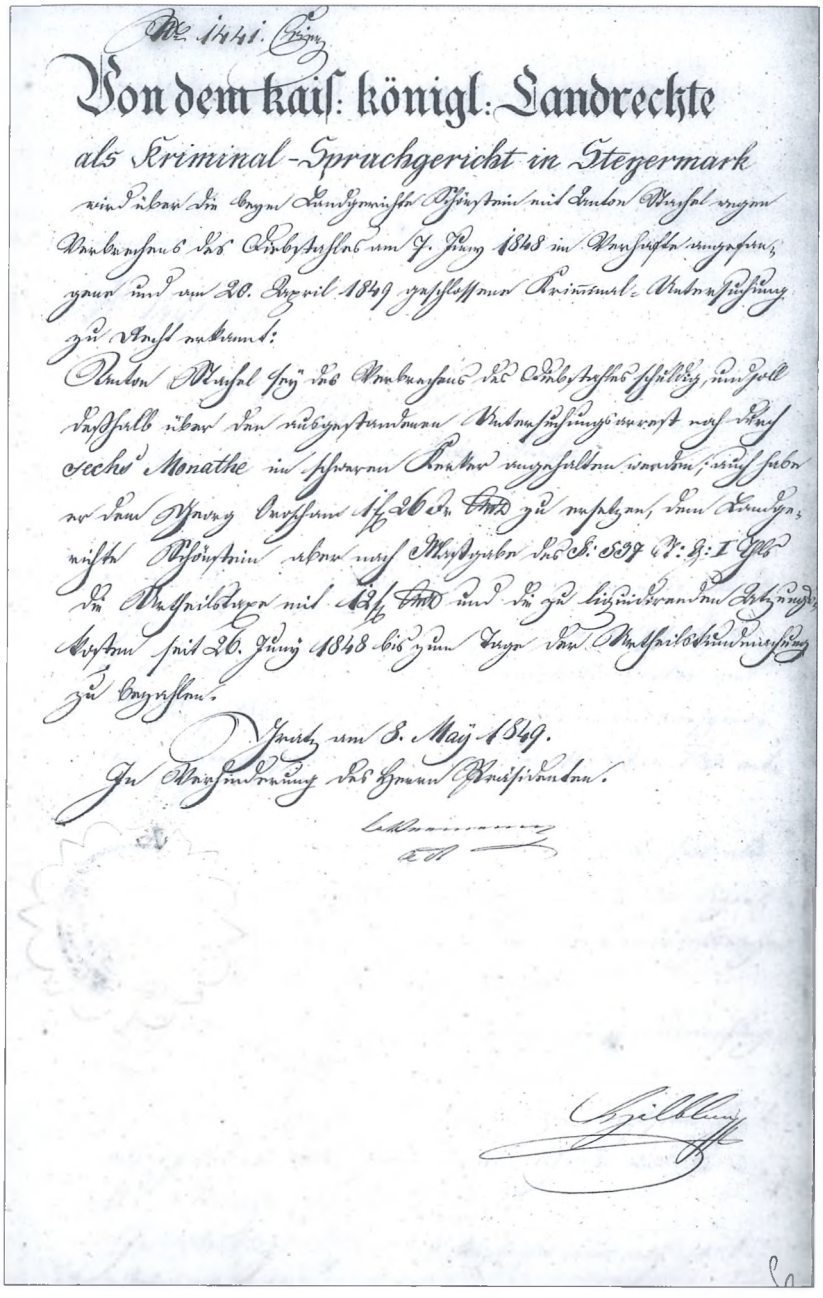
93 SI ZAC 474/001/00007, Dopis deželne pravde deželskemu sodišču Šoštanj, 27. 6. 1845.

94 SI ZAC 474/001/00007, Osebni list Jerneja Rogelška, 10. 7. 1845.

95 SI ZAC 474/001/00007, Sodba deželne pravde, 24. 5. 1845. Sicer je imela deželna pravda na potek sojenja kup pripomb – v Šoštanju niso navedli vrednosti ukradenih predmetov in stanu ubitega (poročen?), kar je bilo pomembno zaradi odškodnine morebitnim otrokom in ženi (SI ZAC 474/001/00007, Dopis deželne pravde deželskemu sodišču Šoštanj, 27. 6. 1845).

96 SI ZAC 474/001/00007, Dopis deželskega sodišča Šoštanj c. kr. deželni pravdi v Gradec, 20. 4. 1848.

97 SI ZAC 474/001/00008 Tratnik Jakob: tatvina. Sodba deželne pravde, 21. 8. 1846.

Von dem kais: königl: Landrechte
als Kriminal-Spruchgericht in Steyermark

Sodba Antona Stachla (SI ZAC 474/001/00011).

pripora) in sodne takse sodišču dolgoval še povračilo stroškov zdravljenja v priporu.

Da sodni zaostanki niso nekaj novega, se je na boleč način prepričal v Mariboru leta 1828 rojeni markér[98] in natakar, večinoma pa potepuh (*Vagabund*) in tat Anton Stachel, ki je bil pri rosnih osemnajstih v domačem mestu zaradi tatvine prvič obsojen na en mesec ječe, leto kasneje je bil za isto dejanje obsojen na devet mesecev ječe pri Deželskem sodišču Zalog, kasneje pa še pri Deželskem sodišču Novo Celje, ki mu je odmerilo šest mesecev. »*Zdrav, dobrodušen in odkritosrčen*«[99] zmikavt je bil gostovanja po zaporih gotovo že navajen, a se mu je dolgotrajna »preiskava«, ki jo je od 7. junija 1848 do 20. aprila 1849 doživel v šoštanjskem priporu, kljub temu kar pošteno vlekla. Je pa zato deželna pravda malo pohitela in Stachla 8. maja 1849 po končanem preiskovalnem zaporu obsodila še na šest mesecev težke ječe. Oškodovancu Juriju Orožnu je moral povrniti še 1 goldinar in 26

[98] »Oskrbnik« biljardne mize, ki je zapisoval točke (SI ZAC 474/001/00011, Stachel Anton: tatvina).

[99] SI ZAC 474/001/00011, Osebni list Antona Stachla, 7. 9. 1849.

krajcarjev[100] ter plačati 12 goldinarjev sodne takse in precej zasoljeno oskrbo za skoraj eno leto preiskovalnega zapora. Precej huda kazen za denar in predmete v vrednosti 10 goldinarjev in 52 krajcarjev, ki jih je 6. junija 1848 ukradel Orožnu iz zaprtega prostora,[101] a Stachel je bil pač specialni povratnik, kot bi temu rekli danes. In kot vsi specialni povratniki je bil tudi nekoliko pravnika, saj je 2. septembra 1849 deželno pravdo prosil za spregled kazni – lahko bi rekli, da zaradi sojenja v (ne)razumnem roku.[102] Tu pa se podobnost z modernim pravosodjem tudi konča. Stachel je svojo kazen odležal do konca, po njej pa je hočeš nočeš spet uzrl zvonike domačega mesta, kamor ga je pospremil ljubeč in skrben pogled kakega šoštanjskega biriča.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAC 474, Deželsko sodišče Šoštanj
ZAC 786, Zbirka cehovskih dokumentov

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Šoštanj RMK 1794–1810 (matricula-online.eu).

LITERATURA

Dolenc, Metod: Postanek in pomen inštrukcij za krvna sodišča na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 9, 1912, str. 98–115.

Gesetzbuch über *Verbrechen und schwere Polizey-Uebertretungen*. Zweyte Auflage. Wien, 1815.

Kolšek, Tone: Prispevek k zgodovini žitnih mer na celjskem območju v XVI. stoletju. *Celjski zbornik* 1977–1981, str. 11–20.

Mell, Anton in Pirchegger, Hans: *Steirische Gerichtsbeschreibungen: als Quellen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer (I. Abteilung. Landgerichtskarte. Steiermark)*. Graz: Leykam, 1914.

Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko-bibliografski vodnik (ur. Jože Žontar). Graz, Klagenfurt, Ljubljana, Gorizia, Trieste: Steiermärkisches Landesarchiv [etc.], 1988.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. V Ljubljani: Slovenska matica, 1961.

[100] Preostanek je že vrnil oziroma so mu ga zasegli.
[101] SI ZAC 474/001/00011, Sodba in utemeljitev sodbe deželne pravde Gradec, 8. 5. 1849.
[102] SI ZAC 474/001/00011, Dopis deželne pravde deželskemu sodišču Šoštanj, 30. 10. 1849.

SUMMARY

Criminals before the provincial court of Šoštanj

The provincial court of Šoštanj was an unprivileged court that had jurisdiction in criminal matters, investigating and trying serious crimes (murder, infanticide, aggravated assault, rape, crime of violence, robbery, aggravated theft). The judge drew up an investigation and trial report and submitted it with the proposed penalty and explanation for approval (and sentencing) to the Imperial Royal Inner Austrian Appellate Court and the High Court in Klagenfurt or, rather, to the Provincial Court of Justice in Graz.

The Celje Historical Archives obtained the archival materials of the Provincial Court of Šoštanj together with the materials of the District Court of Celje as the successor to the Provincial Court of Celje, established with the imperial decree of 1852 (published on 19 January 1853) for the entire territory of the (administrative) district of Maribor. The materials from the Provincial Court of Celje comprise eleven cases from the period between 1822 and 1849: four thefts, two infanticides, and one case of robbery homicide, manslaughter, rape, robbery and crime of violence each. The preservation status of said materials varies. Some judicial files have remained practically intact, containing witness examinations, correspondences of judicial authorities, judgments and their publications, as well as documents on transferring convicts to imprisonment. In most instances, however, only more or less succinct fragments have been preserved, allowing for a rough reconstruction of the stories surrounding individual criminals and their victims. The legal basis for deciding on these matters was the criminal code from 1803 or the Code on Crimes and Serious Offences.

The article offers a detailed presentation of two criminal proceedings: one dealing with aggravated theft and the other with rape. The former concerned the theft of an ox that a day labourer, beggar, and vagabond Janez Alič from Carniola stole in November 1821 from the barn of Pavel Zabukovnik, a serf from Novi Klošter, to recover the expenses of taking Zabukovnik's son Boštjan to a weaver in Škofja Loka to treat his scurvy. Alič was apprehended in Šmartno ob Paki after he attempted to sell the animal at an unrealistically low price. Because he had meanwhile made good on the damage caused and showed what the judge recognized as signs of imbecility, he was ultimately sentenced to no more than eight days of imprisonment.

The crime of rape took place at the inn of Gregor Bovha in Završe in May 1828. It was committed by

a Šoštanj-native butcher's assistant Franc Švarc, who took advantage of the empty pub to force himself twice on the innkeeper Neža. In the absence of other direct witnesses, the trial was a confrontation of two opposing testimonies given by the perpetrator and the victim. The investigation was terminated for the lack of evidence, and the alleged rapist eventually landed in jail for engaging in physical altercations over the aforementioned rape with the victim's husband, his father and farmhand, as well as the judge from Mozirje and his friends.

In the continuation, the article focuses on the administrative aspects of four cases—infanticide or, rather, abortion, manslaughter, and two thefts. It describes the court's endeavours to ensure the payment of court and other fees that arose from respective criminal proceedings.

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 929.52Vošnjak(497.4Šoštanj)"1850/1939"

Prejeto: 14. 7. 2021

Aleksandra Gačić

dr., Rožnik 17, SI–3270 Laško
E-pošta: aleksandra.gacic@gmail.com

Odšli so iz Šoštanja, a nikoli pozabili nanj – Josip, Mihael in Bogumil Vošnjak

IZVLEČEK

Pričujoči članek predstavlja življenje in delo treh znamenitih Vošnjakov, Josipa, Mihaela in Bogumila. Na kratko se ozremo na njihovo življenje in delo. Glavni poudarek članka je na njihovem delovanju in prispevku k razvoju trga oziroma mesteca Šoštanj, od koder prva dva Vošnjaka izhajata, medtem ko je bil Bogumil kot sin Mihaela Vošnjaka na kraj prav tako navezan in mu je ob določenih trenutkih pomagal. Tako članek osvetljuje delovanje in prispevek treh Vošnjakov v obdobju od druge polovice 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne.

KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, Mihael Vošnjak, Josip Vošnjak, Bogumil Vošnjak

ABSTRACT

THEY LEFT ŠOŠTANJ, BUT THEY NEVER FORGOT IT. JOSIP, MIHAEL, AND BOGUMIL VOŠNJAK

The article outlines the life and work of three famous members of the Vošnjak family—Josip, Mihael, and Bogumil. Its main focus is on their activities and contributions to the (market) town of Šoštanj, the birthplace of the first two. Mihael Vošnjak's son Bogumil was also very attached to the town and helped it whenever he could. The article therefore sheds light on the profound mark that the three Vošnjaks left on Šoštanj between the second half of the nineteenth century and the beginning of the Second World War.

KEY WORDS
Šoštanj, Mihael Vošnjak, Josip Vošnjak, Bogumil Vošnjak

Uvod

Ob obletnicah trgov, mest in občin se pogosto ozremo tudi na osebe, ki so prispevale k razvoju kraja, iz katerega izhajajo ali je kraj celo prepoznaven po njih. Nič drugače ni s Šoštanjem, mestecem, ki ga je v preteklosti zaznamovala znamenita usnjarska družina Vošnjak, katere odtise je mogoče zaznati tudi danes. Usnjarju Mihaelu (1804–1879) in njegovi soprogi Jožefi Vošnjak se je v zakonu rodilo šest otrok, med katerimi so vidne uspehe dosegli zlasti trije sinovi: Franz Xaver ter Josip in Mihael Vošnjak. V pričujočem članku bo beseda tekla predvsem o zadnjih dveh, ki se jima bo pridružil še nečak prvega oziroma sin drugega, Bogumil Vošnjak. Naključje ali ne, pred 110 leti, ko je Šoštanj postal mesto, je hkrati izgubil svojega velikega meščana Josipa Vošnjaka, ki je preminil oktobra 1911. Lansko leto je bilo zaznamovano s 100-letnico smrti njegovega mlajšega brata Mihaela Vošnjaka, medtem ko bo naslednje leto minilo 140 let od rojstva njegovega edinca. Josip in Mihael Vošnjak sta eni znamenitejših osebnosti, ki jih je dal Šoštanj. Brata sta v kraju bivala le v svoji mladosti, a sta se vanj rada vračala tudi pozneje in se ga spominjala. Predvsem kot politika sta za slovenski narod in s tem tudi Šoštanj izvojevala marsikatero koncesijo, četudi na prvi pogled še tako majhno, a vsekakor pomembno. Za Šoštanj in Šaleško dolino, čeprav rojen v Celju, je veliko zanimanja pokazal tudi Mihaelov sin Bogumil Vošnjak. Pričujoči članek je tako preplet življenja, dela ter spominov na Šoštanj in Šaleško dolino treh Vošnjakov, ki so svoj pečat pustili ne le v mestecu pod Pustim gradom, temveč so pomembno prispevali k narodnostnemu, gospodarskemu in političnemu razvoju slovenskega naroda.

Družina Vošnjak in Šoštanj

»*Zraven Savinjske doline je gotovo Šaleška, ki je od Savinjske ločena po nizkem hribovju, ena najlepših vsega slovenskega Štajerja. Glavni kraj te doline je prijazni trg Šoštanj, ki se na spodnjem koncu doline razprostira med Pako in vznožjem lokviških goric in tudi še onstran Pake, kjer stoji pohlevni kolodvor železnice Celje – Velenje, in se čedalje več novih hiš zida. Tu je sodišče, šola in tik železnice na novo postavljeni, moderno opremljeni hotel 'Austria'. Črez Pako vodi železni most na glavni trg, okinčani s soho sv. Marije. Ob Paki se širijo poslopja velike usnjarske tovarne z visokimi dimniki. Sredi trga je na desni Narodni dom s posojilnico in čitalnico, na levi občinska hiša, nekdanji magistrat z majhnim stolpom. Cerkvica sv. Mohorja in Fortunata je postavljena na skalo nad trgom.*«[1] Tako je leta 1905 Josip Vošnjak v uvodu svojih Spominov podal podobo takratne Šaleške doline in Šoštanja, ki je le pet let po zapisu teh besed dobil status mesta.

Izvoru rodbine Vošnjak se na tem mestu ne bom posvečala, saj je bilo o njem napisanega že precej. A zaradi tematike, o kateri pišem, je neizogibno predstaviti družino znamenitih bratov Josipa in Mihaela Vošnjaka. Njun oče je bil Mihael Vošnjak (1804–1879), ki se je leta 1829 poročil z Jožefo Križan, hčerko davčnega zakupnika iz Šentilja pri Gradišču, katere družina je v današnjih Arnačah posedovala veleposestvo, gostilno, trgovino in pivovarno.[2] Poleg Josipa in Mihaela so se zakoncema rodili še štirje otroci: Marija (1830), Franz Xaver (1832), Ferdinand (1838) in Vincencija (1840).[3]

Najstarejša hči Marija Vošnjak se je leta 1849 poročila z očetovim bratrancem Vincencem, iz njunega zakona pa izhaja stranska veja Vošnjakov vse do danes. Najstarejši sin Franz Xaver je, kot je bilo v navadi, nadaljeval usnjarsko obrt v Šoštanju in prevzel očetovo posest. Skupaj z bratom Josipom je ustanovil šoštanjsko hranilnico in bil nekaj let celo njen odgovorni vodja. Vendar se najstarejši brat med zapisi Josipa in Mihaela ter pozneje Bogumila Vošnjaka redko pojavlja. Bratje so namreč imeli različne poglede na narodnostno opredelitev. Franz Xaver je bil proti koncu življenja že precej nemško usmerjen. Brata mu »na njegovi poti narodnega odpadništva« nista sledila. Tudi njegova sinova Hans in Franz sta se po poroki z Nemkama ponemčila. Razvila sta šoštanjsko veleusnjarno Woschnagg & Söhne, ki je v lasti družine ostala do konca druge svetovne vojne.[4] Da je do razpotij pri narodnostni opredelitvi v družini Vošnjak prišlo v poznejšem času, ko so bili bratje že odrasli, je mogoče slutiti iz zapisa Josipa Vošnjaka: »*V naši hiši smo med seboj nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848 in nam je jezik le bil sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi.*«[5]

Josip Vošnjak (1834–1911), politik, pisatelj in zdravnik

Dr. Josip Vošnjak, rojen 4. januarja 1834, je bil zdravnik, pisatelj in poslanec v deželnih zborih v Gradcu in Ljubljani ter državni poslanec na Dunaju. V zakonu so se mu rodili štirje otroci.[6] Kljub temu da je v Šoštanju preživel le mladostniška leta, se je v njem dobro zapisal.[7]

Dejstvo, da brata Vošnjak nista bila rojena v revni družini, je bilo v prvi polovici 19. stoletja izjemnega pomena. Za Josipa Vošnjaka »*je bila to, da ni bil rojen pod slamnato kmečko streho, prva srečna okoliščina nje-*

1 Vošnjak, *Spomini*, str. 7.

2 Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 18.
3 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 9.
4 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 9; Hudales, *Šoštanj*, str. 17; Gačić, *Mihael Vošn*jak, str. 17.
5 Grdina, Spomini, str. 134.
6 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 9; Hudales, *Šoštanj*, str. 17.
7 Hudales, *Šoštanj*, str. 18.

Josip Vošnjak v taborskih časih, Slovenska Bistrica, 1868 (hrani: Muzej Velenje).

govega otroštva ...«. Tudi njegov nečak Bogumil Vošnjak, ki je strica izjemno cenil in se po njem pogosto zgledoval, je svojo šoštanjsko rodbino označil »*že kot meščane in obrtnike, kot srednji stan bidermajerskega formata in mentalitete*«.[8]

Oče Mihael Vošnjak je vsem svojim otrokom zagotovil osnovno šolanje, dva od njih, Josipa in Mihaela, pa je poslal na nadaljnje šolanje. Ker je najstarejšemu sinu zapustil družinsko posest in posel, je mlajšima Josipu in Mihaelu poleg šolanja kupil tudi posesti. Starodavna šoštanjska šola je imela sedež v poslopju magistrata. Vošnjakove otroke je poučeval učitelj Peter Musi, ki je med drugim napisal slovenski abecednik *Navod v branje za mladost nedelskih šol*.[9] Otroci so v Šoštanju obiskovali ljudsko šolo, in sicer enorazrednico. »*Prvo svoje znanje sta črpala oba brata na šolskih klopeh učilnice, kjer je podučeval idealni staroslovenski učitelj Peter Musi, sotrudnik škofa Slomšeka pri sestavljanju slovenskih učnih knjig.*«[10]

Šoštanj je v tistih časih veljal za nemški kraj na Spodnjem Štajerskem, zato je bila nemščina edini

8 Schmidt-Snoj, *Josip Vošnjak*, str. 11.

9 Stropnik, Izbrane slovstvene biografije, str. 52.

10 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 10–11; Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 9; *Südsteirische Post*, 8. 4. 1891, str. 1, »Mihael Vošnjak«; Vošnjak, *Spomini*, str. 11; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 23–24.

učni jezik tudi za brata Vošnjaka. Vošnjaki so nemščino poleg slovenščine pogosto uporabljali tudi doma, kot je bilo predhodno že omenjeno v enem izmed zapisov Josipa Vošnjaka. Ta je zasluge za ohranjanje slovenskega jezika pripisal prav prvemu učitelju Petru Musiju; kot je zapisal, je bil Musi »*slovenskega mišljenja že v času, ko drugi vedeli niso, da smo sploh Slovenci na svetu*«. Josip Vošnjak je v *Spominih* pisal, da je Musi učiteljeval še takrat, ko je sam že zaključil študij. Musijev vpliv na Vošnjakove otroke je bil odločilen tudi za njihovo nadaljnjo življenjsko pot. Musi je otrokom in staršem svetoval, naj se izučijo kakšne obrti in se »razgledajo po svetu«, čeprav bodo morda ostali na kmetiji: »*Vunder pa če ravno tu in tam eno drevo odleti, ne bodem jenjal po mnozih skušnjah sadonosnic rediti. Saj tudi vas sto učencev učim in zna biti, da se jih komaj deset izobrazilo bode, kakor želimo, vunder še zato šole ne bomo poderli.*« Dva od teh desetih otrok sta bila Josip in Mihael Vošnjak.[11] Josip Vošnjak je v Šoštanju ostal do desetega leta starosti, nato je sledilo šolanje v Celju in na Dunaju.

Tudi pozneje, ko sta odšla na študij, sta se mlada Vošnjaka ob počitnicah vračala v domači kraj, kjer sta hodila na izlete v bližnjo in daljno okolico. V spominih na tiste radostne dni je Josip Vošnjak zapisal, da se študenti takrat niso pečali s političnimi, narodnostnimi in socialnimi vprašanji. Med letom so se pridno učili, le redko so zašli v krčmo ali kavarno, medtem ko so se med počitnicami veselili življenja.[12]

Da je imel rojstni kraj rad in da je bil ponosen nanj, razkrivajo njegovi odkritosrčni zapisi v *Spominih:* »*Na tej verandi sem mnogokrat stal kot dijak vtopljen, kakor vsak mladenič, v vsakojake fantazije in tudi pozneje, kadarkoli sem se vrnil v svoj rojstni kraj, nisem zamudil obiskati priljubljeno verando in razgrevati se ob spominih na dijaška leta. Prav pod to verando je razvrščenih kakih sto hiš šoštanjskega trga, ki je, kakor druga mesta in trgi, nastal po naselitvi obrtnikov pod zaščito viteških gradov. Trg pa ni bil podložen graščini, ampak je bil tako zvan 'landesfürstlicher Markt'* [deželnoknežji trg] *s svojim magistratom, s svojim na tri leta izvoljenim 'Marktrichter-jem'* [trškim sodnikom] *in svojim sindikatom, oziroma občinskim tajnikom.*«[13] A kot se v življenju vse spreminja, se sčasoma spreminjajo tudi podobe krajev in navade ljudi, ki v njih prebivajo. Tako je ugotavljal, da ni bilo nič drugače z njegovim rojstnim krajem in njegovo neposredno okolico. Rad se je spominjal, kako so se kot otroci in mladeniči hodili kopat in sprehajat na majhno kopališče v Topolšico, ki pa je konec 19. stoletja dobilo novo podobo, zato domačinom ni bilo več tako zlahka dostopno: »*Od tega kmeta je kupil celo posestvo leta 1898. neki podvzeten zdravnik z Dunaja in napravil tu moderno kopališče s solnčnimi, zračnimi in električnimi kopelmi in vegetariansko hrano. Tudi navaden obiskovavec se ne more več za 3 krajcarje kopati. Prejšnja idila s priprosto kmetsko postrežbo za ljudi krepkih čutnic se je morala umakniti modernemu zdravilišču za moderne nevrastenike. Tod letajo od velikomestnega življenja prenasičene moške in ženske osebe bose po peščenih potih, se dajo peči solnčnim žarkom in spe v odprtih kolibah, da si popravijo svoje razdrapane čutnice vsaj za čas do prihodnje sezone.*«[14]

Tri razrede glavne šole in dva razreda gimnazije je Josip Vošnjak obiskoval v Celju, gimnazijo pa je nadaljeval v Gradcu. Do leta 1848 je bil štipendist in gojenec ustanove župnika Maksa Mihaela Krelliusa, sedmi in osmi razred pa je končal na Dunaju. Tam je od jeseni 1852 študiral medicino ter bil leta 1858 promoviran za doktorja medicine in doktorja kirurgije, nato je kot zdravnik služboval v različnih krajih.[15]

Po zaključku študija se je najprej vrnil v Šoštanj, saj je menil, da je teoretično dobro podkovan, vendar se je zavedal, da mora svoje znanje še izpopolniti. Verjel je, da bo to najbolje opravil prav v rojstnem kraju. A takrat je v Šoštanju že deloval priljubljeni kirurg dr. Neckermann, zato Josip Vošnjak ni imel veliko dela. V letu 1858/59 v Šoštanju ni bil zadovoljen ne z družbo ne z bolniki. Mesto je zapustil julija 1859, ko je šel kot zasebni civilni zdravnik pomagat v ljubljansko vojaško bolnišnico. Nato se je njegova zdravniška pot nadaljevala v Kranju.[16] Josip Vošnjak je bil med najvidnejšimi zdravniki svojega časa na Kranjskem in zelo delaven član kranjskega *Društva zdravnikov;* večkrat je predaval na društvenih sestankih ter se zavzemal za gradnjo nove deželne bolnišnice v Ljubljani in ureditev zdravniškega pokojninskega sklada. Kot zdravnik je služboval v kar nekaj slovenskih krajih, a je v svojem poklicu čutil vse manj zadovoljstva. Zdi se, da se mu je zdravniški poklic vse bolj odmikal in ga je videl le še kot sredstvo za zaslužek, medtem ko se je začel vse bolj zanimati za narodnostna vprašanja in politiko. Josip Vošnjak je na volitvah prvič nastopil leta 1867 in bil izvoljen v mariborski kmečki kuriji. Kmalu je postal eden najvidnejših štajerskih politikov. V štajerskem deželnem zboru, v katerem je ostal do leta 1877, se je zavzemal za jezikovno enakopravnost ter za uvedbo slovenskega učnega jezika v srednje šole in slovenščine v uradno življenje. Leta 1873 je bil izvoljen v državni zbor.[17] Ko je bil v Kranjskem deželnem odboru (1878–1895), je vodil zdravstveni referat in dosegel

11 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 10–11; Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 9; *Südsteirische Post*, 8. 4. 1891, str. 1, »Mihael Vošnjak«; Aplinc, *Vošnjaki*, str. 54–55.

12 Vošnjak, *Spomini*, str. 48–52.

13 Prav tam, str. 8.

14 Prav tam, str. 10.

15 MV, *Dr. Josip Vošnjak 7. I. 1834–21. X. 1911, Katalog razstave ob 150-letnici rojstva*, dokument 1333/85, str. 3; Marušič, *Sto slovenskih politikov*, str. 208–209; *Osebnosti*, str. 1283–1284.

16 Schmidt-Šnoj, *Josip Vošnjak*, str. 53–54.

17 Čuček, Slovenski poslanci, str. 9–10; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 26.

sprejetje zakona o stalnosti deželnih zdravnikov. Leta 1863 je pripravljal knjigo *Poduk o človeku* ali *Kratek razklad človeške anatomije in fiziologije*. Objavil je članke: *Perva pomoč v smertnih nevarnostih*, *Proti žganju*, *Kaj človeštvo prideluje in uživa*, *Dolgost človeškega življenja* idr. Stanje na kirurškem oddelku v predantiseptični dobi je opisal v *Spominih I.* A kot omenjeno, se je za politiko začel zanimati pozno, saj se niti leta 1848 niti v dunajskih letih še ni globlje zavedal slovenstva, čeprav se je družil z bratoma Benjaminom in Gustavom Ipavcem, skladateljema in zdravnikoma, ki sta se opredelila že kot študenta.[18]

Pozneje je v krajih, kjer je služboval, ustanavljal društva ter mestno in kmečko ljudstvo budil k narodni zavednosti. Ko se je leta 1862 v celjskem okraju začela volilna propaganda, se je izkazal kot organizator ter pisec proglasov, programov, vabil in dopisov. V letih 1863–1864 je bil med ustanovitelji *Slovenske matice*, leta 1865 je sodeloval pri mariborskem slovenskem državnopravnem programu, bil dopisnik časnika *Slovenec* (1865–1867) ter soustanovitelj in sodelavec časnika *Slovenski gospodar* (1867). Napisal je brošuro *Slovenci, kaj čemo?* (1867), v kateri je zavrgel zgodovinsko načelo in se zavzel za *Zedinjeno Slovenijo*. Januarja 1867 je bil v mariborskem kmečkem okraju izvoljen za poslanca v štajerskem deželnem zboru, v katerem je ostal do leta 1877 in skupaj s pravnikom Mihaelom Hermanom začel boj za združitev vseh Slovencev v eno politično enoto s središčem v Ljubljani. V letih 1870–1871 je bil ponovno izvoljen v celjskem kmečkem okraju. Maja 1868 je bil med ustanovitelji časnika *Slovenski narod*. Najpomembnejši so bili njegovi nastopi v štajerskem deželnem zboru, kjer je leta 1868 zagovarjal jezikovno enakopravnost in *Zedinjeno Slovenijo*. Sodeloval je na skoraj vseh slovenskih taborih v letih 1868–1869. Na njih je bil eden izmed glavnih govornikov, s tem namenom je napisal brošuro *Slovenski tabori* (1869). Leta 1872 se je povezal s pisateljem Josipom Jurčičem ter pravnikom in pisateljem Valentinom Zarnikom, kar ga je postavilo v ospredje mladoslovencev. Zlasti ustanovitev Narodne tiskarne v Ljubljani leta 1872, v kateri je bil leta 1871 tajnik pripravljalnega odbora, leta 1872 tajnik odbora, nato dolgoletni član, v letih 1885–1886 pa predsednik, in nasprotovanje »starim« v *Slovenski matici* sta sprožila hude polemike.[19]

V dunajski državni zbor je bil torej izvoljen leta 1873, in sicer v kmečki kuriji okraja Celje, kjer je ostal do leta 1885. V tem obdobju je bil na čelu mladoslovencev, leta 1873 je bil izvoljen za predsednika mladoslovenskega centralnega volilnega odbora in leta 1874 za predsednika *Narodnega društva*. Vošnjak je kot politik pomembno vplival na narodnostno prebujenje Spodnje Štajerske. V funkciji državnega poslanca se je zavzel za ustanovitev gimnazije na Ptuju (1869) in vinarske šole v Mariboru (1872), leta 1874 je zahteval pravico do slovenskega jezika v srednjih šolah in splošno volilno pravico, leta 1876 je obsodil zunanjo politiko, ki jo je do Balkana vodil avstro-ogrski zunanji minister Gyula Andrássy.[20] Aprila 1880 je bila sprejeta njegova resolucija o uvedbi slovenskega učnega jezika v srednjih šolah na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem, Koroškem, Primorskem (tudi v Trstu) ter v učiteljskih pripravnicah v Ljubljani in Mariboru. Decembra 1880 se je zavzel za ohranitev gimnazije v Kranju.[21] Njegovo zadnje politično dejanje je bilo izbojevanje slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji, pri čemer je tesno sodeloval z bratom Mihaelom.[22] Seveda je imela vsaka koncesija, ki jo je Josip Vošnjak izboril Slovencem, posredni učinek tudi na nemški kraj Šoštanj.

Marca 1895 se je upokojil, odložil vse službene in politične funkcije ter se preselil na svoje vinogradniško posestvo na Visolah, ki mu ga je kupil oče Mihael. Josip Vošnjak je znan tudi kot pisatelj. Sprva se je uveljavil v leposlovju, čeprav se je v slovenski javnosti pojavil šele sredi sedemdesetih let. Tudi v dramatiko je vstopil dokaj pozno, po svojem petdesetem letu, čeprav je na pisanje mislil že v dijaških letih. Kot dramatik je pisal domoljubne in socialne komedije.[23]

Josip Vošnjak je umrl star 78 let, in sicer 21. oktobra 1911 na Visolah pri Slovenski Bistrici, kjer je tudi pokopan. Pokopal ga je župnik Pankracij Gregorc 24. oktobra 1911 na pokopališču pri češkem svetniku sv. Venčeslavu poleg groba njegove prve hčerkice Zorike.[24]

Kljub temu da večji del življenja ni preživel v Šoštanju, je Josip Vošnjak poleg že omenjenih posrednih koncesij, ki jih je kot deželni in državni poslanec izbojeval za slovenski narod, rodnemu Šoštanju zgradil trdne temelje za nadaljnji tako gospodarski kot narodnostni razvoj. Leta 1858 je namreč ustanovil prvo lekarno v Šoštanju, leta 1874 je dal pobudo za ustanovitev šoštanjske posojilnice, in sicer skupaj z očetom Mihaelom in šoštanjskim notarjem Franom Rapocem.[25]

18 MV, *Dr. Josip Vošnjak 7. I. 1834–21. X. 1911, Katalog razstave ob 150-letnici rojstva*, dokument 1333/85, str. 3; Marušič, *Sto slovenskih politikov*, str. 208–209; *Osebnosti*, str. 1283–1284; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 26–27.

19 MV, *Dr. Josip Vošnjak*, *str.* 3; Marušič, *Sto slovenskih politikov*, str. 208–209; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 79, 100; *Osebnosti*, str. 1283–1284; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 27–28.

20 Rahten, *Zavezništva in delitve*, str. 55; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 29.

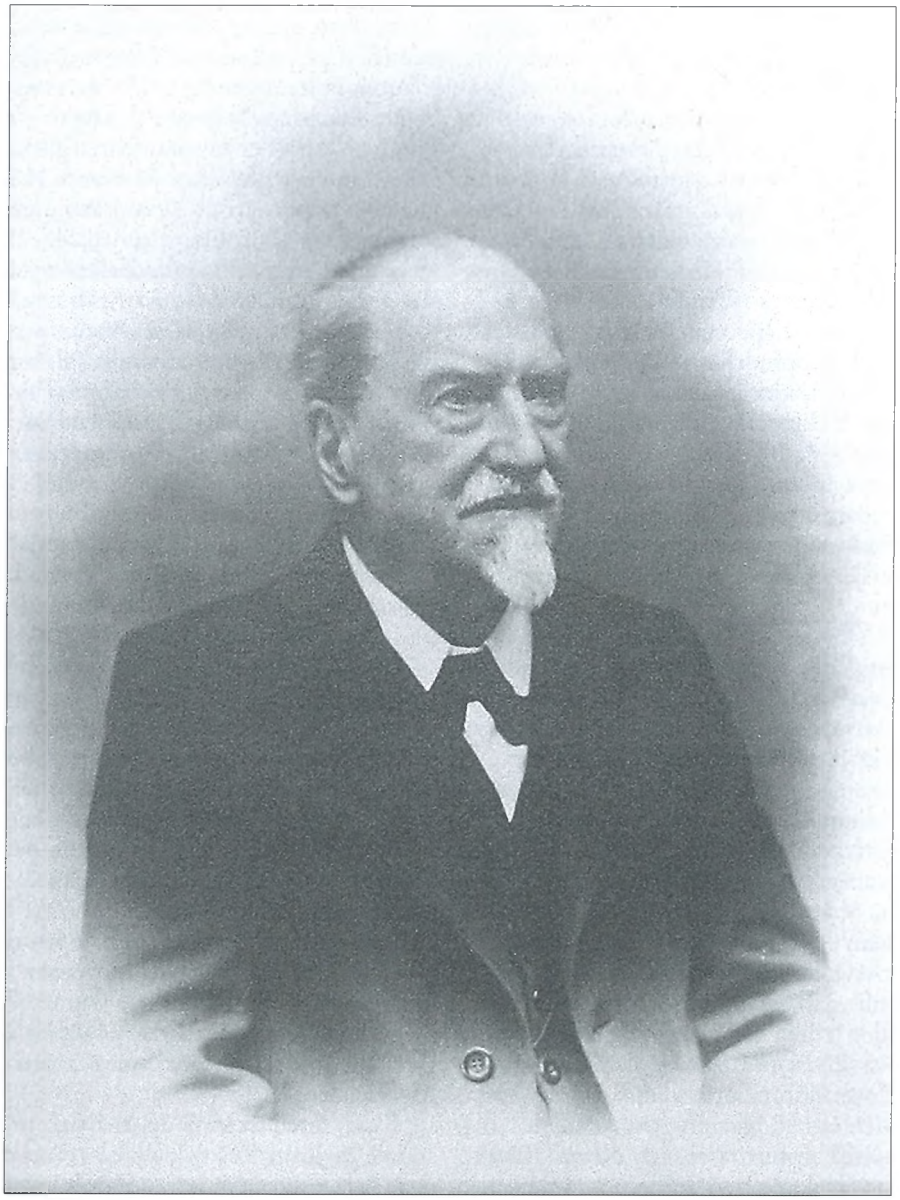
21 Grdina, *Slovenci*, str. 73; *Osebnosti*, str. 1283–1284; Rahten, *Jugoslovanska velika noč*, str. 32; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 29.

22 Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 30.

23 Prav tam, str. 31.

24 Prav tam.

25 Hudales, *Šoštanj*, str. 18.

Mihael Vošnjak (SI AS 1039, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, mapa 1).

Mihael Vošnjak (1837–1920), inženir, politik in oče hranilništva na Slovenskem

Josipov mlajši brat Mihael se je rodil 18. septembra 1837, prav tako v Šoštanju. Tudi on je tako kot brat Josip zgodnja otroška leta preživel v rojstnem kraju, kjer je najprej obiskoval šolo. Kot njegovega brata je tudi Mihaela poučeval učitelj Musi. Tretji razred je v šolskem letu 1847/1848 že obiskoval na normalki v Celju, kjer ga je poučeval daljni sorodnik Oswald Schellander. Pri njem je Mihael Vošnjak tudi bival, enako kot pred njim njegov brat Josip. Pri omenjenem učitelju so se dijaki pridno učili, zato uspeh ni izostal. Tretji razred je bil neke vrste pripravljalnica za vstop v gimnazijo, a o slovenskem jeziku takrat seveda ni bilo govora. Prihodnje šolsko leto se je Mihael Vošnjak vpisal v celjsko realko, ki jo je obiskoval do leta 1850. Kot zanimivost naj omenim, da je bil v ohranjenem katalogu celjske gimnazije priimek Josipa Vošnjaka zapisan kot Woschnak in ne Woschnagg. Od leta 1859 se je začel podpisovati po pravilih novega slovenskega pravopisa, torej Vošnjak. Kot Vošnjak se je pozneje podpisoval tudi mlajši Mihael, ki se je na celjsko realko vpisal v za Slovence pomembnem letu 1848. V starosti se je rad spominjal, da so si vsi celjski dijaki, tako slovenski kot nemški, na čepice natikali slovenske kokarde. Jeseni 1850 se je Mihael vpisal na višjo realko v Gradcu, na kateri je leta 1852 zaključil zadnja dva letnika.[26]

[26] Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 25; Vošnjak, *Spomini*, str. 55.

Ker je brat Josip že bival in študiral na Dunaju, si je tega želel tudi Mihael Vošnjak, in sicer je želel študirati na politehniki. Ker je bil star komaj petnajst let, so ga zaradi mladosti zavrnili, zato se je bil primoran vrniti v Gradec, kjer se je vpisal na politehnično šolo na Joanneumu. Šola na Joanneumu v Gradcu ga je namreč morala sprejeti, ker je v istem kraju že obiskoval srednjo šolo. Po štirih letih jo je leta 1856 uspešno zaključil.[27]

Ob počitnicah se je Mihael Vošnjak, tako kot njegov starejši brat Josip, rad vračal v domači kraj, kjer sta z bratom, s katerim sta se od takrat srečevala le ob počitnicah, hodila na izlete. Eden izmed izletov je brata Vošnjak vodil prek Pohorja, kjer so jima družbo prav tako delali prijatelji. Mihael Vošnjak se je pod vplivom starejšega brata navdušil za pohodništvo, primernih krajev v okolici domačega kraja ni manjkalo, in to strast kasneje prenesel na sina Bogumila.[28]

Zaradi nadarjenosti, blestel je predvsem pri matematiki, ga je njegov profesor želel prepričati, da bi nadaljeval študij matematike in si tako ustvaril univerzitetno kariero. A Mihaela Vošnjaka to ni pritegnilo, želel si je namreč praktičnega, tehničnega dela.[29] Neposredno po koncu šolanja je poleti 1856 kot prostovoljec praktikant sodeloval pri trasiranju železnice Celje–Savinjska dolina–Šoštanj–Velenje–Celovec. Zadnji letnik je zaključil na politehniki na Dunaju v oddelku železnice, in sicer konec julija 1857, ko ni bil star še niti dvajset let.[30] V času študija na Dunaju sta se med tednom brata le redko srečala, najpogosteje pri bratih Benjaminu in Gustavu Ipavcu, ki sta prav tako študirala medicino, in vsako soboto v dijaškem društvu. Omenimo še, da se je morda prav pod vplivom bratov Ipavec začela pri Mihaelu in Josipu Vošnjaku prebujati slovenska zavest. Leta 1857 sta brata Vošnjak dokončala študij in skupaj preživela zadnje počitnice.[31]

Mihael Vošnjak se je torej konec julija 1857 zaposlil kot železniški inženir. Sprva je zaradi službe bival na Rakeku. Pri Južni železnici, pri kateri je bil zaposlen v naslednjih letih, je imel priložnost spoznati precejšen del slovenskega ozemlja od Maribora do Trsta ter preučiti gospodarske razmere in možnosti za gospodarski razvoj.[32] A usoda je poskrbela, da je mladi železniški inženir nevarno zbolel za tifusom, ko je služboval v Nabrežini. Od tam ga je brat Josip odpeljal v Šoštanj, da bi okreval. Po preboleli bolezni, zaradi katere bi skoraj umrl in ki mu je pustila posledice za vse življenje, je bil kot inženir in nadzornik premeščen na različne železnice. V času službovanja je bila Mihaelu Vošnjaku zaupana naloga preučiti tehnične in komercialne elemente za novonačrtovano linijo Celje–Savinjska dolina–Velenje–Slovenj Gradec–Spodnji Dravograd. To ne preseneča, saj mu je bilo kot domačinu to območje dobro znano, hkrati je ta odsek preučeval že kot študent. O načrtovani trasi je nato izdal obsežen elaborat.[33]

Mihael Vošnjak je že leta 1856 prostovoljno sodeloval pri sestavljanju načrta za graditev omenjene železnice. Leta 1871 mu je ravnatelj Južne železnice Friedrich Julius Schüller naročil, naj preuči vprašanje izgradnje železnice Celje–Spodnji Dravograd, vendar je državni zbor gradnjo omenjene trase zavrnil. Enajst let pozneje, 12. februarja 1882, je Mihel Vošnjak sklical shod interesentov te železnice v Šoštanju, ki naj bi se posvetovali o izgradnji savinjsko-šaleške železnice, vendar brez uspeha. Južna železnica je za t. i. savinjsko železnico sicer pokazala zanimanje, vendar razmere niso dovoljevale izvedbe projekta. A Mihaela Vošnjaka to ni ustavilo, kar je naposled obrodilo sadove. V Celje so namreč poslali novega komercialnega uradnika, s katerim je Mihael Vošnjak obhodil linijo Celje–Savinjska dolina–Šoštanj. Namen tega obhoda je bil zbrati potrebne podatke za izračun rentabilnosti proge. Vošnjaku je bil uspeh že skoraj zagotovljen, vendar so bile denarne rezerve, namenjene izgradnji šaleške proge, porabljene, saj je prišlo do velikih poplav na Tirolskem.[34]

A Šoštanjčani so se lahko zahvalili le jekleni vztrajnosti Mihaela Vošnjaka, ki mu je pozneje kot poslancu uspelo doseči dograditev proge. Spoznal je namreč podjetnika Edvarda Klemensiewicza, čigar podjetje je takrat trasiralo progo Bobovo–Rogaška Slatina. Mihaelu Vošnjaku je uspelo doseči, da je Klemensiewicz dogradil progo Celje–Šoštanj. Medtem je Vošnjak železnico povezal s premogovnikom v Šaleški dolini, ki ga je nato odkupil Daniel von Lapp. Povezava med Lappom in Klemensiewiczem je naposled udejanjila izgradnjo proge Celje–Šoštanj–Velenje.[35]

Vendar je naporno in odgovorno delo terjalo svoj davek. Vošnjak je namreč vse pogosteje bolehal za putiko. Kljub ljubezni do dela se je leta 1879 upokojil kot železniški inženir. Naselil se je v Celju, od koder je bila njegova soproga Henriette Deutschman, ki mu je povila edinca Bogumila. V Celju se je posvetil predvsem gospodarskim in političnim zadevam. Mihael Vošnjak je v politiko, tako kot njegov brat, vstopil razmeroma pozno, saj je prvič kandidiral in bil izvoljen 9. septembra 1884, mandat pa je trajal do 19. novembra 1889. Uspešen je bil tudi v drugem mandatu, ki je trajal od 14. oktobra 1890 do 13. februarja 1895. Obakrat je bil izvoljen kot poslanec v deželnem zboru v Gradcu. Dvakrat je bil posla-

27 Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 25–26; Vošnjak, *Spomini*, str. 55.
28 Vošnjak, *Spomini*, str. 48–52; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 26.
29 Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 9; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 26.
30 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 12; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 27.
31 Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 27.
32 Prav tam, str. 29.
33 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 14–15; Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 10; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 34–35.
34 Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 35.
35 Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 11; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 36.

nec tudi v dunajskem državnem zboru, in sicer od 22. septembra 1885 do 18. decembra 1890 in od 9. aprila 1891 do 22. januarja 1897.[36]

Kot poslanec v deželnem zboru v Gradcu je kazal zanimanje predvsem za vprašanja konkretnih težav Slovencev na Spodnjem Štajerskem. V poslanskih nastopih je opozarjal na pereča vprašanja gospodarstva, šolske politike, enakopravnosti slovenskega jezika na sodiščih in težkega gospodarskega položaja kmečkega prebivalstva.[37]

Pogosto je zagovarjal uporabo slovenščine na uradih in sodiščih ter v pravnih dokumentih. Na seji januarja 1888 je na primer opozoril na potrebo po izvajanju vpisov v zemljiško knjigo v slovenščini, in sicer s pojasnilom, da je na Spodnjem Štajerskem 90 % Slovencev in 10 % Nemcev. Mihael Vošnjak je bil tudi prvi na Spodnjem Štajerskem, ki mu je ob pomoči odvetnika in prijatelja dr. Josipa Sernca uspelo doseči slovensko vknjižbo v zemljiško knjigo.[38]

O naravnih nesrečah je v parlamentu redko spregovoril, izjema je bil potres na velikonočno nedeljo in ponedeljek, 14. in 15. aprila 1895 v Ljubljani, katerega posledice so čutili tudi na Spodnjem Štajerskem. Med potresom je bilo poškodovanih okoli 10 odstotkov hiš. Poškodovane so bile tudi številne cerkve, za katere je Vošnjak predlagal pomoč. Zavzel se je predvsem za popravilo šoštanjske cerkve in v parlamentu izročil peticijo občine Šoštanj.[39]

Upravičeno se je obregnil ob pomanjkanje zdravnikov v nekaterih krajih na Spodnjem Štajerskem. S to problematiko sta se spopadala tudi Šoštanj in Dravograd, ki sta nujno potrebovala zdravnika. Zavedal se je, da so občine finančno preobremenjene, a se mu je razprava o tako pomembni zadevi zdela nujna.[40]

Da se je močno zanimal za domače kraje, kaže tudi primer že omenjene t. i. savinjske železnice. Leta 1891 je bila končno zgrajena lokalna železnica Celje–Velenje z odcepom Pesje–Škale (premogovnik) v sklopu Štajerskih deželnih železnic, in sicer kot del predvidene transverzalne zveze Knittelfeld–Dravograd–Celje–Zaprešič. O nezadovoljstvu krajanov z razmerami na savinjski železnici je poslanec Lipold spregovoril leta 1892, o čemer je pisal tudi *Slovenski gospodar*. Kljub temu da so se prebivalci Šaleške doline veselili nove železniške proge, povsem zadovoljni niso mogli biti, saj so bile vse table le v nemškem jeziku. Mihael Vošnjak se je pritožil tudi zaradi gospodarskih posledic, ki jih je železnica prinesla v Šaleško dolino: »*Na dalje pa še imamo Šalečani, posebej še Velenjci pritoževati se zoper visoko vožnjino na novi železnici. Poprej nismo več plačevali za blago na vozeh, kakor sedaj na železnici; na robe manj. Ako ostane vožnjina taka na železnici, potem ne bode za-njo veliko dela.*«[41]

Mihael Vošnjak sicer ni bil strokovnjak za ceste, vendar je o njih v deželnem zboru v Gradcu enkrat vendarle spregovoril, in sicer konec septembra 1888 v proračunski razpravi za leto 1889. Takrat je namreč opozoril, da si cesta od Šoštanja proti Koroški zasluži večjo deželno podporo in ohranitev značaja okrajne ceste II. reda.[42]

Pomembna je bila tudi njegova vloga pri uveljavljanju slovenskega jezika v šolah. Avstrijsko politiko je dolgo zaposlovalo vprašanje slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji. Tako je aprila 1888 Vošnjak skupaj s 14 poslanci vložil interpelacijo, saj naj bi minister za uk in bogočastje določil ukinitev vzporednih razredov na gimnaziji v Celju. Vošnjak je skupaj s poslanskimi kolegi opozoril, da bi s tem povzročili škodo slovenskim dijakom iz Gornjega Grada, Vranskega, Šoštanja, Konjic, Šmarja, Kozjega, Sevnice, Brežic in Laškega.[43] Zaradi t. i. celjskega vprašanja je naposled padla celo avstrijska vlada. A Slovenci so nazadnje skupaj z Vošnjakom slavili, saj so bile slovenske vzporednice na Celjskem zagotovljene. Na koncu se je celjsko vprašanje razrešilo in 18. junija 1895 je bila v proračun sprejeta postavka 1.500 goldinarjev za slovenske vzporedne nižje razrede na gimnaziji v Celju. Vendar je problematika tako slovenske kot nemške poslance še dolgo zaposlovala ter postajala vse večje jabolko spora med nemškim in slovenskim prebivalstvom v Celju.[44]

6. maja 1874 se je Mihael Vošnjak poročil s Henriette Deutschman (Henriko Dežman), hčerko Franca in Terezije, po očetovi smrti pastorko hotelirja Franca Kamererja v Celju in vdovo po svetniku celjskega sodišča Mayerju, s katerim je imela sina Frana Mayerja, ki je bil pozneje dolgoletni šoštanjski župan. Henriettina mati je bila, tako kot Mihaelova, iz Kasaz v Šentilju. V Celju je Mihael Vošnjak s soprogo bival v enonadstropni hiši na Graški. Tam se jima je 4. septembra 1882 rodil sin Bogumil. V Celju je bil Mihel Vošnjak ne samo politično, temveč tudi gospodarsko izjemno dejaven. Začel je namreč ustanavljati hranilnice in posojilnice, zaradi česar so ga sodobniki upravičeno imenovali za očeta slovenskega hranilništva.[45]

Pobudo za ustanavljanje posojilnic in hranilnic je sicer po češkem vzoru dal Josip Vošnjak, v praksi pa jo je udejanjal mlajši Mihael. Prve posojilnice so ustanovili v Ljutomeru (1872), Šentjakobu v Rožu

36 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 54; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 44.
37 Gačić, *Mihel Vošnjak*, str. 48.
38 Sernec, *Spomini*, str. 29; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 56.
39 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 82; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 64.
40 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 85; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 65.
41 *Slovenski gospodar*, 7. 4. 1892, št. 14, str. 105–106, »Savinjska železnica«; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 66.
42 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 88; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 67.
43 Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 102–103; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 73.
44 Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 83.
45 Prav tam, str. 99.

na Koroškem (1871), gornjesavinjsko so ustanovili v Mozirju (1873), Šoštanju (1874) in Metliki (1875). V Ljubljani so leta 1875 ustanovili Hranilni in posojilni konzorcij ter leta 1876 posojilnico v Ormožu.[46]

V Šoštanju so posojilnico ustanovili predvsem na pobudo očeta, Mihaela Vošnjaka, ki jo je vodil vse do svoje smrti leta 1879. Polni naziv te posojilnice je bil Hranilnica in posojilnica v Šoštanju, registrirana zadruga z neomejenim jamstvom. V sodni zadružni register je bila vpisana 2. oktobra 1874. Kot svetovalec in sodelavec je očetu Vošnjaku pomagal Mariborčan Franc Rapoc, ki je takrat v Šoštanju služboval kot notar. Leta 1880 je bilo v zadružni register vpisano novo načelstvo. Za ravnatelja je bil imenovan Jožef Majhen iz Velenja, blagajnik je bil Franc Vošnjak in preglednik Ivan Vošnjak. Po pravilih je imela zadruga glavne in opravilne deleže. Na občnem zboru so lahko glasovali samo lastniki glavnih deležev, pregledništvo pa so lahko volili vsi. Od dobička so prejemali 5-odstotno dividendo. Načelstva so se v poznejših letih še menjavala in se številčno povečevala. Vodstveno mesto sta kasneje prevzela dr. Fran Mayer in Ivan Vošnjak, vendar je po zapisih zadružnega registra dr. Mayer iz načelstva izstopil leta 1910. Zadruga je poslovala do 9. oktobra 1921, ko je občni zbor sklenil, da se razdruži in likvidira.[47]

Ko je Mihaelu Vošnjaku za rakom umrla soproga, se je zaradi dediščinskih nesoglasij, nemškega pritiska, težav v Zadružni zvezi ter sinove bolehnosti preselil v podnebno ugodnejšo Gorico, kjer je bil predvsem mecen mladim izobražencem. Ob začetku prve svetovne vojne je njegov sin Bogumil pobegnil v emigracijo in se pridružil Jugoslovanskemu odboru. Sinu se je v emigraciji kmalu pridružil Mihael Vošnjak, ki je v Švici skrbel predvsem za sinove rokopise, vodil Fond slovenske emigracije in celotno sinovo agitacijo finančno podpiral, čeprav so mu avstrijske oblasti zaradi sinovega dezerterstva zaplenile precejšen del premoženja. Ob nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, za katero si je prizadeval tudi Mihael Vošnjak, se ta ni nemudoma vrnil v domovino. Odlašal je skoraj dve leti, a ko se je 2. julija 1920 naposled odločil za vrnitev, ga je izdalo srce in umrl je v Švici, kjer je bil sprva tudi pokopan. Svete maše zadušnice za Mihaelom Vošnjakom so 13. julija 1920 brali v farni cerkvi v Celju ter v cerkvi Sv. Mohorja in Fortunata v Šoštanju.[48]

Novembra 1927 je Mihaelovemu sinu Bogumilu Vošnjaku očetove posmrtne ostanke slednjič uspelo prenesti iz Švice v domovino. Na pobudo posebnega odbora za priznanja narodnih zaslug so bili na državne stroške prepeljani v domovino. Pripeljali so jih preko Avstrije. Preko Maribora so krsto 17. novembra pripeljali na železniško postajo v Celje, nato so jo po pogrebnih svečanostih odpeljali skozi Velenje v Šentilj pri Velenju in Mihaela še istega dne pokopali ob ženi Henriette.[49] Da Šoštanjčani niso pozabili na rojaka, ki je kot politik in gospodarstvenik tudi njim prinesel marsikatero dobrino, priča meščanska šola v Šoštanju, ki se je z dekretom ministrstva za prosveto leta 1935 preimenovala v Meščansko šolo Mihe Vošnjaka v Šoštanju.[50]

Bogumil Vošnjak (1882–1959), pravnik, politik in diplomat

Naslednji v vrsti Vošnjakov, ki so imeli neposredni ali posredni vpliv na razvoj Šoštanja, je edinec Mihaela Vošnjaka Bogumil Vošnjak. Rodil se je v Celju 4. septembra 1882. A ker je bil njegov oče Šoštanjčan, je tudi Bogumil v otroštvu obiskoval sorodnike v Šoštanju.

Bogumil Vošnjak je otroštvo preživel v Celju, kjer je obiskoval šolo, dokler mu mati Henriette ni umrla, kar je bil eden izmed razlogov, da sta se z očetom Mihaelom preselila v Gorico. Tam je Bogumil zaključil gimnazijo, nato pa odšel na študij prava v Prago, Gradec in na Dunaj, kjer je leta 1906 doktoriral iz prava in državnih znanosti. Nato je v Parizu študij nadaljeval na École des sciences politiques, kjer je študiral državne znanosti. Leta 1912 je bil kot prvi Slovenec habilitiran za zasebnega docenta za obče državno pravo na zagrebški univerzi. Med prvo svetovno vojno je pobegnil v Švico, kjer se je začela njegova politična in diplomatska pot. Bil je slovenski predstavnik južnoslovanske emigracije, združene v Jugoslovanskem odboru. Med vojno je bil podpisnik Krfske deklaracije in agitator južnoslovanske združitve v ZDA. Po vojni je bil imenovan za generalnega sekretarja jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci, nato pa za izrednega poslanika v Pragi. Bil je dolgoletni poslanec v narodni skupščini. Med drugo svetovno vojno je stopil na stran Draže Mihailovića, zaradi česar je ob koncu vojaških spopadov zaradi ukaza o njegovi likvidaciji najprej pobegnil v Rim, leta 1947 pa v ZDA, kjer je tudi umrl. V svoji dolgi ter pestri politični in zunanjepolitični karieri je nastal bogat opus njegovih knjižnih izdaj v slovenskem, srbskem in angleškem jeziku. Vendar lahko njegovo uspešno kariero pripišemo tudi njegovemu družinskemu ozadju, saj je bil sin uglednega in premožnega Mihaela Vošnjaka. Z očetom sta bila dobra zaupnika in prijatelja, zelo tesne stike in dober odnos je imel s stricem Josipom ter s svojim polbratom dr. Franom Mayerjem. Bogumil je bil na šoštanjsko poreklo in rodbino Vošnjak izredno ponosen, kar raz-

[46] Prav tam, str. 105–106.
[47] Orožen, *Celje in slovensko hranilništvo*, str. 27–30; Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 16–18; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 106.
[48] Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 37; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 46.
[49] Gačić, *Mihel Vošnjak*, str. 154.
[50] *Zadružni vestnik*, 15. 10. 1937, št. 10, str. 145, »Proslava 100 letnice Mihe Vošnjaka«; Omahen, *Mihael Vošnjak*, str. 37; Gačić, *Mihael Vošnjak*, str. 157.

Bogumil Vošnjak (SI AS 1039, Osebni fond Bogumila Vošnjaka, mapa 1).

krivajo številni njegovi zapisi. Prenekatera zdaj znana dejstva o znamenitih bratih Vošnjak bi verjetno ostala slovenskemu zgodovinopisju nerazkrita, če jih ne bi obelodanil prav Bogumil Vošnjak.[51]

Ne le s pisano besedo, temveč tudi praktično je Bogumil Vošnjak predvsem kot narodni poslanec pomagal rojstnemu kraju svojega očeta in strica ter Šaleški dolini kot celoti. A najprej se ozrimo na zapise njegovega čutenja in naklonjenosti do Šoštanja. Čeprav se je rodil v Celju, ni skrival, da njegovi predniki izvirajo iz Šaleške doline oziroma Šoštanja, ki je njegovi družini omogočil gospodarski in politični napredek. Šaleško dolino je slikovito orisal v knjigi *Ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka, prvega slovenskega zadrugarja*: »*Prva geografska tovarišica savinjske doline je šaleška. Če tudi po svojem obsegu mnogo manja, vendar jo odlikuje ista naravna in gospodarska zaokroženost, ki je tako značilna za savinjsko dolino. V ozadju je mogočna Urška gora, ki s svojim širokim, plastičnim hrbtom tako lepo označuje koroško mejo. Bližji je kakor prirodna kulisa Smrekovec in sv. Križ. Na meji med šaleško in savinjsko dolino je pa ljubka Oljska gora s svojo tako lepo crkvo, daleč vidno tja proti Celju.*«[52]

[51] Več o Bogumilu Vošnjaku in njegovem delovanju gl. Gačić, *Bogumil Vošnjak – politik in diplomat*.

[52] Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 36–37; Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 7.

V svojem zapisu je orisal tudi grajske kulise, ki so obdajale Šaleško dolino: »*Ta harmonični šaleški amfiteater zaključuje velenjski grad, kakor da ga je romantičen pesnik v svojih sanjah postavil na svoje mesto. Da se dobi pravo sliko milovidnosti te pokrajine, je treba gledati v bližini razvalin grada Šaleka tja dol na to danes tako živo in delavno dolino.*«[53]

Bogumil Vošnjak je verjel, da so domači kraji izoblikovali njegovega očeta in strica, Mihaela in Josipa Vošnjaka: »*Ta tako prijazna šaleška dolina je gotovo uplivala na duhovno formiranje bratov Vošnjakov. Oba sta bila harmonični prirodi. Vsa tako ljubeznjiva narava je rano v njima budila smisel za lepoto in duševno plemenitost. Njihova mladost je v dneh pozne romantike, ki uživa v pokrajinski lepoti. Radi tega prirejata mlada Vošnjaka v prijetnem društvu mladih Šoštanjčanov izlete na vrhe, ki obdajajo šaleško dolino.*«[54]

V svojih zapisih se je spomnil tudi matere Vošnjakov, babice Jožefe, in o njej v spominih na očeta zapisal, da so jo pokopali v Šentilju, kamor je leta kasneje prenesel še očetove posmrtne ostanke: »*/.../ Šent Ilj, sloveč po svojem sadju, pa prej tudi po svojem vinu, leži v dolini mehkih kontur, v pokrajini čisto slovenskega tipa. Tam je na cerkvenem obzidju pokopana Jožefa Vošnjak, ki je skoraj dosegla sto let življenja, mati obeh Vošnjakov. Sinovska pijeteta je zahtevala, da sem dal prevoziti svojega očeta Miho iz Territeta v Švici v Šent Ilj, kjer počiva poleg moje matere in svoje ljubljene soproge Henrijete, ki je bila pokopana v senci milje šentiljske cerkve že četrt stoletja prej.*«[55]

Pisma razkrivajo, da sta bila Bogumil Vošnjak in njegov polbrat, šoštanjski župan Fran Mayer, v dobrih odnosih in da sta si pomagala. Tako je Mayer Vošnjaku pomagal ob očetovi smrti. Po smrti Mihaela Vošnjaka je ostalo nekaj dediščine, ki jo je šel iskat Fran Mayer. Oporoke sicer ni našel, vendar je sklepal, da mora biti v kakšni pošti, naslovljeni na Bogumila Vošnjaka. Mayer je vzel le korespondenco, ki jo je imel pokojnik pri sebi, in zapuščinsko razpravo obravnaval po švicarskem pravu. 5.000 avstrijskih kron in 1.500 švicarskih frankov, ki jih je našel pri pokojnem Mihaelu, je Mayer vzel s seboj in položil na Ljubljanski hranilni banki. Bogumilu je sporočil, da je knjižico južnoštajerske hranilnice shranil doma, na njej pa je bilo 28.000 kron. O vseh zadevah naj bi se polbrata dogovorila, ko bi Vošnjak s soprogo prispel v Šoštanj.[56]

Mayer je izvedel, da brat namerava novembra 1920 obiskati Šoštanj, a mu je to odsvetoval, saj njega in njegove soproge Nade ne bi mogli primerno pogostiti. Šoštanjska občina je namreč zasedla njihovo sobo za tujce, zato je pred volitvami ni bilo mogoče uporabljati. Še hujše težave so jih pestile zaradi pomanjkanja poslov, zaradi česar so odpustili še zadnjo deklo. Zato je upal, da ga bo brat s soprogo obiskal šele takrat, ko bodo lahko spet zaposlili kuharico in sobarico.[57]

Ko je Vošnjak deloval v državni službi, predvsem kot poslanik v Pragi, je bil verjetno finančno še dobro preskrbljen, o čemer priča zapuščina po očetu. Tako mu je leta 1922 brat Mayer pisal, da je Kemična tovarna v Šoštanju, pri kateri je imel Vošnjak 30 delnic, izdala nove, pri čemer so mu pripadale še štiri, a da dividend v tem letu še niso izplačevali. Kemična tovarna je bila deležna Vošnjakovega očitka, da ne izvaja zadostne propagande, vendar ga je brat pomiril, da je do takrat izdelovala le en izdelek, ki ga je v večji meri prodajala le v Nemčijo, in da se bo stanje zagotovo izboljšalo ob uvedbi novih izdelkov. Pisma razkrivajo, da se je stanje tovarne izboljšalo, saj mu je Mayer že naslednje leto sporočil, da mu pripada novih enajst delnic.[58]

Ko je leta 1931 kandidiral za narodnega poslanca, je volilni shod potekal tudi v Šoštanju, saj je kandidiral za slovenjgraški srez. Volitve so potekale 8. novembra 1931 in Bogumil Vošnjak je slavil zmago. V zvezi z volitvami in kandidati mu je pisal polbrat Fran Mayer, ki je dobil novice o nekaterih kandidaturah. Nekdanji organizator preporodovcev, kulturni in politični delavec Janže Novak je namreč želel v Gornjem Gradu kandidirati tajnika, geodeta Milana Mravljeta, ki je bil menda sila nejevoljen, ker se je Šoštanj s Slovenj Gradcem že odločil, in dal vedeti, da so se prenaglili, ker kandidature v Ljubljani še niso bile potrjene. Ob to se je obregnil Mayer, ki je bratu pisal, da bi bilo nemara dobro priporočati, »*da se Ljubljana, koja nikoli ni poznala Štajerske geografije, ne meša preveč v naše razmere in upošteva tudi željo lokalnih faktor[j]ev*«.[59]

Skupščinske volitve so torej potekale 8. novembra 1931. Mayer, ki je konec meseca prišel iz bolnišnice, je Bogumilu Vošnjaku pisal o poteku volitev v Šoštanju, kjer je ob dopoldanskem štetju glasov kazalo, da ima Vošnjak vedno za 200 do 300 glasov prednosti pred drugima kandidatoma. Poročal mu je o neuspehu bratranca Maksa Goričarja, ki je kandidiral v Slovenskih Konjicah, ker je, kot je zapisal Mayer, verjel Ljubljančanom in se podal v kraj »brez vsakršnega upanja«. Ker je brat v času odpiranja volilnih glasovnic zaradi kile pristal v bolnišnici, je stricu Vošnjaku pisala nečakinja Majka Mayer. Poslala mu je seznam in natančno označbo, kdo je koga volil in kateri volivci niso volili.[60]

53 Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 36–37; Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 7.
54 Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 36–37; Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 7.
55 Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 36–37; Vošnjak, *Ob stoletnici*, str. 7.
56 SI AS 1039, fasc. 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 22. 7. 1920.
57 SI AS 1039, fasc. 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 23. 10. 1920.
58 SI AS 1039, fasc. 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 25. 6. 1922; SI AS 1039, fasc. 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 24. 7. 1922; SI AS 1039, fasc. 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 27. 9. 1922.
59 Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 253–254.
60 SI AS 1039, fasc. 7, Pismo Nejke Mayer Vošnjaku, 12. 11. 1931; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 257.

Kot narodni poslanec se je velikokrat spomnil na sokrajane svojega očeta Mihaela in na druge prijatelje, ki jim je pomagal, kolikor je bilo v njegovi moči. Zavzemal se je na primer za vpeljavo šolskega vlaka Velenje–Šoštanj–Topolšica, a je iz Generalne direkcije iz Ljubljane dobil odgovor, da zaradi varčevalnih ukrepov uvedba dodatnih vlakov, predvsem šolskih, zaenkrat ne bo mogoča.[61]

Konec leta 1932 je Vošnjaku zopet pisal polbrat Mayer in mu v pismu pojasnil zadeve, povezane s šoštanjskim vodovodom, za katerega so na nekaj mestih prosili za subvencijo. Za meščansko šolo v Šoštanju so iz občinskega proračuna črtali 22.000 dinarjev, z obrazložitvijo, da mora za meščanske šole skrbeti banovina. Črtali so tudi sredstva za katehetsko plačo, saj sosednje občine niso prispevale nič. Seveda se je Mayer na brata obračal kot na poslanca, ki je zaradi tega imel stike z določenimi pristojnimi osebami, ki bi lahko Šoštanju pomagale pri tovrstnih zapletih. Županu Mayerju se je zdelo, da so za leto 1933 dobili premalo sredstev za Dravsko banovino, zato je brata prosil, naj posreduje v Ljubljani ali Beogradu za višja sredstva za gradnjo ceste Šoštanj–Črna, ki je spadala pod Vošnjakov volilni okraj.[62]

Vošnjak je bil nekaj časa član *Jugoslovanske nacionalne stranke,* zato mu je februarja 1934 pisal Jože Menhart iz Topolšice, predsednik krajevne organizacije *Jugoslovanske nacionalne stranke,* in mu sporočil, da bo v Topolšici kmalu potekal občni zbor stranke in da bi bili zelo veseli, če bi se jim pridružil ali vsaj poslal svojega zastopnika. Menhart ga je hkrati prosil za pomoč. Leto poprej so jim namreč z ministrstva dovolili, da od pacientov državnega zdravilišča Topolšica pobirajo takso, ki je bila namenjena izgradnji nove šole. A s prihodom novega ekonomista so jim pretili, da bodo ukinili omenjeno takso. Vošnjak naj bi se na Menhartovo prošnjo pozanimal o zadevi, tako da bi lahko ustrezno ukrepali. Opozorili so, da je v občini 620 volivcev in da si bodo ti zapomnili, kdo jim je pomagal.[63]

Kmalu zatem so Velenjčani iz občinske organizacije *Jugoslovanske nacionalne stranke* prosili za vpeljavo potniškega vlaka k tovornemu za jutranji prevoz meščanskošolskih otrok od Velenja do Šoštanja. Svojo prošnjo so naslovili na Direkcijo državnih železnic v Ljubljani in Vošnjaka prosili, naj jih priporoči direktorju državnih železnic Josipu Cugmusu, ki je bil šoštanjski rojak, saj je njegov oče vrsto let upravljal šolo na Plešivcu in tam živel kot upokojenec. Upravičeno so upali na ugoditev prošnji.[64]

Proti koncu leta 1934 so Mayerja skrbeli napovedani višji davki – šoštanjskega župana je to zanimalo predvsem zaradi priprave proračuna za naslednje leto. Osebno je davčni upravi nasprotoval, saj krajani niso imeli sredstev, ker je imela živina prenizko ceno, vina ni bilo veliko, tudi letina sadja je bila slaba. S svojim negodovanjem ni bil uspešen, saj mu je davčni urad odgovoril, da se mora držati predpisov od zgoraj.[65]

Na Bogumila Vošnjaka so se obračali tudi drugi Šoštanjčani. Tako mu je leta 1932 pisal ravnatelj Martin Vrečko in ga prosil za posredovanje glede hčerke Vladke Vrečko, ki je pravkar zaključila malo maturo. Absolventom meščanskih šol namreč finančni zakon ni dovoljeval vpisa na učiteljišče, zato je Vrečko prosil za izjemo. Vošnjak naj bi v njegovem imenu pri ministrstvu za prosveto prosil, naj v tem primeru naredijo izjemo, saj je šlo za ravnateljevo hčer.[66]

Konec leta 1933 se je nanj obrnil šoštanjski učitelj Štefan Kaiser, ki je deloval v tamkajšnjih društvih in si z nizko plačo uredil skromno stanovanje. Vendar ga je po treh letih službovanja Banska uprava v Ljubljani premestila na Razbor pri Slovenj Gradcu, a tega ni želel. Kaiserjevemu pismu sta bili priloženi prošnja in obrazložitev Šolskega upraviteljstva osnovne šole v Šoštanju. Potožilo je, da je tudi v Šoštanju primanjkovalo učiteljev in da bi odhod še enega pomenil veliko izgubo. Opozorilo je, da so v Šoštanju starši sami pazili na razvoj šole in uspehov ter da je veliko njihovih otrok kasneje odšlo v meščansko šolo. Spomnilo je, da je Šoštanj industrijsko mesto, kjer so starši morali poskrbeti za ustrezno izobrazbo svojih otrok. Do premestitev in primanjkljajev učnih moči po njegovem prepričanju v okoliških krajih ni prihajalo, zato se je obrnilo na Vošnjaka, naj kot poslanec posreduje pri ministrstvu in prepreči premestitev učitelja Kaiserja na Razbor.[67] Nanj se je obrnil tudi Maistrov borec in pedagog Srečko Majer, ki je verjel, da ima Vošnjak kot vplivna oseba številne zveze v Beogradu. Majer je namreč kandidiral za šolskega upravitelja v Šoštanju. Za upravitelja so se prijavili trije, a le Majer je imel deset let izkušenj z upraviteljskimi posli. Vošnjak naj bi zanj posredoval pri pristojnih organih.[68] Posredoval je tudi za kiparja iz Šaleške doline Ivana Napotnika, za katerega je predlagal odlikovanje.[69]

Do zadnjega odmevnejšega Vošnjakovega posredovanja v imenu Šoštanjčanov je prišlo ob začetku druge svetovne vojne. Ob pripravah na vojno, ki je prežala tudi na Kraljevino Jugoslavijo, so v vojsko že vpoklicali marsikaterega mladeniča. Nič drugače ni bilo z gimnazijcema iz Šoštanja Antonom Arzenškom in Karlom Destovnikom Kajuhom. Zato so se njuni starši ob njegovem obisku v Šoštanju obrnili

61 SI AS 1039, fasc. 3, Cugmusovo pismo Vošnjaku, 16. 3. 1931.
62 SI AS 1039, fasc. 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 31. 12. 1932; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 279.
63 SI AS 1039, fasc. 7, Menhartovo pismo Vošnjaku, 28. 2. 1934.
64 SI AS 1039, fasc. 8, Dopis Občinske organizacije JNS Velenje, 8. 2. 1934.
65 SI AS 1039, fasc. 7, Mayerjevo pismo Vošnjaku, 20. 11. 1934; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 281.
66 SI AS 1039, fasc. 12, Vrečkovo pismo Vošnjaku, 8. 7. 1932.
67 SI AS 1039, fasc. 5, Pismo Štefana Kaiserja in Šolskega upraviteljstva osnovne šole v Šoštanju Vošnjaku, 19. 11. 1933.
68 SI AS 1039, fasc. 7, Majerjevo pismo Vošnjaku, 22. 10. 1936.
69 SI AS 1039, fasc. 7, Dopis Ministrstvu za prosveto, 30. 11. 1932.

na Vošnjaka. Zaradi vpoklica mladeniča nista mogla dokončati šolskih obveznosti, zato je Vošnjak zanju posredoval pri divizijskem generalu Leonu Rupniku, da bi ju oprostili vaj, saj sta bila v delovnem bataljonu v Ivanjici.[70] Ali je bilo Vošnjakovi prošnji ugodeno, med njegovimi zapisi ne najdemo pojasnila. Prav tako iz ohranjenega gradiva ni mogoče zaznati Vošnjakovih dejavnosti, ki bi bile posredno ali neposredno povezane s Šoštanjem, saj je Bogumil Vošnjak med vojno ostal v Beogradu, kjer mu je zaradi bolezni umrla soproga Nada, medtem ko se je sam vse do konca vojne trudil prebežati v tujino, da bi tam deloval za dobro domovine, kot je storil med prvo svetovno vojno. A tokrat te sreče ni imel, saj je odšel šele po koncu vojne, ko je nova oblast zaukazala njegovo likvidacijo, sprva v Rim in konec leta 1947 v ZDA, kjer je ostal do smrti leta 1959.

Kot uvodoma zapisano, kraj, pokrajino in državo tvorijo in oblikujejo ljudje, ki tam bivajo ali zgolj izhajajo iz kraja, ki jim veliko pomeni, kar izkazujejo z različnimi prispevki in pomočjo, čeprav so kraj morda že zdavnaj zapustili. Nič drugače ni bilo z znamenitimi tremi Vošnjaki – Josipom, Mihaelom in Bogumilom. Vsi trije so Šoštanju dali svojevrsten prispevek in se morda tako zahvalili kraju, ki je dal streho in priložnost za delovanje, rast in uveljavitev nekdaj močne in častivredne družine Vošnjak. Kraj pod Pustim gradom je na treh Vošnjakih v mladosti pustil velik pečat, ki jih je oblikoval v to, kar so postali, in s čimer so lahko tudi sami veliko prispevali in zapustili tako Šoštanju kot Slovencem nasploh.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MV – Muzej Velenje
Dr. Josip Vošnjak 7. I. 1834–21. X. 1911, Katalog razstave ob 150-letnici rojstva, dokument 1333/85

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1039, Vošnjak Bogumil 1894–1944.

ČASOPISI

Slovenski gospodar, 1892.
Südsteirische Post, 1891.
Zadružni vestnik, 1937.

[70] SI AS 1039, fasc. 9, Vošnjakovo pismo Rupniku, 12. 2. 1941; SI AS 1039, fasc. 9, Vošnjakovo pismo Rupniku, 9. 3. 1941; Gačić, *Bogumil Vošnjak*, str. 303.

LITERATURA

Aplinc, Miran: *Vošnjaki – industrialci iz Šoštanja.* Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.

Čuček, Filip: Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1848–1878. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90, 2019, št. 2, str. 5–18.

Gačić, Aleksandra: *Bogumil Vošnjak – politik in diplomat.* Ljubljana: Jutro, 2017.

Gačić, Aleksandra: *Mihael Vošnjak. Prvi med vsemi: železniški strokovnjak, inženir, politik, oče slovenskega zadružništva. Ob 100. obletnici smrti Mihaela Vošnjaka in 110-letnici mesta Šoštanj.* Šoštanj: Prispevki, 2021.

Grdina, Igor: *Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918.* Ljubljana: Študentska založba, 2003.

Grdina, Igor: Spomini dr. Josipa Vošnjaka in dr. Josipa Serneca kot vir za historično sociolingvistiko slovenske Štajerske v XIX. stoletju. *Jezikoslovne in literarnovedne raziskave: zbornik referatov 6. srečanja slavistov* (ur. Breda Pogorelec). Celovec, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989, str. 133–149.

Hudales, Jože: *Šoštanj – mesto v Šaleški dolini.* Šoštanj: Naraks, 1985.

Marušič, Branko: *Sto slovenskih politikov.* Ljubljana: Prešernova družba, 2002.

Omahen, Dušan: *Mihael Vošnjak (1837–1920), pobudnik in organizator hranilništva kot poslanec v Gradcu in na Dunaju, Razprava.* Ljubljana: samozaložba, 1978.

Orožen, Janko: *Celje in slovensko hranilništvo.* Celje: Ljubljanska banka, 1977.

Osebnosti: veliki slovenski biografski leksikon (ur. Tončka Stanonik in Lan Brenk). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.

Prunk, Janko: *Slovenski narodni vzpon, Narodna politika (1768–1992).* Ljubljana: DZS, 1992.

Rahten, Andrej: *Jugoslovanska velika noč: Slovenski pogledi na balkanski vojni (1912–1913) in jugoslovansko vprašanje.* Ljubljana: GV založba, 2012.

Rahten, Andrej: *Zavezništva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918.* Ljubljana: Nova revija, 2005.

Schmidt-Snoj, Malina: *Josip Vošnjak. Znameniti Slovenci.* Ljubljana: Nova revija, 2003.

Sernec, Josip: *Spomini.* Celje: Osrednja knjižnica, 2003.

Stropnik, Ivo: Izbrane slovstvene biografije. *Zbornik 1994/95, Šaleški razgledi 11* (ur. Ivo Stropnik). Velenje: Založništvo Pozoj, 1994, str. 31–63.

Vošnjak, Bogumil: *Ob stoletnici rojstva Mihe Vošnjaka, prvega slovenskega zadrugarja. 18. septembra 1837.* Beograd: Zadružna štamparija, 1937.

Vošnjak, Josip: *Spomini.* Ljubljana: Slovenska Matica, 1905.

SUMMARY

They left Šoštanj, but they never forgot it. Josip, Mihael, and Bogumil Vošnjak

A place is not only made of buildings and house numbers, the silent witnesses to its development, but also—and above all—those who had built it and those who have in any way contributed to its history and inscribed themselves in it. The article presents the Vošnjak family from the nineteenth century or, more specifically the Vošnjak brothers Josip and Mihael, and Bogumil Vošnjak. The opening segment offers a brief presentation of the family, starting with the father Mihael Vošnjak. The central part of the article focuses on the life and work of three famous family members—Josip, Mihael, and Bogumil. The first two were born in the (then still market) town of Šoštanj below Pusti Grad Castle, where they spent their childhood years. They prided themselves on their hometown and family, which is also reflected in their records, most notably in Josip's *Spomini* (Reminiscences). As educated, established, and nationally conscious personalities, they undoubtedly left an indelible mark on the town, both in the pursuit of their careers and as deputies in the provincial diet and the imperial council. Josip briefly worked as a physician in Šoštanj and founded the town's first pharmacy. His younger brother Mihael, a railway constructor, undoubtedly contributed to the development of Šoštanj by connecting it to the railway system. Furthermore, the brothers also brought many direct or indirect advantages to the town in their political capacity. Together with their father, they, among other things, established one of the first savings banks in Šoštanj. Albeit born in Celje, Mihael's son Bogumil Vošnjak provided his father's birth town with practical assistance. As an assembly member, he was often approached by the inhabitants of Šoštanj and lent a sympathetic ear to their woes and petitions. He never refused to help. Bogumil was immensely proud of Šoštanj and his origin, which he also expressed in his writings. In the light of the town's anniversary, it only seems appropriate to shed light on the contributions of those who helped shape it, including—and above all—the members of the Vošnjak family, who aroused the Slovenian national consciousness in what was formerly a German town.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Samonigg J.
316.343-058.12(497.4Šoštanj)"18/19"

Prejeto: 25. 8. 2021

Franc Rozman

prof. dr. v p., Gorkičeva 14, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: franc.rozman@guest.um.si

Miha Šimac

doc. dr., Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Katedra za zgodovino Cerkve in patrologijo,
Poljanska cesta 4, p. p. 2007, SI–1001 Ljubljana
E-pošta: miha.simac@teof.uni-lj.si

Vse doseže, kar mu drago:[1] Johann baron Samonigg (1839–1915)

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi nekaterih novih dokumentov poskuša temeljito prikazati kariero šoštanjskega rojaka, generala Johanna barona Samonigga, ki si je s prizadevnostjo utrl pot do najvišjih položajev in plemiškega stanu. Prispevek zaokrožuje in dopolnjuje oris dosežkov njegovega sina Adolfa.

KLJUČNE BESEDE
Habsburška monarhija, Šoštanj, oborožene sile, vojaška kariera, Johann Samonigg, Adolf Samonigg

ABSTRACT

HE WILL ACCOMPLISH WHATEVER HE SETS OUT TO.
JOHANN BARON SAMONIGG (1839–1915)

Based on a few new documents, the contribution aims to provide a detailed presentation of the career of General Johann Baron Samonigg, the native of Šoštanj, who tirelessly paved his way to the highest ranks and noble status. The contribution is rounded off and complemented by depicting the accomplishments attained by his son Adolf.

KEY WORDS
Habsburg Monarchy, Šoštanj, armed forces, military career, Johann Samonigg, Adolf Samonigg

[1] *Slovenski narod*, 16. 1. 1915, str. 3, »Feldcajgmojster Ivan baron Samonik [sic!]«.

Uvod

Šoštanjčan, general Johann (Janez)[2] baron Samonigg ni neznana osebnost. O njem so prelili precej črnila že za časa njegovega življenja tako v časopisnih noticah[3] kakor tudi v različnih knjigah. V monumentalnem delu *Der Oberste Kriegsherr und sein Stab* iz leta 1908 tako že najdemo kratko biografijo tega moža;[4] tudi leta 1911 je bila v knjigi, posvečeni kranjskemu 17. pehotnemu polku, spisana krajša biografija generala Samonigga.[5] O njem so pisali tudi po njegovi smrti, Rudolf Andrejka pa mu je v *Slovenskem biografskem leksikonu*[6] postavil trajen pomnik. Pozneje je zanimanje za usodo tega generala, ki je izšel iz današnjega slovenskega prostora in – tako kot številni drugi – s trudom in delom v vojaški uniformi posegel po visokih časteh in slavi, zelo nihalo. Raziskovanje vojaške zgodovine v slovenskem zgodovinopisju žal vse do danes ni doživelo večje pozornosti in sistematičnega pristopa, četudi imamo Slovenci vrsto visokih častnikov in generalov, ki so se zapisali v zgodovino. Življenje generala Samonigga je v zadnjem času z vrsto novih zanimivosti širši javnosti nazadnje predstavil Rok Poles.[7] Čemu potem ta prispevek? Na podlagi dodatnih arhivskih dokumentov je bilo mogoče v pričujočem članku Samoniggovo življenje predstaviti še bolj temeljito in ga zaokrožiti z orisom življenjske usode njegovega sina ter nekaterih članov širšega sorodstva, ki so v vojski, tako kakor Johann baron Samonigg, posegali po visokih, generalskih zvezdah.

Družina in prva leta

»*Zraven Savinjske doline je gotovo Šaleška, ki je od Savinjske ločena po nizkem hribovju, ena najlepših vsega slovenskega Štajerja. Glavni kraj te doline je prijazni trg Šoštanj, ki se na spodnjem koncu doline razprostira med Pako in vznožjem lokviških goric in tudi še onstran Pake, kjer stoji pohlevni kolodvor železnice Celje – Velenje, in se čedalje več novih hiš zida. Tu je sodišče, šola in tik železnice na novo postavljeni, moderno opremljeni hotel "Austria".*«[8] Tako je v uvodnih besedah spominov Josip Vošnjak (1834–1911) opisoval rojstni kraj, v katerem so si prostor pod soncem ustvarile številne družine iz različnih dežel monarhije. Med njimi je bila tudi družina uglednega trgovca Samo(v)nika (Samonigg), ki je stanoval na zgornjem koncu šoštanjskega trga.[9] Rok Poles v svojem prispevku navaja, da je trgovčeva družina leta 1839 živela na naslovu Šoštanj 14 (danes Glavni trg 16), v Strojnikovi/Gusičevi hiši, danes eni najvidnejših lokacij v središču mestnega jedra. Ob tem je izpostavil domnevo, da se je Samonik (Samonigg) v Šoštanj priselil od drugod, saj tega priimka v seznamu lastnikov zemljišč v franciscejskem katastru ni mogoče najti.[10] Toda to ni le domneva, Samonigg je bil res priseljenec. *Südsteirische Post* je 19. januarja 1895 izrecno navajal, da gre rod Samoniggov iskati na Koroškem, od koder se je trgovec Johann Samonigg v tridesetih letih 19. stoletja preselil v Šoštanj in si z neumorno delavnostjo pridobil znatno premoženje.[11] Zanimivo je, da je že dan poprej, 18. januarja 1895, temu vprašanju nekaj vrstic namenil koroški *Kärntner Zeitung*, ki je izrecno navajal, da je šoštanjski trgovec Johann Samonigg izviral iz Loč pri Beljaku (*Latschach bei Villach*).[12]

V krstni matični knjigi koroške župnije Loče (*Latschach*) res najdemo vpis, ki nam pove, da se je v Samoniggovi družini, stanujoči v Ločah št. 9, očetu Jakobu in materi Magdaleni 22. februarja 1805 rodil sin, ki so ga dan pozneje v tamkajšnji farni cerkvi krstili za Johanna.[13] Po prvem šolanju in uvajanju v svet trgovcev, česar je bil deležen na Koroškem, se je mladi Samonigg konec tridesetih let preselil na Štajersko, natančneje, v Šoštanj.[14] Zdi se, v nasprotju s Polesovo domnevo o prvotni nastanitvi na naslovu Šoštanj 3,[15] da se je Samonigg že takoj naselil na Glavnem trgu št. 14. V poročni matični knjigi namreč beremo, da se je 32-letni Johann Samonigg, stanujoč na omenjenem naslovu, 31. maja 1837 v šoštanjski farni cerkvi poročil z dve leti starejšo Marijo, roj. Zinzinger.[16] Slabo leto dni po tej poroki, 18. marca 1838, se je na istem naslovu[17] rodila prva hči Jožefa Frančiška, ki so jo h krstu nesli naslednjega dne.[18] Ob koncu leta 1839, natančneje, 21. decembra, pa se je meščanu in trgovcu Samoniggu in ženi Mariji rodil še sin

2 V vseh dokumentih je sam uporabljal le nemško ime, zato je tudi v pričujočem prispevku praviloma uporabljena nemška oblika Johann.
3 Prim. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 14, 1916, str. 163–164.
4 Prim. *Der Oberste Kriegsherr.*
5 Prim. Strobl von Ravelsberg, *Geschichte*, str. 372–376.
6 Andrejka, »Samonigg, Ivan« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi535365/) (1. 8. 2021).
7 Poles, Znameniti sin, str. 10–11.
8 Vošnjak, *Spomini*, str. 7.
9 Prim. prav tam, str. 33.
10 Poles, Znameniti sin, str. 10.
11 *Südsteirische Post*, 19. 1. 1895, str. 5, »Feldmarschallieutenant Johann R. v. Samonigg«.
12 *Kärntner Zeitung*, 18. 1. 1895, str. 4, »F. M. L. Johann Ritter v. Samonigg«.
13 DAG, Pfarre Latschach, GB 1752–1812, str. 333.
14 *Südsteirische Post*, 19. 1. 1895, str. 5, »Feldmarschallieutenant Johann R. v. Samonigg«.
15 Prim. Poles, Znameniti sin, str. 10.
16 NŠAM, PMK Šoštanj 1825–1855, str. 46. – Opozoriti je treba, da je v poročni matični knjigi nevesta zabeležena kot hči služkinje s priimkom Obeger(in), v vseh ostalih zapisih pa se kot materin priimek navaja Zinzinger. Zakaj je tako, nam doslej ni uspelo ugotoviti, po eni od teorij pa bi bilo mogoče, da je bila nezakonska hči Marija eden tistih otrok, za katere se je vedelo, kdo je njihov oče (v tem primeru Zinzinger), zato je uporabljala njegov priimek. – Za informacije se zahvaljujem arhivistki mag. Lilijani Urlep.
17 V prispevku Roka Polesa je, kot se zdi, prišlo do pomote in je hišni naslov napačno naveden (prim. Poles, Znameniti sin, str. 10).
18 NŠAM, RMK Šoštanj 1838–1853, str. 3.

Samoniggova hiša v Šoštanju (foto: Rok Poles).

Johann, ki je bil krščen na sveti večer, 24. decembra 1839.[19]

Mali Johann je otroška leta preživljal v družini, ki si je z očetovo trgovsko sposobnostjo v Šaleški dolini pridobila velik ugled. Vošnjak je to Samoniggovo trgovsko spretnost opisal v povesti »iz polminule dobe«: »*Bil pa je tudi trgovec od pete do temena, zveden pri nakupovanju, od ranega jutra do večera v trgovini in takšen prodajalec, da ni spustil kupca, dokler mu ni natvezel kolikor mogoče blaga.*«[20] Temu ustrezno se je z očetovim uspešnim gospodarjenjem povečevalo družinsko blagostanje, ki ga niso vznemirjali spori, kakršni so v Šoštanju plamteli ob koncu 19. stoletja. V tem obdobju je bila govorica tržanov seveda nemščina, kakor piše Vošnjak: »*Mi iz trga smo večinoma že od doma znali nemško. V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848 in nam je jezik bil le sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi.*«[21]

Zgoraj opisano okolje je gotovo vplivalo tudi na otroke uglednega trgovca, ki so jih kar kmalu poslali v šole. Mladi Johann je prvo znanje prejemal v tamkajšnji šoli »*v magistralnem poslopju*«, kjer je poučeval odlični učitelj Peter Musi (1799–1875). Tudi v šoli je bil učni jezik nemški, vendar se je učitelj s slovenskimi učenci pogovarjal v slovenskem jeziku.[22] Nadebudni trgovčev sin Samonigg je torej obiskoval šoštanjsko ljudsko šolo, skupaj z njim pa tudi Mihael Vošnjak (1837–1920).[23] Mihaelov brat Josip piše, da so tedaj študentje največ občevali prav z družinama zdravnika Srebreta in trgovca Samonika, kajpak zato, ker sta bili pri obeh zali dekleti: Srebretova Pepica in Samonikova sestra Fanika. Vošnjak ju je takole opisal: »*Sestra Fanika je bila prav čedna, drobna brinetka, Pepica nekaj večja blondinka.*« Ob tem pa ni pozabil zapisati nekaj besed še o Johannu Samoniggu, ki je pozneje postal tako »imenitna oseba«, o čemer pa se mu tedaj, ko je obiskoval ljudsko šolo v Šoštanju, še sanjalo ni.[24]

Iz šole v šolo …

Josip Vošnjak v spominih piše, da ga je po treh letih obiskovanja šoštanjske šole leta 1843 »uka žeja«

19 NŠAM, RMK Šoštanj 1838–1853, str. 16.
20 Vošnjak, *Navzgor, navzdol*, str. 103.
21 Vošnjak, *Spomini*, str. 16.
22 Prav tam.
23 *Südsteirische Post*, 19. 1. 1895, str. 5, »Feldmarschallieutenant Johann R. v. Samonigg«.
24 Vošnjak, *Spomini*, str. 33–34.

odpeljala v Celje, kjer je obiskoval t. i. »okrožno glavno šolo«. Ta je imela štiri razrede, a že po tretjem razredu je lahko dijak vstopil v gimnazijo.[25] Resda je po letu 1848 tudi na šolskem področju z ukinitvijo dotedanjih licejev in ustanovitvijo gimnazij pri srednjih šolah prišlo do občutnih sprememb, a se kljub temu zdi, da je bila pot mladega Samonigga precej podobna Vošnjakovi. Tudi on se je namreč znašel v Celju in obiskoval tamkajšnjo nižjo gimnazijo. Tako je Samonigg v akademskem letu 1853/1854 obiskoval tretji razred nižje gimnazije, v katerem je bilo 19 dečkov. Med njegovimi sošolci je bil tedaj tudi Maks Pleteršnik (1840–1923), poznejši sloviti jezikoslovec in stvaritelj *Slovensko-nemškega slovarja*.[26] Razrednik je bil Ferdinand Amman, ki jih je kot nadomestni učitelj poučeval kar pri treh predmetih: latinščini, grščini in nemščini. Tedanji veroučitelj Janez Grašič pa jih je poleg verouka vsak teden še po dve uri učil slovenščine. Pri nadomestnem učitelju Ferdinandu Černovšku so se dijaki soočali z matematičnimi zankami, seznanil pa jih je tudi z naravoslovno zgodovino (zlasti mineralogijo). Naravoslovje jih je učil dr. Wenzel Müller, geografijo in zgodovino pa nadomestni učitelj Anton Rosek.[27]

Čas, ko se je mladi Samonigg šolal v Celju, je bil tudi čas, ko je v Šoštanju že delovala samostojna občina. Ena od novosti, vpeljanih po letu 1848, je bila poleg zemljiške odveze ustanovitev občin. Začasni občinski zakon je bil izdan leta 1849, v naslednjih nekaj mesecih pa se je še nekajkrat spremenil in preoblikoval, a občina Šoštanj je nastala že tedaj.[28] V tej novi občini naj bi bil po poročanju časopisov trgovec Samonigg prvi šoštanjski poštni mojster (1851). Toda ob tej funkciji naj bi opravljal še pomembnejšo, saj je navedeno, da je bil prav on prvi župan občine Šoštanj.[29] Franc Hribernik izrecno navaja, da se je o prvem znanem županu Samoniggu ohranil obračun, ki ga je podal za delovanje občine v obdobju od 1. novembra 1853 do 31. maja 1854. Tedaj je občina Šoštanj obsegala tudi okolico, torej katastrske občine Družmirje, Gaberke, Lokvica in Ravne.[30] A če je bil oče Samonigg vpet v vse te funkcije in domačo trgovino, je sin ob počitnicah obiskoval okoliške kraje, kadar se je ponudila priložnost, pa je rad obiskoval sorodnike in stare starše na Koroškem, kjer je preživel del svoje mladosti.[31]

Zdi se, da je leto 1854 pri ugledni družini šoštanjskega trgovca pomenilo konec neke dobe; čas, ko je mladi Johann zaključil s šolanjem v Celju, njegov oče Samonigg pa z županovanjem. Najbrž se je prav tistega poletja družina dokončno preselila v Gradec,[32] kjer je sin še eno leto obiskoval tamkajšnjo nižjo gimnazijo in jo zaključil z zelo dobrim uspehom.[33] Toda Johann jo je obiskoval le v akademskem letu 1854/1855, nato pa se je že odločil za vojaški poklic. Vošnjak piše, da naj bi stari Samonigg sina sam poslal v vojaške šole,[34] a je to za zdaj le nekoliko pretirana trditev. Zakaj se je sin odločil za vojaški poklic in kdo vse je vplival na to izbiro, lahko le ugibamo, dejstvo pa je, da je z oktobrom 1855 šestnajstletni Johann Samonigg postal gojenec Tehnične vojaške akademije (*Genie-Akademie*).[35]

Tehnična vojaška akademija v Znojmu

Cesarska in kraljeva Tehnična vojaška akademija velja za eno najstarejših izobraževalnih institucij cesarskih oboroženih sil. Njeni zametki segajo v čas vojskovodje princa Evgena Savojskega (1663–1736), ki je v času španske nasledstvene vojne (1701–1714) prišel do spoznanja, da v vojski primanjkuje sposobnih vojaških inženirjev. Zato je cesarju Karlu VI. (vladal v letih 1711–1740) svetoval, naj ustanovi ustrezno institucijo za izobraževanje kadra. Kot ustanovno leto Tehnične vojaške akademije štejemo leto 1717, ko je bila provizorično vzpostavljena, stalna izobraževalna ustanova pa je postala tri leta pozneje. V času habsburškega cesarstva je doživela več preselitev; sprva je delovala na Dunaju, nekaj časa v češkem Znojmu, pa znova na Dunaju in naposled v začetku 20. stoletja v Mödlingu pri Dunaju. V času cesarja Franca I. (vladal v letih 1792–1835) je uživala izjemen ugled kot najpomembnejša tehnična univerza cesarstva. Toda po reformah in z združitvijo inženirjev z manj podkovanimi saperji je nekaj tega leska obledelo. Še več, Tehnična vojaška akademija je bila razdeljena na dva dela: prvi je izobraževal artilerijske častnike, drugi inženirje. Posledično je leta 1851 akademija doživela neljubo preselitev v češki Znojmo.[36] Ustrezne prostore na južnem Moravskem je izobraževalna ustanova dobila v stavbah nekdanjega slovitega premonstratenskega samostana Klosterbruck (češ. *Loucký klášter*), katerega korenine gre iskati že v 12. stoletju. Stavba je doživljala viharne čase v času različnih vojn in spopadov – denimo v času husitskih

25 Prav tam.
26 *Programm des. k. k. Gymnasiums Cilli*, str. 26.
27 Prav tam, str. 16.
28 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 177.
29 Prim. *Südsteirische Post*, 19. 1. 1895, str. 5, »Feldmarschallieutenant Johann R. v. Samonigg«.
30 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 177–178.
31 *Kärntner Zeitung*, 18. 1. 1895, str. 4, »F. M. L. Johann Ritter v. Samonigg«.
32 Morda je bila selitev načrtovana dlje časa in je do nje prišlo šele v omenjenem obdobju. Na to navaja podatek, da priimek Samonik (Samonigg) v graških popisih najdemo med domačini že leta 1850 (prim. SAG, Volkszählung 1850: Samounik; Volkszählung 1857: Samonigg). – Za posredovano gradivo se zahvaljujem dr. Matjažu Grahorniku in mag. Petru Schintlerju.
33 Prim. AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
34 Prim. Vošnjak, *Spomini*, str. 33.
35 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
36 Janaczek, *Tüchtiger Officirs*, str. 78–79.

vojn –, pa tudi jožefinske reforme ji niso prizanesle.[37] V vojaško izobraževalno ustanovo naj bi samostan spremenili že konec 18. stoletja, vendar teh načrtov niso nikoli uresničili. Zato pa je bila leta 1851 v samostan z Dunaja preseljena Tehnična vojaška akademija. V samostanskih poslopjih so lahko uredili le študentski internat ter stanovanja za vodstvo akademije, za ostale potrebe izobraževanja gojencev pa so uporabili stavbe tamkajšnje tobačne tovarne, ki so jih tudi dogradili. Kraj žal ni bil srečno izbran, saj je imel težave s preskrbo s pitno vodo, posledično pa so se pogosto pojavljale različne bolezni in epidemije, ki so terjale smrtni davek.[38]

Johann Samonigg, mladenič šestnajstih let, si je ob vstopu v Tehnično vojaško akademijo v Znojmu, kakor vsi drugi, moral nadeti uniformo gojenca te izobraževalne ustanove. Predpisi o uniformiranju gojencev, inšpekcijskih narednikov in ostalega osebja so bili izdani dve leti pred njegovim vstopom, 19. oktobra 1852, in so velevali, da je vsak gojenec vojaških akademij nosil čako, kakor je bilo sicer predpisano za pehoto, z oznakami narednika. Ob tem je Samonigg dobil še kapo, predpisano za častnike, vendar s svilenimi vrvicami, ter vojaški suknjič (*Waffenrock*) v kroju za nemško pehoto iz sive tkanine in z visokim rdečim ovratnikom, s prav takšnimi manšetami in obšivi ter z rumenimi (zlatimi) gumbi. Distinkcijske oznake so bile iz zlatih trakov širine ½ cole, na koncu katerih so bili prišiti zlati gumbi. Vsak gojenec je prejel še suknjič iz nebeljenega platna (t. i. *Kittel*), telovnik iz sive tkanine z vrsto navadnih rumenih (zlatih) gumbov in nizkim ovratnikom, hlače iz svetlo modrega blaga z rdečim obšivom, še ene poletne hlače iz gladkega nebeljenega platna, polovično visoke škornje, šal, vojaški plašč, rokavice iz belega usnja, v skladu z vojaškimi predpisi pa še svileni portepe in opremo.[39]

Tako opremljenega Samonigga in druge gojence akademije so v instituciji čakali še dokaj strog hišni red ter profesorji, ki so jih poučevali pri različnih predmetih v posameznih letnikih. Program študija na Tehnični vojaški akademiji je leta 1851 predvideval, da so v prvem letniku študija gojenci poleg verouka poslušali predavanja iz nemškega in francoskega jezika, geografije in aritmetike; seznanjali so se s službenimi pravilniki oboroženih sil, lepopisom, telovadbo in plesom, seveda pa ni manjkalo niti ekserciranje. V višjih letnikih so naštetim predmetom dodajali bolj specifične predmete vojaških veščin, kot denimo spoznavanje vojaške taktike, fizike, zgodovine in mehanike, učenje jezdenja, situacijskih skic, gradbeništva, utrdbenih del, topništva, mehanike, naravoslovja, analitične geometrije, kemije, analitike in vojaške topografije, pa tudi učne ure sabljanja z vojaško stilistiko vred. Tudi tu je s časom prihajalo do sprememb in preureditev programov.[40] Tako je denimo prav v šolskem letu 1855/56 prišlo do preureditve letnikov; če je bilo poprej šest letnikov, so od tedaj naprej poznali le še štiri. Tehnični vojaški akademiji se je temu novemu sistemu uspelo prilagoditi že v naslednjem akademskem letu.[41]

Tudi mladi trgovčev sin se je moral prilagoditi novi realnosti, hišnemu redu in študiju. Ob spoznavanju z njim se je dodobra spoznal z drugimi gojenci, ki so tistega leta prišli na tehnično akademijo bodisi kot mladeniči bodisi iz vrst vojaštva. Med Samoniggovimi sošolci, ki so leta 1855 vstopili na akademijo, najdemo nekatere fantiče, ki so pozneje igrali vidnejšo vlogo v cesarskih oboroženih silah. Med njimi velja omeniti poznejšega vplivnega generala Aleksandra barona Holda (1838–1901), Samoniggov sošolec pa je bil tudi poznejši podmaršal Maximilian vitez Thyr (1838–1892). Prvo leto študija na akademiji je bil Samoniggov sošolec tudi sin srbskega senatorja Simon Nenadović (1838–1868), ki je bil leta 1868 vpleten v zaroto v korist Karađorđevićev in zato v Beogradu ustreljen.[42]

Johann Samonigg je torej mirno študiral na akademiji na Moravskem in domov odhajal le ob počitnicah. V ta mir pa je leta 1857 nenadoma zarezala težja preizkušnja, ki je doletela Samoniggovo družino. Ta je v času študija mladega Johanna živela v Gradcu na naslovu Prankergasse 870, kjer je poleti 1857 kosila smrt. 7. avgusta tega leta je namreč za posledicami pljučne jetike umrl njegov oče, star komaj 52 let. Župnik župnije sv. Andreja v Gradcu je v mrliško matično knjigo zapisal, da je bil na tamkajšnjem pokopališču pokopan dva dni pozneje, 9. avgusta.[43] Po očetovi smrti sta v Gradcu ostali le še mati in hči Fani. Bridka izkušnja izgube očeta pa je, kot se zdi, vojaškega gojenca Samonigga le še dodatno spodbudila, da se še bolj posveti študiju in čim prej pride do lastnega kruha. Doslej žal še ni bilo mogoče pregledati dokumentacije, ki bi morda še nekoliko osvetlila Samoniggove študijske uspehe pri posameznih predmetih,[44] zato pa v njegovem vojaškem dokumentu piše, da je leta 1859 izobraževanje na Tehnični vojaški akademiji zaključil »*mit sehr gutem Erfolge*«.[45]

Vojno leto 1859

Samoniggov letnik bi se moral po končanem študiju razveseliti t. i. »zlatega časa« prostosti, ko bi

37 Več o zgodovini samostana gl. Bornemann, *800 Jahre Stift Klosterbruck*.
38 Podrobneje o Tehnični vojaški akademiji in njenem delovanju v Znojmu gl. Gatti, *Geschichte*, str. 881–986.
39 Prav tam, str. 925.
40 Prav tam, str. 900–904.
41 Prav tam, str. 920.
42 Gatti, *Geschichte*, str. 1010–1015.
43 DGS, Pfarre Graz – St. Andrae Stadt, SB 1853–1878, str. 100.
44 Morda bi bilo treba tovrstne dokumente iskati v Vojnem arhivu na Dunaju, natančneje, v fondu vojaških izobraževalnih ustanov. Prim. AT ÖSTA, KA, MEB TechnMilAk Akten 664.
45 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.

se dotedanji gojenci kot novopečeni mladi častniki (*Unterlieutenant 2. Classe*)[46] znašli zunaj zidov akademije in utesnjujočih hišnih pravilnikov. Toda prav ta letnik gojencev vseh vojaških izobraževalnih institucij je študij zaključeval v diplomatsko nemirnem letu 1859, ko je že ob začetku leta vse kazalo, da bo na Apeninskem polotoku prišlo do vojne med Avstrijskim cesarstvom na eni strani ter kraljevino Sardinijo in Francijo na drugi. Karol Capuder je razmere povzel takole: »*Novega leta dan je Napoleon pri sprejemu poslanikov tujih držav avstrijskemu zastopniku izjavil, da obžaluje, ker razmere med Francijo in Avstrijo niso več tako ugodne, kakor so bile. Sardinija je začela kar očitno podpihovati upornike v avstrijskih laških pokrajinah in mobilizirati svojo armado. V takih okolnostih je morala tudi Avstrija zgrabiti za orožje.*«[47] Do mobilizacije petih armadnih zborov je prišlo že 5. aprila, odsev teh napetih razmer pa je bilo mogoče zaznati tudi v ukazih, ki so jih prejemale vojaške izobraževalne ustanove. Prav tega dne je bilo izdano povelje, da ni dovoljeno odpustiti oseb, ki so že izpolnile obveznost aktivne vojaške službe, in jih zaradi trenutnih razmer prestaviti v rezervo. Deset dni pozneje, 14. aprila, je bilo z najvišjim ukazom izdano navodilo, ki je neposredno zadevalo gojence zadnjih letnikov vojaških akademij in drugih ustanov; zapovedana je bila »*izločitev gojencev zadnjega letnika akademije in njihova takojšnja razporeditev v armado*«.[48] Samonigg je bil s 1. majem 1859 povišan v mladega častnika – poročnika ter takoj dodeljen 6. inženirskemu bataljonu.[49] Znašel se je v Italiji, natančneje v Veroni, kjer je sodeloval pri utrjevalnih delih, ni pa bil vpleten v vojaške spopade, ki so se razplamteli prav maja. Njihov vrhunec je bila bitka pri Solferinu 24. junija 1859, ki jo je Avstrija izgubila. Po tem porazu je bilo 11. julija v Villafranci podpisano premirje, s katerim je Avstrija Francozom odstopila Lombardijo (z izjemo Mantove in Peschiere).[50]

Gojenec Vojne šole

Johann Samonigg je pri 6. inženirskem bataljonu služil le do 1. junija 1860, ko je bil premeščen v inženirski pešpolk št. 1.[51] Pri inženircih je služboval naslednja tri leta, v tem času pa so ga poslali še na dodatna izobraževanja. Tako je že istega leta z dobrim uspehom opravil višji tečaj ravnanja z eksplozivi, v šolskem letu 1860/1861 pa je opravljal službo učitelja pri detaširani inženirski stotniji. Leta 1861 je postal slušatelj elitne izobraževalne vojaške ustanove, leta 1852 ustanovljene generalštabne Vojne šole (*Die k. u. k. Kriegsschule*).[52] Rok Stergar navaja, da se je »*izmed nekaj tisoč kandidatov*« v to ustanovo vsako leto prebilo le »*okrog pol stotnije poročnikov in nadporočnikov. Po dveh oziroma treh letih šolanja so bili dodeljeni generalštabu in tako vključeni v majhno, a elitno skupino habsburških oficirjev. S tem se jim je odprla pot do najvišjih položajev.*«[53] V resnici je bilo leta 1860 v generalštabni šoli razpisanih le 40 mest, to število pa se je povečevalo le postopoma. Leta 1894 je bilo razpisanih 100 mest (od tega osem namenjenih častnikom madžarskega honveda), leta 1900 pa 150 (od tega 10 mest za častnike obeh domobranstev). Zanimanje za vpis v prvih letih obstoja te ugledne ustanove je bilo zelo skromno. Tako ji večkrat ni uspelo zapolniti niti vseh razpisanih mest, kakor je ob 50-obletnici Vojne šole leta 1902 v govoru posebej izpostavil gojenec prve generacije in tedanji načelnik generalštaba cesarskih oboroženih sil, baron Friedrich von Beck-Rzikowsky (1830–1920).[54] Dejansko je bilo leta 1860 na generalštabni šoli, če gre verjeti seznamu, le 27 slušateljev. Kot zanimivost velja omeniti, da sta v tem letniku predavanja na Vojni šoli poslušala tudi mlada častnika, ki sta pozneje postala znana po monarhiji. Prvi je bil poznejši generalpolkovnik in generalni pribočnik, dolgoletni šef cesarjeve vojaške pisarne Arthur baron Bolfras (1838–1922), drugi pa Slovencem še bolj znani Eduard Succovaty (1839–1919), ki je pozneje prejel plemstvo, postal general in med drugim nekaj časa opravljal funkcijo poveljnika graškega 3. korpusa. Od leta 1897 je bil »imejitelj« oziroma častni pokrovitelj celjskega 87. pehotnega polka.[55]

Kakor že omenjeno, je leta 1861 generalštabno šolo začel obiskovati tudi Samonigg – takrat je letnik slušateljev štel 29 gojencev. Med njegovimi sošolci je bil Ljubljančan Rudolf vitez Andrioli,[56] rojen leta 1841, ki se je leta 1866 kot stotnik udeležil avstrijsko-pruske vojne ter padel v bojih pri Neu-Rognitzu (češ. Nový Rokytník).[57] Johann Samonigg, ki je Vojno šolo obiskoval v letih 1861–1863, je v tem času napredoval. Tako je s 1. novembrom 1863 postal nadporočnik ter bil premeščen k 1. pehotnemu polku. Izobraževanje v generalštabni šoli je zaključil z zelo dobrim uspehom.[58]

[46] Delitev na podporočnike 1. in 2. razreda je bila v cesarskih oboroženih silah uveljavljena leta 1849, glavna razlika pa je bila le v višini plače in ne v sami službi. Pozneje (leta 1870) je prišlo do opustitve tega naziva, namesto njega pa je bil uveden izraz poročnik (*Lieutenant*). Tako v vojaških dokumentih in časopisih pri Samoniggu večkrat naletimo na uporabo obeh izrazov (poročnik oziroma podporočnik). – O podrobnejšem postopnem razvoju tega čina poročnika v cesarskih oboroženih silah gl. Wrede, *Geschichte*, Bd. 1, str. 82.

[47] Capuder, *Zgodovina*, str. 146.

[48] Gatti, *Geschichte*, str. 947.

[49] Prim. *Oesterreichischer Soldatenfreund*, 4. 5. 1859, str. 279.

[50] Capuder, *Zgodovina*, str. 152–153, 156.

[51] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.

[52] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann. – O kratki zgodovini Vojne šole gl. *Die k. und k. Kriegsschule 1851–1902*.

[53] Stergar, *Vojski prijazen*, str. 20.

[54] *Die k. und k. Kriegsschule 1851–1902*, str. 5.

[55] Prav tam, str. 54.

[56] O plemiški družini Andrioli gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 3, str. 9–18.

[57] *Die k. und k. Kriegsschule 1851–1902*, str. 55.

[58] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.

Družinske razmere

Po uspešno končanem šolanju je nadporočnik Samonigg slabo leto deloval v pisarni generalštaba topografskega urada za zunanje države (*Landesbeschreibungs-Bureau des Auslandes*), ki mu je poveljeval polkovnik Joseph Ringelsheim, maja 1864 pa je bil v generalštabu premeščen in je deloval kot vojaški kartograf. Slab mesec po tej premestitvi je v družini Samonigg prišlo do novih sprememb, ki so zarezale v življenje Johanna in njegove sestre Fani. Ta je v času bratovega šolanja spoznala častnika Josefa Hinkeja iz Nižje Avstrije. Hinke je kot stotnik služboval pri 22. pehotnem polku s sedežem v Trstu. 14. maja 1860 sta se takrat 22-letna Jožefa Frančiška Samounig [sic!] in 37-letni stotnik Josef Hinke poročila v vojaški kapeli v Gradcu. Poročil ju je takratni polkovni kaplan Karl Ludvik Huth (1823–1902).[59] Po poroki se je nevesta preselila k ženinu v Trst, skupaj z njim pa je najverjetneje odšla tudi mati. V času, ko je Samonigg torej opravljal službo nadporočnika in obiskoval generalštabno šolo, so iz Trsta prihajale novice o njegovi sestri in materi. Če so bile sprva vesele, ko je denimo nadporočnik postal stric mali Mariji, je 29. maja 1864 prišla tudi bolj žalostna. Tega dne je namreč v 62. letu starosti v Trstu umrla Johannova in Fanikina mati Marija. Pokopali so jo 31. maja na tamkajšnjem vojaškem pokopališču.[60]

Samoniggova sestra Fani je takrat že pričakovala drugega otroka[61] in 28. oktobra 1864 rodila sina Alfreda (1864–1925), ki si je prav tako izbral vojaško kariero. Žal se oče Josef ni mogel veseliti vseh sinovih uspehov, saj je kot titularni polkovnik že leta 1888 umrl in bil pokopan v Gradcu.[62] Zato pa je napredovanja svojega nečaka spremljal Johann Samonigg. Tako je lahko v prvih dneh novembra 1913 iz časopisov izvedel, da je Alfred pl. Hinke[63] s 1. novembrom tega leta postal generalmajor.[64] Morda je prav, da že na tem mestu napišemo nekaj besed o nečaku. Alfred pl. Hinke je ob izbruhu prve svetovne vojne kot generalmajor poveljeval 55. brigadi v sestavu 28. divizije graškega 3. korpusa ter ognjeni krst in pošteno rano za povrh prejel v bojih pri Zloczówu.[65] Vendar si je kaj kmalu opomogel in od decembra 1914 do oktobra 1915 poveljeval 28. pehotni diviziji.[66] Zadr-

Johann Samonigg leta 1885 (Der Oberste Kriegsherr).

ževal se je na prvih postojankah in si prislužil več odlikovanj. Pozneje je poveljeval 12. pehotni diviziji, s 1. majem 1916 pa je bil povišan v podmaršala.[67]

Vojno leto 1866

Nadporočnik Samonigg je v letih 1864–1866 pod poveljstvom stotnika Lutza deloval pri vojaškem mapiranju (*Militär-Mappierung*).[68] O tem času je pozneje pogosto pripovedoval kolegom, kakor se je spominjal njegov prijatelj, podmaršal Albin baron Teuffenbach zu Tiefenbach und Massweg (1835–1920): »*Pogosto je pripovedoval o velikih težavah pri terenskem delu v gorah na Ogrskem in o odrekanju vseh vrst v tem nenavadnem samotnem življenju.*«[69] Zdi se, da je bil Samonigg takrat naročnik koroškega leposlovnega lista *Slovenski glasnik*, ki ga je v Celovcu izdajal Anton Janežič. V 2. številki lista za leto 1866 med naročniki najdemo njegovo ime.[70]

Od marca do maja 1866 je Samonigg služboval v vojaškem evidenčnem uradu, z majskimi napredovanji pa je tistega leta napredoval v čin stotnika.[71] Toda časa za proslavljanje ni bilo, saj je bilo politič-

59 ÖSTA, KA, Milt. Matriken, PMK Infanterie Regiment 22, Fol. 8, orig. Tom. VII, f. 29. Dostopno na spletni strani: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9VX-BFQM?i=22&cat=660046 (4. 8. 2021).

60 *Tagepost*, 1. 6. 1864, »Todes-Anzeige«.

61 Prim. StLA, Partezettelsammlung, Karton 30, Heft 2814, Fanni v. Hinke geb. Samonigg.

62 Prim. *Grazer Volksblatt*, 3. 3. 1888, str. 3, »Gestorben«.

63 Prim. *Danzers Armee-Zeitung*, 15. 5. 1925, str. 8, »Todesfälle«.

64 Prim. *Wiener Zeitung*, 5. 11. 1913, str. 2, »zu Generalmajoren«.

65 Prim. *Sport und Salon*, 12. 9. 1914, str. 9, »Im Felde verwundet«.

66 Prim. Divisional Commanders 1914–1918: http://www.austro-hungarian-army.co.uk/divcomd1.htm (12. 8. 2021).

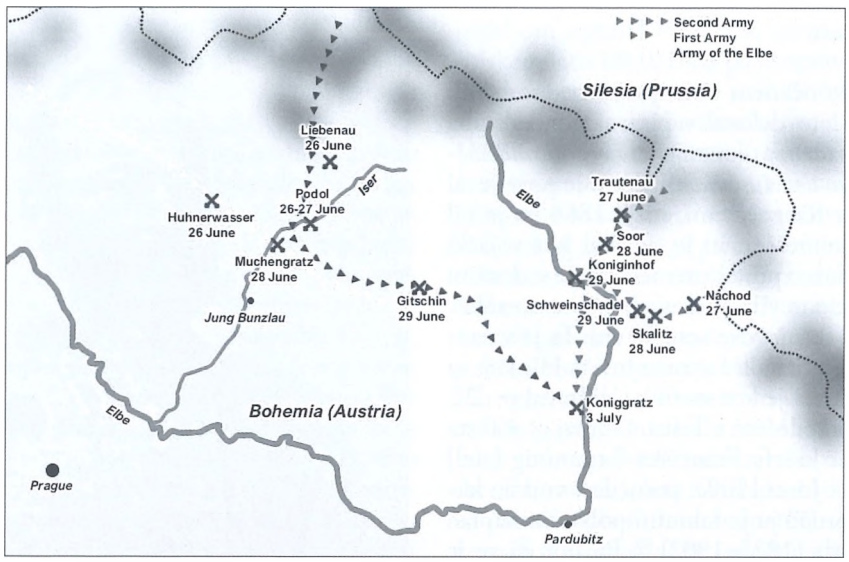
67 Prim. *Vorarlberger Landes-Zeitung*, 11. 1. 1916, str. 1, »Amtlicher Teil«.

68 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.

69 *Fremden-Blatt*, 21. 3. 1915, str. 5, »ZFM [!] Johann Freiherr v. Samonigg. Ein Nachruf von G. d. I. d. R. Albin Freiherrn zu Teuffenbach«.

70 *Slovenski glasnik*, 1. 2. 1866, str. 80, »Imenik čast. naročnikov«.

71 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.

Karta spopadov v avstrijsko-pruski vojni.
(http://www.historyofwar.org/Maps/maps_austro_prussian_war_bohemia.html).

no ozračje dovolj pregreto in vsak hip je grozilo, da bo iskra zanetila novo eksplozijo. Tako so *Novice* že sredi maja poročale: »*Čedalje bolj se kaže, da je vojska pred durmi.*«[72] Dejansko je bilo politično ozračje tedaj precej naelektreno, saj se je spor med Avstrijo in Prusijo zaradi dežel Schleswig in Holstein, ki sta ju skupno osvojili leta 1864, le še poglabljal. Vse bolj je vrelo tudi ozračje na Apeninskem polotoku, kjer so si želeli pregnati avstrijsko oblast. Pruski ministrski predsednik Otto von Bismarck (1815–1898) je »*vse lepo pripravil za odločilen boj z Avstrijo in si pridobil zaveznika v Italiji*«. Ko so razmere dozorele, so pruske sile 7. junija zasedle deželo Holstein, ki je bila pod avstrijsko upravo.[73] Vojna je bila neizbežna.[74]

Avstrija je že aprila, ko se je zavedla sodelovanja med pruskimi in italijanskimi predstavniki, mobilizirala svoje sile ter vzpostavila južno in severno armado. Prva je bila namenjena Italiji in ji je poveljeval sin zmagovalca v bitki pri Aspernu, nadvojvoda Albrecht (1817–1895), druga pa bojem proti Prusiji in ji je poveljeval »lev Solferina« feldcajgmojster[75] Ludwig von Benedek (1803–1881). Ta je cesarja sicer prosil, naj ga razreši tega poveljstva, a cesar ni popustil in Benedek je nerad prevzel poveljstvo armade, ki je štela približno 245.000 mož.[76] Skupaj s cesarsko vojsko so se v bran postavili tudi pripadniki saške vojske. V sestavu severne armade je Benedek razpolagal s korpusi, med njimi z VIII. korpusom, ki mu je poveljeval nadvojvoda Leopold (1823–1898). Korpus je razpolagal s tremi brigadami ter oddelki topništva in konjenice. Samonigg je kot generalštabni stotnik služil v brigadnem štabu generalmajorja Gustava Fragnerja viteza Fragnerna (1809–1866).

Benedeku nasproti je stal načelnik pruskega generalštaba Helmuth von Moltke (1800–1891) z okoli 250.000 možmi, razporejenimi v štiri armadne skupine. Sredi junija je bila tako ena armadna skupina na hannoverski meji, ena v Gornji Šleziji, dve pa sta bili nameščeni blizu češke in saške meje. Po zastavljenih operativnih načrtih naj bi se tri od teh štirih armad (I. in II. ter t. i. Labska armada) združile na Češkem.[77] Avstrijski generali so predvidevali, da bodo pruske sile ubrale najkrajšo pot proti Dunaju, ki je vodila mimo Olomouca, kjer je Benedek sprva koncentriral svoje sile. Cesarske obveščevalne službe so pridobile precej natančne podatke o pruskih načrtih, ki so predvidevali prodor po črti Görlitz–Dresden–Kraljevi Gradec, toda Benedek se za ta poročila ni zmenil.[78] Nasprotno, po cesarjevem posredovanju je sprejel odločitev o premestitvi enot na Češko, k Josefovemu (Josephstadtu). Utrujajoči pohodi so med vojaštvom pustili sledi, zlasti pri tistih treh korpusih, ki so imeli nalogo varovati desno krilo cesarskih sil, saj jih je vrhovni poveljnik zelo pozno poslal proti Sudetom. Utrujene enote so pruske sile potolkle, kar pa ni vplivalo na Benedekovo (ne)ukrepanje. T. i. armada Iser, ki sta jo sestavljala avstrijski I. korpus in saška vojska, se je odločno postavila po robu pruskim silam (Labska in 1. pruska armada), a doživela poraz.[79] Zlasti pruski V. korpus pod poveljstvom generala Karla Friderika von Steinmetza (1796–1877) iz sestava 2. pruske armade pod poveljstvom kronskega

[72] *Novice*, 23. 5. 1886, str. 172.
[73] Capuder, *Zgodovina*, str. 158.
[74] O spopadih glej: *Österreichs Kämpfe im Jahre 1866.*
[75] Feldzeugmeister – feldcajgmojster (tudi: feldcajgmajster) – general artilerije (Novak, *Nemščina brez učitelja*, str. 94).
[76] Wawro, *The Austro-Prussian War*, str. 53, 57–59.
[77] Prav tam, str. 53.
[78] Prav tam, str. 59–64.
[79] Bizjak, *Bitka pri Kraljevem Gradcu*, str. 63.

princa se je izredno izkazal v spopadih pri Nachodu 26.–27. junija 1866 in Avstrijce prisilil k umiku.

Ognjeni krst pri Čeških Skalicah

Po porazu in hudih izgubah, ki jih je pri Nachodu utrpel avstrijski VI. korpus podmaršala Wilhelma barona Raminnga (1815–1876), so se poraženci umaknili na zahod proti Češkim Skalicam (Skalitz). Mesto leži na južnem bregu reke Aupa, ki teče južno v mesto in jugozahodno od njega. Tod je potekala glavna cesta zahodno od Nachoda do Skalic. Skozi kraj je tekla tudi železniška povezava, ki je na tem območju zavijala od severovzhoda proti jugozahodu in se vzhodno od mesta obrnila proti jugu. Na severu in jugu so cesto in železnico obdajali gozdovi, kar je bilo slabo za morebitno delovanje konjenice. Prav tako je oba bregova reke povezoval le en v mestu stoječ most, kar je povzročalo težave pri razvrščanju vojaštva.

Podmaršal Raminng je vrhovnega poveljnika prosil, naj njegove zdesetkane enote na položajih pri mestu nadomesti VIII. korpus nadvojvode Leopolda. Benedek je to zamenjavo odobril, obiskal mesto ter nadvojvodi Leopoldu razkril svoje načrte. Ob ogledu položajev je opazil gibanje pruskih enot, za katere je menil, da se umikajo. Iz tega je Benedek potegnil sklep, da pri Skalicah ne bo prišlo do večjih spopadov, ter nadvojvodi naročil, naj se z VIII. korpusom – v primeru pruskega napada – umakne.[80] Nadvojvoda je dobil ukaz, naj sam v nobenem primeru ne izvaja napadov. A nadvojvoda Leopold se je v svoji aroganci požvižgal na te ukaze ter se odločil za napad na prusko Steinmetzovo 10. divizijo, ne da bi o tem obvestil generalštab. Vse to je bilo v nasprotju z vojaško disciplino in izraz čiste nepokorščine.

Leopoldov VIII. korpus je bil razvrščen takole: na levem krilu, severno od Skalic, je stala brigada težke konjenice generalmajorja Eugena von Schindlöckerja (1812–1887), na vzpetinah severno od Skalic je stala Fragnernova brigada, na avstrijskem desnem krilu, južno od Skalic, pa je stala Schultzeva brigada (uradno Rothova), ki je nadzirala jugozahodne pristope do mesta. Brigada Kreyssern je bila v središču, za glavnimi linijami, ter je bila rezerva. Bistvena težava te postavitve je bila, da je bilo levo krilo korpusa popolnoma izpostavljeno nasprotniku, saj je obsežen dubski gozd preprečeval vidljivost, tako da se je nasprotnik lahko enotam neopazno približal na 500 metrov.

Prav levo krilo pa je zamikalo pruske enote. Te se namreč niso umikale, kakor je ob obisku menil Benedek, pač pa so se pripravljale na napad na avstrijske sile. Pruski general Steinmetz je bil znan po tveganju, zato je že zjutraj osmim bataljonom in trem topniškim baterijam naročil, naj preizkusijo levo krilo nadvojvode Leopolda. General sam je prevzel poveljstvo nad 10. divizijo in jo povedel v napad na Skalice, da bi tako nasprotnika vezal na središče spopada, njegove preostale enote pa bi izvedle obkolitveni manever. Steinmetz se je odločil, da bo zasedel gozd severno od železnice in vzhodno od Čeških Skalic, istočasno pa je bil izdan ukaz za napade na gozd s severovzhoda. Prvi napad sta izvedla pruski 37. in 58. pehotni polk.

Ob enajstih dopoldne so se enote pruske 9. divizije znašle pod zapornim ognjem topniških baterij Fragnernove brigade, a so brez večjih izgub našle kritje v gozdu Dubno. Ko je zvok grmenja topov dosegel Benedeka, je ta menil, da gre le za manjše operacije, saj se pruska armada umika. Kljub temu, da so ga posamezni poveljniki enot opozarjali, da bo prišlo do bitke, se ni posebej vznemirjal.[81]

Generalmajor Fragnern se je samoiniciativno odločil, da bo s svojo brigado zadržal pruske sile v tamkajšnjem gozdu. Zato je na lastno pest zapustil utrjene položaje na vrhu hriba in odšel v napad, a je naletel na zgoščeno streljanje pruske pehote.[82] Samonigg je o tem napadu, ki ga je zdesetkal že prvi val pruskih salv, pozneje poročal, da so se celo Ukrajinci in Poljaki iz 15. pehotnega polka, ki je bil namenjen za rezervo, v nekakšni ekstazi, ki je tedaj vladala med moštvom, podali v napad in se znašli skorajda pred prvim valom napadalcev. Častniki so jih morali ustaviti in poslati nazaj. V tem spopadu s pruskimi silami se je znašlo okoli šest tisoč Avstrijcev, a so jih pruski strelci posekali z naglim streljanjem (*Schnellfeuer*). Med žrtvami tega streljanja je bil tudi poveljnik brigade Gustav Fragner vitez Fragnern, ki je bil med moštvom. Zadele so ga tri krogle. Po izgubi poveljnika so skušali najti najstarejšega častnika brigade, a ga ni bilo nikjer. Vsi častniki so bodisi padli bodisi se skrivali pred pruskimi strelci in jih ni bilo mogoče najti. Brigada je bila razbita; izgubila je okoli 3000 mož in šest topov, kakor je po koncu vojne, decembra 1866, v poročilu o tem spopadu zapisal Samonigg.[83] V tem času so se vneli boji tudi v avstrijskem centru, med Fragnernovo in Schulzevo brigado, kjer je poveljeval polkovnik Leopold Kreysser von Kreyssern (1812–1866). Ta je uvidel slab položaj Fragnernove brigade ter poslal na pomoč pet bataljonov, a ta ukaz je prišel prepozno. Pruske sile so zavzele poti in z naglim streljanjem zlomile ta napad. Še več, pruske enote so se podale v napad. Avstrijci so bili v izgubljenem položaju in zdesetkani prisiljeni k umiku. V bitki so cesarske sile tudi na račun slabe koordinacije in slabega nadvojvodovega poveljevanja doživele po-

[80] The Battle of Skalitz: http://www.historyofwar.org/articles/battles_skalitz.html (1. 8. 2021).

[81] The Battle of Skalitz: https://battlefieldanomalies.com/the-battle-of-skalitz/ (2. 8. 2021).

[82] Wawro, *The Austro-Prussian War*, str. 170.

[83] Prav tam, str. 171.

lom, VIII. korpus pa je izgubil okoli 6000 mož, med katerimi je bilo okoli 3000 vojnih ujetnikov.[84]

Nove bitke

Po tem krvavem ognjenem krstu je bil Samonigg že v naslednjih dneh znova vpet v spopade cesarskih sil; prvič že pri Kašovu (30. junija), kjer je doživel pošteno kanonado. A vse skupaj ni bilo nič v primerjavi z bitko, ki se je še obetala. 3. julija 1866 se je cesarska armada pod poveljstvom vrhovnega poveljnika severne armade Benedeka zapletla v spopad s pruskimi armadnimi skupinami v bitki pri Kraljevem Gradcu. V teh bojih, v katerih se je izkazal tudi na Ptuju rojeni sin slovničarja Janeza Krstnika Šmigoca (1787–1829), takratni polkovnik Julius Josef Anton von Schmigoz (1821–1889),[85] so cesarske sile doživele bridek poraz. Umik Benedekove armade so tedaj z veliko požrtvovalnostjo ter za ceno velikih izgub krile enote konjenice in avstrijski topničarji. Vojska se je torej umikala, ob tem pa manjši spopadi tudi v naslednjih dneh niso bili nobena redkost.[86]

Generalštabni častnik Samonigg je doživel spopad v odločilni bitki pri Kraljevem Gradcu na levem krilu cesarske armade, kjer se je VIII. korpus zoperstavil silam pruske Labske armade. Po porazu so se ob umiku deli korpusa razpršili. 8. in 9. julija je Samonigg celo prevzel vodenje brigade, ki se je odcepila od korpusa, ter jo uspešno pripeljal k vojnemu zboru. Po teh dogodkih je bil 15. julija udeležen v še enem spopadu, ki je med cesarskimi silami in prusko vojsko potekal pri češkem kraju Dub. Polkovnik Roth je o Samoniggovem udejstvovanju zapisal: »*Ves čas kampanje je kazal neutrudno gorečnost, navdihoval ga je najstrožji občutek dolžnosti ter se je izkazal ne le s preudarnostjo in odličnim prepoznavanjem razmer, temveč ob vsaki priložnosti tudi z osebnim izkazanim pogumom.*«[87]

Za izkazani pogum in preudarni nastop na bojišču pri vodenju brigade je generalštabni stotnik Johann Samonigg z najvišjim ukazom 28. oktobra 1866 prejel Red železne krone 3. stopnje z vojno dekoracijo.[88] Odlikovanje je bilo ustanovljeno že pod Napoleonom, po njegovem padcu pa ga je leta 1816 obnovil avstrijski cesar Franc I. Red železne krone (v treh stopnjah) je veljal za visoko odlikovanje, ki je po statutu do leta 1884, ko je prišlo do preureditve teh članov,[89] prejemniku prinašalo tudi pravico, da zaprosi za plemstvo.

21. julija je bilo podpisano premirje, 23. avgusta 1866 pa so v Pragi podpisali mirovni sporazum, ki je pomenil konec avstrijske prevlade v Nemški zvezi. Hkrati je ta vojaški polom sprožil plaz reform v cesarstvu – tako v ureditvi države kot v oboroženih silah.

Premestitve po koncu vojne

Po koncu vojne se je Samonigg znova znašel v vojaških vrstah pri opravljanju različnih zadolžitev. Od novembra 1866 do novembra 1868 je deloval kot generalštabni stotnik graškega generalnega poveljstva. V tem času je dva meseca delal v topografski pisarni ter vodil vojaško kartografiranje severozahodnega dela Tirolske. Sledila je njegova premestitev, saj je od novembra 1868 do konca maja 1869 sprva služboval pri 12. pehotni diviziji, nato pa pri krakovskem poveljstvu. Samoniggu so junija za tisto poletje zaupali še vodenje šolskega oddelka kartografije Vojne šole, od septembra pa je kratek čas deloval pri diviziji podmaršala Filipovića. Toda tam je bil res le nekaj tednov, nato pa je od septembra do decembra deloval pri vojnem ministrstvu. Decembra 1869 je postal profesor na Vojni šoli, ki jo je nekoč tudi sam obiskoval. Tam je bodoče generalštabne častnike poučeval o generalštabni službi ter vodil praktične vaje iz vojaške kartografije.[90]

Ob koncu leta 1869 so stotnika Samonigga v vojaških dokumentih[91] opisovali kot v vseh pogledih in na vseh položajih izvrstnega generalštabnega častnika, ki ga odlikujejo jasen in preprost pristop, veliko vojaškega takta ter odlična zmožnost presojanja danih situacij. O njegovem značaju so zapisali, da stremi k odličnim uspehom in se zato zelo zanima za svoje nadaljnje izobraževanje. Do nadrejenih je zelo spoštljiv, ustrežljiv in odprt, do podrejenih pa ima primeren odnos ter se vedno postavi zanje in deluje v njihovo korist. Pri tovariših in nadrejenih je bil Samonigg zelo spoštovan in priljubljen ter izredno družaben. »*Družbo si išče le najboljšo*«, so še zapisali v letni oceni in jo zaključili v rahlo poetičnem slogu z zapisom, da se v tej družbi mladi častnik »*giblje z veliko mero gracioznosti*«. Zanimiv je tudi vpogled v navedbe o znanju jezikov. Zapisali so, da je bil vešč nemščine, pri kateri je uporabljal zelo dober stil (*mit sehr gutem Stil*), in slovenščine, italijansko je takrat obvladal le za službene potrebe zadovoljivo, francosko pa le deloma (*ziemlich gut*); istočasno se je takrat učil še angleško in rusko.[92]

Družinsko življenje in napredovanja

Kot ugleden častnik in profesor na elitni vojaški izobraževalni ustanovi se je Samonigg začel ozirati za življenjsko družico. Našel jo je v gospodični Berthi

[84] Prav tam, str. 171–179.
[85] Več o njem gl. Rozman, Feldmaršallajtnant, str. 23–30.
[86] Podrobneje o vlogi topništva in bitki gl. Kastl, *Moja doživetja*.
[87] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
[88] Prav tam.
[89] Prim. *Slovan*, 14. 8. 1884, str. 272, »Cesarsko pismo«.
[90] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
[91] O previdnosti pri prebiranju tovrstnih ocen v vojaških personalnih mapah gl. Deák, *Beyond Nationalism*, str. 20–21.
[92] Prav tam.

Anni Elisabethi Lachéze, ki jo je 29. oktobra 1870 popeljal pred oltar.[93] Toda pred tem je moral odpraviti vse omejitve in zadostiti cesarskim predpisom, ki so jih bili deležni častniki ob sklepanju zakonskih zvez. Vojska namreč »*ni hotela, da bi si njeni mladi častniki prehitro ustvarili družine in jih potem ne bi mogli preživljati*«. Zato so uvedli posebne poročne kavcije (*Heiratskaution*), ki naj bi z ustreznimi letnimi obrestmi omogočale primerno preživetje častniških družin.[94] Višina poročne kavcije se je razlikovala glede na čin, leta službe itd. Leta 1880 so časopisi poročali, da so morali častniki, ki še niso dopolnili 30 let, plačati 24.000, tisti nad 30 let pa 12.000 goldinarjev poročne kavcije.[95] Iz dokumentov izvemo, da je Samonigg kot ženin plačal poročno kavcijo v višini 24.000 goldinarjev.[96] O tem in o cesarjevem dovoljenju za Samoniggovo poroko so poročali tudi vojaški listi.[97]

Po poroki je Samonigg še naprej deloval kot profesor na Vojni šoli, o kateri so tu in tam pisali tudi časopisi. *Grazer Zeitung* je 9. junija 1871 poročal o nameravanih aktivnostih slušateljev Vojne šole tisto poletje. V času od 1. julija do konca avgusta je generalštabni častnik stotnik Samonigg, pripadnik 17. pehotnega polka, s svojim oddelkom izvajal terenske vaje v rekognisciranju po deželah Zg. Avstrija, Salzburg, Štajerska, Koroška in Kranjska.[98] Takšne vaje so bile »*nekakšna vojaška igra (Kriegspiel), ki se ni igrala le na zemljevidu, temveč na resničnem bojišču, le brez pravih vojakov. /.../ Obe strani sta se premikali druga proti drugi, jahali skoraj 40 kilometrov na dan, izdajali ukaze in poveljevali, kot da bi šlo za resničen spopad.*«[99] Te vaje, ki so jih izvajali po vsem cesarstvu, so častnikom generalštaba omogočale temeljito spoznavanje geografije »*vseh pokrajin cesarstva*«.[100]

Stotnik Samonigg je 5. oktobra 1871 skupaj s soprogo prvič okusil srečo mladih staršev. Tega dne mu je žena Berta povila hčerko Adele Marijo. Že v prihodnjem letu, točneje, 19. novembra 1872, se je rodila še Hanna Bertha Elise.[101] Rojstvo druge hčerke pa je tedaj le še nadgradilo veselo ozračje v družini, saj je v začetku tega meseca oče Samonigg znova napredoval in kot profesor na Vojni šoli dosegel majorski čin. V času predavateljske službe se je dejavno vključeval v družbeno in društveno življenje. Tako je o svojih izkušnjah in vojaških vedah večkrat predaval v različnih društvih,[102] svoje izsledke oziroma predavanja pa objavljal v različnih vojaških listih. Prav leta 1873 je bil v VII. zvezku *Organ des Wiener militär wissenschaftlichen Vereins* objavljen Samoniggov prispevek, v katerem se je posvečal pruskemu generalu in vojaškemu teoretiku Gerhardu von Scharnhorstu (1755–1813) in reorganizaciji pruskih oboroženih sil po tilsitskem miru (9. julija 1807).[103]

To pa je bilo tudi zadnje poletje, ki ga je major Samonigg preživel na Vojni šoli, saj je bil že 16. septembra 1873 prestavljen k enotam; s 1. oktobrom je namreč nastopil službo pri novoustanovljenem pehotnem polku št. 79 bana Jelačića, kjer je prevzel poveljstvo nad bataljonom. Za dotedanje delo predavatelja je tri dni po nastopu te službe pri polku prejel še najvišjo pohvalo.[104]

Cesar Franc Jožef je 1. decembra 1873 ustanovil vojno medaljo (*Kriegsmedaille*) z namenom, da tako počasti vse, ki so se bojevali v vojnah v času njegovega vladanja. Namenjena je bila vsem, ki so med letoma 1848 in 1869 sodelovali vsaj v enem vojnem spopadu, ne glede na čin in družbeni položaj.[105] Takšno medaljo je 16. oktobra 1874 prejel tudi major Samonigg. Majorja so 1. novembra 1875 iz enote znova poklicali v generalštab, kjer je prejel nove zadolžitve. Sprva je delal v vojaški kartografski pisarni za tuje države. V tej vlogi je bil Samonigg že kot novopečeni podpolkovnik (povišan s 1. majem) poleti 1876 poslan na študijsko potovanje po severni in srednji Italiji, septembra t. l. pa si je pri Modeni ogledal vojaške manevre 2. korpusa italijanske vojske, ki so potekali od 1. do 15. septembra. O manevrih je v naslednjem letu objavil temeljito poročilo v reviji vojaškega društva *Organ der Militärwissenschaftlichen Vereine*.[106] V tem letu je bil tudi član izpitne komisije na Vojni šoli.

Podpolkovnik Samonigg je od sredine maja do sredine junija 1877 pod vodstvom ekscelence poveljnika generalštaba Antona von Schönfelda (1827–1898) izvajal generalštabne vaje v Zgornji Avstriji, avgusta, septembra in oktobra pa je bil osem tednov prisoten pri kartografiranju Galicije, Tirolske in Beneške.[107] 26. avgusta 1877 je bil za Samonigga znova dan sreče in veselja, saj se mu je rodil edini sin, ki so ga krstili za Adolfa Bertholda Mario.[108]

Šef urada – novopečeni plemič

29. avgusta 1878 je podpolkovnik Samonigg postal šef vojaškega urada za topografijo, slabo leto pozneje pa je s 1. majem 1879 postal polkovnik.[109]

93 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, GBBL Samonigg.
94 Stergar, *Vojski prijazen*, str. 23.
95 Prim. *Neuigkeits Welt Blatt*, 8. 9. 1880.
96 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
97 Prim. *Die Vedette*, 4. Band, II. Jahrgang, 1870, str. 247, »Heiratsbewilligung«.
98 *Grazer Zeitung*, 9. 6. 1871, str. 4, »Uebungs-Recognoscirung der Kriegsschüler«.
99 Sondhaus, *Franz Conrad*, str. 59.
100 Prav tam, str. 60.
101 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, GBBL Samonigg.
102 Prim. *Der Kamerad*, 28. 3. 1873, str. 6, »Wiener militär-wissenschaftlicher Verein«.
103 Prim. Samonigg, Scharnhorst, v: *Organ des Wiener Militär-Wissenschaftlichen Vereins*, Bd. VII, 1873, str. 49–70.
104 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
105 Prim. *Laibacher Zeitung*, 3. 12. 1873.
106 Samonigg, Die vorjährigen Manöver, v: *Organ der Militär-Wissenschaftlichen Vereine*, XIV. Band, 1877, str. 403–450.
107 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
108 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, GBBL Samonigg.
109 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.

Kot nosilec Reda železne krone je cesarja zaprosil za poplemenitenje. V prošnji, ki jo je naslovil na cesarja, je bil špartansko kratek in ni priložil lastnega življenjepisa, le izpis iz vojaške evidence o svoji službi v oboroženih silah. Zato pa je mogoče prebrati nekaj več o grbu, ki si ga je izbral. Samoniggov predlog grba je bil kvadriran zlato-moder ščit s črno prečko, v kateri so tri zlate zvezde. Nad ščitom sta dva kronana turnirska šlema s črno-zlatim in modro-zlatim pregrinjalom. Iz desne krone rasteta zaprti zlato-črno deljeni orlovi perutnici, iz leve krone pa raste vitez z brki v zlato obrobljenem oklepu, s šlemom s tremi nojevimi peresi, zlatim med dvema modrima, v dvignjeni desnici drži meč, levico upira v bok. Pod ščitom se vije zlat trak z napisom SEMPER IDEM v črni lapidarni pisavi.[110] Cesar je prošnji ugodil in polkovnik je 22. januarja 1880 postal plemič – vitez (*Ritter v. Samonigg*), o čemer so poročali tudi časopisi.[111]

V letu, ko je sin šoštanjskega trgovca postal plemič, so ga njegovi nadrejeni v letni oceni opisovali kot zelo nadarjenega častnika ter tudi to pot posebej izpostavljali njegovo izobraženost, sposobnost jasnega zaznavanja in ustrezne presoje ter primerno vojaško taktnost. Zapisali so, da je »*ein vörzuglicher*« generalštabni častnik z bogatim poznavanjem geografije. Urad je vodil v popolno zadovoljstvo predpostavljenih; prav tako se je odlično obnesel v vseh višjih generalštabnih službah. Ocenili so še, da je primeren za misije na tujem. Kot poveljnik pehotnega polka je opravljal službo v enoti ter se odlično obnesel kot poveljnik bataljona. Znova so izpostavljali njegovo skrb za dodatno izobraževanje, značajsko pa so ga označili kot »*Ehrenwerther Charakter*« – človeka častnega značaja in sangvinika. Tovrstna ocena ni ravno pogosta in je morda zato toliko bolj zanimiva. Fizično so ga opisali kot srednje visoke, korpulentne postave in primernega za vse vojaške službe. Tudi o znanju jezikov tega leta najdemo drugačne ocene kakor leta 1869, kar kaže na to, da se je Samonigg zaradi narave svoje službe trudil zadostiti tudi tem predpisom in poznavanju več jezikov monarhije, kar mu je gotovo koristilo. Tako so takrat navedli, da je polkovnik popolnoma in z dobrim stilom obvladal nemški jezik, slovensko, italijansko in francosko je govoril dobro, pisal pa nekoliko slabše (*ziemlich gut*), za službene potrebe se je zadovoljivo naučil tudi hrvaškega jezika, pri angleščini in ruščini pa je bil še vedno začetnik.[112]

Novi plemič, polkovnik vitez Samonigg, je kot šef vojaškega topografskega urada večkrat obiskal vojaške postojanke po vsej monarhiji, zbiral ustrezne informacije ter se spoznaval z dejanskimi razmerami. Na takšnem informativnem potovanju je obiskal Bosno in Hercegovino. V Goraždah ga je sprejel takrat mladi stotnik Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925), poznejši načelnik generalštaba cesarskih oboroženih sil, ki je bil polkovniku znan že po prenekaterih izdelanih skicah in geografskih poročilih. Zaradi njih je postal pozoren na mladega Hötzendorfa in ga ob tem srečanju povabil v svoj urad. Toda mladi častnik ga je zavrnil, rekoč, da morda kdaj pozneje, saj se je želel udeležiti načrtovane operacije v Sandžaku. Polkovnika je Hötzendorf nato popeljal po utrjenih položajih na višinah okoli mesta.[113] Toda Samonigg ni pozabil na mladega častnika, ki je po končani zasedbi Sandžaka, novembra 1897, sprejel njegovo ponudbo in bil premeščen na Dunaj. Kmalu po prihodu v cesarsko prestolnico je stotnik Hötzendorf prevzel dolžnosti v uradu za topografijo, kjer mu je bil predstojnik polkovnik vitez Samonigg, ki ga je Hötzendorf v spominih ocenil kot strogega, natančnega in zahtevnega predpostavljenega (*ein strenger, genauer, viel fordernder Vorgesetzter*). Kljub temu je Hötzendorfova mati s polkovnikovo družino stkala prijateljske vezi, kakor še piše Hötzendorf v svojih spominih.[114]

Vodstvene funkcije

Funkcijo šefa urada je polkovnik vitez Samonigg opravljal do 10. aprila 1881, nato pa so mu bile zaupane nove službe. Tako je junija 1881 odšel v Galicijo, kjer je postal poveljnik generalštaba 11. korpusa generalnega poveljstva v današnjem Lvivu (nem. Lembergu).[115] Takrat je habsburški dvor, po atentatu na ruskega carja Aleksandra II. (1818–1881), imel z Rusijo dokaj hladne odnose, saj so Rusi idejo panslavizma uporabljali tudi kot sredstvo agitacije proti Avstriji. Temu primerno so v avstrijskem vojaškem vrhu morali računati tudi na možnost eskalacije razmer v oborožen spopad. V teh razmerah je torej poveljstvo lvovskega korpusa vodil feldcajgmajster vojvoda Wilhelm Württemberški (1828–1896), ki je v načelniku štaba, vitezu Samoniggu, našel pravega človeka za uspešno delovanje. Oktobra 1881 je Samonigg sodeloval pri posvetovanjih, ki so potekala na Dunaju pod predsedstvom nadvojvode Albrechta. Načelnik štaba 11. korpusa je tedaj podal več predlogov o potrebnih reformah, kar je v lapidarnem vojaškem jeziku zajel na štirih straneh. Rezultat teh posvetovanj naj bi bila uvedba teritorialnega sistema vojske leta 1882, s čimer je Galicija doživela gospodarski preporod.[116] Samonigg je uspešno izvajal potrebne reforme in vojaške enote pripravil na morebitno mobilizacijo.

[110] AT ÖSTA, AVA, Adelsakten, Adelsakte von Samonigg, Johann, Rittsdt., 22. I. 1880. – Za posredovano dunajsko arhivsko gradivo in opis grba se zahvaljujem dr. Mihu Preinfalku.
[111] *Oesterreichischer Soldatenfreund*, 23. 4. 1880, str. 4: Ritterstands-Verleihung.
[112] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
[113] Conrad v. Hötzendorf, *Mein Anfang*, str. 87–88.
[114] Prav tam, str. 132.
[115] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
[116] Strobl, *Geschichte*, str. 373–374.

Za to uspešno opravljeno delo je 28. oktobra 1884 prejel viteški križec Leopoldovega reda.[117]

Vitez Samonigg je bil načelnik štaba do 19. oktobra 1884, potem so mu zaupali poveljstvo 23. pehotne brigade, že v naslednjem letu (1885) pa je z majskimi napredovanji postal generalmajor. Leta 1886 je bil premeščen in je postal poveljnik 8. pehotne brigade v Brnu, 24. septembra 1889 pa so mu zaupali poveljevanje nad 5. pehotno divizijo v Olomoucu. Generalmajor vitez Samonigg je s 1. majem 1890 napredoval in postal podmaršal (*Feldmarchalleutnant*) ter naslednja tri leta deloval pri diviziji v Olomoucu.[118] Tam si je ves čas prizadeval za izboljšanje izobraževanja vojaštva ter vzdrževanje discipline na visoki ravni; obenem je skrbel za dobro počutje tako častnikov kot vojaških obveznikov ter večkrat zastavil svoje ime za njihove upravičene pripombe in pomisleke. Zato je užival polno zaupanje vojaštva. Tudi mesto Olomouc in njegovi prebivalci so se vitezu Samoniggu priljubili, sam pa si je prizadeval, da bi kot zvest občudovalec velikega vojskovodje Radetzkega temu priskrbel primeren spomenik.[119] Njegova prizadevanja so obrodila sadove, saj je leta 1892 mesto Olomouc res postavilo pomnik očetu Radetzkemu, nekdanjemu poveljniku olomouške trdnjave.[120]

Na vrhu: generalni inšpektor vojaških šol

To je bil lep zaključek Samoniggovega bivanja v tem moravskem mestu, saj so ga 17. oktobra 1893 poklicali v vojno ministrstvo na Dunaj. Morda velja kot zanimivost omeniti tudi oceno o znanju jezikov iz leta 1893. Takrat so za podmaršala zapisali, da je popolnoma obvladal nemščino, dobro je znal še slovensko, italijansko in francosko. Nekaj malega je znal še poljsko in rusko, za službene potrebe zadovoljivo pa je govoril tudi hrvaški jezik.[121]

Samonigg je sprva deloval v ministrstvu, kjer se je še podrobneje seznanil s težavami vojaških izobraževalnih ustanov, kjer so vse bolj težili k spremembam. Desetletja je namreč prevladovala težnja po nizki izobrazbeni ravni kadetov, zdaj pa je vojska ubrala nasprotno pot. Prav to nalogo reformiranja sistema so leta 1895 zaupali Samoniggu.[122] 8. januarja 1895 je časopis *Slovenec* poročal: »*Podmaršal vitez Samonigg je imenovan generalnim nadzornikom vojaških šol, generalni major Gustav Uher je imenovan poveljnikom tehniških vojaških tečajev.*«[123]

Rudolf Andrejka je o vitezu Samoniggu kot generalnem inšpektorju med drugim zapisal: »*Na tem položaju je skušal spraviti kadetnice na stopnjo civilnih srednjih šol in uvedel obvezno maturo. Ne ozirajoč se na stare tradicije, je izvajal svoje reforme, odstavljal in premeščal učitelje voj. šol, kar mu je nakopalo mnogo nasprotstev.*«[124] Ta zapis je treba prebirati previdno, saj takratno časopisje poroča, da je bila funkcija generalnega inšpektorja bolj posvetovalne in ne odločujoče narave.

Cesar Franc Jožef je 30. januarja 1897 podmaršala viteza Samonigga počastil z naslovom tajnega svetnika.[125] Visoka čast pa najbrž ni imela večjega vpliva na Samonigga, ki si je iskreno prizadeval za reformo vojaškega šolstva, pri čemer pa, kakor se zdi, ni bil najbolj uspešen. Zaradi tega naj bi se generalni inšpektor že leta 1898 odločil za upokojitev. 27. aprila 1898 je *Oesterreichisher Soldatenfreund* poročal, da je bil generalni inšpektor podmaršal Johann vitez Samonigg upokojen, ob upokojitvi pa je dobil titularni čin generala topništva (*Feldzeugmeister*) in veliki križ reda Franca Jožefa.[126] O tej upokojitvi so aprila poročali tudi drugi časopisi.[127]

Prav to Samoniggovo dejanje je doživelo izjemen odmev v takratni družbi. *Mährisches Tagblatt* je poročal, da se zelo redko zgodi, da bi upokojitev aktivnega častnika, »*čeprav z najvišjimi častmi*«, vzbudila tolikšno zanimanje kot Samoniggova. Ob tem so domnevali, da je do upokojitve najverjetneje prišlo bolj zaradi tega, ker mu ni uspelo uresničiti svojih temeljitih reformnih predlogov v prenovitvi vojaškega izobraževalnega sistema kakor zaradi fizične oslabelosti generalnega inšpektorja. Ob tem so poskušali na kratko opisati tudi njim poznano ozadje dogajanja v vojaških vrstah. Poročevalec je tako navajal, da se je leta 1893 zdelo, da je vojska končno doumela pomembnost poenotenja in posodobitve izobraževanja častniškega kadra. Vojaško vodstvo si je po mnenju pisca prizadevalo za temeljito prenovo, zato je vzpostavilo novo funkcijo generalnega inšpektorja vojaških izobraževalnih ustanov, za to mesto pa je bil izbran prav vitez Samonigg, kar je povsod naletelo na odobravajoče odzive, saj so se zavedali njegovih izkušenj in praktičnih sposobnosti. Težava pa je bila v tem, kakor je zapisal poročevalec, da generalni inšpektor ni bil neodvisen kakor v Nemčiji. V habsburškem cesarstvu je bila funkcija le svetovalnega

117 *Fremden-Blatt*, 21. 3. 1915, str. 5, »ZFM [!] Johann Freiherr v. Samonigg. Ein Nachruf von G. d. I. d. R. Albin Freiherrn zu Teuffenbach«.
118 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann.
119 *Fremden-Blatt*, 21. 3. 1915, str. 5, »ZFM [!] Johann Freiherr v. Samonigg. Ein Nachruf von G. d. I. d. R. Albin Freiherrn zu Teuffenbach«.
120 Prim. *Mährisches Tagblatt*, 6. 5. 1892, str. 4, »Die Enthüllung der Radetzky-Gedenktafel am Olmützer Gemeindehause«.
121 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Haupt-Bericht 1893 Samonigg Johann.
122 Strobl, *Die Geschichte*, str. 375.
123 *Slovenec*, 8. 1. 1895, s. p., »Telegrami«.
124 Andrejka, »Samonigg, Ivan« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi535365/) (1. 8. 2021).
125 Prim. *Laibacher Zeitung*, 6. 2. 1897, str. 1, »Amtlicher Theil«.
126 Prim. *Oesterreichischer Soldatenfreund*, 27. 4. 1898, str. 4, »Militärische Rundschau«.
127 Prim. *Grazer Volksblatt*, 24. 4. 1898, str. 3, »Aus dem Militär-Verordnugsblatte«.

značaja, kar je pomenilo, da ima avstrijski generalni inšpektor bolj kot ne zvezane roke, posledično pa tudi do temeljitih reform ni moglo priti. Vitez Samonigg si je prizadeval, da bi bil položaj inšpektorja vendarle bolj upoštevan; na njegovo pobudo so to končno spoznavali tudi v ministrstvu in znova se je prebudilo upanje, da bo do prepotrebnih reform končno prišlo, kar pa se ni zgodilo. Zato bo imel vsak njegov naslednik težko opravilo pri reševanju tega vprašanja, so še navedli v časopisu.[128]

V pokoju

General vitez Samonigg se je po upokojitvi naselil v svoji vili v Gradcu, kjer je bil živahno vpet v življenje tamkajšnje družbe, o čemer so poročali tudi časopisi. Upokojeni Samonigg je tako postal član cesarsko-kraljeve Geografske družbe na Dunaju, zanimal se je za arheološka izkopavanja v Radvanju, se udeleževal različnih sprejemov, slovesnosti in banketov ter bil dejaven član Historičnega društva za Štajersko in predsednik turističnega združenja Adria. O vsem tem so poročali časopisi, a tudi o njegovih otrocih niso molčali. Tako je leta 1901 njegova hči Adele, poročena baronica Rhon von Rohnau,[129] v Olomoucu izvajala klavirski koncert, njegova druga hči pa je v podobni vlogi leta 1903 sodelovala v Gradcu na proslavi v spomin cesarice Elizabete.[130]

Stari general je kot donator večkrat prispeval za nego ubogih, nekajkrat pa je bil tudi sprejet pri cesarju v avdienci. V Gradcu se je spoprijateljil z graškim univerzitetnim profesorjem Richterjem, ki je pripravljal delo o Bosni in Hercegovini. Samonigg naj bi se, da bi poslušal njegova predavanja, celo vpisal na graško univerzo, z njim pa naj bi tudi potoval po severni Afriki. Poleg tega je bil član častnega odbora turnirja v mečevanju, ki je potekal v Gradcu, ter vrste drugih organizacij in društev.[131]

Vitez Samonigg je bil posebej vnet za ohranjanje spomina na posamezne častnike in generale, ki so v zgodovini pustili vidne sledi. Zato je bil med agilnimi pobudniki in član komiteja za postavitev spomenika svojemu nekdanjemu nadrejenemu generalu Wilhelmu Württemberškemu,[132] do česar je leta 1907 tudi zares prišlo. V zahvalo za to je od württemberškega vladarja prejel veliki križec reda württemberške kraljeve krone ter Friedrichovega reda.[133] Počastil pa ga je tudi cesar Franc Jožef, in sicer s tem, da je Samonigg 15. novembra 1908 prejel titularni naslovni čin generala pehote (*General d. Inf.*).[134]

V Gradcu je bil general vitez Samonigg tudi član odbora za postavitev spomenika častniku Francu vitezu Hackherju (1764–1837), branitelju graškega grajskega hriba leta 1809, ki si je za to udejstvovanje v bojih proti francoskim silam prislužil viteški križec reda Marije Terezije in baronski naslov. Spomenik so postavili in slovesno odkrili 18. oktobra 1909.[135]

Začetki sinove vojaške kariere

Ob vseh teh aktivnostih je lahko general spremljal napredovanja svojega sina v vojaški suknji. Adolf vitez Samonigg je zaradi očetove kariere in družbe že zgodaj spoznal vojaški poklic ter se odločil slediti očetovim stopinjam.

Zaradi očetovih službenih mest in selitev je bilo tudi sinovo šolanje sprva razpeto med več različnih izobraževalnih ustanov. Tako je 1. razred gimnazije obiskoval v Brnu, 2. do 5. razred v Olomoucu, 6. razred na Dunaju, 7. in 8. razred pa na terezijanski gimnaziji na Dunaju, od koder ga je pot vodila na vojno akademijo (smer topništvo), ki jo je obiskoval v letih 1896–1899 in jo zaključil z zelo dobrim uspehom.

Na cesarjev rojstni dan, 18. avgusta 1899, je kot absolvent akademije postal poročnik in vstopil v aktivno vojaško službo k 9. topniškemu polku.[136] Vojaški ocenjevalci so mladega poročnika Adolfa Samonigga po prvem letu delovanja opisali kot srednje vitke, še ne povsem razvite telesne postave, primernega za vse službe v miru in vojni. Značajsko je bil ocenjen kot častnik dobrega značaja, ki ima vesel in živahen temperament, zelo dobrih sposobnosti, ki zna zelo hitro pravilno razumeti situacijo. Ta ocena se ne razlikuje dosti od tistih, ki so jih – sicer mestoma v drugačni formulaciji – uporabili pri ocenjevanju njegovega očeta. Kot mlad poročnik je premogel znanje in spretnosti za opravljanje poklicnih nalog in se je dobro znašel kot častnik baterije. Pri poučevanju nabornikov je Adolf vitez Samonigg dosegel dobre rezultate. Imel je dobro (torej povprečno!) teoretično znanje o artileriji in streljanju, praktičnega znanja pa si še ni pridobil. Ocenili so ga še kot zelo zagnanega in ambicioznega mladeniča, ki je do nadrejenih zelo spoštljiv in uslužen, do sebi enakih

[128] *Mährisches Tagblatt*, 26. 4. 1898, str. 2–3, »Die Pensionirung des FML von Samonigg«.

[129] Adele Samonigg se je 31. julija 1893 v Olomoucu poročila s poročnikom Adolfom baronom Rohn v. Rohnauom. Ob tej priložnosti je zaradi vere (ona katoličanka, on evangeličan) prišlo do nekaj neljubih zapletov. Nevesta je potem prestopila v evangeličansko vero. O tem so poročali tudi časopisi. Glej: *Mährisches Tagblatt*, 1. 8. 1893, str. 3, »Die Trauung des Fräuleins Adele v. Samonigg«.

[130] Prim. Poles, Znameniti sin, str. 11.

[131] Prav tam.

[132] Prim. *Neues Wiener Tagblatt*, 25. 1. 1901, str. 27, »Ein Denkmal«.

[133] Poles, Znameniti sin, str. 11.

[134] Prim. Schmidt-Brentano, *Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität 1816–1918*, str. 158 (https://dokumen.tips/documents/die-k-k-bzw-k-u-k-generalitaet-1816-1918.html) (12. 8. 2021).

[135] Prim. *Grazer Volksblatt*, 18. 10. 1909, str. 2–3, »Die Enthüllung«.

[136] Na spletni strani arhiva je v popisu napačno navedeno, da je bil dodeljen k enoti konjenice. Prim. AT ÖSTA, KA, Militärische Nachlässe, 373 (B, C) Samonigg von, Adolf.

ustrežljiv, do podrejenih pa službeno vljuden. Med moštvom si je prizadeval vzdrževati potreben red in disciplino.

V tej enoti je kot poročnik služboval naslednjih pet let, dva meseca in 13 dni, ko je 1. novembra 1904 končno dočakal prvo napredovanje in postal nadporočnik. Čas do napredovanja je bil dokaj dolg in šele podroben vpogled v dokumente nam pove, da je bila težava najverjetneje povezana z njegovim izobraževanjem. V letu 1900/1901 se je uril na jezdni šoli, a glavna ovira za napredovanje je bila Samoniggovo neznanje polkovnega jezika. Iz dokumenta, ki nam generalovega sina Adolfa predstavlja v prvem letu njegove vojaške službe, razberemo, da je popolnoma obvladal nemški jezik, zelo dobro se je v pisani in govorjeni obliki izražal v francoščini, za službene potrebe je znal tudi češki jezik, toda polkovnega jezika enote – slovenščine! – ni bil vešč. Zato so določili, da se je mora naučiti do 17. avgusta 1902. Očitno je ta čas dobro izkoristil in se vsaj za službene potrebe zadovoljivo (*Dienstgebrauche genügend*) naučil slovenščine. Pri vpisih pa moramo biti previdni; kot zanimivost lahko navedemo, da so leta 1904 o njegovem znanju francoščine poročali popolnoma drugače kakor nekaj let poprej; zapisali so, da je znal le »nekaj« (*etwas*) francoščine v pisani in govorjeni besedi. Dve leti pozneje so Adolfovo znanje jezikov opisali takole: nemško govori in piše tekoče in korektno, slovensko (polkovni jezik) dobro (*gut*); češko za službene potrebe zadovoljivo (*Dienstgebrauche genügend*), francosko pa to pot dobro. Leta 1905 so o Adolfu v letni oceni zapisali, da se je v vseh pogledih odlično izkazal kot namestnik polkovnega adjutanta. Pri vajah je pokazal zelo dobro poznavanje uporabe orožja in pravilno ocenil taktične situacije. Na vajah tistega leta je svoje znanje in poznavanje artilerije ter streljanja zelo dobro izkoristil. Ocenili so ga kot primernega za generalštabno službo ter oceno zaključili z zapisom: »*Je zelo sposoben in vsestranski častnik*« (*Ist sehr tüchtiger, vielseitg verwendbarer Offizier*).[137] Oče Johann je najbrž upal, da bo sin napredoval vsaj tako hitro in uspešno kakor on, a spričo razmer do tega ni prišlo. Je pa z zanimanjem še naprej spremljal sinovo vojaško karierno pot.

Čas v Badnu

Leto 1909 je bilo za titularnega generala topništva viteza Samonigga v splošnem čas selitev, jubilejev in pretresov. Že maja je časopisje poročalo o spominski slovesnosti, ki je potekala v Südbahnhotelu na Semmeringu. 15. maja so se po petdesetih letih tam zbrali vsi še živi gojenci tehnične akademije v Znojmu, ki so 14. aprila 1859 končali z izobraževanjem. Med številnimi, ki so se udeležili te slovesnosti, je bil tudi vitez Samonigg.[138] V tem času se je že pripravljal na odhod iz štajerskega deželnega glavnega mesta. Zaradi družinskih razlogov se je namreč tistega poletja preselil na Dunaj, kakor so poročali časopisi: »*Feldcajgmajster v pokoju, vitez Samonigg je zapustil naše mesto, da bi se za stalno naselil v Badnu pri Dunaju. Vilo na Hilmgasse 12 je prodal Rudolfu Mayerju /.../ za 60.000 K. Slovo gospoda feldcajgmajstra viteza Samonigga bo v našem mestu za sabo pustilo veliko vrzel. Štel je vendarle med najvplivnejše člane društev Rdeči križ, Adria, v odboru za Hackerjev spomenik in drugih telesih.*«[139] V Badnu se je naselil v hiši na naslovu Župnijski trg 5. V seznamu, ki ga je objavil lokalni list, je navedeno, da je bila takrat s Samoniggovo družino tudi hčerka Adele baronica Rohn-Rohnau. Skupaj s služinčadjo je v hiši živelo deset oseb.[140]

V prvih dneh novembra 1909 so časopisi poročali o napredovanju Samoniggovega nečaka, takratnega polkovnika Alfreda viteza Hinkeja, ki je 27. oktobra postal poveljnik 14. pehotnega polka.[141] To pa je bila najbrž zadnja vesela vest za Samoniggovo sestro in Hinkejevo mater Fani, ki je 17. novembra tega leta v 73. letu starosti umrla v Gradcu.[142] Pokopali so jo 19. novembra na pokopališču pri Sv. Leonardu.[143] Po sestrinem pogrebu se je podmaršal Samonigg vrnil v Baden, kjer si je privoščil krajši oddih,[144] decembra pa je praznoval svoj 70. rojstni dan. Ob tej priložnosti so mu voščili v lokalnem časopisu *Badener Zeitung* ter posebej izpostavili njegovo telesno čilost in duševno svežino ter mu zaželeli »*še mnoga leta čvrstega zdravja in neskončne življenjske radosti v našem lepem Badnu*«.[145]

Leta 1910 je titularni general topništva Johann vitez Samonigg postal častni član Historičnega društva za Štajersko, posebno pohvalo pa je prejel tudi od članov društva štajerskega deželnega muzeja. Samoniggu je 24. julija 1910 cesarska pisarna izdala diplomo, s katero je bil skupaj s potomci povzdignjen med barone.[146] O tem je časopisje, zanimivo, poročalo šele jeseni.[147] V ohranjeni prošnji Samonigg ni spreminjal dotedanjega družinskega grba; edina sprememba je le v tem, da na ščitu počiva še sedemrogeljna baronska krona.[148]

137 AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Adolf.

138 Prim. *Neue Freie Presse*, 22. 5. 1909, str. 8, »Ausmusterungs – Erinnerungsfest«.

139 Cit. po: Poles, Znameniti sin, str. 11.

140 *Cur und Fremden-Liste des Curortes Baden bei Wien*, 4. 9. 1909, str. 5, »Ausgegeben«.

141 Prim. *Neue Schlesische Zeitung*, 2. 11. 1909, str. 2, »Militärische Ernennung«.

142 *Grazer Tagblatt*, 18. 11. 1909, str. 21, »Todesfälle«.

143 *Grazer Volksblatt*, 19. 11. 1909, str. 5, »Todesfälle«.

144 Prim. Poles, Znameniti sin, str. 11.

145 *Badener Zeitung*, 25. 12. 1909, str. 3, »Personalnachricht«; Poles, Znameniti sin, str. 11.

146 Poles, Znameniti sin, str. 11.

147 Prim. *Neues Wiener Journal*, 14. 10. 1910, str. 3, »In den Adelstand erhoben«.

148 Prim. AT ÖSTA, Adelsakten, Adelsakte von Samonigg, Johann, Freiherrnstand, 24. VII. 1910.

Baronski grb Johanna Samonigga
(AT ÖSTA, Adelsakten, Adelsakte von Samonigg, Johann, Freiherrnstand, 24. VII. 1910).

Baron Samonigg je oktobra 1910 na Dunaju doživel manjšo nesrečo, o kateri so poročali časopisi. *Grazer Tagblatt* je tako zapisal, da je pri prečkanju *Favoritenstrasse* kočijaž zadel generala in ga lažje poškodoval. Rane so mu sprva oskrbeli v wiedenski bolnišnici ter ga nato odpustili v domačo oskrbo.[149] A če nesreča ni pustila trajnejših posledic, tega ni mogoče reči za bolečino, ki je v Samonigga zarezala decembra tega leta. Takrat sta namreč zakonca Samonigg izgubila hčer, 39-letno Adele baronico Rohn von Rohnau, ki je umrla 16. decembra 1910. Pokopali so jo dva dni pozneje na badenskem pokopališču. Iz vpisa v mrliški matici razberemo, da je bila baronica evangeličanske vere.[150] Žalost, ki je prevevala hišo, so skušali ublažiti vnuki, baron Samonigg pa z različnimi aktivnostmi in družabnimi dogodki. Seveda je pri tem pazljivo spremljal tudi uspehe svojega sina.

Prav v začetku leta 1913 je lahko sin Adolf očetu generalu poročal o posebni pohvali, ki jo je prejel za vojaško delovanje. 19. februarja 1913 so namreč v dnevnem povelju zapisali posebno pohvalo Adolfu baronu Samoniggu za vzorno opravljanje službe polkovnega adjutanta v zadnjih šestih letih. Ob tem se je Adolf, kakor so zapisali, posebej izkazal »*v tekočem letu, ko je v težkih razmerah postavil 5. baterijo in s tem opravil veliko delo. V imenu Najvišje službe je prejel zahvalo in priznanje.*«[151] Tega leta je ob objavi majskih napredovanj ostareli general lahko z nemalo ponosa bral tudi o sinovem napredovanju, saj je s 1. majem 1913 Adolf baron Samonigg postal stotnik.[152]

[149] *Grazer Tagblatt*, 17. 10. 1910, str. 4, »Unfall des FZM Ritter v. Samonigg«. – Zanimivo je, da so takrat v prispevku napačno zapisali plemiški naziv vitez, ko pa je Samonigg že bil povišan v barona.
[150] EW, Pfarre Baden – St. Stephan, SB 1908–1911, fol. 270.
[151] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Adolf.
[152] Prim. *Wiener Zeitung*, 30. 4. 1913, str. 14.

A če je sinovo napredovanje leta 1913 prineslo nekaj veselja, je konec leta spet postregel z žalostjo. *Badener Zeitung* je 1. oktobra 1913 namreč poročal, da je v minulem mesecu v Gradcu v 41. letu starosti umrla še druga hčerka barona Samonigga, Hanna baronica Samonigg.[153] Iz mrliške matične knjige razberemo, da je baronova hčerka, katoliške vere, 28. septembra tega leta umrla v Gradcu, od koder so jo prepeljali v Baden in pokopali v tamkajšnji družinski grobnici.[154]

Na Dunaju

Po teh žalostnih dogodkih se je baron Samonigg s soprogo preselil na Dunaj in se nastanil v XIX. dunajskem okrožju na naslovu Hofzeile 29.[155] Tudi po tej preselitvi se je ves čas zanimal za lokalno in še posebej vojaško zgodovino. Zdi se, da ga je še vedno vznemirjal avstrijsko-pruski spopad leta 1866, ki se ga je sam udeležil. Leta 1914 je izšla broširana knjiga *Das Gefecht von Skalitz am 28. Juni 1866. Als Beitrag zur Geschichte des Kampfes um die Vorherrschaft in Deutschland. Geschildert und besprochen von einem Österreicher.*

Heinrich Friedjung je v *Neues Wiener Tagblatt*-u 9. junija 1914 objavil članek *Ein Beitrag zur Geschichte von 1866*. V prispevku je ugotavljal, da se je avtor »*v duhu iskrene ljubezni do resnice*« pri delu opiral na strogo vojaška poročila o bitki pri Skalicah, in širši javnosti razkril, da je avtor tega dela baron Samonigg. V svoji oceni je zapisal, da je delo »*v glavnem prepričljivo*« (*in der Hauptsache abschliessende Studie vor*); tem bolj, ker je avtor načrtno zbiral vse možne prispevke in imel na voljo številne, poprej zamolčane vire (denimo zapisnik podpolkovnika iz štaba nadvojvode Leopolda). Friedjung je izpostavil, da se avtor študije ni bal odkrite besede in obsodbe napačnega ravnanja nadvojvode Leopolda in vrhovnega poveljnika Benedeka. V oceni knjige je med drugim zapisal, da bi bilo zelo dobrodošlo, če bi Samonigg zbrano gradivo uporabil tudi za opise ostalih bitk, vse do bitke pri Kraljevem Gradcu.[156]

O novi knjigi so se 27. junija 1914 razpisali tudi v *Neue Freie Presse*. Avtor prispevka je svojo oceno začel z naslovom knjige o bitki pri Skalicah, kjer piše, da jo je spisal Avstrijec, za katerega pa se je, kakor ugotavlja avtor, izkazalo, da ni nihče drug kot baron Samonigg. Ta se je kot mlad štabni častnik osebno udeležil prav te bitke. Samonigg je spopad 28. junija 1866 v svoji brošuri ocenil kot kritični dan za vso severno, Benedekovo armado, piše poročevalec, in se spraševal o poveljnikovih odločitvah, ali bi ob drugačnih sklepih vse skupaj potekalo drugače, kakor je. Časopisni poročevalec je izpostavil takšna vprašanja in tudi vprašanja o krivdi pehote pri tem porazu. Pri tem je posegel prav po prikazu bitke pri Skalicah, o čemer je pisal Samonigg. Ob koncu prispevka pa je zapisal: »*Samoniggova knjiga v svojih podrobnostih pri opisovanju bojev ne pušča nikakršnega dvoma o visoki moralni čvrstosti avstrijskih enot vseh narodnosti ter njihovem zaničevanju smrti in je tako ob vsej resnicoljubnosti junaška pesem, ki nam kaže Avstrijo v najgloblji nesreči, vendar tudi skrivne vrelce njene trdožive življenjske moči, neuničljivost te Avstrije, katere usoda pač je, da je največja v nesrečnih dneh.*«[157]

Prva svetovna vojna

Avtor gornjih vrstic, ki je posebej pohvalil vzorno Samoniggovo delo, si niti v sanjah ni mislil, da bo prav na obletnico bitke, 28. junija 1914, za habsburški imperij znova nastopil »nesrečen dan«, saj je tega dne Gavrilo Princip (1894–1918) v Sarajevu ustrelil habsburškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda (1863–1914) in njegovo soprogo Sofijo (1868–1914). Črni oblaki nesreče in nove vojne so se kopičili na obzorju. Mesec dni pozneje so čete že korakale na bojišča, kamor jih je klical cesarjev ukaz. Stari general Samonigg se je lahko ob tem le z bojaznijo spraševal, ali so se iz preteklih izkušenj cesarski generali in častniki res kaj naučili ali pa bo cena novih spoznanj znova visoka. Sam se vojne res ni več udeležil kot aktiven vojak, a je bil v vojski takrat njegov sin, zaradi česar je bil oče general močno zaskrbljen. Se bo vojna hitro končala? Bo sin prišel domov, ovenčan s častjo zmagoslavja, ali pa bo doživljal grenkobe poraza, kakor jih je že oče? Te misli niso bile redke med vsemi, ki so takrat imeli najbližje v vojaški suknji in na različnih bojiščih.

General baron Samonigg je lahko o vojnih dogodkih in položaju presojal po poročilih dnevnega časopisja, razlagah starih prijateljev, s katerimi se je srečeval na Dunaju, in informacijah, ki so mu jih posredovali njegovi nekdanji učenci. Gotovo pa se je lahko o razmerah in dejanskem stanju informiral tudi iz pisem, ki mu jih je pošiljal sin Adolf. Od izbruha vojne je bil Adolf baron Samonigg na srbskem bojišču kot poveljnik 2. baterije samostojnega dalmatinskega gorskega topniškega diviziona, ki je bil v sestavu 5. gorske brigade pod poveljstvom generalmajorja v. Nöhringa. O sinu Adolfu so poročali tudi časopisi. Tako je *Pester Loyd* novembra 1914 objavil vest, da je stotnik Adolf baron Samonigg prejel najvišje priznanje za hraber nastop pred sovražnikom.[158]

V času, ko je bil sin na bojišču, sta se oče in mati zadrževala na Dunaju ali v Badnu in se udeleževala posameznih dogodkov, ki pa so večkrat imeli kaj žalosten pridih. Takšno je bilo tudi poslednje slovo

[153] *Badener Zeitung*, 1. 10. 1913, str. 5, »Hanna Freiin von Samonigg«.
[154] EW, Pfarre Baden – St. Stephan, SB 1912–1914, fol. 150.
[155] Prim. *Fremden-Blatt*, 20. 2. 1915, str. 17, »Verzeichnis«.
[156] *Neues Wiener Tagblatt*, 9. 6. 1914, str. 2, »Ein Beitrag«.
[157] *Neue Freie Presse*, 27. 6. 1914, str. 25, »Das Gefecht«.
[158] Prim. *Pester Lloyd*, 9. 11. 1914, str. 8.

Die Unterzeichneten erfüllen hiemit die traurige Pflicht, Nachricht zu geben, von dem Hinscheiden

Sr. Exzellenz des Herrn k. u. k. wirklichen Geheimen Rates, Feldzeugmeisters

Johann Freiherrn von Samonigg

Großkreuz des Franz Josef-Ordens, Ritter des Leopoldordens, des Ordens der eisernen Krone III. Kl. mit der Kriegsdekoration, Besitzer des Militärverdienstkreuzes, der Militärverdienstmedaille, der Kriegsmedaille, des Offizierdienstzeichens II. Kl., der Jubiläumsmedaille und des Jubiläumskreuzes, Großkreuz des Toscana'schen Militärverdienstordens, des Sächsischen Albrechtordens, des Ordens der Württemberg'schen Krone und des Württemberg'schen Friedrichordens, Komtur des Italienischen Mauritius- und Lazarusordens.
Ehrenmitglied des historischen Vereines für Steiermark.

Die irdische Hülle wird Freitag, den 15. Jänner 1915, zum Zwecke der Kremation nach Zittau um ½2 Uhr nachmittags, nach vorheriger Einsegnung (XIX. Hofzeile 29), zum Nordwestbahnhof überführt.

Wien, am 13. Jänner 1915.

Bertha Freifrau von Samonigg
Gattin

Adolf Freiherr von Samonigg
k. u. k. Artilleriehauptmann
Sohn

Hanns Freiherr von Rohn
k. u. k. Obl.-Freiw. im J.-R. Nr. 9
Renée Freiin von Rohn
Grete Freiin von Rohn
Enkeln.

Blumenspenden werden dankend abgelehnt und wird gebeten, hiefür bestimmte Beträge der „Kriegsfürsorge" zuzuwenden.

Gemeinde Wien, Städt. Leichenbestattung, XVIII. Währingerstr. 169. Tel. 14881 — Druck Rud. Hofmann, Wien, XVIII.

Samoniggova osmrtnica (StLA, Partezettelsammlung, K. 70, H. 5179) in njegov grob na pokopališču v Badnu (foto: Barbara Žabota).

od grofice Emmi Montecuccoli, soproge upokojenega admirala in vrhovnega poveljnika avstro-ogrske mornarice, predhodnika Antona Hausa (1851–1917), Rudolfa grofa Montecuccolija (1843–1922). Leta 1863 rojena grofica je umrla 9. oktobra 1914, na badenskem pokopališču pa so jo pokopali tri dni pozneje. Pogreba so se udeležili številni predstavniki civilnih, državnih in vojaških oblasti, sožalje žalujočim pa so izrekli ministrski predsednik Karl grof Stürgkh (1859–1916) in predstavniki drugih ministrstev, pa tudi baron Samonigg.[159]

Generalovo slovo

To je bilo najbrž eno zadnjih izrečenih sožalij, saj se je že januarja 1915 žalna zastava vila na Samoniggovem domačem naslovu. 5. decembra je bil mladi stotnik Adolf baron Samonigg ranjen na srbskem bojišču in poslan na zdravljenje na Dunaj. Rana očitno ni bila prehuda, saj je januarja spremljal očeta na predavanje v Uranio. Do tja sta se odpravila s tramvajem, a že na poti, blizu Uranie, je staremu generalu postalo slabo: »*Namesto da bi izstopil pri Aspernskem mostu, se je takoj peljal do centrale reševalne družbe. S podporo nekaj ljudi, ki so mu priskočili na pomoč, je bil pet minut pred osmo prinesen na centralno postajo. Tam so ugotovili znamenja šibkega srca. Kljub skrbni zdravniški oskrbi se je njegovo stanje poslabšalo.*« Baron Teuffenbach je o teh zadnjih urah generala Samonigga zapisal: »*Medtem ko je ubogi bolnik, še pri zavesti, menil, da gre le za prehodno slabost, so morali zdravniki globoko zaskrbljenega sina seznaniti, da je zaradi srčne kapi vsaka človeška pomoč zaman in da se bliža neizbežno. Ženo, ki je živela v Döblingu, so takoj poklicali v bolnišnico in v njeni prisotnosti je mož pred 11. uro ponoči izdihnil.*«[160] O generalovi nenadni smrti so poročali vsi vidnejši listi in časopisi monarhije. Tudi *Slovenski narod* je poročal o smrti Šoštanjčana, ki je dosegel generalske časti. Prvo notico so objavili že 14. januarja in v njej zapisali, da je umrl 76-letni *Ivan von Samonigg*, doma iz Šoštanja.[161] Dva dni pozneje pa je bila notica že nekoliko bolj opremljena z informacijami, saj so v drugih listih povzeli, da je »*zadet od kapi takoj umrl*«. Sicer ni bilo čisto tako, a kljub temu je bil vzrok njegove smrti dovolj verodostojno opisan. V prispevku so še navedli, da je bil sin »*preprostih slovenskih staršev*«, ki je pred upokojitvijo postal glavni inšpektor vseh vojaških šol, ter zaključili z besedami: »*Zanj veljajo besede Koseskega: Kdo je mar? Vse doseže, kar mu drago, bodi slava, bodi blago, vse doseže sosed moj.*«[162]

Slovo od pokojnega generala barona Samonigga je potekalo 15. januarja v domači hiši. Na pokojnikovo zadnjo željo ni bilo vojaških slovesnosti, so pa bili zato pri blagoslovu trupla prisotni visoki vojaški predstavniki, na čelu s cesarjevim generalnim pribočnikom baronom Bolfrasom. Časopisna notica presenetljivo poroča, da je blagoslov trupla izvedel evangeličanski pastor, ki je v svojem nagovoru poudaril posebne zasluge pokojnega generala.[163] Presenetljivo zato, ker je v mrliški matični knjigi v Badnu, kjer so ga po kremaciji pokopali v tamkajšnji družinski grobnici, Samonigg zabeležen kot katoličan.[164]

Mladi Samonigg po očetovih stopinjah …

Mladi stotnik Adolf baron Samonigg se je po očetovi smrti, 1. februarja 1915, vrnil na fronto in se znova znašel na srbskem bojišču, pri bateriji v sestavu 5. gorske brigade. Enota je bila po vstopu Italije v vojno poslana na soško bojišče, natančneje, v okolico Gorice. 6. junija 1915 je Samonigg v dnevnem poročilu o dogajanju na frontni črti opisal, da je bilo tedaj lepo vreme, a da je bilo moštvo zelo napeto. Že ponoči in zgodaj zjutraj so namreč italijanski topničarji streljali z vsemi topovi, o čemer je mladi baron zapisal: »*V bližino Podgore je sovražnik z vsemi kalibri topov (od težkih do lahkih) razsvetljeval nebo z ognjem in lučjo, predvsem je bilo obstreljevanje močno v času od 5h do 7:45 in od 11:30–12:45, popoldne pa prav tako.*«[165]

Adolf Samonigg je s svojo enoto sodeloval v 1. in 2. soški bitki, 20. septembra 1915 pa so enoto poslali na počitek v Idrijo. Od tam pa se ni vrnila na italijansko fronto, pač pa 8. oktobra znova na srbsko bojišče. Tu se je Samonigg udeležil bojev na Lovčenu, Cetinju, pri Podgorici in Skadru. 10. marca 1916 je bil dodeljen topniškemu štabu, sprva 20. honvedskega topniškega polka, 11. maja pa je bil premeščen k 15. brigadi poljskega topništva, ki je delovala v Galiciji. Tam je bil vpet v boje še leta 1917. V začetku leta 1918 je bil znova premeščen in se je spet znašel na italijanskem bojišču. Tu je Adolf baron Samonigg 1. julija 1918 dočakal napredovanje v majorja. Do podpisa premirja je bil *Artillerie-Gruppen-Kommandant* pri 48. brigadi poljskega težkega topništva. Po razpadu monarhije se je marca 1919 upokojil ter zaprosil, da bi njegov čin oziroma izobrazbo prevedli v naziv inženir.[166] Kot takšen se je potem znašel v civilnem svetu. Leta 1923 mu je umrla mati Berta in

159 *Wiener Zeitung*, 13. 10. 1914, str. 11, »Gräfin Emmi Montecuccoli«.
160 Cit. po: Poles, Znameniti sin, str. 11; *Illustrierte Kronen Zeitung*, 14. 1. 1915, str. 3, »FZM Freiherr v. Samonigg«.
161 *Slovenski narod*, 14. 1. 1915, str. 3, »Fcm. baron Samonigg †«.
162 *Slovenski narod*, 16. 1. 1915, str. 3, »Feldcajgmojster Ivan baron Samonik [sic!]«.
163 *Wiener Zeitung*, 16. 1. 1915, str. 3, »FZM Freiherr von Samonigg †«.
164 Prim. EW, Pfarre Baden – St. Stephan, SB 1915–1916, fol. 4.
165 AT ÖSTA, KA, Militärische Nachlässe, 373 (B, C) Samonigg von, Adolf.
166 AT ÖSTA, AdR, HBbBuT, BMfHuV, Allg Reihe, Ing Samonigg Adolf, 7864/1919, AE 495.

Častnik Adolf baron Samonigg (v ospredju levo) med prvo svetovno vojno (AT ÖSTA, KA, Militärische Nachlässe, 373 (B, C) Samonigg von, Adolf).

bila pokopana na badenskem pokopališču.[167] Adolf Samonigg je umrl 3. novembra 1954.[168]

Namesto sklepa

General Samonigg izhaja iz vrste tistih sinov slovenskih staršev, ki so dosegli najvišje vojaške čine in časti. Njihov odraz so bila tudi odlikovanja, ki mu jih je pripel cesar ali so mu jih podelili tuji dostojanstveniki in vladarji. Kar 14 odlikovanj si je prislužil v dolgoletni vojaški službi. Na prsih uniforme so se mu tako v ospredju bleščali predvsem veliki križec reda Franca Jožefa, viteški križec Leopoldovega reda in red železne krone III. stopnje z vojno dekoracijo. Ob tem je bil še nosilec vojaškega zaslužnega križca, medalje za vojaške zasluge, vojne medalje, častniške zaslužne značke II. stopnje, jubilejne medalje in jubilejnega križca, velikega križca toskanskega reda za vojne zasluge, Albrechtovega reda württemberške krone in württemberškega Friedrichovega reda. Bil je tudi komtur italijanskega reda Mauritiusa in Lazarja.[169] Ne nazadnje se je povzpel tudi v vrste plemičev ter si pridobil sprva viteški in nato še baronski naslov. O Samoniggu je baron Teuffenbach zapisal, da je bil *»plemenit človek – ne po rojstvu, ampak ustvarjen skozi lastne mnogostrane zasluge v vojni in miru ter po milosti naklonjenega mu cesarja«*.[170] Te besede so v jedru le povzele besede pesnika Koseskega, ki so izbrane za naslov tega prispevka in pričajo o tem, da je lahko tudi sin šoštanjskega trgovca z delom, trudom ter potrpežljivostjo in predanostjo od preprostega gojenca vojaških izobraževalnih ustanov napredoval celo v generala in posegel po visokih časteh. Morda pa je lahko to spominjanje na slovitega šoštanjskega rojaka in poudarjanje njegovih dosežkov ob vloženem trudu komu spodbuda – za današnji čas.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT ÖSTA – Österreichisches Staatsarchiv
AdR – Archiv der Republik
Handel, Bergbau, Bauten und Technik (HBbBuT), Bundesministerium für Handel und Verkehr (BMfHuV), Allgemeine Reihe
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
Adelsakten
KA – Kriegsarchiv Wien:
Qualifikationslisten (Quall)
Grundbuchsblätter (GBBL)
Haupt-Bericht
Militär Matriken
Militärerziehungs- und Bildungsanstalten (MEB), Technische Militär Akademie
Militärische Nachlässe

[167] Poles, Znameniti sin, str. 11.
[168] AT ÖSTA, KA, Militärische Nachlässe, 373 (B, C) Samonigg von, Adolf.
[169] AT ÖSTA, KA, Quall, Ktn. 2884, Quall Samonigg Johann; StLA, Partezettelsammlung, Ktn. 70, Heft 5179, Johann Sammonigg.
[170] Cit. po: Poles, Znameniti sin, str. 11.

EW – Erzdiözese Wien
Pfarre Baden – St. Stephan, Matriken

DAG – Diözesan Archiv Gürk
Pfarre Latschach, Matriken

DGS – Diözesanarchiv Graz-Seckau
Pfarre Graz – St. Andrae Stadt, Matriken

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Župnija Šoštanj, matične knjige

SAG – Stadtarchiv Graz
Volkszählung 1850, 1857

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv
Partezettelsammlung

ČASOPISI

Badener Zeitung, 1909, 1913.
Cur und Fremden-Liste des Curortes Baden bei Wien, 1909.
Danzers Armee-Zeitung, 1925.
Der Kamerad, 1873.
Die Vedette, 1870.
Fremden-Blatt, 1915.
Grazer Tagblatt, 1910, 1915.
Grazer Volksblatt, 1888, 1898, 1909.
Grazer Zeitung, 1871.
Illustrierte Kronen Zeitung, 1915.
Kärntner Zeitung, 1895.
Laibacher Zeitung, 1873, 1897.
Mährisches Tagblatt, 1892, 1893, 1898.
Neue Freie Presse, 1909, 1914.
Neue Schlesische Zeitung, 1909.
Neues Wiener Journal, 1910.
Neues Wiener Tagblatt, 1901, 1914.
Neuigkeits Welt Blatt, 1880.
Novice, 1886.
Oesterreichischer Soldatenfreund, 1859, 1880, 1898.
Organ der Militär-Wissenschaftlichen Vereine, 1877.
Organ des Wiener Militär-Wissenschaftlichen Vereins, 1873.
Pester Lloyd, 1914.
Slovan, 1884.
Slovenec, 1895.
Slovenski glasnik, 1866.
Slovenski narod, 1915.
Sport und Salon, 1914.
Südsteirische Post, 1895.
Tagepost, 1864.
Vorarlberger Landes-Zeitung, 1916.
Wiener Zeitung, 1913, 1914, 1915.
Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, 1916.

LITERATURA IN TISKANI VIRI

Bizjak, Matjaž: Bitka pri Kraljevem Gradcu 1866: bitka vseh bitk 19. stoletja. *Obramba*, 2007, št. 5, str. 62–64.
Bornemann, Hellmut: *800 Jahre Stift Klosterbruck (1190–1990)*. Geislingen an der Steige: Verlag des Südmährischen Landschaftsrates, 1990.
Capuder, Karol: *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1915.
Conrad von Hötzendorf, Franz: *Mein Anfang: Kriegserinnerungen aus der Jugendzeit 1878 – 1882*. Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1925.
Deák, István: *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York: Oxford University Press, 1990.
Der Oberste Kriegsherr und sein Stab: die k.u.k. Wehrmacht in Wort und Bild, 1908: militärisches Huldigungswerk anlässlich der 60jährigen Jubliläumsfeier Kaiser Franz Joseph I. Wien: Verlag »Der Oberste Kriesgherr und Sein Stab«, 1908.
Die k. und k. Kriegsschule 1851–1902. Wien: L. W. Seidl & Sohn, 1903.
Gatti, Friderich: *Geschichte der k. u. k. Technischen Militär-Akademie*, Erster Theil. Wien: in Commission bei Wilhelm Braumüller, 1901.
Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj: zgodovinski opis*. Šoštanj: Občina, 1998 (ponatis).
Janaczek, Gerhard: *Tüchtige Officirs und rechtschaffene Männer: Eine historische Bilderreise zu den Militär-Erziehungs- und Bildungsanstalten der k.(u.)k. Monarchie*. Prag: Vitalis Verlag, 2007.
Kastl, Karl: *Moja doživetja z bojnega pohoda proti Prusiji leta 1866* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016 (Theasurus memoriae. Opuscula, 4).
Novak, Pavel: *Nemščina brez učitelja. I. del: Nemška slovnica za samouke*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1915.
Österreichs Kämpfe im Jahre 1866. Nach Feldacten bearbeitet durch das k. k. Generalstabsbureau für Kriegsgeschichte, Bd. III. Wien: Verlag des k.k. Generalstabes, 1868.
Poles, Rok: Znameniti sin znamenitega trgovca Samo(v)nika – feldcojgmajster Ivan baron Samonigg. *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, l. 24, št. 12 (23. 12. 2002), str. 10–11.
Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem; 19. in 20. stoletje, Del 3: Od Aljančičev do Žolgerjev*. Ljubljana: Viharnik, 2017 (Blagoslovljeni in prekleti, 6).
Programm des k. k. Gymnasiums Cilli am Schlusse des Schuljahres 1854. Cilli: J: Jeretin, 1854.
Rozman, Franc: Feldmaršallajtnant Julius Josef Anton baron Schmigoz (1821–1889). *Časopis za zgodovino in narodopisje* 45, 2009, str. 23–30.

Stergar, Rok: *Vojski prijazen in zaželen garnizon. Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.

Strobl von Ravelsberg, Ferdinand: *Geschichte des k.u.k. Infanterie-Regiments Nr. 17 (Ritter von Milde), 1674–1910*. Laibach: Kaiserlich-königlicher Schulbücher Verlag, 1911.

Vošnjak, Josip: *Navzgor, navzdol: povest iz polminole dobe*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1909.

Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Wawro, Geoffrey: *The Austro-Prussian War: Austria's War with Prussia and Italy in 1866*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Wrede, Alphons: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht: die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*, Bd. I. Wien: L. W. Seidel, 1898.

SPLETNI VIRI

Andrejka, Rudolf: »Samonigg, Ivan« (geslo v SBL): https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi535365/

Divisional Commanders 1914–1918: http://www.austro-hungarian-army.co.uk/div-comd1.htm

Schmidt-Brentano, Antonio: Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität 1816–1918: https://dokumen.tips/documents/die-k-k-bzw-k-u-k-generalitaet-1816-1918.html

The Battle of Skalitz: http://www.historyofwar.org/articles/battles_skalitz.html https://battlefieldanomalies.com/the-battle-of-skalitz/

SUMMARY

He will accomplish whatever he sets out to. Johann baron Samonigg (1839–1915)

Drawing on archival documents and newspapers, the contribution outlines the life of a native of Šoštanj and a trader's son Johann Samonigg (1839–1915), who, on completing lower grammar school, decided to take up a military career. He attended the Technical Military Academy in Znojmo and became a lieutenant. He served in various units, and his exemplary performance allowed him to climb the rungs as well as pursue further education. He attended the elite Military College and brought his studies to a successful completion. As a general staff officer, he distinguished himself with bravery and wisdom in the battles of the Austro-Prussian War in 1866, for which he was conferred the prestigious 3rd Class Imperial Order of the Iron Crown with military decorations, which paved his path to ennoblement. Holding the rank of an officer, he performed various functions, earning one career promotion after another; in 1872, he became a major, in 1876 a lieutenant colonel, and in 1879 a colonel. In this capacity, he headed the topography office, where his attention was caught by the work of a young captain Franz Conrad von Hötzendorf (later-to-become chief of the general staff) and offered him a position in his office. In 1880, the emperor awarded him the title of *Ritter*, and in 1910 he was elevated to the rank of *Baron*. In 1885, Samonigg was promoted to major general and in 1890 to lieutenant field marshal (*Feldmarschalleutnant*). He reached the zenith of his career by taking the position of inspector general of military training, which he held until his retirement in 1898, when he was promoted to the rank of general of the artillery ad honores (*Feldzeugmeister*). General Samonigg was one of those officers born to Slovenian parents of non-noble origin, whose sheer determination, competence, and devotion earned them the highest military ranks, noble status, as well as various decorations and commendations. The contribution rounds off General Samonigg life path by briefly depicting the military career of his son, who tried to follow in his father's footsteps.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 711.435(497.4Šoštanj):342.72/.73«1911«

Prejeto: 15. 3. 2021

David Vidmar Čeru

univ. dipl. zgodovinar in univ. dipl. nemcist, Koroška cesta 27A, SI–3325 Šoštanj
E-pošta: vidmar.c.david@gmail.com

»Živelo najmlajše mesto štajerskega zaledja!«[1]

Administrativni povzdig Šoštanja iz trga v mesto maja 1911

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek obravnava povzdig Šoštanja iz trga v mesto s cesarskim odlokom 27. maja 1911. V njem so predstavljeni razlogi, zakaj in kako je do tega prišlo, prikazane pa so tudi gospodarske, politične in kulturne spremembe, ki so temu sledile. Povzdig je predstavljen v okviru gospodarskega razvoja Šoštanja in upravne delitve Šaleške doline, poleg tega je nakazano vprašanje slovensko-nemškega narodnostnega boja v Šoštanju v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju. Namen tega sestavka je tudi prikazati, kako kompleksna je bila pot pravne spremembe statusa naselbine in njenega povzdiga za čas Avstro-Ogrske.

KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, mestne pravice, Woschnagg, Vošnjaki, uprava zgodnjega 20. stoletja

ABSTRACT

»HAIL TO THE YOUNGEST GERMAN TOWN OF THE STYRIAN PERIPHERY!« THE ADMINISTRATIVE ELEVATION OF ŠOŠTANJ FROM A MARKET TOWN TO A TOWN IN MAY 1911

The article deals with the administrative elevation of Šoštanj from a market town to a town with an imperial decree of 27 May 1911. It presents the reasons why the elevation took place and how as well as outlines the entailing economic, political, and cultural changes. Thus, the article highlights the economic development of Šoštanj, the administrative division of the Šalek Valley, and the growing Slovenian-German national conflict, which developed in the late nineteenth and the early twentieth century. In addition, the article aims to demonstrate the complexity of the legal change in the status of the settlement and its elevation during the time of Austria-Hungary.

KEY WORDS
Šoštanj, town privileges, Woschnagg, Vošnjaks, administration in the early twentieth century

[1] »*Der jüngsten deutschen Stadt des steierischen Unterlandes herzlichen Heilruf!*« (*Deutsche Wacht*, let. 36, 28. 6. 1911, št. 51, str. 3). Vsi prevodi iz nemščine v slovenščino so delo avtorja. Za pregled prevodov in za nasvete pri prevajanju nekaterih terminov se zahvaljujem dr. Aleksandru Žižku.

Uvod

Trg Šoštanj,[2] dokaj majhna in provincialna naselbina, stoletja vpet v upravo habsburške in notranjeavstrijske vojvodine Štajerske, je bil 27. maja 1911 s posebnim odlokom cesarja Franca Jožefa I. povzdignjen iz trške v mestno naselbino. S tem je postal zadnja naselbina na Štajerskem, ki je pred zlomom Avstro-Ogrske monarhije in umikom nemštva postala mesto. Mesec dni kasneje, 28. junija 1911, je prišlo še do dokončne uradne in upravne razglasitve povzdiga, s čimer je Šoštanj postal mesto ne le v očeh dvorne pisarne, temveč tudi v okviru uprave vojvodine Štajerske.[3] Šoštanj je kot naselbina uradno postal središče Šaleške doline, ne le glede na število prebivalcev, hiš, kulturnih in vzgojno-izobraževalnih ustanov ter gospodarske produkcije, temveč tudi v administrativnem smislu. Seveda je bil že pred tem pomembno središče Šaleške doline in je deloval kot edina naselbina, ki se je iz statusa pretežno ruralnega trga povzdignila v obrtniško središče. Cesarski odlok z dne 27. maja 1911 je še dodatno potrdil status, ki ga je Šoštanj imel v Šaleški dolini že več stoletij. Ta status je mesto ohranilo vse do šestdesetih let 20. stoletja, ko je to vlogo zaradi pragmatičnih, a obenem političnih in ideoloških razlogov prevzela takrat ustanovljena Mestna občina Velenje.[4]

Narodnostni boj v Šoštanju v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju

Eden glavnih razlogov za povzdig Šoštanja v mesto je bilo poleg gospodarskega in administrativnega razvoja narodnostno vprašanje, ki se je v trški skupnosti začelo pojavljati po revoluciji leta 1848. To vprašanje je bilo za celotno prebivalstvo Šoštanja tesno povezano z usodo dveh vej najpomembnejše šaleške rodbine: Vošnjak in Woschnagg.[5]

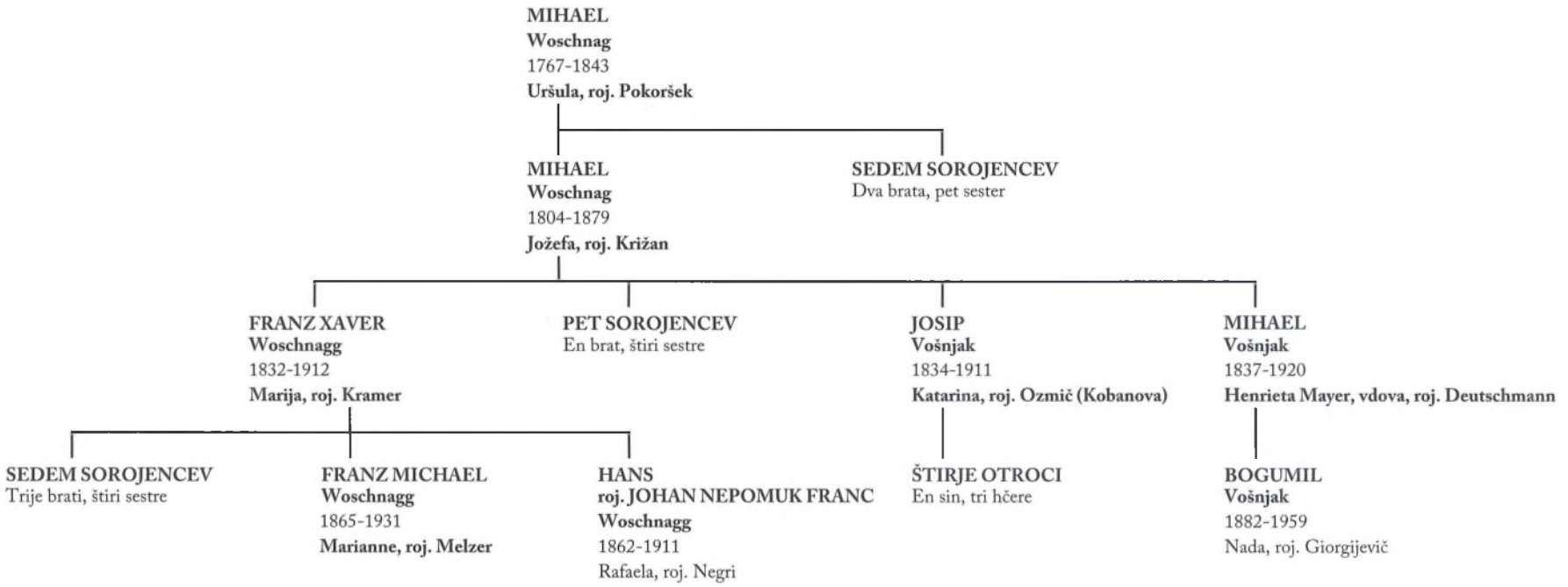
Do leta 1848, kot je v svojih *Spominih* nakazal dr. Josip Vošnjak (1834–1911), je bilo narodnostno vprašanje za večji del prebivalcev nepomembno in mnogi se zaradi še obstoječe deželne identitete niso pretirano ukvarjali z vprašanjem etnije.[6] Burna šestdeseta in sedemdeseta leta 19. stoletja s konzervativno-liberalnimi trenji, nastankom prvih slovenskih strank, taborskim gibanjem in vse večjim nemško-slovenskim kulturnim bojem so tej slogi naredila konec. Tudi družina Vošnjak je občutila te posledice, njena opredelitev pa je vplivala na etnično opredelitev celotnega mesta.

Podeželje na Spodnjem Štajerskem se je praviloma dokaj hitro »sloveniziralo«, medtem ko so v posameznih mestih potekali ostri boji za nacionalno večino. Meščansko prebivalstvo je bilo praviloma navezano na oba kulturna kroga, mnogi so govorili nemško in slovensko, nekateri so bili izrazito navezani na nemški, spet drugi na slovenski narodni tabor, nekateri pa pred radikalizacijo obeh taborov niso preveč razmišljali o tem. Radikalizacija je posegla v vse pore družbe na Spodnjem Štajerskem in večkrat se je zgodilo, da so se celo posamezne družine razdelile na nemško in slovensko vejo.[7]

Tako so šli Vošnjaki po poti izrazitega slovenstva, Franz Xaver Woschnagg (1832–1912) pa se je zaradi kopice razlogov opredelil za nemško stranko. Vzroki za to so bili številni. Po eni strani sta to bila osebnost in delovanje Franza Xaverja, med drugim poroka z Nemko, želja po uveljavitvi v pretežno nemških meščanskih krogih in postavitev Marijinega stebra v Šoštanju z nemškim napisom leta 1892, po drugi strani pa sumničenja glede izvora njegovega premoženja ter verbalni napadi nanj in druge družinske člane.[8] Tudi politično lobiranje slovenske veje družine Vošnjak zoper Woschnagge in njen uspešen poskus izrinjanja Franza Xaverja z vodstvenega položaja v lokalni hranilnici sta Woschnagge dokončno pognala k nemški stranki, posledična ustanovitev rivalske, nemško usmerjene hranilnice z Woschnaggi na čelu pa je pri poslabšanju odnosov med vejama družine prav tako odigrala pomembno vlogo in ju še bolj potisnila na en ali drug narodnostni breg.[9] Pri tem prehodu Woschnaggov na nemško stran so bili ključni tudi nekateri publicistični napadi na družino Franza Xaverja ter krivično in na trenutke neokusno opisovanje njegovega delovanja v časopisju.[10] Franza Xaverja in njegovo družino, ki sta vse do sedemdesetih let 19. stoletja aktivno sodelovala s slovenskimi narodnimi interesi, so tako pretežno zunanji dejavniki prisilili, da sta se odločila za nemško stran. Šikaniranje s strani slovenskega tabora je bilo tolikšno, da je moralo celo uredništvo časopisa *Jutro* v nekrologu sinu Franza Xaverja Hansu Woschnaggu 6. aprila 1911 priznati krivdo slovenske strani, da so se člani družine Woschnagg in nekateri Šoštanjčani raje odločili za nemško kot slovensko stranko.[11] Usoda Franza Xaverja Woschnagga in njegove družine tako deluje kot šolski primer, zakaj so se nekateri, ki so sprva veljali za Slovencem naklonjene, spremenili v pristaše nemške stranke. V to jih mnogokrat niso privedle le la-

2 Trg od 3. oktobra 1436. Več o povzdigu v trg na podlagi prve poznane privilegijske listine gl. Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 9–10.
3 Poles, *Stopetkrat o Šoštanju*, str. 20.
4 Več o tematiki rasti in razvoja Velenja gl. Bole (ur.), *Velenje, industrijsko mesto v preobrazbi*.
5 Več o družini Vošnjak/Woschnagg gl. Aplinc, *Vošnjaki*.
6 Vošnjak, *Spomini*, str. 27–32.
7 O postopnem poslabšanju slovensko-nemških odnosov od devetdesetih let 19. stoletja do razpada monarhije gl. Cvirn, *Boj za Celje*, str. 61–80.
8 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 73–90.
9 Šoštanjska lokalna izpostava leta 1883 ustanovljene prve slovenske zadružne zveze: Zveze slovenskih posojilnic v Celju.
10 MaOŠ, »100 let mesta Šoštanj: Razglednice iz časov, ko je Šoštanj dobil mestne pravice«.
11 *Jutro*, let. 2, 6. 4. 1911, št. 398, str. 1.

Rodovnik: Izsek iz rodovnika rodbine Vošnjak/Woschnagg

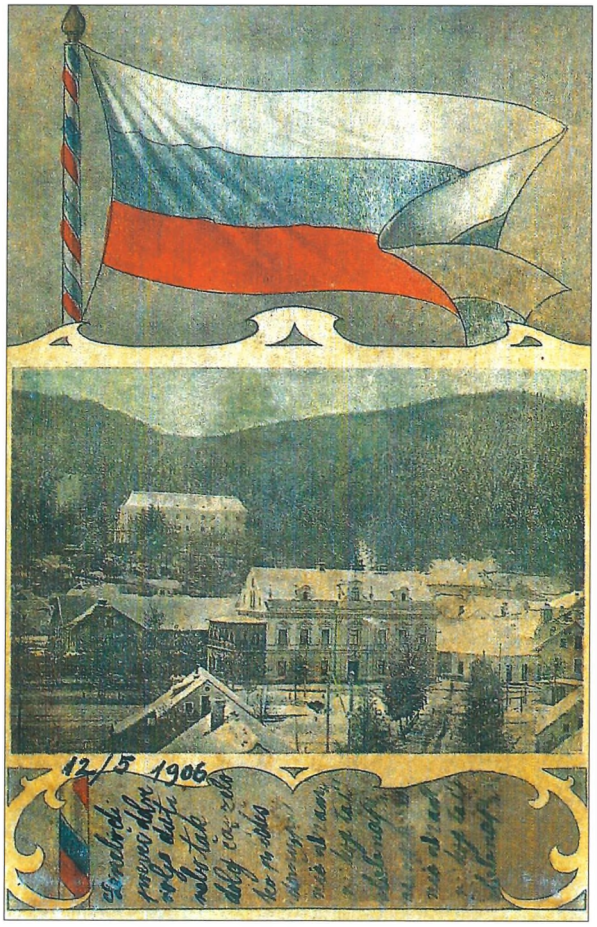
stne ideje in pogledi, temveč so bili zaradi militantne drže slovenske stranke v to prisiljeni.

To seveda ni omejeno na Šoštanj v poslednjih letih habsburške monarhije, temveč podobno dogajanje zasledimo širom monarhije. Z naraščanjem narodnostnih teženj manjših narodov monarhije in s to, za tisti čas skorajda obvezno ter od družbe zahtevano etnično in identitetno opredelitvijo posameznikov so bile zarisane bojne črte, ki so zaznamovale kulturni konflikt med posameznimi avstro-ogrskimi narodi. Naraščajoči slovenski, nemški (in drugi) nacionalizmi, povečane kulturne, jezikovne in politične zahteve ter naelektrenost tedanjega *Zeitgeista* so boj za narodne cilje povzdignili na najpomembnejši piedestal tedanje družbe in večji del prebivalstva prisilili, da je v identitetni opredelitvi videl način, kako z zmago nad »nasprotnikom« doseči nekakšno blagodarno stanje za lastno skupnost. Uspehi posameznih slovanskih narodnostnih zahtev in na trenutke nasilen ali vsaj neokusen način njihove implementacije so nemški narodnostni tabor prisilili v defenzivo. Strah pred »slovansko povodnjo« in umikom kulturnega nemštva iz najjužnejših dednih dežel hiše Habsburg je hitro postal stalnica v nemškem narodnostnem taboru. To je povzročilo radikalizacijo nemške stranke, kar je slovensko stran potegnilo v še bolj zagrizen boj.[12] Ta žalosten začarani krog je z vsakim letom prispeval k poslabšanju odnosov med slovensko in nemško stranko na Slovenskem, rodbinska »fajda« med Vošnjaki in Woschnaggi v Šoštanju pa je le eden od številnih primerov, kako je tedanji, s politiko prepredeni *Zeitgeist* povzročil razkol med nekoč složnimi skupinami.

Zamere med Woschnaggi in Vošnjaki so predvsem zaradi politične agitacije in lobiranja slednjih sprožile rodbinsko »fajdo«, ki je za sabo potegnila prebivalstvo celotnega mesta. Meščani so se zaradi želje po vplivu in poznanstvu s to rodbino začeli deliti na nemško-woschnaggovske in slovensko-vošnjakovske pristaše. Ko je Franz Xaver Woschnagg zaradi izključitve iz dotedanje »slovenske« posojilnice leta 1890 pomagal pri ustanovitvi *Schalltaler Spar und Creditverein Schönstein*, konkurenčne nemško usmerjene hranilnice, so bile bojne linije začrtane. Vošnjaki so z bratoma Josipom (1834–1911) in Mihaelom (1837–1920) na čelu pričeli še aktivneje sodelovati pri slovenskih narodnostnih stremenjih, Franz Xaver Woschnagg in njegova družina pa sta se dokončno preusmerila na nemški narodnostni breg.

Tej »nemški« opredelitvi so zaradi želje po uveljavitvi in ekonomskem napredku ter zaradi lastnih prepričanj sledili številni Šoštanjčani, ki so slovensko stranko videli kot radikalno in ideološko premalo liberalno.[13] Tako so se mnogi, katerih materni jezik je bil slovenščina, raje odločili za nemško stranko, četudi je bila njihova narodnostno-jezikovna identiteta vsaj do leta 1900 spremenljiva[14] in se je pri vsakem štetju radikalno spreminjala.[15] To se je spremenilo po letu 1900, ko se je pričelo konstantno in trajno naraščanje moči nemške stranke.

V začetku 20. stoletja je zaradi lobiranja Hansa (1862–1911) in kasneje brata Franza Woschnagga (1865–1931) ter zaradi finančnega propada slovenske veje družine Vošnjak (1908) nemška stranka začela pridobivati absolutni primat in je imela leta 1910 več kot očitno večino (69,5 %).[16] Tako je po štetju iz leta 1880 v Šoštanju živelo 733 prebivalcev, od tega 118 Nemcev in 615 Slovencev, po štetju

Slovenska razglednica Šoštanja, poslana leta 1906. Kljub slovenski vnemi je bilo obdobje 1900–1918 čas izrazite nemške prevlade v Šoštanju (arhiv avtorja).

12 Za obsežnejši pregled nemško-slovenskega narodnostnega spora v poslednjih desetletjih Avstro-Ogrske gl. Štih, Simoniti in Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 296–332. Za prikaz tega boja med nemško in slovensko stranjo na konkretnem primeru pa: Cvirn, *Boj za Celje*, passim, in Cvirn, Evropska razsežnost, str. 35–42.

13 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 73–90.

14 Glej tabele v Aplinc, *Vošnjaki*, str. 91 in 92, zapiske dr. Josipa Vošnjaka o spremenljivi narodnostni opredelitvi v Šoštanju v Vošnjak, *Spomini*, str. 641 in 644 ter v Ževart, *Narodnoosvobodilni boj*, str. 57.

15 Vošnjak, *Spomini*, str. 644.

16 Kljajič, Pregledni oris, str. 242.

iz leta 1890 je v kraju živelo 831 ljudi, od tega 410 Nemcev in 421 Slovencev, štetje leta 1900 je ugotovilo skupno 1087 prebivalcev, od tega 179 Nemcev in 908 Slovencev, štetje leta 1910 pa je prineslo izjemen preobrat, saj se je od 1256 prebivalcev kar 874 posameznikov razglasilo za Nemce in le 368 za Slovence.[17] Seveda ti podatki ne razodevajo stvarnega jezikovno-identitetno-etničnega stanja, temveč le takratno opredelitev posameznih prebivalcev. Ponovno je treba izpostaviti, da te številke razodevajo predvsem fluidnost ter oportunistično naravo takratnih opredelitev. A vendarle lahko rečemo, da so po letu 1910 družina Woschnagg, nemško meščanstvo in številni nemško usmerjeni Slovenci v mestu prevzeli vajeti. S tem dejanjem se je v očeh številnih Šoštanj spremenil v eno pomembnejših središč »nemškutarstva« na Spodnjem Štajerskem. Z nastopom druge generacije (Josip in Mihael Vošnjak na eni ter Hans in Franz Wochnagg na drugi strani) in kasneje tretje generacije so se razmere v Šoštanju še zaostrile. Nemško-slovenski narodnostni boj je tako pomemben del življenja v Šoštanju ostal vse do konca druge svetovne vojne.[18] In ta boj je odigral odločilno vlogo pri stremenjih za pridobitev mestnih pravic.

Razlogi za pridobitev mestnih pravic

Razlogi za šoštanjski povzdig v mesto so posledica več generacij dolgega razvoja naselbine ter strukturnih in upravnih sprememb, vezanih na postopen upravni razvoj avstrijskega in kasneje avstro-ogrskega upravnega aparata. Tako že v zgodnjem novem veku srečamo pojav nekaterih upravnih objektov, ki so kasneje delovali kot temelj, iz katerega so se razvile nekatere upravne institucije. Leta 1700 je Šoštanj dobil prenovljeno trško hišo, ki je obenem delovala kot ubožnica, hiralnica in špital. Magistrat je deloval kot središče trške uprave in sedež nižje sodne oblasti trškega sodnika. S časom se je upravna in sodna vloga magistrata povečevala, saj je pridobival vedno več pristojnosti, karitativna funkcija pa je postajala vse manj pomembna. Ustanovitev trške hiše je tako bila pomemben mejnik pri nadaljnjem razvoju civilne administracije na področju Šoštanja.[19]

Poleg tega je bil povzdig Šoštanja v mesto posledica osebne angažiranosti nekaterih Šoštanjčanov in še posebej družine Vošnjak oziroma Woschnagg. Ta je konec 18. stoletja, natančneje, leta 1788, v Šoštanju ustanovila razmeroma majhno usnjarsko delavnico. Ta je sprva delovala po omejenih starih cehovskih pravilih, a s Franzom Xaverjem Woschnaggom se je sredi 19. stoletja pričela njena prenova. Postopoma se je zaradi premetene politike, industrijske in trgovske žilice ter pridobitve monopola nad proizvodnjo usnja v Šaleški dolini pričel dvig delavnice v sprva za regionalno gospodarstvo pomemben obrat, do konca 19. stoletja pa se je razvila v veleindustrijo in eno največjih (usnjarskih) tovarn širše okolice. Gospodarskemu razcvetu tovarne je sledila politična rast družine Vošnjak. Slovenska veja se je konec 19. stoletja povzdignila nad potrebo po pridobitvi dodatnega kapitala in se, tudi zaradi propada šoštanjskega obrata leta 1908, udejstvovala predvsem na političnem in kulturnem parketu. Dr. Josip Vošnjak (1834–1911) je tako poleg svoje poslanske dejavnosti omogočil razvoj hranilništva in posojilništva na Slovenskem, tudi v Šoštanju, njegov brat Mihael (1837–1920), po izobrazbi inženir, pa je leta 1891 skupaj z Danielom Lappom (1836–1910), lastnikom velenjskega rudnika, omogočil izgradnjo železniške proge Celje–Velenje.[20]

Medtem se je nemška veja pod pokroviteljstvom Hansa Woschnagga (ki se ga je v slovenskem taboru oprijel nadimek »šoštanjski diktator«) navezala na nadaljevanje udejstvovanja na gospodarskem področju. Tako je ob koncu 19. stoletja usnjarna dosegla največji gospodarski razcvet. Razdelitev družine na slovenske Vošnjake in nemške Woschnagge je imela odločilen vpliv na nadaljnji identitetni videz Šoštanja. Vošnjaki so se zaradi udejstvovanja v obširnejšem štajerskem in kasneje slovenskem političnem prostoru pričeli odmikati iz Šoštanja,[21] oblast ter kulturni in politični vpliv pa so hitro prevzeli Woschnaggi. Po »odhodu« Vošnjakov je slovenska stranka v Šoštanju razpadla na med seboj bojujoče se frakcije, kar je Woschnaggom olajšalo, da so s političnim lobiranjem, ustanavljanjem nemških kulturnih objektov, na primer ubožnice leta 1909, ter zaradi vpliva, ki so ga imeli kot najbogatejši in najpomembnejši Šoštanjčani, dosegli, da sta se kar dve tretjini vseh Šoštanjčanov naposled izrekli za Nemce.[22] Hans in Franz Woschnagg sta poleg lobiranja in povečevanja političnega vpliva v Šoštanju pričela z nekaterimi projekti za izboljšanje gmotnega stanja Šoštanjčanov, s čimer se je njuno ime začelo uveljavljati. Tako je leta 1902 usnjarska elektrarna pričela zadovoljevati šoštanjske potrebe po električni energiji.[23]

Širjenje Woschnaggove usnjarske tovarne je spodbudilo rast prebivalstva v Šoštanju, ki se je po besedah Josipa Vošnjaka v le nekaj letih spremenil v prav hrupno, a še vedno prijazno majhno industrijsko mestece.[24] Tako je imel Šoštanj ob popisu iz leta 1869

17 Vošnjak, *Spomini*, str. 644.
18 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 90–95.
19 Za obširnejši pregled razvoja Šoštanja v trško skupnost s prvenstveno obrtniško dejavnostjo gl. Vidmar Čeru, Kratek oris, str. 9–37, in Vidmar Čeru, Trg Šoštanj, str. 65–73.
20 Sore, Železna cesta, str. 205.
21 Vošnjaki so se zatem udejstvovali kot pomembna politična rodbina na Slovenskem ter zastopali slovenske nacionalne in politične interese. Vrhunec tega delovanja je dosegel politik in diplomat dr. Bogumil Vošnjak (1882–1959). Za njegovo politično pot in vseslovenski pomen gl. Gačić, *Bogumil Vošnjak*, poglavje IV–X.
22 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 261.
23 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 66.
24 Vošnjak, *Spomini*, str. 7.

642 prebivalcev, 1910 pa kar 1257.[25] Upoštevajoč vse številke se je v obdobju petdesetih let prebivalstvo podvojilo, kar se je skladalo s povečanim številom zaposlenih v tovarni usnja (leta 1897 100 delavcev, leta 1908 že 210).[26]

Poleg družine Woschnagg oziroma Vošnjak so tudi nekateri drugi posamezniki pripomogli k povzdigu Šoštanja iz trške v mestno naselbino. V nasprotju z Woschnaggi, ki so vzpon želeli doseči tudi na podlagi politično-identitetnega udejstvovanja, so to drugi počeli zavoljo same skupnosti. Omeniti je treba Petra Musija (1799–1875), ki je veliko pripomogel k razvoju šolstva, založništva, hranilništva in knjižničarstva v Šoštanju.[27] Franc Rajšter (1852–1922) je leta 1892 zgradil palačni hotel *Avstrija*[28] in odstopil prostore čitalniškemu krožku.[29] Dr. Fran Mayer (1866–1940), ki se je v Šoštanj preselil leta 1898, je s svojim delom povečal ugled in upravno jurisdikcijo šoštanjskega okrajnega sodišča.[30] Leta 1904 je bilo ustanovljeno Nemško gasilsko društvo za Šoštanj,[31] dunajska zdravnika dr. Gustav von Huttern in dr. Konrad Bertsche pa sta leta 1874 kupila zemljišče in leta 1899 na njem uradno odprla moderno zdravilišče v Topolšici.[32] Poleg tega lahko v tem času v Šoštanju opazimo rast tovarne kandidov in hranil Josipa Rajšterja ter kemične čistilnice Jakoba Volka.[33] Tako vidimo, da je bila administrativna, gospodarska, kulturna in turistična rast trga delo več ljudi, ne samo rodbine Vošnjak.

V tistem času se je z ustanavljanjem raznih bratovščin, družb in društev povečalo tudi kulturno udejstvovanje. V Šoštanju je tako od leta 1861 delovala izpostava bratovščine Srca Marijinega in Srca Jezusovega, leta 1908 pa sta bila ustanovljena Marijina družba za može, žene, mladeniče in dekleta ter Marijin vrtec. Vsega skupaj je bilo v Šoštanju okoli dva ducata različnih društev.[34] Leto 1886 je bilo pomembno tudi za izobraževalne ustanove. Že od leta 1774 sledimo posameznim poskusom vzpostavljanja šolstva v Šoštanju, a dozidava velikega šolskega poslopja leta 1886 in slovesna otvoritev naslednje leto sta omogočili razvoj kvalitetnega in poenotenega šolstva v kraju. Poskrbljeno je bilo tudi za nadaljevalno šolstvo – tako je bila leta 1902 ustanovljena obrtna nadaljevalna šola. A tudi na področju šolstva se kažejo narodna trenja, ki so leta 1903 pripeljala do ustanovitve ločene nemške osnovne šole in nemškega otroškega vrtca, ki sta delovala do leta 1918.[35]

Poleg stremenja posameznih Šoštanjčanov in raznih šoštanjskih kulturnih društev je treba upoštevati takrat eksponenten razvoj in širitev avstro-ogrske državne uprave, ki je bila zaradi večje učinkovitosti, želje po boljši davčni zakonodaji in administrativni ureditvi ter vsesplošne rasti prebivalstva primorana povečati število mestnih naselbin. Te so imele namreč več jurisdikcijskih pravic in dolžnosti kot trške in vaške strukture. Povečano število mest je povečalo število občin in s tem zmanjšalo velikost že obstoječih občinskih struktur ter omogočilo učinkovitejšo upravo in lažji nadzor. Pomemben mejnik v zgodovini tega upravno-političnega razvoja občin sega v leto 1848/49, ko so bile z oktroirano marčno ustavo v habsburških dednih deželah uzakonjene tudi temeljne pravice občin, ki so določale, da imajo občine (in njihove mestne naselbine, ki so tvorile njihovo upravno središče) zavoljo zagotavljanja učinkovitejšega izvajanja lokalne oblasti pravico do samostojnega upravljanja nalog in gospodarskih dejavnosti ter vodenja vsakodnevnih zasedanj.[36] Četudi so zakon imenovali *Provisorisches Gemeindegesetz*, se pravi začasni občinski zakon, je ostal v veljavi do razpada monarhije leta 1918. V okviru tega zakona so bili leta 1862 s cesarskim patentom določeni enotni deželni občinski redi (*Gemeindeordnung*) in občinski volilni redi (*Gemeindewahlordnung*) za celotno Cislajtanijo, ki so še natančneje določili pravice in dolžnosti teh središč.[37] Za vprašanje povzdiga in pravne poti do povzdiga so še posebej pomembni členi XVII–XXVI *Zakona o občinskih redih s 5. marca 1862*, ki določajo odnose med mesti ter deželnimi oblastmi (*Landesgesetz*) posameznih pokrajin in prek teh odnose s centralnimi uradi na Dunaju.[38]

Šoštanjski župan Hans Woschnagg je leta 1908 deželni in državni upravi navedel več vzrokov za povzdig Šoštanja iz trga v mesto. Do leta 1908, ko je bila prošnja uradno predana cesarju Francu Jožefu, je bil najpomembnejši vzrok ta, da se je Šoštanj iz nekdaj deloma obrtniškega in deloma ruralnega trga spremenil v pomembno vozlišče na Spodnjem Štajerskem. V kraju je bilo mogoče zaslediti številne ustanove administrativne, zdravstvene in sodne narave, obenem so bili v Šoštanju tačas že razviti šolstvo, kulturne ustanove in društva, pa tudi šport. Največji pomen je imela izredno razvita mreža objektov go-

25 Hudales, Kljajič in Ravnikar, *Šaleška dolina*, str. 51–52.
26 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 72.
27 Vidmar Čeru, »Bil je res vzoren učitelj«, str. 76–78. Za delovanje Petra Musija ter razvoj knjižnic in čitalniških društev v Šaleški dolini in Šoštanju gl. Stropnik, 140 let, str. 11–20; Mihelak, *Razvoj knjižnic na osnovnih šolah v Šaleški dolini*; Bizjak, *Razvoj javnega knjižničarstva v Šaleški dolini*.
28 Kasnejši hotel Jugoslavija in današnji Kajuhov dom.
29 O Francu Rajšterju in izgradnji hotela gl. Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 183.
30 Verbič, *Vodnik*, str. 49.
31 Poles, *Stopetkrat*, str. 55, 74, 77, 93, 103.
32 Hudales, *Bolnišnica Topolšica*, str. 30–34.
33 MaOŠ, »100 let mesta Šoštanj: Razglednice iz časov, ko je Šoštanj dobil mestne pravice«.
34 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 181.
35 Prav tam, str. 129, 131–141 in 151.
36 Grafenauer, Lokalna samouprava, str. 45–47. Podobno tudi Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 446 (za vprašanje uprave v času Avstro-Ogrske pride v poštev celotno poglavje na straneh 446–460).
37 Grafenauer, Lokalna samouprava, str. 48–49.
38 *Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, Jahrgang 1882; IX Stück, str. 36–41.

spodarske narave, osvobojene starih okov nekdanjega cehovskega sistema, začenši s tovarno usnja Woschnagg in z drugimi, manjšimi obrati. Poleg tega sta se takrat razvila turizem (posebej v Topolšici) in hotelirstvo, izgradnja železnice pa je povečala možnost množičnega trgovanja, nadvse pomembnega za vsako vzhajajočo naselbino. S temi razlogi je tako šoštanjska občinska uprava pod vodstvom tedanjega župana Hansa Woschnagga 21. maja 1908 pričela s pravnim postopkom povzdiga.[39]

Pravni potek povzdiga[40]

21. maja 1908 je občinska uprava trga Šoštanj z županom Hansom Woschnaggom na čelu pričela s kompleksnim pravnim postopkom. V posebni depeši je na njegovo veličanstvo cesarja Franca Jožefa I. naslovila prošnjo za povzdig trga v mesto. Cesarska pisarna je po ohranjenih dokumentih sodeč prošnjo predala štajerski deželni upravi v Gradcu, ta jo je posredovala okrajnemu glavarstvu za Slovenj Gradec, kamor je upravno-politično spadal Šoštanj, nato pa v posebni depeši še deželnemu sodnemu prezidiju in deželni finančni direkciji. Odločitev slovenjgraškega vodstva je bila nadvse pomemben korak pri pridobitvi mestnih pravic. V svojih razlogih so za povzdig med drugim podali dokaj dolg opis Šoštanja, tamkajšnje obrtne produkcije in prebivalstva, ki je bil kasneje odločilnega pomena:

»*V prilogi vam pošiljamo na njegovo veličanstvo naslovljeno prošnjo občinskega odbora trga Šoštanj z ustreznimi akti za premilostno povzdignjenje tega kraja v mesto. Kar občina navaja v utemeljitvi svoje prošnje, popolnoma odgovarja resnici. Šoštanj, ki leži ob državni železniški progi Celje–Velenje, v rodovitni dolini Pake na severovzhodnem obrobju Savinjskih Alp, obdaja lepa pokrajina, njegovo precej razumno in dejavno prebivalstvo pa se vidno množi. Zahvaljujoč obrtni marljivosti svojih prebivalcev je v zadnjih desetletjih doživel živahen zagon in se razvil v cvetočo občino, ki ji daje značilno podobo pomembna usnjarska industrija firme Woschnagg & Söhne. Čeprav je mestni videz kraja še mnogokje pomanjkljiv, ni mogoče spregledati, da si trenutna občinska uprava uspešno prizadeva za ustvarjanje oziroma oblikovanje tistih ustanov, ki so potrebne na eni strani za dvig zunanje podobe na mestno raven, na drugi strani pa za zagotavljanje tistega udobja prebivalcem in številnim letoviščarjem, ki ga pričakujejo od mestnega življenja. Občina upa, da bo milost njenega ljubega vladarja uslišala njeno prošnjo, in je prepričana, da ji bodo v trenutku, ko ji bo podeljena pravica, da se imenuje mesto Šoštanj, številne sedaj težko dosegljive koristi tako rekoč same od sebe padle v naročje. Občini trenutno manjkajo lekarna, knjigarna, številna poslovna zastopstva, ki še niso uveljavljena, ker – kot meni – poslovni svet trgu ne pripisuje potrebne privlačnosti. Z uvrstitvijo med avstrijska mesta občina pričakuje tudi večje priseljevanje tujcev ter upa, da bo lahko s povzdignjenjem kot mesto učinkoviteje reklamirala ne le sebe, ampak tudi povsem blizu ležeče kopališče Topolšica, ki ga letno obišče okoli 150 gostov, med katerimi so tudi tujci. Občinskega zastopstva pri pisanju prošnje cesarju ni vodil le do določene mere upravičen trški ponos, ampak tudi praktičen in ekonomski premislek. C. kr. okrajno glavarstvo lahko ta korak le naklonjeno pospremi in predloženo prošnjo priporoči najvišjemu uradu.*«[41]

V Slovenj Gradcu so svoja dognanja odposlali štajerskemu deželnemu odboru, ki je odločitev sprejel na seji 12. junija 1909. V odloku so povzeli vse razloge, ki jih je priložila občinska uprava, in na podlagi informacij ter odločitev okrajnega glavarstva za Slovenj Gradec, deželnega sodnega prezidija in deželne finančne uprave ugotovili, da Šoštanj v vseh pomembnih zadevah ustreza kriterijem, ki so potrebni za povzdig v mesto. Glede na zahteve deželne uprave (posebej ob primerjavi z drugimi spodnještajerskimi mesti) je imel Šoštanj dovolj številčno prebivalstvo, veliko hiš in dovolj visoke davčne prihodke, da bi lahko glede na kriterije postal mesto. Nadalje so prišli do ugotovitve, da ima Šoštanj kot trg že dovolj razvito infrastrukturo ter lastno upravno in sodno zgradbo. Upoštevali so tudi obstoj občinskega sekretarja, ki je bil vešč tako nemškega kot slovenskega jezika, in uniformiranega stražnika. K povzdigu so veliko pripomogli tudi sklepi o finančni samoupravi. Trška skupnost je namreč že pred letom 1908 določen znesek namenila za potrebe skupnosti ter vzdrževanje javnih stavb in institucij. Šoštanjska občina je posedovala tudi nekatere druge objekte, hiše, posestva in gozdove. Na podlagi prostovoljnih prispevkov Hansa Woschnagga v višini 40.000 kron pa je leta 1908, ob cesarjevi 60. obletnici vladanja, poseben objekt namenila za ubožnico. Tako je posebna deželna komisija na seji 21. junija 1909 zaključila, da je Šoštanj v vseh pogledih primerljiv z drugimi spodnještajerskimi mestnimi skupnostmi ter da je njegova rast zelo hitra in konstantna. Zato so predvidevali, da bo Šoštanj tudi v prihodnje ustrezal kriterijem.[42]

V depeši trške uprave je bilo mogoče prebrati razloge za povzdig v mesto: »*V zvezi z izjavo z dne 21. 5. 1909 …, ki zadeva prošnjo trške občine Šoštanj za povzdignjenje v mesto, ima deželni odbor čast sporočiti*

[39] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396, *Predstavitev Šoštanja in naštevanje razlogov za povzdig*, 27. 3. 1909.

[40] To poglavje temelji na primarnih arhivskih virih avstrijskega državnega arhiva in štajerskega deželnega arhiva. Obe instituciji hranita enake dokumente (štajerska hrani originale (StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396), na Dunaju pa so hranjene varnostne kopije podpisa (OStA, AVA, Inneres, Ministerium des Innern, Allgemeine Reihe Akt 9.518 ex. 1911). Zavoljo preglednosti bomo v nadaljevanju pri citiranju uporabljali vire iz Gradca.

[41] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396 (nota z dne 27. marec 1909).

[42] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396 (str. 1–4 nota Z 22401). Gl. tudi Ravnikar, 100 let mesta Šoštanj.

svoje mnennje, da je treba to prošnjo podpreti. Pri tem ob v prošnji trške občine in priloženih poročilih c. kr. okrajnega glavarstva Slovenj Gradec navedenih podatkih opozarja še na sledeče: pri prošnji trške občine Šoštanj je treba upoštevati predvsem spodnještajerske razmere. Omenjena občina trenutno spada med največje spodnještajerske trge po prebivalstvu in številu hiš, po davčnih prihodkih pa se izenačuje s spodnještajerskimi mesti Ormož, Brežice, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec. Občinsko upravo trenutno izvajajo z lahkoto. Občina ima lastno enonadstropno upravno stavbo, v kateri je v popolnoma ustreznem in na novo opremljenem prostoru občinska pisarna. Tam je tudi sejna soba občinskega odbora s prav tako popolnoma ustrezno opremo. Občina plačuje tajnika, ki obvlada oba deželna jezika in je zaposlen po pogodbi z letno plačo 720 K, ter čuvaja in hkrati občinskega slugo, ki poleg letne plače 360 K dobi še uniformo na občinske stroške. Občina letno izda približno 1800 dopisov. Skupni stroški občinske uprave so ocenjeni na 1200 K, izdatki za vzdrževanje, čiščenje cest in razsvetljavo 1240 K, za oskrbo revnih pa okoli 700 K na leto. Razen občinske zgradbe trška občina Šoštanj poseduje hiše, parcele in gozdove v vrednosti približno 24.000 K, vendar je trenutno za skoraj toliko tudi zadolžena. Trenutno občinsko zastopstvo si krčevito prizadeva odplačati te dolgove in poravnati vse zaostale obveznosti, prevzete iz preteklih mandatov. Na koncu je treba omeniti še občinsko ubožnico v približni vrednosti 40.000 K, ki jo je v obeležitev cesarskega jubileja ustanovil g. Johann Woschnagg st. Seveda se lahko zdijo opisane razmere v trški občini Šoštanj v primerjavi z razmerami v mestih in trgih drugih kronovin monarhije zelo skromne. Vendar pa deželni odbor verjame, da napori, ki jih je omenjena občina v zadnjem času z omejenimi razpoložljivimi sredstvi vlagala v svoj napredek, zaslužijo najvišje priznanje. Takšno priznanje bi bilo za občino dolgotrajna spodbuda, da vztraja na začeti poti, druge občine v vsej deželi pa bi takšno najvišje priznanje spodbudilo k neutrudni krepitvi občinske zavesti in vnetemu podpiranju javnih koristi. Gradec, 12. 6. 1909. Štajerski dež. odbor.«[43]

S tem ko je 12. junija 1909 deželno oblastvo Štajerske izdalo soglasje o povzdigu Šoštanja, pa zadeva v pravnem pogledu še ni bila končana. Narava uprave Avstro-Ogrske je namreč zahtevala, da mora biti odločitev potrjena še v nekaterih vsedržavnih institucijah. Tako je potrjena vloga 11. decembra 1908 odpotovala iz Gradca na Dunaj, natančneje, na finančno in notranje ministrstvo.[44] Finančno ministrstvo je ob pregledu formularjev in podatkov o finančnih dohodkih Šoštanja dokaj hitro sprejelo odlok, notranje ministrstvo pa je o povzdigu izrazilo pomislek. Iz zapiskov občinske uprave in dokumentacije iz Gradca ter ob upoštevanju odzivov v časopisju po povzdigu je namreč postalo jasno, da je bil povzdig Šoštanja v mesto organiziran prvenstveno z nemške strani. Slovenski narodni tabor in slovensko nacionalno gibanje, ki sta v tem času v Šoštanju resda izgubljala moč, namreč nista podala lastnega mnenja, mogoče sta zaradi nemške pobude povzdigu celo nasprotovala. Notranje ministrstvo se je ustrašilo, da bo povzdig sprožil povečanje medetničnih trenj, in je v svoji noti izrecno izrazilo dvom, da »*ne bo povzdig trga Šoštanj v mestu povzročil nemirov zaradi spremembe narodnih odnosov*«.[45]

Notranje ministrstvo je moralo pomislek poslati nazaj v Gradec, od tam so ga posredovali slovenjgraškemu okrajnemu svetu, ki je zagotovil, da je bila pobuda obojestranska in ne le nemška (četudi je navsezadnje bila, kar bo kasneje razvidno iz odzivov na povzdig): »*Ni mogoče domnevati, da bi lahko povzdignjenje trga Šoštanj v mesto spodbudilo kazniva dejanja z nacionalnim obeležjem, ker si povzdignjenja želijo tako nemški kot slovenski tržani, saj to enako ustreza interesom obeh narodov. Dokaz, da si za povzdignjenje Šoštanja v mesto ne prizadeva samo nemška stranka, ki je trenutno pri krmilu, pač pa tudi med Slovenci na splošno priljubljeni župan Hans Woschnagg, je tudi v tem, da so sklep o vložitvi prošnje cesarju za povzdignjenje trga Šoštanj v mesto soglasno sprejeli na seji občinskega odbora, na kateri je slovenski del tržanov zastopalo 5 občinskih odbornikov, in da je prošnjo cesarju sopodpisal tudi slovenski občinski svetnik Vincenc Kolšek. Od sprejetja tega sklepa se stališče Slovencev do teh prizadevanj ni spremenilo.*«[46] Tako je cesarsko-kraljevo notranje ministrstvo z zagotovilom slovenjgraškega okrajnega sveta privolilo v povzdig.[47]

Do začetka leta 1911 je notranje ministrstvo izdalo privolitev za povzdig, 27. maja 1911 pa je cesar Franc Jožef I. podpisal akt o povzdigu trga Šoštanj v mesto ter dal poslati vesti na štajersko deželno upravo v Gradec. V teh vesteh je poleg mestnih pravic priložil ukaz notranjemu ministrstvu, naj pripravi uradno listino o razglasu. Nato je tudi ta izpostava cesarsko-kraljeve administracije odposlala depešo v Gradec. Poleg povsem upravnih zadev je bila v depeši izdana pravica do pridobitve grba, če ga kraj pred tem še ni imel, oziroma do »prenove« že obstoječega trškega grba v mestnega. Šoštanj je tako dobil »popravljen« trški grb, in sicer takšnega s cesarskim orlom na levi polovici, tremi rdečimi kamnitimi srci na zelenem hribu pred modrim nebom na desni, pred obojim pa je bil naslikan zid s petimi cinami, ki naj bi kot simbol (mestnega) obzidja predstavljal povzdig Šoštanja v mesto.[48]

[43] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396 (str. 1–4 nota Z 22401).
[44] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396 (nota 42958).
[45] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396 (nota dne 21. december 1910).
[46] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396 (nota dne 21. januar 1911).
[47] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396 (str. 1–2, nota 9518 dne 3. junij 1911).
[48] StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396. Dandanes je šoštanjski grb identičen, razen obzidja in petih cin, ki niso

To je bilo uradno navedeno tako: »*Njegovo c. kr. apostolsko veličanstvo je z najvišjim odlokom z dne 27. 5. 1911 trg Šoštanj v političnem okraju Slovenj Gradec blagovolilo premilostno povzdigniti v mesto. Vabimo c. kr. deželno namestništvo, da o tem obvesti štajerski deželni odbor in občinsko zastopstvo v Šoštanju – slednje s pripisom, da lahko občina za potrditev tega najvišjega privilegija zaprosi za izstavitev diplome o povzdignjenju trga Šoštanj v mesto. Brez podelitve grba je treba za to diplomo poslati direkciji pomožnih uradov notranjega ministrstva 242 K izstavitvene takse. Če mesto Šoštanj želi tudi dovoljenje za uporabo mestnega grba, je treba vlogi priložiti njegov heraldični in v barvah izdelani osnutek, skupaj z opisom, ki bo vključen v diplomo. Če Šoštanj trški grb, pridobljen bodisi na osnovi privilegija ali starodavne uporabe, že ima, bi lahko z odgovarjajočim dokazilom o stari pravici do grba (s predložitvijo privilegijske listine ali starega občinskega pečata z grbom) brez pristojbine odobrili uporabo starega grba – poslej kronanega s srebrno obzidno krono s petimi cinami. Če takšnega dokaza ni mogoče predložiti, je treba pri blagajni pristojbinskega urada na Dunaju ali pri davčnem uradu v Šoštanju plačati v § 154 patenta o taksah predpisano takso za podelitev grba v znesku 210 K in predložiti potrdilo o plačilu. Pristojbino za izstavitev diplome z mestnim grbom v zvišanem znesku 330 K bi bilo potem treba poslati direkciji pomožnih uradov notranjega ministrstva. K temu bodo odposlane tudi priloge poročila, izdanega 7. marca 1911, Z. 9-175/7. Odposlano c. kr. notranjemu ministru.*«[49]

Podpisu uradnega akta so sledile še nekatere pravne formalnosti, ki jih je bilo treba urediti pred povzdigom. Trajalo je slab mesec, da je prišlo do uradne razglasitve.[50] Tako so 24./25. junija 1911 (tedaj še uradno tržni) svetniki šoštanjskega mestnega sveta za mestnega župana enoglasno izglasovali Franza Woschnagga, brata dotedanjega trškega vodje in 21. marca 1911 umrlega Hansa Woschnagga. Novi mestni svet in mestna občinska uprava sta zadnji teden junija pripravila vse za uradno slavnostno razglasitev, ki je potekala 28. junija 1911.[51] Že sama razglasitev tega dne je bila predstavljena kot zmaga nemškega narodnega gibanja Spodnje Štajerske.

Odzivi na povzdig

Povzdig v mesto je prinesel dve posledici: eno je bilo mogoče občutiti na gospodarsko-upravnem področju, druga pa je biła, da je večji del ljudi v povzdigu videl predvsem vrhunec nemško-slovenskih trenj. Tako je imel cesarski patent za večino »realpolitični« značaj in je odražal spremembo v dotedanjem ravnovesju med slovenskim in nemškim delom Šoštanja.

Nemški tabor je v povzdigu videl zmago nemštva na Spodnjem Štajerskem. Trdimo lahko, da je bil v očeh najmilitantnejših Nemcev Šoštanj možno četrto veliko središče nemštva na Štajerskem. Ob pregledu statističnih podatkov namreč dokaj hitro postane očitno, da je bilo nemštvo v tem času že v veliki meri omejeno na posamične mestne naselbine, medtem ko je bilo podeželje praviloma slovensko. Šoštanj, za tisti čas srednje velika naselbina s številnimi nemško govorečimi prebivalci ter velikim industrijskim obratom, ki je bil v rokah nemško usmerjene rodbine, je bil tako možni četrti člen t. i. nemškega *Festungsdreiecka* (slov. trdnjavski trikotnik) na Spodnjem Štajerskem.[52] Celje, Maribor in Ptuj so bili namreč središče nemških interesov, Šoštanj pa bi lahko ob dovoljšnjem nemškem kulturnem pritisku sčasoma postal četrti del hipotetičnega nemškega *Festungsvierecka* (slov. trdnjavski štirikotnik).

Skorajda praznični ton je tako mogoče zaslediti pri uredništvu *Deutsche Wacht*, nemškega časopisa za zastopanje nemških interesov v Celju: »*Trg Šoštanj povzdignjen v mesto. Šoštanj je mesto. Delovni trg je bil v zadnjih letih deležen prav srečnega vzpona, ki je po eni strani posledica delavnosti nemških podjetnikov, obenem pa zaradi pomembnega razcveta velike tovarne usnja 'Franz Woschnagg Söhne', ki je postala Weltfirma [svetovno pomemben obrat]. Po drugi strani je razcvet Šoštanja posledica dobrega vodenja, posebej že umrlega župana Hansa Woschnagga, ki je usmerjal razvoj obrtništva, s čimer se je premoženjsko blagostanje mesta povečalo. Živelo najmlajše mesto štajerskega zaledja!*«.[53] *Deutsche Wacht* je poročala tudi o sočasnih volitvah novega (oziroma prvega mestnega) župana, ki so prav tako odražale nemško zmago in povečan nemški vpliv: »*Županske volitve v Šoštanju: Mlado mesto Šoštanj je 24. tega meseca izvolilo svojega prvega župana. Na volitvah je z vsemi glasovi zmagal industrialec Franz Woschnagg mlajši, trenutni lastnik tovarne usnja 'Franz Woschnagg Söhne'. Franz Woschnagg mlajši je zvest nacionalni borec najplemenitejšega duha in največje požrtvovalnosti, mož, ki že mnoga leta služi Südmarki* [kulturno društvo nemštva] *in je aktiven član šolskega sklada in ki bo brez zadržka tudi velike občinske zadolžitve, po smrti brata Hansa Woschnagga prevaljene na njegova pleča, opravil z enako mero spretnosti in marljivosti kakor nekoč brat.*«[54] Nemški tabor v Celju je v povzdigu Šoštanja videl vsedeželno zmago nemške stranke in vsaj za določen čas je zaradi te navidezne zmage nastala nekakšna vsenemška sloga, ki je presegala socialno-družbene meje. Tako so v uredništvu časopisa pripravili kratke biografije posameznikov,

več prikazane kot del uradne mestne regalije. Gl. Poles, Od srčastega ščita, str. 117–134.

49 StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396 (str. 1–2, nota 9518 dne 3. junij 1911).

50 StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396.

51 MaOŠ, »100 let mesta Šoštanj: Razglednice iz časov, ko je Šoštanj dobil mestne pravice«.

52 Za nadaljnje informacije o tej temi gl. Cvirn, »*Das Festungsdreieck*«, in Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*.

53 *Deutsche Wacht*, let. 36, 28. 6. 1911, št. 51, str. 3.

54 *Deutsche Wacht*, let. 36, 28. 6. 1911, št. 51, str. 3.

ne glede na njihov socialni status, ki so bili zaslužni za to nemško zmago: »*Vrli nemški mož. Ob priložnosti povzdiga Šoštanja v mesto se pritiče spomniti na soborca, ki je za šoštanjsko Nemštvo z utrujajočim delom ustvaril veliko dobrega. Gre za gospoda Eduarda Schmidta, disponenta usnjarske tovarne F. Woschnaggs Söhne v Šoštanju, ki je bil pred kratkem po 15-letni delovni dobi v Šoštanju prestavljen v zastopništvo podjetja na Dunaju. To je nadvse iskren človek. Gospod Schmidt je z neumorno energijo stremel k izpolnitvi zadanih ciljev. Med drugim je omogočil ustanovitev po lastni ideji zamišljenega 'Nemškega društva' v Brečnikovi gostilni in je izmed vseh vložil največ denarja za izgradnjo nemške šole v Šoštanju. Na presenetljiv način je sodeloval pri vseh prireditvah v Šoštanju in je pravočasno opozoril na vse prestopke nacionalnih nasprotnikov in jim nasprotoval. Tako je treba za povzdig Šoštanja upoštevati tudi njegovo delovanje.*«[55]

Podobno, skoraj »fatalistično« podobo usode nemštva na Spodnjem Štajerskem podajajo uredništva nekaterih drugih nemško pišočih časopisov, tudi *Bregenzer Tagblatt, Grazer Tagblatt, Salzburger Volksblatt* in *Deutsches Volksblatt*, ki so v pridobitvi mestnih pravic predvsem zaradi vpliva in lobiranja nemške skupnosti videli možnost ohranjanja nemške kulture na tem območju: »*Občina Sv. Ilj v Slovenskih Goricah in Šoštanj na Štajerskem sta sedaj varni, [kajti] bili sta trajno pridobljeni za nemštvo.*«[56]

V *Marburger Zeitung* je mogoče zaslediti malo drugačen odziv. Tudi tu se kaže navdušenje nad zmago nemštva nad »slovensko povodnjo«. A v nasprotju z drugimi, ki so poudarjali vlogo nemške skupnosti, so v *Marburger Zeitung* videli uspeh predvsem v delovanju in lobiranju družine Woschnagg: »*Šoštanj, 25. junij. (Šoštanj – Mestne županske volitve). Naš ponovno v nemških rokah nahajajoč se trg Šoštanj je bil povzdignjen v mesto. Včeraj je bil industrialec Gospod Franz Woschnagg mlajši, zagret Nemec in napreden mož, od tamkajšnjega občinskega sveta soglasno imenovan za župana. Častna služba je bila od smrti industrialca gospoda Hansa Woschnagga nezasedena. Gospod Franz Woschnagg je tako prvi izvoljen mestni stotnik [oziroma župan – poudariti velja, da so takrat župane volili člani mestnega sveta in ne vsi volivci. Tako je bilo logično, da so mestni svetniki, prijatelji in gospodarski navezanci na Franza Woschnagga, soglasno izvolili prav njega.]. Na žalost umrli gospod Hans Woschnagg, ta častni borec [za nemške interese] v Saleški dolini, ni doživel povzdiga svojega Šoštanja v mesto [umrl je namreč 21. marca 1911]. Iskrene čestitke najmlajšemu mestu Štajerske!*«[57]

Kljub vsem tem čustveno nabitim poročilom o povzdigu Šoštanja pa se niso vsi odzvali tako vznesено. Nekateri nemški časopisi (*Innsbrucker Nachrichten* in *Grazer Volksblatt*) so povzdig samo omenili in se vzdržali komentarja: »*Novo mesto. Trg Šoštanj na Štajerskem je bil povzdignjen v mesto.*«[58] in »*Šoštanj (Povzdig v mesto). Trg Šoštanj je Cesar povzdignil v mesto.*«[59]

Nemški tabor je v spomin na povzdig Šoštanja v »*najmlajše nemško mesto Štajerske*« celo izdal spominsko serijo razglednic z nemškimi napisi imena mesta.[60]

Podobno barviti kot nemški odzivi so bili tudi odzivi slovenskega nacionalnega tabora. Posamezna uredništva so se zavedala, da je povzdig Šoštanja v mesto pomenil zmago nemškega kulturnega pritiska na Spodnjem Štajerskem, obenem pa je nemštvo pridobilo pomembno središče za nadaljnji razvoj. Nekateri časopisi so poskusili delovati karseda nevtralno in so o dogodku sprva poročali povsem stvarno. A posledice, ki jih je prinašal povzdig, so morale biti v politično naelektrenem okolju za nekatere urednike in posameznike tolikšno breme, da so sčasoma spremenili držo in v poročanje vpeli tudi subjektivna mnenja o »usodi« Šoštanja. To opazimo v *Slovenskem narodu*, vodilnem slovenskem liberalnem glasilu pred

Schönstein, 25. Juni. (Schönstein — Stadt. — Bürgermeisterwahl.) Unser nunmehr wieder in deutschen Händen befindliche Markt Schönstein wurde nun zur Stadt erhoben. — Gestern wurde der Fabrikant Herr Franz Woschnagg d. J., ein streng deutscher und fortschrittlicher Mann, vom hiesigen Gemeinderate einstimmig zum Bürgermeister gewählt. Das Ehrenamt stand seit dem Tode des Fabrikanten Herrn Hans Woschnagg verwaist. Herr Franz Woschnagg ist nun das erste gewählte städtische Oberhaupt. Leider konnte der verstorbene Herr Hans Woschnagg, dieser verdienstvolle Vorkämpfer im Schalltale, die Erhebung seines Schönstein zur Stadt nicht mehr erleben. Unsere herzlichsten Wünsche der jüngsten Stadt der Steiermark!

O povzdigu Šoštanja v mesto je pisal tudi Marburger Zeitung (let. 50, 29. 6. 1911, št. 77, str. 3).

55 *Deutsche Wacht*, let. 36, 1. 7. 1911, št. 52, str. 3.

56 *Bregenzer Tagblatt*, let. 26, 20. 6. 1911, št. 139, str. 2. Identično besedilo se pojavlja še v *Grazer Tagblatt*, let. 26, 17. 6. 1911, št. 166, str. 2; *Salzburger Volksblatt*, let. 41, 19. 6. 1911, št. 138, str. 6; *Deutsches Volksblatt*, let. 23, 18. 6. 1911, št. 8066, str. 29; *Deutsche Wacht*, let. 36, 21. 6. 1911, št. 49, str. 5.

57 *Marburger Zeitung*, let. 50, 29. 6. 1911, št. 77, str. 3. Isto besedilo (vse do stavka »*Leider konnte der verstorbene Herr Hans Woschnagg …*«) je mogoče zaslediti v *Grazer Tagblatt*, let. 21, 27. 6. 1911, št. 176, str. 2. Že pred 27. majem 1911 so imeli v Saleški dolini tržne predstavnike, ki so bili pristojni za območje Šoštanja in Velenja. Hans Woschnagg je bil poslednji izmed teh upravnikov z nazivom *Obmann der Ortsgruppe* (tržni upravnik trške skupine (v tem primeru Šoštanja in Velenja)). Gl. *Grazer Tagblatt*, let. 21, 14. 5. 1911, št. 133, str. 9. Opomba k prevodu: Četudi se mnogokrat uporablja slovenska različica imena (Vošnjak – Woschnagg), je tukaj uporabljena nemška, saj se je ta del družine imel za nemškega po identiteti, zato sem na tem mestu z uporabo tega priimka to želel izrecno izpostaviti. Več o tematiki delitve družine gl. Aplinc, *Vošnjaki*.

58 *Innsbrucker Nachrichten*, let. 58, 27. 6. 1911, št. 145, str. 3.

59 *Grazer Volksblatt*, let. 44, 27. 6. 1911, št. 288, str. 8.

60 Ravnikar, 100 let mesta Šoštanj; za pregled vseh razglednic gl. Ravnikar, *Pozdrav iz Šoštanja: mesto na starih razglednicah*.

Nemška razglednica, izdana v čast pridobitve mestnih pravic Šoštanja leta 1911. Podobo majhnega otroka je treba razumeti simbolično, saj se kažejo vzporednice med njim in »najmlajšim« nemškim mestom Štajerske (hrani Tone Ravnikar).

prvo svetovno vojno. Njegov zapis s 26. junija 1911 je sicer še nevtralen (»*Šoštanj mesto. Cesar je povzdignil trg Šoštanj v političnem okraju Slovenjgradec na Štajerskem v mesto.*«),[61] toda le nekaj dni kasneje, 28. junija, zasledimo že veliko bolj obsojajoče poročanje: »*Šoštanj – mesto. Poročali smo že, da je povzdignil cesar trg Šoštanj v Šaleški dolini v mesto. Oficijelno naznanilo pride šele v nekaterih dnevih. To je zadnja zasluga umrlega Janeza Woschnagga za sedaj nemškutarski Šoštanj.*«[62] Podoben prehod iz faktografskega v čustveno obarvano poročanje je viden pri katoliškem *Slovencu*: »*Šoštanj mesto. Cesar je povzdignil štajerski trg Šoštanj v mesto.*«[63] in »*Občini Sv. Ilj v Slov. Goricah in Šoštanj sta se vrnili nemštvu.*«[64]

Spet drugje, na primer v časniku *Slovenski gospodar*, opazimo umirjeno, izključno faktografsko poročanje: »*Šoštanj – mesto. Cesar je povzdignil trg Šoštanj v mesto.*«.[65] Spet drugi slovensko pišoči časopisi, na primer regijsko glasilo *Štajerc*, pa so te razprtije prerasli in o povzdigu, četudi je pomenil pomembno »zmago« nemškega tabora, pisali kot o dobrem in za regijo pomembnem dogodku: »*V Šoštanju so izvolili za župana g. Franca Woschnagg. Čestitamo! Šoštanj – mesto. Cesar je dosedanji trg Šoštanj za mesto povzdignil. Šoštanj je vedno napredno misleči kraj in čestitamo prebivalcem nad tem pridobitkom. Vsa hvala gre pa tudi tistim gospodom, ki so se za to trudili.*«[66] Pozitivno noto v *Štajercu* je vendarle treba pokomentirati. Časopis je bil uradni glasnik germansko usmerjenega slovenskega gibanja na Štajerskem in politične stranke Štajerc-Partei. Gibanje in stranka sta se zavzemala za »štajercijanstvo«, ki je podpiralo slogo med štajerskim meščanstvom (praviloma Nemci) in kmečkim ljudstvom (praviloma Slovenci) ter je stremelo k zamejitvi tedaj rastočega nacionalizma, a je obenem želelo pod krinko gospodarskih koristi slovensko kmečko prebivalstvo pridobiti za nemštvo in za zagovarjanje nemških nacionalnih interesov.[67]

Tudi strokovna literatura tega časa odraža rahlo razočaranje nad povečanjem vpliva nemštva, ki je v letih 1908–1911 doseglo povzdig in ga slavilo kot svojo zmago. Tako je lokalni zgodovinar Franc Hribernik o tem lokalno pomembnem dogodku pisal togo in redkobesedno, saj mu je leta 1930 namenil le eno kratko vrstico: »*Šoštanj še dolgo ni mesto; tako se imenuje šele od l. 1911.*«[68] Hribernik, ki je vse ostale in manj pomembne dogodke opisal z dokajšnjo natančnostjo, je že s formo in obsegom tega opisa nakazal, da so še ob izidu knjige leta 1930 v Šoštanju obstajala močna nesoglasja ter kulturni konflikt med nemštvom in slovenstvom. Kot Slovenec je bil Hribernik nekoliko osramočen, da gredo zasluge za povzdig nemški stranki, predvsem odkrito »nemškutarskemu« Hansu Woschnaggu.

Slovenska poročila o dogodku so praviloma vsebinsko veliko krajša kot nekatera nemška (*na primer* v *Deutsche Wacht* in *Marburger Zeitung*). Treba je omeniti, da se daljši nemški zapisi pojavljajo ravno v tistih časopisih, ki so delovali kot propagandni aparat za ohranjanje nemških interesov. Druga glasila, ki so zavzela nevtralno držo, vsebujejo krajše, manj čustvene zapise. Slovenska jezikovna stran (razen *Štajerca*) podaja kratka in praviloma bolj nevtralna poročila. Tega seveda ne smemo gledati kot posledico večje strokovnosti pri vseh slovenskih časnikih, temveč so nevtralna uredništva pisala o tem krajše zato, ker novica ni omogočala obsežnega pisanja, tista, ki pa so

61 *Slovenski narod*, let. XLIV, 26. 6. 1911, št. 145, str. 2.
62 *Slovenski narod*, let. XLIV, 28. 6. 1911, št. 147, str. 4.
63 *Slovenec*, let. XXXIV, 26. 6. 1911, št. 144, str. 3.
64 *Slovenec*, let. XXXIX, 8. 7. 1911, št. 154, str. 5.
65 *Slovenski gospodar*, let. XLV, 28. 6. 1911, št. 29, str. 4.
66 *Štajerc*, let. XII, 2. 7. 1911, št. 27, str. 3.
67 Rihtarič, »Die Štajerc-Partei«, str. 367–387.
68 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 177.

pisala s čustvenim pridihom, niso želela preveč poudariti nečesa, kar so videla kot poraz slovenstva.

Posledice povzdiga

Po povzdigu v mesto se v administrativnem pogledu glede na širšo regijo ni veliko spremenilo. Šoštanj je še naprej ostal upravno-politično vezan na dotedanje nadobčinske strukture. Tako je ostal še naprej del 11. štajerskega (celjskega) volilnega okrožja (*11. Stadtwahlkreis Cilli*),[69] upravno pa je še zmeraj spadal pod III. slovenjgraški politični okraj[70] (okraj »*Slovenjgradec, Marnberk – Šoštanj – Gornji grad*«). V okviru sodnega okraja Šoštanj so mu bili podrejeni kraji Sveti Andraž nad Polzelo, Sveti Florijan pri Šoštanju, Sveti Ilj pri Velenju (sedanji Šentilj), Sveti Janž na Vinski Gori, Sveti Martin na Paki, Škale, Šoštanj Mesto, Šoštanj Okolica, Topolšica in Velenje.[71] Smiselno je zatrditi, da je obstoječa krajevna ureditev z manjšimi spremembami obstala tudi po povzdigu Šoštanja v mesto in celo po propadu Avstro-Ogrske. Tako so bila po popisu iz leta 1922 šoštanjskemu krajevnemu sodišču podrejena območja ostalih trgov in večjih naselbin Šaleške doline, med drugim Velenje, celoten sodni okraj pa je upravno-politično spadal pod jurisdikcijo slovenjgraškega glavarstva.[72]

Tudi v gospodarskem smislu posledice povzdiga niso bile zelo pomembne. Industrijsko-ekonomske strukture, ki so obstajale pred 28. junijem 1911, so še vedno delovale v enaki obliki in obsegu. Woschnaggova usnjarna in drugi obrati so zaradi vsesplošne gospodarske rasti, ki jo zasledimo v predvojnem obdobju, kljub nekaterim nesrečam v tovarni usnja in krepitvi delavskega gibanja nenehno rasli.[73]

Pomen povzdiga je tako treba gledati predvsem z vidika nemško-slovenskih narodnostnih trenj. 28. junij 1911 je bil predstavljen kot dan slavljenja za nemško skupnost, ki je, s tem ko je na njeno pobudo prišlo do povzdiga, slavila zmago nemškega narodnostnega programa za Spodnjo Štajersko. Ker je sočasno prihajalo do umikanja nemštva na podeželju, so povzdig trga v mesto, se pravi v skupnost, ki je bila mnogokje na Spodnjem Štajerskem narodnostno mešana, če že ne večinsko nemška, videli kot pomemben mejnik konsolidacije na etnično mešanem območju. Zaradi postopnega odmika družine Vošnjak iz Šoštanja, posebej po finančnem zlomu leta 1908, ter političnega in ekonomskega vpliva Woschnaggov v Šaleški dolini so bila zadnja leta obstoja Avstro-Ogrske zaznamovana s prevlado nemštva v mestu. Toda ta prevlada leta 1911 ni prinesla konca trenj. Ravno obratno. Kot rečeno, je narodnostna identiteta prebivalstva variirala glede na trenutne razmere. Zaradi vpliva nemške stranke so se mnogi raje opredelili za Nemce. Šoštanj je ostal razdeljen vse do razpada monarhije, politična hegemonija nemštva pa se je v šoštanjski mestni občini začela razblinjati šele po prvi svetovni vojni in razpadu Avstro-Ogrske.

Cenzura, mobilizacija, motnje pri dobavi surovin, vpenjanje celotne gospodarske produkcije v vojno industrijo in še zmeraj prisotne narodnostne ter projugoslovanske zahteve slovenskega prebivalstva so med vojno narasle ne le v odklonilen, temveč v nekaterih primerih celo v odkrito sovražen odnos do nemštva. Posebej v drugi polovici vojne, ko so bili ljudje željni miru, so se slovenske težnje v Šoštanju povečale in zamajale nemško politično hegemonijo. Deklaracijsko gibanje za implementacijo Majniške deklaracije, ki se je razvilo po odpravi cenzure leta 1917, lepo nakazuje, kako razdeljen je bil v tem času Šoštanj: mestna skupščina »Šoštanj – Okolica« (Družmirje in ostala »predmestja«) je soglasno podprla deklaracijsko gibanje, skupščina »Šoštanj – Mesto« pa zaradi večjega števila nemškega ali nemško usmerjenega prebivalstva tega ni storila,[74] oziroma je bilo število podpisnikov glede na število celotnega prebivalstva veliko nižje.[75] Hegemonija kulturnega nemštva je tako širom doline propadala, a v času vojne je bila politična lojalnost monarhiji in ideji Avstrije kljub vedno burnejšim zahtevam posameznih političnih figur[76] del vsakdana.[77] Podobno poročanje, ki nakazuje nadaljevanje nemškega vpliva v Šoštanju, a hkrati njegovo zmanjševanje drugod v dolini, marca 1918 zasledimo tudi v *Slovencu*. Ta je med poročanjem o shodu za podporo Majniški deklaraciji zapisal: »*Živio – klici so doneli proti nemškutarskim gnezdom v dolini.*«[78] in »*Vse občine Šoštanjskega okraja in Šoštanj-*

69 *Grazer Tagblatt*, let. 21, 14. 6. 1911, št. 163, str. 14; *Grazer Volksblatt*, let. 44, 15. 6. 1911, št. 270, str. 4; *Arbeiterwille*, let. 22, 18. 6. 1911, št. 167, str. 15; *Marburger Zeitung*, let. 50, 15. 6. 1911, št. 71, str. 3; *Deutsche Wacht*, let. 36, 14. 6. 1911, št. 47, str. 1. Ponekod je imenovan tudi *Wahlbezirk Steiermark 11.*

70 *Slovenski gospodar*, let. XLV, 26. 5. 1911, št. 22, str. 2. Gl. tudi *Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910* (https://bit.ly/2Pf5tTx) v sekciji »Steiermark«, podsekcija »Politischer Bezirk Windischgraz Gerichtsbezirke Mahrenberg, Schönstein, Windischgraz«.

71 *Slovenski narod*, let. XLIV, 14. 6. 1911, št. 136, str. 3. Za upravno-politično umestitev Šoštanja gl. *Specijalni krajevni repertorij avstrijskih dežel: IV. Štajersko*, str. 170. Pred tem je slika identična – gl. na primer *Special Orts-Repertorien der Österreichischen Reichsrathe: IV. Steiermark*, str. 357–358. Za sodni okraj v času Avstro-Ogrske gl. Stavbar, *Majniška deklaracija*, str. 140–141.

72 *Krajevni repertorij za Slovenijo*, str. 80 (za podatke na primer o največjem »rivalskem« trgu Velenje).

73 Kljajič, Pregledni oris, str. 241–260.

74 *Slovenec*, let. LXV, 18. 12. 1917, št. 289, str. 2. Več o razlikah med skupnostjo Šoštanj-mesto in drugimi krajevnimi skupnostmi v Šaleški dolini v času deklaracijskega gibanja, posebej ob deklaracijskem shodu v Družmirju, ter o nasilnih izgredih med slovensko in nemško stranko med shodom gl. Ževart, Dejavnost dr. Karla Verstovška, str. 273–276.

75 Stavbar, *Majniška deklaracija*, str. 137–141.

76 Na območju Šaleške doline je bil pri tem najpomembnejši Karel Verstovšek (Gačić in Jenuš, *Znameniti Velenjčan Karel Verstovšek*, str. 74–81).

77 Stavbar, *Majniška deklaracija*, str. 226–227.

78 *Slovenec*, let. XLVI, 29. 3. 1918, št. 72, str. 3.

ski okrajni zastop razen nemškutarskega mesta Šoštanj so se soglasno izrekle za Majniško deklaracijo.«[79]

Mesto Šoštanj je v nasprotju z okolico zaradi Woschnaggove in nemške meščanske politike še v zadnjem vojnem obdobju ostalo nemško usmerjeno, kar poleg časopisja potrjujeta poskus preprečitve shoda podpori Majniški deklaraciji in 1000 kron težka donacija mestnega zastopništva dunajskemu nemškemu Schulvereinu: »*Požrtvovalnost 'nemške' občine Šoštanj. Trg Šoštanj na Spodnjem Štajerskem je še tako nesrečen, da gospodarijo v njem Nemci. Občinski zastop je te dni votiral znesek 1000 kron nemškemu 'Schulvereinu' na Dunaju radi njegovega posebno zaslužnega delovanja za Šoštanj. Spodnještajerski nemčurji napenjajo svoje zadnje sile s takimi darovi, da se pobahajo potem po svojih glasilih z 'deutsche Gesinnung', češ, še smo tu. Da, res, še so tu, ali koliko časa še?*«[80] Tako so kljub postopoma propadajoči državi nemški meščani Šoštanja še dolgo v leto 1918 v mestu obdržali določeno mero nadzora.

Do dokončnega poloma in preobrata je prišlo šele v zaključni fazi vojne in kaosu, ki ji je sledil. Postopen razkroj Avstro-Ogrske monarhije je nastopil ne le zaradi antantnih zmag na nekaterih bojiščih, temveč tudi zaradi prenehanja izkazovanja zvestobe posameznih narodov monarhije. Slovanski narodi monarhije so tako 29. oktobra 1918 dokončno izglasovali prelom z uradnim Dunajem, s čimer se je tudi dežela Spodnja Štajerska začela ločevati od skupne države. Ustanovitvi narodnih svetov na Spodnjem Štajerskem je sledila vzpostavitev takšnega organa v Šoštanju, ki je do novembra 1918 dokončno prevzel vajeti. Nemški upravniki, sodniki in deželni ter občinski administratorji, notarji (na primer Josef Hiris) in organizatorji raznih društev (na primer vodja *Schönsteiner Freiwilige Feuerwehr* Viktor Hauke) so bili odpuščeni, njihova mesta in društva pa so zamenjali slovenski. Prav tako so nemške napise zamenjali s slovenskimi, preimenovali so tudi nekatere stavbe (hotel Avstrija je bil preimenovan v hotel Jugoslavija). Uredništvo *Malih novic* je 30. novembra 1918 zapisalo: »*Šoštanj zopet v slovenski posesti. Slovenci so prevzeli vodstvo županstva v mestu Šoštanj.*«[81] S to bliskovito akcijo je bilo novembra 1918 nemško oblastvo Šoštanja dokončno prelomljeno, zamere, nastale na podlagi teh dejanj, pa so kasneje delovale kot osnova za nemško-slovenski narodni spor v Šoštanju, ki je trajal vse do leta 1945.[82]

[79] Prav tam.
[80] *Slovenski narod*, let. 61, 16. 7. 1918, št. 159, str. 1.
[81] *Male novice*, let. 1, 30. 11. 1918, št. 10, str. 2.
[82] Več o tem gl. Aplinc, Šoštanj v zadnjem letu, str. 37–58. Za nemško-slovenska trenja v času med svetovnima vojnama in okupacije gl. Ažber, Ponemčevalna dejavnost, str. 101–129.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MaOŠ – Mestni arhiv Občine Šoštanj
»100 let mesta Šoštanj: Razglednice iz časov, ko je Šoštanj dobil mestne pravice«. Plakati iz razstave, povzete po katalogu *100 let mesta Šoštanj*.

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv
AVA (Allgemeines Verwaltungsarchiv), Inneres, Ministerium des Innern, Allgemeine Reihe

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv
Statthalterei.

ČASOPISI

Arbeiterwille, 1911.
Bregenzer Tagblatt, 1911.
Deutsche Wacht, 1911.
Deutsches Volksblatt, 1911.
Grazer Tagblatt, 1911.
Grazer Volksblatt, 1911.
Innsbrucker Nachrichten, 1911.
Jutro, 1911.
Male novice, 1918.
Marburger Zeitung, 1911.
Salzburger Volksblatt, 1911.
Slovenec, 1911, 1917, 1918.
Slovenski gospodar, 1911.
Slovenski narod, 1911, 1918.
Štajerc, 1911.

LITERATURA

Aplinc, Miran: Šoštanj v zadnjem letu Velike vojne. *Šaleški razgledi* 16, 2019, str. 37–77.
Aplinc, Miran: *Vošnjaki. Industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.
Ažber, Andreja: Ponemčevalna dejavnost in kultura v Šaleški dolini pod nemškim škornjem. *Šaleški razgledi* 16, 2019, str. 101–128.
Bizjak, Darinka: *Razvoj javnega knjižničarstva v Šaleški dolini: od Musijeve bukvarne do sodobno organiziranega centra*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2009 (tipkopis diplomskega dela).
Bole, David (ur.): *Velenje, industrijsko mesto v preobrazbi*. Ljubljana: Založba ZRC, 2020.
Cvirn, Janez: »*Das Festungsdreieck*«. *Zur politischen Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark (1861–1914)*. Wien: LIT, 2016 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, 76).
Cvirn, Janez: *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1988.

Cvirn, Janez: Evropska razsežnost celjskega gimnazijskega vprašanja. *Slovenci v Evropi. O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo* (ur. Peter Vodopivec). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2002, str. 35–42.

Cvirn, Janez: *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914).* Maribor: Obzorja, 1997.

Gačić, Aleksandra in Jenuš, Gregor: *Znameniti Velenjčan Karel Verstovšek: zaslužni slovenski politik.* Velenje: Ustanova Velenjska knjižna fundacija, 2016.

Gačić, Aleksandra: *Bogumil Vošnjak: politik in diplomat.* Ljubljana: Jutro, 2017.

Grafenauer, Božo: Lokalna samouprava v Avstriji – občinska ureditev v deželi Koroški. *Lex localis* 2, 2004, št. 1, str. 45–80.

Hribernik, Franc: *Mesto Šoštanj: Zgodovinski opis* (komentar, spremno besedo in opombe ob ponatisu napisal Tone Ravnikar). Šoštanj: Občina, 1998 (ponatis iz leta 1930).

Hudales, Jože in Kljajič, Damijan in Ravnikar, Tone: *Šaleška dolina v XIX. in XX. stoletju.* Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1990.

Hudales, Jože: *Bolnišnica Topolšica: 90 let.* Topolšica: Bolnišnica, 2009.

Kljajič, Damjan: Pregledni oris delavskega gibanja v Šaleški dolini. *Šaleški razgledi* 2, 1989, str. 241–293.

Krajevni repertorij za Slovenijo. Ljubljana: Tisk »Tiskarne Sava v Kranju« d. d., 1922.

Mihelak, Vesna: *Razvoj knjižnic na osnovnih šolah v Šaleški dolini.* Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2010 (tipkopis diplomskega dela).

Poles, Rok: Od srčastega ščita do srčastih kamnov. *Kronika* 68, 2020, št. 1, str. 117–134.

Poles, Špela: *Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku: Ob 20. obletnici ustanovitve nove Občine Šoštanj, ob 660. obletnici prve omembe trga Šoštanj in v pričakovanju 105. obletnice pridobitve mestnih pravic.* Šoštanj: Občina Šoštanj, 2015.

Ravnikar, Tone: *Pozdrav iz Šoštanja: mesto na starih razglednicah.* Šoštanj: Občina, 2011.

Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1882. Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1862.

Rihtarič, Ivan: »Die Štajerc-Partei« und die »Zeitung Štajerc« im Ersten Weltkrieg. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 99, 2008, str. 367–387.

Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem.* Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO): Fakulteta za arhitekturo (FA), 2015.

Sore, Anton: Železna cesta: železniška proga Celje–Velenje–Dravograd in velenjski železničarji. *Razprave, presoje, akcenti: Zbornik 1995/96. Šaleški razgledi* 12, 1996, str. 205–274.

Special Orts-Repertorien der Österreichischen Reichsrathe: Neuarbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. IV. Steiermark. Wien: Alfred Hölder K. u. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1893.

Specijalni Krajevni repertorij avstrijskih dežel: Izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910. IV. Štajersko. Dunaj: C. kr. dvorna in državna pisarna, 1918.

Stropnik, Ivo: 140 let organiziranega knjižničarstva na Šaleškem: Kronološki pregled v pomembnejših letnicah. *Zbornik 1994/95. Šaleški razgledi* 11, 1994, str. 11–20.

Štih, Peter in Simoniti, Vasko in Vodopivec, Peter: *Slovenska zgodovina: Družba – Politika – Kultura.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: 2008.

Verbič, Alenka: *Vodnik po stalnih zbirkah vile Mayer.* Šoštanj: Zavod za kulturo Šoštanj, 2011.

Vidmar Čeru, David: »Bil je res vzoren učitelj, celo od Slomšeka čislan«. Peter Musi in njegov vpliv na razvoj Šoštanja. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 25, 2018, št. 2, str. 72–84.

Vidmar Čeru, David: Kratek oris zgodovine Šoštanja v zgodnjem novem veku. *Šaleški razgledi* 16, 2019, str. 9–37.

Vidmar Čeru, David: Trg Šoštanj v času zgodnjega novega veka. *Klio* 17, 2018, št. 1, str. 65–73.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev.* Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

Vošnjak, Josip: *Spomini.* Ljubljana: Slovenska matica, 1905.

Zevart, Milan: Dejavnost dr. Karla Verstovška v deklaracijskem gibanju v prevratnem času 1918–1919. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 66, 1995, št. 2, str. 271–283.

Zevart, Milan: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini.* Ljubljana: Knjižnica OF 5, 1977.

SPLETNA STRAN

Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910:
https://bit.ly/2Pf5tTx

PRILOGA 1: Predstavitev Šoštanja in naštevanje razlogov za povzdig, 27. 3. 1909 (StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396)

»In der Anlage wird das Majestätsgesuch des Gemeindeausschußes des Marktes Schönstein um allergnädigste Erhebung dieses Ortes zur Stadt, mit den bezüglichen Erhebungsakten vorgelegt.

Was zur Begründung ihres Ansuchens von der Gemeinde vorgebracht wurde, entspricht durchaus der Wahrheit.

Schönstein, an der Staatsbahnlinie Cilli-Wöllan, im fruchtbaren Packthale an den nordöstlichen Ausläufern der Sannthaler Alpen gelegen und von einer schönen Landschaft umrahmt, besitzt eine ziemlich intelligente, regsame Bevölkerung, welche zusehends an Zahl zunimmt. Dank dem Gewerbefleiße seiner Bewohner, hat es in den letzten Jahrzenten einen lebhaften Aufschwung genommen und sich zu einem blühenden Gemeindewesen entwickelt, welchem die bedeutende Lederindustrie der Firma Woschnagg & Söhne das charakteristisches Gepräge gibt.

Wenn auch das städtische Aussehen des Ortes noch vielfach Lücken aufweist, so ist doch nicht zu verkennen, daß die gegenwärtige Gemeindeverwaltung mit Erfolg bestrebt ist, Einrichtungen zu schaffen, beziehungsweise auszugestalten, welche notwendig sind, um einerseits den äußeren Eindruck auf das Niveau des Stadtbildes zu erheben, andererseits den Bewohnern und den zahlreichen Sommerparteien jene Annehmlichkeiten zu bieten, welche städtisches Leben eben voraussetzt.

Die Gemeinde erhofft von der Gnade ihres geliebten Monarchen, daß ihre Bitte Gehör findet, und ist überzeugt, daß in dem Augenblicke, in dem ihr das Recht verliehen ist, sich »Stadt Schönstein« zu nennen, ihr viele jetzt schwer erreichbare Vorteile sozusagen von selbst in den Schoss fallen werden.

Es fehlen ihr derzeit noch eine Apotheke, eine Buchhandlung, manigfache Geschäftsvertretungen, die, wie sie glaubt, deshalb noch nicht etabliert sind, weil dem »Markte« nicht die erforderliche Anziehungskraft für die Geschäftswelt zugeschrieben wird.

Sie erwartet sich jedoch auch einen größeren Fremdenzuzug, wenn sie in die Reihe der österreichischen Städte einrückt, und knüpft an die erbetene Rangserhöhung die Hoffnung, daß sie nicht nur für sich, sondern auch für den ganz in der Nähe liegenden Badeort Topolschitz, der jährlich von etwa 150 Parteien, darunter auch Ausländern, besucht wird, als »Stadt« eine viel wirksamere Reklame entfalten können wird.

Es ist somit nicht nur der bis zu einem gewissen Grade berechtigte Bürgerstolz, sondern es sind auch praktische und ökonomische Erwägungen, welche die Gemeindevertretung dahin geführt haben, ihre Wüsche in einem Majestätsgesuche zu verdichten.

Die k.k. Bezirkshauptmannschaft kann diesen Schritt nur mit Sympathie begleiten, und stellt daher den Antrag, die vorgebrachte Bitte Allerhöchstenorts zu befürworten.«

PRILOGA 2: Mnenje deželnega glavarstva v Gradcu, 12. junij 1909 (StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396, Z 22401, str. 1–4).

»Mit Beziehung auf die Note vom 21. Mai 1909, Z: 9 958/2 betreffend das Ansuchen der Marktgemeinde Schönstein um Erhebung zur Stadt, beehrt sich der Landes-Ausschuß mitzuteilen, daß er glaubt die Befürwortung dieses Ansuchens empfehlen zu sollen.

Hiebei wird zu den in dem Gesuche der Marktgemeinde und dem angeschlossenen Berichte der k. k. Bezirkshauptmannschaft Windischgraz angeführten Daten noch auf folgendes hingewiesen:

Für das Ansuchen der Marktgemeinde Schönstein dürfen in erster Linie wohl die untersteirischen Verhältnisse maßgebend sein.

Die genannte Gemeinde zählt nun derzeit zu den größten Märkten des steirischen Unterlandes und kommt an Einwohner- und Häuserzahl sowie an Steuerleistung einer Reihe untersteirischer Städte gleich, so z. B. Friedau, Rann, Windischfeistritz, Windischgraz. Die Verwaltung der Gemeinde wird derzeit in anstandloser Weise geführt. Die Gemeinde besitzt ein eigenes einstöckiges Amtshaus, in dem die Gemeindekanzlei in einem durchaus entsprechenden und neu ausgestatteten Raum untergebracht ist. Dortselbst befindet sich weiters das Sitzungszimmer des Gemeindeauschusses mit ebenfalls durchaus entsprechender Ausstattung und das Schublokale. Die Gemeinde besoldet einen mit Dienstvertrag angestellten, beider Landessprachen mächtigen Sekretär mit einem Jahresgehalte von 720 K und einen Wachmann und gleichzeitig Gemeindediener, der neben einem Jahreslohn von 360 K die Uniform auf Gemeindekosten erhält. Die Geschäftsgebarung der Gemeinde umfaßt jährlich ungefähr 1800 Schriftstücke.

Die Gesamterfordernisse für die Gemeindeverwaltung sind mit 1200 K präliminiert, die Auslagen für Strassenerhaltung, Strassenreinigung und Beleuchtung mit 1240 K, die Armenversorgung erfordert rund 700 K jährlich.

Außer dem Gemeindehause besitzt die Marktgemeinde Schönstein Häuser, Grundstücke und Wälder im Werte von etwa 24.000 K, welchem Vermögen derzeit allerdings fast gleichhohe Schuldenlast gegenübersteht. Die gegenwärtige Gemeindevertretung ist jedoch tunlichst bestrebt, diese Schulden zurückzuzahlen und alle aus den früheren Verwaltungsperioden übernommenen Rückstände zu begleichen. Endlich wäre hervorzuheben die als Kaiserjubiläumsstiftung im Jahre 1908 erfolgte Widmung eines Gemeindearmenhauses im beiläufigen Werte von 40.000 K durch Herrn Johann Woschnagg Senior.

Freilich dürften die geschilderten Verhältnisse der Marktgemeinde Schönstein, mit denen der Städte und Märkte anderer Kronländer der Monarchie gemessen, sehr bescheiden zu nennen sein. Gleichwohl glaubt aber der Landes-Ausschuß doch, daß die Anstrengungen, welche die genannte Gemeinde in der letzten Zeit

machte, um ihr Gemeindewesen mit den beschränkten ihr zur Verfügung stehenden Mitteln zu fördern, einer Allerhöchsten Anerkennung würdig sein dürften. Gewiß läge in einer solchen Anerkennung für die Gemeinde ein nachhaltiger Ansporn, auf dem begonnenen Wege fortzuschreiten und würde das Beispiel einer derartigen Allerhöchsten Auszeichnung die Gemeinden des ganzen Landes zur emsigsten Betätigung des Bürgersinnes und zur eifrigsten Förderung der öffentlichen Interessen aneifern.

Graz am 12. Juni 1909. Von steierm. Landes-Ausschusse.«

PRILOGA 3: Pomislek o nevarnosti medetničnih trenj, 21. 12. 1910 (StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396)

»Infolge Erlasses des k. k. Ministeriums des Innern vom 15. Dezember 1910, Z. 41775 werden der Herr – ersucht, sich unter Wiedervorlage des rückfolgenden Verhandlungsaktes eingebend darüber zu aüßern, ob die Erhebung des Marktes Schönstein zur Stadt nicht etwa zu Rekriminationen in nationaler Beziehung Anlaß geben könnte.«

PRILOGA 4: Potrditev slovenjgraškega okrajnega sveta o neobstoju nevarnosti medetničnih trenj, 21. 1. 1911 (StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396)

»Es ist nicht anzunehmen, dass die Erhebung des Marktes Schönstein zur Stadt zu Rekriminationen in nationaler Beziehung Anlass geben könnte, da die angestrebte Rangserhebung ebensowohl von der deutschen, wie von der slovenischen Bürgerschaft gewünscht wird, und den Interessen beider Volksstämme in gleicher Weise entgegenkommt.

Ein Beweis, dass das Verlangen, Schönstein zu einer Stadt erhoben zu wissen, nicht ausschliesslich von der gegenwärtig am Ruder befindlichen deutschen Partei und von dem übrigens auch bei den Slovenen im allgemeinen beliebten Bürgermeister Hans Woschnagg genährt wird, ist darin zu erblicken, dass der Beschluss, ein Majestätsgesuch um Erhebung des Marktes Schönstein zur Stadt zu überreichen, einhellig in einer Gemeindeausschusssitzung gefasst wurde, in welcher auch der slovenische Teil der Marktbevölkerung durch fünf Gemeindeausschussmitglieder vertreten war, und dass das Majestätsgesuch selbst von dem slovenischen Gemeinderate Vinzenz Kolšek mitunterfertigt ist.

Seit jenem Beschlusse hat sich in der Stellungnahme der Slovenen zu den gegenständlichen Aspirationen nichts geändert.«

PRILOGA 5: Dopis ministrstva za notranje zadeve o cesarjevi potrditvi povzdiga, 3. 6. 1911 (StLA, Statthalterei, B-27d-2638-1908, K396, 9518, str. 1–2)

»Seine k.u.k. Apostolische Majestät haben mit Allerhöchster Entschließung vom 27. Mai 1911 den Markt Schönstein im politischen Bezirke Windischgraz allergnädigst zur Stadt zu erheben geruht.

Die k. k. Statthalterei wird eingeladen, hievon den steiermärkischen Landesausschuß und die Gemeindevertretung in Schönstein und zwar letztere mit dem Beifügen zu verständigen, daß es ihr freigestellt bleibt, zum Zwecke der Beurkundung dieses Allerhöchsten Gnadenaktes um die Ausfertigung eines Allerhöchsten Diplomes über die Erhebung des Marktes Schönstein zur Stadt einzuschreiten. Wird dabei von der Führung eines Wappens abgesehen, so ist für dieses Diplom eine Ausfertigungsgebühr von 242 (zweihundertvierzigzwei) Kronen an die Hilfsämter-Direktion des k. k. Ministeriums des Innern einzusenden.

Sollte die Stadt Schönstein auch die Bewilligung zur Führung eines Stadtwappens anstreben, so wäre dem Einschreiten der heraldisch und in Farben ausgeführte Entwurf des betreffenden, in das Diplom aufzunehmenden Wappens nebst Beschreibung desselben anzuschließen. Für den Fall, als Schönstein bereits in seiner Eigenschaft als Markt ein Wappen, sei es auf Grund eines Privilegs, sei es auf Grund eines unvordenklichen Gebrauches geführt hat, so könnte bei entsprechendem Nachweise dieser alten Wappenberechtigung (durch Vorlage des Privilegienbriefes oder alter Wappengeschmückter Gemeindesiegel) die Führung des alten, nunmehr mit einer fünfzinnigen silbernen Mauerkrone zu krönenden Wappens als Stadtwappen taxfrei bewilligt werden. Sollte ein solcher Nachweis nicht erbracht werden können, so müßte die im § 154 des Taxpatentes vorgeschriebene Wappenverleihungstaxe von 210 (zweihundertzehn) Kronen bei der Taxamtskasse in Wien, III., Vordere Zollamtsstraße No. 5 oder bei dem Steueramte in Schönstein eingezahlt und die Quittung hierüber vorgelegt werden. Die Ausfertigungsgebühr für ein Diplom mit Stadtwappen wäre dann in dem auf 330 (dreihundertdreißig) Kronen erhöhtem Betrag an die Hilfsämter-Direktion des k. k. Ministeriums des Innern einzusenden. / Die Beilagen des Berichtes vom 7. März 1911, Z. 9-175/7 folgen zurück. / Für den k. k. Minister des Innern: /.../.«

SUMMARY

»Hail to the youngest German town of the Styrian periphery!« The administrative elevation of Šoštanj from a market town to a town in May 1911

In the last years of the nineteenth century, the growth of the leather factory, other economic plants, and various administrative institutions led to the strong growth of the market town community of Šoštanj. Parallel to this development was the rise of German-oriented bourgeoisie society surrounding the Woschnagg family. In 1908, these individuals sent a petition to Emperor Franz Joseph I for an administrative elevation of Šoštanj from a market town to a town, which was officially granted on 27 May 1911, after a lengthy legal process, turning Šoštanj into the youngest Lower Styrian town on 28 June 1911. The elevation was mostly owed to the German community of Šoštanj with Hans Woschnagg at its helm. The German community of Lower Styria hailed the elevation of Šoštanj as an important victory for the German side, whereas the Slovenians saw it as a national calamity. The town was governed by a German administration, and due to political pressure, possibilities for deriving economic gain, and their personal beliefs, many townsmen declared themselves as Germans. The German influence remained and even grew after the elevation, with Šoštanj figuring as an important centre of German influence all until the collapse of Austria-Hungary.

Glavni trg v Šoštanju v začetku 20. stoletja (hrani: Knjižnica Velenje).

Zdravilišče Topolšica med drugo svetovno vojno (hrani: Knjižnica Velenje).

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 314(497.4Šoštanj)"1850/1939"

Prejeto: 21. 6. 2021

Miran Aplinc

dr., muzejski svetovalec, Muzej Velenje, enota Muzej usnjarstva na Slovenskem, Primorska 6h, SI–3325 Šoštanj
E-pošta: miran.aplinc@guest.arnes.si

Šoštanj in Šaleška dolina v popisih prebivalstva od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Iz okvira širše zastavljene raziskave o gibanju prebivalstva Šoštanja je v pričujočem prispevku predstavljen poskus osvetlitve verske, jezikovne in narodne sestave prebivalstva Šoštanja in Šaleške doline v popisih prebivalstva od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. Kvantitativna analiza podatkov štetij prebivalstva Šoštanja in Šaleške doline obravnavanega obdobja daje odgovore tudi na vprašanja o verski, jezikovni in narodni sestavi prebivalstva v primerjavi s širšim slovenskim prostorom. Zaradi razumevanja in primerjave je bila raziskava mestoma razširjena na župnijo sv. Mihaela in Šaleško dolino.

KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, Šaleška dolina, demografija, prebivalstvo, popisi prebivalstva

ABSTRACT

ŠOŠTANJ AND THE ŠALEK VALLEY IN POPULATION CENSUSES CONDUCTED BETWEEN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY AND THE SECOND WORLD WAR

Part of a broad-based study on the population change in Šoštanj, the contribution tentatively presents the religious, linguistic, and national composition of the population of Šoštanj and the Šalek Valley, based on the population censuses conducted between the second half of the nineteenth century and the Second World War. The quantitative analysis of the data obtained in Šoštanj and the Šalek Valley during the period concerned also provides answers to questions concerning the religious, linguistic, and national composition of the population compared to the wider Slovenian territory. For the sake of a better understanding and comparability, the research is in part expanded to include the parish of St. Michael and the Šalek Valley.

KEY WORDS
Šoštanj, Šalek Valley, demography, population, population censuses

O popisih prebivalstva

V pričujočem prispevku je predstavljena verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Šoštanja in širše Šaleške doline po uradnih štetjih prebivalstva v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Prvi sodobni popis prebivalstva, v katerem je bil določen kritični datum, za katerega veljajo podatki na ta dan, je bil v habsburški monarhiji izveden 31. oktobra 1857, sledilo jih je še pet v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910. Vsebovali so vprašanja o kraju rojstva, državljanstvu in veroizpovedi. Od sanktpeterburškega statističnega kongresa leta 1872 je bila pozornost usmerjena tudi na vprašanja o narodnosti in v zvezi s tem na vprašanje o občevalnem jeziku (v Avstriji v letih 1880, 1890, 1900, 1910). Vprašanja o kraju rojstva, državljanstvu in veroizpovedi sta vsebovala tudi jugoslovanska popisa iz let 1921 in 1931, ko je vprašanje o občevalnem jeziku nadomestilo vprašanje o maternem jeziku. Popis 1921 je vseboval vprašanja o kraju rojstva, državljanstvu, veri in maternem jeziku. Popis 1931 je poleg vprašanj iz popisa 1921 vključeval še vprašanje o narodni pripadnosti, vendar podatki niso bili objavljeni. Popis 1948 je bil po obsegu skromnejši, vendar prvi vsebuje podatke o narodni pripadnosti prebivalstva.[1]

Merila za ugotavljanje pripadnosti prebivalstva so subjektivna in objektivna, so merljiva, a se jih drži pridih vsiljevanja. Definicija naroda je subjektivna in nezanesljiva, medtem ko je določanje jezikovne pripadnosti zanesljivejše, a zahteva natančno definicijo. Narodno pripadnost je mogoče opredeliti kot materni jezik, znanje jezikov in občevalni jezik. Za določitev verske pripadnosti najdemo v vprašalnikih vprašanje o osebnem verovanju ali formalni pripadnosti skupnosti. Za raziskovanje ima pojem naroda kulturne, zgodovinske in ozemeljske razsežnosti in značilnosti.[2] Identiteta posameznika se lahko spreminja pod vplivom zgodovinskih dogodkov, politike itn. in je v nekdanji Jugoslaviji označena z izrazom narodna pripadnost ali narodnost.

Do konca prve svetovne vojne je ozemlje današnje Slovenije spadalo v okvir Avstro-Ogrske. Z letom 1918 je nastala jugoslovanska država, ki je težila k unifikaciji, ta je posebej prišla do izraza po uvedbi diktature leta 1929. Z vidovdansko ustavo leta 1921 je postal uradni jezik Kraljevine SHS srbsko-hrvatsko-slovenski, slovenščina pa eden od jezikov treh plemen jugoslovanskega naroda. Ta pogled se je odražal na vsebini popisov, tako sta bili leta 1931 pri vprašanju o narodnosti le dve možnosti – jugoslovansko in drugo; pri vprašanju o maternem jezi-

Pogled na Glavni trg v Šoštanju pred prvo svetovno vojno. Na desni je glavni vhod v tovarno usnja Franz Woschnagg & Söhne, na levi gostilna Cerovšek, kip Marije sredi trga in razvaline gradu Šoštanj na hribu (hrani: Muzej Velenje).

[1] Šircelj, *Verska*, str. 25.

[2] Prav tam, str. 28.

ku in veroizpovedi pa so bili objavljeni le podatki o veroizpovedi.[3] Podatkov o narodnosti in maternem jeziku *Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije* ni objavila, bili pa so objavljeni leta 1939 v *Splošnem pregledu Dravske banovine*.[4]

Teritorialni obseg

Že v začetku je bilo treba raziskavo, teritorialno zamejeno na Šoštanj, zaradi primerjave mestoma razširiti na naselja vzhodnega dela Šaleške doline in na župnijo sv. Mihaela, ki zajema naselja Družmirje, Lokovica, Ravne, Skorno, Florjan, Šentvid, Šoštanj, Topolšica in Zavodnje.[5]

Do druge polovice 18. stoletja je bila dolina upravno razdeljena med zemljiška gospostva in deželska sodišča. Zaradi boljše uprave so avstrijske dežele leta 1748 razdelili v okrožja, Šaleška dolina je sodila v celjsko okrožje. Leta 1771 so uvedli uradna naselja z oštevilčenimi hišami, leta 1784 pa še katastrske občine in upravne okraje, t. i. okrajne gosposke. Šaleška dolina je bila razdeljena na okraj Šoštanj, okraj Velenje in okraj Novi Klošter. Okraj Šoštanj je obsegal štiri občine: Topolšica, Šoštanj okolica, Šoštanj trg in Florjan.[6] Katastrske občine so v začetku 19. stoletja postale tudi upravne občine, tako sta bili Gaberke in Družmirje združeni. Okraj Velenje je obsegal 27 občin. Velenje je bilo sedež deželskega sodišča in okraja, ki je leta 1822 obsegal občine Šentjanž, Šentilj, Velenje, Pirešica, Prelska in Škale.[7]

Sodni okraj Šoštanj je po politično-upravnih reformah po letu 1850 nastal iz dveh do takrat enakovrednih okrajev Velenje in Šoštanj ter je spadal pod okrajno glavarstvo Slovenj Gradec, ki ga je po prvi svetovni vojni nadomestil srez Slovenj Gradec, pozneje Dravograd. V sodni okraj Šoštanj so spadale krajevne občine: Topolšica, Šoštanj okolica (Ravne, Gaberke, Družmirje, Lokovica), Šoštanj trg, Florjan, Šmartno ob Paki, Šentilj (Andraž, Arnače, Kavče, Silova, Šentilj, Laze), Šentjanž (Vinska Gora, Kozjak, Lipje,[8] Pirešica, Lopatnik, Črnova, Selo, Prelska), Škale (Šentbric, Škalske Cirkovce, Šmartinske Cirkovce, Škale, Plešivec), Velenje (Bevče vas, Bevče okolica, Spodnji Šalek, Zgornji Šalek, Stara vas, Zabrdo, Preloge, Podkraj, Podgorje, Paka, Konovo) in Velenje trg.

Leta 1849 je bila iz katastrskih občin Gaberke, Lokovica, Ravne, Družmirje in Šoštanj ustanovljena občina Šoštanj. Spadala je pod okrajno glavarstvo Slovenj Gradec, sodni okraj Šoštanj. Določene so bile krajevne občine Šoštanj, Ravne, Gaberke, Družmirje, Lokovica, Skorno, Florjan in Topolšica. 25. septembra 1880 je prišlo do upravnih sprememb: izločene so bile katastrske občine Družmirje, Ravne in Lokovica, nastali pa sta občina Šoštanj okolica ter občina Šoštanj trg. Upravna delitev je ostala v veljavi do razpada Avstro-Ogrske, meje krajevnih občin pa so ostale večinoma nespremenjene do druge svetovne vojne.[9]

Šoštanj je mestne pravice dobil 28. junija 1911. Občini Šoštanj mesto in Šoštanj okolica sta ohranili samostojnost do 11. oktobra 1937, ko je prišlo do njune ponovne združitve.[10] Zaradi teritorialne zamejitve so bile v raziskavi obravnavane občine Topolšica,[11] Šoštanj okolica[12] in Šoštanj mesto,[13] ostale pa izjemoma le zaradi primerjave.

Verska sestava prebivalstva

Ob popisih prebivalstva so popisnice vsebovale tudi podatke o verski pripadnosti. Pri tem nas zanima, ali se je verska sestava prebivalstva skozi čas spreminjala ter kakšen je bil njen vpliv na gospodarski in socialni razvoj prebivalstva župnije sv. Mihaela. Med Šoštanjčani so ves čas absolutno prevladovali katoličani. Podobne razmere so bile tudi v drugih okoliških občinah. Tako je bil ob popisu 1880 v Velenju le en evangeličan, 1890 pa po eden v Velenju in Šmartnem ob Paki. Na prelomu stoletja se je stanje spremenilo. V sodnem okraju Šoštanj so našteli 26 evangeličanov: v Velenju 7, v Topolšici 3 in v bližnjem Šmartnem ob Paki kar 16. Deset let kasneje je bilo v sodnem okraju Šoštanj 5 evangeličanov: 2 v občini Šoštanj trg, 2 v občini Velenje in 1 v Škalah. Pripadnikov drugih veroizpovedi v tem času ni bilo.

Po prvi svetovni vojni in nastanku Kraljevine SHS sta bila popisa prebivalstva izvedena v letih 1921 in 1931. Nabor možnih odgovorov na vprašanje o veroizpovedi je bil leta 1921: pravoslavna, rimokatoliška, starokatoliška, evangeličanska, muslimanska

3 Prav tam, str. 25 in 30.
4 Ilešič, *Splošni pregled*, str. 6–7 in 16–17.
5 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 163, str. 41–60.
6 Okraj je obsegal naselja trg Šoštanj, Bele Vode (Sv. Andrej), Florjan, Gaberke, Lokovica, Ravne, Zavodnje, Lepa Njiva, Skorno, Družmirje, Topolšica in Šentvid.
7 Schmutz, *Historisch*, str. 250, 251, 510, 511. Okraj je obsegal naslednje kraje: Cirkovce, Zgornji in Spodnji Šalek, Stara vas, Bevče vas, Bevče okolica, Črnova, Podkraj, Silova, Škale, Selo, Prelska, Zabrdo, Podgorje, Preloge, Paka, Pirešica, Lipje, Ložnica, Kozjak, Laze, Kavče, Konovo, Pesje, Šentjanž, Šentbric in Arnače. Okraj Novi Klošter (Andraž in Dobrič) je med drugim obsegal današnjo občino Šmartno ob Paki.
8 *Special-Orts-Repertorium von Steiermark*, str. 256–259. Lipje je bilo priključeno občini Šentjanž.
9 Hribernik in Ravnikar, *Mesto Šoštanj*, str. 263.
10 Prav tam, str. 262; Sore, Šaleška dolina, str. 62–63.
11 Občina Topolšica je leta 1937 imela 2.752 prebivalcev, 441 hiš, 254 posesti, 110 koč in 37 najemnikov. Vanjo so spadali Bele Vode, Zavodnje, Šentvid, Skorno, Florjan in Topolšica (*Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 556).
12 Občina Šoštanj okolica je leta 1937 štela 2.327 prebivalcev, 409 hiš, 310 posesti, 170 koč in 9 najemnikov. Sedež je imela v Družmirju, vanjo pa so spadale še Gaberke, Lokovica in Ravne (*Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 554).
13 Občina Šoštanj mesto je leta 1937 štela 1.735 prebivalcev, 219 hiš, 167 posestnikov, 24 koč in 71 najemnikov (*Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 554).

Glavni trg v Šoštanju pred prvo svetovno vojno, razglednica je bila poslana leta 1915 (hrani: Muzej Velenje).

Tabela 1: Verska pripadnost prebivalstva po štetjih 1880, 1890, 1900, 1910[14] *(Preb – prebivalci, Kat – katoličani, Ev – evangeličani, Pr – pravoslavni, M – muslimani, Iz – izraeliti)*

	1880							1890						
Občine	Preb	Kat	% Kat	Ev	Pr	M	Iz	Preb	Kat	% Kat	Ev	Pr	M	Iz
Šentilj	1.408	1.408	100	-	-	-	-	787	787	100	-	-	-	-
Vinska Gora	1.268	1.268	100	-	-	-	-	1.198	1.198	100	-	-	-	-
Velenje	2.005	2.004	99,95	1	-	-	-	2.237	2.236	99,95	1	-	-	-
Škale	1.374	1.374	100	-	-	-	-	1.531	1.531	100	-	-	-	-
Topolšica	1.122	1.122	100	-	-	-	-	1.177	1.177	100	-	-	-	-
Florjan	900	900	100	-	-	-	-	863	863	100	-	-	-	-
Občina Šoštanj okolica	1.566	1.566	100	-	-	-	-	1.755	1.755	100	-	-	-	-
Občina Šoštanj trg	734	734	100	-	-	-	-	835	835	100	-	-	-	-
Šmartno ob Paki	1.780	1.780	100	-	-	-	-	1.619	1.618	99,93	1[15]	-	-	-
Skupaj	12.157	12.156	99,99	1	-	-	-	12.893	12.891	99,98	2	-	-	-

	1900							1910						
Občine	Preb	Kat	%Kat	Ev	Pr	M	Iz	Preb	Kat	% Kat	Ev	Pr	M	Iz
Šentilj	837	837	100	-	-	-	-	843	843	100	-	-	-	-
Vinska Gora	1.219	1.219	100	-	-	-	-	1.227	1.227	100	-	-	-	-
Velenje	2.558	2.551	99,7	7[16]	-	-	-	2.711	2.709	99,9	2[17]	-	-	-
Škale	1.729	1.729	100	-	-	-	-	1.696	1.695	99,94	1	-	-	-
Topolšica	1.234	1.231	99,7	3	-	-	-	1.211	1.211	100	-	-	-	-
Florjan	887	887	100	-	-	-	-	847	847	100	-	-	-	-
Občina Šoštanj okolica	1.926	1.926	100	-	-	-	-	2.035	2.035	100	-	-	-	-
Občina Šoštanj trg	1.096	1.096	100	-	-	-	-	1.257	1.255	99,84	2	-	-	-
Šmartno ob Paki	1.828	1.812	99,1	16[18]	-	-	-	1.839	1.839	100	-	-	-	-
Skupaj	14.177	14.151	99,8	26	-	-	-	14.546	14.541	99,96	5	-	-	-

[14] *Orts-Repertorium des Herzogthumes Steiermark*, str. 128–131; *Special-Orts-Repertorium von Steiermark*, str. 256–259; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 848–851; *Specijalni repertorij krajev na Štajerskem*, str. 358–363; *Gemeinden- und Ortschaften-Verzeichnis*, str. 141–143; *Vorläufige Ergebnisse*, str. 27. Gl. tudi Vogelnik, *Prebivalstvo LR Slovenije*; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 552–557; *Demografska statistika*, str. 10 in 15.

[15] Sv. Martin na Paki z gradom.
[16] Stara vas.
[17] Velenje in Stara vas.
[18] Paška vas 8 in Rečica 8.

in izraelitska (judovska); leta 1931 pa: rimokatoliška, grškokatoliška, starokatoliška, evangeličanska, augsburške veroizpovedi itn.[19] Ker so bili podatki prvega popisa objavljeni le po posameznih občinah, jih ni mogoče primerjati z ostalimi popisi, narejenimi po posameznih naseljih.

Leta 1921 se je v nekdanjem sodnem okraju število evangeličanov povečalo na 15: v občini Šoštanj mesto in občini Šoštanj okolica po 3, v Velenju 7 ter po eden v Topolšici in Šentilju. Pri tem pa je bilo 21 pripadnikov drugih ver: v občini Šoštanj mesto je bil en pripadnik pravoslavne vere, en musliman in trije »izraeliti«. V Velenju je bilo 14 pravoslavcev in 7 evangeličanov, kar je povezano s širitvijo premogovništva in nastankom nove države, ki je bila v naslednjih letih bazen delovne sile. Po *Splošnem pregledu Dravske banovine* je bila 1. julija 1939 v združeni občini Šoštanj velika večina katoličanov (99,6 %), 10 pravoslavcev in 4 evangeličani. V občini Topolšica pa ob katoličanih (96,2 %) izstopa precejšnje število pravoslavcev (86), kar je povezano z dejavnostjo Državnega zdravilišča za tuberkulozo v Topolšici. Zanimivo je, da je bilo v bližnjem Velenju, ki je zaradi razvoja premogovništva potrebovalo delovno silo, le sedem pripadnikov drugih veroizpovedi. V ostalih občinah je bilo prebivalstvo katoliško, drugih verskih prepričanj pa skoraj ni bilo. V obravnavanem obdobju je župnija sv. Mihaela ostajala homogena katoliška skupnost. Na gospodarski in socialni razvoj prebivalstva verska pripadnost v tem obdobju ni imela vpliva.

Za primerjavo: v Mariboru je bilo pri vseh avstrijskih štetjih do 98 % katoličanov, leta 1910 pa se je delež znižal na 95 % (4 % evangeličanov).[21] V primerjavi obeh mest je bilo v Šoštanju zaradi manjše urbanizacije in migracij tudi manjše število pripadnikov drugih veroizpovedi. Po popisu 1921 je Slovenija s Prekmurjem štela 1.054.919 prebivalcev, med njimi pa je bilo 96,6 % rimokatoličanov in 2,6 % evangeličanov. Po popisu 1931 se verska sestava ni bistveno spremenila: 96,8 % katoličanov, 2,2 % evangeličanov itn.[22]

Tabela 2: Verska pripadnost prebivalstva po štetjih 1921[20]
(Preb – prebivalci, Kat – katoličani, Ev – evangeličani, Pr – pravoslavni, M – muslimani, Iz – izraeliti)

	1921						
Občine	Preb	Kat	% Kat	Ev	Pr	M	Iz
Šentilj	833	832	99,87	1	-	-	-
Vinska Gora	1.218	1.218	100	-	-	-	-
Velenje	3.030	3.009	99,3	7	14	-	-
Škale	1.735	1.734	99,94	-	1	-	-
Topolšica	1.219	1.217	99,83	1	1	-	-
Florjan	799	799	100	-	-	-	-
Občina Šoštanj okolica	2.078	2.075	99,85	3	-	-	-
Občina Šoštanj mesto	1.348	1.340	99,4	3	1	1	3
Šmartno ob Paki	1.811	1.811	100	-	-	-	-
Skupaj	14.071	14.035	99,74	15	17	1	3
Slovenija	1.054.919	1.020.387	96,6	27.253	6.627	650	946

Tabela 3: Verska pripadnost prebivalstva po štetju prebivalstva 1931[23]
(Preb – prebivalci, Kat – katoličani, Ev – evangeličani, Pr – pravoslavci, M – muslimani, Iz – izraeliti).

	1931								
Občine	Preb	Kat	%	Ev	Pr	M	Iz	Drugo	% nepismenih
Velenje	3.556	3.549	99,8	3	2	-	-	2	4,77
Andraž pri Velenju	873	873	100	-	-	-	-	-	0,97
Šentilj pri Velenju	752	752	100	-	-	-	-	-	3,05
Vinska Gora	1.251	1.251	100	-	-	-	-	-	4,32
Škale	1.822	1.819	99,8	1	2	-	-	-	5,37
Topolšica	2.518	2.423	96,2	2	86	-	4	1	9,16
Šoštanj (mesto in okolica)	4.062	4.048	99,6	4	10	-	-	-	5,08
Šmartno ob Paki	2.013	2.011	99,9	1	1	-	-	-	3,02
Šaleška dolina skupaj	16.847	16.726	99,2	11	101	-	4	3	4,46
Dravska banovina	1.144.298		97						6,71

19 Šircelj, *Verska*, str. 25, 28, 37.
20 Ilešič, *Splošni pregled*, str. 6–7, 16–17, 179–180.
21 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 91.
22 Šircelj, *Verska*, str. 69–70.
23 Prav tam.

Tabela 4: Verska pripadnost prebivalstva Slovenije[24]
(Preb – prebivalci, Kat – katoličani, Prot – protestanti, Pr – pravoslavci)

	1921						1931					
%	Preb	Kat	Ev	Pr	M	Drugo	Preb	Kat	Ev	Pr	M	Drugo
Slovenija	1.054.919	96,6	2,6	0,6	0,1	-	1.144.298	97	2,3	0,6	0,1	-

	1953							
%	Preb	Kat	Prot	Pr	Islam	Drugo	Ateist	Drugo neznano
Slovenija	1.466.425	82,8	1,5	0,3	0,1	0,1	10,3	5,0

Tabela 5: Verska pripadnost prebivalstva v sodnem okraju Šoštanj leta 1931[25]
(Preb – prebivalci, Kat – katoličani, Ev – evangeličani, Pr – pravoslavci, M – muslimani, Iz – izraeliti)

	1931 (1939)						
Občine/naselja	Preb	Kat	Ev	Pr	M	Iz	Drugo
Velenje	3.556	3.549	3	2	-	-	2
Bevče	226						
Kavče	157						
Paka	354						
Podgorje	148						
Podkraj	374						
Konovo	110						
Šalek	378						
Pesje	592						
Preloge	107						
Stara vas	409						
Velenje trg	701						
Andraž pri Velenju	873	873	-	-	-	-	-
Šentilj pri Velenju	752	752	-	-	-	-	-
Vinska Gora	1.251	1.251	-	-	-	-	-
Skale	1.822	1.819	1	2	-	-	-
Topolšica	2.518	2.423	2	86	-	4	1
Bele Vode	431						
Skorno pri Šoštanju	251						
Florjan	253						
Šentvid	120						
Topolšica	1.107						
Zavodnje	356						
Šoštanj	4.062	4.048	4	10	-	-	-
Šoštanj mesto	1.735						
Družmirje	422						
Gaberke	319						
Lokovica	648						
Ravne	938						
Šmartno ob Paki	2.013	2.011	1	1			

Vprašanje občevalnega jezika

Pri obravnavi narodne pripadnosti prebivalstva občine Šoštanj v obravnavanem času je bilo treba upoštevati zlasti državne strukture in njihovo spreminjanje. Nemški jezikovni značaj se je v mestih in trgih[26] oblikoval z vplivi državne organizacije, gospodarske ureditve in kulturnimi vplivi.[27] Trenja med večinskim slovenskim in manjšinskim nemškim prebivalstvom so se stopnjevala od uvedbe volilne pravice leta 1861.[28] Medtem ko je slovensko prebivalstvo povečini živelo na deželi, so imela mesta na Štajerskem v glavnem nemški videz. Nemško prebivalstvo je bilo gospodarsko, družbeno in kulturno močnejše

[24] Šircelj, *Verska*, str. 68–70.
[25] Ilešič, *Splošni pregled*, str. 16–17.
[26] Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 12.
[27] Hartman, Prevrat v Mariboru, str. 181.
[28] Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 7.

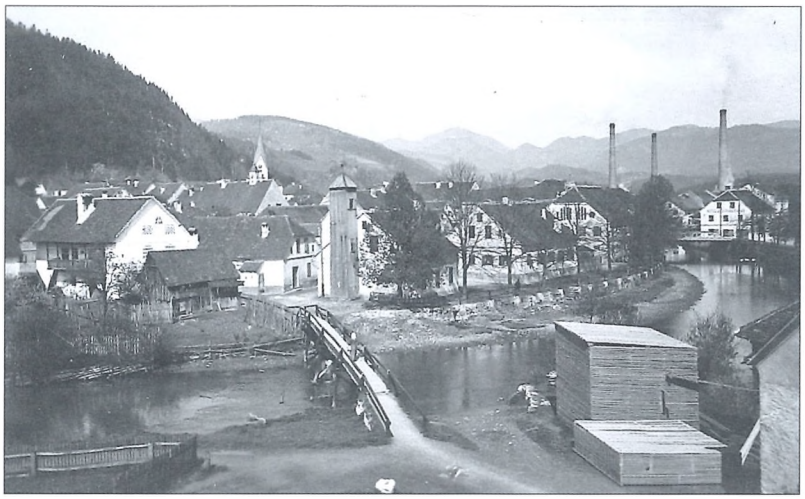
Pogled na most čez Pako v Šoštanju, razglednica je bila poslana leta 1907 (hrani: Muzej Velenje).

od slovenskega.[29] Pred uvedbo ustavnega življenja (1861) še ni bilo strank in organiziranega volilnega boja, in kot je zapisal Šoštanjčan dr. Josip Vošnjak (1834–1911), nihče ni poudarjal neenakopravnosti Slovencev in jezika. Z obnovo ustavnega življenja pa se je bilo meščanstvo v trgih in mestih na Spodnjem Štajerskem prisiljeno nacionalno opredeliti.[30] Prelomno je bilo leto 1867[31] in s tem volitve v deželne zbore, ko je slovenska stranka dosegla svojo prvo volilno zmago, in to v 19 od 21 kmečkih volilnih okrajev. S tem je pokazala, da ima volilno podporo,[32] ob njej pa se je oblikovala tudi nemška stranka.[33] Volivci so bili razdeljeni v volilne razrede. Uvedeni sta bili mestna in kmečka kurija.[34] V mestni kuriji je bilo 157 krajev, ki so nosili mestni naslov, in kraji glede na gospodarski pomen. Vanjo je bilo na Štajerskem uvrščenih vseh 20 mest, od 97 trgov pa 61. V nekdanjem mariborskem okrožju je bilo v mestno kurijo uvrščenih 14 trgov, med njimi tudi Šoštanj, v kmečki kuriji pa jih je ostalo 19, med njimi Velenje.[35] Tako so bile ustvarjene močne postojanke nemškega meščanstva, ki je bilo v deželnih zborih zastopano nesorazmerno s številom prebivalstva.

Vprašanje jezika je bilo v habsburški monarhiji rešeno neenotno. V ogrski polovici so ob popisu popisovali »materinski jezik«. Taffejeva vlada je leta 1879 določila rubriko »občevalni jezik«[36] in s tem povzročila nacionalno polarizacijo, predvsem na nacionalno mešanih področjih.[37] Vprašanje o občevalnem jeziku, vključeno v popise 1880, 1890, 1900 in 1910,[38] je vsebovalo jezikovno značilnost kraja, na katero so vplivali tudi gospodarski, kulturni in socialni dejavniki. Prav zaradi tega so bile v avstro-ogrski monarhiji pritožbe manjših narodov zoper majoriziranje manjših narodnosti[39] predvsem v deželah, kjer so živeli Slovenci – na Koroškem, Štajerskem, Goriško-Gradiškem, v Trstu in Istri.[40]

Vprašanje o maternem jeziku je povezano z narodno pripadnostjo in državljanstvom. Klasifikacija je bila odvisna od vsakokratnega političnega dogajanja. Polarizacija se je pokazala takoj ob popisu 1880, rubrika občevalni jezik je postala odličen pripomoček za navidezno množitev gospodarsko in politično močnejšega nemškega prebivalstva. Popis je pokazal, da je podeželje slovensko, trgi in mesta pa nemški.

29 Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 14–15.
30 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 10.
31 Vošnjak, *Spomini*, str. 195; Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 209, 385, 388, 389, 394.
32 Vošnjak, *Spomini*, str. 195.
33 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 19.
34 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 62–63.
35 Prav tam, str. 383–399. Städte und Märkte, na Štajerskem od leta 1909 z novo formulacijo: Städte, Märkte und Ortsgemeinden (Industrialorte) z uradnim nazivom Wählerklasse der Städte und Märkte.
36 Valenčič, Etnična struktura, str. 287–294.
37 Čuček, Problemi popisovanja, str. 130.
38 Ti popisi so ugotavljali prisotno prebivalstvo, jezikovna pripadnost pa je bila v okviru stalnega prebivalstva, ki je bilo prisotno v domačem kraju.
39 Šifrer, *Demografska statistika*, str. 30–31.
40 Marušič, Ljudsko štetje, str. 78.

Pogled na Šoštanj okrog leta 1918. V ospredju leseni most čez Pako, gasilski dom, Tržanova hiša na levi in na desni dimniki tovarne usnja (hrani: Muzej Velenje).

Nemški otoki – Maribor, Celje in Ptuj – so tako na Štajerskem sestavljali znameniti nemški »trdnjavski trikotnik«.[41] Celje, še sredi 19. stoletja slovensko mesto, so Nemci že v sedemdesetih letih označevali kot pranemško mesto.[42] Tudi prebivalci Ptuja, predvsem meščani, so se spremenili v nemčurje.[43] Podobno je veljalo drugod na Spodnjem Štajerskem. Maribor je bil izpostavljen močnemu nemškemu pritisku in težnji združiti jezikovni otok z nemškim ozemljem na severu. V ta namen so s pomočjo organizacije Südmark vmesno območje celo naseljevali z nemškimi naseljenci.[44] Nemcem je uspelo obdržati staro posestno stanje in močne pozicije v mestih. V javnem življenju so začeli ustanavljati svoje obrambne organizacije.[45] V majhnem provincialnem spodnještajerskem trgu Šoštanj vse do preloma stoletja večjih poskusov naseljevanja ni bilo, z razvojem industrije in potrebo po delovni sili pa so lastniki zaposlovali tudi kvalificirane tujce.[46]

Vprašanje občevalnega in maternega jezika je bilo resno vprašanje, ki je ob vsakem štetju prebivalstva in volitvah dvigovalo veliko prahu. Novo razmerje sil je spodbudilo proteste proti dvoumnosti rubrike »občevalni jezik«.[47] Ob zaostrovanju nacionalnih nasprotij je postalo sporno, da gre za vprašanje o jeziku sporazumevanja, ne pa o maternem jeziku. Slovenska stran je rezultatom popisov oporekala, saj je bila prepričana, da so ti na različne načine prirejeni Nemcem v prid. Pri tem je bil najspornejši kriterij občevalnega jezika, pa tudi način popisovanja po hišnih gospodarjih, nenatančnost, samovoljnost, popisovanje zunaj doma itn. Značaj nacionalne strukture prebivalstva so spreminjali tudi priseljeni uradniki javnih ustanov,[48] pa tudi ljudje, ki so se zaposlovali kot posli, vajenci, pomočniki in delavci v nastajajoči industriji.[49] Nemci so nasprotno trdili, da ima vsak pravico, da se narodnostno opredeli, pri čemer jim je ustrezalo načelo občevalnega jezika. Če so opredelitev zamenjali gospodarsko močni in vplivni ljudje, jim je po navadi sledil večji ali manjši del tistih, ki so bili od njih odvisni, zato je v veliko mestih in trgih prevladovala nemška narodnostna usmeritev.[50] O tem piše celjska *Domovina* leta 1892: »Pa česar celi svet nima, to ima naša slovenska domovina, namreč: nemškutarje, odpadnike, renegate, izdajalce, judeže!«[51]

Slovenski tisk je pred volitvami objavljal opozorila pred nepravilnostmi in težnjo po zmanjšanju števila Slovencev ter zahteval uvedbo kriterija »narodnost« ali »materni jezik« za ugotavljanje narodnega stanja.[52] V spremenjenih političnih razmerah so se Slovenci začeli politično organizirati, da bi zaustavili prodor nemštva na podeželje ter nemško politiko omejili na mesta in trge.[53] Tako je slovenska stran svoj položaj krepila z ustanavljanjem svojih obrambnih organizacij[54] in resnimi pripravami na novo štetje 1890. V časopisju tega časa je mogoče najti pozive k premisleku Slovencev za preprečitev dodatnih malverzacij[55] in

41 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 352.
42 Prav tam.
43 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 234.
44 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 305.
45 Vovko, Nemška šolska organizacija, str. 340.
46 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 71 in 148.
47 Čuček, Problemi popisovanja, str. 132–133.
48 Šoštanj je bil sedež okraja, imel je okrajno sodišče, finančno stražo, orožnike itn.
49 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 95.
50 Orožen, Politični razvoj v Celju, str. 199–261.
51 *Domovina* 2, 2. 7. 1892, št. 13, str. 1, »Kako delajo naši nasprotniki?«.
52 Marušič, Ljudsko štetje, str. 79.
53 Cvirn, Politične razmere, str. 9.
54 Vovko, Družba sv. Cirila in Metoda, str. 37.
55 *Slovenski gospodar* 24, 12. 12. 1890, št. 50, str. 1, »Novo štetje ljudi se približuje«; *Slovenski gospodar* 24, 25. 12. 1890, št. 52, str. 1, »Kaj imamo storiti pri ljudskem štetji«.

Tabela 6: Nacionalna struktura prebivalstva na Slovenskem po popisih 1880, 1890, 1900 in 1910[56]

Leto	Prebivalcev	% Slovenci	% Nemci	% Madžari	% Italijani	% Drugi
1880	1.172.918	89,1	7,0	1,1	2,0	0,8
1890	1.223.439	88,9	7,2	1,2	2,2	0,5
1900	1.254.708	88,7	7,3	1,4	2,3	0,3
1910	1.291.913	87,6	8,1	1,6	2,4	0,3

razočaranja ob rezultatih štetja.[57] Slovensko prebivalstvo je bilo večinsko podeželsko, nemško pa trško in mestno. V mestih se je nemški značaj z nemškim občevalnim jezikom ohranil predvsem kot zunanji simbol meščanstva proti okoliškemu večinskemu kmetskemu prebivalstvu.[58] Tako se po podatkih o občevalnem jeziku za urbani Maribor razmerje v obdobju tridesetih let ni bistveno spremenilo. Nemški jezik je uporabljalo več kot 80 odstotkov meščanov,[59] ki so znali tudi slovensko, saj je bila slovenščina za mnoge tudi materni jezik.[60] Tudi v Celju je konec 19. stoletja delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom padel za 10 %.[61] Na Štajerskem je bil ta delež nižji, vendar se je do leta 1910 dvignil na 70,5 %.[62] Tako nemška kot slovenska stran sta pred popisi skušali vplivati na prebivalstvo. Pred popisom 1910 je slovenska stran zavzeto opozarjala na mahinacije nemške strani, ta pa je nasprotnikom očitala težnjo po statistični pomnožitvi slovenskega prebivalstva. Dejansko pa je nemška stran na Spodnjem Štajerskem s sestavo in nadzorom popisnih komisij ter pritiski na uradništvo, delavstvo in služinčad pokazala svojo premoč.[63]

Jezikovna in narodna sestava prebivalstva na Slovenskem

Jezikovna sestava prebivalstva Šoštanja se je glede na rezultate popisov prebivalstva v obravnavanem obdobju spreminjala. Pri tem se zastavlja vprašanje, kakšni so bili vplivi na narodno sestavo prebivalstva. Za širšo primerjavo je bila raziskava razširjena na župnijo sv. Mihaela in Šaleško dolino, v nadaljevanju pa podajamo nekatere podatke za širši slovenski prostor.

Slovenci so se konec 19. in v začetku 20. stoletja uveljavili kot popolnoma razvit narod z razvito kulturo in izoblikovanim jezikom, s književniki, politiko in strankami, parlamentarnim slovenskim jezikom, gospodarskimi združenji itn. Kot integrativni kriterij narodnosti je bil uveljavljen jezik, na katerem sta bila utemeljena etnično bistvo in obseg etničnega ozemlja, vendar se je doživljanje slovenske etnične identitete občasno uveljavilo le v ožjih kulturnih in političnih krogih.[64]

Podatki o jezikovni sestavi prebivalstva so bili do leta 1948 edina uradna statistika, na podlagi katere je bilo mogoče sklepati o narodni sestavi prebivalstva.[65] V obdobju avstrijskih popisov je bilo za slovensko narodno stran sporno vprašanje o občevalnem jeziku prvič zastavljeno leta 1880 in ponovno v letih 1890, 1900 in 1910. Na podlagi teh podatkov je Živko Šifrer za sedanje območje Slovenije ocenil narodno sestavo prebivalstva. Po tej oceni je število Slovencev naraščalo počasneje kot število pripadnikov drugih narodov. To dejstvo je razlagal z izseljevanjem in drugimi razlogi, kar je bolj prizadelo Slovence kot druge narode. Povečanje prebivalstva je bilo večje od naravnega prirastka, priseljevanje pa majhno.[66] Po Šifrerjevi oceni je bilo leta 1880 na Slovenskem 89,1 %, leta 1910 pa 87,6 % Slovencev, kar govori o upadu deleža slovenskega prebivalstva.[67]

Po podatkih za jugoslovanski del slovenskega ozemlja (Dravska banovina) se je leta 1921 za slovenski materni jezik izreklo 93,2 % prebivalcev, za nemškega 3,8 %, madžarskega 1,4 %, srbohrvaškega 1 %, druge slovanske jezike 0,4 %, italijanskega 0,1 % in druge jezike 0,1 % prebivalstva.[68] Vprašanje o narodni pripadnosti je bilo prvič zastavljeno v popisu prebivalstva 1931, vendar so navodila predvidevala, da lahko kot možni odgovor vpišejo »jugoslovanska« ali »druga«, kar zgovorno odraža narodnostno politiko vladajočih krogov tedanje Jugoslavije. Podatki niso bili nikoli objavljeni in po vsej verjetnosti tudi niso bili obdelani.[69] Po podatkih ljudskega štetja 1931 je bilo na ozemlju Dravske banovine 1.144.298 prebivalcev, od tega 94,18 % s slovenskim maternim jezikom, 2,53 % z nemškim, s srbohrvaškim 2,11 % in drugo 1 %.[70] Neposredno vprašanje o

56 Gl. op. 19.
57 *Slovenski narod* 24, 10. 1. 1891, št. 7, str. 1, »Po ljudski štetvi«; *Slovenski narod* 24, 17. 1. 1891, št. 13, str. 5, »O ljudski štetvi«.
58 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 10.
59 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 92.
60 Baš, Maribor v avstrijski dobi, str. 152.
61 Čuček, Problemi popisovanja, str. 136.
62 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 92.
63 Čuček, Problemi popisovanja, str. 138–140.
64 Grafenauer in Prunk, Narod, str. 295–297.
65 Šircelj, *Verska*, str. 116, 118.
66 Šifrer, Narodnostni sestav, str. 5–11. Razlogi za spreminjanje narodne sestave so v selivnosti (priseljevanje in odseljevanje), poročnosti, rodnosti, neopredeljevanju itn.
67 Prav tam.
68 Perovšek, Ljudsko štetje, str. 254.
69 Med svetovnima vojnama je Italija izvedla popise v letih 1921, 1931 in 1936 na »slovenskem« narodnem ozemlju, vendar na podlagi rezultatov ni mogoče sklepati o narodni sestavi prebivalstva.
70 Pelikan, Ljudsko štetje, str. 362.

narodni pripadnosti prebivalstva je bilo prvič zastavljeno leta 1948.[71]

Jezikovna in narodna sestava prebivalstva Šaleške doline

V Šoštanju, ki je leta 1911 pridobil mestne pravice,[72] so bile nacionalne razmere bolj ali manj podobne kot v drugih spodnještajerskih trgih in mestih.[73] Josip Vošnjak, ki je razumel pomen in povezanost gospodarskega in političnega osamosvajanja Slovencev, se v *Spominih* skoraj ni dotaknil razmer v domačem Šoštanju. Nanje pa so imeli prav Vošnjaki, kot steber meščanstva v Šoštanju, pomemben vpliv.[74] Josip Vošnjak je o domačem Šoštanju med drugim zapisal, da se kraj razvija: »Zdaj šteje trg 178 hiš s 1.100 prebivalci, med katerimi jih je le 87 zapisanih z nemškim občevalnim jezikom, 1.013 pa s slovenskim.«[75]

Znak M. G. V. Liederkranz Schönstein oziroma Männergesangverein Liederkranz Schönstein je bilo moško pevsko društvo, ki je v 19. stoletju delovalo v Šoštanju (hrani: Muzej Velenje).

Med taboroma je bila razlika na volitvah majhna, zato je bila večina zdaj nemška, zdaj slovenska. Ob popisu prebivalstva 1880 je v Šoštanju živelo 118 (16 %) prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, medtem ko jih je bilo v vsem sodnem okraju Šoštanj 180 (1,4 %). Deset let kasneje je imel Šoštanj 410 ali 49,1 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, v vsem sodnem okraju pa jih je bilo le 4 %. Leta 1900 je trg štel 1.096 prebivalcev, med katerimi jih je bilo 179 (16 %) zapisanih z nemškim občevalnim jezikom, 908 pa s slovenskim, medtem ko jih je bilo v vsem sodnem okraju spet manj, 2,6 %. V bližnjem Velenju so bila veliko bolj kot klerikalno-liberalna trenja v ospredju nemško-slovenska nasprotja. Nemcev v kraju praktično ni bilo (1880), vendar popis prebivalstva iz leta 1900 kaže, da se je od 529 prebivalcev kar 109 izreklo za nemški občevalni jezik. V vsej dolini je bilo takrat le 370 prebivalcev (3 %) z nemškim občevalnim jezikom – vendar Nenemcev.[76]

Stanje pa se je do leta 1910 bistveno spremenilo. V vsej dolini se je namreč povečalo število prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom,[77] saj jih je bilo že 1.306 oziroma 10,4 % vsega prebivalstva, v vsem sodnem okraju Šoštanj pa je bilo 53 tujcev (9 %). V Šoštanju se je v prid nemškega občevalnega jezika izreklo kar 874 ali 69,5 % prebivalcev. V Stari vasi, kjer takih prej praktično ni bilo, so jih zdaj našteli 116; v Velenju pa jih je bilo zdaj že 180 ali 31,8 %; v Pesju, kjer sta bila leta 1900 le dva, jih je bilo zdaj 69 (20,4 %), v Škalah 22 (3 %), drugod v Šaleški dolini pa nemško govorečih praktično ni bilo. Seveda ni mogoče, da bi se v Šaleško dolino v pičlih desetih letih preselilo toliko Nemcev, saj se število prebivalcev v navedenih krajih ni bistveno povečalo. Vzrok je bil v političnem in gospodarskem pritisku, ki je veliko večino ljudi prisilil, da so se izrekli za nemški občevalni jezik.

Obe politični in kulturni središči doline, Šoštanj in Velenje, sta bili hkrati središči raznarodovalne politike in nemškutarstva ter slovenskega in političnega življenja. Poudariti je treba, da prebivalci z nemškim občevalnim jezikom niso bili Nemci po rodu, bili so pač »konjunkturisti« in so se politično opredeljevali tako, kot je pač v danem trenutku najbolje kazalo. Pri večini velenjskih trških mogotcev je bil v ospredju posel in celo njihovi sodobniki so opazili izrazito politično mlačnost in neopredeljenost.[78]

Nemci, ki so živeli v Šoštanju in Velenju, številčno niso bili tako močno zastopani kot v drugih kra-

71 Vertot et al., *Popisi na Slovenskem*, str. 17.
72 Hribernik in Ravnikar, Mesto Šoštanj, str. 177.
73 Cvirn in Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 115–123.
74 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 94.
75 Vošnjak, *Spomini*, str. 16.
76 Hudales, Šaleška dolina, str. 285.
77 Prav tam.
78 Prav tam, str. 286.

jih Spodnje Štajerske. Vendar je germanizacija pred prvo svetovno vojno napredovala v povezavi z usnjarno v Šoštanju, premogovnikom in gradnjo železniške proge Celje–Velenje–Dravograd.[79] V bližnjem Velenju je bilo povečanje števila tistih, ki so nemščino navedli kot občevalni jezik, linearno. V Šoštanju je opredelitev za občevalni jezik, po katerem so bili vprašani, izrazito nihala in je bila odraz pritiska pronemško usmerjene politične in gospodarske elite. To nesorazmerno nihanje ne prikazuje dejanskega stanja nacionalne pripadnosti prebivalstva, če bi torej ljudi povprašali po maternem jeziku. V Šoštanju sta bila največja odklona v letih 1890 in 1910. Obe letnici sta časovno sovpadali s posledicami različnih afer[89] in sta neposreden odraz pritiska Woschnaggov kot lastnikov velikega usnjarskega podjetja na delavstvo.[90] Prav zaradi tega je bil Šoštanj primer kršenja volilne zakonodaje, volilnega reda in ponarejanja volilnih imenikov, zaradi česar je eden najbolj »eklatantnih« primerov potvorb (uporaba statistike o etnični pripadnosti prebivalstva) nacionalne strukture prebivalstva na Slovenskem.[91]

Tabela 7: Občevalni jezik prebivalstva sodnega okraja Šoštanj 1880, 1890, 1900, 1910[80]
(Obč. j. Slo – Občevalni jezik Slovencev, Obč. j. N – Občevalni jezik Nemcev)

	1880				1890			
Občina	Prebivalcev	Obč. j. N	Obč. j. Slo	Tujci	Prebivalcev	Obč. j. N	Obč. j. Slo	Tujci
Šentilj	1.408	-	1.408	-	787	-	787	-
Vinska Gora	1.268	-	1.267	1	1.198	-	1.197	-
Velenje	2.005	38[81]	1.959	-	2.237	84[82]	2.141	
Škale	1.374	13[83]	1.354	-	1.531	1[84]	1.530	-
Topolšica	1.122	-	1.122	-	1.177	-	1.177	-
Florjan	900	3[85]	897	-	863	-	863	-
Šoštanj okolica	1.566	-	1.566	-	1755	5[86]	1.750	-
Šoštanj trg	734	118	615	-	835	410	421	-
Šmartno ob Paki	1.780	8[87]	1.771	-	1.619	20[88]	1.593	-
Sodni okraj Šoštanj	12.157	180	11.959	-	12.893	520	12.344	-

	1900				1910			
Občina	Prebivalcev	Obč. j. N	Obč. j. Slo	Tujci	Prebivalcev	Obč. j. N	Obč. j. Slo	Tujci
Šentilj	837	-	837	-	843		842	1[92]
Vinska Gora	1.219	-	1.219	-	1.227	18[93]	1.209	-
Velenje	2.558	131[94]	2.406		2.711	379[95]	2.313	18+1[96]
Škale	1.729	17	1.700	-	1.696	22	1.667	7[97]
Topolšica	1.234	2	1.232	-	1.211	-	1.211	-
Florjan	887	5[98]	882	-	847	9[99]	838	-
Šoštanj okolica	1.926	11[100]	1.912	-	2.035	12[101]	2.022	1[102]
Šoštanj trg	1.096	179	908	4	1.257	874	368	15
Šmartno ob Paki	1.828	30[103]	1.792	-	1.839	5[104]	1.824	10[105]
Sodni okraj Šoštanj	14.177	370	13.750	4	14.546	1.319	13.174	53

79 Ževart, *Narodnoosvobodilni boj*, str. 22.
80 Gl. op. 19.
81 Nemščina kot občevalni jezik: 11 v Zgornjem Šaleku in 27 v trgu Velenje.
82 8 v Pesju, 5 v Paki, 9 v Zgornjem Šaleku, 3 v Spodnjem Šaleku, 45 v trgu Velenje in 14 v Stari vasi.
83 Grad Turn.
84 Škale.
85 V Skornem.
86 Družmirje.
87 V Šmartnem ob Paki.
88 7 v Sv. Martinu na Paki z gradom, 7 v Rečici, 2 v Slatinah in 4 v Podvrhu.
89 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 87.
90 Ževart, *Narodnoosvobodilni boj*, str. 22–26.
91 Cvirn in Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 115–123.
92 Arnače.
93 12 v Prelski, 5 v Črnovi in 1 na Selu.
94 2 v Pesju, 6 v Paki, 1 v Spodnjem Šaleku, 109 v trgu Velenje in 13 v Stari vasi.
95 69 v Pesju, 7 v Paki, 4 v Zgornjem Šaleku, 3 v Spodnjem Šaleku, 180 v trgu Velenje in 116 v Stari vasi.
96 10 v Stari vasi, 7 v Velenju, 1 v Paki in 1 drug občevalni jezik.
97 2 v Šentbricu, 5 v Škalah.
98 Skorno.
99 9 v Florjanu.
100 3 v Ravnah in 8 v Družmirju.
101 Družmirje.
102 Družmirje.
103 9 v Paški vasi, 8 v Rečici in 13 v Šmartnem.
104 2 v Paški vasi in 3 v Šmartnem.
105 1 v Gavcah in 9 v Šmartnem ob Paki.

Tabela 8: Materni jezik prebivalstva[106] *(N – nemščina, Slo – slovenščina)*

	1921						
		Materni jezik					
Občina	Prebivalcev	N	% N	Slo	% Slo	Tujci	% Tujci
Šentilj	833	1	0,12	832	99,88	-	0
Vinska Gora	1.218	-	-	1.218	100	-	0
Velenje	3.030	60	1,98	2.926	96,57	44[107]	1,45
Škale	1.735	3	0,17	1.728	99,6	5[108]	0,29
Topolšica	1.219	2	0,16	1.214	99,59	3[109]	0,25
Florjan	799	-	-	799	100	-	-
Šoštanj okolica	2.078	3	0,14	2.075	99,86	-	-
Šoštanj mesto	1.348	110	8,16	1.220	90,5	18[110]	1,34
Šmartno ob Paki	1.811	14	0,77	1.796	99,17	1[111]	0,06
Skupaj	14.071	193	1,37	13.808	98,13	71	0,5

Tabela 9: Materni jezik prebivalstva[112]
(Slo – slovenščina, Sh – srbohrvaščina, Čslo – češkoslovaško, N – nemščina, M – madžarščina)

	1931 (1939)											
	Materni jezik											
Občine/ naselja	Preb.	Slo	% Slo	Sh	% Sh	Čslo	% Čslo	N	% N	M	Ostalo, neznano	% ostalo
Velenje	3.556	3.510	98,7	16	0,45	6	0,17	21	0,59	-	3	0,08
Andraž pri Velenju	873	873	100	0	0	0	0	0	0	-	-	-
Šentilj	752	751	99,87	0	0	0	0	1	0,13	-	-	-
Vinska Gora	1.251	1.249	99,84	1	0,08	0	0	1	0,08	-	-	-
Škale	1.822	1.797	98,63	9	0,49	4	0,22	7	0,38	-	5	0,27
Topolšica	2.518	2.387	94,8	125	4,96	0	0	3	0,12	-	3	0,12
Šoštanj	4.062	3.980	97,98	20	0,49	7	0,17	50	1,23	1	4	0,1
Šmartno ob Paki	2.013	1.999	99,3	3	0,15	-	-	11	0,55	-	-	-
Skupaj	16.847	16.546	98,21	173	1,03	17	0,1	94	0,56	1	15	0,09

Tabela 10: Odstotno razmerje med slovenskim in nemškim občevalnim jezikom in maternim jezikom v Šoštanju, Velenju,[113] *Mariboru in na Štajerskem*[114] *(Preb – prebivalstvo, Slo – slovenščina, Nem – nemščina)*

	Šoštanj trg				Velenje trg				Maribor mesto				Štajerska
	Občevalni jezik				Občevalni jezik				Občevalni jezik				Občevalni jezik
Leto	Preb	Slo	Nem	% Nem	Preb	Slo	Nem	% Nem	Preb	Slo	Nem	% Nem	% Nem
1880	734	615	118	16,08	364	330	27	7,42	15.948	2.431	13.517	84,76	67
1890	835	421	410	49,1	441	390	45	10,2	18.603	2.653	15.950	85,74	67,83
1900	1.096	908	179	16,33	529	416	109	20,6	23.360	4.062	19.298	82,61	68,71
1910	1.257	368	874	69,53	566	378	180	31,8	26.476	3.823	22.653	85,56	70,5
		Materni jezik				Materni jezik							

Vprašanje o maternem jeziku po prvi svetovni vojni

Vprašanje o maternem jeziku je bilo na Slovenskem prvič zastavljeno v popisu 1921.[115] Po oceni se je 92,9 % navzočega prebivalstva izreklo, da je njihov materni jezik slovenščina, za 4 % je bila to nemščina, za 1 % madžarščina itn. Ob popisu 1931 je bilo vprašanje o maternem jeziku sicer zastavljeno, vendar rezultati popisa niso bili objavljeni. Da je njihov materni jezik slovenščina, se je izreklo 94,2 % prebival-

106 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921.*
107 Srbohrvaški – 6, nemški – 60, italijanski – 8, češki – 15, ruski – 14.
108 Italijanski – 1, češki – 2, ruski – 1.
109 Srbohrvaški – 2, italijanski – 1.
110 Srbohrvaški – 5, italijanski – 4, češki – 4, ruski – 4, madžarski – 1.
111 Srbohrvaški – 1.
112 Ilešič, *Splošni pregled*, str. 16–17.
113 Podatki štetij prebivalstva 1880, 1890, 1900, 1910.
114 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 92.
115 Gl. tabelo 8.

Med svetovnima vojnama je v Šoštanju delovalo Delavsko pevsko društvo Cankar. (hrani: Muzej Velenje).

stva Slovenije, za nemškega 2,53 %, srbohrvaškega 2,1 %, madžarskega 0,7 % in češkega 0,2 %.[116] Podatki so se razlikovali po pokrajinah, tako je največ »Nemcev« živelo na Štajerskem (11.373), v okraju Dravograd (1.037), na Kočevskem (8.665), Dolenjskem (3.063), Notranjskem (le 43) in v Prekmurju (1.489).[117] Če primerjamo obe štetji, opazimo upad nemškega maternega jezika in povečevanje deleža slovenskega. Kot drugod na Slovenskem so se tudi v Šoštanju razmerja postopoma spreminjala. Ob popisu leta 1921 se je za nemški materni jezik izreklo največ prebivalcev v urbanih središčih Šaleške doline – v Velenju (1,98 %) in Šoštanju (8,16 %), medtem ko je bil v ostalih občinah delež nizek. Delež tujcev je prav tako višji v Velenju (1,45 %) in Šoštanju (1,34 %), medtem ko v ostalih občinah tujcev skoraj ni bilo. V občini Šoštanj mesto se je prebivalstvo z veliko večino (90,5 %) izreklo za slovenski materni jezik, kar pa je bilo nižje od slovenskega povprečja. Ob majhnem številu tujcev je bil torej delež prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom razmeroma visok. V nekdanjem sodnem okraju Šoštanj se je za slovenščino kot materni jezik izreklo kar 98,1 % prebivalstva.[118]

Te podatke je mogoče primerjati z drugimi mesti in trgi na Slovenskem (Kočevje, Novo mesto, Črnomelj, Ptuj, Celje, Ljubljana itn.).[119] Ob uradnih štetjih prebivalstva v Avstro-Ogrski monarhiji kategorije narodnosti ni bilo, čeprav vemo, da so o njej sklepali na podlagi podatkov o občevalnem jeziku, o čemer je že bilo govora. Glede na navodila za izpolnjevanje popisnic so državljane vprašali po maternem jeziku in državljanstvu, kategorija narodnost pa v popisu ni obstajala.[120] V Mariboru je bilo leta 1921 še vedno 21,5 % prebivalcev z nemškim maternim jezikom in 67,7 % prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom.[121]

Po navodilih za izpolnjevanje popisnic[122] leta 1931 je bila mogoča navedba državljanstva: jugoslovansko ali drugo. S tem je domala vse prebivalstvo sodilo v kategorijo Jugoslovani. Pri vprašanju o maternem jeziku je to razločevalo narodnost in materni jezik, vendar podatki niso bili obdelani in objavljeni. Po ocenah je bilo leta 1931 tistih, ki jim je bila materni jezik nemščina, le še 8,03 %,[123] medtem ko jih je bilo v Šoštanju le še 1,23 % ali 50 prebivalcev,[124] v bližnjem Celju pa 848.[125] Ti podatki se nanašajo na novo združeno občino Šoštanj, ki je 11. oktobra 1937 nastala z združitvijo občine Šoštanj mesto in občine Šoštanj okolica. Ob upoštevanju podatkov le za Šoštanj mesto po popisu 1931 je med 1.735 prebivalci še mogoče najti 50 oseb ali 2,88 % tistih, ki so se izrekli, da je nemščina njihov materni jezik. V nekdanjem sodnem okraju Šoštanj pa se je delež večinskega slovenskega prebivalstva povečal na 98,21 %, kar je bilo višje od slovenskega povprečja.[126]

Razlogi za to postopno zmanjševanje deleža nemškega občevalnega jezika so, kot ugotavlja Jerneja Ferlež za Maribor, v drugače zastavljenem vprašanju in spremenjeni nacionalni podobi po prvi svetovni vojni.[127] Do sprememb ni prišlo takoj po prvi svetovni vojni, ampak pozneje v obdobju 1921–1931. Rok za izseljevanje optantov, večinoma v Avstrijo, se je namreč iztekel leta 1923, začele pa so se migracije znotraj takratnega slovenskega ozemlja in nove državne tvorbe.

116 Šircelj, *Verska*, str. 24; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15.
117 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 552.
118 Gl. tabelo 9.
119 Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15.
120 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 110; Šircelj, *Verska*, str. 41–44.
121 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 110.
122 Šircelj, *Verska*, str. 41–44.
123 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 110.
124 Ilešič, *Splošni pregled*, str 16–17.
125 Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15.
126 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 554.
127 Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 111.

Pri obravnavi vprašanja o maternem jeziku je bilo izpostavljeno tudi vprašanje tujcev oziroma tistih, ki so se izrekli, da njihov materni jezik ni slovenski ali nemški. Število tujcev se je začelo povečevati od leta 1910, največ v Velenju (19), Šoštanju (15), Šmartnem ob Paki (10) itn. V Šoštanju je bilo leta 1921 110 ali 8,2 % Nemcev, v nekdanjem sodnem okraju pa 193 ali 1,37 % in 71 tujcev. Leta 1921 je bilo v Šoštanju 18 tujcev (1,33 %), medtem ko jih je bilo v Velenju 44 (1,45 %). Do leta 1931 se je stanje spremenilo, saj so se ob vprašanju o maternem jeziku pojavili srbohrvaški, češkoslovaški, madžarski in drugi jeziki. V Šoštanju je bilo sedem Čehoslovakov in en Madžar, v Velenju pa šest Čehoslovakov.[128] Povečevanje števila Čehov in Slovakov je med svetovnima vojnama opazno tudi v Mariboru in drugod na Slovenskem.[129] Prvič pa se je povečalo tudi število tistih s srbohrvaškim jezikom z ozemlja Kraljevine Jugoslavije. V Velenju jih je bilo 16, v Škalah 9, Šoštanju 20 in Topolšici 125, kar je povezano z dejavnostjo Državnega zdravilišča v Topolšici,[130] v katerem je po vojni nastal center za zdravljenje tuberkuloznih bolnikov iz vse Jugoslavije.[131] V rubriki ostalo in neznano je bilo 15 posameznikov, od katerih so bili po trije v Velenju in Topolšici, štirje v Šoštanju in pet v Škalah.[132] Zadnji podatki so povezani z gospodarsko dejavnostjo dolinskega dna, to je usnjarstvom v Šoštanju, razvijajočim se premogovništvom, zdraviliščem v Topolšici ter uradništvom. V Šaleški dolini je leta 1931 živelo 57 oseb ali 0,64 % prebivalstva z nemškim maternim jezikom, od tega jih je 50 živelo v šoštanjski občini, če odštejemo osebe s tujim državljanstvom.[133]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, 1944–1946

STATISTIČNI VIRI

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921. g. Sarajevo: Državna štamparija, 1932.
Demografska statistika. Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941. Zbirka II., zv. 1. Ljubljana: Statistični urad Slovenije, 1945.
Gemeinden- und Ortschaften-Verzeichnis des Herzogthums Steiermark, III: Obersteiermark. Graz: Im Verlage des steierm. Landes-Ausschusses, 1900.
Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Anmerkungen.* Bd. 3: S–Z. Graz: Leykam–Josefsthal, 1878.
Orts-Repertorium des Herzogthumes Steiermark auf Grundlage der Volkszählung vom 31. 12. 1869. Graz: k. k. statistische Central-Commission, 1872.
Schmutz, Carl: *Historisch-topographisches Lexicon von Steyermark*, 3. Gratz: Andreas Kienreich, 1822.
Special-Orts-Repertorium von Steiermark / herausgegeben von der K.K. statistischen Central-commission = Obširen imenik krajev na Štajerskem / na svitlo dan po c.kr. statistični centralni komisiji. Wien: A. Hölder, 1883.
Specijalni repertorij krajev na Štajerskem: na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890. Wien: c. kr. Centralna statistična komisija, 1893.
Vertot, Nelka et al.: *Popisi na Slovenskem 1948–1991 in Popis 2002.* Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2001.
Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern. Brünn: k. k. Statistische Zentralkommission, 1911.

ČASOPISI

Domovina, 1892.
Slovenski gospodar, 1890.
Slovenski narod, 1891.

LITERATURA

Aplinc, Miran: *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja.* Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.
Baš, Franjo: Maribor v avstrijski ustavni dobi. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije: izbrani zgodovinski spisi* (ur. Angelos Baš). Maribor: Založba Obzorja, 1989, str. 151–211.
Biber, Dušan: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
Cvirn, Janez in Studen, Andrej: Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910). *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001/2002: zbornik radova* (ur. Nives Rittig Beljak). Varaždin: Varteks; Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002, str. 115–123.
Cvirn, Janez: Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taaffeja (1879–1893). *Časopis za zgodovino in narodopisje* 73, 2002, št. 1, str. 7–12.
Cvirn, Janez: *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914).* Maribor: Obzorja, 1997.

[128] Ilešič, *Splošni pregled*, str. 16–17.
[129] Ferlež, Prebivalstvo Maribora, str. 114.
[130] Ilešič, *Splošni pregled*, str. 16–17.
[131] Hudales, *Bolnišnica Topolšica*, str. 52–53.
[132] Ilešič, *Splošni pregled*, str. 16–17.
[133] SI AS 1827, šk. 5, m. 60, str. 6.

Čuček, Filip: Problemi popisovanja občevalnega jezika na Spodnjem Štajerskem (1880–1910). *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910* (ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 129–142.

Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1968.

Ferlež, Jerneja: Prebivalstvo Maribora 1848–1991. *Studia Historica Slovenica* 2, 2002, št. 1, str. 79–125.

Grafenauer, Bogo in Prunk, Janko: Narod. *Enciklopedija Slovenija*, 7. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 295–297.

Hartman, Bruno: Prevrat v Mariboru 1918/1919. *Studia Historica Slovenica* 2, 2002, št. 1, str. 179–227.

Hribernik, Franc in Ravnikar, Tone (ur., avtor dodatnega besedila): *Mesto Šoštanj – zgodovinski opis*. Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998.

Hudales, Jože: *Bolnišnica Topolšica 90 let*. Topolšica: Bolnišnica Topolšica, 2010.

Hudales, Jože: Šaleška dolina v 18. in 19. stoletju. *Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolici* (ur. Tone Ravnikar). Velenje: Občina Velenje, 1999, str. 243–278.

Ilešič, Svetozar: *Splošni pregled Dravske banovine: glavni statistični podatki: upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939.

Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki iz vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Marušič, Branko: Ljudsko štetje 31. decembra leta 1910 na Goriškem. *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910* (ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 77–86.

Melik, Vasilij: *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Orožen, Janko: Politični razvoj v Celju in celjski pokrajini od 1848 do 1918. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 7 (XLII), 1971, št. 2, str. 200–261.

Pelikan, Egon: Ljudsko štetje. *Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 1: 1900–1941* (ur. Marjan Drnovšek, France Rozman in Peter Vodopivec). Ljubljana: Nova revija, 1995, str. 362.

Perovšek, Jurij: *Ljudsko štetje. Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 1: 1900–1941* (ur. Marjan Drnovšek, France Rozman in Peter Vodopivec). Ljubljana: Nova revija, 1995, str. 254.

Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. 5. zvezek*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999.

Sore, Anton: Šaleška dolina. *Geografski vestnik* 27–28, 1955–1956 (1957), str. 44–86.

Šifrer, Živko: *Demografska statistika*. Ljubljana: Zavod za statistiko in evidenco LRS, 1952.

Šifrer, Živko: Narodnostni sestav ozemlja LRS v času do ustanovitve Jugoslavije po prvi svetovni vojni. *Prikazi in študije* 2, 1956, št. 11, str. 5–11.

Šircelj, Milivoja: *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije: popisi 1921–2002*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003.

Valenčič, Vlado: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880. *Zgodovinski časopis* 28, 1974, št. 3–4, str. 287–294.

Vogelnik, Dolfe: *Prebivalstvo LR Slovenije: Prebivalstvo po naseljih v razdobju 1869–1953, 1. knjiga*. Ljubljana: RSS, 1961.

Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Vovko, Andrej: Družba sv. Cirila in Metoda. *Slovenska kronika XIX. stoletja. Knjiga 3: 1884–1899* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 37–39.

Vovko, Andrej: Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein. *Slovenska kronika XIX. stoletja. Knjiga 2: 1861–1883* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 340–341.

Ževart, Milan: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*. Ljubljana: Knjižnica OF 5, 1977.

SUMMARY

Šoštanj and the Šalek Valley in population censuses conducted between the second half of the nineteenth century and the Second World War

The study discusses the religious, linguistic, and national composition of the population of Šoštanj and the wider Šalek Valley, based on the population censuses conducted in 1880, 1890, 1900, 1910, 1921, and 1931. During the period concerned, the religious composition of the predominantly Catholic population of the Šoštanj parish of St. Michael remained unchanged. Until the First World War, there was also a small percentage of Evangelicals, which declined in Yugoslavia, while the number of Orthodox Christians seeking work in the local coal mine slightly grew. During the said period, religious affiliation had no impact on the population's economic and social development.

However, the same cannot be said for the questions of mother tongue and national orientation. National affiliation continuously changed in stating the language of communication, required in population censuses. At the time of the census conducted in 1880, 16% of Šoštanj's inhabitants used German as their language of communication and 1.4% of the population of the entire judicial district of Šoštanj. In 1890, 49.1% of Šoštanj's inhabitants used German as their language of communication and no more than 4% of the population of the entire judicial district. In 1900, 16% of Šoštanj's inhabitants used German as their language of communication and no more than 2.6% of the population of the entire judicial district. Then in 1910, as much as 69.5% of Šoštanj's inhabitants stated German as their language of communication, and their percentage also surged across the entire judicial district. It is clearly impossible for that many Germans to have settled the Šalek Valley in merely ten years, especially because the areas concerned did not show any significant demographic growth. The registered increase in the percentage was mainly due to political and economic pressure forcing the majority population into stating German as their language of communication.

The census of 1921 was the first to include the question concerning the mother tongue. 90.5% of Šoštanj's population declared Slovenian and 8.16% stated German as their mother tongue, and in 1931, no less than 97.98% of inhabitants used Slovenian as their mother tongue and only 1.23% used German. The declining percentage of persons declaring German as their mother tongue was owed to the different formulation of the question as well as the different national composition after the First World War. These changes did not occur immediately after the war but only later, during the period between 1921 and 1931, which also saw the first increase in the number of Serbo-Croatian speakers, Orthodox Christians from other parts of Yugoslavia.

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 930.25(497.4Šoštanj)"1890/1918"

Prejeto: 16. 9. 2021

Miha Šimac

doc. dr., Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta,
Katedra za zgodovino Cerkve in patrologijo, Poljanska cesta 4, p. p. 2007, SI–1001 Ljubljana
E-pošta: miha.simac@teof.uni-lj.si

Pozdravi iz Šoštanja: od časopisnih notic do zaporniških aktov (1890–1918)

IZVLEČEK

Prispevek poskuša orisati posamezne dogodke, povezane s prebivalci Šoštanja na prelomu 19. in 20. stoletja, ki so se znašli v tedanjem dnevnem ali tedenskem tisku in odmevali v širši družbi. Posebno pozornost namenja predstavitvi nekaterih dokumentov, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor; gre za kazenske akte posameznikov iz občine Šoštanj v zadnjih desetletjih habsburške monarhije.

KLJUČNE BESEDE
časopisi, Šoštanj, Pokrajinski arhiv Maribor, kaznjenci, kaznilnica Maribor, kazenski akti

ABSTRACT

GREETINGS FROM ŠOŠTANJ. FROM NEWS ITEMS TO PRISON ACTS (1890–1918)

The article depicts specific events related to the inhabitants of Šoštanj at the turn of the twentieth century, which were described in the daily or weekly press at the time and also resonated in the wider society. Particular attention is dedicated to certain documents held by the Regional Archives Maribor, that is, criminal acts of individuals from the municipality of Šoštanj during the last decades of the Habsburg Monarchy.

KEY WORDS
newspapers, Šoštanj, Regional Archives Maribor, convicts, Maribor penitentiary, criminal acts

Uvod

Podobo vsakdana danes v veliki meri sooblikujejo digitalni mediji in spletna socialna omrežja. Novice se včasih širijo hitreje, kot bi si želeli. O najnovejših novicah v Šoštanju je tako mogoče prebrati na spletnih portalih ali uradni spletni strani občine. Funkcijo obveščanja in širjenja informacij so spletni mediji v veliki meri prevzeli od tiskanih medijev (časopisi, listi, knjige), ki so zlasti v dolgem 19. stoletju imeli še kako velik pomen v družbi, saj so sooblikovali življenjski prostor, ustvarjali in kdaj tudi rušili določene stereotipe ter prispevali k pogledom in političnim aktivnostim v posameznih državah, pokrajinah in mestih. Pričujoči prispevek ima namen le na kratko postreči s paberki iz časopisnih notic, ki odsevajo življenje šoštanjske družbe in dogodke v luči časopisja, ter omeniti posamezne osebnosti in dogodke, ki so se zapisali v kazenske akte mariborske moške kaznilnice[1] v poslednjih desetletjih habsburške monarhije.

Tisk in politika

»*O tisk! Kako si skalil mir človeštva*!« Misel angleškega pesnika Andrewa Marvella (1621–1678)[2] bi danes mnogi preoblikovali v vzklik o spletnih socialnih omrežjih in elektronskih medijih, ki so prevzeli primat tiskanim medijem – knjigam in časopisju.[3] Slednje je bilo namreč v minulih desetletjih glavni vir informacij in je tudi na Slovenskem[4] odigralo posebno vlogo – še posebej v dolgem 19. stoletju. Če si želel izvedeti kaj več o novostih, širjenju idej, različnih pogledih na stvari, o novih znanstvenih odkritjih ali političnih razmerah, vojaških dogodkih, odnosih med državami, dogodkih v svetu ali domačem kraju – si bral časopise. Ti so po eni strani širili obzorja, po drugi strani pa so bili poligon in prizorišče bojev med strankami, narodnostnimi skupinami[5] in posamezniki na državni ali lokalni ravni. V podlistku *Slovenskega naroda* s konca leta 1883 o vplivu časopisov beremo: »*Časopisje nedoumno* [sic!] *močno pospešuje razvitek naše naobraženosti. /…/ Gotovo ne morejo nobenega predmeta razpravljati tako samostalno, dovršeno in omejeno kot ga razpravljajo knjige, res se menjajo od dne do dne, rekel bi, ginejo z vsakim novim dnevom, vender* [sic!] *premočno uplivajo* [sic!] *na vsakdanje življenje, na duševni in gmotni napredek slovenskega naroda.*«[6]

Paberki iz časopisja o Šoštanju

Danes časopisje iz nekdanjih časov zgodovinarjem pomeni izziv ter ponuja vpogled[7] v razmere[8] in razmerja v določenem prostoru in času. To velja tudi za omembo Šoštanja v časopisnih noticah v različnih slovenskih časopisih. Grob pregled približno sedemdesetih časopisnih notic v slovenskih časopisih in listih od leta 1890 do 1918 pokaže, da so o Šoštanju najpogosteje objavljali dopise različnih lokalnih poročevalcev. Ti so v skladu s svojimi (nacionalnimi/političnimi) nazori v različne slovenske časopise pošiljali poročila o posameznih dogodkih in jih hvalili ali grajali, seveda v tesni povezanosti z aktualno dnevno politiko. Res je, da gre v tem oziru najpogosteje za precej pristranska poročila, ki se navadno niso znašla na prvih straneh, a zato niso nič manjši odsev utripa življenja, časa in dogodkov, ki so bili vzrok za takšno ali drugačno poročanje. Te časopisne notice lahko v grobem razvrstimo v tri večje sklope: prvi obravnava bolj politični vidik v luči narodnostnega gledišča (na primer volitve, rezultati, delovanje društev v nemškem/slovenskem jeziku itd.), druge notice bi lahko opredelili kot raznoterosti, ki predstavljajo različne dogodke (na primer napredek elektrifikacije, gradnja infrastrukture, slavnosti, birme itd.), tretje pa kot črno kroniko (nesreče, tatvine itd.). Pri nobenem od teh treh sklopov niso bili redki – včasih zajedljivi – komentarji, ki so bičali to ali ono osebo, društvo ali skupino ljudi.

Politika

Takšne očitke je prinesel tudi dopis, ki ga je 6. avgusta 1892 objavila *Domovina*. Dopisnik je v njem skušal bralce opozoriti na lepoto Šaleške doline in središča Slovencev, pri čemer ni pozabil izpostaviti naravnih lepot in kulturnih znamenitosti. Toda glavni namen dopisa ni bil v turistični promociji Šoštanja, pač pa opis notranjih narodnostnih razmer. Pri tem se je pisec kritično posvetil vprašanju narodnostne pripadnosti šoštanjskega območja. Menil je, da bi bralec, ki bi ga kot popotnika pot pripeljala v te konce, le težko pritrdil, »*da je Šoštanj popolnoma slovensk* [sic!] *trg in sedež samih vrlih in zavednih narodnjakov*«. Zmotili bi ga namreč številni nemški napisi in nemška govorica, ki jo je bilo mogoče slišati na cestah, v trgovinah »*in celo v čitalnici*«. Dopisnik je ob pohvalah tistih rokodelcev, krčmarjev in drugih, ki so slovensko zavest izpovedovali »*v dejanjih*«, ostro bičal druge in jim očital mlahavost, češ da se bojijo govoriti slovensko ali pa se »*skrivljejo pri volitvah, ker se bojijo zamere pri nemškutarski trojici, – so pač le*

1 Za vso pomoč in posredovane dokumente iz Pokrajinskega arhiva Maribor se iskreno zahvaljujem višjemu bibliotekarju in arhivskemu svetovalcu Leopoldu Mikcu Avberšku.
2 Briggs in Burke, *Socialna zgodovina medijev*, str. 18.
3 Prav tam.
4 Več o tem gl. Amon in Erjavec, *Slovensko časopisno izročilo*.
5 Prim. Amon Prodnik, Vloga časopisov, str. 834–862.
6 *Slovenski narod*, 24. 12. 1883, s. p., »Listek – Časnikarstvo in naši časniki«.
7 Prim. Voglar Pulko, *Jezikovna podoba časopisa Štajerc (1900–1918)*.
8 Prim. Foster, Military Newspapers, str. 175–195.

Slovenci po imenu, v resnici pa so veternjaki, hinavci, kukavice, ki nimajo nikakega narodnega prepričanja in so le tako dolgo Slovenci, dokler vidijo, da so Slovenci v večini in dokler jim gre za lastno korist, kakor hitro pa pride druga sapa, trobijo tudi oni v nemškutarski rog«.[9]

Toda takšni očitki o mlahavosti niso bili posebnost niti v naslednjih desetletjih. *Domovina* je denimo leta 1897 spet bičala takšne vetrnjake v precej sarkastičnem tonu, saj naj bi se po ulicah čez dan govorilo slovensko, »*a po noči pa se baje mnogo teh netopirjev vzdigne od miši v zrak – k ptičem, ki krano žvižgajo: 'Die Wacht am Rhein'.*«[10] Očitki o renegatstvu so se ob različnih priložnostih stopnjevali tudi pozneje. *Slovenski narod* je tako 18. januarja 1896 objavil poročilo iz Šaleške doline, v katerem je spregovoril o ustanovitvi podružnice društva »Südmark« »*v Rakovi gostilni v Velenji* [sic!]«. Izrecno so omenjali, da je podružnica sicer že poprej obstajala v Šoštanju, a je tam shirala. Sedaj pa so »*naši urgermani svoje nežno drevesce*« presadili višje. Pri tem dogodku je sodeloval tudi »*fabrikant Vošnjak iz Šoštanja*«.[11] Očitki o mlačnosti pri narodnostnem nastopanju so bili v dopisih praviloma intenzivneje prisotni pred volitvami. Kakor je ugotavljal že Vasilij Melik, je namreč Šoštanj »*svojo nacionalno barvo spreminjal*«.[12] To je mogoče zaslediti v časopisnih poročilih, pa tudi v rezultatu volitev in popisih prebivalstva. Na podlagi teh je Melik zapisal, da sta bili »*nemška in slovenska stran (ob omejeni volilni pravici) enako močni, večina prebivalstva pa se je opredeljevala za slovenski jezik*«.[13] V političnem oziru se je ob volitvah leta 1907 (tudi 1911) nemška stranka močno okrepila, kar je bilo mogoče zaznati tudi pri popisu prebivalstva leta 1910. Melik je o vzrokih za to zapisal: »*To je bila v precejšnji meri posledica nemške opredelitve največje in najpomembnejše usnjarne in propada njene slovenske sorodnice.*«[14]

Izredni dogodki

Časopisje je objavljalo tudi dopise o slovesnostih. Ena takšnih je bila obisk lavantinskega knezoškofa Mihaela Napotnika (knezoškof v letih 1889–1922), ki je junija 1892 v Šoštanju delil zakrament svete birme. Škofa so slovesno sprejeli po vseh župnijah, in sicer s pokanjem možnarjev, slavoloki, napisi in zastavami. Dopisnik je zapisal, da so »*neugodne narodne razmere*« v trgu povzročile, da knezoškofa niso mogli pozdraviti v »*svojem maternem jeziku*«. So mu pa zato priredili »*bengalični ogenj*« in pred župnijo zapeli podoknico. Škof je naslednjega dne, 14. junija, zakrament svete birme podelil »*nad 600 birmancem*«, zvečer pa posvetil krasni steber sredi trga, »*tako imenovani 'Woschnaggov steber'*«, saj je sredstva zanj prispeval prav Woschnagg. Ob tem je dopisnik z neprikritim sarkazmom zapisal: »*Med vrstami teh na spodnji plošči stebra vsekanih besed čita lahko vsak, ki g. W. pozna – da je omenjeni steber namenjen le: v čast Franca in Marije Woschnagg.*« Dopisnik je slavnost izkoristil za obračun s tovarnarjem, o katerem je ob koncu dopisa zapisal, da gre za moža, ki se ga bodo v poznih letih, ko bo stal le še ta steber in »*ko že morebiti v Šoštanji* [sic!] *ne bomo imeli več vreimavrerjev in nemškutarjev, spominjali se bodo bralci tega napisa s pomilovanjem onega Woschnagga, ki je kot sin poštene slovenske rodbine (kot brat vrlih naših narodnjakov g. dr. J. Vošnjaka in g. M. Vošnjaka) zatajil svoj materin jezik in se v svojem rojstnem kraji sramoval slovenskega jezika, spominjali se bodo onega Woschnagga, ki je v svojem sovraštvu do vsega, kar je slovensko, glasoval nekdaj za prvega brezvernika za največjega sovražnika Slovencev in katoliške vere 'freimavrerja Foregger-ja'.*«[15]

Takšne opise dogodkov in slovesnosti, ki so jih dopisniki pospremili z različnimi sodbami o narodnosti in ravnanju posameznika ali skupin, v slovenskih časopisih najdemo tudi v poznejših dopisih iz šoštanjskih krajev. Naj omenimo le še poročilo o tragičnem dogodku, ki se je v Šoštanju pripetil avgusta 1894 ob slovesnosti blagoslovitve novih zvonov v farni cerkvi sv. Mihaela. Tri nove zvonove »*z okoli 53, 13 in 6 ½ centi*« so naročili pri Samassi v Ljubljani, od koder so jih pripeljali v Šoštanj. Dopisnik je 5. avgusta v *Slovenskem narodu* poročal, da je tega dne nove zvonove slovesno blagoslovil lavantinski knezoškof Mihael Napotnik, ki je nato tudi pridigal. V času njegove pridige pa se je pripetila nesreča: »*Drugi zvon, težak okolu* [sic!] *13 centov, se je že blizu lin zvonika od krone odtrgal in zdrobil novi veliki zvon ter ubil tesarskega mojstra na mestu.*« Krivda za to je bila po dopisnikovi oceni v slabo ulitem zvonu v tovarni, opis te tragične nesreče pa je posledično izkoristil za obračun z zvonarjem Samasso, ki mu je očital agitacijo »*zoper slovenske napise v Ljubljani*«.[16]

Nekatera poročila iz Šoštanja so bila kratka in brez primesi političnih pogledov. Takšna je bila notica o veselici, ki jo je šoštanjska šolska mladina organizirala 18. avgusta 1898 »*v proslavo 50letnega vladanja Njega Vel. Cesarja Franca Jožefa I.*«.[17] Podobno kratka, a ne nepomembna je bila notica v *Slovencu*, ki je zadnjega dne leta 1902 širši javnosti sporočala: »*Iz Šoštanja se poroča, da se danes otvori ondi električna razsvetljava.*«[18] Dopisniki so poročali tudi o društvenem življenju ter ustanavljanju različnih društev in organizacij po krajih. Tako je leta 1907 dopisnik pod naslovom *Zavodnje nad Šoštanjem* poročal o ustanovitvi izobraževalnega društva, kjer je bil slavnostni

9 *Domovina*, 6. 8. 1892, str. 174–175, »Iz Šoštanja«.
10 *Domovina*, 6. 8. 1897, s. p., »Iz Šoštanja«.
11 *Slovenski narod*, 18. 1. 1896, s. p., »Iz Šaleške doline«.
12 Melik, Josip Vošnjak in njegovi spomini, str. 643.
13 Prav tam.
14 Prav tam.
15 *Domovina*, 2. 7. 1892, str. 147–148, »Iz Šoštanja«.
16 *Slovenski narod*, 6. 8. 1894, s. p., »Samassovi zvonovi«.
17 *Domovina*, 12. 8. 1898, str. 251, »Iz Šoštanja«.
18 *Slovenec*, 31. 12. 1900, s. p., »Šoštanj električno razsvetljen«.

govornik dr. Josip Hohnjec.[19] Prav tako so poročali o različnih tečajih v kraju. Decembra 1908 je denimo v šoštanjskem hotelu »Avstrija« potekal socialni tečaj, na katerem so predavatelji spregovorili o kmečkem vprašanju, zadružništvu, občini, zgodovini Slovencev, pa tudi o krščanskem socializmu.[20] Omenjeni hotel je bil tudi sicer pogosto uporabljen kot kraj različnih shodov. Tak je bil ljudski shod, ki je na hotelskem vrtu potekal leta 1903. Na njem se je zbralo skoraj 250 »*narodnih Slovencev*«, ki so prišli poslušat besede govornikov, kot sta bila Anton Korošec (1872–1940) in Vladimir Sernec (1878–1923). Za kulturni program so poskrbeli šoštanjski pevci in tamburaši. Posebno priznanje sta si zaslužila zborovodja Josip Remic in kapelnik Anton Narat.[21] Podobnih poročil o dogodkih je bilo še precej. V časopisju pa najdemo tudi precej notic, ki so govorile o bolj žalostnih dogodkih, vlomih, ropih, nesrečah itd.

Črna kronika

Ena takšnih nesreč se je zgodila v noči s 13. na 14. november 1898, ko se je ponesrečil delavec Vošnjakove tovarne Marko Puc. *Domovina* je poročala, da je v pijanosti utonil, a k temu dodala še govorice, ki so takrat krožile, češ »*da je na drug način prišel v vodo in da je brž ko ne ljubosumnost v dotiki s to zadevo. Preiskovanje bode že dognalo, kaj je na celem resničnega.*«[22] Ni znano, kaj je pokazala preiskava, zato pa je iz časopisnih notic mogoče izvedeti o drugih tovrstnih žalostnih dogodkih. V lapidarni notici so v prvih dneh januarja 1901 objavili vest, da je vlak »*blizu kolodvora Pesje pri Velenju*« povozil »*dragonerja Jakoba Božiča, doma iz Šoštanja. Vojak je močno vinjen obležal na progi.*«[23] Včasih so časopisi poročali tudi o nesrečah rojakov na tujem. Takšna nesreča se je pripetila v premogovniku v Dahlhausnu, kjer se je 23. julija 1912 v jami smrtno ponesrečil šoštanjski rojak Anton Tomšič.[24]

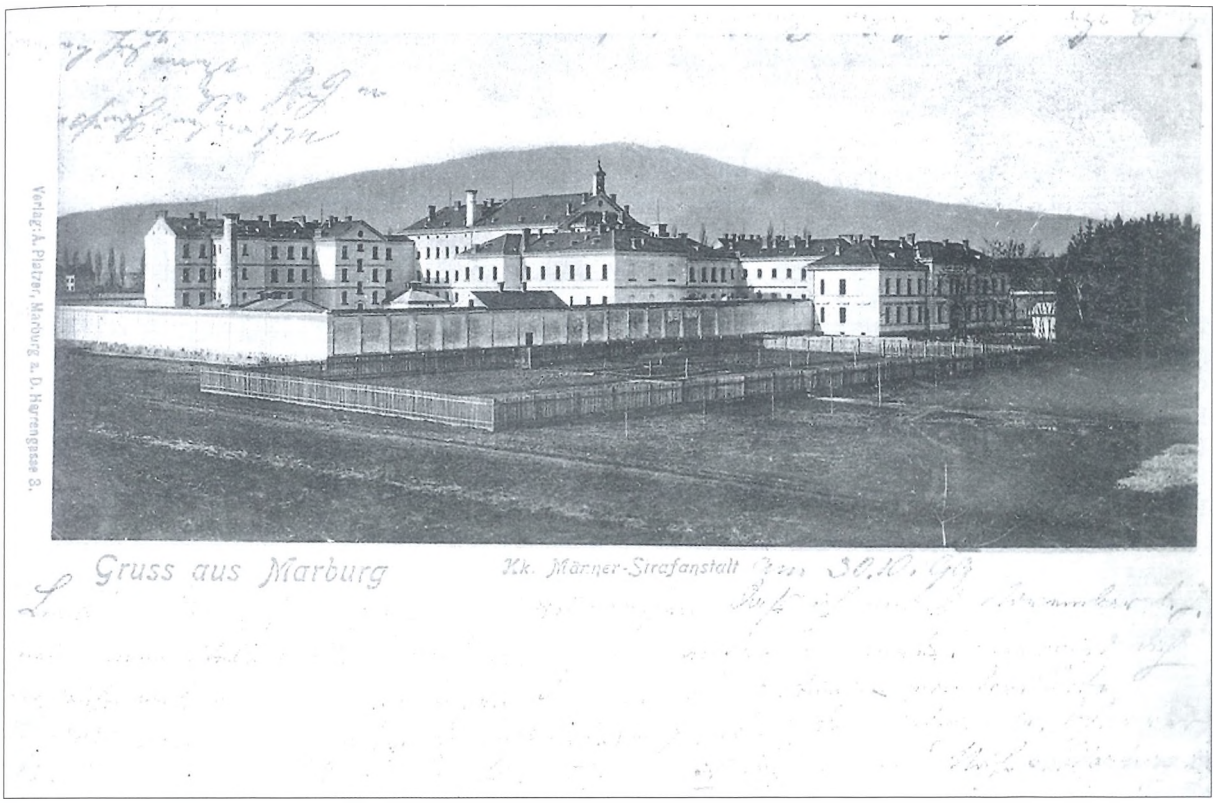
Ob teh noticah in noticah o nesrečah, ki so ostale nepojasnjene, so se našli tudi takšni dopisi, ki so poročali, da se je storilec sam javil orožnikom. Tako je decembra 1908 storila »neka ženska«, ki je orožnikom povedala, da je »*umorila svojo taščo 62 let staro Marijo Ivančič iz Sovodnji. Govorila je resnico. Marijo Ivančič so našli mrtvo. Morilka ji je s črevlji toliko časa skakala po njeni glavi, da ji je glavo skoro popolnoma razbila.*« Za morilko so zapisali, da je znana alkoholičarka in da je dejanje izvršila zato, ker jo je tašča svarila pred »*nenravnim življenjem*«.[25]

Nekateri so morili druge, našli so se pa tudi takšni, ki so roko položili nase, kar je v Celju storil ključavničar iz Šoštanja Valentin Graschina.[26] Ob teh tragičnih noticah pa ni manjkalo niti takšnih, ki so govorile o tatvinah in pobegih, v katere so bili vpleteni šoštanjski rojaki. Med njimi je bil Edvard Germ, ki si je kruh služil kot sluga v Ljubljani. Svojemu gospodarju je izmaknil »*279 K v zlatu in srebru*«. Denar je deloma porabil za kupovanje daril svoji ljubimki. Germ je bil prijet in je tatvino priznal; tako si je prislužil 3 mesece ječe.[27]

Časopisje je poročalo tudi o »neznanih zlikovcih«, ki so v noči s 7. na 8. september 1904 oropali »*pušico župne cerkve v Šmihelu pri Šoštanju*«.[28] A če so bili ti zlikovci neznani, so nekatere odkrili, a jim je uspelo popihati na tuje. Takšen je bil »*bivši solicitator pri notarju Vinko Kolšku Anton Zock. S ponarejenimi podpisi je osleparil razna društva za večje svote* [sic!].«[29]

V starih časopisih pogosto poročajo tudi o požarih, do katerih je prišlo v Šoštanju in okolici. Eden večjih je izbruhnil leta 1906 v tovarni usnja »*Franz Wochnagg & Söhne*«. Po poročilu časopisja je požar uničil ves srednji trakt (sedem objektov), v katerih so »*se nahajali stroji cele tovarne in tudi velikanska množina deloma izdelanih, deloma še surovih kož. Izdelanih kož vničenih* [sic!] *je 30.000 v vrednosti 300.000 kron. Vsa škoda pa znaša okoli dva milijona kron.*« Dopisnik je ob tem pohvalil domače gasilce in fante iz Družmirja, najbližji kolegi iz Velenja pa so bili deležni precej nejevolje predvsem zato, ker so bili o požaru obveščeni že ob petih zjutraj, a so v Šoštanj prispeli šele ob pol osmih zjutraj. Pozneje so jim prišli na pomoč še gasilci iz Celja in Šmartnega ob Paki. Tudi v tem primeru je bilo mogoče zaslediti nekaj nacionalne note, saj so posebej izpostavili slovensko čutečega sorodnika Woschnaggov: »*Plemenito srce pokazal je pri tej nesreči napram svojim sorodnikom, na političnem polju pa nasprotnikom, gospod tovarnar Ivan Vošnjak, ki je dal na razpolago vse svoje delavce!*«[30] Podobne opazke so zapisali tudi o poveljevalnem jeziku pri opisu delovanja požarnih bramb.[31] Brez tega pač ni šlo – pa tudi brez nadaljnjih nesreč z ognjem ne. Tako so oktobra 1912 otroci družine Cezar v »*Št. Bricu pri Šoštanju*« ostali sami doma, ko sta starša odšla po opravkih. V tem času se je hiši približal tujec, poizvedel o starših in izginil za gospodarsko poslopje, od koder je kmalu začelo goreti. Požar je uničil gospodarsko poslopje in hleve, požigalca pa še niso našli, je poročal časopis.[32] Toda za takšno nesrečo z ognjem je bila lahko kriva tudi strela. O tem je tistega

19 Prim. *Slovenec*, 19. 9. 1907, s. p., »Zavodnje nad Šoštanjem«.
20 Prim. *Slovenec*, 30. 12. 1908, s. p., »Socialen tečaj v Šoštanju«.
21 Prim. *Slovenec*, 10. 7. 1903, s. p., »Shod v Šoštanju«.
22 *Domovina*, 25. 11. 1898, str. 372, »Šoštanj«.
23 *Slovenec*, 5. 1. 1901, s. p., »Vlak povozil«.
24 Prim. *Slovenec*, 29. 7. 1912, str. 3, »V tujini ponesrečil«.
25 *Slovenec*, 30. 12. 1908, s. p., »Svojo taščo umorila«.
26 Prim. *Slovenec*, 29. 9. 1906, s. p., »Samoumor v Celju«.
27 *Slovenec*, 31. 1. 1906, s. p., »Tatinski sluga«.
28 *Slovenec*, 12. 9. 1904, s. p., »Šoštanj«.
29 *Slovenec*, 19. 9. 1907, s. p. »Solicitator Zock pobegnil v Ameriko«.
30 *Slovenec*, 10. 11. 1906, s. p. »Velik požar v Šoštanju«.
31 Prav tam.
32 *Slovenec*, 3. 10. 1912, str. 3 »Velik požar vsled požiga«.

Mariborska moška kaznilnica na razglednici, odposlani leta 1899 (Pozdrav iz Maribora, str. 95).

poletja poročal *Slovenec*, ko je strela udarila »*v Srebotnikov kozolec v Družmirju in ga upepelila z vsemi pridelki vred*«.[33]

V časopisju najdemo tudi poročila o ljubosumju, ki je vodilo do pretepov, o umorih in tragičnih detomorih. O detomoru dvojčkov je leta 1909 poročal *Slovenec*. V lapidarni časopisni notici zasledimo, da je celjsko sodišče v prvih mesecih leta 1909 dninarico iz Šoštanja za to dejanje obsodilo na pet let težke poostrene ječe.[34] Do detomora je prišlo tudi v vojnem letu 1917. 4. junija so v reki Paki našli mrtvo novorojeno deklico. Če leta 1909 v časopisju niso objavili imena, so leta 1917 zapisali: »*Mati otroka je Neža Križnik iz šoštanjske okolice, ki je februarja vrgla otroka živega v Pako. Šele ko so našli truplo, so mogli dobiti zločinko, katero so izročili okrajnemu sodišču v Šoštanju.*«[35]

Prestopniki in mariborska moška kaznilnica

Vsi tisti, ki so se znašli pred sodišči, so bili za storjena dejanja sojeni, kakor je predpisoval *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih*, ki je bil prvikrat razglašen s patentom 27. maja 1852 in je stopil v veljavo že septembra istega leta. Omenjeni zakon je z nekaterimi modifikacijami na Slovenskem ostal v veljavi vse do »*1. januarja 1930*«, za prestopke in prekrške pa celo še dlje. Zakon je kazniva dejanja, kakor je mogoče razbrati iz naslova, razdelil (po francoskem vzoru) na hudodelstva, pregreške in prestopke.[36] Pod hudodelstva so prištevali dejanja, za katera je bil potreben hudoben naklep. Posebej je zakon opredelil še pregreške in prestopke, za katere so poznali dokaj stroge sankcije. Te so okusili tudi posamezniki z domovinsko pristojnostjo v Šoštanju, ki so prišli navzkriž z zakonom in so jih sodišča obsodila na zaporne kazni. Obsojenci so jih prestajali v različnih kazenskih zavodih v monarhiji; med njimi je bila tudi moška kaznilnica Maribor.

Kaznilnico so na predlog dunajskega pravosodnega ministrstva začeli graditi leta 1884 v magdalenskem predmestju.[37] Odprli so jo jeseni 1889, 6. oktobra, kakor je poročalo časopisje, pa je »*cerkvico, ki se nahaja med zidovjem*«, blagoslovil prelat msgr. Franc Kosar (1823–1894), ki je takrat tudi pridigal v slovenskem, nemškem in italijanskem jeziku. O kaznilnici so še zapisali, da se bodo v to »kletko« odslej »*lovili ptiči s Štajerskega, Koroškega, Tirolskega, deloma s Kranjskega in Primorskega*«.[38] Ta novi kazenski zavod je tedaj lahko sprejel do 542 kaznjencev. Prvi so

33 *Slovenec*, 1. 8. 1912, str. 3, »Strela«.
34 Prim. *Slovenec*, 28. 4. 1909, str. 3, »Radi detomora dvojčkov«.
35 *Slovenec*, 15. 6. 1917, str. 3, »Novorojeno dete vrgla v vodo«.
36 Masleša, Avstrijska kazenska zakonodaja, str. 119.
37 http://www.mariborart.si/spomenik/-/article-display/kaznilnica (30. 8. 2021).
38 *Domoljub*, 17. 10. 1889, str. 191, »Štajersko«.

Tabela 1: Seznam aktov kaznovanih oseb v mariborski kaznilnici iz šoštanjskih krajev po popisu PAM (http://www.siranet.si/resultatliste.aspx (14. 9. 2021)).

Ime in priimek	Občina	Leto sodbe	Kaznivo dejanje	kazen	Čas služenja
Napotnik Martin	Šoštanj	1894	težka telesna poškodba	15 mesecev	1. 12. 1894–19. 2. 1896
Napotnik Martin	Šoštanj	1897	težka telesna poškodba	18 mesecev	25. 8. 1897–25. 2. 1899
Brišnik Franz	Šoštanj – okolica	1900	tatvina	15 mesecev	18. 6. 1900–2. 6. 1901
Ferlin Franz Ernest	Šoštanj – okolica	1901	tatvina	1 leto	28. 11. 1901–28. 11. 1902
Brišnik (Brischnig) Franz	Šoštanj – okolica	1904	tatvina	18 mesecev	11. 2. 1904–11. 8. 1905
Brišnik Michael	Šoštanj	1908	težka telesna poškodba	7 mesecev	30. 7. 1908–28. 2. 1909
Mazil Thomas	Šoštanj	1909	težka telesna poškodba	15 mesecev	30. 6. 1909–10. 6. 1910
Gorogranc Anton	Šoštanj	1910	težka telesna poškodba	6 mesecev	7. 5. 1910–7. 11. 1910
Ledinek Josef	Šoštanj – okolica	1910	težka telesna poškodba	7 mesecev	1. 7. 1910–22. 2. 1911
Leskovšek Jakob	Šoštanj	1911	javno nasilje	6 mesecev	23. 3. 1911–23. 9. 1911
Korade Anton	Šoštanj	1914	težka telesna poškodba	6 mesecev	4. 8. 1914–4. 2. 1915
Praprotnik Florian	Šoštanj	1917	oskrumba, nenravno nečistovanje	13 mesecev	23. 12. 1917–12. 9. 1918 – umrl
Schwarz Franc	Šoštanj	1923	težka telesna poškodba	3 leta in pol	10. 6. 1923–12. 12. 1925
Vojevc Martin	Šoštanj	1924	tatvina	2 leti	16. 7. 1924–6. 6. 1926
Kotzbek Hans	Šoštanj	1941	službena poneverba	6 mesecev	5. 12. 1941–19. 5. 1942

prispeli že tisto jesen.[39] Kaj kmalu so tja prišli tudi posamezniki (»ptički«), ki so imeli domovinsko pravico v Šoštanju. Pogled v popis arhivskega gradiva, ki ga danes v zvezi s to ustanovo hrani Pokrajinski arhiv Maribor, nam pove, da je v času od začetka delovanja mariborske moške kaznilnice do druge svetovne vojne ohranjenih 16 aktov mož, ki so bili povezani s Šoštanjem in okolico.

Iz tabele je razvidno, da so v teh aktih dokumenti posameznikov, ki so se večkrat znašli v tej novi mariborski »kletki« (prim. Brišnik (*Brischnig*), Napotnik). Od kaznivih dejanj je mogoče izpostaviti zlasti tri sklope – na prvo mesto gotovo sodi povzročitev težke telesne poškodbe. Očitno je zaradi vroče štajerske krvi in rahlih živcev pogosto prihajalo do pretepov in nasilnih dejanj, ki so povzročila težko telesno poškodbo, včasih pa, kakor bomo videli – žal – posledično tudi smrt. V drugi sklop kaznivih dejanj šoštanjskih obsojencev sodijo tatvine, ki jih ni bilo malo, v tretji sklop pa vsa preostala »hudodelstva« (javno nasilje, oskrumba itd.). Vsa ta dejanja so bila različno sankcionirana, pri čemer pa je treba opozoriti, da arhivski popis, kakor bomo videli, ni dovolj temeljito postregel z natančnimi zapisi izrečenih kazni (in poostritvami). Posamezniki, ki so bili povezani s Šoštanjem in okolico, so lahko to eksaktnost kaj kmalu občutili na lastni koži.

Tepeži in težka telesna poškodba

Med prvimi, ki se je s šoštanjskega konca znašel na prestajanju zaporne kazni v novi mariborski moški kaznilnici, je bil leta 1894 obsojeni 24-letni samski dninar Martin Napotnik. Martin se je rodil 28. oktobra leta 1869 v družini očeta Valentina Napotnika in matere Marije, na naslovu Šoštanj št. 100.[40] Leta 1894 se je znašel v priporu in pred sodiščem, ki pa ga ni obravnavalo prvič. Iz sodnega spisa namreč razberemo, da je že poprej doživel več manjših zapornih kazni v Šoštanju. Prva ga je doletela že leta 1887, ko je bil kaznovan s petimi dnevi zapora zaradi psovanja in hudega ravnanja na očitnem kraju, kakor je prestopek opredeljeval 496. člen kazenskega zakonika.[41] Zdi se, da je bil Martin dokaj nagle jeze, saj je pozneje še večkrat dobil krajše zaporne kazni (1 mesec, 2 meseca), pač v skladu s 411. členom kazenskega zakonika, ki je sankcioniral namerno povzročanje telesnih poškodb »*in pa poškodbe na telesu, katere se zgode pri tepežih*«.[42] Toda če je do takrat prihajalo do manjših pretepov, je leta 1894 prišel v še večje navzkrižje z roko pravice. 11. avgusta 1894 je bil namreč v gostilni Viktorja Haukeja v Šoštanju udeležen v večjem pretepu, kjer so srboriteži potegnili tudi nože. V pretepu s 23-letnim Jožefom Prevškom, takratnim vojaškim obveznikom, sicer pa delavcem šoštanjske usnjarske tovarne, je tudi Martin Napotnik prijel za nož in Prevška dvakrat zabodel od zadaj, »*ne da bi ga ubil*«, kakor je ugotavljalo sodišče. Ubil ga ni, je pa Prevšku prizadejal težje telesne poškodbe, zaradi česar ga je celjsko sodišče 14. novembra 1894 obsodilo na 15 mesecev težke ječe.[43] Pridevnik *težka* v tej sodbi ni bil brez pomena. Kazen težke ječe je bila namreč v 16. členu zakonika posebej opredeljena: »*K kazni ječe druge stopinje* [sic!] *obsojeni se vklepa v železje na nogah. Pogovor z ljudmi, katerim ni nepo-*

[39] http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=26376 (30. 8. 2021).

[40] NŠAM, RMK Šoštanj 1868–1885, str. 29.
[41] SI PAM 682/002/04941, Napotnik Martin.
[42] *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku*, str. 152–153.
[43] SI PAM 682/002/04941, Napotnik Martin.

srednje [sic!] *njega varovanje izročeno, se mu le v celo posebnih in važnih primerljejih* [sic!] *dopusti.*«[44]

Kazen je Napotnik začel prestajati 1. decembra 1894 v mariborski kaznilnici. Zanimivo je, da so o njem 12. decembra 1894, torej že v času prestajanja kazni, kratek zapis spisali tudi na šoštanjski občini: »*Slavnemu c. kr. okr. glavarstvu v Slov. Gradci se službeno vdano poroča: Martin Napotnik ima v tukajšnji občini domovinsko pravico, ter da je imenovani bil tukaj nemoralnega življenja* [sic!] *ter da je sploh nevaren človek.*«[45] V ječi pa Napotnik ni mogel računati na počitek, saj je 18. člen zakonika vseboval »*moranje k delu. Vsakteri kaznjenec mora torej to delati, kar uredba kaznilnice nanese.*«[46] Tudi Napotnik je v času zaporne kazni opravljal različna dela (na primer kot prosti delavec (*Freiarbeiter*), dninar itd.). Kazen je prestajal do 19. februarja 1896, ko so ga izpustili.[47]

Toda komaj je dobro zapustil kaznilnico, že se je očitno potrdilo, da gre res za nevarno osebo, saj se je znova znašel v zaporu. V dokumentu piše, da je bil 30. avgusta 1896 spet deležen 24-urnega zapora oziroma pridržanja v Šoštanju.[48] Po tem krajšem obisku pa se je Napotnik leta 1897 znašel v novem sodnem postopku, ki mu je obetal precej daljše bivanje v zaporu. V noči na 13. junij mu je spet zavrela kri, to pot v sporu z Janezom Stropnikom. Napotnik je posegel po nožu in Stropnika ranil po vratu, »*sicer ne z namenom, da ga ubije, temveč le rahlo poškoduje*«. Dejanje je priznal in celjsko sodišče je 24. julija 1897 takrat 27-letnega Napotnika obsodilo na 18 mesecev težke ječe, poostrene z enim dnevom posta na mesec.[49] Kazen ječe so Martinu Napotniku v tem primeru sodniki torej poostrili s postom, kar je omogočal 20. člen kazenskega zakonika: »*Prva in druga stopinja ječe se zamore s postenjem poostriti tako, da se kaznjenec o nekaterih dnevih samo ob vodi in kruhu drži. Vendar se to ne sme čez trikrat v tedni* [sic!] *in ne zapored dan za dnevom zgoditi.*«[50] Kazen ječe je bila lahko poostrena še s trdim ležiščem (»*na golih deskah ležati*«),[51] s samico, temnico, lahko pa tudi z izgonom iz dežele po prestani kazni.[52]

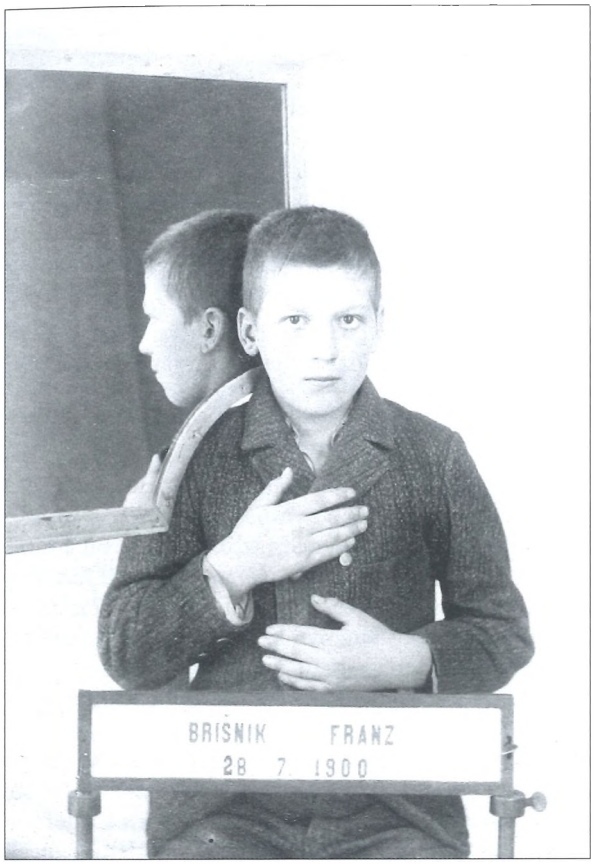
Možje postave so Martina Napotnika 25. avgusta ob 16.45 privedli v mariborsko kaznilnico. Kazen je odslužil 25. februarja 1899, ko so ga ob sedmih zjutraj izpustili iz zapora. Ob koncu zaporne kazni je Napotnik zapisal dobesedno takole: »*Hvala Bogo dasom sevčakov tega časa desebom rešov ot te hiše* [sic!].«[53] Pozneje se v mariborsko kaznilnico res ni več vrnil, a so zato drugi možje in fantje z domovinsko pravico v Šoštanju kot povratniki sledili njegovim stopinjam. Takšen je bil Franc Brišnik.

»Tatinski tovariši«

Franc Brišnik se je rodil delavcu na žagi, mojstru Gregorju, in materi Margareti 12. januarja 1884 na naslovu Podgorje 34.[54] Mladenič je o svojem otroštvu 5. maja 1901 zapisal: »*Ko sem bil 7 let star, sem začel hoditi v šolo. In sem hodil do 14. leta. Potem sem bil doma pri staršieh* [sic!] *do 16. leta, potem sem šel se tišlerskega učiti.*«[55] Toda šestnajstletni fantič sloke postave, srednje višine in rjavih oči je v času šolanja prišel pred celjski sodni stol. 1. junija 1900 ga je namreč tamkajšnje sodišče, skupaj s sedemnajstletnim zidarskim pomočnikom Antonom Janžovnikom (p. d. Ropotar), obravnavalo »*zavoljo hudodelstva tatvine*«. Iz sodnih spisov je mogoče razbrati, da je bil Franc Brišnik v tem času v resnici »*hlapec v Paki*«. Dodatna zanimivost je v tem, da sta bila oba že poprej kaznovana z zaporom – Janžovnik zaradi tatvine z mesecem dni, Brišnik pa za isto dejanje s tednom dni.[56]

Sodišče je ugotovilo, da so se maja 1900 dogajale tatvine, ki jih je bilo nenavadno veliko »*in so sicer povsod tatje vlomili v zaprte koče in hiše, različne stvari vkradli in vse razmetali*«, da bi našli denar. Tako so tatovi delavcem zidarskega mojstra Franca Cedereva 13. maja 1900 odtujili 9 kg sira, 1 kg slanine in 3 cekarje (v vrednosti 17 K 42 vinarjev); Neži Godicl v Škalah 15. maja denar in hleb kruha (3 K 20 v); Blažu Žebartu v Gaberkah pa naslednjega dne puško, 4 britve in 2 pili, poleg tega pa še smodnik, dežnik, ključe, mazilo in letev (15 K 68 v). Podobni vlomi in tatvine so se v naslednjih dneh dogajali od Gaberk, Plešivca, Ravni, Loč in Št. Florjana do Laz. Tu je bilo istega dne (21. maja) izvršenih kar pet tatvin pri različnih ljudeh. Vrednost ukradenih predmetov je bila različna; od »delavskih bukvic« in molitvenikov do gotovine in poročnega prstana. Prav 21. maja 1900 je bilo vlomljeno tudi v hišo Ane Glušič, »*ko ni bilo nobenega doma*«. Toda Ana se je kmalu vrnila domov ter Gabrijela Potočnika in Janeza Glušiča takoj poslala za tatovi: »*Res sta čez ene pol ure prijela dva fanta Antona Janžovnika in Franca Brižnika.*« Po zaslugi civilistov sta se torej oba mladeniča znašla pred celjskim sodiščem, kjer sta bila obtožena tatvin in poškodovanja tujih stvari. Oba sta krivdo priznala za vse tatvine in druge prestopke, edino »*tatvine pri Jakobu Remšaku v Ravni*« se nista mogla spomniti. Sodišče je podalo cenitev, da sta v tem času Brišnik in Janžovnik odtujila predmete v vrednosti 162 kron in šestih vinarjev. K temu so prišteli še škodo, ki sta jo povzročila posameznikom. Tako sta 16. maja obleko Blaža Žebarta polila z maslom in napravila za 2

44 *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku*, str. 13.
45 SI PAM 682/002/04941, Napotnik Martin.
46 *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku*, str. 14.
47 SI PAM 682/002/04941, Napotnik Martin.
48 SI PAM 682/002/04940, Napotnik Martin.
49 Prav tam.
50 *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku*, str. 15.
51 Prav tam.
52 Prav tam, str. 15–16.
53 SI PAM 682/002/04940, Napotnik Martin.
54 NŠAM, RMK Škale 1861–1888, str. 185.
55 SI PAM 682/002/00612, Brišnik Franz.
56 Prav tam.

Fotografija Franca Brišnika v zaporniškem dosjeju (SI PAM 682/002/00612, Brišnik Franz).

kroni škode; na podoben način sta poškodovala klobase (»*s petrolejem polila*«). Resda je bila to manjša škoda, a škoda vendarle. Sodišče je oba spoznalo za kriva – dobila sta enotno kazen 15 mesecev težke ječe, »*dopolnjeno z enim postom vsakih 14 dni*«. Poleg tega sta morala povrniti stroške kazenskega postopka in zasebnim udeležencem plačati zahtevano odškodnino.[57]

Franc Brišnik je začel prestajati kazen 18. junija 1900 v mariborski kaznilnici, kjer je opravljal različna dela. V dokumentih beremo, da je veljal za pridnega delavca. 2. junija 1901 je bil iz zapora izpuščen kot zdrav, v žepu pa je imel 8 kron začetnega kapitala.[58] Zdelo se je torej, da ga je zaporna kazen izučila in da bo našel pravo življenjsko pot. Očitno pa je bila ta učna doba poboljšanja Brišniku nekoliko preskopo odmerjena, saj se je v začetku leta 1904 spet znašel pred delivci pravice, tokrat v Celovcu. Franc Brišnik (celovški gospodje so priimek v spisih zapisali kot Brischnig!) je pri tatvini, kakor je ugotavljalo sodišče, sodeloval z dvema pajdašema, delavcem Ferdinandom Robačem iz Zagrada pri Preboldu ter žagarjem Valentinom Stolzerjem. Robač in Brišnik sta bila spoznana za kriva tatvine in sodelovanja pri dejanju, izvedenem 5. novembra 1903, ko je bila ob dveh ponoči odtujena lastnina Francu Hermanku v vrednosti 30 K. Prav tako sta bila kriva odtujitve dveh kron, ki ju je Franc Kunc novembra 1903 ukradel Francu Grosu. Brišnik je po sklepu sodišča moral Hermanku povrniti še 10 K. Ob kraji, ki jo je izvedel Robač, je bil namreč njegov pajdaš, ki je »*pazil na čist zrak*«. Sodišče je Robača obsodilo na dve leti, Franca Brišnika pa na 18 mesecev težke ječe. Obema je bila zaporna kazen poostrena z dnevom posta vsak mesec. Tretji udeleženec Valentin Stolzer je bil v vse te avanture očitno precej manj vpleten, saj mu je sodišče prisodilo le tri tedne strogega zapora. Kot kaže, so pozneje Brišniku kazen nekoliko znižali. Kazen je prestajal od 11. februarja 1904 do 11. avgusta 1905, ko je bil izpuščen.[59] Zdi se, da se je po tej izkušnji uspešno izvil iz primeža slabih navad in družbe. Iz zaznamka v krstni matični knjigi razberemo, da se je v vojnem letu 1915 poročil s Terezijo Plemenitaš.[60]

Brišnik seveda ni bil edini, ki je prestajal zaporno kazen zaradi dokazane tatvine. Iz šoštanjskih krajev se je v mariborski kaznilnici 28. novembra 1901 znašel tovarniški delavec Franc Ernest Ferlin. Mož je prihajal iz Payerbacha v Nižji Avstriji ter bil sin pokojnega Gašperja Ferlina, strojevodje v Voitsbergu, in matere Terezije. Delal je v tovarni stolov Franca Kainitza v Varošah pri Poljčanah (*Warosch bei Pöltschach*). Tam je 2. marca 1901 ukradel obleko in perilo v vrednosti 30 kron, srebrno uro v vrednosti 24 kron ter srebrno urno posodico in druge manjše stvari v vrednosti 50 kron. Vsi ti predmeti so bili v nezaklenjeni sobi, kjer je Ferlin delal. Za krajo ga je sodišče obsodilo na leto dni težke ječe, ki jo je začel prestajati 7. decembra 1901.[61]

Ob tem bi se mnogi vprašali, čemu je Ferlin uvrščen med šoštanjske zapornike, saj je bil rojen drugod in torej nima povezave s Šoštanjem. V dokumentih beremo, da je imel domovinsko pravico v Šoštanju, kar je pomenilo, da je bila občina dolžna poskrbeti zanj. Morda je to pravico dobil po očetu, ki je izhajal iz šoštanjskih koncev, lahko pa je tudi sam zaprosil zanjo. Domovinsko pravico je namreč urejal poseben zakon, ki je trdne temelje dobil 3. decembra 1863. Gorazd Stariha je o tem zapisal: »*'Domovinska pravica v neki občini daje pravico nemotenega bivanja in pravico do ubožne oskrbe v tej občini.' Posamezniku naj bi bilo zagotovljeno neko mesto, kjer bi lahko vsaj životaril, četudi je popolnoma obubožan, brez dela in zaslužka. To mesto naj bi zagotovila občina, ki naj bi bila kot družina in naj bi nudila dom tistim, ki jim ga ni mogla družina.*«[62] Zakon se tedaj ni oziral na dobo, ki jo je posameznik preživel v določeni občini: »*Posa-*

[57] SI PAM 682/002/00612, Brišnik Franz.
[58] Prav tam.
[59] SI PAM 682/002/00611, Brischnig Franz.
[60] NŠAM, RMK Škale 1861–1888, str. 185.
[61] SI PAM 682/002/01259, Ferlin Franz.
[62] Stariha, »Z nobenim delom se ne pečajo«, str. 41.

Ernest Ferlin pred zaporniškim fotografom (SI PAM 682/002/01259, Ferlin Franz).

mezne osebe in družine so bile lahko po 30, 50 in več let nastanjene v kteri občini, so tam delale, plačevale davke in doklade, so tam obrabljale svoje telesne, duševne in denarne moči, ne da bi bile s tem pridobile kako pravico v isti občini.« Časopisni poročevalec je ob tem navedel še primere iz Trsta, kjer so »*celi rodovi*« živeli in delali, pa niso vedeli, kateri občini so dejansko pristojni ter so morali »*šele popraševati, od kod se je preselil njih ded ali praded, da so prišli na sled pravi pristojnosti*«.[63] Tako se je posameznim občinam povečevalo finančno breme zaradi bolnišničnih stroškov za osebe, ki so sicer sodile pod njihovo pristojnost, poznali pa jih v teh krajih niso. Zaradi tega so posamezne občine zahtevale, da je treba zadeve na novo urediti. Naposled je vlada leta 1896 res spisala nov zakon,[64] v katerem je obveljalo načelo »priposestvovanja«: »*Desetletni rok za priposestovanje domovinstva je pričel zapadati dne 1. januarja 1901, to je, vsak avstrijski državljan, kteri je tistega dne dokončal 10. leto prostovoljnega, nepretrganega bivanja v kaki občini, sme zahtevati, da ga dotični občinski zastop vzprejme v občinsko zvezo.*«[65] Iz zapisa razberemo, da domovinske pravice oseba vendarle ni dobila avtomatično, pač pa je morala zanjo zaprositi, kakor je določal prvi člen: »*Domovinska pravica se zadobi z izrečnim vzprejemom v domovinsko zavezo.*«[66] V Ferlinovem primeru za zdaj sicer ne vemo, kako je bila ta pravica pridobljena, dejstvo pa je, da je bila zanj, kakor rečeno, odgovorna šoštanjska občina.

Če smo doslej omenili le primere zapornikov, ki so kazen prestajali zavoljo tatvin in povzročenih težkih telesnih poškodb, naj omenimo vsaj še enega, ki je bil obsojen zaradi popolnoma drugačne zadeve.

Hudodelstvo nečistosti in oskrumbe

V vojnem letu 1915 je pred celjske sodnike stopil Florijan Praprotnik, rojen 30. aprila 1873 v Rečici ob Paki, z domovinsko pravico v Šoštanju. V dokumentih je njegov poklic zapisan različno; ponekod so navajali, da je bil hlapec (*Knecht*), drugod pastir (*Hirt*). Podroben zapis aktov izpričuje, da se je v resnici preživljal kot pastir, in sicer je opravljal službo »*občinskega črednika v okolici Mozirje*«.[67]

Praprotnik je bil že pred to obravnavo deležen krajših zapornih kazni, kakor lahko razberemo iz sodnih spisov. V celjskih zaporih je 6. avgusta 1894 nastopil štiridnevno zaporno kazen, v Šoštanju je bil zaprt marca 1898, v Gornjem Gradu pa leta 1909, ko je bil v zaporu 48 ur.[68] V Celju in Šoštanju je bil zaprt zaradi kršenja 460. člena, ki je izrecno govoril o manjših tatvinah, za katere je bila zagrožena prosta ali huda zaporna kazen od enega tedna do šestih mesecev.[69] Očitno so tudi Praprotnika večkrat zamikale tuje stvari. Toda če so bili to manjši prestopki, je bil v začetku leta 1915 priveden pred celjske sodnike kot obtoženec »*hudodelstva nečistosti zoper naravo po §. 129*«; šlo je za zlorabo mladoletnikov: Alojzija Zmavca (večkrat leta 1911), Antona Gabra (večkrat spomladi 1914) in Alojzija Brinovška (poleti 1914).[70] Pod drugo točko je bil obtožen hudodelstva oskrumbe, ki jo je opredeljeval 128. člen kazenskega zakonika: »*Kdor dečka ali dekle spod štirinajstih let, ali osebo, ko se braniti ne more ali pa ne zave, ne tako, kakor §. 127 v smisel jemlje, temuč* [sic!] *kako drugače spolno zlorabi, da bi svojemu pohotu* [sic!] *ugodil, doprinese, kadar to dejanje ni hudodelstvo v §. 129 črk. b) označeno, hudodelstvo oskrumbe, in naj se kaznuje s težko ječo od enega do pet let, pri jako obteževalnih okoliščinah pa do deset, in če nastopi kak v §. 126 omenjenih nasledkov, do dvajset let.*«[71]

63 *Gorica*, 7. 1. 1901, s. p., »Zakon o uredbi domovinskih razmer«.

64 Prim. Zakon z dne 5. decembra 1896: https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-5G9CBGCU/769dcd8b-9427--4784-98af-aa2f6ebed257/PDF (2. 9. 2021).

65 *Gorica*, 7. 1. 1901, s. p., »Zakon o uredbi domovinskih razmer«.

66 Zakon z dne 5. decembra 1896: https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-5G9CBGCU/769dcd8b-9427--4784-98af-aa2f6ebed257/PDF (2. 9. 2021).

67 SI PAM 682/002/05907, Praprotnik Florian.

68 Prav tam.

69 Prim. *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku*, str. 167.

70 SI PAM 682/002/05907, Praprotnik Florian.

71 *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku*, str. 57.

Obtoženec je svoja dejanja priznal; o zadevi Gabra in Brinovška pa je sodišče že odločalo in ga spoznalo za krivega, da je mladoletne »*z besedami in denarnimi darili pripravil do tega, da so ga obrili po spolovilih in ga drgali in vlekli za ud, dočim je on z njihovim udom isto delal, tako dolgo, dokler mu ni prišlo seme.*« V drugi točki obtožnice je bil spoznan za krivega oskrumbe 6 ½ letne deklice Antonije Unovt, od katere je terjal podobno »uslugo«. Sodišče je dejanje opisalo kot tisto, ki »*se znači, ker je zlorabil imenovano dekle na drug način kakor s telesnim združenjem, kot hudodelstvo oskrumbe*«.[72] V sodnem postopku so kot obtežilni razlog šteli ponavljanje kaznivih dejanj, kot olajševalnega pa že omenjeno delno priznanje, k čemur je bila prišteta tudi »*telesna in duševna manjvrednost obtoženca*«. Tožilstvo je Praprotnika obtoževalo še tega, da je deklici, če bi o tem dejanju komu kaj povedala, »*z umorom pretil*«. Te obtožbe ga je sodišče sicer oprostilo, zato pa je bil za ostala dejanja obsojen na 13 mesecev težke ječe, poostrene z enim dnevom posta vsak mesec. Kazen v mariborski kaznilnici je Praprotnik – zanimivo – pričel prestajati šele 23. decembra 1917, odpustnice pa nikoli ni dočakal, saj je 12. septembra 1918 tam umrl. Pokopan je bil dva dni pozneje, sodišče pa je nato v njegovi zapuščinski zadevi še določilo, da lahko za pokritje pogrebnih stroškov prodajo njegovo obleko.[73]

»Auf biks!« in najdaljša zaporna kazen

Praprotnikova smrt jeseni 1918 je sovpadala z razpadom stare monarhije, ustaljeni pravni red pa je, kakor že omenjeno, še vedno obstajal. Zato morda ni odveč, če na kratko omenimo še primer Franca Schwarza, ki je bil leta 1923 obravnavan za različna dejanja (tatvina, goljufija, težka telesna poškodba) in obsojen na daljše bivanje v mariborski kaznilnici – 3 leta in pol. Iz sodnih aktov izvemo, da se je čevljarski pomočnik Franc Schwarz 11. julija 1898 rodil šoštanjskemu čevljarju in hotelirju Francu Schwarzu ter materi Apoloniji, roj. Usar. Mladenič je meril 175 cm, bil je močnega stasa, kostanjevih las in, kakor so še navedli, slabih zob. Med prvo svetovno vojno je, po zapisih v aktih, od 1. maja 1915 do razpada monarhije kot podnarednik služil pri 87. celjskem pehotnem polku. Tudi v novih državnih razmerah je še ostal v vojaški službi, sprva pri 37. in nato 45. pehotnem polku, pozneje pa je opravljal službo čevljarskega pomočnika; stanoval je v Šoštanju št. 26.[74]

Poleti 1923 se je znašel pred celjskim sodiščem. Poleg Schwarza so takrat obtožnico spisali tudi zoper rudarja iz Družmirja pri Šoštanju, leta 1901 rojenega Franca Tamšeta, rudarja Ivana Božiča iz Škal in rudarja Franca Podlesnika iz Raven. Iz zapisnika razberemo, da sta bila Božič in Schwarz kaznovana že prej; Schwarz je zakrivil hudodelstvo – zločin v pijanstvu –, zaradi česar si je prislužil 2 meseca težke ječe. Kot se zdi, je bil Franc res znan kot mož »*nemoralničnega obnašanja*« ter kot »*strasten pijanec, razgrajač in udan tatvini*«.[75] Vse štiri obdolžence je sodišče obravnavalo zaradi hudodelstva umora, Franca Schwarza pa še zaradi hude tatvine, prestopka poneverbe in goljufije.[76]

O sojenju je poročalo tudi časopisje. *Slovenski gospodar* je na kratko opisal dogodek, zaradi katerega je sodišče obravnavalo vse obtožence: »*Dne 4. februarja je prišel orožnik Lužnik v Pesje pri Šoštanju radi privatnega opravka. Ker je zamudil vlak, je šel v gostilno, kjer so se že nahajali obtoženci. V gostilni je pil s Schwarzom, ter ostal ž njim do pol sedme ure skupaj, nakar sta iz gostilne odšla. Ostali trije okrivljenci so šli že prej. Ob 10. uri zvečer so našli potniki Lužnika v nezavesti ležečega na železnici med tračnicami na progi med Šoštanjem in Pesjem. Najprej se je mislilo, da je ponesrečenca povozil vlak. Ker pa je nemogoče, da ga vlak ne bi bolj razmesaril, kajti Lužnik je imel samo par ran na glavi, je bila razprava preložena na drugi dan, da strokovnjaki resnico ugotove.*«[77] Še podrobneje je o tem poročala *Nova doba*, ki je natančno povzemala sosledje dogodkov usodnega februarskega dne. Orožnik Hubert Lužnik je tistega dopoldneva prišel obiskat rojaka Jakoba Čekona, »*paznika v Škalah pri Velenju*«. Od njega se je poslovil ob drugi uri popoldne pri premogovniku ter čez eno uro prišel v gostilno Marije Zingler v Pesjem. Med četrto in peto uro popoldne se je zglasil še v Petarčekovi gostilni, kjer ga je Schwarz nagovoril in ga »*vpričo gostov pohvalil, ker lansko leto ob priliki ekskorte v Celje z njim ni preostro ravnal; naročil je zanj ½ litra vina in golaž ter oboje plačal.*« Orožnik Lužnik se je okoli sedme ure zvečer odpravil iz gostilne, na poti srečal še nekaj ljudi, ki so pozneje »*kakih 100 korakov*« stran slišali več oseb večkrat zavpiti: »*Auf biks*«. »*Ob 10. uri ponoči*«, piše časopisni poročevalec, »*je našel Josip Pokleka v spremstvu še nekaterih drugih oseb pred hišo Karola Kosarja v bližini železniškega mostu preko potoka Velenje na progi med tračnicami z glavo proti Šoštanju ležati na trebuhu moža v uniformi*«. Mislili so, da gre za vojaka, ki je skočil z vlaka, ter odšli po orožnike. Ti so spoznali Huberta Lužnika, »*ki je še krepko dihal, drugi dan pa v vojaški bolnici v Celju umrl. Imel je težke poškodbe na glavi in rano v tilniku.*« Teden dni po teh dogodkih so orožniki že aretirali vse štiri osumljence, ki so »*odločno tajili*« povezanost s temi dogodki. Toda na sodišču so se jeziki razvezali in iz posameznih izjav je bilo vendarle mogoče dobiti še nekaj več vpogleda v dogodke. Iz zaslišanj udeleženih je mogoče razbrati, da je Schwarz želel »obračunati« z orožnikom, kar

72 SI PAM 682/002/05907, Praprotnik Florian.
73 Prav tam.
74 SI PAM 682/002/06826, Schwarz Franc.
75 Prav tam.
76 Prav tam.
77 *Slovenski gospodar*, 14. 6. 1923, str. 5, »Celjska porota«.

naj bi izjavil Pleteršku ob Lužnikovem vstopu v gostilno: »*Temu orožniku bom pa plačal pol litra vina in pa en golaš* [sic!], *potem bomo pa šli skupaj v Šoštanj in ga bom med potjo nabunkal.*« Podlesnik pa je pričal, da naj bi to želel storiti zato, ker »*ga je gonil*«. Očitno je šlo torej za neke vrste »maščevanje«, čeprav je Lužnik storil le svojo dolžnost, ko je aretiranega Schwarza spremljal v Celje. Podobno naj bi z nekim orožnikom obračunal že prej, kakor lahko razberemo iz pričanja sojetnika Štefana Gruberja. Porotnikom je bilo zastavljenih 29 vprašanj.[78]

Med prvimi vprašanji so bila tista, povezana z udeležbo pri umoru. Porota je vse štiri obdolžence oprostila krivde umora. Toda 26. vprašanje porote je bilo ključnega pomena za Schwarzovo usodo. Vprašanje se je glasilo: »*Je Franc Schwarz kriv, da se je pri napadu na orožnika Huberta Lužnik, ki se je v noči 4. 2. 1923 na železniški progi med Pesjem in Šoštanjem izvršil, sicer ne z nakano usmrtiti ga, pa vendar o drugem sovražnem namenu, na tak način, da je bil orožnik Hubert Lužnik z udarci s trdim predmetom po glavi pobit na tla in položen med železniške tračnice, vsled česar je nastopila njegova smrt, brez dogovora orožnika Huberta Lužnik dejansko lotil, ne da bi se dalo dognati, kdo mu je smrtno poškodbo prizadjal?*«[79] Z 9 glasovi je bil Schwarz spoznan za krivega, obsodili pa so ga še za več tatvin; tako je denimo iz zaklenjenega stanovanja Ivana Lichteneggerja v Šoštanju v noči na 16. november 1922 odnesel karabinko, nahrbtnik, star dežnik, lovski nož in drobiža za 200 K, 29. januarja 1923 je Heleni Skutnik v Vitanju pri Konjicah ukradel srebrno žensko uro, v Vošnjakovi tovarni v Šoštanju pa je med 1. in 5. februarjem 1923 ukradel 1 gonilni jermen »*v dolgosti 3 m 15 cm in v teži 4 kg*«. Tiste prve dni februarja je vstopil tudi v zaklenjeno stanovanje Marije Napotnik v Lokovici, od koder je odnesel volneno pleteno zimsko jopo. Nič bolje se ni godilo Šoštanjčanu Francu Zafranu, ki mu je Schwarz odnesel par moških čevljev, in Štefanu Zormanu, ki mu je Schwarz odtujil »*amerikanski površnik, amerikansko srajco in usnjato denarnico*«. Obsodili so ga tudi zaradi poneverbe denarja in stvari (moških čevljev), ki mu jih je zaupal župnik Maks Ocvirk v Št. Andražu pri Velenju, ter goljufije, ko je Gregorju Kladniku v Lepi Njivi pri Mozirju »*z zvitim zatrjevanjem, da ima njegova sestra prihodnji dan poroko*«, izvabil gosli v vrednosti 2000 K.[80]

Ostali osumljenci so bili torej oproščeni,[81] Schwarz pa je bil obsojen na tri leta in pol težke ječe, poostrene z 1 postom in 1 trdim ležiščem na mesec. Kazen je v mariborski kaznilnici nastopil 10. junija 1923. Schwarz je v zaporu delal kot čevljar ali poljedelec. Tudi v zaporu je imel nekaj težav z disciplino. Tako je 15. februarja 1924 skušal iz čevljarnice iztihotapiti par podplatov. Zaradi tega je bil kaznovan s štirimi tedni samice, dvema postoma in dvema trdima ležiščema; dodatno pa še z dvema temnicama na teden! Toda to očitno ni bilo dovolj, saj se je marca in maja 1925 v delavnici stepel z drugimi. Znova so sledile kazni v obliki samice, posta in trdega ležišča. Poslednji incident zaradi vroče krvi je zakrivil mesec dni pozneje, junija 1925, ko je kaznjenca po končanem delu »*vlekel v drugo sobo in ga pretepel*«. Za to dejanje je dobil pet dni samice, 1 post, 1 trdo ležišče in 1 temnico disciplinske kazni. Po amnestiji z dne 6. septembra 1923 mu je bila zaporna kazen skrajšana za 1/5 in Franc Schwarz je bil iz zapora izpuščen 12. decembra 1925.[82]

Namesto sklepa

Pričujoči prispevek le v grobem oriše posamezne epizode iz življenja kraja in posameznikov, ki so tako ali drugače zaznamovale lokalno družbeno stvarnost v določenem času in prostoru. Iz njih razberemo tako politična dogajanja in narodnostne razmere kakor tudi povsem vsakdanje dogodke, ki jih tudi danes doživljajo v Šaleški dolini in drugod. Predstavljeni časopisni drobci in zaporniški akti izzivajo tudi raziskovalce, saj se nehote pojavljajo vprašanja: Kako je bilo pozneje? Kaj je še mogoče najti (o tem ali onem dogodku, osebi)? Kaj o tem vemo danes? Iskrica idej za raziskovalce lokalne zgodovine je morda prižgana – še razpihati jo bo treba, da bodo pred nas prišla nova odkritja in spoznanja iz zgodovine Šoštanja in o tamkajšnjih domačinih.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Župnija Šoštanj, matične knjige
Župnija Škale, matične knjige

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 682/002, Moška kaznilnica Maribor, Dosjeji kaznjencev

ČASOPISI

Domoljub, 1889.
Domovina, 1892, 1897, 1898, 1923.
Gorica, 1901.
Nova doba, 1923.
Slovenec, 1900, 1901, 1903, 1904, 1906, 1907, 1908, 1909, 1911, 1912, 1917.

[78] *Nova doba*, 12. 6. 1923, str. 2, »Celjska porota – umor orožnika«.
[79] SI PAM 682/002/06826, Schwarz Franc.
[80] Prav tam.
[81] Prim. *Domovina*, 15. 6. 1923, str. 7, »Nepojasnjen umor«.
[82] SI PAM 682/002/06826, Schwarz Franc.

Slovenski gospodar, 1923.
Slovenski narod, 1883, 1894, 1896.

LITERATURA IN TISKANI VIRI

Amon Prodnik, Jernej: Vloga časopisov pri vzpostavljanju nacionalizmov. *Teorija in praksa* 55, 2018, št. 4, str. 834–862.

Amon, Smilja in Erjavec, Karmen: *Slovensko časopisno izročilo 1. Od začetka do 1918*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2011.

Briggs, Asa in Burke, Peter: *Socialna zgodovina medijev. Od Gutenberga do interneta*. Ljubljana: Sophia, 2005.

Foster, Ian: Military Newspapers and the Habsburg Officer's Ideology after 1868. *Patterns of Knowledge in the Nineteenth Century* (ur. Ricarda Schmidt in Gerd Vonhoff). Münster, 2010, str. 175–195.

Masleša, Branko: Avstrijska kazenska zakonodaja: splošni del. *Postava in hudodelstvo: kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju* (ur. Katja Vodopivec et al.). Ljubljana: Slovenska matica, 1990.

Melik, Vasilij: Josip Vošnjak in njegovi spomini. V Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982, str. 641–677.

Pozdrav iz Maribora: mesto na razglednicah v letih 1892–1945. Murska Sobota: Pomurska založba; Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1992.

Stariha, Gorazd: »Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo«. Odgon kot institucija odvračanja nezaželenih. *Zgodovina za vse* 14, 2007, št. 1, str. 37–76.

Voglar Pulko, Vesna: *Jezikovna podoba časopisa Štajerc (1900–1918)*. Maribor 2016 (tipkopis magistrskega dela).

Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku, I. zvezek. Ljubljana: Društvo pravnik, 1889.

SPLETNI VIRI

Kaznilnica Maribor:
http://www.mariborart.si/spomenik/-/article-display/kaznilnica

Popis zapornikov SI PAM:
http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=26376

Zakon z dne 5. decembra 1896:
https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-5G9CBGCU/769dcd8b-9427-4784-98af-aa2f6ebed257/PDF

SUMMARY

Greetings from Šoštanj. From news items to prison acts (1890–1918)

The contribution presents an analysis of news items from the last decades of the Habsburg Monarchy, dealing with specific events related to the inhabitants of Šoštanj. The primary focus is on news items concerning the national question, given that national affiliation in Šoštanj fluctuated considerably, most often in the pursuit of »economic« aspects dictated by the major local employers. Apart from these, there was also no shortage of news reports on events, celebrations, sacraments of confirmations and cultural events, and mention is also made of news items featured in crime sections (murder, infanticide, theft, and so on). In connection with the latter, the contribution presents certain documents held by the Regional Archives Maribor, that is, criminal acts of individuals from the municipality of Šoštanj, which shed a much more informative light on the life stories of individuals who found themselves behind bars. In doing so, the contribution aims to encourage researchers of Šoštanj's local history to also conduct further studies in these fields of historiography.

1.03 Kratki znanstveni prispevek
UDK 664.68(497.4Šoštanj)"1912/1924"

Prejeto: 17. 9. 2021

Špela Poles

univ. dipl. pravnica, Občina Šoštanj, Trg svobode 12, SI–3325 Šoštanj
E-pošta: spela.poles@sostanj.si

Poldrugi vagon kanditov in slaščic na mesec

O Rajšterjevi tovarni čokolade, bonbonov in slaščic v Šoštanju

IZVLEČEK

V dvajsetih letih 20. stoletja je bila v Šoštanju tovarna čokolade, bonbonov in slaščic. Ustanovil in vodil jo je Josip Rajšter. S slaščičarsko dejavnostjo se je ukvarjal od leta 1912, leta 1919 pa je v Šoštanju uradno ustanovil tovarno, posodabljal in širil proizvodnjo ter povečeval število zaposlenih in prodajo. Uspešna zgodba v Šoštanju se je končala presenetljivo in dokaj hitro, leta 1924, ko je v register vpisana uvedba »poravnalnega postopanja.« Kmalu zatem je družina Josipa Rajšterja zapustila Šoštanj in s proizvodnjo slaščic sprva nadaljevala v Celju, nato v Trbovljah in Kočevju. S svojo dejavnostjo je bila med začetniki bogate tradicije slaščičarstva v Šoštanju.

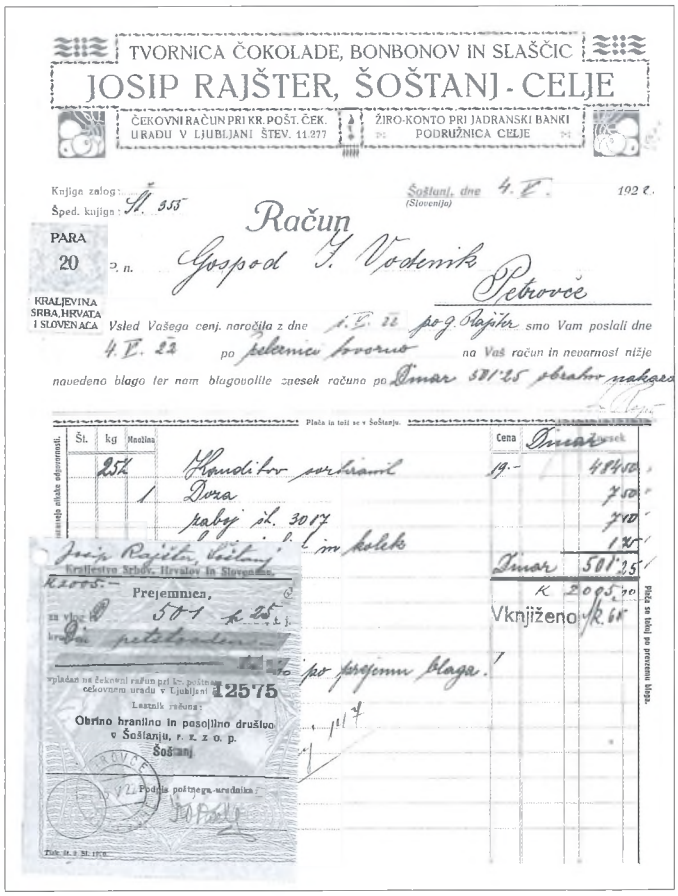
KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, Rajšter, tovarna čokolade, bonbonov in slaščic

ABSTRACT

A WAGON-AND-A-HALF MONTHLY LOAD OF HARD CANDY AND CONFECTIONS. REFLECTIONS ON RAJŠTER'S CHOCOLATE, CANDY, AND CONFECTIONS FACTORY IN ŠOŠTANJ

In the 1920s, Šoštanj boasted a chocolate, candy, and confections factory founded and led by Josip Rajšter. Having engaged in confectionery industry since 1912, Rajšter officially established the factory in 1919; he continuously modernized it and expanded its production, employed a growing number of workers, and increased the sales. The story of success came to a surprising and relatively sudden end with the registration of debt settlement proceedings in 1924. Josip Rajšter and his family left Šoštanj in 1925, after they had established themselves as one of the pioneers of the town's rich confectionery tradition.

KEY WORDS
Šoštanj, Rajšter, chocolate, candy, and confections factory

TVORNICA ČOKOLADE, BONBONOV IN SLAŠČIC
JOSIP RAJŠTER, ŠOŠTANJ - CELJE
ČEKOVNI RAČUN PRI KR. POŠT. ČEK. URADU V LJUBLJANI ŠTEV. 11.277
ŽIRO-KONTO PRI JADRANSKI BANKI PODRUŽNICA CELJE
Knjiga zalog:
Šped. knjiga:
Šoštanj, dne 4. V. 1922
(Slovenija)
Račun
PARA 20
KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA
Gospod J. Vodenik Petrovče
Vsled Vašega cenj. naročila z dne 4. V. 22 po g. Rajšter smo Vam poslali dne 4. V. 22 po železnici tovorno na Vaš račun in nevarnost nižje navedeno blago ter nam blagovolite znesek računa po Dinar 501·25 takoj nakazati
Plača in toli se v Šoštanju.
Št. | kg | Vsebina | Cena | Dinar
25 | | Kandiar sortirani | 19.- | 475.-
1 | | Doza | | 7.50
| | paby št. 3017 | | 7.50
| | i. t. im kolek | | 1.25
| | | Dinar | 501.25
| | | K | 2005.-
Vknjiženo K 6.-
Plača se tolči po prevzemu blaga.
Kraljevstvo Srbov, Hrvatov in Slovencev
K 2005.-
Prejemnica,
za vlog
501 K 25 v.
prevzdvano
po prejemu blaga.
Izpadan na čekovni račun pri kr. poštnem čekovnem uradu v Ljubljani 12575
Lastnik računa:
Okrino hranilno in posojilno društvo v Šoštanju, r. z. z o. p.
Šoštanj
Podpis poštnega uradnika:
Tisk. št. 2 St. 1918

Račun Tvornice čokolade, bonbonov in slaščic iz leta 1922 (izvirnik hrani Zvone A. Čebul).

TVORNICA ČOKOLADE, BONBONOV IN SLAŠČIC
JOS. RAJŠTER, ŠOŠTANJ-CELJE
ČEKOVNI RAČUN PRI KR. POŠTNEM ČEKOVNEM URADU V LJUBLJANI ŠT. 11.277.
ŽIROKONTO PRI ZADRUŽNI BANKI, PODRUŽNICA V MARIBORU. o TELEFON-INTERURBAN ŠTEV. 5.
Šoštanj, dne 6/2 1923
Slovenija

Dopis iz leta 1923 na umetelno dekoriranem dopisnem papirju v dvobarvnem tisku in z žigom podjetja – izrez (izvirnik hrani Zvone A. Čebul).

Šoštanj – v začetku 20. stoletja največji in gospodarsko najrazvitejši kraj v Šaleški dolini[1] – je leta 1911 pridobil status mesta. Skoraj pozabljeno pa je, da je bila v tem mladem mestu v začetku dvajsetih let 20. stoletja uspešna tovarna čokolade, bonbonov in slaščic. Ustanovil in vodil jo je Josip Rajšter. Šoštanjski zbiratelj starin Zvone A. Čebul v zasebni zbirki hrani nekaj izvirnih listin nekdanje tovarne, ki so bile povod za začetek iskanja podatkov in pripravo tega prispevka, ki naj vzpodbudi nadaljnje raziskovanje teme.[2]

V registru Okrožnega trgovskega sodišča v Celju[3] je pod zaporedno št. 34 z dnem 31. 10. 1919 vpisana *Tvornica*[4] *čokolade, bonbonov in slaščic* tovarnarja Josipa Rajšterja iz Šoštanja. Istega dne je bila Ivanu Bonči podeljena prokura, ki je bila 31. marca 1920

1 Šoštanj v zahodnem delu Šaleške doline je bil nekdaj upravno, gospodarsko in družbeno središče Šaleške doline. *Ilustrirani Slovenec*, tedenska priloga *Slovenca*, je na naslovnici ene od številk leta 1931 Šoštanj predstavil kot »metropolo Šaleške doline« (*Ilustrirani Slovenec*, 1931, št. 43, naslovnica in str. 343–346, »Naša slovenska mesta: Šoštanj«).

2 Poles, O tovarni čokolade, str. 10, 11.

3 SI ZAC 610 Okrožno trgovsko sodišče Celje, register A II, zap. št. 34. Javna objava vpisa v register za posamezne firme je bila v Uradnem listu deželne vlade za Slovenijo, št. 176, 12. 12. 1919, str. 655.

4 Po SSKJ je tvornica zastarel izraz za tovarno (str. 1438), kanditi pa so trdi polnjeni ali nepolnjeni bonboni (str. 380), za razliko od karamelnih, mehkih gumi ali žele bonbonov idr.

preklicana.[5] Sledi vpis sklepa o »uvedbi poravnalnega postopanja« z dne 5. 4. 1924.[6] Z zadnjim vpisom v registru je 27. 7. 1947 evidentiran izbris »vsled opustitve obrata«.

Tovarna z uradnim imenom *Josip Rajšter, Tvornica čokolade, bonbonov in slaščic, Šoštanj* je omenjena v knjigi *Industrija Slovenije*,[7] izdani leta 1922: šoštanjska tovarna je navedena kot ena od petih[8] v kategoriji proizvodnje slaščic in likerjev na Slovenskem. Kot letnica ustanovitve je tu navedeno leto 1912, s tovarniško proizvodnjo pa so začeli leta 1919.[9] Zapisano je še, da je podjetje pred prvo svetovno vojno zaposlovalo 36 delavcev, lahko pa bi jih zaposlilo tudi do 100. Mesečno je leta 1922 proizvedlo okoli poldrugi vagon bonbonov, kolačev, biskvitov itd.[10] Leta 1922 Rajšterjevo tovarno najdemo med razstavljavci na ljubljanskem velikem sejmu.[11]

V *Seznamu industrijskih in večjih obrtnih podjetij v okraju Trgovske in obrtniške zbornice v Ljubljani* je za leto 1922 Rajšterjeva tovarna navedena kot ena od treh tovarn čokolade[12] in eden od treh proizvajalcev bonbonov[13] na območju pod pristojnostjo ljubljanske zbornice. V *Dopolnilih* tega seznama iz leta 1923 je zabeležena med šestimi proizvajalci finega peciva oziroma keksov.[14] V seznamu industrijskih in večjih obrtnih podjetij za leto 1925 ni več omenjena.[15]

Tvornica kanditov in slaščičarskih izdelkov, prodaja likerjev in žganih pijač v steklenicah Schumi Josipina nasl. D. & E. Hribar v Ljubljani, Ljubljana.*
Rajšter Josip, tvornica čokolade, bonbonov in slaščic, Šoštanj.*

Dva od treh proizvajalcev bonbonov na Seznamu industrijskih in večjih obrtnih podjetij iz leta 1922.[16] Šoštanjska tovarna je takrat konkurirala najpomembnejšemu in najprepoznavnejšemu proizvajalcu v tej stroki, skupini podjetij na čelu z Jos. Šumi, nasl. D. in E. Hribar, tovarni bombonov in peciva Ljubljana.[17] – Šumi bonboni (blagovna znamka družbe Žito, d. o. o.),[18] ki jih lahko kupimo še danes, nosijo ime družbe, ustanovljene leta 1876, in nadaljujejo 145-letno tradicijo, medtem ko se Rajšterjeve tovarne ali njegovih slaščic niti najstarejši Šoštanjčani ne spomnijo.

Tovarno v Šoštanju omeni tudi izjemno jedrnat opis Šoštanja v Badjurovem vodiču po jugoslovanskih Alpah za leti 1922/23. Tovarna je takrat prosperirala – glede na njeno omembo na drugem mestu, takoj za usnjarno. Omenjeni so še kemična tovarna, parne žage in strojno mizarstvo, čevljarstvo ter lesna trgovina.[19]

Ustanovitelj tovarne je bil Josip Rajšter. Nekaj podatkov o njem in tovarni je nanizanih v knjigi *Spomini na preteklo dobo*: Josip (Pepi) Rajšter je bil sin Antonije in Franca Rajšterja, priznanega šoštanjskega domoljuba, podjetnika, narodnozavednega župana in častnega meščana mesta Šoštanj. Rodil se je leta 1887. Ko je kot dveleten otrok prebolel škrlatinko, so opazili, da slabo sliši.[20] S sedmimi leti so ga poslali na šolanje v Gorico, kjer je bila takrat edina slovenska gluhonemnica oziroma prvi slovenski zavod za gluhoneme.[21]

Po končani osnovni šoli je Josip nadaljeval šolanje v avstrijskem Gradcu, v tamkajšnji gluhonemnici, kjer se je odlično naučil še nemškega jezika.[22] Kljub nadarjenosti za likovno umetnost se je po priporočilu svojega učitelja Armiča usmeril v praktičen poklic;[23] starši so ga poslali na izpopolnjevanje v takrat slovečo slaščičarno Petriček[24] v Celju, kjer se je v nekaj letih

5 Javna objava preklica prokure v Uradnem listu deželne vlade za Slovenijo, št. 53, 3. 5. 1920, str. 240.
6 Konec poravnalnega postopanja je bil javno objavljen 22. 11. 1924 v Uradnem listu Narodne vlade SHS, št. 107, str. 664.
7 Lakatoš, *Industrija Slovenije*, str. 108.
8 Poleg šoštanjske tovarne so se s proizvodnjo slaščic v večjem obsegu ukvarjali še Tovarna čokolade in likerjev o. o. Trapistov v Rajhenburgu (Brestanica), Tovarna kanditov in slaščic I. Schumi, nasl. D. in E. Hribar v Ljubljani, F. Šibenik, ki je v Ljubljani proizvajal »Adria« produkte, ter Pinter in Weber, tovarna kanditov in slaščic v Zagradu pri Celju (prav tam, str. 108, 109).
9 Leta 1919 je tovarna v dnevnem časopisju objavljala številne oglase za svoje proizvode, zaposlitve, najem lokala ipd. (prim. dnevnik *Jugoslavija*, *Slovenec*, *Slovenski narod*), in sicer še pred uradnim vpisom v register. Nekaj oglasov je objavljenih že januarja 1918 (prim. *Slovenec* in *Slovenski narod*).
10 Lakatoš, *Industrija Slovenije*, str. 108.
11 *Oficijelni katalog*, str. 78, 121, 122. Dostopno na: https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-YBCR0WXE/28ca5fd5-f508-46a0-a8df-af5abbdcc12d/PDF (27. 9. 2021).
12 Poleg Tovarne čokolade in likerjev v Rajhenburgu ob Savi in Zavratnik Adolfa, tovarne čokolade v Lescah na Gorenjskem. Šoštanjska in Rajhenburška sta bili protokolirani (*Seznam*, 1922, str. 9).
13 Poleg Pinter in Weber, izdelovanje slaščic v Zagradu pri Celju, ter Tvornice kanditov in slaščičarskih izdelkov, prodaja likerjev in žganih pijač v steklenicah, Schumi Josipina, nasl. D. in E. Hribar v Ljubljani (*Seznam*, 1922, str. 17 in 18). Vse tri tovarne bonbonov so bile protokolirane.
14 Poleg Kralja Vekoslava iz Beltincev, Tepine Franca iz Stražišča pri Kranju ter treh iz Maribora: Pelikana Johanna, Robausa Karla ter Strausgitl deda in druga, prve slovenske parne pekarne. Vsi razen zadnjih dveh so bili protokolirani (*Dopolnila k seznamu*, 1923, str. 31).
15 *Seznam*, 1925, str. 56.
16 *Seznam*, 1922, str. 18.
17 Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 386. Proizvodnja nekaterih drugih za prehrano in industrijsko predelavo pomembnejših živilskih produktov je bila v znatni meri osredotočena v Ljubljani in Mariboru.
18 https://www.zito.si/sl/znamka/sumi (16. 9. 2021).
19 Badjura, *Jugoslovenske Alpe*, str. 477.
20 Rajšter Zalar in Rajšter Ambrožič, *Spomini*, str. 23. Za škrlatinko in davico, nalezljivima otroškima boleznima, so predhodno umrli kar štirje Josipovi starejši bratje (prav tam, str. 21).
21 Gluhonemnica v Gorici je bila ustanovljena leta 1840, v Ljubljani pa leta 1900. Pouk v obeh je potekal v slovenskem jeziku (Dobaja, Gluhonemnica, str. 74–90).
22 Rajšter Zalar in Rajšter Ambrožič, *Spomini*, str. 92.
23 Prav tam, str. 93.
24 Slaščičarna Ane Petriček je bila na Glavnem trgu v hiši št. 1 v Celju. Njena slaščičarska obrt se omenja leta 1920 in 1922.

Josip Rajšter v Parizu leta 1911 (hrani Muzej Velenje).

izučil slaščičarske obrti in opravil pomočniški izpit: »Napravil je samostojno impozantno torto s skoro pol metra visokim nastavkom v obliki grajskega stolpa s stebriči in stolpiči, z balkoni in 'erkerji' (vse iz žganega sladkorja in čokolade).« Nekaj časa je Josip še služboval pri Petričku v Celju, nato v pekariji pri Plevčaku[25] v Šoštanju, po letu 1910 pa se je odpravil na prakso v Pariz in Zürich.[26]

Leta 1914 se je Josip Rajšter poročil z Liziko Steblovnik, hčerjo posestnika iz Šmartnega ob Paki, ki je tisti čas pomagala v njegovi takrat še skromni, lepo razvijajoči se pekarni in slaščičarni.[27] Zakonca sta najprej stanovala v Šoštanju v hišici, ki so ji rekli »Maria am See«,[28] nasproti Hotela Avstrija na drugi strani železniške proge. Hišico je kupil Josipov oče Franc Rajšter in jo namenil kot stavbno parcelo sinu za njegovo podjetje.[29] Na lokaciji so pripravili načrte za veliko stavbo in nove delavnice; okrog hiše so že zabijali ogromne pilote na poplavno ogroženem območju, ko se je začela prva svetovna vojna in ustavila delo.[30]

Leta 1918 sta zakonca Rajšter bivala na Glavnem trgu v Šoštanju: »Tovarna kanditov je v polnem razmahu, delavnice širijo, ker so prispeli stroji z Dunaja.«[31] Josipov oče je sinu pomagal, da je kupil hišo na Glavnem trgu[32] ter tam dozidal veliko tovarno bonbonov in čokolade ter parno pekarno.[33] Hiša je del niza stavb, ki se začne z nekdanjo upravno stavbo usnjarne na levem bregu Pake.

Leta 1926 je v istih prostorih že deloval slaščičar Ivan Rebeuschegg, Ana Petriček pa naj bi svojo dejavnost preselila v Ljubljano. Povzeto po Kadilnik, *Sladoled in slaščičarji*, str. 108.

25 O peku Plevčaku v Šoštanju gl. Rajšter Zalar in Rajšter Ambrožič, *Spomini*, str. 58 in 59.

26 Prav tam, str. 93.

27 Prav tam, str. 120.

28 Prav tam, str. 120.

29 Prav tam, str. 104.

30 Prav tam, str. 120.

31 Rajšter Zalar in Rajšter Ambrožič, *Spomini*, str. 136.

32 Prav tam, str. 146.

33 Prav tam.

Josip Rajšter je nekaj časa odraščal v eni najmarkantnejših stavb v Šoštanju, ki jo je zgradil njegov oče Franc Rajšter. Družina se je vselila leta 1896.[34] *Stavba je bila hotel in »trdnjava slovenstva v narodnostno ogroženem«*[35] *Šoštanju. Tu so imeli sedež Šaleška čitalnica, šoštanjski sokoli, podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda ter druga slovenska društva. Hotel Avstrija je bil kasneje preimenovan v Hotel Jugoslavija. Danes se imenuje Kajuhov dom (rojstna hiša pesnika Karla Destovnika – Kajuha) in je od leta 2020 v lasti Občine Šoštanj (izvirnik stare razglednice hrani Zvone A. Čebul; foto: Aleksander Kavčnik, april 2021).*

[34] Prav tam, str. 27.

[35] Prav tam, str. 57.

Hišica »Maria am See« tik ob železniški progi je takšno ime dobila zato, ker je bila večkrat poplavljena.[36] *V njej sta mladoporočenca Rajšter sprva stanovala in tam imela prodajalnico peciva oziroma slaščičarno. Na lokaciji sta nameravala vzpostaviti sodobno tovarniško proizvodnjo. Dejavnost sta nadaljevala na Glavnem trgu (fotografijo, izdano kot razglednico leta 1912, hrani Zvone A. Čebul).*

Leta 1918 je Josip Rajšter v Šoštanju deloval kot trgovec (nem. Kaufmann) oziroma proizvajalec slaščic (nem. Zuckerwarenerzeuger) (dokumente z odtisi štampiljk in žigov hrani Frank Špiler). Oglas za milo je eden številnih, objavljenih v dnevniku Jugoslavija leta 1919.[37]

[36] Prav tam, str. 24 in 25.

[37] *Jugoslavija* 2, 1919, št. 109, str. 6.

Kavarna in tovarna Josipa Rajšterja na Glavnem trgu (izvirnik hrani Muzej Velenje). V prejšnji hiši na tej lokaciji je živela družina Valenci;[38] *leta 1734 je tam izbruhnil požar, v katerem sta zgorela trg in dvorec Amtshaus. Danes ima stavba na prenovljenem Glavnem trgu hišno številko 6 (foto: V. M., september 2021).*

Slaščičarno in pekarno z mešanim blagom ter kavarno je vodila žena Lizika, Josip je vodil delo v tovarni, pekarni in slaščičarni.[39] V tovarni naj bi bilo zaposlenih več kot sto delavcev.[40] Iz Šoštanja so odpošiljali vagonske pošiljke bonbonov in čokolade.[41]

[38] Miha pl. Valenci (1728–1813) je bil zdravnik in svetovalec vladarice Marije Terezije. Za zasluge je bil poplemeniten (Poles, *Stodesetkrat o Šoštanju*, s. p.).

[39] V *Spominih na preteklo dobo* je na str. 148 zapisano: »Ker je bil Josip gluhonem, je vodil trgovske posle najprej njegov oče. Ko pa je ta umrl, je prišel prokurist, ki je izrabljal svoj položaj in si zase koval mastne dobičke. Tako so mu npr. kasneje prišli na sled, da je izdajal ponarejene račune za sladkor, vagonske pošiljke, ki naj bi prispele, a jih v resnici sploh ni bilo. Denar je seveda vtaknil v svoj žep. /…/ Vagonske pošiljke bonbonov in čokolade, ki so jih pošiljali kupcem v Srbijo, so ostale neporavnane.«

[40] Tako Rajšter Zalar in Rajšter Ambrožič, *Spomini*, str. 148, vendar je podatek vprašljiv. Za primerjavo: Ljubljanska tovarna bonbonov in peciva Josip Šumi, nasl. D. in E. Hribar, takrat najpomembnejša v stroki, je leta 1940 zaposlovala 67 delavcev (Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 386).

[41] Rajšter Zalar in Rajšter Ambrožič, *Spomini*, str. 148.

Rajšterjevi proizvodi so bili neposredno na razpolago v Ljubljani, Celju in Mariboru: v Ljubljani pri Albertu Pöschlu na Gosposvetski cesti 7, v Celju pri Rozaliji Debenjak na Kralja Petra cesti 15 in v Mariboru pri Vinku Hmelaku na Slomškovem trgu 6.[42]

Letna proizvodnja je znašala do 60 vagonov. Poleg dostave v Sloveniji so največ izdelkov pošiljali v Banat, Bosno in Dalmacijo.[43]

Ob nabavi novih strojev in dograditvi novega trakta tovarne naj bi se Josip Rajšter »zadolžil pri Slovenski banki, v katere upravnem odboru je bil Šumi – Hribar, lastnik velike konkurenčne tovarne. Izrabil naj bi situacijo in 'sforsiral', da so Rajšterjeve postavili

V dnevnem časopisju[44] *je podjetje v Šoštanju objavljalo številne oglase za prodajo izdelkov, zaposlitve ter najem lokala.*

na cesto.«[45] Iz Šoštanja so Rajšterjevi spomladi 1925 odšli v Celje, nato v Kočevje in Ljubljano.[46]

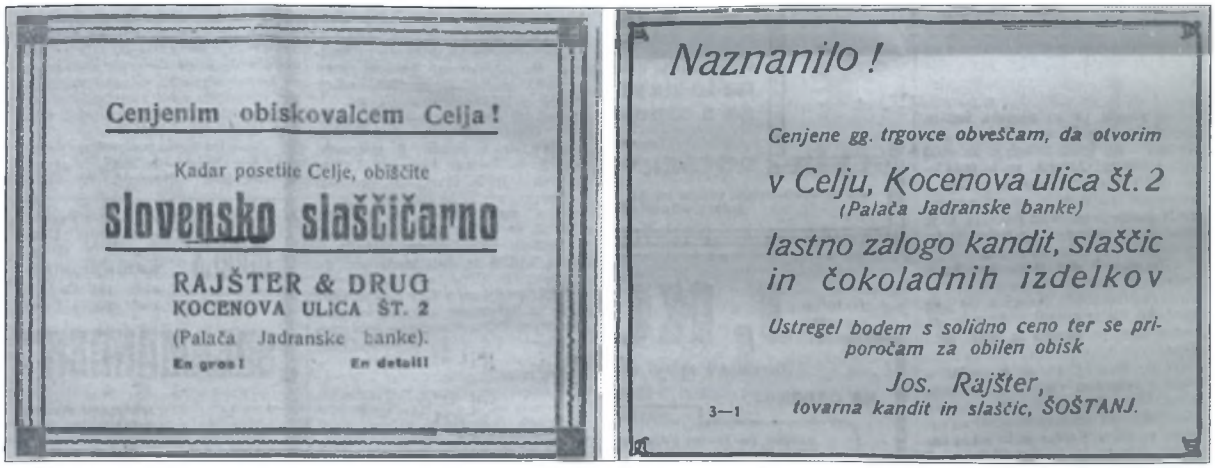
[42] Številni oglasi v dnevnem časopisju, prim. *Trgovski list*, 11. 9. 1920, št. 6, str. 8, in *Tabor*, 8. 9. 1920, št. 11, str. 4.

[43] Tako je navedeno v predstavitvi podjetja na Ljubljanskem velikem sejmu 1922, v prilogi dnevnika *Jutro*, leto III, 1922, št. 21, s. p., »Ljubljanski veliki sejem 1922«.

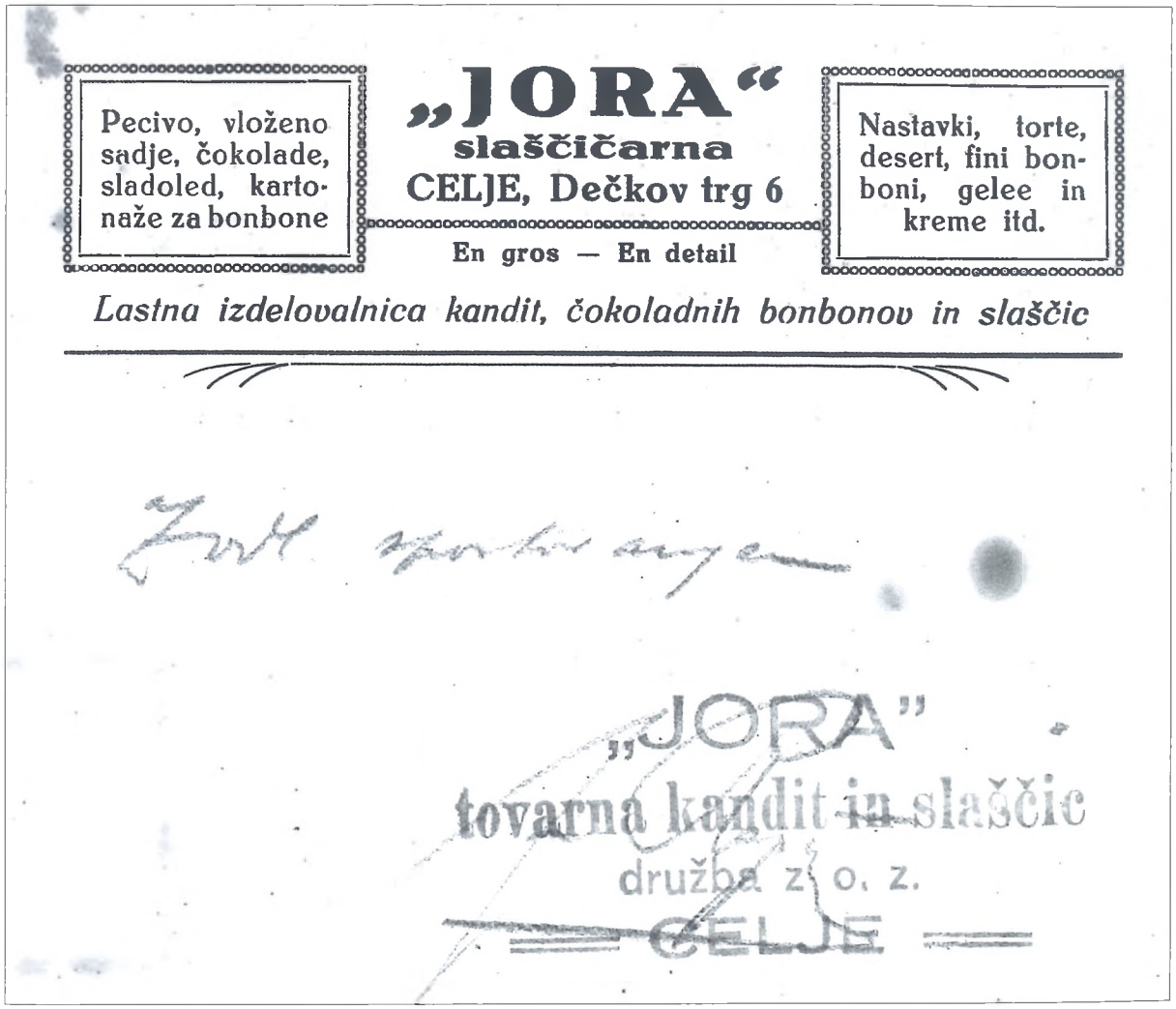
[44] Prim. za leto 1918 in 1919: *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Jugoslavija*; za leto 1920: *Trgovski list*, glasilo *Naprej*, dnevnika *Jugoslavija* in *Slovenec*; za leto 1921: *Jutro*, *Slovenski narod*, glasilo *Naprej*; 1922: *Jutro*, *Jugoslavija*, *Slovenski narod*, *Slovenec*; 1923: *Jutro*; 1924: *Narodni dnevnik*, *Slovenski narod*.

[45] Rajšter Zalar in Rajšter Ambrožič, *Spomini*, str. 148.

[46] Prav tam, str. 148.

Nova slaščičarna šoštanjskega podjetja v Celju v oglasih dnevnega časopisja v začetku leta 1924.[47]

Glava dopisnega papirja slaščičarne Jora v Celju ter žig Jora, tovarne kandit in slaščic, družba z. o. u. Celje, z žigom in podpisom Josipa Rajšterja iz leta 1925 (izvirnik hrani Frank Špiler).

[47] Oglasa v časopisu *Nova doba*, leto VI, 1924, št. 22 in 25, str. 4.

Tvornica čokolade, bonbonov in slaščic
Šoštanj ⊠ Josip Rajšter & Comp. ⊠ Celje

Pakovalni list št. 1

Komisijska št.

Prednatisnjeni obrazec Tovarne čokolade, bonbonov in slaščic Šoštanj, Josip Rajšter & Comp, Celje na obrazcu z dne 2. 10. 1925 (izvirnik hrani Frank Špiler).

S svojo dejavnostjo je bil Josip Rajšter med začetniki bogate tradicije slaščičarstva v Šoštanju. Ob 110. obletnici mesta Šoštanj in v spomin na nekdanjo tovarno v mestu je Občina Šoštanj kot protokolarno darilo pripravila »Rajšterjeve čokoladne kroglice« (foto: Barbara Drev).

V Celju je bila v začetku leta 1924 v okviru šoštanjske tovarne odprta nova slovenska slaščičarna v Kocenovi ulici št. 2, v palači Jadranske banke.[48] Leta 1925 se že pojavlja proizvodnja pod novo firmo Jora (najverjetneje akronim iz začetnih zlogov imena in priimka Josipa Rajšterja). To je bila slaščičarna na Dečkovem trgu 8 oziroma tovarna, kjer so na debelo in drobno izdelovali kandite, čokoladne bonbone in slaščice, pecivo, vloženo sadje, sladoled, torte itd.[49]

Josipa Rajšterja kot »slaščičarja v Celju« zasledimo še leta 1928, ko ga je Slaščičarska in medičarska obrtna zadruga poleg treh drugih slaščičarjev predlagala za izdajo dovoljenja za prodajo sladoleda po ulicah.[50]

Iz oglasov v časopisju je še razvidno, da je Josip Rajšter, tokrat »iz Celja«, leta 1926 odprl novo slaščičarno v Trbovljah.[51] Leta 1928 je oglaševal slaščičarno v Gaberjah v Celju,[52] leta 1931 pa je deloval v Kočevju.[53]

Leta 1937, ko se je družina preselila v Ljubljano, je Josip umrl, deset let za njim še njegova žena Lizika.[54] Pokopana sta na ljubljanskih Žalah.[55]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Muzej Velenje
Zbirka fotografij

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAC 610, Okrožno trgovsko sodišče Celje, register A II

ZASEBNE ZBIRKE

Zasebna zbirka Zvoneta A. Čebula iz Šoštanja.
Zasebna zbirka Franka Špilerja iz Velenja.

URADNI LISTI

Uradni list deželne vlade za Slovenijo, letnik I, št. 176, 12. 12. 1919, str. 655.
Uradni list deželne vlade za Slovenijo, letnik II, št. 53, 3. 5. 1920, str. 240.
Uradni list Narodne vlade SHS, letnik VI, št. 107, 22. 11. 1924, str. 664.

ČASOPISI

Ilustrirani Slovenec, 1931.
Jugoslavija, 1919.
Jutro, 1922, 1931.
Naprej, 1926.
Narodni dnevnik, 1924.
Nova doba, 1924, 1928.
Slovenec, 1926.
Tabor, 1920.
Trgovski list, 1920.

LITERATURA

Badjura, Rudolf: *Jugoslovenske Alpe: lečilišta, letovišta, kupatila, prirodne znamenitosti, izleti, alpske ture. 1. deo: Slovenija. Praktični vodić.* Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1922.

Dobaja, Dunja: Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, 2017, št. 2, str. 74–90.

Dopolnila k seznamu industrijskih in večjih obrtnih podjetij v okraju Trgovske in obrtniške zbornice v Ljubljani. Ljubljana: Trgovska in obrtniška zbornica v Ljubljani, 1923.

Kadilnik, Tomo: *Sladoled in slaščičarji. Družbeni in kulturni značaj sladoleda ter njegov prihod v Celje.* Celje: Jezikovno društvo barve jezika, 2008.

Lakatoš, Joso: *Industrija Slovenije.* Zagreb: Jugoslavenski Lloyd, 1922.

Lorenčič, Aleksander in Prinčič, Jože: *Slovenska industrija od nastanka do danes.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Oficijelni katalog, 2. – 11. septembra 1922. Ljubljana: Izdal urad ljubljanskega velikega sejma Ljubljana, 1922. Dostopno na: https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-YBCR0WXE/28ca5fd5-f508-46a0-a8df-af5abbdcc12d/PDF.

Poles, Rok: *Stodesetkrat o Šoštanju v enem odstavku. Ob 110. obletnici pridobitve mestnih pravic Šoštanja.* Šoštanj: Občina Šoštanj, 2020.

Poles, Špela: O tovarni čokolade, bonbonov in slaščic v Šoštanju. *List* 25, 2021, št. 6, str. 10, 11.

Rajšter Zalar, Zalka in Rajšter Ambrožič, Jelica: *Spomini na preteklo dobo* (ur. Damijan Kljajič). Velenje: Muzej Velenje, 2016.

Seznam industrijskih in večjih obrtnih podjetij v okraju Trgovske in obrtniške zbornice v Ljubljani. Ljubljana: Trgovska in obrtniška zbornica v Ljubljani, 1922.

Seznam industrijskih in večjih obrtnih podjetij v okraju Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani

48 Prim. naznanilo v *Narodnem dnevniku*, leto I, 1924, št. 47, str. 4.
49 Dopisna glava na dopisu z oktobra 1925. Izvirnik listine hrani Frank Špiler.
50 Kadilnik, *Sladoled in slaščičarji*, str. 89 in 95.
51 Naznanilo nove slaščičarne v hiši, kjer je bila nekdaj lekarna, v *Slovenec*, leto LIV, št. 160, str. 6. Voščilo Slaščičarne Rajšter na naslovu Loke 252 v Trbovljah, v glasilu *Naprej*, leto X, 1926, št. 47, s. p.
52 Oglas v časopisu *Nova doba*, leto X, 1928, št. 15, str. 4.
53 Oglas za slaščičarja vajenca v *Jutro*, leto XII, 1931, št. 107, str. 20.
54 Rajšter Zalar in Rajšter Ambrožič, *Spomini*, str. 149.
55 https://grobovi.zale.si/sl/Home/Preview?Names=raj%C5%A1ter&OnlyFamus=False&Page=1&IsComplex=False&UId=fce2b1f3-c5d6-48d5-b080-7da270fbc2be (23. 9. 2021).

1925. Ljubljana: Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, 1925.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, 1998.

SPLETNI VIRI

Žale
https://grobovi.zale.si/sl/Home/Preview?Names=raj%C5%A1ter&OnlyFamus=False&Page=1&IsComplex=False&UId=fce2b1f3-c5d6-48d5-b080-7da270fbc2be

Žito
https://www.zito.si/sl/znamka/sumi

SUMMARY

A wagon-and-a-half monthly load of hard candy and confections. Reflections on Rajšter's chocolate, candy, and confections factory in Šoštanj

Šoštanj, among other things, also has a time-honoured reputation of a town "with a sweet tooth." Since the mid-twentieth century and to date, there is a long list of famous confectioners, confectioneries, and confections that made Šoštanj a popular destination among people from elsewhere, especially from Velenje and places in the Savinja Valley. What is less known and almost forgotten is that Šoštanj also boasted a chocolate, candy, and confections factory in the 1920s which distributed its products by railway across Slovenia and to other parts of the kingdom. The factory was founded and led by Josip Rajšter (1887–1937), the son of a Šoštanj-native entrepreneur, nationally conscious mayor, and honorary townsman Franc Rajšter (1852–1922).

Fully named *Josip Rajšter, Tvornica čokolade, bonbonov in slaščic, Šoštanj*, the factory was officially registered in 1919 after it already commenced its operations in 1912. It produced a wide assortment of candy and confections: cakes, biscuits, cookies, tea cakes, and gingerbread. In 1922, Rajšter's factory was one the three chocolate factories and one of the three candy manufacturers in the area under the jurisdiction of the Chamber of Trade and Industry in Ljubljana. In 1923, it was also registered as one of the six major producers of pastry and biscuits, respectively.

At its pinnacle, the factory reportedly employed over a hundred of workers. However, after purchasing new machinery and building a new factory tract, Josip Rajšter incurred a huge debt, which led to the initiation of debt settlement proceedings in 1924 and to the end of production. In 1925, the family left Šoštanj. Although the town's confectionery industry continued to develop, diversify, and uphold its reputation, it never attained production on a large scale again. Josip Rajšter can therefore be considered one of the pioneers of Šoštanj's rich confectionery tradition.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 929Mayer D.
656.61(497.4)"1900/1960"

Prejeto: 1. 7. 2021

Bogdana Marinac

univ. dipl. etnologinja in sociologinja kulture, Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, Cankarjevo nabrežje 3, SI–6330 Piran
E-pošta: bogdana.marinac@pommuz-pi.si

Dušan Mayer, kapitan dolge plovbe iz Šoštanja, in življenje pomorščakov v njegovem času

IZVLEČEK

Družina Mayer je bila v prvi polovici 20. stoletja v Šoštanju znana po vlogi odvetnika Frana Mayerja v mestu in po vili, v kateri je živela. K njeni prepoznavnosti pa je pripomogel tudi sin Dušan (1900–1971), ki je kot častnik in poveljnik na ladjah trgovske mornarice plul na različne konce sveta. Na pomorski šoli v Bakru se je šolal med prvo svetovno vojno, pozneje pa plul na tovornih ladjah dolge plovbe Kraljevine SHS oziroma Jugoslavije in po drugi svetovni vojni na ladjah Splošne plovbe Piran. V svoji dolgi pomorski karieri je spoznal življenje pomorščakov in spremembe v načinu njihovega življenja, ki so jih prinesle družbene in politične spremembe ter razvoj v ladjarstvu in tehnologiji. Svoje vedenje o pomorskem poklicu in o svojih srečanjih s tujimi kraji je kot edini pomorščak trgovske mornarice iz Šoštanja v tistem času širil v domačem okolju ter tako pripomogel k poznavanju pomorskega poklica in tujih, zlasti neevropskih kultur.

KLJUČNE BESEDE:
kapitan dolge plovbe Dušan Mayer, način življenja pomorščakov, ladje dolge plovbe, trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Splošna plovba Piran

ABSTRACT

DUŠAN MAYER – A CAPTAIN FROM ŠOŠTANJ AND SEAFARERS' LIFE IN HIS TIME

In the first half of the twentieth century, the Mayer family was known in Šoštanj for the role that the lawyer Fran Mayer played in the town and for its residential villa. Further contributing to its reputation was Fran's son Dušan (1900–1971), who sailed to various parts of the world as an officer and a commander of merchant navy ships. Following the completion of his training in the First World War at the Royal Nautical School in Bakar, he sailed on board of various cargo ships of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (Yugoslavia), and after the Second World War on board of the fleet of the company Splošna plovba Piran. In his longstanding seafaring career, Dušan Mayer gained an in-depth understanding of seafarers' life as well as how it was affected by technological advancements in the shipping industry and by the socio-political changes. As the only seafarer of the merchant navy in Šoštanj at that time, he shared his experience of the seafarer's career and encounters with foreign places in his local environment, and thus contributed to the knowledge of seafaring profession and foreign, especially non-European cultures.

KEY WORDS
Captain Dušan Mayer, seafarers' way of life, transoceanic ships, Merchant Navy of the Kingdom of Yugoslavia, Splošna plovba Piran

Uvod

Družina Mayer je bila v prvi polovici 20. stoletja v Šoštanju znana zaradi odvetniškega poklica Frana Mayerja in njegove vloge v mestu. Pozornost je zbujala s svojim premoženjem in visoko meščansko kulturo, ki jo je ponazarjal njen dom – vila z velikim, lepo urejenim vrtom in teniškim igriščem.[1] K njeni posebnosti in prepoznavnosti je pripomogel tudi mlajši sin Dušan, ki je kot častnik trgovske mornarice svoje življenje posvetil morju. Kakor je zapisal njegov kolega, kapitan dolge plovbe Branimir Velkaverh, se je za pomorski poklic odločil, ko je bil v Sloveniji slabo poznan in so nanj gledali kot na avanturizem.[2] Še več, v Kraljevo navtično šolo v Bakru se je vpisal v času vihre prve svetovne vojne in bil šele drugi Slovenec, ki je to šolo končal. Čeprav so se zaradi časovne oddaljenosti o tem do danes ohranili le redki ustni viri, lahko trdimo, da je v domačem kraju sprva kot edini pomorščak trgovske mornarice znance in sorodnike seznanjal s svojim poklicem in srečanji s tujimi kraji. Tako se je vedenje o tem širilo tudi v širše kroge lokalne skupnosti.

Avtorica v prispevku osvetljuje življenjsko zgodbo Dušana Mayerja in njegovo vlogo v družbi. Osredotoča se na njegovo pomorsko kariero in predstavi življenje pomorščakov – poklicne skupine, ki ji je pripadal. Tako želi ugotoviti, kakšno sliko o pomorskem poklicu je širil med ljudmi. Dušan Mayer za seboj razen nekaj razglednic ni zapustil pisnih virov in tudi ljudje, ki se ga danes spominjajo, vedo malo o njem. Nekaj predmetov in fotografij iz njegove zapuščine hranijo Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, Vila Mayer, družina De Costa in sorodnik Andrej Pipuš. Razen s pomočjo omenjenih virov ter arhivskih dokumentov in ladijskih dnevnikov Splošne plovbe Piran je prispevek nastal tudi na podlagi pisnih virov in pričevanj pomorščakov o življenju na ladjah trgovske in vojne mornarice, ki jih avtorica zbira od leta 1985.

Ko je bilo na Slovenskem malo častnikov trgovske mornarice

V času Habsburške monarhije, posebno v 19. in na začetku 20. stoletja, je mornarica v svoje vrste privabila številne fante s slovenskega etničnega ozemlja. Ti niso bili le iz krajev v bližini morja, temveč tudi iz bolj oddaljenih, in sicer z vseh koncev slovenskega etničnega ozemlja. A to je veljalo predvsem za vojno mornarico, v katero so številni vstopili prostovoljno, še več pa jih je bilo vanjo rekrutiranih. V trgovski mornarici je bilo ljudi iz notranjosti slovenskega etničnega prostora v tem obdobju veliko manj. V njej so se zaposlovali pretežno ljudje iz krajev blizu morja in pristanišč. Prevladovali so Hrvatje in Italijani. Takoj za njimi so bili po številu Slovenci, od katerih pa je bila velika večina iz Trsta in okolice, Primorske in Notranjske. To je veljalo tudi za častnike trgovske mornarice, ki so se do konca prve svetovne vojne večinoma izobraževali v Trstu, kjer je bila leta 1754 ustanovljena prva pomorska šola v državi. Na njej so prevladovali Italijani, Slovencev je bilo približno toliko kot Hrvatov in veliko več kot pripadnikov drugih etničnih skupin monarhije. Na drugih pomorskih šolah v monarhiji (v Bakru, Kotorju, Dubrovniku, Zadru, do leta 1913 v Malem Lošinju in na Reki, kjer je v letih 1871–1918 delovala madžarska pomorska akademija) pa je bilo v tem času število Slovencev zanemarljivo.[3]

Kraljevo navtično šolo v Bakru, ki so jo ustanovili leta 1849, sta v času Avstro-Ogrske razen Dušana Mayerja obiskovala in končala le še dva slovenska dijaka: Anton Šuligoj iz Hude (leta 1910) in Leo Bradaška iz Ljubljane (leta 1921). Miroslav Pahor omenja še Ivana Bronzina iz Trsta, ki šolanja ni zaključil.[4] Bolj množično so se Slovenci šolali na Pomorski akademiji v Bakru po letu 1926. V Kraljevini SHS oziroma Jugoslaviji je bilo več Slovencev tudi na drugih dveh pomorskih akademijah oziroma pomorskih trgovskih akademijah: v Dubrovniku in Kotorju. Šole so bile sprva namenjene le izobraževanju častnikov navtične stroke. Častniki stroja so se tedaj izobraževali na šolah vojne mornarice, kjer so se šolali tudi telegrafisti. Od leta 1925 so se strojniki šolali tudi na Srednji tehnični šoli v Splitu, od leta 1928 pa na Pomorski trgovski akademiji v Bakru.[5]

Na ladjah trgovske mornarice Kraljevine Jugoslavije, na katerih je plul Dušan Mayer, so prevladovali Hrvatje, pretežno iz obmorskih krajev. Slovencev je bila na njih le peščica. Na posameznih ladjah dolge plovbe, ki so imele okoli 40 članov posadke, je plul eden, redko dva Slovenca, na večini ladij pa jih sploh ni bilo. Toda skoraj vsi slovenski pomorščaki so bili častniki. Leta 1939 je bilo na ladjah skupno 1035 častnikov krova, stroja, radiotelegrafistov in poveljnikov ter 3947 članov nižje posadke.[6] V seznamih pomorščakov, ki so med letoma 1927 in 1940 pridobili naziv poročnika ali kapitana trgovske mornarice, je bilo 96 slovenskih častnikov, med njimi 39 častnikov navtične stroke, 38 strojnikov in 19 telegrafistov.[7] Poleg njih je bilo v mornarici še nekaj častnikov, ki so nazive pridobili že prej ali drugod, več pomorščakov pa je mornarico zapustilo že pred izpolnitvijo pogojev za opravljanje poročniškega izpita. V Pomorskem muzeju Piran je bilo doslej evidentiranih 113 slo-

1 Aplinc, Mayerji, str. 49–71.
2 Arhiv PMŠMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Velkaverh: In Memoriam Dušanu Mayerju (časopisni izrezek).
3 Pahor, Slovenski dijaki, str. 43–100; *Mornarička akademija*, str. 20–35.
4 *125. obletnica*, str. 67–69; Pahor, Slovenski dijaki, str. 43–100.
5 *Pomorska enciklopedija* 4, str. 129; *125. obletnica*, str. 35–37.
6 *Pomorska enciklopedija* 4, str. 68.
7 *Pomorski godišnjaki* za leta 1929–1941.

venskih pomorščakov trgovske mornarice Kraljevine Jugoslavije, pomorsko šolo v Bakru pa je v tem času končalo še 21 drugih slovenskih pomorščakov.

Ob teh podatkih je razumljivo, da je Dušan Mayer s svojim poklicem vse do konca druge svetovne vojne in še kratek čas po njej zbujal pozornost v slovenskem delu države, še bolj pa v Šaleški dolini in domačem Šoštanju. Med doslej evidentiranimi slovenskimi pomorščaki, ki so se v prvi polovici 20. stoletja izobraževali na pomorskih trgovskih šolah (večina se je šolala v času Kraljevine Jugoslavije), je iz Šaleške doline razen Dušana Mayerja zabeležen le Vilko Steinback, rojen leta 1912 v Velenju, ki je šolanje na oddelku za strojništvo bakarske pomorske trgovske akademije končal leta 1935, pozneje pa ni naredil poročniškega izpita. Tega je leta 1931 opravil Franjo Topolšek, rojen leta 1908 v Šoštanju.[8] Več pomorščakov je prihajalo iz večjih mest in krajev ob pomembnih prometnih povezavah. Iz Celja jih je bilo doslej evidentiranih 11.[9]

Iz Šoštanja in Velenja je v tem obdobju več pomorščakov služilo v vojni mornarici. Toda vojna mornarica je bila nekaj povsem drugega kot trgovska. Ladje vojne mornarice Kraljevine Jugoslavije niso nikoli zaplule na ocean, Habsburška monarhija pa je tja poslala manjše število ladij. Med 7840 pomorščaki, ki so v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« Piran zabeleženi v kartoteki pomorščakov vojne mornarice Habsburške monarhije, sta bila iz Šoštanja podnarednik Andrej Kaudek (roj. 1895) in mornar 1. reda Jožef Leskošek (roj. 1895), iz Topolšice podnarednik Janez (Johann) Kumer (roj. 1894), v Velenju pa so se rodili Alojz Kavčič (roj. 1894), vodnik Jakob Kotnik (roj. 1891), mornar 3. reda Franc Pirnat (roj. 1900), mornar 1. reda Adolf Pocast (roj. 1893) in podnarednik Jožef Snoj (roj. 1899).[10] Morda je kateri od njih plul tudi po oceanih.

Zato so bili pomorščaki iz krajev daleč od morja, posebno iz manjših krajev, v domačem okolju nekaj posebnega; ljudje, ki so delo opravljali daleč od doma, ljudje, katerih poklic je bil neznan, eksotičen, prav tako pa tudi njihovo mobilno življenje. Pomorščaki so bili v očeh drugih tudi ljudje, ki so med potovanji spoznavali oddaljene tuje kraje, kakršni so bili običajnim ljudem manj znani, nedostopni. Veljali so za svetovljane, ki so govorili več jezikov. Še posebno pozornost in spoštovanje so vzbujali častniki in poveljniki, ki so bili poleg tega še izobraženi ter so imeli na ladji vodilno vlogo in največjo odgovornost. Pripadali so srednjemu sloju. A pomorščakov se je ponekod držala tudi oznaka nestanovitnežev, nezvestih, včasih celo razvratnežev.[11]

Dušan Mayer na poti do pomorskega poklica

Dušan Mayer se je rodil 17. julija 1900 v premožni šoštanjski družini. Njegov oče, dr. Fran Mayer, ki je bil rojen v Sevnici kot sin tamkajšnjega sodnika Jakoba Mayerja in Henriette, rojene Deutschmann, iz ugledne celjske meščanske rodbine, se je leta 1896 poročil z Marijo (Riči) Prus iz Slovenskih Konjic. Tudi ona je izhajala iz premožne odvetniške družine. Leta 1898 sta se zakonca preselila v Šoštanj, kjer je bil sedež okrajnega sodišča. V bližini sodišča sta zgradila enonadstropno vilo, v kateri je dr. Fran Mayer odprl odvetniško pisarno. Fran Mayer je v mestu kmalu pridobil še druge pomembne funkcije. Med letoma 1900 in 1908 je bil ravnatelj tamkajšnje hranilnice in posojilnice, leta 1918 je postal predsednik narodnega sveta, leta 1928 pa župan.[12]

Leto po poroki se je Mariji in Franu rodil sin Franc (Anče), v Šoštanju pa leta 1899 hčerka Marija (Majka) in leta 1900 Dušan. Otroštvo vseh treh je zaznamoval dokaj visok družbeni in socialni status družine. Mladost so preživljali v vili z obsežnim vrtom in parkom v angleškem slogu. V hiši so bile razen kuhinje, dnevnega prostora z jedilnico in spalnic še pralnica in umivalnica z notranjim bazenčkom, shramba, vinska klet, v vsakem nadstropju sanitarije, v pritličju pa bogata knjižnica s pretežno nemškimi knjigami. Kot narodno zavedni so naročali tudi časnika *Slovenec* in *Časopis za zgodovino in narodopisje*. Otroci so bili vzgojeni skladno z njihovim statusom višjega srednjega meščanskega sloja. To je vključevalo formalno obnašanje, kar se je v navadah in vedenju Dušana Mayerja kazalo tudi pozneje.

Starši in otroci so bili družabni. Prirejali so zabave ter se pred hišo in v domačem parku družili s prijatelji. Igrali so tenis, kriket, kolesarili in smučali. Rekreaciji je bil razen teniškega igrišča namenjen tudi del parka. V prostem času so radi brali, zanimali so se za umetnost, radi pa so tudi potovali.[13]

Najstarejši sin Anče je pri izbiri poklica sledil očetu in se vpisal na pravno fakulteto na Dunaju, a je njegov študij prekinila prva svetovna vojna. Njegovo življenje se je končalo na soški fronti. Hči Majka se je po vojni zaposlila v očetovi pisarni,[14] Dušan pa se je leta 1916 vpisal na štiriletno Kraljevo navtično šolo v Bakru. A ker je pred tem obiskoval moderno in sodobno opremljeno samostansko gimnazijo Šentpavel (Stiftsgymnasium St. Paul) v Labotski dolini na Koroškem, ki je delovala v okviru benediktinskega samostana,[15] je preskočil prvi in drugi razred. Kot je navedeno v njegovem spričevalu, so ga v 3. razred štiriletne Kraljeve navtične šole v Bakru sprejeli na

8 *Pomorski godišnjaki* za leta 1929–1941; *125. obletnica*, str. 66–71; Arhiv PMSMP, Kartoteka pomorščakov.
9 Arhiv PMSMP, Kartoteka pomorščakov.
10 Prav tam.
11 Marinac, Terenski zapiski, intervjuji s pomorščaki, njihovimi sorodniki in znanci v letih 1985–2021.
12 Aplinc, Mayerji, str. 53.
13 Prav tam, str. 49–71.
14 Prav tam, str. 67.
15 Poles, »Padel je na gori«, str. 28; Stiftsgymnasium St. Paul im Lavanttal (https://www.lovntol.at/schulen-kindergaerten/stiftsgymnasium-st-paul (26. 1. 2021)).

podlagi spričevala 4. letnika gimnazije v Šentpavlu in sprejemnega izpita. Šolanje je bilo plačljivo, njegov skrbnik v času šolanja pa je bil Karlo Šiljak, pri katerem je v Bakru tudi stanoval.[16]

Ker šolanje na pomorskih trgovskih akademijah ni bilo brezplačno, so bili med gojenci v času Habsburške monarhije in Kraljevine Jugoslavije pretežno fantje iz srednjega sloja. Slovenci so bili večinoma otroci uradnikov in učiteljev, navadno prvorojenci ali najstarejši sinovi. Radiotelegrafist Dušan Ivančič, ki je plul na ladjah trgovske mornarice Kraljevine Jugoslavije, se je spominjal, da se na pomorske trgovske akademije niso vpisovali otroci iz revnih družin: »Govorilo se je, da so se nanje vpisovali *falirani* študentje, a ni bilo tako, saj so morali pred tem narediti štiri razrede nižje gimnazije.« Zaradi oddaljenosti šol in stroškov šolanja so se za častnike izšolali le tisti, ki so si to resnično želeli. Številni so ostali poklicu zvesti do upokojitve, tudi po drugi svetovni vojni. Nekateri pa so na plovbi kmalu ugotovili, da poklic ni zanje, in so ladjo zapustili. Po pripovedovanju Dušana Ivančiča je iz Slovenije odšla v mornarico mladina, ki je hotela spoznati svet: »To je bila osnovna privlačnost, nanje pa so vplivale tudi različne knjige, romani ...«[17]

Zakaj se je Dušan Mayer odločil za pomorstvo, viri govorijo le posredno. Verjetno je med počitnikovanjem ob morju že kot otrok vzljubil morje in ladje, kjer je pozneje izvedel več o pomorskem poklicu in izobraževanju zanj. Razglednica, ki jo je Dušan julija 1912 poslal sestri Majki, govori o tem, da je daljše počitnice preživljal ob morju v Sesljanu pri Trstu.[18]

Romantično predstavo o pomorskem poklicu, željo po pustolovščinah, avanturah in plovbi po širnih morjih ter zanimanje za tuje kraje pa so mu vzbudile tudi knjige. Tudi pozneje je menda rad bral revije s članki o življenju ljudi po svetu.[19] O njegovem zanimanju za pomorstvo v mladosti govori izbor razglednic z motivi ladij in vojne mornarice, ki jih je domov pisal iz Šentpavla, ko se je tam šolal. Prvo razglednico z motivom potniške ladje je poslal leta 1913. Med prvo svetovno vojno pa je domov pošiljal razglednice z vojno-pomorsko tematiko, ki so mu bile verjetno laže dosegljive. Med njimi so razglednice avstro-ogrske fregate Radetzky, napada avstro-ogrskega hidroletala na italijansko torpedovko med prvo svetovno vojno, napada avstro-ogrskih torpedovk na italijansko torpedno ladjo in napada avstro-ogrske podmornice na britansko križarko.[20] Morda bi se Dušan, če tedaj ne bi divjala vojna, vpisal na vojno-pomorsko akademijo na Reki, ki je imela status fakultete, ali na eno od šol za podčastnike vojne mornarice, ki so imele rang srednjih šol in so bile brezplačne. Na vseh teh šolah je bilo v tistem času veliko več fantov iz slovenskega etničnega prostora.[21] Na čezoceanska potovanja so namreč v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja pošiljali tudi nekatere ladje avstro-ogrske vojne mornarice. Poleg tega je bila propaganda za šole vojne mornarice veliko večja kot za šole trgovske mornarice. Častniki vojne mornarice, ki so imeli višjo izobrazbo, so imeli tudi višjo plačo ter višji položaj in ugled kot častniki trgovske mornarice.[22] A trgovska mornarica je fantom ponujala veliko več možnosti za potovanja. Če so se nekateri pomorščaki avstro-ogrske vojne mornarice udeležili le enega ali nekaj prekooceanskih potovanj, večina pa je plula le po Jadranu in Sredozemlju, so številne ladje trgovske mornarice, predvsem Avstrijskega Lloyda, nenehno plule po oceanih.[23] Številni fantje so se za trgovsko mornarico odločili tudi zato, ker se jim je zdelo, da jim ponuja veliko več svobode kot vojna. Na njej je bila hierarhija stroga, a še zdaleč ni bila primerljiva z vojaško. Tudi vojaških aktivnosti in stroge vojaške discipline na njih ni bilo. Za številne pomorščake pa je bilo pomembno tudi to, da so se lahko na tovornih ladjah izognili nošenju uniform, ki so jih po njihovih besedah utesnjevale in omejevale.[24]

Odločitev Dušana Mayerja za trgovsko mornarico se zdi vizionarska in se mu je pozneje obrestovala, saj ladje vojne mornarice Kraljevine SHS, ki je nastala kmalu po koncu njegovega šolanja, nikoli niso zaplule iz Sredozemlja. V trgovski mornarici so se sicer lahko zaposlovali tudi pomorščaki, ki so končali eno od vojaških šol, a teh je bilo med navtiki malo. Preden so lahko zapustili vojno mornarico, so morali namreč v njej ostati dvakrat toliko let, kot so se v njej šolali.[25]

Od 41 učencev, ki so z Dušanom v Bakru obiskovali 3. letnik, jih je 4. letnik leta 1918 zaključilo le 25. Večina je bila iz bližnjih krajev ob severnem Jadranu in južni Istri, po eden pa je bil iz Zagreba, Petrovaradina pri Novem Sadu, Tivta in Koričanyja na Češkem.[26]

Na pomorski šoli v Bakru, ki je imela rang srednje šole, so poučevali klasične in strokovne predmete. Poučevanje splošnih predmetov je od leta 1871 potekalo v hrvaškem jeziku, kar je bil verjetno eden izmed vzrokov, da se je Dušan vpisal na pomorsko šolo v Bakru in ne v Trstu, kjer je pouk potekal v ita-

16 Dokumentacija Vile Mayer, Šoštanj, Spričevali Dušana Mayerja na Kraljevi navtični šoli v Bakru za šolski leti 1916/17 in 1917/18. Originale hrani Pomorska šola v Bakru. Za ogled spričeval se zahvaljujem Speli Poles.

17 Ivančič (1910), intervju 1994.

18 Zasebna zbirka Vlada Kojca, Šoštanj, Album fotografij in razglednic družine Mayer.

19 Gruden (1929), intervju 2021.

20 Zasebna zbirka Vlada Kojca, Šoštanj, Album fotografij in razglednic družine Mayer.

21 Arhiv PMSMP, Kartoteke pomorščakov; Marinac, Terenski zapiski in intervjuji s pomorščaki.

22 Marinac, *Čez morje*; Bach-Ritter, *L'Austria*, str. 75–129, 165–181.

23 Marinac, *Čez morje*, str. 175.

24 Marinac, *V modrem in belem*, str. 53.

25 Marinac, *Med valovi*, str. 14; Marinac, Terenski zapiski in intervjuji s pomorščaki; Arhiv PMSMP, Kartoteke pomorščakov.

26 *125. obletnica*, str. 31, 90.

lijanščini. Toda kljub temu, da je bila večina dijakov Hrvatov, skoraj vsi ostali pa drugih jugoslovanskih narodnosti, ter kljub temu, da je šola nastala na pobudo Hrvatov, je v času Habsburške monarhije do leta 1917 pouk strokovnih navtičnih predmetov potekal v italijanskem jeziku. Veljalo je prepričanje, da je italijanščina jezik pomorske komunikacije, hrvaščina pa nima primerne terminologije. Vzrok za poučevanje v italijanskem jeziku je bil tudi ta, da so morali bodoči častniki po končani šoli v italijanskem jeziku opravljati izpit za poročnike trgovske mornarice in pozneje kapitane dolge plovbe na Reki ali v Trstu.[27]

Glede na Dušanovo predhodno izobrazbo je razumljivo, da je bil uspešen pri pouku nemškega jezika. Pri hrvaškem, italijanskem in angleškem jeziku, znanje katerih je bilo za pomorščake zelo pomembno, pa je bil povprečen. Od klasičnih predmetov je spremljal še pouk zemljepisa, zgodovine, matematike, opisne geometrije in fizike s kemijo. Od strokovnih predmetov je bil v tretjem letniku ocenjen iz gradnje in opreme ladij, v četrtem pa poleg tega še iz navtike. Pouka nauka o parnem stroju, meteorologije in oceanografije, manevra, ladijskega računovodstva, ladijskega zdravstva ter trgovskega, meničnega in pomorskega prava, ki so zabeleženi na spričevalih, ni obiskoval. Čeprav je prvo leto šolanja pouk gradnje in opreme ladij spremljal v italijanskem jeziku, s katerim se dotlej ni pogosto srečal, naslednje leto pa so vse strokovne predmete poučevali v hrvaščini, to ni vplivalo na njegov uspeh. Zelo uspešen je bil pri veslanju in mornariškem delu, ki je bil neobvezen predmet.[28]

Dušan Mayer v uniformi gojencev Kraljeve navtične šole v Bakru leta 1916 (hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

Iz časa Dušanovega izobraževanja v Bakru sta se ohranili dve razglednici šolske jadrnice Vila Velebita, ki ju je poslal očetu in sestri Majki. Vila Velebita je bila jeklena jadrnica tipa brik-škuner s parnim strojem (257 BRT, dolžine 35,7 m), ki jo je šola dobila leta 1908. Z njo so sprva opravljali tridnevna potovanja gojencev, leta 1913 pa tudi šesttedenska potovanja po Jadranu, ki so bila namenjena praktičnemu delu izobraževanja gojencev zadnjega letnika. A leta 1914 so zaradi vojne potovanja ukinili in jadrnico razpremili.[29] Dušan je bil tako za to plovbo prikrajšan. S prvo razglednico, ki jo je poslal kmalu po začetku pouka, je očeta prosil za več denarja. Napisal je, da ga potrebuje, ker mora iti na Reko pomerit šolsko uniformo in ker sicer ne bo imel kaj jesti. Narediti si je moral tudi novo legitimacijo, za katero se je moral fotografirati.[30] Uniforme gojencev so bile podobne uniformam mornarjev vojne mornarice, toda uniformiranje na šolah trgovske mornarice ni bilo tako natančno in strogo kot v vojni mornarici. Gojenci so nosili temno modre mornarske bluze z modrim mornarskim ovratnikom, ki je imel tri bele trakove, in mornarsko kapo, ki je imela okoli oglavja ovit črn trak z napisom *Pomorska škola*.[31] V taki uniformi brez kape se je Dušan fotografiral za osebni dokument.[32]

Po koncu šolanja leta 1918 so Dušana vpoklicali v avstro-ogrsko vojsko, kjer je zaradi konca vojne in propada monarhije služenje kmalu končal, po vojni in nastanku Kraljevine SHS pa si je našel delo na tovornih ladjah dolge plovbe njene trgovske mornarice.[33]

V trgovski mornarici Kraljevine Jugoslavije

Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije je imela več ladijskih družb, ki so bile v zasebnih rokah

[27] Konec 19. stoletja so bili ti izpiti le v italijanskem jeziku, na začetku stoletja pa tudi v nemškem in madžarskem. Konec stoletja so nekaj učbenikov izdali tudi v hrvaškem jeziku (prav tam).

[28] Dokumentacija Vile Mayer, Šoštanj, Spričevali Dušana Mayerja na Kraljevi navtični šoli v Bakru za šolski leti 1916/17 in 1917/18. Originale hrani Pomorska šola v Bakru.

[29] *125. obletnica*, str. 25–28.

[30] Zasebna zbirka Vlada Kojca, Šoštanj, Razglednica očetu, Bakar 24. 11. 1916, Album fotografij in razglednic družine Mayer.

[31] *Mornarička akademija*, str. 30.

[32] Arhiv PMSMP, kartoteka pomorščakov, fotografija Dušana Mayerja P4054.

[33] Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Velkaverh: In Memoriam Dušanu Mayerju (časopisni izrezek).

domačinov in tujcev. Nekatere so izvirale še iz časa Avstro-Ogrske. Število družb in ladij se je do leta 1933 povečevalo, nato pa je zaradi svetovne gospodarske krize hitro upadalo, kar je povečalo brezposelnost med pomorščaki. Leta 1938 je bilo v državi 26 ladijskih družb. Največja je bila Jugoslavenski Lloyd, pri kateri je plul Dušan. Jugoslovanske družbe so zaradi slabega finančnega stanja kupovale pretežno stare ladje, ki so v Jugoslaviji zaradi nizke cene delovne sile še prinašale dobiček. Zaradi tega so ladje dolge plovbe prevažale pretežno cenejši tovor, predvsem surovine, redkeje polizdelke. Najpogosteje so tovorile za tuje naročnike: premog iz Velike Britanije in brikete iz Nizozemske v Južno Ameriko, ob povratku pa žito v Veliko Britanijo. Zelo pogost tovor so bili tudi les in minerali. Za domače naročnike so prevažale predvsem premog. Razen po Evropi, v Ameriko in Afriko so občasno plule v Vzhodno Azijo. Prevladovala je prosta plovba, pri kateri so bile plovne poti prilagojene vsakokratnim prevoznim naročilom.[34]

V obdobju med svetovnima vojnama so za dolgo plovbo uporabljali parne ladje na premog, ki so imele 30 do 50 članov posadke. Med osebjem krova so bili poveljnik in trije častniki, vodja moštva, od štiri do pet krmarjev, dva mornarja, mladenič krova ter kadet in mornarski vajenec. Osebje stroja so sestavljali trije častniki stroja, vodja moštva stroja, eden do trije mazači, vajenec stroja ter premogarji in kurjači. Med osebjem obče službe so bili radiotelegrafist, kuhar in njegov pomočnik, sobar ter dva natakarja.[35] Na ladji je bil tudi tesar. Jugoslovanski ladjarji so pogosto zaposlili le tri četrtine predvidene posadke, to je 30 do 34 mož, kar je povzročalo preobremenjenost posadk in nadurno delo, ki ni bilo plačano. Delovni čas sprva ni bil predpisan. Pomorščaki so delali po 12 ur in več. Častniki krova so med plovbo opravljali stražo v dveh izmenah po 12 ur, v pristaniščih pa so bili ves dan v službi pri natovarjanju in raztovarjanju. V prostem času so morali opravljati še različna pisarniška dela, občasno celo delo mornarjev.[36] Šele leta 1935 so predpisali osemurni delavnik (48 ur na teden) v pristanišču ali na sidrišču, službo v treh izmenah po osem ur na ladjah s po tremi častniki ter le najnujnejša dela ob nedeljah in praznikih. A ker delovni čas v času plovbe ni bil natančno določen ter sta o delu odločala poveljnik in upravitelj stroja, so pomorščaki še vedno delali tudi po 12 ur in več.[37] Kljub temu so bili jugoslovanski pomorščaki med najslabše plačanimi v Evropi. Niso imeli plačanega dopusta, delno pa so bili pokojninsko zavarovani le častniki.[38]

Dušan Mayer je kot drugi pomorščaki kmalu spoznal vse dobre in slabe lastnosti plovbe ter posebnosti življenja na ladjah, ki so ga zaznamovali mobilno življenje, odsotnost od doma, dolgotrajna oddaljenost od kopnega, izolacija od ostalega sveta in omejen življenjski prostor. Privaditi so se morali na naporno delo v različnih vremenskih razmerah, na nenehno nihanje ladje, hitro menjavanje klimatskih in časovnih pasov, deljen delovnik z nočnim delom ter na slabe higienske in bivalne razmere. Pogrešali so prijatelje, znance in sorodnike, žensko družbo in novice od doma. Pošto, ki je potovala počasi, so dobivali le redko. S preostalim svetom so jih na odprtem morju povezovale le telegrafske zveze.[39]

Na ladjah so se življenjske in delovne razmere s časom izboljševale, a po pripovedovanju pomorščakov so bile na jugoslovanskih ladjah v tistem času slabše kot na tujih. Čeprav je bil na ladjah generator za električno razsvetljavo, so zaradi varčevanja še vedno uporabljali petrolejke in sveče. Čeprav so poznali hladilnike in aparate za pripravo pitne vode iz morske, teh ni bilo. Ladjarji so varčevali s pitno vodo in pri nabavi hrane. Živila so shranjevali v ledenicah, kjer se je led obdržal do 14 dni, če je ladja plula blizu ekvatorja, pa še veliko manj. Zato so natovorili tudi žive živali (krave, teličke, ovce, prašiče, kokoši in golobe), prevladovala pa je konzervirana hrana. Kljub temu so pomorščakom večkrat postregli pokvarjeno hrano. Med pomorščaki so se širile zgodbe o bogatenju nekaterih poveljnikov in kuharjev na račun hrane.[40]

Predvsem na starejših ladjah, ki so bile zgrajene pred prvo svetovno vojno, ni bilo pralnic, kopalnic, skladišča za mokra oblačila, osvetljave, ventilacije in stranišč. V najslabših razmerah je živelo moštvo krova in stroja, ki je imelo jedilnico, sanitarije in spalnice za več oseb s pogradi v podpalubju: na starejših ladjah pod premcem, pozneje pa pod krmo. Zivljenjske razmere na ladji je do leta 1935 urejal le davno zastareli Državni oglas o plovbi Marije Terezije iz leta 1774,[41] a tudi po uvedbi novih pravilnikov so bile razmere slabše kot na tujih ladjah. Pritoževali so se tako člani nižje posadke kot častniki.

Predvsem zaradi slabih plač in prehrane so pomorščaki večkrat stavkali, a zaradi velike brezposelnosti med pomorščaki, hitrega krivdnega odpuščanja ter neenotnosti in razcepljenosti sindikatov različnih skupin pomorščakov pri tem niso bili uspešni. Na ladji je vladala stroga hierarhija, ki je preprečevala druženje med podrejenimi in nadrejenimi, še posebno med člani višje in nižje posadke. Odnosi med njimi so bili pogosto nevzdržni. Do trenj je prihajalo tudi med člani krova in stroja, ki so se tudi sicer redkeje družili. K temu je pripomogla razporeditev bivalnih prostorov, ki so bili za različne skupine na različnih koncih ladje blizu njihovega delovnega me-

34 *Pomorska enciklopedija* 4, str. 61–72.
35 DARI, PO 13, šk. 29, Pravilnik o najmanjem broju posade na pomorsko-trgovačkim brodovima Kraljevine Jugoslavije.
36 Curtini, Socialno-ekonomski položaj, str. 36–40.
37 Uredba o uređenju uslova rada 1935.
38 Gazin, O odnosima, str. 10–11.
39 Arnautović, Psihosocialni uslovi, str. 596–599.
40 Ivančič (1910), intervju 1994; Tavčar (1910), intervju 1994.
41 Curtini, Socialno-ekonomski položaj, str. 36–40; Marinac, Terenski zapiski, intervjuji s pomorščaki, njihovimi sorodniki in znanci v letih 1985–2021.

Dušan Mayer in neznan častnik v trliših (delovnih kombinezonih) in častniško kapo Jugoslavenskega Lloyda (zapuščina Dušana Ivančiča, hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

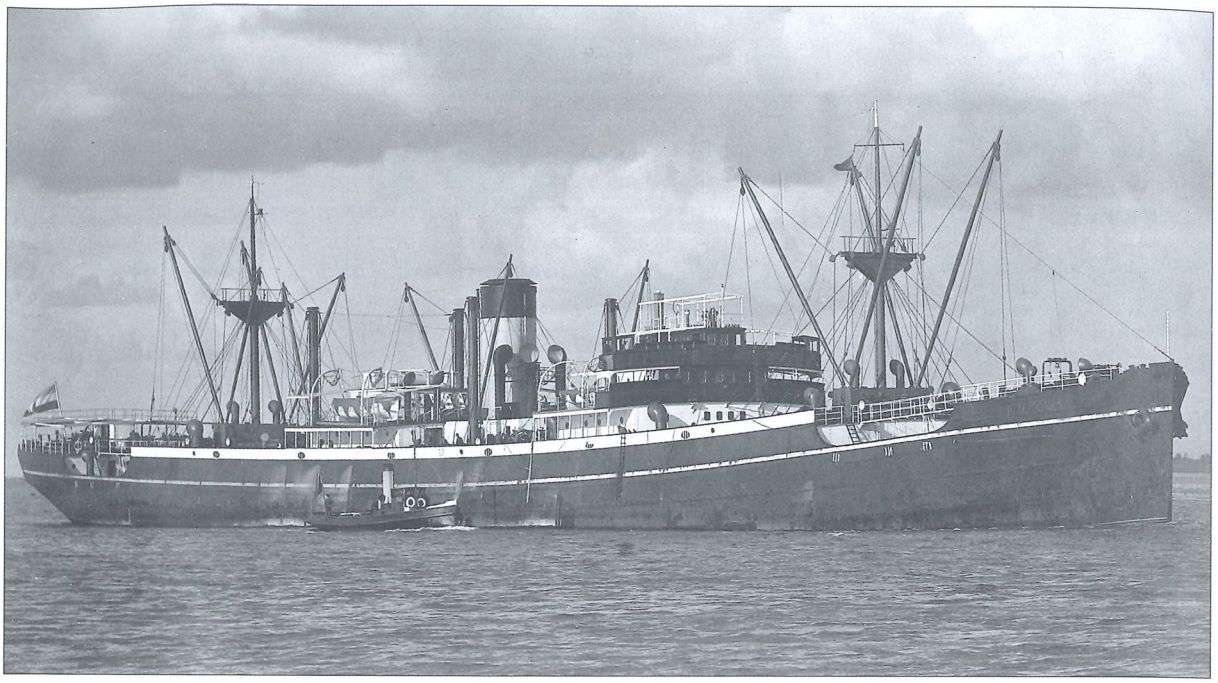
sta.[42] Med seboj so bili ločeni bivalni prostori častnikov in moštva, pa tudi osebja krova in osebja stroja.

A poklic pomorščaka je bil kljub temu za marsikoga privlačen. Razen zaslužka, ki je bil vendarle boljši kot pri delu na kopnem, so mnoge privlačili plovba, avanture in morska prostranstva. Hkrati je ladja pomenila okno v svet. Ker so v obdobju med svetovnima vojnama zaradi pomanjkanja mehanizacije v pristaniščih ladje dolgo natovarjali in raztovarjali, kar je bilo odvisno od posameznega pristanišča in tovora, so se tam zadržale po več dni ali tednov, pomorščaki pa so imeli dovolj časa za obisk kopnega, še posebej če so bile ladje zasidrane blizu mesta. Večina je komaj čakala postanke, vendar so si le nekateri želeli ogledati tuje kraje. Med njimi so bili zlasti častniki. A tudi pri njih je po več letih plovbe, ko so posamezne kraje obiskali že večkrat, zanimanje zanje upadlo. Zaradi nadurnega dela so bili utrujeni. Ponekod niso imeli kam iti. V nekaterih krajih, na primer na Filipinih, so lahko šli le v javne hiše, drugod, na primer ponekod v Južni Ameriki, je bilo nevarno hoditi po kopnem. Denar so skrivali na notranji strani hlač. Kapitan Zorko Tavčar je pripovedoval, da so bili v nekaterih krajih, zlasti angleško govorečih, pomorščakom namenjeni Seamen's Missions (misijoni za pomorščake), kamor so odhajali predvsem zaradi žensk. Najbolj pa so se razveselili srečanj z rojaki. Zlasti v Kanadi in Avstraliji so posadke obiskovali jugoslovanski izseljenci, ki so jih odpeljali domov, jih nekaj dni gostili ter jim z avtomobili razkazovali deželo.[43]

Dušan Mayer, ki je bil doma navajen na dokaj visok življenjski standard, se je moral na ladji privaditi na skromnejše življenjske razmere, posebno v prvih letih plovbe, ko je bil še kadet. Kadeti so morali po koncu šolanja opraviti 18 mesecev čiste navigacije, šele nato so lahko delali izpit za poročnika trgovske mornarice, ki je bil pogoj, da so se lahko zaposlili kot častniki.[44] Zaradi dolgega zadrževanja ladij v pristaniščih so ta pogoj izpolnili šele po več letih plovbe.[45] Kadeti so morali pomagati častnikom pri delu, a v praksi so opravljali še različna druga dela na ladji. Pogosto so kot moštvo krova odstranjevali rjo in barvali ladjo. Dušan Ivančič se je spominjal: »Vsak novinec na ladji – brez ozira na strokovno izobrazbo – se je moral najprej seznaniti z vsemi lepimi in nelepimi mornarskimi posli, kajti le tako lahko postane zares dober pomorščak in častnik. Taka je pač *brodska užanca*.«[46] Med najpomembnejša dela osebja krova

[42] Gazin, O odnosima, str. 10–11.

[43] Tome, *Življenje pomorščaka*.
[44] Propisi za održavanje ispita 1919, str. 442.
[45] Marinac, Ladja je moj dom, str. 284.
[46] Ivančič, S prvega potovanja, str. 414–415.

Tovorna ladja Avala
(album razglednic in fotografij Dušana Mayerja, hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

je med plovbo sodila neprekinjena straža na komandnem mostu v več izmenah. Pri tej je moral kadeta vedno spremljati častnik ali poveljnik. Na straži sta morala biti še najmanj dva člana moštva krova, od katerih je moral biti vsaj eden krmar.[47]

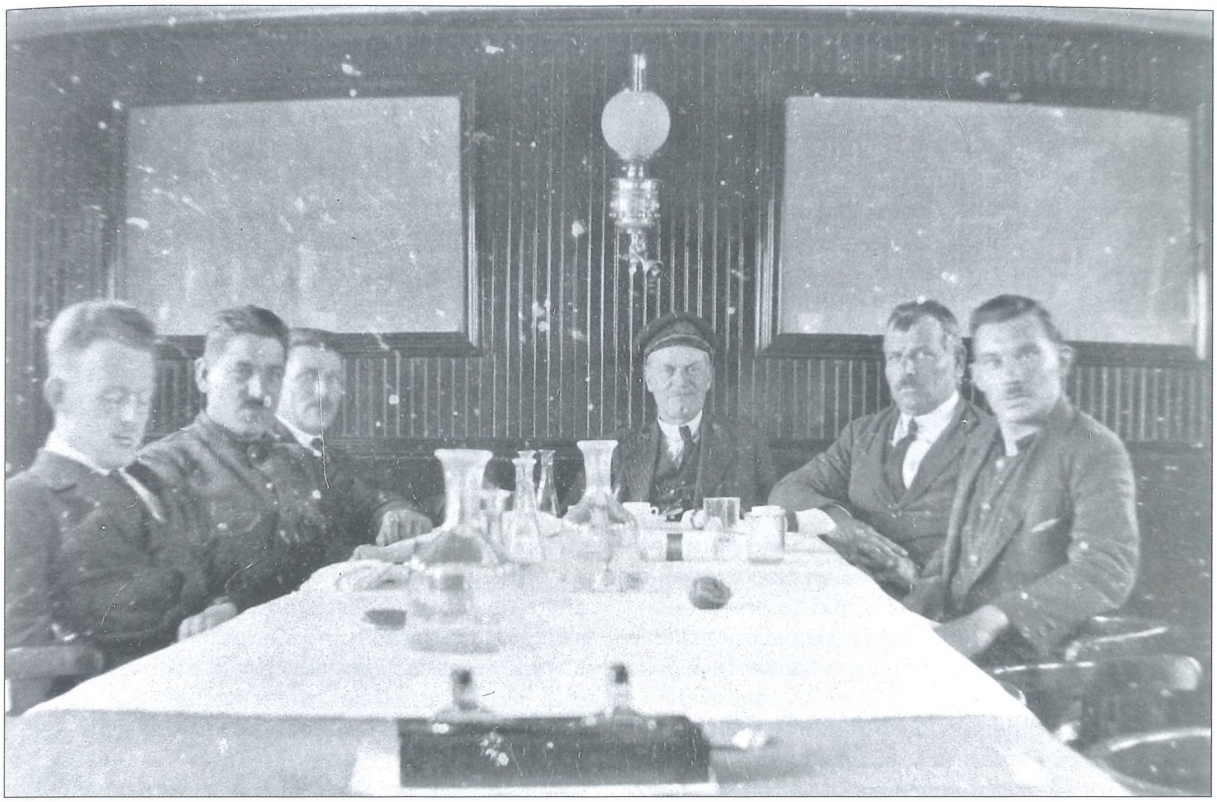
Kadeti so kot bodoči častniki jedli v jedilnicah za častnike in tudi kabine so imeli navadno ob kabinah častnikov. A njihove kabine, ki so si jih delili s pomočnikom kuharja ali natakarja, so bile slabše opremljene kot častniške. V njih so bili pogradi, omare, umivalnik in pisalni predalnik.[48]

Dušan Mayer je poročniški izpit opravil 28. novembra 1927 v Kotorju.[49] Prisego, ki so jo leta 1928 razen za kapitane uvedli tudi za poročnike, je opravil pozneje.[50] A to ni bila edina prisega pomorščakov. Kakor je bila tedaj navada, so vse pomorščake krstili ob njihovem prvem prečkanju ekvatorja. Med tem šaljivim obredom so morali popiti neokusno pijačo ter priseči zvestobo bogu morja Neptunu, v katerega se je našemil eden od pomorščakov. Nato so jih polili ali poškropili z vodo. Dobili so novo zbadljivo ime in tako postali pravi pomorščaki.[51]

Dušan je kot kadet plul pri ladijski družbi s parnimi ladjami dolge plovbe *Atlantska plovidba Ivo Račić d.d.* s sedežem v Splitu. Družba, ki je delovala od leta 1922, je bila naslednica družbe za prekooceansko plovbo *Slobodna plovidba Ivo Račić & Co* s sedežem v Trstu, ki jo je leta 1909 ustanovil pomorščak Ivo Račić iz Dubrovnika. Na podlagi sporazuma Trombić–Bertolini iz leta 1920 so antantne sile do leta 1922 lastniku vrnile vseh šest ladij, ki so jih zaplenile skupaj z drugimi ladjami avstro-ogrske trgovske mornarice. Leta 1927 je imela družba 14 parnih ladij dolge plovbe, ki so najpogosteje prevažale cement in drug material iz hrvaških pristanišč v Južno Ameriko (Čile in Argentino), med vračanjem pa soliter iz Čila.[52] Dušan se je, še preden je 1. oktobra 1927 opravil poročniški izpit, kot 3. častnik vkrcal na ladjo Izvor.[53] To je bila najstarejša ladja Atlantske plovidbe Ivo Račić. Zgradili so jo leta 1898 v West Hartlepoolu v Veliki Britaniji. Družba jo je kupila leta 1910. Imela je 3881 BRT, v dolžino pa je merila 103,6 m.[54]

Leta 1929 se je *Atlantska plovidba Ivo Račić* združila z delniško družbo za dolgo plovbo *Jugoslavenska-amerikanska plovidba*, katere glavni delničarji so bili ugledni ladjarji iz Argentine, Čila in Velike Britanije, v ladijsko družbo dolge plovbe *Jugoslavenski Lloyd* s sedežem v Splitu.[55] Družba je imela leta 1930 26 ladij dolge plovbe, leta 1940 pa zaradi svetovne gospodarske krize le še 10. Ladje Jugoslavenskega Lloyda

47 Pravilnik o najmanjem broju posade, str. 867.
48 Marinac, Ladja je moj dom, str. 291.
49 *Pomorski godišnjak za 1929. godinu*, str. 130.
50 Okružnica Polaganje prisege, str. 514–516.
51 Marinac, Pomorski krst, str. 260, 261.
52 Hrvatska tehnička enciklopedija, Jugoslavenski Lloyd: https://tehnika.lzmk.hr/jugoslavenski-loyd/ (26. 1. 2021).
53 DARI, PO 13, šk. 39, Snop Dušan Mayer, Prijava penzionom osiguranju, 7. okt. 1927.
54 *Pomorski godišnjak za 1929. godinu*, str. 85.
55 Hrvatska tehnička enciklopedija, Jugoslavenski Lloyd: https://tehnika.lzmk.hr/jugoslavenski-loyd/ (26. 1. 2021).

Prizor iz častniške jedilnice na ladji. Na čelu mize sedi poveljnik, prvi z leve pa Dušan Mayer (zapuščina Dušana Mayerja, hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

so najpogosteje plule v Južno Ameriko, s katero je družba vzdrževala tudi redno 30-dnevno progo.[56]

Dušan Mayer je pri Atlantski plovidbi Ivo Račić ostal do 30. junija 1930, 1. marca 1931 pa se je zaposlil pri Jugoslavenskem Lloydu.[57] Vzrok za osemmesečno brezposelnost je bila morda velika gospodarska kriza leta 1929, zaradi katere je podjetje v času največje krize privezalo 12 ladij in razpustilo veliko posadk. Gotovo pa si je daljšega oddiha po več letih nenehne plovbe tudi sam zaželel. Kot so pripovedovali pomorščaki, so zaradi bojazni pred izgubo službe in neplačanega dopusta ostajali na ladjah več let. Izkrcali so se šele, ko ni bilo dela ali so zaslužili dovolj, da so si lahko privoščili dopust. Med izkrcanjem so bili nezaposleni. Zorko Tavčar je o tem povedal: »Tudi ko se je ladja ustavila v domači luki, smo pomorščaki pogosto komaj izprosili dan ali dva dni dopusta, včasih le nekaj ur za obisk doma. Odvisno je bilo od komandanta. O dopustu se ni govorilo.«[58]

Marca 1931 se je Dušan kot 2. častnik krova vkrcal na skoraj nov, 130 m dolg tovorni parnik Avala[59] s 6378 BRT. Zgradili so ga leta 1929. V službi je ostal do konca januarja 1935. Medtem je novembra 1931 v Dubrovniku naredil izpit za kapitana dolge plovbe.[60] Pogoj za opravljanje izpita je bilo 16 mesecev plovbe po opravljenem poročniškem izpitu, od tega vsaj eno potovanje na prekooceanski ladji. V tem času so morali poročniki pisati poročniški dnevnik.[61] Po napredovanju je Dušan izpolnil pogoje za prevzem mesta 1. častnika ali poveljnika, a je na ladji še naprej ostal kot 2. častnik. Izkrcal se je šele 31. januarja 1935. Ponovno se je zaposlil po 15 mesecih, 1. maja 1936, tudi tokrat kot 2. častnik na Avali. A že 28. maja se je v Dubrovniku prekrcal na ladjo Nemanja.[62]

Z napredovanjem in pridobitvijo višjega položaja na ladji sta se Dušanu izboljšala plača in način življenja. Častniki krova, kapitan in včasih radiotelegrafist so imeli majhne enoposteljne kabine (7,5 m^2) ter skupno jedilnico, kopalnico in sanitarije pod komandnim mostom ali na sredi ladje. Kabine so bile opremljene s posteljo s predali, garderobno omaro, kanapejem, pisalnim predalnikom in stolom, knjižno polico, pečjo ter umivalnikom s polico in ogledalom. Oprema je bila na starejših ladjah, kakršen je bil Izvor, izrabljena in pomanjkljiva. Na novih ladjah, ka-

56 *Pomorska enciklopedija* 4, str. 71.
57 DARI, PO 13, šk. 39, Snop Dušan Mayer, Upiti na nameščenika.
58 Tavčar (1910), intervju 1994.
59 DARI, PO 13, šk. 39 – Personalni dosjeji: L, M, Snop Dušan Mayer, Prijava penzionom osiguranju.
60 *Pomorski godišnjak za 1932. godinu*, str. 165.
61 Propisi za održavanje ispita 1919, str. 442.
62 DARI, PO 13, šk. 39 – Personalni dosjeji: L, M, Snop Dušan Mayer, Odluka o dužnosti pensionog osiguranja, 16. 2. 1936.

kršna je bila Avala, ko se je nanjo vkrcal Dušan, pa so bile v kabinah častnikov še preproge in zavese. Čeprav so bili v sobah umivalniki, iz pip voda pogosto ni tekla ali pa je bila mrzla. Zato so jo častniki ali njihovi strežniki nosili iz strojnice. V kabini so častniki preživljali prosti čas ter opravljali pisarniška in administrativna dela, za katera so bili zadolženi. Eden izmed njih je bil zadolžen tudi za zdravstvo. Ker so lahko med stražo opravljali le dela, ki so zagotavljala varnost plovbe in ladje, so morali vse drugo postoriti v prostem času.[63]

Višji položaj častnikov se je kazal tudi pri prehrani. Dobili so bogatejše obroke kot drugi in dodatek, najpogosteje kos mesa. Nekateri so se spominjali, da so dobili tudi črno kavo, včasih sadje. Medtem ko so si morali člani nižje posadke iz kuhinje sami prinesti hrano, ki so jo pojedli v svojih jedilnicah za nepogrnjeno mizo, sedeč na lesenih klopeh, jo je častnikom v njihovi jedilnici za veliko in z belim prtom pogrnjeno mizo postregel natakar. Častniki so pri jedi uporabljali porcelanaste krožnike in skodelice, steklene kozarce, jedilni pribor iz posrebrene alpake in prtičke iz blaga. V jedilnico so morali priti čisti in urejeni ter v njej upoštevati bonton. Spoštljivi so morali biti do nadrejenih, še posebej do poveljnika, ki je sedel na čelu mize.[64] O tem pripoveduje fotografija častnikov krova v jedilnici, na kateri je Dušan Mayer. Častniki, ki si sledijo od najvišjega do najnižjega od poveljnika proti drugemu koncu mize, nosijo moške obleke s kravatami. Poveljnik na čelu mize ima na glavi častniško kapo z zlato pleteno vrvico nad ščitkom in lovorjev venec na ščitku, ki sta bila predpisana za kapitane. Na mizi z belim prtom so stekleni kozarci ter vrči za vino in vodo, skodelice iz porcelana, prtički v obročkih ter steklenički s kisom in oljem.[65]

V jedilnicah oziroma salonih so se častniki družili tudi v prostem času. Ob večerih so igrali karte in šah, se pogovarjali in včasih peli. Ker jim je pripadala omejena količina vina, so se le redko napili.[66] Kakor govori ena od fotografij iz zapuščine Dušana Mayerja, ki jih hrani Pomorski muzej Piran, je karte s tremi častniki v jedilnici igral tudi Dušan Mayer. Kapitan Branimir Velkaverh iz Trbovelj, ki je prav tako plul na ladjah trgovske mornarice Kraljevine Jugoslavije, ga je opisal kot vedno nasmejanega dobrega tovariša, polnega vedrine in humorja.[67] Ker, kot razkriva fotografija, v družbi ni bilo poveljnika, so bili častniki sproščeni, brez kravat, dva pa sta kadila pipo. Na mizi, ki je bila pogrnjena s temnim prtom, ni bilo pijače.[68]

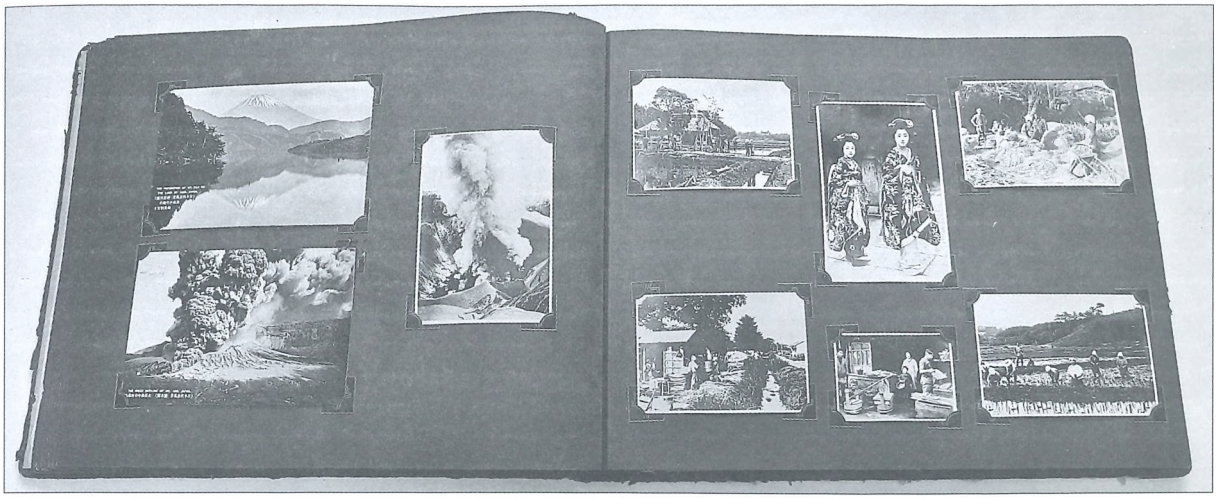
Med fotografijami iz zapuščine Dušana Mayerja, ki jih hrani Pomorski muzej Piran, je zanimiva fotografija, na kateri so pomorščaki umazani, oblečeni v delovna oblačila, nekateri pa imajo na glavi častniške kape. Dušan in nekaj drugih pomorščakov nosijo delovne kombinezone.[69] Fotografija je verjetno nastala med natovarjanjem premoga za pogon ladje, pri katerem je sodelovala vsa posadka. Premog so navadno z žerjavom nasipali na ladjo, pomorščaki in delavci pa so ga z lopatami metali v skladišče, kjer so ga drugi razporejali.[70]

Fotografije povedo veliko o načinu oblačenja pomorščakov. Za častnike sta bili leta 1937 predpisani temno modra zimska uniforma s suknjičem, ki je imel dvoredno zapenjanje, zlate mornarske gumbe in rokavne oznake, ter bela poletna uniforma. Ker uniforme na tovornih ladjah niso bile obvezne, ker jih pomorščakom ni priskrbel ladjar in niso dobili dodatka za njihov nakup, so nosili najrazličnejša druga oblačila. Prepovedano je bilo le nošenje uniform jugoslovanske vojne mornarice. Dušan in drugi častniki so na ladji pogosto nosili civilna oblačila ali

Častniki na tovorni ladji Nemanja leta 1936. Prvi z leve drugi častnik krova Dušan Mayer nosi suknjič tuje uniforme in častniško kapo Jugoslavenskega Lloyda. Ob njem je prvi častnik krova, prvi z desne pa tretji častnik krova Vladimir Štolfa (zapuščina Dušana Mayerja, hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

63 Marinac, Ladja je moj dom, str. 290–293.
64 Marinac, Brez jela ni dela, str. 46.
65 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Dušan Mayer – fotografije.
66 Marinac, Ladja je moj dom, str. 290–293.
67 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Velkaverh: In Memoriam Dušanu Mayerju (časopisni izrezek).
68 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Dušan Mayer – fotografije.
69 Prav tam.
70 Ivančič (1910), intervju 1994.

Album Dušana Mayerja - razglednice in fotografije so iz Japonske, zahodne Amerike in južne Afrike iz tridesetih let 20. stoletja (hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

tuje uniforme z visokim ovratnikom in enorednim zapenjanjem. Po pripovedovanju Zorka Tavčarja so v tujini kupovali ukradene vojaške uniforme, ki so jih prodajalci prinesli na ladjo. Priljubljene so bile zlasti lahke uniforme iz Brazilije in Montevidea. Pri delu so častniki, zlasti strojniki, nosili tudi delovne kombinezone – *trliše*, ki so jih kupovali v tujini, člani nižje posadke pa stara ponošena oblačila. Navadno je bila ustrezna častniška kapa edini del uniforme, ki je govoril o pripadnosti častnika posamezni mornarici ali ladijski družbi ter o njegovem položaju na ladji. Častniki Jugoslavenskega Lloyda so imeli na kapi emblem s sidrom in inicialkama JL.[71] Tako kapo je na ladji Nemanja leta 1936 hkrati s suknjičem in hlačami tuje uniforme ali *trlišem* nosil tudi Dušan. Za boljše priložnosti, zlasti ko so se odpravili na kopno, so si Dušan in drugi častniki nadeli moško obleko z belo srajco, kravato in telovnikom, trenčkot ali plašč in klobuk.[72]

Iz časa plovbe z ladjo Avala se je ohranila razglednica z voščilom za rojstni dan, ki jo je avgusta 1933 sestra Majka poslala Dušanu na ladjo Avala v London.[73] Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran pa hrani Dušanov album fotografij in razglednic krajev na Japonskem, v Severni in Južni Ameriki ter Durbana v Južni Afriki.[74] Velika fotografija ladje Avala na drugi strani albuma nakazuje na to, da so fotografije s potovanja z Avalo. Album ima na usnjenih platnicah gravirano barvno sliko rikšarja in goro Fuji v ozadju.[75] Razen motivov tujih krajev je v albumu šest fotografij z ladje. Albumu je priložena fotografija Dušana s psom na kopnem, ki je nastala 27. maja 1936, dan preden se je z Avale prekrcal na ladjo Nemanja. O času nastanka albuma govorita tudi napis na zadnji strani »*prispel Avala... odpotoval Nemanja 28. 5. 1936*« ter napis *Albuma fotografij* v japonščini s črnim peresom na prvi strani. Slednji je po ugotovitvah japonologinje Chikako Shigemori Bučar zapisan s starejšimi pismenkami, vendar na modernejši način z leve proti desni, kar ustreza domnevnemu času nakupa. V prvem delu albuma so motivi z japonskih otokov Honšu, Šikoku in Kjušu (Jokohama, Kugenuma, Enoshima, Atami, Nagatoro, Chichibu, Shinano, Kaga, Nikko, Nagoya, Osaka, Kamakura, Nara, Kobe, Kyoto, Itsukushima, Okayama, Takamatsu, Nagasaki, Beppu, Moji). Poleg prizorov krajev, svetišč in drugih znamenitosti so prizori kmetov in obrtnikov pri delu ter gejš. Dušan bi na enem samem potovanju težko obiskal vse omenjene kraje, saj so se ladje Jugoslavenskega Lloyda na Japonskem navadno ustavile le v nekaj pristaniščih. Kljub temu, da so razmeroma redko plule na Japonsko, je bil morda na Japonskem večkrat. Še bolj verjetno pa je, da je bil le v nekaj japonskih krajih, kjer je kupil tudi razglednice in fotografije ostalih. Da je razen razglednic kupoval tudi fotografije, govorijo tiskani napisi v japonščini in angleščini z obrazložitvijo motiva na večini fotografij.

V drugem delu albuma so razglednice in fotografije krajev iz zahodne Amerike in Durbana. Iz Kanade so fotografije Vancouvra, Victorie in Capilana, iz ZDA Grand Canyona, Las Palmasa in San Nicolasa, iz Argentine pa Mendoze. Čeprav so bile v album vstavljene kasneje kot večina japonskih, so bile tudi te narejene pred drugo svetovno vojno.[76] Ustni viri

71 Marinac, *V modrem in belem*, str. 47–53.
72 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Dušan Mayer – fotografije.
73 Aplinc, Mayerji, str. 68.
74 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Album fotografij iz Japonske, P4076.
75 Po ugotovitvah japonologinje dr. Chikako Shigemori Bučar je bil album, ki ni po japonskem okusu, narejen za tujce.
76 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Album fotografij iz Japonske, P4076.

Dušan Mayer z neznanim častnikom in domačini v Rangunu (Burma, tedaj del Britanske Indije) leta 1939 (zapuščina Dušana Mayerja, hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

govorijo o tem, da je imel Dušan že tedaj svoj fotoaparat, kar je veljalo tudi za številne druge častnike.[77] Vendar je tudi večino teh fotografij kupil. Ljubiteljski fotograf je naredil le manjše število fotografij iz Japonske in drugih krajev ter fotografije z ladje. V pristanišča na zahodu ZDA, Kanade, Argentine in v Durban so ladje Jugoslavenskega Lloyda plule večkrat, čeprav ne tako pogosto kot v Brazilijo, Argentino in Urugvaj. Tam sta bili tudi ladji Nemanja in Zrinski, na katerih je pozneje plul Dušan. Nemanja je bila tudi na Japonskem. Konec leta 1939 je odplula skozi Sueški kanal v Moji, od tam v Portland, Willapo in Greys Portland (ZDA), se vrnila na Japonsko v Osako, nato pa se je ustavila še v Saigonu in Marseillu.[78] Vendar tedaj Dušana ni bilo več na njej. V Aziji je bil še leta 1939, ko se je v Rangunu (Burma) na ladji fotografiral z domačini.[79]

Nemanja je bila 125,67 m dolga tovorna ladja s 5226 BRT, ki jo je *Atlantska plovidba Ivo Račić* kupila leta 1926. Zgradili so jo leta 1918 v Veliki Britaniji. Ko se je Dušan maja 1936 v Dubrovniku vkrcal nanjo, je zamenjal 2. častnika krova Slavka Simovića iz Kotorja.[80] Istočasno je ladja dobila novega poveljnika. Na Nemanji je bil tedaj kot najmlajši častnik krova Vladimir Štolfa iz Sežane, ki se je novice, da bo na ladjo prišel še en Slovenec, razveselil in to v pismu sporočil sestri Dani, nato pa tudi sestri Vidi. Po Dušanovem prihodu na ladjo so v Dubrovniku izkrcali koks in natovorili les. Preden je ladja odplula iz domovine, se je ustavila na Sušku in v Šibeniku. Iz Jadrana jo je pot vodila v Južno Ameriko, kjer se je 10. julija za dva dni zasidrala v Montevideu. Nato je bila dalj časa v Buenos Airesu, kjer so izkrcali tovor, a jim je po navedbah Vladimirja Štolfe močno deževje preprečevalo pogostejše pohajkovanje po kopnem. Ladja je nato po reki Parana odplula v Rosario, kjer so natovorili žito za Veliko Britanijo.[81] Po vrnitvi v domovino se je Vladimir Štolfa izkrcal,[82] Dušan pa je ostal na Nemanji in z njo v naslednjih letih še večkrat odplul v Ameriko. Konec leta 1937 je ladja iz Antwerpna z balastom odplula v Bahio Blanco in od tam v Hull v Veliki Britaniji, kjer je bila na popravilu v suhem doku. Iz Hulla je z balastom odplula v Durban, od koder je odpeljala tovor v Rotterdam. Junija

77 De Costa (1942), intervju 2020; Marinac, Terenski zapiski, intervjuji s pomorščaki, njihovimi sorodniki in znanci v letih 1985–2021.

78 DARI, PO 13, šk. 54 s/s Avala – Voyage; šk. 61, s/s Nemanja – Voyage, šk. 70 s/s Zrinski – Voyage.

79 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Dušan Mayer – fotografije.

80 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Vladimir Štolfa, Pismo Vladimirja Štolfe sestri Vidi, Dubrovnik 18. 5. 1936.

81 Arhiv PMSMP, Fond Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Vladimir Štolfa, Pismo Vladimirja Štolfe sestri Vidi, Buenos Aires, 21. 7. 1936.

82 Marinac, Življenje mornariškega častnika, str. 71.

Skupina častnikov na ladji Nemanja leta 1936. Dušan Mayer (drugi z leve) nosi moško obleko s trenčem in klobukom (zapuščina Dušana Mayerja, hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

1938 jo je pot vodila v Amsterdam ter ponovno v Durban. Od tam je odpeljala tovor v poljsko pristanišče Szczecin. Sredi januarja 1939 je bila ponovno v Hullu, nato pa je odplula v Rotterdam. Tam je bila najprej na popravilu v suhem doku, nato pa je čakala na navodila za nadaljevanje plovbe. Napotili so jo na vzhodno obalo Južne Amerike, v Iquique v Čilu, od tam pa s tovorom v Szczecin. Aprila je iz Szczecina odplula v Split, kjer je bila še 21. maja. Preden so jo ponovno napotili v Buenos Aires,[83] se je Dušan 31. maja 1939 izkrcal.[84]

Fotografije z ladje Nemanja iz zapuščine Dušana Mayerja, ki jih hrani Pomorski muzej Piran, razkrivajo, da sta se Dušan Mayer in Vladimir Štolfa družila med seboj in z več drugimi častniki. Po besedah častnika stroja Oskarja Magazinovića z Dugega otoka, ki je na ladjah plul z več slovenskimi pomorščaki, so se Slovenci dobro razumeli z drugimi pomorščaki. Zaradi šolanja na hrvaških šolah in hrvaškega okolja so tako dobro govorili hrvaško, kot bi bila hrvaščina njihov materni jezik.[85] Glede na fotografije so na ladji med častniki vladali dobri medsebojni odnosi. Častniki so se 1. oktobra 1936 na krovu ladje fotografirali tudi s poveljnikom in njegovo ženo. Toda omenjeni poveljnik po navedbah Vladimirja Štolfe med pomorščaki ni bil priljubljen: »Bil je precej star. Zraven tega pa še precej siten in strog.«[86]

Po trimesečnem premoru se je Dušan pri Jugoslavenskem Lloydu ponovno zaposlil 1. septembra 1939,[87] na dan začetka druge svetovne vojne. Postal je 1. častnik na 19 let stari ladji Zrinski s 5645 BRT in 121,7 m dolžine. Zgradili so jo v Newcastlu, Jugoslavenski Lloyd pa jo je kupil leta 1928.[88] Ko se je 4. decembra v Buenos Airesu z ladje izkrcal poveljnik Josip Zmajić, je moral Dušan prevzeti njeno poveljstvo in poveljstvo 33-članske posadke, med katero je bil edini Slovenec. Za mesto navzgor so se tedaj pomaknili tudi drugi častniki krova. V naslednjih dveh dneh so v Buenos Airesu z ladje pobegnili pripravnik kuhinje, pripravnik stroja in mornar. Zaradi tega je moral Dušan prerazporediti še nekaj drugih pomorščakov ter vkrcati tri nove. K sreči so našli tri jugoslovanske pomorščake, ki so jih brž zaposlili kot premogarja in kurjača.[89]

Ker so se na začetku druge svetovne vojne zaradi nevarne plovbe izkrcali številni jugoslovanski pomorščaki, so bili ladjarji prisiljeni pomorščakom zvišati plače. Septembra 1939 so se prihodki pomorščakov podvojili.[90] Dušanu se je plača skoraj podvojila že zaradi prevzema poveljstva ladje. Namesto prejšnjih 2900 din mu je pripadalo 4200 din. Zaradi vojne pa je kot vsi drugi dobil še nagrado, ki je bila le nekoliko nižja od plače. Njegova je znašala 3780 din.[91] Kakor so pripovedovali pomorščaki, so bili ladjarji v času vojne zaradi pomanjkanja delovne sile pomorščakom razen plače prisiljeni izboljšati tudi življenjske razmere, zlasti prehrano. Nekatere ladje so tedaj prvič dobile hladilnike. A številnih pomorščakov to ni pre-

83 DARI, PO 13, šk. 61, s/s Nemanja – Voyage.
84 DARI, PO 13, šk. 39 – Personalni dosjeji: L, M, Snop Dušan Mayer.
85 Magazinović (1914), intervju 2001.
86 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Vladimir Stolfa, Pismo Vladimirja Štolfe sestri Vidi, Dubrovnik, 18. 5. 1936.
87 DARI, PO 13, šk. 39 – Personalni dosjeji: L, M, Snop Dušan Mayer.
88 *Pomorski godišnjak za 1939–40. godinu*, str. 124–125.
89 DARI, PO 13, šk. 37, Obračun nagrada, s/s Zrinski, dec. 1939.
90 Maštruko, *Na svim meridijanima*, str. 46, 47.
91 DARI, PO 13, šk. 37, Obračun nagrada, s/s Zrinski, dec. 1939.

mamilo. Plovba je bila preveč nevarna. Tovorne ladje so bile na oceanih, kamor so jugoslovanski ladjarji že pred napadom na Jugoslavijo napotili večino svojih ladij dolge plovbe, da bi jih zaščitili pred okupatorjevo zaplembo, pogosta tarča nemških podmornic.[92] Te so med drugo svetovno vojno potopile okoli 3500 tovornih ladij. Jugoslovanske ladje so v tem času najpogosteje plule po Atlantiku iz zahodne Evrope proti ZDA, redkeje pa v avstralskih, indijskih, južnoameriških in japonskih vodah. Med Veliko Britanijo in Severno Ameriko so plule v konvojih, ki sta jih ščitila kanadska in britanska mornarica, pozneje pa tudi mornarica ZDA. A nemške podmornice so napadale tudi konvoje. Številne ladje so bile poškodovane tudi zaradi min.[93] Prva jugoslovanska ladja, ki je nanjo naletela, je bila Carica Milica, na kateri je bil tedaj Vladimir Štolfa.[94] Ladjo Zrinski je decembra 1940 torpedirala in potopila nemška podmornica U 140. Umrli so vsi člani posadke. A na ladji tedaj ni bilo več jugoslovanske posadke z Dušanom Mayerjem. Nosila je britansko zastavo. Jugoslavenski Lloyd je namreč leta 1940 ladjo predal družbi Crest Shipping Co., London (Crest Line ali Ivanovic & Co.), ki jo je preimenovala v Ashcrest.[95] Že leta 1939 in 1940 so jugoslovanske ladijske družbe del ladjevja predale v službo Velike Britanije v obliki najema za eno potovanje ali za določen čas (Time Charter). Uvedli so tudi sistem dajanja ladij Veliki Britaniji v zakup (Demise Charter). Te ladje so dobile britansko zastavo, novo ime in britansko posadko. Njihov najemnik je bilo Ministrstvo za vojni transport.[96]

Dušan se je z ladje Zrinski izkrcal 30. marca 1940.[97] Zapustiti je moral ladjo, na kateri je imel kot poveljnik prvič popolno oblast. Vodil je vsa dela in bil odgovoren za vodenje ladje. Njegovim poveljem so morali slediti vsi na ladji.[98] Imel je svojo veliko kabino, lastno dnevno sobo ter kopalnico s kadjo, umivalnikom in straniščem. Njegovi prostori so bili na komandnem mostu, odmaknjeni od prostorov drugih častnikov.[99]

Po izkrcanju se je Dušan vrnil v Šoštanj, kjer mu je istega leta umrl oče. Med vojno so okupatorji družino Mayer prisilno izselili v Topolšico, v vili pa se je nastanil štab nemških oboroženih sil – Wehrmacht.[100] Po pripovedovanju Antona De Coste sta Dušan in sestra Majka sodelovala z NOV, zato je bil Dušan nekaj časa zaprt v celjskem »Piskru«, pozneje pa je ilegalno živel na Dunaju.[101] Po koncu vojne se je družina vrnila domov v Šoštanj, a po nacionalizaciji so v vili dodelili stanovanje še dvema drugima družinama.[102]

Pri slovenskem ladjarju

Kmalu po koncu vojne se je Dušan vrnil k pomorstvu. Najprej se je zaposlil pri ladijski družbi *Jadranska linijska plovidba* (Jadrolinija), ustanovljeni leta 1947 na Sušku, ki je skrbela za linijsko obalno plovbo in je bila glavno podjetje za prevoz potnikov, nato pa pri istega leta ustanovljenem podjetju za oskrbo ladij *Opskrba brodova* na Reki.[103] Podjetje je domače in tuje ladje, pa tudi pristanišča, svetilnike in druga pomorska podjetja oskrbovalo z vsem potrebnim potrošnim materialom. Ladje in pomorščake je oskrbovalo s hrano in oblačili, pomagalo pa je tudi pri izboljšavi bivalnih prostorov pomorščakov na ladjah in kopnem.[104]

Leta 1954 se je Dušan preselil v Piran, kjer se je 1. maja zaposlil kot tehnični vodja v ribolovnem podjetju Ribič. Podjetje so ustanovili konec leta 1953 in je upravljalo z ribiškimi ladjami.[105] Septembra 1955 je Svet za gospodarstvo Občinskega ljudskega odbora Piran Dušana Mayerja imenoval v Komisijo za pomorstvo in ribištvo.[106]

Dušan se je preselil v Piran le nekaj mesecev, preden so oktobra cono B STO, v kateri je bila tudi slovenska Istra, dokončno priključili Jugoslaviji, v času, ko je izseljevanje zlasti dotlej večinskega italijanskega prebivalstva iz njenih mest doseglo vrhunec. V skoraj izpraznjena mesta so se množično priseljevali Slovenci iz bližnjih vasi, iz drugih delov slovenskega etničnega prostora in ljudje iz drugih delov Jugoslavije. V mestih so ustanavljali nove ustanove in podjetja. Med njimi so bila tudi pomorska, za katera so iskali delovno silo. V njih se je razen Dušana Mayerja zaposlilo še več drugih slovenskih pomorščakov nekdanje vojne in trgovske mornarice Kraljevine Jugoslavije in Italije ter dijakov leta 1947 ustanovljene pomorske šole. Največ jih je našlo delo pri ladijski družbi Splošna plovba Piran. To prvo slovensko ladijsko družbo so ustanovili oktobra 1954, takoj ko so bili s priključitvijo ozemlja Jugoslaviji za to dani

92 Maštruko, Na svim meridijanima, str. 45, 47; Velkaverh (1910), intervju 1986; Ivančič (1910), intervju 1994; Tavčar (1910), intervju 1994.
93 *Pomorska enciklopedija* 4, str. 72.
94 Marinac, Življenje mornariškega častnika, str. 76; Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Štolfa, izrezki iz časopisov.
95 Zrinski SS (1927–1928) Ashcrest SS [+1940] (https://www.wrecksite.eu/wreck.aspx?161728 (22. 4. 2021)).
96 *Pomorska enciklopedija* 4, str. 72.
97 DARI, PO 13, šk. 39 – Personalni dosjeji: L, M, Snop Dušan Mayer.
98 Uredba o uređenju uslova rada 1935.
99 DARI, PO 13, šk. 48, Generalni načrt ladje s/s Zrinski.
100 Aplinc, Mayerji, str. 67.
101 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Velkaverh: In Memoriam Dušanu Mayerju (časopisni izrezek).
102 De Costa (1942), intervju 2020.
103 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Velkaverh, In memoriam (časopisni izrezek); Terčon, *Usidrali smo se*, str. 240; Hrvatska tehnička enciklopedija, Jadrolinija: https://tehnika.lzmk.hr/jadrolinija/, (26. 1. 2021).
104 Terčon, *Sava & Jolanda*, str. 144.
105 Terčon, *Usidrali smo se*, str. 128.
106 Arhiv PMSMP, Trgovska in vojna mornarica med 2. svetovno vojno, Imenovanje komisije za pomorstvo in ribištvo.

pogoji. Njegova naloga je bila razvijati predvsem dolgo plovbo, sprva pa je opravljalo tudi obalno plovbo. Ladje dolge plovbe so v prvih letih opravljale le prosto plovbo, nato pa tudi linijsko. Leta 1959 so odprli ekspresno linijo Jadran–ZDA, leto kasneje linijo okoli sveta, pozneje pa še druge.[107]

Kljub temu, da se je dotlej na pomorski šoli v Piranu izšolalo že več generacij pomorščakov, je pomorskega kadra močno primanjkovalo. Številni izšolani slovenski pomorščaki so si namreč tako kot Dušan Mayer dotlej že našli delo v drugih jugoslovanskih pomorskih podjetjih, zlasti pri Jugoliniji na Sušku, pozneje Reki.[108] Od tu so morali pomorščake privabiti v slovenska pomorska podjetja. Splošna plovba, ki se je že do leta 1960 uvrstila med večja jugoslovanska ladjarska podjetja, je prve tri motorne ladje, od katerih je bila le Rog prekooceanska, kupila v tujini. Po odločitvi Odbora za gospodarstvo Zveznega izvršnega sveta, da 16 ladij centraliziranega podjetja Jugolinija razdeli med nova ladijska podjetja, pa je leta 1956 dobila še šest tovornih ladij dolge plovbe. Z njimi je dobila tudi posadke, ki so jih sestavljali pretežno Hrvatje.[109] A zaradi pomanjkanja slovenskega kadra so tudi na drugih ladjah Splošne plovbe v tem času prevladovali Hrvatje. Zato je kot službeni in pogovorni jezik prevladovala hrvaščina, kar se je spremenilo šele, ko se je na ladjah zaposlilo več Slovencev. Številni hrvaški in italijanski izrazi pa so se obdržali tudi pozneje.

29. februarja 1956 se je pri Splošni plovbi Piran zaposlil tudi Dušan Mayer. Kot enemu redkih izkušenih poveljnikov prekooceanskih ladij so mu zaupali mesto poveljnika.[110]

Čeprav so bile prve ladje Splošne plovbe stari, zastareli parniki, so po pripovedovanju starejših pomorščakov zagotavljali boljše življenjske in delovne razmere kot predvojne jugoslovanske ladje. Kapitan Anton Turk, ki se je med prvimi izšolal na pomorski šoli v Piranu, je opažal, da je bila na njih slaba predvsem navigacija.[111] Nekatere ladje so, kolikor je bilo mogoče, popravili, na njih zagotovili varnejše delovne pogoje, opravili rekonstrukcijo stanovanjskih prostorov in zamenjali dotrajano opremo. Uredili so centralno ogrevanje in umetno ventilacijo ter na splošno izboljšali higienske razmere. Ladje so morale imeti mehanske hladilnike.[112] Po pravilniku iz leta 1947 so morali biti, razen v izjemnih primerih, bivalni prostori nad glavno pregrado krova na sredini ladje.[113] Toda na številnih ladjah vsega tega niso mogli zagotoviti. Moštvo je na nekaterih starejših ladjah še vedno spalo na pogradih v štiriposteljnih sobah, na mlajših pa v dvoposteljnih. Površina kabin se je postopoma povečevala, število pomorščakov, ki so uporabljali skupne sanitarije, pa zmanjševalo. Na spremembe je razen razvoja v ladjarstvu vplivala nova socialistična ureditev. Zmanjšali so razlike med življenjskimi razmerami in plačami članov višje in nižje posadke ter izboljšali medsebojne odnose. Leta 1950 je bilo uvedeno samoupravljanje, a je bila hierarhija pri delu še vedno potrebna. Pomorščaki so opažali, da so bili starejši poveljniki, ki so izhajali iz mornarice Kraljevine Jugoslavije, bolj strogi in so zahtevali večjo ubogljivost. Ker so zaposlili zadostno število pomorščakov, so imeli več prostega časa. Zagotovili so jim plačan letni dopust, zdravstveno in socialno zavarovanje ter pokojnino za starost in onemoglost. Povišali so plače,[114] h katerim so sodili tudi različni dodatki, ki so bili odvisni od pogojev dela in odgovornosti. Med njimi je bil tudi devizni dodatek za pomorščake na ladjah velike obalne in dolge plovbe.[115]

K boljšemu medsebojnemu poznavanju je pripomoglo manjše število jedilnic. Vsi častniki so imeli skupno jedilnico, ki so ji rekli prvi salon in je bila ob kabinah častnikov. Ostalo moštvo je jedlo v *šporkem* (umazanem) salonu, ki je bil med njihovimi kabinami. Pomorščaki, ki se pred jedjo niso utegnili preobleči, so lahko v njem jedli v umazanih delovnih oblačilih. V obeh salonih je bila miza pogrnjena s prtom: v prvem salonu z belim, v *šporkem* s karirastim. V obeh salonih je stregel in pospravljal natakar.[116] Vsi častniki so jedli za eno veliko mizo, na čelu katere je sedel kapitan. Od njega so si sledili častniki od najvišjega do najnižjega, na eni strani strojniki, na drugi navtiki. Anton Turk se spominja, da so pri jedi upoštevali bonton, a je bilo ozračje sproščeno: »Nismo smeli priti jest v kratkih hlačah ali umazani, kar je bilo težko za kadete, ki so imeli dokaj umazano delo in so se morali preobleči, predno so prišli k jedi.«

Pomorščaki so opazili, da se je po drugi svetovni vojni občutno izboljšala prehrana. Anton Turk se spominja: »Hrana je bila za vse enaka. Častniki in moštvo smo dobili enake obroke. Dobili so tudi priboljške, na primer pecivo, sadje. Strojnikom je pripadalo po tri četrt litra vina na dan, drugim pomorščakom pa pol litra. Hrane nismo izbirali, a je je bilo vedno dovolj. Lahko smo šli po dodatek. Predpis je določil količino hrane na osebo. A ker vsi niso toliko pojedli, so je lahko drugi pojedli več. Poleg tega smo si lahko hrano tudi sami pripravljali: spekli jajca ali kaj podobnega. To so nekateri najpogosteje počeli ponoči, če so ostali budni dolgo v noč.« Ker je bil pomorščakom alkohol bolj dostopen kot nekoč,

[107] Terčon, *Usidrali smo se*, str. 255; Štrukelj, Nastanek, str. 36, 37.
[108] Hrvatska tehnička enciklopedija, Jugolinija: https://tehnika.lzmk.hr/jugolinija/ (26. 1. 2021).
[109] *Dvajset let Splošne plovbe*, str. 9; Terčon, *Usidrali smo se*, str. 244–253.
[110] Arhiv SPP, Osebna mapa Dušana Mayerja.
[111] Turk (1928), intervju 2002.
[112] Rezultati poboljšanja životnog standarda, str. 49–53.
[113] O higijenskim, str. 42.
[114] Gazin, O odnosima, str. 10–11.
[115] Terčon, *Usidrali smo se*, str. 264.
[116] O higijenskim, str. 42.

je bilo več popivanja.[117] Kakor se spominja ladijski strojnik Boris Gruden, se je med pomorščaki razširila anekdota o Dušanu Mayerju, ki je na ladji Bela krajina pred posadko skrival ključ bara z alkoholnimi pijačami, nad katerim je imel kot poveljnik nadzor. Na starejših ladjah, ki jim je poveljeval, bara ni bilo.[118]

Članom nižje posadke so pripadala delovna in zaščitna oblačila, častnikom in podčastnikom pa uniforme. Za častnike so bile predpisane temno modre zimske uniforme s sakojem, zimskim plaščem z dvorednim zapenjanjem in površnikom ter poletna uniforma, ki je bila za pomorščake na tovornih ladjah kaki barve z enorednim zapenjanjem. A uniforme na tovornih ladjah običajno ni bilo treba nositi, zato jih nekateri niso nikoli oblekli. Potrebovali so jih le za slovesnosti, uradne sprejeme, pogrebe in podobno. Pomorščaki večinoma niso radi nosili uniforme, kar je menda veljalo tudi za Dušana Mayerja. Po besedah kapitana Dimitrija Pahorja je Dušan na ladji najpogosteje nosil praktična, športna oblačila. Boris Gruden pa se spomni, da je bil urejen in se je zelo lepo oblačil. Občasno je nosil kratek, v pasu stisnjen temno moder suknjič. Tovrstne suknjiče *battle dress,* ki so bili del britanskih mornariških uniform, so si jugoslovanski pomorščaki v tujini kupovali zlasti med drugo svetovno vojno.[119] Morda ga je imel Dušan še od takrat.

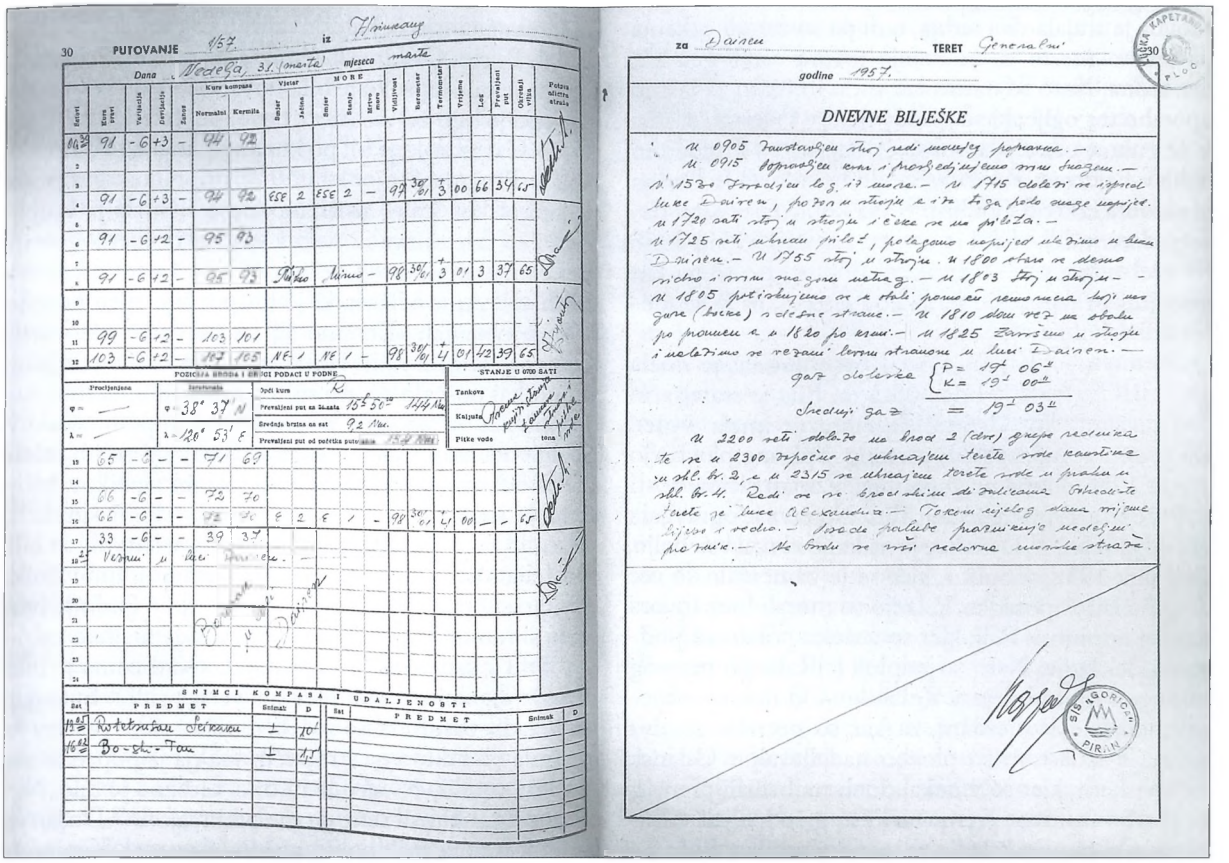
Nova družbeno-politična ureditev Jugoslavije je skupaj s spremembami po svetu vplivala tudi na potovanja in srečevanja pomorščakov s tujimi kraji. Pri tem so odločilno vlogo odigrali odnosi s Sovjetsko zvezo in ZDA ter vloga Jugoslavije pri gibanju neuvrščenih.

Dušana Mayerja so 2. septembra 1956 razporedili na tovorno ladjo, ki jo je Splošna plovba kupila namesto stare in iztrošene ladje Gorica. A tudi nova Gorica[120] je bila stara in zastarela, zato so jo že leta 1959 prodali na Japonsko. Zgradili so jo leta 1926 v Glasgowu. Imela je 5937 BRT, dolga je bila 135,7 m. Poganjal jo je parni motor na nafto. Dušan je odpotoval v Hamburg, kjer se je 20. septembra nanjo vkrcal skupaj z drugimi člani nove posadke. S podpisom kupoprodajne pogodbe v Londonu je ladja tega dne postala last Splošne plovbe. Naslednjega dne so v navzočnosti predstavnikov Splošne plovbe, na čelu z njenim direktorjem Borisom Šnuderlom, ter Občine Piran, Občine Koper in generalnega konzula FLRJ v Hamburgu svečano prevzeli ladjo, jo preimenovali v Gorico in izobesili jugoslovansko zastavo. Čez dva dni je s 35-člansko posadko zaplula proti Vzhodni Aziji.[121] Dušan je imel kot poveljnik nalogo splošnega poveljstva vseh ladijskih del v krovnem, strojnem, radiotelegrafskem, sobnem oddelku in kuhinji ter starešinstvo nad celotno posadko. Odgovoren je bil za pravilno upravljanje z ladjo, varnost ladje in tovora, natančno izpolnjevanje plovnih obveznosti in nalog, komercialno poslovanje, varnost ladje in tovora ter za red, delo in disciplino na ladji. V tujini je predstavljal tudi državo.[122] Kot poveljnik je podpisoval ladijske dnevnike, ki so jih tedaj še vedno pisali v hrvaščini. V njih so podatki o plovbi, vremenskih razmerah, delu posadke in postankih v pristaniščih, ki so jih beležili častniki med stražo na komandnem mostu. Ta se je menjala na štiri ure. Poveljnik je bil na straži s 3. častnikom od 8h do 12h in od 20h do 24h.

25. septembra je Gorica priplula v Antwerpen, kjer so do 2. oktobra natovorili fosfor v vrečah za kitajske naročnike ter opravili nujna popravila strojev. Od tam je nadaljevala plovbo proti Gibraltarju, v Sredozemsko morje in ob obali severne Afrike. 18. oktobra je priplula v Port Said, kjer so natovorili nafto in vodo za lastno uporabo ter prevzeli pošto s časopisi. Nato so odpluli skozi Sueški prekop, kjer je le 10 dni pozneje izbruhnila sueška vojna, zaradi katere je bil prekop nekaj časa zaprt.[123] Pot so nadaljevali po Rdečem morju, kjer so se pomorščaki vedno srečali z neznosno vročino. V najslabših razmerah so delali kurjači, saj se je temperatura v strojnici gibala med 50 in 60°C. Nato se je ladja ustavila v Adnu, kjer so ponovno natovorili vodo, ter ob Borneu in v Singapurju. V Južnem kitajskem morju se je posadka več dni borila s tajfunom. Pobesnelo morje je poškodovalo oplato. V ladjo je vdrla voda, pozneje pa je počila še veriga krmilnega stroja. Kljub temu, da je posadka zasilno odpravila poškodbe in ladjo rešila pred najhujšim, se je Dušan po posvetu s častniki odločil, da mora ladja čim prej na popravilo.[124] Namesto v Šanghaj so odpluli v najbližje pristanišče, v Hongkong, kjer so bili od 30. novembra do 9. decembra, nato pa so po reki Canton (Zhujiang) odpluli v pristanišče Whampoa. Medtem ko so tam več dni raztovarjali fosfor iz skladišč, je ladjo obiskala delegacija ambasade v Pekingu s predstavniki Jugoslavije, Poljske, Češke, Indije in Burme, kitajski delavci pa so popravili stroje in zamašili luknje, skozi katere je v ladjo prodirala voda. 19. decembra so se vrnili v Hongkong, kjer so zaradi popravil v suhem doku in nato v doku Kowloon ostali do 6. marca. Takrat je dobil Dušan od ladjedelnice leseno rezljano skrinjo z imenom ladjedelnice na beli ploščici. Danes je razstavljena v Vili Mayer v Šoštanju.

Iz Hongkonga je ladja brez tovora nadaljevala pot ob kitajski obali proti severu. 17. marca so se za več dni zasidrali v pristanišču Hsinkang pri Tianjinu ter

[117] Turk (1928), intervju 2002.
[118] Gruden (1929), intervju 2021.
[119] Marinac, *V modrem in belem*, str. 74–81.
[120] Ladja se je 7. decembra 1958 v zgodovino zapisala kot prva ladja, ki je priplula v novozgrajeno koprsko pristanišče.
[121] SI PAK KP 620.1 Splošna plovba Piran (1933–1995), Ladijski dnevnik, TE 187.2 (Gorica).
[122] Terčon, *Sava & Jolanda*, str. 143.
[123] Tega dne je Izrael napadel Sinaj in zavzel prekop.
[124] Kalc, Po vodah in pristaniščih, *Slovenski jadran* 29. 11. 1956, str. 7, 13. 1. 1957, str. 7, 25. 1. 1957, str. 7.

Izsek iz ladijskega dnevnika parne ladje Gorica (II), 12. 2. 1957–18. 6. 1958 s podpisom poveljnika Dušana Mayerja (SI PAK KP 620.1 – Splošna plovba Piran, Zbirka ladijskih dnevnikov).

natovorili kavstično sodo v sodih, papir, železne palice in drug generalni tovor za Aleksandrijo. Zaradi premajhne globine morja so 23. marca ladjo premaknili v bližnje pristanišče Taku Bar, kjer so nadaljevali z natovarjanjem kavstične sode in sode v prahu, od tam pa za štiri dni odpluli v Dairen. Tovor so kot v drugih kitajskih pristaniščih z maonami pripeljali do ladje, ladijska skladišča pa so polnili kitajski delavci.[125]

Pomorščake je v tistem času na Kitajskem presenetil način natovarjanja. Danilo Kalc, ki je bil tedaj član posadke, je napisal: »V pristaniščih stalno vrvi in delo se nadaljuje noč in dan.«[126] Dimitrij Pahor, ki je bil tam leta 1956 z ladjo Rog, pa se spominja: »Ženske so nosile tovor na velikih pladnjih. Nobenega dvigala ni bilo. Ampak je bilo v štirih dnevih vse vkrcano. 10000 ton. Vsi so bili v modrih uniformah. Vsi enaki. Moški in ženske.« V tistem času se, kakor se še spominja Dimitrij Pahor, po Kitajski niso mogli svobodno gibati, a tudi niso imeli kam iti. Ulice v mestih so bile skoraj prazne. Lokali so bili zaprti ali jih sploh ni bilo: »V Tsingtau so bile zgradbe po evropskem vzoru. Res lepe. Ceste so bile nove, široke, ampak skoraj prazne. Tu in tam si videl kakšen kamion, tu in tam kakšen avto. Na cesti skoraj ni bilo ljudi. Spomnim se delavcev, ki so ročno zabijali kole. Šest na eni in šest na drugi strani. Izjema je bil Hongkong, ki je bil pod britansko oblastjo. Samo tam smo lahko kupili spominke.«[127] O svojih srečanjih s Kitajsko je v Šoštanju pripovedoval tudi Dušan Mayer. Antonu De Costa, ki je tedaj živel v Mayerjevi vili, se je v spomin vtisnila pripoved o prehrani Kitajcev: »Ki bojda jedo vse: od muh do črvov.«[128]

Iz Dairena je Gorica z generalnim tovorom odplula v Moji na Japonskem, od tam pa se je skozi Sueški prekop, kjer se je že končala vojna, napotila proti Aleksandriji. Med plovbo je nafto in vodo natovorila v Singapurju in Adnu ter 13. maja priplula v Aleksandrijo, kjer je po izkrcanju tovora počakala na navodila za nadaljnjo plovbo. Poslali so jo po tovor premoga v Ždanov (danes Mariupol v Ukrajini), ki ga je potem odpeljala v Ploče. Po desetdnevnem potovanju je iz Ploč odplula v grški Eleusis, od koder je odpeljala boksit v Emden na severu Nemčije.

125 SI PAK KP 620.1 Splošna plovba Piran (1933–1995), Ladijski dnevnik, TE 187.2 (Gorica).

126 Kalc, Po vodah in pristaniščih, *Slovenski jadran*, 25. 1. 1957, str. 7.

127 Pahor (1929), intervju 2020.

128 De Costa (1942), intervju 2020.

Plovba je trajala dva tedna, tam pa so zaradi čakanja na prosto mesto za izkrcanje tovora ostali več kot dva tedna. Nato so natovorili vodo in nafto za lastno uporabo ter oglje, ki so ga odpeljali v Palermo. Ladja je še enkrat odpeljala boksit iz Eleusisa v Emden in oglje v Palermo. Po vrnitvi v domovino se je Dušan 8. oktobra izkrcal v Bakru.[129] Na kopnem je ostal devet mesecev. Izkoristil je dopust za leti 1957 in 1958 ter vzel večmesečni brezplačni dopust. Ko so ga kot poveljnika razporedili na ladjo Neretva, pa je še mesec dni čakal na vkrcanje.[130]

Neretva, na kateri je ostal pet mesecev, je imela 3933 BRT, dolga je bila 108,3 m. Bila je starejša in bolj zastarela kot Gorica. Že takrat je imela 44 let. Za pogon so uporabljali premog. Splošna plovba jo je leta 1955 dobila od Jugolinije. Zaradi iztrošenosti so jo že leta 1960 razrezali. Tudi Neretva je opravljala prosto plovbo.[131] Dušan se je na ladjo vkrcal v nedeljo, 13. julija 1958, v Splitu, kjer se je zamenjalo še več drugih članov posadke. Z ladjo so morali brez tovora najprej odpluti v Pulj, kjer so v doku pobarvali podvodni del ladje. Nato so odpluli v Rašo po premog za pogon motorjev in v Zeleniko. Od tam so odpeljali boksit v Rotterdam, za kar so potrebovali dva tedna. Z balastom so plovbo nadaljevali v Gdansk na Poljskem, kjer so v nekaj dneh natovorili premog za plovbo in tovor premoga, ki so ga odpeljali v Benetke. Od tam se je ladja za dva dni vrnila v Rašo po premog, nato pa brez tovora odplula v Sfax v Tuniziji, v Rotterdam in v Gdansk po premog, ki so ga tudi tokrat odpeljali v Benetke. 30. novembra so ladjo privezali v Ladjedelnici Piran, kjer so pomorščaki praznovali dan republike. V ladjedelnici so inšpektorji Splošne plovbe pregledali stroj, v naslednjih dneh pa so opravili več popravil na ladji in nanjo natovorili naročeno zalogo hrane. Dušan je z ladjo odplul še v Rašo in Ploče, kjer se je 11. decembra izkrcal.[132]

Ponovno se je vkrcal 27. februarja 1959 kot poveljnik ladje Ljubljana. Tudi Ljubljano je Splošna plovba dobila od Jugolinije leta 1956. Zgradili so jo leta 1912 v Newcastlu za avstro-ogrsko trgovsko mornarico, med svetovnima vojnama pa je bila last jugoslovanske ladijske družbe Oceanija. Imela je 4478 BRT in 119 m dolžine.[133] Ljubljana je bila nekoliko mlajša od Neretve, a še vedno zelo zastarela. Za kurjavo parnih kotlov so dnevno porabili do 40 ton premoga, za kar je skrbelo devet kurjačev in trije premogarji. Ladjo so uporabljali za prevoz premoga iz Črnega morja za jugoslovanske koksarne.[134] Po besedah Borisa Grudna, ki je bil tedaj na ladji 3. častnik stroja, je bila lepa, ko je bila nova. »Ko smo bili mi na njej, pa je bilo že vse staro, rjavo, puščalo je ...« Tudi Boris Cavazza, ki je bil po koncu šolanja na Pomorski šoli v Piranu na njej leta 1960 pripravnik stroja, jo je opisal kot staro, zmahano ladjo: »Imela je kurjače, ki so cele dneve in noči v vročini in premogovem prahu metali premog, večina njih že s sivo mreno na očeh.«[135] Anton Turk, ki je bil pozneje njen poveljnik, je povedal: »Ko smo šli na pot, smo natovorili cement, da bi z njim lahko zacementirali, če bi slučajno kaj puščalo. In res smo ga morali uporabiti, ko je puščala oplata.« Po pripovedovanju pomorščakov so bile na ladji majhne kabine. Strojniki so jih imeli blizu delovnega mesta, daleč od kabin navtikov. Moštvo je spalo na pogradih v štiriposteljnih kabinah, častniki pa v enoposteljnih kabinah, v katerih so bili postelja s predali, miza, majhna omara in umivalnik. Skupna kopalnica za ves hodnik (5 do 6 ljudi) je bila zelo skromna.[136] Boris Cavazza, ki si je majhno kabino delil s kadetom, je še povedal: »Nad nama je bila luknja, skoznjo je bila speljana veriga sidra. In kadar se je ladja zasidrala, so začeli spuščati sidro. Veriga je drgnila ob luknjo na stropu, in vsa rja je popadala na najini postelji.«[137] »Vode ni bilo. Grozno je bilo. Nisem zdržal. Prosil sem, da me prekrcajo.«[138] Dušan je imel kot poveljnik boljše bivalne prostore. Kapitanu sta bila namenjena večja kabina in salon na komandnem mostu.[139]

Ko se je Dušan na Reki vkrcal na ladjo, so izkrcali tovor, kot običajno pregledali krmilo, telegraf in sirene, nato pa odpluli v ladjedelnico Uljanik, kjer so morali popraviti škodo, ki je na ladji nastala med plovbo. Nato so odpluli po premog za pogon v Rašo ter še isti dan brez tovora v Odesso (Ukrajina) v Črnem morju. Tam so med tridnevnim postankom s pomočjo žerjavov natovorili premog in ga odpeljali v Split, kamor so pripluli 24. aprila. 8. maja je ladja ponovno odplula po premog, tokrat v Ždanov ob Azorskem morju. Tam so v enem dnevu s premogom, ki so ga potrebovali za plovbo, napolnili bunker, s premogom – antracitom, ki je sestavljal tovor – pa so napolnili skladišča. V Split so se vrnili 25. maja. To pot je Dušan Mayer opravil še nekajkrat, le da je 23. julija ladja premog namesto v Split odpeljala v Šibenik. 21. avgusta se je med pristajanjem v Splitu naslonila na obalo, pri čemer je nastala vdolbina na opločju. Po tem dogodku je Dušan Mayer z Ljubljano odplul le še enkrat v Ždanov. Tri dni po vrnitvi v Split, 22. septembra, se je samovoljno izkr-

129 SI PAK KP 620.1 Splošna plovba Piran (1933–1995), Ladijski dnevniki, TE 187.2, 187.3, 187.4, 187.5 (Gorica).
130 Arhiv SPP, Osebna mapa Dušana Mayerja.
131 Splošna plovba, Sidra našega časa (http://www.splosnaplovba.com/sidra-nasega-casa/obdobje_parnih_ladij.html (12. 3. 2021)).
132 SI PAK KP 620.1 Ladijski dnevniki, TE 152.2, 152.3, 152.4 (PL Neretva).
133 Splošna plovba, Sidra našega časa (http://www.splosnaplovba.com/sidra-nasega-casa/flota_pretekle.html (15. 3. 2021)).
134 Splošna plovba, Sidra našega časa (http://www.splosnaplovba.com/sidra-nasega-casa/obdobje_parnih_ladij.html (12. 3. 2021)).
135 Milek, *Cavazza*, str. 87.
136 Turk (1928), intervju 2002.
137 Milek, *Cavazza*, str. 87.
138 Cavazza (1939), intervju 2021.
139 Glažar, intervju 2003.

cal. Istega dne se je izkrcal tudi 3. častnik stroja Boris Gruden, 1. častnik krova Viljem Volk pa je prevzel poveljstvo ladje.[140]

Ker je Dušan Mayer delovno mesto zapustil samovoljno, je dobil odpoved.[141] Dogodek se je v spomin vtisnil pomorščakom, ki so bili z njim na ladji. Njegovo dejanje se jim je zdelo nedopustno. Po pripovedovanju Dimitrija Pahorja, ki je bil od 10. marca na ladji 2. častnik krova, po Dušanovem odhodu pa 1. častnik, je Dušan pred odhodom 1. častniku Viljemu Volku naročil, naj prevzame povelje, in odšel na daljši sprehod. Ker se na ladjo ni vrnil pravočasno, je morala posadka odpluti brez njega.[142]

Pomorščaki ne vedo, zakaj je ladjo zapustil. Domnevajo, da se je naveličal plovbe ali da ni bil zadovoljen z dodeljeno ladjo. Po pripovedovanju Dimitrija Pahorja se v prostem času ni družil z ostalimi, pri delu pa ni bil več natančen. Toda Boris Gruden se ga spominja kot odprtega, zabavnega, a tudi ostrega, ko je bilo treba: »Mayer je bil stari maček. Dober poveljnik. Mi nismo vrtali v njega, on ni v nas. V delo drugih se ni veliko vmešaval. In je teklo kot po olju. Zadovoljen je bil, ko je prišel v jedilnico na kosilo ali večerjo, in smo vsi častniki sedeli vsak na svojem mestu kot njegove ovčke.« Usedel se je na svoje mesto na čelu mize, nato pa so se sproščeno pogovarjali, pa vendarle upoštevali bonton in ustaljene navade. Menda je Dušan dobro sodeloval tudi z zdravnico v Ždanovu, ki je prihajala na ladjo ob vsakem njenem pristanku ter zaradi preprečevanja širjenja nalezljivih bolezni pregledala ladjo in pomorščake: »Znana je bila kot dobra duša. Ona dva sta se vse zmenila. Nikoli ni bilo komplikacij. Mayer je bil tak miren, dober človek.«[143]

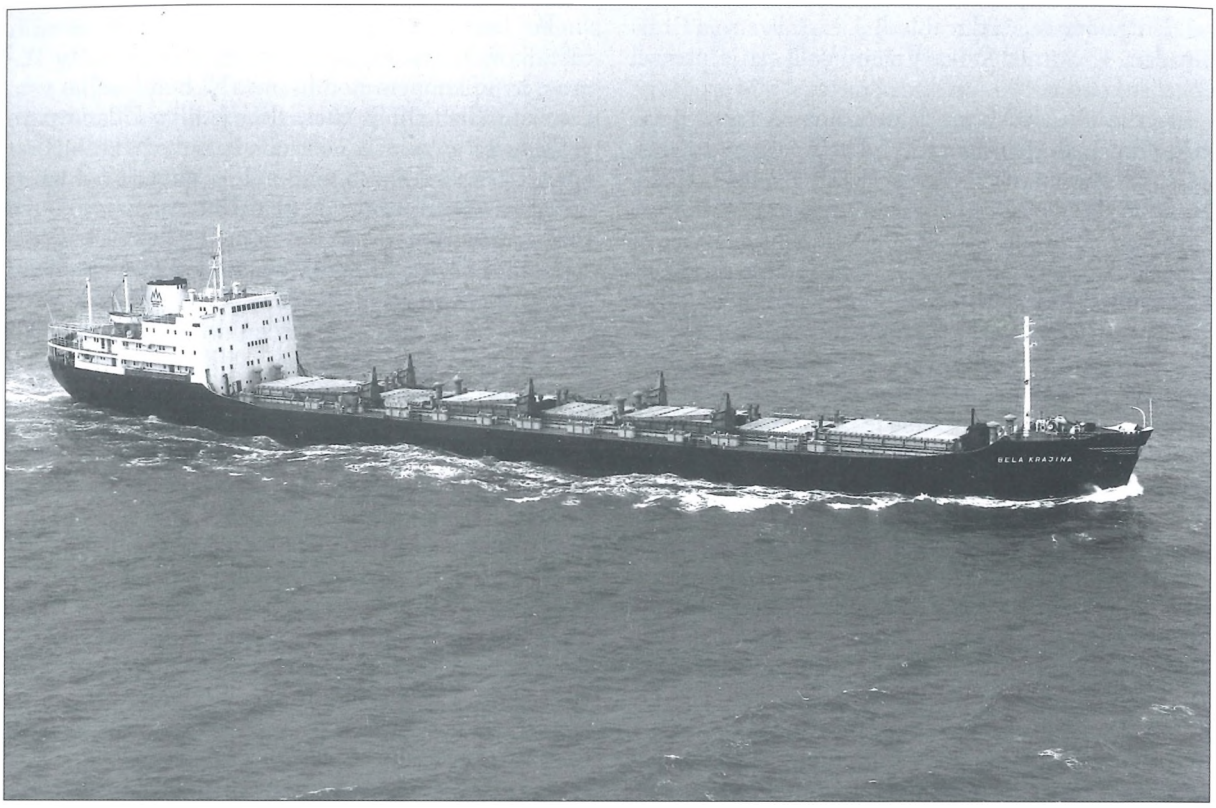
V prostem času je Dušan na ladji zelo veliko bral. Po spominu Dimitrija Pahorja je v kabini bral kriminalne žepne romane, ki jih je kupoval v domovini. Rekli so jim *pištolererji*. Boris Gruden pa se spominja, da je na ladjo prinesel dva velika kovčka revij *Reader's Digest*, v katerih so bili potopisni članki in zgodbe o ljudeh po vsem svetu. Prebiral jih je noč in dan. Dušan se menda v prostem času ni hotel pridružiti častnikom, ki so najraje igrali karte, predvsem *trešet*, a jih je medtem večkrat obiskal. Boris Gruden je povedal: »Po večerji smo igrali karte in on nas je prišel hecat. Skrival nam je karte, mi pa smo se smejali.« Podobno opisuje Dimitrij Pahor: »Mi smo kartali. Pa je šel on k Volku na most in mu rekel: 'O, čif, vaši oficirji samo kartajo.' On pa je rekel: 'Kaj res? Potem bom pa še jaz šel dol in vrgel eno partijo.' In je reku Mayer: 'Kaj tudi vi ste taki?' Ko ni vedel, kaj bi, je rekel: 'Oj, lejte kakšna lepa ladja. Pejte jo pogledat.' In mi smo kartali naprej. Nismo se zmenili za to. In je rekel: 'Ma, kaki ste.'«

Po besedah obeh sogovornikov, takrat mladih častnikov, ki sta se izšolala na Pomorski šoli v Piranu, je po kopnem hodil sam: »Ni hodil veliko ven. Ostajal je na ladji in čital.« Ker je bil v Ždanovu že večkrat, ga je radovednost tam le redkeje zvabila na kopno. Dimitrij Pahor se spominja, da se je v Ždanovu edini odzval vabilu na gledališko predstavo: »Ko smo prišli v Ždanov, so vedno prišli Rusi na ladjo in nas vabili v gledališče, na opere. Ampak mi nismo hoteli iti. So prišli z avtobusom po nas. Ampak z njimi je šel samo Mayer. Nobeden drug ni hotel iti. Mi smo rekli: 'Kaj bomo hodili tja. To imamo doma.'« Po pripovedovanju pomorščakov tedaj v pristaniščih Sovjetske zveze niso imeli veliko možnosti za zabavo. Poleg tega so jih nadzorovali.[144] Po Stalinovi smrti se je informbirojevski spor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo postopoma zgladil, vendar se leta 1959 odnosi med državama še niso popolnoma normalizirali, kar so občutili tudi pomorščaki. Dimitrij Pahor se spominja, da so jih vabili v klube pomorščakov, kjer so jim ponujali raznovrstno zabavo, a so jim hkrati vsiliili spremljevalca ali spremljevalko z namenom, da jih nadzoruje. Raje so odšli drugam, med ljudi, na ples, kjer ni bilo nadzora. A to je bilo težje izvedljivo, saj oblasti niso želele, da se družijo z domačini. Poleg tega je bila ladja daleč od središča mesta. Najpogosteje so hodili peš, a peš niso mogli priti daleč.[145]

Medtem pa je posadka s premogom goljufala, kar so vedeli vsi poveljniki in posadka, zelo verjetno pa tudi uprava Splošne plovbe. Morda je bil to vzrok, da je Dušan, ki je v Ždanovu iz rok ruskega dekleta prejel v dar kipec Lenina,[146] zapustil ladjo. Več pomorščakov se spominja, da so za kurivo uporabljali antracit, ki je sestavljal tovor. Prav s tem namenom so po mnenju nekaterih za prevoz premoga uporabili prav ladje na premog. Danilo Glažar, ki je plul na Ljubljani, se je pošalil, da je bila zaradi tega Ljubljana najdonosnejša ladja Splošne plovbe. Premog so natovorili tako, da meritve na podlagi ugreza ladje niso zaznale vsega. Morali so ga dodati. Ta višek pa so nato uporabili za pogon. Boris Gruden se spominja, da je antracit zelo lepo gorel in da za njim ni ostalo toliko pepela kot od rjavega premoga iz Raše. Dimitrij Pahor pa meni, da je antracit preveč gorel in da je bilo nevarno z njim poganjati stroje.[147]

Dušana so 22. decembra 1959 odpustili, a je verjetno zaradi velikega pomanjkanja poveljniškega kadra na Splošni plovbi že junija dobil novo zaposlitev. Postal je navtični inšpektor v pogonskem oddelku. 15. marca 1962 je na Reki prevzel poveljstvo skoraj

140 SI PAK KP 620.1 Splošna plovba Piran (1933–1995), Ladijski dnevniki, TE 288.6, 289.1, 289.2 (PL Ljubljana).
141 Arhiv SPP, Osebna mapa Dušana Mayerja.
142 Pahor (1929), intervju 2020.
143 Pahor (1929), intervju 2020; Gruden (1929), intervju 2021.
144 Pahor (1929), intervju 2020; Gruden (1929), intervju 2021.
145 Pahor (1929), intervju 2020; Gruden (1929), intervju 2021.
146 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Velkaverh: In memoriam kapitanu Dušanu Mayerju (časopisni izrezek, fotografija).
147 Glažar, intervju 2003; Pahor (1929), intervju 2020; Gruden (1929), intervju 2021.

Ladja Bela krajina Splošne plovbe Piran (hrani Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

nove ladje Bela krajina.[148] To je bila edina motorna ladja, na kateri je plul. Bela krajina je bila 173,5 m dolga ladja z nosilnostjo 19.578 ton. Zgradili so jo v ladjedelnici Uljanik v Pulju leta 1961.[149] Tedaj je bila največja ladja jugoslovanske trgovske mornarice. Za pogon motorjev je uporabljala nafto, namenjena pa je bila za prevoz razsutega tovora v prosti plovbi.[150] Na vprašanje, kakšna je bila razlika med ladjama Ljubljana in Bela krajina, je Boris Gruden šaljivo odgovoril: »Ljubljana je bila proti Beli krajini kot baraka proti hotelu. So rekli, da tistemu, ki pluje na Beli krajini, ni treba dati plače. Dovolj je, da se lahko pelje na tako lepi ladji. Bila je velika. Na njej je bilo vse novo in vse je bilo bolj razkošno: večje kabine, urejene, čiste, krasne sobe. Na Beli krajini je bil tudi salon, kadilnica in še en salonček. Kopalnice so bile lepe. Več jih je bilo. Nadgradnja je imela 3 nadstropja. V nadstropju so bile kabine. Na Beli krajini so imeli destilator, ki je naredil vode kolikor si hotel. Na Ljubljani smo reveži imeli miši. Si jih moral zvečer preplašit preden si šel spat. Vzdrževalo se je, ampak ni bilo barve. Nekaterih popravil se raje nismo lotili. Nisi smel nič prijeti, ker bi ti v roki ostalo.« Na Beli krajini je bilo po njegovem prepričanju le nekaj tehničnih pomanjkljivosti.[151]

Podobno se spominja Boris Cavazza, ki je bil na njej že ob prevzemu v ladjedelnici: »Je bilo precej napak. Potem ko smo jo prevzeli, smo pluli mimo Pirana in trobili – pozdravljali Piran. In je že začelo puščati pri motorju. Kabine so bile pa kot v hotelu. Takrat sem bil asistent. V kabini za dva sem bil s kadetom. Ni bila kabina. Bilo je manjše stanovanje. Oficirji pa so imeli sploh razkošje.«[152] Na Beli krajini je bila po pripovedovanju Borisa Grudna zaradi modernizacije tudi manjša posadka: »Na krovu so bili trije krmarji, dva mornarja, noštromo (vodja krova), trije oficirji in poveljnik. V stroju so bili upravitelj, trije oficirji, trije motoristi, mehaničar, električar, dva čistača in včasih en kurjač. Kurjače so zaposlili, ker jih je bilo preveč, ko ni bilo več ladij na premog. Bili so še radiotelegrafist, trije kuharji (prvi, drugi in mladenič) in še dva natakarja. Eden za posadko in eden za oficirje. Natakar je tudi pospravljal sobo poveljniku in upravitelju.«[153]

Dva dni po Dušanovem prihodu na ladjo so izkrcali tovor in odpluli proti Gibraltarju, kjer so se 22. marca privezali ob pomol in natovorili nafto za pogon. Od tam so nadaljevali plovbo čez Atlantik

[148] Arhiv SPP, Osebna mapa Dušana Mayerja.
[149] Ladji je dal ime Belokranjec Josip Kopinič, ki je bil tedaj direktor ladjedelnice »Uljanik« v Puli.
[150] Splošna plovba, Sidra našega časa (http://www.splosnaplovba.com/sidra-nasega-casa/flota_pretekle.html (15. 3. 2021)).
[151] Gruden (1929), intervju 2021.
[152] Cavazza (1939), intervju 2021.
[153] Gruden (1929), intervju 2021.

mimo Madeire v Santo Domingo in ob severni obali Kube v Mehiški zaliv. Med plovbo mimo otoka Tortigos so dobili navodila, da morajo odpluti po tovor pšenice v New Orleans. Tja so po Misisipiju pripluli malo pred polnočjo naslednjega dne. Čeprav jim je delo oteževal močan morski tok, so natovarjali tudi ponoči. V štirih dneh so natovorili 17.622'3 L/T pšenice in še isti dan odpluli po Misisipiju, čez Mehiški zaliv, ob obali Floride, ob vzhodni ameriški obali po zalivskem toku mimo Bermudskih otokov in nato čez Atlantik do Gibraltarja, kjer so natovorili nafto. Popoldne so odpluli proti Reki, kjer so se zasidrali 27. aprila.[154]

Na novo plovbo v ZDA se je Dušan odpravil čez tri tedne. V Houstonu so v tednu dni natovorili pšenico, nato pa v Freeportu na Bahamih nafto, ki so jo potrebovali za vrnitev na Reko. Tam je ladja ostala dva meseca, nato pa je morala za tri tedne v ladjedelnico Uljanik. Medtem je bila dva dni v suhem doku tržaške ladjedelnice. Med plovbo iz Trsta v Uljanik se je 29. avgusta za eno uro zasidrala pred Piranom. Pomorščaki so pozdravili sodelavce, tisti, ki so imeli tam družine, pa predvsem njih. S tem namenom so ladje Splošne plovbe med plovbo mimo Pirana vedno trobile. Dušan je z ladjo Bela krajina še enkrat odplul na Atlantik, najprej v britanski Norfolk po premog, ki so ga prepeljali v Civitavecchio, nato pa v Montreal v Kanado, od koder so laneno seme, žito in krmo odpeljali v London, in v Baton Rouge pri New Orleansu. Dan po tem, ko je posadka v New Orleansu praznovala dan republike, 30. novembra zvečer, je v Misisipi skočil mornar Jože Gričar. Posadka je za njim takoj vrgla rešilni čoln, a je bilo iskanje neuspešno. Dogodek so prijavili tamkajšnjim oblastem, ki so brž odredile iskanje pogrešanega, a čez nekaj dni je morala ladja brez pogrešanega odpeljati žito v Amsterdam. Dušan je z Bela krajino še enkrat odplul čez Atlantik in pripeljal razsuti tovor v Split.[155] Tam se je 31. januarja 1963 izkrcal in se za vedno poslovil od plovbe.[156] Morda je k temu pripomogla izguba mornarja v New Orleansu.

Postankov v ZDA z drugimi ladjami se dobro spominjajo Dimitrij Pahor, Boris Cavazza in Boris Gruden. Slednji je o tem povedal: »Tam smo bili dan in pol, največ dva, in smo šli. Ko smo stroj ustavili, se je delalo dan in noč, da smo lahko šli hitro spet na pot. Pristanišča so bila zelo daleč od centrov. Tudi v New Orleansu. Luka ni bila v New Orleansu, ampak naprej na Misisipiju.« Podobno se spominja Boris Cavazza, ki dodaja, da so morali med postankom servisirati motorje, nato pa jim je ostalo le pet ur prostega časa pred izplutjem: »V petih urah nismo mogli daleč. Asistenti in kadeti pa tudi denarja nismo imeli.« Po besedah Borisa Grudna so se na kopnem bali napadov in ropov, svobodno gibanje pa jim je omejevala tudi oblast. Vsi sogovorniki se spominjajo, da so jih ob prihodu uradne osebe poslikale. Dobili so izkaznico in številko. »Nadzorovali so nas, ker so se bali komunizma.«[157]

8. aprila je Dušan zapustil Splošno plovbo. Novo zaposlitev je za dve leti našel na kopnem. Do upokojitve leta 1965 je bil navtični inšpektor Luške kapitanije v Kopru.[158] Nato se je vrnil v Šoštanj. Ustni viri govorijo o tem, da je imel v Kopru prijateljico, a se ni nikoli poročil in si ni ustvaril družine.[159] Morda v ljubezni ni imel sreče ali pa se zaradi nenehne odsotnosti ni želel vezati. Boris Gruden je pripovedoval, da je mlajše pomorščake svaril pred ženskami. Ali je to veljalo za vse ženske ali le tiste, ki so jim bile na voljo v tujini, pa ni znano.[160]

Spomini na Dušana Mayerja v Šoštanju

Po dolgotrajni plovbi so se pomorščaki težko ponovno privadili življenju na kopnem. Številne je ladja premamila in jih ponovno zvabila na morje, ki je že zdavnaj postalo njihov dom. Morje, plovba in način življenja na ladji so pomorščake močno zaznamovali. Med potovanji so številni komaj čakali na prihod domov in srečanje z bližnjimi, doma pa so po prvih dneh navdušenja ter srečevanj s sorodniki in prijatelji spoznali, da so se znašli v svetu, ki ga ne poznajo več. Vrnili so se v kraj, o katerem so imeli med plovbo malo novic, v katerem se je med njihovo odsotnostjo marsikaj spremenilo. Zdelo se jim je, da niso več del tamkajšnje družbe. Stiske so premagovali z druženjem s pomorščaki s podobnimi doživljaji. Zato je bilo veliko laže tistim, ki so živeli v obmorskih krajih. Tam je živelo veliko pomorščakov in tudi drugi domačini so bolje poznali njihovo življenje. A tudi drugod so radi pripovedovali o svojih izkušnjah na potovanjih. Potovanja so bila velik del njihovega življenja. O njih so pripovedovali še dolga leta po zadnjem izkrcanju.

Dušan je zadnja leta življenja, ki jih je na koncu zaznamovala huda bolezen, preživel v domači vili v Šoštanju, kamor je že prej prihajal na daljši dopust. V Šoštanju so ga 13. maja 1971 tudi pokopali.[161] Čeprav krog njegovih prijateljev in sorodnikov ni bil velik, je v Šoštanju širil vedenje o pomorskem poklicu in svojih izkušnjah. Poznal je življenje pomorščakov pred drugo svetovno vojno in po njej ter spremembe, ki jih je prinesel čas.

154 SI PAK KP 620.1 Splošna plovba Piran (1933–1995), Ladijski dnevniki, TE 9.3, 9.4, 9.5, 9.6 (ML Bela krajina).
155 SI PAK, KP 620.1, Zbirka ladijskih dnevnikov 1933–1995, TE 9.3, 9.4, 9.5, 9.6 (Bela krajina).
156 Arhiv SPP, Osebna mapa Dušana Mayerja.
157 Gruden (1929), intervju 2021; Cavazza (1939), intervju 2021; Pahor (1929), intervju 2020.
158 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Velkaverh: In memoriam kapitanu Dušanu Mayerju (časopisni izrezek).
159 De Costa (1942), intervju 2020.
160 Gruden (1929), intervju 2021.
161 Arhiv PMSMP, Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Velkaverh: In Memoriam Dušanu Mayerju (časopisni izrezek).

Skrinja Dušana Mayerja, darilo ladjedelnice Kowloon v Hongkongu leta 1957 (hrani Vila Mayer, Šoštanj; foto: Barbara Drev).

V Šoštanju se je družil z znanci iz otroštva, sorodniki in sosedi, večinoma izobraženci. V gostilne ni zahajal. Alenka Verbič ga je srečevala med letoma 1960 in 1965, ko je bila še otrok. Videvala ga je, ko se je sprehajal s psom in obiskoval učiteljsko družino Plevnik, s katero so Mayerjevi prijateljevali že v času Dušanovega otroštva. Sedeli so ob kavi ali čaju ter se pogovarjali.[162] Anton De Costa, ki se je v vilo Mayer z družino preselil leta 1946 in je v njej preživljal mladost, se spominja, da se je Dušan družil s precej eminentno družino Šmid, ki je živela v vili Mayer. Odvetnik Šmid je imel tedaj pisarno v prostorih nekdanje odvetniške pisarne Dušanovega očeta.[163]

Dušan je v domačem okolju pozornost vzbujal že z oblačilnim videzom, ki ga je povezoval z morjem. Alenka Verbič se ga spominja v belih oblačilih: »Bil je v beli uniformi. Nosil je belo srajco, bele hlače, tudi bele čevlje. Za tisti čas je bilo to nenavadno.«[164] Dušan je tedaj verjetno nosil bela ali svetla civilna oblačila, ki jih je glede na fotografije rad imel na sebi že pred drugo svetovno vojno. Za častnike na tovornih ladjah tedaj namreč ni bila predpisana bela poletna uniforma, temveč uniforma kaki barve. Tudi po pripovedovanju Antona De Coste je poleti pogosto nosil lahka lanena oblačila, bombažne srajce in bele hlače: »Ne spomnim se ga v uniformi. Ni se mu zdelo vmesno, da bi vzbujal pozornost. Le v jesenskem delu leta je nosil plašč ali daljši temno plav mornariški suknjič z dvojnim zapenjanjem. Mislim, da je imel tiste zlate mornariške gumbe. Nosil ga je za vsak dan. Kape ni nikoli nosil. Vedno je bil gologlav.«[165] Tudi po pripovedovanju Andreja Pipuša, sina Dušanove sestrične, so ga ljudje opazili zaradi oblačil: »Krajani in sorodniki so imeli Dušana zaradi svojega poklica za nekaj posebnega. Spominjam se nekega pogreba. Takrat je prišel v mornariški uniformi.«[166]

Anton De Costa je pogosto prihajal v stik z Dušanom: »Rad je govoril. Vedno, ko je prišel z ladje, je povedal, kje je bil, kakšne probleme je imel... Pred hišo smo sedeli in je začel razlagati. Za naju z bratom je bil vedno atrakcija. Navdušeno sva ga poslušala. Bil sem prepričan, da bova tudi midva kdaj imela jadrnico in šla po njegovih sledovih, ker nas je tako navduševal, a potem do tega ni prišlo. Mislim, da je bil zelo navdušen pomorec. Pripovedoval je o viharjih, ki si jih ne moreš predstavljati. Govoril nama je, kako mora ladja rezati valove. Cela ladja se dvigne in potem spusti. Menda je doživel nekaj strašnih viharjev.« Razlagal je, kako je v tujini za pas skril denar, da mu ga ne bi ukradli. Najslabše izkušnje je imel menda z Arabci. Do njih je bil nezaupljiv. Bal se je, da ga bodo okradli ali ogoljufali. Tudi kot kapitan je imel verjetno z njimi slabe izkušnje. Pripovedoval je tudi

[162] Verbič (1960), intervju 2020.
[163] De Costa (1942), intervju 2020.
[164] Verbič (1960), intervju 2020.
[165] De Costa (1942), intervju 2020.
[166] Pipuš (1954), intervju 2020.

o ljudeh na drugih koncih sveta, o Azijcih, posebno o Kitajcih in njihovi prehrani. O njih sicer ni imel slabega mnenja. »To je bila za nas taka eksotika.« Anton se spominja, da je v Šoštanj prihajal jeseni, ko so ribali zelje. Misli, da je imel do kislega zelja poseben odnos, ker so na ladjah z njim preprečevali skorbut.

Anton De Costa je občudoval Dušanovo prefinjeno vedenje pri jedi, ki je bilo posledica vzgoje v mladosti in načina življenja družine, a tudi načina življenja na ladjah z natančno določenim urnikom prehranjevanja ter pravili in bontonom, ki so jih častniki upoštevali v jedilnici na ladji zlasti pred drugo svetovno vojno, pa tudi na uradnih sprejemih doma in v tujini, kjer je kot poveljnik predstavljal tudi ladijsko družbo in državo. »Dušan je jedel prefinjeno, na tak aristokratski način, da sem ga kar občudoval. Imel je olike džentlemena. Prijetno ga je bilo imeti v družbi.« Čeprav so Mayerjevi po drugi svetovni vojni izgubili velik del premoženja, je mati skušala obdržati nekatere stare navade: »Gospa je imela red. Ob 12h je bilo kosilo, ob 17h čaj, 'tea time' na vrtu. Za to so imeli zvonec. Imeli so preprosto kosilo, a postrežba je bila na visokem nivoju, s prvovrstnim servisom, kot v najboljši restavraciji.« Ker se je po materini smrti sestra Majka požvižgala na urnik prehranjevanja, sta se z Dušanom sprla. Ob nedeljah ju je zato na kosilo povabila gospa De Costa.[167]

Kljub temu, da je bil Dušan pomorščak z vsem srcem in je s svojim pripovedovanjem marsikoga navdušil za pomorski poklic, je v dolgih letih spoznal njegove slabosti. Ko mu je sestrična povedala, da se želi njen sin Andrej Pipuš vpisati na Pomorsko šolo v Piranu, ji je to odločno odsvetoval. Andrej, ki je želel potovati, je imel, kakor je sam povedal, romantično predstavo o pomorskem poklicu. Sliko o pomorščakih si je ustvaril ob branju knjige o Jamesu Cooku. A Dušan je materi pojasnil, da je pomorski poklic zelo težak, trd in nevaren, daleč od romantičnih pričakovanj. Kot dokaz je omenil, da je moral imeti kot kapitan na ladji pištolo, ki so jo poveljniki potrebovali za obrambo pred drugimi ali zaradi neželenih dogodkov med lastno posadko.[168]

Do danes se ni ohranilo veliko materialnih virov iz Dušanove zapuščine, zato tudi ne predmetov z njegovih potovanj. V obdobju pred drugo svetovno vojno in še posebno med njo so jugoslovanski pomorščaki iz tujine le redko prinesli spominke ali druge predmete. Za to je bila kriva plača, ki so jo navadno dobili šele po koncu potovanja. Polovico zaslužka so lahko dobili šele po treh mesecih plovbe in le v pristaniščih, kjer so izkrcali večino tovora.[169] Dušan, ki je izhajal iz premožne družine in ni bil poročen, si je nakup verjetno lahko privoščil, toda po pripovedovanju Borisa Grudna je bil zelo varčen. Pomorščaki so kupovali tam, kjer je bilo ugodno, najpogosteje v Južni Ameriki in na Japonskem. A kupovali so predvsem predmete, ki so jih potrebovali med plovbo. Častniki so kupovali uniforme in blago zanje. Nekateri so si kupili radio, še več pa fotoaparate.[170] Tega je imel menda tudi Dušan Mayer. Fotografije pa je v tem obdobju tudi kupoval, podobno kot razglednice. O tem govori njegov album fotografij in razglednic iz Japonske, Amerike in južne Afrike, ki ga hrani Pomorski muzej Piran.

Tudi v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni pomorščaki s potovanj niso prinašali veliko predmetov. V nekaterih afriških in azijskih pristaniščih (Port Saidu, Adnu, Singapurju) so prihajali kramarji na ladje ali s čolni do njih,[171] ponekod, zlasti v socialističnih državah, pa je bila ponudba zelo skromna. Na Kitajskem menda ni bilo na prodaj veliko spominkov in za tiste kraje značilnih uporabnih predmetov. Več možnosti za nakupe je bilo v Hongkongu, kjer so pomorščaki kupovali predmete iz porcelana. Dušan je v tamkajšnji ladjedelnici dobil leseno rezljano skrinjo, ki je zdaj razstavljena v Vili Mayer. V Ždanovu, kjer so po pripovedovanju Borisa Grudna pomorščaki na priporočilo tamkajšnje zdravnice, s katero se je Dušan dobro razumel, kupovali le balzam proti želodčnim težavam, pa je Dušan dobil v dar kipec Lenina, ki se do danes ni ohranil.[172] Pomorski muzej Piran hrani še pipec z lesenim ročajem in napisom Toledo, ki ga je Dušan prinesel od tam, družina De Costa pa mačeto, ki jo je menda prinesel iz Malezije, ter dve leseni pomorski skrinji. Kljub temu, da pomorščaki in verjetno Dušan Mayer tudi v tem obdobju v tujini niso kupili veliko spominkov, je Dušan verjetno s potovanj vendarle prinesel še več drugih predmetov, ki pa se tako kot kipec Lenina do danes niso ohranili.

Poseben pečat je dal Dušan parku pred domačo hišo v Šoštanju. Tja je posadil sadike rastlin, zlasti dreves, ki jih je prinašal z različnih koncev sveta. Po besedah Antona De Coste so bila v parku različna eksotična drevesa. Spominja se, kako jih je Dušan razkazoval nekemu gozdarju, ki jih je prepoznal le nekaj. Po drugi svetovni vojni so skoraj vsa ta mogočna drevesa posekali. A nekaj jih je le ostalo in z njimi tudi sledi Dušana Mayerja v Šoštanju.[173]

[167] De Costa (1942), intervju 2020.
[168] Pipuš (1954), intervju 2020.
[169] Uredba o uređenju uslova rada 1935.
[170] Tome, *Življenje pomorščaka*; Velkaverh (1910), intervju 1986; Ivančič (1910), intervju 1994, Tavčar (1910), intervju 1994.
[171] Kalc, Po vodah in pristaniščih, *Slovenski jadran*, 29. 11. 1956, str. 7, 13. 1. 1957, str. 7.
[172] Pahor (1929), intervju 2020; Gruden (1929), intervju 2021.
[173] De Costa (1942), intervju 2020. Za informacije in pomoč pri zbiranju podatkov se zahvaljujem Špeli Poles, Vila Mayer Šoštanj.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv PMSMP – Arhiv Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran
Trgovska mornarica Kraljevine Jugoslavije, Trgovska mornarica SFRJ, Splošna plovba Piran. Kartoteke pomorščakov.

Arhiv SPP – Arhiv Splošne plovbe Portorož
Osebna mapa Dušana Mayerja.

DARI – Državni arhiv u Rijeci
PO 13, Generalna direkcija trgovačke mornarice – Rijeka 1945–1951.

SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper
KP 620.1 – Splošna plovba Piran, Zbirka ladijskih dnevnikov

Vila Mayer, Šoštanj
Dokumentacija

Zasebna zbirka Vlada Kojca, Šoštanj.

INFORMATORJI

Pomorščaki:
Ivančič, Dušan (Kanal ob Soči, 1910–1995), radiotelegrafist 1. reda; intervjuji: Piran 1986, 1994.
Velkaverh, Branimir (Trbovlje, 1910–1990), kapitan dolge plovbe; intervjuji: Portorož 1986.
Tavčar, Zorko (Dutovlje, 1910–1996), poročnik dolge plovbe; intervjuji: Piran 1994.
Pahor, Dimitrij (Novo mesto, 1929), kapitan dolge plovbe; intervjuji: Piran 2011, 2016, 2020, 2021.
Gruden, Boris (Maribor, 1929), inženir za ladijsko strojništvo; intervju: Maribor 2021.
Magazinović, Oskar (Sali, 1914–?), strojnik 1. reda; intervju: Split 2001.
Turk, Anton (Postojna, 1928), kapitan dolge plovbe; intervju: Piran 2002.
Utenkar, Jože (Hrastnik, 1940), kapitan dolge plovbe; intervju: Piran 2021.
Glažar, Danilo (...), radiotelegrafist; intervju: Piran 2003.
Cavazza, Boris (Milano, 1939), ladijski strojnik, gledališki in filmski igralec; intervju: Piran 2021.
Poličar, Janez (Brezje, 1903), sin Ludvika Poličarja, radiotelegrafist; intervju: Piran 2005.

Znanci in sorodniki Dušana Mayerja:
De Costa, Anton (Celje, 1942); intervju: Topolšica 2020.
Pipuš, Andrej (Maribor, 1954); intervju: Piran 2020.
Verbič, Alenka (Slovenj Gradec, 1960); intervju: Šoštanj 2020.

LITERATURA

125. obletnica pomorskog školstva u Bakru 1849–1974 (ur. Ivan Jindra). Bakar: Pomorski školski centar Bakar, 1974.
Aplinc, Miran: Mayerji. *Vodnik po stalnih zbirkah Vile Mayer* (ur. Alenka Verbič). Šoštanj: Zavod za kulturo, 2011, str. 49–71.
Arnautović, Dragoljub: Psihosocialni uslovi života i rada nadužim plovidbama. *Pomorski zbornik* št. 23, 1985, str. 593–599.
Bach-Ritter, Renate: *L'Austria sui mari del mondo, Storia dell'i.(e) r. Marinac da guerra fra 1382 ed il 1918.* Trieste: Edizioni LINT, 1989.
Curtini, Marko: Socialno-ekonomski položaj pomoraca u našoj trgovački mornarici. *Jadranska straža*, VII, 1930, str. 36–40.
Dvajset let Splošne plovbe. Ljubljana: Splošna plovba (Piran), [1974].
Gazin, Hugo: O odnosima na brodu. *Pomorstvo*, št. 3, 1947, str. 10–11.
Ivančič, Dušan: S prvega potovanja. *Pomorstvo*, št. 7–8, 1954, str. 414–415.
Kalc, Danilo: Po vodah in pristaniščih Daljnega vzhoda. *Slovenski Jadran*, št. 4, 13. 1. 1957, str. 7; št. 5, 25. 1. 1957, str. 7, 9; št. 6, 1. 2. 1957, str. 7.
Marinac, Bogdana: Brez jela ni dela. Prehrana pomorščakov na trgovskih ladjah Kraljevine Jugoslavije. *Annales* 20, 2000, št. 1, str. 35–48.
Marinac, Bogdana: *Čez morje na nepoznani Daljni vzhod. Potovanja pomorščakov avstrijske in avstro-ogrske vojne mornarice v Vzhodno Azijo*. Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, 2017.
Marinac, Bogdana: Ladja je moj dom. Bivalni prostori na ladjah trgovske mornarice Kraljevine Jugoslavije. *Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre. Varovanje naravne in kulturne dediščine na področju konservatorstva in muzeologije* (ur. Sonja Ana Hoyer). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 277–302.
Marinac, Bogdana: *Med valovi in oblaki. Iz spominov mornariškega častnika, hidroletalca in profesorja Ivana Konteja*. Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, 2009.
Marinac, Bogdana: Pomorski krst kot iniciacijski obred. *Annales* 3, 1993, str. 257–268.
Marinac, Bogdana: *V modrem in belem. Mornariške uniforme iz zbirke Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran*. Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, 2003.
Marinac, Bogdana: Življenje mornariškega častnika Vladimirja Štolfe v luči njegovih pisem. *Kronika* 50, 2002, št. 1, str. 55–80.
Maštruko, Toma: *Na svim meridijanima. Revolucionarna borba jugoslavenskih pomoraca izvan domovine 1939–1945. g.* Rijeka: Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, 1975.

Milek, Vesna: *Cavazza*. Ljubljana: Študentska založba, 2011.

Mornarička akademija i pomorsko školstvo u Rijeci, Bakru i Malom Lošinju (ur. Ervin Dubrović). Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2013.

O higijenskim i tehničkim zaštitnim mjerama na morskim brodovima. *Pomorstvo* 1947, str. 42.

Okružnica Polaganje prisege poručnika trgovačke mornarice. *Pomorski godišnjak za 1929. godinu.* Split, str. 514–516.

Pahor, Miroslav: Slovenski dijaki in študentje na pomorskih šolah. *10 let višje pomorske šole Piran.* Portorož, 1970, str. 43–100.

Poles, Špela: »Padel je na gori sv. Gabriela stud. iur. Anče Mayer iz Šoštanja«. *Hrani jih za spomin, če me več kdaj nazaj ne bo: sto spominov ob stoletnici začetka prve svetovne vojne iz Šaleške doline in okolice* (ur. Špela Poles). Šoštanj: Občina Šoštanj, 2014, str. 26–37.

Pomorska enciklopedija 4, Jug–Luk. Zagreb: Izdanje i naklada leksikografskog zavoda FNRJ, 1957.

Pomorski godišnjaki 1.–14. godine, Split: Ministarstvo saobraćaja Kraljevine SHS, Kraljevine Jugoslavije, Direkcija pomorskog saobraćaja u Splitu, 1926–1941.

Pravilnik o najmanjem broju posade. *Službene novine*, št. 151–XLIX, 8. 7. 1938, str. 867.

Propisi za održavanje ispita kojima se postizavaju pojedini stepeni u trgovačkoj mornarici i s tim spojene odredbe. Naredba od 15. septembra 1919 broj 900/19. *Pomorski godišnjak za 1936. godinu.* Split, str. 442.

Rezultati poboljšanja životnog standarda trudbenika u pomorstvu u oko 1948. godine. *Pomorstvo*, št. 2, 1949, str. 49–53.

Štrukelj, Karel: Nastanek, rast in perspektive Splošne plovbe. *20 let Pomorske šole Piran.* Portorož, 1967, str. 36–40.

Terčon, Nadja: *Sava & Jolanda, Prvi slovenski in jugoslovanski pomorščakinji*. Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, 2021.

Terčon, Nadja: *Usidrali smo se na morje. Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958.* Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, 2015.

Tome, Bogdana: *Življenje pomorščaka na plovbi od konca prve svetovne vojne do danes.* Piran, 1987 (tipkopis seminarske naloge).

Uredba o uređenju uslova rada na pomorskim brodovima Kraljevine Jugoslavije. *Pomorski godišnjak za 1935. godinu.* Split, 1935, str. 450–468.

SPLETNI VIRI

Hrvatska tehnička enciklopedija:
Jadrolinija: https://tehnika.lzmk.hr/jadrolinija/
Jugolinija: https://tehnika.lzmk.hr/jugolinija/
Jugoslavenski Lloyd: https://tehnika.lzmk.hr/jugoslavenski-loyd/

Splošna plovba, Sidra našega časa:
http://www.splosnaplovba.com/sidra-nasega-casa/flota_pretekle.html
http://www.splosnaplovba.com/sidra-nasega-casa/obdobje_parnih_ladij.html

Stiftsgymnasium St. Paul im Lavanttal:
https://www.lovntol.at/schulen-kindergaerten/stiftsgymnasium-st-paul.

Wreck site:
Zrinski SS (1927–1928) Ashcrest SS [+1940]: https://www.wrecksite.eu/wreck.aspx?161728

SUMMARY

Dušan Mayer – a captain from Šoštanj and seafarers' life in his time

In the first half of the twentieth century, the Mayer family was known in Šoštanj for the role that the lawyer Fran Mayer played in the town and for its residential villa. Further contributing to its reputation was Fran's son Dušan, who dedicated his life to the sea as a merchant navy officer. He received his training during the First World War at the Royal Nautical School in Bakar as the second Slovenian to have graduated there. In the period of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (Yugoslavia), he first sailed as a cadet with the shipping company Atlantska plovidba Ivo Račić and later as an officer and commander (from the onset of the Second World War) of transoceanic freight ships owned by the shipping company Jugoslavenski Lloyd. Yugoslavia's fleet mainly comprised old and outdated steamships, some of which were built at the end of the nineteenth century. The working and living conditions on board of these vessels were poor, and the seafarers were among the most underpaid in Europe. Nonetheless, for many, the possibility of navigation, experiencing the vastness of the sea, and learning about foreign places outweighed the shortcomings of their occupation—and the same also held for Dušan Mayer. On board of the ships Izvor, Avala, Nemanja, and Zrinski, he frequently sailed to Latin America and across European seas, and less so to North America, Africa, and Asia.

He left the sea during the Second World War and afterwards worked for the shipping company Jadranska linijska plovidba and the ship bunkering enterprise Oskrba brodova, both in Rijeka, the enterprise Ribič Piran in 1954, and the Slovenian shipping company Splošna plovba Piran in 1956, where

he remained until 1963. The last two years before his retirement he spent working as the naval inspector at the Harbour Master's Office in Koper. After that, he returned to Šoštanj, where he lived till his death in 1971.

Sailing under Splošna plovba, he commanded the old cargo steamships Gorica (II), Ljubljana, and Neretva as well as the new motor ship Bela krajina. He took Neretva across the western and northern European waters, Ljubljana to the Black Sea, Bela Krajina to North America and Western Europe, and Gorizia as far as China and Japan.

In his longstanding seafaring career, Dušan Mayer gained an in-depth understanding of seafarers' life as well as of the changes entailed by technological advancements in the shipping industry and by the socio-political changes in Yugoslavia and beyond. He sailed at a time when ships remained in ports for days, which allowed seafarers to learn about foreign places. Dušan Mayer, the only seafarer of the merchant navy in Šoštanj at that time, shared his knowledge about them and his maritime profession among his relatives, acquaintances, and friends. He inspired young boys to take up a seafaring career while also admonishing against it, maintaining that it was far from their romantic preconceptions. Finally, he also left his mark on the park in front of his house by planting less known tree varieties that he had brought from all corners of the world.

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.4Šoštanj)"1939/1945"

Prejeto: 10. 8. 2021

Klemen Kocjančič

asist. dr., Obramboslovni raziskovalni center, Fakulteta za družbene vede UL, Kardeljeva ploščad 5, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: klemen.kocjancic@fdv.uni-lj.si
ORCID: 0000-0001-5206-6405

»Hitlerjansko gnezdo«: iz zgodovine Šoštanja med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi pregleda okupatorjevega arhivskega gradiva in povojne literature analizira najpomembnejše dogodke, ki so se zgodili v Šoštanju in bližnji okolici (Saleški dolini) v času druge svetovne vojne. Medtem ko je bil partizanski napad na Šoštanj leta 1941 eden od vrhuncev prvega vojnega leta, so okupatorjevi ukrepi skoraj popolnoma uničili narodnoosvobodilno gibanje v mestu in Saleški dolini. Kljub občasnim partizanskim napadom in vdorom v mesto je Šoštanj ostal trdno pod nemškim nadzorom vse do konca vojne, ko je v neposredni bližini Šoštanja prišlo do dveh večjih kapitulacij okupatorskih enot. Z zgodovino Šoštanja je neizogibno povezana tudi usoda družine Woschnagg, lastnice tovarne usnja, ki je med drugo svetovno vojno doživela preganjanje s strani okupatorja in po vojni s strani komunističnega režima.

KLJUČNE BESEDE
Druga svetovna vojna, Waffen-SS, narodnoosvobodilno gibanje, Šoštanj, Šaleška dolina, okupacija

ABSTRACT

»A HITLERIAN NEST«. FROM THE HISTORY OF ŠOŠTANJ DURING THE SECOND WORLD WAR

Drawing on the occupier's archival materials and postwar literature, the contribution analyses the most important events that took place in Šoštanj and its immediate surroundings (the Šalek Valley) during the Second World War. Whereas the Partisan attack on Šoštanj in 1941 represented one of the pinnacles of the first year into the war, the occupier's measures all but completely suppressed the National Liberation Movement in the town and the Šalek Valley. Despite occasional Partisan attacks and incursions, Šoštanj remained firmly under the German control until the end of the war, when twice many occupier's units surrender in Šoštanj's immediate vicinity. The history of Šoštanj is also inextricably linked to the fate of the Woschnagg family, the owner of the local leather factory, which suffered persecution by the occupier during the war and the communist regime in the postwar period.

KEY WORDS
Second World War, Waffen-SS, National Liberation Movement, Šoštanj, Šalek Valley, occupation

Šoštanj pred drugo svetovno vojno (neznan fotograf, hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije)

Uvod

Šoštanj v Šaleški dolini je bil med drugo svetovno vojno eno od prvotnih žarišč narodnoosvobodilnega gibanja, kar lahko pripišemo predvsem industrijski zgodovini mesta in sosednjega Velenja. Pred vojno je bilo v Šaleški dolini zelo aktivno komunistično gibanje, pri čemer je šaleška partijska organizacija spadala pod okrilje celjskega okrožja Komunistične partije Slovenije (KPS). Skupaj je partijska organizacija štela od 30 do 35 komunistov, njihovo delo pa je usmerjal mestni komite KPS Šoštanj. Pri tem je zanimivo, da komunisti niso bili primarno zaposleni v dveh največjih industrijskih obratih v dolini: velenjskem rudniku in šoštanjski tovarni usnja. To se kaže tudi v dejstvu, da po letu 1935 v teh dveh obratih ni bilo organizirane nobene stavke. Hkrati je bila komunistična organizacija močna med lokalno mladino, pri čemer je število pripadnikov Zveze komunistične mladine Jugoslavije (Skoj) presegalo število članov KPS.[1]

Na drugi strani tudi nemška manjšina v Šaleški dolini ni bila močno prisotna. Tako tu pred vojno ni bila ustanovljena nobena samostojna krajevna skupina *Kulturbund*-a;[2] 36 članov je bilo neposredno vključenih v celjsko krajevno skupino. Kljub temu je bila nemška peta kolona, v obliki 23 zaupnikov nemškega obmejnega urada v Gradcu, pred vojno prisotna na tem območju. Glavnina teh zaupnikov so bili Nemci in folksdojčerji, zaposleni kot inženirji in uradniki v šoštanjski usnjarni.[3]

V prispevku bo avtor na podlagi ohranjenega arhivskega gradiva, časopisja in povojne literature skušal orisati in skonstruirati najpomembnejše medvojne dogodke v Šoštanju ter vlogo tega šaleškega mesta v širšem dogajanju v času druge svetovne vojne.

Tovarna usnja

Tovarna usnja Woschnagg (poslovenjeno Vošnjak) v Šoštanju izhaja iz leta 1788 odprte strojarske delavnice, ki jo je v Šoštanju odprl Jožef Woschnagg (1721–1793). Njegovi potomci so ohranjali obrt in jo počasi širili, dokler delavnice ni prevzel Franz Woschnagg (1865–1931), ki jo je moderniziral in preoblikoval v moderni industrijski obrat z najnovejšimi stroji. Že pred prvo svetovno vojno je tovarna imela sloves »kot najkvalitetnejša usnjarna za izdelavo likanca« (usnja za konjske vprege), ki ga je ekskluzivno dobavljala tudi številnim evropskim dvorom. Po prvi svetovni vojni se je proizvodnja preusmerila v druge izdelke (čevljarsko, galanterijsko usnje itd.) in v novonastali jugoslovanski trg ter še naprej rasla, tako da je tovarna leta 1934 postala »*največje in najbolj organizirano usnjarsko podjetje na Balkanu*«. Leta 1939 so v podjetju izdelali: 90.200 kosov gornjega usnja, 35.600 kosov podplatnega usnja ter 12.200 likancev (tj. kosov gladkega, močnega usnja za sedlarske in torbarske izdelke). Tik pred vojno (leta 1940) je bilo v usnjarni zaposlenih 348 delavcev. Tovarna je bila vodilna razvojna sila vsega mesta, saj so za njene potrebe med drugim speljali dotok vode iz bli-

1 Ževart, Narodnoosvobodilna vojna, str. 83.

2 *Kulturbund*, s polnim imenom *Schwäbisch-Deutscher Kulturbund* (Švabsko-nemška kulturna zveza), je bila krovna organizacija nemške manjšine v Jugoslaviji, ki je med letoma 1920 in 1941 delovala kot kulturna in politična organizacija. Po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 in še posebej po *Anschlußu* Avstrije leta 1938 so nacisti pričeli Kulturbund uporabljati za širjenje nacistične ideologije med jugoslovanskimi Nemci, pri čemer so nekateri izmed njih obveščevalno delovali v korist Tretjega rajha. Več o Kulturbundu gl. Gelt, Vpliv Kulturbunda.

3 Prav tam.

Šoštanj v času nemške okupacije (hrani: Muzej narodne osvoboditve Maribor).

žnje reke Pake, zgradili parne turbine in pozneje še termoelektrarno, s presežkom elektrike so oskrbovali tudi bližnje hiše, za potrebe delavcev so zgradili delavsko kolonijo itd.[4]

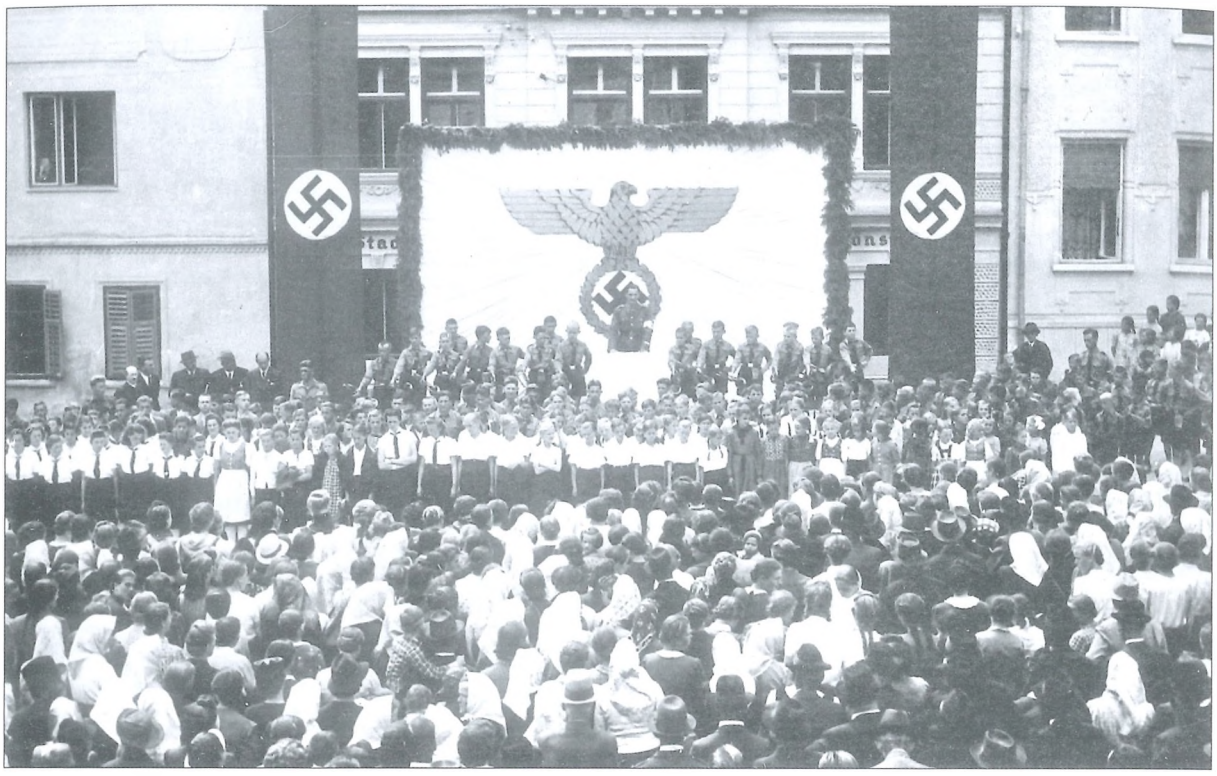
Po zaslugi vodstva je tovarna preživela svetovno gospodarsko krizo (tudi brez odpuščanja delovne sile), ki je povzročila polom številnih drugih podjetij; tovarno je rešila sklenitev pogodbe s češkim čevljarskim koncernom Bato, ki je potreboval zanesljivega dobavitelja visokokvalitetnega usnja. V drugi polovici tridesetih let 20. stoletja so tovarno popolnoma posodobili, tako da je postala »*največji in najpomembnejši tovrstni obrat*« v Kraljevini Jugoslaviji.[5]

Leta 1938 je bila tovarna usnja organizacijsko razdeljena na naslednje oddelke: ekstrakcija, kemijski laboratorij, oddelek za izdelovanje podplatov, vzdrževalni obrati, oddelek za kromiranje, oddelek za likanec, skladišče surovih kož in lužarna, strojarna vegetabil, prostovoljno gasilsko društvo, mezdna pisarna, skladišče ter uprava.[6]

Aprilska vojna

Po puču jugoslovanskih častnikov proti režimu, ki je podpisal pristop Kraljevine Jugoslavije k silam osi, je nacistična Nemčija 6. aprila 1941 napadla jugoslovansko kraljevino. Na ozemlju slovenske Štajerske je nemška 183. pehotna divizija iz sestave 51. korpusa napadla jugoslovanske obmejne enote severno od Mure, sledil pa je še napad nemškega 46. motoriziranega korpusa iz Madžarske proti prekmurski Lendavi. Že prvi dan so Nemci zasedli celotno Prekmurje, nato pa so pričeli napadati proti jugu, pri čemer je jugoslovanska Dravska divizija vzpostavila obrambne položaje na desnem bregu Drave pri Ptuju in na črti Ptujska Gora–Slovenska Bistrica–Slovenske Konjice–Slovenj Gradec. 7. aprila so nemške enote prečkale Dravo in Muro na več lokacijah ter do večera že prodrle do hrvaškega Čakovca. Tega dne so se jugoslovanske enote pričele umikati proti jugu, tako da so Nemci naslednji dan zasedli še Maribor in Ptuj. Hitrost razpada jugoslovanske obrambe je nemškemu poveljstvu omogočila, da je razdelilo sile v Sloveniji, in sicer se je 46. motorizirani korpus preusmeril proti Zagrebu in Beogradu, medtem ko je 51. korpus napadal iz smeri Ptuja proti jugu, 49. korpus pa proti Celju. 10. aprila so Nemci pri gradu Borl prečkali Dravo, zaradi česar je poveljstvo jugoslovanske 1. armadne skupine ukazalo umik na desni breg Kolpe, torej s slovenskega ozemlja. Do večera istega dne je Nemcem tako uspelo zasesti črto Šoštanj–Vitanje–Slovenska Bistrica–Ptujska Gora–mostišče pri Ormožu. Ponoči se je pričelo množično dezertiranje, s čimer je prenehala kakršnakoli organizirana obramba na slovenskem ozemlju.[7]

[4] Aplinc, Razvoj usnjarstva, str. 132 sl.; Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 366–367.
[5] Aplinc, *Vošnjaki*, str. 6.
[6] Prav tam, str. 139.
[7] Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 37–42.

Prireditev Štajerske domovinske zveze v Šoštanju 31. maja 1942 (hrani: Muzej narodne osvoboditve Maribor).

V Šaleško dolino so Nemci prodrli istočasno z dvema kolonama: prva je uporabila cesto Slovenj Gradec–Velenje, druga pa cesto Črna–Šoštanj. Ob izbruhu aprilske vojne se je v Šoštanju oblikovala skupina okoli štirinajstih komunistov in članov Skoja, ki se je odločila pridružiti bojem. V Preboldu so zaplenili dvanajst francoskih pušk s pripadajočim strelivom, a ko so prišli na Planino, so se srečali z drugimi komunističnimi aktivisti, ki so se umaknili pred prodirajočo nemško armado. Tam so sklenili, da je nadaljnji odpor brezupen, zato so zakopali puške in se vrnili v dolino z namenom pričeti podtalno delovanje proti okupatorju.[8]

Vzpostavitev okupacijskega režima

Nemške vojaške enote so neposredno po okupaciji slovenskega ozemlja (natančneje, Gorenjske, Koroške, Štajerske in dela Prekmurja) vzpostavile vojaško upravo, ki je bila pod nadzorom SA-Gruppenführerja Arthurja Nibbeja (1900–1954), poveljnika *SA-Gruppe Südmark*. A vojaška uprava je bila kratkotrajna, saj jo je že 14. aprila 1941 nadomestila civilna uprava. Uvedbo civilne uprave je omogočil ukaz Adolfa Hitlerja o razkosanju Jugoslavije z dne 12. aprila 1941, kar je bilo potrjeno z dunajskima konferencama 18. in 19. aprila.[9]

Zasedeno ozemlje slovenske Štajerske in dela Prekmurja (štiri vasi z večinskim nemškim prebivalstvom) je bilo oblikovano v Spodnjo Štajersko (*Untersteiermark*), ki je tako zajemala vseh štirinajst štajerskih okrajev in samostojnih mest ter dele okrajev Dravograd, Kamnik, Litija in Krško. Dotedanji štajerski pokrajinski vodja NSDAP in državni namestnik v Gradcu Siegfried Uiberreither (1908–1984) je bil 14. aprila 1941 formalno imenovan za šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem, pri čemer se je že od 27. marca ukvarjal s pripravami za prevzem nadzora nad spodnještajerskim ozemljem (izbor funkcionarjev, priprava najpomembnejših zasedbenih ukrepov itd.). Uiberreither je bil edini zakonodajalec na svojem območju ter neposredno podrejen Hitlerju, s čimer je imel velika pooblastila in moč. Sprva so Nemci politično-upravno razmejitev zasedenega ozemlja večinoma obdržali, 1. julija 1941 pa so izvedli korenito spremembo. Dotedanji okraji so bili ukinjeni, namesto njih pa so celotno Spodnjo Štajersko razdelili na pet podeželskih okrožij (*Landkreis*), eno mestno okrožje (*Stadtkreis*) in okrajno glavarstvo Ljutomer (slednje je bilo pridruženo podeželskemu okrožju Radgona, del avstrijske Štajerske); okrožja so vodili politični komisarji.[10]

Šoštanj, ki je spadal v predvojni slovenjgraški okraj, je bil preimenovan v *Schönstein* in skupaj z dru-

[8] Ževart, Pregled narodnoosvobodilne borbe, str. 171.
[9] Žnidarič, Okupacijska uprava, str. 23–24.
[10] Prav tam, str. 25–31.

gimi občinami iz Šaleške doline postal del celjskega (podeželskega) okrožja. 15. avgusta 1941 je bilo izvedeno še zadnje politično-upravno preoblikovanje, saj so bile vse občine v Šaleški dolini združene v dve novi: Šoštanj in Velenje. Taka razdelitev ozemlja je ostala do konca vojne.[11]

10. maja 1941 je Uiberreither ustanovil Štajersko domovinsko zvezo (*Steirischer Heimatbund*; ŠDZ), ki je bila označena kot »*velika organizacija, v kateri bodo združeni vsi Spodnještajerci in sonarodnjaki, ki na spodnještajerskem ozemlju poklicno delajo. Član more postati le, kdor se odkritosrčno prizna k Führerju in Reichu.*« ŠDZ je imela vlogo spodnještajerske podružnice nemške nacistične stranke NSDAP, ki na zasedenem slovenskem ozemlju ni bila oblikovana, in je bila tako edina dovoljena politična organizacija.[12]

ŠDZ je bila zadolžena tudi za podeljevanje državljanstva prebivalstvu na zasedenem območju Spodnje Štajerske. Maja 1941 so tako izvedli množični vpis prebivalstva v ŠDZ, pri čemer se je vanjo vpisalo kar 95 % vsega prebivalstva. Istočasno z vpisovanjem so iz Spodnje Štajerske pričeli zapirati in izseljevati najvidnejše nasprotnike nacističnega režima. Po končanem vpisu so pričele z delovanjem posebne »leteče sprejemne komisije«, ki so pregledovale politično zanesljivost[13] in rasno ustreznost[14] prebivalstva. Pregledane so še natančneje razdelili na različne rase, in sicer: nordijsko, falsko, dinarsko, zahodno, vzhodno, vzhodnobaltsko in druge. Na podlagi rezultatov so nato članstvo razdelili na dve skupini – dokončno in začasno, kar je vplivalo tudi na (ne)podelitev državljanstva. Nemci, ki so živeli na Spodnjem Štajerskem, so predhodno imeli oziroma pridobili polno nemško državljanstvo, folksdojčerji in drugi primerni prebivalci nemško državljanstvo na preklic, ki bi bilo v polno nemško državljanstvo spremenjeno po desetih letih, medtem ko je nekaj deset tisoč neprimernih Spodnještajercev postalo »zaščitencev nemškega rajha«. Med avgustom 1942 in junijem 1943 so Nemci izvedli šest večjih izseljevalnih akcij, s katerimi so izselili zaščitence, rasno neprimerne osebe, sorodnike talcev in partizanov itd.[15] Za Šoštanj so ohranjeni podatki, da nihče ni pripadal 1. rasni skupini, 14 % je spadalo v drugo, 78 % v tretjo in 8 % v četrto rasno skupino. Glede na pripadnost posameznim rasam pa so prebivalce Šoštanja opredelili kot pripadnike nordijske (22 %), falske (7 %), dinarske (24 %), zahodne (5 %), vzhodne (10 %), vzhodnobaltske (29 %) in druge (3 %).[16]

Pod okriljem ŠDZ je bila ustanovljena tudi paravojaška organizacija *Wehrmannschaft*, in sicer na podlagi ukaza štabnega šefa *SA-Gruppe Südmark*, *SA-Brigadeführerja* Lorenza Ohrta (1897–?) z dne 25. junija 1941.[17] V Šoštanju je bil tako med drugim sedež 1. Sturma (tj. čete), dela motorizirane Standarte (*Motorstandarte*; tj. motoriziranega polka).[18]

V Šoštanju, kjer je bil pred vojno sedež okrajnega sodišča, je nemška civilna uprava v začetku julija 1941 dotedanja sodišča zamenjala s pooblaščenci za izvajanje pravovarstvenih ukrepov, ki so bili pristojni za civilnopravne zadeve (z določenimi izjemami); novoimenovani pooblaščenec je bil Johann Krainz. Tako stanje je trajalo do aprila 1943, ko so ponovno uvedli sodišča, in sicer je bilo v Šoštanju obnovljeno sodišče s podružnico v Gornjem Gradu.[19]

Izgoni prebivalstva so prizadeli tudi lokalno duhovščino, tako da je v Šoštanju med drugo svetovno vojno deloval koroški duhovnik Franz Treiberg, ki je bil sem poslan iz sekavske škofije iz avstrijskega Gradca.[20]

Že pred vojno je tovarna usnja četrtino proizvodnje prodala jugoslovanskim oboroženim silam, a tudi po okupaciji se je nadaljevala proizvodnja za vojaške potrebe. Podjetje je pridobilo status podjetja, pomembnega za obrambno industrijo (*Wehrwirtschaftsbetrieb*), in je spadalo pod pristojnost Deželnogospodarskega urada Salzburg za 18. obrambno-gospodarsko okrožje (*Landeswirtschaftsamt Salzburg für den Wehrwirtschaftsbezirk XVIII*). Civilna uprava je kljub temu zahtevala krčenje števila zaposlenih (septembra 1941 je bilo v tovarni zaposlenih še 213 oseb) ter obsega proizvodnje (za 30 %). V sklopu podjetja so organizirali še stalno protiletalsko obrambo, obratno zaščito in gasilsko enoto (s 40 gasilci). 60 odstotkov preostale proizvodnje je bilo namenjenih nemškim oboroženim silam, preostalih 40 odstotkov pa so prodali civilnemu trgu.[21]

Pridobivanje vojaškega kadra

Z okupacijo slovenskega ozemlja so Nemci dobili tudi priložnost rekrutacije lokalnega prebivalstva za vojaške potrebe Tretjega rajha. Ker redne oborožene sile (*Wehrmacht*) še niso smele izvajati nabora med prebivalstvom, ki je bilo brez nemškega državljanstva, se je ponudila priložnost za Waffen-SS, paravojaško organizacijo NSDAP. Waffen-SS je bila namreč zakonsko omejena pri pridobivanju prostovoljcev na območju Nemčije in Avstrije, a je bila neomejena

11 Ževart, Narodnoosvobodilna vojna, str. 88.
12 Ferenc, Politične in državljanske kategorije, str. 70–71.
13 Kategorije politične zanesljivosti so bile: A – vodilno nemški (*führend deutschreundlich*), B – nemški (*deutsch*), C – ravnodušen (*indifferent*), D – Nemcem sovražen (*deutschfeindich*) in E – Nemcem vodilno sovražen (*führend deutschfeindlich*).
14 Rasne ocene so bile: I – prav dobro (sehr gut), II – dobro (gut), III – povprečno (Durchschnitt) in IV – rasno neustrezno (rassisch ungeeignet).
15 Prav tam, str. 72–112.
16 Ferenc, *Quellen*, str. 257, 260.
17 Zorko, *Wehrmannschaft*, str. 21.
18 Prav tam, str. 27–28.
19 Ferenc, Sodstvo, str. 78, 87.
20 Ferenc, Nemška okupacija Celja, str. 158.
21 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 169–170, 197.

pri rekrutiranju iz tujine, vključno z novozasedenimi ozemlji.[22]

Neposredno po okupaciji Maribora so po mestu razobesili plakate, ki so oglaševali »prostovoljni nabor za enote SS«, v katere so lahko pristopili vsi zdravi moški, stari od 17 do 30 let. 12. aprila 1941 so v časopisu *Marburger Zeitung* objavili prvi oglas za vstop v Waffen-SS. Pozneje so tudi v drugih krajih Spodnje Štajerske (kot tudi Gorenjske in Koroške) razobesili rekrutne plakate. Tokrat so razširili starostno omejitev (med 16 in pol ter 45. letom), pri čemer bi vojaška dolžnost nabornikov trajala najmanj 12 let oziroma do konca vojne. Spodnještajersko območje je pokrivala *Ergänzungsamt der Waffen-SS* s sedežem v Salzburgu, medtem ko je gorenjsko in koroško pokrivala novoustanovljena podružnica na Bledu.[23]

V začetku maja 1941 so vse orožniške postaje v celjskem okrožju, kamor je sodila tudi šoštanjska, prejele rekrutne plakate za Waffen-SS z navodilom, naj jih razobesijo po svojem operativnem območju in vodijo seznam pridobljenih prosilcev (z imenom, krajem bivanja, datumom rojstva, zakonskim stanom, državljanstvom/narodnostjo in poklicem). Vsaka orožniška postaja je morala vzdrževati in hraniti dotični seznam ter ga periodično pošiljati nadrejenim ustanovam. Pri tem so poudarili, da lahko trenutno zabeležijo le folksdojčerske prosilce (*nur volksdeutsche Bewerber erfasst werden*).[24]

Naborna komisija, ki je iskala prostovoljce za Waffen-SS, je Šoštanj prvič obiskala 8. maja 1941. V predhodnem mesecu so v časopisju objavili pozive k prostovoljnemu vstopu v različne rodove in službe Waffen-SS: v pehoto, konjenico, artilerijo, tankovske enote, tankovske lovce, inženirce, motoriste, protiletalsko zaščito, gorske enote, enote za zvezo in sanitetne enote.[25] Do sedaj so bili identificirani štirje šoštanjski meščani, ki so se po okupaciji pridružili Waffen-SS. Tako je mesar Hubert Lichtenegger 22. maja 1941 prostovoljno vstopil v Waffen-SS, a je že 22. novembra istega leta padel na vzhodni fronti.[26] Istega dne je v Waffen-SS vstopil tudi uradnik Hermann Orel, ki je prav tako padel na vzhodni fronti, in sicer 11. junija 1942.[27]

Pristop k nemški Državni delovni službi (*Reichsarbeitsdienst*; RAD), nemškim oboroženim silam oziroma Waffen-SS ter najmanj polletno služenje so bili pogoj za pridobitev polnega nemškega državljanstva.[28] Prvi poziv za prostovoljni vstop v Wehrmacht je bil v *Marburger Zeitungu* objavljen šele 23. januarja 1942.[29]

Pozneje so morale orožniške postaje in delovni uradi okrepiti nabiranje prostovoljcev za Waffen-SS, a zaradi slabega odziva (tudi posledice razkritih primerov zavajanja; na primer, prebivalci so se prostovoljno javili k lokalnim paravojaškim organizacijam, a so jih dodelili k Waffen-SS) je bilo teh vse manj, nakar je leta 1943 njihovo rekrutiranje povsem zamrlo. V začetku decembra 1943 je nemško vrhovno poveljstvo prepovedalo javno razobešanje rekrutnih plakatov.[30]

Nemci so načrtovali, da bodo v nekaj mesecih po zasedbi slovenskega ozemlja to formalno priključili Tretjemu rajhu, a je narodnoosvobodilno gibanje to preprečilo. Prvotni načrti za uvedbo splošne vojaške obveznosti za moške letnike 1900–1924 jeseni 1941 so tako propadli. Posledično je Uiberreither šele 24. marca 1942 izdal uredbo o uvedbi splošne vojaške obveznosti in državne delovne službe ter o posebni delovni obveznosti zaščitencev na Spodnjem Štajerskem. Slovensko ozemlje je bilo takrat že vključeno v 18. vojaško okrožje (*Wehrkreis XVIII*) s sedežem v Salzburgu, ki je imelo na Spodnjem Štajerskem dve vojaški okrajni poveljstvi. Šoštanj je spadal pod celjsko vojaško okrajno poveljstvo, ki je imelo prijavne urade v Celju, Brežicah in Trbovljah. Taka organizacija je obstajala do konca januarja 1945, ko je bilo celjsko poveljstvo ukinjeno in vključeno v mariborsko poveljstvo.[31]

Uiberreither je 26. marca 1942 izdal še objavo o popisu za vojaško službo ter RAD, ki je zadevala moške in ženske (letnika 1923 in 1924). 21. maja je sledila objava o naborih za vojaško službo in RAD za dotična letnika, nato pa so pričeli k naboru klicati še druge letnike. Pri naboru so sprva sodelovali krajevni voditelji ŠDZ, ki so morali popisati vojaške obveznike in osebno izvajati propagando za nabor med obvezniki. V Šoštanju je nabor letnikov 1923 in 1924 potekal med 17. majem in 18. junijem. Istočasno so potekali popisi letnikov 1921 in 1922. Prvi vpoklic vojaških obveznikov iz celjskega okrožja je bil tako opravljen 23. julija 1942, pri čemer so se pozivu od 770 obveznikov odzvali vsi razen treh.

22 Kocjančič, *Red mrtvaške glave*, str. 47–50.
23 Prav tam, str. 255–256.
24 SI AS 2173, t. e. 8, navodilo vsem orožniškim postajam okraja Celje z dne 9. maja 1941.
25 *Marburger Zeitung*, 9. 4. 1942, str. 5, »Freiwilligen für die Waffen-SS«; *Marburger Zeitung*, 18./19. 4. 1942, str. 6, »Eintritt in die Waffen-SS«; *Marburger Zeitung*, 18./19. 4. 1942, str. 11, »Annahmeuntersuchung für die Waffen-SS«.
26 AMNOM, ZVŠDZ, š. 12/1, zvezek An der Front-Gefallen, nedatirano; AMNOM, ZVŠDZ, š. 12/1, Zeitesgesch. Dokumente, 24. 11. 1941; AMNOM, ZVŠDZ, š. 12/1, Zeitesgesch. Dokumente, 23. 12. 1941; INZ, baza Smrtne žrtve, Hubert Lichtenegger; *Marburger Zeitung*, 16. 12. 1941, str. 8, osmrtnica; *Totengedenkbuch*, str. 35.
27 AMNOM, ZVŠDZ, š. 12/1, zvezek An der Front-Gefallen, nedatirano; AMNOM, ZVSDZ, š. 12/1, Zeitesgesch. Dokumente, 24. 11. 1941; AMNOM, ZVŠDZ, š. 12/1, Zeitesgesch. Dokumente, 23. 12. 1941; INZ, baza Smrtne žrtve, Herman Orel; *Marburger Zeitung*, 10. 7. 1942, str. 7, osmrtnica; *Totengedenkbuch*, str. 35.
28 Ferenc, Politične in državljanske kategorije, str. 95.
29 *Marburger Zeitung*, 23. 1. 1942, str. 6, »Einstellung von Freiwilligen in die Wehrmacht«.
30 Kocjančič, *Red mrtvaške glave*, str. 260–261.
31 Jerman, Prisilna mobilizacija, str. 35–36; Ževart, Nemška mobilizacija, str. 159.

Šoštanjska mestna hiša (arhiv avtorja).

Vila Woschnaggov v Šoštanju (arhiv avtorja).

Iz Šoštanja je v nemške oborožene sile takrat odšlo 30 obveznikov. Medtem ko so bili Nemci leta 1942 zelo zadovoljni z odzivom na nabore, je pozneje navdušenje oziroma pripravljenost Spodnještajercev za služenje v nemških oboroženih silah upadla. Tako so maja 1943 Šoštanjčani pričeli zavračati podpise popisnih listin, pri čemer so trdili, da bi podpis pomenil prostovoljni vstop v nemške oborožene sile, ki v skladu z mednarodno zakonodajo sploh ne bi smele mobilizirati prebivalstva okupirane dežele. Vse slabši odziv (kot tudi vse močnejša partizanska mobilizacija) je med drugim povzročil, da je novembra 1944 šoštanjski župan ukazal začasno aretacijo vseh pripadnikov letnikov 1908 do 1910, ki bi morali na nabor. V odzivu na njegov dopis je šoštanjska orožniška postaja odgovorila, da so partizani predhodno že mobilizirali večino vojaških obveznikov iz dotičnih letnikov.[32]

Prebivalci Šaleške doline, ki so pristali v nemški uniformi, so leta 1943 prav tako pričeli dezertirati. Prva (znana) zabeležena dezertacija je iz 6. februarja 1943, ko je občan iz Pesja pri Velenju na vzhodni fronti prebegnil na sovjetsko stran. 17. aprila t. l. se je zgodila tudi prva dezertacija in pristop k slovenskemu narodnoosvobodilnemu gibanju: tako je en Šalečan pobegnil iz vojašnice v tirolskem mestu Schwaz in dosegel Šaleško dolino. Zaradi upada števila mobilizirancev in povečanja dezerterstev so Nemci sprva prepovedali prihod vojaškim dopustnikom v domače kraje (razen v Mariboru in Ptuju), a z marcem 1944 so pričeli izvajati aretacije svojcev pobeglih vojaških obveznikov, vojakov in dopustnikov.[33]

Začetek odpora

Po aprilski vojni so Nemci v Šoštanju pustili le šibko vojaško silo, in sicer oslabljeno četo 1. pionirskega zapornega bataljona, ki je imel štab na Ptuju.[34] Kmalu se je tudi ta četa umaknila iz Šoštanja, tako da so tam ostali le lokalna orožniška postaja z dodeljenimi vermani (en vod), obratna straža v tovarni usnja ter oboroženi funkcionarji in sodelavci okupatorske uprave.[35]

Manjše število okupacijskih sil je lokalnemu prebivalstvu omogočilo, da je pričelo z odporniškim delovanjem, na začetku sicer s simbolnimi dejanji. Tako je celjsko orožniško okrožje, pod katero je spadal tudi Šoštanj, 7. julija 1941 poročalo, da so preteklo noč tako v Šoštanju kot v Velenju »*dozdevni komunistični elementi z rdečo barvo opremili kažipote, krajevne napisne table itd. z napisi kakor 'Živela Rusija', 'Živel Stalin' in podobno*«. Medtem ko velenjski orožniki niso bili uspešni, je šoštanjskim orožnikom »v dogovoru z voditeljem Heimatbunda« še isti večer uspelo aretirati štiri osumljence.[36]

Nemška varnostna služba iz Celja je naslednji dan objavila daljše poročilo o tem, da so v nedeljo, 7. julija, »*mnogi moški prebivalci iz celjskega okrožja nosili v gumbnicah rdeče nagelje* [sic!]«. Dalje so ugotovili, da »mazaška« akcija ni zajela le Šoštanja in Velenja, ampak so se napisi pojavili tudi v okolici Žalca, Vranskega, Braslovč in Vojnika. Poleg že omenjenih krilatic so pisali tudi »Dol s Hitlerjem!« in »Živela svobodna Slovenija!« ter narisali »mnogo znamenj srpa in kladiva«, pri čemer so uporabili »vodne barve, katran, oljne in žlahtne barve«. Lokalni cestarji so veliko večino napisov odstranili že naslednji dan (7. julija), ko so Nemci v vseh krajih »izvedli splošno aretacijo najbolj znanih komunistov«; aretacije okoli 90 ljudi so izvedli pripadniki državne tajne policije (Gestapa), zaščitne policije in orožništva.[37] To je hudo prizadelo NOG v Šaleški dolini, pri čemer se je izkazalo, da imata nemška policija in varnostna služba na voljo natančne podatke o komunističnih aktivistih in podpornikih.[38]

26. decembra 1942 je Šoštanj obiskal celjski deželni svetnik Anton Dorfmeister (1912–1945) ter se glede razmer posvetoval z župani, funkcionarji ŠDZ in poveljniki orožniških postaj. Na podlagi teh posvetovanj je poveljniku redarstvene policije s sedežem v Mariboru predlagal, naj zmanjša policijsko prisotnost v Šoštanju. Do takrat je bila v Šoštanju policijska četa, Dorfmeister pa je predlagal premestitev enega voda v Velenje in drugega v Dobrno, s čimer bi zmanjšali odzivni čas na partizanske napade na ta dva kraja. En policijski vod so dejansko premestili v Dobrno, medtem ko Velenja niso okrepili.[39]

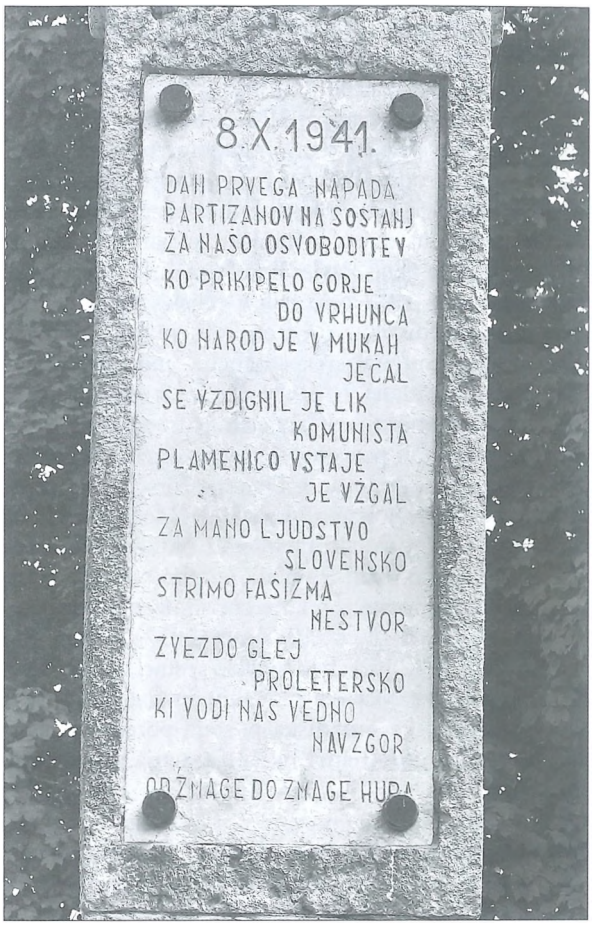
Partizanski napad

Šibke nemške sile v Šoštanju so partizane spodbudile k organiziranju večjega napada na mesto. 5. oktobra 1941 so se tri samostojne partizanske čete (Pohorska, Savinjska in Revirska) združile v Štajerski partizanski bataljon, ki je štel okoli 50 pripadnikov. Na Grmadi, kjer se je bataljon pričel oblikovati, so hkrati pričeli snovati načrt za napad na Šoštanj.[40]

V noči s 6. na 7. oktober so se partizani, razdeljeni v sedem skupin, pričeli premikati na izhodiščne položaje: tri skupine so morale postaviti zasede na treh cestah in tako onemogočiti prihod nemških okrepitev (na cestah Šoštanj–Šmartno ob Paki, Šoštanj–Velenje in v samem Šoštanju pri stanovanjskih hišah zaposlenih v usnjarni). Preostale štiri skupine so imele nalogo vdreti v mesto, nevtralizirati orožniško postajo, zažgati žago in tamkajšnje skladišče lesa,

32 Ževart, Nemška mobilizacija, str. 159–169.
33 Prav tam, str. 170–173.
34 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 97.
35 Ževart, Pregled narodnoosvobodilne borbe, str. 174.
36 Ferenc, Okupatorjevi dokumenti, str. 285.
37 Prav tam, str. 286–287.
38 Ževart, Narodnoosvobodilna vojna, str. 87.
39 Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 571.
40 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 139–140.

Partizanski napad na Šoštanj leta 1941 obeležuje spomenik ob današnji Kajuhovi cesti (arhiv avtorja).

rekvirirati blago v trgovinah ter napasti okupatorjeve urade in sodelavce.[41]

Napad se je pričel 7. oktobra ob 23. uri, ko je zaseda na cesti Šoštanj–Velenje pri Penku z eksplozijo porušila cestni most čez Pako, kar je bil tudi signal štirim bojnim skupinam za napad. Partizanom je tako uspelo zasesti občino in sedež Štajerske domovinske zveze, pri čemer so uničili njuno notranjost ter arhiv. Zažgali so žago in skladišče lesa ter izropali nekatere trgovine. Nemški orožniki in vermani niso mogli izvesti izpada iz orožniške postaje, saj so partizani uspešno nadzirali izhode; kljub temu je vermanska enota utrpela enega padlega in tri ranjene. Po več urah so se partizani organizirano umaknili iz Šoštanja in se odpravili proti Belim Vodam ter od tam na Dobrovlje.[42] To je bil prvi uspešen partizanski napad na nemško zasedeno mesto na zasedenem slovenskem ozemlju ter »*ena od najpomembnejših akcij štajerskih partizanov v prvem letu narodnoosvobodilnega boja*«.[43]

Napad na Šoštanj pa je razkril tudi slabo organizacijo in sodelovanje med različnimi okupacijskimi organi. Tako je bil verman Stanko Štraus v noči napada dodeljen orožniški postaji za izvajanje patruljne službe po mestu, a ga je partizanski napad presenetil, tako da je bil na poti na orožniško postajo hudo ranjen. Orožniki, kot že rečeno, niso zapustili postaje in so Štrausa pustili, da je (pozneje) podlegel ranam. To pa je povzročilo birokratsko prerekanje med orožništvom in Wehrmannschaftom, kdo je odgovoren za plačilo pogrebnih stroškov. To je privedlo do tega, da je 26. novembra poveljnik obeh celjskih Standart, *SA-Standartenführer* Wolf, prepovedal »*s takojšnjo veljavo do nadaljnjega vsako stražno ali patruljno službo vermanov*« ter ukazal, da je treba »*brez izjeme […] tudi ustaviti službo, ki je bila uvedena za pomoč orožništvu*«. A to bojkotiranje orožništva s strani celjskega Wehrmannschafta je bilo preklicano že 30. novembra, ko so na Wolfa pritisnili nadrejeni.[44] Tudi sosednji oporišči v Velenju in Šmartnem ob Paki nista poslali nobenih okrepitev v pomoč šoštanjski garniziji. A napad je hkrati pomenil zamrtje NOG v Šoštanju, saj se je partizanski Štajerski bataljon umaknil iz Šaleške doline (sprva v Savinjsko dolino),

41 Prav tam, str. 140.
42 Prav tam, str. 140–141.
43 Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 58.
44 Ferenc, Wehrmannschaft, str. 88–89.

na terenu pa sta ostala le dva aktivista.[45] Zaradi partizanskega vpada v Šoštanj je Uiberreither 10. oktobra dal ustreliti deset talcev.[46]

Novembra in decembra 1941 je bilo celotno NOG na Spodnjem Štajerskem prizadeto s sovražnikovim vdorom v odporniško gibanje, kar je privedlo do številnih aretacij v Šaleški dolini; med drugim je bil 27. decembra ustreljen šoštanjski čevljar Ivan Pirečnik.[47] Njegovo ženo Pavlo, sina Ivana in hčerko Marijo so avgusta 1942 odpeljali v celjski zbirni center. Marijo je k sebi vzela prijateljska nemška družina z Dunaja, kjer je preživela preostanek vojne, medtem ko je bila Pavla poslana v Auschwitz. Ivan (1941–1995) je bil sprva premeščen v Gradec in nato v nemški Mainburg, kjer je bil posvojen v okviru organizacije *Lebensborn* in preimenovan v Dieterja Sirscha. Po vojni sta Pavla in Marija Ivana iskali prek Rdečega križa in ta se je po dolgotrajni pravni poti oktobra 1952 res vrnil v Slovenijo. Ivan Pirečnik je tako postal najbolj znan »ukradeni otrok«, o katerem so posneli tudi angleški igrani film *The divided heart* (1954).[48]

Januarja 1942 so se nadaljevale aretacije aktivistov in podpornikov NOG v Šoštanju in Šaleški dolini; tako je šoštanjska orožniška postaja poročala, da so 16. januarja aretirali štiri in 22. januarja sedem komunistov.[49]

Drugi vojni dogodki

V prvi polovici leta 1942 je bil v Šoštanju nastanjen vod rezervne policijske čete »Wien« (nekateri viri govorijo, da je bila v Šoštanju celotna četa).[50] Sredi junija 1942 so partizani v okolici Šoštanja izvedli izročanje pozivnic za vstop v partizane, ki jih je dobilo 150 oseb.[51] V samem mestu Šoštanj so bili partizani s pridobivanjem novih kadrov manj uspešni, saj je že aprila 1942 štab Štajerske operativne cone Glavnemu štabu narodnoosvobodilne vojske poročal, da je Šoštanj »hitlerjansko gnezdo«.[52]

Šoštanjski vermani so sodelovali tudi v bojih proti partizanom v ožji in širši okolici. Tako je 23. oktobra 1943 3. alarmna četa Celje-zahod s sedežem v Braslovčah poslala patruljo, ki je iskala partizane na območju Gomilsko–Braslovče. A partizani so se izmaknili vermanski patrulji in uspešno napadli tovornjak. V napadu je umrlo šest vermanov (pet iz Šoštanja), sedem je bilo ranjenih.[53] Vermani, ki so živeli v Šoštanju, niso bili del le 3. alarmne čete, ampak tudi 2. alarmne čete; obe četi sta bili del vermanskega bataljona Zahod (*Wehrmannschaftsbataillon West*).[54]

Novembra 1943 so Nemci vermansko posadko v Šoštanju okrepili z dodatno četo.[55] Konec istega meseca je v Šoštanj prispel še štab III. bataljona 14. SS-policijskega polka; ena četa je ostala v Šoštanju, druga pa je bila nameščena v Velenju.[56]

Januarja in februarja 1944, ko se je partizanska 14. divizija poskušala prebiti na Spodnjo Štajersko, je bil Šoštanj eden od zapornih položajev, s katerimi so Nemci obkolili partizansko divizijo in ji tako preprečili prodor.[57] Kljub temu je Bračičevi brigadi uspelo 26. aprila zvečer napasti Šoštanj, pri čemer se je nemška garnizija umaknila v utrjene postojanke. Partizani jih zaradi pomanjkanja težke oborožitve niso mogli uničiti, so pa zato izropali zasebne in poslovne prostore, niso pa mogli prodreti v usnjarno. Med napadom so zaplenili večjo količino sanitetnega materiala in tobaka, pet pušk, štiri pištole ter štirideset bomb. Hkrati so požgali stavbo sodišča in osnovno šolo, delno tudi orožniško postojanko.[58]

Medtem je partizanska 4. operativna cona ostala aktivna z nenehnim nadlegovanjem sovražnikovih enot in posameznikov (tako v naseljih kot na komunikacijskih povezavah) ter mobilizacijo lokalnega prebivalstva, kar je bilo uničujoče za nemško moralo. V okolici Šoštanja je tako maja 1944 delovala 1. brigada 14. divizije ter deloma tudi Kamniško-zasavski odred. Neki vojak iz Šoštanja je v prvi polovici leta 1944 zapisal: »*V teh hribih* [okoli Šoštanja, op. a.] *ni nobenega človeka, temveč samo banditi. Pošto in oskrbo dobivamo samo z letali.*« Tudi drugi Nemec je poročal podobno: »*Kot so pripovedovali stari kameradi, ki so že od začetka v tem bataljonu, je Rusija igrača spričo tega. Upajmo, da bo kmalu konec vojne, da bomo lahko mogli to hudičevo območje zapustiti.*«[59]

Maja 1944 so bile v Šoštanju naslednje okupatorske enote: štab II. bataljona vermanskega polka »Spodnja Štajerska«, en vod I. alarmne čete Ptuj-jug, II. alarmna četa Ptuj-jug, I. alarmna četa Ptuj-sever ter orožniška postojanka. V istem mesecu so v Šaleško dolino namestili še 611. bataljon deželnih strelcev, ki je bil primarno namenjen zavarovanju železniške proge.[60]

Partizani so uspešno delovali v okolici Šoštanja in tako nadaljevali nadlegovanje okupatorskih sil. Primer takega ravnanja se je zgodil v noči s 25. na 26. oktober 1944, ko je partizanski minerski vod 14.

45 Ževart, Pregled narodnoosvobodilne borbe, str. 176.
46 Mikuž, *Pregled zgodovine I*, str. 193.
47 Ževart, Pregled narodnoosvobodilne borbe, str. 177–178.
48 Šaleški biografski leksikon, Pirečnik, Ivan (tudi Dieter Sirsch) (http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=948 (12. 8. 2021)). O ukradenih otrocih gl. Terčak, *Ukradeni otroci*. O Lebensbornu gl. Bryant, *Himmlers Kinder*.
49 Prav tam, str. 179.
50 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 248; Ževart, Narodnoosvobodilna vojna, str. 180.
51 Mikuž, *Pregled zgodovine II*, str. 196.
52 Prav tam, str. 206.
53 Ferenc, *Zbornik dokumentov VI-8*, dok. št. 158, str. 391–393.
54 Prav tam, dok. št. 182, str. 439–441.
55 Mikuž, *Pregled zgodovine III*, str. 203.
56 Ževart, Pregled narodnoosvobodilne borbe, str. 195–196.
57 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 656–667.
58 Ževart, Pregled narodnoosvobodilne borbe, str. 202–203.
59 Mikuž, *Pregled zgodovine IV*, str. 604.
60 Ževart, Pregled narodnoosvobodilne borbe, str. 206–207.

divizije na cesti Šoštanj–Slovenj Gradec pri Dovžah porušil oporni zid v dolžini 8 metrov ter miniral železniško progo na petih mestih, v skupni dolžini 100 metrov.[61]

Pozneje so partizani še večkrat (demonstrativno) napadli in/ali vdrli v Šoštanj, a nikdar niso dosegli takega uspeha kot med prvim napadom; napade so izvedli v noči s 30. aprila na 1. maj 1944, v noči na 31. julij, v noči s 14. na 15. november, v noči z 10. na 11. april 1945 in v noči s 26. na 27. april.[62]

V drugi polovici maja 1944 so Nemci odgovorili na prisotnost partizanskih sil na šaleškem območju, tako da so izvedli ofenzivo na širšem območju med Šoštanjem, Velenjem, Mislinjsko dolino in Uršljo goro. Vermanski polk »Spodnja Štajerska«, policijski bataljon »Cholm«, 922. bataljon deželnih strelcev ter enote RAD in orožništva so prečesavale ofenzivno območje, kjer je bila Tomšičeva brigada. Partizanski brigadi je uspelo zavrniti sovražnikove napade in se umakniti v Zgornjo Savinjsko dolino. Šoštanj je bil med to ofenzivo predvsem izhodiščni položaj nemških sil.[63]

Septembra 1944 je nemška posadka v Šoštanju štela okoli tisoč mož, kar predstavlja največjo koncentracijo med celotno vojno. Natančni podatki o posadki niso znani, je pa znano, da so bile na območju Zgornje Savinjske doline in vzdolž železniške proge Celje–Šoštanj–Slovenj Gradec takrat nastanjene enote 611. bataljona deželnih strelcev, 2. in 3. bataljona vermanskega polka »Spodnja Štajerska« in lokalne orožniške postaje.[64] Partizani so pogosto izvajali napade na železniške vlake in ne samo na železniške proge. Tako je Zidanškova brigada v noči na 12. september 1944 porušila železniško progo Šoštanj–Celje v dolžini 500 m. Naslednje jutro so iz Šoštanja poslali osebni vlak, ki je imel spredaj tri vagone gramoza in zadaj tri vagone z vojaštvom. Partizanski 1. bataljon je pričel streljati na vlakovno kompozicijo, ki se je umaknila. Dopoldne in popoldne so Nemci še enkrat poslali vlakovno kompozicijo; prvo so partizani zavrnili, medtem ko so se ob prihodu popoldanske kompozicije umaknili. Istočasno z napadom na železnico je 1. bataljon Zidanškove brigade izvedel demonstrativni napad na Šoštanj, zaradi česar so se nemške sile vrnile v mesto in prenehale z napadi na partizanske položaje.[65]

Sredi septembra 1944 je v Šoštanj prišel (najmanj) en bataljon 18. nadomestnega gorskega polka (t. i. polk »Treeck«; po poveljniku, polkovniku Egonu von Treecku (1894–1966)). Treeckov polk je do konca leta 1944 na tem območju izvajal protipartizanske akcije ter zaplembe žita in živine pri lokalnem prebivalstvu. Šoštanj so med drugim izkoriščali kot garnizijo za pripadnike polka, hkrati pa je bila v mestu nameščena polkovna artilerija.[66] Konec oktobra 1944 je nemška garnizija v Šoštanju imela le 220 pripadnikov.[67]

Po 1. maju 1944 so Nemci pričeli z utrjevanjem obrambnih položajev v mestu, s čimer so prvenstveno želeli preprečiti uspešne napade partizanov na osamljene postojanke ter se pripraviti na prodor zavezniških sil proti Avstriji.[68] V Šoštanju so z utrjevanjem pričeli že oktobra tega leta, ko so izselili ljudi iz hiš v okolici postojanke pri cerkvi v Družmirju ter iz okolice železniške postaje (skupaj so iz Šoštanja v okoliške vasi izselili 33 družin). Okoli železniške postaje so zgradili več bunkerjev, izkopali strelske jarke in položili minska polja. Septembra 1944 so pričeli utrjevati še središče Šoštanja: tudi tu so postavili bunkerje, strelske jarke ter žične ovire. Šoštanjsko sodišče je bilo ukinjeno in poslopje spremenjeno v novo oporišče. Tudi nekatere druge stavbe so dodatno utrdili, medtem ko so tri porušili.[69] Novembra 1944 je tako sovražnikova garnizija okupirala železniško postajo, sodišče, osnovno šolo in Sokolski dom.[70]

Konec leta 1944 je bila poglavitna okupatorjeva sila v Šoštanju 2. četa 611. bataljona 18. polka deželnih strelcev; konec novembra 1944 je bilo v Šoštanju okoli 270 deželnih strelcev, orožnikov in vermanov.[71]

Kot že rečeno, je okupator Šoštanj uporabljal kot izhodišče za protipartizanske akcije v okolici, a je partizanom velikokrat uspelo presenetiti akcijske enote in jim prizadeti velike izgube. Eden takih dogodkov se je zgodil 15. januarja 1945. Nemška vojaška posadka iz Šoštanja je v Velunjskem grabnu ščitila popravilo električnega daljnovoda. Ko so bila popravila zaključena, je odšla nazaj proti Šoštanju, a jo je zaseda 1. bataljona Tomšičeve brigade presenetila pri Luknerju v Gaberkah. 30 Nemcev je padlo, pet je bilo ranjenih, dva vojaka pa so partizani ujeli. Preostanek nemške enote se je zatekel v bližnjo Podlesnikovo hišo, kjer so ostali do večera, ko jih je rešila okrepitev iz Šoštanja.[72]

V napadu z 10. na 11. april 1945 so partizani ponovno napadli usnjarno in tam izvedli veliko ekonomsko akcijo (»zaplemba velike količine usnja«), pri čemer so poročali o dveh ujetih in 25 padlih Nemcih. Zaradi hitrega nemškega odziva niso mogli za-

61 Čertalič in Novak, *Zbornik dokumentov VI-17*, dok. št. 55, str. 367–399.
62 Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 756; Mikuž, *Pregled zgodovine IV*, str. 618, 622, 625; Novak et al., *Zbornik dokumentov 2 (19)*, dok. št. 60, str. 316–319.
63 Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 379.
64 Novak in Čertalič, *Zbornik dokumentov VI-16*, dok. št. 28, str. 165–167.
65 Prav tam, dok. št. 42, str. 242–259.
66 Prim. Ževart, Elaborat štaba.
67 Novak in Čertalič, *Zbornik dokumentov VI-16*, dok. št. 103, str. 676–679.
68 Čertalič in Novak, *Zbornik dokumentov VI-17*, dok. št. 83, str. 561–585.
69 Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 462.
70 Aplinc, Družina Woschnagg, str. 396.
71 Čertalič in Novak, *Zbornik dokumentov VI-17*, dok. št. 56, str. 400–401; dok. št. 79, str. 527–530.
72 Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 398.

Šoštanjsko sodišče (arhiv avtorja)

Sokolski dom v Šoštanju (arhiv avtorja).

pleniti orožja. Ohranjeno nemško poročilo razkriva, da je tovarno usnja varoval vod težkih minometov in mitralješki vod 19. SS-policijskega polka, pri čemer so med napadom zabeležili 8 padlih policistov, 20 težje in lažje ranjenih, tri ujete in enega pogrešanega policista. V napadu so partizani dobili okoli šest ton »kromovega usnja in podplatov«. Ob napadu so izropali še šoštanjsko trafiko in čevljarsko delavnico ter »minirali železniško progo med Šoštanjem in Velenjem«. Nemci so zabeležili, da so partizani »*nekaterim kmetom rekli, da so imeli namen likvidirati postojanko 661. bataljona deželnih strelcev in zavzeti Šoštanj*«.[73]

Bračičeva brigada je 15. marca 1945 uspešno zavrnila nemške napade na svoje položaje v Zavodnjah in Ravnah. Nemcem je zjutraj uspelo zavzeti vas Zavodnje, a so partizani izvedli protinapad in vas ponovno osvobodili, pri čemer so se nemške sile umaknile v Šoštanj. Od tam so popoldne izpadle s pomočjo osmih tankov, a so partizani njihovo napredovanje zavrnili.[74]

V začetku marca 1945, ko so potekali boji na Mozirskih planinah med pripadniki 14. SS-grenadirske divizije, sestavljene primarno iz Ukrajincev, ter partizanskega Operativnega štaba VI. in XI. brigade, so bile v Šoštanju ponovno nameščene artilerijske in minometne baterije, ki so obstreljevale bližnje planine. Po končanih bojih so na šoštanjskem pokopališču pokopali najmanj tri padle ukrajinske esesovce.[75]

Prisotnost ukrajinskih esesovcev na območju Šoštanja je pomenila novo poslabšanje razmer za lokalno prebivalstvo. Incidenti z ukrajinskimi esesovci v Šoštanju so bili različne intenzitete. Več kmetom je s travnikov oziroma skednjev »izginilo« od več sto kilogramov do več kot tono sena. A drugje so bili lokalni prebivalci z okupatorjevimi vojaki neposredno soočeni. Tako so 16. marca 1945 trije oboroženi Ukrajinci prišli v hišo na Koroški cesti 15 (*Kärntnerstraße Nr. 15*) in zahtevali »samo 20 krompirjev«. Drugje so ukrajinski vojaki ponoči vlomili v klet in jo izpraznili: tako so v Družmirju 19 (*Schmersdorf Nr. 19*) v noči iz 20. na 21. marec t. l. vlomili v klet ter ukradli 250 kg krompirja, 25 kilogramov jabolk, 1,5 litra olja in osem litrov vina. Veliko teh prijav se nanaša na krajo hrane, a drugje so iskali in dobili tudi dragocenosti in denar. Tako so 22. marca t. l. ponoči trije pijani ukrajinski vojaki (»*drei bessofene Ukrainische Soldaten*«) prišli v Družmirje 53, obtožili gospodarja, da je partizanski podpornik, in mu odvzeli žepno uro s pripadajočo verižico ter 20 rajhovskih mark. Določena zasebna prebivališča so v tem času zasegli za potrebe začasne namestitve ukrajinskih vojakov, pri čemer so lastniki pozneje ugotovili, da so jih okradli. Tako so 16. in 17. marca t. l. zasegli hišo na Koroški cesti št. 4 v Šoštanju in jo izropali; odnesli so blago, oblačila (odrasla in otroška), uro, uhane, verižice, jedilni pribor, sol, sladkor, kavni nadomestek, makarone, svinjsko mast, denar, dokumente, cigarete, cigare, tobak itd. Šoštanjski župan je poročal, da so dva kmeta ukrajinski vojaki brez konkretnega povoda ustrelili. Poročal je še o (slabi) morali okupatorjevih vojakov: »*Außerdem ist mir zu Ohren gekommen, daß Ukrainer sich bei verschiedenen Leuten abfällig über den Staat und den Führer geäußert haben, so daß ich abschliessend feststellen kann, daß diese Leute fast mehr Schaden als Nutzen angerichtet haben.*« O vseh teh dogodkih je šoštanjski župan obveščal tudi lokalne oziroma regionalne voditelje SDZ.[76]

Aprila 1945 je partizanska 14. udarna divizija Šercerjevi brigadi ukazala, naj vsakodnevno postavi zasede na cesti Šoštanj–Slovenj Gradec ter napada železniško progo Šmartno–Šoštanj. Hkrati je divizija naročila, »v kolikor je možnosti likvidacije postojank na njihovem sektorju, se naj iste napadejo in likvidirajo«.[77] Do ene večjih uspešnih zased je prišlo 18. aprila popoldne pri vasi Lepa Njiva, na cesti Šoštanj–Šmartno ob Paki. Partizanska zaseda je uničila motocikel in luksuzni avtomobil, pri čemer so padli nemški policijski major in trije vojaki. Pozneje popoldne so partizani odbili nemško patruljo, ki je prišla zavarovat mesto napada. Tega dne je skupaj padlo sedem nemških vojakov, medtem ko so imeli partizani enega padlega in dva ranjena.[78]

Konec vojne

Ob koncu vojne je strateški položaj Šaleške doline postal očiten, saj so si nemške sile krčevito prizadevale ohraniti nadzor nad komunikacijskimi povezavami v dolini in s tem omogočiti umik nemške armadne skupine E pod poveljstvom generalpolkovnika Alexandra Löhra (1885–1947) iz Jugoslavije proti Avstriji. Löhr je sprva načrtoval umik iz okolice Zagreba proti slovenski Primorski, kjer bi se predal zahodnim zaveznikom, a je moral zaradi prehitrega prodora dveh partizanskih korpusov proti Ilirski Bistrici ta načrt opustiti; tako se je odločil za umik v Avstrijo. Istočasno z nemškimi enotami so se umikali ustaši, hrvaški domobrani in črnogorski četniki, ki so se skoncentrirali prav na območju Celjske kotline ter Savinjske in Šaleške doline. Prav zaradi tega, ker so se Nemci zavedali pomena Šoštanja, so se krčevito oklepali nadzora nad njim; tako je poveljnik nemške garnizije še 3. maja 1945 zavrnil partizanski ultimat k predaji. So se pa istega dne predali vermani pri železniškem postajališču v Pesju in se pridružili partizanom.

[73] Novak et al., *Zbornik dokumentov 2 (19)*, dok. št. 135, str. 665–671; dok. št. 177, str. 805–806.
[74] Novak et al., *Zbornik dokumentov 2 (19)*, dok. št. 24, str. 126–127.
[75] Kocjančič, *Red mrtvaške glave*, str. 189–190.
[76] SI AS 1602, t. e. 174, Poročila o povzročeni škodi, pismo župana Šoštanja, 20. 3. 1945.
[77] Novak et al., *Zbornik dokumentov 2 (19)*, dok. št. 60, str. 316–319.
[78] Prav tam, dok. št. 75, str. 402–433.

Pogajanja o brezpogojni kapitulaciji z odposlanci nemškega generala Löhra (foto: Ivo Lipar, hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije).

Zaustavljena motorizirana kolona nemške vojske na cesti pri Pohrastnikovi domačiji v Metlečah, 9. maj 1945 (foto: Ivo Lipar, hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije).

Partizani v osvobojenem Šoštanju (neznan fotograf, hrani Muzej Velenje, F 5286 (1) in F 5286 (2)).

Nov partizanski ultimat Šoštanju in Velenju je sledil 8. maja, a nemški garniziji ponovno nista sledili partizanskemu predlogu. Na podlagi pogajanj med nemško in partizansko delegacijo 9. maja v Metlečah so se nemške in kolaboracionistične sile na tem območju začele predajati. Hkrati je bila ustanovljena partizanska Komanda mesta Šoštanj, ki ni pokrivala le Šaleške doline, ampak tudi del Mislinjske doline. Komanda je ustanovila štiri čete (v Šoštanju dve četi ter po eno v Velenju in Slovenj Gradcu), s katerimi je skupaj z drugimi partizanskimi enotami pričela razoroževati nemške sile. Tako so bile na območju komande razorožene naslednje enote: brigada za posebno uporabo, policijski polk, večja tankovska enota, oklepni vlak itd. Med ujetniki sta se znašla tudi dva nemška generala: Adolf Fischer (1893–1947) in Rudolf Geiger (1891–1972). V Šoštanju so vzpostavili tudi večje taborišče za vojne ujetnike. Po Löhrovi predaji v Topolšici 10. maja je Komanda mesta Šoštanj prevzela še nadzor nad taboriščem za vojne ujetnike v topolškem zdravilišču in okolici. A Löhr je izkoristil šibke partizanske sile in popoldne 12. maja zapustil Topolšico ter se preko Šentvida, Črne in Poljane prebil v Bistrico pri Pliberku, pri čemer so ga spremljali deli 7. SS-gorske divizije »Prinz Eugen« in 104. lovske divizije ter protiletalska artilerija in tanki. Istočasno so se preko Šaleške doline umikale nove sovražnikove sile; medtem ko so se nekatere predale, so druge nadaljevale pot proti Avstriji. To umikanje večjih in manjših enot oziroma skupin je trajalo vse do sredine maja, ko so sem prišle močnejše partizanske sile (na primer del Šlandrove brigade in 4. krajiška brigada 5. divizije).[79]

Tone Ferenc, ki je poskušal analizirati smrtne žrtve za območje celotne bivše Dravske banovine, je za Šoštanj ugotovil, da je med vojno 12 civilistov umrlo zaradi letalskega bombardiranja, 354 je bilo umorjenih (s strani vseh vojskujočih se strani), 142 ljudi pa je umrlo v koncentracijskih taboriščih.[80]

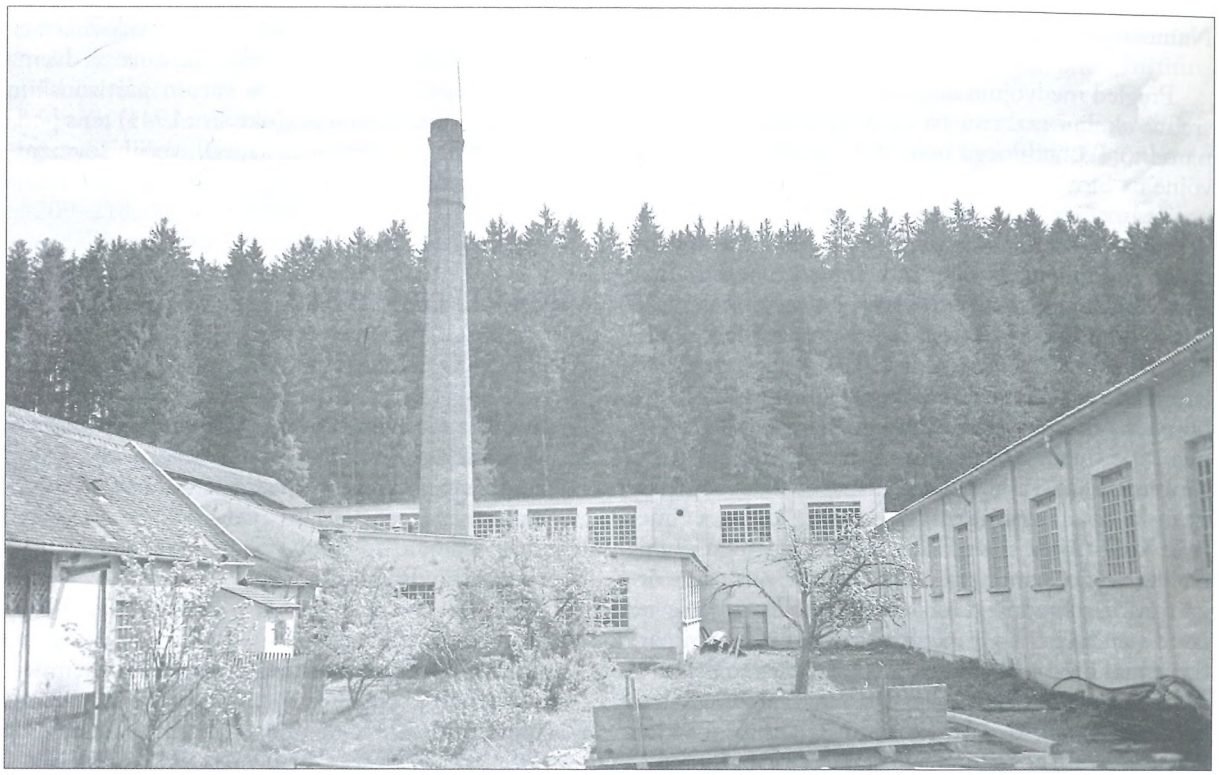
Propad družine Woschnagg

Že ob prvem partizanskem napadu na Šoštanj oktobra 1941 so partizani ob napadu hoteli likvidirati nekaj ključnih Nemcev v mestu, med drugim Wolfganga Klimenta, komercialnega direktorja Woschnaggove usnjarne. Partizani Nemcev niso našli, a kot povračilni ukrep je okupator za Woschnaggovimi hlevi dal ustreliti deset talcev in aretirati več drugih meščanov, vključno z zdravnikom Stanetom Medičem (1898–1966).[81]

Pred vojno je bilo več članov družine Woschnagg včlanjenih v Kulturbund. Vanj so vstopili šele decembra 1940, pri čemer arhivski dokumenti kažejo, da so bili pasivni člani in da so v zvezo vstopili zaradi pritiskov šoštanjske organizacije. Po aprilski vojni so kot člani Kulturbunda avtomatično prejeli stalno državljanstvo, brata Herbert (1903–1964) in Walter (1906–1991) pa sta postala tudi člana Wehrmannschafta. Leta 1941 je pričela družina Woschnagg materialno podpirati NOG, sprva neposredno z večjo vsoto denarja, naslednje leto pa se je podpora spremenila v dobavljanje usnja in zdravil ter intervencije pri nemških varnostnih silah v prid aretiranih oseb. Delavec iz tovarne, aktivist NOG, je pričal, da je Herbert Woschnagg med vojno dal partizanom 300.000 nemških mark ter jim poslal pisalni stroj, radijski aparat, tobak in seveda usnje. Prav tako naj bi Woschnaggi partizanom priskrbeli orožje. Hkrati so med vojno skrili večje količine usnja, bencina in strojarskih kemikalij, kar so po vojni izročili novi oblasti. Herbertova žena Malvina Woschnagg (1912–1945), ki je med vojno delovala na postaji šoštanjskega Rdečega križa, je tam večkrat pridobila podatke od ranjenih nemških vojakov in zajetih partizanov, ki so jih nato posredovali NOG. Malvina je zahvaljujoč svojim povezavam z okupatorskim vodstvom v Šoštanju večkrat pravočasno posvarila ljudi, ki jim je grozila aretacija oziroma hišna preiskava.[82]

Toda izdaja s strani sodelavke NOG je povzročila začetek preiskave Malvine junija 1944. Gestapo jo je obtožil podpiranja partizanov in jo 12. avgusta aretiral. Vrgli so jo v mariborske zapore, kjer so jo zasliševali o njenih povezavah z NOG. Ker jim ni uspelo zatrdno dokazati, da je dejansko podpirala NOG, so jo izpustili ter ji naročili, naj zapusti Spodnjo Štajersko, a se je kljub temu vrnila v Šoštanj. Po novem partizanskem napadu na usnjarno novembra 1944, ko so zaplenili večje količine usnja, so Nemci ponovno sumili, da so Woschnaggi prikrito sodelovali in partizanom omogočili tak izplen. Posledično sta bila Herbert in Malvina 19. novembra aretirana, policija pa je zavarovala material v tovarni usnja. Oba sta ostala v hišnem priporu (pod policijsko stražo), saj ju zaradi nenehnih partizanskih napadov in slabega Malvininega zdravstvenega stanja niso mogli premestiti v Celje. 23. novembra popoldne pa so partizani oba priprta odpeljali k poveljstvu Šercerjeve brigade in nato štabu 14. divizije. Pozneje sta bila poslana v Ljubno. V tem času so Nemci v Šoštanju aretirali Klimenta in poveljnika orožniške postaje Ferdinanda Kissewetterja pod obtožbo, da sta bila povezana s partizani in da sta pomagala pri pobegu Herberta in Malvine Woschnagg. 24. novembra je nemška civilna uprava zaplenila tovarno usnja pod neposrednim nadzorom Dorfmeistra, pri čemer so iz tovarne v Celje odpeljali okoli 251 ton usnja. Hkrati so zaplenili preostalo (premično in nepremično) premoženje

[79] Stojanović, *Zadnji vojaški dogodki*, str. 21–93.
[80] Ferenc, Možne poti, str. 213.
[81] Aplinc, Družina Woschnagg, str. 392.
[82] Prav tam, str. 392–396; Kamra.si: Rodovnik družine Vošnjak (https://www.kamra.si/images/mmelementi/dokumenti/22209_Rodovnik.pdf. (12. 8. 2021)).

Šoštanjska tovarna usnja leta 1951 (foto: Vlastja Simončič, hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije).

družine: družinsko posestvo v Ravnah, vilo Široko, posestvo Gutenbüchel-Forchteneg, tri hiše na Dunaju, delnice, gotovino itd.[83]

Konec novembra 1944 so Nemci v Zgornji Savinjski dolini organizirali večjo ofenzivo proti partizanom, v kateri je sodelovalo več tisoč pripadnikov nemške kopenske vojske, orožništva, policije, deželnih strelcev, vermanov, ustašev in kozakov ter enot Waffen-SS. Med ofenzivo so 14. decembra v hribih nad Ljubnim zajeli tudi družino Woschnagg.[84]

Zakonca sta bila prepeljana v mariborske zapore, kjer sta bila večkrat zaslišana, medtem ko so njuna otroka sprva dali v rejo, dokler ju ni prevzela njuna stara mati. Nemški preiskovalci so imeli vse več dokazov, da so Woschnaggi zavestno sodelovali z NOG, vključno z zaseženo dokumentacijo in pričevanji nekaterih partizanov, da je bila njuna ugrabitev načrtovana in usklajena. Januarja 1945 je bil Herbert poslan v koncentracijsko taborišče Dachau, medtem ko je Malvina ostala zaprta v mariborski kaznilnici. Pri tem je zanimivo, da je Malvini 1. aprila 1945 uspelo pobegniti iz zapora, ko je bil ta bombardiran. Toda namesto da bi se zatekla k partizanom, se je vrnila v Šoštanj in zahtevala vrnitev zaplenjenega premoženja, a so jo ponovno aretirali in vrnili v mariborski zapor. 14. aprila so jo ustrelili v Betnavskem gozdu.[85]

Herbert se je v Slovenijo vrnil junija 1945, oslabel in obolel s tifusom; avgusta se je iz Švice domov vrnil še Walter. Ob prihodu sta ugotovila, da je nova oblast že prevzela nadzor nad tovarno, hkrati pa so se pričele priprave za formalni prevzem tovarne in premoženja družine Woschnagg. Julija je Okrajni odbor OF prevzel upravljanje vsega njihovega premoženja. Avgusta so bili Walter, Herbert in njuna mati Marianne (1879–1946)[86] pred vojaškim sodiščem mesta Celje obsojeni na zaplembo premoženja zaradi članstva v Kulturbundu, nemške narodnosti in ker je tovarna med vojno oskrbovala nemške oborožene sile, in to kljub dokazom o podpiranju NOG. 4. septembra 1945 je sledila formalna zaplemba vsega premoženja, 6. januarja 1945 pa so v Avstrijo izgnali vse tri. 23. oktobra 1946 je bilo formalno ustanovljeno novo podjetje »Državno industrijsko podjetje Slovenije, Tovarna usnja Šoštanj«, ki je samostojno delovalo do leta 1975, ko je bilo priključeno Industriji usnja Vrhnika. Celotno podjetje je šlo v stečaj leta 1998, naslednje leto je bila tovarna ukinjena, leta 2002 pa so dokončno porušili skoraj celoten tovarniški kompleks.[87]

83 Prav tam, str. 394–402.
84 Prav tam, str. 402–403.
85 Prav tam, str. 403–406.

86 Marianne, rojena Melzer, je bila žena Franza Michaela Woschnagga (1865–1931), brata Hansa Woschnagga (1862–1911). Franzu Michaelu in Marianne sta se rodila Herbert in Walter, ki sta bila med vojno solastnika šoštanjske tovarne usnja.
87 Aplinc, Družina Woschnagg, str. 408–422; Aplinc, *Vošnjaki*, str. 223.

Namesto zaključka

Pregled medvojnih dogodkov v Šoštanju in neposredni okolici razkriva tri različna časovna obdobja narodnoosvobodilnega boja oziroma druge svetovne vojne na Slovenskem.

Že prva večja »mazaška« akcija v Šoštanju in okolici julija 1941 je pokazala, da je tu prisotno močno uporniško gibanje, a hiter in učinkovit nemški odziv je povzročil prvo množično zatrtje tega gibanja; skoraj sto ljudi je bilo aretiranih, več drugih se je umaknilo v ilegalo, nekateri tudi v partizane. Še oktobra istega leta je sledil partizanski napad na Šoštanj, ki je bil eden vrhuncev partizanskega delovanja na celotnem Spodnjem Štajerskem, če ne celo na celotnem slovenskem ozemlju. Toda po uspešni akciji se je partizanski bataljon umaknil iz Šaleške doline, s čimer se je končalo prvo obdobje. Sledilo je drugo obdobje, ko so že novembra 1941 nemški varnostni organi vdrli v spodnještajersko odporniško gibanje ter izvedli aretacije. To je kljub občasnim manjšim partizanskim napadom povzročilo nazadovanje NOG v Šoštanju ter celotni Šaleški dolini, zaradi česar so partizani mesto označili kot »hitlerjansko gnezdo«. A jeseni 1943, po kapitulaciji Italije, se je partizansko gibanje razmahnilo ter pridobilo novo oborožitev in kader, s čimer je lahko povečalo prisotnost tudi v Šaleški dolini. Posledica tega je bila nenehna prisotnost vsaj ene partizanske brigade v bližini Šoštanja, pri čemer so se vrstili partizanski napadi in zasede na okupatorjeve enote ter komunikacijske povezave (ceste, železniške proge). Nemci so bili prisiljeni ukiniti manjše posadke ter skoncentrirati sile, vključno z novoprispelimi okrepitvami, v večja naselja, od koder so izvajali protipartizanske akcije. Toda partizansko vodstvo, ki je sedaj imelo že dovolj izkušenj iz manevrskega bojevanja, je uspelo vedno ohraniti (večino) partizanskih enot ter se umakniti z območja nemških ofenziv. S tem je partizansko gibanje prevzelo nadzor nad večino ozemlja in pobudo za delovanje, kar je trajalo vse do konca vojne.

Zaradi strateškega položaja Šoštanja (in celotne Šaleške doline) so Nemci kljub temu krčevito branili in obdržali nadzor nad komunikacijskimi povezavami ter najpomembnejšimi naselji v dolini, s čimer so omogočili umik nemškim in kolaboracionističnim silam iz Hrvaške preko Spodnje Štajerske na avstrijsko ozemlje. 9. in 10. maja sta sledili kapitulaciji nemških sil na območju Šaleške doline, a šibka partizanska prisotnost je onemogočila popolno razorožitev sovražnikovih sil, zaradi česar so nekatere sovražnikove enote izsilile prehod in dosegle Avstrijo, kjer so se predale zahodnim zaveznikom. Šele sredi maja 1945 so v Šaleško dolino prispele zadostne jugoslovanske sile, ki so bile zmožne zagotoviti zajetje in razorožitev sovražnikovih enot, ki so bile še vedno tu oziroma so se še vedno premikale preko doline v smeri Avstrije.

Simbolično gledano je medvojna zgodovina Šoštanja (in bližnje okolice) zaznamovana z dvema mejnima dogodkoma – prvim večjim partizanskim vpadom v okupirano mesto (oktobra 1941) ter s podpisom formalne kapitulacije zadnjih večjih sovražnikovih formacij ob koncu druge svetovne vojne (maja 1945).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

AMNOM – Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor
fond Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1602 Deželni svetnik okrožja Celje, 1941–1945.
AS 2173 Zbirka arhivskega gradiva nemških orožniških postaj na zasedenem slovenskem ozemlju, 1938–1945.

ČASOPISI

Marburger Zeitung, 1941, 1942.

DOKUMENTACIJSKI VIRI

INZ – Inštitut za novejšo zgodovino
Tadeja Tominšek Čehulić, Mojca Šorn, Marta Rendla, Dunja Dobaja: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej [Zbirka]. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-].

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Aplinc, Miran: Družina Woschnagg med drugo svetovno vojno in njihova usoda po vojni. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 74, 2003, št. 3–4, str. 391–424.

Aplinc, Miran: Razvoj usnjarstva v Šoštanju. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 79, 2008, 3–4, str. 128–142.

Aplinc, Miran: *Vošnjaki. Industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.

Bryant, Thomas: *Himmlers Kinder. Zur Geschichte der SS-Organisation 'Lebensborn e. V.' 1935–1945*. Wiesbaden: Marix, 2011.

Čertalič, Jože in Novak, Jože (ur.): *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI. Knjiga 17. Borbe v Sloveniji 1944*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986.

Ferenc, Tone: Možne poti do skupnega števila smrtnih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno (3). Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009, str. 209–218.

Ferenc, Tone: Nemška okupacija Celja in okolice. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno (1). Razkosanje in aneksionizem* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009, str. 131–180.

Ferenc, Tone: Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 2, 1961, št. 1–2, str. 239–369.

Ferenc, Tone: Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1, 1960, str. 69–124.

Ferenc, Tone (ur.): *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalsierungspolitik in Slowenien 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1980.

Ferenc, Tone: Sodstvo pod okupacijo. Zasedene slovenske pokrajine in nemško pravosodje. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno (3). Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009, str. 77–102.

Ferenc, Tone: Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, II*, 1958, str. 81–156.

Ferenc, Tone (ur.): *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI. Knjiga 8. Borbe v Sloveniji 1943 (oktober–november)*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962.

Gelt, Metka: Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939). Maribor, 2011 (tipkopis magistrskega dela).

Jerman, Gregor in Zorko, Andrej: *Okupacija, mobilizacija*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2007.

Jerman, Gregor: Mobilizacija v nemško vojsko med drugo svetovno vojno. *Prisilna mobilizacija na Štajerskem* (ur. Ludvik Puklavec). Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945, 2003, str. 11–96.

Klanjšček, Zdravko (ur.): *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Tretja izdaja*. Ljubljana: Vojaško zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1978.

Kocjančič, Klemen: *Red mrtvaške glave pod Alpami. Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Lorenčič, Aleksander in Prinčič, Jože: *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Mikuž, Metod: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. I. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.

Mikuž, Metod: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. II. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Mikuž, Metod: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. III. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.

Mikuž, Metod: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. IV. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.

Novak, Jože in Čertalič, Jože (ur.): *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI. Knjiga 16. Borbe v Sloveniji 1944*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.

Novak, Jože et al. (ur.): *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem. Knjiga 2 (19). Boji na Slovenskem 1945*. Ljubljana: Obramboslovni raziskovalni center Inštituta za družbene vede pri Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, 1997.

Terčak, Stane: *Ukradeni otroci. 2., izpopolnjena izdaja*. Ljubljana: Borec, 1973.

Teropšič, Tomaž: *Štajerska v plamenih. Taktika, orožje in oprema štirih vojska na Štajerskem v drugi svetovni vojni*. Brežice: Posavski muzej, 2012.

Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteirer. Graz: Landsmannschaft der Deutsch-Untersteirer in Österreich, 1970.

Zorko, Andrej: *Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze: Zgodovinski razvoj in organiziranost na Spodnjem Štajerskem 1941–1945*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2011.

Ževart, Milan: Elaborat štaba Treeckove bojne skupine o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 61, 1990, št. 2, str. 153–198.

Ževart, Milan: Narodnoosvobodilna vojna v Šaleški dolini. *Zgodovinski časopis* 25, 1971, št. 1–2, str. 81–102.

Ževart, Milan: Nemška mobilizacija v Šaleški dolini. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 15–16, 1975–1976, št. 1–2, str. 159–174.

Ževart, Milan: Pregled narodnoosvobodilne borbe v Šaleški dolini. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1, 1960, št. 2, str. 169–225.

Žnidarič, Marjan: Okupacijska uprava v slovenski Štajerski leta 1941. *Lex localis* 2, 2004, št. 1, str. 21–43.

SPLETNI VIRI

Kamra.si: Vošnjaki – industrialci iz Šoštanja. Rodovnik 2. Rodovnik družine Vošnjak: https://www.kamra.si/images/mmelementi/dokumenti/22209_Rodovnik.pdf.

Šaleški biografski leksikon: Pirečnik, Ivan (tudi Dieter Sirsch): http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=948.

SUMMARY

»A Hitlerian nest«. From the history of Šoštanj during the Second World War

The contribution analyses the most important events that took place in Šoštanj and its immediate surroundings (the Šalek Valley) during the Second World War. Following the German occupation of Slovenian territory, Šoštanj, too, fell prey to the Third Reich's imposition of the Germanizing policy and exploitation. The major industrial plant in Šoštanj, the leather factory, became a leather supplier for the German Wehrmacht. Inhabitants left Šoštanj to join—voluntarily and by forced enlistment—the Waffen-SS, the Reich Labour Service (*Reichsarbeitsdienst*), and the German Wehrmacht. Soon enough, a resistance movement was formed in the Šalek Valley and Šoštanj, where the Partisans launched a lengthy but successful attack on the German-occupied town, which represented one of the major achievements of the Slovenian National Liberation Movement in 1941. Later that same year, however, the German security forces delivered a heavy blow to the resistance, and the Partisan forces strengthened their positions in the Šalek Valley no earlier than the autumn of 1943, after Italy's capitulation. In the last two years of the war, the Partisans carried out sabotage and diversions in the town of Šoštanj itself while also hampering the enemy's operations with a number of road and railway attacks. The German forces were thus confined to fortified settlements, whence they launched a several (mainly) unsuccessful offensives on the Partisan forces. Due to its strategic position, which enabled the German soldiers to retreat from Yugoslavia to Austria, Šoštanj remained under occupation until the German forces surrender in its immediate vicinity in May 1945.

1.05 Poljudni članek

UDK 316.728(497.4Šoštanj)
929Čebul D.:82-94

Prejeto: 20. 8. 2021

Danilo Čebul

elektrotehnik, upokojenec, Prešernov trg 4, SI–3325 Šoštanj
E-pošta: danilo.cebul@gmail.com

Živeti v Šoštanju – mestu luči in visokih dimnikov

IZVLEČEK

To je spomin na življenje v mestu Šoštanj, nastalem zaradi uspešne usnjarske industrije, ki ga je povzdignila v prestolnico Šaleške doline. Povojno gospodarstvo je stavilo razvoj na energetsko panogo, temelječo na pridobivanju energenta in proizvodnji električne energije. Obe dejavnosti sta usodno vplivali na življenje v mestu ter spremenili njegov položaj v družbi in prostoru. Zapis je zgolj moje spominsko podoživljanje dogajanj v prostoru, v katerem živim vse življenje.

KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, spomini, tovarna usnja, premogovnik, elektrarna, Šaleška dolina

ABSTRACT
LIFE IN ŠOŠTANJ – THE TOWN OF LIGHTS AND TALL CHIMNEYS

These are the reminiscences of the life in the town of Šoštanj, elevated by its successful leather industry into the capital of the Šalek Valley. The development of postwar economy was firmly anchored in energy industry based on energy source extraction and generation of electricity. Both economic activities had a profound impact on the town's life as well as its status both in society and space. This record is my personal journey through the memories of events that marked the area in which I have spent my entire life.

KEY WORDS
Šoštanj, reminiscences, leather factory, coal mine, power plant, Šalek Valley

Uvod

Šoštanj je mesto na zahodu Šaleške doline. Je majhno, ne šteje niti 3000 duš; morda je ravno zaradi tega dovolj veliko, da se prebivalstvo v njem dobro počuti in je medsebojno povezano. Prvotno naselje, ki je sčasoma preraslo v trg in je pred 110 leti pridobilo celo mestne pravice, je pomembno vplivalo na življenje ljudi in pretok blaga po celotni dolini in zunaj nje. Povezovalo je savinjsko in koroško pokrajino, skozi mesto je vodila pomembna železniška proga med Celjem in Dravogradom. Pot v širni svet je bila tako prebivalcem odprta, veliko pa jih je tudi privabila. Mesto je postalo politično in gospodarsko središče doline, ki ga *Ilustrirani Slovenec* leta 1931 imenuje metropola Šaleške doline.

»Ko se je Peter Ogriz okoli leta 1848 odpravil v Šoštanj, kjer bo nastopil službo trgovskega pomočnika pri daleč naokoli znanem trgovcu Samoniku, se je s konjsko vprego pripeljal skozi zlata žitna polja, ki so bogatila dolino, in prispel do cerkve svetega Mihaela. Pogled se mu je odprl na trg Šoštanj, z mogočno graščino, cerkvico svetega Mohorja in Fortunata ter na vzpetino, kjer nad trgom dominira stari grad, imenovani Pusti grad.« Tako je eden največjih Šoštanjčanov dr. Josip Vošnjak[1] v povesti *Navzgor – navzdol* v liku glavnega junaka zgodbe podoživljal čas svoje mladosti. Ob podobi, ki se mu je za vedno vtisnila v spomin, in kasneje, ko ga je usoda popeljala v širni svet, se je v mislih večkrat zatekal v čas svoje mladosti in življenja v trgu Šoštanj.

O življenju v Šoštanju, še kot trgu ali kasneje kot mestu, je bilo napisanega že zelo veliko. Sodobniki smo radi prebirali ta dela, v katerih so si bili vsi enotni o prijetnosti kraja, dobrih ljudeh in o lepoti narave, ki obdaja to prelepo dolino. Čeprav je bilo v preteklosti veliko zgodovinskih dogodkov, ki so prebivalstvo pognali na nasprotne bregove, so si bili edini glede navezanosti na mesto, kjer so živeli, ustvarjali in pustili sledi. Svoje mesto so imeli preprosto radi. In četudi so ga v času velikih preizkušenj mnogi morali zapustiti za vedno, so kanček navezanosti nanj ohranili do konca svojih dni. Generacije nekdanjih Šoštanjčanov, ne glede na njihov družbeni status, so o svojem življenju in počutju v mestu govorile z lepimi spomini.

Današnji popotnik, ki potuje skozi Šaleško dolino, bo zaman iskal pogled, s katerim se je srečal trgovski pomočnik na poti k Samoniku. Spremembe v prostoru zadnjih petdeset let so bile za mesto Šoštanj usodne. Cesta skozi Družmirje se je skupaj z vasjo že zdavnaj pogreznila v jezersko dno. Tudi cerkve svetega Mihaela že dolgo ni več. Do mesta lahko dostopamo le po levem bregu reke Pake, stisnjenem pod Lokoviško hribovje, mimo zadnjega še delujočega premogovnika v državi. Mnogim obiskovalcem zastane dih, ko se jim pred očmi pojavi silhueta mogočne termoelektrarne. Spreleti jih dvom o pravilni izbiri ceste, ki nas pod konstrukcijami in transportnimi trakovi vodi do mesta Šoštanj. Pa vendarle, če se popotniku uspe otresti prvega vtisa, lahko v tem kraju še vedno odkrije mnoge zanimivosti, ki ga bogatijo.

Spomini in vrednote

Spomini mi vedno pogosteje odtavajo v čas mladosti, v čas Šoštanja izpred več kot pol stoletja, v čas, ko je mesto že pričelo oblikovati svojo novo podobo, ki jo je omogočal povojni zagon nove socialistične stvarnosti. Mesto, ki je bilo še sorazmerno mlado, je po vojni leta 1945 na mestni hiši izobesilo že četrto državno zastavo. Novi prebivalci so že zapolnili objekte nekdanjih lastnikov, posestnikov ali »nacionalnih sovražnikov«. Povojno podržavljanje v Šoštanju se je dotaknilo veliko prebivalcev in njihovih življenjskih usod.

Kmalu so se uveljavile nove vrednote, ki so prisegale na novo družbeno ureditev, pridobljeno z veličino narodnoosvobodilnega boja. Spomenik žrtvam vojne je obeležil prostor, kjer je leto kasneje zrasla nova velika občina. Dve leti, od 1954 do 1955, je bil v njej celo sedež okraja. Predvsem starejši prebivalci so ji rekli komuna. Tudi mladi smo kasneje povzeli to poimenovanje in smo se vedno dobivali pri njej, lahko smo se kotalkali po gladkem teracu.

Kip Marije, zaščitnice trga pred poplavami, je Glavni trg zapustil že leta 1952. V vnemi nove ideologije je bilo porušenih še nekaj drugih verskih obeležij po mestu, mi je dogajanje v petdesetih pojasnil Anton Levar,[2] ki si je takrat drznil odkloniti sodelovanje pri tem početju. Čeprav je gospod Levar sodil med ljudi, ki so verjeli v novi družbeni red, je prav zaradi omenjenih dogodkov življenjsko pot nadaljeval kot globoko veren kristjan. Za katoliško skupnost v Šoštanju je postoril veliko dobrega.

Zanos oblasti v Šoštanju po drugi svetovni vojni je bil velik. V slabem desetletju in pol so bili v mestu izvedeni veliki gradbeni posegi. Velika občina Šoštanj se je kmalu ponašala z dvema mestoma, Šoštanjem in novozgrajenim Velenjem. V neposredni bližini sedeža občine je bil poleg Zadružnega doma zgrajen še Sindikalni dom. Na Tekavčevi cesti je leta 1955 pričela poslovati nova Komunalna banka z upravnim poslopjem.

Zgrajena so bila tudi nova blokovna stanovanja na Levstikovi, Kajuhovi, Tekavčevi in Cankarjevi cesti. Bloke so Šoštanjčani imenovali po njihovih prebivalcih, kot učiteljski, elektrarniški, fabriški, borčevski. V Metlečah so zgradili nadomestne bloke za stanovalce, ki so bili tja preseljeni iz Agrarije. Na me-

[1] Josip Vošnjak, slovenski politik, zdravnik in pisatelj (4. 1. 1834, Šoštanj – 21. 10. 1911, Visole pri Slovenski Bistrici).

[2] Anton Levar, avtor kronike PGD Šoštanj – mesto, častni član društva (1919, Bočna – 2002, Šoštanj).

Usnjarja Kaplan in Dimc (Miha Plaznik in Adolf Videmšek) pri delu v strojarni Vegetabila (Motiv iz tovarne usnja v Šoštanju, avtor fotografije Jože Gal, 18. marec 1960, https://commons.wikimedia.org/wiki/).

stu te delavske kolonije fabriških usnjarjev, v kateri je od izgradnje leta 1902 obratovala prva Elektrarna Šoštanj, je leta 1956 zrasla nova moderna termoelektrarna z napredno zahodno tehnologijo, ki je bila v tistem času največja v državi. 19. avgusta 1958 je na ogled elektrarne prišel sam predsednik države Tito.

Mesto je bilo tako na zahodni strani obdano z mogočno usnjarno, na vzhodni pa z novo termoelektrarno. Obe gospodarstvi, ki sta takrat uravnoteženo delovali v prostoru, sta napovedovali varen razcvet mesta in utrditev njegove vloge. Usnjarna se je z izgradnjo nove proizvodne enote za pridobivanje usnja po kromovem postopku leta 1960 bistveno posodobila in izboljšala pogoje dela. Število zaposlenih je naraslo na 600. Šoštanjčani so bili v tistem času eksistenčno bolj navezani na *fabriko*, tako so imenovali usnjarno, kot na novo elektrarno. S časom se je to razmerje spremenilo in veliko kvalitetnega kadra tovarne usnja s področja elektro in strojnega vzdrževanja je bilo prezaposlenega v novo termoelektrarno. »Vzrok je bil v povojni krizi usnjarne, ki jo je zaradi potreb po vlaganju lastnih denarnih viškov v razvoj težke industrije doletela leta 1965 in se je po velikem požaru leta 1966 samo še stopnjevala«, mi je leta 2006 dogajanje tistega časa opisal gospod Herman Lešnik,[3] nekdanji predsednik delavskega sveta v TU Šoštanj. Njegov prispevek pri izgradnji usnjarskega muzeja v Šoštanju je bil zelo pomemben.

Za potrebe delavcev in vodstvenega kadra nove termoelektrarne je bilo zgrajeno Cankarjevo naselje, ki je še danes udobno in privlačno bivalno okolje.

Z regulacijo reke Pake od elektrarne skozi Šoštanj je bila znatno zmanjšana nevarnost poplav, ki so stoletja poplavljale kraj in ogrožale prebivalstvo. Spomin na zadnjo veliko poplavo leta 1954, v kateri je podivjana Velunja porušila vse mostove v Šoštanju, razen tovarniškega, in mesto razdelila na dva bregova, je bil še živ. Višina vodostaja pri gasilskem domu v tovarni usnja je znašala 132 cm. Škoda v usnjarni je bila ogromna, ocenjena na 52 milijonov din. Čiščenje poplavljenih prostorov in oddelkov je bilo opravljeno šele v petih dneh po poplavi, je zapisal kronist dogodkov.

Avto-moto društvo Šoštanj je zgradilo nov bencinski servis, ki je zamenjal staro Shellovo točilnico goriva pri trgovcu Senicu. Brišnikov mlin je bil odstranjen in sproščena je bila pot do novega mostu na Paki. Ob regulaciji Pake je bil odstranjen tudi Brišnikov jez, ki je poleg prijetnega kopališča preko kanala dovajal vodo do mlina in žage. Struga, ki je potekala skozi kletne prostore Kajuhove rojstne hiše, je tako presahnila.

Zaradi gradnje nove elektrarne je bila prestavljena struga reke Pake, zato so izginile Kurje loke, priljubljeno kopališče pred drugo svetovno vojno.

[3] Herman Lešnik, delavec usnjarne (1931, Šoštanj – 2017, Velenje).

Regulacija Pake in izgradnja novega mostu. Pričela se je rušitev Brišnikovega mlina (Betonski most za pešce čez Pako, avtor fotografije Jože Gal, 27. oktober 1960, https://commons.wikimedia.org/wiki/).

Praznino je kasneje zapolnila gradnja novega ogrevanega šoštanjskega bazena, ki je bil svojemu namenu predan leta 1965. Bazen še danes velja za najprimernejši poklon mestu s strani termoelektrarne in je bil prava atrakcija daleč naokoli.

Glavni trg je dobil novo tlakovano podobo, nad trgom je z delom pričela Tovarna konfekcije, gumbov in galanterije Šoštanj. Njeni izdelki so za lep čas postali najpogostejši dobitek gasilskih in drugih veselic v Šoštanju.

In v tak Šoštanj sem v poznih petdesetih letih naredil svoje prve korake.

Prešernov trg

Naš trg je bil v tistem času še nedotaknjen. Zamenjal je samo ime. Prvotno poimenovanje je bilo Vodnikov trg, v času druge svetovne vojne pa je bil preimenovan. Na novih zelenih tablicah je pisalo Tegetthoff Platz. Tudi ta slavni mariborski admiral, zmagovalec velike pomorske bitke pri Visu leta 1866, se je moral ob koncu vojne posloviti. Zadnje sporočilo, ki je 29. marca 1945 prispelo na ta kratkotrajni medvojni naslov, je bilo za našo družino boleče: *Anton Tschebul, am 22. 2. 1945, 8 55 h Vormittag in Dachau gestorben.*[4] S smrtjo starega očeta Antona se je tako končala bogata družinska tradicija čevljarskih mojstrov, ki so ji po prihodu v Šoštanj pripadale kar tri generacije.

Leta 1953 so bili ulice in trgi v Šoštanju ponovno preimenovani; tako je, razen manjših sprememb, ostalo vse do danes.

Potok, ki je skozi naš trg tekel v odprti strugi, je bil speljan v podzemlje. Nekdaj so ga meščani imenovali Hudi potok, kar je kazalo na njegovo naravo. Z izgradnjo zadrževalnika mu je bila moč odvzeta. Potreb po vodi za nekdanjo usnjarno (pri Bošnjaku), ki je stala v trgu, že dolgo ni več. So pa na usnjarsko dejavnost ob rušenju objekta opozarjale številne jame v vrtu Ferderjeve hiše, ki so nekdaj služile za namakanje kož. Ferderjevo poslopje je bilo v času kraljevine preurejeno v stanovanjski objekt, mi je v sedemdesetih pojasnil moj stari ata Franc Grebenšek,[5] ki se je spominjal tudi tega, da je pred tem gornje nadstropje vse do izgradnje lastnega doma uporabljalo telovadno društvo Sokol. Na vogalu te mogočne zgradbe je imel obrt Andrej Trpin, krojaški mojster in hišnik gasilskega društva. Pred vojno je bila tu znana mesnica Ferder, katere lastnik je po koncu vojne postal ena od šoštanjskih žrtev krutega povojnega časa. Po seznamu, ki ga je leta 1990 po spominu napisal domačin Detlef Tičer (1928–2007), je bilo teh žrtev, ki še danes počivajo na Goricah nad Šoštanjem, 26.

Delopstova pekarna je bila ena od treh pekarn v Šoštanju. Bila je prva, ki je bila posodobljena in je pri peki uporabljala paro. Streljaj stran, na Trgu svobode, je bila naslednja, Kajbova. Navada gospodinj, ki so nekdaj h Kajbu od doma prinašale pripravljene do-

[4] Anton Čebul, 22. 2. 1945, ob 8.55 dopoldne, je v Dachauu umrl.

[5] Franc Grebenšek, čevljarski mojster (1903, Šoštanj – 1978, Sarajevo).

Mladostna prijatelja (od leve proti desni) Danilo Čebul in Iztok Jagodič, 1. junija 1962 (Zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije Danilo Čebul st.).

brote v peko, se je ohranila tudi v času moje mladosti. Čeprav Prešernov trg ni štel več kot deset hišnih številk, je imel nekdaj gostilno pri Totru, dva čevljarska mojstra, Grebenška in Čebula, trgovca z usnjem Klemenčiča, mizarja Kortnika, Premelčevo prodajalno ur, mesnico pri Ferderju, kasneje Kortniku, in dve generaciji živinozdravnikov Rihterič. V času *infanja* psov, kot so imenovali cepljenje proti steklini, je bilo v našem trgu veliko pasjega laježa.

Otroštvo

Šoštanj je bil v tem času živahno mesto. Vsi lokali in trgovine so bili zapolnjeni, prav tako stanovanja, ki so bila polna do zadnjega kotička. Otroci smo ves prosti čas izkoristili za igro. Sprva smo se držali bolj zavetja svojih domov, kasneje pa smo si že upali potikati tudi malo širše. Ko je v zgodnjih šestdesetih letih zrasel nov blok na Aškerčevi, se je število otrok v tem predelu znatno povečalo. Povečali so se tudi naši izzivi.

Najraje smo se zadrževali na *holc placu* pri Žmavcu, kot smo imenovali prostor za skladiščenje lesa na obratu žage, ki je po nacionalizaciji spadala pod Lesno industrijo Šoštanj. Na njej so izdelovali lesno volno, ki je služila za potrebe varnega transporta raznih izdelkov, uporabljali pa so jo tudi za potrebe gradbeništva, kot so heraklitne plošče za izolacijo. Martin Turk (1929–2016, Šoštanj) se je kot nekdanji zaposleni v tem obratu spominjal, da so lesno volno iz Šoštanja uporabljali tudi v ladjarstvu za izdelovanje vrvi za priveze ladij in v železarni Jesenice, kjer so svoje izdelke zavijali v lesno volno, da bi jih tako zavarovali pred nastankom korozije.

Visoko naložene bale te volne je na *platonerju*,[6] vpreženem v dva močna konja, *Poštajnerjev Lojz*[7] vozil na železniško postajo. Bil je eden zadnjih tovrstnih prevoznikov v Šoštanju. V zunanjem delu obrata so bile velike skladovnice lesa, pretežno listavcev (najpogosteje breza), pripeljanih iz nekdanjih jugoslovanskih republik. Razrezani plohi dolžine okoli enega metra so bili naloženi v ravnih in do dva metra visokih skladih, kjer so se sušili do enega leta in čakali na nadaljnjo obdelavo. V teh skladovnicah je zraslo veliko tako imenovanih bunkerjev, ki smo jih izdelovali v veliki tajnosti pred vrstniki, še bolj pa pred čuvaji, ki so skrbeli za območje celotnega obrata. Ker so nadzor izvajali pretežno starejši delavci, smo bili vedno korak pred njimi ter temu primerno jezikavi in korajžni. Ko pa so se le dokopali do nas ali nas presenetili, smo znali pokazati tudi svojo ponižno plat. Takrat se nismo zavedali, da je bila naša igra zelo nevarna, saj je pretila nevarnost porušitve stropa ali sten. Na srečo se je vse dobro izteklo. Prek otroške igre smo tako pridobili kar nekaj gradbeniških izkušenj. Največji čar izdelovanja skrivališč je bil v njihovi neodkritosti.

6 Voz za prevoz tovora brez stranic.
7 Alojz Praznik, prevoznik iz Topolšice (1930, Topolšica – 1993, Topolšica).

Vhodi so bili pod skladovnicami ali med njimi, na zunaj pa se ni videlo nič. Iz teh varnih zavetij smo se odpravljali na pohode – na rabutanje –, najraje v Lokovico na Pibernikovo posest, kjer so rasla najdebelejša jabolka. Tudi mimo vinogradov ni šlo, saj so bile vinogradniške breskve preveč vabljive. Bile so najboljše in najokusnejše, kar sem jih kdaj jedel.

Čeprav je takrat od konca vojne preteklo že 20 let, so se še vedno pojavljali nevarni ostanki, predvsem v nekdanjih vojaških bunkerjih in zakloniščih. Pretaknili smo vse jame in luknje Puharskih rudnikov,[8] medvojnih zaklonišč, ter raziskovali rov pri Katiču pod gradom. S sosedovim Miranom sva odkrila celo mini, ki sta bili vkopani pred protiletalskim zaklonišcem v kamnolomu. Bili sta različnih velikosti. Danes vem, da je šlo za nemški minometni mini premera 50 mm in 81 mm, ki sva si ju razdelila po velikosti in ju pretihotapila domov. Na srečo so starši najino skrivnost kmalu odkrili in nama nevarni plen odvzeli.

Veliko korajže je bilo potrebne tudi za vzpenjanje po visokih konstrukcijah opuščenega energetskega projekta, imenovanega kemokombinat. Želja po uplinjanju premoga se ni uresničila in je tako postala prva propadla povojna gospodarska investicija v Šaleški dolini.

Mladina se je družila po posameznih območjih. Na levem bregu je bil Glavni trg, *grašinčani* in mi, na desnem pa so bili *bločani*, otroci zaposlenih v termoelektrarni. Živeli so v lepem in urejenem okolju Cankarjevega naselja, združevale so jih drugačne vrednote in ubirali so nam tuje poti. Ker smo bili še preveč pobalinski, so bili v naših glavah nasprotniki, proti katerim smo načrtovali razne aktivnosti. Če se nam je pridružil Severjev Rado, smo bili še toliko bolj korajžni. Merilo naše pomembnosti se je odražalo tudi v prvomajskih kresovih, v katerih je takrat zgorelo marsikaj, kar nam je danes nepredstavljivo. V času izgradnje 3. faze elektrarne je bilo naslednji dan na pogorišču kresa veliko vroče armature izgorelih kamionskih gum.

Ko je prišla zima, je nastopil čas zimskih radosti. Gorice, Lokovica in Razbornikov hrib so bili vedno polni otrok, ki so se sankali ali gradili skakalnice. Skoraj vsak zaselek si je postavil svojo. Na Goricah sta bili dve, Munti[9] in ena v Jurkovi jami. *Grašinčani* so imeli svojo, pri Šmelcerju je bila ena in ena na *razbiju,* kot smo imenovali Razbornikov hrib. Veliko je bilo fantov, ki so v svoji korajži dosegali lepe daljave. Občudoval sem Kolenčevega Danila, ki se je na Muntiju poganjal do dna. Bolj ko je bilo zaledenelo, raje je skakal. Imenitna je bila tudi drsalnica na našem trgu od Turka do Delopsta. Ko se je po njej nehote zadrsal tudi kdo od starejših, je hitro dobila ustrezno pepelno prevleko. Sankanje od Križnika mimo graščine pa je bilo zares vratolomno. Pogosto smo se zaustavili v nekdanjem starem grajskem zaporu, imenovanem *Kajha,* na ostrem ovinku pod graščino. Ker smo se sankali po cesti, ki so jo domačini uporabljali za hojo, smo še kako pazili, da nas v pest ni dobil stari Pocajt. Takrat pa je šlo čez drn in strn. Ne vem, kako bi se končalo naše bližnje srečanje, saj je ta mož veljal za zelo hudega.

Čeprav smo otroci v šestdesetih letih preživljali brezskrbno mladost, ki je temeljila na igri in otroških vragolijah, je bilo mogoče pri starejših generacijah čutiti nelagodje in razočaranje, ki ga je povzročila napoved in kasnejša selitev sedeža občine v Velenje. To se je zgodilo leta 1963.

Napoved sprememb

Selitev občine ni bila zgolj politični akt, temveč napoved velikih gospodarskih posegov v prostor na področju energetske dejavnosti. Na tem se je spletala zgodba o uspehu povojnega razvoja Šaleške doline. Mesto Šoštanj je pričelo izgubljati nekdanjo politično in gospodarsko vlogo. Tudi urbanistični posegi v mestu so bili podrejeni dejstvu, da bo do koncentracije prebivalstva prišlo le na levem bregu Pake, desni breg, z Metlečami vred, pa bo služil energetskemu razvoju.

Tak razplet dogodkov je predvideval Zazidalni načrt Šoštanja iz leta 1962, ki ga je za naročnika, Občinski ljudski odbor Šoštanj, izdelal Projektivni biro Rudnika lignita Velenje. Po njem bi v Metlečah postavili Novi jašek II z ranžirno postajo, na področju Florjana pa Termoelektrarno II. Na levem bregu Šoštanja bi ostal le spodnji del glavnega trga, vse ostalo bi bilo porušeno. Prekinjene bi bile tudi vse cestne povezave proti Koroški, ki so trgu Šoštanj dale status pomembnega naselja.

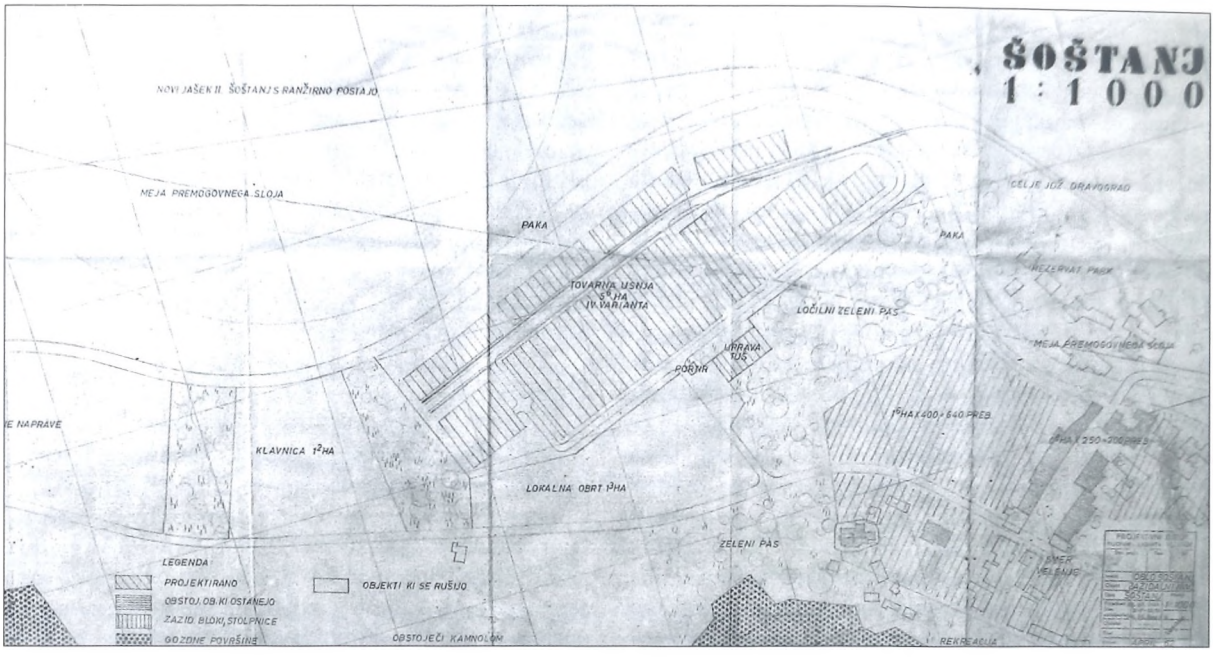
Če bi lahko govorili o dobri plati tega redko videnega načrta iz zasebne zbirke Vlada Kojca, ki bi se v vojaškem besednjaku lahko brez sramu imenoval »Načrt uničenja mesta«, je bila umestitev usnjarne z vsemi službami na področju novega kroma zelo smiselna. V njem je bila predvidena tudi današnja umestitev Čistilne naprave Šaleške doline.

Ker so imele nove povojne oblasti v Šaleški dolini zelo močno zaledje v republiškem in celo državnem vrhu, je bila skrb starejše generacije, ki je preživela čase rasti in velikega ugleda rojstnega kraja, še kako upravičena. Kasnejši dogodki so to še toliko bolj potrdili. Moj stric Anton Zvone Čebul (1933, Šoštanj) mi je pogosto omenjal obljubo očeta Velenja Nestla Žganka,[10] da bo imel Šoštanj v novi občini Velenje poseben status. Seveda iz tega ni bilo nič, bilo je zgolj umirjanje strasti, saj si večjega nezadovoljstva prebi-

[8] Opuščeni rudniki svinca in cinka v Penku pri Šoštanju.

[9] Skakalnica Monte Grapa, imenovana tudi Munti, je bila zgrajena po drugi svetovni vojni, pobudnik izgradnje je bil Riko Železnik.

[10] Nestl Žgank, župan, direktor (30. 12. 1909, Dolenja vas pri Preboldu – 6. 12. 2004, Topolšica).

Uvodna stran načrta »o prihodnosti Šoštanja«, 1962. Po njem bi mesto Šoštanj preživelo le na levem bregu reke Pake. Načrt je del zasebnega arhiva Vlada Kojca.

valcev tudi politiki njegovega kova niso mogli privoščiti. Franc Tajnik (1947) iz Velenja, nekdanji Šoštanjčan in prebivalec Koroške ceste, mi je maja 2019 stanje opisal z naslednjimi besedami: »Novogradnje niso bile več dovoljene. Objekti so pričeli zaradi temne prihodnosti propadati. Začelo se je iskanje nadomestnih lokacij, ki pa jih v samem Šoštanju ni bilo. Zato se nas je bilo veliko število prebivalcev, ki smo imeli radi svoje mesto, prisiljeno preseliti.«

Tudi železniška proga, ki nas je nekdaj povezovala s Koroško, je postala del spomina. *Zbornik Občine Mislinja* je slovo železniške proge slikovito opisal z naslednjimi besedami: »Zadnji potniški vlak po Mislinjski progi je peljal v nedeljo, 1. julija 1968. Po celotni trasi proge se je glasno poslavljal. Naslednje leto, 30. aprila 1969, so ukinili progo še za tovorni promet.« Ko danes opazujemo velike napore pri umeščanju avtocestne povezave proti Koroški, imenovane 3. razvojna os, je težko razumeti tako lahkotno ukinitev proge, za izgradnjo katere je bil zaslužen prav naš rojak Mihael Vošnjak.[11] Trasa proge skozi Velenje je v viziji razvoja tega mesta prav tako izginila.

Čevljarstvo kot družinska tradicija

Pogosto sem se zadrževal v Grebenškovi čevljarski delavnici, ki je v tistem obdobju počasi zaključevala svojo bogato čevljarsko tradicijo. Franc Grebenšek se je leta 1955 poročil z mojo ovdovelo staro mamo Alojzijo Čebul. S tem je postal moj stari ata. Zelo sva bila navezana drug na drugega. V njegovi delavnici so poleg obutve za prebivalce izdelovali še osebno in zaščitno opremo za rudnik Žerjav – usnjene čelade, gamaše in delovne čevlje. Ata in Pungertnikov Karli sta *klopfala*[12] zaščitne kovinske kapice, čevljarji pa so jih nato všili v delovne čevlje. Napolnjen prtljažnik čevljarskih izdelkov smo z našo opel Olimpijo čez Šentvid prepeljali do naročnika na Koroško. Pot nazaj se je pogosto zavlekla, saj so bili potrebni obvezni postanki pri Kovaču[13] ali v Javorju, kjer je bilo več naročnikov čevljarskih storitev.

Ker je bil stari ata predsednik poravnalnega sveta, so bili obiski v njegovi kuhinji, kjer so razpredali o raznih (med)sosedskih odnosih in sporih, pogosti. Veliko teh težav so rešili že na tej ravni, tj. ob mnenju nekoga, ki je bil nevtralen in moder ter je imel ugled v družbi. Tudi stara mama, ki je imela izkušnje kot porotnica na sodišču, je lahko pripomogla pri reševanju teh težav, preden so se spori selili na višjo raven. Pogosto sem bil prisoten pri tem in sem napel ušesa, še posebej če sem dobil občutek, da je nad dogajanjem tančica skrivnosti.

Stara starša sta se pri pogovorih, ki niso bili za moja ušesa, zatekla k nemškemu jeziku, še posebej takrat, ko sta obravnavala medvojni čas, ki se je v pogovorih starejših še pogosto pojavljal. Kar nekaj je bilo tudi prošenj za razna pričevanja o udeležbi posameznikov med drugo svetovno vojno. Stara mama je lahko kot

[11] Mihael Vošnjak, poslanec, politik, gospodarstvenik in ustanovitelj hranilništva na Slovenskem (18. 9. 1837, Šoštanj – 2. 7. 1920, Glion, Švica).

[12] Popačenka v strojništvu za obdelavo kovine iz nemške besede »klopfen«.

[13] Nekdanja gostilna ob cesti Šentvid–Črna na Koroškem.

aktivna udeleženka NOB pričala v korist mnogim, ti pa so bili potem upravičeni do določenih ugodnosti.

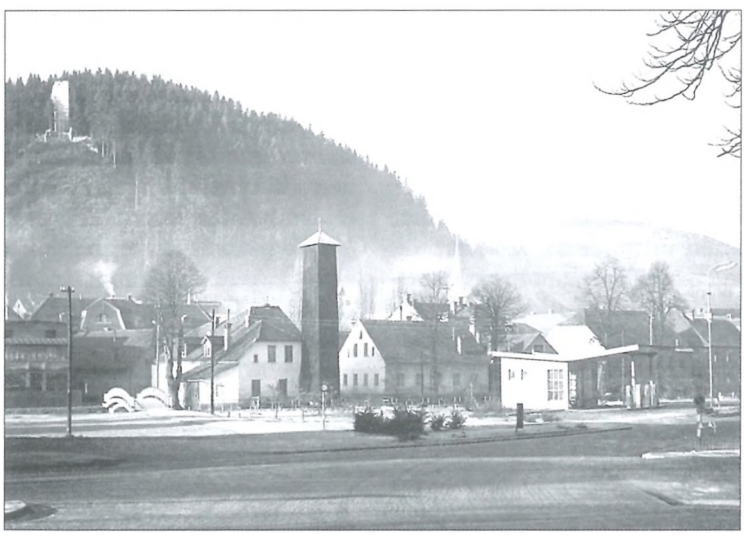
Tako sem kaj kmalu slišal za Kajuha, Vošnjake in župana Haukeja.[14] O njihovih usodah se je veliko razpravljalo. Čeprav je bila v tistem času nova povojna oblast že trdno uveljavljena in je vseskozi skrbela za negativno podobo nekdanjih lastnikov usnjarne, je bilo mogoče čutiti veliko hvaležnost in nestrinjanje prebivalcev z usodo, ki je doletela Vošnjake, zdela se jim je kruta in krivična. V zraku je bilo še vedno upanje na njihovo vrnitev. In ko je povojna oblast njihovo zaplenjeno lastnino namenjala za gradnjo domov, se je celo zgodilo, da so bodoči lastniki Walterja Woschnagga, ki je živel na Dunaju, povprašali, ali se s tem strinja. In Walter temu ni nasprotoval. Tako mi je Marjan Mravljak (1950) s Koroške ceste 50 v Šoštanju septembra 2010 opisal gradnjo svoje hiše. Odgovor z Dunaja je ohranjen v družinski zapuščini. Tudi v odnosu do zaplenjene lastnine nekdanjih pomembnih šoštanjskih družin se je odražal ideološko obremenjen pogled. Danes te posamezne vile in meščanske hiše ne odražajo svoje nekdanje imenitnosti ter pomembnosti v prostoru in družbi.

Naš Karli

Razprave o našem rojaku Karlu Destovniku[15] so iz njegove kratke, a zelo ustvarjalne življenjske poti pogosto zašle k usodnim dogodkom pri Žlebniku. Njegova smrt in ugibanje o njej sta bila stalnica vseh pogovorov o našem pesniku, ki je pogosto zasenčila njegovo veliko zapuščino. Tudi sam sem se naposlušal teh razprav, ki pa niso nikoli omajale mojega spoštovanja do njega in do njegovih življenjskih nazorov. Kako bi danes v našem mestu potrebovali ljudi tako odločnega značaja, človeka, ki ni sprejemal krivic, ki je imel še kako rad svoje rojstno mesto. Vedno me je zanimalo, kako bi se Karel Destovnik ob drugačni življenjski usodi odzival na povojno dogajanje v svojem Šoštanju, kjer so nacionalizirali celo njegovo rojstno hišo. Prepričan sem, da je bil preveč pokončen, da bi sklonil glavo. Bi njegova pesem potemtakem še odmevala v tem prostoru?

Gasilstvo

Ob Paki je poleg nekdanje trgovine Tržan stal gasilski dom. Biti gasilec je bilo zelo imenitno. Korakanje, tekmovanje, *špricanje* z brentačami[16] in predvsem vožnja z gasilskim avtomobilom TAM Pionir, ki so ga gasilci imenovali *Praga*,[17] je bilo nekaj posebnega. Vonj kabine vozila se je mešal z vonjem po gorivu, usnju in lakiranem lesu. Za vedno se mi je vtisnil v spomin. Gasilci v Šoštanju so organizacija z najdaljšo tradicijo delovanja med vsemi društvi v Šaleški dolini. Rast trga in gospodarstva v njem, ki se je odražala predvsem v veliki usnjarni, je trške veljake pripeljala do odločitve, da pristopijo k organiziranemu boju proti uničujočim požarom. *Cillier Zeitung* je 14. avgusta 1879 objavil novico z naslovom »Neue Schallthaler Feuerwehr in Schönstein«. Za načelnika tega novega šaleškega gasilstva v Šoštanju je bil izvoljen Herman Schnitzer pl. Lindenstamm z gradu Turn nad mestom, mesto poveljnika pa je pripadlo

S porušitvijo starega gasilskega doma so se pričele spremembe v našem prostoru (zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije Franjo Mašek okoli leta 1965).

[14] Hubert Hauke, župan, trgovec, podjetnik, gostilničar (24. 10. 1905, Šoštanj – 16. 10. 1995, St. Veit an der Glan).

[15] Karel Destovnik (partizansko ime Kajuh), slovenski pesnik, prevajalec in narodni heroj (13. 12. 1922, Šoštanj – 22. 2. 1944, Žlebnikova domačija v Šentvidu nad Zavodnjami).

[16] Brentača oziroma vedrovka se uporablja za začetne požare in mladinska gasilska tekmovanja.

[17] Tam Pionir je bil izdelan po licenci češke tovarne avtomobilov Praga.

svečarju Kristjanu Kernu z osrednjega trga. Članstvo temu društvu je bilo pogosto zapisano od rane mladosti do smrti. Odnos med člani društva je bil podoben družinskemu odnosu, v katerem si deliš vse – dobro in slabo. Tudi mojo pot v članstvo tega društva je zaznamoval žalosten dogodek, ko je pomemben član društva tragično preminil v Termoelektrarni Šoštanj. To je bilo leta 1965. Tudi Ocvirkov Viki, za katerega je bila usodna zamenjava visokonapetostnih polj, je izhajal iz družine, na kateri je temeljila bogata tradicija gasilskega društva.

Spominjam se dogodka, ko je prišlo do požara v večjem neurju. Ker ni bilo elektrike, je gospodar društva Andrej Trpin kar z ročno sireno hodil po trgu in klical člane društva na pomoč. Klicu se je odzvalo dovolj gasilcev, ki so odhiteli na intervencijo. Tudi pri katastrofalnem požaru v tovarni usnja leta 1966 so gasilci našega društva odigrali osrednjo vlogo pri gašenju in tako že drugič veliko prispevali k rešitvi osrednjega trga pred uničenjem.

Bilo mi je kar malo žal, ko je prišlo do preselitve gasilskega doma na novo lokacijo v neposredno bližino termoelektrarne. Nanj še spominjajo gasilska lipa in stopnice, ki vodijo k reki Paki. S tem so se pričele spremembe tudi ob levem bregu Pake, ki so bile v mnogočem dobrodošle in nujne za sledenje potrebam razvoja, nekaj dejanj pa je bilo nepremišljenih in v škodo mesta ter njegove arhitekture. Na območju, kjer so stali gasilski dom, Kajbova pekarna in nekdanja Tržanova trgovina, je leta 1975 zrasla nova moderna Merksova blagovnica, ki pa je bila med prebivalci zelo dobro sprejeta. Vozovi, ki so se v pozni jeseni od Tržana polno naloženi odpravljali v okoliške zaselke in napovedovali dolgo zimo, so počasi odšli v pozabo. Nadomestili so jih avtomobili, ki so se dobro opremljeni z verigami že bili sposobni tudi pozimi prebiti do mesta. Poti so postajale vedno bolj prehodne v vseh letnih časih. Danes v celotni zelo razgibani občini ni več območja, ki bi bilo v zimskem času odrezano od sveta. Občina Šoštanj se upravičeno ponaša z zgledno urejenim cestnim omrežjem.

Prijateljstvo

Ko so leta 1975 porušili Ferderjevo poslopje in Delopstovo pekarno, je bil sproščen prostor za nove bloke na Prešernovem trgu. Tako sem izgubil stike z dolgoletnim prijateljem *Šujenovim Jožijem* (Jožetom Pukmajstrom (1958–2011)), ki je mladostna leta preživljal pri starih starših v tem poslopju. Šujeni so živeli na koncu lesenega ganka v skromnem enosobnem stanovanju s pogledom proti občini in sindikalnemu domu. Stara Šujena sta se večino časa zadrževala v kuhinji, midva pa sva se igrala v spalnici. Jože je imel imenitne igrače, med katerimi je bila najzanimivejša električna steza z dvema dirkalnima avtomobiloma, s katerima sva tekmovala in zganjala veliko hrupa. V času osnovne šole sva bila nerazdružljiva prijatelja. Skupaj sva ušpičila kar nekaj vragolij, ki nas v času ranljive mladosti postavljajo pred male in velike preizkušnje. Ker je bil Jože za glavo višji, je bil do mene vedno zelo zaščitniški. Njegovi starši so prihajali domov med vikendom, pogosto z lepim darilom, ki je bilo za nas vrstnike nedosegljivo. S tem so najverjetneje takrat že malo kompenzirali svojo odsotnost. Jožetov oče je bil predavatelj v kadetski šoli za miličnike v Tacnu, mati Gelca pa uslužbenka na banki.

Imeli smo bazen

Bazen v Šoštanju je bil v poletnem času najpomembnejši del našega življenja. Bil je velik magnet za prebivalce Šaleške in Savinjske doline. Ob sobotah in nedeljah se je trlo kopalcev, ki so se pripeljali z vlakom iz smeri Celja ali Velenja. Nudil je obilo nepozabnega ugodja. Ob njem je bila celo neposredna bližina elektrarne nemoteč dejavnik. Odnos do okolja pa je bil podrejen končnemu cilju energetske dejavnosti. Generacije mladih so rasle z bazenom, spletale so se medsebojne vezi, simpatije in ljubezni. Pozitivno je vplival na zdravje mladih, ki so na njem preživeli pretežen del poletja. O morju nismo razmišljali, saj za to ni bilo niti priložnosti niti potrebe. Kopalne karte so bile po sprejemljivih cenah. Bile pa so tudi druge možnosti obiska kopališča, ne nazadnje je bil tudi *Kušnikov Fik* (Viktor Kušnik), ki je prodajal vstopnice, dobra duša. »Prihodek bazena je bil najmočnejši vir financiranja rokometnega kluba Partizan Šoštanj«, mi je ob priložnosti leta 1992 pojasnil dolgoletni predsednik TVD Partizan Šoštanj Rudi Bajec.[18]

Svojevrsten užitek je bilo nočno kopanje, ki seveda ni bilo dovoljeno. Po kopanju so bile oči kopalcev po navadi zelo rdeče, saj so vzdrževalci bazena v večernih urah vodo izdatno klorirali. Danes, ko bazena ni več, se še toliko bolj zavedamo njegovega pomena in njegove izgube. Šala, ki kroži o tem, da smo imeli nekdaj bazen, sedaj pa imamo tuš, mi nikakor ne privabi nasmeha na lice. Ob njej vedno pomislim, da ta trgovski center ni dostojno nadomestilo nekdanjega objekta. Čeprav so bazeni v drugih občinah poleg pomembne vloge v prostoru pomenili tudi velike vzdrževalne stroške, niso bili odstranjeni. Povsod so našli rešitve, ki se danes potrjujejo kot edine pravilne.

Naša elektrarna

Konec šestdesetih let so se v Šoštanju pričele velike energetske investicije. Potreba po proizvodnji električne energije v takratni državi se je hitro povečevala, hkrati pa je Šaleško dolino v tem času pretresala velika kriza premogovništva, ko so morali leta 1967 zaradi nizkega povpraševanja po lignitu od-

[18] Rudi Bajec, pravnik, udeleženec NOB (28. 8. 1922, Slovenske Konjice – 15. 6. 1995, Šoštanj).

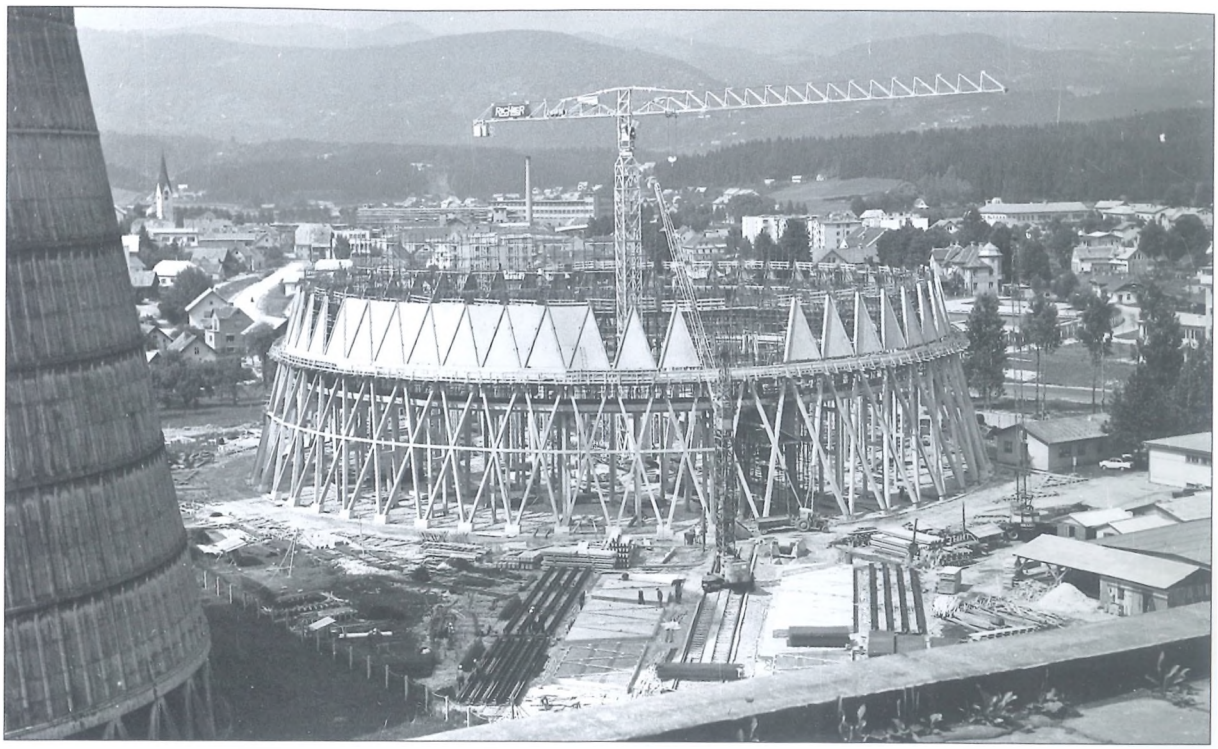
Mesto Šoštanj se je rado ponašalo s svojim bazenom
(zasebni arhiv Danila Čebula, razglednico izdal Fotolik Celje leta 1968).

pustiti kar 550 delavcev. Tudi to je po mnenju pisca zgodovine Premogovnika Velenje 1 pripomoglo k odločitvi, da se nova termoelektrarna, imenovana tretja faza, zgradi pri nas v Šoštanju. Njena izgradnja je za nekaj let zaznamovala življenje v mestu, ki je bilo polno delavcev, predvsem iz drugih jugoslovanskih republik. Hidromontaža, Metalna in Brača Kavurić so bila najboljša jugoslovanska podjetja za tovrstno strojegradnjo. Nastanjeni so bili v montažnem naselju pri farni cerkvi, medtem ko so bili vodilni delavci projekta v blokih v mestu ali v Vili Široko.

Množica delavcev je pomenila veliko priložnost za gostince, ki so se na njihov prihod dobro pripravili. V času izgradnje je bilo v Šoštanju zares živahno v vseh pogledih. Svojo priložnost so začutili tudi premeteni kvartopirci, ki so si priigrali marsikatero težko zasluženo plačo. Ob plačilnih dnevih so gostilne pokale po šivih. Pokalo pa je tudi potem, ko je ljudska milica krotila razgrete glave in jih poizkušala odpeljati na ohladitev. Vsekakor pa so morali biti delavci naslednji dan na gradbišču.

Veliko mladih monterjev iz tega časa se je tu ustalilo, si ustvarilo družino in so danes pomemben del življenja v našem mestu ali v sosednjem Velenju. Mladi smo spremljali spremembe v prostoru, do katerih je prihajalo ob izgradnji termoelektrarne. Pogosto so nas v kabine tovornjakov vzeli šoferji, ki so opravljali izkop na področju Hliševega travnika, kjer je kasneje zrasel hladilni stolp nove elektrarne. Vožnja v italijanskih kamionih, s katerimi so prevažali zemljo, je bila zanimivo doživetje. Tudi zato, ker smo spoznavali še druge jugoslovanske jezike, kar nam je prišlo prav kasneje, v času služenja vojaškega roka. Leto poprej sem ravno po tem travniku še spuščal model jadralnega letala. Tudi brata Jevšenak iz znane sodarske družine sta že pred drugo svetovno vojno prav tam preizkušala lastno letalo, ki sta ga izdelala v domači mizarski delavnici. V knjigi *Letalstvo v Šaleški* dolini sta ta dva junaka poimenovana letalca z Aškerčeve.

Z blokom 4 so pričeli tovarniški objekti močno izstopati v prostoru in termoelektrarna je pričela prevzemati pobudo. Z oddaljenih vršacev Šoštanja nismo več prepoznali po mestnem jedru s Pustim gradom ali usnjarskem dimniku, temveč po lokaciji mogočne elektrarne. Izgradnja tretje faze elektrarne je napovedala velike aktivnosti na področju premogovništva, ki je s prihodom v zahodni del doline povzročilo usodne spremembe. Če so se v preteklosti potopljene Škale zdele zelo oddaljen kraj, je prihod rudarjev na območje Pesja, Prelog in Družmirja ugasnil še zadnje upanje, da se kaj takega pri nas le ne bo zgodilo.

S pričetkom izgradnje Bloka 4 je pričela elektrarna prevzemati pobudo v prostoru (zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije Franjo Mašek leta 1970).

Pričele so se prve selitve prebivalcev iz Družmirja, ki so tiho in trpeče zapuščali svoja stoletna ognjišča. Zapuščene kmetije je pričela požirati voda, izginjala so najrodovitnejša polja, hiše so nemočno štrlele iz vode in preostale prebivalce opozarjale, da je čas za odhod. Odnos gospodarstva do okolja je bil takrat skrajno ponižujoč.

Šoštanjčan Teodor Gorogranc (1948–2015) je leta 1989 kot soavtor zagovarjal diplomsko delo z naslovom *Ekološke in socialne posledice ugrezanja v Šaleški dolini*. V to delo nas popelje njegova uvodna misel: »Tisočletja dajala si življenja pokolenjem, o, zemlja ti domača. Sedaj izropana boš v dveh stoletjih, iz neder tvojih črno zlato bo usahnilo, prsti rodne nikdar nam vrnilo.«

Pisec je zapisal kruto resnico, ki nam z velikimi koraki nezadržno prihaja naproti. Po potopitvi vasi Družmirje, kjer je po do sedaj dostopnih virih pod vodo izginilo skupno 214 objektov, se je meja eksploatacije premoga pomaknila v sam Šoštanj. Meja med Družmirjem in Šoštanjem je potekala pod Goricami med cerkvijo sv. Mihaela in pokopališčem, ki je še spadalo pod Družmirje, ter med kinom Kajuh in trgovino, kjer se je že pričelo mesto.

Farna cerkev sv. Mihaela in pokopališče

Čeprav je bilo v tistem času na jugoslovanskih tleh kar nekaj energetskih projektov, s katerimi smo delili podobno usodo, menim, da je bilo dogajanje na tleh Šaleške doline najbolj brutalno. V zahodnem delu doline ni bilo mogoče najti primerne lokacije za nadomestno pokopališče, saj je bilo območje Šoštanja, Metleč in velikega dela Topolšice predvideno za rudarsko pridobivalno območje oziroma za Jamo Šoštanj. Podobno se je dogajalo pri iskanju lokacije za izgradnjo nadomestne farne cerkve. Za njeno izgradnjo je bilo treba žrtvovati staro Polovšakovo kmetijo v Skornem pri Šoštanju. Tako se je premogovnik že leta 1966 z Občino Velenje dogovoril, da bo v Podkraju pri Velenju zgrajeno nadomestno pokopališče takratne občine Velenje. Določeno je bilo tudi, da se mora s koncem junija 1968 pokopavanje na pokopališču pri farni cerkvi sv. Mihaela zaključiti.

Nasprotovanje izgradnji centralnega pokopališča je bilo zelo veliko tako v Šoštanju kot v posameznih delih Velenja. Odmevala je resolucija Društva upokojencev Šoštanj, sprejeta na občnem zboru 12. maja 1968, v kateri so zahtevali, da se nadomestno pokopališče za območje Šoštanja zgradi na Pohrastniku v Šentflorjanu.

Skupščina Občine Velenje je njihovo resolucijo zavrnila z utemeljitvijo, da so vse zahteve o ločenem pokopališču za območje Šoštanja neumestne spričo pomanjkanja primernih zemljišč in velikih stroškov, ki bi nastali z gradnjo še enega pokopališča. Dodala je, da resolucija Društva upokojencev Šoštanj »ni v skladu s prizadevanji naših delovnih ljudi za vsesplošni materialni in kulturni napredek naše občine«. Tako priča vir o dogajanju na skupščini Občine Vele-

Vas Družmirje je pričela izginjati. Njeno mesto je zasedlo najgloblje jezero v državi. Njegova velikost je okoli 70 ha in se bo v prihodnosti še znatno povečala (zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije iz leta 1975 je Franjo Mašek).

nje. Potrjen je bil datum pričetka obratovanja novega pokopališča – 1. julij 1968.

Pokopališče Podkraj je tako pričelo obratovati 1. julija, ko je bil opravljen prvi pokop. Usoda je hotela, da je bila tam prva pokopana naša soseda in dobra znanka iz Aškerčeve ulice, ki je preminula po lastni odločitvi 29. junija 1968. Njena želja po pokopu na domačem pokopališču ni bila uslišana. Vprašanje o kraju zadnjega počitka je bilo zanjo zelo osebno in usodno. Stiska predvsem starejše generacije, med katero je sodila tudi gospa Terezija, je bila ob vsesplošnem rušenju tradicionalnih vrednot mnogo več kot »rušenje materialnega in kulturnega napredka občine Velenje«.

S pričetkom dogajanja okoli farne cerkve je za mesto Šoštanj nastopilo zelo težko obdobje. Mesto je pričelo izgubljati veliko prebivalcev, ki so se bili prisiljeni preseliti na druge lokacije. Čeprav so radi poudarjali, kako se gradijo kvalitetna nadomestna naselja po krajevnih skupnostih, kjer si je lahko vsak oškodovanec zgradil nadomestni dom, mestu niso nikoli nadomestili izgubljenega zemljišča. S tem je bil onemogočen vsakršen nadaljnji razvoj mesta, ki bi lahko preživelo samo na levem delu porečja Pake, stisnjeno pod pobočje Pustega gradu. Izgubilo je veliko hiš na območju Goric, kjer so bile izpraznjene Goriška cesta, Nova ulica, Kajuhova cesta in del Cankarjeve ulice. Odkupe in rušitve objektov so pričeli izvajati tudi v zahodnem delu mesta, v Metlečah. Odločitev o potopitvi mesta je bila še kako trdna in je sredi osemdesetih let ponovno dobila velik zagon.

Prebivalstvo se je tem posegom upiralo, vendar brez uspeha. Ne prošnje ne pisanja najvišjim predstavnikom oblasti ne uporništvo nekaterih posameznikov niso vplivali na njihovo odločitev. Ekonomska kalkulacija med vrednostjo premoga in vrednostjo objektov je bila vedno v prid gospodarstvu. Poudarjali so, da je *procvit* (razvoj, razcvet) te doline povzročilo prav premogovno bogastvo, ki leži v šaleški kadunji. Štele so zgolj tone izkopanega premoga in megavati proizvedene električne energije.

Tega, da izgube rojstnega doma preprosto ni mogoče finančno ovrednotiti, pa graditelji nove podobe Šaleške doline niso bili pripravljeni nikoli razumeti.

Vrhunec energetike je bil dosežen z izgradnjo bloka 5 leta 1977, ko se je potreba po premogu povečala na rekordnih 5 milijonov ton letno. Salve ob rudarskem prazniku so vedno glasneje donele po dolini, katere podoba se je vse bolj spreminjala. Sporočilo je bilo jasno. Nihče se jim ne bo postavil na pot. Ne živi ne mrtvi. Prekop pokopališča pri cerkvi sv. Mihaela se je postopno pričel leta 1968 in se zaključil leta 1974. Najintenzivneje so ga izvajali v zadnjih dveh letih. To največje pokopališče v Šaleški dolini je takrat štelo okoli 1100 grobov. Pričeli so se izkopi in prekopavanje na druge lokacije, v veliki večini v Podkraj, kamor so bili preneseni posmrtni ostanki 895 grobov. Pričela je izginjati zgodovina mesta, ki je pogosto najprepoznavnejša prav na starih pokopališčih, kakršno je bilo pri sv. Mihaelu, kjer prva omemba cerkve iz romanskega obdobja sega v leto 1261. Dokumentiranja stanja na pokopališču pred njegovim uničenjem

Pokopališče pri cerkvi sv. Mihaela – kraj izbrisane zgodovine
(zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije Marjan Tekauc leta 1974).

ni bilo. Veliko grobov je pripadalo generaciji, ki je morala Šoštanj zapustiti po drugi svetovni vojni ali je zaradi turbulentnega zgodovinskega dogajanja odšla v zadnjem stoletju. Veliko nagrobnih tabel in spomenikov zaradi previsokih stroškov ni bilo postavljenih na novi lokaciji, veliko družinskih vej ni imelo potomcev. Zgodovinski spomin, ki ga je ponujal ta posvečeni prostor, je s tem za vedno izginil.

Mladi smo se takrat pogosto zadrževali v bližini izvajanja prekopov. Čeprav nepovabljenim to ni bilo dovoljeno, je bil *firbec* prevelik, hkrati pa smo s tem bolj merili svojo korajžo kot kaj drugega. Spomin na ta težki čas na pokopališču, polnem vonja po razkužilu, imenovanem lizol, in prizorov odpiranja razpadajočih rakev, mi bo ostal v spominu do konca mojih dni. Zadnja je na vrsto za prekop prišla Woschnaggova grobnica, ki so jo preselili v Zavodnje. Želja Vošnjakov, predvsem Walterja, je bila ohranjati vez z nekdanjim domačim krajem, v katerega se je vse do smrti leta 1991 vedno rad vračal.

30. junija 1974 so pri sv. Mihaelu brali zadnjo mašo. Po tem dogodku se je pričela njena razgradnja. Stranska oltarja so prestavili v mestno cerkev, prav tako zvon iz leta 1923, ki sedaj doni v mestu. Ob njegovem zvonjenju pomislim na dobrotnico Marjeto Radman iz Zavodenj, ki je darovala ta lepi zvon, bogato okrašen z angelskimi glavami na kroni. Da je zvon res nekaj posebnega, mi je junija 2005 povedal takratni ključar Baltazar Mevc in mi tudi omogočil, da sem si ga ogledal.

Glavni oltar sv. Mihaela je bil prestavljen v novozgrajeno cerkev, ki jo je projektiral šaleški arhitekt Adi Miklavc. Stropna upodobitev baročne freske sv. Mihaela, ki je vzbujala občudovanje, sedaj krasi steno nove cerkve v Florjanu. Vrhunec dogajanja okoli farne cerkve je bil v začetku marca 1975 z razstrelitvijo cerkve sv. Mihaela. Porušeni so bili tudi ostali objekti, kot so župnišče, kaplanija in gospodarska poslopja, ki so pripadali tej mogočni fari. Stopnišče kaplanije, ki je bilo podprto z nekdanjimi trškimi srednjeveškimi sramotilnimi stebri, *prangerji*, je izginilo v pozabo brez kančka občutka za našo dediščino.

Kino v Domu svobode

Na opustošenem območju okoli farne cerkve je deloval le še Kino Kajuh. Ker izgradnja novega nadomestnega kulturnega doma še ni bila končana, smo še dober mesec obiskovali ta nekdanji Slomškov dom, ki je v času izgradnje sodil med največje tovrstne domove v Sloveniji. Za ogled kulturnih prireditev je dvorana imela skupno 331 sedežev. Šoštanjski

Kino Kajuh pred porušitvijo leta 1975. V času nastanka je ta nekdanji Orlovski ponos sodil med največje Slomškove domove v Sloveniji. Na fotografiji pred kinom je njegov upravnik Viktor Kojc (zasebni arhiv Danila Čebula).

Orli so morali biti upravičeno ponosni nanj, ko so ga 18. avgusta 1929 posvetili in slovesno predali svojemu namenu. Še pol stoletja ni preteklo od njegove slovesne otvoritve, ko se je morala tudi ta veličastna kulturna ustanova umakniti gospodarskemu napredku. Iz njenega preddverja je skrivnostno izginila upodobitev Lova na srečo (*Jagd nach dem Glück*), odlična kopija dela slavnega nemškega slikarja Rudolfa Henneberga, ki je upravičeno prevzela vsakega obiskovalca kulturnega doma. In starejše generacije, ki so obiskovale kino v Šoštanju, to dobro vedo, saj so vsakič vedno znova občudovale to upodobitev, ki so jo imenovali tudi Apokalipsa. Tudi danes si Šoštanjčani radi prikličejo v spomin to delo, ki so ga v preteklosti predvsem na nemškem govornem območju radi uporabljali kot motiv na razglednicah.

In skrivnostno kot je izginila, se je čez nekaj let vrnila na postajo milice v Velenju. Na vprašanje, zakaj danes krasi eno od velenjskih vil in ne avle kulturnega doma v Šoštanju, ni odgovora. V tem dogodku odseva odnos do mesta Šoštanj in njegovih prebivalcev, ki so 24. aprila 1975 po večkratnih popravkih projekta le prevzeli v upravljanje novi Dom kulture. Umestili so ga med Pako in Kajuhovim domom poleg bazena. Čast prvega nastopa je pripadla moškemu pevskemu zboru iz Doline pri Trstu in tržaški folklorni skupini. Zamejske Slovence je s Šoštanjem povezoval naš rojak Karel Destovnik - Kajuh, po katerem se je imenovala osnovna šola v Padričah pri Trstu.

Šoli v Šoštanju

Mesto Šoštanj se je ponašalo z dvema osnovnima šolama. V času moje mladosti sta se imenovali po šoštanjskih narodnih herojih – Karlu Destovniku - Kajuhu in Bibi Röcku.[19] In po njiju smo se mladi delili po svoji pripadnosti. Med šolama je bila zdrava tekmovalnost, ki se je merila predvsem na športnem področju. Rokomet in košarka sta bila v domeni osnovne šole Biba Röck, v odbojki pa so bolj blesteli »Kajuhovci«. V obeh šolah so se pod odličnim vodenjem učiteljev telesne vzgoje tako kalili kasnejši uspešni in vrhunski športniki iz naše doline. Tudi v orodni telovadbi sta imeli šoli veliko nadarjenih telovadcev, a je vendarle primat pripadal 1. osnovni šoli Karla Destovnika - Kajuha. Nasploh je bil poudarek na orodni telovadbi v preteklosti izrazitejši, saj je bil osnovni namen dvorane Partizan vzpodbujati orodno telovadbo in gimnastiko. Dokler si šoli nista zgradili novih lastnih telovadnic, smo si učenci obeh šol delili ta nekdanji Sokolski dom.

»V telovadnici je živel kot hišnik s svojo družino Karli Kočevar, vrhunski desnokrilni rokometaš in izvrsten telovadec, ki je svoje znanje v popoldanskem času prenašal na mlajše generacije«, se tega obdobja

[19] Ivan Blaž Röck (partizansko ime Biba), udeleženec NOB (11. 11. 1914, Šoštanj – 6. 3. 1942, Maribor).

Sokolski duh je bil v Šoštanju konec šestdesetih let še prisoten. Na fotografiji, posneti leta 1968, od leve proti desni: Miloš Volk, Benjamin Fuks, Hubert Jakl, Ivan Novak, Riko Železnik in Anton Božiček (zasebni arhiv Danila Čebula).

spominja Rajko Zaleznik (1955, Šoštanj), nekdanji športni zanesenjak in današnji kulturni delavec.

Sam sem obiskoval 2. osnovno šolo Bibe Röcka, kamor so hodili še vrstniki iz Raven, Gaberk, Družmirja in Belih Vod, »Kajuhovci« pa so bili učenci iz Šoštanja (levi breg), Topolšice, Škornega-Florjana, Zavodenj in Lokovice. Ko so na Kajuhovi šoli ustanovili planinski krožek, sem se mu pridružil. Z lastnim zgledom je za planinsko vzgojo veliko postoril srčni ravnatelj Karli Kordeš.[20] Prve planinske poti je tu ubiral tudi kasnejši znani alpinist Marko Lihteneker.[21]

Za obe osnovni šoli je skrbelo mestno gospodarstvo, tovarna usnja za prvo, termoelektrarna za drugo. Obe šoli sta se po drugi svetovni vojni povečali za prizidek in telovadnici. Pred tem smo poleg telovadnega doma Partizan skupaj uporabljali še stadion v Širokem, ki je bil tudi s pomočjo učencev vedno vzorno urejen in se je ponašal z lepo atletsko stezo. Pomoči gospodarstva lokalnemu okolju so rekli družbena odgovornost, ki pa je bila neke vrste kompenzacija njegovih negativnih vplivov v okolju.

Ker sta šoli stali na območju rudarjenja, so morali za njuno širitev pridobiti tako imenovani reverz, kar je določalo status začasnosti objekta. Zaradi posledic rudarjenja so se pričele pojavljati večje poškodbe na osnovni šoli Bibe Röcka. Na območju Cankarjevega naselja so bili prisiljeni porušiti že tri stanovanjske bloke, preostale pa so utrdili s kovinskimi povezavami. Porušili so tudi že nekaj odkupljenih stanovanjskih hiš v naselju. Poškodbe šole so privedle do vprašanja varnosti in izgube uporabnega dovoljenja. Posledice intenzivnega rudarjenja, ki je sredi osemdesetih let doseglo rekordnih 5,1 milijona ton izkopanega premoga, so ogrozile tudi progo med Šoštanjem in Velenjem ter največjega odjemalca premoga – Termoelektrarno Šoštanj.

Šport, naš ponos

Mesto Šoštanj je bilo vselej mesto športa, na tekme naših športnikov smo nestrpno čakali. Barve našega mesta so zastopali nogometaši Usnjarja, Košarkarski klub Elektra in Rokometni klub Partizan Šoštanj. Tekme na domačem terenu so privabile veliko gledalcev, ki so huronsko podpirali svoje športnike. V veliki večini so bili to domači fantje, ki so zrasli v vrhunske igralce. In prav zaradi njih smo vedeli, kam se odpraviti ob sobotah in nedeljah. Vzdušje na rokometnem

[20] Karel Kordeš, ravnatelj, pedagog (11. 11. 1927, Slivnica pri Mariboru – 12. 8. 1991, Velenje).

[21] Marko Lihteneker, slovenski alpinist (21. 9. 1959–21. 5. 2005, Everest).

Tovarna usnja je skrbela za šolo KDK, ki se je povečala za prizidek (zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije Marjan Tekauc okoli leta 1965).

igrišču, kjer so igrali tudi košarko, je bilo neverjetno. Ob derbijih so bile tribune polne do zadnjega kotička. V Šoštanju smo imeli desetletja priložnost gledati najboljše slovenske ekipe košarkarjev in rokometašev. Eno sezono nam je bilo dano tudi uživati v drugi jugoslovanski rokometni ligi. Veliko vzornikov smo imeli takrat na dlani. Med tednom smo spremljali njihove treninge in modrovali o prihajajočih derbijih. Obračuni z Mehaniko iz Metkovičev, Slovanom iz Ljubljane in Beti iz Metlike bodo za vedno ostali v spominu ljubiteljev športa v Šoštanju. Zelo vroče pa je znalo biti tudi na stadionu v Širokem, še posebej ko so prišli v goste nogometaši z Ljubnega.

V sedemdesetih letih, ki so bila športno zelo plodna, so v Širokem svojemu namenu predali lepo urejeno trimstezo, ki je od vile vodila po gozdu. Radi smo se podajali po tej razgibani stezi s številnimi postajami in se ob koncu pogosto zadržali v vili. Najprijetneje smo se počutili v kmečki izbi takoj ob vhodu. In ta dostopnost se nam je takrat zdela povsem samoumevna. Današnje generacije so za vsa ta ugodja žal prikrajšane, kajti znamenita Vila Široko je postala zasebna last. Presenečenje ob tem je bilo veliko, saj so zagotovila in prizadevanja Občine Šoštanj napovedovala povsem drugačen razvoj dogodkov. Je pa odprodaja Vile Široko leta 2017 resno opozorila tudi na stanje vrednosti nepremičnin v našem mestu.

Ker so v preteklosti tekme naših športnikov potekale pod milim nebom, so bili igralci večkrat izpostavljeni zelo zahtevnim igralnim pogojem. Zato je bila potreba po izgradnji dvorane pogosto izpostavljena kot nujnost za ohranjanje športa v Šoštanju, kar je kasneje postal tudi pogoj. Ob vsaki večji investiciji v termoelektrarni je to postalo aktualno, pa vendar nikoli realizirano. Zelo všečna in smiselna je bila ideja pokritega rokometnega igrišča v povezavi z garderobnimi prostori pod nekdanjim sodiščem. S časom smo ravno zaradi neustreznih igralnih pogojev v Šoštanju izgubili rokomet, ki se je preselil v Rdečo dvorano Velenje in se v sezoni 1990/91 preimenoval v Šaleški rokometni klub. Danes je šoštanjski rokomet del zgodovine Rokometnega kluba Gorenje.

Več sreče so imeli košarkarji Elektre, ki so po temeljiti prenovi telovadnice pri osnovni šoli Biba Röck pridobili kvalitetno športno dvorano, primerno za igranje košarke in odbojke. Prav odbojkarji kluba Šoštanj Topolšica so v letih 2004–2006 posegali po najvišjih državnih naslovih.

Razvoj dogodkov

Seveda pa v Šoštanju ni bilo vroče samo na športnih dogodkih, zelo pogosto je bila temperatura v Sindikalnem domu še dosti višja. Razprave v osemdesetih letih, ko so prihajali predstavniki Občine Velenje in naznanjali nadaljnje razvojne korake, so bile zelo burne. Prebivalci so za stanje v mestu pogosto krivili Občino Velenje, ki je bila vedno v soglasju z rudarsko panogo, na kateri je temeljil razvoj Velenja. V veliki večini so bile te razprave posvečene nadaljnjim projektom Rudnika Velenje, ki je svojo prihodnost gradil na zahodnem delu doline, kar je pomenilo izbris mesta in nadaljevanje njegove aktivnosti v smeri Topolšice. Vizija razvoja mesta, utemeljena že davnega leta 1962, je bila na dobri poti uresničitve. Javna razprava o odpiranju jame Šoštanj se je pričela februarja 1987. Obravnavali so potrebe po ukinjanju in selitvi raznih uradov v Velenje, izgradnjo termoenergetskih objektov tako rekoč v samem mestu in usodo šolstva, ki ga v potopljenem mestu skoraj ne bomo več potrebovali. Skrajnost načrtovanih posledic rudarjenja se je najbolj kazala v predlogu urbanističnega projekta, po katerem bi mesto Šoštanj pridobilo celo pristan, s pomočjo katerega bi premoščali vodno površino in

dostopali do odrezanih naselij. Med letoma 1976 in 1984 so v ta namen že zgradili severno obvoznico, ki je povezala vse zaselke na severu doline med Škalami in Topolšico.

Šoštanjčani, predvsem starejša generacija, so se načrtovanim posegom vselej upirali, a sčasoma je tudi to bledelo. Mlajša generacija se ni vključevala v dogajanje in ga je raje opazovala od strani ali pa se je preprosto odselila. Tako ravnanje je treba razumeti. Vprašanje delovnih mest v energetiki in njihove privilegiranosti je bilo vedno zelo pomembno in je vnaprej onemogočalo vsakršno argumentirano razpravo.

Eden najglasnejših kritikov stanja je bil veliki šoštanjski kulturnik Viktor Kojc,[22] ki se je na zborih krajanov aktivno vključeval v razpravo ter o dogajanju kritično pisal v slovenske časopise *Delo*, *Večer* in *Celjski tednik*. Politika ga je želela utišati, doseči neobjavo njegovih prispevkov, vendar zaman. Uredniki časopisov so vedeli, da ti prispevki odražajo realen pogled na stanje v prostoru, se pravi resnico. Imenovali so ga celo »šoštanjski Tanjug«. Sodil je med ljudi, ki so v zgodovini našega mesta pustili neizbrisno sled, za kar mu moramo biti vselej hvaležni. Za zasluge je bil leta 2000 posthumno imenovan za častnega občana.

Na srečo se snovalcem vizija razvoja doline ni izšla v celoti, prav tako čas ni bil več zaveznik tako agresivnih dejanj. Ker v mesto, ki je zaradi posledic rudarjenja izgubilo že veliko objektov, ni bilo več mogoče umeščati novogradenj, se je bilo veliko nekdanjih prebivalcev prisiljeno preseliti drugam, pretežno v Velenje, kjer so gradili stanovanjske bloke predvsem za zaposlene v energetiki. Skupno število odkupljenih in pretežno že porušenih objektov s strani premogovnika v Šoštanju in Metlečah do leta 1999 je bilo 155, je mogoče prebrati v Seherjevi *Zgodovini premogovnika Velenje 2*. Posledice energetske dejavnosti, ki so močno vplivale na kakovost zraka in stanje voda, so privedle do izumiranja naravnega okolja, saj je žveplov oksid uničil veliko gozdov v dolini. Kako je vse skupaj vplivalo na naše zdravje, nismo izvedeli nikoli. Leta 1987 je v Velenju prišlo do velikega protestnega shoda, na katerem je bilo odločno opozorjeno na ekološke posledice, ki so z uničenjem gozdov najbolj prizadele območje Zavodenj. Gospodarstvo se je takrat odgovorno odzvalo, pričelo izvajati ustrezne sanacijske ukrepe in s tem omogočilo lasten nadaljnji obstoj.

Spremembe pred vrati

Leta 1990 so našemu mestu na osrednji trg vrnili kip Marije, njegove zaščitnice pred poplavami. Otvoritev spomenika je privabila veliko množico od blizu in daleč, saj nam je to dejanje resnično veliko pomenilo. »Vrnjeno, kar jim je bilo odvzeto«, je slovesnost ob vrnitvi kipa povzel osrednji časopis iz naše doline *Naš čas*. Zgodba o usodi tega kipa skozi stoletje kaže na turbulentnost časa in političnega enoumja. Dejanje ponovne postavitve je bilo svojevrstna napoved družbenih sprememb, ki so resnično sledile leto kasneje.

Rojstvo nove države

Tako je mesto Šoštanj leta 1991 izobesilo že peto državno zastavo. Nova država, ki je dala prebivalcem veliko optimizma, je pomenila novo priložnost, novo upanje, nov zagon. Tudi v Šoštanju smo močno čutili to vseslovensko navdušenje. Samostojna Republika Slovenija je tako 29. maja 1994 razpisala posvetovalni referendum o ustanavljanju novih občin. Krajevne skupnosti, ki so danes sestavni del občine Šoštanj, so z 58 % ZA podprle referendum in jasno izrazile željo, da gre občina Šoštanj naprej po lastni poti. Da smo bili edini, ki smo se v nekdanji občini Velenje odločili za lastno pot, potrjuje pogosto prisotno mnenje med prebivalci o našem statusu v nekdanji skupni občini Velenje. Dolgoletna tajnica krajevne skupnosti Šoštanj gospa Milojka Plamberger (1946, Šoštanj) je marca 2021 potrdila mojo domnevo, da je mesto Šoštanj ustanovitev lastne občine podprlo s presenetljivo visoko 90-odstotno podporo. Sporočilo prebivalcev Šoštanja ne bi moglo biti jasnejše.

Ker vsako pot na svoje običajno spremljajo procesi razdruževanj in visokih pričakovanj, je tudi ustanavljanje naše občine zaznamoval ozemeljski spor, imenovan Preloge. Veliko prebivalcev novoustanovljene občine je odločno menilo, da so Preloge zgodovinsko vselej pripadale Šoštanju in ne Velenju, kot je določala delitvena bilanca. Čeprav sta bili v državni zbor kar dvakrat vloženi pobudi za priključitev spornega ozemlja občini Šoštanj, do revizije delitve ozemlja ni prišlo. V času nujno potrebne enotnosti nove občine Šoštanj za pridobitev ozemlja se je iz nje želela izločiti in iti na svoje ena od pomembnih krajevnih skupnosti. Epilog teh sočasnih prizadevanj v državnem zboru je bil dvakratni neuspeh.

»Izguba« Prelog je bila boleča ter jo lahko bolj kot pomanjkanju zgodovinskega spomina pripišemo neizkušenosti in dolgoletni politični abstinenci tega prostora. Čeprav je imela popotnica nove občine svoj madež, je bila odločitev prebivalcev za lastno občino še kako pravilna in je za območje celotne občine Šoštanj pomenila korak v pravo smer. Imamo lepo razgibano občino, ki s svojimi devetimi krajevnimi skupnostmi daje možnosti gospodarskega razvoja ter nas v svoji različnosti bogati in povezuje.

Usode

Konec leta 1991 je naša nova država sprejela Zakon o denacionalizaciji, s čimer je želela popraviti krivice, ki jih je povojna Jugoslavija z zakonom o na-

[22] Viktor Kojc, pedagog, slikar, kipar (13. 3. 1925, Šoštanj – 2. 8. 2000, Šoštanj).

cionalizaciji povzročila svojim državljanom. S tem se je pričel dolgotrajen postopek, ki je na eni strani popravil veliko krivic, na drugi pa ustvaril nove. Šoštanj sodi med tista slovenska mesta, v katerih je bilo v povojnem času veliko podržavljene lastnine. Največje zaplembe so se nanašale na nekdanje lastnike usnjarne Woschnagge in njihove prokuriste, na meščanske družine, posestnike in obrtnike ter druge nasprotnike novega družbenega reda. Prav tej strukturi prebivalcev gre zasluga za povzdig trga Šoštanj v mesto leta 1911. Postopek vračanja je bil dolgotrajen in je odpiral stare rane, mnogi razlaščenci zaključka postopka niso dočakali. Se je pa pogled na to generacijo Šoštanjčanov pričel polagoma spreminjati. Vedno več je bilo ljudi, ki so na dogajanje v preteklosti ponujali drugačen pogled in s tem določenim posameznikom ponovno nadeli človeški obraz. K temu so pomembno pripomogli tudi Klepeti pod Pustim gradom v našem usnjarskem muzeju. Kot tajnik gasilskega društva Šoštanj – mesto sem bil nekaj let v stiku s Hubertom Haukejem, nekdanjim poveljnikom našega društva in medvojnim županom Občine Šoštanj. Tako sem imel priložnost spoznati povojno usodo pomembne družine našega mesta. Za priznanje prispevka njegove družine pri razvoju gasilstva v Šoštanju, ki sem ga poudaril v odgovoru na njegovo pismo iz leta 1990, se je zahvalil za zadoščenje in priznanje, ki ga je dobil kot starec in brezdomec.[23]

Po končanih denacionalizacijskih postopkih so se za vrnitev v naravi odločili le redki razlaščenci. Od nekdanje podobe mesta je ostalo zelo malo. »Tudi če bi ostalo, ne bi govorilo več v jeziku moje mladosti. Kaj bi potem žaloval«, je nekdanji Šoštanjčan Janez Žmavc[24] opisal svoje občutke v knjigi *Otok Walcheren (Mladost v mojem Šoštanju)*. Podobne občutke so najverjetneje delili še marsikateri naši rojaki. Zaradi dolgotrajnosti denacionalizacijskih postopkov so bili mnogi prebivalci prikrajšani za priložnost, ki jo je ponujal stanovanjski zakon o nakupu nepremičnin iz leta 1991, imenovan Jazbinškov zakon, po katerem je bilo mogoče nepremičnino kupiti po razmeroma nizki ceni.

Zaradi zapletenosti novih lastniških razmerij so tako nekoč ugledne meščanske hiše danes še vedno bleda senca nekdanje moči in lepote, kar nam ne more biti v ponos. S temi objekti pogosto rešujemo socialni status prebivalcev našega mesta.

Graščina nad mestom

20. decembra 1997 Šoštanjčani ne bomo pozabili, saj je v nočnih urah zagorelo na graščini. Graščina nad mestom, imenovana tudi grad Turn, je že stoletja pomemben del podobe tega prostora. Njena vloga se je s stoletji spreminjala. Po požaru spodnjega gradu Amthaus leta 1734 je bil sedež oblasti preseljen v ta objekt, ki je do takrat služil kot grajska kašča. V letih pred prvo svetovno vojno je graščina služila tudi kot hotel, dokler je Woschnaggi leta 1920 niso preuredili v stanovanja za svoje delavce. Po požaru leta 1997 je bilo ostrešje popolnoma uničeno, nižje ležeči stanovanjski predeli prav tako, saj so bile potrebne velike količine vode za pogasitev ognja. Pogosto opominjanje gasilcev, da je objekt težko dostopen za intervencijo, da je skrb za njegovo požarno varnost zelo slaba in da nenadzorovane poselitve objekta v podstrešnem delu pomenijo veliko grožnjo, se je za ta zgodovinski objekt pokazalo kot pogubno. Za mnoge generacije Šoštanjčanov, ki so živele v graščini, je bila to rojstna hiša. Zato je bila navezanost nanjo zelo osebna, tako da jih je požar močno prizadel. Odločitev o njeni prihodnosti je bila nekaj časa negotova, dokler se ni lastnik, Republiški stanovanjski sklad, odločil za njeno obnovo. Danes ponovno ponosno dominira nad mestom in pozdravlja obiskovalce, ki prav z njo vzpostavijo prvi stik.

Zaton naše usnjarne

Na pragu novega tisočletja je mesto Šoštanj doletela težka preizkušnja, ki si je predhodne generacije Šoštanjčanov ne bi mogle nikoli zamisliti. Po 211 letih delovanja se je matično podjetje Industrija usnja Vrhnika odločilo zapreti obrat v Šoštanju, s čimer bi po njegovem rešili ostali usnjarski industriji na Vrhniki in v Šmartnem pri Litiji. Enota v Šoštanju je zaposlovala 330 delavcev. Izjemna tradicija, prepoznavna v blagovni znamki usnja iz Šoštanja, je tako postala prva žrtev dokončnega slovesa slovenskega usnjarstva, ki je danes ostalo zgolj žalosten spomin na to, da smo tudi Slovenci znali izdelovati zelo kvalitetno usnje. Samo odgovornemu odnosu organiziranih posameznikov, združenih pod okriljem naše občine, in veliki podpori krajevne skupnosti Šoštanj gre zahvala, da je na mestu usnjarne zrasel Muzej usnjarstva na Slovenskem, ki bo znal tudi prihodnjim rodovom pričati o tem, kako smo v Sloveniji in tu pri nas v Šoštanju izdelovali vrhunsko usnje. Vonj usnja iz Šoštanja je ena naših največjih zgodb, ki je ustvarila naše mesto, njegovo prepoznavnost in ugled. V Muzeju usnjarstva na Slovenskem v Šoštanju si prizadevajo poleg usnjarske tradicije Šoštanja predstaviti celotno slovensko usnjarstvo. Dokončanje druge faze projekta bi moralo nujno postati del strategije Občine Šoštanj. Izguba te težko pridobljene priložnosti pa bi bila naša velika napaka.

Prehod v novo tisočletje

Kot da gospodarskih pretresov zaradi zaprtja usnjarne leta 1999 ni bilo dovolj, je bilo to leto uso-

[23] Arhiv PGD Šoštanj – mesto. Dopis Hubert Hauke, 25. oktober 1992, št. 133/92.

[24] Janez Žmavc, slovenski dramatik, dramaturg in knjižničar (6. 10. 1924, Šoštanj – 17. 3. 2019, Slovenj Gradec).

Grajski Šoštanj – prvi stik z obiskovalci mesta
(zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije Aleksander Kavčnik leta 2020).

dno tudi za zaprtje oddelka Elkroj v Šoštanju, ki je celotno proizvodnjo preselil v Nazarje. Podjetje, ki bi lahko nudilo zaposlitev 200 delavkam, je zaradi težkega gospodarskega položaja na trgu zaprlo obrat v Šoštanju. K temu so po mnenju razočaranih šoštanjskih delavk pripomogla tudi notranja trenja in neuspešno pravdanje z nekdanjim vodstvom. Stavba tovarne je tako samevala, dokler je ob izgradnji bloka 6 niso odstranili za potrebe industrijskega dvorišča. Mesto je s tem izgubilo zelo pomemben objekt, ki je ločeval urbani del mesta in termoelektrarno. Tega prehoda po izgradnji bloka 6 ni več, saj je termoelektrarna z velikimi koraki (dobesedno) vstopila v mesto Šoštanj.

Z vidika ugašajočega gospodarstva v našem mestu smo lahko samo upali, da nam bo novo tisočletje dalo nov zagon, novo priložnost, novo upanje. Ne nazadnje se je takšna priložnost ponujala na nadomestnih županskih volitvah, saj je prvi župan naše občine dr. Bogdan Menih[25] preminil po težki bolezni.

Leta 2002 je Premogovnik Velenje pridobil novo koncesijsko pravico za pridobivanje premoga, po kateri je bila iz pridobivalnega območja izločena jama Šoštanj. To, za Šoštanj izjemno pomembno dejstvo ni pomenilo samo preživetja mesta, temveč mu je bila končno dana možnost nadaljnjega razvoja.

Eno od zelo pomembnih vprašanj v Šoštanju je bilo vprašanje šolstva, ki je bilo zaradi znanih težav na razpotju. Po kateri poti naprej, so se močno kresala mnenja med zagovorniki enakih možnosti, ki naj bi jih nudila ena nova moderna šola, in ohranitvijo dveh javnih zavodov, ki nudita zdrav tekmovalni duh in večjo prijaznost do učencev ter utrjujeta ugled in moč mesta. Na koncu je bila ustanovljena nova skupna šola. V Šoštanju smo tako porušili kar dve osnovni šoli in na prostoru nekdanje Kajuhove šole leta 2005 zgradili novo Osnovno šolo Šoštanj. Cena izgradnje nove šole je bila ob porušitvi stare tudi izguba Lesne industrije Šoštanj, ki je po besedah Ivana Štvarnika (1939) iz Raven pri Šoštanju zaposlovala 73 delavcev. Po preselitvi v Velenje je kmalu zatem dokončno ugasnila.

Na mestu nekdanje osnovne šole Biba Röck je zrasel novi Vrtec Šoštanj, ki je po vsebini in arhitekturi dostojen naslednik nekdanje šole. Prostor dodatno bogati vrhunsko obnovljena Vila Mayer z vrtom in odlično vsebinsko zasnovo. Tudi zaradi tega je bila

[25] Bogdan Menih (vzdevek Danči), zdravnik, družbenopolitični delavec (7. 10. 1938, Topolšica – 18. 8. 1999, Topolšica).

Muzej usnjarstva na Slovenskem je poklon številnim generacijam usnjarjev, ki so tu živeli in ustvarjali (zasebni arhiv Danila Čebula, otvoritev muzeja 19. 11. 2009, avtor fotografije Blaž Verbič).

izguba osnovne šole za nas, nekdanje učence, nekoliko lažje sprejemljiva.

Prostor, ki je že bil obsojen na potop, je danes eden najlepših v mestu in kliče po nadaljnjih korakih prenove, ki bo vključila okoliške objekte, začenši s staro telovadnico in nekdanjim okrajnim sodiščem.

TEŠ 6 je postal sinonim

Izločitev jame Šoštanj je bila za mesto izjemnega pomena in je sprožila njegovo smelejšo načrtovanje prihodnosti ter odprla pot tudi drugačnim pogledom na prihodnost energetike v dolini. Tak pogled, ki si ga še pred nekaj leti ni bilo mogoče zamisliti, so si jeseni 2005 dovolili na strateškem forumu v Vili Široko, na katerem so najvidnejši predstavniki gospodarstva in politike prvič razmišljali o koncu rudarske zgodbe naše doline. Zavedali so se, da bo pot prestrukturiranja dolga in da je treba o prihodnosti pričeti razmišljati takoj. To zelo smelo in vizionarsko razmišljanje je odpihnil veter političnih sprememb; ta je edini način preživetja doline videl v nadaljevanju rudarjenja, ki bo zagotavljalo energent novemu bloku termoelektrarne v Šoštanju, imenovanemu blok 6.

V času, ko se je pričelo široko svetovno zavedanje o potrebi prehoda v brezogljično družbo, smo v Šaleški dolini prav v termoelektrarni videli edino pot. Pričelo se je novačenje in pridobivanje podpore projektu, ki pa v slovenskem prostoru ni naletel na odobravanje. Celo več, naletel je na veliko nasprotovanje, zato je bila prav pridobitev podpore lokalne skupnosti zelo pomembna in odločilna. Veliko všečnih obljub je bilo izrečenih o priložnostih, ki jih bo ta investicija prinesla naši dolini in občini Šoštanj, ki je za gradnjo objektov zunaj industrijskega območja sprejela pomembne prostorske dokumente in s tem soodgovornost za posledice teh odločitev.

Priložnosti za trajno ureditev denarnega nadomestila oziroma rente za vse posledice, ki jih povzroča prisotnost tega gospodarstva, nismo izkoristili; prav tako ne možnosti vpliva na lokacijo gradnje, njeno moč in posledično višino objektov. Zaključek gradnje bloka 6 je pospremil izid knjige *Nepotešeni*, v kateri je avtor Primož Cirman razgalil vse stranpoti tega projekta, ki še danes dviguje prah in še ni doživel zaključka sodnega epiloga.

Tudi ime našega mesta je zaradi dogajanja okoli gradnje v slovenskem prostoru neupravičeno pridobilo negativen prizvok, za izbris katerega bo moralo preteči veliko časa, treba pa bo vložiti še veliko truda.

Doživeli smo stoto obletnico

V senci teh zelo odmevnih dogodkov je leta 2011 mesto Šoštanj slavilo sto let, odkar je cesar Franc Jožef podpisal akt o ustanovitvi mesta Schönstein. Praznovanje, ki je bilo karseda slovesno in vsebinsko bogato, se je končalo z veliko proslavo na trgu, ki so

Gregor Woschnagg in Lotti Kliment ponovno v mestu svoje mladosti (zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije Aleksander Kavčnik leta 2011).

se je udeležila vsa društva in krajevne skupnosti naše občine. Vabilu na proslavo se je odzval tudi Gregor Woschnagg,[26] član najzaslužnejše družine za povzdignjenje trga Šoštanj v mesto. Obletnice mesta so bile vedno priložnost, da si nastavimo ogledalo in se povprašamo, po kateri poti naprej. Odgovor na takratno dilemo ponuja današnji čas, ki je bil vedno neizprosen razsodnik naših odločitev in dejanj.

Zaključek

Sobivanje mesta z energetiko nam je usojeno že več kot 60 let. V spominu nam ostajajo časi dobrega sodelovanja in delovnih mest ter časi, ko je bilo breme vpetosti tega gospodarstva preveliko. Tudi v prihodnosti, ko bo rudarjenje del spomina, bodo na tej industrijski lokaciji najverjetneje pridobivali elektriko, na drugačen način in z okolju sprejemljivejšim energentom. Tudi termoelektrarna mora v to obdobje vstopiti v novi podobi, ko ne bodo imeli več mesta trajno zaustavljeni bloki z visokimi dimniki in hladilnimi stolpi. Pritisk na mesto, ki ga povzročajo ti energetski objekti, je treba nujno omiliti. Ponujena vizija prihodnosti 50-letnega hladilnega stolpa, v katerem bodo aktivnosti potekale v kar 18 etažah, je ponovno zabrisala mejo med utopijo in realnostjo. Jemlje nam čas in energijo ter nas oddaljuje od bistva in realnih priložnosti. Lokalna politika mora modro ubirati poti med interesom gospodarstva in prebivalcev. Odločitve, ki škodujejo tu živečim, niso več sprejemljive. Nasprotovanje Občine Šoštanj nameravanemu sežigu odpadkov v termoelektrarni začrtuje nov odnos, ki je pravilen in pošten do prebivalcev.

Vrednote tu živečih, ki so v preteklosti še bili pripravljeni vztrajati kljub slabemu odnosu gospodarstva do okolja, so se pričele spreminjati. Mlajša generacija ne želi živeti v okolju, ki jim ne nudi zaposlitve, in v senci ogromnih industrijskih objektov, ki jih v zimskem času še odenejo v večurni hladen plašč industrijskih izpuhov. In v vsej svoji absurdnosti prav termoelektrarna krajanom dviguje že tako visoko ceno ogrevanja.

Mladi želijo živeti v lepem in urejenem okolju, kot živijo njihovi vrstniki po različnih krajih naše domovine. Zato so se mnogi odločili za odprodajo nepremičnin in ob tem spoznali neizprosen trg, ki še kako razume vpetje mogočnega industrijskega kompleksa v mestno okolje. Razvrednotenje nepremičnin v našem mestu je odraz tega stanja, prodaja nepremičnin pa močno vpliva na spreminjanje socialne slike mesta, ki ga je vedno teže prepoznati. Duša mesta nam vedno bolj uhaja. Je sploh še mogoč izhod iz tega stanja?

Če smo si ob slovesnem praznovanju stote obletnice mesta še upali razmišljati o pravi poti, ki jo ubiramo, o prihodnosti, ki jo bo prinesla izgradnja bloka 6, je deset let po tem dogodku stanje zelo drugačno. Velike obljube o priložnostih so izpuhtele, razočaranje je bilo veliko.

Soočiti se je treba z dejstvi in reševanje stanja prepustiti tistim, ki imajo sanje in vizijo; tistim, ki se vidijo v tem mestu tudi v prihodnjih desetletjih, ko bo rudarska zgodba del spomina, šaleška jezera pa magnet za slovensko in tujo javnost. Prehod v brezogljično družbo se bo zgodil z nami ali brez nas. Zmagovalci pa so vedno tisti, ki pravočasno začutijo in izkoristijo priložnost. In ta čas je tukaj in zdaj.

Šoštanj je zgodovinsko mesto, ki ima obiskovalcem kaj pokazati in se ima s čim ponašati. Kadra, ki to zna, ima dovolj. Izzivi na tem področju so veliki. Omogočimo ljudem, ki jim je mar, da uresničijo svojo vizijo. Avtocestna povezava, ki nam bo ponovno odprla vrata v širni svet, bo tudi nam prinesla novo priložnost. Ali bomo čez desetletje povabili mimovozeče popotnike na obisk dvorca v Ravnah ali zgolj njegovih ruševin, bo o nas povedalo veliko.

Obiskovalci našega mesta opazijo pridobitve v

[26] Gregor Woschnagg, avstrijski diplomat, rojen 1939 v Bernu (Švica), živi na Dunaju.

Prostor, žrtvovan za energetski razvoj, si zasluži novo priložnost (zasebni arhiv Danila Čebula, avtor fotografije iz leta 2021 Danilo Čebul).

prostoru, ki se odražajo v urejenosti osrednjih mestnih trgov, ter si z občudovanjem ogledajo novi vrtec ali podružnično glasbeno šolo. Tisti, ki živimo v njem, se zavedamo teh pridobitev, vemo pa tudi, da dušo in utrip mestu dajo njegovi prebivalci. In prav zato je mesto Šoštanj na veliki prelomnici. Prebivalci tega 110-letnega mesta se v njem počutimo vedno bolj tuje, pogrešamo nekdanje someščane, sosede in mestni utrip – vse tisto, kar je mesto ponujalo v preteklosti.

Ozrimo se na mesta, s katerimi smo ubirali enakovredne poti ali jim bili morda celo vzor, in si nastavimo ogledalo. Vrniti mesto Šoštanj v njihovo družbo, bi morala biti naša osnovna dolžnost in naš največji izziv. Temelji našega mesta, ki so jih ustvarili nekdanji prebivalci, so še vedno zelo čvrsti.

Življenje vedno ponuja priložnosti, ki jih lahko izkoristimo ali pustimo, da nas zaobidejo. Samo prave odločitve so nas postavile v družbo slovenskih mest. In morda bomo Šoštanjčani nekoč v prihodnosti ponovno vredni zapisa iz davnih let: »Kdor ne verjame, da je moj rojstni kraj res tako lep in mikaven, kakor sem ga opisal, naj si ga ogleda sam in ne bo mu žal niti pota niti stroškov!«[27]

[27] Vošnjak, *Spomini*, str. 594.

LITERATURA

Aplinc, Miran: *Letalstvo v Šaleški dolini*. Velenje: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2016.

Avberšek, Milena in Gorogranc, Teodor: *Ekološke in socialne posledice ugrezanja v Šaleški dolini*. Titovo Velenje, 1989 (tipkopis diplomske naloge).

Bezlaj, Leopoldina: Lesna industrija in prometne poti skozi čas. *Zbornik občine Mislinja*: Mislinja: Občina, 2011.

Cirman, Primož: *Nepotešeni. Naložba stoletja ali rop stoletja?* Mengeš: Založba Ciceron, 2017.

Kojc, Viktor: *185 let Tovarne usnja Šoštanj 1788–1973*. Šoštanj: TUŠ, 1973.

Seher, Anton: *Zgodovina premogovnika Velenje*, 1. in 2. knjiga. Velenje: Premogovnik, 1995, 1998.

Štrbenk, Emil in Ževart, Mojca: *50 let luči za Slovenijo*. Šoštanj: TE-Šoštanj; ERICO Velenje, 2006.

Vošnjak, Josip: *Navzgor – navzdol*. Celovec: Mohorjeva družba, 1909.

Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Žmavc, Janez: *Otok Walcheren. Mladost v mojem Šoštanju*. Slovenj Gradec, Šoštanj: Cerdonis in Zavod za kulturo, 2005.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 929Kešpret I.
27-789.64-76-051(540)

Prejeto: 4. 5. 2021

Bogdan Kolar

redni profesor v. p., Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, Poljanska cesta 4, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: bogdan.kolar@guest.arnes.si

Lokovičan Ivan Kešpret – fotograf in učitelj v Indiji

IZVLEČEK

Čas med svetovnima vojnama je v slovenski cerkveni zgodovini označen kot obdobje posebnega zanimanja za cerkvene skupnosti v drugih delih sveta, predvsem v razmerah, ki so jih označevali z izrazom »misijonske«. Med redovnimi skupnostmi je bila v tem pogledu na prvem mestu skupnost salezijancev. Ivan Kešpret, po rodu iz Lokovice pri Šoštanju, se je z njo srečal v Ljubljani, kjer je postal njen član. Izobraževanje za poklicno delo je nadaljeval v Italiji in po letu 1947 razvil vrsto dejavnosti v izobraževalnih ustanovah v več indijskih pokrajinah. Bil je profesionalni fotograf, snemalec in učitelj v poklicnih šolah, ki so usposabljale za delo z mediji. Kljub oddaljenosti je ohranjal stike s slovenskim prostorom in se redno oglašal v tisku, ki je objavljal poročila o misijonskih dejavnostih.

KLJUČNE BESEDE

Indija, Ivan Kešpret (1920–2002), misijonsko delo, poklicno izobraževanje, Lokovica pri Šoštanju, salezijanci

ABSTRACT

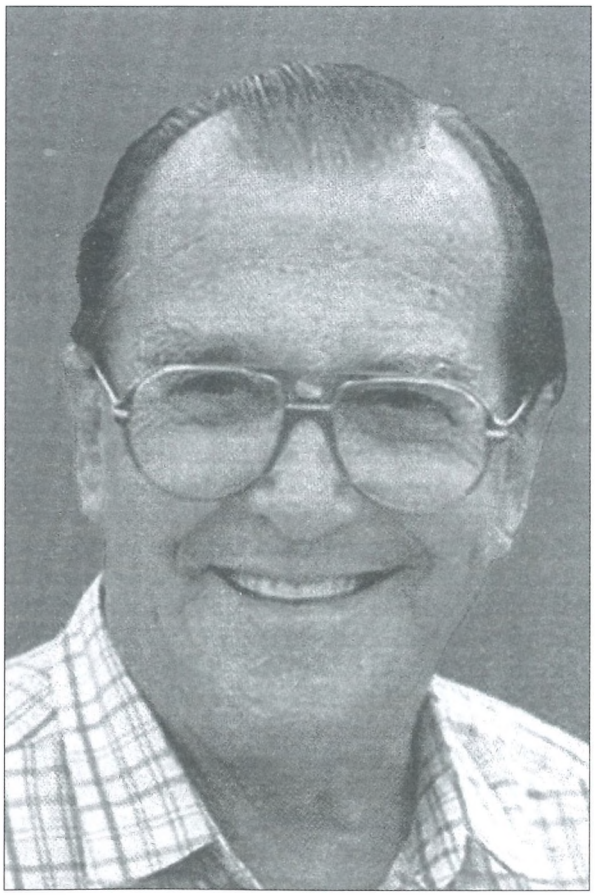
IVAN KEŠPRET, A NATIVE OF LOKOVICA. PHOTOGRAPHER AND TEACHER IN INDIA

In Slovenian Church history, the time between the two world wars was marked by a special interest in religious, particularly 'missionary' communities in other parts of the world. In this regard, the Salesians of St. John Bosco occupied the first place among religious orders. Ivan Kešpret, born in Lokovica near Šoštanj, first met the community in Ljubljana, where he also became its member. He pursued his further professional training in Italy and after 1947 developed a variety of activities for educational institutions in different Indian regions. He was a professional photographer, a cameraman, and a teacher at professional schools specializing in media education. Although far from Slovenia, he maintained contacts with his native country and regularly published newspaper articles about his missionary activities.

KEY WORDS

India, Bro. Ivan Kešpret (1920–2002), missionary activities, professional education, Lokovica near Šoštanj, Salesians

Po štirih desetletjih dela med Indijci je leta 1987 ob obisku slovenskega novinarja misijonar Ivan Kešpret dejal: »*Moji ljudje so tukaj, doma jih ne poznam. Po obrazu že, ampak v dušo sem lahko pogledal le Indijcem, s katerimi živim in delam. Ljudje so me tukaj sprejeli za svojega. Mislim, da me imajo radi, jaz pa njih tudi.*«[1] Življenjska pot Ivana Kešpreta se je začela 29. oktobra 1920 v Lokovici pri Šoštanju.[2] Rodil se je kot najstarejši od devetih otrok v družini očeta Jožefa in matere Marije, rojene Stropnik. V domačem kraju Šoštanj je naredil osnovno šolo ter štiri razrede meščanske šole. Želja, da bi si ustvaril pogoje za samostojno življenje, ga je peljala od doma. Nekaj mesecev leta 1938 je služil kot trgovski vajenec v Rogaški Slatini. Takrat pa je slišal za možnosti nadaljnjega izobraževanja in poklicnega usposabljanja, ki so ga nudili v okviru redovne skupnosti salezijancev. Tako je septembra 1938 odšel na Rakovnik pri Ljubljani, kjer je začel spoznavati različne oblike delovanja, ki so takrat poleg temeljnih vzgojno-šolskih in družabnih dejavnosti potekale v zavodu. Med njimi je največ njegove pozornosti pritegnila tiskarna in druge aktivnosti, povezane z njo: priprava in oblikovanje besedil, knjigoveznica, knjigarna in papirnica Mladinska založba in drugo. Ob seznanjanju s temi dejavnostmi in ustanovo kot takšno se je maja 1939 odločil zaprositi za sprejem v red. Da bi to lahko uresničil, je moral opraviti noviciat; začel ga je 18. julija 1939 in se preselil na Radno pri Sevnici. V tistem šolskem letu je bilo v noviciatu 30 kandidatov za redovno skupnost, od tega je bila polovica pripravnikov za brate in druga polovica kandidatov za duhovništvo. Enoletna izkušnja življenja in dela skupaj z drugimi je Kešpreta spodbudila, da je v njem dozorela odločitev za vstop v skupnost. Njen član je postal na začetku avgusta 1940.

Ivan Kešpret (1920–2002) (ASD, fototeka).

Bivanje na Radni in močno zanimanje za misijone, ki je prevevalo vsakodnevni utrip življenja te ustanove, je delo v misijonih vanj položilo kot alternativo uresničevanja njegove osnovne življenjske odločitve. V središču pozornosti mladih v zavodu so bila takrat poleg močnega misijonskega pečata, ki ga je skupnost imela od vsega začetka, poročila, ki so jih o svojem delu na Kitajskem pošiljali misijonarji Jožef Kerec (1892–1974),[3] Jožef Geder (1901–1972)[4] in Andrej Majcen (1905–1999).[5] Kerec in Majcen sta bila gojenca ustanove na Radni in sta z njo ohranjala stike vse do njenega zatrtja aprila 1941. Kerec je v radniškem domu opravil nekaj let vzgojne prakse in študij nadaljeval v Italiji. Majcen je bil na Radni učitelj v ljudski šoli, nato je postal učitelj v strokovnih šolah na Rakovniku, slednjič se je odločil za odhod na Kitajsko. Zanj so z različnimi prireditvami zbirali sredstva. V šolskem letu 1939/40 je bilo še nekaj dodatnih okoliščin, ki so povečevale zanimanje za druge kulture in svet. Oktobra 1939 je zavod obiskal kitajski škof Damijan Čeng (Damian Tcheng, apostolski prefekt Zhaotunga 1935–1945).[6] Konec istega meseca so pripravili misijonsko prireditev, junija 1940 pa še misijonsko razstavo.[7] Kešpret se je v začetku

1 Lorenci, Z ladjo Maribor, str. 8–9.

2 Iz uradnih dokumentov je razvidno, da je bilo njegovo osebno ime Ivan, čeprav se je pogosto pojavljalo tudi ime Janez. Več o njem gl. Ciglar (ur.), *V misijonskih brazdah Indije*.

3 Kerec je na Kitajsko odpotoval leta 1921. V portugalski koloniji Macao je zaključil študij teologije, nato je delal v Hong Kongu in sredi tridesetih let odšel v notranjost Kitajske. Z zanimivimi in obsežnimi poročili se je redno oglašal v cerkvenem tisku na Slovenskem. Daljši obiski so mu pomagali, da je obiskal številne kraje po Sloveniji ter pridobival tako sredstva kot prostovoljce in prostovoljke, ki so se mu pridružili.

4 Geder je na Kitajsko odšel jeseni 1929 in deloval v okraju Lin-Chow.

5 Majcen je na Kitajsko odšel leta 1937 in se pridružil Kerecu. Rassiga je njuno povezanost predstavil kot del prvotnega načrta in kot neke vrste osebnega dogovora, čeprav so bile odločitve o krajih delovanja sprejete drugje (Rassiga, *Don Andrea Majcen*, str. 9–11).

6 Kitajski škof Damian Čeng se je konec julija 1939 v Ljubljani udeležil mednarodnega kongresa Kristusa Kralja, nato pa na Slovenskem ostal še nekaj tednov. Bil je apostolski administrator kitajske cerkvene pokrajine Zhaotung. Na njegovem ozemlju je deloval slovenski misijonar Jožef Kerec, ki je Čenga nasledil v vodenju prefekture (*Slovenski dom*, št. 169, 27. 7. 1939, str. 1, »Kitajski škof msgr. Ceng govori«).

7 ASD, fasc. U2, povzetek kronike za šolsko leto 1939/40.

avgusta 1940 vrnil na Rakovnik, kjer se je vključil v delo rakovniške tiskarne, uprave Knjižic, in sodeloval v dejavnostih Mladinske založbe, ki je imela prostore v starem delu Ljubljane. Ker pa ideja o delovanju v misijonih v njem ni usahnila, je kmalu po prihodu na Rakovnik napisal prošnjo, da bi ga poslali v eno od misijonskih dežel.

Odločitev za Indijo

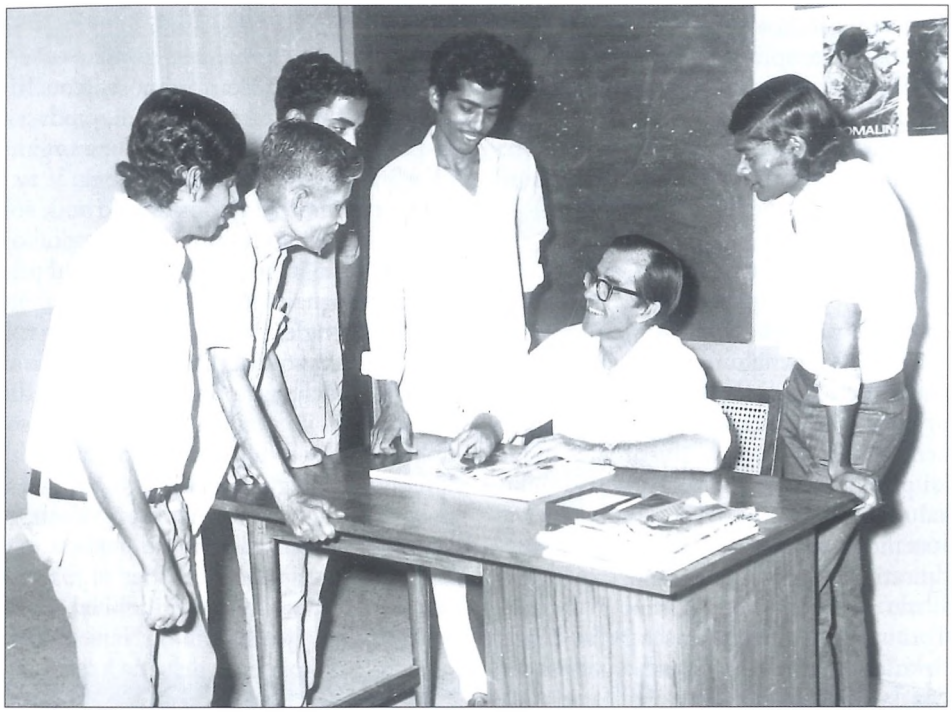
Ob koncu druge svetovne vojne se je s skupino članov skupnosti na Rakovniku in z znanci, s katerimi je sodeloval v medvojnih letih, umaknil v tujino. Nekaj časa je bil v taboriščih na Koroškem, najprej na Vetrinjskem polju, nato je zapustil taboriščno skupnost in si poiskal delo pri kmetih na podeželju. Hkrati je iskal možnosti, da bi odšel v Italijo, kjer so salezijanske ustanove preživele vojni čas ter ponovno začele odpirati svoje prvotne ustanove in dejavnosti. Uspelo mu je, da je v pozni jeseni 1945 našel zatočišče v Torinu, kjer je bilo središče reda. Zaradi predhodnih izkušenj so mu zaupali skrb za filmske in fotografske zbirke v osrednjem salezijanskem misijonskem uradu. Delovno mesto mu je ponudilo možnosti, da se je naprej usposabljal za vzdrževanje in ohranjanje filmskega in fotografskega gradiva ter istočasno za seznanjanje z misijonskimi ustanovami po svetu. Načrtno je spremljal nove metode varovanja in urejanja omenjenih gradiv ter postavil temelje zbirki slikovnega in filmskega gradiva, ki ga še danes uporabljajo za pripravo dokumentarnih oddaj in razprav. V torinskem predmestju Valdocco, kjer so bili osrednji uradi salezijanske skupnosti, se je ob vrsti drugih članov, ki so v Italijo prišli iz vzhodnoevropskih držav, odločil za odhod v misijone. Pri tem je bilo odločilno srečanje s predstojnikom južnoindijskih salezijanskih ustanov. Provincial Luis Jose Echandia Carreño (1905–1986), sicer po rodu Bask, je ravno takrat v Italiji iskal kandidate za indijski misijon in za delo v poklicnih šolah, ki so doživljale pravi razcvet. Pogovor je bil odločilen, da je bil Kešpret s strani vodstva določen za Indijo. Ker je bilo lažje dobiti dovoljenje za vstop in polet v Indijo iz Španije, se je s tovariši odpravil tja (samostojna Indija je namreč takrat šele navezovala diplomatske odnose z državami). Kasneje se je spominjal: »*Bilo je 20. decembra 1947. Veliko štirimotorno letalo družbe TWA je pristalo na letališču v Bombayu. Ko so odprli vrata, so vstopili trije uslužbenci s prašilniki in vsakega poprašili pod pazduho in drugje pod srajco. Bali so se, da prinašamo uši iz umazane Evrope v snažno Indijo. – V skupini smo bili štirje salezijanci iz slovenske inšpektorije: klerik Ignacij Kustec in sobratje pomočniki Branko Jurič, Ludvik Zabret in Ivan Kešpret. Prileteli smo iz Madrida prek Rima, Aten in Lide v Indijo Koromandijo. Veliko sem bral o tej deželi, a nikoli nisem pričakoval, da bo ta čudovita in skrivnostna dežela postala moja druga domovina. Prvi vtisi so močni, nepozabni: vročina, povsod ogromna množica ljudstva, bogastvo in revščina. Med temi ljudmi bo torej naše misijonsko področje dela.*«[8]

Prišli so v pravkar osamosvojeno Indijo, ki se je srečevala s številnimi težavami, predvsem z revščino in pomanjkanjem hrane. Skrb za organiziranje proizvodnje hrane je bila prva naloga. V to se je vključil Ludvik Zabret, ki je postal oskrbnik šolskega posestva v kraju Kotagiri blizu Madrasa; takoj je usposobil nasad čaja, ki je pomembno pomagal pri vzdrževanju ustanove. Ignacij Kustec je nadaljeval študij teologije, se učil angleščine in pomagal kot vzgojitelj v več vzgojnih ustanovah, Branko Jurić[9] in Ivan Kešpret pa sta bila dodeljena v izobraževalna središča Tirupattur, kjer so bile poklicne šole. Čeprav so imeli nezaupljiv odnos do tujcev, so bili v zavodih lepo sprejeti. Po zaslugi istega inšpektorja Carreña so salezijanci poleg vodenja več vrst izobraževalnih ustanov začeli načrtno delati za domače poklice. Za Kešpreta je bila prva postaja Madras, kjer se je uvajal v krajevne navade ter si pospešeno pridobival znanje angleščine in krajevnega jezika tamil. Največ pozornosti pa je namenil strokovnemu delu, na katero se je pripravljal v Italiji. Dodeljen je bil nadškofu Ludviku Mathiasu (1887–1965), voditelju nadškofije Madras, ki je prihajal iz Belgije, pri urejanju škofijske dokumentacije.[10] Ugledni nadškof je bil dober organizator in načrtovalec. Kot neformalni voditelj indijskega episkopata je v svoji škofiji pokazal model vzpostavljanja škofijske kurije. Pripravil je priročnik o organizaciji škofijskih uradov, vključno s skrbjo za zbiranje, urejanje in varovanje dokumentarnega gradiva, posebej načrtov in fotografij. Priročnik je bil cenjen tudi zunaj Indije. Kešpret je bil s svojimi izkušnjami in znanjem nadškofu Mathiasu izvrsten pomočnik, ker je nadškof hotel ustanoviti urejeno zbirko gradiva, ki bi govorilo o začetkih cerkvenih ter izobraževalnih struktur na ozemlju nadškofije Madras (takšno ime je uporabljeno v zapisih o stikih med Slovenijo in Indijo; po osamosvojitvi Indije so mestu dali prvotno tamilsko ime Chennai).[11]

Vključitev v indijske ustanove

Hkrati z učenjem angleščine in krajevnega jezika je imel Kešpret možnost, da se je uvajal v krajevne razmere in spoznaval sistem delovanja vzgojno-izobraževalnih ustanov, ki so jih imeli člani salezijanske skupnosti. Imel je dovoljenje za enoletno bivanje v deželi, moral pa se je podvreči pravilom, ki so veljala

8 Ciglar, *V misijonskih brazdah Indije*, str. 101.
9 Branko Jurić je bil doma iz okolice Splita. V Indiji je deloval kot mizarski mojster do leta 1959; takrat se je preselil v Španijo.
10 Prim. Mathias, *Quarant'anni di missioni in India*.
11 V enem svojih obsežnejših dopisov iz septembra 1951 je predstavil svoje delo pri zbiranju fotografskega in drugega dokumentarnega gradiva, za kar ga je pooblastil nadškof Mathias (Kešpret, Glas iz Indije, str. 10–12).

Ivan Kešpret pri pouku z vajenci (ASD, fototeka).

za tujce; med drugim je moral biti vsako leto cepljen proti kugi in koleri. Kmalu po prihodu je bil poslan v Tirupattur, kjer je bil osrednji zavod za salezijanske aspirante iz južne Indije, bodoče brate in duhovnike. Zavod je nudil možnost bivanja in izobraževanja kar okoli 200 gojencem, ki so prihajali iz pokrajin Kerala, Tamil Nadu, Goa in Bombay (Mumbai). Med njimi so se vsaj nekateri odločali za vstop v redovno skupnost. Tako so vsako leto v noviciat poslali okoli 30 kandidatov, nekateri so se odločili za duhovništvo ali redovništvo, drugi so imeli s spričevalom o končani srednji šoli boljše možnosti za življenjsko kariero. V obsežni skupnosti je Kešpret imel še nalogo skrbeti za bolne. »*Kjer je 230 ljudi v hiši, je vedno kdo bolan. V bolniški sobi je bilo 15 postelj … Čudno, sam nisem nikoli zbolel, čeprav sem bil vedno med bolnimi*«, je zapisal.[12] Njegov misijonski tovariš Zabret se je tega časa spominjal takole: »*Prvih deset let je bil Ivan bolničar v Tirupatturju, kjer je bil zelo cenjen zaradi svoje potrpežljivosti in uslužnosti. Vsem je bil noč in dan na razpolago.*«[13] Hkrati je bil vzgojitelj trideseterici aspirantov, pomagal jim je pri učenju in pridobivanju delovnih navad (morali so sodelovati pri obdelovanju riževih polj in nasadov sladkornega trsa), zanje pa je organiziral tudi prostočasne dejavnosti. Že na tem mestu ga je pritegnila indijska glasba, tako da je ustanovil deški zbor, s katerim je sodeloval pri raznih prireditvah v cerkvi in gledališki dvorani. Kot je mogoče razbrati iz pričevanj njegovih učencev in občasnih zapisov, je v tem obdobju pridobil tudi določeno formalno glasbeno izobrazbo.

Poleg aspirantata so odprli strokovno šolo za tiste, ki so želeli postati salezijanski bratje in delovati na posameznih poklicnih področjih. Uvajali so jih v mehaniko, mizarstvo, tiskarstvo, rezbarstvo in druge poklice. Tu so delovale splošne, strokovne in srednje šole (označevali so jih z angleškim izrazom »high school« ali »college«). Branko Jurič je tu postal mojster v mizarski šoli in je izobraževanje mizarjev postavil na povsem nove temelje. Kešpret je prevzel skrb še za pevski zbor, ki je sodeloval pri cerkvenih slovesnostih. V začetku avgusta 1953 so se vsi slovenski salezijanci, ki so v tistem času delovali v Indiji, prvič zbrali v Tirupatturju na posvečenju in novi maši Ignaca Kusteca.[14] S svojim pevskim zborom je slovesnost popestril tudi Kešpret, ki je spomin na ta dogodek ohranil s številnimi fotografijami.[15]

Povečevanje števila ustanov in obiskovalcev raznih šol je narekovalo, da so leta 1968 za potrebe srednješolcev postavili novo poslopje zunaj mesta Tirupattur. »*Mene so imenovali za prvega ekonoma. Pustiti sem moral bolničarsko delo in se posvetiti denarnim zadevam. Skrbel sem za hrano in druge potrebe zavoda, nadzoroval posestvo in načrtoval, kaj bomo doma pridelali. V meni se je spet zbudil kmet. Vsaj dvakrat na*

[12] Povzetek daljšega dopisa v Ciglar, *V misijonskih brazdah Indije*, str. 106.

[13] Zabret, Misijonar o misijonarju, str. 7.

[14] Ignac Kustec (1923–2005) je v Indiji deloval do leta 1963, ko se je vrnil v Slovenijo (ASD, osebna mapa).

[15] Prim. Bernik, Slovenska nova maša v Indiji. Daljše poročilo pod naslovom Nova maša v Tirupatturju je bilo objavljeno v *Naše delo* 8, 1953, št. 6, november–december, str. 6–9.

dan sem obšel vse njive in nasade. Povišal sem delavcem plačo, a tudi zahteval, da bolj pridno delajo.«[16] Kot ekonom novoustanovljenega zavoda je dal nov zagon gospodarski preskrbi – zemlja okrog zavoda je zaživela: na poljih so začeli gojiti riž, arašide, indijsko zelenjavo, razne vrste prosa in drugo. To je bil prvi primer v Indiji, da je upravo neke ustanove prevzel brat; do tedaj so namreč takšne naloge opravljali izključno duhovniki.

Poleg tega je imel več nalog na ravni indijske inšpektorije, ki je imela središče v Bombayu – Don Bosco Matunga. Beležil je dejavnosti, ki so bile organizirane v mestni četrti, kjer se je šolalo več kot dva tisoč petsto fantov – od vrtca do osmega razreda gimnazije.[17] Kot uradni fotograf je skrbel, da so bili z življenjem Cerkve v Indiji seznanjeni cerkveni listi po vsem svetu. Zato je spremljal različne cerkvene dogodke in nato fotografije posredoval novinarjem, ki so jih uporabljali za pripravo poročil. Ker je moral biti veliko na poti, mu je to pomagalo pri seznanjanju z vsemi razsežnostmi indijskega življenja in delovanjem tamkajšnjih struktur. Hkrati je oblikoval fotografske zbirke, ki so postajale del dokumentarnega gradiva domala vseh cerkvenih ustanov na ozemlju nadškofije Madras. Ko je bil v začetku decembra 1964 v mestu Bombay (Mumbai) pripravljen 38. mednarodni evharistični kongres, ki se ga je na povabilo tamkajšnjega nadškofa Graciasa udeležil papež Pavel VI., je bil Ivan Kešpret v pripravljalnem odboru in nato uradni fotograf. V posebno zadovoljstvo si je štel, da je lahko med gosti pozdravil škofa iz Maribora, dr. Maksimilijana Držečnika. Kongresno dogajanje, na katerem se je zbralo več kot štiri milijone ljudi, je naredilo trajen vtis tako na papeža Pavla VI. kot na Kešpreta. Za papeža pravijo, da je ob tem dobil zamisel o pripravi svoje znamenite okrožnice *Populorum progressio – O delu za razvoj narodov*, Kešpret pa se je v svojih dopisih vedno znova vračal na svoja doživetja v času kongresa ter s fotografijami polnil strani časnikov in revij.[18]

Nov začetek v Madrasu

Dobri dve desetletji po prihodu v Indijo je Kešpret delal v vzgojno-izobraževalnem središču salezijanske skupnosti v Tirupatturju, na podeželju, leta 1970 pa je postal član učiteljske ekipe v Rinaldi Juniorate, Salesian Institute of Graphic Arts (SIGA) v Madrasu, prestolnici indijske zvezne države Tamil Nadu. Tu so indijski salezijanci postavili novo in moderno tiskarno, eno od svojih desetih ustanov v tem mestu; iz nje se je razvil SIGA Polytechnic College. Kešpret se je moral preseliti v velemesto in se na novo prilagajati. Po nekajmesečnem usposabljanju v eni od tamkajšnjih tiskarn je prevzel vodenje grafičnega oddelka v šoli ter skrbel za redno posodabljanje tiskarne in drugih oddelkov. Po dvajsetih letih dela v šoli je poročal: »*Leta 1970 smo dobili prvi offset. Leto pozneje smo opremili fotografski oddelek, potreben za izdelovanje klišejev in plošč za barvni tisk. To je bila moja specializacija. Moral sem poučevati teorijo in prakso. Priznam, da sem bil na začetku samo pol strani pred fanti. Sedaj imamo že 6 offsetnih strojev in v kratkem bodo dodali dvobarvnega in štiribarvnega. Linotipe in monotipe, ki so bili včasih moderni za stavce, rabimo samo še za ogled. Njihovo mesto so prevzeli elektronski stavni računalniki.*«[19] Šolski ritem je bil organiziran tako, da so gojenci ob dopoldnevih imeli teoretični pouk, popoldne pa praktično delo v tiskarnah. Gojenci niso bili vsi katoličani, so pa zelo cenili izobrazbo, ki so jo pridobili v tej ustanovi, saj jim je odpirala pot v družbo in zagotavljala dostojno življenje. V skladu z indijsko zakonodajo so v šolo morali sprejemati tudi otroke drugih veroizpovedi. Svojim znancem je Kešpret v enem od dopisov zapisal: »*Začetek in vzdrževanje strokovne šole stane veliko več kot kakršna koli gimnazija. Stroji postajajo vsak dan bolj komplicirani, popolni in zato tudi dražji. V zadnjem času si šole brez računalnikov ne moremo predstavljati. Elektronika je močno posegla v učni načrt in tudi v žepe lastnikov šol.*«[20] V šolskem letu 1975/76 se je dodatno izobraževal v Italiji, kjer je opravil tečaje za litografski in offsetni tisk, kar mu je omogočilo, da je prevzel naloge organiziranja grafične šole in tiskarne. Izkazal se je predvsem kot dober učitelj v tiskarskih šolah in odličen fotograf. Ko so se odprle možnosti priprave in izdelave filmov, je bil med prvimi, ki je film uporabil za predstavljanje salezijanskega dela. Med prvimi je posnel film o gospodarskih podvigih misijonarja Ludvika Zabreta v Goi, kjer je ne le skrbel za prehrano številnih prebivalcev zavoda, temveč je tudi uvajal nove tehnologije na področju pridobivanja vode in odkrivanja vodnih virov.

Sredi sedemdesetih let je bil Kešpret občasno poslan v pokrajino Kerala, ki je bila večinoma katoliška, da bi zbral dokumentacijo o salezijanskem delu in posnel kak film. Večina indijskih salezijancev je v tistem času prihajala iz Kerale, v številnih družinah je bilo več duhovnih poklicev, bratov in sester ter duhovnikov. Doživel je pravi razcvet navdušenja za vstop v skupnost. V kraju Mulakara so salezijanci odprli nov aspirantat za 150 kandidatov. Prevzeli so tudi nove oblike dela med mladimi, na primer poboljševalne zavode za mladostnike. Kmalu so se pokazali dobri sadovi tako pri pridobivanju znanj kot uvajanju v obrtne poklice. »*Delo med mladimi je trdo in težko, a uspehi ne izostajajo. Večina fantov obiskuje šolo ali se učijo obrti. Tako, da je bila tudi policija nad*

16 Ciglar, *V misijonskih brazdah Indije*, str. 107.
17 Kešpret, Potovanje po Indiji, str. 6–7.
18 Kešpret, Pismo iz Indije, str. 199.
19 Ciglar, *V misijonskih brazdah Indije*, str. 109.
20 Prav tam, str. 108.

Dragi g. Tone, dragi pobratje! Kadiri, 12.12.94

Leto se je zaključilo okrog pol: odšla je zelena in cvetoča pomlad, mnoče poletje, dišeča in rododolna jesen. Tmo pred zimo, ki bo pokrila vso grdobo in dala romantično ozadje božičnim praznikom.

Blagoslovljene praznike in srečno Novo leto želim vam in vsem dragim pobratom na Rakovniku. Naj Betlehemsko dete pošlje mir, upanje in ljubezen, da bo po naših žrtvah in medsebojni ljubezni ta poganski svet spoznal, da Bog v resnici živi.

Tudi indijski kristjani pojejo o pričakovanju: Ni oblačka na nebu, ali sonca naj ga da. Konconsko deževje je umilo vse cel, hiše, skrilalo poti z dreves. Vse je v pravičnem zelenju. Spobudnice po oblegane, da bo tudi v dušah vse novo, ker bo nebeško Dete našlo prijetno zibelko.

Ivan Kešpret s skupino gojencev tiskarske šole (ASD, fototeka).

vsem tem začudena«, je zapisal v pismu *Katoliškim misijonom*.[21]

Indijski salezijanci so cenili delo, ki ga je Kešpret opravljal v njihovi sredi. Ko so 31. januarja 1990 odprli novo poslopje mladinskega centra Don Bosco Youth Centre–Rinaldi Hall, je bil prav on izbran za slavnostno otvoritev prostorov. Kot priznanje za 28-letno delovanje v ustanovi SIGA so ustanovili dve štipendiji, ki se imenujeta po Ivanu Kešpretu (Bro. John Kespret Award). Vsako leto ju dobita študenta, ki sta se odlikovala po zavzetosti za študentsko delo in skupnost. Kot je razvidno iz spletne strani province Chennai, so se Kešpreta oktobra 2020 ob stoletnici njegovega rojstva spomnili s posebno prireditvijo.[22]

Za lastno dušo je Kešpret ob nedeljah in praznikih pomagal v bližnji župniji (kraj Kotagiri), kjer je po letu 1975 vodil pevski zbor. »*Že več kot 15 let poučujem petje v naši župniji. To mi je v razvedrilo. Pri petju pozabim na težave. Dvakrat na teden imamo pevske vaje. Pevci so fantje in dekleta ter skupina sester. Pojemo štiriglasno, kolikor je pač za razmere mogoče*«, je zapisal v enem svojih pisem.[23] Med papirji v njegovi zapuščini je mogoče najti tudi notne liste, na katere si je zapisoval posamezne melodije za izvajanje določenih liturgičnih besedil.

[21] Pismo v *Katoliški misijoni*, št. 10, oktober 1976, str. 389.

[22] Prim. spletno stran www.donboscochennai.org (29. 3. 2021).

[23] Ciglar, *V misijonskih brazdah Indije*, str. 109.

Še zadnja postaja

Ko so mu začele pešati moči, je Ivan Kešpret leta 1998 postal član skupnosti v kraju Yellagiri Hills, Mangalam, ustanovljene štiri leta pred tem. Tu so salezijanci vzpostavili osrednji noviciat za dve indijski provinci: Chennai (Madras) in Tiruchy, ob njem pa več socialnih dejavnosti, namenjenih mladim tistega območja. Ponujali so večerno šolanje, dnevna zbirališča za otroke iz najnižjih slojev ter prostočasne dejavnosti, zlasti v poletnem času. Osrednja pozornost v ustanovi je bila namenjena mladim, ki so se pripravljali na vstop v salezijansko redovno skupnost. Kešpret je delil življenje z njimi. »*Novince je zelo navdihoval s svojim življenjem in delom. Njegova točnost in rednost pri pobožnih vajah skupnosti je isto izvabila tudi iz njih. Videli so ga pri trdem delu in pri prenašanju vseh bolečin in muk, ki so ga spremljale. Celo v svoji starosti je bil vedno zaposlen in vesel. V vsaki skupini novincev je vodil zbor, ki je liturgijo napravil zelo živo*«, je o njem v posmrtnem listu zapisal njegov predstojnik.[24] Čeprav je bil prvoten namen pri selitvi v to skupnost, da bi v miru preživel jesen svojega življenja, je takoj odkril možnosti dela na vrtu pri urejanju parka, ki je obdajal poslopje, ter pri spodbujanju glasbenih dejavnosti.

V enem svojih poročil misijonskim prijateljem je leta 1989 zapisal: »*Med mladino je moje delo. To me dela mladega. Moji lasje so še vedno temni in zato so mi nekateri mlajši nevoščljivi. Moral bi biti že v pokoju – drugo leto bom stopil v sedemdeseto leto – a za salezijanca ni pokoja. Trudi se in delaj, dokler moreš. Na koncu poti bom že našel kakšen kotiček, kjer me bodo sprejeli kot preužitkarja. A do konca si želim biti med mladino.*«[25] Kešpret je bil med pionirji več salezijanskih ustanov v Indiji. Prvi rodovi indijskih salezijancev so bili njegovi gojenci. Ob Kešpretovi smrti leta 2002 so ugotavljali, da sta bila med njegovimi gojenci dva poznejša škofa in domala vsi salezijanski predstojniki.[26]

Večdesetletno delo za širitev salezijanske navzočnosti v Indiji in za duhovne poklice je začelo prinašati sadove. Salezijanska skupnost v Indiji je letno začela dobivati na stotine novih poklicev. Povečevalo se je število novih ustanov, zato je bilo ustanovljenih več inšpektorij – ob Kešpretovem slovesu jih je bilo devet, vseh salezijancev pa več kot dva tisoč. Novi misijonarji od drugod niso mogli več prihajati, zato je bilo še pomembnejše delo za vzgojo domačih poklicev. Od začetka osemdesetih let preteklega stoletja so začeli iz Indije odhajati prvi misijonarji, ki so gradili temelje salezijanski navzočnosti v Afriki in drugih delih sveta.

Kešpretov pogled na Indijo

Ivan Kešpret, ki je v Indijo prišel le nekaj mesecev po razglasitvi njene neodvisnosti, je bil dober opazovalec vsakodnevnega življenja in globalnih razmer v Indiji. V največji možni meri se je vključil v vsakodnevno življenje ljudi, predvsem tistih z dna družbe, zato je dobro poznal razmere, v katerih so živeli ljudje na podeželju in na ulicah. Zanimal se je za razvoj šolskih dejavnosti, zlasti na strokovnem področju. Za razvoj šolstva na tem področju so se najbolj zavzeli indijski škofje, ki so redovne skupnosti spodbujali k odpiranju novih šol.[27] Kešpret je hitro ugotovil, da Indijci zelo cenijo izobrazbo in da v njej vidijo možnosti življenjskega uspeha. Hkrati pa so bili zelo zavezani vrsti tradicionalnih struktur in vrednot, mestu izvirnih indijskih religij in stanovski ureditvi družbe. 15. avgust 1947, ko je Indija razglasila neodvisnost, je bil zanj začetek nastajanja preoblikovane indijske družbe in odkrivanja bogatih možnosti, ki jih je dežela ponujala.

Trideset let kasneje je v pogovoru za revijo *Ognjišče* ocenil spremembe, ki jih je doživel v tem času: »*Lahko rečem, da je napredek prav občuten. Ko sem pred tridesetimi leti prišel v Indijo, ni bilo elektrike po vaseh, zdaj pa je prisvetila že praktično v vsako vas; veliko vodnjakov imajo, iz katerih črpajo vodo na elektriko, medtem ko so prej za zalivanje riževih polj rabili vole. Indija ima tudi veliko lepih cest in skoraj vsaka vas je povezana s svetom z avtobusom. Avtobusi sicer niso tako lepi kot naši, peljejo pa le! Kar pripovedujem velja seveda za južno Indijo, kajti severne ne poznam. Država Tamil Nadu, katere glavno mesto je Madras, se je v tem času izredno razvila.*«[28]

Odkril je zelo bogato religiozno, duhovno in kulturno zgodovino različnih ljudstev, ki so bila poseljena po indijskem polotoku. Marsikaj se mu je zdelo tuje ali pretiravanje. »*Božanstev je na tisoče. Zato si je lahko izbrati boga po svojem srcu. Krava, pravijo, je bivališče 300 bogov; zato jim je sveta, kakor tudi vse stvari, ki pridejo iz nje. Kdor ima srečo, da se ob smrti lahko drži kravi za rep, gre naravnost v nebesa. Bogovi stanujejo tudi v opicah, ki jih je vse polno in delajo veliko škodo. Gorje, če bi jih začel kdo pobijati*«, je zapisal v pismu konec leta 1948.[29]

Hkrati je imel možnost, da je sodeloval z drugimi krščanskimi skupnostmi, ki so v Indiji oblikovale svoja središča, predvsem na področju socialnega in zdravstvenega dela. Šlo je za tam nastale Cerkve (Združena Cerkev južne Indije) in za različne luteranske denominacije, ki so prišle od drugod. Glede na predhodno poznavanje teh skupnosti je bil presenečen, kolikšno odprtost za sodelovanje so pokazale in kako so razumele potrebe ljudi, med katerimi so

[24] ASD, pismo Fr. Bellarmine, Bro. John Kespret, str. 3.
[25] Ciglar, *V misijonskih brazdah Indije*, str. 109.
[26] Prim. Zabret, Misijonar o misijonarju, str. 7.
[27] Prim. Kešpret, Madras – Indija, str. 4.
[28] Bole, Mlade Indijce uči tiskarske umetnosti, str. 8.
[29] Kešpret, Iz južne Indije, str. 14.

Ivan Kešpret na enem od indijskih vrhov (ASD, fototeka).

se ustalile.[30] Takoj je opazil, da so v takšnih razmerah dobri pogoji za razvoj ekumenskih idej.

V luči njegovih pogledov je zanimivo pričevanje, ki ga je zapisal leta 1989, po 42 letih bivanja v Indiji: »*Indija je v teh letih po svobodi močno napredovala. Gmotno se dviga, industrija raste in s tem tudi blagostanje. O tem priča cestni promet, ki je vsak dan gostejši. Povprečna življenjska doba Indijca se je podaljšala za več let. Vendar je pot do cilja še dolga, kajti tudi najboljši vladi ne bo takoj uspelo izenačiti razlike med bogatimi sloji in tistimi, ki nimajo niti najpotrebnejšega. Preteklo bo morda še 200 let, preden bodo izginile kaste, preden bodo nehali sežigati mlade neveste samo zato, ker niso prinesle v hišo dovolj dote, preden bodo nehali deliti Indijce v večvredne in manjvredne.*«[31]

Pozitivni so se mu zdeli tudi premiki v indijski Cerkvi. Videl je, da je v desetletjih, ki jih je podaril Indijcem, cerkveno vodstvo povsem prešlo v roke indijskih škofov in domačih duhovnikov. Čeprav so bili katoličani le majhen del indijske družbe, so imeli ugledno mesto prav zaradi dobrih šol in možnosti izobraževanja, ki so jih različne redovne skupnosti in škofije nudile mladim Indijcem. Marsikdo je prav v šolskem in vzgojnem delu, ki ga je opravljala Cerkev, videl sovražnika in grožnjo izvirni indijski religiji, to je hinduizmu. »*Pravijo, da je krščanstvo speči lev, ki se naenkrat lahko prebudi in napravi veliko škode*«, je zapisal v svojih pogledih.[32]

Sklep

Lokovičan Ivan Kešpret je bil ne le poklicni fotograf, temveč tudi vešč pisec. Bil je poznan kot »človek številnih talentov in posebej vešč v fotografiranju«, kot beremo v zgodovini salezijanske inšpektorije Tamil Nadu.[33] Njegova poročila in pisma so bila zanimiva, zato so jih radi prebirali. O svojem delu in napredku salezijanskih ustanov v Indiji je redno poročal za salezijanski tisk, najprej za *Naše delo*, in za slovensko misijonsko revijo *Katoliški misijoni*, ki je izhajala v Argentini. Na Slovenskem je njegovo delo spremljala *Družina*, oglašal se je v *Ognjišču*, ko pa je bil obnovljen *Salezijanski vestnik*, je postal tudi njegov sodelavec. Kljub velikim razdaljam in zapo-

30 Prim. Kešpret, Ekumenizem v misijonih, str. 226.
31 Ciglar, *V misijonskih brazdah Indije*, str. 110.
32 Prav tam.
33 Prim. *His Dreams Turns Gold*, str. 157.

slenosti se je občasno le odločil za obisk domovine in domačih. To je nameraval storiti že leta 1959, a mu jugoslovanske oblasti niso izdale potnega lista.[34] Zato se je prvič odpravil na pot po dvajsetih letih bivanja v Indiji – zadnje tedne leta 1967 in na začetku 1968. Po vrnitvi je zapisal: »*Moji občutki so bili tokrat veliko močnejši kot ob prvem prihodu. Videl sem strašno razliko med Indijo in Evropo. Rekel bi, da mi je bilo skoraj žal, da sem se vrnil. Premišljeval sem tudi, kaj neki bo moje delo doprineslo za blagor Indije. Bo kakor kaplja, ki jo vržeš na gorečo hišo. Pa sem se tolažil: Bolje ena kaplja kot pa nič. Bog lahko iz ene kaplje napravi velik potok.*«[35] Ko se je leta 1976 v Torinu udeležil izobraževanja za offset tisk in litografijo, da bi lahko v tiskarni v Madrasu odprli nov oddelek, je obiskal salezijance na Slovenskem in se srečal s svojimi domačimi. Zadnjič je Slovenijo in svoje sorodnike obiskal leta 1987.

Ivan Kešpret je umrl v kraju Chennai (Madras) 17. maja 2002. Pokopali so ga na salezijanskem pokopališču v Tirupatturju. »*Z njegovo smrtjo je salezijanska inšpektorija Chennai izgubila ponižnega in vedrega sobrata, ki je na vse okrog sebe naredil globok vtis s svojim preprostim in predanim življenjem*«, je v posmrtnem listu zapisal njegov predstojnik.[36]

Stike z domovino je ohranjal predvsem v pisni obliki. Po odhodu v Indijo je trikrat imel priložnost, da se je srečal z domačimi. Zato ga je osebno poznal le najožji krog članov družine. Prispevek naj pomaga, da se bo zapisal tudi v krajevno zgodovino.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASD – Arhiv salezijanske družbe Ljubljana-Rakovnik
fasc. U2, kronike zavoda na Radni
fototeka
osebna mapa; pismo ob Kešpretovi smrti, ki ga je napisal Fr. Bellarmine

ČASOPISI

Slovenski dom, 1939.

LITERATURA

Bernik, Pavel: Slovenska nova maša v Indiji. *Naše delo* 8, 1953, št. 5, september–oktober, str. 12–13.
Bole, Franc: Mlade Indijce uči tiskarske umetnosti. *Ognjišče*, april 1977, str. 7–10.
Ciglar, Tone (ur.): *V misijonskih brazdah Indije: Zabret, Kešpret, Bernik.* Ljubljana: Katehetski center – Knjižice, 1990 (Misijonska knjižnica, 3).
His Dream Turns Gold, 1934–1984. Salesian Province of Tamil Nadu and Sri Lanka: s. a.
Kešpret, Ivan: Ekumenizem v misijonih. *Družina*, št. 20, 15. 10. 1966, str. 226–227.
Kešpret, Ivan: Glas iz Indije. *Naše delo* 7, št. 1, januar–februar 1952, str. 10–12.
Kešpret, Ivan: Iz južne Indije. *Naše delo* 4, št. 2, marec–april 1949, str. 11–14.
Kešpret, Ivan: Madras – Indija. *Družina,* št. 16/17, velika noč 1984, str. 4.
Kešpret, Ivan: Nazaj v Indijo. *Naše delo 23*, št. 3, maj–junij 1968, str. 16.
Kešpret, Ivan: Pismo iz Indije. *Družina*, št. 20, 15. 10. 1965, str. 199.
Kešpret, Ivan: Potovanje po Indiji. *Misijonska obzorja* 3, št. 4, oktober 1989, str. 6–7.
Lorenci, Mirko: Z ladjo Maribor po Srednjem in Daljnem vzhodu. *Večer*, 9. 6. 1987, str. 8–9.
Mathias, Luigi: *Quarant'anni di missioni in India.* Torino: LDC, 1965.
Rassiga, Mario: *Don Andrea Majcen. Missionario salesiano in Cina e Vietnam.* Ljubljana: Salezijanski inšpektorat, 1989.
Zabret, Ludvik: Misijonar o misijonarju. *Misijonska obzorja* 17, 2002, št. 4, str. 7.
Zaletel, Vinko: *Po Indiji sem ter tja.* Celovec: Družba sv. Mohorja, 1965.

SPLETNA STRAN

Salesian Province of Chennai:
www.donboscochennai.org

SUMMARY

Ivan Kešpret, a native of Lokovica. Photographer and teacher in India

Ivan Kešpret (1920–2002), a native of Lokovica, spent a good part of his life working in the south of India, where he moved only a few months after the country declared independence, and he followed its development first-hand for over fifty years. With the knowledge that he had obtained in Slovenia and Italy, and finally also in India, he first became a chronicle photographer of religious events, especially those organized by institutions under the Salesian order and within the framework of the Archdiocese of Madras (Chennai). He produced and edited documentary photography and later also film materials. He was

[34] V sporočilu svojemu znancu T. Vodetu objavlja Ciglar, *V misijonskih brazdah Indije*, str. 123.
[35] Kešpret, Nazaj v Indijo, str. 16.
[36] ASD, pismo Fr. Bellarmine, Bro. John Kespret, str. 1.

one of the first laymen to undertake various other, including administrative and leadership tasks, which were until then strictly in the domain of the clergy. Kešpret also earned reputation as a singing teacher and a choirmaster. He spent the last three decades of his life as a teacher at professional schools of print and graphic design. He taught several generations of young adults receiving their professional training at said schools and helped them set the foundations of their independent and successful professional careers. When computers took the place of classical printing machines, he gave way to younger generations. Kešpret was a keen observer of the developments in India, and he avidly reported on them in Slovenian press, first among the emigrants and then also in Slovenia. The Indians continue to hold his work in grateful memory, among other things, by naming the scholarship fund and student awards after him.

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 728.83/.84:7.025.3(497.4Šoštanj)

Prejeto: 7. 6. 2021

Milana Klemen

univ. dipl. inž. kraj. arh., konservatorska svetovalka,
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Celje, Glavni trg 1, SI–3000 Celje
E-pošta: milana.klemen@zvkds.si

Urška Todosovska-Šmajdek

univ. dipl. um. zgod., konservatorska svetovalka,
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Celje, Glavni trg 1, SI–3000 Celje
E-pošta: urska.todosovska@zvkds.si

Vila Mayer, vila Široko in dvorec Gutenbüchel s parkom – konservatorski oris stavbne in vrtnoarhitekturne dediščine

IZVLEČEK

V prispevku so predstavljeni trije stavbni in vrtnoarhitekturni spomeniki, bivališča premožnih meščanov in industrialcev v občini Šoštanj, ki so pomembno zaznamovali preteklost mesta in Šaleške doline. Vila Mayer, vila Široko in dvorec Gutenbüchel so bili zaradi kvalitetne zasnove in gradnje, ohranjenosti, avtentičnosti, starosti in pojavnosti v prostoru prepoznani kot kvalitetni primeri umetnostnozgodovinske, arhitekturne in vrtnoarhitekturne tvornosti s konca 19. in prve polovice 20. stoletja v širšem slovenskem prostoru. Povojne družbene spremembe in tok časa zanje niso bili najbolj pozitivni, z nedavno prenovo vile Mayer, z novim lastnikom vile Široko in prizadevanji dela lokalne skupnosti za rešitev dvorca Gutenbüchel pa tudi konservatorska stroka upa, da se jim – predvsem dvorcu Gutenbüchel – obetajo boljši časi, z novo, primerno vsebino in celovito prenovo.

KLJUČNE BESEDE
Šoštanj, vila, dvorec, stavba, vrt, park, prenova, vila Mayer, vila Široko, dvorec Gutenbüchel, družina Woschnagg, družina Mayer, Alfred Keller, Paul Schmidtbauer, Alojz Kojc

ABSTRACT

VILLA MAYER, VILLA ŠIROKO, AND GUTENBÜCHEL MANSION WITH ITS PARK. A CONSERVATION OUTLINE OF ARCHITECTURAL AND GARDEN HERITAGE

The article presents three architectural and garden monuments, that is, residences of wealthy townsmen and industrialists of the Šoštanj municipality who left an important mark on the history of the town and the Šalek Valley. Owing to their quality design and construction, conservation, authenticity, age, and landscape context, Villa Mayer, Villa Široko, and Gutenbüchel Mansion are recognized as splendid examples of art historical, architectural, and garden creativity from the end of the nineteenth century and the first half of the twentieth century in the wider

Slovenian territory. Although they have been affected by the postwar societal changes and the ravages of time, the recent restoration of Villa Mayer, the new owner of Villa Široko, and the local community's endeavours to salvage Gutenbüchel Mansion also arouse hope among conservation experts that the monuments—most notably Gutenbüchel Mansion—will thrive again after being given new, appropriate contents and a complete overhaul.

KEY WORDS
Šoštanj, villa, mansion, building, garden, park, restoration, Villa Mayer, Villa Široko, Gutenbüchel Mansion, Woschnagg family, Mayer family, Alfred Keller, Paul Schmidtbauer, Alojz Kojc

Razvoj Šoštanja in Šaleške doline so pomembno zaznamovali tudi premožni meščani in industrialci. Omenjeno območje je imelo skozi vso zgodovino velik pomen ter se je iz pretežno agrarne pokrajine konec 19. in v začetku 20. stoletja, ko se je razširila tovarna usnja Šoštanj in ko so v bližini Velenja odprli premogovnik ter zgradili železniško povezavo do Celja in Dravograda, sčasoma preoblikovalo v izrazito industrijsko pokrajino.[1] Specifičen razvoj je pripeljal do tega, da so si pripadniki višjih družbenih slojev tu zgradili številna bivališča s sočasno urejenimi vrtovi in parki. V njihovih zasnovah lahko zaznamo odmev vseh evropskih umetnostnih slogov, ki pa so na Slovensko večinoma prišli z rahlim zamikom ter se praviloma odražajo v skromnejših oblikah.

Stavbe s pripadajočo okolico so bile zaradi izvirne zasnove, časa nastanka, stopnje ohranjenosti, grajene in naravne substance, vsebine oziroma rabe ter pojavnosti v prostoru prepoznane in zavarovane kot kulturna dediščina. Nekatere so bile tudi prenovljene, druge prenova še čaka. Vse pa na svoj način kažejo vpetost v vsakokratno družbeno dogajanje in so kot take jasna odslikava časa, v katerem so nastale. Namenjene so bile ugodju tam živečih uporabnikov, poleg estetskih in doživljajskih vsebin pa imajo določeno sporočilno vrednost. Njihovo današnje stanje odraža spremembe družbenih razmer na Slovenskem, ko se vsebina in namen gradov, dvorcev in vil ni več skladala s potrebami povojne družbe. Objekti so izgubili lastnike, vlogo in pomen, kar je vodilo v njihovo postopno degradacijo ter pogosto v uničenje pripadajočih vrtov in parkov.

V nadaljevanju so predstavljeni trije izjemni objekti na območju Občine Šoštanj, ki so zavarovani kot kulturni spomeniki lokalnega pomena. To so: 1) leta 2010 obnovljena vila Mayer, ki je bila po drugi svetovni vojni nacionalizirana in zaradi lokacije na ugrezninskem območju Premogovnika Velenje sprva predvidena za rušenje, pripadajoči vrt pa je bil degradiran z umestitvijo športne dvorane s parkiriščem; 2) vila Široko z vrtom, ki je zaradi svoje namembnosti skoraj v celoti ohranila primarno podobo in je zdaj v zasebni lasti; 3) dvorec Gutenbüchel s parkom, ki je bil v povojnem času do leta 2013 sedež dislocirane enote Psihiatrične bolnišnice Vojnik, od takrat naprej pa je brez vsebine in z nerešenim lastništvom nezadržno propada.

Osnovno konservatorsko vodilo pri obnavljanju tovrstnih spomenikov je vselej varovanje in ohranjanje njihove celovite pojavnosti in lege v prostoru, ohranjenost neposredne okolice ter vsebinska, funkcionalna in prostorska povezanost objekta z vrtom oziroma parkom. Pri stavbah varujemo zunanjo podobo z vsemi likovno-arhitekturnimi elementi in detajli, avtentične notranjščine s prvotnimi tlorisnimi razporedi, značilnimi naravnimi in umetnimi materiali ter konstrukcijskimi značilnostmi z vsemi detajli. Pri vrtnoarhitekturni dediščini ohranjamo izvirno vrtno oziroma parkovno zasnovo z vrtnoarhitekturnimi prvinami, tako grajenimi, kot so pripadajoči pomožni objekti, historična oprema, grajene strukture, oblikovane površine in poti, kot tudi naravnimi, kot so izvorna drevesa, grmovnice, trajnice idr. Na spomenikih so dopustni minimalni sodobni posegi glede na primerno namembnost, ki pa ji morajo biti vedno podrejeni.

Vila Mayer

Neorenesančno vilo Mayer je leta 1899 zgradil odvetnik dr. Fran Mayer (1866–1940), dolgoletni šoštanjski župan in častni občan. Najdemo jo na naslovu Kajuhova cesta 10 v Šoštanju.

Vila je bila zgrajena kot nadstropna enodružinska hiša z odvetniško pisarno in sočasno oblikovanim obsežnim vrtom, v neposredni bližini stavbe nekdanjega sodišča in ljudske šole. Med drugo svetovno vojno je bil v njej sedež nemške vojske, vrt pa prepreden s strelskimi jarki in uničen. V povojnem času je bila v osrednjem delu vrta ob zgradbi osnovne šole zgrajena najprej telovadnica in leta 1995 na njenem mestu športna dvorana s parkirišči. Zadnja članica družine Majka Mayer je v vili živela do svoje smrti leta 1983. Po vojni, ko je bilo imetje nacionalizirano, je morala v hišo sprejeti družini De Costa in Šmid. Šmidovi so se kmalu odselili, družina De Costa pa je kot podnajemniška družina v vili živela vse do prevzema s strani Premogovnika Velenje. Majka in njen brat Dušan, ki je umrl leta 1971, sta vilo z darilno pogodbo izročila družini De Costa, saj nihče od Mayerjevih otrok ni imel potomcev. Stavba je v last Premogovnika Velenje prešla zaradi lokacije na ugrezninskem območju

[1] Gl. na primer razprave v *Prispevki k zgodovini Šaleške doline.*

Vila kmalu po izgradnji leta 1899 (arhiv ZVKDS OE Celje).

Vhodna veža iz obdobja med svetovnima vojnama (arhiv Vlada Kojca).

in bila predvidena za rušenje. Premogovnik jo je leta 2002 izročil občini Šoštanj.[2] Ta jo je skupaj z vrtom leta 2006 razglasila za kulturni spomenik lokalnega pomena in jo leta 2010 s pomočjo evropskih sredstev prenovila. V vili so na ogled javnosti postavljene stalne zbirke kulturne dediščine:[3] kiparska zbirka akademskega kiparja Ivana Napotnika, hortikulturna zbirka vrtnarskega mojstra Alojza Kojca, del zasebne domoznanske zbirke šoštanjskega zbiratelja Zvoneta

[2] Kerbavec, Vila Mayer, str. 64–67 (Kerbavec je dekliški priimek avtorice).

[3] Gl. *Vodnik po stalnih zbirkah vile Mayer.*

Dvoriščna fasada z delom vrta leta 2013 (arhiv ZVKDS OE Celje).

Vhodna veža po prenovi leta 2010 (arhiv ZVKDS OE Celje).

A. Čebula, izbor likovnih del Napotnikove galerije ter spominska soba družine Mayer. Vila je tudi protokolarni objekt občine Šoštanj.

Zunanja podoba vile kaže enostavno stavbno maso s čopasto streho, ki jo krasi vogalni stolpič s strmo piramidasto streho. Celotna zunanjščina ima arhitekturno členitev s horizontalnimi pasovi v pritličju, močno poudarjenimi šivanimi vogalniki ter okenskimi obrobami s sklepniki v nadstropju. Osrednji likovno-arhitekturni poudarek je nadstropna lesena altana. Stoji na betonski balustradni ograji vhodnega podesta kot lesena konstrukcija slopov, lokov in polnil z bogato rezljano ornamentiko arabesk in zamreženih polj.

Notranjščina predstavlja tipično zasnovo meščanske vile, z reprezentančnim komunikacijskim delom, ki ga sestavljajo vhodna veža, stopnišče in veža v nadstropju. Vstopni del vhodne veže je členjen s pilastri. Med njimi so vhodne odprtine v pritlične prostore, ki so opremljene s kasetiranimi vratnicami. Na polnih stenah vhodne veže so polja, ki s štukiranimi profili ponazarjajo slepe vratne odprtine. V osrednjem delu veže sta pod stropom z akantovimi listi okrašeni konzoli, ki nosita preklado. Strop veže krasi še štukirani motiv baročno oblikovane kartuše z rastlinsko ornamentiko. Dvoramno stopnišče ima bogato, z viticami oblikovano kovano ograjo s kovanim kandelabrom – svetilko, ki je z obnovo zasijala v nekdanji podobi. Nadstropje je zasnovano kot piano nobile. Pod stropom veže v nadstropju se spet pojavijo konzole, ki so enako oblikovane kot tiste v pritličju. Dvokrilna vrata, ki vodijo iz veže v osrednji dvoranski prostor, krasijo dekorativna barvna stekelca v tehniki vitraja. Strop osrednjega dvoranskega prostora krasi poslikava z romboidnimi in kvadratnimi polji, v katerih je naslikana stilizirana rastlinska ornamentika. Na stenah je restavratorsko obnovljen slikan kasetiran opaž. Iz prostora je izhod na altano. V prostorih jugozahodnega dela nadstropja sta se ohranili lončeni peči z neorenesančno motiviko na pečnicah. Prostori so med seboj povezani s prehodi. Vila je v jugozahodnem delu podkletena, prostori imajo plitke kapaste oboke z močno izraženimi oprogami. Podstrešje je dobilo novo funkcijo in bilo oblikovano v enovit večnamenski prostor, v katerega vstopamo skozi kovana požarna vrata, zato so bila na streho umeščena strešna okna.[4]

Vrt ob vili, katerega avtor ni znan, je bil po pripovedovanju Antona De Costa, ki je kot otrok z družino bival v vili, in glede na slikovne vire oblikovan v historičnem duhu posnemanja in združevanja preteklih umetnostnih slogov, značilnem za čas preloma iz 19. v 20. stoletje. Tako v vrtu najdemo elemente geometrijskih zasnov renesanse in baroka kot tudi organskega krajinskega sloga ter obsežen utilitarni vrt.

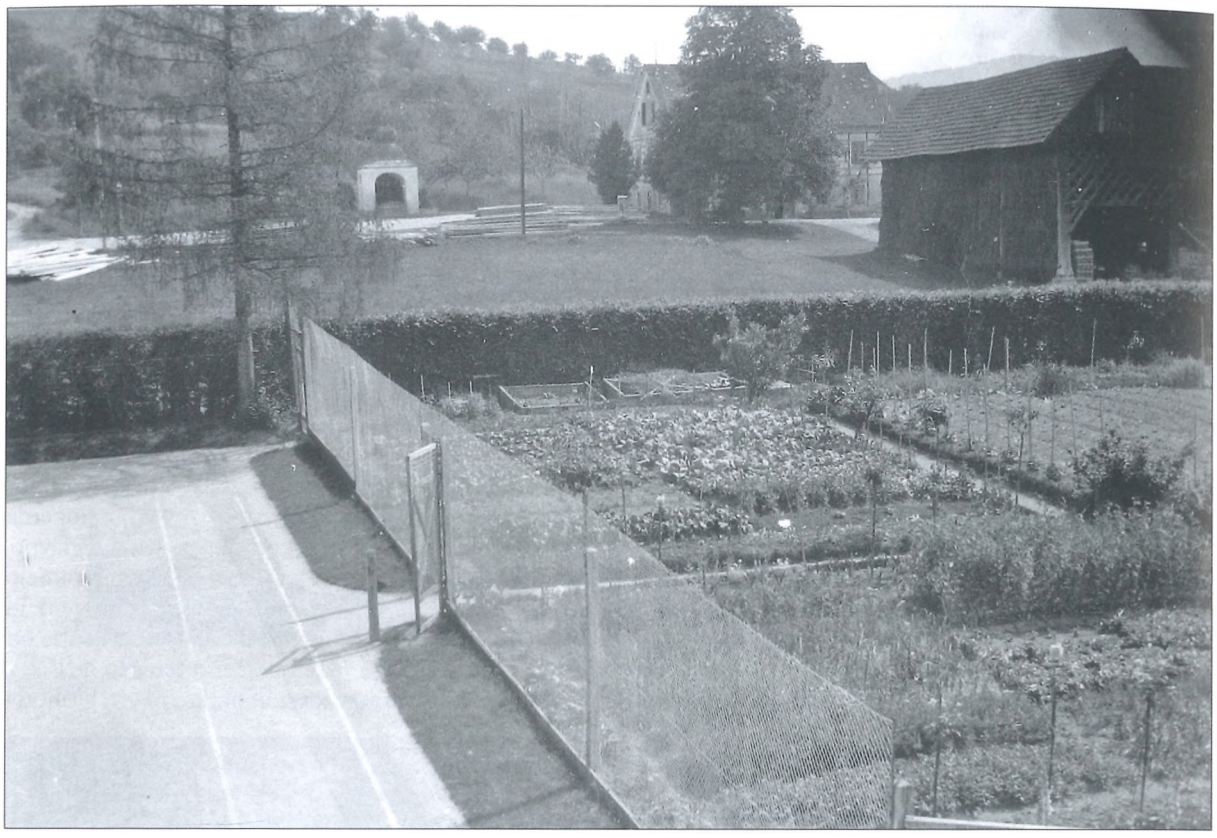
V načrtu krajinske arhitekture Ateljeja krajinske arhitekture Piano iz Velenja[5] je zapisano, da je po pričevanju enega zadnjih stanovalcev vila z vrtom obsegala območje, ki se je raztezalo od Kajuhove do Cankarjeve ceste, skupaj okoli 8000 m². Vrtna zasnova je vsebovala reprezentančni predvrt z obema osrednjima dostopoma v vilo s kovanimi vrati z betonskimi stebri z okroglimi bučami (za družino in goste ter poslovnega v odvetniško pisarno). V njem so bile okrogle gredice, zasajene s hostami in sezonskim cvetjem, ter vijugava peščena pot, ki je vodila do vhoda z altane. Na južni in severni fasadi ter na južnem delu vzhodne fasade so bile zasajene hruške, ki so se razraščale do prvega nadstropja. Za vilo je bilo peščeno dvorišče, za njim pa za živo mejo skrit sadni vrt s pomožnimi objekti, kompostom in kurnikom. V tem delu sta bili tudi jablana s kamnito okroglo mizo gobaste oblike in kamnitima klopema ter pipa z vodo. Območje se je navezovalo na glavno, osno zasnovano pot, ki je vzporedno s parcelno mejo povezovala vilo s parkovnim delom z rondojem in razpelom na skrajni vzhodni strani. Ob poti so se od zahoda proti vzhodu nizali peščeno teniško igrišče z zaščitno ograjo, utilitarni vrt in parkovni vrt. Utilitar-

Predvrt iz obdobja med svetovnima vojnama (arhiv Vlada Kojca).

[4] Opis vile povzet po Kerbavec, Vila Mayer, str. 64–67.

[5] ZVKDS OE Celje, Prenova vile Mayer z vrtom, Načrt krajinske arhitekture št. Piano/113/2007-PGD (KA), Saša Piano, s. p., Velenje, november 2007, brez navedbe strani.

Teniško igrišče in zelenjavni vrt iz obdobja med svetovnima vojnama (arhiv Vlada Kojca).

ni vrt je bil v baročni maniri osno zasnovan kvadrat, razdeljen na štiri površine, obrobljene s pušpanom in potmi, dodaten poudarek pa so bile v zaključkih debelno vzgojene vrtnice. Tam je bil tudi rožni vrt in zasajene hortenzije. Celoten motiv »kvadratov« utilitarnega vrta se je v nadaljevanju proti vzhodu v skromnejši obliki ponovil. Na severni strani utilitarnega vrta je bil po vsej verjetnosti vodnjak. V nadaljevanju se je glavna pot razdelila na tri dele, osrednja je vodila proti rondoju z razpelom, ki ga je krožno obšla. Rondo je bil privzdignjen, zasnovan po vzoru vzvišenih vrtnih prostorov (gloriett), do njega so vodile tri stopnice. Znotraj tega območja je od prvotne zasnove ostal le tulipanovec in nekaj lip, ki pa so bile zasajene kasneje. Po pričevanju so bile v vrtu zasajene številne tujerodne drevesne vrste, ki jih je Mayerjev sin Dušan prinesel s svojih potovanj. Zaradi pomanjkanja, ki je družino pestilo (verjetno po vojni), so ta drevesa podrli in les prodali.

Zaradi nove, javne funkcije vile so obsežen vrt doletele največje spremembe. Na večjem delu je bila v sedemdesetih letih 20. stoletja zgrajena šolska telovadnica (kasneje športna dvorana) z asfaltiranimi parkirišči ter vzpostavljena parkovna ureditev s posameznimi otroškimi igrali. V vrtu so tlakovali poti, zasajena so bila nova drevesa in grmovnice, preostala izvorna drevnina in ostale rastline pa so se zarasli. Postopoma so propadli oziroma bili odtujeni še ohranjeni grajeni elementi. Ob dvorani so na betonskem zidcu uredili klopi in postavili svetilke javne razsvetljave.

Celovita prenova vile in vrta je potekala med letoma 2007 in 2010 na podlagi uspešne kandidature občine Šoštanj na javnem razpisu Ministrstva za kulturo RS. Občina je tako pridobila 95 % sredstev za prenovo, od tega 85 % iz Evropskega sklada za regionalni razvoj in 10 % od Ministrstva za kulturo RS.[6] Prenova vile in vrta je potekala pod nadzorom Zavoda za varstvo kulturne dediščine (v nadaljevanju Zavod). Osnovno konservatorsko izhodišče pri prenovi je bilo maksimalna ohranitev in prezentacija značilnega arhitekturnega tipa meščanske vile z vsemi obstoječimi elementi in detajli ter poustvaritev njenega vrta v največji možni meri. Na ta način nam je uspelo spomeniku povrniti večji del njegove prvotne podobe in historične pričevalnosti.[7]

Leta 2007 je občina za prenovo vrta angažirala krajinsko arhitektko Sašo Piano iz Ateljeja krajinske arhitekture Piano iz Velenja, ki je na podlagi pričevanj, slikovnih virov, popisov rastlin, upoštevanja značilnosti vrtnoarhitekturne dediščine na prelomu

6 https://www.vila-mayer.si/vila-mayer (7. 6. 2021).
7 Kerbavec in Primc, *Problematika*, str. 13.

Predvrt po prenovi leta 2013 (arhiv ZVKDS OE Celje).

stoletij ter kulturnovarstvenih pogojev poskusila izdelati idealno rekonstrukcijo vrta, torej njegovo čim bolj verodostojno podobo. Ker je obseg nekdanjega vrta presegal območje obravnave, ki danes formalno pripada vili in ker njegova obnova zaradi v preteklosti izvedenih gradenj ni bila mogoča, je bil izdelan kompromisen predlog prenove vrta kot poustvaritev njegove nekdanje avtentične podobe s prilagoditvijo sedanjim potrebam in novi vsebini vile.

Iz načrta krajinske arhitekture[8] je razvidno, da je prenova vrta zasnovana v treh med seboj povezanih in medsebojno odvisnih sklopih: vstopnega dela (najbolj avtentičen del vrta), utilitarnega dela (prostor med vilo in športno dvorano) ter parkovnega dela. V predvrtu je bil urejen nekdanji glavni dostop z zasaditvijo gredic in živo mejo ter kovano ograjo ob cesti. Stari dostop do poslovnega dela je bil le nakazan. Na zahodni strani vile so bile urejene gredice, postavljene klopi, ob severni fasadi zasajen špalir hrušk in na celotni potezi ponovno vzpostavljena živa meja. Za vilo je bil nakazan utilitarni vrt z borduro iz pušpana in vrtnic, del površine pa so uredili kot parkirišče. Od njega se pot nadaljuje mimo športne dvorane do parkovnega dela za njo. Ta del so očistili in dopolnili s posameznimi drevesi, načrtovana je bila tudi oživitev rondoja s postavitvijo skulpture (kot spomin na razpelo). Vsi gradbeni posegi (tlaki, kovana ograja) in vsa urbana oprema (pitnik, drogovi za zastave, luči,

[8] ZVKDS OE Celje, Prenova vile Mayer z vrtom, Načrt krajinske arhitekture št. Piano/113/2007/PGD (KA), Saša Piano, s. p., Velenje, november 2007, brez navedbe strani.

Dvoriščna parcela po izgradnji vrtca leta 2014 (arhiv ZVKDS OE Celje).

konfini, koši za smeti, stojala za kolesa, klopi, informacijski napisi) so bili izbrani tako, da se v materialu in obliki prilagajajo podobi celotnega prostora in vili. Zelene površine (živa meja, rondoji, obsaditve ob altani, deli utilitarnega vrta, posamezna drevesa, grmovnice, vzpenjalke in trajnice) se po obliki in izboru vrst prilagajajo avtentični podobi vrta in so značilne za obdobje nastanka vile, ob upoštevanju nove namembnosti, vzdrževanja ter klimatskih sprememb.

Leta 2014 je občina porušila staro zgradbo osnovne šole Biba Röcka južno od vile in na njenem mestu z zasebnim partnerjem, podjetjem Esotech, d. d., po načrtih biroja Modular arhitekti iz Ljubljane zgradila sodoben vrtec. Nova zasnova je deloma posegla tudi v območje vrta vile Mayer, predvsem z otroškim igriščem v parkovnem delu in s stopniščnim dostopom do glavnega vhoda v vrtec v dvoriščnem delu vile, kar onemogoča dokončno ureditev vrta. Takrat je bil v območje vrta poleg pitnika postavljen odlitek kipa Nimfe v bronu Ivana Napotnika, kot spomin na prvi vodovod v Šoštanju, za katerega je bil zaslužen prav Fran Mayer. Ker so bile nekatere rešitve neskladne s prenovljenim vrtom, jih je Občina Šoštanj naknadno deloma sanirala. Občina objekt zgledno vzdržuje, saj je v letih po obnovi sanirala fasado ter obnovila lesene elemente balkona in altane. Pojavlja pa se vse več teženj po vzpostavitvi dvigala v vili, projekt je še v fazi usklajevanj.

Vila Široko

Primestna vila z enovito ohranjeno arhitekturo, vrtom in kultiviranim gozdom, zgrajena v tridesetih letih 20. stoletja, je postavljena na odmaknjeni gričevnati vzpetini severozahodno od Šoštanja. Oblikovanje vile z vrtom kaže vplive sočasnega dunajskega okolja, kjer so se poleg arhitekturne tradicije in secesijskih detajlov vedno bolj uveljavljale modernistične oblike, materiali in obrtniška dovršenost. Zaradi svoje ohranjenosti ima veliko umetnostnozgodovinsko vrednost in zgodovinsko pričevalnost.

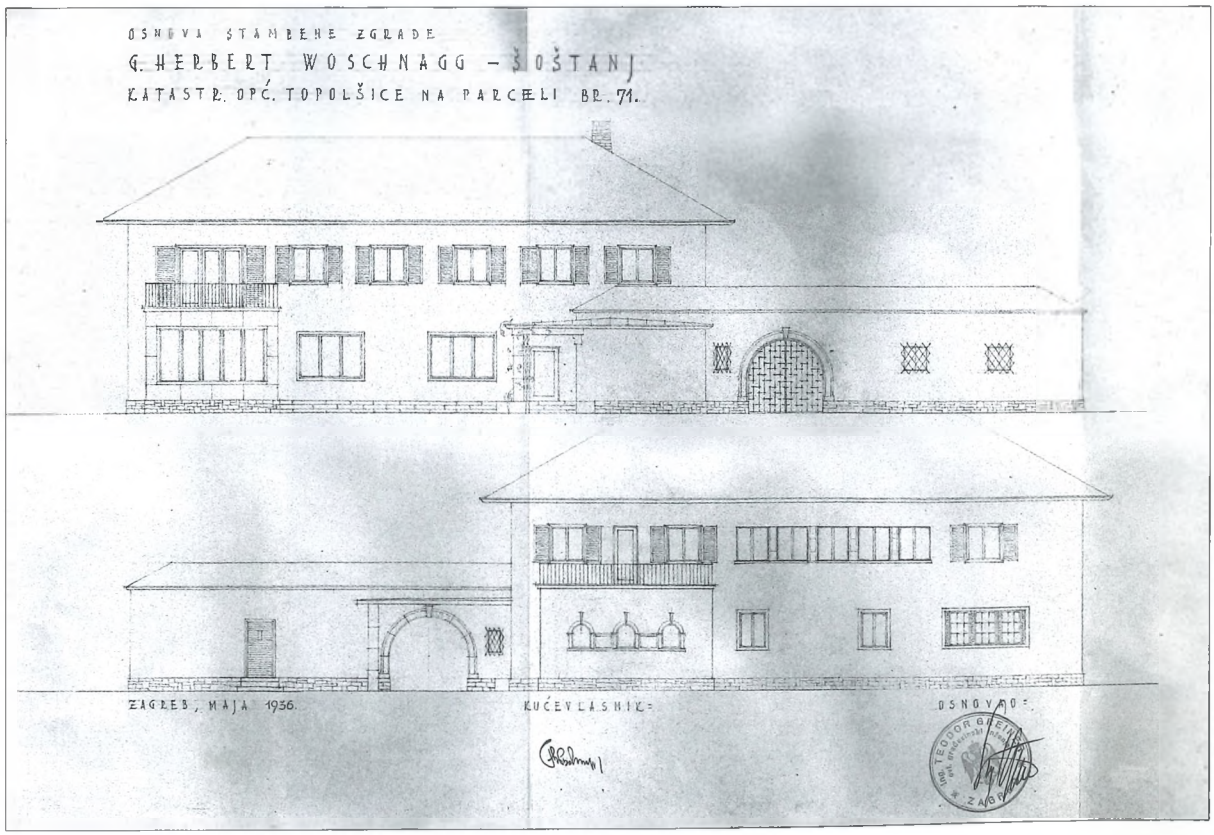
Vila z vrtom je bila zgrajena med letoma 1935 in 1938 po zamisli Malvine Woschnagg, absolventke dunajske umetnostne akademije in žene Herberta Woschnagga, lastnika tovarne usnja Šoštanj. Načrt za vilo je narisal gradbeni inženir Teodor Greiner iz Zagreba.[9]

Enonadstropna stavba s štirikapno streho, izzidanima balkonoma ter nadstrešnico nad glavnim vhodom ima na jugovzhodni fasadi prizidano pritlično pomožno poslopje z garažo, ki je postavljeno pravokotno na objekt. Glavni vhod v vilo je poudarjen s kamnitim, masivnim in zaobljenim portalom ter nadstrešnico, podprto z elegantnima kamnitima stebričema. Fasado prebijajo večje okenske odprtine z nizom oken. V pritličju so zaščitene z okrasnimi kovanimi mrežami različnih oblik, v nadstropju pa je večje in manjše odprtine mogoče zastreti s polkni. Fasadne površine so obdelane v grobem ometu in prepredene z divjo trto, tako da je fasada s svojimi zanimivimi likovno-arhitekturnimi elementi v celoti vidna le pozimi. Vsi kamniti deli stavbe in nekateri kamniti vrtni elementi so izdelani iz lokalnega tufa, znanega po značilni zeleni barvi. Nad polkrož-

[9] Aplinc, *Vošnjaki*, str. 119.

Fotografija vile z vrtom pred drugo svetovno vojno (arhiv Muzeja Velenje).

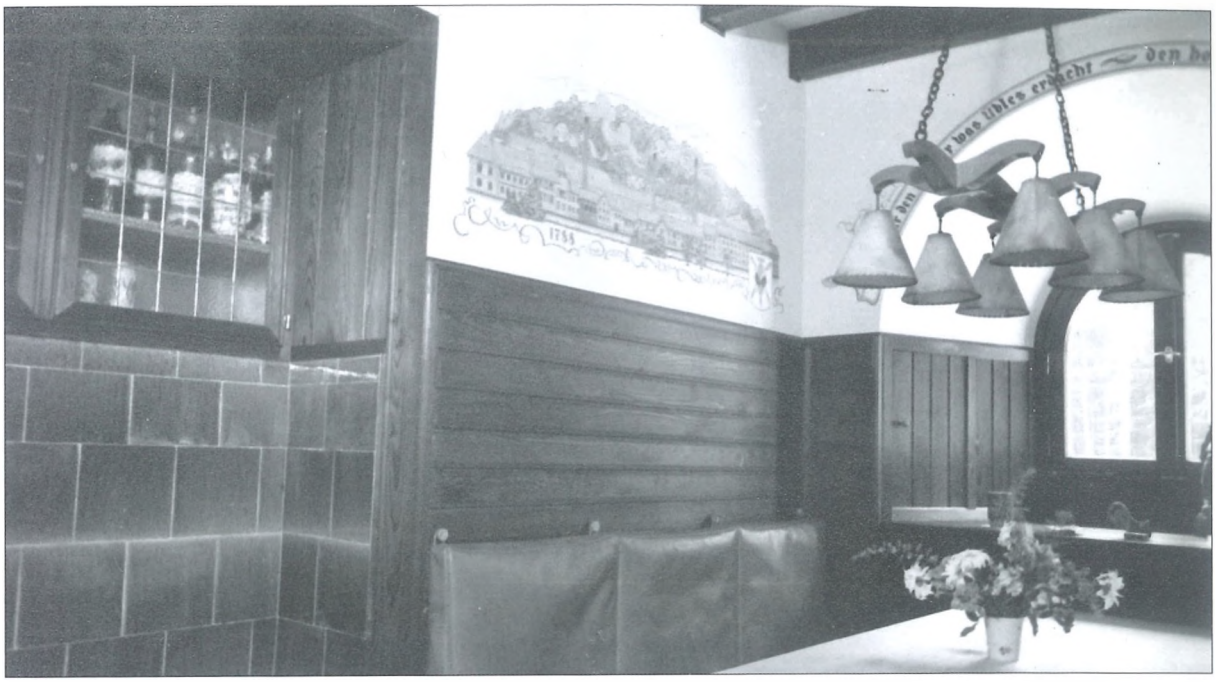
Načrt vile iz leta 1936 (last Zvoneta Čebula).

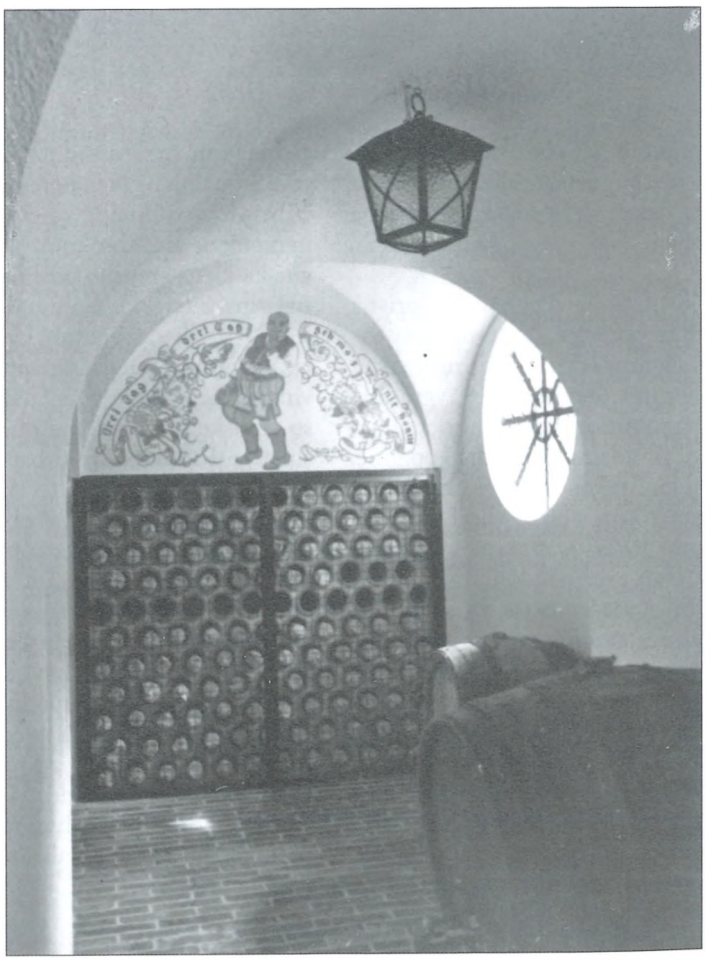
Vhodna veža s stopniščem pred drugo svetovno vojno (arhiv Muzeja Velenje).

Vhodna veža s stopniščem leta 2009 (arhiv ZVKDS OE Celje).

Poslikava tovarne v prostoru, ki vodi v vinsko klet, pred drugo svetovno vojno (arhiv Muzeja Velenje).

Danes prepleskana poslikava v vinski kleti pred drugo svetovno vojno (arhiv Muzeja Velenje).

Vstopni del vrta (foto: Urška Drofenik, 2017).

nim portalom s sklepnikom, ki vodi skozi pomožni objekt, je vzidana poznogotska reliefna podoba sv. Florijana, ki je bila nekoč del pročelja stavbe na Nunski ulici 3 v Ljubljani. Kako se je znašla na vili, bo treba še raziskati.[10]

V notranjosti se je ohranila originalna tlorisna zasnova vile z notranjo opremo. Notranji prostori so opremljeni z masivnimi lesenimi in usnjenimi stenskimi opaži, predelnimi drsnimi vrati, vgradnimi omarami in posameznimi originalnimi detajli. V nadstropju se je delno ohranila tudi oprema kopalnic. Prostori so bili razporejeni tako, da je bil bivalni del ločen od oskrbovalnega. Skozi glavni vhod iz predprostora desno pridemo v sobo, iz katere polžaste stopnice vodijo v klet, levo pa v nekdanji oskrbovalni del objekta. Tu je bil nekoč prostor za služinčad s kopalnico in pomožnimi stopnicami v nadstropje, pripravljalnim prostorom za hrano in kuhinjo. Pranje in likanje je potekalo v pomožnem objektu, ki je s prehodom povezan s tem delom vile. Iz predprostora vstopimo v osrednjo vežo z ovalnim stopniščem, ki vodi v nadstropje. Iz veže desno je še vedno ohranjena garderoba s sanitarijami, iz veže levo pa vstopimo v prostor, ki je s prehodom povezan z osrednjim reprezentančnim prostorom. To sta bili nekdaj jedilnica in dnevna soba z izhodi na pokrito teraso in vrt. V nadaljevanju veže je nekdanja knjižnica, povezana z dnevnim prostorom. V nadstropju so bile spalnice s kopalnico. Nekatere sobe z lastnim dostopom iz pritličja so imele nameščene umivalnike in so bile namenjene služabnikom. V kleti sta bili kurilnica ter vinska klet s stensko poslikavo tovarne usnja ter motivi vinske trte, ki je ohranila svojo namembnost.[11]

Po prvih domnevah naj bi vse stenske poslikave v notranjščini in zunanjščini vile ustvarila Malvina Woschnagg sama.[12] Po najnovejših raziskavah so stenske poslikave na objektu pripisane graškemu slikarju Paulu Schmidtbauerju.[13] V notranjščini je v prehodnem prostoru v klet upodobljena tovarna usnja v lasti družine, v obokanem prostoru vinske kleti je danes prepleskana poslikava poznana le še na stari fotografiji. Na fasadi vile sta med polkrožnima oknoma naslikani stilizirani iniciali H in M, ki ponazarjata začetnici imen Herbert in Malvina. V trikotnem čelu zunanjščine gospodarskega dela objekta je v sgraffito tehniki upodobljena še podoba sv. Krištofa, katere atribucija ostaja neznana. Motiv, ki se sicer pogosto pojavlja na zunanjščinah cerkva, je za vilo nekoliko nenavaden. Le podrobna primerjalna študija z drugimi Schmidtbauerjevimi poslikavami pa bi lahko razkrila, ali gre tudi v tem primeru za istega avtorja.

10 Relief je opisan v Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 184–185.

11 Opis vile povzet po Kerbavec, Vila Široko, str. 205–210.

12 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 119.

13 Kumer, Paul Schmidtbauer, str. 211–220.

Pogled na glavni vhod z vidnim reliefom sv. Florjana in sgraffitom sv. Krištofa na gospodarskem delu leta 2012 (arhiv ZVKDS OE Celje).

Vrt je nastal vzporedno z gradnjo vile, zanj je skrbel priznani vrtnar Alojz Kojc.[14] Družina se je v vilo vselila leta 1939, a je v njej živela le kratek čas, saj je bil leta 1945 objekt z okolico podržavljen.

K vili vodi cesta z mešanim drevoredom lip in brez. Nadaljuje se mimo vrtnega portala z vratarnico, ki označuje vstop na nekoč ograjeno posestvo. V bližini je stal tudi rastlinjak, katerega ostanki so še vidni v novejšem objektu. Leta 1930 je bilo domnevno na območju današnjega športnega parka zgrajeno teniško igrišče s pomožnim objektom s sanitarijami in umivalnico.[15] Zasnova vrta se v celoti podreja arhitektonskemu pravilu z značilnimi ortogonalnimi elementi in manjšim bazenom s fontano. Vrt na južni vrtni strani vile sestavlja pravokotna terasa z vodnim motivom s fontano, na jugu in severu pa vrtni prostor dopolnjujeta pravokotni travni jasi, uokvirjeni z gozdom. Severna jasa v osi glavnega vhoda, dostopna po stopnicah, ima na začetku plavalni bazen z ograjo in rožnim lokom. Okrog hiše je speljana tlakovana ortogonalna pot iz tufa, ki jo ponekod spremljajo kovane ograje in zid iz zloženega kamna. Simetrično zasajeni iglavci in listavci izrazitih habitusov in barv poudarjajo prehod med dvema vrtnima nivojema.

Zahodno od vile je gozd, obogaten z iglastimi eksotami, tlakovanimi potmi in razpršeno zasajenimi praprotmi, severno pa je prepreden s stezami in dopolnjen z jezercema. Ozko zbirko rastlin, ki se v ustaljenem redu ponavljajo skozi vrt, sestavljajo značilne hortenzije z velikimi kroglastimi socvetji, vrtnice popenjavke, iglavci, sajeni v skupine, češmin, cvetoče trajnice v rondojih in praproti v gozdu.

Po nacionalizaciji leta 1945 je bila vila z vrtom sprva namenjena stanovanjem funkcionarjev, nato je sčasoma prešla v upravljanje in last Premogovnika Velenje, ki je v vili uredil restavracijo s prenočišči, namenjeno tudi družabnim in protokolarnim dogodkom. Vila z vrtom je bila tako vsa leta redno vzdrževana, na novo je bilo sredi gozda zahodno od vile urejeno le večje makadamsko parkirišče. Občina Šoštanj je leta 2006 vilo z vrtom razglasila za kulturni spomenik lokalnega pomena.

Leta 2010 je občina na pobudo premogovnika začela urejati širši prostor vile Široko z željo po dopolnitvah z vsebinami javnega in zasebnega značaja: z gradnjo hotela s parkirišči na območju vile ter z ureditvijo športnega parka in individualne stanovanjske gradnje v vplivnem območju. S sprejetjem podrobnega občinskega prostorskega načrta in spremembo

[14] *Življenje in delo vrtnarja Alojza Kojca (1898–1945)* (https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/zivljenje-in-delo-vrtnarja-alojza-kojca-(1898-1945).html) (7. 6. 2021).

[15] Grosman, *Tenis Slovenija*, str. 34.

Terasa ob vili (foto: Urška Drofenik, 2017).

Odloka o razglasitvi za kulturni spomenik je bila dosežena kompromisna rešitev, ki temelji na ohranitvi vile z vrtom in gozdnim prostorom, ki naj bi se ji celoten prostorski koncept novega hotela podredil. Zato naj bi večji volumen hotela umestili pod zemljo na območju vstopnega platoja, namestitveni objekt pa bi se priključil vili na njenem skrajnem severovzhodnem robu, kjer bi se skril v gozd in se odmaknil iz vidnega kota osrednjega območja. Parkirišča bi umestili na vstopnem delu, promet na zavarovanem območju pa bi ukinili. Na jugozahodnem delu vplivnega območja bi dopustili linijo nizkih stanovanjskih hiš, ki bi upoštevala obstoječ relief in varovanje vedut na kulturni spomenik. Novogradnje bi bile sprejemljive tudi kot sanacija obstoječe večstanovanjske gradnje na južnem robu. Na vzhodnem delu vplivnega območja je občina še pred formalnim zavarovanjem začela načrtovati športni park s pritličnim upravno-športnim objektom sodobnega arhitekturnega pristopa in naravnimi materiali, kar bo upoštevano tudi pri oblikovanju spremljajočih igrišč in parkirišč.

Zaradi slabe finančne situacije se je premogovnik leta 2015 odločil vilo z vrtom prodati. Konec leta 2017 jo je kupil zasebnik, čigar vizija je celovita prenova, vendar lastnik izdanim kulturnovarstvenim pogojem (v prvi fazi za obnovo oziroma menjavo stavbnega pohištva) ne sledi. Vila je trenutno namenjena zaključenim skupinam ter tematskim in protokolarnim dogodkom.

Dvorec Gutenbüchel

Dvorec Gutenbüchel[16] s pripadajočimi gospodarskimi objekti stoji na dominantni, delno gozdnati vzpetini vzhodno od Šoštanja. Park v današnji podobi je bil urejen po letu 1925 v historicističnem slogu, na osno postavljenih terasah s stopnišči, rastlinjakom, eksotičnim drevjem in pripadajočim kultiviranim gozdom. V parku so skulpture, kamniti, betonski in kositrni elementi serijske izdelave, ledenica, dve fontani in vrtni uti ter kovana vrtna oprema, ograje in svetilke. Kot celota je park eden izmed bolje ohranjenih vrtnoarhitekturnih spomenikov na Slovenskem.

Dvorec Gutenbüchel, imenovan tudi Marovška graščina ali dvorec Marof v Ravnah pri Šoštanju, je stal že leta 1575, ko ga je imel v lasti Baltazar Wagen, lastnik Velenjskega gradu. Iz Vischerjeve upodobitve leta 1681 je razvidno, da so prvotni dvorec, utrjen s stolpiči, spremenili v enonadstropno stavbo z altano na glavni fasadi.[17] Do konca 19. stoletja je ime-

[16] Poimenovanje dvorca v članku je po historičnem originalu Gutenbüchel. V Registru nepremične kulturne dediščine Republike Slovenije je ime zapisano brez preglasa, ker računalniški sistem zaenkrat tega ne omogoča: Ravne pri Šoštanju – Dvorec Gutenbuchel s parkom (EŠD 4333) (https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=403a54629867466e940983d70a16ad9e) (7. 6. 2021).

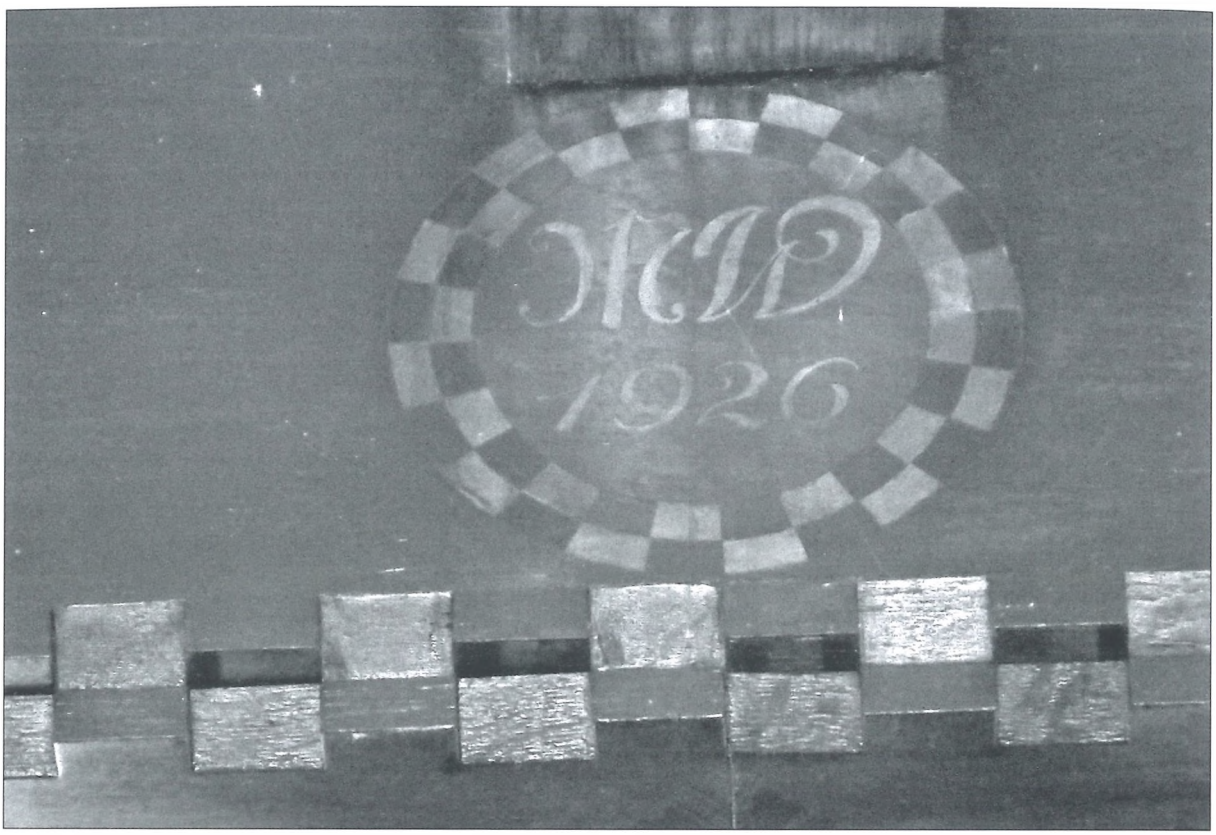
[17] Stopar, *Grajske stavbe*, str. 75.

Pogled na pročelje dvorca leta 2007 (arhiv ZVKDS OE Celje).

Salon v pritličju leta 2015 (arhiv ZVKDS OE Celje).

Iniciali MW na stropnem tramu v večji sobani prvega nadstropja (arhiv ZVKDS OE Celje, 2015).

la posest, ki je obsegala okoli 58 ha, več lastnikov.[18] Eden od njih, Gustav Eder, je pred dvorcem postavil monumentalno stopnišče s kamnitimi balustradnimi ograjami. Severno od dvorca je bil postavljen gospodarski objekt in urejen zelenjavni vrt s pravokotnimi gredicami, v izteku katerega je bil leta 1899 zgrajen pritlični rastlinjak s steklenjakom. Okoli leta 1900 so ob glavni cesti jugovzhodno od dvorca postavili konjušnico, nadstropno stavbo s šestosno fasado in pritličnima kriloma ter druge gospodarske objekte.[19]

Leta 1925 je posest prevzela šoštanjska rodbina Woschnagg, lastnica tamkajšnje tovarne usnja. Takrat je Franc Mihael Woschnagg pričel s prenovo posestva podeželskega dvorca, ki jo je leta 1931 končal njegov mlajši sin Walter, vendar ni jasno, kaj vse naj bi v tem časovnem okviru obnovitvena dela obsegala.[20] Sam dvorec so takrat celovito preuredili in obnovili, avtor je bil po zadnjih dognanjih arhitekt Alfred Keller z Dunaja.[21] Vzhodni del so preoblikovali v dvonadstropni stolpič s čebulasto streho in z odprto obokano vežo v pritličju. Glavni portal stolpiča je leta 1927 kipar Ivan Napotnik opremil s plastikama puttov. Levi predstavlja poljedelstvo, desni pa vinogradništvo. Na zahodni strani so prizidano nekdanjo kapelo spremenili v nadstropen, polkrožno zaključen prizidek. Osrednji del pročelja so poudarili z altano v pritličju in novimi okenskimi okvirji, osrednjo os pa še dodatno s strešnim volutastim čelom. Notranje prostore so opremili z ornamentiranimi parketi, lesenimi stenskimi opaži in intarziranim pohištvom. Del te notranje opreme se je ohranil do danes. V večji sobani prvega nadstropja je na stropnem tramu zapisana letnica 1926 in iniciali MW (Mihael Woschnagg).[22]

Ob vhodu na posest, ki ga zaznamuje zidani portal,[23] so zasadili drevored, zgradili vratarnico in preuredili obstoječa gospodarska poslopja. V nadstropju konjušnice so uredili stanovanje za sina Walterja, ki je bil velik ljubitelj konj, in njegovo ženo Dorli. Njegov celopostavni portret je upodobljen na enem od vratnih polnil, ki so v stanovanju vsa poslikana, prav tako lesena polnila vgradnih stenskih

18 Nekateri lastniki dvorca so opisani v: Golec, *Valvasorji*, str. 432–433; Poles, O možu z brki, str. 27–34.

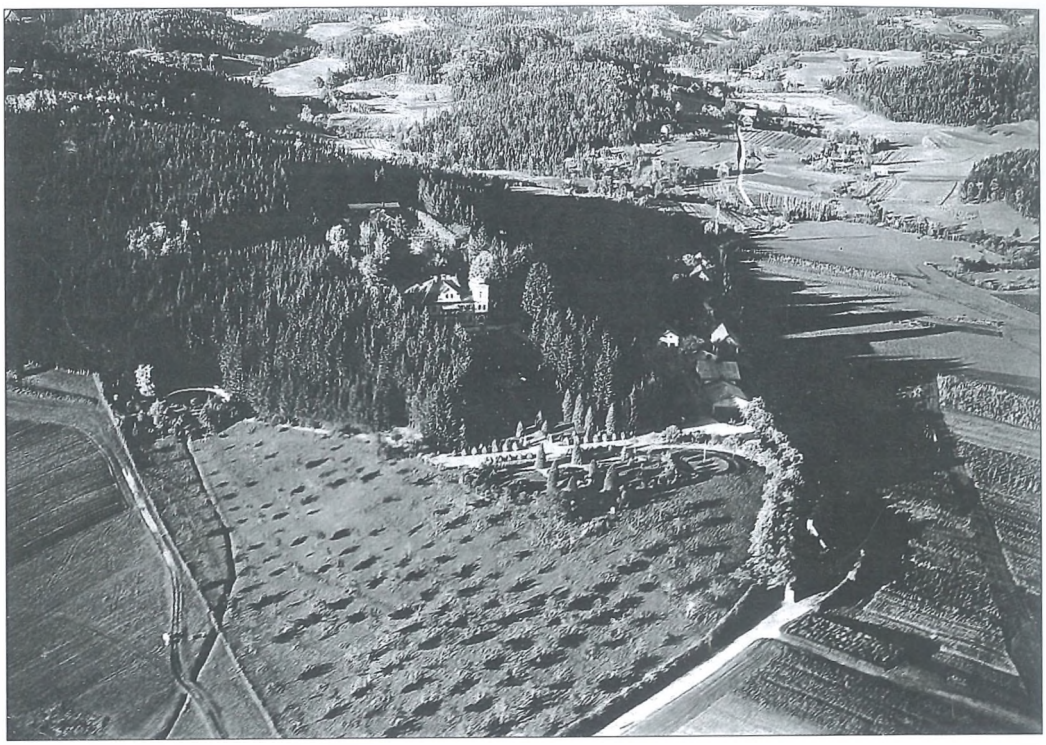
19 O gradbenih posegih na posestvu za časa lastnika Gustava Ederja gl. Poles, O huzarskem poročniku, str. 6–7.

20 Poles, Kaj nam med vrsticami, str. 6–7.

21 Knjižnica Velenje hrani šest načrtov, povezanih z dvorcem. Podpis arhitekta Alfreda Kellerja je odkrila in nanj opozorila Mateja Kumer.

22 Klemen in Todosovska-Šmajdek: *Strokovne podlage za razglasitev dvorca Gutenbuchel za spomenik državnega pomena*, ZVKDS OE Celje, NC: 1095/20 – dopolnitev, maj 2021.

23 Podrobneje o vhodnem portalu na posestvo dvorca na podlagi načrta arhitekta Kellerja gl. Poles, Dunajski arhitekt, str. 13.

Letalski posnetek posestva v času med svetovnima vojnama (arhiv ZVKDS OE Celje).

Zelenjavni vrt z rastlinjakom v času med svetovnima vojnama (arhiv ZVKDS OE Celje).

Nekdanja konjušnica leta 2018 (arhiv ZVKDS OE Celje).

Portret Walterja Woschnagga z motivi Šoštanja v ozadju na vratnih polnilih v nekdanjem stanovanju v konjušnici (foto: Mateja Kumer, 2020).

omar. Slikar je z drobnimi motivi ustvaril še ilustrativno fantazijsko zgodbo na steni nekdanje otroške sobe. Gre za graškega slikarja Paula Schmidtbauerja, ki je za družino Woschnagg v Šoštanju delal okvirno v letih 1938 in 1939. Glede na dokaj nova spoznanja o slikarjevem delu v Šoštanju še ni znano, na kakšen način je bil povezan z naročniki.[24] Nadomestni rastlinjak, izdelek podjetja Ig. Gridl z Dunaja,[25] je imel izpopolnjen sistem ogrevanja, namakanja ter odpiranja stekel, v bližini pa so zgradili hidroelektrarno, ki ni več ohranjena. Posestvo je merilo 48 ha obdelovalnih površin, na katerih so se ukvarjali pretežno z živinorejo in rejo jahalnih konj, skupaj z gozdovi pa skoraj 100 ha.

Park je bil celovito urejen v času med svetovnima vojnama, avtorica zasnove je bila tovarnarjeva žena Marianne Woschnagg,[26] diplomantka dunajske visoke umetnostne šole.[27] V značilni historicistični maniri je bil urejen v duhu različnih zgodovinskih slogovnih obdobij, predvsem renesanse in baroka, čas nastanka pa predstavljajo materiali posameznih serijsko izdelanih elementov (beton in kositer) ter raba eksotičnih dreves, ki nastopajo kot okvir grajenih parkovnih elementov. Koncept ureditve je izkoristil lego dvorca s parkom na južnem pobočju, kjer so v osno zastavljenem zaporedju nanizane posamezne sestavine, povezujejo pa jih že omenjene kamnite stopnice z ograjami in dve polkrožni rampi. Vstopni drevored vodi mimo trikotno zasnovane gredice do prve terase, kjer so fontana s striženim pušpanom, ledenica ter peščene sprehajalne poti. Plato je polkrožno zaključen z nizom striženih jesenov, skozi katere

[24] Kumer, Paul Schmidtbauer, str. 211–220.

[25] Kumer, Dunajska dvorna, str. 221–232.

[26] Avtor se sprašuje o pristnosti podatka, saj razen v nadaljevanju navedenega pisma ni drugih oprijemljivih dokazov o tem (gl. Poles, Je Marianne Woschnagg, str. 6–7).

[27] Arhiv ZVKDS OE Celje, dosje spomenika dvorec Gutenbüchel, Pismo dr. Gregorja Woschnagga konservatorki Alenki Kolšek iz leta 1992.

Osrednje stopnišče v parku leta 2007 (arhiv ZVKDS OE Celje).

se os izgubi v odprti krajini. Široko centralno stopnišče, ki ga na obeh in spodnji strani obdajajo kleki, vodi do osrednje terase pred dvorcem s sredinskim vodnim bazenom z vodometom s kositrnim kipom dečka in laboda. Motiv so obkrožali štirje kositrni grifoni, vse obdaja strižen pušpan. Od tu vodi stopnišče do ožje peščene terase pred dvorcem, zamejene s kamnito balustradno ograjo, na kateri so bile postavljene vaze. Za dvorcem stoji lesena vrtna uta, za gospodarskim poslopjem pa tretja obsežna terasa, kjer naj bi v parkovnem delu do konca druge svetovne vojne stala tudi lesena Pieta, delo kiparja Meštrovića.[28] V nadaljevanju je bil urejen cvetlično-zelenjavni vrt, prav tako obdan s striženim pušpanom, ki se zaključuje s stavbo rastlinjaka in vrtne ute, za njim pa se kompozicija konča v gozdnem pobočju, imenovanem Tenik. Tam je stal t. i. Vošnjakov križ, od katerega so ostali le kamniti deli podstavka. Celotno območje parka je obdano s kvalitetno kovano ograjo, okrašeno s kandelabri, ki so bili nekoč uporabljeni za električno razsvetljavo. Opisano vrtno ureditev obdajajo gruče parkovnega drevja, med njimi precej avtohtonih in tujerodnih iglavcev ter nekaj listopadnih eksot. Vrtnarsko delo sta opravljala Anton Kojc in Avgust Rednak.[29]

Po nacionalizaciji posestva po drugi svetovni vojni je bil v dvorcu od leta 1963 sedež dislocirane delovne enote Psihiatrične bolnišnice Vojnik. Gospodarske objekte ob glavni cesti je prevzela Kmetijska zadruga, polovica parkovnih površin pa je postala last Premogovnika Velenje. Celotno območje dvorca s parkom še vedno sodi v robni del pridobivalnega območja premogovnika, zato večjih vlaganj vanj nikoli ni bilo, kljub temu da zaradi tega ni ogrožen. Kljub novi vsebini sta bila dvorec in park vsa leta vzorno vzdrževana, spomenik z vplivnim območjem, ki zajema gozdne površine nekdanjega posestva, pa je občina leta 2006 razglasila za kulturni spomenik lokalnega pomena.

Po letu 2013, ko se je delovna enota izselila, se v parku izvajajo le najnujnejša dela (košnja trikrat na leto), kar se kaže tudi v stanju dreves in grmovnic, ki bi potrebovale stalno nego. Propadanje parka in objektov v njem so pospešili žled leta 2014, vetrolomi, neurja in pušpanova vešča. Ob strokovni sanaciji škode po žledu se je izkazalo, da največji problem pomeni razpršeno lastništvo parkovnih površin, ki so v delni lasti Ministrstva za zdravje in Premogovnika Velenje. Zato je bila v sklopu tega projekta sanirana le polovica parka v državni lasti, premogovnik se sanacije vstopnega dela parka in gozdnih površin zaradi finančnih težav ni lotil, je pa odstranil podrto drevje na severnem gozdnem robu. V tem času je bilo

28 Prav tam.
29 Brešar et al., *Graščinski parki*, str. 30.

Zelenjavni vrt z osrednjo potjo, poudarjeno s pušpanovo živico, leta 2007 (arhiv ZVKDS OE Celje).

odtujenih več parkovnih elementov, tarča vandalov je tudi rastlinjak, saj območje ni varovano, tako da je dostop možen praktično vsakomur. Zato so bili na pobudo Zavoda leta 2014 kositrni kipi ter kamnite in kositrne vaze začasno demontirani in shranjeni v depo Muzeja Velenje. Zaradi rekonstrukcije lokalne ceste Ravne–Šoštanj s priključkom do posestva je Zavod leta 2011 soglašal z rušitvijo nekdanje (precej predelane) vratarnice, ki je stala v nepreglednem in nevarnem ovinku ceste. Ob želeni celoviti obnovi območja bo na podlagi arhitekturnega posnetka možna njena rekonstrukcija ob neposredni bližini vhodnega portala. Leta 2015 je Zavod naročil izdelavo arhitekturnega posnetka rastlinjaka, ki bo služil kot osnova za njegovo obnovo.

Velik problem je tudi menjava lastništva parcel v parku in na vplivnem območju spomenika, ki so trenutno še last Premogovnika Velenje. Ta varovane parkovne in gozdne parcele zamenjuje s kmeti, ki imajo parcele v pridobivalnem območju in jih ne morejo več uporabljati. Tako se lastništvo še bolj drobi. Zaradi stanja spomenika bi bilo treba čim prej poenotiti lastništvo vseh parcel na njegovem območju, nato pa mu zagotoviti primerno vsebino, ki bi temeljila na turistični oziroma kulturni funkciji z javno dostopnostjo. Zaradi izjemnosti in celovite ohranjenosti smo leta 2020 na Zavodu pripravili Strokovne podlage za razglasitev dvorca Gutenbüchel s parkom za spomenik državnega pomena. Postopek razglasitve je v teku.

Zavedamo se, da so odkup, prenova, vzdrževanje ter upravljanje objektov in območij kulturne dediščine veliko finančno breme za lokalno skupnost. Vendar se po izkušnjah pri nas in v tujini ta vložek kasneje večkratno povrne, ob tem pa se ohrani del naše skupne preteklosti, ki je skozi zgodovino doživljala različno usodo in se kljub temu v večji ali manjši stopnji ohranjenosti ohranila do danes. Ob tem si želimo, da bi bili kot strokovna služba v postopke prodaje in menjav lastništva spomenikov pravočasno vključeni, tako da bi lahko na podlagi predhodnih usmeritev za prenovo svetovali potencialnim lastnikom in upravljavcem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Muzej Velenje
fotografije

Zasebna zbirka Vlada Kojca

Zasebna zbirka Zvoneta A. Čebula, Šoštanj

ZVKDS OE Celje – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Celje
dosje spomenika dvorec Gutenbüchel
dosje spomenika vila Mayer
dosje spomenika vila Široko
fotografije

LITERATURA

Aplinc, Miran: *Vošnjaki: Industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.

Cevc, Emilijan: *Poznogotska plastika na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

Brešar, Lojzka in Skornišek, Marija in Osredkar, Mojca in Kovač, Milica: *Graščinski parki Šaleške doline*. Velenje, 2002.

Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015 (Thesaurus memoriae, Dissertationes 11).

Grosman, Anton: *Tenis Slovenija 1899–2015*. Ljubljana: Teniška zveza Slovenije, 2016.

Kerbavec, Urška: Vila Mayer. *Slavne vile na Slovenskem* (ur. Damjan Prelovšek). Praha: Foibos, 2013, str. 64–67.

Kerbavec, Urška: Vila Široko. *Slavne vile na Slovenskem* (ur. Damjan Prelovšek). Praha: Foibos, 2013, str. 205–210.

Kerbavec, Urška in Primc, Branka: *Problematika obnove vil na primeru vile Mayer v Šoštanju*, NC: 794/07. Celje: ZVKDS OE Celje, 2007.

Klemen, Milana in Todosovska-Šmajdek, Urška: *Strokovne podlage za razglasitev dvorca Gutenbuchel za spomenik državnega pomena*, NC: 1095/20 – dopolnitev. Celje: ZVKDS OE Celje, 2021.

Kolšek, Alenka: Ravne pri Šoštanju – park ob dvorcu Ravne. *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji, Dnevi evropske kulturne dediščine*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava RS za kulturno dediščino, 1995.

Kumer, Mateja: Dunajska dvorna kraljeva tovarna »IG. GRIDL« in njena zapuščina v vrtni arhitekturi dvorca Gutenbuchel. *Šaleški razgledi*, št. 17, 2020, str. 221–234.

Kumer, Mateja: Paul Schmidtbauer – iskalec zvezd. *Šaleški razgledi*, št. 17, 2020, str. 210–220.

Poles, Rok: Dunajski arhitekt prenavljal vhod v ograji dvorca Marof. *List* 24, 2020, št. 7–8, str. 13.

Poles, Rok: Je Marianne Woschnagg res avtorica parka dvorca Marof/Gutenbüchel? *List* 24, 2020, št. 10, str. 6–7.

Poles, Rok: Kaj nam med vrsticami novega povedo načrti za ogrevanje dvorca Marof. *List* 24, 2020, št. 9, str. 6–7.

Poles, Rok: O huzarskem poročniku z zlatim grifonom. Gustav pl. Eder in park dvorca Marof. *List* 24, 2020, št. 7–8, str. 6–7.

Poles, Rok: O možu z brki, ki je iskal kočijaža brez brkov. *Kronika* 65, 2017, št. 1, str. 27–34.

Prelovšek, Damjan (ur.): *Slavne vile na Slovenskem*. Praha: Foibos, 2013.

Prispevki k zgodovini Šaleške doline (ur. Tone Ravnikar). Titovo Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1989 (Šaleški razgledi, 2).

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. IV: Med Solčavskim in Kobanskim*. Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe na Slovenskem, 4).

Vodnik po stalnih zbirkah vile Mayer (ur. Alenka Verbič). Šoštanj: Pozoj, 2011.

SPLETNE STRANI

Kamra.si:
Življenje in delo vrtnarja Alojza Kojca (1898–1945) (https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/zivljenje-in-delo-vrtnarja-alojza-kojca-(1898-1945).html).

Register nepremične kulturne dediščine RS:
https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=403a54629867466e940983d70a16ad9e.

Vila Mayer:
https://www.vila-mayer.si/vila-mayer.

SUMMARY

Villa Mayer, Villa Široko, and Gutenbüchel Mansion with its park. A conservation outline of architectural and garden heritage

The article depicts three historical buildings in the Šoštanj municipality that are protected as cultural monuments of local significance: Villa Mayer and Villa Široko with their gardens and Gutenbüchel Mansion with its park. The three monuments once served as residences to wealthy townsmen and industrialists that importantly marked the development of Šoštanj and the Šalek Valley. Designed in contemporary architectural styles, they are a clear reflection of the era in which they were built to ensure comfort for their users while also holding a certain communication value. Their current status mirrors the changes in Slovenia's societal climate, which rendered the content and purpose of castles, mansions, and villas were no longer congruent with the requirements and organization of postwar society. Stripped of their owners, roles, and significance, the buildings were ultimately condemned to gradual decay.

Villa Mayer, the municipal protocol and cultural exhibition venue, was built in 1899 by Fran Mayer, a lawyer, longstanding mayor, and honorary townsman of Šoštanj. The neo-Renaissance storeyed single-family residence, also housing a law firm, and its spacious garden in historicist design, further comprising a sizeable utilitarian section and a tennis court, were nationalized after the First World War and subsequently passed into the ownership of the Velenje Coal Company. In the garden, the original gym constructed next to the primary school building was replaced with a sports hall and a parking lot in 1995. In 2002, the coalmine company handed the villa over to the municipality, which declared it a cultural monument of local significance in 2006 and restored it in 2010 using European funds.

Villa Široko, with its garden and cultivated forest, was built between 1935 and 1938, based on the idea of Malvina Woschnagg, the wife of the owner of the Šoštanj Leather Factory. The garden villa design absorbed the influences of contemporary Viennese milieu, which increasingly combined secession details with modernist forms and materials. On its south-eastern façade, the one-storey building featuring a hip roof, two cantilevered balconies, and a porte-cochère, has an extension in the form of a ground-floor auxiliary building with a garage constructed perpendicularly to the main building. Leading to the villa is a tree-lined road, which continues past the garden gate and the gatekeeper's house marking the entrance to the formerly fenced estate that once also featured a glasshouse and a tennis court. The garden has a geometric design, with rectangular terraces bordering on the forest to the north and to the south. The northern terrace has a swimming pool and the southern one is graced by a fountain. Once nationalized, the villa was first converted into an apartment complex and then passed into the ownership of the Velenje Coal Company, which reorganized the villa into a restaurant with lodgings, also intended for hosting protocol events. In 2006, the Šoštanj municipality declared the villa a cultural monument of local significance in 2006. The building is currently in private ownership.

First mentioned in 1575, Gutenbüchel Mansion stands with pertaining agricultural buildings on a partially wooded hill east of Šoštanj. The mansion and its park were given their present appearance after 1925, when they passed into the hands of the Woschnagg family, the owner of the Šoštanj Leather Factory. The mansion was reorganized by the Viennese architect Alfred Keller, and the park, allegedly designed by the industrialist's wife Marianne Woschnagg, was constructed in historicist style on axially arranged terraces with staircases, a glasshouse, exotic trees, and a cultivated forest. The park boasts sculptures, serially produced elements of stone, concrete, and tin, an icehouse, two fountains and garden sheds, as well as wrought-iron garden furniture, railings, and lanterns. After nationalization, the mansion became the seat of the separate work unit of the Vojnik Psychiatric Hospital in 1963. The agricultural buildings along the main road were taken over by the Agricultural Cooperative, and half of the park surfaces passed into the ownership of the Velenje Coal Company. Despite the introduction of new contents, the mansion and the park were maintained with exemplary care and declared a cultural monument of local significance in 2006. After the psychiatric hospital work unit moved out in 2013, the monument has steadily deteriorated, and it has also fallen victim to thefts and vandalism. Due to its uniqueness and overall conservation, however, in 2020, the Celje branch of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia drew up the Scientific Bases for Declaring Gutenbüchel Mansion and Its Park a Monument of National Significance. The declaration process is still ongoing.

1.04 Strokovni članek
UDK 728.84:7.025.3(497.4Šoštanj)

Prejeto: 16. 6. 2021

Luka Bogovčič

direktor podjetja Restavratorski atelje Bogovčič, TRIPTIH D.O.O., Novo Polje c. XIV/13, SI–1260 Ljubljana - Polje
E-pošta: info@triptih.com

Ponovno odkrite lepote in skrivnosti Vile Mayer

Konservatorsko-restavratorski posegi v Vili Mayer

IZVLEČEK

Konservatorsko-restavratorski posegi v Vili Mayer so potekali šest mesecev. Pri njih so sodelovali restavratorji za poslikave, štukature, les, kamen, keramiko, vitraže in kovino ter tudi strokovnjaki iz različnih drugih strok. Dela so bila uspešno zaključena v letu 2009. Danes so v Vili Mayer, ki je tudi protokolarni objekt Občine Šoštanj, stalne razstave, občasno prirejajo različne kulturne dogodke. V pričujočem besedilu so na kratko predstavljeni vsi restavratorski posegi.

KLJUČNE BESEDE

Vila Mayer, Šoštanj, stropne in stenske poslikave, freske, restavratorstvo, les, kamen, štukature, vila

ABSTRACT

REDISCOVERED ATTRACTIONS AND MYSTERIES OF VILLA MAYER. CONSERVATION-RESTORATION INTERVENTIONS IN VILLA MAYER

Conservation-restoration interventions in Villa Mayer took six months. The work was performed by restorers specializing in painting, stucco, wood, stone, ceramics, stained glass, and metal, as well as experts from various other professions. The works were brought to successful completion in 2009. Villa Mayer, currently serving as a protocol venue of the Šoštanj municipality, also hosts permanent exhibitions and occasional various cultural events. The article briefly presents all restoration interventions.

KEY WORDS

Villa Mayer, Šoštanj, ceiling and wall painting, frescoes, restoration, wood, stone, stucco, villa

Uvod

Sprejeti odločitev o obnovi takšnega objekta, kot je Vila Mayer, ki v sebi skriva ne samo izredne arhitekturne elemente, kot je na primer mogočna lesena altana, ampak tudi likovne bisere, kot so stenske in stropne poslikave, vrata z enostavnim, a lepim vitražem ter štukaturne elemente, ki so delno pozlačeni s pravim zlatom, zahteva od investitorja najprej občutek za lepoto, potrebo ter zavedanje o pomenu ohranjanja naše skupne kulturne dediščine in ne nazadnje tudi veliko mero poguma.

Ljudje, s katerimi smo sodelovali na Občini Šoštanj, Alenka Verbič – vodja projekta, župan Darko Menih ter Branka Jager Primc, ki je kot odgovorna konservatorka zastopala ZVKDS OE Celje, so ves čas gradbenih in restavratorskih del z iskrenim zanimanjem spremljali prenovo.

Na Občini Šoštanj so se dobro zavedali, česa so se lotili ter kaj želijo doseči. Zato so zastavljenemu cilju tudi ves čas jasno sledili.

Na kratko o Vili Mayer

Vila Mayer stoji v Šoštanju, na Kajuhovi cesti 10, na ulici, ki je bila v preteklosti glavna vpadnica v mesto. Vilo, ki je danes kulturni spomenik lokalnega pomena (EŠD 16635), je dal na prehodu iz 19. v 20. stoletje zgraditi dr. Fran Mayer, odvetnik in kasnejši dolgoletni župan Šoštanja. Hiša je tipičen primer meščanske arhitekture poznega historicizma. V preteklosti jo je obdajal precej velik vrt, ki ga danes zaradi posegov v preteklosti v originalnem obsegu ni več. Del tega vrta sta bila tudi zelenjavni vrt in teniško igrišče.

Tloris pritličja

V pritličje vodita stranski in glavni vhod. Na glavnega se povzpnemo po stopnicah, ki nas pripeljejo do kamnite ograje iz peščenjaka, nad nami se dviguje prelepa lesena altana – lesena konstrukcija, ki tvori balkon v prvem nadstropju. V pritličju je več sob različnih velikosti. Iz predprostora nas stopnice z lepo kovano ograjo vodijo v kletne prostor in prvo nadstropje.

Tloris prvega nadstropja

V prvem nadstropju so bili bivalni prostori. Nadstropje je sestavljeno iz petih manjših sob ter osrednjega prostora, ki tvorijo *piano nobile* (plemenito nadstropje; italijansko) ali tudi *bel etage* (lepo nadstropje; francosko), iz katerega je tudi izhod na večji balkon, ki je del altane. Večji prostor je v celoti, tako po stenah kot stropu, poslikan s šablonskimi poslikavami. Na stropu je prelepa modra rozeta, ki je dodatno okrašena z viticami v bakreni barvi. V enem od manjših prostorov je bila na stropu najdena poslikava z rastlinsko zasnovanim motivom v zeleni barvi. Hiša je delno podkletena, ima tudi podstrešne prostore.

Družina Mayer

Dr. Fran Mayer (1866–1940) je bil odvetnik, ugleden meščan in pripadnik takratne šoštanjske elite. Navduševal se je nad angleškim načinom življenja, rad se je oblačil po tedanji angleški modi. Z družino in prijatelji so igrali kriket, ob hiši je bilo teniško igrišče, vsak dan ob petih popoldan so imeli t. i. *tea-time*, pitje čaja. Bil je med pobudniki ustanovitve takratne Meščanske šole ter kot župan zaslužen, da je Šoštanj dobil vodovod.

Z ženo Marijo, roj. Prus sta imela tri otroke, Franceta, Marijo in Dušana, ljubkovalno so jih klicali Anče, Majka in Duš. Franc je študiral pravo, padel je na soški fronti, Dušan je bil kapitan prekooceanske ladje, Majka pa je bila velika ljubiteljica umetnosti in športa. Leta 1923 je zasedla 2. mesto na teniškem prvenstvu Slovenije.

Vila Mayer pred posegom

Vila Mayer je bila pred posegom dolga leta zapuščena, a so se kljub vidnemu vandalizmu ohranili vsi zunanji in notranji elementi, večja škoda ni bila povzročena. Leta 2002 jo je Premogovnik Velenje izročil Občini Šoštanj, ta pa se je odločila za njeno temeljito prenovo in zanjo pridobila evropska sredstva. Leta 2010 je bila Vila Mayer, skupaj z vrtom, v celoti prenovljena.

Sondiranje in priprave na restavratorske posege

Največji restavratorski izziv so predstavljale poslikave, ki so bile skrite pod več plastmi beležev. Izjema je bil strop v osrednjem prostoru prvega nadstropja, ki sicer ni bil prepleskan z beleži, a je bila barvna plast zaradi slabega veziva tako načeta, da je že odpadala. O obstoju poslikav so sicer pričale stare črno-bele fotografije, vendar z njih ni bilo mogoče razbrati natančnega obsega in kakovosti ohranjenosti. Zato smo sondiranju na poslikavah posvetili veliko časa in pozornosti.

Pred začetkom restavratorskih del smo morali vseh prostorih opraviti temeljito sondiranje vseh sten in vseh stropov. Naredili smo večje število vertikalnih in horizontalnih sond ter si tako skušali razložiti, kaj lahko pričakujemo pod številnimi sekundarnimi nanosi beležev. Po potrebi smo sonde širili v vse smeri do želenega rezultata. Za sondiranje so bili uporabljeni kirurški skalpeli, pleskarske lopatice in dleta.

Konservatorsko-restavratorski posegi v Vili Mayer

Konservatorsko-restavratorski načrt je predvideval restavriranje vseh zunanjih lesenih vrat, lesenega balkona z umetelno izdelanimi kovinskimi konzolami, lesene altane, kamnite ograje, kovinske stopniščne ograje, štukaturnih elementov v notranjosti, vitra-

ža, lončenih peči, stenskih in stropnih poslikav ter nekaterih manjših predmetov.

Dela so zaradi količine in zahtevnosti posegov potekala v več fazah in na različnih lokacijah. Poslikave, altano, stopniščno ograjo, kovinske dele balkona, keramične peči in še nekaj kovinskih elementov smo restavrirali na lokaciji. Vse ostalo, kar se je dalo odstraniti (vrata, poškodovani leseni kasetirani deli altane, stebri kamnite ograje, vitel), je bilo prepeljano v atelje.

Posegi na stenskih in stropnih poslikavah

Težko je v nekaj vrstic strniti na tisoče ur, ki so bile porabljene za restavriranje poslikav. Zato bom napisal samo nekaj pomembnih dejstev.

Po vseh vertikalnih in horizontalnih sondah, ki smo jih naredili na vseh stenah in vseh stropih, smo ugotovili, da je poslikav, tako stenskih kot tudi stropnih, veliko. Najdene so bile tudi na stopnišču, hodnikih in celo stopniščnih rampah. Vse poslikave so t. i. šablonske, narejene torej s pomočjo šablon.

Poslikave so večinoma večbarvne, prevladujejo rjavi, zeleni in rumeni toni. Izjema je stropna poslikava v osrednjem prostoru v prvem nadstropju, ki je tudi najbolj bogato poslikan. Tu vidimo tudi modro, bakreno in oranžno barvo. To je bil dnevni prostor družine Mayer. Strop v tej sobi nam je predstavljal največji izziv. Za vezivo pigmentov so namreč uporabili raztopino kleja, ki pa je s časoma oslabela in izgubila svojo funkcijo, zato je barvna plast odstopala od ometa, se luščila in odpadala.

V sosednji sobi smo s sondiranjem odkrili že omenjeno zeleno poslikavo z rastlinskimi motivi (vitice, listje, cvetovi), ki je bila po odstranitvi beležev sicer v celoti vidna, a precej zbledela.

Povsod tam, kjer smo naleteli na poslikave, smo dobili dovolj informacij, da smo lahko naredili retušo ali rekonstrukcijo, če je bila poslikava preveč uničena.

Odstranjevanje sekundarnih nanosov beležev je bilo ponekod zahtevno in trdovratno. Ti so se namreč ponekod tako močno sprijeli z originalno barvno plastjo, da se je ta odluščila v celoti ali pa se je, če smo imeli srečo, odluščil samo njen vrhnji sloj; tako je na ometu vseeno ostala barvna sled, ki nam je omogočila kasnejše retuširanje ali rekonstrukcijo poslikav.

Pri pripravi na rekonstrukcije poslikav, posebno v primerih, ko so te zelo slabo vidne oziroma imamo na voljo le njene fragmente, je nujno, da so predpriprave izredno temeljite in premišljene. Zato smo veliko časa namenili prav raziskovanju in različnim študijam.

Po odstranitvi beležev smo odkrite, vidne fragmente poslikav najprej retuširali, tako smo si lahko razjasnili, kakšne naj bi bile poslikave prvotno. Nato smo za potrebe rekonstrukcij retuširane dele prerisali na folijo, jih sestavili v smiselno celoto, vse skupaj prerisali na karton in izrezali šablono.

Težava s poslikavami v Vili Mayer je bila ta, da so bile po odstranitvi beležev vse zelo slabo vidne. Izredno dobra stvar pa ta, da so bile, čeprav slabo, vseeno vidne v celoti. Zaradi bledih barvnih tonov je bilo večino poslikav treba osvežiti. To pomeni, da se preko teh, slabo vidnih barvnih plasti nanese enak barvni odtenek.

Teh poslikav in izzivov, s katerimi smo se srečevali, sicer ne moremo primerjati z gotskimi freskami, kjer se srečujemo z bistveno bolj kompleksnimi problemi. Vseeno pa so bile tudi poslikave v Vili Mayer svojevrsten izziv in z rezultatom smo lahko zelo zadovoljni.

Posegi na lesu

Posegi na lesu so bili takoj za poslikavami najobsežnejši del restavratorskih posegov. Les je bil sicer v relativno dobrem stanju, z izjemo tal na balkonu altane ter nekaj nagnitimi deli na preostalih elementih, ki so bili predmet restavriranja. Nekaj je bilo tudi odlomov in prelomov zaradi vandalizma.

Večino restavratorskih del smo opravili na lokaciji, nekaj smo jih prepeljali v atelje, kjer so se restavrirala predvsem vrata, izdelali smo tudi nekaj manjkajočih delov na altani in malem balkonu. Najprej smo odstranili sekundarne nanose barve, les smo po potrebi utrdili in premazali z zaščitnim premazom proti glivam in insektom. Nekaj manjkajočih ali nagnitih kosov smo izdelali na novo. V zadnji fazi smo les premazali z barvami ali olji.

Posegi na kamnu

Poseben izziv je bila ograja pred glavnim vhodom v hišo. Zaradi vremenskih in mehanskih vplivov je bila zelo uničena. Narejena je iz peščenjaka, s katerim so v preteklosti neustrezno ravnali, zalit je bil namreč z betonom. Ta je začel propadati in se je že vidno ločeval od originala in odpadal.

Po odstranitvi betonskih zalivk smo dvignili vrhnji del ograje, da smo lahko prišli do stebrov. Poškodbe so bile po celi ograji, zato je bilo precej kitanja in modeliranja, v nekaterih primerih smo morali narediti tudi rekonstrukcije.

Posegi na štukaturah v notranjih prostorih

Štukature, ki se nahajajo v pritličju in prvem nadstropju, so pobarvane z belo apneno barvo, nekateri profili so pozlačeni s 23-karatnimi zlatimi lističi. Pozlačene dele smo odkrili po naključju, ko smo pri odstranjevanju beležev na robu enega od profilov odkrili pozlato. Najlepši štukaturni element je gotovo stropna rozeta v predprostoru.

V prvi fazi so bili odstranjeni vsi sekundarni nanosi, ki so zaradi količine nanešene barve v preteklosti že deformirali formo štukature. Manjkajoče dele

smo domodelirali, s kitom zapolnili razpoke, izvedel se je tanek premaz z belo barvo, pozlatili smo profile.

Posegi na lončenih pečeh

Lončene peči so bile relativno dobro ohranjene, nekaj je bilo razpok, odpadanja fug in okrušenih pečnic. Kovinska vratca kurišča so bila zarjavela.

Vrhnji del peči smo odstranili, da smo lahko očistili notranje kanale in kurišče. Počene in poškodovane pečnice smo zlepili in domodelirali. Peči smo v celoti na novo fugirali. Železna vratca so bila odstranjena, peskana ter protikorozivno zaščitena in prebarvana.

Kot zanimivost je vredno omeniti, da se je med 2. svetovno vojno v Vilo Mayer naselil štab nemške vojske. Nikoli ne bomo izvedeli, ali so opazili, da je na notranji strani vratc odtisnjena Davidova zvezda.

Posegi na kovini

S kovinskimi deli ni bilo večjih težav. Kovina je od vseh materialov, ki smo jih restavrirali, najobstojnejša, zato je bila tudi najmanj uničena ali poškodovana. Seveda je bila večkrat prebarvana, tako stopniščna ograja kako tudi ostali kovinski elementi, ki smo jih restavrirali. Poleg že omenjene ograje smo restavrirali še zunanji leseno-kovinski vitel, podporne konzole manjšega balkona in nadstreška nad njim.

Kovinski deli so bili peskani, deformirane dele smo sanirali, prebarvali s protikorozivnim zaščitnim sredstvom in prebarvali s črno barvo.

Posegi na vitražu

Vitraž (višina 110 cm, širina 45 cm) je umeščen v vrata, ki vodijo v osrednji prostor prvega nadstropja. Sestavljen je iz večbarvnih stekel, ki tvorijo preprost geometrijski motiv. Stekla svetlejših barv so uporabljena kot polnilo, stekla močnejših barv pa za poudarjene vzorce. Poškodbe so posledica mehanskih vplivov ter zapiranja in odpiranja vrat.

Vitraž je bil demontiran iz vrat in prepeljan v atelje, kjer smo ga v celoti razstavili ter mehansko in kemično očistili. Vsa manjkajoča stekla so bila zamenjana z ustreznimi novimi ter na novo sestavljena v celoto.

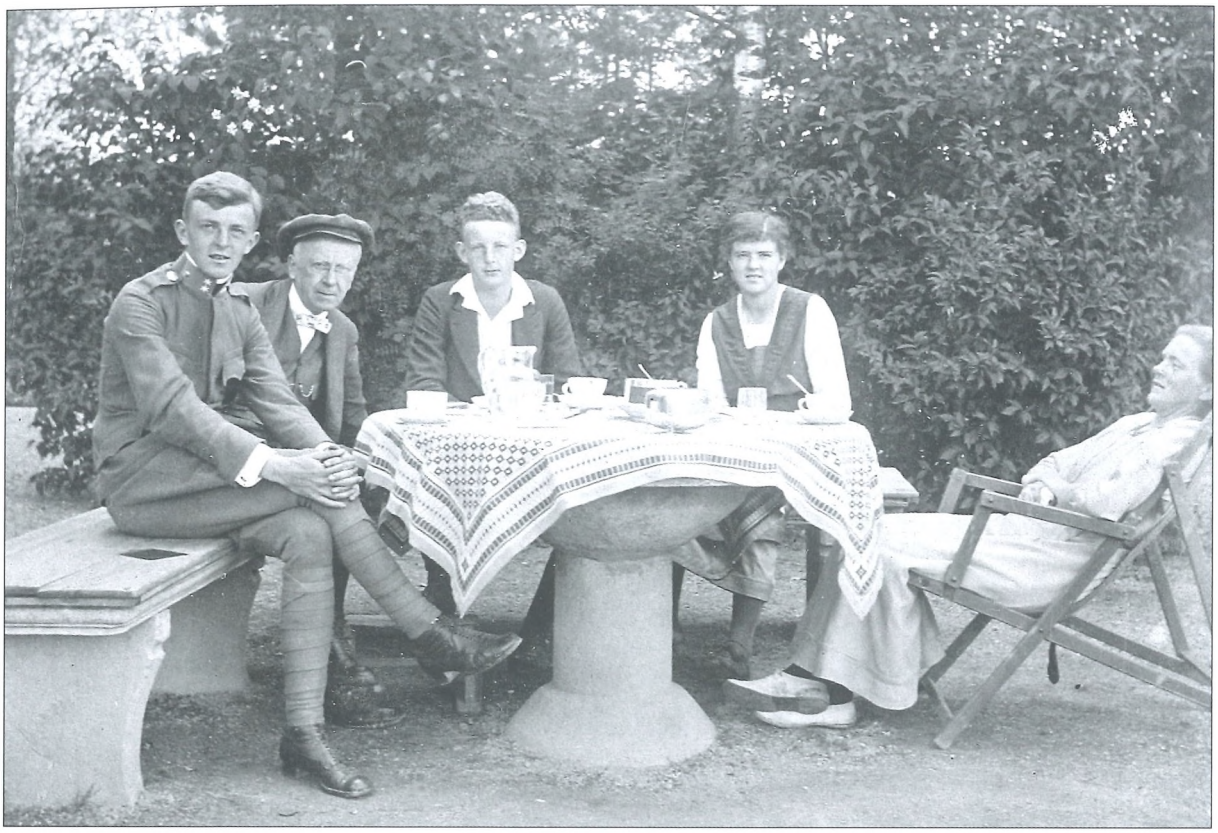
Vila Mayer danes

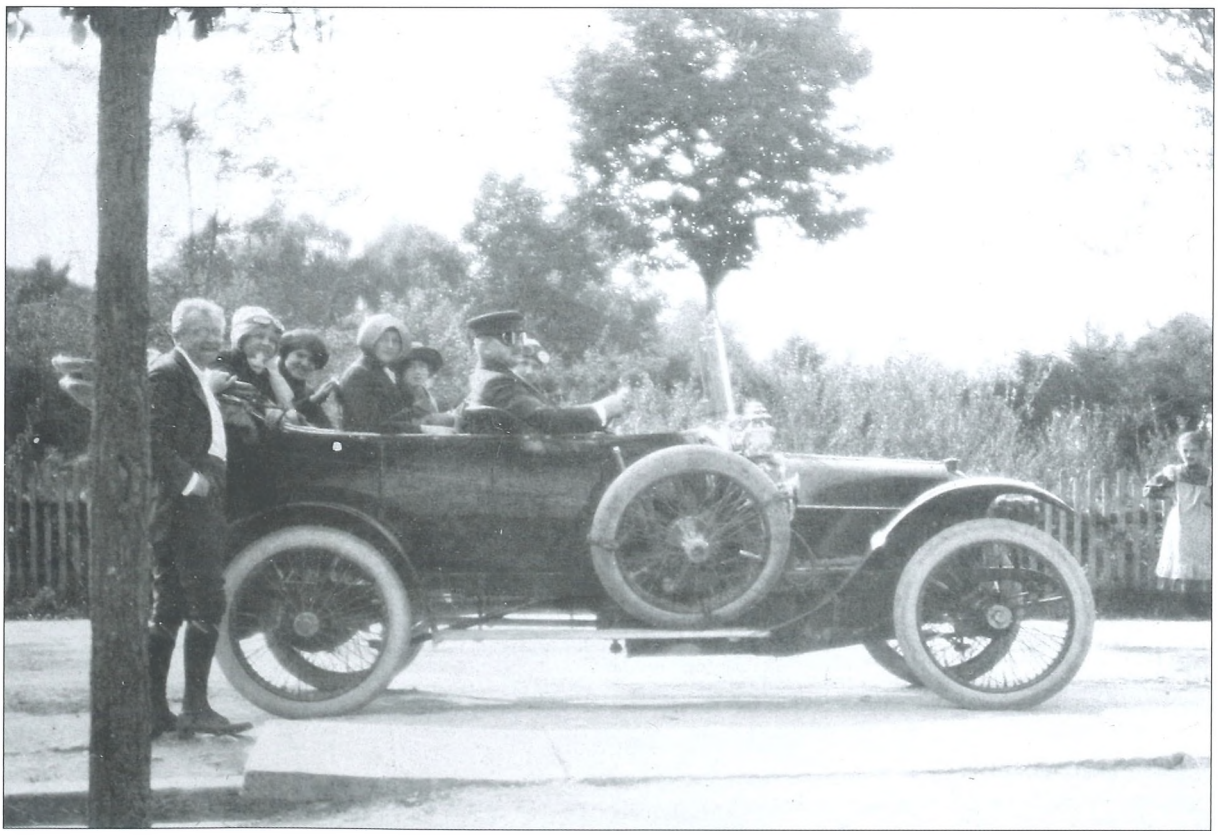
Izredno pomembno je, da ima Vila Mayer, ki je protokolarni objekt Občine Šoštanj, danes vsebino, da se v njej odvijajo različni dogodki, skratka, stavba živi. V njenih skrbno obnovljenih prostorih si lahko ogledamo kiparsko zbirko akademskega kiparja Ivana Napotnika, hortikulturno zbirko vrtnarskega mojstra Alojza Kojca, del zasebne domoznanske zbirke šoštanjskega zbiratelja Zvoneta A. Čebula, izbor likovnih del Napotnikove galerije in spominsko sobo družine Mayer.

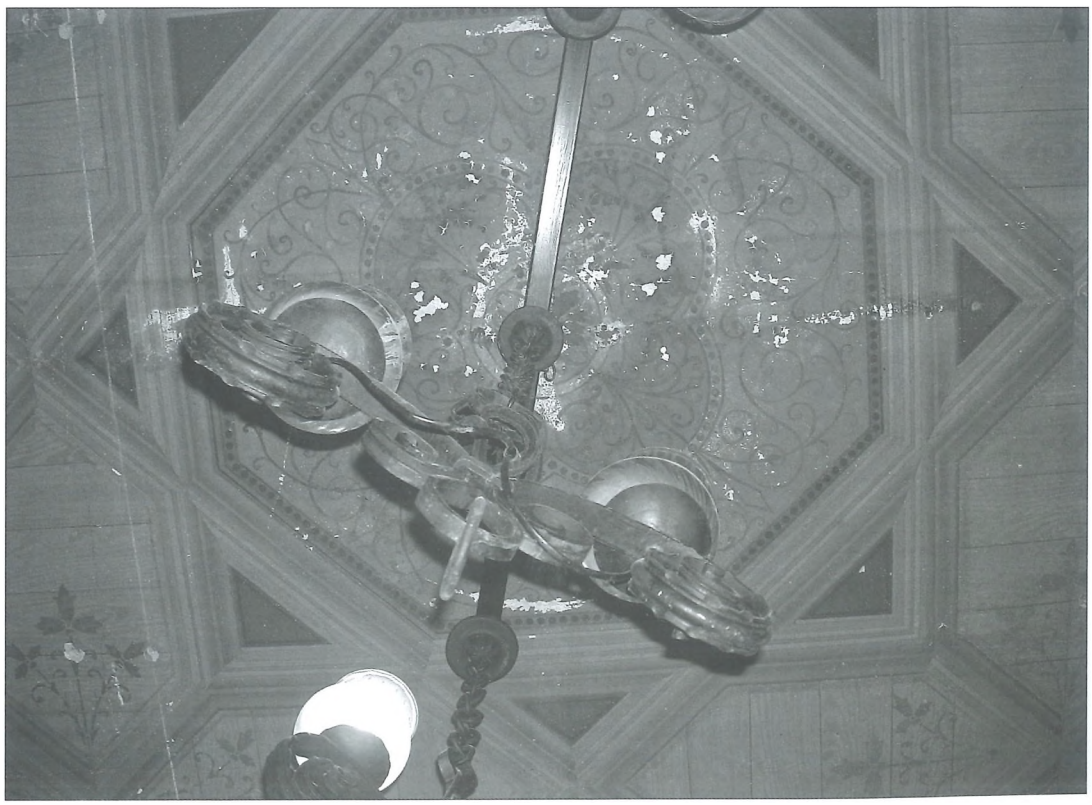
Sprednja stran Vile Mayer pred posegom in po njem.

Nekaj utrinkov iz življenja družine Mayer
(fotografije so iz Mayerjevega družinskega albuma v zasebni lasti; reprodukcije hrani Vila Mayer).

Vila Mayer pred posegom.

Sondiranje in priprava na restavratorske posege.

Sledovi poslikav po odstranjenih beležih.

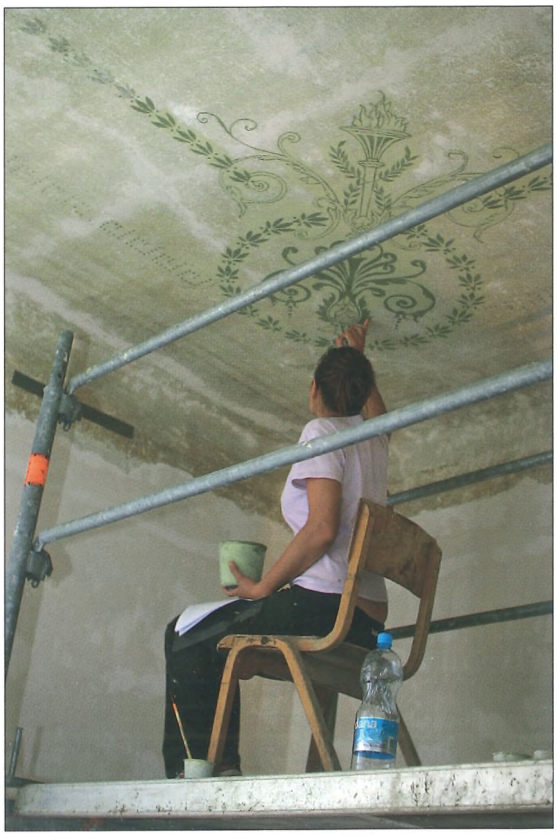

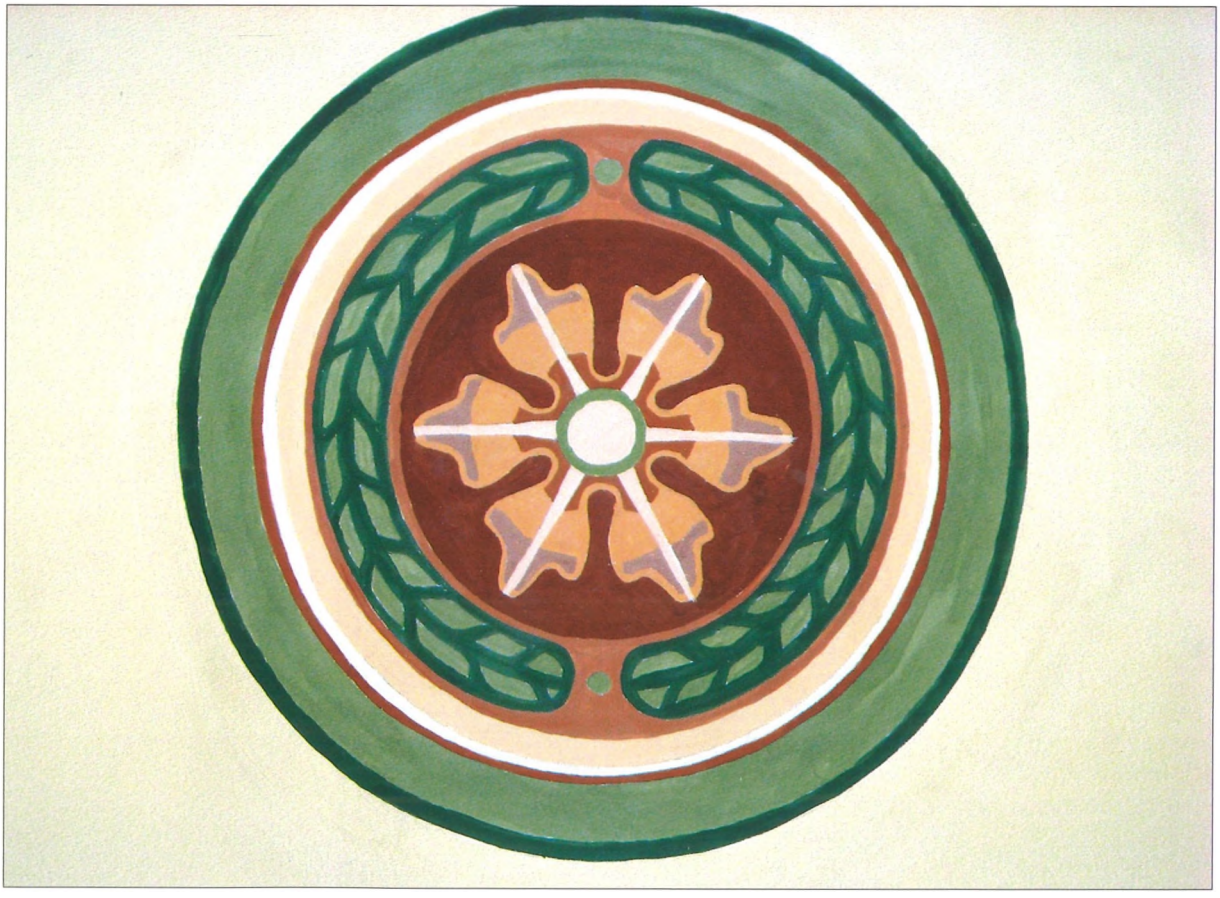
Izdelava risb in barvnih študij ter šablon.

Retuširanje in rekonstrukcija poslikav.

Poslikave po retuširanju in rekonstrukcijah.

Posegi na lesu.

Posegi na kamnu.

Posegi na štukaturah v notranjih prostorih.

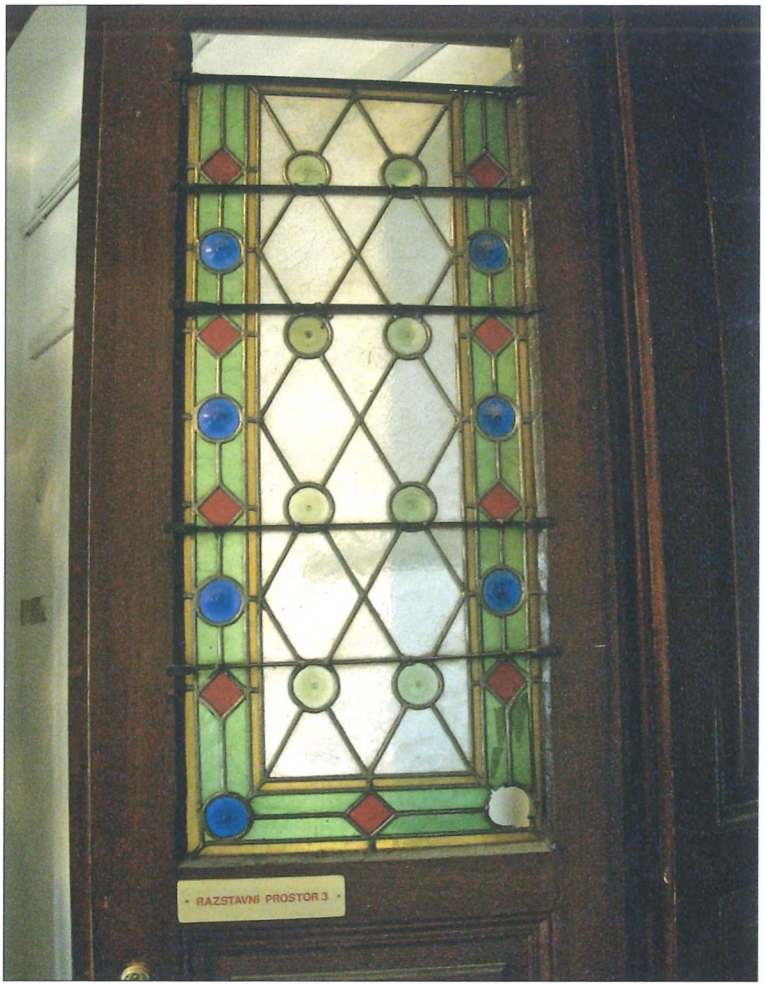

Posegi na lončenih pečeh.

Posegi na kovini.

Posegi na vitražu.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 504.61:69(497.431)
622.012.2:553.96(497.4Šoštanj)

Prejeto: 7. 9. 2021

Matija Zorn

dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Mateja Breg Valjavec

dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: mateja.breg@zrc-sazu.si

Daniela Ribeiro

dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: daniela.ribeiro@zrc-sazu.si

Preoblikovanje pokrajine zaradi pridobivanja lignita – na primeru Šoštanja in okolice

IZVLEČEK

Okolico Šoštanja je reliefno močno preoblikovala dolgoletna premogovniška dejavnost. Izkoriščanje lignita, ki ga kopljejo po posebni metodi, je povzročilo obsežno ugrezanje površja. Ugreznjena območja je zalila voda in nastala so Šaleška jezera, med njimi tudi Družmirsko oz. Šoštanjsko jezero, ki še vedno raste. Posledično so se močno spremenile kulturna pokrajina in hidrološke razmere. Z nastankom jezera je izginilo več naselij oziroma njihovih delov, na ugreznjenem območju pa je bila prekinjena in uničena tudi vsa infrastruktura.

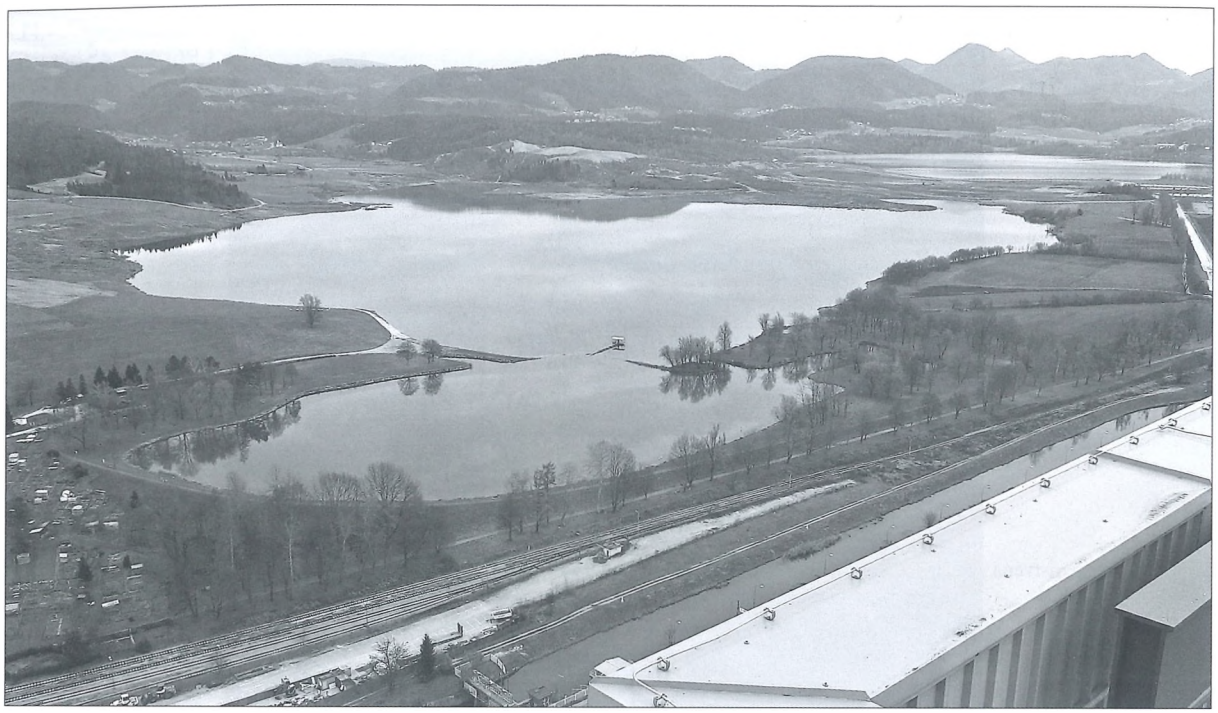
KLJUČNE BESEDE
degradacija pokrajine, raba tal, lignit, ugrezanje, Družmirsko/Šoštanjsko jezero, Premogovnik Velenje, Družmirje, Šoštanj

ABSTRACT

LANDSCAPE CHANGES DUE TO LIGNITE MINING – A CASE STUDY OF THE TOWN OF ŠOŠTANJ AND ITS SURROUNDINGS

The surface around the town of Šoštanj has been heavily transformed by many years of coal mining. The extraction of the lignite, which is excavated using a special method, resulted in an extensive subsidence of the surface. The subsidence areas were flooded, creating the Šalek Lakes, including the Družmirje (Šoštanj) Lake, which is still growing. This caused significant changes in the cultural landscape and hydrological conditions. With the formation of the lake, several villages completely or partially disappeared, and all infrastructure in the subsidence area was interrupted and destroyed.

KEY WORDS
land degradation, land use, lignite, subsidence, Družmirje/Šoštanj Lakes, Velenje Coal Mine, Družmirje, Šoštanj

Slika 1: Ugrezninski Družmirsko (Šoštanjsko) jezero (spredaj) in Velenjsko jezero (zadaj) konec leta 2016 (foto: Matija Zorn).

Uvod[1]

Na današnjo podobo Šoštanja in okolice je močno vplivala dolgoletna premogovniška in energetska dejavnost. Bogate zaloge lignita se v Premogovniku Velenje kopljejo za pridobivanje električne in toplotne energije v Termoelektrarni (TE) Šoštanj (slika 14), ki proizvede okrog tretjino električne energije v Sloveniji.[2] Intenzivno premogovništvo je nekoč kmetijsko pokrajino popolnoma preobrazilo (slika 8) – povzročilo je ugrezanje površja in nastanek več ugreznin skih jezer (slika 1),[3] pokrajina pa se je iz rečne spremenila v jezersko.[4] Obseg in globina jezer se spreminjata v odvisnosti od rudarske dejavnosti pod njimi, površje pa se ugreza še do dvajset let po tem, ko rudarjenje pod njim preneha.[5]

Namen članka je prikazati pokrajinske spremembe v okolici Šoštanja, do katerih je prišlo zaradi intenzivnega pridobivanja lignita.

Pridobivanje lignita

Premog je bil v Šaleški dolini odkrit v drugi polovici 18. stoletja, kot datum uradnega začetka industrijskega pridobivanja premoga pa velja leto 1875.[6]

Ležišče lignita[7] je v tektonski udorini Velenjske kotline med Smrekovškim in Šoštanjskim prelomom. Kotlina je dolga je okoli 11 km in široka do 4 km, v globino pa sega okoli 1100 do 1200 m.[8] V pliocenu in na prehodu iz pliocena v pleistocen je bila zapolnjena s klastičnimi sedimenti debeline do 1000 m. Nahajališče lignita je približno na sredi na globini med 200 in 520 m in se razprostira v smeri severozahod–jugovzhod po skoraj celotni kotlini, tj. na dolžini 8,3 km in širini med 1,5 in 2,5 km. Najbližje površju je na robovih, najgloblje pa na sredi kotline. Lignit je pliocenske starosti, njegova povprečna debelina pa je okrog 60 m, a presega tudi 160 m. Nastal je kot posledica kompleksnega sedimentacijskega cikla od kopnega, prek barjanskega do jezerskega sedimentacijskega okolja in nazaj. Krovnina nad lignitom so sipki pliocenski (pesek, glinavci) in kvartarni sedimenti (glina). Ker so za vodo slabo pre-

[1] Raziskava je bila izvedena v okviru raziskovalnega programa »Geografija Slovenije« (P6-0101) ter podoktorskega raziskovalnega projekta »Trajnostno upravljanje pokrajin: od teorije k praksi« (Z7-1885), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Posamezni deli članka so bili predhodno objavljeni v: Zorn et al., Pokrajinska preobrazba, str. 199–212.

[2] Markič in Sachsenhofer, *The Velenje lignite*, str. 1; *TEŠ danes* (http://www.te-sostanj.si/si/predstavitev/tes-danes (26. 8. 2021)).

[3] Špeh in Plut, Sustainable landscape, str. 569–578; Smrekar et al., Human-induced degradation, str. 303–312.

[4] Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 4.

[5] Prav tam, str. 40.

[6] *Premogovnik Velenje* (https://www.rlv.si/o-nas/o-podjetju/zgodovina-in-tradicija/ (26. 8. 2021)); Seher, *Zgodovina Premogovnika*; Markič in Sachsenhofer, *The Velenje lignite*, str. 6.

[7] Lignit je *»rjavi premog s kurilno vrednostjo od 8000 KJ do 15.000 KJ, 60 % do 70 % ogljika, 35 % do 75 % vode in pogosto še ohranjeno lesno strukturo«* (Pavšič (ur.), *Geološki*, str. 157).

[8] Krajnc, *Vpliv rudarjenja*, str. 10.

pustni, voda, ki zalije ugreznjeno površje, ne vdre v premogovnik in nastanejo jezera.[9]

Zaradi velike debeline lignita in rahle strukture krovnine so v premogovniku razvili posebno metodo pridobivanja rude, t. i. metodo širokih čel oziroma velenjsko odkopno metodo,[10] ki so jo začeli uporabljati leta 1952.[11] Metoda ni pomembna zgolj kot način pridobivanja rude v debelih plasteh, ko lignit kopljejo v etažah, visokih med 10 in 20 m, pač pa je tudi soodgovorna za spremembe reliefa na površju. Za »čelom« odkopa namreč ne ostanejo prazni prostori, ampak jih »zapolni« krovnina iz sipkih, nestabilnih sedimentov, ki se ob izkopu premoga pod njo hitro sesede. Pri izkopu je dolžina prečnih sten (čela) od 80 do 210 m, dolžina vzdolžnih sten pa od 600 do 800 m. V rudniku je hkrati aktivnih več čel.[12]

Količina izkopa in TE Šoštanj

Učinki na pokrajino so bili v prvem obdobju rudarjenja manj opazni, saj so letno izkopali le po nekaj tisoč ton lignita; do začetka prve svetovne vojne skupno 1.922.000 ton oziroma manj kot 74.000 ton na leto. Do konca druge svetovne vojne so izkopali še 4.765.000 ton oziroma desetino takrat izkopanega premoga v Sloveniji. V tem obdobju se že pojavijo prve ugreznine oziroma »pingi« (prve ugreznine so znane iz leta 1887) in jezerca (»tajhti«) velikosti prek 10 ha.[13] Da v tem obdobju ni prišlo do večjega izkoriščanja lignita, je med drugim razlog v njegovi slabši kakovosti in razmeroma nizki kalorični vrednosti (v zadnjih letih okrog 10,3 (+–0,2) MJ/kg).[14]

Po letu 1950 se je količina izkopanega premoga močno povečala in leta 1957 je izkop prvič presegel 1,5 milijona ton, predvsem zaradi potreb nove 60 MW termoelektrarne v Šoštanju, zgrajene leto prej. Leta 1960 je bil izkop 2,8 milijona ton (16 % vsega izkopanega premoga v Sloveniji), leta 1974 3,9 milijona ton (66,2 %), največ pa so ga izkopali leta 1985 – kar 5,1 milijona ton. Od konca druge svetovne vojne do srede osemdesetih let 20. stoletja se je izkop tako povečal za okrog 25-krat. Kasneje je bil izkop okrog 4 milijone ton. Leta 1995 so v rudniku izkopali štiri petine vsega slovenskega premoga, danes pa je edini delujoči slovenski premogovnik.[15] Do konca devetdesetih let 20. stoletja so skupaj izkopali 160 milijonov ton oziroma 125 milijonov m^3 lignita.[16]

Izkop je naraščal hkrati s povečevanjem zmogljivosti bližnje termoelektrarne. Zmogljivost se je leta 1960 povečala za 75 MW, leta 1972 je bil zgrajen nov blok termoelektrarne z močjo 275 MW, leta 1977 pa nadaljnji blok z močjo 335 MW.[17] Leta 2010 je imela termoelektrarna zmogljivost 755 MW,[18] leta 2021 pa 1029 MW. Letno povprečno proizvedejo med 3500 in 4200 GWh električne energije, kar je približno tretjina električne energije, proizvedene v državi (slika 14).[19]

Ugrezanje površja

Spremembe na površju se zaradi izkopavanja premoga ne pojavijo hipoma, temveč se razvijajo postopno z odstranjevanjem premoga. Ugrezanje (slike 2–4) se pojavi že kmalu po začetku odkopavanj in v večini poteka še nekaj mesecev po koncu odkopavanj; v celoti se ugrezanje konča po približno dveh desetletjih. Ugrezanje ni zgolj navpično nad odkopom, pač pa se širi proti površju približno pod kotom 60°, zato je ugreznjena površina večja od površine odkopa.[20]

Do konca devetdesetih let 20. stoletja se je ugreznilo 100 milijonov m^3 površja. Najgloblji ugrezi so bili globoki do 90 m.[21] Leta 2004 je prostornina ugreznjenega površja presegala 110 milijonov m^3, površina pa 6 km^2. Od tega so Šaleška jezera zalila približno tretjino prostornine (41,1 milijonov m^3) in površine (2,1 km^2) ugreznjenega površja.[22] Dobro desetletje kasneje (leta 2016) je prostornina ugreznjenega površja presegala 150 milijonov m^3, površina pa dobrih 7 km^2, jezera pa so predstavljala približno tretjino prostornine (blizu 58 milijonov m^3) kot tudi površine (2,5 km^2) ugreznjenega površja.[23]

V osemdesetih letih 20. stoletja se je ob letnem izkopu približno 5 milijonov ton vsako leto ugreznilo 4 milijone m^3 površja, z ustalitvijo letnega izkopa pri 4 milijonih ton v devetdesetih letih 20. stoletja pa se letno ugrezne dobre 3 milijone m^3 površja.[24]

Celotno »ugrezninsko« območje v kotlini, tj. območje obstoječih in predvidenih ugrezanj, meri 1244 ha,[25] celotno »pridobitveno« območje, tj. območje, kjer je dovoljeno izkopavati lignit, pa 1549 ha. Samo ležišče lignita je nekoliko manjše in obsega 1334 ha,

9 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 43; Jeromel et al., An analysis, str. 32; Markič in Sachsenhofer, *The Velenje lignite*, str. 1, 4–5, 14, 23; Šterbenk et al., Preobrazba, str. 43.
10 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 36.
11 Jeromel et al., An analysis, str. 33.
12 Špeh et al., Pokrajinska dinamika, str. 246.
13 Lukaček, *Premogovniška dejavnost*, passim.
14 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 30; Markič in Sachsenhofer, *The Velenje lignite*, str. 1; Mazej Grudnik et al., Rezultati, str. 40.
15 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 32, 35; Markič in Sachsenhofer, *The Velenje lignite*, str. 1, 8; Špeh et al., Pokrajinska dinamika, str. 256.
16 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 40.
17 Prav tam, str. 33.
18 Markič in Sachsenhofer, *The Velenje lignite*, str. 1.
19 *TEŠ danes* (http://www.te-sostanj.si/si/predstavitev/tes-danes (26. 8. 2021))
20 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 40; Krajnc, *Vpliv rudarjenja*, str. 31–32, 34; Špeh et al., Pokrajinska dinamika, str. 245, 256.
21 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 40.
22 Šterbenk et al., Jezera, str. 4.
23 Šterbenk et al., Preobrazba, str. 43.
24 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 43.
25 Prav tam, str. 41.

Slika 2: Ugrezanje površja na zahodnem bregu Družmirskega (Šoštanjskega) jezera (foto: Matija Zorn, 20. 8. 2021).

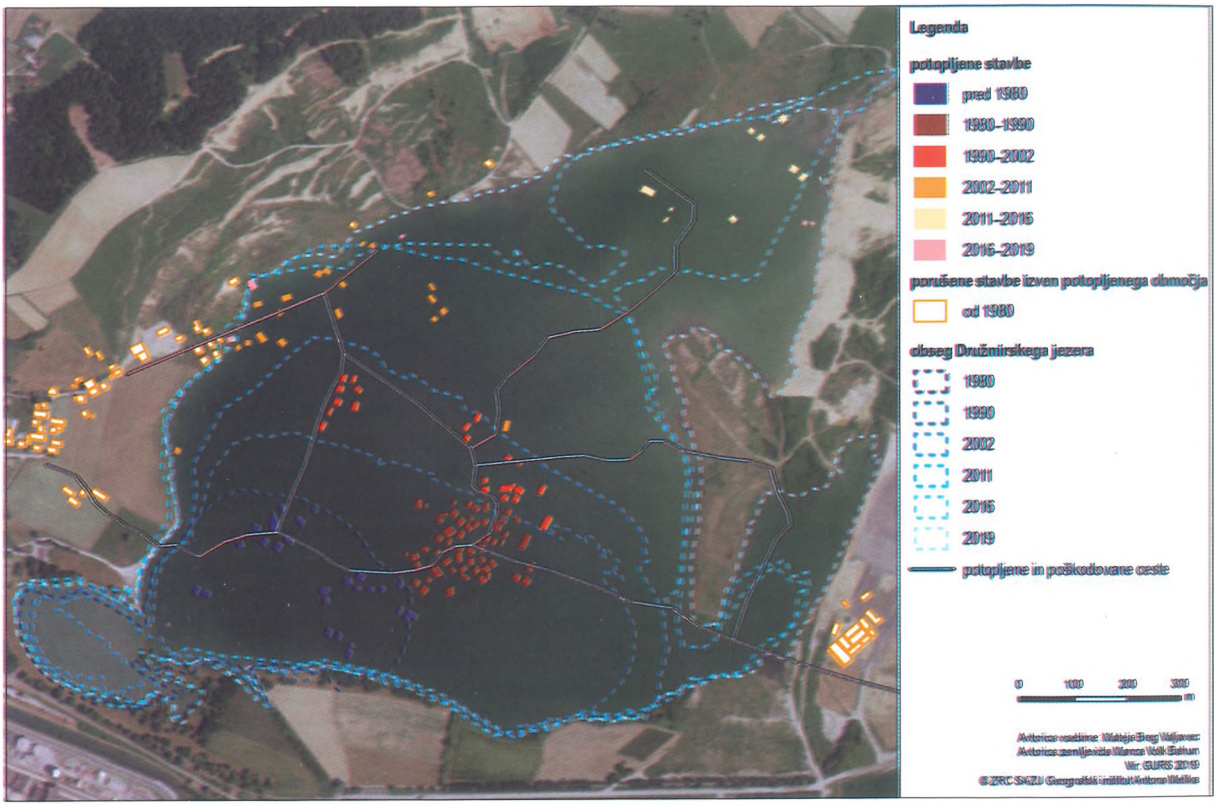

Slika 3: Ugrezanje površja severno od Družmirskega (Šoštanjskega) jezera, na območju Žabje vasi (Gaberke). Na travniku so lepo vidne ugrezniske »ježe«. Povprečen naklon razpok na površju je 43°, pod površjem pa je večji (60°)[26] *(foto: Matija Zorn, 20. 8. 2021).*

[26] Vodušek, *Geomorfološke analize*, str. 40.

Preglednica 1: Osnovne značilnosti Šaleških jezer. S sivo sta obarvani jezeri v občini Šoštanj.[27]

	Škalsko jezero	Velenjsko jezero	Turistično jezero	Družmirsko (Šoštanjsko) jezero	Gaberško jezero
nastanek	neposredno po drugi svetovni vojni	okoli leta 1960	pred drugo svetovno vojno; v drugi polovici sedemdesetih let 20. stoletja postane del Velenjskega jezera, kasneje zasuto	1975	2013
nadmorska višina gladine (m)	373	366	372	360	360
ugrezanje	umerjeno	delno umerjeno	zasuto okoli leta 2000	neumerjeno	leta 2016 se je združilo z Družmirskim jezerom
hidrografsko zaledje (km²)	> 10	> 20	-	> 30	-

Slika 4: Spreminjanje velikosti Družmirskega (Šoštanjskega) jezera in degradacija kulturne pokrajine med letoma 1980 in 2019 (Ciklično aerofotografiranje Slovenije).

območje, znotraj katerega je izkopavanje lignita še dobičkonosno, pa obsega 1030 ha.[28]

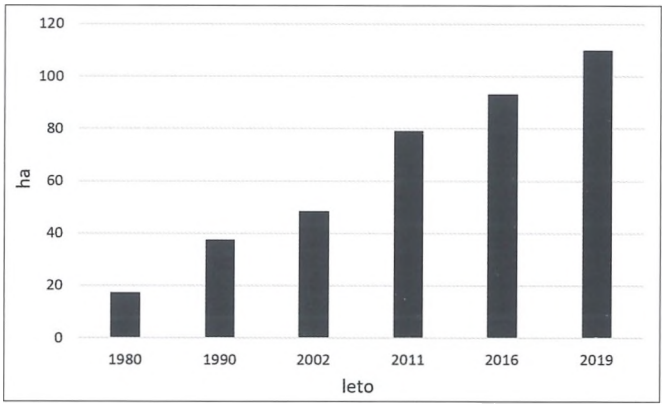
Šaleška jezera

Najgloblje dele ugreznjenega površja je zalila voda in nastala so Šaleška jezera (preglednica 1): Škalsko, Velenjsko, Turistično, Družmirsko (Šoštanjsko) in Gaberško jezero (zadnji dve jezeri sta na območju občine Šoštanj; zadnje se je leta 2016 združilo z Družmirskim jezerom). Število jezer se je spreminjalo in do danes so se ohranila tri: Škalsko, Velenjsko in Družmirsko (Šoštanjsko) jezero (slika 1), ki skupaj pokrivajo prek 2,5 km², tj. približno petino dna kotline, in so med večjimi v Sloveniji. Med obstoječimi jezeri je najmlajše Družmirsko (Šoštanjsko) jezero, ki se je pojavilo leta 1975[29] in katerega gladina med jezeri leži najnižje.

27 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 13–21; Šterbenk et al., Jezera, str. 5–6; Mužič, *Sonarske batimetrične*, str. 17; Drev, *Analiza*, str. 17.
28 Prav tam, str. 39.
29 Prav tam, str. 8–9, 13.

*Preglednica 2: Spreminjanje prostornine in površine Družmirskega (Šoštanjskega) in Gaberškega jezera ter povprečne globine in največje globine med letoma 1980 in 2018 (- ni podatka, / ni jezera, * 2013).*[30]

leto	**prostornina** (milijon m^3)		**površina** (ha)	
	Družmirsko jezero	**Gaberško jezero**	**Družmirsko jezero**	**Gaberško jezero**
1980	2,0	/	19,7	/
1990	5,9	/	38,6	/
2000	10,9	/	52,0	/
2004	13,7	/	59,0	/
2008	17,9	/	68,9	/
2012	20,9	0,08*	74,8	5,6*
2014	21,6	0,2	78,1	8,4
2015	21,8	0,2	81,2	7,9
2016	22,1	/	93,9	/
2018	23,4	/	106,9	/
leto	**povprečna globina** (m)		**največja globina** (m)	
1980	10,4	/	30,0	/
1990	15,4	/	58,8	/
2000	21,7	/	69,2	/
2004	-	/	78,0	/
2008	26,0	/	85,4	/
2012	-	1,7*	86,6	3,6*
2014	27,6	2,2	88,1	4,5
2015	26,8	2,0	85,5	4,6
2016	23,5	/	85,3	/
2018	~24		85,4	/

Slika 5: Spreminjanje površine Družmirskega (Šoštanjskega) jezera od leta 1980 (slika 4).[32]

Večanje jezer je povezano s povečevanjem izkopa. Medtem ko so leta 1948 pokrivala manj kot 20 ha (celotno ugreznjeno območje je bilo veliko med 50 in 100 ha), so se do leta 1985 povečala za sedemkrat (na skoraj 150 ha; celotno ugreznjeno območje se je povečalo za več kot petkrat na 500 ha). Ugreznjeno območje se je do konca devetdesetih let 20. stoletja razširilo na okrog 600 ha, od tega je bila približno tretjina ojezerena.[31] Po letu 2012 poteka izkop lignita predvsem vzhodno od Šoštanja, zato se je v tem času opazno povečalo Družmirsko jezero (sliki 4 in 5), ki se je leta 2016 združilo z Gaberškim jezerom.

[30] Drev, *Analiza*, str. 18, 20; Špeh et al., Pokrajinska dinamika, str. 255, 262; *Prestrukturiranje regije SAŠA*, str. 169 (http://crti.si/dat/prehod_iz_premogovnistva.pdf (14. 9. 2021)).

[31] Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 34–35, 39, 41.

[32] Pri različnih digitalizacijah letalskih posnetkov obsega jezera prihaja do odstopanj, s tem pa tudi do odstopanj površin. Podatki naše digitalizacije, ki jih prikazujejo sliki 4 in 5 ter spodnja preglednica, se zato nekoliko razlikujejo od podatkov v preglednici 2:

leto	**površina** (ha)
1980	17,32
1990	37,57
2002	48,40
2011	79,13
2016	93,13
2019	110,08

Slika 6: Nasip med Velenjskim (spredaj) in Družmirskim jezerom, katerega najmanjša širina je bila leta 2019 360 m.[33] *Zadaj je vidno ugrezanje površja na zahodnem bregu Družmirskega jezera z lepo vidno stopnjo med ugreznjenim in neugreznjenim površjem (foto: Matija Zorn, 20. 8. 2021).*

V Preglednici 2 so predstavljene prostorninske, površinske in globinske spremembe Družmirskega (Šoštanjskega) in Gaberškega jezera v zadnjih desetletjih. Če izpostavimo zgolj Družmirsko jezero, je bila njegova prostornina leta 2018 več kot desetkrat večja kot leta 1980 (iz 2 milijona m^3 na 23,4 milijona m^3), površina pa več kot petkrat večja (iz 19,7 ha na 106,9 ha; zgolj med letoma 2013 in 2016 se je jezero povečalo za 26 %). Do leta 2023 naj bi se njegova površina povečala na 135,5 ha, jezero pa se bo povečevalo še vsaj do sredine 21. stoletja, ko naj bi se razširilo na površino do 170 ha in s tem po površini prehitelo Velenjsko jezero (leta 2016 145 ha). Povprečna globina Družmirskega jezera je bila leta 2018 več kot dvakrat večja kot leta 1980 (iz 10,4 na ~24 m), ob tem, da je bila največja globina jezera za slabih trikrat večja (iz 30 na prek 85 m). S svojo povprečno globino velja za najgloblje slovensko jezero, če ne upoštevamo kraških izvirov.[34]

Druge pokrajinske spremembe

Zaradi ugrezanja nastajajo nove reliefne oblike, ki jih delimo v posredne in neposredne. Za neposredne je značilno, da nastanejo nad odkopom. Najprej se pojavi razpokano in razlomljeno površje, ki se nato začne ugrezati (slika 4). Pri ugrezanju prihaja tako do navpičnih kot vodoravnih premikov. Posredni učinki so vidni na širšem vplivnem območju rudnika, kjer prihaja do različnih površinskih premikov, sprememb ravni podtalnice, plazenja in tudi seizmičnih pojavov (tresenje tal).[35] Površinske spremembe danes spremljajo na več sto opazovalnih točkah, prav tako pa vsako leto opravljajo meritve globin in velikosti jezer.[36] Na opazovalnih točkah severno od Družmirskega jezera (slika 3) je povprečno ugrezanje površja med 0,04[37]–0,5[38] m/leto, podobno je na (severo)zahodnem bregu jezera (0,2–0,5 m/leto; sliki 2 in 6), nekoliko hitrejše pa ugrezanje severovzhodno od jezera (0,2–0,7 m/leto).[39] Tu je na opazovalnih točkah zabeležen tudi največji ugrez (–36,2 m med letoma 1963 in 2020).[40] Zaradi ugrezanja se oži tudi nasip med Družmirskim in Velenjskim jezerom (slika 6) –

[33] Lahko Šoštanj poplavi? (https://www.rtvslo.si/lokalne-novice/lahko-sostanj-poplavi/503531 (26. 8. 2021)).
[34] Špeh et al., Pokrajinska dinamika, str. 255, 258, 262.
[35] Krajnc, *Vpliv rudarjenja*, str. 1, 30; Mužič, *Sonarske batimetrične*, str. 16.
[36] Gril, *Prispevek*, str. 1, 4.
[37] Opazovalne točke najbolj oddaljene od jezera.
[38] Opazovalne točke najbližje jezeru.
[39] Pri navedenih številkah gre za povprečja, saj se ugrezanje »*najverjetneje*« odvija v sunkih (Vodušek, *Geomorfološke analize*, str. 36).
[40] Prav tam, str. 39.

Slika 7: Potok Velunja, ki se izliva v Družmirsko jezero, je podvržen močni globinski eroziji (foto: Matija Zorn, 20. 8. 2021).

med letoma 2017 in 2019 za približno 40 m,[41] kar je med prebivalci Šoštanja že povzročilo nemir glede poplavne varnosti mesta,[42] saj je gladina Velenjskega jezera približno 6 m višje od gladine Družmirskega jezera (preglednica 1). Leta 2019 je bila najmanjša širina nasipa približno 360 m, še dopustna širina pa naj bi bila 150 m.[43]

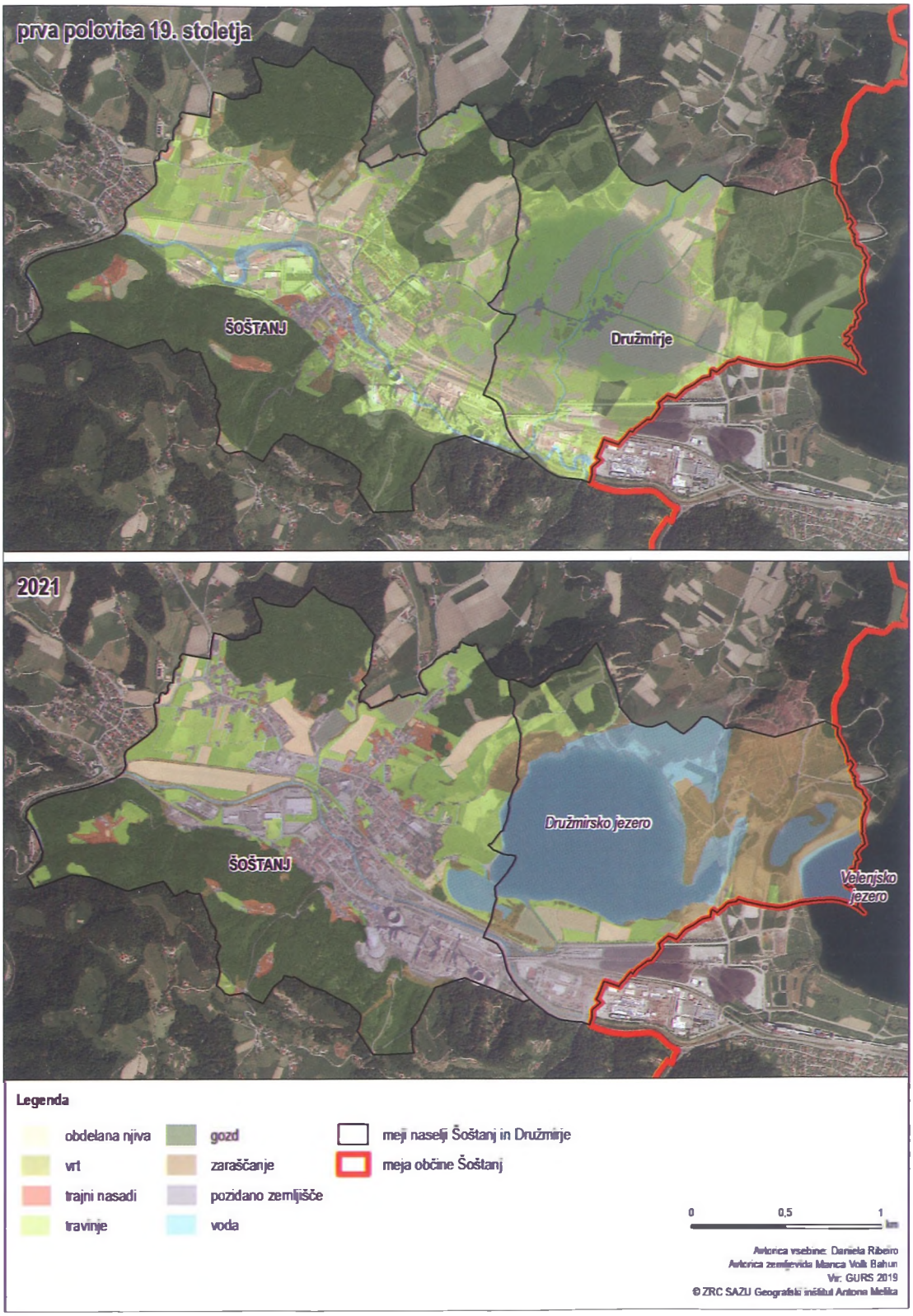
Ugrezanje poleg sprememb reliefa in hidrografske mreže (nekdanji pritoki Pake zdaj tečejo v jezera) vpliva tudi na druge pokrajinske elemente. Prihaja do degradacije prsti, ki je, ko jo zalije voda, izgubljena. Da bi omilili izgubo prsti, pred ugrezanjem načrtno odstranijo zgornji, do pol metra debel sloj prsti, prst pa kasneje uporabijo za saniranje degradiranega površja, ki se ne ugreza več.[44] Na »poškodovanem« površju, polnem razpok, se poveča erozija prsti. Prizadeto je naravno rastje. Gozdna zemljišča pred odkopavanjem izsekajo, kar tudi pospeši erozijo prsti. Spreminjanje naravne pokrajine pa vpliva tudi na živalstvo.[45] Po ojezeritvi so nekatera obrežja prepuščena zaraščanju.[46]

Jezera tudi spreminjajo krajevno podnebje. V toplejšem delu leta je več vlage v zraku v njihovi neposredni bližini, v hladnejšem delu leta pa je več dni z meglo, kar vpliva na temperaturni obrat.[47]

V okolici jezer se dvigne talna voda, kar lahko poveča zamočvirjenost ugreznjenega površja. Spremenjena erozijska baza potokov, ki tečejo v jezera, je povzročila globinsko erozijo vodotokov (slika 7), ki se izlivajo vanje. Po drugi strani pa imajo jezera potencial za (delno) akumulacijo poplavnih valov v porečju Pake.[48]

Ugrezanje površja je spremenilo podobo kulturne pokrajine (sliki 8 in 9), izgubljena so bila predvsem obdelovalna zemljišča, ki so v prvi polovici 19. stoletja obsegala dobro četrtino vseh zemljišč, na območju predstavljenem na sliki 8,[49] danes pa predstavljajo le okrog petnajstino zemljišč. Zmanjšal se je tudi delež zemljišč, poraščenih s travinjem – s slabe tretjine na slabo četrtino zemljišč. Za nekaj odstotkov se je skrčil tudi gozd. Po drugi strani pa je prišlo do občutnega porasta vodnih površin, ki so z zgolj 2 % narasle na prek desetino vseh zemljišč – posledica nastanka jezera. Podoben skok beležimo tudi pri pozidanih zemljiščih, predvsem kot posledico urbanizacije zaradi TE Šoštanj in Premogovnika Velenje[50] na jugu preučevanega območja. Precejšen delež zemljišč v zaraščanju (slaba šestina) kaže na opuščanje zemljišč na ugreznjenem območju.

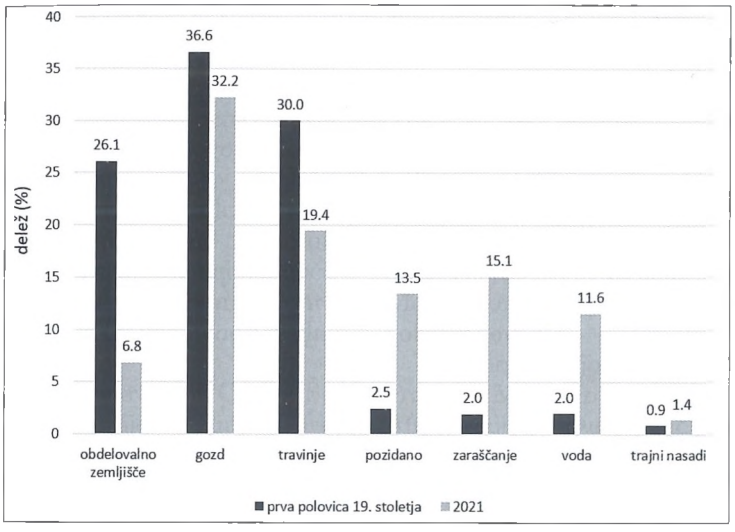
41 Lahko Šoštanj poplavi? (https://www.rtvslo.si/lokalne-novice/lahko-sostanj-poplavi/503531 (26. 8. 2021)).
42 Prav tam; Marot, Šoštanjsko jezero (https://www.dnevnik.si/1042912505/lokalno/stajerska-koroska-in-prekmurje/sostanjsko-jezero-ugreznine-bodo-sanirali-strah-prebivalcev-je-odvec (26. 8. 2021)).
43 Prav tam.
44 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 45.
45 Prav tam, str. 60–61, 174.
46 Sušec, *Sanacija*, str. 17.
47 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 44.
48 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 98; Šterbenk et al., Preobrazba, str. 59.
49 Območje naselja Šoštanj in nekdanjega naselja Družmirje.
50 Med drugim tudi odlagališče premoga.

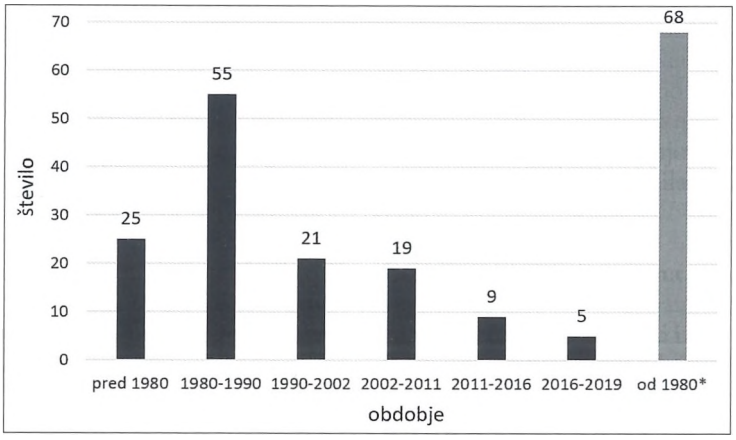
Slika 8: Zemljevid sprememb rabe tal na območju naselja Šoštanj in nekdanjega naselja Družmirje v zadnjih dveh stoletjih na podlagi podatkov franciscejskega katastra (1825;[51] zgoraj) in sodobne rabe tal (2021;[52] spodaj).

[51] SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, k.o. Družmirje in Šoštanj.

[52] *Evidenca dejanske rabe kmetijskih in gozdnih zemljišč.*

Slika 9: Grafični prikaz sprememb rabe tal na območju naselja Šoštanj in nekdanjega naselja Družmirje v zadnjih dveh stoletjih na podlagi podatkov franciscejskega katastra (1825; črni stolpci) in sodobne rabe tal (2021; sivi stolpci).

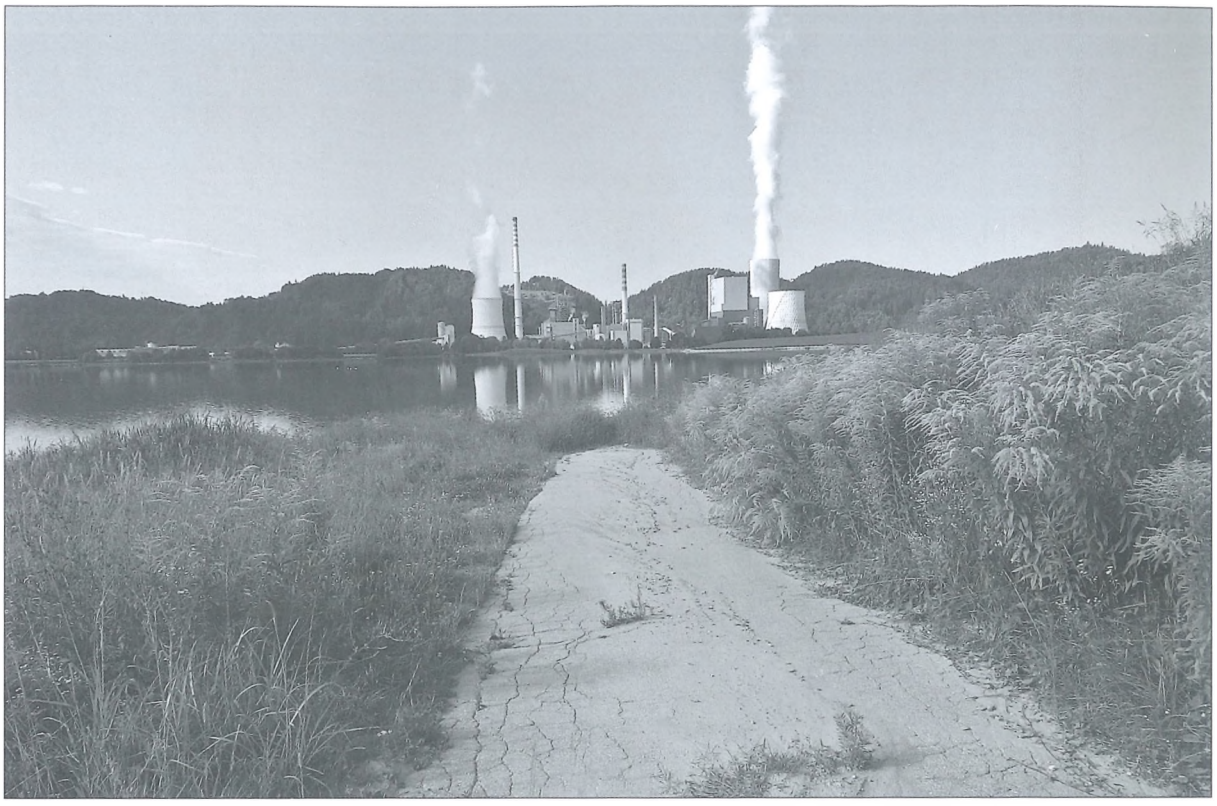
Slika 10: Potopljene (črni stolpci) in porušene (sivi stolpec) stavbe na območju Družmirskega (Šoštanjskega) jezera (slika 4).

Kljub občutnemu povečanju pozidanih zemljišč pa ima ugrezanje površja posledice tudi v urbaniziranih pokrajini. Zaradi nastanka Šaleških jezer je izginilo več naselij – na območju Družmirskega jezera Družmirje, Gaberke in Preloge,[53] ki so jezerom dala tudi imena (Družmirsko jezero, Gaberško jezero). Vas Družmirje je na primer pred ugrezanjem in nastankom jezera imela 461 prebivalcev.[54] Območje se je začelo ugrezati konec šestdesetih let 20. stoletja. Leta 1970 so na novo lokacijo preselili pokopališče, leta 1974 je bilo porušenih 15 objektov, sredi osemdesetih let 20. stoletja pa že skoraj celotna vas (slika 4). Ljudje so se pretežno preselili v okoliška naselja.[55]

Sliki 4 in 10 kažeta, da je bilo na območju Družmirskega jezera do zdaj potopljenih 134 objektov, največ (dobra tretjina) v osemdesetih letih preteklega stoletja, na ugreznjenem območju okoli jezera pa je bilo porušenih še 68 objektov.

V naseljih so bile uničene stavbe in infrastruktura, slednja (ceste, električna, vodovodna in kanalizacijska mreža) pa je bila uničena tudi na vsem ugreznjenem površju. Prekinjene so bile prečne cestne povezave prek kotline (slika 11), glavne prometnice so bile prestavljene na obrobje (na primer cesta med Velenjem in Šoštanjem, ki je bila prestavljena na južni rob kotline), treba pa je bilo zgraditi tudi obvozne ceste (na primer cesto severno od ugreznjenega območja, ki povezuje naselja Hrastovec, Škale, Gaberke, Ravne ter Topolšico s Šoštanjem in Velenjem). Skupaj je bilo potopljenih ali poškodovanih prek 5 km cest. Uničeni (slika 12) in pozneje porušeni so

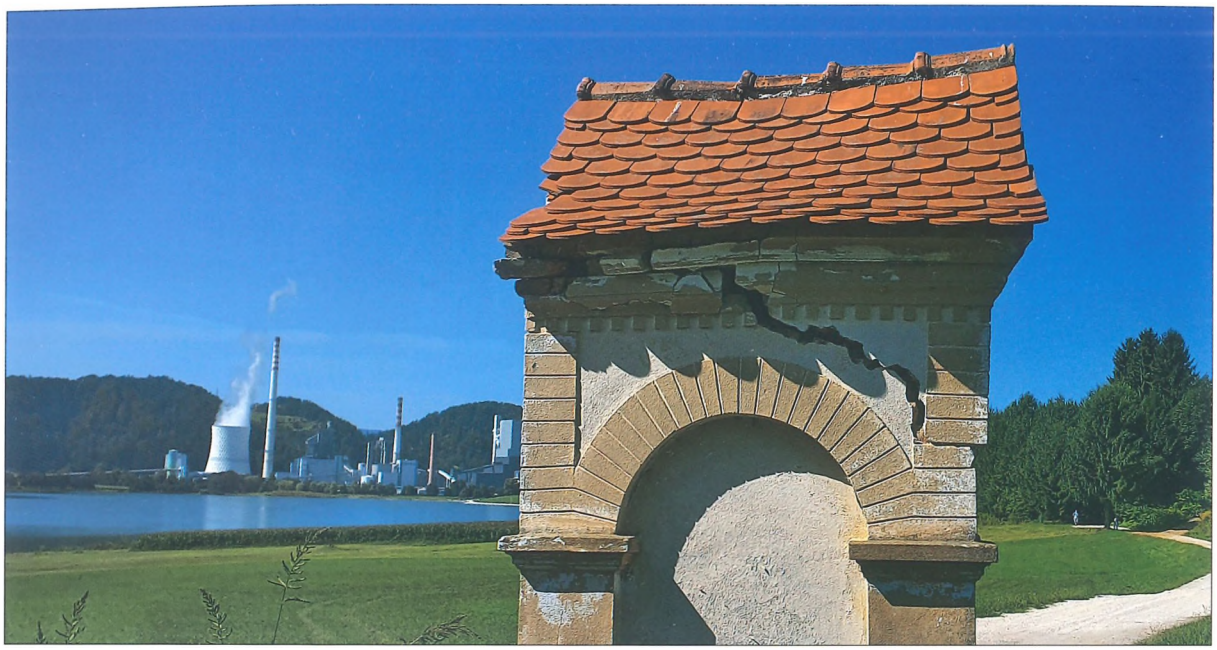
53 Krajnc, Izginula vas, str. 8–10.
54 Prav tam.
55 Mužič, *Sonarske batimetrične*, str. 22–23; Lukaček, *Premogovniška dejavnost*, str. 146.

Slika 11: Družmirsko jezero je potopilo cesto, ki je povezovala naselji Gaberke in Šoštanj (foto: Matija Zorn).

Slika 12: Ugreznjeni ostanki premogovniškega objekta na Prelogah (foto: Matija Zorn).

Slika 13: Razpoke na kapelici severno od Družmirskega jezera kot posledica ugrezanja površja (foto: Matija Zorn, 20. 8. 2021).

bili tudi nekateri premogovniški objekti,[56] poškodbe na različnih objektih pa še vedno nastajajo (slika 13).

Zaradi degradacije je ugreznjeno območje »privlačno« za odlaganje odpadkov. Tu so se (divje) odlagali komunalni odpadki,[57] premogovniška jalovina, predvsem pa odpadki termoelektrarne. Konec devetdesetih let 20. stoletja so odložili približno 800.000 ton pepela in 130.000 ton sadre letno,[58] danes pa približno 680.000 ton pepela, 60.000 ton žlindre in 350.000 ton sadre letno.[59] Slednje od začetka osemdesetih let 20. stoletja odlagajo predvsem na območju med Velenjskim in Družmirskim (Šoštanjskim) jezerom ter z njimi zapolnjujejo ugreznjeno površje. Konec devetdesetih let 20. stoletja sta odlagališči pepela (tega se je do leta 1997 skupaj nabralo za 22 milijonov ton) in sadre merili 80 ha, skupaj z odlagališčem za jalovino pa skoraj kvadratni kilometer.[60] Odlaganje pepela iz termoelektrarne je tudi prašilo in s tem onesnaževalo zrak.[61]

Kljub degradiranosti območja Družmirskega jezera, pa imata jezero in njegova okolica na območjih, kjer se je ugrezanje stabiliziralo, ob ustrezni revitalizaciji, lahko rekreacijsko-turistični potencial[62] (slika 14), kar že izkoriščajo ribiči in sprehajalci. Zgled, kako izkoristiti tovrsten potencial, je lahko ob sosednjih Škalskem in Velenjskem jezeru.[63]

Sklep

Premogovniška dejavnost ne vplivna na pokrajino le, če poteka na površju, pač pa ima lahko obsežne učinke tudi, če poteka pod površjem. Takšen je primer premogovniške dejavnosti v Šaleški dolini, kjer je zaradi geoloških značilnosti območja in posebne tehnike odkopavanja premoga prišlo do ugrezanja površja. Del ugreznjenega območja je zalila voda in nastala so Šaleška jezera – na preučevanem območju Družmirsko oziroma Šoštanjsko jezero. Na ugreznjenem območju je bila popolnoma spremenjena kulturna pokrajina – obdelovalna in urbanizirana zemljišča so zamenjala jezera, s tem pa so se močno spremenile tudi hidrološke razmere. Ker premogovniška dejavnost še poteka, je pričakovati nadaljnje preoblikovanje pokrajine, tj. širjenje ugreznjenega območja in večanje Družmirskega jezera.

56 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 57, 119, 174; Šterbenk et al., Jezera, str. 5; Sušec, *Sanacija*, str. 22; Lukaček, *Premogovniška dejavnost*.

57 Šterbenk et al., Jezera, str. 9.

58 Šterbenk, *Šaleška jezera*.

59 Drev, *Analiza*, str. 7.

60 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 62, 69; Sušec, *Sanacija območja*, str. 23, 29; Šterbenk et al., Preobrazba, str. 44.

61 Šterbenk, *Šaleška jezera*, str. 71; Šterbenk in Ramšak, Pokrajinski vidiki, str. 217.

62 V Občinskem prostorskem načrtu Občine Šoštanj je območje Družmirskega jezera »... *strateško opredeljeno za umeščanje zelenih in športno rekreativnih površin za prebivalce mesta Šoštanj, okoliške prebivalce, kot tudi za ostale obiskovalce ...*« (*Pobuda za pripravo Občinskega podrobnega prostorskega načrta*, str. 5 (https://www.sostanj.si/files/other/news/135/2757841_pobuda_OPPN%20Dru%C5%BEmirsko%20jezero%209.9.2020.pdf (26. 8. 2021))).

63 *Strategija razvoja in trženja turizma v Mestni občini Velenje 2017–2021* (http://arhiva.velenje.si/Seje%20sveta/2017/Strategija%20razvoja%20in%20tr%C5%BEenja%20turizma%20v%20MOV%20april%202017.pdf (26. 8. 2021)).

Slika 14: Družmirsko (Šoštanjsko) jezero s Termoelektrarno Šoštanj (foto: Matija Zorn).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko

LITERATURA

Ciklično aerofotografiranje Slovenije. Ljubljana: Geodetska uprava Republike Slovenije, 1980, 1990, 2002, 2011, 2016, 2019.

Drev, Jerica: *Analiza ugrezninskega območja Šaleške doline, s poudarkom na spremembah nastalih v 21. stoletju*. Velenje: Visoka šola za varstvo okolja, 2017 (tipkopis diplomskega dela).

Evidenca dejanske rabe kmetijskih in gozdnih zemljišč. Ljubljana: Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 2021.

Gril, Rok: *Prispevek k določanju natančnosti modeliranja dna jezer na osnovi meritev s sonarjem na primeru Družmirskega jezera*. Ljubljana: Naravoslovnotehniška fakulteta, 2016 (tipkopis diplomskega dela).

Jeromel, Gregor in Medved, Milan in Likar, Jakob: An analysis of the geomechanical processes in coal mining using the Velenje Mining Method. *Acta geotechnica Slovenica* 7, 2010, št. 1, str. 31–45.

Krajnc, Lidija: *Vpliv rudarjenja na okolje na območju Šaleške doline*. Ljubljana: Naravoslovnotehniška fakulteta, 2006 (tipkopis diplomskega dela).

Krajnc, Peter: Izginula vas: Družmirje. *Gea* 3, 1993, št. 11, str. 8–10.

Lukaček, Miran: *Premogovniška dejavnost in njen vpliv na površinsko območje Šaleške doline*. Velenje: Premogovnik, 2019.

Markič, Miloš in Sachsenhofer, Reinhard, F.: *The Velenje lignite – its petrology and genesis*. Ljubljana: Geološki zavod Slovenije, 2010.

Mazej Grudnik, Zdenka in Triglav Brežnik, Gabrijela in Ramšak, Rudi: Rezultati dolgoletnega monitoringa jezer v Šaleški dolini. *Celinska vodna telesa: monitoring in metode obvladovanja cvetenja cianobakterij* (ur. Maja Zupančič Justin). Ljubljana: Arhel, 2017, str. 40–43.

Mužič, Kristina: *Sonarske batimetrične raziskave ugrezninskega Družmirskega jezera v Velenjski kotlini*. Ljubljana: Naravoslovnotehniška fakulteta, 2014 (tipkopis diplomskega dela).

Pavšič, Jernej (ur.): *Geološki terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

Seher, Anton: *Zgodovina Premogovnika Velenje* – 1. knjiga. Velenje: Premogovnik, 1995.

Smrekar, Aleš in Breg Valjavec, Mateja in Polajnar Horvat, Katarina: Human-induced degradation in Slovenia. *The Geography of Slovenia: Small but*

diverse (ur. Drago Perko, Rok Ciglič in Matija Zorn). Cham: Springer, 2020, str. 303–312.

Sušec, Linda: *Sanacija območja ugreznin na pregradi med Velenjskim in Družmirskim jezerom*. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, 2012 (tipkopis diplomskega dela).

Špeh, Natalija in Plut, Dušan: Sustainable landscape management in Slovenia: Environmental improvements for the Velenje coal mining community 1991–2000. *GeoJournal* 55, 2001, št. 2-4, str. 569–578.

Špeh, Natalija in Rošer, Janez in Barborič, Blaž: Pokrajinska dinamika na širšem območju Družmirskega jezera in njene demografske posledice. *Demografske spremembe in regionalni razvoj* (ur. Janez Nared, Katarina Polajnar Horvat in Nika Razpotnik Visković). Ljubljana: Založba ZRC, 2019, str. 255–273 (Regionalni razvoj, 7).

Šterbenk, Emil: *Šaleška jezera: vpliv premogovništva na pokrajinsko preobrazbo Šaleške doline*. Velenje: Erico, 1999.

Šterbenk, Emil in Ramšak, Rudi: Pokrajinski vidiki rabe premogovniškega ugrezninskega Velenjskega jezera. *Dela* 13, 1999, str. 215–223.

Šterbenk, Emil in Ramšak, Rudi in Glinšek, Andrej in Mavec, Marko: Preobrazba ugrezninskega Velenjskega jezera. *Dela* 47, 2017, str. 63–84.

Šterbenk, Emil in Zevart, Mojca in Ramšak, Rudi: Jezera, o katerih bomo še slišali. *Geografski obzornik* 51, 2004, št. 1, str. 4–11.

Vodušek, Jan: *Geomorfološke analize ugrezninskih razpok na območju Šaleških jezer*. Ljubljana: Naravoslovnotehniška fakulteta, 2020 (tipkopis diplomskega dela).

Zorn, Matija in Tiran, Jernej in Breg Valjavec, Mateja: Pokrajinska preobrazba Velenjske kotline zaradi pridobivanja lignita. *Velenje, industrijsko mesto v preobrazbi* (ur. David Bole). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 199–212 (Capacities, 4).

SPLETNI VIRI

Lahko Šoštanj poplavi? MMC RTV SLO, 29. 10. 2019: https://www.rtvslo.si/lokalne-novice/lahko-sostanj-poplavi/503531

Marot, Mojca: Šoštanjsko jezero: Ugreznine bodo sanirali, strah prebivalcev je odveč. Dnevnik, 29. 10. 2019: https://www.dnevnik.si/1042912505/lokalno/stajerska-koroska-in-prekmurje/sostanjsko-jezero-ugreznine-bodo-sanirali-strah-prebivalcev-je-odvec

Pobuda za pripravo Občinskega podrobnega prostorskega načrta za dele enot urejanja prostora v Šoštanju: ŠO07-1, ŠO18-1, ŠO30-1 in ŠO34-1 – območje Družmirskega jezera. Šoštanj: Občina Šoštanj, 2020: https://www.sostanj.si/files/other/news/135/2757841_pobuda_OPPN%20Dru%C5%BEmirsko%20jezero%209.9.2020.pdf

Premogovnik Velenje: Zgodovina in tradicija: https://www.rlv.si/o-nas/o-podjetju/zgodovina-in-tradicija/

Prestrukturiranje regije SAŠA skladno s politiko pravičnega prehoda iz premogovništva – osnutek. Velenje: Center za razvoj terciarnega izobraževanja SAŠA, 2021: http://crti.si/dat/prehod_iz_premogovnistva.pdf

Strategija razvoja in trženja turizma v Mestni občini Velenje 2017–2021: verzija 2.0. Velenje: Mestna občina Velenje, 2017: http://arhiva.velenje.si/Seje%20sveta/2017/Strategija%20razvoja%20in%20tr%C5%BEenja%20turizma%20v%20MOV%20april%202017.pdf

TEŠ danes: http://www.te-sostanj.si/si/predstavitev/tes-danes

SUMMARY

Landscape changes due to lignite mining – a case study of the town of Šoštanj and its surroundings

Mining activity does not only affect the landscape if it takes place on the surface, but it can also have far-reaching effects if it takes place beneath the surface. Such is also the case for lignite mining activities in the Šalek Valley, where the surface is subsiding due to the geological characteristics of the area and a special mining method. Part of the subsidence area was flooded by water, forming the Šalek Lakes—in the studied area the Družmirje (Šoštanj) Lake. The cultural landscape in the flooded area has been completely changed, with lakes replacing arable and urbanized land also changing hydrological conditions. As mining activity is ongoing, further transformation of the landscape is expected, i.e., the expansion of the subsidence area and the growing of the Družmirje (Šoštanj) Lake.

Gradivo

Domoznanska dejavnost Knjižnice Velenje*

Domoznanstvo – zakladnica kolektivnega spomina Šaleške doline

Domoznanstvo je posebna dejavnost, ki raziskuje, preučuje in opisuje določeno geografsko oziroma upravno območje. Domoznanska zbirka knjižnice Velenje obsega gradivo širše Šaleške doline, tj. območje občin Velenje, Šoštanj in Šmartno ob Paki. Bibliotekarji slovenskih splošnih knjižnic v okviru domoznanske dejavnosti zbiramo, obdelujemo, varujemo in posredujemo gradivo o lokalni skupnosti, v kateri delujemo, in tako poskrbimo, da se raznovrstna ustvarjalnost ohranja iz roda v rod in je dostopna kar najširši javnosti.

Za ohranjanje gradiva je poleg fizične dostopnosti na domoznanskem oddelku knjižnice vse pomembnejša tudi javna dostopnost do digitaliziranega gradiva preko spleta. Uporabniki namreč lahko digitalne domoznanske vsebine spoznavajo tudi preko spletnih strani knjižnic in spletnih portalov, kot so denimo dLib, Kamra, Šaleški biografski leksikon, Obrazi slovenskih pokrajin, Digidom.

Domoznanstvo je kot zakladnica kolektivnega spomina prav gotovo najpomembnejša zbirka vsake splošne knjižnice. Vključuje namreč knjižnično gradivo, ki izpolnjuje vsaj enega od treh kriterijev, ki se navezujejo na območje, ki ga knjižnica s svojo domoznansko dejavnostjo pokriva. Knjižnica Velenje po predpisanih kriterijih vključuje knjižno in neknjižno gradivo, ki se bodisi po vsebini nanaša na območje Šaleške doline bodisi je nastalo v Šaleški dolini ali pa so ga ustvarili avtorji s tega območja. Del domoznanske zbirke so tudi zapuščine, zasebne knjižnice pomembnih osebnosti oziroma zbiralcev, ki izhajajo iz Šaleške doline.

Promocija domoznanskih vsebin lahko izrazito obogati ponudbo knjižnice in približa kulturno dediščino lokalnega okolja uporabnikom in obiskovalcem knjižnice. Domoznanci svoje delo predstavljamo tudi z domoznanskimi razstavami in organizacijo domoznanskih dogodkov. Vsakoletno produkcijo knjižnih in neknjižnih novosti šaleških avtorjev predstavljamo na letnih razstavah *Ustvarjeno doma.* Redno se udeležujemo interdisciplinarnih predavanj o kulturni dediščini, svoje delo pa strokovno razvijamo tudi na domoznanskih posvetovanjih, kjer predstavljamo svoje projekte in izmenjujemo izkušnje.

Kratka zgodovina šaleške domoznanske dejavnosti

Domoznanska dejavnost slovenskih splošnih knjižnic je bila navzlic svoji pomembni vlogi za lokalno okolje kar dolgo v ozadju drugih knjižničnih dejavnosti. Vidnejši razvoj tega področja se je pokazal šele v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so nastala prva strokovna dela o domoznanski dejavnosti v slovenskih knjižnicah. V devetdesetih letih je Strokovni svet za knjižničarstvo sprejel dokument *Domoznanska dejavnost v knjižničnem informacijskem sistemu*, ki je določal sodobnejši način dela v razvoju domoznanske dejavnosti. Novi Zakon o knjižničarstvu (2001) je to področje knjižnične dejavnosti preciziral, iz česar so potem izhajali vsi podzakonski akti.

Domoznansko dejavnost v velenjski knjižnici je najprej opravljala knjižničarka, ki je poleg svoje redne dejavnosti izposoje gradiva izrezovala in hranila časopisne članke o pomembnih ljudeh in dogodkih v Šaleški dolini.

Iz letnega poročila Kulturnega centra Ivana Napotnika za leto 1991 izhaja, da je bila kadrovska zasedba knjižnice tako po obsegu kot strukturi usklajena s standardi matične knjižnice, kadrovsko pa je bilo pokrito tudi področje domoznanstva. Leta 1996 je bila založniška dejavnost Kulturnega centra formalno združena z domoznansko dejavnostjo Knjižnice Velenje; izvajala je založniške potrebe vseh enot Kulturnega centra Ivan Napotnik Velenje. Založništvo Pozoj je vzpostavilo deset knjižnih in tri neknjižne zbirke, urednik založništva pa je v okviru domoznanske dejavnosti opravljal delo dokumentalista, mdr. je zbiral časopisne članke o Šaleški dolini.

Konec devetdesetih let je novo zaposleni bibliotekar, pozneje vodja domoznanskega oddelka, začel oblikovati klasične domoznanske zbirke po vseh predpisanih strokovnih smernicah, nato pa je zasnoval še digitalno domoznansko zbirko in zbirko starejših tiskov. Leta 2008 je knjižnična dejavnost v Velenju po več kot tridesetih letih sobivanja z drugimi kulturnimi dejavnostmi spet postala organizacijsko

* https://www.knjiznica-velenje.si/

samostojna,[1] domoznanstvo in založniška dejavnost pa sta bila še naprej tesno povezana.

Domoznanske zbirke na knjižnih policah

Domoznanci Knjižnice Velenje oživljamo kolektivni spomin Šaleške doline z oblikovanjem domoznanskih zbirk, ki vključujejo vse vrste knjižnega in neknjižnega domoznanskega gradiva. Knjižno gradivo so vse tiskovine: poleg knjig še časopisi, raziskovalne, diplomske in magistrske naloge, doktorske disertacije, zgibanke in zloženke. Neknjižno gradivo vključuje plakate in letake, fotografije, razglednice, filmsko in video gradivo ter glasbene posnetke.

Zbirka prvih beril

V Knjižnici Velenje smo 21. septembra 2018 odprli dolgo pričakovano *Zbirko prvih beril* zbiratelja in kulturnika Marjana Marinška. Gre za posebno knjižnično zbirko, v kateri je 1522 prvih beril v več kot stotih svetovnih jezikih z vseh celin. Zbirka prvih beril je izredno poučna in izjemno atraktivna zaradi svoje barvitosti in spoznavanja različnih kultur.

Faksimilirana zbirka Valvasorjevih grafik v Mestni knjižnici Velenje

Monumentalno faksimilirano izdajo Valvasorjeve likovne zbirke *Iconotheca Valvasoriana* je Knjižnici Velenje podaril velenjski rojak dr. Matjaž Kmecl. Sestavljena je iz sedemnajstih zvezkov, v katerih je 7752 grafičnih, listov, akvarelov in risb. Gre za enega največjih slovenskih založniških projektov, saj je kot dosledno izpeljan faksimilni natis z znanstvenokritično obdelavo celotnega gradiva edinstven tudi v svetovnem merilu.

Zbirka Cirila Cesarja

Leta 2013 smo pridobili najobsežnejšo projektno dokumentacijo industrijskega oblikovanja po modularnem sistemu sestavljanja modelov gospodinjskih aparatov v celoto. Avtor Ciril Cesar je kipar in pionir industrijskega oblikovanja v Sloveniji. Knjižnici Velenje je podaril celotno zbirko v obsegu 88 fasciklov v 18 škatlah.

Zbirka gradiva iz ukinjene knjižnice Gorenje

Obsega tehnično dokumentacijo v 120 fasciklih, kataloge, letna poročila in preostale interne publikacije in preko sto enot diplomskih in magistrskih nalog ter doktorskih disertacij, katerih avtorji so zaposleni v Gorenju.

Podarjene zasebne knjižnice pomembnih Šalečanov in zbirateljev

Na knjižnih policah domoznanskega oddelka hranimo tudi podarjene knjige iz zasebnih knjižnic pomembnih Šalečanov, in sicer knjižno zbirko etnologa in zgodovinarja dr. Jožeta Hudalesa, albume fotografij iz polpretekle zgodovine Velenja iz zapuščine nekdanjega direktorja Premogovnika Velenje in dolgoletnega velenjskega župana Nestla Žganka ter podarjeno zbirko starih tiskov nekdanjega velenjskega župana in gospodarstvenika Petra Krapeža.

Digitalne zbirke

Digitalizirano domoznansko gradivo obsega tiskovine, razglednice, dokumentarne in igrane filme ter glasbene posnetke. Manjši del gradiva smo oblikovali v digitalne zbirke, ki jih objavljamo na spletni strani Knjižnice Velenje. Tam so razvrščene digitalizirane domoznanske razstave in digitalizirane razglednice. Od tiskanega gradiva objavljamo knjigo *Zaleščanski portreti*, zbornik *Knjižnice na Šaleškem* in vse številke knjižnih zbirk *Šaleški razgledi* ter *Droben list*. Objavljamo tudi občasno prilogo Našega časa *Knjižnični kurir*, ki jo pripravljamo v naši knjižnici. Na naši spletni strani je objavljenih tudi sedemindvajset številk internega časopisa Planinskega društva Šoštanj *Planinski popotnik*.

Digitalna domoznanska zbirka – Digidom

Knjižnica Velenje sistematično bogati svojo digitalno domoznansko zbirko že od leta 2006. Z uspešno kandidaturo na razpisu Ministrstva za kulturo Republike Slovenije je namreč ob podpori sofinancerjev in partnerjev v projektu digitalizacije filmskega in video gradiva pridobila kar 169 pomembnih digitalnih video zapisov, dve leti pozneje pa je na tak način v svojo zbirko uvrstila tudi celovit pregled domače glasbene ustvarjalnosti, ki je takrat zajemal 760 glasbenih posnetkov.

Domoznanci smo med svojo redno dejavnostjo v preteklih letih digitalizirali številne razglednice, fotografije, tiskovine in različne publikacije, s projektom digitalizacije osrednjega velenjskega časopisa pa smo pridobili tudi 33.000 strani dragocenega domoznanskega gradiva. To celovito digitalno domoznansko zbirko, ki smo jo uporabnikom in širši javnosti

[1] Samostojna Knjižnica Velenje je bila ustanovljena z odločbo 27. aprila 1962, leta 1975 pa se je združila v Kulturni center Ivan Napotnik Velenje; ta se je leta 2004 reorganiziral v Knjižnico Velenje (enoti Knjižnica in Prireditve) in Muzej Velenje (Muzej in Galerija). Leta 2005 se je Knjižnica Velenje preselila v nove prostore v centru Nova, leta 2008 pa se je iz javnega zavoda Knjižnica Velenje izločila enota Prireditve in se oblikovala v javni zavod Festival Velenje (Letno poročilo Kulturnega centra Ivan Napotnik Velenje, 1991).

predstavili in ponudili v uporabo leta 2012, smo poimenovali Digidom.

Projekt smo v primerjavi s koncepti digitalizacije drugih knjižnic zasnovali širokopotezno; naš cilj je namreč, da v elektronsko obliko prenesemo skorajda celotno klasično domoznansko zbirko, ki je postavljena na knjižnih policah. Druga posebnost Digidoma je, da smo vanj vključili tudi tisto gradivo, za katerega še veljajo avtorske pravice, te pa smo zaščitili s konceptom lokalnega dostopa. Uporabniki lahko gradivo spoznavajo in uporabijo, ne morejo pa ga zlorabiti. Tako smo torej na enem mestu združili celotno gradivo, ki našim obiskovalcem sicer ne bi bilo dostopno. V bližnji prihodnosti, ko bomo od nosilcev avtorskih pravic pridobili vsa soglasja za javno objavo, pa bo Digidom dostopen tudi na spletu za širšo javnost.

Digidom vsebuje tematsko raznoliko gradivo; na eni strani predstavlja raznovrstno kulturno-umetniško produkcijo domačih ustvarjalcev različnih generacij, na drugi pa dokumentarno gradivo z različnih področij družbenega dogajanja iz preteklosti Šaleške doline. Dostop do digitalne domoznanske zbirke je uporabnikom na voljo na posebej označenem knjižničnem računalniku ob domoznanskem razstavišču.

Digidom s preprostim uporabniškim vmesnikom prikaže osnovne kategorije gradiv: knjige, drobni tisk, časopise, razglednice, fotografije, plakate in letake, glasbene posnetke, filmske in video zapise. Uporabniki s klikom na ikono izberejo želeno kategorijo, v njej pa se srečajo z datotekami, ki so smiselno urejene v mape po posameznih avtorjih ali tematikah. Z nadgradnjo strukture Digidoma in pridobivanjem dodatnih digitalnih gradiv želimo našo zbirko nenehno bogatiti, hkrati pa krepiti in popularizirati pomen domoznanstva v našem okolju.

Digidom trenutno obsega 8.574 enot z metapodatki obdelanega digitalnega gradiva.

Arhiv amaterskega gledališča Velenje

Zbirka obsega gledališke liste, plakate, scenske skice, fotografije in videoposnetke gledaliških predstav.

Šaleški biografski leksikon

Digitalni Šaleški biografski leksikon (ŠBL) je zbirka življenjepisov ljudi, ki so pomembno vplivali ali še zmeraj pomembneje vplivajo na podobo in razvoj Šaleške doline. Širši javnosti je bil prvič predstavljen leta 2012, zanj pa skrbi Knjižnica Velenje s svojimi zunanjimi sodelavci. Nikoli dokončna zbirka imen v leksikonu se dopolnjuje, zdaj šteje 821 gesel, podatki pa se nenehno posodabljajo.

Publicistična in založniška dejavnost

Leta 2009 smo ob treh pomembnih obletnicah, 75-letnici knjižnice, 155-letnici knjižničarstva in 50-letnici mesta izdali zbornik *Knjižnice na Šaleškem.* V naslednjih letih smo izdali smo pesniško zbirko Karla Destovnika Kajuha z naslovom *Pesmi*, prevod rokopisov šaleškega pionirja domoznanstva Franza viteza Gadolle, z naslovom *Šaleški gradovi viteza Gadolle*, knjigo Fadila Krupiča *Moji spomini na štrajk v rdečem rudniku 73* in v knjižni zbirki Droben list pesniško zbirko Lojza Vrenčurja *Majhna in velika vrata.* Izšla je tudi odmevna monografija o zgodovini lokalne urbane popularne glasbe z naslovom *zGodbe Velenja.* V knjižnici urejamo in izdajamo tudi domoznansko knjižno zbirko Šaleški razgledi. Do zdaj je izšlo sedemnajst zvezkov, ki vključujejo publicistična, strokovna, znanstvena in literarna besedila šaleških avtorjev.

Šoštanjske domoznanske zbirke

Na domoznanskem oddelku hranimo stare razglednice Šoštanja v fizični in digitalni obliki. Arhivsko gradivo med 2. svetovno vojno ukradenega otroka Ivana Pirečnika obsega 76 enot, in sicer filmsko in dokumentarno gradivo na video zapisih, fotografije, filmske plakate in letake, ter časopisne članke. Arhitekturna zbirka dvorca Gutenbüchel je dostopna tudi na Digidomu in vsebuje šest načrtov: načrt vzhodnih vratin vratarnice, načrt toplovodnega ogrevanja na podstrešju, načrt vrtnega stopnišča z okrasno ograjo, načrt toplovodnega ogrevanja v prvem nadstropju, načrt izgradnje gospodarskega poslopja in načrt vrtnega paviljona.

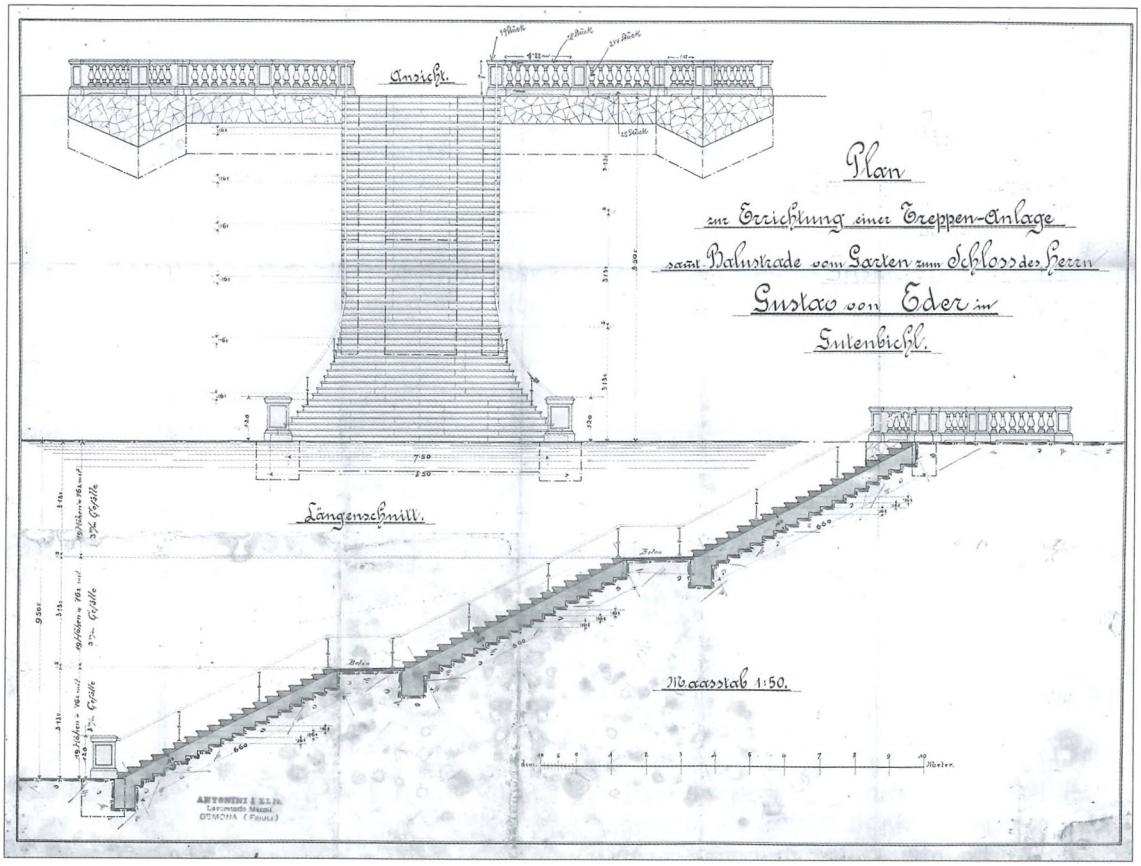
Na knjižnih policah so monografije šoštanjskih avtorjev; video zapisi šoštanjskih avtorjev in video zapisi o Šoštanju pa so tudi digitalizirani.

Kajuhova domoznanska zbirka vsebuje več podzbirk, in sicer: zbirko rokopisov, redkih in starih tiskov v lasti NUK, tiskovine in fotografije iz Kajuhove zapuščine v lasti družine Mešič, zbirko Kajuhovih dopisovanj v lasti Arhiva Slovenije in zbirko fotografij Muzeja novejše zgodovine Ljubljana.

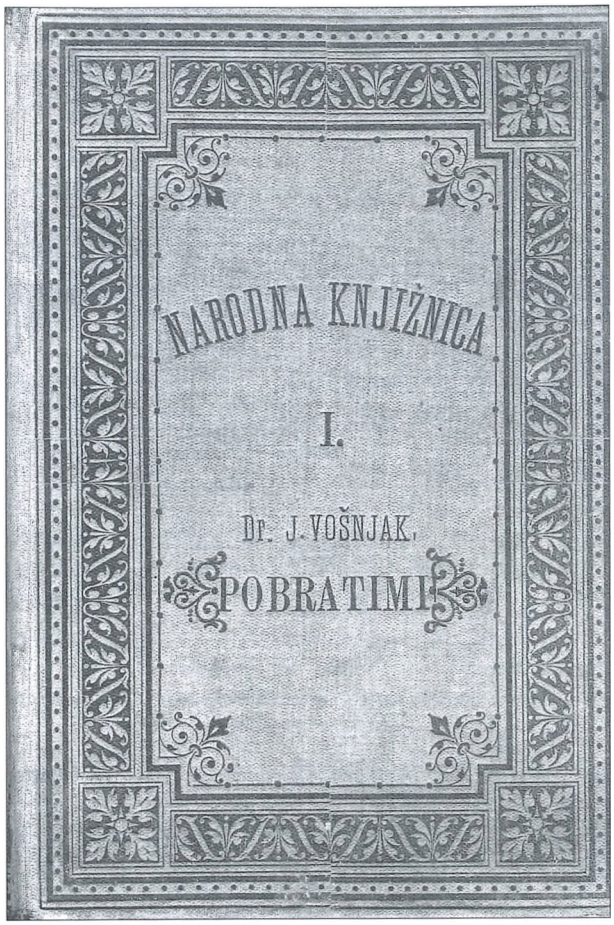
Andreja Ažber

Ukradeni otrok Ivan Pirečnik se pred vrnitvijo v Šoštanj poslavlja od svojih krušnih staršev in nemškega šolskega razreda, 10. 3. 1952.

Načrt dvorca Gutenbüchel arhitekta Alfreda Kellerja iz leta 1926.

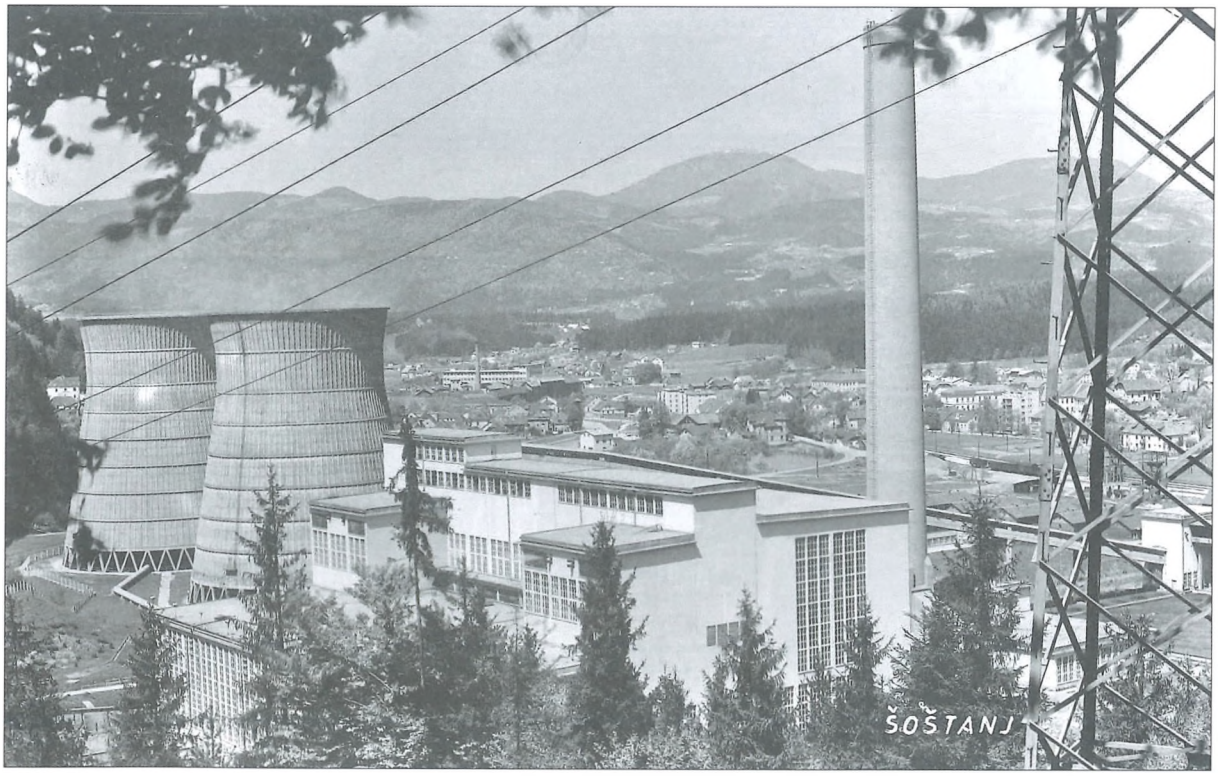
Naslovnica romana »Pobratimi« Josipa Vošnjaka, izdanega leta 1889.

Razglednica Šoštanja, odposlana leta 1901.

Šoštanj pred prvo svetovno vojno.

Razglednica Šoštanja iz druge polovice 20. stoletja.

Po razstavah

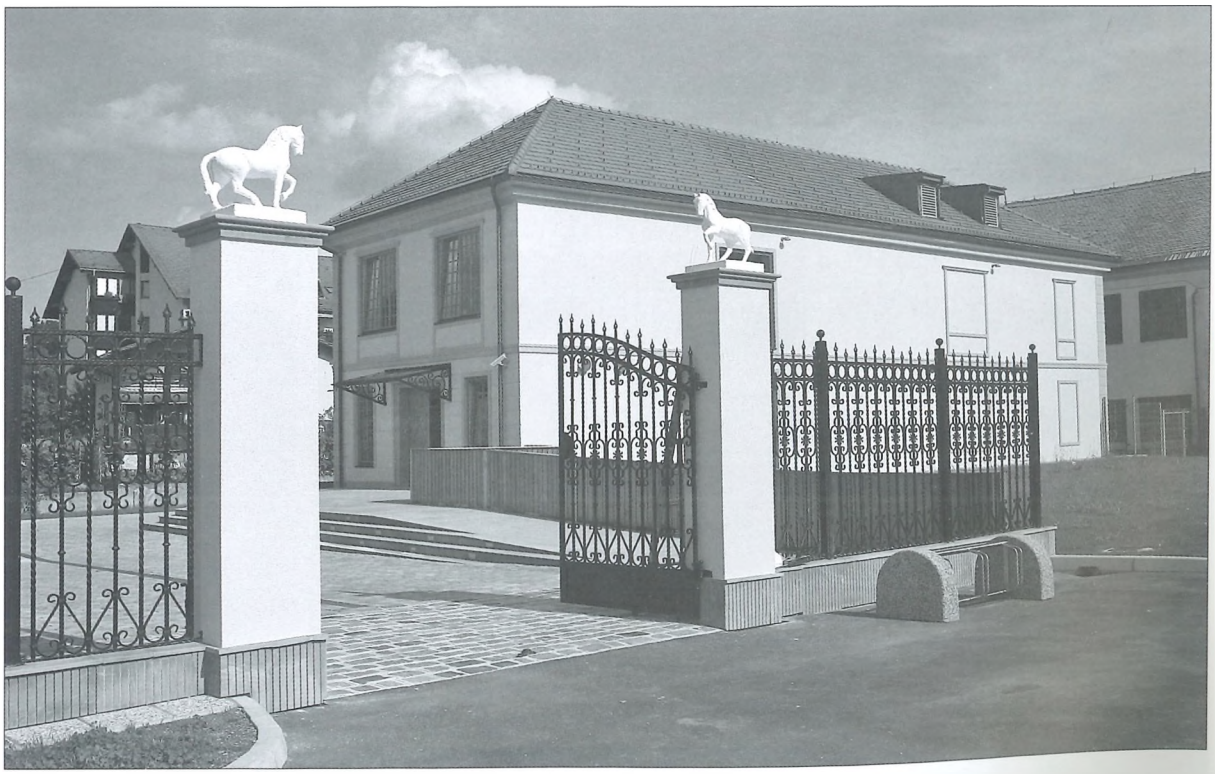
Muzej usnjarstva na Slovenskem (MUS)

Mesto Šoštanj je tesno povezano z usnjarstvom in nastankom usnjarskega obrata v 18. stoletju. Leta 1788 ga je ustanovila družina Vošnjak, katere usnjarska tradicija sega do 16. stoletja v Slovenj Gradec. Za usnjarskim jusom so kasneje posamezni družinski člani odšli v trg Vitanje in nato leta 1750 v trg Šoštanj. Od leta 1788 sta bili v trgu kar dve usnjariji v rokah Vošnjakov, ki sta se v 19. stoletju ob ugodnih posledicah obrtne svobode povzpeli na tovarniško raven. Po združitvi je postala *K. K. priv. Lederwerke Franz Woschnagg & Söhne* ena največjih tovarn dvojne monarhije in kasnejše medvojne Jugoslavije. Po drugi svetovni vojni so jugoslovanske oblasti tovarno zaplenile in nacionalizirale, v kasnejših letih pa je tovarna spričo neugodne gospodarske konjunkture počasi propadala in leta 1999, po 211 letih obstoja, propadla.

MUZEJ USNJARSTVA NA SLOVENSKEM
muzej VELENJE

Po izjemni 210-letni tradiciji usnjarstva, ki je segala od malih obrtnih delavnic do industrijske izdelave usnja, je v Šoštanju in njegovih prebivalcih ostala sled številnih dejavnikov, pomembnih za gospodarski, socialni in družbeni razvoj kraja, ki s tem nosi svojevrsten pečat mesta z vonjem po usnju.

Ustanovitev muzeja usnjarstva je po mnenju nekaterih uspešna zgodba, ki je zrasla na, kot so se izrazili številni usnjarji, »pokopališču« nekdanje Tovarne usnja Šoštanj (TUŠ). Po zaprtju tovarne leta 1999 in odstranitvi dotrajanega tovarniškega kompleksa leta 2002 je Iniciativni odbor za ohranitev kulturne in tehniške dediščine TUŠ pod okriljem Zavoda za kulturo Šoštanj začel prizadevanja za ustanovitev

Vhod v Muzej usnjarstva na Slovenskem. Konja na stebrih sta nekdaj krasila industrijski vhod v tovarno (arhiv MUS; foto: Blaž Verbič).

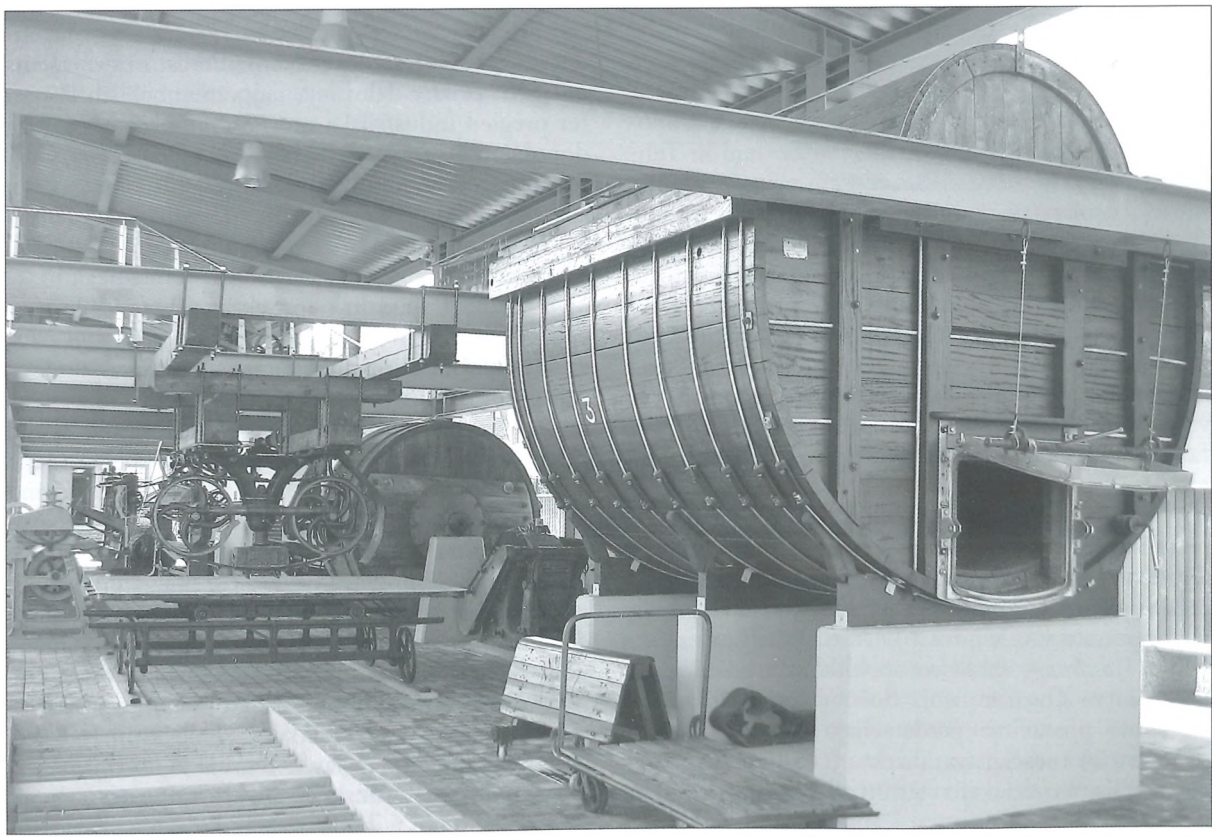
Iz razstave usnjarstvo v Šoštanju, prikaz kulturnega in družabnega življenja »fabriških« delavcev (arhiv MUS).

Iz razstave usnjarstvo v Šoštanju, prikaz bivalne kulture »fabriških« delavcev (arhiv MUS).

Zunanji paviljonski del razstave usnjarskih strojev in naprav (arhiv MUS; foto: Blaž Verbič).

Sod za izpiranje kož iz zbirke usnjarskih strojev in naprav, 2009 (arhiv MUS).

Stopnišče – prikaz požara v Tovarni usnja 1966 (arhiv MUS).

muzeja usnjarstva. Glede na dolgo tradicijo usnjarstva v Šoštanju ter pomen in velikost nekdanje TUŠ je dobila zamisel iniciativnega odbora o ustanovitvi muzeja široko podporo – najprej Krajevne skupnosti Šoštanj, kasneje pa tudi Občine Šoštanj in Tehniškega muzeja Slovenije. Predvsem pa so zamisel o muzeju usnjarstva podpirali v nekdanjih usnjarskih središčih. Leta 2007 je Občina Šoštanj sprejela odločitev o postavitvi muzeja v odsluženih prostorih nekdanje kopalnice tovarne usnja. Večino sredstev za muzej je prispevala Občina Šoštanj, del sredstev pa je bil pridobljen s pomočjo razpisa Evropskega sklada za regionalni razvoj. Deset let po zaprtju tovarne usnja je bila 19. novembra 2009 odprta prva faza Muzeja usnjarstva na Slovenskem, ki deluje pod okriljem Muzeja Velenje.

Ob odprtju muzeja sta bili postavljeni dve stalni razstavi. Razstava Usnjarstvo v Šoštanju je oris 210-letne tradicije usnjarstva v Šoštanju, ki se je začela z ustanovitvijo Vošnjakove usnjarije leta 1788 in je z vzponom v veleindustrijo *K. K. priv. Lederwerke Franz Woschnagg & Söhne* sooblikovala Šoštanj vse do ukinitve Tovarne usnja Šoštanj leta 1999. Ambientalne postavitve predstavljajo bivalno kulturo delavstva in meščanstva, direktorjevo pisarno, *Lujekovo* čevljarsko delavnico ter utrinke iz kulturnega in družabnega življenja Šoštanjčanov.

Usnjarski stroji in naprave za predelavo kož v usnje so razstavljeni na razstavi v zunanjem paviljonu. Segajo v začetek 20. stoletja, v čas razmaha industrializacije na Slovenskem. Predstavitev zajema ogled in prikaz delovanja najpomembnejših strojev ter pregled industrijske proizvodnje usnja. Na obeh dopolnjenih razstavah je danes na ogled več kot 400 muzejskih predmetov.

Poslanstvo muzeja in raziskovalno delo

Z ustanovitvijo in odprtjem muzeja je bilo muzejskim delavcem zaupano posebno poslanstvo. Muzej zbira, evidentira, dokumentira, hrani, raziskuje in preučuje premično in nesnovno kulturno dediščino usnjarstva na celotnem območju Slovenije ter jo predstavlja javnosti. V dvanajstih letih delovanja je zbral veliko predmetov premične kulturne dediščine. Med njimi so morda najpomembnejši usnjarski stroji in nekatere naprave, orodja, publikacije s področja usnjarstva itn. Nove pridobitve muzej predstavlja javnosti z občasnimi razstavami, aktivno sodeluje z drugimi institucijami, izdaja publikacije, organizira dogodke ter sodeluje z lokalno skupnostjo, vzgojnimi in izobraževalnimi ustanovami, društvi in posamezniki. V tem času se je zvrstilo 31 občasnih, od tega sedem gostujočih razstav. S temi aktivnostmi Muzej usnjarstva na Slovenskem bogati kulturno življenje in turistično ponudbo Šoštanja.

Muzej usnjarstva na Slovenskem k strokovni in znanstveni obravnavi zgodovine in dediščine usnjar-

stva na Slovenskem in dediščine Šaleške doline prispeva tudi z organiziranjem strokovnih srečanj ter izdajanjem strokovnih publikacij. V malo več kot desetletju je v letih 2008, 2011, 2013, 2015 in 2017 v Šoštanju potekalo pet simpozijev na temo usnjarstva. Prispevki razpravljavcev, ki prihajajo iz slovenskih muzejev in arhivov, ter drugih zainteresiranih so izšli v zbornikih v zbirki Gradiva. Sodelavci Muzeja usnjarstva na Slovenskem redno objavljajo v različnih časopisih in revijah ter na svetovnem spletu. V razširjeni zbirki Gradiv – Prispevki so izšle tudi druge domoznanske publikacije.

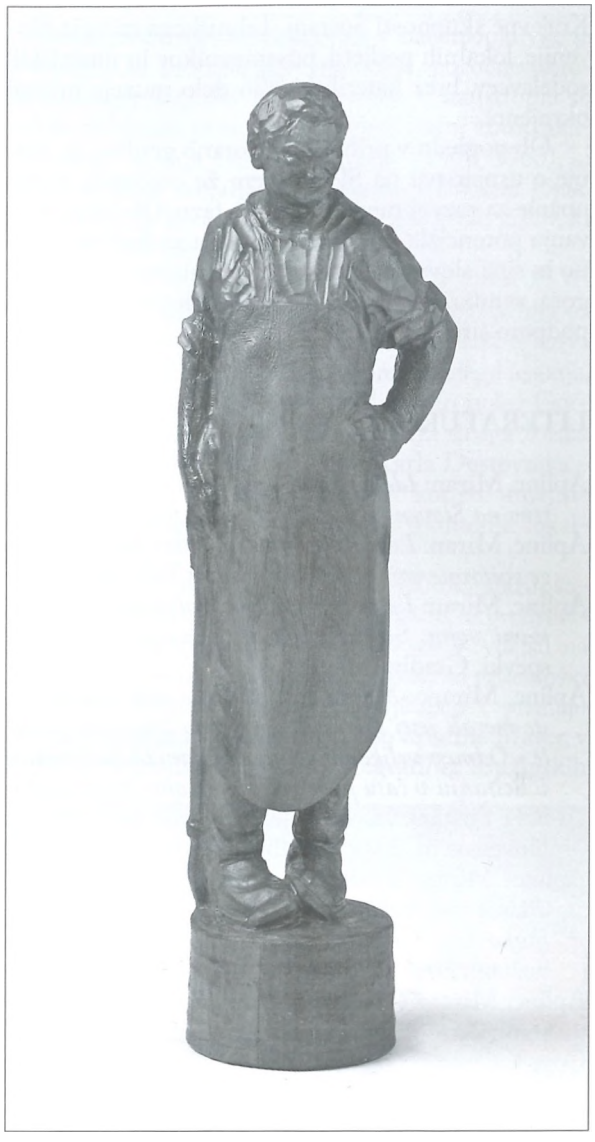
Pedagoško in andragoško delo ter povezanost z okoljem

Ena izjemno pomembnih oblik zbiranja nesnovne dediščine so pogovorni večeri – Klepeti pod Pustim gradom, ki jih Muzej usnjarstva na Slovenskem redno pripravlja od leta 2010. V tem času je svoje dragoceno vedenje, znanje in izkušnje s kustosi in obiskovalci muzeja na 68 klepetih delilo 74 gostov. Šoštanjčani so Klepete pod Pustim gradom dobro sprejeli in jih vedno radi obiščejo, nemalokrat pa se jim pridružijo tudi obiskovalci od drugod.

V Muzeju usnjarstva na Slovenskem potekajo tudi predstavitve knjig, predavanja, okrogle mize in podobni dogodki, ki jih muzej organizira samostojno ali v sodelovanju z drugimi organizacijami. V Muzeju usnjarstva na Slovenskem se srečujejo usnjarji, zbiratelji, kulturni ustvarjalci, ljubitelji preteklosti, filma in tradicije ter poznavalci zgodovine Šoštanja in njegove dediščine.

Od leta 2012 v Šoštanju zadnje avgustovske dni potekajo Poletni filmski večeri. Na velikem platnu se predvajajo filmi in filmski zapisi starejšega datuma ter novejša filmska produkcija tekočega leta. Za profesionalno pripravo in organizacijo filmskih večerov stoji ožja strokovna ekipa, filmsko gradivo pa za projekcijo pripravlja Studio Mozaik. V devetih letih je bilo v dveh večerih, prvo leto celo v treh, prikazanih 186 zanimivih filmov z izvirnim spremljevalnim programom. Poletni filmski večeri so v javnosti naleteli na pozitiven odziv, saj si je v skupno sedemnajstih večerih program ogledalo več kot 3000 gledalcev.

Muzej usnjarstva na Slovenskem radi obiščejo tudi otroci iz vrtca in šolarji. Muzej ponuja pedagoške programe za učence osnovnih šol in dijake. Občasno, ob praznikih in drugih posebnih priložnostih, sodelavci muzeja pripravijo tudi druge tematske pedagoške programe, ustvarjalne delavnice, muzejske igralnice, pripovedovalske dogodke in praznovanja otroških rojstnih dni. Posebej veselo je ob gregorjevem, v času pusta in božično-novoletnih praznikov. Muzej usnjarstva na Slovenskem je ena od točk, ki jo obiščejo udeleženci ekskurzij in vodenih izletov po Šoštanju in Šaleški dolini.

Usnjar, kip akademskega kiparja Ivana Napotnika (arhiv Vile Mayer, foto: Uroš Acman).

V desetih letih (2009–2019) je Muzej usnjarstva na Slovenskem obiskalo več kot 30.000 obiskovalcev vseh generacij. Muzej je v celoti dostopen tudi gibalno oviranim obiskovalcem. Njegova vrata so na stežaj in brezplačno odprta ob slovenskem kulturnem prazniku, mednarodnem dnevu muzejev, poletni muzejski noči, svetovnem dnevu turizma, Katarininem sejmu in ob številnih drugih priložnostih. V muzeju in ob njem je bilo posnetih več prispevkov, reportaž, dokumentarnih filmov, videospotov itn.

V času delovanja muzeja je prišlo do sodelovanja številnih zainteresiranih posameznikov in institucij, predvsem tistih, ki so muzeju odstopili različne predmete, stroje, naprave, usnjarsko literaturo ali svojo zgodbo. Njihov prispevek je neprecenljiv ter pomaga k življenju in prepoznavnosti muzeja. Pomembna je podpora matičnega Muzeja Velenje, Občine Šoštanj,

Krajevne skupnosti Šoštanj, Tehniškega muzeja Slovenije, lokalnih podjetij, posameznikov in muzejskih sodelavcev, brez katerih bi bilo delo muzeja močno okrnjeno.

Ob pogledu v prihodnost zbrano gradivo in znanje o usnjarstvu na Slovenskem že omogoča realno upanje za razvoj muzeja v drugo fazo. Ob prepoznavanju potenciala in pomena muzeja za Šaleško dolino in širši slovenski prostor je uresničitev danes mogoča, vendar, kot pred več kot desetletjem, potrebuje podporo širše javnosti.

LITERATURA

Aplinc, Miran: *Idejna zasnova II. faze Muzeja usnjarstva na Slovenskem*. Šoštanj, 2021 (tipkopis).

Aplinc, Miran: *Letalstvo v Šaleški dolini do konca druge svetovne vojne*. Šoštanj: Muzej Velenje, 2016.

Aplinc, Miran: *Letalstvo v Šaleški dolini po drugi svetovni vojni*. Šoštanj: Muzej Velenje, 2021 (Prispevki, Gradiva, 11).

Aplinc, Miran: *»Morda bodo prišli še taki časi, ko boste morali jesti tak kruh, kjer bodo špice ven gledale.« Odmev velike vojne skozi organizacijo preskrbe v Šoštanju v času prve svetovne vojne in prevratne dobe*. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2019 (Gradiva, 9).

Aplinc, Miran: *Usnjarska industrijska kulturna dediščina in študija izvedljivosti projekta Muzeja usnjarstva Slovenije v Šoštanju*. Šoštanj: Občina Šoštanj, 2008.

Aplinc, Miran: *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005 (Lapis bellus, 1).

Čop, Kajetan in Aplinc, Miran: *Vonj usnja – dokument o proizvodnji usnja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2006 (Lapis bellus, Gradiva 2).

Gačić, Aleksandra: *Prvi med vsemi. Železniški strokovnjak, inženir, politik, oče slovenskega zadružništva Mihael Vošnjak. Ob 100-letnici smrti*. Šoštanj: Muzej Velenje, 2021 (Prispevki, Gradiva, 10).

Poles, Rok: *Usnjarski vajenec Jure*. Velenje: Berivka, 2009.

Špegel, Pina: *Rodbina Vošnjak in šoštanjska tovarna usnja – dokumentarni film*. Šoštanj: Muzej Velenje, 2019 (Gradiva, 8).

Usnjarstvo na Slovenskem – zbornik referatov, Šoštanj, 23. september 2013 (ur. Miran Aplinc). Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2013 (Gradiva, 5).

Usnjarstvo na Slovenskem – zbornik referatov, Šoštanj, 25. september 2017 (ur. Miran Aplinc). Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2013 (Gradiva, 8).

Usnjarstvo na Slovenskem – zbornik referatov, Šoštanj, 26. september 2008 (ur. Miran Aplinc). Šoštanj: Občina Šoštanj, 2009 (Lapis bellus; Gradiva 3).

Usnjarstvo na Slovenskem – zbornik referatov, Šoštanj, 28. september 2015 (ur. Miran Aplinc). Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2015 (Gradiva, 6).

Usnjarstvo v gospodarstvu trgov in mest na Slovenskem – zbornik referatov, Šoštanj, 26. september 2011 (ur. Miran Aplinc). Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2011 (Gradiva, 4).

Vsebinske zasnove Muzeja usnjarstva Slovenije (ur. Estera Cerar). Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005 (Lapis bellus, Gradiva 1).

Miran Aplinc

Vila Mayer

Vila Mayer je protokolarni objekt v lasti Občine Šoštanj s štirimi stalnimi zbirkami kulturne dediščine, ki so na ogled javnosti. Stavba je primer meščanske arhitekture na prelomu 19. in 20. stoletja. Zgrajena je bila kot bivališče družine Mayer, z odvetniško pisarno v pritličju, in obdana z obsežnim vrtom. Sprva je bila predvidena za porušitev, nato pa z delom vrta leta 2010 v celoti prenovljena. Danes ima status kulturnega spomenika lokalnega pomena.

Najreprezentančnejši prostor v nadstropju vile je preurejen za protokolarne sprejeme, poročne obrede in druge dogodke ter prireditve. V nadstropju so nekdanji bivalni prostori namenjeni stalni zbirki akademskega kiparja Ivana Napotnika (1888–1960), ki je bil mojster ustvarjanja v lesu in šoštanjski rojak. Razstavljenih je okoli sedemdeset njegovih kipov, ki so v lasti Občine Šoštanj.

Druga stalna zbirka v Vili Mayer je izbor 23 likovnih del Napotnikove galerije. Leta 1963 je bila na šoštanjski II. osnovni šoli ustanovljena Napotnikova galerija, posvečena spominu na preminulega kiparja. To je bila prva galerija v Šaleški dolini in poleg Gorjupove galerije v Kostanjevici na Krki druga šolska galerija v Sloveniji. Je v lasti OŠ Karla Destovnika - Kajuha Šoštanj in danes obsega več kot sto umetniških del. Razglašena je za kulturni spomenik lokalnega pomena.

V pritličju vile je domoznanska zbirka starin šoštanjskega zbiratelja Zvoneta A. Čebula, ki predstavlja manjši del njegove zasebne zbirke. V vili so na ogled stari kipi in razpela, tiski, grafike in arheološki predmeti. Nekdanja družinska knjižnica v pritličju vile je preurejena v spominsko sobo družine Mayer, v kateri so reprodukcije starih fotografij iz družinskih

Vila Mayer (foto: Aleksander Kavčnik)

Salon v nadstropju (foto: Uroš Acman).

Stalna zbirka akademskega kiparja Ivana Napotnika (foto: Uroš Acman).

Stalna domoznanska zbirka starin Zvoneta A. Čebula (foto: Jani Napotnik).

Stalna zbirka likovnih del Napotnikove galerije (foto: Uroš Acman).

Mayerjeva spominska soba (foto: Uroš Acman).

Stalna hortikulturna zbirka Alojza Kojca (foto: Uroš Acman).

Podstrešje vile (arhiv Vile Mayer).

Labirint v vrtu vile (foto: Uroš Acman; montaža R. P.).

albumov, nekaj kosov pohištva in manjša zbirka Mayerjevih knjig.

V kletnih prostorih je četrta zbirka, ki predstavlja vrtnarsko zapuščino šoštanjskega vrtnarja Alojza Kojca.

Poleg protokolarnih dogodkov in prireditev ter ogledov zbirk v Vili Mayer izvajamo tudi pedagoške programe za otroke in mladostnike. Pripravljamo letne projekte, s katerimi raziskujemo in promoviramo lokalno kulturno dediščino, ter sodelujemo z drugimi akterji na področju kulture. Vsako drugo leto izvedemo Mayerjev otroški likovni pustni natečaj v navezavi na dolgoletno pustno tradicijo v Šoštanju.

V vili je urejena informacijska točka za domačine in turiste. Na podstrešju je zbirka starih igrač. V vrtu ob vili, ki je prosto dostopen vsem, je talni labirint. Čeprav je Vila Mayer nekoliko odmaknjena od mestnega središča, je tu živahno tudi zaradi otrok v bližnjem Vrtcu Šoštanj in obiskovalcev športne dvorane v neposredni bližini vile. Vabljeni k obisku.[1]

Špela Poles

[1] https://www.vila-mayer.si/

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;
povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
ključne besede;
spisek uporabljenih virov in literature;
priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite. kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.
Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.
Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)
ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

□ želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej

□ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:
Letna naročnina:
za posameznike 25,00 EUR
za upokojence: 18,00 EUR
za študente: 18,00 EUR
za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

_____

Pošta: _____

Status: □ zaposlen □ študent □ upokojenec □ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____ Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo **za naslednje koledarsko leto** na zgoraj navedene naslove.

Tone Ravnikar
Boris Golec
Igor Sapač
Miha Preinfalk
Rok Poles
Lilijana Urlep
Aleksander Žižek
Aleksandra Gačić
Franc Rozman
Miha Šimac
David Vidmar Čeru
Miran Aplinc
Špela Poles
Bogdana Marinac
Klemen Kocjančič
Danilo Čebul
Bogdan Kolar
Milana Klemen
Urška Todosovska-Šmajdek
Luka Bogovčič
Matija Zorn
Mateja Breg Valjavec
Daniela Ribeiro

KRONIKA

20,00 €

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)